ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XXXII

NOVI SAD
2007

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XXXII

НОВИ САД
2007

За издавача:
Проф. др Љиљана Суботић

Уређивачки одбор

Проф. др Мирко Аћимовић
Проф. др Јулијана Бели-Генц
Мр Мирјана Бошков
Доц. др Дубравка Валић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Марија Клеут
Проф. др Душко Ковачевић
Доц. др Јасмина Коцопељић
Проф. др Тврtко Прћић
Проф. др Марина Пуја-Бадеску
Проф. Др Владислава Ружић
Проф. др Зорослав Спевак
Проф. др Бојана Стојановић Пантовић
Проф. др Јулијан Тамаш
Проф. др Корнелија Фараго
Проф. др Михал Харпањ
Доц. др Срђан Шљукић

Главни и одговорни уредници

Проф. др Марија Клеут
Доц. др Срђан Шљукић

13528

БИБЛИОТЕКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА НОВИ САД

YUISSN 0374-0730

Издавач
Филозофски факултет, Нови Сад
Штампа
КриМел, Будисава

Штампање овог броја суфинансирало је
Министарство за науку Владе Република Србије

UDK 11
111.62
111.8

DYNAMIS I *ENERGEIA* KAO REŠENJE APORIJE NASTAJANJA

Željko Kaluđerović

SAŽETAK

Autor u radu razmatra radikalni *novum* koji je Parmenid uneo u dotadašnju misaonu produkciju negiranjem kretanja u bilo kojem od svoja četiri modaliteta, čime je iskazao grčko opšteprihvaćeno načelo da „iz nebića ne nastaje ništa", ali je istovremeno učinio i korak dalje: porekao je svaku promenljivost i mnoštvenost. U fokusu interesovanja bio je originalni Aristotelov doprinos rešenju aporije nastajanja posredstvom slojevitih pojmova „mogućnost" i „udejstvenost", odnosno „usvrhovljenost". Reagujući na Parmenidov reski izazov da (nešto) „ili jeste ili nije", Stagiranin odgovara tako što reafirmiše pojam *genesisa* naglašavajući da je uvek „nešto između", a da je to što je između bitka i nebitka upravo nastajanje. A „budući (da) je biće dvostruko", sve što se menja prelazi iz bića u mogućnosti u biće u udejstvenosti, kao što na primer čini i belo mogućnošću u belo udejstvenošću, a slično se dešava i pri rastu i smanjivanju. Zaključak autora je da pasus iz 2. glave Λ knjige *Metafizike* predstavlja krunu Aristotelovih napora da reši paradoks nastajanja, ujedno dajući odgovor na stanovište Elejaca rečima, da ne samo da nešto može uzgredno nastati iz nebića, nego i da sve stvari nastaju iz bića, ali mogućnošću bića, a udejstvenošću iz nebića.

Ključne reči: Parmenid, kretanje, promena, mnoštvenost, nastajanje, Aristotel, mogućnost, udejstvenost, usvrhovljenost, biće, nebiće.

Na samom početku razmatranja pojmovnog para *dynamis – energeia*, a pre detaljnijeg elaboriranja Aristotelovog doprinosa njegovom etabliranju i analiziranja značaja koje je ovaj par imao za rešavanje nekih aporija u helenskoj filozofiji, treba nešto reći o mogućim prevodilačkim rešenjima. Grčka imenica ženskog roda *ἡ δύναμις* u domaćoj recentnoj literaturi najčešće se prevodi kao „mogućnost" i „možnost", što je i adekvatan prenos prevashodno filozofskog smisla ove reči na naš jezik. Ređe se upotrebljavaju prevodi kao „moć", „sila", „sposobnost" ili „potencijalnost".[1] Posredstvo latinskog jezika koristi i najizvrsniji poznavalac Aristotela na engleskom govornom po-

[1] Naravno, *δύναμις* mimo ovog specifično aristotelovskog zahvatanja može da označava i „snagu", „vlast", „punomoć", „vojsku", „čete", „ratna sredstva", „pomoć"; „veštinu", „darovitost", „čudotvornu moć"; „uticaj", „valjanost", „delovanje", „vrednost", „iznos", „svotu".

ФАКУЛТЕТА * БИБЛИОТЕКА НОВИ САД

dručju Ros (W.D. Ross), koji *δύναμις* prevodi sa "potency". Bonic (H. Bonitz) *δύναμις* na nemački jezik prevodi kao "das Vermögen"/"die Möglichkeit". Što se tiče drugog dela para, *ἡ ἐνέργεια,* on se kod nas prevodi kao „čin", „učinak", „provedba", „zbiljnost", „djelatnost", „djelotvornost", „dejstvo", „stvarnost", „ostvarenost", „aktualnost". Sigurno je da se *ἐνέργεια* („imati se u dejstvu, delu") može prevoditi i sa „udejstvenost" ili „udelovljenost", terminima koji su morfološki i semantički najbliži izvorniku.[2] Rosov prevod je "actuality", a Bonicov "die Tätigkeit"/"die Wirklichkeit".

Srodan, a katkad i sinoniman pojmu *energeia*, pojam *ἡ ἐντελέχεια*, kod nas se ili ostavlja u svojoj latinskoj transkripciji *entelecheia*, ili se prevodi kao „svršnost", „ostvarenost", „aktualizovanost". S obzirom da *ἐντελέχεια* označava prisustvo svrhe kao pokretačkog uzroka, i da se doslovno može prevesti kao „imati se u svrsi", predlog Ž.K. je da se ova apstraktna imenica prevodi sa „usvrhovljenost". Naravno, ovakvo prevodilačko rešenje podrazumeva da je autoru ovog teksta bliži onaj pristup koji neologizam *ἐντελέχεια* izvodi iz kovanice *ἐν (ἑαυτῷ) τέλος ἔχειν*, koji je postulirao još fon Fric (K.v. Fritz). Vredan respekta je, dakako, i prikaz nastanka termina *ἐντελέχεια* koji ga gradi od prideva srednjeg roda *ἐντελής* („potpun", „pun", „savršen") i glagola *ἔχειν* („držati", „imati", „posedovati"). Karakterističan fraza stoga glasi *(τὸ) ἐντελὴς ἔχειν* („imati potpunost, savršenost", možda i „biti potpun"), i bila je najbolje branjena od strane Dilsa (H. Diels). Ros u drugom tomu komentara Aristotelove *Metafizike* (Ross 1997: 246) kaže da nije nužno da se pretpostavi, kao što je to izgleda učinio Dils, da je reč *ἐντελεχής* postojala u Aristotelovo vreme. Stagiranin je, po njemu, mogao stvoriti apstraktnu imenicu direktno iz sintagme *τὸ ἐντελὲς ἔχον*, ili možda iz kovanice *ἐντελῶς ἔχον*.[3] Govoreći o vremenu nastanka spisa *O duši* ovaj vodeći britanski autoritet za Aristotela, navodi kompletnu, ili kako sam kaže gotovo kompletnu, listu pojavljivanja reči *ἐντελέχεια* u Stagiraninovom opusu. Generalno gledano, sama reč pojavljuje se u sledećim Aristotelovim delima: *Fizika*, *O nebu*, *O nastajanju i nestajanju*, *Meteorologika*, *O duši*, *O delovima životinja*, *O rađanju životinja* i, naravno, u *Metafizici*. Ukupno je zabeleženo 75 pojavljivanja termina *ἐντελέχεια* u navedenim Stagiraninovim delima, s tim što je najveća frekvencija registrovana u spisu *O duši* (34), dok je u *Metafizici* taj broj znatno manji (12), a u knjigama *O nebu*, *Meteorologika* i *O delovima životinja*, sasvim sporadičan, naime u svakoj od njih samo po jednom nailazi se na pomenutu reč (Ross 1999: 11). Ros, konačno, *entelecheiu* prevodi sa "in complete reality", premda nudi i alternativu u vidu termina "completion", a Bonic sa "was der Wirklichkeit nach ist".

Aristotel u *Met.*984a29-984b1 (Aristotel 1988: 12-13, prev. T. Ladan) („Ali neki od onih koji tvrde da je jedno, kao svladani samim tim istraživanjem, kažu kako je jedno nepokrenuto kao i cijela narav, ne samo prema nastanku i nestanku (jer to je pradrevan nauk i u tome se svi slažu) nego i prema svoj ostaloj mijeni. I taj im je nazor

[2] Imenica ženskog roda *ἐνέργεια* je gotovo uvek u vezi sa „radom", „poslovanjem", „učinkom", premda može da se prevede i kao „proba", „eksperiment".

[3] Slične reči Ros ponavlja i u svojim komentarima Aristotelovog spisa *O duši* (Ross 1999: 166).

svojstven";[4] *ἀλλ' ἔνιοί γε τῶν ἐν λεγόντων, ὥσπερ ἡττηθέντες ὑπὸ ταύτης τῆς ζητήσεως, τὸ ἓν ἀκίνητόν φασιν εἶναι καὶ τὴν φύσιν ὅλην οὐ μόνον κατὰ γένεσιν καὶ φθοράν (τοῦτο μὲν γὰρ ἀρχαῖον τε καὶ πάντες ὡμολόγησαν) ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἄλλην μεταβολὴν πᾶσαν· καὶ τοῦτο αὐτῶν ἴδιόν ἐστιν*), kao što se vidi, govori o tome da je Parmenid (i elejci uopšte) odbacivao svaku vrstu promene, a ne samo onu po nastajanju i nestajanju. To znači da tvorac poeme *O prirodi* nije prihvatao ni kretanje s obzirom na alteraciju, ni s obzirom na rašćenje i smanjivanje, pa ni promenu mesta. Negiranjem kretanja u bilo kojem od svoja četiri modaliteta Parmenid je iskazao i grčko opšteprihvaćeno načelo da „iz nebića ne nastaje ništa", što je Stagiranin zabeležio u *Phys.* 191a30-31, ali je istovremeno učinio i korak dalje: porekao je i svaku promenljivost i mnoštvenost. Na afirmativan način to se izriče u odredbama Parmenidovog *bića* da je ono nestvoreno, nepropadno, celo, jednorodno, nepokretno, ne bez dovršenja, jedno i neprekidno (u 8. fragmentu „puta istine" poeme *O prirodi*). Aristotel na drugom mestu ovako piše o *biću* (*Met.* 1001a31-1001b1) (Aristotel 1988: 70, prev. T. Ladan):

Jer ono što je drukčije od bića to nije, tako te prema Parmenidovu dokazu nužno proizlazi da su sva bića jedno, a to da je bitak.[5]	*τὸ γὰρ ἕτερον τοῦ ὄντος οὐκ ἔστιν, ὥστε κατὰ τὸν Παρμενίδου λόγον συμβαίνειν ἀνάγκη ἓν ἅπαντα εἶναι τὰ ὄντα καὶ τοῦτο εἶναι τὸ ὄν.*

Parmenid je, dakle, bio onaj filozof koji je uneo radikalni novum u dotadašnju misaonu produkciju, negirajući svaku promenu, kao i mnoštvenost u celini. Aristotel je elejsko stanovište, sa njemu svojstvenom pronicljivošću, ukratko izložio u *Fizici* 191a27-31 (Aristotel 2006: 33, prev. S.U. Blagojević):

Tvrde da nijedno biće niti postaje niti propada zato što je nužno da to što postaje postaje ili iz onog što jeste ili iz onog što nije, a da nije moguće da postaje ni iz jednog, ni iz drugog. / Naime, niti biće može postajati jer da ono već jest, niti iz nebića išta može postati jer da nešto mora biti podmet /postajanja/.	*καὶ φασὶν οὔτε γίνεσθαι τῶν ὄντων οὐδὲν οὔτε φθείρεσθαι διὰ τὸ ἀναγκαῖον μὲν εἶναι γίγνεσθαι τὸ γιγνόμενον ἢ ἐξ ὄντος ἢ ἐκ μὴ ὄντος, ἐκ δὲ τούτων ἀμφοτέρων ἀδύνατον εἶναι· οὔτε γὰρ τὸ ὂν γίνεσθαι (εἶναι γὰρ ἤδη) ἔκ τε μὴ ὄντος οὐδὲν ἂν γενέσθαι· ὑποκεῖσθαι γάρ τι δεῖ.*

Nakon Elejaca, naravno, nastajanje i promenu nije više bilo moguće razmatrati na stari način. Aporiju izloženu u *Phys.* 191a27-31, potom su pokušali rešiti brojni presokratovci, a zatim i „sokratovci". Generalno gledano u pokušaju spasavanja pojava posle originalnih uvida elejaca bila su moguća dva puta:

1. Prvi put je bio put progresivnog „komadanja" Parmenidove ideje *bića*, iako su njegova (misli se na *biće*) svojstva bila zadržana, a njegova bit uveliko nepro-

[4] Jasno je da pod onim „Ali neki od onih koji tvrde da je jedno" (*Met.* 984a29-30) Aristotel misli na elejce. Tako tvrdi i Ros u komentaru prvog toma *Metafizike* (Ross 1997: 133).

[5] Slično Aristotel piše i u *Met.* 986b27-31; *Cael.* 298b14-24.

menjena, da bi se, nekako, uvelo mnoštvo i učinilo mogućim kretanje, ali i rešili drugi problemi koji su se nametali. U ovu grupu spadaju tzv. postparmenidovski filozofi, poput Empedokla, Anaksagore i Leukipa i Demokrita.

2. Drugi put je vodio do nečega što se može imenovati kao stepenovanje stvarnosti. Priznavalo se postojanje bitku koji je bio večan, nepromenljiv i uman, kao što je to i Parmenid govorio, ali takođe i promenljivom svetu čula koji se mogao dokučiti jedino mnenjem. Premda nije zavređivao ime bitka, ovaj svet, svet čula, nije bio ni potpuno nepostojeći, nego je konstituisao, od Parmenida neprepoznati, svet nastajanja, koji je ležao negde između bitka i nebitka. Na ovaj način izbegnuta parmenidovska dilema bila je osnov potonjeg Platonovog mišljenja.

U fokusu autorovog interesovanja će, ovoga puta, biti originalni Aristotelov doprinos rešenju pomenute aporije posredstvom pojmova „mogućnost"[6] (*δύναμις*) i „udejstvenost"[7] (*ἐνέργεια*). Sam pojam *dynamis*,[8] koji je toliko važan u Aristotelovom metafizičkom učenju, u *Metafizici* se interpretira dvojako. Prvo njegovo značenje, za koje Stagiranin kaže da je bilo uobičajeno kod Grka, je ono koje se nalazi u *Met.*1019a15-18 (Aristotel 1988: 127-128, prev. T. Ladan):

Mogućnost se zove počelo kretanja ili promjene u čemu drugome ili kao u drugome, kako je na primjer kućegradnja mogućnost koja nije prisutna u izgrađenoj kući, dok je liječništvo mogućnost koja može biti u liječenome, ali ne kao u izliječenome.[9]	*Δύναμις λέγεται ἡ μὲν ἀρχὴ κινήσεως ἢ μεταβολῆς ἡ ἐν ἑτέρῳ ᾗ ἕτερον, οἷον ἡ οἰκοδομικὴ δύναμίς ἐστιν ἡ οὐχ ὑπάρχει ἐν τῷ οἰκοδομουμένῳ· ἀλλ' ἡ ἰατρικὴ δύναμις οὖσα ὑπάρχοι ἂν ἐν τῷ ἰατρευομένῳ, ἀλλ' οὐχ ᾗ ἰατρευόμενος.*

O ovom značenju *dynamisa* Aristotel piše i u nastavku ovog pasusa, sve do *Met.*1019a32. U stvari, on ovde navodi modalitete pojma *δύναμις* u njegovom prvo-

[6] Za Helene je mogućnost bivanja uvek bila mogućnost bivanja „nečega", jer za Aristotela, kao i za Parmenida ili bilo kog drugog mislioca iz tog doba, teza da apsolutno nebiće može postojati potencijalno ne bi uopšte bila prihvatljiva, jer „niti iz nebića išta može postati jer da nešto mora biti podmet /postajanja/" (*Phys.*191a30-31). Kosmos je, iz Stagiraninove perspektive posmatrano, bio večan i stvari u njemu su mogle nastajati i nestajati, ali celina ne. Potvrda ovakve njegove orijentacije može se pronaći u delovima spisa *O nebu*, osobito u *Cael.*I, 10-12. O tome piše i Marijas (Marías 1967: 68-69).

[7] Stejs smatra da je relacija između mogućnosti i udejstvenosti najvažnija Aristotelova antiteza, dodajući u nastavku svoje knjige, pomalo simplifikovano, da je mogućnosti isto što i materija, a udejstvenost isto što i forma (Stace 1950: 279).

[8] Moguće je da je na Aristotelovo oblikovanje pojma *dynamisa* uticao i Platon, makar bi se takav zaključak mogao izvesti razmatrajući određena mesta iz njegovog *Teeteta*. Čitajući *Theaet.*197c-d naime, zaključuje se da vlasnik kaveza za ptice poseduje svoje ptice na dva načina. Generalno gledano sve su one njegove, ali ako uđe u kavez i uhvati jednu od njih, on je tada ima na drugačiji način od ostalih. Aristotelovom terminologijom rečeno on sve ptice ima potencijalno, a ovu konkretnu i aktualno. Reč koju Platon upotrebljava da objasni da vlasnik ptica ima „vlast" nad njima je *δύναμιν*. Miler (Miller 1959: 148) pak tvrdi da je suštastveno značenje *dynamisa* možda najbolje izraženo od strane Platona u *Fedru* 270d, gde je Atinjanin utvrdio da ako je neka stvar prosta, treba ispitati kakvu *dynamis* ona ima po sebi (Platon 1955: 176, prev. M.N. Đurić) „ili da utiče na nešto ili da prima čije uticaje" (*τίνα πρὸς τί πέφυκεν εἰς τὸ δρᾶν ἔχον, ἢ τίνα εἰς τὸ παθεῖν ὑπὸ τοῦ*).

[9] Slično i u *Met.*1020a1-2 i 1046a10-11.

bitnom smislu. Drugi modalitet nalazi se u *Met.*1019a20-23 (Aristotel 1988: 128, prev. T. Ladan):

Jer kada prema tome 'trpeće' trpi nešto, kažemo kako je ono uzmožno trpjeti, jednom kad je to bilo što, drugi put ne naprama svakoj trpnosti, nego samo naprama onom što je 'nabolje'.	*καθ' ἣν γὰρ τὸ πάσχον πάσχει τι, ὁτὲ μὲν ἐὰν ὁτιοῦν δυνατὸν αὐτό φαμεν εἶναι παθεῖν, ὁτὲ δ' οὐ κατὰ πᾶν πάθος ἀλλ' ἂν ἐπὶ τὸ βέλτιον.*

Treći, u *Met.*1019a23-26 (Aristotel 1988: 128, prev. T. Ladan):

I dalje, mogućnost da se štogod lijepo obavi ili prema izboru, jer pokatkada o onima što samo hodaju ili govore – ali ne ni lijepo ni kako nakaniše – kažemo kako ne mogu ni govoriti ni hodati.	*ἔτι ἡ τοῦ καλῶς τοῦτ' ἐπιτελεῖν, ἢ κατὰ προαίρεσιν· ἐνίοτε γὰρ τοὺς μόνον ἂν πορευθέντας ἢ εἰπόντας, μὴ καλῶς δὲ ἢ μὴ ὡς προείλοντο, οὗ φαμεν δύνασθαι λέγειν ἢ βαδίζειν.*

Četvrti, u *Met.*1019a26 (Aristotel 1988: 128, prev. T. Ladan):

A slično i o trpnji.	*ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ πάσχειν.*

I, konačno, peti u *Met.*1019a26-28 (Aristotel 1988: 128, prev. T. Ladan):

Uz to, bilo koja stanja, prema kojima su stvari u cijelosti netrpne, ili nepromjenjlive ili se lako ne pokreću 'nagore', zovu se mogućnosti.	*ἔτι ὅσαι ἕξεις καθ' ἃς ἀπαθῆ ὅλως ἢ ἀμετάβλητα ἢ μὴ ῥᾳδίως ἐπὶ τὸ χεῖρον εὐμετακίνητα, δυνάμεις λέγονται·*

Kada se sve ovo sumira, dolazi se do sledećih modaliteta *dynamisa*:

1. „Moć" menjanja nečeg drugog (*Met.*1019a15-20)
2. „Moć" da se bude promenjen posredstvom nečeg drugog (*Met.*1019a20-22)
3. „Moć" menjanja nečeg drugog 'nabolje' (*Met.*1019a23-26)
4. „Moć" da se bude promenjen 'nabolje' (*Met.*1019a26, 1019a20-23)

5. „Stanje" zbog kojeg nešto ne može biti promenjeno, ili barem ne može lako biti promenjeno, 'nagore' (*Met.* 1019a26-32).[10]

Nakon razmatranja značenja onoga *δυνατόν* („moguć") i *ἀδυναμία* („nemogućnost"), Aristotel svoja zapažanja o *dynamisu* u 12. poglavlju Δ knjige *Metafizike* završava sledećim rečima (*Met.* 1020a4-6) (Aristotel 1988: 130, prev. T. Ladan):

Tako te će primjerena odredba prvotne mogućnosti biti: promjembeno počelo u drugome ili pak (u istome) kao drugome.	*ὥστε ὁ κύριος ὅρος τῆς πρώτης δυνάμεως ἂν εἴη ἀρχὴ μεταβλητικὴ ἐν ἄλλῳ ᾗ ἄλλο.*

Osim *dynamisa* kao „moći" Aristotel istražuje *dynamis* i kao „mogućnost". Štaviše, može se reći da je ovo značenje *dynamisa*, kao „mogućnosti", prvenstveno zanimalo Stagiranina, i da je predstavljalo okosnicu njegovog rešavanja aporije nastajanja. Neke pretpostavke ovog drugog značenja pojma *dynamis* date su još u Δ knjizi *Metafizike* (1019b22-33), premda njegova eksplikacija sledi tek u 6. poglavlju Θ knjige, preciznije u *Met.* 1048a27-1048b9.[11] *Dynamis*, u smislu „mogućnosti", je, po Aristotelu, mogućnost jedne stvari da prelazi iz jednog stanja u drugo stanje, a da je pri tom reč o istoj toj stvari. Drugačije rečeno, „mogućnost" je mogućnost nekog A da pređe u novo stanje sebe samog. Ovako određena „mogućnost" može se nazvati i imanentnom *dynamis*.[12]

U 3. poglavlju Θ knjige Stagiranin odgovora na napade koje su na pojam „mogućnosti" izvršili pripadnici Megarske škole. Suština njihovog napada se, ukratko, sastojala u tome što su oni poricali postojanje „mogućnosti". Megarani, kao sledbenici Parmenida, prosto su kazivali da nešto ili jeste ili nije. O onome što nije, dodali bi oni, ne treba ne samo govoriti da ono nije, nego nema smisla ni govoriti da ono može da bude. Mogućnosti, znači, ima samo tamo gde već ima i udejstvenosti, pa tako, po njima, kućegraditelj koji aktualno ne gradi kuću u stvari i ne može da je gradi, već to može samo onaj majstor koji gradi kuću i kada gradi dotičnu kuću.

Aristotelov odgovor na ove primedbe takođe je bio jednostavan: nešto ne može biti ono što ono nije, ali zato može postati ono što ono nije sada. Mogućnost,

[10] Osim u ovoj Δ knjizi, tumačenje pojma *dynamis* Stagiranin sprovodi i u Θ knjizi svoje *Metafizike*. Ono što se lako uočava jeste veza između analize *dynamisa* u Θ knjizi, poglavlja 1-5, sa ovde pomenutom analizom istog pojma u Δ knjizi, poglavlje 12. Dakako, postoje i razlike u pristupu ovom pojmu između dve pomenute knjige *Metafizike*. Najpre, dok se u Δ knjizi *dynamis* razmatra prvenstveno kao „moć", dotle se u Θ knjizi on razmatra i kao „moć" i kao „mogućnost". Zatim, Aristotel u *Met.* 1019a20-23 pravi suptilnu razliku između „moći" da se bude promenjen 'nabolje' i „moći" da se bude promenjen uopšte. Ovakva distinkcija se pojavljuje samo na pomenutom mestu u Δ knjizi, dok je u Θ knjizi nema. Konačno, u drugom poglavlju Θ knjige Stagiranin govori o razumskim i nerazumskim mogućnostima, to jest o podeli o kojoj nema reči u Δ knjizi.

[11] Zanimljivo je da se određenje *dynamisa* kao „mogućnosti" daje u 6. poglavlju Θ knjige, koje se bavi udejstvenošću i njegovim razlikovanjem od mogućnosti i od kretanja.

[12] Nasuprot koje se može staviti „moć" i nazvati je transeuntnom *dynamis*. „Moć" je, u stvari, mogućnost u nekom A da inicira promenu u nekom B, ili mogućnost u jednom delu A da izazove promenu u drugom delu A.

u izvesnom smislu, uvek upućuje na budućnost, pa zato nema protivrečnosti kada se kaže da nešto nije nešto sada, ali da ono to može biti u nekoj budućnosti. Mogućnost znači i da su neki od uslova izvesnog događaja već prisutni, a da ako neki drugi uslovi budu još pridodati, događaj će se i odigrati. Tvrdnja Megarana u primeru sa kućegraditeljem je besmislena, jer po Stagiraninu, kućegraditelj zna oblik kuće, koji je predmet njegovog znanja, a oblik je večan (*Met.*1047a2), pa zato on ima mogućnost građenja kuće, čak i kada ne udelovljuje tu svoju mogućnost.

Za „mogućnost", to jest za njenu recepciju iz Aristotelove vizure, ne bi bilo ispravno reći da je ona, naprosto, negacija udejstvenosti. Kamen, na primer, jednako kao i čovek koji je u dubokom snu, aktualno ne misli, ali kamen, za razliku od čoveka, nema ni mogućnost da misli. Nešto se nalazi u stanju mogućnosti samo s obzirom na punu realizaciju svoga oblika, kao što dete jeste u stanju mogućnosti prema vlastitoj udejstvenosti, to jest odraslom čoveku. *Dynamis*[13] u smislu „mogućnosti" je, dakle, nešto što je između nebitka i udejstvenosti, to jest usvrhovljenosti.

Koliko god neko bio u nedoumici zbog različitih varijeteta iskazivanja *dynamisa* u Stagiraninovom *corpusu*, kada je u pitanju *energeia* situacija postaje još složenija. U „filozofskom rečniku" u *Metafizici* nema čak ni posebnog poglavlja posvećenog ovom pojmu, iako bi ono bilo jednako potrebno, ako ne i potrebnije nego što je slučaj sa *dynamisom*, s obzirom da je *energeia* verovatno upotrebljavana u širem spektru značenja nego sam *dynamis*. Ni grčki komentatori nisu od velike pomoći, imajući u vidu njihovu posvećenost egzegezi pojedinačnih segmenata nečijeg dela, koja je retko dosezala do sveobuhvatnih opservacija. Slično stoji stvar i sa modernim istraživačima, iako među njima ima pozitivnih izuzetaka kao što je to Čung Hvan Čen (Chung-Hwan Chen). On, naime, u članku „Različita značenja termina *energeia* u Aristotelovoj filozofiji" (Chung-Hwan Chen 1956: 65), vrlo sofisticirano ispituje sam problem, i nabraja devet, odnosno deset, diferenciranih značenja u kojima se termin *energeia* uglavnom pojavljuje i upotrebljava kod Stagiranina. Klasifikaciju Čen najpre započinje podelom na: 1.) kvazi-modalna, ili „statička", i 2.) ne-modalna, ili „kinetička", značenja *energeie*. Kvazi-modalnih značenja, po njemu, ima pet: a.) udejstvenost (*Met.*1048a31, 1071a4), b.) biti u dejstvu, ili c.) biti savršen (za b. i c. primeri su *Met.*1049b25; *GA*734b21), d.) u primeni na formu (*Met.*1043a6, 1043a12) i, e.) ona koja se primenjuju na dušu (*Met.*1043a25). Ne-modalna značenja *energeie* mogu se, nadalje, najpre distingvirati na ona A.) u opštem smislu, i ona B.) u užem smislu. Značenja u opštem smislu ima, takođe, pet, i to: a.) aktualizovanje (*Phys.*201b9; *Met.*1065b16), b.) u primeni na senzacije, c.) u primeni na mišljenje ili umno spoznavanje (za b. i c. ilustracije su *Met.*1048b34; *De An.*415a19, 417b20), d.)

[13] Hegel (Hegel 1964: 262) u drugom tomu predavanja iz *Istorije filozofije* kaže da „*Δύναμις* znači sklonost, ono što je po sebi, ono što je kod Aristotela objektivno". Prof. Perović (Perović 2003/4: 109) piše da Aristotel upotrebljava *dynamis* u dva osnovna značenja: „Prvo, dynamis je „načelo promjene ili kretanja u drugome ili kao u drugome". Ona je „mogućnost trpljenja, koja je u samome trpitelju početak trpne promjene po drugome ili po sebi kao drugome". Drugo, dynamis je ontološki pojam kojim se shvata bitkovni način građe (materije) kao mogućnost."

ona koja se odnose na kontemplativni aktivitet ljudskog uma (*EN*1098a16, 1178b8), i, e.) čista udejstvenost (*Met.*1071b20, 1071b22). Konačno, ne-modalna značenja *energeie* u užem smislu podrazumevaju prethodno pomenuta značenja obeležena velikim slovom A, sa izuzetkom prvo navedenog značenja („aktualizovanje").

Među potonjim filolozima i filozofima postojala su ne manje značajna sporenja oko relacije između pojmova *energeia* i *entelecheia* kod Aristotela. Neki su smatrali da su ove dve reči u Stagiraninovim radovima upotrebljene praktično u istom smislu (Riter (H. Ritter), Švegler (A. Schwegler), Bonic, Celer (E. Zeller), dok su drugi argumentovali u prilog razlike u njihovom značenju (Trendelenburg (F.A. Trendelenburg), Bise (F. Biese), Ideler (J.L. Ideler). Ne ulazeći u složene interpretacione pristupe većine autora, treba pomenuti Rosovo stanovište, koje je izneto u drugom tomu njegovih komentara Aristotelove *Metafizike* (Ross 1997: 245). Tamo on kaže da analizirajući *Met.*1050a22 proizilazi da striktno govoreći ἐνέργεια znači udejstvenost ili ostvarivanje, dok ἐντελέχεια obeležava rezultujuću aktualnost ili savršenost, odnosno potpunost. U nastavku Ros piše da u većini slučajeva Aristotel ove reči koristi kao sinonime, ipak dodajući da dok je u *Λ* knjizi *Metafizike*, poglavlja 6 i 7, bog razmatran kao prvi pokretač univerzuma, i stoga nazvan ἐνέργεια, udejstvenost, dotle je u 8. poglavlju iste XII knjige *Metafizike* (1074a36), na kome se insistiralo na nematerijalnosti i savršenosti boga, on opisan kao ἐντελέχεια.[14]

Postojali su dakako i komentatori čiji se stavovi nisu podudarali u potpunosti ni sa jednom od ove dve oprečne tendencije, i koji su pokušavali da daju drugačiji odgovor na pomenutu dilemu. Recimo, pominjani Čung Hvan Čen (Chung-Hwan Chen 1958: 17), koji je tvrdio da se termini ἐνέργεια i ἐντελέχεια svakako razlikuju, ali da njihova razlika ne počiva u značenju, već u njihovoj derivaciji i razvijanju.[15] Na stranu, autorovo je mišljenje, što Stagiraninovo mnogostruko izricanje pomenutog pojmovnog para ne zahteva previše oštru distinkciju razumskog tipa, već pre upućuje na umsko-spekulativnu srodnost i komplementarnost između *energeie* i *entelecheie*.

Objašnjavajući prirodu udejstvenosti (ἐνέργεια) u 6. glavi IX knjige *Metafizike*, sam Aristotel kaže (*Met.*1048a30-32) (Aristotel 1988: 224, prev. T. Ladan):

Djelatnost je onda kad je kakva stvar prisutna ne onako kako kažemo da je mogućnošću.	ἔστι δ' ἡ ἐνέργεια τὸ ὑπάρχειν τὸ πρᾶγμα, μὴ οὕτως ὥσπερ λέγομεν δυνάμει.

[14] Prigovor koji se potom iznosio Rosu je da je omeđio ovo tradicionalno pripisivanje razlike između dva pomenuta termina na jedan slučaj, tj. preciznije rečeno isključivo na dva pasaža iz iste knjige *Metafizike*.

[15] Čen smatra da termin ἐντελέχεια poseduje sve one modalitete koje je on pripisao terminu ἐνέργεια u svom članku o različitim značenjima ovog termina u Aristotelovoj filozofiji. Izuzetak predstavlja onaj aspekt koji se odnosi na kontemplativni aktivitet ljudskog uma, koji, po njemu, i ne predstavlja novi smisao različit od ostalih, već samo prethodni paragraf (značenje koje se „primenjuje na mišljenje ili umno spoznavanje") u njegovoj specijalnoj aplikaciji (Chung-Hwan Chen 1958: 14).

Stagiranin, potom, navodi kao primere mogućnosti kip Hermesa u komadu drveta, polucrtu u celoj crti i znanje u čoveku koji aktualno ne kontemplira istinu. Nakon ovih ilustracija *dynamisa* kao „mogućnosti", usledilo je, još jedno, određenje udejstvenosti (*Met.* 1048a35) (Aristotel 1988: 224, prev. T. Ladan):

Dočim [ono oprečno tome] je djelatnošću.[16]	τὸ δ' ἐνεργείᾳ.

Ovom šturom i nedovršenom rečenicom hoće se reći da ono što je oprečno navedenim primerima postoji na udejstven način. Dakle, takva je izrezbarena Hermesova statua, zatim polucrta kada se cela crta prepolovi, kao i čovek znanja kada aktualno posmatra (θεωροῦντα). Pojašnjenje ovakvog određenja *energeie*, Stagiranin zatim kaže, može biti dato samo indukcijom (ἐπαγωγῇ), ili eventualno putem analogije (ἀνάλογον), pa stoga ne treba uvek i u svemu tražiti definiciju (ὅρον). Dovoljno je samo reći da je udejstvenost prema mogućnosti isto kao što je i gradeće prema gradljivome, budno prema spavajućem, gledajuće prema žmurećem, ono što je stvoreno od neke tvari prema samoj tvari, ili nešto izrađeno prema nečem neizrađenom. Relaciju *energeie* i *dynamisa* Aristotel će nešto kasnije (*Met.* 1048b6-9) jedanput odrediti kao odnos kretanja i mogućnosti, a drugi put kao odnos bivstva (οὐσία) prema tvari (ὕλη).

Osim što razgraničava pojam udejstvenosti od pojma mogućnosti, Aristotel, u ovom 6. poglavlju IX knjige *Metafizike*, objašnjava i u čemu su različiti pojmovi udejstvenost (ἐνέργεια) i kretanje (κίνησις).[17] Namera mu je slična kao i u prethodnom slučaju, naime, da određujući kretanje nekako dopre i do udejstvenosti. On to čini govoreći da je svako kretanje nesavršeno („nepotpuno", ἀτελής), navodeći kao primere mršavljenje, učenje, hodanje, građenje. Zaključak koji izvodi Stagiranin u *Met.* 1048b32-33 (Aristotel 1988: 226, prev. T. Ladan) je da „je ono što se kreće drukčije od onoga što je (po)krenulo" (ἀλλ' ἕτερον καὶ κινεῖ καὶ κινεῖται).

Ono što se ovde može iščitati je da *energeia*, a osobito *entelecheia*, ne podrazumeva traženje svrhe (τέλος) izvan sebe, i nije poput gradnje, čija je svrha kuća, već poput gledanja i mišljenja koji imaju svrhu u sebi samima. Nastavljajući sa ana-

[16] Doslovan prevod ove rečenice glasi: „međutim je udejstvenost". Ros je prevodi dvojako: 1.) "The thing that stands in contrast to each of these exists actually", i kraće 2.) "Otherwise, actually". Bonic to čini ovako: "Sondern der wirklichen Tätigkeit nach." Hegel (Hegel 1964: 262) u drugom tomu predavanja iz *Istorije filozofije* određuje udejstvenost sledećim rečima: „Tek energija, forma jeste delatnost, ono što ostvaruje, negativnost koja se odnosi na samu sebe. ... Energija je, konkretnije govoreći, subjektivnost".

[17] O razlici između pojmova *energeia* i *kinesis* Aristotel govori i u *Met.* 1065b14-1066a7, i 1066a17-26, premda o različitim varijacijama njihovih odnosa treba konsultovati i *Phys.* 201b31-202a3; *De an.* 431a6-7; *EN* 1154b26-27; *Rhet.* 1412a8-9. Detaljnije o samoj distinkciji piše Akril (Ackrill 1979: 121-141). Kretanje je Stagiranin u *Fizici* 257b8-9 odredio na sledeći način (Aristotel 2006: 323, prev. S.U. Blagojević): „A kretanje je nezavršena usvrhovljenost tog što se može kretati" (ἔστι δ' ἡ κίνησις ἐντελέχεια κινητοῦ ἀτελής). Kretanje je nepotpuna usvrhovljenost onog pokretljivog stoga što njegova potpuna aktualizovanost jeste ono što je proizvedeno samim kretanjem.

logijama Aristotel gledanje i mišljenje navodi kao dobar primer udejstvenosti, jer je odista u samom činu gledanja i mišljenja prisutno i ono što čini njihovu svrhu, to jest gledanje i mišljenje. Udejstvenost je, dakle, dovršena i potpuna u svakom segmentu sebe same.

U *Nikomahovoj etici* kaže se, zatim, da kretanje mora biti brzo ili sporo, a da udejstvenost nije nijedno od to dvoje. Stagiranin potom dodaje (*EN*1173a34-1173b4) da se može preći u zadovoljstvo (*ἡδονή*) brzo ili sporo, ali da se ne može brzo ili sporo dejstvovati (*ἐνεργεῖν*) u stanju zadovoljstva, to jest ne može se tako uživati. Ova distinkcija potom je imala važnu primenu kako u Aristotelovoj teologici, tako i u njegovoj etici. U prvom slučaju u Stagiraninovom učenju o božanskoj udejstvenosti nepokretnog pokretača, a u drugom slučaju u učenju da niti blaženstvo niti zadovoljstvo[18] nisu kretanje, već udejstvenost ili njene propratne pojave.

Afirmativno određenje udejstvenosti bi moglo glasiti ovako: *energeia* je prisustvo potpunosti (savršenosti) u svakom času sadašnjosti, preciznije rečeno, u onom **sada**.

Udejstvenost, po Aristotelu, prethodi mogućnosti u više od jednog smisla prethođenja.[19]

1.) *Energeia* prethodi *dynamisu* najpre po pojmu (*λόγῳ*) (*Met.*1049b11). Ono što je u prvobitnom smislu moguće, kaže Stagiranin, moguće je baš zato što se može udeloviti (*ἐνεργῆσαι*). On, potom, navodi primere gradnje, gledanja i vidljivog, i zaključuje da je nužno da pojam i znanje udejstvenosti prethode znanju mogućnosti.

2.) Udejstvenost je, u jednom smislu, pre mogućnosti i po vremenu (*χρόνῳ*) (*Met.*1049b18). Zašto se naglašava ovo „u jednom smislu"? Zato što kod pojedinačnih slučajeva stvari stoje upravo suprotno. Tamo je mogućnost pre udejstvenosti, pa je tako tvar od koje je sačinjen neki čovek pre samog tog čoveka. Ipak, treba znati da, za Aristotela, nešto udejstveno nastaje od nečeg mogućeg samo posredstvom nečeg već udejstvenog, nečega od iste vrste od koje je i sami pojedinačni produkt. Kao (Aristotel 1988: 229, prev. T. Ladan) „čovjek od čovjeka, ... jer uvijek nešto pokreće kao prvo; i to pokretalo već jest djelatnošću" (*οἷον ἄνθρωπος ἐξ ἀνθρώπου, ... ἀεὶ κινοῦντός τινος πρώτου· τὸ δὲ κινοῦν ἐνεργείᾳ ἤδη ἐστίν*) (*Met.*1049b25-27). Mogućnost pretpostavlja udejstvenost zbog toga što je moguća jedino ona mogućnost koja može biti udejstvena, i zbog toga što jedino ono što je udejstveno može učiniti da neko moguće bude udejstveno.

3.) Udejstvenost je pre mogućnosti i po bivstvu (*οὐσίᾳ*) (*Met.*1050a4).

---

[18] Opširnije o blaženstvu i zadovoljstvu kao konkretnim moralno-etičkim principima piše prof. Perović u svojoj *Etici* (Perović 2001: 369-385).

[19] Objašnjavajući primat udejstvenosti nad mogućnošću, Ros (Ross 1966: 177) kaže da se promena ne može objasniti bez mogućnosti, ali se ne može objasniti ni samo uz pomoć mogućnosti. On smatra da se ništa ne može transformisati iz mogućnosti u udejstvenost bez posredovanja nečega što je već aktualno.

a.) Princip na kome je Stagiranin utemeljio ovaj svoj stav je da ono što je potonje po nastanku ranije je po obliku i bivstvu.[20] Udejstvenost, dakle, prethodi mogućnosti zato što ono što postoji na udejstven način već ima vlastiti oblik, dok to kod mogućnosti nije slučaj. Drugačije rečeno, udejstvenost je ranije zato što je ona po sebi oblik, dok mogućnost nije oblik po sebi, nego ga zadobija tek kroz svoju udejstvenost.

Drugi razlog za prvenstvo *energeie* po bivstvu je da se sve što nastaje kreće ka načelu to jest ka svrsi, a da je svrha mogućnosti njena udejstvenost. Udejstvenost je svrha[21], a mogućnost je ono što se zadobija zbog ove svrhe.

b.) Udejstvenost je pre mogućnosti po bivstvu i u poglavitijem smislu te reči (*Met.* 1050b6). Aristotelova argumentacija je sledeća: večne stvari su po bivstvu ranije od propadljivih stvari. Pokazuje se, zatim, da večne stvari postoje na udejstven način dok propadljive stvari postoje mogućnošću. Zaključak koji se, kao i u prethodnim slučajevima, nameće i potvrđuje je da je udejstvenost pre mogućnosti.

Ono što nije odmah uočljivo je zašto je ovo prethođenje po bivstvu poglavitije (*κυριωτέρως*) od onih već pomenutih. Možda se odgovor krije u Δ knjizi *Metafizike*, poglavlje 11, gde se govori o „ranijem i kasnijem" (*πρότερα καὶ ὕστερα*). U *Met.* 1019a11-12 kaže se da sva značenja „ranijeg i kasnijeg" mogu biti svedena na ono koje je navedeno u *Met.* 1019a2-4, i koje glasi (Aristotel 1988: 127, prev. T. Ladan): „dočim druge prema naravi i bivstvu, naime one koje mogu bivati bez drugih, dok te ne mogu bez njih" (*τὰ δὲ κατὰ φύσιν καὶ οὐσίαν, ὅσα ἐνδέχεται εἶναι ἄνευ ἄλλων, ἐκεῖνα δὲ ἄνευ ἐκείνων μή*). Preneseno na problematiku u ovom radu to bi značilo da večne stvari mogu postojati bez propadljivih, a da propadljive stvari ne mogu postojati bez večnih. Premda Stagiranin u Θ knjizi, to jest u 8. glavi te knjige, stvari nije baš izložio na ovakav način, osim uzgredno u *Met.* 1050b18-19, čini se da je to imao na umu kada je govorio o „poglavitijem" smislu ranijeg bivanja po bivstvu udejstvenosti spram mogućnosti.

Konačno, Aristotelova doktrina o prvenstvu udejstvenosti vodi do stava u kome on negira postojanje bilo kakvog zlog načela u svetu (*Met.* 1051a4-21). To što zlo ne postoji po sebi ne znači da ono, po Stagiraninu, ne postoji uopšte. Njega ima, ali je ono neodvojivo od partikularnih zlih stvari. Zlo je, drugačije rečeno, epifenomen nastojanja propadljivih stvari da oponašaju čistu udejstvenost prvog pokretača; epifenomen koji je nastao zbog prisustva tvari ili mogućnosti[22] u propadljivim stva-

[20] Na ovom mestu (*Met.* 1050a5) pojmovi „oblik" (*εἴδει*) i „bivstvo" (*οὐσίᾳ*) su izjednačeni. Nešto kasnije (*Met.* 1050b2-3), „bivstvo" i „oblik" su poistovećeni sa „udejstvenošću", što ukazuje na srodnost *energeie* i formalnog uzroka na pojedinim mestima Aristotelove *Metafizike*.

[21] U *Met.* 1050a9 pak izjednačeni su pojmovi „udejstvenost" i „svrha" (*τέλος*). Ovde se, za razliku od prethodne fusnote, može uočiti veza *energeie* i finalnog uzroka. No, ovi stavovi nisu nužno kontradiktorni ako se zna bliskost i povremeno preklapanje značenja formalnog i finalnog uzroka kod Stagiranina.

[22] Mogućnost kao nešto što je između suprotnih udelovljenja je, ako se tako može reći, „otvorena" i za dobro i za zlo, dok udejstvenost smera jedino ka dobru. To je još jedan dokaz u prilog tezi da je udejstvenost pre mogućnosti.

rima. Pošto zlo ne postoji izvan njegovih pojedinačnih manifestacija, to automatski znači da među večnim i prvobitnim stvarima nema ničeg zlog. Zato je i bog,[23] taj *prius* celog univerzuma, kao prvi nepokretni pokretač,[24] kao čista udejstvenost odnosno usvrhovljenost, kao krajnji uzrok zbog kojeg se udelovljuje svaka mogućnost, ono što je uzrok svega dobrog jer on, štaviše, i jeste samo dobro.

Aristotelov bog, evidentno, pokreće sve stvari na taj način što mu one teže voleći ga (*Met.*1072b3-4). Kasnijom analizom je utvrđeno da tu nije reč o klasičnom eficijentnom uzrokovanju u smislu stvaranja nečega, već da je reč o nekoj vrsti privlačenja kroz čistu udejstvenost. Njegov bog, konačno, pokreće kao svrha, jer kao što u *Metafizici* 1071a36 i piše, ono što je prvo usvrhovljenošću to je i uzrok svim stvarima (*ἔτι τὸ πρῶτον ἐντελεχείᾳ*). Da ovakvo određenje svrhe[25] predstavlja istinski *novum* u dotadašnjoj misaonoj produkciji bilo je jasno i samom Stagiraninu, koji zato i govori da finalni uzrok u njegovoj istinskoj prirodi nije bio prepoznat ni od jednog od njegovih prethodnika (*Met.*988b6-16).

Važno je napomenuti da Aristotel uspostavlja jasnu relaciju između svoje četvorovrsne kauzalne shematike i pojmovnog para mogućnost-udejstvenost. Doktrina o četiri uzroka, moglo bi se reći, omogućava sažetak onih faktora za koje Aristotel veruje da trebaju biti uzeti u obzir prilikom objašnjavanja kako prirodnih tako i artificijelnih promena. On takođe razmatra promenu i na nešto drugačiji način, koji znatno veći naglasak stavlja na dinamički aspekt samog procesa promene. Ako najjasnije ilustracije razlikovanja četiri uzroka mogu biti predočene kroz primere čovekove

[23] Kada je bog u pitanju posebno je indikativno mesto iz *Met.*1072b13-30, koje predstavlja vrhunski izraz spekulativnih moći Stagiranina, i koje se može okvalifikovati kao centralno mesto ne samo Lambda knjige, već i čitave *Metafizike*. To mesto gde se večno i nepokretno bivstvo konačno naziva bogom i shvata kao čista udejstvenost i pravi život, oduševljavalo je mnoge filozofe potom, među ostalima i Hegela. Njega je posebno impresionirala teza da udejstveni um jeste život, jer je u ovoj odredbi prepoznao vlastito određenje boga kao pojma, koji nije bio nekakva mrtva i apstraktna stvar već samo načelo života. Navodom iz *Metafizike* (1072b13-30) bez prevoda, na žalost, i bez komentara, Hegel i završava svoju *Enciklopediju filozofijskih znanosti*. Detaljnije o Aristotelovom određenju boga u autorovom članku „Bog filozofa iz Stagire" (Kaluđerović 2006a: 15-27).

[24] Lojd (Lloyd 1977: 141) beleži da se na osnovu doktrine o udejstvenosti i mogućnosti mora pretpostaviti da je prvi pokretač sam nepokretan.

[25] Stagiranin na početku *Nikomahove etike* (1094a3) kaže da je „dobro ono čemu sve teži". No, opštost pojma dobra odmah tu i prestaje, pa u razloženoj strukturi zbiljnosti na teorijsku, praktičku i poietičku sferu svaka od njih odmah zadobija i sebi svojstveno dobro to jest svrhu (6. knjiga *EN*). Pored toga pominje se i da svaka od kategorija ima vlastiti „tip" dobra (*EN*1096a19-27), pa čak i da svako pojedino umeće, takođe, ima svoju svrhu. Aristotel zatim, za razliku od Platonove diferencije dobra po sebi i pojedinačnog dobra, radije govori o diferenciji između dobara koja su takva po sebi i onih koja su za neku drugu svrhu (*EN*1096b13-14). Iako će u *EN*1095a17-19 utvrditi da formalno posmatrano postoji jedno najviše dobro koje se zove blaženstvo (*εὐδαιμονία*), Stagiranin će odmah i dodati da problemi nastaju onog trenutka kada se bude trebalo sadržinski odrediti šta ono jeste. I kod njega samog ostaje diskutabilno da li sadržinsko određenje blaženstva znači delatno dobro (*τὸ πρακτὸν ἀγαθόν*, *EN*1097a23) ili dobro samodovoljnosti teorijskog života (*EN*1177a12-18, 1177b19-26), premda se prednost uglavnom daje ovom potonjem. Sve u svemu, i u *Nikomahovoj etici* i u *Eudemovoj etici* (1218a30-33) nema govora o tome da nešto može „nadići" vlastiti oblik, jer sve ima svoju specifičnu svrhu pa ne može biti uređeno u vezi sa dobrom neke druge vrste. Iz ovih spisa, dakle provejava teza da je Aristotelova teleologija više fragmentarno nego univerzalno orijentisana.

produkcije, onda se nasuprot tome poimanje mogućnosti i udejstvenosti najbolje očituje na prikazivanju razvijanja i rasta nečega iz same prirode, poput semena i odrasle biljke. Razume se da se primena ideje mogućnosti i udejstvenosti kod Aristotela generalizuje i proširuje sa stvari iz prirode i na sve druge tipove i modalitete promena. Bilo koji primer da se navede, npr. neobrađeno drvo ili mermer, za njega se može reći da je u mogućnosti da postane stolica ili skulptura. Oblik i svrhu Stagiranin pronalazi jednako u konačnim proizvodima kako prirodnih tako i artificijelnih promena. Doktrina o potencijalnosti omogućava Aristotelu da nagovesti da čak i relativno besformna tvar potencijalno jeste ono što je finalni proizvod aktualno. Oblik nije nešto transcendentno i separatno, kako se to ponekad tvrdi da je kod Platona, nego nešto što se postupno zadobija i ima se u dejstvu tj. delu tokom postupka promene. Verovatno, stoga, najvažnija stvar koju treba zabeležiti kada je oblik u pitanju jeste njegova veza i bliskost sa pojmom udejstvenost, veza koja će potom kulminirati, u nešto širem kontekstu, kao odnos formalnog i finalnog uzroka.[26] Aristotel u *De an.*412a9-10 direktno kaže da je tvar mogućnost a oblik usvrhovljenost, naglašavajući tako još jednom paralelizam koji postoji između parova tvar-oblik i mogućnost-udejstvenost (usvrhovljenost). Kada govori o tvari i obliku kao oprekama, Aristotel koristi reč ἕξις ne bi li razlikovao neuređenu („hrpu", σωρός) od oblikovane tvari. Tako, kada je neka kuća dovršena on će reći da je ona dostigla „ustaljenost" (*hexis*) prema kojoj se kretala (*Met.*1070a11-12), što se, naravno, razlikuje od gomile cigala, odnosno od onoga sa čim je graditelj počeo. Gomila cigala predstavlja, u stvari, kuću u mogućnosti. No, strogo govoreći ni dovršena, u građevinskom smislu, kuća ne predstavlja najviši stadijum koji kuća može dosegnuti. Kuća nije u potpunosti ispunila svoj oblik sve dok nije ostvarila svoj finalni uzrok, a finalni uzrok će ostvariti bivajući sklonište za stvari i ljude, i tek na taj način kuća će realizovati sopstvenu udejstvenost (*Met.*1043a16-18).[27]

Rečeno je da Aristotel rešenje dilema koje su nametnuli Elejci, time što su „ukinuli sveukupno nastajanje" i što su svu ontološku problematiku redukovali na previše uprošćenu razumsku distinkciju „ili" (jeste) – „ili" (nije), vidi u novouvedenom pojmu mogućnosti, preciznije u pojmovnom paru mogućnost-udejstvenost. On na Parmenidov reski izazov iz 8. fragmenta poeme *O prirodi* (**DK**28B8): „Tako je nužno sasvim da jeste ili da nije", odgovara tako što reafirmiše pojam *genesisa* naglašavajući da je uvek „nešto između", a da je to što je između bitka i nebitka upravo nastajanje, kao što je između bića i nebića ono što nastaje (*Met.*994a27-28). Dakle, i nastajanje, po Aristotelu, na neki način jeste, pa se tako i sam pojam „jestanja" u njegovoj koncepciji usložnjava. Neka stvar može jestati na način mogućnosti, ali dotična stvar može jestati i na način udejstvenosti. Nastajanje i promena jesu, drugim rečima,

[26] Treba podsetiti da Stagiraninova uobičajena reč za potpunu realizaciju oblika nije *eidos* nego *energeia*.

[27] Aristotel u *Met.*1043a20, 1043a30-31 i 1043b1-2 npr., izjednačava pojmove εἶδος i ἐνέργεια govoreći o njima u paru „oblik i udejstvenost". Preciznije, u *Met.*1043a30-31 koristi se reč μορφή u paru sa ἐνέργεια. O Stagiraninovom učenju o uzrocima i vezi sa *dynamisom*, *energeiom* i *entelecheiom*, opširnije videti u autorovom tekstu „Aristotelova kauzalna shematika" (Kaluđerović 2006b: 427-452).

samoudelovljenje neke tvari, udelovljenje onoga što je ona već u svojoj mogućnosti sadržavala. Tvar, kao jedan od konstituenata stvari, je mogućnost promene, mogućnost da se bude mogućnost, ali i mogućnost da se ta mogućnost udelovi. A „budući je biće dvostruko" (*ἐπεὶ δὲ διττὸν τὸ ὄν*) (*Met.*1069b15), sve što se menja prelazi iz bića u mogućnosti u biće u udejstvenosti, kao što to na primer čini i belo mogućnošću u belo udejstvenošću, a slično se dešava i pri rastu i smanjivanju. „Tako te", zaključuje efektno Stagiranin u *Met.*1069b18-20 (Aristotel 1988: 294, prev. T. Ladan), „ne samo da može štogod prema prigotku nastati iz *nebića* nego i sve stvari nastaju *iz bića*, ali mogućnošću bića, a djelatnošću iz nebića"[28] (*ὥστε οὐ μόνον κατὰ συμβεβηκὸς ἐνδέχεται γίγνεσθαι ἐκ μὴ ὄντος, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὄντος γίγνεται πάντα, δυνάμει μέντοι ὄντος, ἐκ μὴ ὄντος δὲ ἐνεργείᾳ*).

LITERATURA

Ackrill, J.L. (1987). *A new Aristotle reader*. Oxford.

Ackrill, J.L. (1979). "ARISTOTLE'S DISTINCTION BETWEEN *ENERGEIA* AND *KINESIS*". *New Essays on PLATO and ARISTOTLE*. Ed. by R. Bambrough, London: 121-141.

Allan, D.J. (1979). *The Philosophy of Aristotle*. Oxford.

Aristotel (1987). *Fizika*. Zagreb: Liber.

Aristotel (2006). *Fizika*. Beograd: PAIDEIA.

Aristotel (1988). *Metafizika*. Zagreb: Liber.

Aristotel (1988). *Metafizika*. Beograd: Kultura.

Aristotel (1987). *O duši. Nagovor na filozofiju*. Zagreb: Naprijed.

Aristotel (1989). *O nastajanju i nestajanju*. Beograd: Grafos.

Aristotel (1990). *O nebu*. Beograd: Grafos.

Aristotelis Opera, ex.rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borrusica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi su sravnjivani prema ovom izdanju.

Aristotle (1991). *The complete works of Aristotle I-II*. Princeton.

Barnes, J. (1979). *The Presocratic Philosophers I-II*. London.

Bonitz, H., Seidl, H. (1982). *Aristoteles' Metaphysik* I-II. Hamburg.

Burnet, J. (1962). *Early Greek Philosophy*. Cleveland 1962.

Burnet, J. (1953). *Greek Philosophy Thales to Plato*. London.

Cherniss, H. (1964). *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*. New York.

[28] Ovaj pasus iz 2. glave Λ knjige *Metafizike* predstavlja krunu Aristotelovih napora da reši paradoks nastajanja, i ujedno odgovara na stanovište Elejaca izloženo u *Phys.*191a27-31. Aristotelov odgovor na teze Elejaca može se iščitati i iz njegove, paru *dynamis-energeia* kompatibilne, tročlane podele činilaca promene koja predstavlja raniju fazu razvijene teorije uzroka. Po njoj postoje sledeća tri uzroka i načela: oblik (*εἶδος*), tvar (*ὕλη*) i lišenost (*στέρησις*). O tome Stagiranin posebno piše u *Phys.*I, 7,8, i u *Met.*XII, 4,5. Koplston (F. Copleston), takođe, iznosi određena zapažanja o ovoj temi u svojoj *Istoriji filozofije* (Koplston 1991: 346).

Chen, Chung-Hwan (1956). "Different Meanings of the Term Energeia in the Philosophy of Aristotle". *Philosophy and Phenomenological Research.* Vol.17, No.1: 65.

Chen, Chung-Hwan (1958). "The Relation between the Terms *ENEPΓEIA* and *ENTEΛEXEIA* in the Philosophy of Aristotle". *The Classical Quarterly.* New Series, Vol.8, No.1/2: 17.

Cipra, M. (1978). *Metarmofoze metafizike.* Čakovec: Zrinski.

Diels, H., Kranz, W. (1985-1987). *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III.* Weidmann.

Dils, H. (1983). *Predsokratovci fragmenti I-II.* Zagreb: Naprijed.

Furley, D.J., Allen, R.E. (1970- 1975). *Studies in Presocratic Philosophy I-II.* New York, London.

Gretić, G. (1989). *Tradicija metafizike.* Zagreb: Hrv. fil. dru.

Guthrie, W.K.C. (1962-1981). *A History of Greek Philosophy I-VI.* Cambridge.

Guthrie, W.K.C. (1970). "Aristotle as Historian". D. J. Furley, R.E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I.* New York: 239-254.

Hegel, G.V.F. (1964-1975). *Istorija filozofije* I-II. Beograd: BIGZ.

Jaeger, W. (1985). *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung.* Weidmann.

Kaluđerović, Ž. (2004). *Aristotel i predsokratovci.* N. Sad: KriMel.

Kaluđerović, Ž. (2006). „Bog filozofa iz Stagire". *Religija i tolerancija.* br. 5: 15-27.

Kaluđerović, Ž. (2006). „Aristotelova kauzalna shematika". *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu.* knjiga XXXI: 193-207.

Koplston, F. (1991). *Istorija filozofije Grčka i Rim.* Beograd: BIGZ.

Lloyd, G.E.R. (1977). *Aristotle: the Growth & Structure of his Thought.* Cambridge.

Miller, H.W. (1959). "The Concept of Dynamis in De victu". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association.* Vol.90: 148.

Owens, J. (1951). *The Doctrine of Being in the Aristotelian „Metaphysics".* Toronto.

Pažanin, A. (1988). „Aristotelova metafizika kao prva filozofija". Aristotel, *Metafizika.* Liber, Zagreb 1988: V-LIII.

Perović, M.A. (2001). *Etika.* N. Sad: Grafomedia.

Perović, M.A. (2003/4). *Istorija filozofije.* N. Sad: Grafomedia.

Platon (1993). *Država.* Beograd: BIGZ.

Platon (1990). *PHAIDROS. PARMENIDES. BRIEFE.* Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., fünfter band, Hrsg. von G. Eigler, Darmstadt.

Ritter, J. (1987). *Metafizika i politika.* Zagreb: Inf. F.P.N.

Ross, W. D. (1966). *Aristotle.* London.

Ross, W. D. (1999). *Aristotle DE ANIMA.* Oxford.

Ross, W. D. (1998). *Aristotle's Physics.* Oxford.

Ross, W.D. (1997). *Aristotle's Metaphysics* I-II. Oxford.
Ross, W. D. (1960). "The development of Aristotle's thought". I. Düring, G.E.L. Owen, *Aristotle and Plato in the mid-fourth century*. Göteborg: 1-17.
Stace, W.T. (1950). *A Critical History of Greek Philosophy*. London.
Stegmaier, W. (1995). „Aporija dovršenja: Da li je Aristotelova *Metafizika* metafizika?". *Filozofski godišnjak*. VIII/8: 271-294.
Ueberweg, F., Praechter, K. (1909). *Grundriß der Geschichte der Philosophie I.* Berlin.

Željko Kaluđerović

DYNAMIS AND *ENERGEIA* AS A SOLUTION OF THE GENERATION APORIA

SUMMARY

In this paper the author at first analyses the radical *novum* which Parmenides brought to the previous intelectual activity by negating the motion in either of its four modalities, by which he expressed a general Greek principle that "Nothing can come out of nothing", but at the same time he made one step further: he denied any kind of change and multiplicity. The focus of his attention the author places Aristotle's unique contribution to the solution of the generation aporia through complex notions of *dynamis* and *energeia*, or *entelecheia*. Reacting to the Parmenides challenge that (something) "either It is or it is not", Stagirites reaffirms the notion of *genesis* emphasizing there is always the "intermediate state", and that what it is between the being and non-being is actually generation. And "since being is twofold", everything changes from that which is potentially to that which is actually, e.g. from the potentially white to the actually white, and similarly in the case of increase and diminution. The author concludes that the paragraph from 2. chapter of Λ book of *Metaphysics* represents the culmination of Aristotle's efforts to resolve the paradox of generation, and at the same time it replies to the standing point of Eleatics that not only can a thing come to be, incidentally, out of that which is not, but also all things come to be out of that which is, but is potentially, and is not actually.

Key words: Parmenides, motion, change, multiplicity, generation, Aristotle, *dynamis*, *energeia*, *entelecheia*, being, non-being.

UDK 575
575.8
17.023.33

KA TEORIJI EVOLUCIJE

Mirko Aćimović

SAŽETAK

Ova sasvim sažeta razmatranja iz istorije pojma života ovde se predočavaju prema ideji zasnivanja teorije evolucije, dakle od helenske prirodne ontologije života do nastajanja darvinizma.

S opšteg teorijskog stanovišta, sva glavnija gledanja o poreklu života provedena su se kao kreacionizam, vitalizam, mehanicizam, evolucionizam, ili, prema opštim stavovima pogleda na svet, kao metafizička, naučna i religijska stanovišta, te onda unutar njih kao filozofski stavovi idealizma i materijalizma. To su dakako samo opšta zapažanja o kretanju mišljenja o mišljenju biti života. Ali konačni cilj i krajnja svrha biologike jeste jednovremeno razmatranje jedinstva mišljenja porekla prirode pojma *života*, njegovog *živog* i *smrti*. U temelju takvog mišljenja pojma života stavljeno je mišljenje o fizici, hemiji i geologiji života, živog i smrti, a to onda i nije ništa drugo do ono jednovremeno pojmovno razmatranje fizike, hemije i geologije porekla prirode, strukture i smrti organske materije. To je dakle *proces organizma*.

Ključne reči: život, živo biće, smrt, evolucija, biologika.

I

1. S helenskim pojmom života istorijski[1] i teorijski otpočinje filozofska i onda naučna rasprava o poreklu i prirodi života, živog i smrti.

Ovo postajanje pojma ide najpre od zapažanja prirodnih oblika života, do ideje života kao onoga opšteg što se daruje i onda prisustvuje u onome što jeste živo, čije je onda odsustvo smrt živog. Na to upućuju opšte misli o βίος, βίοτος, dakle život, žitak, βιώσιμος je onaj koji je sposoban za život, onaj koji pak nije sposoban za život jeste βιό-στερής, a βιό-δωρος je onaj koji daje život, pa je βιοτεύω otuda živeti. Ove reči grčkog jezika upućuju međutim i na imetak, hranu, čak dohodak, iza toga onda na življenje kao na način života. A znanje o životu i jeste bio-logija, logos

[1] Od nešto bitnijih opštijih istorija biologije i njenih naučnih disciplina, prevashodno, Jahn, I.(1990). *Grundzüge der Biologiegeschichte*, Jena..; Nordenskiöld, E. (1946). *The History of Biology*, N.Y.; Radl, E.: 1930). *History of Biological Theories*, I-II, N.Y.; Rostand, J.: (1962). *Esquisse d'une Historie de la Biologie*, Pariz.,, Singer, Ch.(1931): *A Short History of Biology*, Oxford.; История биологии с начала XX века до наших дней (1975). Москва.

o životu, znanje života njim samim iz njega samog, biologos je dakle znalac života. Sve što je živo istovremeno je smrtno, svaki je dakle život smrtan, na to i upućuju θᾶνάσιμος, θανατᾶφόρος, gde ovo prvo znači i blizinu smrti, jer θάνᾶτος je smrt, Θάνᾶτος je bog smrti, sin noći i brat sna; ne hteti živeti, hteti dakle smrt, hteti umreti, kod starih Grka je θανατάω. A trebalo bi i znati smrt, tanatologija je naučno znanje o smrti, θάνᾶτολόγος je znalac smrti.

Smrt se, kako je to svojedobno rekao Tales, ni po čemu ne razlikuje od života, pa baš zato on, Tales, i ne želi smrt, jer tu nema nikakve razlike (Laertije 1973:11). Iza ove izreke stoji ontološki stav filozofije prirode, stav o bitnosti onoga što jeste počelo svih stvari, u koje se svojim propadanjem sve vraća, a to počelo je naime voda, pa semena svih stvari imaju vlažno svojstvo, od kojega se hrani toplota. Anaksimandar je stavio nešto pobliže u razmatranje život u blizini smrti, pošavši od uverenja kako iz beskonačne prirode (φύσιν ἀπειρον) nastaju sve stvari i svi svetovi, a živa bića nastaju iz vlage: apeiron je počelo bića, iz čega bića nastaju u to isto i propadaju po nužnosti, jer ona po redu vremena plaćaju kaznu i odštetu jedna drugima zbog nepravde (Diels 1983:I,85). Prva živa bića nastala su dakle zagrevanjem u vlažnom, iz vode i zemlje, odakle je i postanak ljudi, prvobitno rođeni i othranjeni u ribama kao morski psi, od kojih su se potom oslobodili dokopavši se zemlje. Postanak živih bića Anaksimen je izvodio iz vazduha kao počela bića, pa kako vazduh i dah (pneuma) obuhvataju celi kosmos, tako su i živa bića sastavljena iz jednostavnog i jednolikog vazduha i daha. Iz zemlje i vode svi smo rođeni, rekao je svojevremeno Ksenofan, pa sve što se rađa i raste sve je zemlja i voda, iz zemlje sve dolazi i sve se u zemlju vraća (*isto*, I, str. 134). Slično ovome je Parmenidov stav, po kome je sav život, pa i čovekov, sastavljen od toplog i hladnog, gde je onda smrt povlačenje toplog (Barnet 2004: 231). To međusobno nastajanje nestajanjem kod Heraklita sve je smrt nečeg drugog, jer dušama je smrt postati vodom, vodi je smrt postati zemljom, od zemlje postaje voda, od vode duša (fragment 36); ili, što je sasvim isto, vatra živi od smrti zemlje, vazduh živi od smrti vatre, voda živi od smrti vazduha, zemlja živi od smrti vode; nadalje, besmrtni su smrtni, smrtni su besmrtni, jer život ovih smrt je onih, a život onih smrt je ovih (fr. 62). Premda priroda voli da se skriva, ipak je sasvim izvesno kako životna toplota koja izlazi iz sunca daje život svemu što je živo, jer sve i jeste večno živa vatra.

Proces nastajanja i nestajanja kao sastavljanja i rastavljanja, života i smrti, ljubavi i mržnje, Empedokle je opevao spisom o prirodi pošavši od četiri korena svih stvari kao bitka svih bića. A ovi elementi, dakle blistavi Zevs, životonosna Hera, Adonej i Nestis, po svojoj prirodi su večni, pa onda ništa ne može postati ni od čega, niti se pretvoriti u ništa, jer ono što jeste, jeste, i nema više mesta za postajanje i nestajanje iz ničega (Barnet 2004: 273). Dakle, biljke i životinje nastale su iz nečega, pomoću ljubavi i mržnje od četiri elementa, a stabla drveća prva su živa stvorenja koja su nastala iz zemlje; postanak i nestanak životinja je dvostruk, najpre odvojeno nastaju različiti delovi životinja, zatim se oni ujedinjuju, pa se onda rastavljaju, a

smrt je konačno razdvajanje vatre i zemlje u telu, vladavinom mržnje. To nestajanje nije postajanje ničeg, nego rastavljanje nečeg, kao što je i postanak nastajanje iz i od nečeg, jer ništa nije. Tako, dakle, od svega što smrtno postoji, niti se što rađa, niti se u pogubnoj svršava smrti, već se to samo meša i smešano rastavlja opet (Empedokle: *O prirodi*, fr. 8.; Diels 1983:284). Slično ovome govorio je i Anaksagora u prvoj knjizi *O prirodi*, jer Heleni, rekao je on, nemaju ispravno mišljenje o nastajanju i nestajanju, budući nijedna stvar ne nastaje i ne propada, nego se od postojećih stvari sastavlja i opet rastavlja (fr. 17), pa ovo valja nazivati sastavljanjem i rastavljanjem, a ne nastajanjem i nestajanjem. Razlika između živih i neživih bića stoji u prisustvu ili odsustvu uma, ili nusa, jer u svim stvarima postoji udeo svega, u nekima ima i uma, pa um pokreće sve žive stvari, i u svim živim stvorenjima um je isti; biljke, životinje i čovek najpre su nastali iz panspermije (πανσπερμία), i to tako što su biljke nastale iz njihovih semena koja su iz vazduha pala s kišom na zemlju, a i životinje na sličan način, dakle najpre u vlažnom elementu (Barnet 2004:322). A, opet, slično Empedokleu i Anaksagori, i Demokrit je tvrdio kako je vlaga počela rađati živa bića (Aetije, prema Diels, II), a da su ljudi najpre postali iz vode i mulja. Uz ovo, valja primetiti kako je Demokrit u svojim fragmentima o prirodi izrekao mnoga zapažanja o raznovsnim oblicima živih bića, njihovoj građi i načinima postojanja.

Posebna zapažanja s područja anatomije potiču od Alkmeona iz Krotona i slavnog Hipokrata sa Kosa. Ovaj prvi je mozak, a ne srce, smatrao središtem mišljenja i osećanja, što je u nekom smislu predmetno zasnivanje potonje neurologije. Hipokrat je postavio teoriju pangeneze, a to je uverenje da seme potiče iz svih delova tela; uz to, postavio je i teoriju o četiri telesne tečnosti (krv, flegma, žuta i crna žuč) koje odgovaraju elementima tela čoveka (vatra, vazduh, voda i zemlja); na temelju ove teorije o četiri telesne tečnosti nastaće potom teorija o četiri ljudska karaktera, dakle sangvinički, flegmatički, žučni i kolerični.

2. Tek je Platon sistematski izložio prirodu postanka života, građu i smrt živih bića, osobito čoveka. Pošao je od opšte ideje helenske filozofije po kojoj je sav svet jedan živi organizam, kosmos je dakle, po Platonu, živi organizam koji ima dušu, koja je, kao i telo, podređena umu, budući da je po načelima uma i sagrađen organizam kosmosa, koji, onda, i dela prema tim načelima. A živototvorni um zapravo je demijurg, tvorac svetskog organizma, svedenog na kružno kretanje nebeskih sfera kao savršenog života, i, zatim, na zasebne živote smrtnih bića. Postanak rodova bića kod Platona je zapravo matematičko umno stvaranje oblika iz materije sveta, na temelju uzora i prema uzroku. U *Timaju*, kosmos je mišljen kao ono najlepše od svega što je postalo a njegov tvorac kao ono najbolje od svih uzroka: demijurg je dakle gradio kosmos stavljajući um u dušu a dušu u telo, tako je kosmos postao živo biće s dušom i umom (Platon 1983:30c), jedno vidljivo živo biće koje unutar sebe sadrži sva živa bića njemu po prirodi srodna (*isto*, 31a). Kosmos je dakle besmrtno sferično živo biće bez čula i organa, samo sebi dovoljno.

Taj i takav kosmos sadrži četiri vrste živih bića, dakle nebeski rod bogova, krilata bića koja žive u vazduhu, oblik života koji živi u vodi i zatim koji hoda i živi na zemlji. Osim božanskog oblika života, sačinjenog poglavito od vatre, preostala tri su smrtna bića, ali njih nije stvorio «onaj koji je rodio ovaj svemir», jer bi onda i ona bila božanske prirode, nego od njega i onda od bogova stvorena bića, kojima se *on* obratio da oni, u skladu sa svojim prirodama, stvaraju živa bića: «...protkavši besmrtno sa smrtnim, izradite živa bića, učinite da se rađaju i da rastu dok im budete davali hranu, pa kako budu umirala primajte ih opet sebi» (*isto*, 41d). Prema ovim rečima očeve zapovesti, mlađi bogovi oblikovali su živa bića, uzevši besmrtno načelo smrtnog živog bića, i podražavajući pritom vlastitog tvorca, delovima vatre, zemlje, vode i vazduha sačiniše svako telo kao jedno, u koje su onda uneli kružna kretanja besmrtne duše, čime je naposletku i otpočeo život živog bića, dakako, prethodnim oblikovanjem njihove telesne građe, prema ideji božanske srazmere. Otuda Platon i govori u *Timaju* o srcu, plućima, jetri, kosturu, mesu, koži, krvotoku, što je uvid u elementarnu anatomiju životinja i čoveka, a zatim i o rastanju, disanju, starenju, zdravlju, bolesti, smrti. Starenje je Platon shvatio kao popuštanje korena trouglova i njihovih međusobnih veza pomoću kojih se drži celokupna masa sklopa građe živog bića, što onda i nije ništa drugo do početak umiranja, a sama je smrt, prirodna ili nasilna, zapravo potpuno kidanje tih veza trouglova u moždini, čime se duša oslobađa tela i odlazi sva radosna ili s bolom, ukoloko je smrt nasilna.

O biljkama Platon u *Timaju* govori sasvim uzgred, kao o vrsti živih bića kojoj je spoljašnje kretanje, posmatranje prirode sopstvenih osećaja i prosuđivanje uskraćeno, biljke su dakle nepokretne, korenom vezane za zemlju, pa se okreću same po sebi, u sebi i oko sebe (*isto*, 77b).

Bog je dakle sastavio ovaj kosmos kao jedinstveno živo biće koje u sebi sadrži sva živa bića, smrtna i besmrtna, a on sam tvrac je svega božanskog, dok su njegovi potomci stvorili svet smrtnih živih bića, unutar kojih i stoji smrtna duša. To je u najkraćem Platonov uvid u prirodu porekla života, živog i smrti, kako je prikazan u spisu *Timaj*, koji se i dovršava ushićenjem kako je kosmos time najbolji i najlepši bog, jer, ispunivši se smrtnim i besmrtnim živim bićima, postao je on vidljivo živo biće koje obuhvata sve vidljivo, opažljiv bog, slika umnog, nebo jednorodno i jedno (*isto*, 92c).

3. Ovakav stav o prirodi porekla života i svih oblika živog nije bio bitniji poticaj za Aristotela[2]. On je, pošavši od ontološkog stava o postojanju materije i forme kao potencije i entelehije, ustvrdio kako od prirodnih tela jedna poseduju

[2] U spisima s područja filozofije prirode, prirodnih nauka i psihologije, posebnu je pažnju Aristotel svratio na problem istorije i sistematike oblika života, na anatomiju, fiziologiju, na rađanje i kretanje životinja, zatim na probleme života i smrti, opažanja, pamćenja, snova (Περὶ τὰ ζῶα 'ιστορίαι,' Ανατομαί, Περὶ ζῴων γενέσεως, Περὶ ζῴων κινήσεως, Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου). Na osnovu ovoga, s Aristotelom se i datira kako nastanak biologije kao opšte prirodne nauke o poreklu i suštini života, tako i nekih njenih naučnih disciplina, poglavito anatomije, fiziologije i sistematike živih bića.

život a druga ne poseduju život, pa «životom smatramo da se samo hrani i raste i propada», a duša je prva entelehija prirodnog tela koje ima život u potenciji (Aristotel 1987:412a). Takvo je telo, kaže dalje Aristotel, opremljeno organima, a organe imaju i biljke, premda sasvim jednostavne. Dakle, živo se životom razlikuje od neživog, a živi ono biće koje ima samo jedno od toga kao što je um, opažanje, kretanje i mirovanje na mestu i još kretanje za hranjenje i propadanje i rašćenje (*isto*, 413a). Otuda su sve biljke žive, njima pripada sposobnost hranjenja, a ta sposbnost pripada svim živim bićima, kao i sposobnost rađanja, tako živa bića stvaraju bića slična sebi, čime imaju udela u večnosti i onome božanskom. Tako postoji vegetativni, životinjski i ljudski rod živih bića, shodno vrstama duše u njima.

Ovim je naznačena ideja o uzlaznoj lestvici prirodnih tela, od najnižih biljaka, preko životinja do čoveka, ali to još nije ideja o evoluciji živog, budući da su ovi stupnjevi na lestvici živog zapravo nepromenljiva i večita stanja odvojena od drugih stanja stupnjeva. To potvrđuje Aristotelov napor da se sačini klasifikacija živih bića, čime zapravo i započinje taksonomija, dakle naučno područje biologije koje proučava razvrstavanje raznovrsnosti živih bića prema njihovoj međusobnoj srodnosti i složenosti. Tako je Aristotel razvrstao živi svet počev od minerala, preko biljaka, zoofita, životinja bez krvi, životinja sa krvlju, do čoveka, a na temelju stepena složenosti i onda srodnosti njihove građe, dakle rastuće složenosti organskih oblika bića. Živom svetu prethodi neorganski svet, minerali, što pokazuje ontološko prethođenje neorganske materije prirodi života.

Ali, Aristotel se, na temelju ovakvih svojih teorijski razuđenih principa i stavova, može svrstati kako u začetnika teorije o večnom stanju života, tako i u začetnika teorije o samozačeću života, pa i začetnika vitalističkih, teleoloških i evolucionističkih teorija biologije. Dakle, ideja o rastućim stupnjevima organskih oblika u osnovi je evolucionistička, ali ideja o njihovim završnim, nepromenljivim stanjima upućuje na večnost takvih oblika života, na teoriju o večnosti života; nadalje, prikaz nastajanja pojedinih živih oblika zasniva se na tezi o samozačeću života, jer Aristotel, između ostalog, govori i o tome kako su neke biljke samonikle uopšte, a neke samoniklo nastaju iz semena i truleži zemlje, iz koje, ove poslednje, nastaju i neki oblici životinja, naprimer, pčele, ose, svici. Ali, ovakav oblik samozačeća iz neke neorganske materije moguć je jedino prisustvom sunčeve toplote koja dovodi do toplote duše, kojom je onda moguć život samozačećem živog. Dakako, osim na ovaj samonikli način nastajanja živog iz neorganske materije, dakle samozačećem, postoji i nastajanje živih bića rađanjem od sebi sličnih, na osnovu vlastite životinjske toplote, što onda, po tim svojim elementima, ovo uverenje pripada i teoriji vitalizma, budući da tako postali viši oblici živog imaju višu, složeniju dušu kao princip života, što se onda vrhuni s nastankom čoveka, kao najvišeg bića živog. Kako živa bića nastaju sjedinjenjem materije i forme, gde je onda forma entelehija tela, ili duša, to ovakav uvid u poreklo života pripada i teleološkoj teoriji, jer po svojoj prirodi materija nema

života, ona je životom obuhvaćena, pa duša svrhovito dovodi materiju do života i održava je živom.

Živo biće je organizam, dakle jedna svrhovita celina organa u kojoj svaki organ zavisi od celine a celina od svakog organa, i ta jedinstvenost materije i forme i jeste *živo* biće koje raste, hrani se i množi. A duša je uzrok i početak takvog živog tela, ona je izvor kretanja, svrha i supstancija živih bića. Time je data odredba života, živog i smrti bića kojima je duša entelehija, i to je najviša odredba pojma života koju je mogao dopustiti helenski duh filozofije prirode.

4. Ovakvim filozofskim stavom o prirodi porekla života dovršeno je helensko doba mišljenja organske prirode. Ono što je posle ovoga, dakle helenističko i onda hrišćansko i sholastčko doba, protegnuto sve do renesansnih i nadalje novovekovnih filozofskih i posebno naučnih istraživanja sveta organske prirode, nije suštinski pridonelo filozofskom i naučnom razvitku znanja s područja biologije. S antičkim i posebno helenskim dobom postavljen je osnov razlikovanju teorijskih gledanja o poreklu života, tako su već na delu neke od ideja vitalizma, kreacionizma, evolucionizma, teleologije, teorije o samozačeću, o večnosti života.

Ono što je ovde, najpre, još od nekavog značaja jesu demokritovske ideje kod stoičara Epikura i onda rimskog filozofa Tita Lukrecija Kara, kod kojih je poreklo života stavljeno u bitak sveg bića, jer sve se sastoji, pa i život, od materije i prostora. Kod Epikura se o životu i smrti govori poglavito sa etičkih stanovišta, dakle sa stanovišta umnog rasuđivanja o svrsi i cilju života, o tome šta jeste ljudski život i kako ga živeti u skladu s prirodom. Tako Epikur kaže da smrt ništa ne znači, smrtnost života pretvara život u izvor zadovoljstva, jer u neživljenju i nema ničeg strašnog: «dok mi postojimo, smrti nema, a kad ona stigne, onda nas nema» (Epikur, prema Laertiju, 371). Rimski filozof Tit Lukrecije Kar pošao je od te osnove atomističke filozofije, po kojoj dakle «iz ničeg nije ništa nastalo», niti može sve iz svega da nastane; kako se sve zbiva bez bogova, to onda sve nastaje, raste i hrani se iz materije, «ne nastaje iz ničeg, dakle, ništa, iz semena sve mora nastati», pa se u svoje elemente sve nastalo i rastvara (Kar 1951:13). Svako živo biće stvoreno je dakle od nejednakih atoma, čijim razdruživanjem postaje smrt.

Antičko, dakle helensko, helinističko i helinističko-rimsko, doba dovršava se verovatno poslednjim značajnijim biologom toga vremena, Galenom, koji je prevashodno anatom i eksperimentalni fiziolog, kod kojega je princip života podveden pod načelo finalnog uzroka. Nešto je pre njega Plinije Stariji sačinio obimni priručnik, enciklopediju u trideset sedam tomova, *Historia naturalis*. I znatno docniji srednjevekovni filozof Albert Veliki sačinio je obimnu, dvadesetšestotomnu knjigu *De animalibus*, pod primetnim uticajima Aristotela i Galena, pod kojima su bili i nešto značajniji vizantijski istraživači anatomije.

5. Plotinov neoplatonizam razlučuje život, βιός (dzoé, tò dzên) i živo biće (tò dzôon), unutar ovoga poslednjeg razlikuje sveopšte i pojedinačno živo biće, pa tako život nije sinonim za sva živa bića. Sveopšte živo biće je uvek isto i traje večno, ono je po sebi sasvršeno, sveprisutno i sadrži sva živa bića, to je dakle um i stvarni bitak (Plotin 1984:II, 1.3.12; VI,6.7.16.; VI,6.8.1.). A svako pojedinačno živo biće složeno je iz duše i tela, stvorena su ta bića od nižih bogova i postoje u gornjem nebu, pa nužno nastaju kada postoji materija koja prima semeni pojam (*isto*, II,1.2.17.; II,1.5.3.; V,9.9.9.). Daljnji tok razmatranja života ide prema etici ljudskog života, prevashodno u stanovištu ideje o religijskoj prirodi živoga.

To ide od starozavetne biblijske Knjige postanja. Tamo je rečeno kako je u početku bog stvorio nebo i zemlju, zatim svetlost, vode i mora, zvezde, žive stvorove u vodi, vazduhu i na zemlji, s blagoslovom da se plode, množe svaka prema svojoj vrsti, i naposletku stvori čoveka sebi slična da gospodari životinjama i biljkama. Prema ovome, ribe i ptice pojavile su se petog dana od stvaranja a stoka i zveri šestog dana. U *Knjizi Sirahovoj* kaže se međutim kako je večni bog stvorio sve stvari i sva bića zajedno. Ovu razliku Avgustin je shvatio kao razliku između stvaranja kao formalnog dovršenja bića i stvaranja kao začinjanja semenih načela, pa je tako bog najpre stvorio *ratio seminalis* nekog bića a onda se to biće razvilo u postojanje, čijim se semenom onda dalje stvaraju njemu srodna bića: «Učini da čujem i razumem kako si *u načelu sazdao Ti nebo i zemlju*», «Ti stvaraš jedino putem Reči», «...um Tvoja je Reč kao Načelo...» (Avgustin 2002: 9, 14). To stvaranje je iz ničega, iz ništavila, darovanjem vidljivog oblika bezobličnoj materiji neba i zemlje, tako su nastala sva pa i živa bića i njihov život, i čovek po slici božjoj, da raste, množi se i ispuni zemlju, što odgovara svemu što se iz semena začinje. Tako je govorio i Anselm Kenterberijski, naime, bog je svorio sve iz ničega jer je svemoćan, pravedan i milosrdan, bog je sam život kojim on živi, i postoji i pre i posle svih stvari (Anselm 1991:17, 27, 35). Živa bića su iz ničega stvorena priroda nestvorenom prirodom koja stvara, to je božansko ispoljenje, teofanija, ali cilj je svrha ovakvog stvaranja, po mišljenju Džona Skota Eriugene, stvaranje ljudske prirode, koja se, potom, kao i sve stvoreno, vraća u svoj osnov, u nestvorenu prirodu koja ne stvara. U pogledu porekla života, Bonaventura je hrišćansku ideju stvaranja iz ničega shvatio kao stvaranje iz semenih načela kako neorganskih tako i organskih bića, materija je zapravo seminarijum, semenište u kome bog stvara telesne oblike iz ničega, a stvoreni činioci stvaraju ono što u potenciji već postoji. Na sličnom je stanovištu bio i Albert Veliki, dakle, s idejom o *rationes seminales*, i osim ovoga u svojim spisima s područja zoologije opisao je samozačeća raznovrsnih životinjskih i biljnih organizama iz vlažne zemlje, isparenja, truleži.

Upravo ovu ideju o *rationes seminales* Toma Akvinski nije tumačio kao začetnu formu u prvoj materiji, nego kao aktivnu silu koja upravlja stvaranjem živih bića jedne iste vrste. Otklon od Avgustina o *rationes seminales* ovde je sasvim očigledan. Akvinski je razabirao uzlazni red oblika bića, od neorganskih supstancijalnih oblika, preko vegetativnih i životinjskih do ljudskog telesnog i ljudskog duhovnog, i

naposletku do beskonačnog i čistog oblika boga: dakle, ljudsko biće je na vrhu telesnog sveta, bog je pak na vrhu lestvice svih formi, a ovi su nastali, kao i sav konačni svet, iz ničega božjim slobodnim stvaranjem. Ali, Akvinski je dopustio i ideju o stvaranju živih bića samozačećem iz truleži dejstvom toplote.

Ovakvu ideju hrišćanskog kreacionizma provodio je pre ovih i Jovan Damaskin, koji je rekao kako je bog stvorio i preveo sve što postoji iz nebića u biće, ali tako što je to stvoriteljevom zapovešću nastalo iz zemlje, vazduha i vatre (Damaskin: 2001:185): bog sve stvari poznaje pre njihovog stvaranja, tako i biljke, životinje i čoveka, kome ovi jesu enegrija. Znatno je pak pre ovoga, Vasilije Veliki u svojim besedama, u *Šestodnevu*, govorio o biblijskom stvaranju, i posebno o božjim odlukama da iznikne iz zemlje trava, bilje, što nosi seme po svojim vrstama, da zatim po vodi vrve žive duše po svojim vrstama, i ptice, da postanu zemaljske zveri, dakle, da zemlja iz sebe pusti živu dušu, i da se naposletku stvori čovek po slici božjoj, gospodar prethodno stvorenih živih bića.

Sve ovo su dakle osnovi hrišćanskog učenja o biblijskom kreacionizmu. A ova ideja da je život stvoren iz ničega božanskom milošću protegnuta je sve do savremenijih kako religijskih tako i naučnih oblika učenja o stvorenom životu živih bića.

II

S renesansnom pobunom protiv sholastičke filozofije temeljno je preokrenut način istraživanja prirode, što je potom bitno uticalo i na razvitak znanja o prirodi života. Opšte posmatranje živih bića, misticizam, alhemija i pseudomedicina nisu više od bitne važnosti u napretku znanja o živoj materiji, to su od tada prevashodno naučna iskustvena istraživanja i eksperimenti. Napuštaju se ideje o postanku života pod uticajima duše, ili arheja, kako je mislio Paracelzus, ili pak delovanjem duha života, što je smatrao Van Helmont, briselski eksperimentator, pa se u razdrešenju pitanja o preklu i strukturi živih bića uzima sam život, ili organski proces materije.

Ovim se onda zalazi u novi vek nauke i filozofije racionalizma i empirizma, a to je doba institucionalnog nastajanja znanja s područja zoologije i botanike, te anatomije, fiziologije i paleontologije, dakle doba teorijskih i eksperimentalnih zasnivanja gotovo svih bitnih načnih disciplina biologije. Na tom polju stvaranja ovih nauka svojim radovima pridoneli su Konrad Gezner, Ulis Aldrovandija, te zatim Pjer Belon, Ipolit Salvijani, Gijom Rondelet. U paleontologiji su se primetno istakli, najpre Bernar Palisi svojim uverenjem kako su fosili školjki doista školjke potom skamenjene, i Georg Bauer Agrikola svojim delom *De natura fossilijum*. Ovome, osamnaesto stoleće postavlja naučni metod istraživanja u prirodnim naukama, što bitno pridonosi eksperimentalnom razvitku biologije i njenih disciplina, u pogledu iskustvenih osnova njihovih teorija.

1. Sistematskim naučnim novovekovnim istraživanjima organske materije dogodila su se značajnija postignuća. Tako je Andre Vezal secirajući istraživao anatomiju čoveka (*De humani corporis fabrica*), Andrea Čezalpino sačinio je klasifikaciju biljaka, prvu sistematsku posle Teofrasta (u spisu *De plantis*), a Vilijam Harvej, osim što je ispitivanjem rada srca otkrio krvotok, i time naučno zasnovao fiziologiju, postavio je u svojoj raspravi o rađanju životinja i tezu da je sve živo nastalo iz jajeta (*omne vivum ex ovo*), premda se nije odricao ni teze o mogućnosti spontanog začeća (*generatio aequivoca*, *generatio spontanea*). Svojim strogim ali ipak domišljatim eksperimentima Frančesko Redi ozbiljno je stavio pod sumnju teoriju o samozačeću života time što je otkrio kako se neki insekti razvijaju iz jajeta, a to nadalje znači kako živa materija ne nastaje iz neživog, jer samo živo rađa živo: iz toga da živa materija može umreti nikako ne sledi da iz mrtve materije nastaje život. S njim se, nadalje, datira i nastanak parazitologije, budući da je primetio postojanje sićušnih struktura živih bića koje žive u drugim živim bićima, a na tom polju istraživanja njegovi su učenici, Bonomo i Čestoni, otkrili mikroskopska živa bića koja su uzročnici kožnih bolesti i zaraza (teorija *contagium vivum*).

Postojanje nečega sasvim sićušnog primetio je na svom vrlo jednostavnom mikroskopu, ili određenije prostom uveličavajućem sočivu, Robert Huk gledajući plutu, i nije znao pritom da je svojim opisima toga, u spisu *Micrographia*, na tragu onoga što će se mnogo docnije nazvati ćelijom, dakle elementarnom jedinicom organske materije. Zapravo, ta okca plute Huk je i nazvao ćelijom (od *cellula*, sobica), što ga je podsećalo na pčelino saće. Primetio je takođe i sićušne organizme u kapljici vode preko sočiva, ili infuzorije. Na sličnom tragu bio je i Nemija Grou svojim prikazom biljnog tkiva u *Anatomia plantarum*. Tada je Anton Levenhuk otkrio žive životinjice (*viva animalcula*), a to su zapravo mikroorganizmi, primećeni u previranjima organskih materija, pridošli kao klice iz vazduha, što se u pogledu sistema znanja smatra zasnivanjem naučne mikrobiologije. S predmetnog područja te nauke, Levenhuk je otkrio protozoe i bakterije, ispitivao zatim spermatozoide, krva zrnca i mnoga životinjska tkiva, što se smatra zasnivanjem histologije, koje ide naporedo s istraživanjima životinja i biljaka Marčela Malpigija.

Očito, ovo doba je i doba utemeljenja embriologije kao sistema naučnog znanja, premda su istraživanja s tog područja zabeležana još primetno ranije. Ovde svakako najpre stoje helenska filozofska i naučna uverenja koja su potom nazvana teorijom o dvostrukom semenu kao ishodištu rađanja živog bića (Empedokle, Aristotel, te naučnici Hipokrat i Galen), što je onda bio poticaj novovekovnoj varijanti ove teorije i eksperimentalnoj ideji embriologije uopšte (Bekon, Dekart i Van Helmont). No, i teorija ovizma, ili sistema jaja, delatna je u to doba embriologije, a njom se tvrdilo da je jaje majke jedino reproduktivno u nastajanju životinjskog bića. Ali bitni napredak embriologije stoji prevashodno u značaju one slavne naučne izreke Vilijama Harveja, naime da sva bića potiču iz jajeta *(ex ovo omnia*, ili *omne vivum ex ovo*), budući da je on prikazao kako i viviparne, a ne samo oviparne životinje potiču iz

jajeta (*Exercitationes de generatione animalium*, 1651). Naravno, Harvej nije video ono što je tek potom nazvano jajetom (to je učinio sredinom devetnaestog stoleća Karl fon Bauer), već samo horion s već formiranim fetusom.

Ovde, oko prirode fetusa, jasno su se tada izdvojile barem dve teorije, preformacije i epigeneze. Prema Svamerdamu, preformatisti, fetus već postoji u jajetu iz kojega zatim postepeno izlazi, a prema epigenetistima, naprimer prema Harveju, fetus se gradi sukcesivnim dodavanjem telesnih delova. Prvu je teoriju potvrdio i Marčelo Malpigi.

2. Osamnaesto stoleće u biologiji doista je pridonelo bitnom napretku u pogledu eksperimentalne i racionalne zasnovanosti gotovo svih bioloških nauka, a prevashodno taksonomije i transformističke teorije, iz koje će neposredno potom nastati najpre teorija evolucije a onda, u moderno doba, i sistem evolucione biologije. Znatno su uznapredovana istraživanja u područjima eksperimentalne biologije uopšte, potom uporedne anatomije, embriologije i fiziologije, što je nesumnjivo bitni doprinos ne samo znanju biologije, nego i nauci filozofije prirode.

Tako su za Žan-Luj Leklerka, grofa od Bifona, naprimer, klice života zapravo materijalne čestice koje ispunjavaju svu prirodu, i njihovim se međusobnim spajanjem sastavljaju jednostavniji i onda složeniji organizmi, čijim raspadanjem ove klice života mogu potom da sačine druge organizme, pa i mikroorganizme. U svojoj četrdesetčetvorotomnoj istoriji prirode (*Historie naturelle*) Bifon je došao do nekih elemenata o evoluciji prirodnih vrsta, jer, kako je mislio, vrste nisu večne, menjaju se, a stvaraju se i nove organske vrste. Ali ta promena nije progresivna, više vrste ne nastaju iz nižih, to nije u njihovom dostojanstvu. Po njegovoj biološkoj filozofiji prirode, prvobitni oblici živih bića nastali su spontanim rađanjem iz organskih molekula, pa iz takvih pramodela daljnim procesima nastale su prve vodene a onda i kopnene životinje. Ovde dakle nema ideje o postepenom razvitku života od prostijih ka složenijim oblicima, niti o otvorenoj ideji procesa evolucije, ali ima elemenata transformističke teorije, i najave onoga što će se dogoditi u biologiji kod Kivijea i Sent-Ilera, te time i u filozofiji biologije toga vremena.

Ideja transformista o mogućnosti modifikacije živih bića u biti je ideja o kontinuitetu procesa života, što se najpre prikazalo u istraživanjima u kojima je bilo sasvim jasno kako postoji spori i postepeni preobražaji vrsta živih bića tokom dugih geoloških epoha. Ideja transformizma podignuta je prema nagoveštaju spekulativnog transformizma, a kod Benoa de Maje to je pangenetičko uverenje da živa bića postaju iz nevidljivih i svuda prisutnih semena, te da su se tako prva bića formirala u moru, odakle su se onda ribe preobrazile u ptice, pa sve tako do sisara i čoveka. I Žan-Batista Robino je preteča takozvanog spekulativnog transformizma, i to idejom o postojanju živog kamenja kao izvornog elementa za daljni kontinuitet živih bića. Očito da se ovde pod pojmom spekulativo najpre misli nešto što je nestvarno, nadrealno, naivno, štaviše sasvim nenaučno.

U području eksperimentalne biologije, Šarl Bone izazvao je najpre naučnu senzaciju otkrićem reprodukcije neoplođene ženke, ili partenogeneze, a onda je u svojoj *Filozofskoj palingeneziji* uporedio pojedinačni razvitak vrste sa istorijom vrste u kontekstu geološkog vremena, dopuštajući pritom mogućnost progresivnih promena vrsta i stvaranje novih vrsta, a to i nije ništa drugo do nagoveštaj fundamentalne ideje potonje teorije evolucije o odnosima ontogenije i filogenije. U razabiru lestvice na hijerarhiji živih bića, čovek će, po Boneu, biti nebeski anđeo a majmun ili slon najviši stupanj na lestvici preostalog zemaljskog života.

Dakle, geologija i paleontologija teorijske su pretpostavke ideje transformizma, pa otuda uverenje da nije nikako moguće postojanje prekida u kontinuitetu materije života. Ove se činjenice posebno odnose na Mapertijeva istraživanja, predočena u spisima o sistemu prirode i stvaranju organizovanih tela, u kojima doista postoje nagoveštaji hipoteze o evoluciji mutacijom. I Erazmo Darvin, deda slavnog Čarsla Darvina, izložio je tada zanimljivo zapažanje o progresivnoj promeni vrsta živih bića, dakle o zakonu organskog života, ili zoonomiji.

Ali, neporedniji poticaj ka teoriji evolucije dogodio se tek krajem osamnaestog i ranim godinama devetnaestog stoleća, kada su ustanovljene i teorija o ćeliji, nauka o mikrobima i teorija nasleđivanja. Najpre to ide od Nidema, koji je tada klice života nazvao životnim silama organske materije. Zatim je Karl Line u spisu *Systema naturae* postavio prvu naučno zasnovanu lestvicu sistematskih kategorija živih bića (klasa, red, rod i vrsta), pa je carstvo životinja podelio na klase: sisari, ptice, gmizavci, ribe, insekti i crvi. Ova klasifikacija zasnivala se na *prirodnom sistemu*, shvaćenom ne prema principu genealoške istorije živih bića, nego kao njihova stupnjevita raznovrsnost u stvaralačkom planu Tvorca, otuda je takav sistem nepromenljiv, večan i konstantan, sve je dakle stvoreno što se imalo stvoriti, i to tako kako je stvoreno. Uz ovo, pojmovno je odredio vrstu živih bića (*species*), uvođenjem binarne nomenklature, dakle naziv za rod i naziv za vrstu. Ovim radom, kao i delom *Species Plantarum*, i sličnim radom Antoana Žisjea u botanici, zasnovana je sistematika raznovrsnosti živih bića. U pogledu ovih botaničkih istraživanja, Line je uspostavio i klasifikaciju biljaka prema polnom sistemu, ili prema polnim odlikama organa cveta, dakle prašnicima i tučkovima, što je, u konačnom, doista bitan premda ne i sasvim tačan doprinos sistematici biljaka kao jednoj od fundamentalnih nauka biologije. U tom kontekstu nagovešten je i bitan napredak u botaničkoj morfologiji kao nauci o oblicima biljaka i metamorfozi biljnih organa, i to poglavito od Dekandola i Getea. Tako je eksperimentalno postavljen proces istraživanja prirodnog sistema biljnog carstva, i naporedo s tim anatomija biljaka.

Line, kao i Kivije (koji je osnovao komparativnu anatomiju i uznapredio paleontologiju i zoološku klasifikaciju), smatrali su biološke vrste nepromenljivim, što je neki oblik teorije o večnosti kako života, tako i vrsta živih bića. Kivije se držao uverenja o korelaciji formi organa, u pogledu zoološke klasifikacije životinje je razvrstao na kičmenjake, mekušce, zglavkare i zrakare, unutar kojih je prepoznao i

plan međusobnih razlikovanja. Tada je i Sent-Iler, u svojim spisima *Anatomska filozofija* i *Principi zoološke filozofije*, postavio princip zoološke filozofije uopšte, naime princip jedinstva organske ravni, po kome je priroda sve životinje sastavila prema istom planu, i taj je princip bio protivstav Kivijeovom principu korelacije forme i subordinacije karaktera, u kome se sadrže izvesni elementi potonje teorije evolucije. Dakle, Sent-Iler je stanovišta o jedinstvenoj arhitektonici životinjskog sveta, o jedinstvenom ustrojstvu sveta životinja, na temelju čega se onda pretpostavlja kako sva živa bića imaju zajednički tip porekla, a da su potonje razlike nastajale postepenim transformacijama organizama pod neposrednim uticajem različitih okolnosti životnih sredina. Naravno, ovo poslednje je osnovna ideja transformističke teorije, pa i teorije epigeneze.

U sporu između Kivijea i Sent-Ilera Gete je stajao na strani ovoga drugog, premda je svojim stavovima bio nešto bliži Kivijeu, posebno njegovom pojmu tipa u strukturi organskih bića, na kome se zasniva spoznaja svih formi života jer je tip zapravo skup fundamentalnih konstantnih, nepromenljivih odnosa u gradnji organizma. To je ono što je Gete nazvao večnim u onome prolaznom, prisustvo daha duha Do ovoga je Gete nije došao preko Kivijeovog pojma tipa, niti preko Lineovog pojma *species*, ali je tek pažljivim čitanjem Lineove botaničke filozofije sebi dopustio da sačini elementarno učenje o metamorfozi biljaka, koje se zasniva na ideji o postojanju prabiljke, saobrazno čemu stoji i ideja o unutrašnjoj i prvobitnoj zajednici životinjske organizacije.

Naravno, ovde ipak još nema bitnijih elemenata za teoriju evolucije organske materije, premda postoji ideja o razvitku živih bića. Postavljenje temelja teoriji evolucije kao sistematskog znanja o prirodi života tek je trebalo da se dogodi, s Darvinom naime i otpočinje moderna nauka biologije. Teorijski, ona otpočinje, a onda se dalje i razvija, polemikom između zastupnika različitih učenja o večnosti života, o sponatnom rađanju samozačećem i o promenljivosti oblika organizama. U nekom smislu to ide od Aristotelovog uverenja da neka niža živa bića spontano nastaju iz neorganskih materija, a prvi ozbiljniji naučni stav protivan ovome ide od Redijevih eksperimenata o rađanju nižih bića iz jajeta, što se onda brojnim istraživanjima i potvrdilo. Dakle, život nastaje samo iz života, živo biće iz živog bića.

Ali, kako? Da li samo iz jajeta, ili i iz sperme, ili i iz jednog i drugog, kako se to tvrdilo u teoriji performacije, po kojoj jaje ili animalkul već sadrži oblikovano živo biće? Po teoriji epigeneze zametak živog bića razvija se iz jajne ćelije. Pod snažnim razvitkom prevashodno fizičke a onda i hemijske nauke, u području biologije nastale su i mehanicističke, vitalističke teorije, zatim doktrina o animističkom konceptu života, noviji kreacionizam. Izložena je i ideja o jedinstvenom sklopu živih bića, zapravo ideja o planu simetrije i konstantnosti vrsta (Ogisten-Piram de Kandol).

I dalje su međutim na delu bila i uverenja o samozačeću živih bića, kako je to tada mislio naprimer i Puše, po kome samom činu samozačeća mikroorganizama prethodi truljenje organskih materija, a ovome prethodi postojanje životne sile.

Upravo je Luj Paster pokazao svojim eksperimentima kako mikroorganizmi ne mogu nastati samozačećem iz organskih materija, već da je sam proces truljenja organskih materija proces života samih tih mikroba, budući da su i mikrobi organizacije živih bića. To je nesumnljivo ostavilo primetnog traga u nauci biologije, osobito mokrobiologije, i preko toga u prirodnoj nauci i filozofiji.

Posebno je Žan Lamark u svemu ovome ostavio primetnog traga, on se naime smatra neposrednim pretečom teorije evolucije jer je bio uverenja da je stvaranje živih oblika proces uzastopnih promena vrste, da dakle svojim promenama vrste stvaraju nove vrste prilagođavanjem svoje organske strukture okolnim sredinama. To je predočio u svojim spisima zoološke filozofije i prirodne istorije beskičmenjaka (*Philosophie zooloque*, *Historie naturelle des animaux sans vertèbres*). U pogledu pitanja o poreklu života, Lamark je ipak stajao na pozicijama teorije o spontanoj generaciji, dakle teorije samozačeća, jer je po njegovom mišljenju svet najprostijih živih bića, ili infuzorije, spontano nastao životnom energijom iz nežive materije, a onda se postepeno i stupnjevito razvijao od najprostijih do najsloženijih organizama (od cilijata do sisara), ali tako što materija u sebi već ima iskonsko svojstvo, dato od boga, da se razvija ka sve većoj svojoj složenosti, s potporom u životnoj sredini, načinu života i stečenim naslednim osobinama. Nauku o takvom procesu života, ili nauku o svemu onome što se odnosi na ustrojstvo, razvoj, umnažanje i promene živa bića Lamark je nazvao *biologijom*, i time je ovu nauku i jezički ustanovio, naravno, zajedno s Treviranusom koji je baš u to vreme svoje delo nazvao *Biologija ili filozofija žive prirode* (1802.).

Ovim se stoji pred Darvinovim postavljenjem temelja moderne biologije i onda na njoj zasnovanih savremenih kako bioloških tako i filozofskih teorija o prirodi porekla života, živog i smrti.

Ali, s novovekovnim dobom mišljenja nauke o životu, dakle s teorijskim kontekstom novovekovne istorije biologije, kako je to nakratko ovde već prikazano, naporedo je tekla i filozofska rasprava o poreklu i suštini života. Ova je rasprava provedena teorijskim koncepcijama filozofije empirizma i racionalizma, zatim transcendentalne, spekulativne i onda prosvetiteljske prirodne filozofije života, živog i smrti, koja dakle tek zajedno sa biološkom naukom sačinjava istorijski temelj teorije biologike u nauci filozofije prirode. Ovima prethodi filozofsko doba renesansnog mišljenja o prirodi života.

3. Iz osnovnog opšteg stava renesansne filozofije prirode, promišljenog već helenskim dobom filozofije, dakle iz stava da je priroda makrokosmos a čovek mikrokosmos, koji je iznova postavljen posle sholastike, izvodi se i misao o prirodi i poreklu života.

Tako kaže i renesansni platonik Piko dela Mirandola, naime, čovek je mikrokosmos, nastanjen sa zverima na infralunarnom svetu, a život je savršenstvo, stvoreno od boga. Sličnog je stava bio i Paracelzus, to je organističko posmatranje mikrokosmosa i makrokosmosa, u čijem je središtu čovek, prema kome su živa tela,

pod unutrašnjim uticajem životne sile, ili *arheusa* (što podseća na Agripin pojam stvaralačke prirodne sile *spiritus mundi*), sačinjena od soli, sumpora i žive, čijim skladom postoji zdravlje, neskladom bolest a raspadom smrt. Nikola Kuzanski govorio je o nivoima stvarnosti, dakle najpre postoji materija, onda organizam, životinja, čovek i naposletku čisti duh, a bog postoji u univerzumu kao i univerzum u bogu, pa su tako bog i univerzum u svakoj stvari, i obrnuto, dakle, svet je harmoničan sistem (*concretum maximum* i *absolutum maximum*). Kako je svet zbijenost i sjedinjenje harmonije, to je onda čovek sjedinjenje materije, organskog života, čulnog života životinje i duhovne racionalnosti.

Ideju o sveopštoj oživljenosti univerzuma, ili ideju o panvitalizmu, zastupao je Đordano Bruno, za koga je univerzum beskonačno živo jedinstvo i apsolutna harmonija, sve stvari sveta zapravo su izlaganje tog beskonačnog, apsolutnog, jednog i jedinstvenog živog organizma. Beskonačni svemir nije pozitivni nego negativni živi organizam, a prva i glavna prirodna forma, dakle formalni princip i eficijentna priroda, jeste duša svemira, ona je princip života, vegetacije i osećanja u svim stvarima koje žive, vegetiraju i osećaju (Bruno 1959:24.). Drugim rečima, život, kao i duh, duša, um, prožima sve stvari, nalazi se u svemu, pokreće i ispunjava svu materiju, stoga je on konstituitivni formalni princip svemira, pa ako je život u svim stvarima, onda je duša forma svih stvari (*isto*, str. 65). Otuda onda i poreklo živih bića, dakle njihov život, sastav i smrt nisu ništa drugo do materija i oblik, prema uzroku, principu i jednom. I Agostino Doni govorio je o sveopštoj oduhovljenosti prirode, za njega je život svojstvo same prirode, u kojoj i postoji sveopšta sposobnost osećaja, jer životni duh, koji se neprekidno nalazi u kretanju, princip je materije i telesne supstancije.

Čitav ovaj smer renesansne pobune protiv sholastike i magijske slike života ispunjen je dakle nosivom idejom o živom svemiru kao sveopštoj beskonačnoj i apsolutnoj prirodi. Daljnja istraživanja idu prema eksperimentalnoj nauci o životu, u empirijskoj metafizici novovekovnih filozofija Bekona, Berklija, Loka i Hjuma istraživanja su usmerena prema pravilima naučnog metoda mišljenja prirode i u njoj života, ali kod ovih nema bitno drugačijih filozofskih teorija u nauci o životu od već tada vladajućih bioloških i medicinskih koncepcija. Novovekovni metafizički racionalizam pokazao je veći naučni interes za proces života, s početnom idejom zasnivanja mehanicističke koncepcije u području bioloških nauka.

III

1. S Dekartom je teorijski razvijen osnov biološkog mehanicizma. On je pre svega dobro poznavao naučne rezultate istraživanja u biologiji i posebno u medicini, prema kojoj je imao i naklonost u pogledu praktičnih ogleda i saveta o postizanju ljudskog zdravlja, kao izvorne i krajnje svrhe svih životnih dobara. Poznavao je dakako i fiziku, naročito mehaniku, koja se tada zasnivala na posmatranju i iskustvenim

eksperimentima. Otuda je pojave života tumačio sa stanovišta mehaničke fizike toga doba, dakle pojave organske i neorganske prirode po Dekartovom sudu trebalo bi istraživati eksperimentalnim metodama modernih nauka, jer nauka o životu mora biti potčinjena fizici, budući da je nastanak života doista jedan fizički proces koji u sebi ima mehanički razlog. Početak razvitka živog bića nije ništa drugo do kretanje čestica žive materije, potaknuto prirodnom toplotom, dakle oblik biljaka, životinja i čoveka obrazovan je česticama materije koje se kružno kreću pod uticajem toplotne sile, i tu, osim večnih zakona prirode, nema nikakvih drugih natprirodnih stvari, ili duha. To je bitni napredak znanja o prirodi života, prevladani su prema tome osnovi vitalističkih i animističkih koncepcija, ali je život, svođenjem na prirodne zakone mehanike, fizike i hemije, shvaćen prevashodno kao mehanizam organske materije: organsko telo nije ništa drugo do jedna mašina od zemlje, organizam je sličan mehaničkoj napravi, dakle neprekidni tok kretanja materije pod uticajima toplotne sile. Toplota, ili vatra, telesni je princip organizma, i s njenim nestankom nastaje smrt organskog bića. Ipak, postanak života nije moguće sasvim pouzdano spoznati, mogu se samo posledice u životnim pojavama objašnjavati njihovim uzrocima, s prethodnim metafizičkim uverenjem kako je telo životinje i čoveka kao mašine ipak izašlo iz ruku boga.

U pobližim određenjima ontološkog mesta pojma života, Dekart je po svoj prilici imao pred sobom Porfirijevo metafizičko stablo kategorija postojanja, na šta se i upućuje u razgovoru između Eudoksa i Epistemona u spisu *Istraživanje istine prirodnim svetlom uma*. Po tom stablu, supstancija je telesna i netelesna, telo je zatim oduhovljeno i neoduhovljeno, živo je čulno i nečulno živo, životinja je razumska i nerazumska a razumska jeste čovek. Ali, kretanje mišljenja u razjašnjenju ovih kategorijalnih pojmova svaki od ovih razjašnjenjih pojmova rastvara u nova pitanja, i tako se pitanja završavaju čistim pitanjima kojima se ništa i ne objašnjava: ako se kaže da je čovek razumska životinja (*animal raisonable*), onda se pita šta je to životinja a šta razumsko, pa kada se kaže da je životinja živo biće (*être vivant*) koje ima čula, a živo biće je ustvari živo telo (*corps animé*) a telo telesna supstancija, to onda doista nije ništa drugo do uvećavanje pitanja pitanjima, što nas privodi prvobitnom neznanju (Dekart 1998:315). Ovakvim svrstavanjem reči u određeni poredak ništa se ne kazuje, jer to u našem duhu ne stvara jasnu i razgovetnu predstavu, koja međutim nastaje intuitivnim mišljenjem, ili prirodnim svetlom uma i onda zaključivanjem na temelju prvih principa. A to i jeste ono kartezijansko načelo, *cogito, ergo sum*.

2. Dekart je dakle imao sklonosti prema eksperimentalnim istraživanjima pojavnih oblika života, posebno prema seciranjima životinja, kako bi se posvedočio o mehanizmu njihove strukture organizma. Ali Lajbnicova naklonost prema eksperimentalnim istraživanjima, koju je pokazivao u područjima hemije, geologije, mineralogije i paleontologije, što ga je onda vodilo ka ispitivanjima fosila, kamenim otiscima živog sveta, i preko toga do filozofskih razmatranja o prirodi porekla života,

nije dovršena samo mehanicističkom, nego i sasvim jasno naznačenom, premda ne i doslovno provedenom, vitalističkom teorijom života.

Prema Lajbnicovim metafizičkim postavkama, telo jedne monade, čija je ona entelehija, tvori s entelehijom ono što se može nazvati živim bićem, a sa dušom ono što se zove životinja, tako je telo živog bića ili životinje uvek organsko, pa je svako organsko telo živih bića neka vrsta božanske mašine ili prirodni automat (Lajbnic: *Monadologija*, § 63). Ovo poslednje jeste ostatak ideje mehanicizma, ali samo u ideji akta početnog stvaranja, kojim stvoritelj prirode stvara svojim božanskim i beskonačnim umećem, jer ko drugi do samo on može da stvori svet u kome i u najmanjem deliću materije postoji jedan svet stvorenja, živih bića, životinja, entelehija i duša (*isto*, § 66). Dakle, svaki deo materije može biti shvaćen kao vrt pun biljaka, kao ribnjak pun riba, svaka grančica biljke, svaki organ životinje još je jedan takav vrt, pa nema onda u svetu ničeg neobrađenog, neplodnog i mrtvog, jer svako živo telo ima jednu glavnu entelehiju koja je kod životinja duša, i svaki je deo tog živog tela ispunjen drugim živim bićima, biljkama, životinjicama, od kojih svako ima svoju entelehiju (*isto*, § 67, 69, 70).

Lajbnic se u razjašnjenjima svojih stavova pozivao na do tada poznatija egzaktna biološka i medicinska istraživanja, posebno ona koju su provodili Levenhuk i Malpigi. Zato je onda i ustvrdio kako organska tela prirode nisu nikada proizvod nekog nereda ili truljenja, nego da uvek proizilaze iz semena, u kojima je su bez sumnje imala već neku preformaciju, što znači da u njima već pre začeća postoje telo i duša, «jednom rečju čitava životinja», koja je pomoću začeća predodređena za transformaciju (*isto*, § 74). U nekim pismima Arnou Lajbnic je dopustio mogućnost da i u semenima biljaka, kojima se nije usudio da pripiše život ili dušu, prethodno postoje vrlo male biljke, kao i kod životinja u kojima možda postoje vrlo male životinje koje se zatim mogu preoblikovanjem pretvoriti u slične životinje; ovde se Lajbnic poziva na Levenhuka, jer je i on tvrdio da najveće životinje nastaju nekom vrstom preoblikovanja.

Dakle, Lajbnic nije mogao sa sigurnošću da tvrdi kako su jedino životinje nosioci života i da je samo u njima supstancijalna forma. Njemu je bilo sasvim jasno, a na temelju prethodnih ispitivanja naučnika, da život životinja ne počinje rađanjem, nego semenske životinjice, ili životom prožete semenke, postoje već od početka samih stvari, pa ono što od početka postoji ne može nikada da prestane: kao što je rađanje samo rastenje preobražene i razvijene životinje, tako je onda smrt samo smanjenje preobražene životinje, pri čemu živo biće uvek opstaje u procesu preobražaja (Lajbnic 1980:88). U svemu ovome stoje životni principi, koji su raširenі u čitavoj prirodi pa su stoga besmrtni, a ti su principi zapravo nedeljive supstancije ili monade (Lajbnic 1980:95). Međutim, Lajbnic nije uvek dosledan u shvatanju sveprisutnosti života, on je ponekad tvrdio kako nije svaki delić materije obdaren životom, jer životni principi pripadaju samo organskim telima (*isto*, str. 96), prema principima kontinuiteta i prestabilirane harmonije. Ali prema tim istim principima, sve je ispunjeno,

unapred određeno, svuda ima jednostavnih supstancija, pa tako ih ima i u telima, a telo je organsko onda kada oblikuje neku vrstu automata ili prirodne mašine; kako svaka monada u zajednici sa svojim posebnim telom tvori živu supstanciju, to onda svuda vlada život, pa i među monadama postoje bezbrojni stupnjevi života (Lajbnic 1980:248).

Ali, spomenuta naučna istraživanja, premda su tačna, govore po Lajbnicu samo polovinu istine. Ona naime ne zahvataju ono što Lajbnic u svojoj metafizici naziva prvim principima stvari i prestabiliranom harmonijom, po kojima duše deluju prema zakonima svrhovitih a tela delatnih uzroka ili kretanja; to onda znači da nema prirodnih nastanaka i nestanaka živih bića u doslovnom smislu, postoji samo prestabilirana harmonija između svih supstancija i svih delatnih i svrhovitih područja prirode jednog istog univerzuma, pa onda time i materije života. Iz toga onda sledi kako je život neprekidno, večno trajanje, jer su monade kao nosioci života i svega postojanja beskonačne i večne. Sva rađanja nisu ništa drugo za Lajbnica do umnožavanje i razvitak jedne već oblikovane životinje, raspadanje i uginuće stoga je smanjenje i uvijanje životinje, koja uprokos svemu ovome i dalje ostaje živa i organizovana (Lajbnic 1980:200–201). Jer, šta je drugo telo, pa i živo telo, do agregat supstancija.

Dakle, od tada modernih naučnika Lajbnic je naučio da biljke i životinje ne proizilaze iz truleži i haosa, nego iz unapred oblikovanog semenja, iz preobraženja preegzistentnih živih bića. Ali ovome je Lajbnic pridodao metafizičke postavke principa kontinuiteta i prestabilirane harmonije, prema kojima se sve, pa i život, zbiva postupno, po unapred određenom procesu, dovoljnom razlogu i jedinstvu delatnih i svrhovitih uzroka, a prema savršenstvu vrhovnog stvoritelja.

U konačnom svom rezultatu, provedena koncepcija ovih stavova jednovremeno su nedosledno provedeni elementarni oblici stavova mehanicizma, kreacionizma, vitalizma i evolucionizma. U tom smislu s Lajbnicom se dovršava filozofsko postavljenje elementarnih osnova različitih koncepcija s područja filozofskog znanja o prirodi života, što je bilo moguće raznolikim i međusobno suprotnim eksperimentalnim istraživanjima pojava organske prirode u prirodnoj nauci biologije.

Ali ono što je tek trebalo da se dogodi kao bitnost u filozofskom znanju o pojmu života jesu transcendentalne i spekulativne teleološke i dijalektičke koncepcije organske fizike ili organike, dakle, Kant, Šeling i Hegel.

IV

Ova pitanost o prirodi evolucije živih bića pretpostavlja raznolikost gledanja prevashodno o tome šta su uopšte promena i razvitak živih bića, te onda koji su nosioci promena, dakle, ili genetička struktura populacije organizama (fenotip) ili genetička struktura jedinke (genotip). To onda znači, da pitanje šta uopšte jeste evolucija predpostavlja *teorije* evolucije, koje tek zajedno sačinjavaju naučni sistem evolucione biologije.

1. Prvi koherentni nacrt za jedan takav sistem naučnog znanja o evoluciji života potekao je, kao što je već rečeno, od Lamarka, premda se on sve do 1800 godine držao uverenja o nepromenljivosti vrsta živih bića. Zanimanjem za fosilne mekušce, te uverenjem u postepenost geoloških promena, Lamark je već svojom *Zoološkom filozofijom* (iz 1809. godine) prikazao neke od fundamentalnih principa procesa evolucije, držeći se pritom prevashodno pitanja o poreklu života i razloga promenljivosti živih bića. Što se ovoga prvoga tiče, Lamark je bio stanovišta o sponatnom nastanku najprostijih živih bića iz materije životnom energijom; što se pak ovoga drugoga tiče, dakle ideje o razlozima razvitka živih bića, po Lamarku, iz tih najprostijih organizama, iz tih zajedničkih korena ili osnova, nastala su sve složenija živa bića prema principu gradacije a na osnovama urođene tendencije prema celishodnosti: naime, živa materija u sebi već ima iskonsko svojstvo, podareno od boga, da se razvija prema sve većoj složenosti, od cilijata do sisara, menjajući se i prilagođavajući se pritom uslovima životne sredine. Gradacija i celishodnost stoje u temelju evolucije u istoriji živih bića, ova dva pojma čine teorijski osnov ideje o organskoj evoluciji kako ju je shvatio Lamark, dakle ideje o tome da je živi svet proizvod istorije prirode. A bog pritom ne stvara nove vrste živih bića, nego principe i zakone prirode pod kojima se zbiva istorija života. To je dakako bitni otklon od teorije kreacionizma, od teorija koje zagovaraju stav o nepromenljivosti vrsta, ali i bitni otklon od usputnih ideja Bifona, Erazma Darvina i Lajela o promenljivosti živih oblika pod uticajima geoloških i klimatskih životnih sredina, premda su te ideje od značaja za sistem evolucione biologije. Osnovni stav tog sistema stoji u uverenju kako je živi svet proizvod evolucije, pri čemu je ovde organska evolucija shvaćena zapravo kao organska prilagođenost bića na osnovama nasleđivanja stečenih svojstava. Fundamentalni faktori organske evolucije, ili organske prilagođenosti, za Lamarka su dakle najpre spoljašnji uslovi, budući da oni najneposrednije izazivaju promene osobina organizma, koji onda stiču nova svojstva, koja su zatim nasledna. Tako se onda Lamarkova ideja o evoluciji organizama može nazvati *teorijom nasleđivanja stečenih svojstava.*

U temelju ove ideje o evoluciji organizma stoji, kako je već rečeno, Lamarkovo uverenje o postojanju dva opšta uzroka, naime iskonske težnje žive materije ka usavršavanju i u tome onda bitni uticaj novih okolnosti, pomoću kojih i nastaju modifikacije u ustrojstvima potreba i navika živih bića. Želja, volja i težnja u zadovoljenju potreba i navika sačinjavaju prirodne faktore koji neposredno vode ka prilagođenosti, jer oni deluju na nervni fluid, ili nevidljivu tečnost, koja je bitni uslov života, pa delovanjem tog fluida menjaju se funkcije i struktura organa, što se potom nasleđuje. Kod biljaka nema takvog fluida, nego promene nastaju delovanjem raznovrsnih drugih faktora spoljašnje sredine. Dakle, Lamarkov postulat o stečenim naslednim osobinama svodi se na uverenje da životna sredina i način života stvaraju modifikacje, koje su pak deo nasleđa u potomstvu. Premda se ovde zagovara i stav o finalizmu, ipak je sasvim jasno naznačen koncept za jednu teoriju evolucije: uzroci gradacije i celishodnosti živih bića postavljeni su od boga, on je odredio opšti poredak svih stvari

u prirodi, i svi prirodni zakoni izraz su njegove volje, sve je dakle u živoj prirodi predodređeno, pa i promenljivost vrsta, razviće viših oblika iz nižih, prilagođenost uslovima života, što i jeste osnov svake koncepcije evolutivne biologije.

Pobliže gledano, Lamark je u *Hidrogeologiji* znanje o ovome, dakle o ustrojstvu, razvoju, promenama i usavršavanju živih bića, nazvao biologijom, i tako je prvi put bila upotrebljena ova reč za imenovanje nauke o živim bićima. U nekom je smislu dakle, ime biologije otpočelo idejom evolucije, premda je pojam evolucije uveo tek Haler kao naziv za preformacionističku teoriju razvitka. Onda se ovaj pojam odnosio i na epigenetički aspekt ideje o razvitku, naposletku i na bilo koju progresivnu ontogenetsku i filogenetsku promenu organizma. To je bilo tako sve do Herberta Spensera, koji je u svojoj studiji o prvom principu evoluciju odredio kao kontinuirano prelaženje iz nepovezanog, neodređenog i homogenog stanja u povezano, određeno i heterogeno stanje sve složenijih agregata, putem sistematske diferencijacije i integracije.

Dakle, Lamark, Darvin i Hekel nisu pojam evolucije uzimali za ime nauke ili teorije o razvitku živih bića.

Bilo je dakako i otpora ideji o evoluciji. Tako je Kivije već tada pokušao da svojim autoritativnim istraživanjima s područja uporedne anatomije, paleontologije i zoološke klasifikacije ospori Lamarkove ideje o evoluciji istorije živih bića, te da svoj kreacionistički fiksizam postavi kao postulat naspram Lamarkovog postulata o evolucionim transformacijama u nasleđivanju stečenih svojstava. Doista je ova ideja, preoblikovana u teze o jedinstvenom ili sukcesivnom stvaranju organizovanih živih bića, bila u to doba glavno mišljenje prirode i porekla života, i to je onda bio teorijski kontekst vladavine ideja u kome se i događaju istraživanja koja je već otpočeo da provodi Čarls Darvin.

Trebalo je, međutim, načiniti povratak ka ideji evolucije koju je zagovarao Lamark, ali istovremeno načiniti i bitan pomak upravo u toj ideji ideji evolucije, u kojoj se osnovni dokaz postojanja evolucije svodi na uverenje u savršenu saglasnost organizama i njihovih neposrednih životnih sredina. Zapravo, Lamarkova koncepcija evolucije svodi se na četiri principa: prema prvom, priroda pokazuje tendenciju povećanja organizacije prema već postavljenim granicama; prema drugom, stvaranje novog organa organizma proizilazi iz novih potreba; prema trećem, stepen razvoja organa neposredno je proporcionalan veličini i značaju njegove upotrebe; prema četvrtom, ono što je stečeno tokom života, živo biće prenosi na svoje potomstvo. Dakle, prevashodno su spoljašnji faktori odlučujući u razvitku živih bića, jer nove životne sredine stvaraju nove potrebe, ove pak menjaju ponašanja, pa je ishod svega ovoga stvaranje novih struktura u organizaciji organizma.

2. U filozofiji je ideju o evoluciji, nešto pre Darvina, imao, kao što je već rečeno, Herbert Spenser. To onda znači kako je on tada bio prevashodno pod uticajima Lamarka i Lajela, takođe i Ernsta fon Bera, premda je svoja glavnija dela

objavio neposredno iza *Postanka vrsta*. Jer, prema njegovim autobiografskim zapisima, pojam evolucije prvi je put spomenuo u članku o genezi nauke (1854), zatim u članku o progresu, njegovom zakonu i uzrocima (1857.), te i u drugim radovima, koje je onda s brojnim drugim naučnim, političkim i filozofskim ogledima nanovo objavio u trotomnoj knjizi (1857–1874.). Tek je u *Principima biologije* (1864.) stajao na nekim Darvinovim pozicijma teorije evolucije, ali je prethodno, u *Prvim principima* (1862.), postavio načela svog sistema sintetičke filozofije, zasnovane prirodnim procesima zakona evolucije.

Spenser je istorijski razvitak nauke neposredno povezao, na temelju principa suštinskog paralelizma, s procesima njihovih predmeta, dakle razvitak prirode predmeta uslovio je razvitak nauka, i taj proces nije samo linearan, nego i progresivan, što je saobrazno samoj prirodi pojava. Ovaj logički stav o istorijskom razvitku nauka izraz je hipoteze razvitka kao univerzalnog načela, te posebno razvitka organskog sveta. Hipoteza razvitka za Spensera je novo učenje jer govori, nasuprot starom učenju o pojedinačnom stvaranju, o progresivnim procesima promena svih organizama, od najprostijih do najsloženijih, budući da složene organske forme mogu proizaći putem neprestanih promena prostijih formi (Spenser 1999:20). Organski progres, kao uostalom i progres neorganskih procesa, neposredno zavisi od sveopšteg zakona razvitka kao procesa diferenciranja, jer svaka dejstvujuća sila proizvodi više promena a svaki uzrok više dejstvovanja (Spenser: 1990:48), tako dakle da progres ima svoj zakon i svoj uzrok. Za Spensera je integracija sistem procesa proizilaženja jednog iz mnogostrukog a dezintegracija prelazak iz mnogostrukog ka jednom posebnom biću, pri čemu je onda diferencijacija slučaj dezintegracije, naime, to je raspadanje jednorodnog celog na nove jedinice, koje imaju pritom svoja osobena svojstva.

Ovim je dakle bio pripravljen put ka logičkom, induktivno-deduktivnom, izvođenju prirodnog zakona evolucije.

Univerzalni, opšti zakon evolucije zapravo je pojmovna odredba prirodne evolucije, gde se kaže kako je evolucija integracija materije s popratnim rasipanjem kretanja, za vreme koje materija prelazi iz neodređenog, nepovezanog homogenog stanja u određeno, povezano heterogeno stanje, i za vreme koje zadržani pokret prolazi kroz paralelni preobražaj (*First Principles*, §145). Ova jedinstvena spoznaja filozofije univerzalno izražava konkretno stanje svih stvari u kosmosu, jer predmeti svake vrste pokazuju progresivnu integraciju materije i istovremeni gubitak kretanja (*ibid.*, § 107).

Prema njegovoj vlastitoj sistematskoj rekapitulaciji teorije evolucije u šesnaest tačaka, stvari igledaju ovako: pre svega, u čitavom kosmosu, kao i u svim njegovim pojedinostima, neprestano se zbiva raspoređivanje i premeštanje materije i kretanja; zatim, to raspoređivanje je razvoj, jednostavan ili složen, ako preovladava integracija materije i rasipanje kretanja, raspad je pritom obrnuti proces, dakle preovladavanje apsorbovanja kretanja i dezintegracije materije; promene su prelaženja iz homogene jednoličnosti u heterogenu mnogoličnost, i one su sveopšte, od

agregata zvezda i nebeske magle, planetarnog sistema, zemlje kao anorganske mase, do svakog organizma, agregata organizama, ljudskog duha, ljudskog društva i svih produkata socijalnog delovanja; proces integracije ide zajedno s procesom diferencijacije; stanje ravnoteže konačno je stanje promena do kojega dolazi agregat u svom razvitku, jer promene traju sve dotle dok se ne uspostavi ravnoteža sila; raspadanje, ili disolucija, obrnuti je smer promenama razvitka, i taj ritam razvitka i raspadanja sveopšti je i večan, budući da je posledica večnosti sile koja postoji u svojim oblicima materije i kretanja; i upravo to što se krije pod tim nepromenljivim u kvantitetu, ali uvek promenljivim u obliku, prevazilazi moć ljudske spoznaje, jer, nepoznata je to i nedostižna sila, koju moramo smatrati neograničenom i beskonačnom u prostoru i vremenu.

Dakle, i pojam disolucije, kao obrnuti proces, kao apsorpcija kretanja uz istovremenu dezintegraciju materije, takođe je univerzalni princip, budući da se svi oblici disolucije podvrgavaju opštem zakonu dezintegracije u živim bićima, kako u materiji tako i u dinamici, koja se očituje kao opadanje kretanja celine i porastu kretanja delova sistema (*ibid.*, § 178). Proces disolucije zapravo je proces promena integrativnih pokreta u dezintegrativne pokrete, i kao takav on je uvek bivstveno iste prirode.

Da predmeti fizičke stvarnosti pokazuju integrativne procese, to je Spenser već mogao videti u Kant-Laplasovoj hipotezi nebeske mehanike o postanku sunčevog sistema, gde se kaže kako je taj nastanak zapravo prelazak materije iz difuznog u određeno stanje, neka vrsta kondenzacije materije u jedan sistem. Ali, daljna Spenserova pojašnjenja ovoga zapravo su interpretacija fizičkog zakona biološkim pojmom sistema, jer on kaže kako se pri koncentraciji materije u sistem smanjuje unutrašnja pokretljivost čestica, pri čemu kinetička energija rasutih čestica prelazi u potencijalnu energiju nebeskih tela koja održavaju međusobnu ravnotežu. Upravo se ovo o integraciji energije prevashodno odnosi na unutarnju međuzavisnost organa u organizmu, pa se dakle ovde radi o jednom biološkom čitanju fizičke mehanike neba.

Stoga prvi deo odredbe univerzalne evolucije i proizilazi iz nebeske mehanike. Drugi pak deo ove odredbe proizilazi iz genetike i embriologije, jer prelaženje iz neodređene i nepovezane homogenosti u određenu i povezanu heterogenost nije ništa drugo do prikaz razvitka određenog i heterogenog organizma nastajanjem isto takvih tkiva i organa predhodnom razdeobom neodređene i nepovezane homogene početne ćelije. Ovi se biološki procesi evolucije kod Spensera sada svode na procese fizičke mehanike, budući da se evolucija, u svom konačnom, najjednostavnijem i najopštijem obliku pokazuje kao integracija materije uz istovremeno rasipanje kretanja. Spenser dakle zakon evolucije u fizičkim sistemima tumači biološki, a onda evoluciju bioloških sistema tumači razlozima fizičke mehanike neba.

U kontekstu Spenserovog sistema sintetičke filozofije biologija je fundamentalna nauka stoga što ona, istražujući najopštije zakone razvitka organskog života, daje podlogu svim drugim specijalnim naukama filozofije, budući da se čovekov

individualni, duševni, duhovni i socijalni život podvodi po opšte zakone biologije. U tom kontekstu, za Spensera je život kombinacija integrativnih i diferencijalnih promena, koje se događaju paraleno sa sličnim spoljašnjim promenama u životnoj sredini organizma, dakle, život je neko neprestano spajanje unutarnjih spoljašnjim odnosima. Ovakav postulat evolucije života ide samo do pitanja o prvom početku života, a taj se pak početak kod Spensera ne pita, jer on veruje u prve stadijume organske materije bez njene vlastite organizacije. Od toga pa nadalje, u procesu razvitka težište nije na statičkoj i morfološkoj tendenciji, nego na kinetičkoj i funkcionalnoj tendenciji, jer funkcija je uzrok oblika, i stoga ona ide pre strukture organizma. Ovde je dakle očit prevashodni uticaj Lamarka, i znatna udaljenost od Darvinovih gledišta o ovim kategorijalnim odnosima unutar bioloških sistema.

A kako je ovaj zakon evolucije univerzalni zakon, to se onda on pokazuje u društvu i ljudskoj psihi, budući da se i društvo i čovekova psiha kreće u smeru ka povećanoj raznolikosti, određenosti i povezanosti svih funkcija. Tako se onda ovaj sociološki i psihološki karakter zakona evolucije pojavio kao razlog zasnivanja kako potonjeg organicističkog evolucionizma uopšte, tako i biologizma i socijalnog darvinizma poglavito u sociologiji i psihologiji, time naravno i unutar naturalističkih smerova moderne filozofije.

Izlažući principe sociologije, Spenser je izložio i ideju o superorganskoj evoluciji. On tamo kaže kako se o organskoj evoluciji radi u području rasta, zrelosti i propadanja pojedinačnog organizma, te i njegovog odnosa prema organizmima drugih vrsta u istoj životnoj sredini, kao i njegovog odnosa prema vlastitom potomstvu. Upravo ovde nagoveštava se novi poredak fenomena koji prerasta jednostavne organske procese, pojavljuje se nešto više od samih roditeljskih odnosa, i tu otpočinje proces superorganske evolucije, a superorganski su dakle svi oni procesi i produkti koji impliciraju kordinirane akcije brojnih jedinki (*Principles of Sociology*, § 2). Ne postoji naravno apsolutna granica između organske i superorganske evolucije, postoji samo razlika između organskog i superorganskog oblika evolucije uopšte. Iz raznolikih primera o nastajanju, strukturi i odražavanju zajednica kod nekih insekata i sisara, između ostalih, sasvim je očita tendencija da se iznad organske evolucije uspostavlja daljnja evolucija u različitim smerovima, a onda ona vrhuni nastajanjem ljudskog društva koje po svojoj razvijenosti, strukturi, funkcijama i produktima, te po svojim razmerama, složenosti i bitnosti, prerasta sve druge oblike superorganske evolucije. Različiti oblici superorganske evolucije neposredno zavise od različitih vrsta organizma, tako da superorganska evolucija i najvišeg reda nastaje iz superorganske evolucije koja nije viša od one koja se na raznolike načine pojavljuje u čitavom svetu životinja (*ibid.*, § 5), a to onda znači da postoje različiti oblici a ne vrste superorganske evolucije, jer postoje dakle samo različite vrste organizama na koja se odnose procesi superorganske evolucije.

Ovako shvaćenom idejom o evoluciji, organskoj i superorganskoj, Spenser je na stanovištu o neprekinutom toku prirodne evolucije kao procesa nastajanja, me-

njanja i nestajanja živih bića, što je, naravno, znatno bliže njemu najpre potonjim a onda i jednovremenim Darvinovim gledanjima na poreklo i prirodu postanka, strukture i razvitka živih bića. U to naučno doba mišljenja ovim se Spenser protivstavio dogmatičkim koncepcijama hrišćanskog veroučenja o stvaranju pomoću čuda, ali i koncepcijama o stvaranju putem zemaljskih kataklizmi, kojih se držao i „zabludeni genije Kivije", koji je i uveo u nauku ove modne predstave o geološkim epopoejama, kako je to primetio i Teodor Haksli u spisu o nastupanju epohe *Postanak vrsta* (Huxley, T.: *The Caming of Age of* The Origin of Species). Po ovim gledanjima, sve velike fizičke revolucije, i sva masovna stvaranja i uništavanja živih bića, nastali su kataklizmama, jep kataklizme su završetak svake geološke epohe, pa se tek jedino tako masovna smrt živih bića može zameniti savršeno novim putevima novog stvaranja, što se shvata kao povratak živog sveta u svoj mirni sistem.

S druge strane, Haksli je potcrtao kako je na delu i koncepcija po kojoj su uzroci organske evolucije impulsi, sveopšta natprirodna sila na živim oblicima, koji se time razvijaju napred po lestvici organizacije. Isto tako su na delu tada i hipoteze Lamarka i Erazma Darvina, ali sve one ne mogu izdražati međusobna osporavanja, kritike i primedbe. Oslanjajući se na ovaj Hakslijev uvid u stanje stvari tadašnje biologije u njenoj istoriji ideja o evoluciji, Spenser je primetio kako „smo iz tog bezizlaznog stanja bili izvedeni – u značajnom stepenu, jer ja ne mislim, sasvršeno, – knjigom *Postanak vrsta* (Spenser 1999:393). Ova knjiga, kaže dalje Spenser, izvela je na scenu novi faktor koji ima veliku ulogu u stvaranju životinja i biljaka, faktor prirodnog odabira. Ali, može li se ovaj faktor, bez obzira na Darvinove četiri činjenice na kojima ga on zasniva, smatrati dovoljnim za objašnjenje organske evolucije? Spenser misli kako se ovaj faktor ne može smatrati dovoljnim, njemu valja prirodati i faktor nasledne predaje funkcionalno nastalih promena vrsta, prema hipotezama Erazma Darvina i Lamarka. Naravno, ni jedan od ovih faktora nisu prva načela, ali jesu uzajamni faktori organske evolucije. Spenser je ovim naznačio razliku između vlastitog koncepta univerzalne evolucije, postavljene u *First Principles*, nastavljene potom u *Principles of Biology* (1864), i Darvinove teorije organske evolucije, kako je predočena u *The Origin of Species*, o čemu je onda podrobnije pisao u ogledu o faktorima organske evolucije.

A Darvin je, upravo u toj knjizi o postanku vrsta, istakao visoko mišljenje o Spenserovom ogledu iz 1852. godine, docnije preštampanom u *Ogledima* iz 1858., u kome je prikazao sa „izvanrednom umešnošću i ubedljivošću protivnost između teorije o stvaranju i teorije o razviću organskih bića", dokazujući (na osnovama sličnosti, embrionalnih promena, razlikovanja vrsta i varijeteta i načela opšte postepenosti), kako su se vrste menjale usled promena spoljašnjih uslova života Darvin 1948:9). Osim toga, Darvinu se dopala i Spenserova ideja o načelu života, a to načelo glasi da život zavisi, ili se sastoji, od neprestanog dejstvovanja i protivdejstvovanja raznih sila, koje, kao i sve u prirodi, uvek teže ka održanju ravnoteže; i kad se ova težnja poremeti usled takve promene, životne sile dobajaju na snazi (Darvin 1948:249). To je i

bio razlog što je Darvin Spensera nazvao najvećim savremenim engleskim filozofom, jer, doista, Spenserov evolucionizam u biti je filozofski evolucionizam.

V

Ne samo o Spenseru, nego i o svom prethodnom istorijskom razvoju ideja o evoluciji, Darvin je imao uglavnom visoko mišljenje, premda mu se može prigovoriti izvesna, ponekad i namerna, nepreciznost, posebno u izlaganju Lamarkove teorije, kojoj pripisuje volicionizam, dakle prenaglašavanje uticaja volje (umesto potreba) na razvitak organizacije živih bića. Stoga je svoj *Postanak vrsta* Darvin i otpočeo kratkim istorijskim pregledom razvitka mišljenja o postanku vrsta, do prvog njenog objavljivanja, dakle do 1859. godine.

Darvin je primetio da je većina prirodnjaka, sve do njegovog doba, verovala kako su vrste nepromenljive tvorevine, i da su bile posebno stvorene, te da se samo mali broj prirodnjaka držao mišljenja o menjanju vrsta, prema kojem su dakle sadašnji živi oblici proizašli redovnim rađanjem od ranijih živih oblika Darvin 1948:3). Od klasičnih pisaca Darvin je spomenuo jedino Aristotela, i to zbog njegove naznake ideje o načelu prirodnog odabiranja, premda je to načelo on sasvim malo shvatio (sudeći barem po onome što je pisao u *Physicae Auscultationes*, II, 8). Tek je Bifon o ovome prvi naučno raspravljao, ali je kod njega izostalo ispitivanje uzroka i sredstava za promenu vrsta, tako da je ipak, po Darvinovom sudu, Lamark zapravo bio prvi čovek koji je u svojim delima, posebno u *Zoološkoj filozofiji*, zastupao učenje da su sve vrste, pa i čovek, proizašle od drugih vrsta. Drugim rečima, sve promene u organskom i neorganskom svetu rezultat su, po Lamarku, prirodnih zakonitosti, a ne čudotvornih sila, što onda znači kako postoji savršena postepenost u oblicima, pod neposrednim dejstvima fizičkih uslova života, ukrštanja i navika upotreba organa: ovome poslednjem činiocu Lamark je pripisao, kaže Darvin, „sva lepa prilagođenja u prirodi", a verovao je i u zakon progresivnog razvića (*Postanak vrsta*, str. 4).

Slična mišljenja o poreklu vrsta Darvin je našao i kod Getea, Erazma Darvina i Sent-Ilera: Erazma Darvina njegov unuk, Čarls Darvin, smatrao je pretečom pogleda i pogrešnih osnova Lamarkovog mišljenja, a Sent-Ilerovo delo o opštoj istoriji prirode nazvao je „odličnom istorijom misli o ovome predmetu" (Darvin 1948:4). Darvin je posebno potcrtao Sent-Ilerovo uverenje u promene vrsta, čiji su uzroci uslovi za život ili okolni svet (*monde ambiant*), ali je i prigovorio na stavu kako se sadašnje vrste ne menjaju. I za Herberta Spensera promene uslova za život imaju prevashodni značaj u razvitku vrsta, a na osnovu načela opšte postepenosti: uz to, ovaj je sasvim jasno postavio i razliku između teorije o stvaranju i teorije o razvitku organskih bića, s primetnom naklonošću prema ovome drugom mišljenju. Naklonosti prema ideji o promenama u razvitku organskih bića Darvin je, nadalje, nalazio kod Velsa, Herberta, Patrika Metjua, Ovena, Nodena, Hakslija i, posebno, kod Volasa, kod kojih se nalaze ideje o načelu prirodnog odabiranja, o postepenim promenama

živih bića i njihovih životnih okolnosti (usput, Darvin je napomenuo kako su Vels i Metju pre njega i Ovena izrekli načelo prirodnog odabiranja).

Načelo prirodnog odabiranja stoji u temelju Darvinove teorije o poreklu i prirodi razvitka organskih vrsta. To je već naznačeno u uvodnom pregledu građe spisa *Postanak vrsta*, a onda u njemu sasvim sistematski i provedeno. No najpre se razmatra problem promene vrsta, njegovi uzroci i nasleđe, kako kod gajenih vrsta, tako i promene u prirodnom stanju. Iz ovoga onda proizilazi i razmatranje o borbi za opstanak kod svih organskih bića, i njenom odnosu prema prirodnom odabiranju, što neposredno proizilazi iz njihovih umnožavanja prema geometrijskoj progresiji (ovo je, po samome sudu Darvinovom, zapravo Maltusovo učenje primenjeno na celokupno životinjsko i biljno carstvo). Zatim se prirodno odabiranje stavlja u kontekst središta Darvinove teorije, stoga je istraživanje ovoga načela temeljno postavljeno, i to preko spolnog odabiranja, ukrštanja, izolacije, izumiranja, razilaženja oblika, grupisanja, progresa u organizaciji, održavanja i umnožavanja vrsta. Iza ovoga, a na njegovom temelju, razmatraju se zatim pitanja zakona variranja, onda teškoće ovako postavljene teorije o prirodnom odabiranju, te i primedbe njoj upućene. U neposrednoj vezi s tim, razmatarju se nadalje pitanja o instinktu, hibridizmu, geološkoj sukcesiji organskih bića, njihovom geografskom rasprostiranju i uzajamnim srodnostima, ili sistematici, zapravo o njihovoj morfologiji i embriologiji. Ovaj raspored stvari u arhitektonici jedne teorije prikazuje upravo Darvinovo uverenje, da je pogrešno ono mišljenje dotadašnje većine prirodnjaka, u koju je i on sam pre ovoga spisa spadao, naime da je svaka vrsta nastala međusobno nezavisno: „Potpuno sam uveren da vrste nisu nepromenljive, već da su vrste, koje pripadaju onome što nazivamo čisti rodovi, proizašle od neke druge, obično izumrle vrste, na isti način kao što priznati varijeteti ma koje vrste vode poreklo od te vrste. Uz to sam uveren da je prirodno odabiranje bilo najznačajnije, iako ne jedino sredstvo u menjanju vrsta“ (*isto*, str. 18). Time su prevladani koncepti o *planu stvaranja*, ili o *jedinstvu tipa*, jer „lako je zaklanjati naše neznanje“ ovakvim izazima. Jer, ima veličanstvenosti u tome da se ovako posmatra život, „sa njegovim različitim moćima koje je Tvorac prvobitno udahnuo u nekoliko oblika ili samo u jedan“, odakle se, od tako jednog prostog početka, stvorio beskonačan broj najlepših i najdivnijih oblika koji se i nadalje razvijaju (Darvin 1948: 416).

To je dakle osnov onoga što je potom nazvano Darvinovom teorijom evolucije.

U svom osnovnom stavu, evolucija je kod Darvina shvaćena zapravo kao konverzija varijacija između jedinki unutar grupa koje se međusobno ukrštaju u varijacije među grupama u prostoru i vremenu, varijacije su dakle procesi koji se zbivaju prema svojim zakonima, koji su onda i zakoni sveopšteg razvitka organizma. Hipotezom o pangenezi Darvin je objašnjavao mehanizme nastajanja promenljivosti, pa ako postoji promenljivost kod potomaka jedinki neke populacije, i ako se ta promenljivost nasleđuje, onda prirodna selekcija uslovljava evolucione promene.

To je, dakako, jedan silogizam u izvođenju miljenja o suštini koncepcije o prirodnom odabiranju. Najpre se u zaključivanju ovde polazi od prirodne tendencije svih vrsta organizama ka uvećavanju brojnosti geometrijskom progresijom, zatim se donosi stav o približnoj konstantnosti povećanja te brojnosti, gde je realno povećanje zapravo uvek manje od mogućeg, iz čega se onda izvodi zaključak da je borba za opstanak nužna posledica visoke stope tendencije svih živih bića ka povećanju brojnosti. Po vlastitom Darvinovom posvedočenju, pojam borbe za opstanak ovde ima neko metaforičko značenje, jedan dakle širi smisao od onoga na šta on sam neposredno upućuje.

Kada se ovome prethodnom zaključku pridoda zapažanje da postoji velika pojedinačna varijabilnost unutar iste vrste, onda se opet izvodi silogistički zaključak o nužnosti postojanja prirodnog odabira, dakle jednog prirodnog načina modifikacije u održanju prilagođenosti živih bića njihovim promenljivim sredinama. Tako dakle opstaju oni varijeteti genetički raznolikih individua iste vrste koji mogu ostavljati veći broj potomaka u procesu nasleđivanja. Pritom, za Darvina prirodni odabir nije jedini nego osnovni način ovih modifikacija, stoga su neosnovani prigovori kojima se Darvinova teorija evolucije svodi, zbog ovoga pojma, na monističku teoriju.

Naprotiv, radi se o jednoj sintetičkoj koncepciji evolucione teorije, jer, kako je navedeno u šestom (poslednjem i najznačajnijem) izdanju *Postanka vrsta*, iz 1872 godine, biološka evolucija uslovljena je prirodnom selekcijom, nasleđivanjem i mutacijom, to su dakle nužni i dovoljni mehanizmi zbivanja prirodnog procesa razvitka svih živih bića, time i procesa stvaranja viših životinja. Upravo to, stvaranje viših životinja, koja je za Darvina najuzvišenija stvar koja se može zamisliti, neposredno proizilazi iz rata u prirodi, iz gladi i smrti, shodno dakle zakonima žive prirode i njenim mehanizmima provođenja procesa života. Stoga i stoji podnaslov *Postanka vrsta*, naime *Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje povlađivanih rasa u borbi za život*, jer postanak vrste putem prirodnog odabira, po sudu samoga Darvina, jeste teorija o svim organizmima svih vremena, budući da ona sva živa i izumrla bića ujedinjuje svojim zrakastim i kružnim crtama srodnosti u jedan veliki sistem.

Teorija prirodnog odabiranja teorija je o „svim organizmima svih vremena", pa dakle i čoveka. U *Postanku vrsta* Darvin je nagovestio da valja nadalje osvetliti čovekovo poreklo i njegovu istoriju, i to je i učinio 1871. godine, kada je publikovao *Čovekovo poreklo*, dakako s teorijskih pozicija prirodnog odabiranja, gde spada i spolno odabiranje, kako je već bilo predočeno u *Postanku vrsta*. Jer, i za čoveka mora vredeti „onaj isti opšti zaključak koji vredi i za ostala organska bića" Darvin 1977:7). Istina, Darvin je samo napomenuo u prvom izdanju *Postanka vrsta* mišljenje o ulozi spolnog odabiranja u postajanju ljudskih rasa, preostalo je dakle da se taj problem ispita u svim njegovim pojedinostima, unutar koncepta već predhodno ispitanog prirodnog odabiranja „svih organizama svih vremena". Pre njega je to učinio Hekel, i on je, po Darvinovom sudu, potpuno uvideo vrednost i suštinu spolnoga odabiranja (u

studijama *Generelle Morphologie*, 1866. i *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, 1868): gotovo sve zaključke do kojih sam došao, kaže Darvin, „potvrdio je i taj prirodnjak, čije je znanje u mnogim pogledima potpunije od moga" (Darvin 1977:8). Uzgred, do Darvinovog dela o poreklu čoveka već su bile poznate i druge studije s tog područja, posebno studije Čarlsa Lajela o čovekovoj starosti (iz 1863. godine) i Hakslija o čovekovom mestu u prirodi (1863.), ali je tek s Darvinom pitanje o poreklu i prirodi evolucije čoveka stavljeno u sistem znanja evolucione biologije uopšte.

Pobliže gledano, s Darvinom je teorija evolucije ustanovljena kao nauka evolucije, kao sistem evolucione biologije, kojim je time i sačinjeno jedinstvo međusobno raznolikih, to tada slabo teorijski i metodološki povezanih bioloških nauka. Ovim se nikako ne postavlja teza o nepogrešivosti Darvinovih stavova o evoluciji organske materije, nego teza o postavljenju sistema znanja o razvitku organske materije, od njenih nižih prema višim oblicima života, tako naime da viši imaju poreklo u nižim po unutrašnjoj složenosti njihovih organizacija. Upravo je ovo bilo razlog za raznovrstan odnos prema ovako shvaćenoj teoriji evolucione biologije, i prema teoriji evolucije uopšte. Tako su s primetnom jasnošću razlika ustanovljene teorije među kojima su, pre svih, neodarvinizam, lamarkizam, mutacionizam, ili mendelizam, lisenkizam. Naposletku, sintetička teorija evolucije u svim njenim raznolikim oblicima pojavljivanja izvorno je zapravo Darvinova evoluciona teorija, onako kako je postavljena posebno u šestom izdanju *Postanka vrsta*[3], a onda bitno razvijenija novijim istraživanjima s područja pre svega genetike, embriologije, fiziologije, biohemije i mikrobiologije.

Pre sasvim sažetog prikaza stanja sudbine Darvinove teorije evolucije, valja nakratko potcrtati nekoliko elementarnih stvari o tadašnjem stanju bioloških nauka, na osnovama kojih je i bilo moguće postaviti i onda u ponečemu razviti teoriju evolucije. To se pre svega odnosi na činjenicu da je tadašnji razvitak taksonomije, uporedne anatomije, uporedne embriologije i paleontologije bitno doprineo dokazivanju teorije evolucije, ali ne i njenom objašnjenju: tek je potonji razvoj pre svega genetike, a onda i ekologije, biohemije, postavio osnov za objašnjenje fundamentalnih stavova evolucione teorije, prevashodno u pogledu shvatanja mehanizama nasleđivanja i promenljivosti, a onda i značaja geografske specijacije i populacione strukture vrste. Darvin dakle nije razvio tezu o mehanizmima divergentnog postanka vrsta, što je sada jedno od središnjih pitanja moderne evolucione biologije, ali je postavio teorijske principe zasnivanja sistema evolucione biologije uopšte.

U osnovama pak tih teorijskih principa stoje fundamentalni kategorijalni pojmovi jedne teorije evolucije, prevashodno promenljivost, naslednost, prirodno odabiranje i borba za opstanak. Pod promenljivošću Darvin je podrazumevao stvaranje novih osobina, pod naslednošću očuvanje tih osobina, gde su onda mutacije upra-

[3] Uzgred, Milutin Radovanović preveo je, s ovlašćenjem, *Postanak vrsta* na srpski jezik upravo sa ovog šestog izdanja, na šta mu se pismom zahvalio sam Čarls Darvin, pritom poželevši da mu ovaj prevodilac pošalje jedan egzemplar.

vo te nasledne osobine a modifikacije nenasledne osobine u procesu promenljivosti. Stvaranje novih osobina namernim ukrštanjem za Darvina je veštačko odabiranje, i ono je nesvesno, jednostruko, mnogostruko i složeno, ali ako se odabiranje događa kao sasvim prirodni proces nezavisno od čovekovih namera, onda je to prirodni odabir bolje prilagođenih organizama u borbi za opstanak. U konačnom, živa bića se dakle prilagođavaju spoljašnjim uslovima dugim istorijskim razvitkom usled njihove promenljivosti i stvaralačkog delovanja prirodnog odabiranja, stoga je prirodni sistem živih bića neposredni izraz istorije razvitka organskog sveta a organizam svakog živog bića jedna jedinstvena celina.

Ovakav elementarni koncept teorije evolucije, shvaćene kao učenje o stvaranju novog u organskoj materiji, sačinjava osnovni kategorijalni sistem Darvinove evolutivne teorije, i on je osnov prema kojem su se određivali potonji stavovi kako prema Darvinu[4], tako i prema darvinizmu, teoriji evolucije i evolutivnoj biologiji uopšte.[5]

BIBLIOGRAFIJA

Anselm, Kenterberijski (1991). *Proslogion.* Beograd: Moderna.
Aristotel (1987). *O duši.* Zagreb: Naprijed.
Avgustin, Aurelije (2002). *Ispovesti.* Beograd: Neo&Bo.
Barnet, Džon (2004). *Rana grčka filozofija.* Beograd: Zavod za udžbenike.
Bruno, Đordano (1959). *O uzroku, principu i jednom.* Beograd: Kultura.
Haeckel, Ernst (1866). *Generelle Morphologie.* Berlin: Georg Reimer.
Haeckel, Ernst (1898). *Natürliche Schöpfungsgeschichte.* Berlin: Georg Reimer.
Damaskin (2001). *Istočnik znanja.* Beograd: Jasen.
Darvin, Čarls 1948). *Postanak vrsta,* Beograd: Prosveta.
Darvin, Čarls (1977). *Čovekovo poreklo,* Novi Sad: Matica srpska.
Dekart, Rene (1997). *Pravila za usmjeravanje duha. Rasprava o metodi. Istraživanje istine prirodnim svjetlom uma,* Podgorica: Oktoih.
Diels, Hermann (1983). *Predsokratovci.* Zagreb: Naprijed.
Jahn, I. (1990). *Grundzüge der Biologiegeschichte.* Jena.
История биологии с начала XX века до наших дней (1975). Москва.

[4] Bowler, P.1990). *Charles Darwin: The Man and tis Influence*, CUP:Cambridge.; Desmond, A., Moore, J.: (1991). *Darwin*, Penguin:London.; Hemleben, J.(1968). *Darwin*, Rowohlt: Reinbek bei Hamburg.; Himmelfarb,G.1962). *Darwin and the Darwinian Revolution*, N.Y.; Hösle, V., Illies, Ch.1990). *Darwin*, Verlag Herder:Freiburg im Breisgau.; Howard, J.1996). *Darwin. Eine Einführung*, Reclam:Stuttgart.; Strathern, P. (1999). *Darwin und die Evolution*, FTV:Frankfurt am Main.

[5] Engels, Eve-Marie, ed.1995). *Die Rezeption von Evolutionstheorien im 19. Jahrhundert*, Suhrkamp:Fr. am Main.; Heberer, G., Schwanitz, F., ed. (1960). *Hundert Jahre Evolutionsforschung*, Gustav Fischer Verlag: Stuttgart.; Hoβfeld, U. & Brömer, R., ed.(2001). *Darwinismus und/als Ideologie*, VWB:Berlin.; Weingarten, M. (1989). *Evolutionäre Erkentnistheorie und neue Weltbilder*, Verlag für Interkulturelle Kommunikation: Fr. am Main,; Wuketits, F.M. (1995). *Evolutionstheorie.* Historische Voraussetzungen, Positionen, Kritik, Darmstadt.

Lajbnic (1980). Izabrani filozofski spisi. Zagreb: Naprijed.
Laertije, Diogen (1973). *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. Beograd: Bigz.
Ламарк, Ж.. Б. (1935). *Философия зоологии*, Москва-Ленинград.
Kar, Tit Lukrecije (1951). *O prirodi stvari*. Beograd: Prosveta.
Nordenskiöld, E.: *The History of Biology*, N.Y., 1946.,
Platon 1981). *Timaj*. Beograd: Mladost.
Plotin (1984). *Eneade*, I-VI. Beograd: Književne novine.
Radl, E.(1930). *History of Biological Theories*, I-II, N.Y.
Singer, Ch.: *A Short History of Biology*, Oxford, 1931.,
Спенсер (1990): *Опыты научные, политические и философские*, Минск.
Vasilije Veliki (2001). *Šestodnev*. Beograd: Beseda.

Mirko Aćimović

TOWARDS THEORY OF EVOLUTION

SUMMARY

This paper deals with history of the notion of life, in accordance with the idea of founding theory of evolution, which means from Hellenic natural ontology of life to appearance of Darwinism. From the general theoretical point of view, all main views on origin of life appear as creationism, vitalism, mechanicism and evolutionism, or, in accordance with general attitudes of *weltanschauung*, as metaphysical, scientific and religious views, and then inside these as philosophical attitudes of idealism and materialism. These are, of course, only general remarks on development o thinking on thinking of essence of life. But the final goal and the final purpose of biologics is dealing with unity of thinking of origin of nature of notion of *life*, its *aliveness* and *death* at the same time. At the foundation of this thinking of notion of life, thinking of physics, chemistry and geology of life, aliveness and death was put, and then it is nothing else but simultaneous notional discussing of physics, chemistry and geology of origin of nature, structure and death of organic matter. It is the *process of organism*.

Key words: life, live being, death, evolution, biologics.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 17

RAZLIKA IZMEĐU KANTOVOG I HEGELOVOG SHVATANJA *PRAVA* I *MORALA*

Nevena Jevtić

APSTRAKT

U ovom radu je dat opšti prikaz razlike Kantovog i Hegelovog stanovišta u razumevanju prava i morala. Kant i Hegel tematizuju ova dva fenomena, njihov smisao i izvore, shodno vlastitim projektima praktičke filozofije. Polazeći od tog specifično praktičko-filozofskog problema, može se steći širi uvid u osnovne razlike njihovih filozofskih stanovišta pri tematizaciji nekih drugih pojmova, kao što su sloboda, slobodna volja etc. Tematika rada počinje opisom Kantovog shvatanja prirode moraliteta i njegovim pokušajem dedukcije sfere prava iz morala, završavajući prikaz sa tematizacijom Hegelovog shvatanja ideje slobode, filozofije prava i kritike Kantovog stajališta.

Ključne reči: praktička filozofija, Kant, Hegel, sloboda, pravo, moral.

Pojmovi *prava* i *morala* moraju biti posmatrani kao misaone formacije podložne dugom povesnom procesu vlastitog oblikovanja i transformacije. Njihov međusobni odnos, takođe, deo je te istorije, jer ona pokazuje isti povesni proces u njihovom uzajamnom uslovljavanju i određivanju. Tako, "*pravo i moral*" predstavlja specifičan problemski sklop filozofije, kojeg oblikuju načini posebne tematizacije članova tog sklopa, načini tematizacije njihovog odnosa, kao i uticaj koji te interpretacije imaju na samorazumevanje praktičke filozofije unutar posebnih filozofsko-povesnih epoha. Ovaj pojmovni par svoje misaono bogatstvo povesno razvija kroz određenja morala i prava, kao specifičnih fenomena čovekove zbiljnosti, počev od njihovih manje ili više rudimentarnih naznaka unutar te zbiljnosti. Njihovom potenciranju, samom zbiljskom razvoju ovih fenomena, odgovara duga tradicija filozofskog mišljenja koje ispituje njihov smisao, izvore i mogućnosti filozofskog utemeljenja, razumevajući uvek sebe samo na epohalan način, odnosno, kao "svoje vrijeme mislima obuhvaćeno" (Hegel, 1989: 18).

U okviru te tradicije, filozofsko mišljenje tih pojmova u datoj epohi jeste jedno prošlošću određeno *sada*, pogotovu kada je to mišljenje očigledan prekid u odnosu na nju i njena temeljna transformacija. Praktička filozofija poseduje karakteristiku da

otvarajući problemsko polje svojih "predmeta" (složenu strukturu čovekovog delanja uopšte), tvori i sebi saobražava taj "predmet". Na primer, moguće je misliti da vrednosna osnova važenja prava, koji praktička filozofija zahvata kao jedno od temeljnih određenja pravnog fenomena, pretpostavlja njeno razumevanje prirode vrednosti uopšte. Takođe, moguće je uvideti da ono principijelno određujuće za moral jeste ono što kao osnov vodi praktičku filozofiju u svom zasnivanju. Naime, ukoliko je uputno u filozofiji težiti ka naizgled jednostavnim filozofskim "formulama", utoliko Hegelova jedinstvena filozofska teza koja afirmiše ovu ideju o uzajamnom konstituisanju praktičke filozofije i njenog "predmetnog" područja, bila bi jedna takva "formula" koja glasi: "Što je umno, to je zbiljsko; / a što je zbiljsko, to je umno" (Hegel: 1989, 17)[1]. Filozofija, u liku "Minervine sove", znak je povesne zrelosti epohe, kao njene najviše refleksije. Ta refleksija, s obzirom na samoodređenje praktičke filozofije u svom smislu i zadatku unutar određenog čovekovog povesnog sveta, ujedno je misaono posredovanje vlastitom tradicijom, kao i otvaranje budućnosnih horizonata tog sveta. Kada praktička filozofija "svojim sivilom slika u sivom" (Hegel, 1989: 19), njene transformacione mogućnosti uzajamno se uslovljavaju s mogućnostima uvek novih "nijansi sivog" unutar praktičko-povesnog sveta čoveka.

Pre nego što pređemo na analizu naše konkretne teme, osvrnimo se ukratko na sledeća tri temeljna momenta ove bogate tradicije, koja su data kao tri najznačajnija projekta praktičke filozofije unutar Aristotelove, Kantove i Hegelove filozofske misli.

I

1. Sa Aristotelom, praktička filozofija dobija svoje sistemsko mesto „posle" teorijske filozofije, prema ontološkom dignitetu vlastitog predmetnog područja koje se događa između onoga što prosto jeste i onoga što je slučajno (συμβεβηκός). Ono čemu teorijska moć čovekove svesti pridolazi u procesu spoznaje jeste područje najvišeg ontološkog ranga, kao područje onoga što jeste: nepromenljivi i večni božanski bitak, matematičke i prirodne stvari. Spoznaja na način *epistéme* je objektivnom kriterijumu primerena spoznaja te regije zbiljnosti. Čovekova praktička i poietička delatnost odvijaju se unutar osobenog poretka svrhovitosti koji lebdi nad promenljivošću i opštim kretanjem. Ono pak koje može biti i drugačije određuje sferu čovekovog poietičkog nastojanja, gde je *téchne*, kao čovekova veština proizvođenja stvari, ujedno spoznaja samog poretka proizvodnje. Iako je područje koje ona može znati određeno ovim objektivnim kriterijumom takođe (to da je ona znanje onoga što može biti i drugačije), praktička filozofija ostvaruje specifičnu svrhu svojim znanjem. Ta svrha je uvek *praxis* kao celina poredaka čovekovog praktičkog delovanja. Aristotelovo određenje ove vrste čovekovog delovanja i načina misaonosti koja je u njemu

[1] Za primer ovakvog shvatanja odnosa uzajamnog konstituisanja praktičkog sveta i njegove filozofske refleksije videti poglavlja „Rađanje moralnosti" i „Sokrat i moralnost" u Perović: 2001,166-186.

suštinski „na delu", za nas je od primarnog interesa[2]. Takvo znanje ne može biti teorija, jer je ovoj u samom znanju položena svrha, kao ni zato što praktičko znanje ne ostaje „izvan igre" događanja sfere praktičkog. Fronetičko držanje čoveka (*phrónesis*) je određeno samim odvijanjem njegovog praktičkog života unutar autarkičnog polisa. Tako je spoznaja praktičkog autonomna u odnosu na teorijsku i njenu istinu, upravo na osnovu svog događanja u autonomnoj sferi čovekove zbiljnosti. Utoliko, što se tiče principa koji oblikuju ono praktičko, a pre svega ono praktičko u samom čoveku, praktička filozofija treba da „do svakog od njih dođe onim putem kojim su i nastali" (Aristotel, 1970: 1098b).

2. Kantovo shvatanje praktičke filozofije je određeno njegovom zamisli kritičke filozofije koja razotkriva granice, uslove važenja i principe saznanja čistog uma, da bi se na osnovu njegovog nesumnjivog saznajnog apriornog aparata mogao, kao na *fundamentum inconcussum*, izgraditi čitav sistem nauka. „Ona je jedan traktat metode, a ne sistem same nauke; ali opet ona ocrtava, kako njen ceo plan u pogledu njenih granica tako i njen ceo unutrašnji skelet. " (Kant, 1976: 20) Um je u njegovoj teorijskoj upotrebi okrenut spoznaji sveta kao fenomena, tj. sveta u granicama mogućeg iskustva. Ta spoznaja je u svom transcendentalnom spontanitetu pokazana kao uslov mogućnosti same predmetnosti uopšte. U završnoj napomeni spisa *Zasnivanje metafizike morala* Kant kaže: „Dakle, suštinski princip svake upotrebe našeg uma jeste to da svoje saznanje dotera do svesti o njegovoj *nužnosti* (jer bez te nužnosti to saznanje ne bi bilo saznanje uma). Međutim, isto tako suštinsko *ograničenje* toga istog uma je što nije kadar da uvidi niti nužnost onoga što postoji ili onoga što se događa, niti nužnost onoga što treba da se događa, ako se ne uzme za osnovu neki *uslov* pod kojim to postoji ili se događa ili treba da se događa. Na taj način, neprekidnim raspitivanjem za taj uslov zadovoljenje uma se sve dalje odlaže." (Kant, 1981: 120) Iz tog nezadovoljenja uma, odnosno iz te njegove potrebe da u nizu uslova traga za onim neuslovljenim, ili izvan vlastitih konačnih odredbi traži sebe kao beskonačno, proizilazi njegova „*prirodna dijalektika*" (Kant, 1981: 40). Za Kanta, ova dijalektičnost uma kao privid izlaska iz okvira uslova vlastitog zakonodavstva *kao* čistog uma, upravo postavlja zahtev za jednom kritikom kako teorijskog, tako i praktičkog uma. Prema utvrđenoj razlici teorijske i praktičke upotrebe uma, posebne kritike obe otkrivaju izvorište te dijalektike, tj. ukazuju da ona ima legitimni karakter izvesnog interesa uma uopšte. Već je u *Kritici čistog uma* Kant ustvrdio ovu potrebu teorijskog uma, da izađe izvan granica mogućeg iskustva, kao „prirodnu", odnosno svojstvenu suštini uma, jer ga vodi ka dovršenju sistema vlastitih određenja. No, on takođe pita kakve je prirode ovaj interes[3]. Kant smatra da je najviši interes uma *praktički*, za koji

[2] Prema ovoj ontološkoj razlici regija onoga što se može znati i njima odgovarajućih spoznajnih čovekovih moći, Aristotel daje svoju glasovitu podelu načina čovekovog života na teorijski, praktički i poietički.

[3] Videti u Kant, 1976: 475. Takođe je ilustrativno određenje koje daje u jednoj napomeni u *Zasnivanju metafizike morala:* „Interes je ono na osnovu čega um postaje praktičan, to jest uzrok koji determinira volju." (Kant, 1981: 116)

je teorijski um u *Kritici čistog uma* već otvorio prostor svojim regulativnim idejama, te je utoliko svaki teorijski interes (okrenut ka spoznaji predmeta) uslovljen praktičkim. Dakle, Kant tvrdi *primat* praktičkog uma nad teorijskim (u njegovoj terminologiji- spekulativnim), što je filozofska teza sa izuzetnim posledicama i implikacijama za razumevanje prirode praktičkog mišljenja i njegove refleksije.

Stavljena nasuprot praktičko-filozofskoj tradiciji, ta teza manifestuje potpun misaoni preokret: osvedočena je nova mogućnost samoutemeljenja praktičke filozofije, koja niti ontološki- iz neke heteronomne sfere, niti metodološki- iz teorijskih istina, ne crpi legitimitet. Ali, videli smo da je već Aristotel proveo zasnivanje praktičke filozofije obezbeđujući joj karakter samostalnosti, ujedno pak održavajući izvorno jedinstvo filozofije. Takođe, rekli smo da je legitimacijska osnova njene autonomnosti data konkretnim praktičkim životom helenskog polisa, koji ne treba dalje filozofsko utemeljenje. Sa kakvog to epohalno novog stanovišta Kant daje primat praktičkom umu?

Kant je pripremio temelj praktičke filozofije svojim projektom kritike praktičkog uma, koja „treba da pokaže *da postoji čisti praktički um*, te u tom pogledu kritikuje njegovu celokupnu *praktičku moć*" (Kant, 1979: 25). Prvo pitanje koje sebi postavlja kritika jeste pitanje da li čisti um po sebi može biti dovoljni određujući razlog volje, a to u suštini i znači da li on može biti praktički. Na polju praktičke filozofije, sama filozofska kritika mora imati drugačiji pristup ispitivanju čistog uma od onog koji je imala u *Kritici čistog uma*. „Razlog je tome što ovde imamo posla s voljom, i um ne treba da prosudimo u odnosu prema predmetima, nego u odnosu prema toj volji i njenom kauzalitetu." (Kant, 1979: 37) Dakle, sav interes Kantove kritike, s obzirom na praktički um, biće usmeren ka prikazu subjektivnog *a priori* principa onoga praktičkog, onako kako se on temelji u odnosu apriornog određenja volje umnim zakonodavstvom, nezavisno od svega empirijskog. Volja je ona čovekova sposobnost da dela „prema predstavi zakona" (Kant, 1981: 50), tj. prema principima uma. Ovo stajanje volje pod zakonima uma, kako tvrdi Kant, može se apriorno odrediti pomoću pojma slobode „kao moći apsolutne spontanosti" (Kant, 1979: 70). Sa stanovišta te ideje slobode kao uslova mogućnosti umne volje (tj. praktičkog uma), Kant zaključuje praktičku zakonodavnu moć uma kao opšte i nužno određenje svih umnih bića. Princip autonomije volje je postavljen kao nerazdvojno povezan sa pojmom slobode, tj. tako da proizilazi iz pojma slobodne volje. Taj princip autonomije jeste izvorno samopostavljanje delatnih svrha htenja, prema kome se praktička filozofija mora orjentisati u svojoj tematizaciji problema uspostavljanja praktičkih fenomena i njihovog smisla. Kant ukupnu tradiciju praktičke filozofije (time i Aristotelovo shvatanje iste) određuje kao zasnovanu na principu heteronomije volje, a to znači da je unutar njih htenje volje dato kao načelno određeno nečim što ne proizilazi iz sfere njene slobode[4].

[4] Ostavljamo za sledeći odeljak ovog rada konkretniji prikaz Kantovog shvatanja praktičkog uopšte kao moralnosti, takođe i prikaz određenja suštine moraliteta pojmovima *dužnosti* i *kategoričkog imperativa*.

„Pojam slobode ukoliko je njegova realnost dokazana apodiktičkim zakonom praktičkog uma, čini *završni kamen* cele zgrade sistema čistog uma, štaviše-spekulativnog uma ..." (Kant, 1979: 25). U ovom citatu Kant doslovce kaže da je praktičkim zakonom „dokazana" realnost onog pojma koji je za teorijski um morao ostati suštinski problematičan. Da li to znači da nikakav „dokaz" ne može doći iz teorije? Naime, da bi spoznaja slobode, koja se isprva određuje negativno kao nezavisnost od bilo kakvog empirijskog „sadržaja", bila moguća u teorijskoj upotrebi uma, morao bi biti moguć jedan *intelektualni opažaj* subjekta po sebi. U mogućem iskustvu, kao operativnom polju teorijskog uma, nema ništa što bi odgovaralo kauzalitetu slobode. Prema tome: ili bi *datost* predmeta spoznaje za teorijski um bila osigurana intelektualnim opažajem (jer bi to bio način da se spozna sloboda *po sebi*), a ideju o takvom *intellectus archetypus* Kant izričito odbacuje; ili mora slediti zaključak da o tom kauzalitetu slobode teorijska spoznaja naprosto nije moguća. Uostalom, osnov praktičkog uma ostaje za teorijski um *terra incognita*, iako će praktička filozofija raskriti praktički um kao osnov njegove teorijske upotrebe.

3. Hegelova filozofija je misaoni vrhunac tradicije koja se razvija na Aristotelovom i Kantovom tragu. Ona predstavlja misaono dovršenje Kantovog postavljanja slobode kao izvora i najvišeg principa čovekovog praktičkog delovanja, prevladavajući izvornu aporetiku njegovog zasnivanja praktičke filozofije. Sloboda će za Hegela, jednako kao i za Kanta, biti osnovom mogućnosti „umne zakonitosti" praktičkog i praktičke filozofije. Asimilacija ovog Kantovog najvišeg određenja u Hegelovoj filozofiji neće biti provedena bez radikalnih kritičkih izmena. Temeljno Hegelovo filozofsko stanovište je stanovište duha, na osnovu kojeg se pojam duha postavlja i kao autentično tlo sfere praktičkog i njenog misaonog tematizovanja. Celina filozofskog sistema je konkretno jedinstvo spekulativnog mišljenja razvoja duha koje napreduje različitim stupnjevima (od apstraktnog elementa mišljenja- nauke logike, preko filozofije prirode koja je proces samopostavljanja duha u prirodni bitak, odnosno njegovog *vraćanja* sebi iz tog bitka, do filozofije duha u kome se on konkretizuje kao subjektivni, objektivni i apsolutni duh). Ova celina filozofije, odnosno njenog sistema, utemeljena je prevashodnim shvatanjem duha kao svetsko-povesnog principa. Stupnjevi kojima se filozofsko znanje realizuje, dakle, stupnjevi su samorazvitka duha. Filozofska ideja slobode neće više biti jedino određujuća za individualno ljudsko delovanje, niti se artikulisati samo iz principa trebanja (*Sollen*) kao što je to slučaj kod Kanta. Duh „nije tako nemoćan", kaže Hegel, „da bi doterao samo do ideala, do onoga „treba da" (Sollen) i opstojao samo izvan realiteta tko zna gdje kao nešto posebno u glavama nekih ljudi" (Hegel, 1951: 28).

Sloboda, ako je već mišljena kao ideja, mora biti i pojmljena kao *ideja*, što za Hegela znači u jedinstvu „pojma i opstanka" slobode[5]. Ona se mora tematizovati i s aspekta njenog ozbiljenja, ali tako da filozofsko mišljenje nju ne može ni pretpostavljati kao naprosto datu u nepromenljivom liku koji je uvek samo jedno

[5] O takvom shvatanju *ideje* videti na primer: Hegel: 1987b, 171-176.

njeno konačno, apstraktno određenje. S stanovišta duha kao principa, ali i „smisla", svetsko-povesnih događaja, sloboda se može osvetliti u njenom razvojnom procesu i postajanju modernim principom čovekovog delovanja, odnosno u Hegelovoj terminologiji *slobodnim duhom*. Budući da „kod Kanta ... sloboda iskrsava neznano kako iz aprioriteta svijesti" (Perović, 2001: 231), njena se artikulacija i morala kretati kao formalno održavanje u apstraktnosti određenja, ne dajući prostora za mogućnost varijeteta njenog oblikovanja, a time upravo za njenu dalekosežniju filozofsku recepciju kao principa novog povesno-građanskog sveta.

Slobodni duh je poslednji odeljak filozofije subjektivnog duha, odnosno stupanj razvitka duha *kao subjektivnog*. On je vrhunac procesa posredovanja praktičkog i teorijskog uma, a njihovo jedinstvo se ozbiljuje u *slobodnoj volji* koja je: sobom postavljena *„neposredna pojedinačnost"*, a „koja je isto tako pročišćena u *opće* određenje, samu slobodu" (Hegel, 1987a: § 481). Tako, slobodni duh zapravo u sebi obuhvata sav razvitak moći spontaniteta čoveka: potpuno određenje slobode ne leži samo u njenoj izvesnosti kao noumenalne moći. Ipak, Hegelovo postavljanje slobode kao onoga *opšteg* htenja volje počiva na Kantovom uvidu o „slučajnosti i ograničenosti" tradicionalnih određenja delatnih svrha volje, potvrđujući slobodu kao „sadržaj i svrhu slobode" (op. cit.). Međutim, to za Hegela nije poslednje što se ima reći o slobodnoj volji, jer samo „apstraktni pojam ideje volje jeste uopće *slobodna volja* koja *hoće slobodnu volju*" (Hegel, 1989: § 27). Zapravo, s time tek počinje određivanje ideje slobode, jer je ona na tom nivou „samo pojam" u lošem smislu, ostajući suštinski negativno određena dokle god slobodna volja ne stupi u područje vlastitog ozbiljenja. To područje je *objektivni duh* u svojim običajnosnim formacijama čovekovog života[6]. Hegel tvrdi da ukoliko se ostane pri tome da se odnos slobode spram njenog „realiteta" posmatra uvek „samo kao *primjenu* na jednu danu građu", principijelno je zatvorena mogućnost da se taj odnos shvati kao nešto što „pripada biti same slobode". Takvo rezonovanje se uvek bavi samo apstraktumom slobode, dakle ne njenom „idejom i istinom" (Hegel, 1989: § 10). Njeno je to bitno određenje da se „oblikuje u zbilju svijeta", posredujući se s nužnošću vlastitih likova. U tom procesu „htijenje slobode nije više nagon koji zahteva svoje zadovoljenje, nego karakter- duhovna svijest koja je postala nagonskim *bitkom*" (Hegel, 1987a: § 482, primedba). Ovo htenje slobode određeno kao „nagonski bitak", odnosi se na shvatanje duha kao svetsko-povesnog principa koji napreduje u zadobijanju svesti o vlastitoj slobodi kroz svoje povesne likove. Sloboda duha je taj bitak koji ga „nagoni" da u njemu samom duh sebe spoznaje kao slobodnog: bitak, dakle, koji nije nešto dato ili spoljašnje njegovoj slobodi. Ovaj dijalektičko-spekulativni „krug" je ono što dovršava i utemeljuje sistem filozofije, a time i praktičke filozofije.

Hegel predmet praktičke filozofije, na jedan posredan način u svom Uvodu *Osnovnih crta filozofije prava*, postavlja kao sferu onoga *„što jest"* (Hegel, 1989:

[6] Potpuniji prikaz Hegelovog shvatanja praktičke filozofije kao sistema objektivnog duha, odnosno kao *Filozofije prava* izložićemo u narednom odeljku.

18). Taj stav je moguće na pravilan način razumeti, ako se ima na umu šta sve „čini", odnosno suštinski ulazi u određenje te sfere prema celokupnom projektu artikulacije ideje slobode datom u Hegelovoj filozofiji. Potpuno je protivno duhu tog projekta posmatrati ovaj stav kao Hegelovo smeštanje interesa praktičke filozofije u prostor pukog fakticiteta. Ono „što jest" u onom stavu mora biti razumljeno kao: čitav moderni građansko-povesni svet čiji je Hegel neposredni savremenik, a na koga su usmerena njegova duboka filozofska razmatranja suštine praktičkog uopšte i slobode kao njegovog izvorišta. Iskustvo jedinstva helenskog običajnosnog života polisa utisnut je u Aristotelovu praktičku filozofiju. Hegelova spekulativna praktička filozofija uspeva misliti jedinstvo običajnosnog sveta vlastite epohe, ali vođena iskustvom antitetičkog kretanja „predmeta".

S ovim kratkim pregledom obezbedili smo okvir u kome ćemo konkretno analizirati našu temu. Upućivanje na Aristotela imalo je za cilj da se iz duge povesti praktičke filozofije izdvoje, kako smo već rekli, najznačajnije artikulacije. Odnos *prava* i *morala,* pak, nećemo posmatrati s obzirom na Aristotelovu filozofiju, jer smo primarno hteli ukazati da njegovu paradigmu praktičke filozofije u njenoj saobraženosti s vlastitim predmetom i autonomiji, kao jedno misaono dobro na izvestan način baštini Hegel. Na osnovu tog se misaonog dobra, shvatanja jedinstvene strukture praksisa (naravno, sam moderni *praxis* Hegel više ne shvata niti određuje Aristotelovom paradigmom), najjače pokazuju razlike Kantove i Hegelove praktičke filozofije. Mi smo se u pogledu ispitivanja dometa tih razlika, već naslovom ovog rada ograničili na primer odnosa *prava i morala.*

II

Kant na uvodnim stranicama svoje *Kritike praktičkog uma*[7] daje određenje onoga od čega *Kritika* polazi u „poslu" demarkacije svog „predmetnog" područja u odnosu prema područjima svake druge, teorijske ili empirijske, upotrebe uma. „Zakon kauzaliteta iz slobode (Kausalität aus Freiheit), to jest neko čisto praktičko načelo, ovde neizbežno predstavlja početak i određuje predmete na koje se on jedino može primeniti." (Kant, 1979: 37) Iz ovog citata možemo videti koja su to dva određenja ovde temeljna: pojam kauzaliteta (iz) slobode i pojam zakona (principa) na osnovu kojeg je kauzalitet slobode uopšte zakonomeran. O pojmu slobode kod Kanta već je bilo reči[8]. No, ovde trebamo utvrditi u kom odnosu stoji taj pojam spram principa praktičkog uma. Ono što je praktičko za Kanta očitava se samo u apriornom odnosu uma i volje, tj. u odnosu u kome ona biva određena umom. Slobodna volja i volja koja stoji pod principima uma jeste jedno te isto. No, taj identitet Kant doslovno formuliše na sledeći način: „slobodna volja i volja koja stoji pod moralnim zakonima jesu jedno te isto" (Kant, 1981: 98). Ova nivelacija svega praktičkog na moralitet

[7] U daljem tekstu ćemo na ovo delo referirati s *Kritika.*

[8] U prvom odeljku ovog rada.

biće predmet najoštrijih Hegelovih kritika. Različiti modaliteti praktičkog svedeni su na jedan njegov lik, a to je suštinsko osiromašenje horizonta s koga se dalje tematizuje princip slobode, kao i povesno-praktički svet koji se temelji na njemu.

Nešto ranije u tekstu (Predgovor) Kant anticipira jedan od rezultata *Kritike:* da je samom praktičkom moći uma *utvrđena* i *transcendentalna sloboda* (Kant, 1979: 25). Ovaj problematični pojam spekulativnog uma ovde će dobiti legitimitet svog objektivnog važenja. Međutim, sloboda će se u sferi filozofske tematizacije praktičkog uma konačno potvrditi kao načelno teorijski nespoznatljiva. Ona se mora pretpostaviti, pošto je „uslov moralnog zakona koji znamo" (Kant, 1979: 26). Sloboda se *praktički* zna time što se raskriva kao uslov moralnog zakona, odsnono uslov određujućeg razloga volje koja je u toj određenosti umom slobodna. „Svest o tom osnovnom zakonu može se nazvati faktom uma" (Kant, 1979: 54). Sam zakon je naprosto *fakt* praktičkog uma, jer je nužan i obavezujući za sva umna bića, a osnov te obaveznosti može svoj izvor i imati samo u aprioritetu uma. Kant dalje konkretizuje ovaj fakt uma na sledeći način. Sama moralna nastrojenost čovekove volje je nužno i *neposredno* njenim odredbenim razlogom, tj. predstavom moralnog zakona, povezana s *svešću* o njenom *određenju.* „Kako je pak mogućna ta svest o moralnim zakonima, ili, što je isto, svest o slobodi, to se dalje ne može objašnjavati, već se njena prihvatljivost vrlo dobro može odbraniti u teorijskoj kritici" (Kant, 1979: 68). Pitanje je da li ovaj postulatorni karakter rešavanja ovog problematičnog odnosa biva umanjen Kantovim upućivanjem na to, da je „sloboda *ratio essendi* moralnog zakona, a da je moralni zakon *ratio cognoscendi* slobode" (Kant, 1979: 26).

U svom radikalnom otklonu od tradicije etičkog mišljenja, Kant smisao i izvor moraliteta postavlja u individualnu slobodnu volju. Tradicionalni etički pojmovni aparat biva zamenjen novim, među kojima se ističu, pre svega, njegovo određenje pojma dužnosti i principa autonomije volje. „Svako je umno biće sposobno da dela *prema predstavi* zakona" (Kant, 1981: 50), što zapravo znači da svako umno biće ima volju kao tu moć. Princip autonomije volje zapravo ukazuje na to da praktički um može odrediti htenje nezavisno od svake „patološke" sklonosti koja je uvek uslovljena nečim empirijskim. Kant pravi razliku između subjektivnih i objektivnih principa htenja, odnosno mogućih umnih odredbenih razloga volje uopšte. Prema tome, on pravi razliku između *maksime* koja je subjektivni i praktičkog (moralnog) *zakona* koji je uvek objektivni princip: „to jest važeći za volju svakog umnog bića" (Kant, 1979: 41). No, ako se ovde posmatra htenje, tj. volja u čistom, empirijski neuslovljenom odnosu s umom, samo se oni praktički principi koji određuju htenje *a priori* moraju uzeti u obzir. Ukoliko se na taj način posmatra moralni zakon, ono što preostaje, a što jedino može određivati volju na apriorni način, sama je *čista forma zakona.* Ova čista forma zakonodavstva uma je formalni uslov „ograničenja" čovekovih maksima: da moraju biti primerene tom zakonodavstvu. Praktički um je neposredno objektivan, te se zakonodavstvo praktičkog uma mora misliti prema svojoj formi kao neposredno opštevažeće. Princip ljudske volje *treba* da bude takav, da

je ona na osnovu njega u svakoj svojoj maksimi pokazana kao „*opšta zakonodavna volja*" (Kant, 1981: 78). Da njene maksime mogu biti potpuno neprimerene ovom najvišem principu praktičkog, ukazuje već činjenica da praktički zakon stoji upravo u formi zapovesti, odnosno s karakterom obavezivanja i prinude. „Predstava objektivnog principa, ukoliko je taj princip za volju prinudan, zove se zapovest (uma) a formula zapovesti zove se *imperativ*" (Kant, 1981: 51).

Razlika hipotetičkih i kategoričkih imperativa još jednom potvrđuje ovu obaveznost moralnog zakona. *Kategorički imperativ*, kao *formula* najvišeg praktičkog principa umnog zakonodavstva, svojom nužnošću obavezuje, za razliku od hipotetičkog, na apsolutno bezuslovan način. Ovaj kategorički imperativ jedino jeste imperativ moralnosti (Kant, 1981: 55), te je tako formula moralnog zakona. Osim toga što predstavlja formulaciju tog zakona, on još samo daje formalni uslov „neophodnosti maksime da bude u saglasnosti sa zakonom" (Kant, 1981: 62). Time zapravo ne sadrži ništa više, tj. nikakav uslov koji bi mogao da ograniči obaveznost samog zakona. U jednoj svojoj formulaciji taj imperativ glasi: „*Delaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme možeš želeti da ona postane jedan opšti zakon*" (op. cit.)[9]. Ono iz čega zapravo moralni zakon, odnosno najviši praktički princip delanja legitimiše svoj karakter nužnosti i obaveznosti je autonomija volje. Nijedan heteronomni odredbeni razlog volje ne može polagati pravo na takvo bezuslovno važenje, objektivno za svako umno biće, jer nužno stoji pod nekakvim (emprijskim) uslovom. Pojam slobode ovde dobija jedno pozitivno određenje: da je ona „ovo *vlastito zakonodavstvo* čistog, i kao takvog, praktičkog uma" (Kant, 1979: 56). Dakle, moralnu vrednost ima samo ono čovekovo delovanje koje nije vođeno nijednom posebnom svrhom, interesom ili koje nije pobuđeno nikakvog sklonošću. Pobuda moralnog htenja mora ležati u potpunosti van tog „područja", u čistom moralnom uverenju čoveka.

Kantovo određenje pobude takvog htenja kao *dužnosti,* kao objektivne nužnosti jedne radnje, proizilazi iz formalne obaveznosti moralnog zakona. Kao moralno je „vredno" ono čovekovo delovanje koje nije tek u skladu sa tom dužnošću, već je pobuđeno dužnošću *radi* dužnosti, a nikako svrhom koja bi mogla biti postignuta ili posledicom koja bi iz te radnje proistekla. Čovek dela iz dužnosti prema zakonu koji praktički um samome sebi daje. Jedino autonomijom *drugih* volja, uslovom njihove saglasnosti, može biti ograničena sama autonomija. S stanovišta moraliteta, čovek ne može biti posmatran kao stvar pod prirodnom kauzalnošću, tj. kao „stvar" može- ali *stvar po sebi.* To znači da je čovek, takođe, svojim inteligibilnim karakterom, član jednog drugog zakonodavnog sveta, a ne samo deo prirode, te vlastitom pripadnošću tom svetu predstavlja apsolutnu svrhu. „Čovek je, istina, doista ne-svet, ali mu *čovečnost* u njegovoj osobi mora biti sveta", jer je on „na osnovu autonomije svoje

[9] U publikacijama Kantovih dela, nama dostupnih, nalazimo i ove formulacije: „*Postupaj tako kao da bi trebalo da maskima tvoga delanja postane tvojom voljom opšti prirodni zakon*"; „*Postupaj tako da ti čovještvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka upotrebljavaš u istvo vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo*" (Kant, 1981: 63, 74); „Delaj tako da maksima tvoje volje uvek može istovremeno važiti kao princip sveopšteg zakonodavstva" (Kant, 1979: 53).

volje subjekt moralnog zakona koji je svet". To znači da je samo čovek „*svrha sama po sebi*" (Kant, 1979: 105). Čovek kao *ličnost*, „kao *moralna* ličnost nije, dakle, ništa drugo do sloboda jednog umnog bića pod moralnim zakonima ..." (Kant, 1993: 25).

No, bez obzira na kakvom civilizacijskom nivou stoji ovakvo određenje čoveka kao *ličnosti*, u pogledu na slobodu kao misaonog motiva iz koga se izvodi taj stav Kant ne napušta tlo apstrakcija. Misaono osiromašenje slobode očitava se u „razdvajanju" čovekovog zbiljskog postojanja na empirijski svet i jedan „intelektualni", među kojima suštinski nema posredovanja. Sva raznolikost mogućih legitimnih praktičkih htenja slobodne volje i njenog prava na ozbiljenje u različitim sferama čovekovog delovanja, ovde je potpuno izostala. Ipak, Kant pokušava da odredi sferu prava prema principima vlastite praktičke filozofije, koja je zapravo još uvek neizvesna, jer bi tek imala da se izvede etike (Perović, 2003: 223). Na osnovu određenja moralne radnje kao radnje *iz* dužnosti, a opet nastojeći da pravo „dedukuje" iz morala, Kant će sferu pravnog delovanja postaviti kao delovanje *prema* dužnosti, koje ipak može imati heteronomnu pobudu. Takva radnja je onda samo *legalna* (ne i *moralna*), a taj se legalitet određuje iz „pukog slaganja ili neslaganja jedne radnje sa zakonom, bez obzira na njenu pobudu" (Kant, 1993: 20). Pravo bi bilo sistem ograničenja, posredovanja „samovolja" ljudi po nekom „opštem zakonu", kod koga pobude ostaju suštinski indiferentne (Kant, 1993: 33). Pokušavajući da izvede sferu prava, tj. legalitet iz moraliteta praktičkog delovanja, Kant prejudicira tim praktičkim sferama izostanak bitnog uticaja jedne na drugu. Kao da povest ne pokazuje živi proces njihovog međusobnog odnosa. Ovakav jedan formalizam dedukcije principijelno postaje nemoćan za tematizovanje fenomenologijskog razvoja ovih praktičkih fenomena. „Kod Kanta postavljanje ovog pojmovnog para (moralitet i legalitet- Prim. N.J) počiva na prostom razlaganju principa slobodne volje, a ne na njegovoj dedukciji do principa prava" (Perović: 2001, 224).

Hegelovo shvatanje praktičke filozofije kao *filozofije prava*, pre svega, može navesti na pomisao da će se u njoj za temeljni oblik delovanja uzeti sfera prava. Naime, da će se na Kantovom tragu ali obrnuvši redosled, dedukovati sfere praksisa jedne iz druge. To ni u kom slučaju ne bi bilo tačno, jer Hegelova je namera upravo kritika takvog postupka rezonovanja unutar praktičke filozofije.

Pojam *prava* u sintagmi „filozofija prava" se suštinski odnosi na čitavu sferu onoga duhovnog, običajnosnog, tj. na celinu čovekovog modernog praksisa. Moderni praktičko-povesni svet Hegelovog doba očitava se u razuđenosti brojnih sfera čovekovog praktičkog delovanja, koje nastaju (i u tom procesu međusobno se oblikuju) rastvaranjem tradicionalnih struktura. Pojava novog oblika moderne društvenosti- građanskog društva, ukazuje povratno na oslobađanje ekonomske sfere od tradicionalne sapripadnosti feudalnom domaćinstvu kao primarnom ekonomskom entitetu Starog sveta[10]. Sfera prava, moralaliteta, političkog delovanja, ekonomskog i porodičnog života temelje se na „pravu posebnosti subjekta" (Hegel, 1989: § 124) i unutar svake se ostvaruje posebno pravo.

[10] O tome videti pobliže poglavlje „Hegelov pojam građanskog društva" u Perović, 2004: 150-156.

To „pravo posebnosti", kao prepoznati principski povesni *novum*, Hegel će postaviti i u temelj svoje praktičke filozofije. Na taj način su oni različiti poretci delovanja shvaćeni na osnovu prava posebnosti koje ih konstituše: „svako od njih je vlastito pravo, jer je svaki od tih likova određenje i opstojanje *slobode*" (Hegel, 1998: § 30). Na osnovu tog prava kao konstitutivnog momenta, čije je „pobliže mesto i ishodište *volja*, koja je slobodna", praktička filozofija može tragati za slobodom u njenom ozbiljenju u celini tih poredaka. Hegel u dodatku četvrtog paragrafa *Osnovnih crta filozofije prava* upućuje kritičku objekciju Kantu: „Ugodnije je, međutim, držati se prosto toga da je sloboda dana kao *činjenica* svijesti i da se u nju mora *vjerovati.* Da je volja slobodna i što je volja i sloboda- dedukcija toga o tome može se izvršiti... samo u povezanosti celine." (Hegel, 1998) Na tlu tog Hegelovog dela, kao dela sa posebnom filozofsko-sestemskom namerom, može se sa punim pravom pretpostaviti proces „nastajanja" slobodne volje, koji je prikazan u poslednjem delu *Filozofije subjetkivnog duha.* Kao što smo već naglasili, to je najviša tačka do koje dospeva ovaj deo filozofije, te ona prelazi u filozofiju objektivnog duha. Prema tome, slobodna volja ne ostaje na čisto apstraktnim određenjima i opštosti vlastitog htenja, te se mora moći ostvariti u posebnim svrhama u područjima objektivnog duha.

Objektivni duh najpre u sebi očituje momente apstraktnog prava, moraliteta i sfere običajnosti. Kao što smo već rekli: ovakav poredak nije prikaz kantovske dedukcije, niti primarno ukazuje na odeljenost ovih sfera. *Apstraktno pravo i moralitet* predstavljaju konstitutivne momente, koji se moraju moći odeloviti i biti priznati u sferi običajnosti. *Osoba* je, u apstraktno-pravnom smislu, tematizovana kao još nerazvijeno određenje slobode. Ovde se misli na „formalni, samosvesni, inače besadržajni, *jednostavni* odnos spram sebe u svojoj pojedinačnosti" (Hegel, 1989: § 35). Slobodnoj volji je u apstraktnom pravu, tj. u jednostavnom odnosu spram sebe same, ravnodušan mogući sadržaj tog prava: „dobrobit, korist, zadovoljstvo, duhovna potreba" (Hegel, 1989: § 37 beleška). Ona hoće samo to pravo kao mogućnost „cijelog bogatstva odnosa", te je ono u tom smislu uvek samo formalno, „stoga pravno određenje daje jedno ovlašćenje, ali nije aspolutno nužno da ja slijedim svoje pravo" (op. cit. dodatak). Moralitet je stanovište *prava subjektivne volje*, prema kome „volja *priznaje i jest* samo nešto ukoliko je to ono „njezino", ukoliko je ona sebi u tome kao nešto subjektivno" (Hegel, 1989: § 107). Kako je u prethodnom pravnom određenju pitanje sadržaja, namere i pobude, bilo isključeno, sada se „dolazi" do tog momenta samoodređenja. No, to *samoodređenje* u moralitetu se odvija s „stajališta trebanja ili zahtjeva", te ga treba misliti „kao čist nemir i djelatnost koji još ne može doći do nikakvog *šta jest*" (Hegel, 1989: 108)[11]. Dakle, tek je tlo običajnosti „pojam *slobode* koji je postao *opstojećim svijetom i prirodom samosvijesti*" (Hegel, 1989: § 142) [12].

[11] Momenti apstraktnog prava su: vlasništvo, ugovor, ne-pravo; a moraliteta su: predoumišljaj (što je Kantovo stanovište) i krivnja, namera i dobrobit, dobro i savest.

[12] Momenti običajnosti su: porodica, građansko društvo i država.

Razlika između Kantovog i Hegelovog shvatanja celine praktičkog se najbolje pokazuje u sledećem Hegelovom citatu, prema kome je praktički čovek „*u pravu osoba*, na moralnom stajalištu *subjekt*, u porodici *član porodice*, u građanskom društvu uopće *građanin* (bourgeois)" (Hegel, 1989: § 190), kao i politički delatan (citoyen). „To da je opstanak uopće *opstanak slobodne volje*, jeste *pravo*. Ono je time uopće sloboda, kao ideja." (Hegel, 1989: § 29) Ukupnost prava je totalitet određenja slobode, a taj je totalitet ono što čini supstancijalnim predmet praktičke filozofije. Na osnovu toga što svaki modalitet čovekovog delovanja „ističe" svoje pravo posebnosti kao ono „supstancijalno", tj. najviše određenje, moguća je i njihova međusobna *kolizija* (Hegel, 1989: § 30). Dakle, jedinstvenost područja ostvarivanja slobode daleko je od toga da predstavlja kruto i nepromenljivo jedinstvo, a zahvatanje tih „nijansi sivog" je najveći izazov za praktičku filozofiju shodno njenoj tradiciji.

LITERATURA

Aristotel (1970). *Nikomahova etika.* Beograd. Kultura.

Kant, Imanuel (1976). *Kritika čistog uma.* Beograd. BIGZ.

Kant, Imanuel (1979). *Kritika praktičkog uma.* Beograd. BIGZ.

Kant, Imanuel (1981). *Zasnivanje metafizike morala.* Beograd. BIGZ.

Kant, Imanuel (1993). *Metafizika morala.* Sremski Karlovci- Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Hegel, G.W.F. (1987a). *Enciklopedija filozofskih znanosti.* Sarajevo. Veselin Masleša – Svjetlost.

Hegel, G.W.F (1987b) *Nauka Logike* III tom. Beograd. BIGZ.

Hegel, G.W.F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava.* Sarajevo. Veselin Masleša – Svjetlost.

Hegel, G.W.F (1951). *Filozofija povesti.* Zagreb. Kultura.

Perović, M. A. (2001). *Etika.* Novi Sad. Grafomedia.

Perović. M. A. (2004). *Praktička filozofija.* Novi Sad. Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju.

Nevena Jevtić

DIFFERENCE BETWEEN KANT'S AND HEGEL'S NOTION OF RIGHT AND MORALS

Abstract: The author of this article has given general characteristics of difference between Kant's and Hegel's understanding of right and morals. Both Kant and Hegel give their concepts of what constitutes those fenomena concerning the basic aspects of their own phylosophycal doctrines. Thus, the specific problem of defining right and morals can bring up other problems to consideration, such as: the concept of freedom and the freedom of the will etc. This paper first surveys Kant's understanding of morals and his effort to deduce right immediately from the morals, then sets fort Hegel's notion of freedom and philosophy of right and critique of Kant.

Keywords: practical philosophy, Kant, Hegel, freedom, right, morals.

UDK 165.62
930.1
94(100)

HEGEL 1807
DER PHÄNOMENOLOGISCHE ABSCHIED VON DER UNIVERSALGESCHICHTE

Dragan Prole

SAŽETAK

Fenomenološko odbacivanje univerzalne povesti pretpostavlja odbacivanje perspektive *sub specie aeternitatis* koje je bilo od odlučujućeg značaja za uvođenje filozofskog pojma povesti. Sa uvidom u povesni karakter filozofske istine omogućen je i preduslov za prodor povesti u onu sferu, koju filozofija smatra istinitom. Imajući u vidu tu činjenicu, Hegelova odluka za pojam svetske povesti ne znači da on definitivno napušta stanovište univerzalnosti Naprotiv, terminološka promena podstaknuta je analitičkim razlozima. Njoj u prilog govori i potreba da se stvori vidljiva distanca naspram tada popularnih univerzalno-istorijskih prikaza. Istinska univerzalnost ne može biti prepuštena povesnom fenomenu kao takvom. Stoga teza ovog članka glasi da se unutrašnja geneza povesti iskazuje u apsolutnoj razlici u odnosu na puku povesnost.

Ključne reči: fenomenologija, svetska povest, univerzalna povest, ljudski rod

1. UNIVERSALGESCHICHTE ALS BEJAHUNG DES BEGRIFFS DER GESCHICHTE

Innerhalb des thematischen Horizontes, der mit der aufklärerischen Einführung der Ideen der Entwicklung und Vervollkommnung eröffnet wurde, hat der Begriff der Universalgeschichte eine Hauptrolle gespielt. Seine Bedeutung hat sich dabei in starker Opposition gegen den einstmals vorherrschenden Begriff der *historia* herausgebildet. „Historie" hatte einst primär die Kunst und Wissenschaft bezeichnet, die sich mit den Ereignissen der Vergangenheit beschäftigt. Die Ereignisse, die Gegenstand der historischen Forschung waren, wurden selbstverständlich im Plural thematisiert. Doch in der zweiten Hälfte des achzehnten Jahrhunderts tauchte ein neuer Begriff auf, der Begriff der Geschichte. Einerseits war dessen Intention, einen *nexus rerum universalis* auszudrücken, und zwar jetzt im Singular, anhand der zeitlichen Ordnung. Andererseits sollte der Begriff der Geschichte einen Kontrapunkt zur posi-

tivistisch orientierten Historie der bloßen Ereignisse bieten. Ein solcher Standpunkt kennzeichnet die Ambition, die die Vielheit von einzelnen Ereignissen in Form des einheitlichen Vorgangs denken möchte, auf eine Weise, dass aus einem neuen Zugang dazu ein einheitliches bzw. universales Wissen hervorgehen kann.

Entsprechend ging auch die Einführung des Begriffs der Universalgeschichte einer vollen Affirmation des Begriffs der Geschichte voraus. Der französische Bischof Bossuet hat ihn im vorletzten Jahrzehnt des siebzehnten Jahrhunderts eingeführt. Obwohl die semantischen Optionen seiner Muttersprache seine Auswahl auf den Ausdruck *L'Histoire Universelle* verengten, hat Bossuet in seinem *Discours sur L'Histoire Universelle* (1681) tatsächlich versucht, das allgemeine geschichtliche Geschehnis zu umfassen. An sich betrachtet wäre sogar alleine diese Absicht ausreichend gewesen, um ihm seinen Ruhm zu sichern, trotz des prätenziösen Entwurfs der Grundideen und der unangemessenen begrifflichen Differenziertheit ihrer Verwirklichung. Auf den ersten Blick meldet Bossuets Abhandlung gar nichts an, was von besonderem philosophischen Interesse sein könnte. Er interessierte sich für die richtigen Urteile über die vergangenen Ereignisse, dies jedoch nicht um rein theoretischer Zwecke, sondern um der Kenntnisse willen, die eine notwendige Orientierung für eine besonnene Herrschaft darstellen[1].

Doch Bossuet hat schon auf den einführenden Seiten suggeriert, dass die Schaffung dieser Orientierung nicht möglich wäre, sofern die Abhandlung nicht durch die Annahme einer universalen Betrachtungsweise ersetzt würde. Auf diese Weise hat er im geschichtlichen Plan auf das Erfordernis für die Anwendung des einzigartigen hermeneutischen Anspruchs hingewiesen. Dieser Anspruch lautet, dass die Deutung des Einmaligen und Besonderen nur anhand der vorläufigen Kenntnisse des Ganzen möglich wird. Die Rolle der Universalgeschichte bezieht sich deswegen auf die Darbietung der Orientierung im Durchdenken der Bedeutungen der konkreten Geschehnisse, die den unmittelbaren Zeugen nicht unbedingt klar sein müssen. Die Kenntnis des universalgeschichtlichen Laufs kann eine allgemeine Perspektive kreieren, aufgrund derer die Momente, die zur allgemeinen geschichtlichen Bewegung gehören, von denjenigen unterschieden werden können die einmalige geschichtliche Kuriositäten darstellen. Eine solche Kenntnis kann deshalb die notwendige Distanz schaffen, und zwar auch dort, wo sie tatsächlich nicht vorkommt. Die zeitliche Einheit, die auf universale Weise umfasst wird, illustrierte Bossuet analog zu der allbekannten räumlichen Einheit, die man von geografischen Karten kennt: „Cette maniere d'Histoire universelle est à l'égard des Histoires de chaque Païs et chaque Peuple, ce qu'est une Carte générale à

[1] „Les Histoires ne sont commposées que des action qui les occupent et tour semble y être fait pour leur usage. Si l'expérience leur est nécessaire pur acquérir cette prudence qui fait bien régner, il n'est rien de plus utile à leur instruction, que ne joindre aux exemples des siécles passés les expériences qu'ils font tous les jours. Au lieu qu'ordinairement ils n'apprenent qu'aux dépens de leurs Sujets et leur propre gloire, à juger des affaires dangereuses qui leur arrivent ; par le secours de l'Histoire, ils forment leur jugement, sans rien hazarder, sur événemens passés" (*Discours sur L'Histoire Universelle: Pour expliquer la fuite de la Religion et les changements des Empires*, in : Œuvres de Messire Jacques-Benigne Bossuet, Volume VII, Venise 1752, 2).

l'égard des Cartes pariculieres. Dans les Cartes particulieres vous voiez tout le détail d'un Roiaume, ou d'une provence en elle même; dans les Cartes universelles vous apprenez à situer ces parties du monde dans leur tout ..."[2].

Die philosophische Relevanz von Bossuets Diskurs findet sich in der Betonung der einheitlichen Geschichte der menschlichen Gattung. Diese Initiative wird später bis zur Konstitution eines neuen Gegenstands der Forschung führen bzw. zur Idee eines neuen Wissenstyps, der komplementär zu diesem Gegenstand sei. Anders gesagt: Die Anerkennung der Universalgeschichte, die Geschichte als einheitlicher Wirkungszusammenhang, forderte jetzt einen neuen Typ des philosophischen Denkens – die eigentümliche Philosophie der Geschichte. Die geschichtliche Transformation des Begriffs der Philosophie und seine thematische Ausweitung entwickelten sich genau zu der Idee einer Einheit des geschichtlichen Wissens und seines Gegenstandes.

Der philosophische Schritt auf den Boden der Geschichte wurde einstweilen durch die Last der Tradition erschwert, insofern diese Tradition zumeist gegen die philosophische Aneignung der Geschichte gesprochen hat. Begründet im jahrhundertelangen Nachhall der aristotelischen Ansicht, dass die Dichtung philosophischer als die Geschichte sei, wurde die philosophische Tradition der Abweisung der Geschichte noch zusätzlich mit der christlichen Lehre von *contemptus mundi* verstärkt. Bis zum achzehnten Jahrhundert setzte die Tradition erheblich mehr Vertrauen in eine metaphysich stabile, überzeitliche und ideale Ordnung des Seins als in die vergängliche, zeitlich verfasste Welt der menschichen Dinge. Der entscheidende Austritt aus jener Vernachlässigung, unter der die geschichtliche Welt sehr lange gelitten hatte, war keineswegs leicht. Davon zeugt auch der Kompromiss mit der Tradition, den Vico angelegentlich der Bestimmung der Methode seiner *Scienza Nuova* akzeptiert hat: „questa Scienza viene nello stesso tempo a descrivere una storia ideal eterna, sopra la quale corron in tempo le storie di tutte le nazioni ne' loro sorgimenti, progressi, stati, decadenze e fini"[3]. Dennoch, die Grundidee seiner Wissenschaft konnte Vico eine *neue* nennen, dies freilich nur aufgrund ihres Begriffs, der sich im Gegensatz zu den idealen Strukturen des ewigen Seins orientierte: „nella cognizione della genesi delle cose, cioè della guisa in cui esse si vengon facendo, consiste la scienza"[4]. Ermutigende Bestätigung für seine Bemühungen hat Vico im Homonym der lateinischen Sprache gefunden, demnach *verum* und *factum* dieselbe Sache bezeichnen. Das Grundinteresse des menschlichen Wissens wurde von jetzt an in seiner unmittelbaren Verbundenheit mit dem menschlichen Handeln wiederhergestellt. In dieser Beziehung liegt der Grund dafür, dass Vico's Distanz gegenüber der Tradition besonders stark ist in Bezug auf die Cartesianische Logik.

---

[2] Ibid. 3.

[3] Giambattista Vico, *Principii di Szienza Nuova. D'Intorno alla comune nautura delle Nazioni (In Questa Terza Impressione dal Medesimo Autore 1744)*, in: *Opere*. A cura di Fausto Nicolini, Milano/Napoli, 1953, 489.

[4] Giambattista Vico, *Dell'Antichissima Sapienza Italica* (1710), in: *Opere*, ibid, 249.

Vicos Auffassung nach war diese Logik eher der Erkenntnis des absoluten Seins und der mathematischen Welt angemessen als den eigentlichen Wahrheiten der Menschenwelt. Für die Erkenntnis, die auf die Sphäre der *mondo civile* gerichtet ist, können die methodischen Ansprüche auf *clara et distincta perceptio* nicht die Alliierten sein, sondern nur die Opponenten. Vico war überzeugt, dass eine Regelmässigkeit im fließenden Lauf der menschlichen Dinge nur mittels der philosophischen Leistungen der *logica poetica* erkannt werden kann, während für die Strenge der Klarheit und Distinktheit die Beziehung des Künstlers mit seinem Werk reserviert bleibt, wobei Gott einen unermesslichen Vorteil gegenüber dem Menschen hat.

Neben der ausserordentlichen Resonanz, die es verursacht hat, war das Werk Vicos nicht zureichend, eine philosophische Thematisierung der Geschichte ihre eigenen Prinzipen gewinnen zu lassen. Die Tragweite der *Scienza Nuova* war besonders an die Tatsache gekoppelt, dass die Logik der Phantasie nicht überzeugend genug auf die zukünftigen Denker der Universalgeschichte wirken konnte. Das offene Zeigen der Unzufriedenheit hinsichtlich der Lösungen, die Vico vorschlug, hatte auch insofern Rückwirkungen, als es neue Antworten auf die Frage nach einem philosophisch vertretbaren Zugang zum *mondo civile* forderte. Angesichts des Fehlens eines sachgemäßen Denkweise haben sich manche Denker auf den Versuch eingelassen, die Prinzipien einer entsprechenden Forschung innerhalb des verfügbaren gedanklichen Erbes Cartesischer Provenienz zu suchen. Die Entdeckung Vicos, dass das *verum* aus dem *factum* zu verstehen sei, wurde auf diese Weise in den Hintergrund gedrängt, und zwar um der strengen „wissenschaftlicheren" Ergebnisse willen. Solche Ergebnisse empfohlen sich als Folge der Beweise, Axiome, Prämissen, Lehrsätze – von denen man das evidente Verständnis der enorm langen zeitlichen Einheit mit erkennbaren Hauptakteuren erwartete.

Nach J. Chr. Gatterers Meinung verlangt die Universalität von dem Geschichtsdenker eine strenge Auslese der in der Tat bemerkenswerten Geschehnisse, wie zugleich auch einen stetigen Fokus auf die Gesetze der Gleichzeitigkeit. Bei dieser Arbeit schien ihm auch eine Cartesianische Hilfe besonders willkommen: „Zu rechter Zeit auf Cartesianisch zweifeln, ist überaus gut: es hilft allezeit auf die Spur der Wahrheit, und verwahrt vor Irrwegen"[5]. Bei der Anwendung der cartesianischen methodologischen Empfehlungen auf die Universalgeschichte hat Gatterer zugleich einen Schritt voran gemacht. Nach dem Muster der vier Hauptregeln aus dem *Discours de la méthode*, hat Gatterer einen methodischen Schutz vor möglichen Irrwegen der Geschichtsforschung in vier Axiomen gesucht. Auf ihrer unerbittlichen Geltung sollten alle *historischen Beweise* beruhen.

Doch auch unter denjenigen Denkern, die sich als Nachfolger der cartesianischen Philosophie profilierten, war das Vertrauen in den mathematisch profilierten Beweisgang auf dem Feld der Universalgeschichte nicht unbegrenzt. Man glaubte nicht, dass die Hypothesen in Sachen Geschichte dieselbe Kapazität wie im Fall der

[5] Johann Christoph Gatterer, *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie*, Göttingen 1771, 2.

Naturwissenschaften haben können. Daneben tauchte auch der Zweifel an der Möglichkeit auf, dass die ganze Last im Durchdenken der Geschichte in die Hände der *Richtigkeit* von Beweisen gelegt werden könnte. Die Defizite und Grenzen eines solchen Verfahren legitimierend, versuchte Gatterer sie als Promoteur der synchronen Universalität mittels der archaischen *Schreibart* zu kompensieren[6].

Die Übereinstimmung der neuesten philosophischen Entdeckungen mit den altertümlichen rhetorischen Leistungen stellt den Ausdruck der Unsicherheit dar, die die Anfänge des Denkens der Geschichte gekennzeichnet hat. Die erste Unentschlossenheit betraf gerade das Profil der genuin philosophischen Einsicht in die Geschichte, was sich bis zur Zeit Hegels durchhalten wird. Trotzdem bestehen unbezweifelbare Fortschritte, die mit der Verallgemeinerung der historischen Darstellung gemacht worden sind, in der Anerkennung der zivilisatorischen Rollen der östlichen Völker. Die Keime der Universalgeschichte wurden in der Regel im alten China gefunden, was bedeutet, dass sie nicht mehr ausschliesslich mit dem Horizont der christlichen Religion verbunden sind.

Das neue Konzept der Geschichte brachte auch eine bemerkenswerte Demokratisierung mit sich. Es geht zumindest um die programmatische Aufhebung der Exklusivität, da niemand mehr *a priori* aus dem geschichtlichen Lauf ausgeschlossen wird. Es ist selbstverständlich, dass ein solches Bewusstsein sich sehr schwer auf den Weg gemacht hat, und dass es nicht im gleichen Masse für alle Verfasser der Universalgeschichte entscheidend war, besonders nicht am Anfang[7].

Die Universalgeschichte ist die einzigartige Antwort auf die christliche Heilsgeschichte, da sie nicht mit dem Christentum anfängt, sondern schon viel früher, aber sie impliziert zugleich den Widerstand gegenüber einer aufklärerischen Anmaßung, die auf der Vorstellung beruhte, dass alles vom Nullpunkt, von Anfang an neu in Umlauf gesetzt werden könne. Diese Antwort setzte eine fundamentale Änderung des Menschenbildes voraus. Der menschliche Habitus verdrängt jetzt jede Illusion von der definitiven Konstitution der menschlichen Natur. Aufgrund seiner These über die prinzipielle Unbestimmtheit der Natur des Menschen hat Schlötzer diesen Sachverhalt prägnant ausgedrückt. Die poietische Welt des Menschen kam auf diese Art und Weise zu seinen eigentlichen Voraussetzungen. Die Ursachen der menschlichen Welt liegen nicht in ihrer Innerlichkeit, sondern sind „ausserhalb" ihrer insofern, als sie eine Verbindung darstellen, die Schlötzer *Konjunktur* nannte. Das natürliche und ge-

---

[6] „Wenn mit der Genauigkeit in den *Beweisen*, die ein Vorzug der neuen Zeiten ist, die *gute Schreibart* der Alten verbunden wird ..."; ibid., 7-8.

[7] In ähnlichem Geist hat Voltaire die Inkonsistenzen Bossuets kritisiert, weil die massgebliche Rolle einzelner Völker innerhalb der „universalen«"Geschichte ausschliesslich nach den Massnahmen der eigenen Konfession zugeteilt worden sind: „Der berühmte Bossuet, der in seiner Abhandlung über einen Theil der Universalgeschichte den wahren Geist derselben aufgefasst hat ... Wenn jener beredete Schriftsteller ein Paar Worte von den Arabern sagt, die ein so mächtiges Reich und eine so blühende Religion stifteten, so spricht er von ihnen nicht anders, als von einer zahllosen Horde von Barbaren" (*Versuch einer Schilderungen der Sitten und des Geistes der Nation*, Voltair's Sämmtliche Schriften, Band IV, Berlin 1786, 377f.).

sellschaftliche *Milieu* stellt den Grund des menschlichen „In-der-Welt-Sein" dar, aber dieser Grund ist keineswegs nur passiv. Nach der Vermittlung mit der Äusserlichkeit blieb es dem Menschen übrig, sich erst die eigene Menschlichkeit zu erkämpfen. Das ist möglich nur anhand seiner schöpferischen Natur. Universalität der Geschichte wurde deswegen bei Schlötzer im Licht der scharfsinnigen Figur vom Menschen als seinem eigenen Produkt gedacht, wobei die *Unbestimmtheit* den „zweiten Teil" seines Wesens ausmacht: „Homo non nascitur, sed fit"[8].

Die Universalgeschichte beanspruchte die Philosophen als „die Universalhistoriker", aber von den ersten Versuchen bis zum heutigen Tage besteht keine Übereinstimmung hinsichtlich fast aller Hauptfragen in Bezug auf den wahren philosophischen Zugang zur Geschichte. Vom Standpunkt der Philosophie der Geschichte selbst aus betrachtet, umfasste sie die ganze Palette der ernsthaften Aufgaben. Der Sache selbst nach bezieht sich das Grundproblem auf den Begriff der „universalen" Geschichte, das sich auch mit der Tatsache der permanenten Transformation auseinandersetzen müsste, deren Intensivierung viel stärker ist als bei anderen philosophischen Begriffen. Nämlich, der veränderliche Lauf der Zeit zwingt die Philosophien auf die erneuerte Re-konstitution der Einheit der Ereignisse, da sie sich aus der geschichtlichen Perspektive der eigenen Zeit immer rückblickend in die Voraussetzungen einfügen, anhand deren sich die Einheit der Geschichte überhaupt konstituieren könnte. Daneben musste zur Bestimmung der Universalgeschichte darüber Rechenschaft gegeben werden, welche Terminologie für die Philosophie der Geschichte besondere Relevanz hat. Es muss nicht zusätzlich erklärt werden, dass die Philosophen diese Art der Terminologie selbständig entdecken mussten, da sie ihnen nicht im Voraus zur Verfügung stand. Das nächste Problem betraf die Auseinandersetzung über den wünschenswerten Grad der positiven, tatsächlichen Begründung der geschichtsphilosophischen Erkenntnisse. In seinem Kern bezieht es sich auf die Frage des Verhältnisses zwischen Philosophie und Geschichtswissenschaft, bzw. auf das Dilemma in Bezug auf den Begriff der philosophischen Wahrheit einerseits und der historischen Wahrheit andererseits. Die Abweisung der Perspektive *sub specie aeternitatis* war von entscheidender Bedeutung für die Einführung des philosophischen Begriffs der Geschichte, da erst mit der Einsicht in den geschichtlich geprägten Charakter die philosophische Wahrheit selbst die Voraussetzung für den Durchbruch der Geschichte in diese Sphäre ermöglicht wurde, welche die Philosophie als wahr hielt. Dazu musste sich die ausserordentlich wichtige Antwort auf die Frage vom *philosophischen* Charakter der Geschichte auch mit solchen Herausforderungen auseinandersetzen, die in Form der regelmässigen Verneinung der Möglichkeit einer solchen Philosophie auftreten werden (Novalis, Burkhart, Löwith, Danto).

[8] August Ludwig Schlözer, *Weltgeschichte nach ihren Haupt-Theilen im Auszug und Zusammenhange*, Göttingen 1785, § 27, 59.

2. WELTGESCHICHTE ALS GEGNERIN DER UNIVERSALGESCHICHTE

Raymond Aron hat ein Werk, dessen Untertitel La philosophie critique de l'histoire lautet, auf die These gestützt, dass Hegels System die Vollendung der traditionellen Philosophie der Geschichte darstelle und dass „la philosophie moderne de l'histoire commence par le refus de l'hégélianisme"[9]. Arons These scheint vor allem durch das zwanzigste Jahrhundert bestätigt zu werden. Die vielschichtigen Aspekte des überkommenen Begriffs der Geschichte im Auge habend, ist freilich angesichts der These, dass das Denken Hegels den Höhepunkt einer langen Entwicklung darstelle, eine gewisse Vorsicht geboten. Denn die Zustimmung zu dieser Einschätzung steht unter der Bedingung einer Diagnose, die einen notwendigen Zusatz enthält und in eine ganz andere Richtung geht: Hegels Begriff der Geschichte ist die Folge einer vorübergehenden Entwicklung des Begriffs, jedoch nicht in dem Sinne eines sich abgerundenden Ganzen, sondern im Sinne einer expliziten Opposition gegen diese Entwicklung, und zwar in fast allen ihren Aspekten.

In diesem Sinne antizipiert die *Phänomenologie des Geistes* schon die Hauptthese der *Grundlinien der Philosophie des Rechts*: die Ereignisse der Geschichte kennzeichnen den vernünftigen Charakter, aber auch umgekehrt gilt: ohne Vernunft in der Geschichte gibt es keine Weltgeschichte. Es ist zweiflellos so, dass der Ehrgeiz, die Geschichte durch die Wirkungen der Vernunft zu begreifen, fast ausnahmslos all jene Denker irritiert hat, die nicht bereit sind, die katastrophalen geschichtlichen Erfahrungen des zwanzigsten Jahrhunderts zu übersehen. Der Tenor ihrer Kritik zielte deswegen auf die Unversöhnlichkeit der Vernunft in der Geschichte mit der Faktizität des menschlichen Seins in der geschichtlichen Welt. Die *geschichtliche Empirie* hat auf diese Art und Weise den „*geschichtlichen* Empirismus" genährt, der sich in der Behauptung zusammenfassen ließe, dass die ideale Ordnung ganz anders als die reale Ordnung konstituiert wird, und dass entsprechend der *ordo rerum* nie nach dem Muster des *ordo idearum* geformt werden kann. Das, was der geschichtliche Empirismus zu akzeptieren bereit wäre, bezieht sich auf die Möglichkeit einer vernünftigen Kritik an der bestehenden Welt, die zunächst eine Zurückweisung von ohne weiteres vernünftigen Strukturen der geschichtlichen Welt voraussetzt. Ohne Rücksicht darauf, ob es sich in einer konkreten Epoche um ein geschichtliches Drama oder eine relativ harmonische Periode handelt, wird eine Vernünftigkeit nur in erkenntnistheoretischer Hinsicht anerkannt. Diese wird nur dem Verfahren der Interpretation zugeschrieben, aber sie wird gleichzeitig in ontologischer Hinsicht negiert, weswegen die Geschichte selbst jenseits der Differenz zwischen Vernünftigem und Unvernünftigem situiert wird. Hegel würde für seine Person wahrscheinlich die Strategie des geschichtlichen Empirismus abgelehnt haben, da er die Grundvoraussetzung seines Standpunkts in Frage stellt. Wenn nämlich der vernünftige Zugang zur Wirklichkeit

[9] Raymond Aron, *La philosophie critique de l'histoire ; essai sur une théorie allemande de l'histoire*, Paris 1987, 17.

auf die eigentliche Wirklichkeit hinweist, dann kann die Vernünftigkeit nicht nur auf der Seite des Erkennenden reserviert werden, und nicht gleichzeitig auf der Seite des Erkannten. Anders gesagt, wenn man auf der Möglichkeit einer vernünftigen Kritik an der geschichtlichen Welt besteht, muß man auch die Vernünftigkeit der Geschichte anerkennen. Geschichtlich betrachtet geht es dabei nicht um die Einladung zu einer gefährlichen Ignoranz der tragischen Erfahrungen, sondern um den Hinweis darauf, dass es in der Wirklichkeit selbst „die Kriterien des vernünftigen Urteilens und Handelns wirklich gibt, daß diese weitgehend anerkannt und auch wirksam sind, obgleich sie keineswegs immer und nie genügend wirksam sind"[10]. Obwohl sie nie absolut ist und nie absolut sein könnte, wurde die Vernünftigkeit der geschichtlichen Welt in Form der Kapazitäten des Menschen ausgedrückt, sodass er trotz aller Kontingenz und Tragik eine mehr oder weniger passende Antwort auf die Herausforderungen findet, die er selbst verursacht hat. Wenn in der Geschichte statt der hegelschen Vernunft wirklich nur ein „Drama ohne Einheit" zu finden wäre, wie Brunschwicg suggeriert hat, würde die unkonsistente menschliche Welt schon lange in einen Zustand hinabgestürzt sein, in welchem jegliche Art des Appells an die vernünftige Kritik vollkommen sinnlos geworden wäre. Wenn die gegenwärtige Einsicht in die Geschichte Hegels Vokabular nicht mehr buchstäblich übernehmen dürfte, stellt doch eine der Quellen der Aktualität des hegelschen Denkens die Behauptung dar, dass die Begründbarkeit einer vernünftige Kritik zusammen mit der Ablehnung des vernünftigen Grundes des Kritisierten hinfällig wird.

Die Hegelsche Überzeugung, dass die Universalgeschichte sich mit dem eigenen „Entweder-Oder" auseinandersetzen muss, wurde nicht vermittels eines sinnlosen Hasses gegenüber der historischen Wissenschaft angeregt. Die Behauptung, dass wir keine historischen Kentnisse brauchten, um philosophieren zu können, war für Hegel nicht nachvollziehbar und ihm völlig fremd. Das Hegelsche Plädoyer für die Weltgeschichte hatte so auch nicht mit willkürlichen Sympathien oder Antipathien zu tun, da es aus Unversöhnlichkeit der geschichtlichen Wahrheit mit der philosophischen Wahrheit hervorgegangen ist.

Hegels „phänomenologischer" Auffassung nach meint die geschichtliche Wahrheit vor allem einzelne Urteile und Behauptungen: „In Ansehung der *historischen* Wahrheiten, um ihrer kurz zu erwähnen, insofern nämlich das rein Historische derselben betrachtet wird, wird leicht zugegeben, daß sie das einzelne Dasein, einen Inhalt nach der Seite seiner Zufälligkeit und Willkür, Bestimmungen desselben, die nicht notwendig sind, betreffen"[11]. Diesen Bestimmungen mangelt es nicht an

[10] Pirmin Stekeler-Weithofer, *Philosophie des Selbstbewußtseins. Hegels System als Formanalyse von Wissen und Autonomie*, Frankfurt am Main 2005, 395/6.

[11] Zitiert wird nach der Ausgabe Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Phänomenologie des Geistes* [=PhG]. Werke in 20 Bänden (Suhrkampausgabe), Band 3, neu ediert v. E. Moldenhauer und K.M. Michel, Frankfurt a. M 1976 f. Die *Enzyklopädie* bietet auch eine These über die philosophische Unbrauchbarkeit der geschichtlichen Wahrheiten: „Die geschichtliche Wahrheit selbst hat damit den Sinn nur von Richtigkeit, genauem Berichte des Äußerlichen, ohne Urteil als über diese Richtigkeit selbst ... " (Bd.10, 351).

Allgemeinheit, oder, wenn wir es in hegelscher Terminologie ausdrücken, es mangelt ihnen nicht an „der Bewegung des Selbstbewusstseins", sondern nur an der „Einheit des Begriffs", was bedeutet, dass sie kein eigenes Prinzip zur Verfügung haben, das die Beliebigkeit gelegentlich der Bewegung zum Allgemeinen verhindern kann.

Hegels Entscheidung für den Begriff der Weltgeschichte bedeutet nicht, dass er definitiv den Standpunkt der Universalität verlässt. Im Gegenteil, die terminologische Änderung wurde durch analytische Gründe angeregt. Dafür spricht auch das Bedürfnis, eine sichtbare Distanz gegenüber den populären universal-historischen Darstellungen zu schaffen. Die wahre Universalität kann nicht dem geschichtlichen Phänomen als solchem beigemessen werden. Trotz der minuziösen historischen Deskriptionen und ausserordentlichen Auswahl an Beispielen aus dem historischen Material, muss sich uns die Allgemeinheit der Geschichte entziehen. Diese Tatsache im Auge behaltend, hat Hegel schon in Jena eine klare Unterscheidung zwischen der Geschichte und dem Geschichtlichen getroffen, wobei schon die Phänomenologie des Geistes mehrere Bestimmungen anbietet, die es eindeutig gezeigt haben, dass für das Geschichtliche in der Regel eine negative Vorsilbe reserviert ist. Das Geschichtliche ist gerichtet nach „toten Elementen ihrer [der Wahrheit] äußerlichen Existenz" (PhG 3, 547), es weist auf die „Verarmung des Lebens des Geistes" hin, da in ihm statt des Begriffs die bloße Äusserlichkeit und Einzelnheit auf die Bühne tritt, womit Hegel nur die geschichtliche Art der unmittelbaren Erscheinung meint: „die geistlose Erinnerung" (556.). Es ist sehr wichtig, dass Hegel nicht eine Gleichung des Geschichtlichen und des Begriffs akzeptiert, sondern das Geschichtliche nur mit der unphilosophischen Vorstellung identifiziert. So ist der geschichtlichen Vorstellung nach der Mangel an „Innerlichkeit" zu erkennen, da sie auf das ehemalige, tote Erbstück der Tradition hinweist, das seine Relevanz innerhalb des gegenwärtigen Lebens verloren hat (576). Es ist kein Zufall, dass die Termini *Geschichtlichkeit* und *Geschicklichkeit* später auch ähnliche Bedeutungen bei Hegel gewonnen haben.

Die „Belanglosigkeit" des Geschichtlichen hat nichts damit zu tun, dass es an sich ohne alle Bedeutung sei. Die negative Bestimmung stammt aus der Notwendigkeit, auf diejenigen oberflächlichen Momente der Geschichte hinzuweisen, die in sich keinen geistigen Kern und keine intrinsische Vernünftigkeit haben. Streng genommen ist das *Geschichtliche* bei Hegel eigentlich *das Ungeschichtliche*. Wenn die Philosophie danach strebt, sich mit ihm zu identifizieren, dann tritt die Faszination der unmittelbaren Erscheinungen *quasi*-geschichtlicher Phänomene ans Licht, die von allen formenden geschichtlichen Kräften entblößt worden sind. Solche Art der Geschichte wird in der hegelschen Philosophie einen starken Gegner haben.

„Das geschichtliche Phänomen" wird nach Hegel besonders hoch geschätzt und geehrt. Aber wenn wir Hegels Kritik an diesem Phänomen ernst nehmen, dann müssen wir uns mit der verbreiteten Deutung auseinandersetzen, dass gerade in Hegel ein hervorragender Denker dieses Phänomens zu erkennen sei. Die Antwort auf dieses Dilemma liegt in seinem prinzipiellen Anfangspunkt, der die Geschichte

ausschliesslich durch die philosophischen Kriterien denkt. Seine *conditio sine qua non* markiert die Voraussetzung, dass die Philosophie nicht *von* der Geschichte reden kann, wie das Subjekt von seinem Objekt gewöhnlicherweise redet, und zwar weil die Geschichte nicht im Sinne der erkenntnistheoretischen Differenz denkbar sei, die eine unüberwindliche Distanz zwischen Subjekt und Objekt impliziert. *Hegel erhöht nicht die philosophische Dignität der Geschichte so, dass er unaufhörlich auf ihre Wichtigkeit für die Philosophie selbst hinwiese, oder so, dass er ihre ausschlaggebende Bedeutung für die ganze Menschengattung betonte, sondern er bricht absichtlich mit der tradierten Auffassung der Wirklichkeit, damit er die Voraussetzungen für den Durchbruch der Geschichte im Bereich dessen schaffen kann, was wir als wirklich nennen.* Auf der einen Seite wird dadurch der Begriff der Wirklichkeit der epochalen Neuheit eingeführt, da wir nicht mehr vom Wirklichen reden können, wenn es gleichzeitig nicht als ein geschichtlicher Vorgang begriffen worden ist. Auf der anderen Seiten bezeichnet dadurch die Geschichte nicht mehr ein selbstständiges Problem neben anderen philosophischen Problemen.

Gesetzt, im Horizont der qualitativen zeitlichen Änderungen wäre die Geschichte philosophisch denkbar, aber nur in Form der Weltgeschichte! Die Hegelsche Betonung des Allgemeinen wurde nicht aus einem formal-logischen Motiv angeregt, sondern durch die Überzeugung, dass eine Einsicht, die unaufhörlich die Besonderheiten der geschichtlichen Geschehnisse bevorzugt, nicht ausreichend für ihre angemessene philosophische Thematisierung sein kann.

Darin zeigt sich erneut die Konvergenz der Philosophiegeschichte selbst und der Weltgeschichte. Bereits im einleitenden Artikel des ersten Bandes des *Kritischen Journals der Philosophie* mit dem Titel *Vom Wesen der philosophischen Kritik* hat Hegel jenen Standpunkt bestritten, der als Folge der modischen Suche nach der Originalität im Denken *verschiedene Philosophien nebeneinander fixiert*. Statt auf dem Wunsch zu bestehen, um jeden Preis anders zu sein – der noch heutzutage in philosophischen Kreisen weiterlebt – hat Hegel auf der geschichtlichen und der begrifflichen *Einheit der Philosophie* (vgl. 4, 117) als dem alleinigen Stützpunkt insistiert, der den Übergang der Dissonanzen zwischen den einzelnen Philosophien in eine sinnlose und obsolete Kakophonie verhindert. Ein Zeugnis aus der Reifezeit für dieses Insistieren schon des frühen Hegel findet man in den abschließenden Worten seiner *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*: „[Z]u aller Zeit [ist] nur eine Philosophie gewesen ..., deren gleichzeitige Differenzen die notwendigen Seiten des einen Prinzips ausmachen" (Bd. 20, 461).

Es wäre jedoch verkehrt, Hegels suggestiv wirkendem Ansatz in der Entwicklung des Begriffs der Geschichte zu erliegen und zu denken, sein eigenes Denken sei einer *Genese* dieses Begriffs enthoben. Ein genauerer Blick in seine Frühschriften zeigt, dass sich der Begriff der Geschichte, sobald er ins Zentrum des Hegelschen Denkens getreten ist, nicht schon mit Vollendung und Abgeschlossenheit rühmen konnte. Vielmehr zeigt die *Differenzschrift* Momente, welche auf einen *nicht ausrei-*

chend entwickelten Hegelschen Begriff der Geschichte hinweisen. Wenn beim frühen Hegel von der Eigentümlichkeit der Philosophie die Rede ist, dann kann hierbei ein nicht-hegelianischer Ton nicht überhört werden. Trotz des offensichtlichen Odiums der Besonderheit und Beschränktheit besteht dieser Ton in dem Nachdruck, der auf die Individualität gelegt wird, aber noch mehr in einem Ton Schellingscher Provenienz, der in der These vom Kunstwerk als dem Paradigma für die Analogie in der Inaugurierung des Ganzen einer einzelnen Philosophie geäußert wurde: „Das wahre Eigentümliche einer Philosophie ist die interessante Individualität, in welcher die Vernunft aus dem Bauzeug eines besonderen Zeitalters sich eine Gestalt organisiert hat; die besondere spekulative Vernunft findet darin Geist von ihrem Geist, Fleisch von ihrem Fleisch, sie schaut sich in ihm als ein und dasselbe und als ein anderes lebendiges Wesen an. Jede Philosophie ist in sich vollendet und hat, wie ein echtes Kunstwerk, die Totalität in sich" (vgl. 2, 18).

Für den Begriff der Geschichte selbst ist jedoch am wichtigsten sein unausgereifter Status, von dem dieses Zitat ein wenig befriedigendes Zeugnis ablegt: Die Geschichte ist nämlich hier *nur ein passives Gebäude* und nicht ein objektives Medium der Äußerung der Vernunft, nachdem *aus ihm* die Vernunft als aktives und wirkendes Agens sich selbst organisiert und gestaltet. Selbstverständlich kann sich die Vernunft nicht aus einer Bewegung heraus gestalten, die ihrer Tendenz nach unvernünftig ist, doch es zeigt sich ebenso, dass der frühe Begriff noch immer nicht über jene Genese bzw. vernünftig wirksame Potenz verfügt, welche ein Charakteristikum des reifen Geschichtsbegriffs ist.

Dennoch, es muss zugestanden werden, dass Hegel von hier aus nur einen weiteren Schritt tun musste – wenn das geschichtliche Gebäude der Vernunft auf jeder Stufe immer von neuem gestaltet werden muss, dann bedeutet dies, dass die Begriffe als die „Schlüssel*form*", auf deren Grundlage die Vernunft dieses Gebäude errichtet, selber geschichtlich sein müssen, d. h. sie müssen denselben Charakter haben wie das Gebäude, mit dem sie es zu tun haben. Auf diese Weise ist jede Erwähnung des Gebäudes sinnlos geworden, was auf die Geburt des genuinen Hegelschen Geschichtsbegriffs hinweist. Dieser Begriff kann negativ bestimmt werden im Hinblick auf die prinzipielle Opposition zu jenem Konzept, das Nietzsche später präzis als den *antiquarischen Begriff der Geschichte* markieren wird.

Falls die geschichtlichen Inhalte außerhalb einer Vermitteltheit durch jene Bewusstseinsformen versetzt sind, welche auch heutzutage für die Deutung unserer Gegenwart relevant sind, dann werden sie mit dem Stigma des ungeschichtlichen Nebenprodukts versehen. Mit anderen Worten: Die innere Genese der Geschichte erweist sich als absolute Differenz im Verhältnis zur bloßen Geschichtlichkeit. In diesem Fall können die Bedeutungen der Geschichtlichkeit nur die Funktion von antiquarischen Museumsexponaten haben, in denen der Geist der Gegenwart Formen betrachtet, welche allen Elan und jegliche Geschichtsaktualität verloren haben. In der Transformation des Geschichtsbegriffs aus einem bloßen Gebäude in ein Netz

der geschichtlich vermittelten Phänomene des Geistes erkennt man die *Genese* der *Phänomenologie des Geistes* selbst.

Hegel musste nicht erst auf Schleiermacher oder auf die künftige Emanzipation der hermeneutischen Methode warten, um sich das Postulat anzueignen, wonach es im philosophischen Sinne nicht möglich ist, vom Einzelnen zu reden, wenn die Einsicht ins Ganze fehlt. Sein Begriff des Ganzen bezieht sich ja nicht auf die Gesamtheit der Partikularitäten, die ihrerseits bloß eine Partikularität ist. Die in der *Wissenschaft der Logik* und der *Enzyklopädie* durchgeführten Analysen haben gezeigt, dass der philosophische Rekurs auf das Ganze im Gegensatz zum mechanischen nicht die Teile bzw. Einzelmomente als selbstständige Ganzheiten im Kleinformat betrachtet, denn die einzelnen Segmente stehen zu ihm nicht im Verhältnis der gegenseitigen Unberührbarkeit und Gegensätzlichkeit und noch weniger als Entitäten, die vom Ganzen unabhängig wären. So besteht denn ihre geschichtliche Dialektik in der eigenartigen Durchdringung des Ganzen und der Teile, die gegenseitig ineinander übergehen: „Es wird vom Ganzen zu den Teilen und von den Teilen zum Ganzen übergegangen und in einem der Gegensatz gegen das andere vergessen, indem jedes für sich, das eine Mal das Ganze, das andere Mal die Teile, als selbständige Existenz genommen wird ..." (Enz. § 136, Bd. 8, 269).

Das Wahre ist das Ganze bedeutet auf dem Terrain der Geschichte in erster Linie ihre Ausrichtung im Einklang mit ihrem eigenen inneren Anspruch, der nicht auf diese oder jene Ganzheit abzielt, sondern auf die „Ganzheit aller Ganzheiten", womit sich die Weltdimension auf die Formation der Geschichte als die *histoire totale* bezieht. Insofern die Geschichte kein linearer Ablauf ist und es sich in ihrem Falle nicht um eine Ganzheit als einen eintönigen Qualitätswechsel handelt, in dem am Anfang auch das Ende bekannt wäre, tangiert der diskontinuierliche Lauf der Geschichte das Ganze auf eine andere Weise. Die qualitativen Verschiebungen geschehen nicht willkürlich, sie werden aber auch nicht vom bloßen Wunsch, das Bestehende zu verwerfen, geleitet, sondern das Ganze der Geschichte spiegelt sich in ihnen mittels eines jeweils inneren Bedürfnisses der Änderung des bestehenden Zustands wider. Das geschichtliche Novum ist nie zufällig und deshalb kann, zusammen mit Blumenberg[12][13], festgestellt werden, dass Hegels Idee der virtuellen Anwesenheit des Ganzen der Geschichte ebenso auf die Voraussetzung der philosophischen Geschichtserkenntnis hinweist. Negativ formuliert: Falls die geschichtlichen Veränderungen völlig überraschend und unbekannt wären, sowohl im Hinblick auf die konkreten Akteure als auch auf die Philosophen, dann wäre schon dadurch der Kontakt zwischen dem Prinzip des philosophischen Wissens und der Geschichte selbst verunmöglicht. Auf den ersten Blick hat es den Anschein, als ob der Ganzheitsanspruch

[12] „Daß das Neue in der Geschichte nicht das jeweils Beliebige sein kann, sondern unter einer Strenge vorgegebener Erwartungen und Bedürfnisse steht, ist die Bedingung dafür, daß wir überhaupt so etwas wie 'Erkenntnis' von der Geschichte haben können" (Hans Blumenberg, *Die Legitimität der Neuzeit*, Erneuerte Ausgabe, Frankfurt am Main 1996, 54).

grundsätzlich der Möglichkeit widerspricht, auf das *Freiheitsbewusstsein* angewandt zu werden. In der Tat, wenn man bedenkt, was aus dem Charakter der Freiheit als des *Bewusstseins* folgt – nachdem das Bewusstsein immer den Unterschied zwischen dem *Wissenden* und dem *Gewussten* setzt – , stellt sich die Frage, ob das Ganze aus dem Blickwinkel des Freiheitsbewusstseins betrachtet werden könne. Die Bejahung dieser Frage ist auf der Grundlage der Einsicht in den dialektischen Charakter dieses Bewusstseins möglich. Bei Hegel ist nämlich nicht mehr wie bei Kant die Rede von dem Erscheinen der Dinge, weil das Bewusstsein jene Instanz darstellt, die erscheint. Dank seiner Fähigkeit, sich selbst zu verlassen, sich zu transzendieren, sich zu vergegenständlichen und das Bewusstsein „von etwas" zu werden, verdient das Bewusstsein (und nicht das Ding!) die Dignität des *Erscheinenden*. Es versteht sich, dass die Revision bei der Bestimmung des Erscheinens die Revision des Begriffs der Phänomenologie als solchen mit sich bringt.

Die Phänomenologie meint jetzt nicht mehr eine bloße Wissenschaft der empirischen Erkenntnis, sondern die Wissenschaft der Erfahrung des Bewusstseins, die sich von der sinnlichen Gewissheit als dem unmittelbarsten Verhältnis des Bewusstseins zu seinem Gegenstand bis zum absoluten Wissen erstreckt. Scheinbar paradox, interessiert sich die Phänomenologie mit Hegel weniger für Phänomene der Welt als vielmehr für das Phänomen des Bewusstseins. Wenn das Bewusstsein selbst zum Phänomen wird, verliert es unvermeidlich die Eigenschaften eines fest strukturierten Seins, indem seine Seinsweise in erster Linie in seiner geschichtlichen Struktur gesucht wird und sich nicht mehr von selbst versteht. Das Bewusstsein als etwas *Erscheinendes* betrachten, bedeutet für Hegel, dass man seinen Doppelcharakter im Blick hat: Einerseits ist das Bewusstsein *dasjenige, dessen es sich bewusst ist*, das Andere des Bewusstseins; andererseits ist es jedoch *das Bewusstsein* dieses Anderen. In Hegels Sprache: Indem es *bei* diesem Anderen ist, ist das Bewusstsein bei sich selbst. Insofern macht auch Hegels Anspruch, vor den vertieften Begriff der Erfahrung gestellt, die Voraussetzung der *Phänomenologie* aus. Um nämlich in philosophischer Hinsicht legitim von der Erfahrung zu sprechen, interessiert uns nicht mehr, ob wir „dieses oder jenes" erlebt, wahrgenommen, bemerkt haben. Für Hegel ist die Erfahrung nicht die Bereicherung der Person mit verschiedenen Eindrücken und Erlebnissen, aber ihre Pointe liegt auch nicht in der Erlangung der „Reife", was sich am angemessenen Reagieren auf die verschiedensten Lebenssituationen zeigt. Damit Erfahrung ihr Wesen erfüllt, „muß" sie den Erfahrenden zu verändern vermögen. Anstelle eines gleichgültigen Bilderbuchs, das mit Daten voll gespickt ist, begreift Hegel den Effekt der Erfahrung vor dem Hintergrund der Voraussetzung, dass es eine gewisse Interdependenz zwischen dem Denken und dem Denkenden, zwischen der Vorstellung und dem Vorstellenden gibt. Mit anderen Worten, das Gedachte ist nicht nur in der Lage, das Denkende zu ändern, vielmehr entfaltet sich auch die *Erfahrung* des Denkens in dieser Änderung, und andererseits verändert das Denken das Gedachte. Die Erfahrung des *Denkens* ist nicht einfach mit dem Gegenstand konfrontiert,

der über die wundersame Macht verfügt, es zu transformieren, sondern das Denken begegnet in dieser Änderung einem neuen Gegenstand, d. h. der Umwandlung des Gedachten. Deswegen interessiert sich die *Phänomenologie* in erster Linie für innere Voraussetzungen des Erfahrungsgeschehens oder der Bewegung, welche Hegel als *dialektisch* bezeichnet. Dabei handelt es sich um die Fraglichkeit des Charakters der Veränderungen, welche die Erfahrung mit sich bringt. Hegels „radikalisierter" Begriff der Erfahrung könnte die Last der Erwartungen, die an philosophisches Wissen gestellt werden, nur dann tragen, wenn es ihm gelänge zu beweisen, dass die Veränderungen, zu welchen sie führt, nicht zufällig sind und dass sie nicht von prinzipiell kontingenten Bedingungen abhängen, welche beidseitig sowohl den Erfahrenden als auch das Erfahrene belasten. Aber falls das erfahrende *Erscheinen* des Bewusstseins in der Lage wäre, die „Logik" zu demonstrieren, welche keineswegs abseits der Philosophie liegt, vielmehr deren innere Konstitution ausmacht, dann könnte auch der Begriff der *Phänomenologie* als solcher nicht nur das Attribut einer philosophisch legitimen Tätigkeit bekommen, sondern auch eine magnetische Anziehungskraft entwickeln, welche potentiell im Stande wäre, die Unterschiede zwischen den einzelnen philosophischen Orientierungen in der Philosophie zu übertreffen.

Deswegen ist die *Phänomenologie* nichts anderes als „das Werden der Wissenschaft überhaupt". Das Werden der Wissenschaft überhaupt bezieht sich nicht nur auf Hegels Begriff der Phänomenologie, sondern hat auch eine weitergehende Bedeutung. Hegels Intervention könnte in der These zusammengefasst werden, dass sich die *Phänomenologie* in erster Linie nicht für das Spannungsverhältnis zwischen dem Phänomenalen und dem Überphänomenalen interessiert, sondern für das Werden der philosophischen Wissenschaft, welches selbst einen wissenschaftlichen Charakter haben muss. Der Ertrag dieses Geschehens des Erfahrens ist ein doppelter: Es entsteht ein neues Bewusstsein, aber auch ein neuer Gegenstand des Bewusstseins. Mit anderen Worten, die geschichtliche Totalität des Bewusstseins der Freiheit gewinnt man aus der Tatsache, dass das bewusste Wesen bei einer Änderung seines Wissens nicht unverändert bleibt, sondern das es durch den Eintritt in die Bewegung des *Anders*seins selber anders wird. Gerade durch diese innere Dynamik des Bewusstseins der Freiheit kommt es dazu, dass es auf affirmative Weise *sich selbst entrinnt*, denn durch das allmähliche Verlassen eigener Gestalten auf der Grundlage neuer, die das Resultat der Transformation sind, die unvermeidlich auch das Abweichen von dem, was man weiß, nach sich zieht, ist das Freiheitsbewusstsein nicht nur das Resultat, sondern gleichfalls ein Antrieb für neue Gestalten des Geistes in der Geschichte. Wenn wir dies im Blick behalten, dann unterscheidet sich das Ganze der Geschichte nicht von der geschichtlichen Selbsttranszendierung des Bewusstseins der Freiheit.

Hegels Begriff der Geschichte lehnt resolut eine Beteiligung an Spekulationen über „die geschichtliche Erlösung" des Menschengeschlechts ab, ohne dabei ins andere Extrem zu verfallen – die positivistische Ergebenheit gegenüber dem Geschichtlichen als der erscheinenden Seite geschichtlicher Ereignisse, welche von

vornherein zurückhaltend ist bezüglich ihrer Bestimmung im weiteren Kontext der Entwicklung –, und sich nicht traut, deren Begriff zu einem grundsätzlichen, auf intersubjektive Tätigkeiten gerichteten Orientierungsangebot in Beziehung zu setzen. Nach Hegel kann die Wissenschaftlichkeit der Philosophie nicht hergestellt werden, falls sie nicht zuerst den lebendigen Puls der Zeit gefühlt und „ihn auf den Begriff gebracht hat", was auch die Einsicht in *die Entwicklung des ganzheitlichen Begriffs der Geschichte* impliziert, der nicht eines Zwecks beraubt ist, sondern auch die konzeptuellen Grundlagen für die Orientierung innerhalb der bestehenden Gestalten des menschlichen Wirkens ermöglicht. Das minimale Ergebnis dieser Orientierung eröffnet sich in der Möglichkeit der Identifizierung des Individuums als eines freien Selbstbewusstseins, das an der Allgemeinheit des Menschengeschlechts partizipiert, nicht dagegen als eines substantiell natürlichen Wesens, als eines Sklaven der Strukturen des objektiven Geistes oder eines hoffnungslosen, in der eigenen Welt verlorenen Fremden.

Als ein Kritiker der subjektivistischen Idee des „reinen Selbst" markiert Hegel strikt den Unterschied zwischen dem transzendentalem Bewusstsein und der Intersubjektivität des Geistes. Konkret heißt dies, dass das geschichtliche Freiheitsbewusstsein keine bloße epistemologische Errungenschaft darstellt, sondern dass es durch die Anerkennung seitens anderer vermittelt ist und dass die Autonomie den transzendentalen Rahmen dadurch sprengt, dass sie erst auf dem Weg der Anerkennung möglich wird. In dieser Stellungnahme liegt der Übergang von der individuellen zur objektiven oder geschichtlichen Vernunft. Hegels eindeutige Botschaft für den Kierkegaardschen Einzelnen und die Heideggersche eigentliche Existenz wäre die, dass sich der Einzelne nicht von allein orientieren kann, ohne dabei zu regredieren und *bloß ein Naturwesen* zu werden oder auch einem untätigen Leiden der ständigen Selbstbeobachtung zu verfallen, was meistens direkt in den Wahnsinn führt. Eines der unermesslichen Verdienste, die man Hegel anrechnen kann, liegt darin, dass er bewiesen hat, dass der Mensch „*nur* im kommunikativen Medium der gemeinsamen Welt"[13] das werden kann, was er ist. Die weltgeschichtliche Konstellation dieser Welt konfrontiert uns immer mit endlichen Formen der Freiheit, aber sie lehrt uns zugleich, dass die Freiheit als Ausdruck fruchtbaren und gelungenen Strebens nach Anerkennung unabhängig von unserer Nicht-Initiiertheit und „Geworfenheit" in die eigene Zeit als durch nichts zu umgehende Herausforderung bestehen bleibt.

Hegels „phänomenologischer" Begriff der Geschichte zeigt sich somit auch als ein Kontrapunkt zu allen Formen der Resignation und als Aufruf zur Selbstverwirklichung des Menschen im Netz verschiedener Weisen der Anerkennung, der mehr denn je in der gegenwärtigen Welt nötig ist. Die philosophiegeschichtlichen Erkenntnisse zeigen uns, dass die Palette an philosophischen Positionen mit einem ähnlichen Angebot äußerst dürftig ist. Hegels unzähligen und kunterbunten Oppo-

[13] Thomas Rentsch, „Negativität und Vermittlung Hegels Anthropo-Theo-Logik", in: ders., *Negativität und praktische Vernunft*, Frankfurt am Main 2000, 224.

nenten, die übereinstimmend jede, ja selbst jede indirekte Aktualität seiner Einsicht in den Begriff der Geschichte verwerfen, könnte man mit der Aufgabe entgegnen, in der Philosophiegeschichte ein würdiges Pendant in der Durchführung der Komplementarität der geschichtlichen und philosophischen Stellungnahme ausfindig zu machen[14]. Und diese Aufgabe ist keineswegs einfach zu lösen, wenn man das Vakuum der postmodernen Offenheit und einer posthistorischen Zeit vermeiden möchte.

ZUSAMMENFASSUNG

Die phänomenologische Abweisung der Universalgeschichte setzt die Abweisung der Perspektive voraus, die von entscheidender Bedeutung für die Einführung des philosophischen Begriffs der Geschichte war. Mit der Einsicht in den geschichtlich geprägten Charakter die philosophische Wahrheit wurde selbst die Vorbedingung für den Durchbruch der Geschichte in diese Sphäre ermöglicht, welche die Philosophie als wahr hielt. Diese Tatsache im Auge behaltend, bedeutet Hegels Entscheidung für den Begriff der Weltgeschichte nicht, dass er definitiv den Standpunkt der Universalität verlässt. Im Gegenteil, die terminologische Änderung wurde durch analytische Gründe angeregt. Dafür spricht auch das Bedürfnis, eine sichtbare Distanz gegenüber den damals populären universal-historischen Darstellungen zu schaffen. Die wahre Universalität kann nicht dem geschichtlichen Phänomen als solchem überlassen werden. Deswegen lautet die These dieses Aufsatz, dass die innere Genese der Geschichte sich als absolute Differenz im Verhältnis zur bloßen Geschichtlichkeit erweist.

Grundbegriffe: die Phänomenologie, die Weltgeschichte, die Universalgeschichte, die Menschengattung

[14] In einem ähnlichen Ton hat auch Vittorio Hössle nachgedacht: „even if his philosophy of the history of philosophy teaches us that we can no longer be Hegelians, he remains a towering figure for every person interested in the relation of history and truth" (Vittorio Hössle, „Is There Progress in the History of Philosophy?", in: *Hegel's History of Philosophy. New Interpretations*, ed. David A. Duquette, Albany-New York 2003, 201).

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 575
575.8

HEGEL I TEORIJA EVOLUCIJE

Maja Solar

SAŽETAK

Rad predstavlja pokušaj razmatranja Hegelovog pojma života u kontekstu sa modernim shvatanjima pojma evolucije i drugih biologijskih pojmova. Iako je uvreženo mišljenje kako Hegelove odredbe pojmova organske prirode stoje u suprotnosti spram teorije evolucije, čini nam se da takva stanovišta zaboravljaju suštinu dijalektičkog zasnivanja pojmova, kao i moderno iskustvo naučnosti koje više ne bi bilo puko objektivističko. Spekulativna ideja 'evolucije' nije protivrečna naučnoj odredbi, što bi onda tematiziralo i suštinski drugačije odnose filozofije biologije, biologijske filozofije i biologije.

Ključne reči: Hegel, evolucija, teorija evolucije, pojam života, život, filozofija biologije, biologijska filozofija, biologija.

Možemo li govoriti o pojmu evolucije situirajući ga u korpus Hegelove filozofije? Ubrzani razvoj biologije, naučna konceptualizacija sintetičke teorije evolucije i stupanje genetičkog inžinjeringa i drugih primenjenih bioloških nauka na pozornicu vodećih nauka, stavlja u upitnost uopšte Hegelove misli i njihovu referentnost u pogledu bioloških nauka, biološke filozofije i filozofije biologije. Imajući u vidu da Hegel nije bio upoznat sa Darvinovom niti darvinovskom teorijom evolucije i da je mogao biti upoznat sa začecima formuliranja hipoteza o prirodnoj evoluciji u Lamarka, ovim radom ćemo pokušati uspostaviti razgovor između Hegelovog pojmovlja koje bi upućivalo na mogućnost dijalektičke evolucije i prirodnonaučnog koncepta evolucije. Iako postoje razlozi i argumenti različitih hodova mišljenja i *pro* i *contra* pojma evolucije u prirodnonaučnom smislu u Hegela, postavićemo pitanje koji bi to razlozi mogli biti, kao i to jesu li oni dovoljni, i bez pretenzija na konačne odgovore i dovršenja ove upitnosti označićemo moguća mesta Hegelove filozofije prirode koja bi se mogla dovesti u blisku vezu, čak i preplitanje, sa modernim poimanjima evolu-

cije. Ovakav pokušaj razotkrivanja istorijskog sklopa međusobnog uticanja različitih mislilaca u pogledu određenih problemskih konstelacija, čini se, ne tiče se samo dobnog mišljenja niti pukih analogija, kompariranja i ekskursa, već se sagledavaju različite dimenzije razjašnjavanja filozofskih problema, ovde i prirodno-biologijskog problema dostojnog filozofskog promišljanja, problema evolucije.

I

Biologija, kao prirodna empirijska nauka o strukturi živoga i života, uspostavlja se kasnije u odnosu na ostale prirodne nauke (tek u drugoj polovini XX veka), oslobađajući se njihove dominacije kao i epiteta pukog klasifikatorskog prirodopisa. Iako se biološka istraživanja i dalje ukrštaju sa istraživanjima fizike, hemije, matematike, kao i sa istraživanjima mnogih društvenih nauka, biologija je zadobila status egzaktne nauke upravo pokazivanjem specifičnosti i autonomije shodno složenosti vlastite problematike. Nekada je biologija, smatra Bertalanfi, posuđivala svoje koncepte iz drugih nauka, tako je mehanistički pogled zasnovan na fizici, vitalizam se razvio iz psihologije, pojam selekcije je 'pozajmljen' iz sociologije... (Bertalanffy 1952: VII) Onda kada je biologiji stavljeno u zadatak da se uspostavi kao samostalna nauka morao se pokazati specifikum njezinog naučnog polja i obuhvatiti u epistemološki koherentni naučni sistem. To je omogućeno tek teorijom evolucije. Bioloških istraživanja ima, dakako, i pre uspostavljanja biologije kao institucionalizovane nauke, kao što i evolutivnih misli ima pre zasnivanja teorije evolucije kao naučne. No tek oslobađanjem bioloških proučavanja od principa teleologije, od animističkih, vitalističkih, projektivnih koncepta, bilo je omogućeno da se biologija usaglasi sa vodećim naučnim paradigmama zasnovanim na postulatu objektivnosti. Osnovni postulat naučne metode iskazuje se zahtevom da čovek ne projicira sebe u prirodu, nego da je posmatra onakvom kakva ona jeste. Mono naziva animizmom, u najširem smislu reči, svako posmatranje prirode po analogiji sa ljudskom dušom, duhom, svešću, voljom, umom. Animizam, kao antropocentrizam, jeste nastojanje da se sve shvati prema čovekovoj meri. Diferencira se u različite oblike vitalizama, racionalizama, scijentističkih progresivizama. Moderna nauka je raskinula stari animistički savez sa prirodom, prema kome čovek vrši projekciju sebe u prirodu, "priroda je *objektivna*, a ne *projektivna*". (Mono 1983: 31) No izvesnu epistemološku protivrečnost u vezi sa pojmom svrsishodnosti, tim ključnim pojmom oko kojeg se metodološki gradirala biološka misao, priznaje i Mono. Ambivalencija u vezi sa principom teleonomije ogleda se u različitosti njegovog naglašavanja u raspravama, no samo onda kada je ovaj princip deriviran iz vodećeg principa objektivnosti, smatra se, biologija može da pretenduje na naučnost. Tako Mono i dalje navodi svrsishodnost kao jednu od ključnih karakteristika živih bića, pored autonomne morfogeneze i reproduktivne nepromenljivosti, ali kao sekundarnu. Svrsihodnost je, dakle, izvedena iz principa nepromenljivosti, jedinog saglašljivog principa sa postulatom objektivnosti i tek time je biologiji trasiran put ka naučnosti. Selektivna teorija evolucije je jedina koja je uspela da obezbedi taj kraljevski put u nauku, upravo odbacivanjem

teleološkog principa kao vodećeg. Sve druge koncepcije, obojene religioznim ideologijama ili velikim filozofskim sistemima koji se pozivaju na svrhovitost, ostaju, po Monou, animističke odnosno ne-naučne koncepcije.

Evolucija je menjanje, promena, razviće, razvoj, promene u genetičkom materijalu koje se nasleđuju kroz generacije, promenljivost živog u interakciji sa promenljivim okolišom, pri čemu iz jednih vrsta tokom vremena nastaju nove vrste; a teorija evolucije je skup nučnih teorija i hipoteza o nastanku života, o zakonima i putevima postupnoga razvoja živoga sveta od jednostavnih prema složenima, razvoj vrste, populacije ili druge više sistematske skupine. Pravi se razlika između *mikroevolucije*, koja uključuje modifikaciju osobina u okviru postojeće vrste i *makroevolucije*, koja se bavi postankom i izumiranjem vrsta. U kunovskom smislu, teorija evolucije jeste naučna paradigma koja je sintetički uokvirila mnogobrojnost bioloških znanja u jedinstvenu celinu. Procesi evolucionih promena u populacijama iziskuju vreme koje prevazilazi životni vek jedinke. U biologiji se pojam evolucija koristi i u značenju evolucione istorije (filogenije) neke grupe, a naučnost evolucije i rekonstrukciju predačko-potomačkih odnosa potvrđuje veliki broj podataka iz paleontologije, uporedne anatomije, biologije razvića, biogeografije, molekularne biologije. Teorija evolucije objašnjava procese evolucionih promena, odnosno mehanizme koji do toga dovode, a prvenstvo u postavljanju celovitije teorije evolucije je teško proceniti (pravo na to bi mogli polagati, u izvesnom smislu, i Bifon, Erazmo Darvin, Sent-Iler, Mopertui, Volas, Lamark itd.) Iako kasnije diskreditovanu, smatra se da je teoriju evolucije kao pripremnu, kao izvesnu prolegomenu za teoriju evolucije, dao Lamark 1809. godine svojim glavnim delom *Zoološka filozofija*. Lamark objašnjava evolucione promene vrsta postojanjem urođene težnje živog sveta ka povećanju složenosti. Promene se dešavaju shodno uzajamnosti odnosa sredine i organizma, živa bića se prilagođavaju sredini, žudnjom, menjajući se kada se sredina menja, pri čemu do ključnih promena, koje postaju nasledne, dovodi upotreba ili neupotreba organa. Dakle, Lamark stoji na stanovištu nasleđivanja stečenih osobina, ideju koja je kasnije dovođena u pitanje, problematizovana i uglavnom odbačena, ideju o prenošenju stečenih karakteristika tokom života na potomstvo. Dva su fundamentalna zakona koja objašnjavaju evoluciju. Zakon upotrebe i neupotrebe (*Use and disuse*) sabira znanje o tome kako se organi životinja učestalom i kontinuiranom upotrebom razvijaju, rastu i jačaju, dok permanentnom neupotrebom organi slabe i konačno nestaju. Zakon nasleđivanja stečenih osobina (*Inheritance of acquired characteristics*) objašnjava kako sve stečevine ili gubitke koje individua u interakciji sa individuom, upotrebom i(li) neupotrebom, uspostavlja – prenosi i na potomstvo.

Iako je sve od početka 18. veka bilo spoznaja koje su sve više zasnivale misao o evoluciji, Darvin je svojom koncepcijom i prihvatljivim mehanizmom evolucije 1859. izazvao posebnu pozornost. Nije dato samo novo i celovito objašnjenje prirodnih procesa u živom svetu, nego su Darvinove teorije zavodile pojmovnu konstelaciju u smislu naučne paradigme, koja je zapravo bila, kunovskim pojmovljem, naučna revolucija – paradigma fiksizma i tipološkog pristupa zamenjena je paradi-

gmom evolucije i populacionim pristupom. Darvin pak smatra da su svi organizmi nastali od zajedničkog pretka putem 'porekla s modifikacijama' i da je glavni mehanizam evolucionih promena delovanje prirodne selekcije na naslednu varijabilnost. Sve se događa u igri varijabilnost (ponuda grubog gradiva) – selekcija (odabir unutar gradiva). Prirodna selekcija predstavlja uspešnije preživljavanje i reprodukciju nekih genetičkih varijanata u odnosu na druge, u uslovima sredine kakvi vladaju u određenom vremenu. Dakle, prirodna selekcija deluje kada postoje različite nasledne varijante, koje se razlikuju po *adaptivnoj vrednosti*, odnosno po tome koliko, preko svojih potomaka, doprinose genskom fondu sledeće generacije. Na različito preživljavanje, odnosno reprodukciju utiču mnoge osobine – otpornost prema bolestima, sposobnost izbegavanja predatora, plodnost itd., utoliko adaptaciju čine nasledne osobine koje svojim nosiocima omogućuju da ostave veći broj potomaka nego oni koji te osobine nemaju. Reproduktivni uspeh je isto što i podobnost (*fitness*). Adaptaciju čine različite osobine: morfološke, biohemijske, osobine ponašanja, tako na prilagođavanje organizama uslovima sredine utiču i fenotipske i genotipske karakteristike. Kao rezultat prirodne selekcije, populacije se menjaju kroz generacije. Varijabilnost je sirovi materijal od kojeg prirodna selekcija može da oblikuje bolje adaptirane forme. Da bi prirodna selekcija delovala, varijabilnost mora da bude *nasledna*. Darvin je uočio značaj nasledne varijabilnosti, ali nije znao pravi mehanizam nasleđivanja iako je bio Mendelov savremenik. Osnove savremene teorije evolucije postavljene su tokom XX veka principima moderne genetike konbinovanim sa Darvinovim tumačenjem evolucije putem prirodne selekcije. Istraživanja usmerena na populacije i njihovu genetičku strukturu gradiraju savremene teorije evolucije kao rezultat rada velikog broja naučnika u različitim oblastima – od matematičke populacione genetike do molekularne biologije. Savremene teorije evolucije i epohalni prodori u mehanizme nasleđivanja promene objašnjavaju zbirnim efektom delovanja više činilaca, kao što su mutacije, genetički drift (genetička slučajnost), protok gena (*gene flow*), prirodna selekcija, rekombinacija itd.

Ogroman napredak bioloških nauka i pokušaji razumevanja i objašnjavanja ustrojstva života, čini se, ipak nisu u potpunosti ogolili i rasvetlili složene organske strukture ostavljajući ih bez tajne (ostavljajući za sada po strani pitanje da li je to u potpunosti ikada moguće?). Čak suprotno, složenost fenomena života otkriva sve više nepodesnost određenih koncepcija i iziskuje drugačija razumevanja, postavljanja pitanja i uspostavljanja naučnih i filozofskih teorija. Pojam života, njegov nastanak i struktura, čitav splet promena i evolutivnih procesa i dalje nas upućuje na puteve mišljenja koji bi sveobuhvatnije zahvatili kompleksnost problema. Utoliko se promišljanja upućuju i na prethodne, ranije puteve mišljenja, koji, svakako, produbljuju i ono nemišljeno nekog mišljenja. Tako je 'tajna života' uprkos strahovitom razvoju bioloških disciplina ostala i dalje neraskrivena, što nas postavlja u upitnost o tome da li je moguće uopšte život u potpunosti dokučiti, raskriti i otkriti, objasniti i saznati isključivo putem nauke i naučne filozofije? I nije li neophodnost teorija koje ne bi

rekurirale na jednostrana i krajnje hijerarhizovana stanovišta, i odbacivala filozofiju kao nenaučnu, krajnje alarmantna?

II

Ako biologija zauzima središnje mesto u korpusu nauka, po Bartelanfiju, onda se fundamentalni biološki problem *života* pokazuje kao mesto susretanja egzaktnih i društvenih nauka. (Bertalanffy 1952: VI) Dodali bismo: i filozofije. Isprepletena sa drugim disciplinama, ali i autonomna u pogledu svojevrsnosti predmeta, biologija kao polje susreta su-odnosnih fenomena sa multiplikovanim fenomenom života se uspostavlja kao centralna nauka, koja bi onda trasirala i put mogućnoj Opštoj Teoriji Sistema (*General System Theory*). Ovu središnju poziciju biologije u modernoj misli i duboku ukorenjenost njezinih rezultata u savremenom iskustvu ističe i Mono, ukazujući na izvesnu dvoznačnost pozicioniranja biologije. "Među naukama biologija zauzima, istovremeno, i marginalno i središno mesto". (Mono 1983: 25) Marginalno mesto se manifestuje u pogledu proučavanja specijalizirane tematike koja obuhvata samo biosferu, ali ako se uzme da je krajnji cilj celokupne nauke da razjasni čovekov odnos prema svemiru, onda je biologija nauka najvišeg digniteta (po Monou, čini se, i pretendent da zauzme mesto 'kraljice nauka', jer se postavlja pitanje 'ljudske prirode' drugačijim izrazima osim metafizičkih). No da li je ovo stavljanje nauci u zadatak da obuhvati i shvati fenomenalnost života vlastitom metodom jedini način dosezanja ovog složenog fenomena? Da li je moguće misliti život bez pojma života i *vice versa* je li pojmovnost života prazna shema koja bi bila nedovoljna u dosezanju događajnosti samog fenomena, nadirućeg strujanja života? Izmiče li život umu ili je i sam um u svojoj srži život, život kao mišljenje života, mišljenje kao život mišljenja, odnos mišljenja i života kao odnošenje života mišljenja i mišljenja života? Na ovom mestu stupamo u razgovor sa Hegelom.

Pitanje života u Hegelovoj filozofiji figurira kao *pojmovno*-filozofsko pitanje. Ovo diferenciranje načina mišljenja fenomena života ističe i Ipolit, akcentuirajući Hegelovo shvatanje života ne kao biološkog već pojmovnog pribiranja života kao osvešćenje života. Iako je Hegelova filozofija prirode najcelovitije izložena u sistemu *Enciklopedije filozofijskih nauka*, propitivanje pojma života kao i čitava konfiguracija problema u vezi sa fenomenom evolucije, upućuje nas i na ranija Hegelova dela, prevashodno na shvatanje života u *Fenomenologiji duha* i *Nauci logike*. Život nije priređen svesti kao puka pred-metnutost koju bi onda bilo moguće misliti na način *predstavljanja*, osećati i doživljavati kao neposredni biološki faktum na način neposrednosti, dokučivanja zrenjem ili samo zahvatati pukim prirodnim filozofiranjem koje je uvek formalizirano, već mora biti mogućno pokazati unutrašnju dijalektiku života koja jeste *unutrašnja mogućnost pojma*. Prirodno filozofiranje pukim klasifikacijama, konstrukcijama, zornim prikazima i taksonomijama jeste postupak tabelarnog razuma koje je nedostatak pojma. Pojmovnost, kao jedini istinski oblik egzistencije

istine naučnog sistema, moguće je provesti prikazom kretanja same stvari mišljenja. Pojam je vlastito sopstvo predmeta koji se prikazuje kao njegovo postajanje. Dakle, predmet nije naspramna priređenost koja se naknadno zahvata pojmovnom aparaturom (biološkim deskripcijama i klasifikacijama), već je predmet unutrašnje postajanje pojma. Post*a*janje utoliko čini unutrašnji nastanak, dok je post*o*janje prelaženje u ono spoljašnje. Spekulativna sadržina pojmova postajanja i postojanja ogleda se i u mišljenju moderne sintetičke teorije evolucije koja procese promena i nastajanja objašnjava uzajamnoću odnošenja organizama i sredine. Utoliko izvesna dijalektika modernih koncepcija prevazilazi prethodna razgranavanja pojmova evolucionih promena na autogenetičke i ektogenetičke. Po autogenetičkim teorijama procesi razvića i evolucione promene su se objašnjavale izviranjem iz organizma uz minornu značajnost uloge sredine, dok su ektogenetičke teorije upravo pridavale najveći značaj sredini kao konstituensu promena nametnutih spolja. Darvinovska teorija akcentuira momenat uzajamnosti u sferi života. U dinamici međuuticaja (interakcije) organizmi i okoliš uzajamno se mijenjaju. Ali šta bi ovde premošćivalo moderno iskustvo ka spekulativnom idealizmu u pogledu promišljanja fenomenalnosti života? Pa upravo ovo naglašavanje pojmova odnošenja, uzajamnosti, razlike, raščlanjavanja i stalnog pribiranja. Život je stalno samopotvrđivanje, borba za opstanak, neprekidno životno odnošenje koje je uvek već i svest. Prema Hegelu. Utoliko se prikaz spekulativne sadržine pojma života ovde premešta u sferu samosvesti. Sama samosvest se izvodi iz života, u početnom stupnju ona je životna odnošajnost prema onome što je razlikuje tako da ga uvek reflektuje u sebe. Organska svest se odnosi prema neorganskom tako što *asimiluje*. Kretanje živog koje sebe određuje i održava spram razlike sveta u kojem živi, neprekidnim odvajanjem anorganske prirode i hranjenjem njom, jeste ujedno i nerazlikovanje. Razlika se asimilira i apsorbuje u nerazlikovanje, odredba života je u *beskonačnosti* kao ukinuću svih razlika, tečnog stanja razlika ili opšteg razrešenja. Ono strano se prisvaja, ali razlike nisu privid već imaju opstojanje, utoliko je njihovo ukidanje beskonačni proces. Beskonačno mirovanje tečnog medijuma jeste zapravo apsolutni nemir, kao beskonačno ukidanje razlika ili čisto kretanje, proces života. "Život u opštem tečnom medijumu, jedno *mirno* razlaganje oblika upravo time postaje kretanje tog oblika ili život kao *proces*". (Hegel 2005: 89) Dakle, kao momenat živoga pokazuje se razlikovanje od sebe samog, ali kao samosvest ono je istovremeno obuhvatanje, time je proces života "isto toliko uobličavanje koliko je i ukidanje oblika; i ono prvo, uobličavanje, isto toliko je ukidanje koliko je i raščlanjavanje". (Hegel 2005: 90) Život jeste to celokupno kružno kretanje, celina koja se razvija, u razviću razrešava i u tom kretanju se jednostavno održava. Život nije datost, a ova perspektiva biološkog kao nastajućeg i održavajućeg u nastajanju istaknuta je i evolucionom biologijom.

Ovakva odredba ustrojstva života kao kretanja upućuje na bliskost odredbe života kao samoodržavanja i promenljivosti u evolucionoj teoriji. Ako *posmatrajući um* naučnika evolucionista opisuje, klasifikuje i objašnjava organski svet u kretanju,

promenama, genezi, vlastitoj povesnosti... čemu onda prigovori Hegelu, kad i njegova odredba života upućuje na kretanje, da je zastupao antievolucionističko stanovište? Spekulativno prikazivanje života zapravo ne poistovećuje život i *pojam* života. Utoliko se promena, razviće, postajanje, postojanje, povest, zbiljska geneza i kretanje uopšte ne odnose na organsku prirodu, nego na pojam. Priroda, zapravo, ni nema povest, povestan je duh, dok je priroda njegovo otuđenje, otpuštenost u drugo-bitak. Vreme je dimenzija duha a prostor dimenzija prirode. Svetska istorija je samoizlaganje duha kroz vreme, u istom smislu u kome ideja prirode razvija sebe u prostoru. Duh se ne nalazi jukstaponiran u formi pored-svakog-drugog već u formi posle-svakog-drugog. Svetska istorija nije geografija, priroda se širi u prostoru a ne u vremenu, što znači da su prirodni procesi cirkularni i ponovljivi. U prirodi ne postoje ireverzibilni procesi i ne postoji tako nešto kao što je razvitak u prirodi.[1] Za Hegela pojam je realnost, zbilja u kojoj se priroda pojavljuje. Aktualni pokreti i promene događaju se u pojmu, duh je u vlastitom stupnjevanju uvek viši od prirode, kao jednom od njegovih momenata. Samo život duha ima povest, dok "organska priroda nema nikakvu povest; ona od svog opšteg, od života, pada neposredno u pojedinačnost postojanja, i u toj stvarnosti udruženi momenti jednostavne određenosti i pojedinačne životnosti proizvode postajanje samo kao slučajno kretanje, u kojem je svaki momenat delatan na svom delu, i u kojem se celina održava: ali ta pokretljivost je *za sebe* samu ograničena samo na svoju tačku, i celina nije prisutna u njoj, i ona se u tome ne nalazi, jer ovde ona nije kao celina *za sebe*". (Hegel 2005: 143) Posmatranje nije znanje već mnenje, *život je slučajni um*, posmatrajući um samo instinkt uma, utoliko je posmatranje ograničeno na opisivanje i prepričavanje mnjenja i dosetki prirode. Opisivanje prirode i pokazivanje oznaka nikada nije nužnost pojma, prirodnofilozofski formalizam se prilepljuje postojanju spolja, ono može biti samo nagoveštaj pojma, 'valjana napomena', 'interesantno odnošenje', 'prijateljsko izlaženje u susret pojmu', 'dečje prijateljstvo', ali ne i znanje nužnosti. Tako je i sama priroda slabost pojma.

U najpregnatnijoj odredbi prirode, kao i razlici pojmovnog od prirodnog razvića, iz *Enciklopedije filozofijskih znanosti*, na koju se uobičajeno referira kada se govori o neslaganju Hegelove i evolucionističke koncepcije, kaže se sledeće: „Prirodu valja smatrati kao *sistem stupnjeva* koji nužno proizlaze jedan iz drugoga, a od kojih je idući istina onog iz kojega rezultira, ali ne tako da se jedan iz drugoga proizvodi *prirodno*, nego iz unutrašnje ideje koja sačinjava osnov prirode. *Metamorfoza* pripada samo pojmu kao takvome, jer je samo njegova promena razvoj. No, pojam je u prirodi dijelom samo nešto unutrašnje, a dijelom egzistentan samo kao živa individua; stoga je samo na nju ograničena *egzistentna* metamorfoza." (Hegel 1987: 208) Priroda se tako pokazuje kao spoljašnjost ideje, koja mora biti iščezavajući momenat da bi ideja došla do svog bitka-za-sebe. U hijerarhičnom poretku naučnosti, poznavanje prirode za Hegela ne zauzima najviše mesto, stoga i nije bilo nužno njegovo temeljno poznavanje bioloških nuka tog doba. Utoliko i ne čudi to što Hegel ne polaže račun o Lamarkovoj evolucionoj teoriji, iako najznačajnijoj u tom

[1] Pitanje je ipak da li postoje ireverzibilni procesi u prirodi, što je pokazano termodinamičkim zakonitostima?

dobnom mišljenju, organska fizika kao poslednji momenat filozofije prirode je subordinirana narednim stupnjevanjima filozofije duha u likovima subjektivnog, objektivnog i apsolutnog duha. Organika jeste izlaganje ideje organskog bića stupnjevima geologijskog, vegetabilnog i animalnog organizma, pri čemu se neobaveštenost o aktuelnim biološkim problemima ogleda upravo u izvesnoj beznačajnosti za nauku ovog prikaza kretanja organiteta. Dok je Kant uzdizao i visoko cenio postignuća prirodnih nauka jednako kao i praktičke filozofije, sažimajući ovakve stavove u najveće divljenje i strahopoštovanje prema *zvezdanom nebu iznad mene i moralnom zakonu u meni*, dotle je Hegel sa izvesnim prezirom prema prirodnom objasnio kako je duhovna forma uvek viša od prirodne, čak i onda kada je duhovna slučajnost kao rđava samovolja i to je "još nešto beskonačno više nego zakonita putanja zviježđa i nedužnosti biljke, jer što tako zabludi još je duh". (Hegel 1987: 208) Spekulativna filozofija prirode izlaže prirodu kao drugobitak ideje kao njezino samootuđenje, ali samo da bi se ideja na viši način, kao svesni duh, vratila sebi. Istorija razvića prirode je dijalektička, pri čemu se ideja u filozofiji prirode diferencira na mehaniku, fiziku i organsku fiziku. Organika raspravlja o organskoj prirodi u kojoj indivudualitet dostiže najviši stupanj, jer se tu u individualnom manifestuje pojam. Prvi stupanj organskog razvića jeste geologijski organizam, zemaljsko telo kao opšti sistem individualnih telesa. Ovde se kao prvi momenat razvitka organskog pokazuje sama materija. Tako je Zemlja kao organizam koji leži mrtav u svom vlastitom procesu kao pretpostavljenoj prošlosti (Hegelu su mogla biti poznata i Lajelova geološka istraživanja) ishodište života, realna *mogućnost* života. Evoluciona teorija Oparina bi ovo ishodište objasnila kao etapu istorijskog razvitka materije, jer život ni nije ništa drugo nego osobena, veoma savršena forma organizacije materije. Shodno Hegelovoj organskoj fizici sledeće etape kretanja pojma organskog jesu vegetabilni i animalni organizam, kojima se mogu pripisati stupnjevi uobličenja kao: proces oblikovanja kao unutrašnji odnos biljke prema sebi, zatim proces koji se specifira prema spolja – asimilacija i proces roda, za vegetabilno organsko i: lik – davanje forme i odnošenje individue prema sebi kao senzibilitetu, iritabilitetu i reprodukciji, asimilacija – održavanje forme hranjenjem i generacija – proces roda, za animalno organsko. Momentom smrti ukinut je poslednji *bitak-izvan-sebe* prirode, pojam je time postao *za sebe*.

Uprkos ovom kratkom prikazu problematike Hegelove odredbe razvića prirodnog i pojma života koji bi naznačivao odeljenost od svakog koncepta evolucije u objektivističkom smislu, ipak ćemo postaviti pitanje nije li moguće dovesti u blisku vezu, čak i saglasnost, dijalektičko kretanje pojmovlja koje implicira promene i razvitak, i moderno evolucionističko pojmovlje.

III

Hegel je prirodno filozofiranje deklarirao kao nedostatak pojma. Mono, kao prirodni filozof *par excellence*, bi Hegela karakterizirao kao animistu i vitalistu i time mu oduzeo relevantnost u polju modernih prirodnih nauka. Ovakvim postavkama mi se kre-

ćemo na tlu koje stringentno razdvaja pojmovnost filozofije od pojmovnosti prirodnih nauka i prirodne filozofije. No je li to sasvim opravdano? Postavlja se pitanje, naročito posle stečevina savremenih nauka (od kvantne fizike), da li je moguće i dalje legitimirati naučni postulat objektivnosti ne uzimajući u obzir ono od čega nova nauka uspostavlja naučnost. Ako je pokazano da nema objektivnih činjenica samih po sebi, ne uzimajući u obzir odnošajnost svesti koja onda uvek već na neki način učestvuje u modifikabilnosti pojava, onda ova upitnost dovodi u pitanje i način na koji je nauka postavljala vlastiti zadatak i kako je izgradila svoju metodu. U kopenhagenskoj interpretaciji kvantne teorije nije moguće zanemarivati činjenicu da je prirodnu nauku stvorio čovek. Biologija nije prosto nešto što samo po sebi opisuje i objašnjava život kao naspram-predmet. Ona je deo uzajamnog dejstva između nas i prirode, život nije pred-metnut kao datost koja bi tek naknadno ulazila u obuhvat bioloških objašnjenja, život smo mi sami. Biologija opisuje život onako kako se pokazuje izložen našem načinu ispitivanja. Pojmovnost života kao osvešćenje života je onda neodvojiva od samog biološkog života. Život kao zbilja je uvek već i suština realiteta, njegova bitnost, pojmovnost. Utoliko se ne radi o pukoj projekciji sebe u stvar, već o odnošajnosti same stvari i svesti. Ta uzajamnost svesti i predmeta, zbilje i pojmovnosti, mogla bi redefinisati Hegelovu koncepciju u pogledu aktuelne teorije evolucije. Hegelova pozicija koja se vodi shvatanjem prirode kao spoljašnjosti u smislu prostornog pojavljivanja unutrašnje logike filozofije prirode, može i trebala bi biti obnovljena uzimajući u obzir moderni naučni dokaz. Ako su naučne ideje razvoja logika stvarnog razvoja, ako je ideja ustrojstvo prepoznato u biološkim procesima, onda je unutrašnji pojam izražen u spoljašnjosti i kao stvar, odnosno pojam i realitet nikada ni nisu apsolutno razdvojeni. I sam Hegel je pojam odredio kao istinu supstancije, misao o suštini predmeta mišljenja, zbiljnost (realitet) u najvišem smislu, onda diskreditovanje prirodnog-*egzistentnog* kao slučajnog, čini se, nije na mestu.

Smeštajući se u kontekst odnošenja nauka i filozofije koji ne bi bio odnos suprematije i subordinacije, otvorila bi se mogućnost drugačijeg dovođenja u vezu spekulativno-filozofskih i naučnih odrednica. **Biologija** je prirodna empirijska nauka o strukturi živoga i života. **Biologijska filozofija** je zasnovana na postignućima biologije, ali svojom obuhvatnošću daleko prevailazi specifične biološke probleme, jer je ne samo nauka kao takva, već i *ideje koje sugerira nauka.*[2] **Filozofija biologije** nije deskriptivno niti eksplanatorno znanje o prirodi i strukturi života, već njen definiendum određuje *pojmovno* znanje života i živoga. Paradigma od koje misli biologijska filozofija jesu rezultati biologije, a filozofija biologije misli od pojmova. Smatramo da je danas neprimereno govoriti o strogom odvajanju ovih diskursa. Čini se da su poreci naučnog, filo-

[2] Ovakvu odredbu biološke filozofije preuzeli smo, redefinisanu, iz Monoovog objašnjenja podnaslova njegovog dela *Slučajnost i nužnost* - Ogled o prirodnoj filozofiji moderne biologije. Mono objašnjava vlastitu poziciju i kao prirodno filozofsku dužnost naučnika, naročito u njegovo doba, da svoju struku misle u okviru cele moderne kulture, kako bi obogatili ne samo tehnički važna znanja, nego i ideje potekle iz njihove nauke za koje mogu smatrati da imaju značaj za čovečanstvo. "I sama naivnost jednog novog pogleda (a naučni pogled uvek je takav) može ponekad baciti novu svetlost na stare probleme" (Mono 1983: 26). Mono razlikuje nauku od ideja koje nauka sugeriše, i smatra da je potrebno do kraja dovesti zaključke koje nauka odobrava da bi se obelodanio njihov puni značaj.

zofskog i prirodnofilozofskog iskustva uvek u preplitanju, preklapanjima, sličnostima i razlikama, pri čemu bi se odbacilo bilo kakvo hijerarhijsko pozicioniranje. Dakle, ako filozofski pojam života nema supremativu nad prirodnonaučnim i prirodnofilozofskim poimanjima života, onda bi u jednom drugačijem konktekstu bilo omogućeno promišljanje uzajamnosti spekulativne i moderne naučne ideje evolucije. A ovo upriličenje razgovora Hegela sa različitim autorima teorije evolucije bilo bi omogućeno razumevanjem kako su pojmovi života bez biologijskih posmatranja života prazni, a biologijski prikazi života bez filozofskih pojmova su slepi.

LITERATURA

Bertalanffy, Ludvig von (1952). *Problems of Life*: An evaluation of modern biological and scientific thought. Harper Torchbooks, The Science Library, Harper&Brothers, New York.

Butler, Samuel (1911). *Evolution, Old and New*; Or, the theories of Buffon, Dr. Erasmus Darwin, and Lamarck, as compared with that of Charles Darwin. OP. 4, New Edition (the Third), with Author's Revisions, Appendix, and Index, London: A. C. Fifield

Darvin, Čarls (1949). *Čovekovo poreklo i spolno odabiranje*. Novi Sad: Matica srpska.

Darvin, Čarls (2004). *Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje povlađivanih rasa u borbi za život*. Niš: Niški kulturni centar.

Dobžanski, Teodosijus (1982). *Evolucija čovečanstva*. Beograd: Nolit.

Hegel, G. W. F. (2005). *Fenomenologija duha*. Beograd: Dereta.

Hegel, G. W. F. (1976). *Nauka logike*. Beograd: BIGZ. Prvi deo, Objektivna logika, Učenje o biću

Hegel, G. W. F. (1977). *Nauka logike*. Beograd: BIGZ. Drugi deo, Objektivna logika, Učenje o suštini

Hegel, G. W. F. (1979). *Nauka logike*. Beograd: BIGZ. Treći deo, Subjektivna logika, Učenje o pojmu

Hegel, G. W. F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Veselin Masleša – Svjetlost.

Hegel, G. W. F. (1980). *Filosofijska propedeutika*. Beograd: Grafos.

Hyppolite, Jean (1977). *Studije o Marksu i Hegelu*. Zagreb: Školska knjiga.

Lamarck, Jean-Baptiste (1999). *Zoological Philosophy*. This translation has been prepared by Ian Johnston, of Malaspina University-College, Nanaimo, BC, Canada.

Mayr, Ernst (1976). *Evolution and the diversity of life*. Selected essays. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.

Mono, Žak (1983). *Slučajnost i nužnost*: Ogled o prirodnoj filozofiji moderne biologije. Beograd: Rad.

Oparin, A.I. (1949). *Postanak života na zemlji*. Beograd: Kolarčev narodni univerzitet.

Packard, Alpheus Spring (1901). *Lamarck, The founder of evolution, His life and work,* with translation of his writings on organic evolution. Longmans, Green, and Co. 91 and 93 Fifth Avenue, New York, London and Bombay.

Pavlović, Branko (1978). *Filozofija prirode*. Zagreb: Naprijed.

Por, Francis Dov (2006). The actuality of Lamarck: towards the bicentenary of his Philosophie Zoologique. *Integrative Zoology* 2006; 1: 48-52.

Ribar, Veljko (1960). *Vitalizam i njegov značaj*. Beograd: Kultura.

Tarasjev, Aleksej (2006). *Evoluciona biologija i epistemologija*. Časopis Srpskog filozofskog društva *Theoria*. Broj 1-2, godina XLVIII: 11-19. Beograd: Plato.

Maja Solar

HEGEL AND THE THEORY OF EVOLUTION

ABSTRACT

The article is an attempt at consideration of Hegel's concept of life in the context with modern concept of evolution and also other biological concepts. Although it is an established thinking that Hegel's concepts of organic nature stand in opposition with the theory of evolution, we think that those positions forget the essence of dialectical grounding of concepts, and the modern scientific experience which is no more purely objectivistic. The speculative idea of evolution is not contradictory with the scientific approach, and this realization essentially puts in question different relations of philosophy of biology, biological philosophy and biology.

Keywords: Hegel, evolution, theory of evolution, concept of life, life, philosophy of biology, biological philosophy, biology.

UDK 16
161.12

КАТЕГОРИЈА СУБЗИСТЕНЦИЈЕ ИЗ УГЛА КЕНИГОВЕ ФИЛОЗОФСКЕ ЛОГИКЕ

Дамир Смиљанић

САЖЕТАК

У следећем раду се, полазећи од формалног карактера разлике између ствари и својства, онако како га анализира Јозеф Кениг, разматра категорија субзистенције из угла тзв. филозофске логике. При том се разматрају нека Кенигова формална одређења ствари као ствари, затим његове интерпретације онога што су о тој проблематици мислили Кант и Расл. Приказ Кенигових формално-логичких размишљања се допуњује његовом критиком говора о субсумирању конкретних ствари под појам ‚ствар' и представљањем алтернативе у виду јединства мишљења и опажања. Напослетку сâм аутор даје предлоге на који начин би се могло наставити промишљање формалне разлике између ствари и својства (тако се наводи проблем ствари по себи и могућност инверзије односа субзистенције и инхеренције).

Кључне речи: формална разлика, филозофска логика, ствар, својство, субзистенција, инхеренција, Кант, Кениг.

УВОД

Један од оних појмова којим се служимо у говорној пракси свакодневног живота, а добрим делом и у научном дискурсу, јесте појам *‚ствар'*. Не само из угла прагматистичког погледа на свет имамо посла са стварима – до те мере смо заокупљени њима да нашој пажњи често промиче питање о њима самима, о њиховој суштини, о ономе по чему оне јесу то што јесу. Па ако нас већ потребе обичног живота одвраћају од тог питања, ваљда се од филозофије као чисто теоретског односа према свету може очекивати да ће нас поново навести на његово разматрање. И одиста, довољан је површан поглед на историју филозофије да би се уверили како се питање о устројству ствари поставља између

осталог онда када је потребно расветлити природу људског сазнања или делања. Од Аристотела преко Канта до Хајдегера промишља се суштина ствари, са различитим исходом: њеним „инаугурисањем“ у „материјал“ за добијање категорија или „мистификацијом“ њеног измицања било ком категоријалном захвату. Филозофска мисао се обично креће између тих екстремних тенденција, а у зависности од оријентације, коју иначе следи у свом мишљењу, мислилац стварима даје мањи или већи значај у логичко-прагматичкој „изградњи света“.

У погледу своје заступљености у појединачним филозофским дисциплинама може се слободно рећи да се појам ствари налази на међи разних дисциплинарних интереса: налазимо га у теорији сазнања, онтологији, метафизици, естетици, а посебно место заузима у *логици*. Овде посебно зато што, као што је већ напоменуто, (материјална) ствар на самим почецима логичке рефлексије код Аристотела чини „супстрат“ из ког се „извлаче“ категорије као најопштији појмови или пак, у супротном правцу, представља „материјал“ на ком се дâ експлифицирати категоријални апарат. При том у обзир ваља узети следећи аспекат: логика се може сматрати и оном дисциплином мишљења која се бави разграничењем *форме* и *материје*, те проучавањем њиховог односа. У том смислу се о логици говори као о *формалној дисциплини* мишљења. С обзиром на то, израз ‚формална логика‘ је обичан плеоназам – која логика би имала право да се тако зове, ако се не би бавила проблемима форме као једним од својих кључних задатака![1] Па ипак, пошто се у оквиру институционализоване филозофије усталио тај израз, за онај вид логичког промишљања проблема који се тичу форме нечега, али не и његове формализације (у смислу његовог изражавања симболичким језиком), ваља употребити други израз – нека то буде израз ‚*филозофска логика*‘. Истина, и он се може сматрати плеоназмом, јер која логика је то без филозофских елемената? Међутим, има смисла користити се тим изразом, ако се под њим подразумева онај начин промишљања филозофских проблема који се руководи методом *формалне дистинкције*, где полазиште њиховог обрађивања чини управо промишљање *формалног карактера* разлике међу стварима (наравно, ствари овде треба схватити у ширем смислу те речи).

Приличан број примера за то, како се треба служити логичким методом формалног разликовања у филозофске сврхе, налазимо у нажалост мало запаженом делу Јозефа Кенига (*Josef König*) (1893–1974) које се почело „откривати“ задњих година у оквиру рехабилитације тзв. *херменеутичке логике* (упор. Смиљанић 2005). Својим студијама у „граничној области логике, онтологије и филозофије језика“ (тако гласи поднаслов његовог главног дела *Битак и мишљење* из 1937. године – в. Кениг 1937) он се показао поборником схватања филозофије по коме њена специфичност лежи у умећу разраде формалних раз-

[1] Неко ће можда рећи: „материјална логика“. Али на то би се могао дати исти коментар: како је могуће проучавати материју „за себе“, а да се претходно не постави питање „удела“ формалног у њој, питање њеног потпадања под одређену форму?

лика, а ове се провлаче кроз сва могућа поља филозофске рефлексије, дакле, нису ограничена на само једно поље. Како то каже Фридрих Кимел [*Friedrich Kümmel*], један Кенигов интерпрет: „Специфично умеће филозофије усмерено је на то да се разради Како таквих [формалних] разлика и обучи поглед за односне везе које одступају од обичног разума.“*[2] (Кимел 1991: 178) Логици можда само утолико долази одређен примат, пошто се она *per definitionem* сматра дисциплином формалног разликовања *sui generis*. Кениг сматра, „да је логика још увек основна дисциплина филозофије, јер је само она у стању да омогући да се међусобно не бркају мишљење и битак, постављање и ствар.“[3] (Кениг 1978а: 119) На примеру односа према онтологији то значи: „Логика не разликује једноставно само између саме себе и – могуће – онтологије, већ је оно себе и онтологију разликујуће.“ (Исто) Дакле, *логика прави разлике, али је и сама разлика.*

О ФОРМАЛНОЈ РАЗЛИЦИ ИЗМЕЂУ СТВАРИ И СВОЈСТВА

Кениг се одређењем појма ствари[4] посебно бави у чланку из 1967. године са насловом „Неколико напомена о формалном карактеру разлике између ствари и својства“ (в. Кениг 1978ц). У њему он полази од неких занимљивих Кантових разматрања у *Критици чистога ума*, која се индиректно тичу разлике између *ствари и својства*. Наиме, Кант у својој табели категорија као једну од ових наводи и тзв. *категорију инхеренције и субзистенције* (лат.: *substantia et accidens*) (упор. Кант 1970: 108). Она чини једну *категорију релације*, а поред ње се наводе још *каузалитет и депенденција (узрок и последица)*, затим *заједница (узајамно дејство између онога што дела и онога што трпи)*. За разлику од последње две она прва, о којој је иначе опширније реч у делу о *аналогијама искуства*, „стоји ... под насловом релација, и то више као њихов услов, а не што би она сама садржала неку релацију“ (исто: 188). Кениг се интересује, из ког разлога супстанција и акциденција, односно ствар и својство, не садрже никакву релацију. Док су узрок и последица две „ствари“, супстанција и акциденција нису две засебне „ствари“, јер по Канту акциденција не може имати посебну егзистенцију у односу на супстанцију, њена егзистенција је у суштини она саме супстанције. „Одредбе једне супстанције које нису ништа друго до нарочити начини њене егзистенције зову се *акциденције*.“ (Исто: 187) Па ипак, Кант не искључује могућност да се и акциденцијама у извесном смислу припише засебна егзистенција, а то је инхеренција (битак супстанције је онда субзистенција). Како се не би уплео у противречности, Кант напослетку говори о *трајној* егзистенцији супстанције и *променљивој* акциденција.

---

[2] Превод аутора.

[3] Превод овог и осталих Кенигових цитата је урадио аутор.

[4] Кад говори о стварима, Кениг у том чланку има у виду тзв. материјалне ствари.

Разлог због ког се Кениг позива на ова Кантова разматрања лежи у томе што се по његовом мишљењу заменом појма супстанције и акциденције паром појмова ствари и својства може доћи до дубљег увида у формални карактер разлике између ових. Дакле, могуће је по тој „логици" претпоставити да ствар и својство не садрже релацију, али исто тако не искључити могућност да се између њих ипак може установити нека врста специфичне релације. Први корак који Кениг предузима да би расветлио тај загонетни однос јесте разликовање говора о *појединим* или *неким стварима* с једне и говора о *стварима као стварима* с друге стране. Ствари, даље, „имају" својства. „Али мора се и те како разликовати говор да ствари имају својства од говора да ствари *као такве* субзистирају својствима или носе својства." (Кениг 1978ц: 344) (Већ у томе да се говори како једна ствар као таква субзистира својствима приметна је тенденција да се одреди „скривена" релација између ствари и својства.) Међутим, док има смисла рећи за неког човека да носи кофер, где, дакле, имамо две ствари за себе (човек *и* кофер), с тим што човек и док не носи кофер постоји за себе, ствар као ствар јесте само утолико што носи својства, штавише, она није *ништа друго до оно* што субзистира својствима. Док се путем искуства дâ установити да ли неко носи кофер, чињеница да једна ствар као таква није ништа друго до оно својствима субзистирајуће није емпиријски установљива. Кениг у том контексту прави разлику између двеју формулација: „не бити ништа друго до оно што ..." и „ништа друго него ...". Ова последња је у ствари конструкција из две реченице, напр. „То није ништа друго него превара" што значи: „То је превара", али и „Навођење било које друге ствари би било погрешно". Прва формулација, рецимо „Ствар као таква није ништа друго до оно што субзистира својствима", јесте само *једна* реченица. Није пуко својство, већ *суштина* ствари као такве, кад се каже да она субзистира својствима. „Ради се само о два различито формулисана указивања на једно те исто, кад се једном каже да једна ствар *као таква* (ствар као ствар) није *ништа до* оно што носи својства, и кад се други пут каже да носити својства, субзистирати им, није акциденција једне ствари *као такве*, већ такорећи њено Шта, њена ‚супстанција', њена οὐσία." (Исто: 346/347)

У току даљег излагања Кениг се бави разграничењем појмова ствари, рода и врсте. Узмимо за пример следећа два исказа: „Дрвећа су биљке" и „Дрвећа су ствари". На први поглед би се рекло да се „биљка" и „ствар" према „дрвету" односе као род према врсти. Међутим, суштинска разлика лежи у исказној форми: док су искази о дрвећу као биљкама замењиви простим исказима о биљкама, у неку руку и редундантни, искази о дрвећу као стварима имају исти статус као искази о стварима као стварима, а формално једини могућ исказ о стварима као стварима јесте онај да ствар није ништа друго до оно што субзистира својствима, што је и по форми и по садржају сасвим различито од обичних исказа о стварима. Искази о биљкама као биљкама нису пак ништа

друго до искази о биљкама.[5] За Кенига компликације које настају стављањем у међусобни (формални) однос израза „дрво", „биљка" и „ствар" могу се избећи тако што ће се она прва два израза посматрати као изрази *објект-језика*, док израз „ствар" пре припада *метајезику*.

У некој врсти екскурса Кениг пореди своју концепцију са оном Расловом из *Истраживања о значењу и истини*, где је између осталог реч о *здраворазумском* поимању ствари. По Раслу оно што се обично [*„commonly"*] назива „ствар" није ништа друго до свежањ коегзистирајућих квалитета [*„a bundle of coexisting qualities"*] што је по Кенигу знак да се и код Расла може наћи формална дистинкција између ствари (као супстанције) и својстава (као чулних квалитета). У исказу „Ово је црвено" [*„This is red"*], примеру једне субјекат-предикат-пропозиције [*„subject-predicate proposition"*], израз „ово" [*„this"*] репрезентује супстанцију, по Расловим речима: *„an unknowable something in which predicates inhere"* (в. Расл 1940: 97), што би „преведено" на Кенигов језик могло да се означи изразом „ствар као ствар". Ако се тај од стране здравог разума [*„common sense"*] форсиран говор упореди са оним који је Кениг дао у оквиру свог чланка, разлика се не може превидети: по његовом мишљењу је ствар као таква *ништа* друго до оно својствима субзистирајуће, а по здравом разуму она је *нешто*, *a something*. Док за Кенига питање, каква ствар је ствар као таква, нема смисла, оно се по здравом разуму може сувисло поставити, па макар се на њега и не нашао задовољавајући одговор. Сличан суд о супстанцији је дао Лок у свом *Огледу о људском разуму*, а помало изненађује чињеница да Кениг не прави паралелу таквог супстанцијалистичког схватања са Кантовим учењем о *ствари по себи*, о којем ће укратко бити речи у закључном делу мог рада. У сваком случају, Кениг не симпатише са таквим есенцијализмом.

Настављајући своја разматрања о формалној разлици између ствари и својства Кениг ставу да ствар као ствар није ништа до оно што субзистира својствима додаје још један, који анализира посебно, наиме, став да ствар као таква није ништа до *оно што остаје, када се друго (својства) мења*. Иако се ради о два става, они се по Кенигу *заједно* односе на ствар као ствар, те их оба треба користити у сврху тог формалног одређења, пошто се допуњују. „Обе мисли субзистирања својствима и остајања [истим], кад се мењају својства, овде су такорећи само два различита аспекта једног те истог. Остајање је, како се овде може рећи, начин субзистирања." (Кениг 1978ц: 356) Кениг наводи пример куће – кућа остаје то што јесте и онда, када је људи, који у њој станују, напусте одн. промене. Тако би се могло рећи да кућа субзистира својим станарима, колико год то необично звучало. Али овде се не може рећи да је њено остајање начин на који кућа субзистира онима који је настањују. Разлог за то лежи у томе што се о кући не може рећи да није ништа до оно што субзистира станарима; кућа

[5] Говор о стварима имплицира да им се може приписати засебна егзистенција, док Кенигу није јасно шта би требало значити када би се једној ствари „као таквој" доделила или оспорила таква егзистенција.

је нешто, а не ништа. „Садржајни“ израз ‚кућа‘ може да се уметне уместо формалног израза ‚А‘ у оквиру формуле ‚А као ствар‘, а ова може да супституише другу формулу ‚ствар као ствар‘.

Формалном разликовању овде није крај, штавише, оно се може још радикалније спровести, рецимо, када правимо разлику између *једне* ствари и *те* ствари.[6] Када се питамо „Шта је ствар [*das Ding*]?“, ми се питамо о суштини *појма ‚ствар‘*, али не и о суштини појма било које ствари. А када мислимо о појму ‚ствар‘, ми по Кенигу мислимо „ништа до оно што субзистира својствима“ или „ништа до оно што остаје када се мењају својства“. Слично размишљамо и о појму ‚узрок‘ – под њим подразумевамо „ништа до оно што производи неко дејство“. Дакле, ради се о формалној сличности та два појма. За разлику од *емпиријских појмова* ‚дрво‘, ‚камен‘, ‚сто‘ итд. који су и *опште именице*, појмови ‚ствар‘, ‚узрок‘, ‚супстанција‘ нису ни једно ни друго (а нису ни *априорни појмови* у Кантовом смислу). Кениг се – помало неочекивано – не изјашњава даље о природи тих појмова, већ своја излагања у том контексту завршава констатацијом да изрази ‚ствар‘ и ‚камен (дрво итд.)‘ не припадају истом језичком нивоу, што би значило да решење оних дилема о природи „неемпиријских“ појмова треба потражити у филозофији метајезика.

КЕНИГОВО ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ: ЈЕДИНСТВО МИШЉЕЊА И ОПАЖАЊА

У последњем одељку свог чланка Кениг даје резиме својих размишљања о формалној разлици између ствари и својства. Као прво је та разлика „преведена“ у ону између ствари као ствари и својстава оне супституције израза ‚А‘, када је реч о једном А као једној ствари. Та разлика се даље може приказати као разлика између појма (појма ‚ствари‘) и чулно опажених својстава супституција израза ‚А‘, укратко: између појма ‚ствари‘ и чулно опажених ствари (чулима опажених цветова, кућа, столова итд.). Напослетку, Кениг сматра потребним да се промисли веза између једног и другог на тај начин што ће се на примеру једне сложене ситуације показати јединство мишљења и опажања. Истина, Кениг за пример бира врло необичну ситуацију: *уличну потеру*! Ми тако видимо метеж на некој улици, где појединачно разазнајемо „ствари“: куће, улице, аутомобиле, људе (жене, децу, лопова, полицајце итд.). Овде видимо *и* мислимо нешто *као* потеру, као да је ту видети и мислити једно те исто. „Понекад се види и мисли оно што се чулно опажа као нешто што ‚се дешава‘, али се још не зна, шта се ту дешава.“ (исто: 360) Па ипак, то се онда види и мисли *као* ово или *као* оно,

[6] Да би се смисао тог разликовања боље схватио, мора се у обзир узети природа немачког језика у коме се одређен или неодређен члан увек ставља уз именицу („das Ding“ или „ein Ding“). Пошто се пак у српском конструкција са чланом (посебно оним одређеним) ређе користи, то ће можда нешто отежати схватање Кениговог разликовања, али аутор ће покушати да додатним интерпретацијама уклони те језички условљене потешкоће.

и самим тиме се наводно зна о чему је ту реч одн. шта се дешава. Коначно Кениг преко навођења такве врсте говора долази до по њему адекватног одговора на кључно питање: „Формални карактер разлике и уједно везе између чулно опажених ствари, тј. опаженог дрвећа, столова итд. с једне и појма ‚ствар' (или пак: опаженог дрвећа, столова итд. *као ствари*) показује се, ако су претходна излагања тачна, као формални карактер разлике између емпиријског опажања ствари, дрвећа, столова итд. с једне и оног чудноватог заједништва с друге стране да се виде и мисле као ништа друго до оно што се мења." (Исто: 361)

Ваља напоменути да се овде не ради о *субсумирању* чулно опажених ствари под појам ‚ствар' или појам оног што се мења. Наиме, може настати привид да се слично као што се столови субсумирају под појам ‚намештај' они могу субсумирати и под појам ‚ствар'. Чини се да су искази ‚Неке биљке су лале' и ‚Неке ствари су лале' исте форме – али први поглед вара. Да се о једној лали може говорити као о једној ствари није последица субсумпције чулно датог под појам ‚ствар', већ има свој разлог у могућности да се један емпиријски опажен цвет *уједно* види и мисли као ствар, као ништа друго до оно што се мења. Слично се може демонстрирати и на примеру категорије *узрока и последице*. Нити је појам ‚узрока', нити онај ‚последице' тзв. *потеп commune* (не ради се о појму једног узрока, било којег итд.); када мислимо први појам онда мислимо: *ништа до оно из чега произилази друго*, а кад мислимо онај други, ми заправо мислимо: *ништа до оно што произилази из другог*. С једне стране опажамо догађаје чулима (рецимо: видимо севање или чујемо грмљавину), с друге стране их у мислима повезујемо на тај начин што један од њих ($Д_1$) сматрамо узроком другог ($Д_2$) одн. $Д_2$ последицом $Д_1$. Но постоји и могућност да се један те исти догађај чулно опази, али и мисли као ништа друго до оно из чега произилази нешто друго. Другим речима, како у случају ствари тако и у случају догађаја дâ се констатовати да њихова форма поприма одређен облик *унутарсветског дешавања*, дешавања у ком се приказује сам свет.

Пошто се разлика између емпиријски опажених ствари и појма ‚ствар' на неки начин може посматрати и са тачке гледишта односа између опажаја одн. зора и појма као таквог, у ту сврху се можемо позвати на оно место у *Критици чистога ума*, где Кант прави дистинкцију између „празних" мисли без садржаја и „слепих" опажаја без појмова (упор. Кант 1970: 73). Кениг одатле закључује да би се за онога, ко није у стању да оно што опажа уједно види и мисли *као* ово или оно, у неку руку могло рећи да је „слеп" за такву врсту перцепције. За њега би важило да не уме учинити јасним своја опажања. Али Кениг је скептичан према Кантовом тумачењу по коме се то појашњавање опажаја реализује у виду њихове субсумпције под појам. Посебно је проблематично то што је код Канта субсумирање јединствена душевна операција без обзира на то да ли је појам, под који се субсумирају појаве, емпиријске природе или *a priori*. Он по Кенигу не прави разлику између појмова као што су ‚лала', ‚дрво' или ‚кућа' с једне и појмова ‚ствар',

‚узрок' или ‚последица' с друге стране – и једни и други су код Канта врсте идентичног рода појма. Субсумпција под априорне појмове се не разликује од оне под емпиријске појмове, а „гаранцију" за ту једноликост даје и учење о *трансценденталном схематизму*. Разлика између „логике уопште" и „трансценденталне логике" је вероватно такође условљена тим Кантовим схватањем субсумпције. По Кенигу би се разграничењем двеју засебних типова субсумирања под појмове вероватно довео у питање говор о трансценденталној логици *као логици*.

Напослетку Кениг прави разлику између „емпиријских" (‚дрво', ‚кућа' ...) и „априорних" појмова[7] (‚ствар', ‚узрок' итд.) и наглашава њен чисто формални карактер. Они нису врсте једног идентичног рода ‚појам', него су „тотално другачији" појмови, *као појмови различити појмови*. Појашњење сопствених опажаја се овде не одвија у виду субсумирања феномена под појам, него тако што се феномени виде и уједно мисле као ово или оно, а то нема никакве везе са оним што се обично сматра праксом субсумирања под појам. Даље се примећује извесни афинитет појмова као што су ‚узрок', ‚последица', ‚ствар' и сл. према вербалној форми *‚нешто поимати као ...'*, која је по Кенигу овде изворнија у односу на израз ‚појам'. Сасвим супротна је ситуација код оних других појмова: код њих овај израз има предност у односу на онај вербални (појам је овде дат пре поимања). А ако се напокон упореде и појмови ствари или узрока и појам уличне потере, онда се може доћи до закључка да се за разлику од овог последњег – у неку руку емпиријског – они први поимају на тај начин да напр. нешто поимати као ствар значи да се оно поима као *ништа до* оно што се стално мења.

НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ: СТВАР ПО СЕБИ И ИНВЕРЗИЈА СУБЗИСТЕНЦИЈЕ И ИНХЕРЕНЦИЈЕ

Кенигов чланак се завршава онако како га је започео – неспектакуларно, што ће се некоме учинити чак и неубедљиво. Уместо извлачења неких „револуционарних" закључака или формулисања провокативних теза, Кениг, сходно свом мисаоном стилу, прекида ток размишљања, не решавајући обрађивани проблем, као да тиме жели показати да право промишљање дотичне проблематике тек треба да отпочне. Претходна излагања добијају више смисао неке врсте увода у одређен проблем, због чега она имају провизоран карактер.[8] Кениг је мислилац који своје рефлексије започиње под моменталним утиском неког за-

[7] Како би се избегли неспоразуми, ваља напоменути како се Кениг тим појмовима служи само прелиминарно; он, дакле, не следи стриктно њихову употребу код Канта, мада напомиње да тиме не жели оспорити њихов легитимитет на пољу теорије сазнања.

[8] Чињеница да је за време свог релативно дугог живота објавио свега две монографије (!), своју дисертацију *Појам интуиције* [*Der Begriff der Intuition*] и хабилитациону тезу *Битак и мишљење*, показује да је детаљна, суптилна анализа пре свега језичких феномена без страха од апоретских ситуација била превасходни циљ Кениговог филозофирања, а не поставка једног конзистентног „система" који би једном „за сва времена" расветлио суштину стварности.

пажања, чији имплицитни λόγος ваља развити корак по корак, а да се не прибегне одмах готовим конструкцијама „решења". Проблем са приказаним чланком је у суштини као и са већином других Кенигових текстова – после лектире, иначе отежане Кениговом потребом да исцрпно прикаже све формалне нијансе извесног проблема, што води и до понављања и одлагања коначног одговора (његовог „сакривања"), читалац се осећа помало разочараним, јер му недостаје нека „феноменална" теза коју би, следећи Кенигову аргументацију, могао на крају очекивати. Међутим, ако се и може стећи утисак да су Кенигови текстови у одређеној мери недоречени, не сме се превидети позитивни ефекат таквог мисаоног „маневрисања": очигледно се тиме култивира одређена стрпљивост и упорност приликом размишљања о проблемима као предуслов њиховог довођења у нашу свест које добија предност у односу на њихово наводно „решавање". Кениг нас својим начином филозофског размишљања нагони да прво *видимо* проблем, да се учимо његовој артикулацији. Адекватна формулација поставке проблема је – у идеалном случају – пола његовог решења.

Који нас то проблем Кениг учи посматрати у свом чланку о формалној разлици између ствари и својства? Сасвим логичан одговор би био да се ради о упознавању са формалним карактером одређених разлика, као нпр. оне између ствари и својства. На почетку свог чланка Кениг напомиње да ће говор о формалној природи њихове разлике свој смисао *индиректно* добити у току даљег излагања. Ради се о претпоставци Кенигове „филозофске логике" која се из наше перспективе дâ приказати управо као резултат његових напомена о разлици између ствари и својства. *Радикално различите ствари су у формалном погледу различите ствари, као ствари различите ствари* – тако би гласила једна од кључних Кенигових теза. Истина, специфичност појма ствари, који се управо тематизује у дотичном чланку, лежи у томе што он у току свог поређења са појмом својства има двојну функцију: *фундаментирајућу* функцију, функцију „ношења" својстава, и *диференцирајућу* функцију, функцију раздвајања суштинског од несуштинског. Кениг рефлектује обе функције: фундаменталну у оквиру говора о ствари као „носиоцу" својстава, диференцирајућу приликом раздвајања ствари (као онога што остаје) од својстава (као онога што се налази у сталној промени). Јасно је да му је у том контексту од користи била „класична" категорија супстанције и акциденције. На први поглед међусобно се искључујуће функције утемељивања и раздељивања су сједињене у ствари – једним појмом говорећи, који се такође може наћи у Кениговој филозофији (упор. Кениг 1937: § 21), ствар је инкорпорација *саморазлике* [*Selbstunterschied*]: она је, да се емфатично изразим, разлика саме себе и својих својстава.[9] Евентуално би ствари као даљи моменат требало придодати и *захваћање* [*Übergreifen*] другобитка, уколико би та интерпретација уопште могла да се заступа, пошто својства ствари нису у потпуности оно друго ствари – и у њима *јесте* ствар. То

[9] Засебно би требало разматрати питање да ли се у том случају ради о дијалектичкој фигури.

би, дакле, била нека од формалних одређења ствари која се могу имплицитно наћи у Кениговој анализи – или која треба овде проученим „додати".

Позабавимо се сад оним аспектом који је од кључног значаја за Кенигово промишљање диференције између ствари и својства: категоријалним паром супстанција-акциденција одн. субзистенција-инхеренција. Гледано из угла традиционалне онтологије, супстанција има онтички примат у односу на акциденције – она више „значи" од ових, пошто им је основ. Супстанција је оно непролазно, док су акциденције ефемерног карактера. Међутим, ствари се компликују у спознајно-теоријском контексту: тако се код Канта, нововековног реформатора теорије сазнања *par excellence*, акциденције вежу уже за спознајне моћи субјекта, док се о правом устројству саме ствари одн. супстанције ништа са сигурношћу не може рећи – Кант се у ту сврху служи говором о *ствари по себи*. Као што сам већ напоменуо, Кениг не помиње ову Кантову концепцију, иако управо она може дати повода занимљивим филозофско-логичким разматрањима о проблему супстанцијалности ствари. Било би, наиме, интересантно размотрити да ли би се и „ствар по себи" могла одредити као „ништа до оно што субзистира својствима". На први поглед би ова најопштија формална карактеристика ствари, онако како је проналази Кениг, требала бити применљива и на концепт ствари-по-себи. Али, проблем ствара оно „по себи". Не знам шта би тиме било добивено, када би се за ствар-по-себи по тој „логици" рекло да није „ништа до оно што *по себи* субзистира својствима". Штавише, долазимо до извесног парадокса: управо је карактеристика ствари *као ствари* да је „ништа до оно што субзистира својствима", штавише, могло би се рећи, да она *по себи* субзистира својствима. „По себи" је ту еквивалентно формалном моменту „као". Из Кенигове перспективе је израз ‚ствар по себи' редундантан, пошто свака ствар *тиме што је ствар*, дакле, ствар као таква има „својство" субзистенције. Било би помало чудно када би се питало шта је ствар-по-себи као таква (тиме би се само језички удвостручила форма). Одређење ствари-по-себи у духу Кантове филозофије би пре требало да гласи: „ништа до оно што остаје, кад се одбију својства", још радикалније: „ништа до оно што је без својстава" (пре него израз: „нешто чија својства су нам непозната" који подсећа на здраворазумско становиште које описује Расл). Друга ствар је шта би сâм Кант на све то рекао, опет друга, како би то интерпретирао Кениг. У сваком случају ради се о проблему који би ваљало засебно разматрати.

Што се тиче акциденција, оне се сходно свом онтолошком статусу у филозофској литератури не разматрају толико колико појам супстанције. Ако већ то не може да зачуди, ипак зачуђује чињеница да се Кениг у свом овде скицираном чланку не бави толико суштином самих својстава (наравно, ако ову не схватимо идентичном са устројством ствари као ствари). Шта су својства независно од ствари? Ово питање се може учинити погрешно постављеним, јер обично се претпоставља да акциденције у потпуности зависе од супстанције,

самим тиме својства од ствари. Није могуће апстраховати од ствари као „носиоца" одређених својстава, а да се при том не „укине" и дотично својство. Јер чега би тежина била тежина, ако не бисмо пред собом имали ствар која се одликује одређеним квалитетом као што је управо тежина итд. Укратко: тежина је увек тежина *нечега*. Аналогно томе је својство увек својство неке ствари. Но, вратимо се одређењу ствари као ствари код Кенига, како бисмо могли видети у чему би се састојало (формално) одређење својства. Ако ствар као таква није ништа до оно што субзистира својствима, шта је онда својство као својство? Ништа до оно што *инхерира* ствари? На основу кореспонденције између субзистенције и инхеренције би се могло доћи до таквог закључка. И одиста, Кениг се користи таквом конструкцијом уз напомену да својства не инхерирају ствари као ствари: „Израз ‚инхерирати' очигледно има уопште смисла само под претпоставком да се говор тиче ствари, а не њих као ствари." (Кениг 1978ц: 351/352)

Али постоје случајеви у којима својства одн. акциденције долазе у први план, где су оне више од пуких особина ствари. Не само да можемо разликовати између више и мање суштинских својстава, некад и својства *дају изглед* стварима. Под *утиском* неког својства ствар, којој оно припада, приказује нам се у посебном светлу. Занимљиво је да је управо Јозеф Кениг онај мислилац који је оштроумно указао на ту, да се тако каже, промену улога, када је својство више од својства. У свом главном делу *Битак и мишљење* он се у оквиру своје теорије о предикатима бави овом тематиком. Он тамо разликује између *детерминишућих* и *модификујућих предиката* – они први се тичу својстава која се *опажају чулима* (напр. црвено, топло, тврдо итд.), а ови други се односе на *нечулна* својства (предикати ‚живахан', ‚дражесан', ‚узвишен' и сл.). Тако за једну палату можемо рећи да *је* велика, али исто тако да *делује* величанствено. У првом случају је дат њен спољашњи опис (констатација њене величине), у другом како одређено својство те грађевине делује на нас (наш осећај који прати њено опажање). Својство величине на други начин инхерира палати него својство величанствености. Оно прво се уклапа у слику о својству као акциденцији која се дâ приписати неком супстрату, оно друго у неку руку даје печат тој ствари, чиме се преокреће однос субзистенције и инхеренције: сада својство „носи" ствар, ствар бива „апсорбована" од својства. Овакав поглед на однос између ствари и својства је наравно само могућ ако се онтолошка тачка гледишта замени спознајно-теоријском, јер у оквиру ове се рефлектује улога *одређеног утиска* у процесу инверзије субзистенције и инхеренције. Штавише, без оног утиска нема чак ни говора о тој инверзији. Али не ради се ни о пуком субјективизму којим би се само привидно преокренула „хијерархија" између ствари и својстава. Чини ми се да ће расветљењу ове констелације допринети само допуна формалног аспекта проблематике односа између ствари (супстанције) и својства (акциденције) *материјалним*, што значи да Кенигова филозофско-логичка размишљања ваља комбиновати са одговарајућим феноменолошким

разматрањима о природи дејстава које модификују нашу перцепцију ствари, укључујући и њена својства. Мислим да ће и ту неки од Кенигових радова бити од користи.[10]

ЛИТЕРАТУРА

Кант, Имануел (1970). *Критика чистога ума*. Београд: Просвета.

König, Josef [Кениг, Јозеф] (1937). *Sein und Denken*. Studien im Grenzgebiet von Logik, Ontologie und Sprachphilosophie [*Битак и мишљење*. Студије у граничној области логике, онтологије и филозофије језика], Halle/Saale: Max Niemeyer Verlag.

Исти (1978а). „Über einen neuen ontologischen Beweis des Satzes von der Notwendigkeit alles Geschehens" [„О новом онтолошком доказу начела о нужности свег дешавања"], у: исти. *Vorträge und Aufsätze* [*Излагања и чланци*], Freiburg/München: Verlag Karl Alber, 62–121.

Исти (1978б). „Die Natur der ästhetischen Wirkung" [*Природа естеског дејства*], у: op. cit., 256–337.

Исти (1978ц). „Einige Bemerkungen über den formalen Charakter des Unterschieds von Ding und Eigenschaft" [„Неколико напомена о формалном карактеру разлике између ствари и својства"], у: op. cit., 338–367.

Kümmel, Friedrich [Кимел, Фридрих] (1991). „Josef König. Versuch einer Würdigung seines Werkes" [„Јозеф Кениг. Покушај вредновања његовог дела"], u: *Dilthey-Jahrbuch* für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften. Band 7, [*Дилтај-годишњак* за филозофију и историју духовних наука]. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 166–208.

Russell, Bertrand [Расл, Бертранд] (1940). *An Inquiry into Meaning and Truth* [*Истраживање о значењу и истини*]. London.

Смиљанић, Дамир (2005). „Дискурзивитет и евокација. Форме логоса у херменеутичкој логици", у: ARHE 03, 131–145.

[10] Овде првенствено мислим на Кенигов чланак из 1957. године *Природа естетског дејства*. Упор. Кениг 1978б.

Damir Smiljanić

DIE KATEGORIE DER SUBSISTENZ AUS SICHT DER KÖNIG'SCHEN PHILOSOPHISCHEN LOGIK

ZUSAMMENFASSUNG

In der folgenden Arbeit wird im Ausgang vom formalen Charakter des Unterschieds von Ding und Eigenschaft, so wie er von Josef König analysiert wird, die Kategorie der Subsistenz aus der Perspektive der sog. philosophischen Logik erörtert. Dabei werden Königs formale Bestimmungen des Dinges als Dinges, ferner seine Interpretationen dessen, was sich über diese Art von Problematik bei Kant und Russell findet, betrachtet. Die Darstellung von Königs philosophisch-logischen Überlegungen wird durch seine Kritik der Rede von der Subsumption konkreter Dinge unter den Begriff ‚Ding' und die Bereitstellung der Alternative in Gestalt der Einheit von Denken und Sehen ergänzt. Schließlich gibt der Autor selbst einige Vorschläge, wie die Reflexion des formalen Unterschieds von Ding und Eigenschaft fortgesetzt werden könnte (so wird das Problem des Dings an sich und die Möglichkeit einer Inversion des Verhältnisses zwischen Subsistenz und Inhärenz in Betracht gezogen).

Schlüsselbegriffe: formaler Unterschied, philosophische Logik, Ding, Eigenschaft, Subsistenz, Inhärenz, Kant, König.

UDK 728.6(497.113)
316.334.55(497.113)

VOJVOĐANSKI SALAŠI: TRADICIJA I TRANSFORMACIJA

Marica Šljukić
Srđan Šljukić

REZIME

U ovom radu autori nastoje da prikažu i analiziraju nastanak, funkcionisanje i transformaciju vojvođanskih salaša, koji su u sociologiji do sada samo sporadično proučavani. Mnogo više nego pažnju sociologa, vojvođanski salaši zaokupljuju pažnju umetnika, novinara, etnologa, istoričara i agronoma. Seljačko društvo vojvođanskih salaša nastaje polovinom 18. veka u specifičnim društvenim okolnostima. U članku se govori o strukturi i funkcionisanju salaša, o tipovima salaša, podeli rada na salašu i porodičnom i društvenom životu na salašima. Posebno je obrađeno razaranje ovog seljačkog društva i njegova transformacija. Transformisani na više načina i u više smerova, salaši nastavljaju da budu predmet istraživanja sociologije.

Ključne reči: vojvođanski salaši, seljačko društvo, tipovi salaša, podela rada, tradicija, transformacija salaša.

Za razliku od takozvanog «zdravog razuma», sociologija, ukoliko želi da bude nauka, ne može ništa što se tiče njenog predmeta da uzima «zdravo za gotovo», već mora stalno iznova da ga preispituje. Tako, između ostalog, sociologija ispituje neophodne preduslove koji omogućuju postojanje ljudskih društava.

Postojanje relativno stalnih naselja jeste pretpostavka trajnijih i složenijih društvenih odnosa. Susretanjem u prostoru, a ne samo u vremenu, ljudska delovanja i odnosi stvaraju složenije društveno-kulturne tvorevine. Kumuliranje, taloženje i kristalizovanje društvenih delovanja više generacija omogućuju nastajanje složenijih oblika ljudskog društva i kulture. Zato naselja predstavljaju morfološku osnovu svakog društva i njegove strukture (Mitrović, 1998: 241-242).

Osnovnim tipovima naselja smatraju se selo i grad. Iako ova dva tipa naselja jedno drugo određuju i međusobno su zavisni, nesumnjiva je civilizacijska konstanta

podređenost sela gradu kao centru ekonomske, političke i kulturne moći. U sociologiji postoji više desetina različitih definicija sela (Kostić, 1975: 151). Prema jednoj od njih, koju je dao poznati srpski sociolog M. Mitrović, o selu možemo govoriti onda kada imamo pojedince i grupe povezane u malu lokalnu zajednicu, u kojoj se sa članovima svoje porodice bave poljoprivredom, stanuju u zasebnoj porodičnoj kući, stupaju u primarne odnose (međusobno, sa susedima i sa prirodom), stvarajući osobenu kulturu (Mitrović, 1998: 242).

Premda predstavljaju osoben tip seoskih naselja, salaši su do sada samo sporadično proučavani u sociologiji. Oni su znatno više zaokupljivali i zaokupljuju pažnju umetnika (književnika, slikara i muzičara), novinara, etnologa, istoričara, istoričara umetnosti, fotografa, arhitekata i agronoma. Postoje takođe mnogobrojni tekstovi o salašima, nastali na osnovu ličnih sećanja i usmenih kazivanja ostarelih salašara i njihovih potomaka. Ovakvi tekstovi su obično nostalgična osvrtanja na prošlost u kojima se salaši i salašarski način života često idealizuju, a ređe se, ili pak veoma ublaženo, govori o mukotrpnom radu i težačkom životu salašara, borbi sa prirodom (od koje se zavisilo), veoma izraženim društvenim razlikama i podelama, teškom i nipodaštavanom položaju salašarskih slugu, izrazitom autoritetu ''glave'' porodice i tegobnoj izolovanosti salašara. Čini se da se ovi problemi i teškoće ublažavaju ne bi li se sačuvala idilična, pomalo romantična slika ovih simbola vojvođanske ravnice, koji polako nestaju ili se preobražavaju u nešto drugo, a u svom autentičnom obliku opstaju još samo u pesmama tamburaša i slikama Save Stojkova.

ODREĐENJE I NASTANAK SALAŠA

Rečju salaš, koja je mađarskog porekla (szállás), u *Vujaklijinom leksikonu* se označava poljsko imanje sa potrebnim zgradama, stokom i spravama za racionalno obrađivanje zemlje u Vojvodini i Mađarskoj. U mađarskim jezičkim spomenicima reč ''szallas'' prvi put je zabeležena u XIII veku, u značenju ''zaštićenog mesta'', ''azila'', a svoj ''salaš'', to jest mesto gde su se privremeno nastanjivali, odnosno zadržavali, imali su još nomadski Mađari (Beljanski,1994: 574).

U radovima posvećenim deskripciji i analizi salaša nailazi se na veoma slična određenja ovog pojma. Salaš se najčešće određuje kao sekundarno stanište seljaka, odvojeno od sela i okruženo njivama, koje osim zgrade za stanovanje sadrži i ekonomske objekte za smeštaj stoke, poljoprivrednih mašina i poljoprivrednih proizvoda. U početku su to bila improvizovana privremena staništa stočara, koja su se prelaskom na ratarstvo transformisala u kuće, identične onima koje se grade u selima (Ćurčić,1994:446).

Sa pomenutim određenjem, u kojem se pod salašem podrazumevaju kuća, privredni objekti i plodna oranica koja ih razdvaja od grupisanih naselja (sela i gradova), ne slaže se sasvim Mladen Stojanov, koji smatra da nije samo to ono što čini salaš. Po njegovom mišljenju, salaš je *način života i privređivanja* nekoliko gene-

racija panonskih seljaka. On smatra da su ''manjkave definicije koje su izostavljale salašarsku porodicu i procese salašarskog života i privređivanja, ma koliko da su druge elemente (zemlju, kuću, objekte) pedantno ugrađivale u definiciju. Salaš – to je salašarski život, a sve ostalo su rekvizite koje taj život proizvodi i povezuje u celinu" (Stojanov, 2004: 186). Dakle, salaš ne čine samo u ravnici izdvojeni i osamljeni privredni i stambeni objekti okruženi bagrenjem i plodnom zemljom, nego i ljudi, odnosno porodice salašara i njihovi najamnici, koji ga oblikuju svojim radom, umećem, običajima i verovanjima.

Salaši su se na panonskom prostoru počeli podizati polovinom 18. veka, a najviše ih je izgrađeno u drugoj polovini 19. veka i u prvim decenijama 20.veka. Dok je današnja severna Srbija bila prekrivena pašnjacima, salaša nije bilo. Sa izgradnjom salaša se započelo kada se stanovništvo sa stočarstva preorijentisalo na ratarstvo i to kada se pojavila potreba za žitom u Evropi. Ne zna se tačan broj salaša u Vojvodini. Najviše salaša je bilo u Bačkoj i severnom i srednjem Banatu. U južnom Banatu su bili ređi, manji i skromniji nego u Bačkoj i bili su građeni od slabijeg materijala, a pretežno su služili stočarstvu (ovčarstvu). U okolini Vršca i Bele Crkve, kao i u delovima Srema, bile su rasprostranjene vinogradarske kuće koje su takođe bile male i siromašne, a imale su funkciju kao i salaši (Isto,183).

Naselja ovog tipa nicala su u okolini mnogih vojvođanskih gradova. Stanovnici vojničkog šanca Sombor, Srbi i Bunjevci, po odobrenju Habzburške monarhije, zahvatali su u prvoj polovini 18. veka zemlju u neposrednoj okolini grada i gradili salaše. Nakon razvojačenja vojničkog šanca (1745) i zadobijanja statusa grada (1749), salaši ostaju u sastavu Slobodnog kraljevskog grada Sombora (Beljanski, 1970: 9). Prstenasto raspoređeni oko grada, oni i danas čine njegov deo. Somborski salaši predstavljaju primer seljačkog društva, koje je «delimično društvo sa delimičnom kulturom» (*part-societies with part-cultures*), prema poznatom određenju američkog antropologa Alfreda Krebera (Kroeber, 1948). U njemu je, bez većih teškoća, moguće prepoznati svih pet obeležja idealnog tipa seljačkog društva o kojima je pisao čuveni francuski ruralista Anri Mendras: relativna autonomija seljačkog kolektiviteta u odnosu na globalno društvo, strukturalna važnost «domaćinske grupe», relativna ekonomska autarhija, lokalni kolektivitet sa odnosima međusobnog poznavanja i slabim odnosima sa okolnim kolektivitetima i uloga posredovanja uglednih pojedinaca (Mendras, 1986: 31).

FUNKCIJE I TIPOVI SALAŠA

Salaši su se gradili sa namerom (ili, bolje rečeno, zbog potrebe) da se olakša i racionalizuje rad na polju koje je bilo veoma udaljeno od sela (grada) u kome su seljaci zapravo živeli i radili. Salaš je u početku uistinu nastajao samo kao privremeno i povremeno mesto rada i stanovanja (tu se stanovalo u vreme intenzivnijih poljoprivrednih radova – setve, žetve), da bi postepeno postao trajno nastanjenje. Međutim,

čak ni u slučaju da se trajno preseli na salaš, seljak nije gubio vezu sa selom (gradom), niti sa svojim posedom (kućom) na selu (gradu). Sve što nije sam proizvodio, salašar je nabavljao u selu (gradu), a ono što je proizvodio iznosio je na seosku (ili gradsku) pijacu. Osim toga, salašar se lečio u selu, deca su mu se školovala u selu (ako nije bilo škola na salašima) i odlazio je u crkvu u selu (gradu).

Svaki salašar je sebe smatrao žiteljem svoga sela (grada), a svoj salaš je vezivao za selo (grad). Seljaci su svoje kuće uvek prvo ''podizali'' u selu (gradu), pa su tek kasnije gradili salaše (mada je bilo i onih seljaka, bivših sluga – biroša, koji su imali samo salaše jer nisu imali novca da izgrade i kuću u selu). Iako je seosku (gradsku) kuću malo i retko koristio, salašar je u nju ulagao (odnosno, starao se o njoj i održavao je) jer je ona bila obeležje njegovog društvenog statusa. Rezultati njegovog rada na salašu uočavali su se na njegovom seoskom (gradskom) posedu, to jest na njegovoj seoskoj (gradskoj) kući (Stojanov,2004: 187).

Salaš čine stambeni i privredni objekti okruženi njivama i pašnjacima sa tri strane, a voćnjakom i vinogradom sa četvrte. Zgrada za stanovanje je najčešće imala (i još uvek ima) izgled klasične panonske kuće, sa izduženom pravougaonom osnovom i dugačkim otvorenim hodnikom – konkom ili gonkom. Kuća je izdeljena na posebne prostorije - sobe i ''kujnu''. Često se odmah u produžetku stambene zgrade nalazila i štala. Podovi kuće su bili od nabijene zemlje, a u uređenijim salašima premazivali su se masnom bojom da bi se mogli lakše održavati (brisati). Kuća se krečila u belo i to ne samo iz estetskih razloga, nego i zbog dezinfekcije, jer je kreč dobro dezinfekciono sredstvo. Privredne objekte (ekonomske zgrade) na salašu čine: štala, svinjac, živinarnik, korlak (tor za ovce), prostorija za mašine, čardak za kukuruze, šupa i ostava.

Osim stambene zgrade i privrednih objekata na salašu se obavezno nalazio i đeram, odakle su se salašari snabdevali pijaćom vodom. Često su se na salašima nalazili i pčelinjaci, a mnogi salašari su bili i pčelari.

Bagrenje koje je opasivalo salaše sadilo se da bi se salaš i salašari zaštitili od vetra (bagrem ima jak koren i odoleva snažnim ravničarskim vetrovima) i od jake žege, ali i zbog veoma kvalitetnog bagremovog meda. U dvorištu salaša se obavezno sadio i jedan ili više dudova od kojih su salašari pravili nadaleko čuvenu dudovu rakiju koja se na salašima pila tokom čitave godine.

Salaši su se među sobom razlikovali prema veličini poseda, broju salašarskih slugu, uređenosti salaša i kvaliteta materijala od kojeg su izgrađene salašarske zgrade i sl, te je moguće sačiniti različite tipologije. Tomislav Gajić u tekstu *Salaši Bačkog Petrovog sela* pominje tri grupe salaša (Gajić, 1994: 315-316):

U prvu grupu su spadali najveći, najbolje opremljeni salaši sa posedom od 100 pa i više katastarskih jutara zemlje. Ovakvi salaši su bili zidani od čvrstog materijala i sadržali su kuću od više soba, nusprostorije, podrume, bašte, vinograde i objekte od čvrstog materijala za krupnu i sitnu stoku. Dvorišta na ovim salašima su bila velika, opasana gustim zasadom bagremovog drveta. Na njima su obično boravi-

li ''komencijaši'' (biroši). Biroši su bili najamni radnici koji su sa svojim porodicama više godina, pa i decenija živeli na pojedinim salašima. Biroška porodica je obavljala sve poslove na salašu, a bila je plaćana (kao cela porodica, ređe pojedinačno) obično u naturi - određenim količinama poljoprivrednih proizvoda ili sitnom stokom, a neki koji su dugo boravili na salašu dobijali su i krupnu stoku. Bilo je i slučajeva da su neki odani i vredni biroši dobijali i parcelu od nekoliko katastarskih jutara zemlje. Na ovim velikim salašima je posla bilo tokom čitave godine, pa oni nisu ni jednog trenutka mogli ostati bez velikog broja ljudi i to, pre svega, zbog velikog broja krupne i sitne stoke. Broj krupne stoke je na tim salašima bio od 50 –100 grla, a sitne stoke je bilo znatno više. Ovi salaši su bili malobrojni i bili su rezultat rada više generacija, a nazivali su se *veleposedi*.

Najveći broj salaša bio je u drugoj grupi. To su oni salaši koji su imali posede od 10 pa do 70 – 80 katastarskih jutara.Taj posed je obrađivala uglavnom porodica salašara, sama ili uz pomoć najamnih radnika - nadničara i risara. Na ovim salašima, koji su se zvali *paorski*, nije bilo ''komencijaša'' (biroša) ni posebnih čuvara stoke, te su sve poslove obavljali članovi porodice.

Treću grupu činili su salaši sa malim posedima od 5 – 10 katastarskih jutara. Posednici ovih salaša obično nisu mogli sebi priuštiti i kuću u selu ili gradu, pa su pravili salaš od materijala lošijeg kvaliteta, sa malo poseda oko njega, i na njemu se trajno nastanjivali. Takvi salašari su obično bili zakupci koji su zakupljivali zemlju od seljaka koji nisu imali salaše ili zbog bolesti ili starosti nisu mogli da obrađuju zemlju. Ovakvih, tzv. *sirotinjskih* salaša nije bilo mnogo, a podizali su ih uglavnom bivši biroši, sluge ili risari, ili pak njihovi potomci.

Navedena tipologija pruža nam i uvid u vertikalnu dimenziju društvene strukture salašarskog društva. Na vrhu društvene piramide bili su veleposednici, vlasnici više stotina ili čak hiljada katastarskih jutara, koji najčešće nisu živeli na salašima. Srednji, najbrojniji sloj, predstavljali su seljaci «srednjaci» koji su svoja imanja obrađivali uglavnom uz pomoć porodične radne snage i, izuzetno u sezoni intenzivnih radova, najamnih radnika. Sledeći sloj bili su sitni seljaci, vlasnici malih poseda ili zakupci, nekadašnji najamnici koji su se tek uzdigli iz tog položaja. S obzirom da su salaši veleposednika obrađivani putem najamne radne snage, na dnu piramide salašarskog društva bili su biroši, najamni radnici koji su živeli na salašima veleposednika. Postojanje velikih poseda i s tim u vezi slojeva veleposednika i najamnih radnika, predstavljao je, ali i danas predstavlja, osobenost društvene strukture u poljoprivredi Vojvodine u odnosu na ostale delove Srbije (Šljukić, 2006a: 146).

PODELA RADA NA SALAŠU. PORODIČNI I DRUŠTVENI ŽIVOT

U prethodnom delu rada je rečeno da je na manjim salašima skoro sav posao (i u polju i oko stoke) obavljala porodica salašara. Rad je bio podeljen među ukućanima, a ''dodatna'' radna snaga (nadničari i risari) se angažovala samo u vreme

najintenzivnijih poljskih radova (setve i žetve). Međutim, na velikim salašima sa posedom od 100 i više katastarskih jutara zemlje i sa velikim brojem grla stoke, bilo je neophodno angažovanje velikog broja ljudi i to tokom čitave godine. Na ovakvim salašima su, osim naravno članova porodice, radili *biroši, sluge, risari, nadničari i čuvari krupne i sitne stoke (svinjari, gujaši i dr.)*. T.Gajić ovako opisuje zaduženja dodatno uposlenih ljudi na salašu (Gajić, 1994: 315-316):

Sluge su bili mladići iz bezemljaških porodica, koji su radili za najamninu kod imućnijih seljaka – salašara. Sa njim su svake godine sklapali usmeni ugovor za godinu, a gazda im je isplaćivao dogovoreni iznos u novcu i (ili) naturi.

Risari su bili uglavnom sezonski radnici koji su radili najteže žetelačke poslove, a angažovali su se i prilikom berbe i prevoza kukuruza. Bili su plaćeni, kako se to govorilo, u žitnoj valuti (risu), odnosno dobijali su određenu količinu pšenice ili kukuruza, u zavisnosti od toga koji su posao obavljali.

Nadničari su se najčešće bavili sezonskim poslovima – okopavanjem kukuruza, suncokreta, repe i sl.

Čuvari sitne i krupne stoke su uglavnom bili mladići, pa čak i deca, iz siromašnih bezemljaških porodica, koja su slata na salaš da rade i bez nadoknade, samo za stan i hranu. Na taj način su siromašni roditelji ''zbrinjavali" dete, a i smanjivali porodične troškove.

Iako je rad na salašu svima bio težak i naporan, u najgorem položaju su se nalazile salašarske sluge i čuvari stoke – kočijaši, konjušari, govedari, volari, svinjari i guščari. Za brigu o sitnoj stoci su bila zadužena unajmljivana maloletna deca, od 10 – 15 godina, dok su o krupnoj stoci brinuli unajmljeni mladići, starosti od 18 – 20 godina. Njihovo radno vreme je bilo od 16 – 18 sati dnevno, spavali su u štali u odeći u kojoj su i radili, a jeli su posebno za malim stolom i često svi iz iste zdele. Osim muške radne snage na salašima su bile uposlene i služavke (sluškinje), koje su radile sve kućne poslove: spremanje, kuvanje, kišeljenje i sirenje mleka, pranje veša, i pomaganje u svim poslovima oko uređenja salaša (krečenje, rad u bašti i povrtnjaku). U gradovima i selima su postojala mesta na kojima su se okupljali najamnici i sa kojih su ih, uz dogovor o uslovima najma, angažovale gazde salaša. Bogatiji salašari su unajmljivali više sluga za više poslova, dok su oni manje imućni unajmljivali jednog slugu koji je morao sve sam da radi (Šarčević,1994: 418 – 419). Očigledno je da je najniži društveni sloj na salašima bio unutar sebe diferenciran i da je položaj salašarskih slugu i najamnika bio izuzetno težak, sa mnogo predmodernih odlika i, kao i u drugim društvima, u pravilu teži od društvenog položaja gradskih slugu i najamnika.

Zbog (relativne) izolovanosti od sela i grada, salašari su bili prinuđeni da nauče i obavljaju raznolike poslove. Osim što su se bavili ratarstvom i stočarstvom,bili su i živinari, voćari, pčelari, lovci, pa čak i ribolovci jer je pre izgradnje melioracionog sistema u okolini salaša bilo je velikih bara koje su bile bogate ribom.

Salašari su bili vešti i u domaćoj radinosti, a razumevali su se i u mnogo različitih zanata koje su učili razmenom i prenošenjem iskustva i nisu se mnogo osla-

njali na pomoć spolja." Svako je na salašu znao po neki zanat. Sami su lečili lakše povrede i bolesti kod stoke, pomagali kod porođaja stoke, popravljali svoje alatke i mašine, oštrili i otkivali alate. Zidali su i popravljali zgrade i staje, popravljali obuću i radili saračke poslove. Salašar je, dakle, bio tradicionalni seljak, što znači da mu je poljoprivreda bila glavno, ali ne i jedino zanimanje. Raznovrsnost potreba, relativna autarhičnost i delimična naturalnost proizvodnje zahtevali su raznovrsna znanja i raznovrsne radove.

Na salašu su po pravilu živele dve, a nekada i tri generacije zajedno, mada su deca i stariji članovi porodice mogli da žive u kući na selu, u kojoj je život bio udobniji, a i lakše se dolazilo do lekara u slučaju hitne potrebe. Salašari su obično imali troje, četvoro dece. Glava porodice je bio otac i njega su svi slušali jer je u međuratnom periodu kod njega bila i blagajna. Otac je obično davao naređenja ko će šta da radi. Udaljenost salašara od sela dovodila je do toga da su salašari bili usmereni (''upućeni'') jedni na druge, što ih je zbližavalo. Često su se međusobno posećivali (koliko im je to slobodno vreme dozvoljavalo, to jest u zavisnosti od toga koliko su imali slobodnog vremena) i u nevolji jedni drugima pomagali. U tekstu *Skica za portret vojvođanskih salaša i salašana*, Pavel Litavsky piše da su se za crkvene praznike posećivali komšije – salašari i Srbi i Hrvati i Mađari i Slovaci i da su živeli kao dobre komšije, poštujući i čuvajući jedan drugog, bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost (Litavsky, 1994: 182). Iz ovog primera vidimo da je danas toliko spominjana održiva multikulturalnost moguća i u ruralnim društvima sa dominantnom agrarnom komponentom, a ne tobože samo u visoko urbanizovanim «postindustrijskim» društvima Zapada.

Kako na salašima nije bilo crkava u kojima bi se obavljalo bogosluženje, ispovedanje i pričešćivanje, na božju službu se odlazilo u selo ili grad. Građeni su samo manji verski objekti, u kojima su verske ceremonije održavane povodom seoskih (salašarskih) slava. Tako je na Bukovačkim salašima u okolini Sombora 1928. podignuta pravoslavna kapela («Bukovačka vodica»), gde se vernici okupljaju na Svetog Iliju, drugog avgusta (Beljanski, 1994: 137). Salaši nemaju ni svojih posebnih grobalja, nego bivaju sahranjeni na seoskom ili gradskom groblju. I ovde uočavamo izvesnu «drugost» salaša i salašara, tj. njihovu vezanost za matično selo ili grad.

Veoma su važni za salašare bili vašari jer se na njima mladićima i devojkama ukazivala mogućnost da se upoznaju. Pri udaji – ženidbi reč ''glave'' porodice je bila odlučujuća. Dakle, salašarska porodica bila je izrazito patrijarhalna.

Tamo gde je na jednom mestu bilo grupisano više salaša, odnosno tamo gde je postojala relativno mala udaljenost među salašima, građene su škole koje su pohađala deca salašara. U salašarskim školama su često radili učitelji – početnici koji su imali obavezu da jednu (prvu) godinu odrade na salašu, nakon čega su dobijali zaposlenje u seoskim ili varoškim školama. Salašarska škola je imala stan za učitelja i tri jutra zemlje koju je učitelj dobijao na besplatno korišćenje. Ako nisu postojale ovakve, salašarske škole, deca sa salaša su pohađala nastavu u selu koje je bilo naj-

bliže salašu i obično su završavala četiri, šest, a kasnije i osam razreda osnovne škole. Bilo je i onih koji su posle završene osmogodišnje škole odlazili na dalje školovanje u srednje, više i visoke škole. Neki bivši salašari kao glavni razlog zbog kog su napustili salaš, naveli su rušenje salašarske škole, zbog čega su se morali preseliti u selo, jer je potreba "novog" društva bila upravo potreba za obrazovanjem (V.Lazić, 1994: 786). Tako su salašarske škole, kao i druge seoske škole, imale protivrečne funkcije: sa jedne strane, omogućavale su salašarskoj deci da se školuju ne napuštajući salaše, zadržavajući time stanovništvo u ruralnim oblastima; sa druge, služile su kao «odskočna daska» za odlazak u grad, jer niti je na salašima bilo veće škole od osnovne, niti je na njima bilo posla za školovane ljude.

RAZLOZI PROPADANJA I NESTAJANJA SALAŠA

Nakon Drugog svetskog rata, nova vladajuća politička elita u Jugoslaviji pokrenula je proces ubrzane modernizacije po uzoru na Sovjetski Savez, što je značilo da je poljoprivreda trebalo da posluži kao izvor akumulacije za investicije u drugim oblastima. Sudbinu ruralnih područja u tadašnjoj Srbiji nisu izbegli ni vojvođanski salaši: dve agrarne reforme (1945. i 1953) i određivanje zemljišnog maksimuma, odlazak Nemaca i kolonizacija, osnivanje državnih poljoprivrednih dobara, neuspela kolektivizacija poljoprivrede (1948-1953), obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda (1945-1952), politika «podruštvljavanja poljoprivrede», ubrzana deagrarizacija i depopulacija sela, itd.

Veliki broj salaša srušen je u procesu formiranja državnih poljoprivrednih dobara i zemljoradničkih zadruga koje je osnivala i kontrolisala država. U radu *Salaši u velikokikindskom ataru*, Dušan Dejanac (Dejanac, 1994: 305) beleži sledeće: »... poneki stari salaš i pre i u toku Drugog svetskog rata, rušio se sam od sebe zato što je nadošla voda ili zbog oronulosti i napuštenosti, a neki su srušeni i zbog zaraze konja. Međutim masovno rušenje je nastalo posle Drugog svetskog rata. Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji posedi veleposednika i folksdojčera prešli su u ruke Uprave narodnih dobara, a potom zemljoradničkih zadruga i poljoprivrednih dobara. Već 1946.godine počinje rušenje salaša i stvaranje ekonomija – štala,šupa». Uz harmoniku i zastave, omladina Iđoša za jedan dan srušila je čak 11 salaša. Drugi veliki talas rušenja salaša odigrao se u vreme komasacije zemljišta u kikindskom ataru, godine 1965. Iako mnogi seljaci nisu verovali da će komasacija biti sprovedena, guseničari kikindske zadruge su pregazili brojne kuće, bunare, voćnjake, đermove.

Miodrag Đisalov (Đisalov, 1994: 357) navodi arondaciju poljoprivrednog zemljišta iz 1951.godine radi stvaranja seljačkih radnih zadruga i postupak komasacije iz 70-ih godina (nestanak salaša u cilju stvaranja kompleksa zemljišta poljoprivrednih kombinata). Arondacijom je salašarima oduzimano poljoprivredno zemljište oko salaša i ostavljana samo okućnica od oko dva katastarska jutra, što je imalo za posledicu da salašari više nisu bili u mogućnosti da održavaju stočni fond u onoj meri

u kojoj su ranije držali u uslovima još zastarele poljoprivredne mehanizacije, pa je održavanje takvih salaša gubilo svaki ekonomski smisao.

Socijalistička država nije imala milosti prema salašima i salašarima. Sa rušenjem salaša, srušen je i osoben salašarski način života i privređivanja. Više od toga, poverenje između seljaka i države (oblik socijalnog kapitala), toliko je ozbiljno narušeno, da ni danas, gotovo pola veka kasnije, nije u potpunosti obnovljeno (Šljukić, 2006b: 260). Obavezan otkup, prinudna kolektivizacija, «podruštvljavanje poljoprivrede», administrativno blokiranje modernizacije seljačke poljoprivrede (zemljišni maksimum, izostanak pomoći države, zabrana kupovanje poljoprivredne mehanizacije, «makaze cena» i sl), uskraćivanje prava seljacima na socijalno, penzijsko i zdravstveno osiguranje i rušenje salaša ostavili su dubok trag kod salašara i njihovih potomaka.

M.Stojanov (Stojanov, 2004: 188-189) smatra da su do nestanka salaša, osim ovih spoljašnjih faktora, doveli i neki unutrašnji, imanentni razlozi, odnosno nedostaci i protivurečnosti samih salaša. On podseća da se salašarstvo formiralo kao način porodičnog privređivanja. Dodatna radna snaga (nadničari, sezonci), bez kojih salašarsko privređivanje ne bi bilo moguće, bilo je kontigent stanovništva koji je bio izraz socijalnog stanja u selu i gradu tog perioda. Promene u svakom socijalnom sistemu, a ne samo u socijalističkom, vodile bi ukidanju ove radne snage, a salaši bi morali da se transformišu u takav oblik proizvodne organizacije koja bi se zasnivala na raspodeli rada među članovima porodice. Polunaturalna i polurobna privreda karakteristična je za jedan period koji nije mogao dugo da traje. Salašari su bili izdvojeni i nisu imali svoju društvenu i kulturnu zajednicu, pa prema tome, ni salaš kao opisani način privređivanja i života nije mogao da opstane, a sa propadanjem salaša propao je jedan način privređivanja koji nije mogao trajno da se održi. Perspektivu salaša on vidi u transformaciji u «oblik farmerskog tipa privređivanja». U prilog ovoj tezi govori i Zorica Korica-Aćimović (Korica-Aćimović, 1994: 512-514), koja kaže da preostali salaši postepeno bivaju modernizovani: podižu se nove stambene i ekonomske zgrade, nakon skidanja zabrane kupuje se nova poljoprivredna mehanizacija, napuštaju se udaljeni salaši i grade novi uz puteve, koji se asfaltiraju. Premda ograničena i kontrolisana, modernizacija nije zaobišla seljaštvo u Srbiji (Šljukić, 2006a: 141-142), pa ni preostale vojvođanske salaše.

SALAŠI U VREME POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE

Premda su seljaci tokom celog socijalističkog perioda bili «ideološki sumnjivi», relativno veliki broj seljačkih gazdinstava, uključujući i ona koja su živela na salašima, razvio je određene osobine koje su ih učinile različitim od seljaka u drugim bivšim socijalističkim zemljama (sa izuzetkom Poljske) i transformisale ih u istom smeru (ali ne i u istoj meri) u kome su transformisana seljačka gazdinstva u zapadnoj Evropi. Umesto da budu samo radnici kolhoza, oni su (sa kratkim prekidom) ostali vlasnici svojih imanja. Oslanjajući se na njih, stekli su izvesnu količinu ekonomskog kapitala

(zgrade, mašine, uštеđevina). Takođe, sačuvali su i uvećali svoj kulturni kapital, jer su, ostajući seljaci, nastavili da sami obrađuju svoja imanja, zadržavajući vrednoću, inicijativnost i znanje. Drugim rečima, nije ih «iskvarila» kolektivizovana poljoprivreda.

«Famozna» 1989. godina nije zaobišla Srbiju. Vladajuća elita sasvim je dobro videla «šta piše na zidu», te su radikalne promene uvedene i u ekonomskoj i u političkoj sferi. U prvi plan došlo je pitanje svojine, između ostalog i svojine nad zemljom. Ovo pre svega zbog toga što se pitanje svojine ne tiče samo stvari i odnosa prema njima, već pre svega odnosa među ljudima, pojedincima i društvenim grupama. Jasno je da ovde govorimo o agrarnoj reformi, pojavi koja se po treći put u dvadesetom veku, javlja kao veoma važna za društva jugoistočne Evrope. Specifičnost jugoslovenskog «puta u socijalizam» učinila je agrarnu reformu u Srbiji manje radikalnom i manje ekstenzivnom od agrarne reforme drugim bivšim socijalističkim društvima.

Dve mere države u ovoj oblasti su od značaja za temu ovog rada. Prvo, to je ukidanje zemljišnog maksimuma (1990). Posledica ove mere bila je intenzifikacija tržišta zemlje. Do toga momenta, seljačka imanja bila su «zamrznuta» i «osrednjačena». Sada je prostor za konkurenciju bio otvoren i započela je diferencija među seljaštvom, pa tako i među salašarima. Salašari sa većim ekonomskim kapitalom i preduzetničkim duhom postepeno su povećavali svoja imanja i, proizvodeći uglavnom za tržište, pretvarali se u moderne poljoprivredne proizvođače («farmere»). Na strani «gubitnika» bili su sitni salašarski posedi i posedi starih salašara, koji su doživljavali (i doživljavaju) ekonomsko nazadovanje, sa tendencijom da sasvim nestanu. Ovaj proces bio je pojačan odlukom države da vrati zemlju oduzetu zbog neizvršavanja obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda i onu oduzetu prilikom rasformiranja seljačkih radnih zadruga (1991).

Nema sumnje da će neki salaši, sada u formi modernizovanih seljačkih gazdinstava koja uz pomoć porodične, ali i najamne radne snage, obrađuju više stotina sopstvene i zakupljene zemlje, postojati još dugo. Postojaće i oni salaši koje će nastanjivati siromašniji salašari koji, usled krize, nemaju gde da odu i da se deagrarizuju, iako bi to silno želeli, kao i oni koji su, zbog gubitka posla u industrijskim preduzećima, bili prinuđeni da se vrate poljoprivredi. Zanimljivo je da je i ono što je naizgled zauvek nestalo, a to je tradicionalni salašarski način života, udahnulo vojvođanskim salašima novi život. Radi se o razvoju specifičnog seoskog turizma na vojvođanskim salašima. Naime, pojedini salaši bivaju pretvarani u turističke objekte, sa restoranima i sobama za goste, koji posetiocima nude čari tradicionalnog načina života na salašima, uz, naravno, savremene sadržaje.

U salaškom naselju Gradina, istočno od Sombora, nalazi se «Dida Hornjakov salaš», građen u 19. i početkom 20. veka. Njega uređuje i njime rukovodi istoimeno društvo ljubitelja salaša, registrovano kao udruženje građana. Ciljevi ovog udruženja su očuvanje tradicionalne arhitekture salaša, načina života Bunjevaca i drugih salašara, tradicionalnog načina ishrane i pripremanja jela, narodnih običaja, biljnih

i životinjskih vrsta karakterističnih za salaše, kao i razvijanje duha tolerancije i poštovanja razlika. Ove ciljeve društvo nastoji da postigne kroz predavanja i izložbe, podučavanje zainteresovanih posetilaca pripremanju tradicionalnih jela, organizaciju radionica u cilju upoznavanja sa načinom života na salašima, itd.

Ako «Dida Hornjakov salaš» i nije u potpunosti ugostiteljsko-turistički objekat kojem je cilj sticanje zarade, «Salaš 137», koji se nalazi na putu Novi Sad – Sirig (Čenejski salaši), to sigurno jeste. Ovaj salaš ima restoran sa tradicionalnom vojvođanskom kuhinjom, kapaciteta ukupno 300 mesta, 14 luksuzno opremljenih soba, saunu, mini teretanu, travnate i peščane terene za rekreativno jahanje i štale sa 20 konja. U okviru «Salaša 137» deluju klub ljubitelja spotskog i rekreativnog jahanja, zatim klub za preponsko jahanje (koji čak organizuje i međunarodni turnir), Safari klub Internacional (međunarodna asocijacija etičkih lovaca koja postoji u 37 zemalja) i podružnica međunarodnog pokreta protiv brze hrane «Slow Food».

U blizini Novog Sada, na putu za Zrenjanin, postoji još jedan salaš ugostiteljsko-turističkog tipa, «Salaš 84». U ovaj salaš vlasnik je za tri godine uložio oko milion evra. Kapija na ulazu u salaš prekrivena je trskom, a od istog materijala su i krovovi. Salaš se greje sa deset kaljevih peći (najstarija napravljena pre 175 godina), od koji je šest od čuvene Žolnai keramike; restoran je kapaciteta 150 mesta, tu su i tri apartmana i prodavnica suvenira i proizvoda domaće radinosti, kao i veštačko jezero i ekonomski objekti sa koralom. Gostima se nudi obilazak salaša kao etno-kuće, jahanje, pecanje, veslanje i kupanje na jezeru, odbojka na pesku.

Vojvođanski salaši predstavljali su osoben način života i privređivanja (Stojanov). Nastalo polovinom 18. veka u specifičnim društvenim okolnostima (pretvaranje pašnjaka u oranice usled rasta potražnje za žitom u Evropi i dr), seljačko društvo vojvođanskih salašara opstalo je oko dve stotine godina, raspavši se polovinom 20. veka pod udarima državom rukovođene modernizacije. Kao i društvo starog američkog Juga u američkom Građanskom ratu i nakon njega, ovo je društvo «prohujalo sa vihorom». Ono što je od njega preostalo transformisalo se u više smerova, nastavivši da biva predmet istraživanja sociologije.

LITERATURA

Beljanski, Milenko(1994), «Salaši»,u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.

Ćurčić, Slobodan (1994), «Geografski razmeštaj salaša u Vojvodini», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.

Đisalov, Miodrag (1994), «Čuruški salaši i salašari», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.

Dejanac, Dušan (1994), «Salaši u velikokikindskom ataru», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.

Gajić, Tomislav (1994), «Salaši Bačkog Petrovog sela», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.
Korica – Aćimović, Zorica (1994), «Salaši na severo – zapadu Bačke», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.
Kostić, Cvetko (1975), *Sociologija sela*, ICS, Beograd.
Lazić, Veselin (1994), «Tri potiska salaša», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.
Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, 1980.
Litavsky, Pavel (1994), «Skica za portret vojvođanskih salaša i salašara», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.
Mendras, Henri (1986), *Seljačka društva*, Globus, Zagreb.
Mitrović, Milovan (1998), *Sociologija sela*, SDS, Beograd.
Stojanov, Mladen (2004), *Sociologija seoskih kolektiva*, Matica srpska i Zavod za sociologiju razvoja sela, Novi Sad – Beograd.
Šarčević, A. Nedeljka (1994), «Sluge na salašima u okolini Subotice», u Zborniku radova *Ej, salaši*, PČESA, Novi Sad.
Šljukić, Srđan (2006a), "Agriculture and the Changes of the Social Structure: The Case of Serbia", *Sociologija* Vol. XLVIII, N 2.
Šljukić, Srđan (2006b), "Socijalni kapital i ruralni razvoj: seljaštvo i kooperacija u AP Vojvodini», u zborniku *Socijalni kapital i društvena integracija*, priredio M. Tripković, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za sociologiju.

Marica Šljukić
Srđan Šljukić

SALAŠ SETTLEMENTS IN VOJVODINA: TRADITION AND TRANSFORMATION

ABSTRACT

In this paper the authors have been trying to present and to analyze appearance, functioning and transformation of salaš settlements in Vojvodina. Artists, journalists, ethnologists, historians and agricultural engineers pay more attention to salaš settlements than sociologists do. Peasant society of salaš settlements in Vojvodina appeared in the middle of the 18th century in specific social circumstances. The authors deal with structure and functions of salaš settlements, their types, division of labor, family and social life, and especially with destruction of this peasant society and its transformation. Being transformed in several ways and directions, salaš settlements continue to be a part of the research field of sociology.

Key words: salaš settlements in Vojvodina, peasant society, types of salaš settlements, division of labor, tradition, transformation of salaš settlements.

UDK 342.76(497.11)
343.275/.278(497.11)
343.4(497.11)

PET FRAGMENATA O LUSTRACIJI

Radivoj Stepanov

SAŽETAK

Rad obuhvata pet fragmenata o lustraciji. Fragment prvi "uvodi" u problematiku lustracije i postavlja neka osnovna pitanja vezana za tu tematiku. Drugi fragment obuhvata etimološku i istorijsku dimenziju lustracije. Treći fragment obuhvata osnovne karakteristike lustracije u bivšim komunističkim zemljama Evrope. Četvrti fragment izlaže argumente pro et contra lustracije. U petom fragmentu analizirani su neki pravni i politički problemi odložene lustracije u Srbiji.

Ključne reči: lustracija, zakon, odgovornost, kršenje, ljudska prava.

FRAGMENT I

U "Službenom glasniku RS" 30. maja 2003. godine objavljen je *Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava*. Zakon je zbog svoje sadržine - materiae regulationis - nazvan *Zakon o lustraciji*. Priprema ovog Zakona tekla je tokom druge polovine 2002. godine, uz različite komentare - najčešće ironične i omalovažavajuće, a samo sporadično stručne prirode. U tzv. "prelaznim i završnim odredbama" ovog Zakona stoji sledeće: a. da Zakon stupa na snagu "osmog dana po objavljivanju"; b. da organi za sprovođenje postupka lustracije "obrazuju se u roku od 60 dana od dana stupanja na snagu ovog zakona"; c. da se Zakon o lustraciji "primenjuje 10 godina od dana stupanja na snagu".

Od donošenja (2003) pa sve do sada (2007) nije ništa učinjeno na primeni Zakona: organi za sprovođenje lustracije nisu obrazovani a nijedno delo (predviđeno Zakonom) nije procesuirano! Kratko rečeno, Zakon je ostao "mrtvo slovo na papiru". Zakon koji je donet, a ne primenjuje se, ostavlja veoma loš utisak o pravnom sistemu (odnosne države): on govori o ukupno slabom kvalitetu takvog sistema bilo da

je reč o njegovoj konzistenciji, efikasnosti ili funkcionalnosti. Ostalo je šest godina do prestanka važenja Zakona o lustraciji. U protekle četiri godine ne samo što nije manje „pravnih nejasnoća", već je upravo obrnuto, čini se da se pravne (i političke) nejasnoće uvećavaju, da se širi broj pitanja vezanih za Zakon o lustraciji koja ostaju bez odgovora! Na primer: šta znači lustracija, gde je ona sprovedena, kakav je politički i pravni učinak njenog primenjivanja, koji su motivi njenog ozakonjenja, kako se lustracijom prevladava politička prošlost naroda ili pojedinaca itd.

FRAGMENT II

Izraz *lustracija* je latinskog porekla – *lustratio*; ona najpre označava religijski običaj *očišćenja* potapanjem u vodu, ili očišćenja žrtvovanjem, ili očišćenje putem škropljenja tečnostima dobijenim od masline. U Rimu se, ponekad, obred lustracije obavljao pomoću dima (za koji se verovalo takođe da ima purifikacijski efekat) nastalog paljenjem nekih posebnih materijala, dok je u dionizijskim misterijama vazduh predstavljao omiljeno sredstvo u lustracijskim ritualima.

Rimljani su obavljali lustracije u mnogim prilikama. Cilj rimskih lustracija nije bio da (ponovo) uspostave harmoniju nakon počinjenog zločina nego da dobiju blagoslov za osobe ili stvari koje su bile lustrirane/purifikovane. Stoga su, na primer, čitava polja, oranice, bile purifikovane posle setve. Ovce su bile lustrirane za vreme Palilija (Palilia) veoma složenim ritualom: čoban bi predveče poškropio stado, ukrasio ovce lišćem i grančicama, zapalio razne biljke i ponudio žrtvu Pelesu. Cilj ovakve lustracije bio je da se stado sačuva od bolesti ili zaraze. Docnije su bili lustrirani i ljudi, ponajpre vojnici. Sve rimske čete, pre odlaska u borbu, bile su lustrirane. A kako je ritual vršen za vreme obilaska trupa od strane vojskovođa, onda se i sama reč *lustratio* počela koristiti u ovom značenju (obilazak/pregled/provera vojnih trupa). Ova lustracija (kopnenih) vojnih trupa verovatno je nalikovala lustracijama vršenim u mornarici. Naime, pre odlaska na put svaki je mornar ćuteći stajao dok sveštenik ne bi usmrtio žrtve, i potom, noseći žrtve (καθάρσια), obišao tri puta u čamcu oko brodova mornaričke flote. Zna se da je za lustraciju makedonske vojske bio korišćen pas, koji bi bio raspolućen, te bi jedna polovina (tela) bila bačena na levu a druga polovina na desnu stranu, a vojska bi zauzela položaj između ta dva mesta gde bi delovi psa pali.

U Rimu bi posle svake prirodne katastrofe bili obavljeni rituali - *lustratio classium* ili *exercitus*, kako bi se bogovima dalo što im pripada. *Ambilustrium* je bila purifikativna ceremonija koja se regularno održavala posle svake *quinquennial census* (*lustrum*).[1]

Lustracija se u Grčkoj označava izrazom: κάθαρσις. Obično su lustracije u antičkoj Grčkoj činjene za one osobe koje bi sebe uprljale nekom kriminalnom aktivnošću. Ponekad bi čitavi gradovi i države bili podvrgavani činom purifikacije ne bi li

[1] *Quinquennial census* je popis stanovništva koji se vršio svakih 5 godina.

se tako kompenzovao počinjen zločin. Najpoznatije ovakvo *pro*čišćenje odnosilo se na samu Atinu. To čuveno očišćenja je izvršio Epimenies sa Krita, nakon Kilonijskog masakra. Očišćenja (purifikacije) su u Antičkoj Grčkoj bila sprovođena i kada bi sveto mesto bilo *o*nečišćeno/uprljano profanom upotrebom, kao, na primer, na ostrvu Delos (o tome govori Tukidid).

U grčkoj tradiciji mogu se pronaći dve jasno razgraničene ideje koje se odnose na čin lustracije. Prva je ideja da čovekova priroda mora biti očišćena od krivice pre nego što uđe u zajednicu sa Bogom ili se poveže sa drugim čovekom. Druga ideja je da krivica mora biti okajana svojevoljno (voluntarno) kako bi se izbegla kazna. Takva je distinkcija teško uočljiva između latinskih termina *lustratio, piacula, piamenta, caerimoniae*. Krivica i nečistota mogu nastati iz raznih razloga - pored opšte ideje da je čoveku uvek potrebna purifikacija, prema religijskim načelima, krivica može da nastane – ubistvom; dodirom sa mrtvacem; seksualanim činom; uočavanjem znaka božje volje. Prvi razlog - ubistvo - jedini je pravi motiv koji involvira moralnu ideju krivice i on je bio najznačajniji u Grčkoj tradiciji. *Lustracija* je, dakle, termin pod kojim se podrazumevaju sve metode purifikacije i ekspijacije (lat.: *expio* - oprostiti grehe, umilostiviti, ispaštati).

U današnjem vremenu i u pretežno "političkom kontekstu" lustracija označava pročišćavanje institucija vlasti i javnih službi od članova elite, beneficijara i saradnika bivšeg režima. Reč je o "sistemskim", odn. režimskim merama koje se preduzimaju u nizu bivših komunističkih i nekih drugih zemalja, čija je neposredna prošlost bila opterećena teškim kršenjima ljudskih prava, povredama privatnosti, doušništvom i "otkucavanjima", unutrašnjim sukobima ili drugim posledicama diktature. Lustracija je, dakle, važan deo šireg procesa suočavanja sa nasleđem prošlosti. U tom procesu treba da se utvrdi istina o nemilim događajima i odgovornost za te događaje, kako bi se uspostavila vladavina prava, omogućilo nacionalno pomirenje i otklonila opasnost od budućih sličnih događaja. Uz termin lustracija, za istu meru koristi se i termin diskvalifikacija (Milosavljević: www. informator.co.yu...).

FRAGMENT III

Sve zemlje Istočne Evrope i Sovjetskog bloka u postkomunističkom razdoblju prošle su izrazitije ili diskretnije kroz proces lustracije.

U postkomunističkim zemljama gde su na vlasti ostali predstavnici ranijeg režima lustracija se ili nije "otvoreno" sprovodila ili nije imala odgovarajuću zakonsku formu (to se odnosi na Ukrajinu, Moldaviju, Rumuniju, Rusiju, Belorusiju). U zemljama gde su se na vlast posle antikomunističke revolucije vratile postkomunističke partije, proces lustracije se kretao u "mekim" oblicima sve dok nije i polako utihnuo (Mađarska, Slovačka, Bugarska) (http://www.hro.org/editions/hrdef/399/0309.htm Люстрация в Центральной и Восточной Европе - акт справедливости или способ легитимации новой правящей элиты?).

ČEŠKA/SLOVAČKA

Pre prvih parlamentarnih izbora 1990. u Čehoslovačkoj je zatraženo da svi kandidati za poslaničke i druge visoke državne funkcije prođu lustracijski postupak kako bi se utvrdilo da li su sarađivali sa bivšom tajnom službom. Ukoliko se ispostavilo da su sarađivali, kandidati su mogli da odustanu od kandidature bez obrazloženja, a ako bi i pored toga ostali na izbornim listama, bili bi objavljivani rezultati njihovih lustracija, čime su gubili šansu da budu izabrani. Donošenjem *Zakona o nezakonitosti komunističkog režima* iz 1991. godine Čehoslovačka je postala prva zemlja iza bivše "gvozdene zavese" koja se obračunala sa svojom prošlošću, ali je i tamo policiji, koja je ostala bez nadzora prvih meseci nakon plišane revolucije, ostavljeno dovoljno vremena da uništi dobar deo važnih dosijea. „Pročišćenje" je obuhvatilo sve institucije, počev od organa izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, preko vojske, policije i diplomatije, a nisu pošteđeni ni *univerziteti* i sve javne službe. Posebna pažnja poklonjena je mreži doušnika i zaposlenima u službi državne bezbednosti, narodne milicije i organima Komunističke partije. U čehoslovačkom zakonu o lustraciji se, između ostalog, kaže: "Komunistička partija Češke, njeno rukovodstvo i članovi nose odgovornost za metode ostvarivanja vlasti za period 1948–1989. za pogrome i uništavanje tradicionalnih vrednosti evropske civilizacije, za svesno narušavanje prava i sloboda čoveka, za ekonomsko i moralno nazadovanje do kojeg je došlo sudskim prestupima i terorom protiv onih koji su imali drugačije poglede, za zamenu postojeće ekonomije direktnim upravljanjem, uništavanjem tradicionalnog prava na sopstvenost, zloupotrebu vaspitanjem, obrazovanjem, naukom i kulturom radi političkih i ideoloških ciljeva, za bezobzirno uništavanje prirode... Komunistička partija Češke bila je kriminalna organizacija dostojna osude, kao i druge organizacije zasnovane na njenoj ideologiji, čija delatnost je bila usmerena na lišavanje ljudi njihovih prava i na gušenje demokratije" (http://www.hro.org/editions/hrdef/399/0309.htm).

Pod udar ovog zakona dospelo je 160 000 lica, saradnika komunističkog režima u periodu 1948-1989. Kadrovski saradnici i tajni agenti specijalnih službi, saradnici partijskog aparata KPČ, koji su politički rukovodili državnom bezbednošću, lišavani su na 5 godina prava da imaju odgovorne funkcije, ako je komisija dokazala njihovu krivicu. Po zakonu, provera je trajala dva meseca, ali ponekad je trajala i mnogo duže. Oni za koje je dokazana umešanost u pomenute radnje smesta su udaljavani iz državnih struktura.

Godine 1996. građani Češke dobili su pravo da se upoznaju sa dosijeima specijalnih službi koji su bili otvoreni protiv njih, ali ne i sa tuđim dosijeima. Sada u Češkoj svi kandidati za čelna mesta u državi moraju da prođu lustracijski postupak. To se odnosi i na parlamentarne zastupnike, članove vlade, sudije Vrhovnog suda i diplomate. Osim toga, 1995. godine osnovano je i posebno telo za ispitivanje zločina komunizma, na osnovu kojih je podneto oko 100 krivičnih prijava. U to vreme pitanja o sprovođenju lustracije često su se koristila u političkoj borbi za određene

državne funkcije. Našli su se čak i materijali koji su pokazivali da ima osnova i za razmatranje Havela kao mogućeg kandidata za saradnju. Havel je pokušavao da stavi veto na produžavanje zakona o dekomunizaciji do 2000. godine (njegovo delovanje se završavalo 1996) ali parlament tu njegovu meru nije podržao i sada zakon nema ograničenje trajanja (http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?156).

Nakon raspada zajedničke države, Zakon o lustraciji ukinut je u Slovačkoj. U Slovačkoj se rukovodstvo države krajnje odbojno odnosilo prema lustraciji stavljajući je u rang sa nekim sličnim ranijim (komunističkim) "čistkama". Čak i u slučajevima kad je sud priznavao postojanje krivice, kazna je bila minimalna.

POLJSKA

Osam godina trajale su parlamentarne borbe u Poljskoj oko toga da li je potrebno sprovesti lustraciju i na koji način. Inicijativu je pre nekoliko godina podneo desni blok *Izborna akcija Solidarnost*, koji se polovinom devedesetih vratio na vlast. U međuvremenu je policija uništila dobar deo arhiva poljske komunističke službe, a deo onog što je ostalo stavljeno je na raspolaganje lustracionom sudu koji proverava prošlost istaknutih javnih ličnosti. Poljski *Zakon o lustraciji* donet je 1997. godine. Ovim Zakonom trebalo je, u prvom redu, da se proveri istinitost izjava lica na visokim položajima o njihovim verovatnim vezama s organima bezbednosti u komunističko vreme. Apsurdno, ali istinito je da je lustracioni sud kao glavne svedoke morao da poziva bivše policijske funkcionere od kojih su neki po službenoj dužnosti falsifikovali izveštaje o svojim političkim protivnicima tako što su ih predstavili kao špijune. Posao oko „raskida sa prošlošću" u Poljskoj se toliko iskomplikovao da je čak i Leh Valensa, vođa „Solidarnosti" i predsednik države, odgovarao pred lustracionim sudom. Lustracija je u Poljskoj obuhvatila 25000 funkcionera u državnim i javnim službama - od predsednika države, premijera, ministra, poslanika i načelnika okruga, uključujući i visoke službenike u kabinetima predsednika i premijera. Prema Zakonu, kroz lustraciju prolaze sudije, tužioci i advokati, ali i direktori državne televizije i radija, i direktori i glavni urednici dveju državnih agencija. Svako od navedenih ljudi je potpisao lustracijsku izjavu u kojoj je trebalo navesti eventualnu saradnju sa komunističkim tajnim službama. Pre nekoliko godina dogodilo se da je čak i ministar unutrašnjih poslova samo zbog sumnje da je osumnjičen izbačen iz *Izborne akcije Solidarnost*, a protiv desetak poslanika sproveden je sudski postupak. Poljacima je 2001. godine omogućeno da pogledaju svoja dosijea, a dokumentima raspolaže Institut narodnog sećanja, koji je osnovan po uzoru na nemačku ustanovu koju vodi pastor Fon Gauk (http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?156).

Poljski mediji spremaju se za lustraciju svojih novinara pošto ih na to od jeseni obavezuje novi zakon, ali još ne znaju šta da rade ako se pokaže da je novinar zaista sarađivao sa komunističkim službama državne bezbednosti. Zakon, koji je nedavno usvojio donji dom - Sejm, a očekuje se da će bez problema proći i u gor-

njem domu parlamenta - Senatu, i kod šefa države, zahteva u svim medijima, kako javnim tako i privatnim, lustraciju svih novinara rođenih pre 1972. godine. Do sada se tražilo samo od šefova tri javna servisa - nacionalnog radija, televizije i novinske agencije PAP da dokažu da se nisu ogrešili saradnjom s tajnom policijom bivšeg komunističkog režima. Iako novi zakon jasno kaže da saradnja s tim službama može da bude razlog za otkaz ili smenjivanje s funkcije, glavni i odgovorni urednici medija u Poljskoj još nisu sigurni da li bi trebalo automatski da redakcije očiste od svih bivših agenata.

Beskompromisan je samo direktor nacionalne televizije Bronjislav Vildštajn (Bronislaw Wildstein) koji je u dnevnim novinama „Žiće Varšavi" (Zycie Warszawy) izjavio: „Rastaćemo se od novinara koji su sarađivali sa službama bezbednosti. Ne bojim se da će nam zafaliti novinari". Komercijalna televizija Polsat namerava da proveri svaki slučaj posebno. „Ne mislim da to (otkaz) može da se uvede kao opštevažeće pravilo. Ako se pokaže da je neko bio saradnik DB, procenjivaćemo prvo da li on ugrožava verodostojnost stanice", kazao je glavni urednik Boguslav Hrabota (Boguslaw Hrabota). Udruženje novinara Poljske insitira na tome da se prvo precizno odredi ko je uopšte novinar u smislu Zakona o lustraciji. „Senat treba da odredi precizno ko je novinar, da se iz lustracije ne izvuku slobodni novinari koji su registrovani kao fizička lica a pred zakonom su u stvari privrednici", upozorila je na rupu u zakonu šef novinarskog udruženja Kristina Mokrošinjska (Krystyna Mokrosinska) (Beta).

Ove 2007. godine Poljska kreće u najmasovniju lustraciju u postkomunističkoj Evropi. Gotovo 700000 Poljaka raznih profesija moraće da podnese potvrdu da nije „uprljalo ruke" saradnjom sa specijalnim službama komunističkog režima. Pored političara na svim nivoima, od državnog do lokalnog, potvrdu o lustraciji od Instituta narodnog pamćenja moraju da traže i svi novinari rođeni pre avgusta 1972, advokati, poreski konsultanti, notari, pedagozi na univerzitetima, direktori škola, direktori državnih preduzeća, uprava berze, šefovi sportskih saveza. Kao i prema prethodnom Zakonu iz 1997, kažnjavaće se takozvana *lustraciona laž* gubitkom prava na obavljanje javne funkcije narednih 10 godina za one koji su slagali da nisu sarađivali s totalitarnom tajnom policijom i drugim službama bezbednosti komunističke Poljske. Onom ko prizna saradnju preti gubitak funkcije ili radnog mesta, ali samo ako tako odluči njegov poslodavac. U spornim slučajevima odlučivaće sud, ali ne više specijalni lustracioni, već okružni sudovi, što izaziva velike bojazni da će pravosuđe bukvalno zagušiti lustracioni procesi. (Beta)

NEMAČKA

U Nemačkoj su *Zakonom o dokumentaciji ŠTAZI* iz 1991. bili pogođeni samo zaposleni u istočnonemačkoj službi državne bezbednosti i njihovi doušnici. Prema tom Zakonu tajne arhive Štazija su zaplenjene i danas se nalaze pod upravom

posebne državne ustanove. Svi građani Istočne Nemačke dobili su pristup svojim dokumentima. Tada je oko 90000 zaposlenih i 170000 doušnika izgubilo posao, i bilo im je zabranjeno da rade u vladinim službama. Drastičan primer je pokrajina Saksonija, u kojoj je posao izgubilo 13500 nastavnika i rukovodilaca škola i univerziteta pošto je utvrđeno da su bili doušnici, dok su gotovo svi profesori marksizma i lenjinizma bili udaljeni iz prosvete.

Nakon ujedinjenja Nemačke, nijedan funkcioner bivšeg NDR-a nije mogao da dođe na važne političke ili društvene položaje. Zanemarljivo mali broj oficira istočnonemačke vojske mogao je da nastavi vojnu karijeru u Bundesveru, a takođe je i mali broj diplomata mogao da nastavi da radi u Saveznoj Republici Nemačkoj. Istovremeno, u dogovoru o ujedinjenju Nemačke postojao je paragraf da činovnici državnih ustanova moraju ponovno podneti zahtev o prijemu na posao. Sve arhive su predane tzv. Komisiji Gauka - po imenu bivšeg pastora iz Rostoka, ranijeg disidenta, kome je povereno da upravlja dostupom materijalima. Njegovo odeljenje imalo je nekoliko hiljada saradnika, mada su u početku tu radili samo Zapadni Nemci. Državni organi su dobili pravo da iz Arhive traže podatke za svakog ko bi se javio na posao. Ako bi se dobila informacija o saradnji sa tajnim službama, pretendent na dužnost bio bi otpušten.

RUSIJA

Pre kraja Perestrojke, raspada SSSR i nastajanja Rusije donet je *Zakon da se otvori sva dokumentacija koju poseduje KGB o represiji nad sopstvenim građanima.* Ubrzo potom donet je novi zakon koji je poništio stari, i koji kaže da se može otvoriti samo ona građa koja više nema operativnu vrednost. Državni zakon o unutrašnjoj bezbednosti dodaje da se građa može otvoriti tek nakon 50 godina, a i tada samo ako nema živih ljudi ili njihovih rođaka kojima bi otvaranje dokumentacije moglo da naškodi. Na taj način onemogućeno je da žrtve ikada vide svoje dosijee. Otuda je od 1991. do 2000. godine otvoreno samo oko 10000 stranica izveštaja KGB-a, što je izuzetno malo ukoliko se ima u vidu koliko dugo je trajao Sovjetski Savez, koliko je ljudi u njemu živelo i koliko je stradalo u represijama. Ono što je zatečeno pažljivo je pročišćeno od imena saradnika službe. S obzirom na veličinu represije koja se događala u SSSR, posle prvog naleta gladi za otvaranjem arhiva KGB, ljudi su uskoro shvatili da bi ti postupci doneli više štete nego koristi, jer je gotovo bilo je uobičajeno da su se oko mnogih ljudi pravila planirana špijunska okruženja, sastavljena, recimo, od lažnih komšija, i sl. Prema zakonu, svaki građanin Rusije danas ima pravo da ode u nekadašnji KGB da vidi da li imaju nešto o njemu, ali u stvarnosti ne postoje nikakve garancije da će ikada dobiti ikakav materijal, a u najboljem slučaju, može se dobiti potpuno pročišćen materijal, bez imena onoga koji je zadužen da špijunira. Mnogi "ocem lustracije" smatraju Hruščova s njegovim lustracionim referatom na XX kongresu, a kada je lustracija 1964. primenjena i na samog Hruščova on je bio

prinuđen da se povuče sa svih partijskih i državnih dužnosti (http://www.srpskarec.co.yu/arhiva/295/dajstranu.php?a=5).

MAĐARSKA

U Mađarskoj je tek posle četvrte godine vladavine prve postkomunističke vlasti, 1994. parlament uspeo da *izglasa Zakon o lustraciji nekih važnih ličnosti.* Komisija za lustraciju, koju bira komisija državnog veća, sastoji se od trojice pažljivo proverenih sudija i ima zadatak da utvrdi ko je od aktuelnih državnih službenika tokom perioda od 1945. do 1990. bio uključen u rad mađarske Službe državne bezbednosti. Obavezi da se podvrgnu lustraciji podležu predsednik republike, ministri i državni sekretari, zatim članovi parlamenta i Ustavnog suda, vrhovni sudija, vrhovni tužilac i njihovi zamenici, direktori, njihovi zamenici, članovi upravnih odbora u državnom radiju i televiziji, rukovodioci u državnoj novinskoj agenciji, predsednik Narodne banke, potpredsednici i članovi Saveta Narodne banke. Ako se za nekoga ustanovi da je bio povezan sa tajnom službom, Komisija ga obavezuje da podnese ostavku na položaj, ili mu se obznanjuje veza sa "nacionalnom špijunskom službom", a licu je ostavljeno pravo žalbe. To je bio slučaj s prethodnim mađarskim premijerom Đulom Hornom i sa još nekoliko visokih službenika njegove Socijalističke stranke. Oni nisu podneli ostavke, pa su njihovi dosije objavljeni u mađarskoj štampi. Od 1997. godine svi mađarski građani imaju pristup državnom arhivu, gde mogu proveriti svoja dosijea.

Ustavni sud Mađarske razmotrio je odredbe Zakona o lustraciji i priznao da taj "zakon osvete" nije u skladu sa Ustavom. U decembru 1994. Ustavni sud je doneo rešenje o ograničavanju "biografske kontrole" u odnosu na lica koja zauzimaju državne funkcije i ograničavanju korišćenja informacija o njima.

DRUGE ZEMLJE

Pribaltičke zemlje: Estonija, Litvanija i Letonija početkom 1990. godine donele su "svoje" zakone o lustraciji. Tako je Estonija donela *Zakon o vansudskim masovnim represijama u Sovjetskoj Estoniji u periodu 1940—1950.* Litvanija je 1992. donela *Zakon o izboru poslanika* a *Zakon o izboru u Sejm* 1995. godine. Letonija je 1996. donela *Zakon o proveri mandata poslanika za koje se smatra da su svesno sarađivali sa specijalnim službama SSSR-a ili drugih država.*

U Bugarskoj je 1992. antikomunistička parlamentarna većina uspela da u nekoliko zakona uključi specijalne paragrafe o dekomunizaciji, koje je kasnije ustavni sud proglasio da su bez zakonske sile. Van snage je stavljen *Zakon o dekomunizaciji nauke i obrazovanja* donet decembra 1992. koji je zabranjivao bivšim aktivistima Kompartije i predavačima komunističke ideologije da imaju rukovodeće dužnosti u naučnim ustanovama i na fakultetima. Istovremeno, donet je Zakon kojim se za-

branjuje širenje informacija o delatnosti tajnih službi i publikacija dokumenata, koji potvrđuju postojanje veze političara i državnih činovnika s organima državne bezbednosti.

U Albaniji su 1995. godine doneta dva lustraciona zakona: *Zakon o verifikaciji moralnog lika službenika i drugih lica vezanih za odbranu demokratske vlasti*[2] i *Zakon o genocidu i zločinima protiv čovečnosti počinjenih u Albaniji u vreme komunističkog režima iz političkih, ideoloških i religioznih motiva.*

U Hrvatskoj cirkulišu samo predlozi zakona o lustraciji. Zbog još nedefinisanog odnosa prema prošlosti stradale su nevine žrtve - mediji, koji bi inače trebalo da budu promoteri tranzicionih vlasti.

Od zemalja iz bivše Jugoslavije jedino je Slovenija predvidela lustraciju, ali samo u pravosuđu kroz *Zakon o sudovima.* Njime je onemogućen reizbor sudija koji su učestvovali u procesima u kojima je bilo kršenja ljudskih prava.

FRAGMENT IV

Evropska novija istorija poznaje različite vidove lustracije. Naime, lustraciju su nakon Drugog svetskog rata primenjivale pojedine evropske zemlje: Francuska - *epuration*[3], Italija - *defašizaciju*, Nemačka – *denacifikaciju.* Zakonodavno organizovanje lustracije i njena praksa podelili su postkomunističku Evropu na pobornike i protivnike lustracije. Brojni su argumenti navedeni *pro et contra* lustracije.

Kao osnovne razloge *protiv* lustracije, zasnovane na nemačkom iskustvu, profesor Univerziteta u Bremenu Klaus Ofe (Claus Offe) ističe:

- lustracija može koštati zemlju gubitka značajnog dela administrativnih, upravljačkih ili drugih stručnjaka;
- ona može dovesti do kažnjavanja nekih koji u suštinskom smislu nisu više krivi od niza drugih koji ostaju neobuhvaćeni (nekažnjeni);
- lustracija može otvoriti sezonu „lova na veštice" protiv odviše "levo" ili "desno" orijentisanih snaga ili drugih oponenata režimu;
- ona daje priliku za ucene, naročito kad se zasniva na dosijeima službi državne bezbednosti, jer se pokazuje da dosijei mogu biti nekompletni, netačni ili, čak, falsifikovani;
- lustracija usmerena isključivo prema pripadništvu novoproskribovanim organizacijama, kakve su komunistička partija ili tajna policija bivšeg režima, direktno podseća na kolektivnu odgovornost i krivicu zbog udruživanja, odnosno pripadništva (www.informator.co.yu...Milosavljević);

---

[2] U međuvremenu je ustavnost ovog zakona dovedena u pitanje pred Ustavnim sudom Albanije.

[3] Tadašnji francuski predsednik De Gol je 1945. primenio surove mere lustracijskog postupka (l'épuration) koje jedva da bi ko razuman mogao poželeti - surovo su kažnjeni kolaboracionisti, ali i poznati pisci i ideolozi (M. Đorđević).

- lustracija stvara permanentan osećaj lične nesigurnosti koji je egzistencijalne, političke, pravne prirode;
- pravna i proceduralna neodrživost lustracije ispoljava se u njenom retroaktivnom delovanju, dakle, u izricanju kazne (sankcije) za delo koje u vreme izvršenja nije bilo predviđeno kao inkriminisano, čime je povređen temeljni pravni princip: *nullum crimen nulla poena sine lege* (Čavoški, Stefanovski 2002: 29).

Razlozi koji idu *u prilog* sprovođenja lustracuje su sledeći:

- lustracija nije samo pravni čin kažnjavanja već i moralna osuda onih koji su otvoreno ili prikriveno pomagali totalitarni režim proganjanjem političkih protivnika i tiranisanju čitavog naroda;
- procesi demokratske transformacije "na nivou sistema" ne mogu teći na staroj ideološkoj matrici i sa "političkim vojnicima" starog režima u institucijama vlasti, javnih službi, sudova, obrazovanju, privredi, medijima;
- u pravosudnim strukturama je neodrživo da ista nomenklatura (sudije i tužioci) žrtvama sistema najpre izriču drakonske kazne, a potom obeštećenja za pretrpljena fizička i duševna sakaćenja;
- u obrazovnim strukturama teško da isti ljudi mogu kreirati nov sistem vrednosti koji je dijametralno suprotan prethodnom sistemu vrednosti čiji su bili pobornici;
- ne odgovara se samo za zločin već i za greh; zločin i greh ne mogu se uvek poistovetiti, ali i jedan i drugi čin veoma često nalaze se u istom polju; drugim rečima, ne odgovara se samo za delo protivno pravu već i protivno moralu; *denuncijacija* je nemoralno delo, koje, kada se dokaže, mora biti sankcionisano; moralni zakon baštini devetu Božiju zapovest iz Mojsijevog zakona koja glasi: "Ne svedoči lažno na bližnjega svoga" (www.yurope.com...Đorđević);
- sa pravnog stanovišta lustracija (diskvalifikacija) predstavlja naročiti vid pravne odgovornosti, odnosno vrstu *ne*krivične sankcije koja je najbliža onome što se obično podrazumeva pod *administrativnom kaznom*; osnov za administrativnu sankciju nalazi se u individualnoj odgovornosti koju određena lica snose zbog učešća u planiranju i sprovođenju politike represije i kršenja ljudskih prava;
- odluka o lustraciji treba da bude usklađena sa međunarodnim standardima ljudskih prava kako bi izgubila svaku sličnost sa „lovom na veštice", osvetom ili borbom za promociju partijskih interesa novih demokratskih vlasti.

Imajući u vidu dosadašnja iskustva brojnih evropskih država i neka ekspertska stanovišta, lustracija treba da se primenjuje na elementarnim civilizacijskim principima.

Prvo, lustracija kao izvestan minimum mora poštovati međunarodne standarde o ljudskim pravima, a u prvom redu: *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvenciju br. 111 protiv diskriminacije u zapošljavanju i izboru zanimanja, Evrop-*

sku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i odgovarajuće dokumente OEBS-a (www.informator.co.yu...Milosavljević).

Drugo, lustracija treba da se zasniva isključivo na *individualnoj*, a ne na kolektivnoj osnovi. Odluka o "lustriranju" svakog pojedinca treba da bude doneta od strane nezavisnog tribunala, u postupku koji omogućuje utvrđivanje krivice, a na osnovu pretpostavke nevinosti. Konačno, svakom pojedincu treba omogućiti da iznese svoju odbranu i pravo da se žali na odluku o diskvalifikaciji.

Treće, lustracija treba da bude preduzeta isključivo na osnovu zakona, koji je donet u skladu sa ustavom, a nipošto na osnovu administrativnih ili drugih akata niže pravne snage od zakona.

Četvrto, lustraciju treba ograničiti na položaje sa kojih se može ozbiljnije uticati na politiku kršenja ljudskih prava: viši položaji vladinih službenika koji uključuju odgovornost za kreiranje i sprovođenje politike vlade i praksu u oblasti unutrašnje bezbednosti, svi položaji sa kojih se mogu narediti ili vršiti zloupotrebe ljudskih prava, kao što su položaji u policiji, snagama bezbednosti i obaveštajnim službama, pravosuđu, tužilaštvu i drugim ustanovama koje vrše zadatke u vezi sa izvršavanjem krivičnog ili građanskog zakonodavstva, u odnosu na položaje na koje se dolazi putem opštih izbora.

Peto, lustracione mere trebalo bi da se primene za dela počinjena u određenom skorijem periodu vremena, koji bi mogao da iznosi deset godina. Od tih mera trebalo bi izuzeti lica koja su bila mlađa od 18 godina u vreme izvršenja kažnjivih akata, lica koja su bila prinuđena na saradnju, kao i ona koja su u dobroj nameri, odnosno bez svesnog pristanka, sarađivali sa odnosnim organizacijama i službama.

Šesto, lustraciju treba da sprovodi specijalno formirana i nezavisna komisija, koju bi mogao birati šef države uz potvrdu parlamenta. Licima koja se izlažu ovoj meri treba da bude omogućeno da iznesu svoju odbranu i da ponude činjenice kojima će moći da ospore dokaze protiv njih. Oni treba da uživaju pravo na pravni savet i advokata, kao i pravo žalbe redovnom sudu na odluku komisije koja sprovodi postupak lustracije (www.informator.co.yu...Milosavljević).

FRAGMENT V

Srbija je 2003. godine pokazala zakonodavnu inicijativu za pravno prevladavanje autoritarne prošlosti i posle donošenja Zakona o lustraciji procesi lustracije su zamrznuti. U Grčkoj, Portugalu, Španiji, Čileu, Argentini, Boliviji i Južnoj Africi lustracije nije bilo, jer su se ove zemlje opredelile za „politiku zaborava" (www.danas.co.yu...Ivošević).

Značajan "doprinos" zamrzavanju lustracije dala je izvršna vlast. S jedne strane, izvršna vlast nije prstom mrdnula da Zakon o lustraciji sprovede u život, a s druge strane, pomenuti zakon je „pljuvala na pasja usta" tvrdeći da će on biti postko-

munistički „lov na veštice" i da će poslužiti samo kao rekvizit za obračun sa političkim neistomišljenicima.

Predsednik Narodne skupštine Srbije nedavno je obećao da će lustracioni zakon najzad biti postavljen na pravni kolosek, da će biti pušten u pravni saobraćaj i da će lustracioni organ najzad biti obrazovan. Primena ovog zakona trebalo je da otpočne 11. septembra 2003. godine, ali nije, pa bismo uskoro mogli da obeležimo četvorogodišnjicu uspešnog ignorisanja lustracije (www.danas.co.yu...Ivošević).

Kako je „lustracija na srpski način" zamišljena?

Prvo, Zakon o lustraciji naglasio je da je razlog za odgovornost *kršenje ljudskih prava* i ništa (drugo) izvan toga! Istovremeno zakon je "samozaštitno" naglasio da pripadnost političkoj stranci, organizaciji ili grupi, sama po sebi, nije (i ne može biti) razlog za pozivanje na lustracionu odgovornost (član 12. stav 2). U tome je suština "filozofija lustracije".

Drugo, jednostavnost suštine lustracije nikako ne znači da je jednostavno samo utvrđivanje lustracione odgovornosti. Naime, lustracija nije samo pravna, nego je i moralna, nije samo profesionalna, nego je i politička, nije samo represivna nego je i preventivna. Lustracionu odgovornost nikako ne treba poistovećivati sa krivičnom odgovornošću. Krivična odgovornost izvire iz zapovesti „Ne čini zlo" (da ne bi bio kažnjen). Lustraciona odgovornost izvire iz zapovesti „Čini dobro" (da ne bi bilo zla). Ako je lustraciona odgovornost vezana za radnju krivičnog dela, do njenog utvrđivanja može da dođe i po isteku roka zastarelosti krivičnog gonjenja. To, međutim, ne treba da plaši, pošto lustracija ima dobre namere: sprečava one koji su u prošlosti kršili ljudska prava da to ne ponove (www.danas.co.yu...Ivošević).

Treće, lustraciona odgovornost zahvata prošlost, sadašnjost i budućnost. Prošlost seže do 23. marta 1976, kada je stupio na snagu Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Sadašnjost obuhvata zbivanja od demokratskih promena 2000. godine do danas. Budućnost ima u vidu zbivanja od danas do 11. juna 2013, kada ističe „rok trajanja" lustracionog zakona. Za utvrđivanje lustracione odgovornosti ostalo je još šest godina.

Četvrto, Zakon o lustraciji utvrđuje *opšte* i *posebne* oblike kršenja ljudskih prava.

U *opšte* oblike kršenja ljudskih prava spadaju radnje kojima se: vrše krivična ili druga kažnjiva dela, ukoliko je nastupila zastarelost gonjenja; uskraćuje ili otežava ostvarivanje prava, odnosno omogućuje neopravdano sticanje prava ili koristi; utiče na donošenje odluka, odnosno preduzimanje mera, kojima se građani dovode u neravnopravan položaj (čl. 5 Zakona).

Posebne oblike kršenja ljudskih prava čine radnje kojima se: narušava privatnost građana s ciljem da se saznanja dostave službi državne bezbednosti (ma kako se ona zvala); pred sudom, drugim državnim organom ili javnom službom, određena lica dovode u diskriminišući položaj; ne preduzimaju propisane mere radi obezbeđenja ravnopravnosti pred zakonom (čl. 6 i čl. 7 Zakona).

Peto, lustracionoj odgovornosti podležu nosioci javnih funkcija: u organima države, autonomne pokrajine i lokalne samouprave, u javnim službama, u diplomatskim i konzularnim misijama, u generalštabu, na univerzitetu... Čl. 10 Zakona kaže: *"Predsednik i član saveta univerziteta, rektor univerziteta* i *dekani fakulteta podložni su odgovornosti za kršenje ljudskih prava*".

Autoritarna prošlost teško se prevazilazi. Ona ostavlja trajne posledice: moralnu kolebljivost, odsustvo čvrstih uverenja, afektivnu nedoslednost, osećaj kompromitacije, hipokriziju, deficit vrednosti. Otuda se valjda i događa u današnjem "srpskom miljeu" da se na sceni - političkoj, privrednoj, kulturnoj, obrazovnoj itd. - pojavljuju uvek/uglavnom isti likovi kojima prija toplina skrivene ili otvorene saradnje sa "službama moći" i "gospodarima prstenova", uprkos "demokratskoj" reformi sistema.

I pored izvesnih zakonodavnih nastojanja, bez nešto više političke volje lustracija u Srbiji gotovo da nema izgleda!

LITERATURA

Чавошки, К., Стефановски, М. (2002). Лустрација: злоупотреба религиозних израза у политичком говору. "*Хришћанска мисао*", година X, број 1-4, (29-33).

Jaspers, K. (1999). *Pitanje krivice*. Beograd: СамиздатFre.

Schwan, G. (2001). *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*. (3 aufl.) F./a.M.: Fischer T.B. GmbH.

Schwartz, H. (1994). Lustration in Eastern Europe. U: *Parker School Journal of Eastern European Law*. 1(2): (141-171).

Stinchcombe, A. (1995). Lustration as a Problem of the Social Basis of Constitutionalism. U: Law & Social Inquiry, 20(1): (245-276).

Vodinelić, V. V. (2002). *Prošlost kao izazov pravu. Srpska strana pravnog prevladavanja prošlosti*. Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija i Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Vodinelić, V. V. (2002). Kratki inventar i komentari petnaest zabluda o lustraciji. "*Danas*", 10. juni, (8).

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, "Službeni glasnik RS", Beograd, 30. maj 2003, br. 58.

INTERNET IZVORI

http://www.hro.org/editions/hrdef/399/0309.htm Люстрация в Центральной и Восточной Европе — акт справедливости или способ легитимации новой правящей элиты?

http://www.kipiani.org/gulag/index.cgi?156.

http://www.ilpp.ru/kpvo/kpvo429/Blankenburg.html Эрхард Бланкенбург. Люстрация и «отлучение от профессии» после падения восточногерманского тоталитарного режима
http://bdg.press.net.by/1997/97_04_17.370/pol.htm Люстрация во имя будущего (о люстрации в Польше
http://www.compromat.ru/main/vragi/lustratsii.htm «Коммерсант-Власть», 11.09.2001, «Охота за призраками коммунизма» — о люстрации в Чехии, Польше, Германии
http://cn.com.ua/N340/3authors/country/country.html (о готовящемся законопроекте о люстрации на Украине)
http://www.inosmi.ru/translation/233326.html Люстрация или политическая "дубина?" ("Polonia", Польша)
http://www.bhdani.com/arhiva/281/intervju.shtml Kasno je za lustraciju, "Dani", 281
http://www.vreme.com/cms/view.php?id=421978 Rade Tričković: Lustracija
http:// www.informator.co.yu/informator/tekstovi/lustracija_202.htm Bogoljub Milosavljević: Lustracija – pro et contra
http://yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-... Mirko Đorđević: Glosa o zločinu i grehu
htpp://de.wikipedia.org/wiki/Lustration
http://www.srpska-rec.co.yu/arhiva/295/dajstranu.php?a=5
http://www.danas.co.yu/20070704/dijalog1.html#4 Zoran Ivošević: Lustracija na srpski način i dileme koje čekaju razjašnjenje

Radivoj Stepanov

FIVE FRAGMENTS ON LUSTRATION

SUMMARY

This paper covers five fragments on *lustration*. In the first fragment we give introductory remarks on the problems of lustration and raise some fundamental questions in relations to that topic. The second fragment deals with the etymological side of this notion. In the third part we describe basic characteristics of lustration process in former communist countries of Europe. In the fourth segment we introduce arguments *pro et contra* lustration. Finally, in the last fragment we analyze some legal and political problems of postponed lustration in Serbia.

Key words: lustration, law, responsibility, violation, human rights.

UDK 378(497.11)
65.016

BOLONJSKA DEKLARACIJA - IZMEĐU REALNOG I PREDLOŽENOG[1]

Gordana Vuksanović

SAŽETAK

Reforma visokog obrazovanja je jedan od preduslova kako obimnije i sadržajnije komunikacije sa međunarodnom zajednicom, tako i prevazilaženja ekonomske nestabilnosti sa kojom se Srbija suočava. Potpunije uključivanje u evropske obrazovne tokove omogućiće, ili bi trebalo da omogući, širu cirkulaciju ljudi i ideja, za vreme studijskih boravaka i posle njih. Cilj rada je da ukaže na, posmatrano s aspekta studenata, mogućnosti inoviranja nastavnih planova i programa, to jest na: a) prednosti i ograničenja tradicionalnih nastavnih programa; b) osposobljenost nastavnika i saradnika za reformu visokog obrazovanja; c) uključenost studenata u reformu; d) materijalne mogućnosti studenata, njihovih porodica i institucija visokog obrazovanja.

Osnovni izvor podataka predstavlja empirijsko istraživanje sprovedeno 2006. godine među studentima sociologije Filozofskog fakulteta u Novome Sadu.

Ključne reči: reforma, visoko obrazovanje, studenti, Bolonjska deklaracija, sociologija

UVOD

Bolonjska deklaracija[2] predstavlja samo jednu u nizu deklaracija kojima se usmerava razvoj visokog obrazovanja u Evropi. Prema ovoj deklaraciji, osnovni cilj ustanova u oblasti visokog obrazovanja je koordinacija politika "kako bi se u kratkom roku, u svakom slučaju bar tokom prve dekade trećeg milenijuma, ostvarili sle-

[1] Rad je rezultat rada na projektu *Uloga studenata u reformi visokog obrazovanja* (broj projekta: 149034) koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine.

[2] Bolonjska deklaracija je zajedničko saopštenje evropskih ministara obrazovanja sa sastanka održanog u Bolonji 19. juna 1999. godine.

deći ciljevi za koje smatramo da su od primarne važnosti za uspostavljanje Evropske zone visokog obrazovanja i promovisanje evropskog sistema visokog obrazovanja širom sveta:

Unapređenje mobilnosti prevazilaženjem prepreka za efektivnu primenu slobodnog kretanja sa naročitim obraćanjem pažnje na:

1. za studente, pristup mogućnostima za studiranje i obuku u srodnim službama;

2. za nastavnike, naučne saradnike i administrativno osoblje, priznavanje i valorizaciju perioda istraživanja, predavanja i obuke ostvarenog u evropskom kontekstu, bez nanošenja štete njihovim statutarnim pravima." (Bolonjska deklaracija 2005: 248, 249)

Rukovodeći se Bolonjskom deklaracijom, na skupu evropskih institucija visokog obrazovanja u Salamanki, od 29 do 30 marta 2001. godine, raspravlja se i o osnovnim zadacima institucija visokog obrazovanja. Zaključeno je da one treba da:

"- ponovo definišu obrazovanje i istraživački rad za celu Evropu;
- da reformišu i podmlade nastavne planove i programe kao i visoko obrazovanje kao celinu;
- da unaprede i grade na elementu istraživačkog rada u visokom obrazovanju;
- da usvoje međusobno prihvatljive mehanizme za evaluaciju, uverenje i potvrde o kvalitetu;
- da grade na onom što je zajedničko sa evropskim gledištem i da obezbede kompatibilnost između različitih institucija, nastavnih planova i programa i stepena;
- da promovišu mobilnost studenata i nastavnog osoblja i mogućnost zaposlenja diplomaca u Evropi;
- da podržavaju napore modernizacije univerziteta u zemljama gde se nalaze najveći izazovi za evropski prostor visokog obrazovanja;
- da odgovore na izazove da budu čitljivi, privlačni i konkurentni u svojim zemljama, u Evropi i u svetu; i
- da nastave da smatraju visoko obrazovanje kao bitnu javnu odgovornost." (Saopštenje 2005: 256)

Da li se u postojećem socio-kulturnom kontekstu mogu ostvariti navedeni zadaci institucija visokog obrazovanja? Treba imati u vidu da se reforma visokog obrazovanja u Srbiji odvija uporedo sa dva značajna procesa: a) *svojinska transformacija* i b) *prilagođavanje univerziteta tržišnoj ekonomiji.* Kao jedna od posledica procesa ekonomske transformacije, javlja se kontinuirano uvećanje broja nezaposlenih. Analiza starosne strukture pokazuje da je među nezaposlenima znatan udeo onih koji su ostali bez posla, a čija se deca nalaze u uzrastu univerzitetskog školovanja. Drugi proces, prilagođavanje univerziteta tržišnoj ekonomiji, prekida sa praksom tzv. besplatnog školovanja. Broj studenata koji su "na budžetu", koji ne plaćaju školarinu, znatno je manji od broja onih koji bi nastavili školovanje, ali, nažalost, nemaju finansijskih mogućnosti. Čak i kada se zapostave ostali troškovi koji prate školova-

nje, školarina je dovoljna za odustajanje od univerzitetske diplome. Pitanje koje se nameće je: da li visoko obrazovanje postaje privilegija materijalno dobro situiranih? Ne treba sumnjati da mnogi od njih nisu i najtalentovaniji. Problem koji treba izbeći je: negativna selekcija studenata. U protivnom, u kretanju ljudi i ideja, što je jedan od ciljeva usaglašavanja obrazovnih sistema, predstavljaće nas oni koji, sigurno, nisu i najtalentovaniji, ili ćemo, zbog manjka kvalitetnog kadra, u međudržavnoj akademskoj komunikaciji ostati po strani. Materijalne mogućnosti studenta/porodice, institucija visokog obrazovanja, ljudski potencijali predstavljaju ključne činioce za potpunu realizaciju principa Bolonjske deklaracije.

I pored jasnog zahteva da se studenti ne smeju isključiti iz procesa inoviranja nastavnih planova i programa, to jest reforme visokog obrazovanja uopšte, uočava se da su i oni i njihove porodice, u većini, ostali po strani. Dok se roditelji, koji još uvek snose troškove studiranja, i ne pominju, uloga studenata svodi se na procene rada nastavnika i saradnika. U nekim institucijama i one izostaju. Ako se univerzitet odredi kao „idealno mesto susreta nastavnika koji su sposobni preneti svoje znanje i dalje ga razvijati istraživanjem i inoviranjem, i studenata voljnih i sposobnih da se tim znanjem obogate" (Magna charta universitatum 2005: 246), onda rad i nastavnika i studenata mora biti podvrgnut kontinuiranoj proceni.

DEMOGRAFSKE ODLIKE STUDENATA

Istraživanjem su obuhvaćeni studenti sociologije, generacija 2005/2006. Kao i na većini studijskih grupa na Filozofskom fakultetu, na grupi za sociologiju dominiraju žene. Blizu 3/4 (72,9 %) ispitanika čine devojke. Starost studenata sociologije kreće se u rasponu od 19 do 27 godina. Prema zastupljenosti, najviše je studenata starih 20 godina, 54,2 %. Drugi, prema brojnosti, su studenti stari 19 godina, 22,9 %. Dvadeset i jednu, odnosno dvadeset i dve godine ima skoro 1/5 (18,7 %) studenata. Radi se o onima koji su: a) ili napravili „pauzu" u školovanju na prelazu iz srednje škole na fakultet ili b) su se odlučili da upišu sociologiju posle iskustva na nekoj drugoj studijskoj grupi.

Prema načinu finansiranja, svi studenti se mogu razvrstati u dve grupe: a) studenti koji su na budžetu (52,1 %) i b) studenti koji sami finansiraju svoje studije tzv. samofinansirajući (47,9 %).Uočava se da je udeo ove dve grupe ujednačen.

Na osnovu uspeha u srednjoj školi, izdvajaju se dve grupe studenata. Više od 3/5 (60,4 %) studenata sociologije, generacija 2005/2006, studije upisuje sa vrlo dobrim uspehom. Drugi, prema brojnosti, su odlični učenici (27,1 %), zatim slede dobri (8,3 %) i, na kraju, odlični učenici dobitnici vukove diplome (4,2 %).

Ako pođemo od pretpostavke da motiv izbora studija značajno utiče na uspeh tokom studija, a potom i na odluku da se posao traži u okviru profesije, možemo očekivati da će, nakon diplomiranja, većina studenata sociologije tražiti posao primeren zvanju koje su stekli. Analiza motiva pokazuje da se, prilikom izbora studija,

čak 85,4 % studenata rukovodi interesovanjem. Nije zanemarljiv ni broj onih koji su upisali sociologiju tek posle neuspelog pokušaja da studiraju nešto drugo, 8,3 %.

I pored toga što je većina roditelja (89,6 %) podržala izbor studija sociologije, ne treba zapostaviti reakciju 10,4 % roditelja koji su se suprotstavili odlukama svoje dece. Kao glavni razlog negodovanja navode se: mogućnost zapošljavanja, (ne)prepoznavanje uloge sociologa i sociologije u društvu.

MATERIJALNE MOGUĆNOSTI STUDENATA

S obzirom da većina studenata prve godine ne može da dobije smeštaj u studentskom domu, tj. da je prinuđena da putuje ili iznajmi sobu, materijalne mogućnosti porodice predstavljaju značajan preduslov za nastavljanje školovanja. Više od 1/2 (54,2 %) studenata u toku studija iznajmljuje privatni smeštaj, 29,2 % živi sa roditeljima, a 10,4 % ima sopstveni stan. U poslednjoj grupi se nalaze studenti koji započinju studije u kasnijim godinama života, tj. koji su materijalno samostalni, kao i studenti kojima su roditelji kupili stan. Ako imamo u vidu da su tokom 2006. godine prosečna primanja na nivou Vojvodine, bez poreza i doprinosa, iznosila 22.110,00 dinara[3], a da se, istovremeno, zakup sobe/stana kretao u rasponu od 50 do 300 eura, možemo pouzdano tvrditi da izdržavanje studenta značajno opterećuje porodični budžet[4].

Velika izdvajanja za smeštaj, pored troškova studiranja, utiču na procenu materijalne situacije porodice. Svega 2,1 % studenata je ocenilo materijalnu situaciju roditeljskog domaćinstva kao *veoma dobru*. Isti udeo studenata odabrao je odgovor *veoma loša*. Materijalne mogućnosti porodice najčešće su određene kao *osrednje* (43,8 %), *dobre* (37,5 %) ili *loše* (14,6 %).

Usled nepovoljne materijalne situacije u porodici, neki studenti počinju da rade već tokom prve godine studija. Na primer, u vreme istraživanja povremeno je radilo 16,7 % studenata, a kontinuirano 4,2 %. Uočava se da više od 1/5 ispitivanih studenata uporedo radi i studira[5]. Studenti sociologije najčešće obavljaju poslove trgovaca, kelnera i novinara. Kao motivi radnog angažovanja navode se: dopuna kućnog budžeta i želja da se samostalno izdržavaju. Ako imamo u vidu da reforma visokog obrazovanja zahteva kontinuiranu proveru znanja, problem koji se nameće je: Da

[3] Iste godine, prosečna primanja na nivou Vojvodine, bez poreza i doprinosa, u privredi iznose 21.391,00, a u vanprivredi 23.667,00 dinara. (Republički zavod za statistiku)

[4] Prema rezultatima istraživanja koje je autorka članka sprovela u novembru 2005. godine, a kojim su obuhvaćeni studenti treće i četvrte godine sociologije Filozofskog fakulteta u Novome Sadu, više od 1/2 (53,8 %) studenata živi u vlastitom/porodičnom stanu/kući, 1/4 su podstanari, 12,8 % stanari studentskog doma. Za ispitivane generacije je karakteristično da veći broj studenata ima mesto stalnog boravka na području opštine Novi Sad, otuda i veća zastupljenost onih koji žive u vlastitom/porodičnom stanu/kući.

[5] Rezultati istraživanja iz 2005. godine pokazuju da su visoki troškovi studiranja, kao i nepovoljna materijalna situacija u okviru porodice, uslovili radno angažovanje znatnog broja studenata. Kontinuirano ili povremeno radi čak 1/3 (33,3 %) studenata.

li će inovirani nastavni program isključiti iz obrazovnog procesa decu iz materijalno lošije situiranih porodica, ili će ih prinuditi da traže poslove koji se mogu obavljati u kasnim popodnevnim ili noćnim satima? Možemo pretpostaviti da će se, ukoliko se opredele za drugu alternativu, njihova posvećenost studijama bitno razlikovati od posvećenosti drugih studenata.

USLOVI STUDIRANJA

Pored uslova koje, pre svega u finansijskom pogledu, pruža porodica, motivaciju studenata i uspeh tokom studija odredjuju i uslovi studiranja. Kao pokazatelji uslova studiranja izdvojeni su: kapacitet učionica, opremljenost učilima, izbor knjiga i broj knjiga. Zadatak studenata je bio da navedene pokazatelje ocene ocenama od 1 do 5. Jedinica je predstavljala najnižu, a petica najvišu ocenu. I pored toga što su ispitanike predstavljali studenti prve godine, uočen je visok stepen kritičnosti. Blizu 2/5 (39,6 %) studenata smatra da kapacitet učionica treba oceniti ocenom od 1 do 3. Ocenu 4, odnosno 5 zaokružilo je 37,5 % i 22,9 % studenata.

Najnižu ocenu dobila je opremljenost učilima. Preko 2/3 (66,7 %) studenata opremljenost učilima ocenjuje ocenom od 1 do 3. Među njima, veoma je visoko učešće onih koji su se opredelili za jedinicu, čak 25,0 %. Treba imati u vidu da se opremljenost učilima ocenjuje na osnovu njihovog korišćenja tokom nastave. Ako se nastavnik ograniči na tablu i kredu, to ne znači da na Odseku/Fakultetu savremena tehnička pomagala nisu dostupna. Upotreba različitih učila ukazuje i na nastojanje da se proces nastave osavremeni.

Na kraju prve godine studija, 2/5 (39,6 %) studenata ponudu knjiga ocenjuje četvorkom, trojku i peticu je zaokružio isti broj ispitanika, 18,8 % u odnosu na ukupan broj studenata, dok se za jedinicu opredelilo 12,5 % studenata, a za dvojku 8,3 %. Treba imati u vidu da raznovrsnost i obim literature određuje i starost studijske grupe. Studenti su nezadovoljni ne samo izborom već i brojem raspoloživih knjiga. Sa trojkom, odnosno četvorkom, broj knjiga je ocenilo 27,1 % studenata, peticu je zaokružilo 16,7 %, jedinicu 14,6 %, a dvojku 6,3 % studenata. Skoro 1/2 studenata broj raspoloživih knjiga ne bi ocenila ocenom većom od trojke.

STUDENTI: PRAVA I OBAVEZE

Na kvalitet sprovođenja nastavnih programa utiče i opseg prava i obaveza nastavnika i studenata. Za očekivati je da studenti, u odnosu na nastavnike, nedovoljno poznaju svoja prava i obaveze. Ako se izuzmu aktivisti studentskih organizacija, može se zaključiti da studenti ne poznaju svoja prava. Svega 6,3 % ispitanika složilo se sa tvrdnjom - *studenti poznaju svoja prava.*

Znatno više studenata poznaje, ili smatra da poznaje svoje obaveze. Sa tvrdnjom - *studenti poznaju svoje obaveze* - najviši stepen slaganja izrazila je 1/5 (20,8

%) ispitanika. Ne treba zapostaviti ni one koji se uopšte ne slažu sa ovom tvrdnjom (10,4 %), ili se delimično slažu (27,1 %) uočavajući propuste u sopstvenoj informisanosti. Upoznavanje studenata sa njihovim pravima i obavezama treba organizovati kako na nivou Fakulteta, tako i na nivou pojedinačnih odseka. Sa svojim pravima i obavezama studenti treba da se upoznaju na početku studija, a ne prilikom suočavanja sa određenim problemom.

Znanja o informisanosti studenata produbljena su pitanjima o studentu prodekanu i studentu prorektoru. Većina studenata tvrdi da ni oni ni njihove kolege ne znaju ko ih predstavlja na Fakultetu i Univerzitetu. Dok 2/3 (66,7 %) studenata ne zna ko je student prodekan, čak 3/4 (75,0 %) studenata ne zna ko je njihov predstavnik na Univerzitetu.

Nastava - nastavnici - studenti

Poznavanje stranih jezika, rada na računaru, tehnička opremljenost, raspoloživi fond literature, materijalne mogućnosti za ostvarivanje različitih vidova međunarodne saradnje otvaraju pitanje odnosa „bogatstva" pojedinih društava i reforme visokog obrazovanja, ali i spremnosti nastavnika i studenata da učestvuju u reformi. Kao što je opšte poznato, jedan od ciljeva Bolonjske deklaracije je podsticanje teritorijalne pokretljivosti. Kao preduslov za uspostavljanje i održavanje odnosa sa kolegama iz inostranstva javlja se i poznavanje rada na računaru. Prema ocenama studenata, znanja iz ove oblasti nisu zadovoljavajuća. Samo 8,3 % studenata smatra da i oni i njihove kolege dobro poznaju rad na računaru.

Na zahtev da poznavanje stranih jezika, svoje i svojih kolega, ocene ocenama od jedan do pet, 3/4 (75,1 %) studenata nije odabralo ocenu veću od trojke. Ako je znanje stranog jezika, pre svega engleskog, preduslov za upotrebu računara i uspostavljanje međunarodnih kontakata, od studenata sociologije obuhvaćenih istraživanjem se ne može očekivati intenzivnija saradnja sa kolegama iz inostranstva. Poznavanje stranih jezika određuje i sposobnost studenata da prate celokupnu literaturu, a potom i da se aktivnije uključe u nastavu, da učestvuju u internacionalnim i interdisciplinarnim projektima. Internacionalno i interdisciplinarno predstavljaju ključne činioce u razvoju savremene nauke.

U prostornom pogledu, u pogledu geografske obuhvatnosti, mogu se izdvojiti dva tipa interdisciplinarnog pristupa[6]. Prvi se odnosi na organizovanje naučnog rada u okviru jedne države, dok drugi pretpostavlja internacionalni pristup. Značenje interdisciplinarnog u međunarodnim razmerama treba posmatrati u kontekstu ambivalentnosti procesa globalizacije, tj. kao mogućnost za saradnju nauka/naučnika više zemalja s jedne strane, ili hegemoniju bogatih država, s druge strane. Ravnopravne članove u ovom procesu možemo predstavljati samo ako radimo na sopstvenom usavršavanju.

[6] Pod interdisciplinarnim pristupom podrazumeva se integracija znanja različitih disciplina koje "se bave" jednim problemom. Znanja pojedinih disciplina se "kombinuju" na takav način da je razumevanje koje proizilazi šire u odnosu na celokupno znanje pojedinačnih disciplina. (Vuksanović, 2006)

Kvalitet odnosa između nastavnika i studenata operacionalizovan je preko: posećenosti predavanja, otvorenosti nastavnika za komunikaciju (tokom predavanja i u vreme konsultacija), odnosa nastavnika prema studentima u toku ispita itd. Većina studenata ispitivane studijske grupe (85,5 %) tvrdi da studenti ne pohađaju redovno predavanja. Odsustvo sa nastave predstavlja ili čin lične neodgovornosti, ili posledicu zaposlenosti, tj. rada uz studiranje. I dok se nekada govorilo o studiranju uz rad, sada se, sve češće, može govoriti o radu uz studiranje. Nasuprot periodu u kome se studiralo uz kontinuirani rad, sada se radni zadaci obavljaju stalno, ili povremeno, kako bi se obezbedila sredstva za kontinuirano studiranje.

I pored toga što su tek odslušali prvu godinu studija, ispitanici pokazuju visok stepen kritičnosti prema radu nastavnika. Svega 1/3 (33,3 %) studenata u potpunosti se slaže sa tvrdnjom da su nastavnici otvoreni za komunikaciju. Veoma je visok udeo onih koji se uopšte ne slažu, ili se delimično slažu sa tvrdnjom da nastavnici pomažu studentima da savladaju tremu, 62,5 %[7]. Ako se ima u vidu da većina studenata pre ispita ima tremu, možemo pretpostaviti da polaganje ispita predstavlja stresnu situaciju za većinu studenata. Pre ispita, ali, srećom, ne svih, tremu ima 97,9 % studenata. Pre svakog ispita, ili javnog nastupa pred nastavnikom, tremu ima 70,8 % studenata, a 27,1 % ima tremu samo uoči pojedinih ispita. Usled treme, noć uoči ispita ne može da spava 72,9 % studenata. Nešto više od 1/4 (27,1 %) ispitanika ima miran san. Tokom odgovaranja, na svim ispitima tremu ima više od polovine (54,2 %) studenata. Kod ove grupe studenata trema traje tokom celog ispita. Početnu tremu ima 29,2 % studenata. Za njih je karakteristično da se oslobađaju treme već nakon nekoliko izgovorenih rečenica. Najmanji je udeo studenata koji nemaju tremu, 16,7 %.

Značajan broj studenata, 70,8 % od ukupnog broja ispitanika, oseća se veoma nelagodno kada treba da se obrati profesoru. Pored treme, kao uzrok njihove nelagodnosti može se javiti i odnos nastavnika prema studentima. Svega 29,2 % studenata smatra da su nastavnici prijatni u komunikaciji sa studentima. Znatno više njihovih kolega (64,6 %) se delimično slaže sa navedenom tvrdnjom, dok se 6,3 % uopšte ne slaže[8].

Da bi se izborili sa nelagodnostima koje trema izaziva, studenti ne prezaju ni od upotrebe sedativa. Od ukupnog broja ispitanika, 14,6 % je pre prvih položenih ispita popilo neki sedativ. Zanimljivo će biti uporediti njihove odgovore sa odgovorima onih koji nastavu prate po inoviranom programu koji zahteva kontinuirano pohađanje nastave i kontinuiran rad. Očigledno je da ćemo, ako želimo da realizujemo principe Bolonjske deklaracije, morati da korigujemo svoj odnos prema studentima, kako na ispitu tako i van njega, i da im pomognemo u prevladavanju treme.

[7] Reč trema (grč. trémô) označava "drhtanje, grozničavo uzbuđenje, strah (kandidata pred ispit, glumca pred izlazak na pozornicu i sl.). (Vujaklija, 1986: 928)

[8] I prema istraživanju iz 2005. godine, veoma visoko nezadovoljstvo izaziva otvorenost nastavnika za komunikaciju, na času i van njega, u vreme konsultacija. U pogledu ocene kvaliteta komunikacije najviše se razlikuju ocene studenata treće i četvrte godine. Komunikaciju sa nastavnicima peticom je ocenilo 7,1 % studenata četvrte godine i 36,0 % studenata treće godine studija.

Kritičkom preispitivanju podvrgnut je ne samo odnos nastavnika i saradnika prema studentima, već i način predavanja i organizacija časa. Sa tvrdnjom da su predavanja *zanimljiva i razumljiva* ne slaže se, ili se delimično slaže, 58,4 % studenata[9]. Još u prvoj polovini prošlog veka, 1918/1919. godine, Veber na predavanju studentima Univerziteta u Minhenu kaže da je istina da „izlaganja naučnih problema na takav način da neškolovana glava, ali sposobna da ih prihvati i razume, te da - što je za nas jedino odlučujuće - dođe do toga da o problemima samostalno misli - možda najteži od svih pedagoških zadataka". (Veber, 1986: 258). Da bi se problemi jasno izložili moramo ih i sami razumeti, a ključ našeg razumevanja nalazi se u širini i kontinuitetu obrazovanja, počev od osnovnih studija.

Nešto veći udeo studenata (66,7 %) ne prihvata tvrdnju da su časovi *popunjeni i dinamični*. Ne treba zaboraviti da na način predavanja i organizaciju časa utiču i studenti svojom aktivnošću i pripremljenošću za čas.

Na osnovu analize prikupljenih podataka, može se zaključiti da na ocenu časa značajno utiče zanimljivost nastavnih sadržaja. Više od polovine (52,1 %) studenata gradivo koje su slušali ocenjuje kao nezanimljivo.

Znatno veće nezadovoljstvo izraženo je prilikom ocene savremenosti nastavnih sadržaja. Više od 4/5 (81,3 %) studenata smatra da nastavni sadržaji nisu savremeni, u celini ili delimično. Sa navedenom tvrdnjom - *nastavni sadržaji su savremeni* - delimično se slaže 35,4 % studenata, a ne slaže se 45,9 %. Gradivo koje su odslušali aktuelno je za samo 18,8 % ispitanika. Treba istaći da su se u ovom, kao i u većini prethodnih slučajeva, studenti ređe opredeljivali za polove skale. Na primer, sa pomenutom tvrdnjom potpuno se složilo svega 6,3 % studenata[10].

Visok stepen kritičnosti izražen je i u pogledu primenljivosti nastavnih sadržaja u praksi. Potreba da se nastavni programi prilagode zahtevima tržišta, a samim tim utiče i na brže i adekvatnije zapošljavanje sociologa, tj. njihovo zapošljavanje u okviru profesije za koju su se školovali, pridaje poseban značaj ovom pitanju. Blizu 3/4 (72,9 %) studenata ističe da nastavni sadržaji nisu primenljivi u praksi, ili su delimično primenljivi. Praktičnu primenu savladanog gradiva prepoznaje 27,1 % studenata. Uočava se veza između tvrdnji - *nastavni sadržaji su primenljivi u praksi* - i - *literatura je savremena*. Skoro isti udeo studenata (72,9 % i 75,0 %) ima negativan odnos prema navedenim tvrdnjama. Osnovne primedbe, kada je literatura u pitanju, odnose se na: a) njenu zastarelost; b) obim gradiva koje treba savladati i c) dostupnost.

---

[9] Do sličnih podataka došlo se i u istraživanju iz 2005. godine. Za 46,3 % studenata nastavni sadržaji su više dosadni no zanimljivi. Dosadnim ih, prema njihovom mišljenju, više čini način interpretacije, no sam izbor tema. Predavačima se zamera "ne držanje koraka sa savremenom sociologijom" i stvarnošću u kojoj živimo.

[10] Na zahtev da odrede u kojoj meri su nastavni planovi i programi savremeni tj. zastareli skoro 1/3 (74,4 %) studenata treće i četvrte godine, istraživanje iz 2005., nije ocenila postojeći plan i program ocenom većom od trojke. Isti udeo studenata (74,4 %) smatra da nastavni sadržaji nisu primenljivi u praksi, ili im je primena ograničena.

Naglašeno nezadovoljstvo izazvalo je visok stepen slaganja sa tvrdnjom da studenti, nakon što su ih odslušali, treba da ocene kvalitet svakog nastavnog programa. Isto zapažanje odnosi se i na procenu rada nastavnika i saradnika. Obrazloženje se nalazi i u stečenom utisku da nisu svi nastavnici i saradnici pripremljeni za reformu visokog obrazovanja. Više od 2/3 studenata se ne slaže, u potpunosti ili delimično, sa tvrdnjom da su nastavnici pripremljeni za reformu visokog obrazovanja. Isti udeo studenata smatra i da je reforma nastavnog plana i programa neophodna.

Uočene negativnosti uslovile su relativno nisku opštu ocenu studija već posle prve godine slušanja nastave. Za više od 2/5 studenata, kvalitet studija[11] ne treba oceniti ocenom većom od 3. Za četvorku se opredelilo najviše, 54,2 % ispitanika, dok je odličnu ocenu zaokružilo svega 4,2 % studenata.

Nezadovoljstvo izaziva i utisak o isključenosti studenata iz procesa reforme. Od ukupnog broja ispitivanih studenata, 91,7 % tvrdi da im nije pružena prilika da iznesu svoje mišljenje o nastavnom planu i programu. I pored izraženog nezadovoljstva, znatno manje studenata, 66,7 %, smatra da studente treba uključiti u reformu visokog obrazovanja. Obrazloženje se nalazi u odsustvu ideje o mogućim vidovima uključenosti. Ne treba zanemariti činjenicu da su podaci prikupljani od studenata koji su tek odslušali prvu godinu studija i koji tek izgrađuju svoje mišljenje o visokom obrazovanju.

Jedan od stereotipa o našem visokom obrazovanju je i taj da većina studenata čezne za studiranjem u inostranstvu. Na pitanje - Da li su studije u inostranstvu bolje organizovane? - 68,8 % studenata je odgovorilo *ne znam*. Još veći udeo, 81,3% ne zna ništa o evropskom sistemu prenosa bodova. Usled toga, većina studenata smatra da ih treba upoznati kako sa sistemom bodova (66,6 %) tako i sa principima Bolonjske deklaracije uopšte (68,8 %).

ZAKLJUČAK

Ako želimo da, što je moguće više, doprinesemo obrazovanju naših studenata, moramo naučiti i da govorimo i da slušamo, moramo se otvoriti za njihova pitanja, na času i u vreme konsultacija, moramo se razvijati zajedno sa njima. Poput nastavnih sadržaja i literature, istoj kritičnosti treba podvrgnuti rad nastavnika i saradnika, kao i samih studenata. Šire uključivanje u međunarodni obrazovni sistem, uz razmenu ne samo nastavnog osoblja već i studenata, zahtevaće: a) od nastavnika i saradnika - značajnije promene u odnosu prema svojim profesionalnim karijerama, ali i prema studentima; b) od studenata - temeljniji i odgovorniji odnos prema studijama i svom opštem obrazovanju.

[11] Studenti obuhvaćeni istraživanjem iz 2005. godine pokazuju visok stepen kritičnosti prema kvalitetu studija. Čak 59,0 % studenata smatra da je kvalitet studija ispod obima uloženih sredstava. Uočava se da je četvrta godina studija znatno kritičnija u odnosu na treću. Objašnjenje se nalazi u tome da slušanje sociološkiih disciplina, tzv. posebnih sociologija, počinje na trećoj godini studija, a od njih se najviše i očekuje. Studenti pretpostavljaju da će na osnovu sociološkiih disciplina: a) dokučiti ulogu sociologije i sociologa u društvu; b) otkriti svoje lično profesionalno usmerenje. Disbalans između očekivanog i ponuđenog izražen je u kritičkom odnosu prema kvalitetu studija.

Gordana Vuksanović

THE BOLOGNA DECLARATION – BETWEEN REALITY AND POSSIBILITIES

SUMMARY

The reform of higher education is one of the prerequisites for a more extensive and more meaningful communication with the international community, as well as for overcoming economic instability facing Serbia. More comprehensive inclusion into the European educational trends would enable – or at least should enable – a broader circulation of men and ideas during the study stays and after them. The goal of the paper is to point to the possibility – viewed from the students' standpoint – to innovate syllabi and curricula, that is to: a) advantages and limitations of traditional syllabi; b) professors' and assistents' preparedness for the reform of higher education; c) inclusion of students into the reform; d) financial capabilities of the students, their families and institutions of higher education.

The basic source of data is the empirical research carried out in 2006 among the students of sociology at the Faculty of Philosophy in Novi Sad.

Key words: reform, higher education, students, The Bologna Declaration, sociology

LITERATURA

Bolonjska deklaracija (2005). *Pravno obrazovanje u Evropi.* Novi Sad: Pravni fakultet.

Magna charta universitatum (2005). *Pravno obrazovanje u Evropi.* Novi Sad: Pravni fakultet.

Saopštenje sa skupa evropskih institucija visokog obrazovanja u Salamanki (2005). *Pravno obrazovanje u Evropi.* Novi Sad: Pravni fakultet.

Veber, Maks (1986). *Metodologija društvenih nauka.* Zagreb: Globus.

Vujaklija, Milan (1986). *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta

Vuksanović, Gordana (2006). Reforma visokog obrazovanja kao činilac evrointegracije balkanskih zemalja - primer Srbije. *Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu.* Niš: Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu.

UDK 378(497.11)

ОДНОС СТУДЕНАТА СОЦИОЛОГИЈЕ ПРЕМА РЕФОРМИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА[1]

Снежана Стојшин

САЖЕТАК

У овом раду анализирани су ставови студената социологије о реформи високог образовања. Узорак су чинили студенти прве године социологије уписани школске 2005/2006 године. То је последња генерација студената који су уписали студије социологије пре примене Болоњске декларације.

Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник, а ставови студената анализирани су применом Ликертове скале.

На почетку ће бити указано на однос студената према реализацији наставе, односно према садашњем студијском програму. Овај однос испитан је преко броја обавеза које студенти имају током семестра, затим преко степена задовољства распоредом часова и распоредом полагања испита, степеном активности и креативности студената у току наставе.

Други део рада посвећен је ставовима студената о реформи високог образовања. Основни циљ је био да се сазна шта студенти мисле о реформи, шта очекују од ње, како ће реформа према њиховом мишљењу утицати на обим студирања и задатке који се постављају пред њих.

Кључне речи: високо образовање, реформа, Болоњска декларација, студенти, социологија

УВОД

Примена Болоњске декларације требало би да доведе до ефикасног и модерног студирања, а мишљења о резултатима примене ове декларације су подељена. Питања на која би требало одговорити у вези са применом Декларације

[1] Овај рад је урађен у оквиру пројекта број 149034 «Улога студената у реформи високог образовања» који финансира Министарство науке и животне средине

јесу бројна. Какве су и ког обима обавезе које ће студенти након њене примене имати? Колико су студенти упознати са принципима Декларације? Шта студенти очекују од реформе високог образовања? Каква је улога студената у настави и колико су наставни садржаји занимљиви?

Анализа ставова студената о поменутим, али и другим важним питањима, представља део резултата истраживања које је урађено међу студентима социологије. На значај истраживања, поред актуелности проблема, указује и податак да су студенти у току истраживања изразили велико задовољство што могу да изнесу своје мишљење о реализовању наставе, али и њиховим даљим очекивањима која су у вези са реформом високог образовања.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Основни циљ овог рада јесте анализа става студената прве године студијске групе социологије према реформи високог образовања. Као инструмент за прикупљање података коришћен је упитник, а ставови о поменутим питањима испитивани су применом Ликертове скале.

Узорак су чинили студенти прве године социологије који су ову студијску групу уписали школске 2005/2006. Те године на Филозофском факултету у Новом Саду студије социологије уписало је 68 студената[2]. Од тога 33 студента финансира Република Србија средствима из буџета, док се 35 студената финансирају сами. Студенти уписани поменуте школске године представљају последњу генерацију која је уписана по старом, нереформисаном плану и програму.

Упитник је попунило 48 студената[3], од којих је 13 мушког пола, а 35 женског. Према успеху у средњој школи 2 студента су били вуковци, 13 је било одличних, врло добрих 29, а са добрим успехом међу студентима прве године било је њих 4. Од студената који су учествовали у истраживању 25 студената финансира студирање из буџета, док су 23 студента самофинансирајућа.

ОДНОС ПРЕМА САДАШЊЕМ СТУДИЈСКОМ ПРОГРАМУ

Један од циљева истраживања био је да се испита однос студената према реализацији наставе, односно садашњем студијском програму. Као показатељи узети су број обавеза које студенти имају током семестра, затим степен организације распореда часова и полагања испита, активност и креативност студената у току наставе.

---

[2] Подаци преузети са сајта Филозофског факултета www.ns.ac.yu/stara/zaBrucose/2005/filozofski/upisano.htm

[3] Истраживање је урађено у мају 2006. године и представља пилот истраживање наведеног пројекта.

Показатељ оптерећености студената у току семестра јесте и обим градива. Највише студената 60,4% сматра да градиво које изучавају у току семестра није сувише обимно, да је градиво обимно сматра 10,4%, а да је преобимно само 6,3% студената. Према мишљењу 62,5% студената број задатака који треба да ураде током семестра је оптималан.

Студенти су углавном задовољни бројем курсева (предмета) у току семестра. Да је број курсева превелик рекло је 6,4%, а да је делимично велики оценило је њих 17,0% студената. Њих 31,9% сматра да број курсева није ни превелик ни оптималан, 14,9% сматра да је број делимично велики, а 29,8% сматра да је превелик.

Колико су студенти пре почетка семестра обавештени о својим обавезама, односно о захтевима који се пред њих постављају? 45,8% студената каже да је о својим задацима и захтевима професора обавештено на готово свим курсевима, 47,9% упознато је на неким курсевима, а 6,3% студената каже да о овоме није обавештено ни на једном курсу.

Једна од предности старог студијског програма јесте то што се ниједна активност у виду предавања, вежби или испита није одржавала током викенда. Мања група, 14,6% студената, нема ништа против да викендом полаже тестове. Са друге стране, 72,9% студената каже да им не одговара организација колоквијума и тестова током викенда. Пошто је у питању стари студијски програм, студенти ове групе нису имали никакве обавезе током викенда.

Тренутним распоредом полагања испита задовољно је 37,5% студената, док је 31,3% њих изјавило да није задовољно (графикон 1). Једна трећина студената (31,3%) не зна да ли је задовољна терминима полагања испита. Ово се може објаснити податком да до тренутка истраживања испитани студенти нису полагали велики број испита.

Колико су студенти задовољни распоредом часова и колико им времена остаје за учење? У односу на распоред предавања и вежби довољно времена за учење има 36,2% студената, док 38,2% сматра да нема довољно времена (табела 1). Неодлучно је 25,5% студената. Високи проценат неодлучних може се тумачити тиме што у реализацији овог студијског програма није „било потребно“ континуирано учење, те четвртина испитаника вероватно није много радила током семестра.

Табела 1. Однос студената према организацији наставе

Ставови	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Распоред часова предавања и вежби је такав да ми током дана остаје довољно времена за учење	21,3%	14,9%	25,5%	19,1%	19,1%
Распоред предавања и вежби је током дана је добро организован	10,4%	18,8%	20,8%	18,8%	31,3%
Организација колоквијума и тестова викендом ми одговара	10,4%	4,2%	12,5%	10,4%	62,5%

Што се тиче организовања наставе, чак 50,1% студената каже да распоред предавања и вежби током дана није добро организован, а 29,2% тврди да јесте. 20,8% студената није сигурно да ли распоред јесте или није добро осмишљен, што се може приписати нередовном похађању наставе.

Према Болоњској декларацији без обзира на начин организације наставе, присуство студената биће обавезно. Поред тога, континуирано током семестра изводи се и оцењивање студената. Иако нису оцењивани на овај начин, студенте континуирано оцењивање веома оптерећује (10,6%), оптерећује (19,1%), док 14,9% студената није сигурно. Више од половине студената (55,3%) рекло је да нема ништа против редовног оцењивања[4].

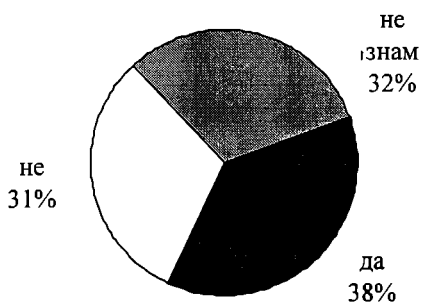
У крајњу оцену коју ће студент добити на крају курса биће укључена и активност студента. Наиме, реформом образовања требало би да се повећа учешће односно активност студената у току извођења наставе. Каква је њихова активност у наставном процесу из угла испитаних студената?

Улога студената у настави је пасивна рекло је 42% студената, а 35% студената није могло да оцени да ли је њихово учешће у раду активно или не (графикон 2). Овако велики број студената који нису сигурни у степен активности

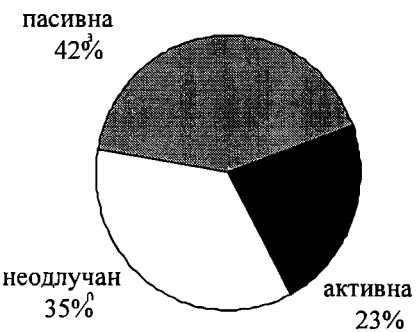
[4] У даљем раду на пројекту биће интересантно упоредити ове податке са одговорима студената који студирају по новом програму, а који су прву годину уписали ове школске, 2006/2007. године.

може се тумачити нередовним похађањем наставе. Да студенти заиста активно учествују у извођењу наставе рекло је свега 8,3%, а 14,6% испитаника оценило је да је њихова улога делимично активна. Питање на које овде недостаје одговор који би још више разјаснио степен активности студената у настави, свакако је питање колико студентима начин предавања и одржавања вежби дозвољава активно учешће.

Графикон 1.
Дали сте задовољни распоредом полагања испита?

Графикон 2.
Каква је улога студената у настави?

Задовољство реализацијом наставе може се, поред активности, посматрати и преко става студената о томе колико студијски програм према којем студирају омогућава њихову креативност. Да студијски програм омогућава креативност у потпуности се сложило 14,6%, а делимично 12,5% испитаника. 22,9% студената било је неодлучно. Веома је забрињавајући податак да половина студената сматра да студијски програм не дозвољава никакву креативност.

Задовољство ефикасношћу садашњих студија изразило је 54,2% испитаника, а 20,8% је неодлучно. Да студирање није ефикасно тврди 25,1% студената.

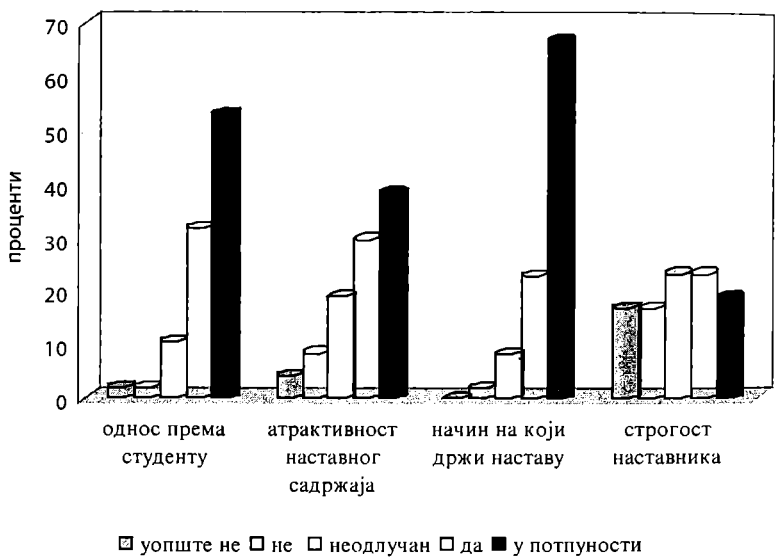
На питање да ли се услови студирања према њиховом мишљењу сувише често мењају, чак 66,0% студената сматра да се не мењају. Ово се може протумачити чињеницом да су у питању студенти прве године, те се промене у току њиховог кратког студирања нису сувише често догађале.

Мишљење студената о квалитету рада предметних наставника говори о томе колико су студенти задовољни програмом и реализацијом наставе. Стога

се једно од питања односило на то чиме се студенти руководе када у процесу евалуације оцењују рад њихових наставника.

Када су у прилици да оцењују наставнике као најважније карактеристике предавача јављају се начин на који држи наставу (89,6% студената), однос наставника према студентима (85,1%), а као битна показала се и атрактивност наставног садржаја (68,1%). Строгост наставника није пресудна при оцењивању наставника.

Графикон 3. Када у процесу евалуације оцењујем рад наставника највише ме руководи

ОДНОС ПРЕМА РЕФОРМИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Други део рада посвећен је ставовима студената о реформи високог образовања. Основни циљ је био да се сазна шта студенти мисле о реформи, шта очекују од ње, како ће реформа према њиховом мишљењу утицати на обим студирања и задатке који се постављају пред њих.

При испитивању ставова студената о овим питањима, било је веома важно видети колико су студенти упознати са принципима Болоњске декларације која је у основи реформе. Свега 6,3% студената одговорило је да уопште није упознато са овим принципима, а 22,9% њих је рекло да није добро упознато са

њима. 29,2% студената је добро упознато, а 14,6% сматра да веома добро познаје принципе ове декларације. Веома велики број студената, чак 27,1%, не зна у којој мери познаје принципе по којима се реформише високо образовање.

У току студирања студенти ће према својим интересовањима моћи да бирају курсеве које ће похађати. Да је увођење усмерења током студија добро сматра 47,9% студената, неодлучно је 35,4%, а само 16,9% студената сматра да не би требало уводити усмерење. Са друге стране, 25% студената сматра да увођење усмерења представља сувише уску специјализацију која може отежати запошљавање у струци, а 39,6% њих не сматра да ће их усмерење спречити у налажењу посла. 35,4% студената није сигурно како ће увођење усмерења утицати на запошљавање у струци.

Студенте највише забрињава да ће реформа високог образовања као последицу имати скупље студирање (табела 2). Чак 56,3% студената слаже се да ће трошкови студирања бити много виши, а само 12,3% сматра да неће. Да ће након реформе студије постати занимљивије слаже се 37,5% студената, 29,2% је неодлучно, а 33,3% студената сматра да реформа неће утицати на занимљивост студирања.

Табела 2. Како ће изгледати студије након реформе

Ставови	потпуно се слажем	делимично се слажем	неодлучан	не слажем се	уопште се не слажем
Сматрам да ће реформом студије постати занимљивије	16,7%	20,8%	29,2%	10,4%	22,9%
Реформа ће допринети томе да студенти раде више а професори мање	14,6%	14,6%	33,3%	20,8%	16,7%
Реформа ће довести до скупљег студирања	37,5%	18,8%	31,3%	6,3%	6,3%
Реформом ће се смањити број уписних места за студенте на факултету	14,6%	12,5%	52,1%	10,4%	10,4%

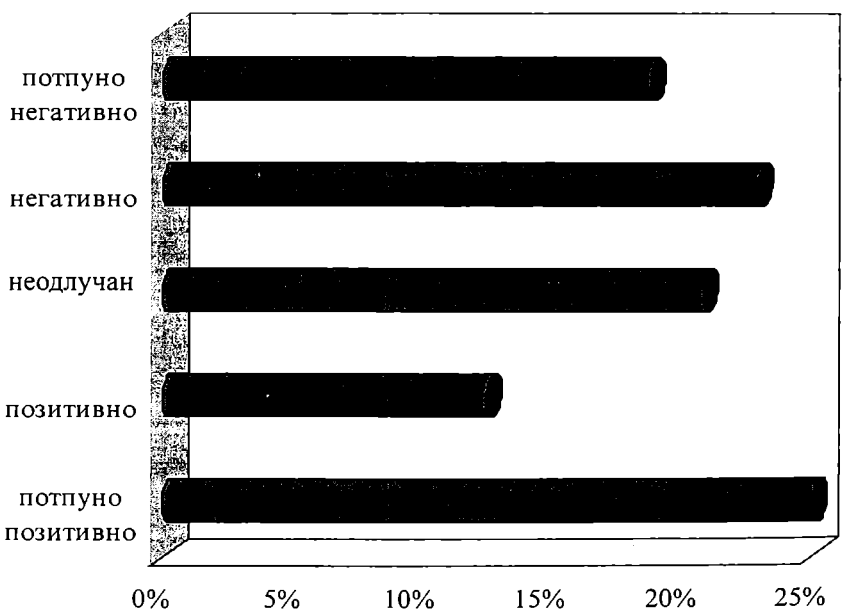
Да ће и смањење уписних места бити једна од последица реформе сматра 27,1% студената, а да до смањења броја места неће доћи тврди 20,4%. Чак 52,1% студената не може да да одговор на ово питање.

Као могућа последица промена у високом образовању јесте и повећање броја обавеза студената, а смањење обима рада професора. Са овим се сложило 29,2% испитаника, неодлучно је 33,3%, а није се сложило 37,5% студената.

Чак 81,3% студената сматра да је увођење ментора који би помагао студентима у свим важним питањима у вези са њима потребно. Само 8,4% студената сматра да увођење ментора није потребно. За неопходност увођења ментора велики број студената определио се вероватно на основу досадашњег искуства у току студирања.

Када је од испитаника затражено да одреде колико је позитивно, односно негативно њихово мишљење према реформи, уочено је да су мишљења подељена. Наиме, потпуно позитивно мишљење има 25% студената, а делимично позитивно 12,5% студената. И код одговора на ово питање издвојила се група неодлучних студената од 20,8%. Негативно мишљење о реформи има 22,9%, а потпуно негативно 18,8%.

Графикон 4. Мишљење студената о реформи

На питање да ли према њиховом мишљењу Филозофски факултет може да испуни стандарде Болоњске декларације, 39,6% студената одговорило је позитивно, а само 8,3% негативно. Чак половина студената не зна да ли наш факултет може да одговори захтевима ове Декларације.

ЗАКЉУЧАК

Након анализе ставова студената укратко се може рећи да су студенти задовољни обимом градива које су изучавали током прва два семестра. Одговара им и број предмета, а већина сматра да би требало увести континуирано оцењивање. Углавном су пасивни у настави, а студијски програм им не омогућава креативност.

Ипак, питање које себи постављају јесте питање шта ће се наредних година променити након реформе високог образовања.

Мишљења су подељена. Разлика у оцени студената позитивних и негативних страна реформе високог образовања може се тумачити недовољним познавањем принципа Болоњске декларације, али и различитим односом према досадашњем току студирања и студијском програму.

ЛИТЕРАТУРА

Болоњска декларација: Европска зона високог образовања; www.ns.ac.yu/stara/novosti-događaji/Bolonjska.pdf

The Bologna Declaration on the European space for higer education: an explanation; http://ec.europa/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf

Вељковић, Ана (2004): Шта је Болоњска декларација, *Данас,* 11. децембар

(2006): Болоњска декларација 2006/2007, *Б92*

Snežana Stojšin

STUDENTS OF SOCIOLOGY ON REFORM OF HIGHER EDUCATION

SUMMARY

In this paper the attitudes of sociology students on the reform of higher education are analyzed. The sample included the students of sociology at the first year of studies (generation 2005/20068). It was the last generation before the implementation of the principles of Bologna Declaration. As an instrument, a questionnaire was used, and the attitudes of students were analyzed by using Likert scale. Students' attitudes toward the curriculum has been studied through students' obligations during a semester, the degree of satisfaction with classes and exams schedule and the degree of activity and creativity of the students. In the second part of the paper the author deals with students' attitudes towards the reform of higher education. The main goal was to find out what they think about the reform, what they expect from it and what the influence of the reform on their tasks will be.

Key words: higher education, reform, Bologna Declaration, students, sociology.

UDK 371.014.523(497.11)
371.3::37.035.1(497.11)

VERSKA NASTAVA U SRBIJI KAO INDIKATOR DRUŠTVENIH TRANSFORMACIJA

Zorica Kuburić

SAŽETAK

Društvene promene krajem dvadesetog veka odrazile su se na skoro sve sfere života. Verski i obrazovni sistem pravi su indikatori promena i u njima se susreću prošlost i budućnost. Da bismo bolje razumeli društvo i smer njegovog kretanja dovoljno je istražiti obrazovni sistem jer se u njemu integrišu i sistematski prenose verovanja, vrednosti, znanja i umeća. U Srbiji je religioznost bila značajan indikator promena, a verska nastava njen moćni pratilac. Realizacija verske nastave od 2001. godine brzo je uhvatila duboke korene i nastavila da produbljuje svoje uticaje, više politički nego personalno. Efekte nije lako pratiti jer je proces dugoročan i na globalnom planu pratilac širih društvenih promena. U ovom radu autor je pokušao da integriše dosadašnja istraživanja u ovoj oblasti i prikaže proces koji ima brojne aktere i brojne mogućnosti upotrebe i zloupotrebe.

Ključne reči: verska nastava, građansko vaspitanje, religioznost, Srbija.

KAKO JE SVE POČELO

Od ukidanja verske nastave do njenog vraćanja u škole prošlo je više od pola veka. Proces sekularizacije i ateizacije društva dostigao je svoje krajnje granice i u naglom zaokretu vraća se na svoje početke. A počelo je tako što je krajem 1944. godine doneta privremena odluka: 1) da verska nastava ne bude više u državnim školama deo nastavnog programa; 2) da veroučitelji mogu fakultativno održavati versku nastavu za one učenike državnih škola za koje bi roditelji i staraoci izjavili da žele da im se ona pruža te da 3) veroučitelji ostaju državni činovnici, a njihova postavljenja je i dalje trebalo obavljati na predlog crkvenih vlasti. Materijalne izdatke u ogrevu, osvetljenju i posluzi trebalo je da snose zainteresovani roditelji (Radić, 2002).

Sveti arhijerejski sinod zamolio je Ministarsvo prosvete da se u pogledu verske nastave uspostavi u školama stanje koje je postojalo pre rata, međutim, ovaj predlog je odbijen aktom Ministarstva prosvete DFJ br. 842/45. U martu 1946. godine doneta je još jedna odluka po kojoj se veronauka održava van školskog vremena u školskim zgradama, a veronauka kao predmet nije trebalo da se unosi u školska svedočanstva, niti da se vrši ocenjivanje učenika. Bilo je takođe odlučeno da se veroučitelji od 1.5.1946. više ne unose u platne spiskove Ministarsva prosvete.

Budući da su vlasti smatrale da je jedna od glavnih smetnji za formiranje naučnog pogleda na svet verska nastava u školama i uticaj sveštenstva, jer se procenat dece koja su pohađala versku nastavu penjao čak do 90%, školskim vlastima je bilo naloženo da kontrolišu rad sveštenika. Tako se verska nastava povlačila sve do 1952. godine, mada je službeno zabranjena usvajanjem Zakona o narodnim školama iz decembra 1951. godine.

U izdanju Narodne knjige, 1952. godine, izašla je knjiga pod naslovom *Škola i religija* u kojoj se iznose osnovni zahtevi školske reforme, a to su »oslobađanje škole od tutortstva crkvene birokratije, izbacivanje religijske nastave iz programa škole, odvajanje škole od crkve.« Janković (1952) napominje da nastavnik ne sme biti religiozan jer škola ima da vaspita omladinu koja će biti potpuno oslobođena od svih verskih okova, kojoj će biti tuđa vera u Boga i koja će biti borbeno ateistička. Posle 1952. godine verska obuka bila je dozvoljena jedino u crkvama. Međutim, sveštenstvo SPC nikada nije bilo toliko aktivno u održavanju veronauke u parohijama, kao što je to bio slučaj sa katoličkim i protestantskim.

Radmila Radić (2002) navodi da su se tokom 1953. godine Srpska pravoslavna crkva i Rimokatolička crkva žalile u više navrata Državnoj komisiji za verske poslove da učitelji zabranjuju deci da idu u crkvu i da se sveštenici kažnjavaju zbog držanja veronauke. Problemi na relaciji škola - crkva bili su sve brojniji. Za nepravilnosti koje su se dešavale u praksi centralni organi vlasti često su prebacivali krivicu na lokalne organe, a oni sami bili su ograničeni postojećim odlukama i rešenjima. U toj igri moći, predstavnici različitih verskih zajednica pisali su pisma i lično odlazili kod Josipa Broza Tita, protestvovali i pokušavali da ostvare svoja prava. Ministar prosvete iz tog perioda, Mitra Mitrović, navela je primer posete predstavnika Adventističke crkve maršalu Titu, koji im je obećao da će deca biti oslobođena nastave u školama subotom i rekao im da sve teškoće nastaju na terenu. Poslao ih je kod Mitre Mitrović koja im je rekla da je decu nemoguće osloboditi škole subotom jer bi to bio presedan i sve ostale crkve bi mogle da traže slične ustupke. Tako su vernici plaćali cenu odlaska u crkvu, i veronauke koju su u njoj imali, novčano, zatvorskim kaznama, marginalizacijom. U potrazi za verskim slobodama neki su napustili zemlju. Većina je odustala od svog verovanja. Već početkom šezdesetih godina broj dece koja su pohađala versku nastavu u Srbiji kretao se oko 3% od ukupnog broja školske dece (Radić, 2002).

Kao argument da bi versku nastavu trebalo vratiti u školski sitem, još 1957. godine u *Glasniku SPC* izašao je tekst pod naslovom: »Izvesne pojave kod omladine

koje zabrinjavaju«. Koriste se podaci o kriminalu kod maloletnka koji su objavljeni u štampi, i komentariše se da se radi o nedostacima u vaspitanju zbog odvojenosti mladih od vere. I ne samo mladih, od vere je bilo odvojeno većinsko stanovništvo, više na pravoslavnim nego na konfesionalno mešovitim ili katoličkim religijskim prostorima (Radić, 2002; Blagojević, 2003).

Pre verske nastave u Srbiju se vratila religioznost. Podaci socioloških istraživanja pokazuju da se krajem 80-tih verovanje u boga počelo revitalizovati, mada i dalje manjina ispitanika veruje u boga (manje od 20%). Krajem 90-tih u boga veruje između 60% i 70% stanovništva, što znači da je utrostručeno povećanje verovanja u boga. Mirko Blagojević (2003) smatra da se religija revitalizovala u sve tri bitne dimenzije: religijske samosvesti, religijskog ponašanja i religijskog verovanja.

Godine 1991, kada je komunizam počeo da svodi račune, nastupile su nove reforme i otvorene stare krstionice. Broj vernika je naglo porastao i prerastao sebe same, posebno u godinama najdublje krize. Koliko su građani Srbije religiozni i šta to u konkretnom slučaju znači, pitanje je na koje nije lako odgovoriti. U sociološkim istraživanjima često se koristi indikator samo ocene religioznosti u kojima se ispitanici opredeljuju za ponuđene modalitete. Na osnovu istraživačkih rezultata dobijenih u različitim vremenskim periodima (Đorđević, 1984; Pantić, 1988; Blagojević, 1995), možemo pouzdano tvrditi da, ako se išta promenilo u Srbiji, onda se promenio odnos prema religiji. Poređenje istraživačkih podataka iz 1990. i 1999. godine pokazuje da se više nego dva puta povećao broj ispitanika koji se izjašnjavaju kao religiozni, dok se drastično smanjio broj nereligioznih, posebno antiteista (Radisavljević-Ćiparizović, 2002).

Istraživanje Odseka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu na projektu »Sociološki aspekti multikulturalnosti i regionalizacije i njihov uticaj na razvoj AP Vojvodine i Republike Srbije« (podaci neobjavljenog istraživanja), na uzorku od 1253 ispitanika pokazuje još veći varijabilitet odgovora. Na ponuđenih devet modaliteta, odgovorili su na sledeći način:

1. vernik sam jer prihvatam sve što moja vera (crkva) uči 15.1%
2. vernik sam jer se pridržavam svih običaja koje nalaže moja vera 17.2%
3. vernik sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči 21.9%
4. ne pripadam nijednoj veri (crkvi) ali verujem u boga 6.6%
5. nisam siguran da li sam religiozan ili ne 6.0%
6. nisam vernik, ali se pridržavam verskih običaja svog naroda 18.7%
7. nisam vernik, ali uvažavam religijska ubeđenja i prpadnost drugog 10.8%
8. nisam vernik i religija me ne zanima 2.6%
9. protivnik sam svake religije 1.0%

Ako spojimo navedene varijetete vernosti vlastitioj religiji (prva četiri odgovora), onda je 60.8% ispitanika u Vojvodini religiozno. Ambivalentan odnos prema religiji ima 6% ispitanika. Jedna trećina ispitanika nije religiozna a među njima su oni

koji za sebe misle da su tolerantni prema onima koji veruju, čak im se i pridružuju u verskim obredima i običajima iako za njih lično to nema neki naročiti verski značaj. Protivnika svake religije danas ima najmanje, tek 1% ispitanika.

Istraživanje Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, urađeno 1999. godine na uzorku od 1.201 isptanika, pokazuje da su 26.6% ispitanika uvereni vernici koji prihvataju sve što njihova vera uči. U kategoriji: *religiozan sam, ali ne prihvatam sve što moja vera uči*, nalazi se 32,7% ispitanika. O religiji razmišlja ali nije načisto da li veruje ili ne 14,5% ispitanika. Prema religiji je ravnodušno 6,8%. Nije religiozno ali nema ništa protiv religije 17,6%, dok onih koji nisu religiozni i protivnici su religije ima, trenutno, 1.4%. Dakle, jedna trećina ispitanika su vernici koji selektivno prihvataju verska učenja, a kada se njima pridruže uvereni vernici, to čini oko 60% religioznih u Srbiji (Radisavljević-Ćiparizović, 2002).

Proces desekularizacije zahvatio je i školski sistem te se u jesen 2001. godine uvodi veronauka i građansko vaspitanje kao fakultativni predmeti u prvi razred osnovne i prvi razred srednje škole u Srbiji. Sledeće školske godine (2002/03) veronauka i građansko vaspitanje postaju izborni predmeti, pri čemu je pohađanje izabranog predmeta obavezno. Tako se Srbija pridružila Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini gde se na zahtev dominantnih verskih zajednica konfesionalna verska nastava izvodi još od 1991. godine. Kao i mnoge druge stvari koje su nam se događale, iznenada i bez naročite pripreme, svojstveno narodu koji u hodu rešava brojne probleme, dogodila se veronauka školama u Srbiji. Naravno, ideja o uvođenju religijskih sadržaja u obrazovni sistem zaživela je posle rasprava koje su na različitim nivoima i sa različitim ciljevima osluškivale stavove javnosti.

Istraživanja odnosa prema veronauci (Kuburić, 1997; 1999; 2001; 2002) rađena na različitim uzorcima ispitanika ukazuju na sve veću otvorenost stanovništva Srbije prema religiji, posebno mladih, i na potrebu upoznavanja kako sa vlastitom religijom tako i sa drugim religijama. Stavovi studenata takođe su pozitivni prema religiji, međutim, razlike su prisutne u mišljenjima koji je tip religijskog obrazovanja poželjan u školskom sistemu. Studenti Bogoslovskog fakulteta SPC su za klasičnu veronauku, studenti protestantskog Teološkog fakulteta su za religijsko obrazovanje, dok su studenti svetovnih fakulteta podeljeni na one koji se pre svega zalažu za obrazovanje u kulturnoj tradiciji, one koji su za neutralno informisanje i one koji su za veronauku u smislu formiranja religiozne ličnosti.

U knjizi *Mladi, religija, veronauka* (Đorđević i Todorović, 1999), iznose se stavovi različitih autora po pitanju veronauke i rezultati istraživanja stavova mladih prema uvođenju veronauke u škole. Prema rezultatima istraživanja među srednjoškolcima svih razreda iz više regiona (Novi Sad, Subotica, Beograd, Niš, Priština, Bar, Podgorica) većina srednjoškolaca (81%) smatra da je religiozno obrazovanje u školi potrebno, od čega 64% smatra da to treba da bude samo za one koji to žele, dok 19%

mladih misli da ga ne treba uvoditi. Stavovi mladih protumačeni su kao gest tolerancije, slobodnijeg izražavanja uverenja i, uopšte, demokratske orijentacije.

Istraživanje Centra za empirijska istraživanja religije iz Novog Sada (Kuburić, 2002) takođe na populaciji srednjoškolaca, koje je obuhvatilo sedam gradova u Srbiji, na uzorku od 635 ispitanika, ukazuje da 65% srednjoškolaca smatra da veronuku u školi treba da pohađaju samo oni koji to žele, što je gotovo identičan rezultat sa istraživanjima Đorđevića i Todorovića (1999). Onih koji smatraju da veronauka treba da bude obavezna za sve učenike ima 20%. Ponuđenu opciju da veronauku treba održavati samo u verskim institucijama zastupa 10% srednjoškolaca a 5% kaže da veronauka nije uopšte potrebna deci.

Podaci ispitivanja koje je Institut za pedagoška istraživanja sproveo tokom 2001. godine pokazuju da većina ispitanih učenika srednjih škola (Božičković, Petrović, Kadijević, 2001) i roditelja učenika osnovnih škola (Joksimović i sar., 2002) ima pozitivan stav prema uvođenju veronauke u škole, ali samo za one koji to žele, što znači da ne bude obavezan predmet. Na osnovu razloga kojima obrazlažu svoje stavove, može se zaključiti da su ispitani roditelji i učenici pre za religijsko obrazovanje sa opšteobrazovnim i vaspitnim ciljevima, nego za uvođenje u veru i formiranje religiozne ličnosti.

Koju funkciju ima veronauka danas? Dakle, istraživanja koja su rađena i pre i posle uvođenja veronauke ukazuju na to da većina ispitanika zastupa pozitivan stav prema religiji i slobodu u njenom izboru. Međutim, brojni strahovi od veronauke, koji proizilaze iz istorijskog pamćenja sukoba različitih verskih tradicija, u kulturi postkomunističkih društava, utihnuli su pred idejom da bi veronauka danas trebalo da znači duhovnu obnovu društva, ekumensku saradnju i poštovanje različitosti.

Kao značajan faktor socijalizacije, škola uvek ima neki svoj opšti cilj koji je organizuje i integriše u njenim nastojanjima da bude pravi predstavnik društva koje ona treba svojim radom da obnavlja i razvija. Ideološka promena ostavila je i školu bez svog orijentira, te je tako Crkva, koja je i u prošlosti obezbeđivala duhovni opstanak, i ovom prilikom pozvana u pomoć, dok se s druge strane smatra da je Crkva nametnula svoju moć u vakumu koji je nastao posle društvenog sistema koji je podržavao ateizam. Naime, veronauka kao deo reforme obrazovanja pre pedeset godina bila je izbačena iz programa škole s namerom tadašnjih vlasti da vaspita omladinu koja će biti borbeno ateistička, međutim, projekat borbenog ateizma imao je negativne posledice po sebe samog. Na scenu ponovo stupa »duhovna moć«, za koju, prema istraživanjima, ima dovoljno mesta, ali pod uslovom da ne postane zatvoren sistem dogmi koji bi sam sebe urušio.

Cilj vraćanja verske nastave u obrazovni sistem danas, prema Službenom glasniku RS (2001:7), jeste »da se učenicima pruži celovit religijski pogled na svet i život i da im se omogući slobodno usvajanje duhovnih i životnih vrednosti crkve ili zajednice kojoj istorijski pripadaju, odnosno čuvanje i negovanje sopstvenog verskog

i kulturnog identiteta«. Naglašavanje »tradicionalnih crkava i verskih zajednica« kao i »sopstvene, istorijski date crkve ili verske zajednice« ukazuje na isključivanje verskih zajednica koje nisu nacionalne i onih koje se zalažu za slobodu izbora vere. Naime, u procesu globalizacije, verska nastava bi trebalo da bude više povezana s vlastitim korenima i mogućnošću očuvanja vlastitog identiteta. To ukorenjivanje u funkciji verskog i nacionalnog identiteta »treba da se ostvaruje u otvorenom i tolerantnom dijalogu, uz uvažavanje drugih religijskih iskustava i filozofskih pogleda, kao i naučnih saznanja i svih pozitivnih iskustava i dostignuća čovečanstva.« (Službeni glasnik RS, 2001:7).

Isključivost »ili / ili« pozicije u postmodernim društvima prerasta u »i / i« poziciju u kojoj ima dovoljno mesta za različite sisteme verovanja. Nauka i religija nisu više u zaraćenoj poziciji, makar ne na teorijskom nivou, već u komplementarnim traganjima za istinom međusobno se nadopunjavaju. Tako su u Srbiji, kao da je ona mesto realizacije najsavremenijih svetskih tokova, od marksizma i lenjinizma do postmodernog pluralizma, veronauka i građansko vaspitanje pronašli svoje mesto u državnim školama, kao alternative ili/ili. Kako se sve to odražava u svesti učenika i koliko je to povezano sa emocionalnom stabilnošću i međuljuskim odnosima pripadnika različitih veroispovesti, manjine i većine, pitanje je na koje treba empirijskim istraživanjima tražiti i davati odgovore.

Teorijske osnove verske nastave možemo potražiti u vrednostima samih religija koje se u njoj afirmišu ali i u društvu koje neguje i čuva određena religijska verovanja i ponašanja. Za ostvarivanje nastave veronauke značajno je napomenuti shvatanje Ogista Konta koji nije smatrao da će razvojem nauke religija u potpunosti nestati, jer religija nije bila samo pokušaj da se objasni i shvati realnost, već i princip koji je ujedinjavao ljusko društvo. Kont je tako stvorio dve teorije o religiji od kojih se svaka temeljila na jednom aspektu njegovog paradoksalnog osećaja svog doba. S jedne strane, verovao je u neumitan napredak znanja i u ovladavanje prirodom, ali se, s druge, plašio društvene krize i propasti. Ovo prvo dovelo je do nastanka njegove teorije u kojoj je religija predstavljala prvu fazu razvoja ljudske misli, dok ga je ovo drugo navelo na stav da je društvu potrebna vlast ili sila koja će zavoditi red, uređivati odnose u njemu i ujedinjavati ga, a što god je vršilo tu funkciju nosilo je ime religije.

Tako je Kont, smatrajući da je tradicionalnoj religiji bilo suđeno da razvojem nauke nestane, pripremio zamenu. Kako je sociologija naučna disciplina koja se bavi tumačenjem načela jedinstva i kohezije društva, to bi nova religija predstavljala neku vrstu primenjene sociologije, a sociolog bi bio prvosveštenik ove nove svetovne vere. Kont je u toj meri bio uveren u ispravnost ovakvog svog stava da je čak dizajnirao odeću koju bi nosilo sociološko sveštenstvo, smislio je rituale koje bi ono vršilo i osnovao je Pozitivističku crkvu čiji jedan ili dva ogranka još uvek postoje (Hamilton, 2001).

Dakle, verovanje, rituali, simboli, harizmatske ličnosti, sveta mesta i praznici, nezamenjive su forme u funkciji integracije društvene zajednice. U školama u

Srbiji i sama pamtim pionirske marame, sletove, parole. Školske ekskurzije tada su zaobilazile manastire. Sadašnji trenutak obeležen je programom verske nastave koji podrazumeva ne samo saznajnu komponentu već i liturgijsku zajednicu vernika.

Teorijske osnove verske nastave iz perspektive verskih učenja mogu se pronaći i u Svetim knjigama. Budući da je ovde reč o pravoslavnoj veronauci u državnim školama, koju su osmislili crkveni velikodostojnici, možemo se pozvati na Sveto pismo, kao temelj hrišćanskog učenja. Isus Hristos u Jevanđelju svojim učenicima poverava zadatak: »Idite dakle i naučite sve narode... učeći ih da sve drže što sam vam zapovedio« (Matej 28,19.20). Ova poruka obavezuje hrišćane da »idu« i poučavaju hrišćanskim vrednostima.

Brojna su pitanja koja nas pokreću na razmišljanje u vezi sa verskom nastavom i njenim ostvarivanjem. Da li to podrazumeva poučavanje dece u obrazovnom sistemu i da li je misionarski karakter hrišćanstva u isto vreme i socijalizatorski? Drugo pitanje koje nam se nameće jeste ko sve ima pravo da govori u ime Hristovo, i kome treba da govori? Nastavnici koji rade u školama polažu stručni ispit koji je zvanično odobrenje za rad u nastavi. Međutim, kada je reč o verskoj nastavi pitamo se ko bdije nad kvalitetom nastavnika i daje nalog za rad? Da li je za versku nastavu odgovornost na verskim institucijama i onda kada se nastava odvija u školskom sistemu? Ako se u verskim zajednicama biraju oni koji će raditi ovaj specifični posao držanja verske nastave, kakva je uloga školskih organa u procesu realizacije? Konačno, tu su i oni kojima se »radosna vest Jevanđelja« i poruke drugih verskih tradicija omogućavaju u procesu obrazovanja. Kakva su njihova iskustva u proteklom periodu i da li iz njihovih odgovora možemo prepoznati na koji se način ostvarivala verska nastava i kakve su anticipacije budućeg rada.

VERSKA NASTAVA KAKO JE VIDE RODITELJI I UČENICI

Ono što u ovom radu nastojim da iznesem jesu pre svega saznanja koja smo dobili na osnovu istraživanja na terenu. **Pitali smo one koji su birali** (roditelje učenika prvog razreda osnovnih škola i učenike prvog razreda srednjih škola) **šta misle o realizaciji verske nastave** tokom prve godine njenog uvođenja u škole. Posle prvih iskustava iz realizacije verske nastave, postavlja se pitanje u kojoj su meri ispunjena očekivanja učenika i roditelja, kao i pitanje ostvarenosti postavljenih ciljeva nastave veronauke. U želji da se dođe do odgovora na ova pitanja, izvršeno je istraživanje mišljenja roditelja i učenika o veronauci kao jednom od dva izborna predmeta.

Cilj ispitivanja bio je da se prikupe podaci o načinu realizacije i efektima nastave veronauke u školama. Rezultati istraživanja mogu da ukažu na probleme u realizaciji nastave veronauke i potrebne izmene koje bi doprinele unapređivanju nastave i boljem ostvarivanju postavljenih ciljeva.

Ispitivanje je sprovedeno tokom maja 2003. godine u 12 osnovnih i 10 srednjih škola u Srbiji. U svakoj školi, ispitivanjem su bila obuhvaćena po dva odeljenja

bez obzira na to koji izborni predmet učenici pohađaju. U *osnovnim* školama ispitivani su *roditelji* učenika prvog razreda, a u *srednjim* školama *učenici* prvog razreda. Podaci su prikupljeni pomoću odgovarajućih upitnika koje je popunilo 297 roditelja čija deca pohađaju versku nastavu i 269 učenika koji su se opredelili za ovaj izborni predmet. Ispitivanje je bilo anonimno, pri čemu su upitnici za roditelje poslati preko njihove dece. Odazvalo se oko dve trećine roditelja, što je inače uobičajen rezultat u ovakvom načinu ispitivanja. Može se pretpostaviti da su roditelji koji su se odazvali i popunili upitnik bili više motivisani, kao i da postoje razlike u mišljenjima između njih i onih koji nisu odgovorili, što treba imati u vidu prilikom tumačenja dobijenih rezultata.

U ovom delu teksta biće reči o istraživačkim podacima koji se odnose na veronauku, o razlozima zbog kojih se veronauka bira, o tome šta se učenicima najviše, a šta najmanje dopada u vezi sa ovim predmetom, o promenama kod učenika koje su uočene pod uticajem veronauke, kao i o nekim opštim karakteristikama uzoraka.

Prikazivanje rezultata ovog istraživanja koji se odnose na roditelje i učenike otpočećemo odgovorom na pitanje ko su osobe koje su odgovarale na naš upitnik. Roditelj koji je zastupljeniji u našem uzorku je majka (70% majki i 30% očeva odgovarali su na upitnik). U uzorku učenika zastupljeno je 44% dečaka i 56% devojčica, uzrasta 15 i 16 godina.

Konfesionalna pripadnost ispitanika u našem uzorku takođe je značajan podatak koji nam pomaže da bolje razumemo odnos prema verskoj nastavi. Pitanje o veroispovesti u upitniku je bilo otvorenog tipa, što znači da je svako mogao da napiše ime svoje veroispovesti, jer nisu bili ponuđeni modaliteti. Ako se posmatra celokupni uzorak, koji obuhvata sve ispitane roditelje i učenike (bez obzira na to koji predmet pohađaju), 90% ispitanika pripada hrišćanskoj veroispovesti. Prema popisu stanovništva i podacima istraživanja opšte populacije Srbije i Crne Gore, bez Kosova i Metohije, najveći broj vernika pripada hrišćanskoj religiji i to 90%, što znači da je uzorak reprezentativan kada je reč o predstavnicima dominantne religije. Unutar hrišćanstva na ovim prostorima prisutne su u opštoj populaciji tri veroipovesti: pravoslavna (83%), rimokatolička (5%) i protestantska (2%). Pripadnika islamske zajednice ima 5% i drugih 5%. Kao što možemo primetiti, do pripadnika manjinskih vera nismo na ovaj način mogli da dođemo i njihova mišljenja da saznamo, zato bi posebno trebalo uraditi istraživanje koje bi obrađivalo specifične grupe manjinskih verskih zajednica i njihov odnos prema verskoj nastavi u školi, načinima realizacije i predlozima za bolja rešenja.

Zanimljivo je prokomentarisati šta su sve ispitanici navodili kao veroispovest i koje su razlike između učenika i roditelja. Ono što je izazvalo našu pažnju jeste broj onih koji su napisali samo to da pripadaju hrišćanskoj veroispovesti (5% roditelja i 19% učenika). Zašto su izbegli partikularno identifikovanje u okviru pravoslavlja, katolicizma, protestantizma i izabrali zajedničko ime? Možemo pretposta-

viti da jedan broj ispitanika stavlja znak jednakosti između pravoslavlja i hrišćanstva, kao što i veliki broj protestanata sebe naziva hrišćanima u našoj sredini. Osim toga možemo pretpostaviti da je reč o ekumenskim tendencijama koje se mogu primetiti, posebno kod mladih. Da li je prošlo vreme u kome su deobe imale jaču moć od integrativnih procesa? Pravi odgovor ne znamo, ali ako primetimo da pripadnost hrišćanskoj veroispovesti češće iskazuju učenici koji su izabrali građansko vaspitanje (22%) nego oni koji prate versku nastavu, u ovom slučaju pravoslavnu veronauku (14%), možemo pretpostaviti da među onima koji su se ovako izjasnili (a pohađaju nastavu građanskog vaspitanja) ima pripadnika manjinskih hrišćanskih, posebno protestantskih verskih zajednica.

Kako god da protumačimo ovaj podatak, činjenica je da je u Srbiji hrišćanski identitet postao dominantan kako u odnosu na »naučni ateizam« tako i u odnosu na druge verske tradicije. Ne tako davno, ateizam je u školskom sistemu imao dominantnu ulogu. Danas, oni koji se deklarišu kao ateisti, zastupljeni su manje od 2%, pa i u našem uzorku. Jedan broj ispitanika za svoju veroipovest naveo je nacionalnu pripadnost (3% roditelja i 1% učenika napisali su da im je veroispovest »srpska«). Za 4% ispitanika ostalo je nepoznato kojoj veroispovesti pripadaju jer na to pitanje nisu odgovorili, kako u uzorku roditelja, tako i u uzorku učenika. Na kraju možemo da se pitamo da li spremnost na konfesionalno izjašnjavanje u isto vreme znači i religioznost? Budući da konfesionalna pripadnost i spremnost da se ona javno iskaže ne znači uvek i religioznost, dakle, razmišljanje o ličnom odnosu prema religiji zaslužuje naslov za sebe.

Religioznost učenika i roditelja. Ako bismo analizu podataka istraživanja odnosa mladih prema verskoj nastavi otpočeli kontekstualnim razumevanjem stavova prema religiji uopšte i stepenu religioznosti opšte populacije, na pitanje koliko smo religiozni, možemo na različite načine odgovarati. Brojni su indikatori po kojima možemo prepoznavati stepen religioznosti i pratiti promene koje su se događale u Srbiji.

Za tumačenje podataka o odnosu učenika prema verskoj nastavu važno je znati kakav je njihov odnos prema religiji, pogotovu što su sami ispitanici kao jedan od razloga za izbor veronauke navodili religijska opredeljenja. Odgovori ispitanika u našem uzorku na pitanje »Kakav je vaš lični odnos prema religiji?« prikazani su u tabeli 1.

Tabela 1. *Religioznost roditelja i učenika (%)*

Odnos prema religiji	*Roditelji N=297*	*Srednjoškolci N=269*	*Ukupno N=566*
Uveren sam vernik i prihvatam sve što moja vera uči	47	59	52
Religiozan sam mada ne prihvatam sve što moja vera uči	27	21	25
Dosta razmišljam o tome, ali nisam siguran da li verujem ili ne	14	14	14
Nisam religiozan	8	4	6
Bez odgovora	4	2	3
Ukupno	100	100	100

U našoj analizi posebnu pažnju obratićemo na razlike između učenika i roditelja, kao neki generacijski kod koji ukazuje na promene koje su stalni pratilac smene generacija i njihovog odnosa prema verskim sadržajima, verskim institucijama i spremnosti da im se pokloni poverenje da uđu i u svetovno područje, od kojih je škola najvažniji činilac u procesu socijalizacije. Kada uporedimo odgovore roditelja i učenika, možemo videti da među mladima ima više uverenih vernika nego među roditeljima učenika prvih razreda osnovne škole ($\chi 2$ =14,17, df=4, p=.007, Kramerov V=0.16). Na to da je kod mladih prisutna veća religioznost u odnosu na roditelje ukazuju i drugi autori (Hantington, 1998). Iako podaci nisu sasvim uporedivi sa podacima koji se odnose na opštu populaciju, jer je kombinacija ponuđenih odgovora različita, možemo primetiti da su tendencije slične.

Istraživanje Centra za empirijska israživanja iz Novog Sada (Kuburić, 2002 b) takođe pokazuje da je lični odnos mladih prema religiji pozitivan i da je naveći broj njih sklon da religiji pokloni bezrezervno poverenje. Prema tom istraživanju, 46% ispitanih srednjoškolaca od prvog do četvrtog razreda uvereni su vernici, koji prihvataju sve što vera uči, 25% selektivno prihvata verska učenja, 18% razmišlja, ali nije sigurno da li veruje ili ne, dok je 9% toleranto prema religiji, iako sami nisu religiozni. Onih koji nisu religiozni i protivnici su religije ima svega 1%. Kada uporedimo podatke dobijene na opštoj populaciji srednjoškolaca sa podacima o religioznosti učenika prvog razreda srednjih škola koji su izabrali versku nastavu kao izborni predmet, možemo zapaziti da je među njima više onih koji su skloni da prihvate sve što njihova vera uči. Dakle, ubeđeni vernici birali su da slušaju versku nastavu i/ili oni koji su je slušali još više su postali ubeđeni vernici.

Upoređujući rezultate različitih istraživanja možemo zaključiti da je stepen religioznosti mladih u odnosu na roditelje veći, da je religioznost postala poželjna i da je upražnjavanje verskih običaja prisutno u opštoj populaciji. Da bi se religiji dalo pravo mesto i na pravi način, verska nastava je postala sredstvo u ostvarivanju cilja

verskih i vaspitno obrazovnih institucija, s jedne strane da formira vernika, a s druge strane da formira tolerantne građane, koji će poznavati svoja i poštovati tuđa verska ubeđenja. Istina, udžbenici veronauke nisu obuhvatili obe te dimenzije.

Razlozi za izbor verske nastave. Podaci o motivaciji roditelja i učenika za izbor veronauke veoma su važni za razumevanje njihovog mišljenja o ovom predmetu i njegovoj realizaciji, jer od početne motivacije zavisi odnos prema predmetu i njegovi efekti. Podaci u tabeli 2 pokazuju kojim su se razlozima rukovodili roditelji i učenici prilikom opredeljivanja za veronauku, kao i na sličnosti i razlike među njima. Razlika je pre svega u tome što roditelji učenika osnovne škole znatno češće nego učenici srednje škole ($\chi 2 = 73{,}23$, $df = 7$; $p = .000$; Kramerov $V = 0.360$) očekuju da verska nastava doprinese promenama u ličnosti i ponašanju njihovog deteta, što je s obzirom na vaspitnu ulogu roditelja i uzrast učenika prvog razreda osnove škole, sasvim razumljivo.

Tabela 2. *Razlozi za izbor veronauke (%)*

Razlog izbora	*Roditelji N=297*	*Učenici N=269*	*Ukupno N= 566*
Sticanje novih znanja	32	36	34
Interesovanje za oblast	16	18	17
Religijska uverenja	9	16	12
Preferencije učenika	5	14	9
Uticaj na ličnost	21	3	13
Slučajno	4	7	5
Ostalo	5	0	3
Bez odgovora	8	6	7
Ukupno	100	100	100

Ako gledamo odgovore učenika i roditelja zajedno, možemo reći da se najveći broj odgovora odnosi na potrebu za sticanjem novih znanja. Ta želja za saznanjem iskazana je u više različitih varijanti, od želje da se više sazna o pravoslavlju, nešto više o svojoj i drugim verama, do potrebe da se zna o religijskoj kulturi uopšte. Roditelji učenika prvog razreda osnovne škole ističu potrebu za religijskim obrazovanjem, usvajanjem osnovnih pojmova, za upoznavanjem tradicije, učenjem istorije, upoznavanjem sa religijom uopšte bez obzira na versku pripadnost.

Sledeći po učestalosti razlog za izbor verske nastave jeste interesovanje za ovu oblast. Učenici navode da kod njih postoji interesovanje za ovu oblast, da im se to dopada, da vole veronauku i teologiju, da vole da uče o Bogu, a roditelji ističu da je to bila želja deteta. Na trećem mestu po učestalosti je očekivanje da verska nastava utiče na ličnost i ponašanje učenika.

Kada uporedimo odgovore roditelja i učenika, možemo odmah zapaziti da roditelji od veronauke najviše očekuju da utiče na ličnost i ponašanje deteta, dok deca to najmanje očekuju. Roditelji smatraju da veronauka može uticati na to da njihova deca nauče sledeće: *Poštovanje prema veri i običajima; Da postane dobar čovek, da nauči da voli i poštuje ljude, da duhovno ojača*; *Jedino vera može da sačuva decu od lošeg puta*; *Pored kućnog vaspitanja, neophodno je da dete u školi nauči nešto o duhovnim vrednostima i moralnim kodeksima, da bi mu to bila zdrava osnova za dalji razvoj.* Karakteristični odgovori učenika koji ukazuju na očekivanja vezana za uticaj na ličnost su: *To je put da postanem bolji čovek*; *Smatram da mi pomaže da rešim mnoge probleme*; *Da naučimo da verujemo u Boga, to je pravi put za sve, hoću da verujem da postoji nešto što sve nas kontroliše, nadgleda i da čuda mogu biti moguća.*

I roditelji i učenici ističu važnost sticanja znanja iz oblasti religije, međutim, kod roditelja preovladava potreba da to znanje bude u funkciji ispravnog ponašanja njihove dece, dok je kod dece jednostavna radoznalost i ineresovanje za oblast.

Religijska uverenja takođe su prepoznata kao razlog izbora veronauke i to je iskazano sledećim rečenicama: *Svojim rođenjem pripadamo pravoslavnoj veri i smatramo da naše dete treba da sazna šta to u stvari znači; Zato što sam religiozan; Poštujem svoju veru; Iz nacionalnih i duhovnih razloga; Pre polaska u školu dete je verovalo u Boga* - kaže jedan roditelj. S druge strane učenici navode da biraju veronauku zato što: *Poštujemo svoju veru*; *Zato što su roditelji religiozni; Vernik sam i zato biram veronauku.* Dakle, verska nastava u školi za roditelje više ima značaj uvođenja u veru, nego za učenike, međutim, kada procenjujemo efekte koje je ostavila verska nastava, dobijamo nekoliko područja uticaja na koja nam ukazuju rezultati.

Ispunjenost očekivanja od verske nastave. Odgovori na pitanje koje učenike i roditelje stavlja u poziciju da razmisle koliko je veronauka pružila to radi čega su se odlučili za versku nastavu prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3. *Koliko su ispunjena očekivanja roditelja i učenika (%)*

Ispunjenost očekivanja	*Roditelji N=297*	*Učenici N=269*	*Ukupno N=566*
Uopšte ne	1	3	2
U maloj meri	3	6	5
Delimično	24	27	25
U velikoj meri	43	30	37
U potpunosti	28	33	31
Bez odgovora	2	1	1
Ukupno	100	100	100

Posmatrajući rezultate možemo zaključiti da su očekivanja roditelja od verske nastave ispunjena u većoj meri nego očekivanja učenika ($\chi 2$ =16,48, df=5, p=.006, Kramerov V=0,17). Roditelja čija su očekivanja ispunjena u potpunosti ili u velikoj meri je 71% (učenika 64%). Na drugoj strani, ima više učenika (9%) nego roditelja (4%) čija očekivanja nisu ispunjena ili su ispunjena u maloj meri. Nešto manje zadovoljstvo samih učenika razumljivo je kada se ima u vidu da oni imaju neposredno iskustvo sa nastavom veronauke, dok roditelji zaključuju posredno, kao i da se odgovori roditelja odnose na nastavu veronauke u osnovnoj školi, a odgovori učenika na srednju školu. Roditelji, kao inicijatori vaspitnih uticaja na svoju decu, imaju ekstremnije pozicije u vrednosnom određenju, dok su deca bliža proseku. I u drugim istraživanjima dobili smo slične rezultate kada je reč o porodicama adolescenata (Kuburić, 1996).

Moć verske nastave da utiče na učenike. Pitanje u upitniku za roditelje, koje je bilo otvorenog tipa, glasilo je: *Da li ste primetili neke promene kod Vašeg deteta koje biste pripisali uticaju izbornog predmeta, a ako jeste koje?* Isto pitanje za učenike glasilo je: *Da li se kod tebe nešto promenilo pod uticajem izbornog predmeta, i ako jeste, u čemu se te promene ogledaju?* Odgovore učenika i roditelja grupisali smo u kategorije koje su prikazane u tabeli 4.

Tabela 4. *Promene pod uticajem verske nastave (% ; rang)*

Uočene promene	*Osnovna škola*		*Srednja škola*	
	%	*Rang*	*%*	*Rang*
Sticanje novih znanja	15	3	27	2
Promene u ličnosti učenika	24	2	19	3
Odnos prema predmetu	3	4	1	5
Nema promena	31	1	38	1
Ostalo	3	5	4	4
Bez odgovora	24		12	

Prema dobijenim rezultatima, znatan broj učenika i roditelja smatra da se ništa nije promenilo pod uticajem verske nastave. Kada uporedimo odgovore roditelja i učenika, zapažamo da su promene manje kod učenika srednjih škola nego kod učenika osnovnih škola. Ovakav rezultat navodi nas na tvrdnju da je uzrast od sedam godina podložniji promenama pod uticajem verske nastave. Promene u ličnosti učenika češće uočavaju roditelji učenika prvog razreda osnovne škole nego učenici srednje škole, dok je sticanje novih znanja znatno naglašenije u odgovorima učenika srednjih škola. Ovakvi rezultati značajni su jer ukazuju na prirodu verske nastave i njenu moć uticaja na ličnost deteta i što je ranije ponuđena ona je i moćnija. Izjava mudrog Solomuna "Uči dete prema putu kojim će ići, pa neće odstupiti od njega ni kad ostari", ima svoju primenu u verskoj obuci, ne samo u porodici nego i u školi.

Ako uđemo u kvalitativnu analizu odgovora, možemo navesti tipične odgovore koji ukazuju na suštinu uticaja verske nastave, tj. pravoslavnog katehizisa. Roditelji kažu da se deca lepše ponašaju, ne psuju, da su plemenitija, iskrenija, da pokazuju poštovanje prema drugima, da su darežljivija, da pomažu, da imaju bolji odnos prema okolini, da su mirnija. Deca su pod uticajem verske nastave postala ozbiljnija. Na nivou ponašanja promene koje su se dogodile kod deteta prisutne su i u oblasti poštovanja verskih praznika i obreda. Deca upražnjavaju molitvu, pre ručka i pre spavanja, post, češće odlaze u crkvu. Kod dece je prisutnija veća vera u boga.

Kada je reč o sticanju novih znanja, roditelji su primetili da je njihovo dete mnogo naučilo, da je steklo znanja iz istorije religije potrebno za shvatanje istorije, umetnosti, filozofije, da bolje razume neke pojmove. Kod dece je primećeno bolje rasuđivanje; dete više postavlja pitanja, traži objašnjenja; više zna o Bogu, običajima, veri, nastanku sveta. Roditelji zapažaju da deca pod uticajem veronauke imaju drugačiji način gledanja na religiju, te da u svakodnevnom životu neke postulate hrišćanske religije često pominju i prepoznaju.

Odgovori učenika donekle se razlikuju i zalaze u samu suštinu predmeta verska nastava. Kada ukazuju na promene u znanju, a one su naglašenije kod učenika srednjih škola, navode sledeće iskaze: *Znam malo više običaje nego ranije, više znam o pravoslavnoj crkvi, praznicima, svecima. Drugačije gledam na hrišćanstvo, prenosim znanje drugaricama i sigurnija sam uz Božju pomoć.* Jedna učenica je napisala: *naučila sam da vera ispunjava čoveka duhovnim mirom, da materijalne stvari nisu toliko važne, i ponašam se u skladu sa tim.* Odgovor *Više ne verujem u horoskop* ukazuje na odnos sujeverja i religije, tj. na razlikovanje magijskog i religijskog. Pažnju zaslužuje odgovor: *Više poštujem roditelje i svoju veru.* Naime, peta zapovest u Dekalogu glasi: "Poštuj oca svojega i mater svoju, da ti se produže dani na zemlji, koju ti da Gospod Bog tvoj" (2.Moj.20:12). Patrijarhalni religijski sistem podrazumeva hijerarhijsku organizaciju porodičnog života. Učenici više naglašavaju znanje dok roditelji češće primećuju promene u ponašanju deteta, a to su i tražili u veronauci, što znači da su očekivanja uglavnom ispunjena.

Dobre i loše strane verske nastave. O dobrim i lošim stranama verske nastave govore podaci o tome šta se učenicima najviše, a šta najmanje dopada u vezi sa ovim predmetom. Pitanje je bilo otvorenog tipa, a odgovori učenika i iskazi roditelja o tome šta se njihovoj deci **najviše dopada** u vezi sa verskom nastavom grupisani su na način kako je prikazano u tabeli 5.

Tabela 5. *Šta se učenicima najviše dopada u vezi sa verskom nastavom (%)*

Aspekti dopadanja	*Roditelji N=297*	*Učenici N=269*	*Ukupno N=566*
Sadržaj predmeta	42	39	41
Način rada	25	22	23
Nastavnik	9	12	10
Doprinos ličnosti	1	2	2
Sve	8	8	8
Ništa	2	6	4
Ostalo	2	1	1
Bez odgovora	11	10	11
Ukupno	100	100	100

Ako odgovore rangujemo prema učestalosti navođenja, dobijamo da se učenicima u veronauci najviše dopada **sadržaj predmeta:** *nova drugačija saznanja, učenje novih i korisnih sadržaja; teme koje su zastupljene (priče o bogu, svecima, ljubavi, krštenju); upoznavanje običaja; učenje molitvi; zanimljivo gradivo, nije dosadno.*

Na drugom mestu je **način rada:** *opuštena atmosfera, nema tenzije; diskusija i razgovor, slobodno izražavanje mišljenja; učenje kroz igru, kviz; ne odgovara se, ne uči za ocenu i ne ocenjuje; jasno i slikovito predavanje; crtanje, pevanje, pisanje, način na koji se apstraktne moralne norme prikazuju; druženje i izleti (obilazak manastira).*

Treće mesto u didaktičkom trouglu pripada **nastavniku,** a to su prepoznali naši ispitanici. Učenicima se kod nastavnika dopada: *način predavanja, pristup nastavnika i kreativnost u radu; lične osobine i odnos prema učenicima (blag, topao, neposredan).* Naravno, doprinos nastavnika ogleda se i u načinu rada i u posredovanju u sadržajima, tako da je sasvim postignut uspeh ako njegova ličnost ne pleni toliko da bi zasenila sam sadržaj i metode njegovog prenošenja.

Na kraju ono što se može prepoznati jeste **doprinos razvoju ličnosti:** *što se dete podseća koga kako treba poštovati, šta je dobro a šta ne; poštovanje drugog, starijih; saznanje da čovek ne sme biti pakostan, da treba opraštati drugima, da je droga najveće zlo; moralni razvoj (bolji čovek), pomaganje drugima.*

Treba istaći da se odgovori učenika i roditelja ne razlikuju međusobno u pogledu aspekata nastave koji im se dopadaju ($\chi 2$ =7,99; df=7; p=.33; Kramerov V=0,12). Prema ovakvim rezultatima, i roditelji učenika prvog razreda osnovne škole i učenici srednje škole slažu se da je sadržaj verske nastave ono što im se najviše dopada u verskoj nastavi, što pleni njihovu pažnju. Na sledećem mestu nalazi se način rada koji je zanimljiv već po tome što se razlikuje od rada na drugim časovima. Iz

teksta koji su učenici pisali zaključujemo da je u okviru nastave ovog predmeta prisutno posećivanje crkava i manastira, upražnjavanje verskih praznika i uvežbavanje verskih običaja, što povezuje sadržaj sa praksom i čini je sastavnim delom života.

Tabela 6. *Šta se učenicima najmanje dopada u vezi sa verskom nastavom (%)*

Aspekti nedopadanja	*Roditelji N=297*	*Učenici N=269*	*Ukupno N=566*
Sadržaj predmeta	7	13	10
Način rada	8	11	10
Nastavnik	3	8	5
Organizacija i uslovi rada	4	12	8
Odnos učenika prema predmetu i nastavniku	2	1	2
Učeniku se sve dopada	23	22	23
Učeniku se ništa ne dopada	0	2	1
Ostalo	3	3	3
Bez odgovora	50	28	40
Ukupno	100	100	100

Na pitanje o tome *šta se učenicima najmanje dopada u vezi sa verskom nastavom,* dobijeno je znatno manje odgovora nego na prethodno pitanje, pogotovo od strane roditelja koji su odgovarali u ime svoje dece. Razlike između učenika i roditelja su u tome što su učenici u većem broju odgovarali na ovo pitanje ($\chi 2$ =46,931; df=8, p=.000; Kramerov V=0,29) i što više zapažaju nedoslednosti u samom sadržaju i uslovima rada na časovima verske nastave, koji su obično u neprilagođeno vreme, pre ili posle ostalih časova.

Ako detaljnije razmotrimo šta je to što se učenicima ne dopada kada je reč o verskoj nastavi, onda možemo reći da neke teme nisu primerene učenicima, kao i da postoje problemi u vezi organizovanja same nastave.

Kada je reč o onome što se učenicima osnovne škole ne dopada u okviru samog **sadržaja predmeta,** roditelji navode pojedine teme kao što su *smrt, grobovi; nerazumljivo gradivo (nepoznati pojmovi, apstraktni pojmovi), neke priče dete ne može da shvati.* Ima mišljenja da raskol između naučnog mišljenja i postavki vere i crkve stvara kod dece konfuziju, neodlučnost u prihvatanju sadržaja predmeta "priroda i društvo" i "veronauke". Učenici navode da im se ne dopada to što *sve izgleda kao bajke za malu decu, ima beskrajno mnogo tumačenja, česta skretanja sa teme.* Učenici zameraju što *ima previše ponavljanja, suviše informacija, što se ne govori o onome što je učenicima poznato i o čemu bi oni mogli da diskutuju.*

Način rada u osnovnoj školi koji se prema iskazima roditelja ne dopada učenicima je: *pisanje na času, diktiranje gradiva, prepisivanje sa table; duga i mo-*

notona predavanja, čitanje tekstova iz Biblije; učenje pesmica napamet, crtanje, gledanje crtanih filmova. U srednjoj školi učenici kritikuju: *nezanimljiva predavanja, pismene vežbe, diktiranje gradiva, što nema poseta crkvama i manastirima.* Neki učenici su napisali: *Obećali su da nema ispitivanja, a imamo kontrolne vežbe.* Značajan je i komentar učenika koji smatra da je *nastava malo staromodna, jedan čita a drugi pričaju ili slušaju.*

Primedbe koje se odnose na **nastavnika** češće upućuju učenici i odnose se na način predavanja (*izražavanje, ne pridržava se teme*), odnos prema učenicima; lične osobine (*ličan, neozbiljan*). *Profesor se ponekad izražava kako ne priliči predmetu koji predaje*, kažu neki učenici.

Nezadovoljstvo i kritike upućene **organizaciji i uslovima rada** na časovima veronauke odnose se na preopterećenost (*previše predmeta i obaveza, naporno*); raspored (*predčas, poslednji čas, spojeni časovi, subotom*); nepovoljni prostorni uslovi (*neadekvatna učionica, stalno u učionici*); veličina grupe u kojoj se uči. Na ove probleme ukazuju pre svega učenici. Prisutna je i **nedisciplina** na času: *ometanje rada na času, nepažnja, galama; nepoštovanje nastavnika.*

Mišljenje o gradivu verske nastave. Verska nastava u svim svojim aspektima, gledano u celini, još uvek nije pronašla svoje pravo mesto u obrazovnom sistemu. Sporovi u vezi sa nerešenim pitanjima povezanosti sa ostalim predmetima, odnosa nauke i religije, konceptima koji se međusobno suprotstavljaju, zbunjuju učenike. Postavlja se pitanje kako učenici doživljavaju versku nastavu s obzirom na razumljivost i zanimljivost sadržaja, njegov značaj i obim.

Tabela 7. *Šta misle o gradivu veronauke (%)*

Doživljaj predmeta	*Roditelji N=297*	*Učenici N=269*
Razumljivo	81	90
Preopširno	10	18
Zanimljivo	80	84
Nepotrebno	5	13

Mišljenje da je gradivo razumljivo u manjem procentu (81%) zastupaju više roditelji učenika osnovnih škola nego učenici srednjih škola (90%) na osnovu čega bi se moglo zaključiti da je gradivo veronauke primerenije učenicima srednjih škola. Zanimljivo je primetiti kako su učenici srednjih škola veoma složni u proceni da je gradivo pre svega razumljivo, zatim zanimljivo, pa preopširno i na kraju nepotrebno. Međutim, treba istaći da učenici srednjih škola češće ukazuju na preopširnost i nepotrebnost gradiva, što se donekle može pripisati njihovoj većoj kritičnosti, ali i njihovoj većoj opterećenosti drugim školskim obavezama.

Spremnost na ponovni izbor verske nastave. Jedan od pokazatelja odnosa prema verskoj nastavi i zadovoljstva njome je svakako želja i spremnost učenika srednje škole (odnosno roditelja učenika osnovne škole) da ostanu pri prvobitnom izboru. Podaci pokazuju (tabela 8) da su roditelji učenika osnovnih škola spremniji ($\chi 2$ =16,60, df=2, p=.000, Kramerov V=0,17) da za svoje dete ponovo izaberu versku nastavu (84%) nego učenici srednjih škola (74%). Ovakvi rezulti upućuju na to da su učenici u svojim traganjima otvoreni za nova saznanja i da je u najvećem broju verska nastava osvojila njihovo poverenje, međutim, nije zanemarljiv broj njih (više od jedne četvrtine) spremno da prekine sa pohađanjem verske nastave i da izabere nešto drugo.

Tabela 8. *Koliko njih bi ponovo izabrali versku nastavu (%)*

Ponovni izbor predmeta	*Roditelj čije dete pohađa veronauku N=297*	*Učenici koji pohađaju veronauku N=269*	*Ukupno N=566*
Isto	83	74	79
Različito	14	26	19
Bez odgovora	3	0	2
Ukupno	100	100	100

Učenici koji bi ponovo izabrali veronauku navode različite razloge. Jedna grupa razloga odnosi se na **potrebu da se više sazna o veri:** *Mislim da bi moji vršnjaci zaista trebali saznati nešto više o našoj veri; Zato što se nisam pokajala što pohađam veronauku, i mislim da saznanje o svojoj veri predstavlja deo kulture svakog čoveka; Cenim sve predmete i građansko vaspitanje, ali s obzirom da malo znam o veri, želim da znam više i imam podršku roditelja u tome; Zato što sam saznao neke potrebne stvari ne samo iz religije već i iz života; Zato što nam je vera u Boga potrebna, odnosno više vere; Smatram da su svi moji vršnjaci veoma malo naučeni kako da poštuju veru, crkvu, Boga; Zato što je vera u Boga nešto što te ispunjava pozitivnom energijom; Zato što mislim da je to bolje za nas koji verujemo u Boga; Zato što je vera u Boga ono što je čoveku najvažnije; Pa to je osnovna kultura bilo kog čoveka, da upozna sopstvenu religiju, ma šta ona bila.*

Sledeća grupa razloga za ponovni izbor veronauke govori o **negativnom odnosu prema građanskom vaspitanju:** *Na građansko nikada ne bih išla, čak ga i crkva zabranjuje i protivi se tome; Zato što je dobro da se što više zna o svojoj veri i mnogo je ozbiljnije od građanskog vaspitanja; Zato što sam jedno vreme bila na građanskom vaspitanju i tamo se igramo kao da imamo deset godina, a ono što naučiš na vearonauci je korisno za život. Zato što sam u velikoj meri naučio da se ponašam, a o svojoj veri malo znam. Zato što sam vernik i mislim da je građansko vaspitanje stvoreno za one koi nisu hrišćani i koji su ateisti.*

Razlozi su i **društvo** (*Zato što svi moji drugovi to pohađaju),* dobar **profesor, poštovanje vlastitog izbora** (*Zato! Sigurna sam u svoj izbor i mislim da bi svi trebali da budu sigurni u svoje postupke).* Ponovni izbor veronauke neki učenici obrazlažu povezanošću vere i nacije i potrebom za očuvanjem nacionalnog identiteta *Smatram da se kroz veronauku najbolje očuva svest o značaju vere i nacionalizma; Zato što svaki Srbin treba da zna nešto o svojim tardicionalnim običajima.*

Tako misle neki učenici, međutim, možemo uočiti da su i vernici birali građansko a razlozi su u tome što su neki imali veronauku u crkvi, porodici, dovoljno znaju o svojoj veri, pa žele da to vreme posvete drugom predmetu koji im je nepoznat.

Odgovori učenika koji bi umesto veronauke birali građansko vaspitanje ukazuju na prednosti alternativnog predmeta ili na želju za promenom, za novim saznanjima: *Zato što mislim da je na građanskom mnogo zanimljivije i učenici imaju slobodu da izraze svoje mišljenje; Zato što mi je veoma interesantno ono što rade moji drugovi na građanskom vaspitanju; Zato što vremenom sve dosadi, za promenu bih izabrala građansko; Zato što se mojim drugovima uglavnom sviđaju ti časovi, zato što svi učestvuju, aktivni su, teme su zanimljive i dosta saznaju jedni o drugima; Mislim da im je zanimljivije na građanskom i razgovaraju o građi ličnosti i rade na upoznavanju sebe; Zato što je na časovima veronauke dosadno; Zato što je zanimljivije i nije mnogo komplikovano za razumevanje; Zato što se na građanskom iznose javno mišljenja o nekim opštim stvarima i o odnosima u društvu; Zato što sam bio na par časova iz građanskog vasptianja i dosta mi se svidelo jer je veoma zanmljivo; Meni se veronauka sviđa, ali htela bih da vidim o čemu se radi kada je građansko u pitanju.*

Učenici koji ne žele nijedan od ova dva izborna predmeta kažu da su opterećeni (*Zato što smo previše opterećeni predmetima; Zato što mi je veliki napor da pohađam i veronauku pored 15 nastavnih predmeta),* da su im izneverena očekivanja (*Zato što veronauka nije onakva kakvom sam je očekivala, a građansko vaspitanje mislim da je dosadno),* zato što su više zainteresovani za druge sadržaje i aktivnosti (*Veronauka mi se dopada ali mislim da su jezici korisniji; Želim neku sportsku aktivnost; Zato što ima puno psihičkog rada a malo fizičkog)* zato što smatraju da nisu važni ili da im nije mesto u školi (*Zato što nisu od velike važnosti; Zato što iz veronauke ništa neću naučiti, a program građanskog je zasnovan na sekti - bar se tako priča); Ako nekog roditelji (staratelji) nisu vaspitali neće ni časovi građanskog vaspitanja, a ako nekog zanima veronauka onda neka to pohađa u crkvi.*

Odgovori roditelja na pitanje zašto bi i dalje želeli da njihova deca pohađaju versku nastavu su sledeći: *Približava decu veri i daje odgovore na mnoga pitanja koja postavljaju; Kroz taj predmet dete može da spozna duhovne vrednosti;*

Zato što veronauka kao predmet pozitivno vaspitava i usmerava decu; Zato što na ostalim predmetima ne mogu da nauče to što uče na veronauci; Zadovoljna sam kao roditelj kako moje dete prihvata nova saznanja i bez problema ih pohađa, naravno i načinom kako im veroučitelj to prenosi; Zato što dete na tom času može dosta da nauči o crkvi i pravoslavnoj veroispovesti; Da bi dete naučilo nešto o našoj veri i kulturi; Zbog toga što je moje dete iz krajeva gde je pravoslavna vera zapostavljena te zbog toga želim da pohađa veronauku kako bi što više znalo o svojoj veri i samoj crkvi; Zato što sam i sam vernik; Zbog dugotrajnog zapostavljanja i marginalizovanja pravoslavnog duha i kulture; Mislim da je veronauka poučan predmet; Zato što je program bolje osmišljen; Zato što želim da se dete bolje upozna sa verskim običajima; Zato što je dete zadovoljno pohađanjem nastave ovog predmeta; Zato što na veronuci uči o istinskim vrednostima; Opravdana su naša očekivanja; Dete ima interesovanja za ovaj predmet; Smatram da jedan čas veronauke nije deci teret, a može im biti od koristi; Bolje će shvatiti neke stvari koje se ne mogu objasniti u porodici; Zato što će taj predmet možda, u ovom haotičnom vremenu usaditi neke vrline toj deci i postaviti pravi sistem vrednosti; Zato što ova nastava pomaže učenicima u izgradnji moralnih vrednosti (uči ih da poštuju, vole...); Predstavlja osnovu za svako obrazovanje i vaspitanje i žao mi je što je meni to bilo uskraćeno; Zato što je vrlo bitan i duhovni život; Zato što treba razviti kod dece osećaj za istinu, pravdu, poštenje; Želim da dete shvati smisao života, moral, vrednosti, norme ponašanja i da razlikuje dobro od zla!;Jer nas veronauka vodi pravim duhovnim putem; Da nauče što više o svom narodu.

Roditelji koji ne žele nijedan od ova dva predmeta ističu da je deci gradivo preopširno, da su deca opterećena u prvom razredu, a da je to uzaludno opterećivanje deteta. Neki roditelji smatraju da dete nije dozrelo tematici ni jednog ni drugog predmeta, da je nepotrebno, da su im sasvim dovoljni ostali predmeti. Pojedini roditelji naglašavaju da se veronauka uči u crkvi, ko želi, a građansko vaspitanje u porodici.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Potreba religije da samu sebe kroz generacijski hod čuva u svesti i praksi vernika ostvaruje se na različite načine. Ono što je dominantno i skoro uvek funkcionalno jeste porodica koja u toku procesa socijalizacije prenosi verska učenja i ritualna ponašanja. Moć porodice da svoja verska ubeđenja prenese na svoje potomke nesumnjivo je najjača, što pokazuju brojna istraživanja (Ćimić, 1984; Gillespie, 1993; Kuburić, 1996).

Porodica, kao mesto svih rađanja, posreduje u realizaciji i reprodukciji života, dok verska zajednica, svojom kompletnom organizacijom posredovanja između ovozemaljskog i nebeskog, između čoveka i boga, između onoga kako jeste i onoga kako bi trebalo da bude, pretenduje da zahvati celokupni život u perspektivi večnosti.

Istina je da su ove dve institucije izgubile na moći u procesu sekularizacije društva. Njihova uloga u posredovanju ovozemaljskog i nebeskog života dovedena je u pitanje stilom života savremenog čoveka koji u sve većoj slobodi izbora braka iz ljubavi sve više napušta vlastite izbore, i u mnogobrojnim mogućnostima izbora verskih zajednica, odustaje od bilo koje, pa i od sebe samoga, u tihoj samodestrukciji koja je u suprotnosti sa bilo kojim religijskim sadržajima.

U takvom kontekstu početka dvadeset i prvog veka mladoj generaciji na prostorima države koja se godinama raspada nudi se u školskom sistemu verska nastava. I pored toga što su se početkom devedesetih mnogi vratili svojim korenima i počeli da upražnjavaju verske obrede i odlaze u svoje verske zajednice, i pored toga što se religioznost građana, prema brojnim istraživanjima (Blagojević i Đorđević, 1999; Ćiparizović, 2002; Kuburić, 2003), drastično povećala, išlo se i dalje u potrebi da se stvari vrate na početak, te se tako u školski sistem vraća verska nastava. Ako se klatno još uvek kreće, možemo očekivati stabilizaciju verske nastave u obrazovnom sistemu i jačanje uticaja religije na svakodnevni život.

Ostvarivanju verske nastave u školi doprinosi dobronamernost pre svega roditelja jer prema rezultatima istraživanja mišljenja roditelja i učenika o ovom predmetu uglavnom pozitivna. Podaci pokazuju da je izbor veronauke motivisan željom za saznanjem, interesovanjem za oblast i religijskim uverenjima odnosno konfesionalnom pripadnošću roditelja i učenika. Kada je od ispitanika traženo da procene efekte veronauke, najčešće se ukazuje na nova saznanja, sledi razvoj religioznosti i promene u ličnosti učenika. Opaženi efekti u skladu su sa razlozima zbog kojih je veronauka birana, što znači da su očekivanja od predmeta ispunjena u velikoj meri.

Ako bismo hteli da efekte verske nastave procenjujemo u odnosu na postavljene ciljeve u nastavnom programu, bilo bi nam potrebno najmanje pedeset godina, ako ne i čitava večnost jer su ciljevi i zadaci takve prirode da povezuju, kao i sam pojam *religija*, ovozemaljsko i nebesko, prošlo i buduće, smrtno i besmrtno. »*Cilj* predmeta verska nastava – Pravoslavni katihizis (veronauka) jeste da pruži celoviti pravoslavni pogled na svet i život, uvažavajući dve dimenzije: istorijski hrišćanski život (istorijsku realnost Crkve) i eshatološki (budući) život (dimenziju idealnog).« (Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik, 2001). To proširivanje perspektive od »sada i ovde« na posmatranje sebe iz perspektive večnosti iskazano je kroz zadatke verske nastave. Jedan od zadataka jeste da se kod učenika »izgradi uverenje da je svet i sve što je u njemu, stvoren za večnost, te da se iz te perspektive kod učenika razvije sposobnost razumevanja, preispitavanja i vrednovanja sopstvenog odnosa prema drugom čoveku kao neponovljivom biću i prema tvorevni Božjoj i izgradi spremnost na pokajanje.« Nelagoda pred vlastitom grešnošću, praćena anksiozno-depresivnim sindromom, podsticaj je za razvijanje bogatstva unutrašnjeg života i jačanje zajedništva.

Roditelji i učenici najpovoljnije procenjuju sadržaj predmeta. Znatan broj je zadovoljan i načinom rada zbog toga što se način realizacije nastave razlikuje od ostalih školskih predmeta (manje formalna atmosfera, nema presije zbog ocenjiva-

nja). Povoljne ocene nastavnika tiču se kako njegovog načina rada, tako i njegovih ličnih osobina i odnosa prema učenicima. Istovremeno, jedan broj roditelja i učenika upravo ima primedbe na realizaciju nastave u pogledu organizacije i uslova rada, nastavnih metoda i nastavnika koji izvode veronauku. Iza ovoga mogu se prepoznati neki objektivni, ali i subjektivni faktori na koje bi trebalo da se deluje u cilju unapređivanja nastave veronauke. U nekim sredinama veronauka se izvodi u nepovoljnim prostornim uslovima i prema rasporedu koji ne odgovara potrebama i mogućnostima učenika (na primer, blok nastava subotom). Primedbe koje se odnose na veroučitelje ukazuju na potrebu za selekcijom kadra ali i za organizovanim stručnim usavršavanjem veroučitelja radi upoznavanja sa nastavnim metodama koje su najprimerenije razvojnim karakteristikama, predznanjima i kapacitetima učenika.

Odgovori učenika srednjih škola i roditelja učenika prvih razreda osnovne škole upotpunjuju sliku o veronauci i njenom ostvarivanju u školskom sistemu. Razlike u mišljenjima o verskoj nastavi u osnovnoj i srednjoj školi nastaju pre svega zbog uzrasnih karakteristika učenika i primerenosti samog predmeta. Jaz koji je stvoren pedesetogodišnjom ateizacijom društva polako se prevazilazi.

LITERATURA

Blagojević, M i D. Đorđević (1999): Religioznost stanovništva Jugoslavije, u: *Teme*, br.1-2, Niš.

Blagojević, M. (1995) *Približavanje pravoslavlju*, Niš: JUNIR i Gradina.

Blagojević, M. (2003): Religijska situacija u SR Jugoslaviji: Revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja, u: *Teme*, br. 4., str. 525-552. Niš.

Božičković, V., A. Petrović i Đ. Kadijević (2001): Veronauka i škola, VII *naučni skup "Empirijska istraživanja u psihologiji"*, Beograd: Filozofski fakultet.

Ćimić, E. (1984): *Drama ateizacije*, Beograd: Velika edicija ideja.

Gillespie, V.B. (1993): *Perspectives on Values*, La Sierra University Press.

Đorđević, D. (1984) *Beg od crkve*, Knjaževac: Nota.

Đorđević, D i D.Todorović (1999): *Mladi, religija, veronauka*, Beograd: AGENA i Niš: KCC.

Joksimović i sar. (2002): Religijsko obrazovanje u državnim školama, Z. Avramović i S. Maksić: *Izazovi demokratije i škola*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Kuburić, Z. (1996):*Religija porodica i mladi*, Beograd: Teološki institut za obrazovanje, informacije i statistiku.

Kuburić, Z. (1997): Stavovi studenata prema uvođenju veronauke, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Vol. XXB pp. 405-425.???

Kuburić, Z. (1997): Stavovi studenata prema religiji, ateizmu i sektama, *Sociologija*, XXXIX, br. 3, 451-480.

Kuburić Z. (1999 a): *Vera i sloboda*, Verske zajednice u Jugoslaviji, JUNIR: Niš.

Kuburić Z. (1999 b): Hrišćanstvo i psihičko zdravlje vernika, U: *Hrišćanstvo društvo, politika*, Niš: JUNIR.

Kuburić Z. (2001): Veronauka između duhovnosti i ideologije, u N. Sekulić, *Žene, religija, obrzovanje između duhovnosti i politike*. Beograd: Umetničko-istraaživačka stanica NANDI.

Kuburić, Z. (2002): Veronauka kao deo reforme obrazovanja, u Z. Kuburić: *Religija, veronauka, tolerancija*, Beograd: CEIR.

Kuburić, Z. (2003): Život u verski homogenoj ili heterogenoj sredini, U: Šefer J, S. Maksić i S. Joksimović, *Uvažavanje različitosti i obrazovanje*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Janković, M. (1952): *Škola i religija*, Beograd: Narodna knjiga.

Hamilton, M. (2003): *Sociologija religije*, Beograd: KLIO.

Hantington, S. (1998): *Sukob civilizacija*, Podgorica: CID.

Pantić D. (1988) *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd: Centar za politikološka i javnomnjenjska istraživanja.

Radić, R. (2002): *Država i verske zajednice 1945 – 1970*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Radislavljević – Ćiparizović, D. (2002): Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih, U: S. Bolčić i A. Milić: *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Službeni glasnik Republike Srbije, Prosvetni glasnik, Beograd, 20. oktobar 2001.

Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta, Britansko i inostrano biblijsko društvo, Beograd.

Zorica Kuburić

SUMMARY

Transformation of society at the end of twenty senctury influence on all apect of life. Religious sistem and Sistem of education are real indicator of excanging world and in them we meet realy past and future in an integrativ form of education. If we like to have beter understanding of society and direction of movement, it is well enough to explore education sistem because its integrate and sistematicaly transfer beliving, value, knowledge and art. In Serbia religiosity of population was great indikator of transformation society and religious education was pouwerfool companion. Realization of religious education in Serbia from 2001. was very fast root in sistem and continuate to influence on society, more politicaly than personaly. It is not easy to folow efekts of religious education because it is proces with long term

lasting and in global and world wide indicator of broader transformation of society. In this text autor try to integrate researcehs in thes feald and show procs which has numbers of akters and numerous posibilities of use and abuse religiosity and religious education.

Key words: religious education, civic education, religiosity, Serbia.

UDK 159.928

PREGLED TEORIJSKIH KONCEPCIJA DAROVITOSTI

Jasmina Štula

SAŽETAK

Ovaj rad nudi osvrt na tok uobličavanja teorijskih koncepcija darovitosti, koji svoj nagoveštaj beleži u kontekstu dveju fundamentalnih tradicija u izučavanju inteligencije, vezanih uz imena Fransisa Goltona i Alfreda Binea. Nakon ukazivanja na doprinose koje su ovi autori ostvarili u aspektu naznačavanja referentnog okvira za dalja izučavanja ove problematike, pristupa se prikazu nekada najuticajnijeg, Termanovog pravca razmatranja darovitosti koji promoviše trend izjednačavanja darovitosti sa visokim vrednostima kvocijenta inteligencije. No, savremene koncepcije darovitosti, konstituisane u kritičkoj opoziciji prema unidimenzionalnom Termanovom pristupu, sugerišu neophodnost zauzimanja šire perspektive u razmatranju prirode darovitosti. Shodno tome, perspektiva savremenih koncepcija darovitosti, koja ostvaruje relaciju i sa personalnim i sredinskim činiocima ove problematike, insistira na multidimenzionalnosti kao glavnom obeležju darovitosti. Sinopsis savremenih koncepcija darovitosti koje ovaj rad nudi, u prvi plan stavlja koncepcije za koje je procenjeno da su u određenim segmentima načinile svojevrstan proboj u shvatanju ove problematike, te koje su, kao takve, bile egzemplarne za mnoge docnije koncepcije, što je u izvesnoj meri omogućilo njihovo sistematizovanje.

Ključne reči: darovitost u svetlu tradicije Goltona i Binea, unidimenzionalni pristup darovitosti, savremene koncepcije darovitosti

UVOD

Od samog postanka čovečanstva izuzetna postignuća ljudi u različitim domenima otvarala su širok dijapazon pitanja koja i danas zaokupljaju interes naučne javnosti. U istorijskoj perspektivi posmatrano, kontemplacija na temu darovitosti otpočela je razmatranjem pitanja o poreklu i suštini ovog fenomena, evoluirajući pri tom od poimanja darovitosti kao kategorije natprirodnog, odnosno transcendentnog, do empirijski podržane naučne demistifikacije njene stvarne prirode, što jasno kores-

pondira Kontovom modelu razvoja ljudske misli kroz zakonito smenjivanje teološkog, metafizičkog i pozitivnog stupnja (Comte 1840, prema Ziegler & Heller 2000).

Najraniji pokušaji odgonetanja porekla darovitosti, u tzv. *teološkoj fazi*, nalaze oslonac u religijskim doktrinama, odražavajući pri tom usaglašenost sa nekadašnjim opšteuvreženim trendom tumačenja prirodnih fenomena i golemog dela ljudske aktivnosti kao izraza volje nečeg nadljudskog i svemogućeg. U takvom kontekstu i darovitost je tumačena kao privilegija božanskih bića, pri čemu su pojedinci sa izuzetnim i visoko društveno vrednovanim postignućima posmatrani samo kao medijumi koji materijalizuju božanske darove. Uzroci nečije izuzetnosti u određenom domenu, prema tome, nisu prepoznavani u sferi idiosinkratičnog već, naprotiv, u fenomenima koji uveliko nadilaze ravan ljudskih sposobnosti.

Progrediranje ljudske misli kroz istoriju uvodi poziciju sagledavanja darovitosti u tzv. *metafizičku fazu*, specifičnu po svojevrsnom prizemljavanju ovog fenomena, tako da se o nekadašnjem ekskluzivnom svojstvu nadzemaljskih sila sve više govori u terminima ljudskih sposobnosti. No, ono što ovakva shvatanja čini tek prelaznom fazom u uobličavanju naučno prihvatljivih koncepcija darovitosti jeste otpisivanje mogućnosti iskustvenog spoznavanja ovog fenomena. Premda udaljena od religijskih perspektiva, shvatanja darovitosti ostaju ogrnuta plaštom misterije, spekulišući o transcendentnim fenomenima koji leže u osnovi izuzetnih postignuća. Ovakva klima afirmiše kult genija kao poseban entitet koji se na „mentalnom planu od prosečnog čoveka razlikuje u meri u kojoj se razlikuju pripadnici ljudske i majmunske vrste" (Hirsch 1931, prema Ziegler & Heller 2000: 5), pri čemu je svaka *differentia specifica* ovakve vrste bila neprevodiva na jezik empirije. Stoga bi se dalo primetiti da je pozicija sagledavanja problematike darovitosti u ovoj fazi unekoliko podsećala na model „crne kutije", usled izostanka spoznaje spolja neopazivih kvaliteta koji generišu ovaj fenomen.

Kad je psihologija, naposletku, otpočela egzistenciju kao nezavisna nauka otrgnuvši se od miljea filozofsko-spekulativnog poimanja stvarnosti, što je značilo konačno dosezanje tzv. *pozitivnog stupnja*, uobličavaju se i prve istraživačke aktivnosti demistifikacije fenomena darovitosti pod okriljem psihologije. Ovakve tendencije su, dakako, proizilazile iz shvatanja darovitosti kao iskustveno proverljivog fenomena čiju prirodu je moguće objasniti merljivim psihološkim konstruktima. Zasluga za uvođenje darovitosti u repertoar istraživačkih problema psihologije pripisuje se ser Fransisu Goltonu, odnosno Alfredu Bineu koji su, rukovodeći se postavkom o mogućnosti kvantifikacije individualnih razlika u pogledu inteligencije, utrli put različitim pozicijama sagledavanja kompleksne prirode darovitosti. Naime, nakon što je prevedena na teren nauke, darovitost je podrvrgnuta različitim pokušajima teorijskog konceptualizovanja koji se raspoređuju duž kontinuuma omeđenog polovima konzervativno-liberalno, uzimajući u obzir stepen restriktivnosti u operacionalizovanju darovitosti (Renzulli 2005).

DAROVITOST *AB OVO* - GOLTON I BINE

Pokušaji celovitog predočavanja toka razvoja naučne misli koja traga za odgovorom na pitanja o suštini darovitosti, evociraju dve fundamentalne tradicije u proučavanju inteligencije, koje su se krajem 19., te u prvim decenijama 20. veka vezivale uz imena Fransisa Goltona i Alfreda Binea. Premda se oslanjaju na potpuno različite postavke o prirodi inteligencije, ove dve tradicije ostvaruju saglasnost u aspektu koji se tiče shvatanja inteligencije kao merljivog kvaliteta. Upravo ovo mesto susretanja Goltonove i Bineove pozicije predstavlja koren naučnog proučavanja individualnih razlika, čime otpočinje i konstituisanje prvih naučnih koncepcija darovitosti.

Fransis Golton: dve linije istraživanja darovitosti

Goltonov angažman na području individualnih razlika dobrim delom je inspirisan doprinosima njegovog biološkog i naučnog srodnika Čarlsa Darvina, tako da se Golton pominje i kao prvi autor koji je ispitivao implikacije teorije evolucije za svrhu proučavanja inteligencije (Sternberg 1995). Ono što se među razrađenim evolucionističkim postavkama prepoznaje kao uporišna tačka Goltonovog rada na području inteligencije jeste princip varijacija među pripadnicima iste vrste. Vođen upravo ovim momentom, Golton u svojoj Teoriji o ljudskim sposobnostima i njihovom razvoju (Theory of the human faculty and its development) iz 1883. godine postulira dva generalna kvaliteta koja generišu razlike između darovitih i onih kod kojih ovaj epitet izostaje, označavajući ih kao *energiju (potencijal za rad)* i *osetljivost na fizičke stimuluse* (Galton 1883, prema Sternberg 1995)[1]. Ovakva teorijska pozicija reflektuje se i na način merenja inteligencije posredstvom psihofizičkih kategorija (perceptivna brzina i perceptivna diskriminacija), što njegovoj tradiciji proučavanja individualnih razlika dodeljuje epitet „psihofizička".

Mestom oživljavanja Goltonove psihofizičke tradicije smatra se tzv. Antropometrijska laboratorija, osnovana 1884. godine u Londonu u kojoj su, na obostranu korist posetitelja i istraživača sprovođene „različite vrste merenja ljudske spoljašnjosti i sposobnosti" (prevod naslova plakata Antropometrijske laboratorije, preuzeto iz Gardner et al. 1999). Za razliku od Vunta čija se psihofizička merenja sprovode u svrhu sticanja sveobuhvatne predstave o mentalnim aktivnostima na osnovu introspektivnih izveštaja uvežbanih ispitanika, Goltonova psihofizika svoj interes usmerava na problem varijabilnosti u ispitivanim svojstvima, koristeći mentlani test kao glavni metod prikupljanja empirijskih podataka. Oslanjajući se na učenje britanskih asocijacionista i empirista o ulozi čula u prenošenju informacija do uma, Golton je posredstvom podataka o psihofizičkim karakteristikama izvodio zaključke o individualnim razlikama na području inteligencije. Ovakva operacionalizacija konstrukta inteligencije promoviše perceptivnu brzinu i perceptivnu diskriminaciju kao temeljne sposobnosti od kojih zavisi inteligentno ponašanje, iz čega je proizilazilo da pojedin-

[1] Prema navodima Sternberga, Golton je koristio upravo izraz „daroviti" (gifted).

ci sa boljom percepcijom raspolažu većom količinom podataka koje je moguće obrađivati, u čemu je prepoznato objašnjenje njihove intelektualne naprednosti (Gardner et al. 1999). Ako dozvolimo sebi nešto slobodniju interpretaciju gore predočenih postavki, Goltonov doprinos psihologiji mogao bi biti upotpunjen i zaslugom za preduzimanje prvog koraka u emprijski podržanom razmatranju problematike darovitosti, pri čemu bi se koncipiranje darovitosti pod okriljem Goltonove psihofizičke tradicije proučavanja individualnih razlika, dalo okarakterisati i kao susretanje novog problema i starih naučnih pristupa.

No, i pre no što je zaslugom Goltona uvedena u repertoar merljivih psiholoških konstrukata, darovitost je prožimala i jedan drugi segment naučnog delovanja ovog autora, koji je predstavljen u delu *Nasledna genijalnost* (*Hereditary Genius*) iz 1869. godine. Naime, prvobitni Goltonov interes za područje darovitosti promoviše tzv. genealošku ili pedigri metodu, koja je podrazumevala proučavanje porodičnih stabala znamenitih pojedinaca iz različitih domena (pravnici, državnici, pisci, vojni zapovednici, umetnici, vodeći matematičari sa Univerziteta u Kembridžu), o čijim se impresivnim biografijama često informisao iz čitulja engleskog dnevnika *Times*, te iz drugih raspoloživih biografskih spisa, u nastojanju da pribavi argumente za postavku o naslednosti inteligencije (Seligmen 2002). U ovom momentu bavljenja darovitošću Goltonov pristup se oslanjao na ugled kao valjanu meru sposobnosti, pri čemu mu ovako koncipirana metodologija istraživanja pribavlja nalaze koji sugerišu frekventnu zastupljenost znamenitih pojedinaca u određenim porodicama. Bez razmatranja drugih mogućih objašnjenja, ova zapažanja se proglašavaju čvrstim dokazom preimućstva naslednih činilaca u razvoju inteligencije. Razrađujući dalje svoja nativistička stajališta, uz oslanjanje na statistiku kao disciplinu u zamahu, Golton je genijalnost posmatrao kao „nepoznate visine prirodne sposobnosti koja ima svoj kontinuitet" (Galton 1869, prema Simonton 2003: 7), dozvoljavajući pri tom mogućnost raspodele ljudi u razrede međusobno udaljene za isti stepen sposobnosti. Prevodeći „nepoznate visine prirodne sposobnosti" na jezik statistike, Golton genijalnost locira u „razred G", koji je značio ekstremno odstupanje od proseka u pravcu pozitivnih vrednosti.

Dakle, problematika darovitosti u kontekstu tradicije „jednog od najrespektabilnijih naučnih delatnika viktorijanske epohe" (Bynum 2002: 472), beleži dvojako određenje - beskompromisno priklanjanje ideji o naslednosti inteligencije (u literaturi poznato i kao začetak eugenike) darovitost izjednačava sa naslednom uglednošću koja je značila najveći stepen pozitivnog odstupanja od proseka, da bi je kasnija promena težišta autorovih interesovanja na implikacije evolucijskog načela varijacija dislocirala u okvire psihofizike, opisujući je u terminima naprednosti u domenu psihofizičkih kategorija. Premda su obe linije Goltonovog delovanja na području darovitosti višestruko kritički preispitivane, ovom autoru, nesumnjivo, pripada zasluga za prevođenje darovitosti sa terena spekulacije na teren empirije. Kasnije ustanovljeni i dugo održavani trend izjednačavanja darovitosti sa visokim postignućem na

testu inteligencije unekoliko objedinjuje obe Goltonove linije razmatranja darovitosti - darovitost kao merljivi kvalitet i darovitost kao ekstremno pozitivno odstupanje od proseka.

Alfred Bine: koncipiranje metodologije merenja darovitosti

Diferencijalna psihologija u kontekstu Bineove tradicije egzistirala je na terenu prosuđivanja, podrobnije opisanog kao zdrav razum, praktičan razum, preduzimljivost, sposobnost adaptiranja na životne okolnosti. Osporavajući Goltonovo uplitanje senzornih sposobnosti u oblast inteligencije, Bine uspostavlja shvatanje inteligentnog ponašanja kao manifestacije razumevanja, prosuđivanja, zaključivanja i domišljatosti (Binet 1916, prema Sternberg 1999). Proučavanje sposobnosti višeg reda ovog autora koincidiralo je sa porastom masovnog obrazovanja u Francuskoj, koje je uslovilo problem razlikovanja dece sa deficitom u sferi inteligencije od dece čije su poteškoće u učenju poticale od nekih drugih okolnosti (George 2003). Razrađujući dalje svoja stanovišta u kontekstu premošćavanja pomenutih problema školske prakse, Bine u saradnji sa Simonom konstruiše test inteligencije sa zadacima praktičnog i svakodnevnog znanja, koji je sa priličnom sigurnošću otkrivao decu „kojima zbog intelektualnog deficita nije pogodovala nastava u redovnim školama" (Binet & Simon 1916, prema Sternberg 1999: 1085).

Bineov prodor u oblasti testiranja inteligencije sastojao se u organizovanju testovnih zadataka u nivoe različite težine, vodeći računa o hronološkoj dobi dece. Ovakva direkcija naposletku je rezultirala uvođenjem koncepta *mentalnog uzrasta*, kojim se stiče mogućnost utvrđivanja intelektualnog nivoa deteta s obzirom na njegovu hronološku dob. Shodno tome, razlika između očekivanih vrednosti i stvarnih rezultata na testu inteligencije, u određenim slučajevima, dobija status indikatora intelektualnog deficita, čime je uspešno realizovana početna intencija autora testa. No, ovakva zamisao merenja konstrukta inteligencije istovremeno je ponudila i mogućnost materijalizovanja intelektualne darovitosti. Naime, kvocijent inteligencije, koji zapravo predstavlja unapređeni koncept mentalnog uzrasta, izvesno vreme je zauzimao centralnu poziciju u operacionalizaciji darovitosti, čime Bineova linija istraživanja ostvaruje značajan upliv u ovo područje.

Pionirskim istraživanjima inteligencije naučnoj javnosti je, kao svojevrstan naučni legat, zaveštan obiman korpus saznanja koja su stavljena u funkciju tumačenja fenomena darovitosti. Zahvaljujući doprinosima Goltona i Binea darovitost gubi metafizički karakter i prve naučne odrednice dobija na području inteligencije, pri čemu bi se moglo reći da se prvi autor više zauzeo u aspektu teorijske konceptualizacije darovitosti uspostavljajući paradigmu o naslednoj genijalnosti, a drugi u aspektu koncipiranja metodologije njenog merenja. Ovim je nagovešten dug pravac razmatranja darovitosti koji predočava visoka postignuća na testovima inteligencije kao isključivi referentni okvir za istraživanje ove problematike.

DAROVITOST KAO VISOKA OPŠTA INTELEKTUALNA SPOSOBNOST

Zastupajući stanovište da je „najvažniji podatak o pojedincu njegov IQ" Luis Terman (Terman 1916: 4) je uspostavio trend izjednačavanja darovitosti sa visokim vrednostima kvocijenta inteligencije, čime „nepoznatim visinama prirodne sposobnosti" dodeljuje opštepoznat izraz. Termanov angažman na području darovitosti artikulisan je kroz longitudinalnu studiju natprosečno inteligentne dece (tzv. „Termita"), koja je dobrim delom nadahnuta otvorenošću autora prema eugeničkoj doktrini, te uverenjem da bi mogućnost identifikovanja darovitosti na ranom uzrastu podstakla pravovremeni interes društva za svoje najvrednije članove (Terman 1921, prema Crosnoe & Glen 2002). Najcitiranija studija o darovitosti je, zapravo, pribavljala argumente za pretpostavku koja se u savremenoj literaturi kotira kao mit - darovita deca izrastaju u eminentne članove društva (Winner 1996).

Nakon revizije i standardizacije Bine-Simonove skale (u Americi poznate pod nazivom Stanford-Binet-ova skala), Terman je ovaj instrument upotrebio za svrhu sačinjavanja reprezentativnog uzorka intelektualno darovite dece koja su predstavljala doživotne članove eksperimentalne grupe. Naime, nakon prvog kruga selekcije zasnovanog na nastavničkim nominacijama najuspešnijih, kao i najmlađih učenika u odeljenju, primenjena je revidirana verzija Bine-Simonove skale na osnovu koje je u konačan uzorak uključeno 1528 kalifornijske dece koja su u pogledu testovnog učinka predstavljala 1% najboljih u školskoj populaciji. Dakle, prosečan IQ članova eksperimentalne grupe iznosio je 140, pri čemu je Terman sve vrednosti kvocijenta inteligencije iznad 132 proglašavao indikatorima genijalnosti (Mackenzie 2001). U usporedbi sa ispitanicima prosečne inteligencije koji su sačinjavali kontrolnu grupu, „Termiti" su kroz sve faze praćenja pokazivali superiornost ne samo u aspektima koji se direktno oslanjaju na inteligenciju (školsko postignuće, interesovanja, profesionalna uspešnost), već i u pogledu mnogih karakteristika koje nisu u neposrednoj vezi sa inteligencijom (Terman et al. 1959, prema Powell & Haden 1984). Terman je, naime, došao do iznenađujućih nalaza o tome da su intelektualno daroviti ispitanici bili boljeg fizičkog zdravlja, napredniji u domenu fizičkog i motornog razvoja, emocionalno stabilniji, socijalno adaptibilniji, manje skloni antisocijalnom ponašanju, ređe razvedeni i sl. (Terman et al. 1959, prema Woolfolk 1999). Premda je Terman čvrsto verovao da je ovakvim nalazima, između ostalog, raspršio zablude o darovitim pojedincima kao emocionalno labilnim usamljenicima, neka kasnija istraživanja će pokušati da daju konačan sud o tome koja uverenja o socijalnom i emocionalnom razvoju darovitih opravdano nose ovakvu kvalifikaciju.[2] Jedno takvo istraživanje sugeriše svojevrsno srednje rešenje - da li će darovitost podrazumevati smetnje u emocionalnom i socijalnom funkcionisanju ili, pak, nositi oznaku superiornosti u na-

[2] Termanovi nalazi su se prevashodno obrušili na Lombrozovo shvatanje darovitosti kao fenomena koji podrazumeva fizičku slabost, neomiljenost i mentalnu poremećenost (Lombroso 1891, prema Janos i Robinson 1985), odnosno na njegovo shvatanje visoke inteligencije kao korelata ludila i poteškoća u sferi prilagođavanja (Lombroso 1891, prema Grossberg & Cornell 1988).

značenim aspektima, prevashodno zavisi od intelektualnog nivoa darovitog pojedinca. Naime, u slučaju „umerene" intelektualne darovitosti (moderate giftedness) koja se vezuje za vrednosti kvocijenta inteligencije u rasponu od 125 do 155, ustanovljen je „socijalno optimalan" nivo inteligencije, da bi slučajevi „izrazite" intelektualne darovitosti (profound giftedness) čijim indikatorom se smatraju vrednosti kvocijenta inteligencije iznad 160, bili prepoznati kao korelati socijalne izolacije (Hollingworth 1942, prema Winner 1996). Mnoga savremena istraživanja relacije između visokog nivoa inteligencije i socijalne prilagođenosti, potvrdila su ove nalaze (vidi Norman et al. 1999). Dakle, relacija između intelektualne darovitosti i statusa u nekognitivnim aspektima nije jednoznačna kao što je to Terman sugerisao. Osim toga, osnovanost nalaza ovog autora preispitivana je i u aspektu procene valjanosti kvocijenta inteligencije za svrhu predikcije budućeg statusa darovitih pojedinaca u kognitivnoj sferi. Naime, savremeni izučavaoci ove problematike zauzimaju stav da rana intelektualna darovitost, ma koliko prominentna, nije garancija eminentnosti u odraslom dobu (Feldman & Goldsmith 1991). Eminentnost, shvaćena kao preoblikovanje domena manifestovanja darovitosti, a ne samo kao visok nivo profesionalne stručnosti, nije uhvatljiva testovima inteligencije primenjim na ranom uzrastu. Premda je većina izrasla u respektabilne stručnjake različitih profila, niko od „Termita" nije „zadužio čovečanstvo" svojim profesionalnim dostignućima, pri čemu, istovremeno, dvojica nesuđenih „Termita" izrastaju u dobitnike Nobelove nagrade za fiziku (Winner 1996). Došavši do spoznaje da je povezanost inteligencije sa izuzetnim postignućima daleko od savršene (Terman et al. 1959, prema Renzulli 2005), Terman dozvoljava mogućnost objašnjavanja darovitosti involviranošću i nekih drugih faktora - „psihologija bi trebalo da omogući bolje razumevanje znamenitih ličnosti i njihovih dela, upotpunjujući njihove biografije podacima o inteligenciji, osobinama ličnosti i interesovanjima" (Terman 1946: 233).

Premda izrazito restriktivan, Termanov pristup izučavanja darovitosti obično se uzima kao zvaničan početak empirijskog razmatranja ovog fenomena. U kontekstu Termanovih aktivnosti na ovom području, naznačava se jedan od glavnih konstituenata darovitosti čime je koncipiran nov pravac izučavanja ove problematike. No, s obzirom da je monumentalna *Genetička studija darovitosti* vrlo opsežno elaborirala problematiku superiornosti darovitih pojedinaca u nekognitivnim aspektima, te priznala nejednakost između „testovne" i „delatne" genijalnosti, moglo bi se pretpostaviti da je „najkonzervativniji" pristup darovitosti nehotično anticipirao njenu kasnije ustanovljenu multidimenzionalnost. Kritički osvrti na Termanov rad mogli bi se, stoga, sažeti u zapažanje da je „visok IQ dobar početak, ali [da] predstavlja tek vrh ledenog brega" (Subotnik 2000, prema Mackenzie 2001: 4).

POČECI ŠIREG POSTAVLJANJA DAROVITOSTI

Kako je i sam Terman bio svestan ograničenja vlastitog poimanja darovitosti, dalja konceptualna razmatranja ove problematike išla su u pravcu njene ekstenzije na vanintelektualne domene. Jedan od prvih autora koji je pokušao da ponudi širu perspektivu razmatranja darovitosti je Holingvortova koja, iako prijemčiva za visoke vrednosti kvocijenta inteligencije, dozvoljava mogućnost manifestovanja darovitosti i na području mehaničkih i umetničkih sposobnosti (Hollingwort 1937, prema McClellan 1985), a značajnim iskorakom u odnosu na početnu operacionalizaciju smatra se i Vitijevo shvatanje da epitet „daroviti" može poneti osoba koja „dosledno pokazuje izuzetna postignuća u bilo kojoj potencijalno vrednoj oblasti ljudskih aktivnosti" (Witty 1940, prema Đorđević 1979: 34). Na tok uobličavanja određenja darovitosti uticala je i Gilfordova inicijativa za promenom statusa problematike kreativnosti u smislu temeljnije eksploracije ovog područja, što je za ishod imalo uključivanje kreativnosti u mnoge koncepcije darovitosti (Mackenzie 2001). Jedna od prvih koncepcija te vrste, domen kreativnog mišljenja naznačava zajedno sa sledećim domenima sposobnosti: intelektualne sposobnosti, akademske sposobnosti, socijalno vođstvo, mehaničke sposobnosti i umetničke sposobnosti (De Haan & Havighurst 1957, prema Ziegler & Heller 2000).

No, ono što je pored zalaganja pojedinih autora nesumnjivo doprinelo smanjenju restriktivnosti u shvatanju darovitosti jeste širi društveni kontekst. Naime, kako bi ostvarilo prevlast u aspektu naučnog i tehnološkog napretka, američko društvo je u periodu posle drugog svetskog rata ispoljilo interes za pojedince sa visoko razvijenim specifičnim sposobnostima koji su prepoznati kao *spiritus movens* društvenog razvoja. Shodno tome, američka vlada osniva specijalni fond za finansiranje učenika darovitih u domenu prirodnih nauka, čime se izuzetan učinak u oblasti specifičnih akademskih sposobnosti priznaje kao pojavna forma darovitosti (Zettel 1982, prema McClellan 1985). U nastavku brige o najperspektivnijim članovima društva, Kongres je angažovao Sidnija Marlenda, američkog komesara za obrazovanje, sa zadatkom procene adekvatnosti tretmana darovitih učenika u američkom obrazovnom sistemu, iz čega je proizašao važan dokument poznat pod nazivom *Marlendov izveštaj*, u kome se darovitost određuje kao visoki učinak i/ili potencijal u jednoj ili više sledećih oblasti: 1) opšta intelektualna sposobnost, 2) specifične akademske sposobnosti, 3) kreativno ili produktivno mišljenje, 4) vođstvo, 5) likovne i scenske umetnosti, 6) psihomotorna sposobnost (Marland 1972). Iako se značajan broj stručnjaka iz ove oblasti usaglasio sa Marlendovom selekcijom domena darovitosti, nisu izostali ni oštri kritički osvrti na njenu ograničenost (Reis & Renzulli 1982, prema McClellan 1985), te naglašenu elitističku fundiranost (Feldman 1979). Usled zapažanja da ovakvo određenje darovitosti favorizuje pojedince iz viših socioekonomskih slojeva i minimizira mogućnost identifikacije darovitosti u okviru socijalno ugroženih kategorija stanovništva, pojedini autori sugerišu proširenje darovitosti i na

oblasti neakademskih sposobnosti koje su preduslov uspešnog obavljanja različitih zanatskih delatnosti, tipa stolarstva ili mehanike (Bernal 1974).

Prva određenja darovitosti u posttermanovskim godinama pretendovala su na istupanje iz okvira inteligencije i uspostavljanje šire pozicije sagledavanja ove problematike. No, ovakva inicijativa je u većoj meri proizilazila iz potreba društvenog razvoja, a u znatno manjoj meri iz autentičnog razumevanja kompleksne prirode darovitosti od strane pojedinačnih naučnih delatnika, čime je moguće objasniti činjenicu da se početna ekstenzija shvatanja darovitosti odvijala isključivo u pravcu naznačavanja novih, socijalno relevantnih domena njenog manifestovanja. Stoga bi se moglo zaključiti da su prvi pokušaji obuhvatnijeg razmatranja darovitosti više bili u funkciji realizovanja praktičnih ciljeva iznalaženja dragocenih ljudskih resursa, nego u funkciji jasne teorijske konceptualizacije ove problematike. Izgleda da je darovitost morala da sačeka moderne naučne tokove kako bi u kontekstu „liberalnih" koncepcija bila podvrgnuta naprednijim tumačenjima.

SAVREMENE KONCEPCIJE DAROVITOSTI

Nakon dugog perioda nepotpunog uobličavanja na području inteligencije, te nešto kasnije i različitih sposobnosti selekcionisanih po kriterijumu društvene upotrebljivosti, darovitost postaje predmet bavljenja savremenih naučnih krugova. U nastojanju da ponude što iscrpnije tumačenje ove problematike, koje se ne bi zadržalo samo na proširivanju domena manifestovanja izuzetnih sposobnosti, savremeni autori specifikuju nove definišuće dimenzije u prostoru darovitosti, umanjujući, pri tom, mogućnost dobijanja jednoznačnog odgovora o njenoj složenoj prirodi. Kako bi ilustrovali uzajamnu neusaglašenost novoustanovljenih shvatanja darovitosti, pojedini autori iznose zapažanje da su pokušaji određenja darovitosti brojni koliko i sami teoretičari u ovom području (Starko 2000), te da je smisao upuštanja u istraživanje nejednako definisane problematike krajnje upitan (Davis 2003, prema Cramond 2005). No, različitost definisanja pojma darovitosti pre bi se mogla okarakterisati kao dobit u aspektu njegovog potpunijeg konceptualizovanja, nego kao kontraindikacija za prateću empirijsku eksploraciju. Autor koji je zastupao potonje stanovište, poseže za vrlo ubedljivom argumentacijom: „da su fizičari čekali da ostvare saglasnost u načinu definisanja kosmosa, još uvek bi radili na preatomskoj teoriji" (Cramond 2005: 57).

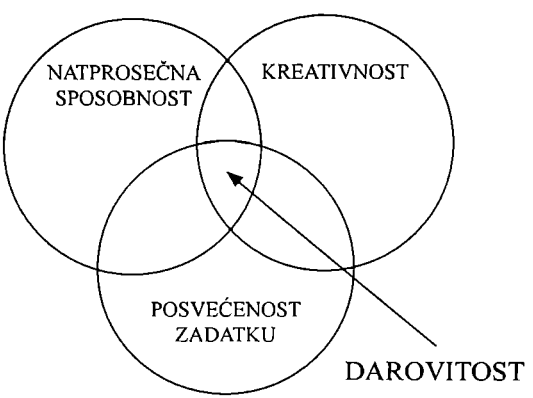
Renzulijeva koncepcija tri prstena

Kada bi se redosled prikazivanja savremenih koncepcija darovitosti utvrđivao spram kriterijuma najučestalije citiranosti u savremenoj litiraturi, Renzulijeva koncepcija tri prstena bi, svakako, otvorila poglavlje o datoj temi. Razlog više za ovakav poredak je i podatak da se ova koncepcija uzima kao prvi analitički pristup u razmatranju problematike darovitosti (Mönks & Katzko 2005).[3] Ono što je ovom

[3] Renzuli je svoju koncepciju darovitosti prvi put objavio 1978. godine.

autoru poslužilo kao smernica pri uobličavanju stanovišta o prirodi darovitosti je praktična upotrebljivost teorijskih koncepata, otuda što je „vrednost neke teorije vrlo problematična ukoliko relevantne osobe iz domena prakse iz nje ne crpe relativno specifična uputstva" (Renzulli 2005: 247). U kontekstu darovitosti, Renzulijevo poimanje dobre teorije ističe momenat praktične aplikacije teorijskih saznanja u aspektu identifikacije i obrazovanja darovitih pojedinaca.

Moglo bi se reći da je Renzulijevoj teorijskoj konceptualizaciji darovitosti prethodio pokušaj sistematizacije već postojećih određenja ove problematike. Naime, nakon što je naznačio dve široke kategorije koncepcija darovitosti (pri čemu je zajednički imenitelj koncepcija u okviru prve kategorije razmatranje „školske darovitosti", dok se druga kategorija odlikuje interesom za „kreativno-produktivnu darovitost"), Renzuli je povlačenjem paralele između opštih tumačenja darovitosti u ovim dvema kategorijama, naznačio konceptualni okvir vlastite teorije. Priznajući, naime, da darovitost može nositi oznaku visokih sposobnosti za školsko učenje (lesson-learning giftedness) koje se mogu adekvatno ispitati testovima inteligencije, ali i imati formu produktivnosti sa predznakom novine i društvene korisnosti, Renzuli naglašava nužnost zauzimanja šire perspektive u sagledavanju darovitosti, od one koja promoviše visoki testovni učinak kao glavni indikator darovitosti. Premda naglašava da su oba tipa darovitosti važna, Renzuli pokazuje veću prijemčivost za kreativno-produktivni tip, otuda što se „istinska darovitost" pre očituje u tvorbi novih saznanja, nego u uspešnom usvajanju postojećih. Stoga se njegovo konceptualizovanje darovitosti ogleda u specifikovanju definišućih dimenzija kreativno-produktivne darovitosti, koje su zamišljene kao tri klastera osobina čija interakcija nudi objašnjenje „darovitog ponašanja", kako u opštim (matematika, filozofija, vizuelne umetnosti, društvene nauke i dr.), tako i u specifičnim oblastima ljudske delatnosti (arhitektura, astronomija, slikarstvo, vajarstvo, poezija i dr.), a koja su označena kao: *natprosečna sposobnost, posvećenost zadatku i kreativnost* (Renzulli 2005).

Slika 1: Renzulijeva koncepcija tri prstena

Pojam *natprosečne sposobnosti* (above-average ability) obuhvata kako opštu inteligenciju koja determiniše visoko postignuće u različitim domenima ljudske delatnosti i, shodno tome, podrazumeva širok dijapazon pojavnih formi (verbalno i numeričko rezonovanje, memorija, verbalna fluentnost i sl.), tako i specifične sposobnosti koje se striktno vezuju za određeni domen (vajarstvo, komponovanje, fotografija i sl.). Osim kvalitativnog opisa ove dimenzije, Renzuli pristupa i njenoj kvantifikaciji, izjednačavajući „natprosečnost" sa pozicijom između 80. i 85. percentila u pogledu izraženosti sposobnosti koje predstavljaju potencijal za visoke kreativne domete u bilo kojoj društveno vrednoj oblasti ljudskog delovanja. Opisivanje intelektualne natprosečnosti u terminima percentilnog raspona, a ne jedne granične vrednosti (cut-off score), ishod je poznavanja specifične prirode odnosa između inteligencije i kreativnih postignuća koja sugeriše da je visoka inteligencija *conditio sine qua non* dostizanja visokih nivoa kreativnosti, ali da ekstremno visoka inteligencija u niskom stepenu korelira sa merama kreativnosti (Guilford 1964, prema Renzulli 2005). No, za razliku od poteškoća preciznog utvrđivanja optimalnog nivoa inteligencije, stanovište oko kojeg postoji konsenzus većine autora ističe da u slučajevima kad su vrednosti kvocijenta inteligencije iznad 120, udeo nekih drugih varijabli, u objašnjenju kreativno-produktivne darovitosti, postaje veći (Renzulli 2005).

Jedna od tih varijabli je i *posvećenost zadatku* (task commitment), koja predstavlja dimenziju motivacionog karaktera, s tim što se u ovom slučaju ne radi o „univerzalnoj" motivaciji koja mobiliše organizam na različite vrste aktivnosti, već, naprotiv, o „fokusiranoj" motivaciji koja se vezuje za određenu vrstu zadatka, odnosno specifičan domen delatnosti. Ako bi se ova dimenzija trebala pojasniti u svetlu poznate dihotomije intrinzička/ekstrinzička motivacija, moglo bi se reći da je njeno glavno obeležje pribavljanje zadovoljstva u samoj aktivnosti koja se obavlja. No, za razliku od pojedinih autora koji u uvođenju spoljnih podsticaja, u slučaju prethodnog postojanja motivisanosti iznutra, vide uzrok prevladavanja ekstrinzičke motivacije (Amabile et al. 1994, prema Renzulli et al. 2005), Renzuli dozvoljava mogućnost da motivi istrajavanja u obavljanju određenog zadatka mogu nalaziti zadovoljenje i u nekim spoljnim posledicama (tipa društvenog priznanja), negirajući nužnost interferencije ova dva tipa motivacije. Naime, svaki spoljni podsticaj koji pospešuje osećanje kompetentnosti osobe i intenzivira udubljivanje u problem koji se razmatra, može da bude „u funkciji intrinzičke motivacije" (Collins et al. 1999, prema Renzulli 2005). Posvećenost zadatku, stoga, podrazumeva sinergetsko delovanje naizgled nespojivih oblika motivacije.

Treći „prsten" u ovoj teoriji odnosi se na *kreativnost*, koja je određena na uobičajen način, odnosno kao sposobnost generisanja novih, originalnih i unikatnih ideja ili produkata. Kreativnost je, stoga, moguće operacionalizovati posredstvom „faktora koji se obično zajedno pojavljaju u kontekstu opštih tema o kreativnosti" (Renzulli 2005: 265), poput originalnosti, fleksibilnosti, fluentnosti i elaboracije, što ukazuje na činjenicu da su pojedini segmenti Gilfordovog modela strukture intelekta

na ovom mestu iskorišćeni u eksplikativne svrhe. No, kako je reč o kreativno-*produktivnoj* darovitosti, Renzuli naglašava ograničenu prediktivnu validnost testova divergentne produkcije koji, zapravo, mere intelektualni potencijal za kreativno ispoljavanje, ističući i važnost pojedinih alternativnih metoda procene, poput analize produkata kreativnosti, odnosno izveštaja pojedinaca o vlastitim kreativnim ostvarenjima.

Rezimirajući osnovna načela svoje teorije, Renzuli u jednom potezu potcrtava njena ključna obeležja. Naime, ističući da kategorija dece koja manifestuju složaj triju osobina ili, pak, poseduju potencijal za njegovo uspostavljanje, iziskuje specijalne obrazovne programe fokusirane na razvijanje darovitih ponašanja u bilo kojoj potencijalno vrednoj oblasti ljudske aktivnosti, Renzuli jasno sugeriše da je njegova koncepcija darovitosti multidimenzionalna (kako u smislu kompozitnosti konstrukta darovitosti, tako i u smislu raznovrsnosti domena manifestovanja darovitosti), usredsređena na razvoj darovitih ponašanja (a ne na proučavanje darovitosti kao crte ličnosti, zbog čega je poznata i kao „razvojni model kreativne produktivnosti"), te koncipirana i kao „predložak" za prateće obrazovne intervencije.[4]

TANENBAUMOVA PSIHOSOCIJALNA KONCEPCIJA DAROVITOSTI

Kao što se već iz samog naziva koncepcije može naslutiti, Tanenbaumovo razmatranje darovitosti podjednako uvažava intrapsihičke i socijalne determinante ove problematike, čime je načinjen svojevrstan proboj u oblasti konceptualizovanja darovitosti. Naime, izjednačavanjem doprinosa personalih obeležja i sredinskih činilaca u objašnjavanju darovitosti, uspostavlja se trend konceptualizovanja ove problematike koji za centralnu okosnicu ima kontekstualni okvir darovitosti. Dakle, u jednoj od prvih kontekstualnih koncepcija darovitosti[5], psihički plan je označen kao ishodište visokog potencijala, dok društvo, kao drugi krucijalni faktor, propisuje način njegovog manifestovanja, kroz dosledno ispoljavanje tendencije da određene vrste postignuća visoko vrednuje i, istovremeno, neke druge ignoriše ili, pak, dezavuiše (Tannenbaum 1986). No, osim što pod sredinskim činiocima podrazumeva širi društveni milje koji svojim „ukusom" selekcioniše i vrednosno konotira domene manifestovanja darovitosti, Tanenbaum razmatra i onu grupu sredinskih činilaca koja ostvaruje neposredniji uticaj na potencijal darovitog pojedinca, određujući tok njego-

[4] U savremenoj literaturi moguće je naići na izvestan broj koncepcija darovitosti za čiju razradu je, sudeći po hronološkom sledu, Koncepcija tri prstena predstavljala svojevrsnu „mustru". Reč je, naime, o *Komponentnoj teoriji kreativnosti* Amabilove (vidi Renzulli 2005), kao i *Trefingerovom shvatanju darovitosti* (vidi Treffinger 2004). *Multifaktorski model darovitosti* je, međutim, načinio korak dalje u odnosu na pomenuta repliciranja, akcentirajući značaj sredinskih činilaca u razvoju darovitosti, koje su u originalnoj koncepciji potisnute u drugi plan (vidi Mönks & Katzko 2005). S obzirom da ovi modeli podrazumevaju konstelaciju psiholoških karakteristika, ovom nizu bi se, u tom smislu, mogla pridodati i Feldhuzenova koncepcija darovitosti koja postulira tri važne komponente: specifični talenti, motivacija i self-koncept, posebno akcentirajući potonji momenat (Feldhusen 1986).

[5] Tanenbaumova koncepcija je prvi put objavljena 1983. godine.

vog razvoja. Da li će se, naime, visok potencijal manifestovati kao izuzetni učinak, ili ostati neiskorišćen, u značajnoj meri zavisi od podrške neposrednog okruženja pojedinca. Pri tome se darovitost kao postignuće bliže određuje kao „vrhunsko izvođenje određenih aktivnosti ili stvaranje vrednih ideja" (Tannenbaum 1986, prema Gagné 2005: 98), te proglašava ekskluzivnim svojstvom odraslih osoba, dok se dečija darovitost tretira samo kao potencijal za visoka postignuća u dva naznačena aspekta.

U nastojanju da odredi prirodu ovako shvaćene darovitosti, odnosno objasni činioce njenog uzrastanja od potencijala do izuzetnog postignuća, Tanenbaum ističe da je darovitost u detinjstvu moguće izjednačiti sa visokim nivoom g faktora, te da potencijal za visoki učinak podrazumeva, upravo, naprednost u domenu ovog kvaliteta. Preobražaj visoke opšte sposobnosti u vrhunsko izvođenje određenih aktivnosti ili stvaranje novih ideja, podrazumeva ispunjenost sledećih uslova: visoko g mora biti kanalisano u specifičan domen manifestovanja darovitosti, personalne karakteristike, poput motiva postignuća i istrajnosti u obavljanju zadatka, moraju biti visoko razvijene, podrška i priznanje važnih osoba iz neposrednog okruženja (roditelji, nastavnici, vršnjaci) mora biti eksplicitna, i, naposletku, neobično je važno da faktori slučajnosti ili sreće („biti na pravom mestu u pravo vreme"), budu na strani pojedinca. No, kako je Tanenbaum akcenat stavio na darovitost kao postignuće (dakle, na ishod transformacije), nazivajući je i „istinskom darovitošću", mogli bismo, naposletku, reći da „vrhunsko izvođenje određenih aktivnosti ili stvaranje vrednih ideja" podrazumeva sadejstvo pet različitih faktora: opšta sposobnost, specifične sposobnosti, personalne karakteristike, sredinski uticaji i faktori sreće, što još jednom potvrđuje psihosocijalni karakter ove koncepcije. Kad je reč o kreativnosti, Tanenbaum naglašava da je ona izostavljena iz popisa nužnih činioca darovitosti, otuda što darovitost može imati i formu „vrhunskog izvođenja određenih aktivnosti", koje je dostižno i u odsustvu kreativnosti. Dakle, rezultat darovitosti, osim kreativan, može biti i (samo) visoko stručan (Hjuzak 2006).

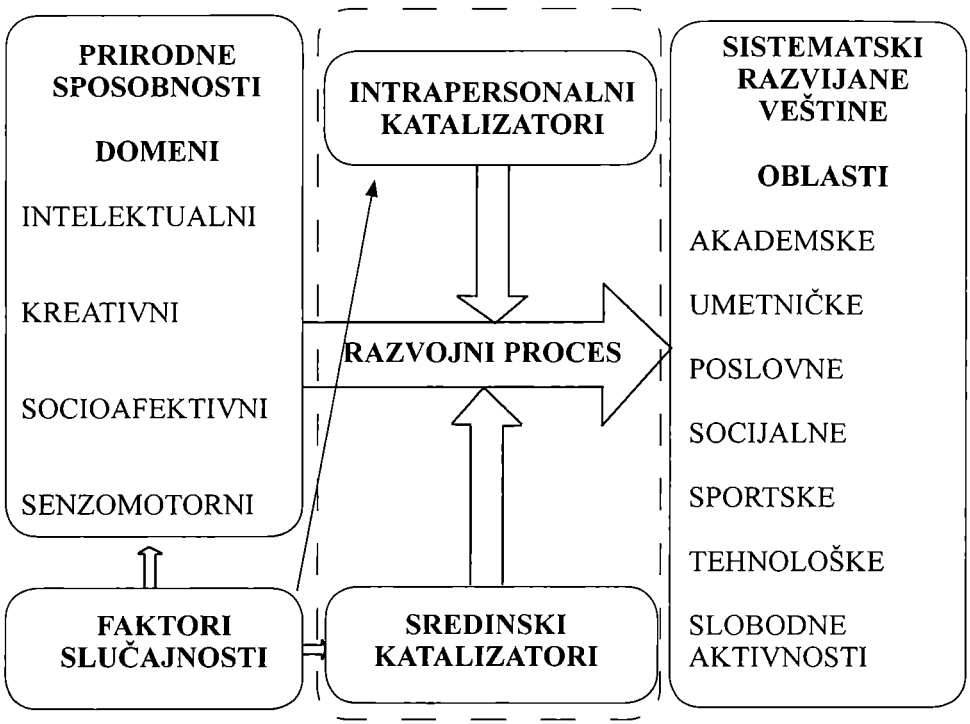
Doprinos ove koncepcije darovitosti vidljiv je, prevashodno, u aspektu demarkacije darovitosti kao potencijala i darovitosti kao manifestovanog učinka, čime je stvorena mogućnost proširivanja repertoara eksplikativnih varijabli sredinskim varijablama, što je doprinelo potpunijem razumevanju problematike izuzetnih postignuća, ali i jasnijem sagledavanju „druge strane medalje" – problematike podbacivanja darovitih. Pojašnjenje ovih tvrdnji nalazimo u zapažanjima pojedinih autora da je jednom ustanovljena distinkcija između potencijala i postignuća omogućila razmatranje problematike sredinskih facilitatora, odnosno inhibitora aktualizacije potencijala, kako bi se ustanovilo zbog čega se u nekim slučajevima potencijal razvija u

„istinsku darovitost", a u nekim drugim, pak, nikad ne iskazuje u svom punom sjaju (Mönks & Katzko 2005).[6]

GANJEOV DIFERENCIRANI MODEL DAROVITOSTI I TALENTA

Osim što joj se pripisuje zasluga za diferenciranje čak 40 domena manifestovanja sposobnosti (Mönks & Katzko 2005), Ganjeova koncepcija darovitosti je svoju reputaciju pribavila i u aspektu razlučivanja pojmova „darovitost" i „talenat", koji se u literaturi „najčešće poistovećuju, ili se, pak, vešto izbegava njihova zajednička upotreba" (Gagné 2005: 98). Naime, diferencirani model darovitosti i talenta darovitost određuje kao „posedovanje i ispoljavanje *prirodnih sposobnosti* (često poznatih pod nazivom „darovi") u najmanje jednom specifičnom domenu, do nivoa koji pojedinca svrstava u 10% najboljih u okviru njegove uzrasne grupe", dok se talenat određuje kao „superiorna ovladanost *sistematski razvijanim sposobnostima (veštinama) i znanjima* u najmanje jednoj oblasti ljudske delatnosti, do nivoa koji pojedinca svrstava u 10% najboljih u grupi vršnjaka koji su aktivni (ili su bili aktivni) u istoj oblasti" (Gagné 2005: 99, kurziv moj). Nakon jasnog naznačavanja razlike između ova dva pojma, ovaj autor pristupa objašnjavanju njihove relacije, čime dolazi do još četiri komponente modela, označenih kao: *razvojni proces, intrapersonalni katalizatori, sredinski katalizatori i faktori slučajnosti.*

[6] Koncepcija darovitosti Subotnikove i Džarvinove koja se dobrim delom oslanja na Tanenbaumov pristup darovitosti, govori o prerastanju „inicijalnih sposobnosti" u „vrhunski talenat" koji može imati formu „naučne ili umetničke produktivnosti", pod uticajem personalnih i sredinskih faktora. No, za razliku od Tanenbaumove, ova koncepcija naznačava stupnjeve prerastanja potencijala u vrhunski talenat, naglašavajući da se inicijalne sposobnosti najpre transformišu u *kompetenciju* u određenom domenu, potom u *ekspertizu,* i tek na kraju u *vrhunsku produktivnost* u domenu nauke ili umetnosti. (vidi Subotnik & Jarvin 2005).

Slika 2: Ganjeov diferencirani model darovitosti i talenta

Kao što se iz grafičkog prikaza jasno uočava, relacija između darovitosti i talenta upućuje da je prvi konstrukt polazna osnova za aktualizovanje drugog, odnosno da talenat nužno podrazumeva prisustvo natprosečno razvijenih prirodnih sposobnosti ili darova. Prirodne sposobnosti, koje se specifikuju u četiri različita domena (intelektualne, kreativne, socioafektivne i senzomotorne sposobnosti) dolaze do izražaja u različitim vrstama zadataka sa kojima se pojedinac susreće na svom razvojnom putu - primera radi, u situaciji savladavanja čitanja, učenja stranog jezika ili razumevanja matematičkih koncepata, angažovane su prirodne sposobnosti iz intelektualnog domena, svakodnevne interakcije sa vršnjacima i odraslim osobama angažuju sposobnosti iz socioafektivnog domena itd. Ističući da se visoko razvijene prirodne sposobnosti najlakše izdvajaju na dečijem uzrastu, usled limitiranog uticaja moderatorskih varijabli koje pospešuju njihov preobražaj u talente, Ganje jasno sugeriše da njegov teorijski model darovitost kvalifikuje kao potencijal za izuzetna postignuća u određenoj oblasti. No, za razliku od Tanenbauma koji potencijal striktno vezuje za period

detinjstva, Ganje dozvoljava mogućnost prenošenja „darova" i u odraslo doba, gde bivaju prepoznati kroz lakoću i brzinu ovladavanja novim veštinama.

Što se tiče razrade komponente „talenat", ovaj model naznačava nekoliko oblasti ljudske delatnosti u kojima je moguće manifestovati sistematski razvijane veštine koje ishode iz visokih prirodnih sposobnosti (akademske, umetničke, sportske oblasti itd.). Primera radi, visoke prirodne sposobnosti iz intelektualnog domena mogu se transformisati u veštinu igranja šaha ili naučnog rezonovanja, kao što se visoke prirodne sposobnosti iz senzomotornog domena mogu transformisati u veštinu sviranja klavira ili slikanja. Dakle, ako darovitost shvatimo kao visok potencijal ili polaznu osnovu procesa transformacije, talenti, shodno tome, predstavljaju visok manifestovani učinak (kompetentnost ili ekspertizu) ili konačan ishod ovog procesa.

Progresivna transformacija prirodne sposobnosti u talenat, zapravo, je predstavljena komponentom „razvojni proces", koja se može shvatiti kao most između darovitosti i talenta. Ova komponenta podrazumeva aktualizaciju „darova" kroz aktivnosti sistematskog učenja i vežbanja, koje su utoliko intenzivnije, što je nivo talenta koji se želi uspostaviti viši. Razvojni proces, prema tome, nužno prethodi manifestaciji talenta u nekoj oblasti, ali bi bilo pogrešno pretpostaviti da svaki slučaj visoke prirodne sposobnosti biva praćen procesom sistematskog učenja i vežbanja. Naime, sasvim je moguće da prirodne sposobnosti ostanu samo „sirov materijal" ili nerazvijen dar, čime ovaj model nudi objašnjenje problematike podbacivanja darovitih, unekoliko preciznije u odnosu na prethodnu koncepciju , otuda što se na ovom mestu prerastanje potencijala u manifestovani učinak operacionalizuje preko aktivnosti sistematskog učenja i vežbanja, dok Tanenbaum ovu transformaciju bliže ne određuje.

Na ovaj proces podjednako utiču dva tipa katalizatora, koji mogu podsticati proces razvoja talenta, ili ga, pak, značajno remetiti. Intrapersonalni katalizatori, objedinjuju niz psiholoških i fizičkih činilaca razvoja talenta, pri čemu se uticaj prvih smatra značajnijim. Pri tome se naročito naglašava važnost volje i motivacije, koje, u slučaju da su zastupljene u visokom stepenu, iniciraju i održavaju proces razvoja talenta, prevazilaženjem negativnih posledica suočavanja sa preprekama ili doživljavanja neuspeha u učenju.

Sredinski katalizatori podrazumevaju niz faktora iz užeg i šireg okruženja, koji, u zavisnosti od toga da li imaju pozitivan ili negativan predznak za pojedinca, mogu delovati podsticajno ili inhibirajuće na proces transformisanja prirodnih sposobnosti u talente. U ovu grupu faktora Ganje svrstava milje (socijalni, kulturni, porodični itd.), različite osobe iz užeg i šireg okruženja pojedinca (roditelji, braća i sestre, nastavnici, vršnjaci itd.), obrazovne programe namenjene darovitim pojedincima, te različite događaje iz ličnog života (nagrade, nesreće, bolesti itd.).

Naposletku, obuhvatno objašnjenje procesa razvoja talenta, podrazumeva i uvođenje (ili bolje reći preuzimanje iz Tanenbaumove koncepcije) faktora slučajnosti, koji su najsrodniji sredinskim katalizatorima, ali se mogu povezati i sa kategorijama prirodnih sposobnosti i intrapersonalnih katalizatora. Naime, deo objašnjenja nečije izuzetnosti

sadržan je i u tome što je dati pojedinac srećnim slučajem rođen u porodici povoljnog socioekonomskog statusa i odgovarajućeg kvaliteta roditeljstva, ili upisan u školu koja implementira specijalne programe za obrazovanje darovitih učenika (Gagné, 2000).

Ganjeov diferencirani model darovitosti i talenta ne samo da nastoji ustanoviti precizniju nomenklaturu na području darovitosti, već se može smatrati celishodnim barem u dva važna aspekta - kao prvo, iscrpnost u diferenciranju potencijalnih činilaca razvoja talenta, ubedljivo sugeriše da složeni sistemi ponašanja, poput manifestacije talenata, moraju podrazumevati i složenu etiologiju, koja se u ovom slučaju opisuje širokim spektrom različitih (psihosocijalnih) varijabli (prirodne sposobnosti, učenje i vežbanje, personalne karakteristike, sredinski uticaji, faktori slučajnosti), i drugo, bogatstvo interakcija između naznačenih komponenti modela, jasnije odslikava dinamički karakter darovitosti, što je podrazumevalo sve veći pomak u odnosu na pređašnje shvatanje ovog kvaliteta kao stabilne personalne crte. [7]

Sternbergov WICS model darovitosti (Wisdom, Intelligence, Creativity, Sinthesized)

Osim što je u okviru Pentagonalne implicitne teorije darovitosti pokušao da sistematizuje laička shvatanja o tome šta čini darovitu osobu, Sternberg je nešto kasnije ponudio i vlastito shvatanje problematike darovitosti, kroz tzv. WICS model, čiji naziv predstavlja akronim sačinjen od početnih slova naziva varijabli (i njihovog odnosa), koje ovaj autor proglašava konstituentima darovitosti, a to su: *mudrost (wisdom), inteligencija (intelligence) i kreativnost (creativity), sintetizovane (sinthesized)* (Sternberg 2005). Naizgled slično Renzuliju, Sternberg naznačava tri komponente darovitosti koje imaju zajedničko, intrapsihičko poreklo, no za razliku od Renzulija koji svom analitičkom pristupu darovitosti nerado podvrgava sredinske faktore pripisujući presudan uticaj specifičnom složaju psiholoških karakteristika, Sternberg načinom koncipiranja pojedinačnih komponenti darovitosti, implicitno, uzima u obzir i sociokulturni kontekst. Osim toga, dok kod Renzulija nailazimo na dopunu klastera intelektualnih sposobnosti klasterima vanintelektualnih karakteristika, kod Sternberga su i preostale dve komponente modela, u osnovi, intelektualne.

Inteligencija, koja se kao bazična komponenta modela prva bliže određuje (dok je redosled nagoveštavanja komponenti u nazivu modela nešto drugačiji), izjednačava se sa pojmom „uspešne inteligencije" koji predstavlja krunu autorovog rada na području inteligencije. U tom smislu, inteligencija je na ovom mestu definisana kao „sposobnost da se postigne uspeh u životu u okviru određenog sociokulturnog konteksta, oslanjanjem na vlastite jake strane, te korigovanjem ili kompenzacijom vlastitih manjkavosti, u nastojanju da se ostvari prilagođavanje na spoljašnje uslove, njihovo oblikovanje i selekcija, kroz kombinaciju analitičkih, kreativnih i praktičnih sposobnosti" (Sternberg 1997, prema Sternberg 2005: 328). Za razliku od Renzulija koji inteligenciju, kao komponentu darovitosti, određuje u svetlu psihometrijske tra-

[7] Sličnu delineaciju susrećemo i u varijantama *Minhenskog modela darovitosti*, gde se insistira na transformisanju različitih sposobnosti (prediktori) u izuzetna postignuća u nekoj socijalno relevantnoj oblasti (kriterijum), uz sadejstvo određenih nekognitivnih personalnih crta i sredinskih uslova (moderatori) (vidi Heller et al. 2005).

dicije, Sternberg nam nudi novo viđenje intelektualne komponente darovitosti, koje ishodi iz savremenih tendencija izučavanja ovog konstrukta.

Kad je reč o *kreativnosti*, i na ovom mestu se, uobičajeno, naznačavaju novina i upotrebljivost, kao suštinska obeležja kreativnih tvorevina. No, za razliku od Renzulija koji kreativnost, prevashodno, opercionalizuje preko faktora divergentne produkcije, Sternberg je sklon da o ovom svojstvu govori i u terminima „odluke ili životnog stava", a ne samo sposobnosti. Naime, ponovo praveći relaciju sa sociokulturnim kontekstom, Sternberg ističe da su kreativne one osobe koje generišu prvobitno dezavuisane ideje, ali koje vremenom uspevaju da „ubede" društvo u vrednost takvih ideja. Sa druge strane, ideje koje momentalno pribavljaju popularnost i priznanje, najčešće nisu izraz autentične kreativnosti i kao takve su osuđene na zaborav. Zbog moguće analogije sa aktivnostima finansijskog investiranja po principu „kupi jeftino, prodaj skupo", ova teorija kreativnosti je poznata pod nazivom *Teorija investiranja* (Sternberg 2003, prema Sternberg 2005). Pri tome, dobar „investitor" na području kreativnosti mora da poseduje visoko razvijene intelektualne sposobnosti – kreativne (koje predstavljaju podlogu za generisanje ideja), analitičke (koje se angažuju pri kritičkom evaluiranju ideja) i praktične sposobnosti (koje su preduslov prevođenja apstraktnih ideja u praktične aktivnosti).

Mudrost se u nazivu modela prva nagoveštava, otuda što je Sternberg proglašava najvažnijom komponentom darovitosti. Komponenti „mudrost" je namenjena funkcija posredovanja između inteligencije i kreativnosti, sa jedne strane, i ostvarivanja opšte dobrobiti kroz vlastita postignuća, sa druge strane. Opšta dobrobit (common good) se, pri tome, postiže kroz izbalansiranost intrapersonalnih (vlastiti interesi), interpersonalnih (interesi drugih osoba) i ekstrapersonalnih interesa (interesi koji se ne tiču same osobe, već nekih segmenata njenog šireg konteksta – interesi njene zajednice, grada, države itd), čime se postiže i balans između adaptacije (menjanje sebe u skladu sa zahtevima sredine), oblikovanja (pojedinac menja sredinu prema vlastitim potrebama) i selekcije okruženja (izbor nove, podesnije sredine). U izostanku mudrosti, osoba svoju inteligenciju i kreativnost, najčešće, koristi kao sredstva realizacije sebičnih ciljeva, što njenim postignućima uskraćuje etiketu darovitosti. Čini mi se da je Sternberg ovim *respice finem* imperativom sugerisao da je, pre no što nas zavedu visoki dometi nečije inteligencije i kreativnosti, neobično važno razmotriti interese koji upravljaju ponašanjem date osobe, ili će, u suprotnom, pojam darovitosti poprimiti sasvim nova značenja. Na sličnu vrstu upozorenja nailazimo i kod nekih domaćih autora: „ako je ikada u prošlosti postojala kreativnost koja je mogla da bude neutralna, već od početka 20. veka kreativnost nije i više ne može da bude neutralna. Ona služi i u budućnosti će sve više služiti Bogu ili Mamonu, duhu harmonije ili duhu razaranja" (Jerotić 1997: 73).

Sternbergov model darovitosti potvrđuje važnost uvažavanja kontekstualnog okvira darovitosti, koncipirajući je kao sintezu psiholoških karakteristika koje ostvaruju interakciju sa spoljnim okruženjem. S obzirom da je inteligencija predstav-

ljena kao bazična komponenta ovog modela na koju se nadograđuju preostale dve komponente, mogli bismo reći da su, na ovom mestu, kompozitnost darovitostisti i njen dinamički karakter, kao moderna obeležja darovitosti, ponikli iz područja koje je godinama promovisalo njenu unidimenzionalnost i statičnost. Dakle, najvažniji doprinos ove teorije ogleda se u ukazivanju na mogućnost koncipiranja savremene koncepcije darovitosti koja za supstrat ima konstrukt inteligencije (naravno, izmenjen u skladu sa načelima savremenih teorija inteligencije). Zbog značaja savremenih teorija inteligencije za svrhu konceptualizacije darovitosti, u nastavku će biti prikazane dve najpoznatije savremene teorije inteligencije koje su imale velikog odjeka među autorima sa područja darovitosti.

DOPRINOS SAVREMENIH TEORIJA INTELIGENCIJE NA PODRUČJU DAROVITOSTI

Premda bi se moglo reći da je evolucija u teorijskom konceptualizovanju darovitosti otpočela istupanjem iz okvira inteligencije, savremene teorije inteligencije sugerišu da ovo područje više ne predstavlja skučen prostor za razmatranje prirode darovitosti, otuda što je i koncept inteligencije, u međuvremenu, prestao da bude samo „ono što merimo testovima inteligencije" (Boring 1923, prema Sternberg 2005: 329), nadilazeći „unutrašnji svet pojedinca" (Sternberg 1985, prema Gardner et al. 1999). Na ovom mestu biće prikazane dve savremene teorije inteligencije koje su potpomogle potpunije određenje pojma darovitosti, a koje se često pominju u uvodnim poglavljima savremenih koncepcija darovitosti. Premda veoma različite, obe teorije su konstituisane u kritičkoj opoziciji prema shvatanju inteligencije kao jedinstvene sposobnosti i obe uvažavaju značaj šireg okruženja individue.

Gardnerova teorija višestrukih inteligencija ili talenata

Iako izlaganje svoje teorije započinje priznanjem da je shvatanje inteligencije kao jedinstvene sposobnosti još znatno ranije dovedeno u pitanje, Gardner je uvažavanjem značaja konteksta, odnosno stanovišta da inteligencija nije samo „u glavi pojedinca", napravio krupan iskorak u odnosu na klasične pluralističke teorije, te uspostavio shvatanje inteligencije kao „sposobnosti rešavanja problema ili oblikovanja produkata koji su značajni u određenom kulturalnom okruženju ili zajednici" (Gardner 1993: 60). Savremenost Gardnerovih višestrukih inteligencija uočljiva je i u segmentu navođenja argumenata za njihovo postojanje, pri čemu se ovaj autor, prevashodno, oslanja na skorašnje neuropsihološke nalaze, kao i na studije intelektualnih profila dveju specifičnih kategorija dece – tzv. „vunderkinda" (čuda od dece) i „idiota savanata". U prvoj verziji svoje teorije Gardner je naznačio sedam različitih inteligencija ili talenata, dozvolivši mogućnost menjanja njihovog broja.[8] Reč je, naime, o sledećim vrstama inteligencije:

[8] Upravo se na tu mogućnost poziva deceniju kasnije, kada u novoj verziji svoje teorije uvodi i tzv. *naturalističku inteligenciju* kao osmi tip (Gardner 1993), da bi u skorije vreme postulirao i tzv. *spiritualnu i egzistencijalnu inteligenciju*, o kojima govori u terminima kandidata za inkluziju u postojeći model (Ziegler & Heller 2000).

- *lingvistička inteligencija,* koja bi se mogla odrediti kao sposobnost jezičkog izražavanja i razumevanja jezika, ili prosto kao sposobnost korišćenja jezika. Ova sposobnost pokriva nekoliko važnih aspekata: fonologiju (govorni glasovi), sintaksu (gramatika), semantiku (značenje) i pragmatiku (upotreba jezika u različitim okruženjima) i u vrhunskom obliku je zastupljena, prvenstveno, kod pesnika, ali i u populacijama novinara, advokata i pisaca reklama;
- *muzička inteligencija* predstavlja sposobnost stvaranja, prenošenja i razumevanja zvukova i njena visoka razvijenost nužno zahteva dugogodišnji period intenzivnog vežbanja. Izuzetne primere ove vrste inteligencije nalazimo kod istaknutih kompozitora, dirigenata i muzičkih izvođača;
- *logičko-matematička inteligencija* podrazumeva upotrebu i procenu apstraktnih odnosa (logičkih i numeričkih) i najlakše se ustanovljava kod matematičara, finansijskih stručnjaka, inženjera itd.;
- *prostorna inteligencija* se tiče sposobnosti zapažanja i oblikovanja vizuelnih i prostornih informacija, te mogućnosti njihove vizualizacije u odsustvu spoljnih podražaja. Ova inteligencija se najlakše prepoznaje u oblasti vizuelnih umetnosti, ali je važna i za uspešno obavljanje različitih „ne-umetničkih" profesija (hirurzi, geografi, piloti);
- *telesno-kinestetička inteligencija* se odnosi na kontrolu finih i složenih psihomotornih radnji, kao i na sposobnost manipulisanja različitim predmetima. Ovaj vid inteligencije je preduslov dostizanja visokih rezultata u sportu i plesu, što možda najeksplicitnije ilustruje udaljenost Gardnerovih višestrukih inteligencija u odnosu na tradicionalni pristup inteligenciji;
- *intrapersonalna inteligencija* je, prvobitno, koncipirana kao sposobnost razlikovanja vlastitih osećanja, namera i motiva, čime je zamišljena kao podloga duboke samospoznaje, koja se često označava i izrazom mudrost. No, kako je naknadna verzija ove teorije podrazumevala veću involviranost sredinskog konteksta, moglo bi se reći da je pojam intrapersonalne inteligencije izgubio deo značenja sadržanog u prefiksu „intra", poprimivši obeležje posredujućeg činioca između unutrašnje spoznaje vlastitih sposobnosti i njihove praktične upotrebe;
- *interpersonalna inteligencija* podrazumeva vrlo slične aspekte kao i intrapersonlna inteligencija u prvoj verziji teorije, ali uzevši u obzir relaciju sa drugim osobama. Dakle, interpersonalna inteligencija se ogleda u sposobnosti prepoznavanja tuđih osećanja, namera i verovanja i predstavlja oslonac za aktivnosti psihoterapeuta, učitelja, roditelja i sl.

Već sami nazivi ovih inteligencija, te njihovo pojmovno i terminološko izjednačavanje sa „talentima", generišu prilično jasnu predstavu o tome kako je Gardnerova teorija višestrukih inteligencija doprinela odmicanju koncepcija darovitosti od početne „konzervativne" tačke. Naime, specifikovanjem različitih vrsta inteligencije koje ne podrazumevaju „neku stvar u glavi pojedinca, već potencijal za razmišljanje

na način prikladan vrsti sadržaja" (Kornhaber & Gardner 1991, prema Gardner et al. 1999: 222), Gardner ozbiljno podriva ideju operacionalizovanja inteligencije (pa i darovitosti) preko kvocijenta inteligencije, sugerišući multidimenzionalnu prirodu ovog konstrukta (odnosno konstrukata). Osim toga, insistirajući na jednakom pojmovnom i terminološkom tretmanu svih sedam vrsta inteligencije („ili su svih sedam inteligencije, ili su svih sedam talenti" (Gardner 1993: 68)), Gardner izjednačava važnost „konvencionalnih" intelektualnih sposobnosti (npr. lingvistička, logičko-matematička, prostorna inteligencija) i onih sposobnosti kojima je u prošlosti pripadala samo oznaka „talenat" (npr. muzička i telesno-kinestetička inteligencija), a koje su se podvodile pod pojam inteligencije „jedino u glavama poremećenih ljudi" (Terman 1921, prema Gardner et al. 1999: 226). Sledeći ovakvu tendenciju, savremene koncepcije darovitosti nastavljaju dalje da diferenciraju domene manifestovanja sposobnosti, detaljno razrađujući upravo one domene koji su vređali logiku tradicionalnog pristupa izučavanja inteligencije (tako npr. u varijanti minhenskog modela darovitosti Ciglera i Perleta nailazimo na „domen motornih dispozicija" (vidi Heller et al. 2005), a kod Ganjea na domen „senzomotorne darovitosti", čiju iscrpniju razrađenost u odnosu na Gardnerovu telesno-kinestetičku inteligenciju, ovaj autor navodi kao jednu od prednosti svog teorijskog modela (vidi Gagné 2005)). Dakle, doprinosima Gardnerove teorije višestrukih inteligencija intenzivira se ekspanzija pojma darovitosti na vanintelektualne domene, što je značajno potpomoglo njegovo uzrastanje od unidimenzionalnog ka multidimenzionalnom kvalitetu.

Sternbergova trojna teorija inteligencije

Sternbergova trojna teorija inteligencije se vrlo često proglašava najuticajnijim savremenim pristupom ovoj problematici, pri čemu je, najverovatnije, ovakvu reputaciju pribavila intencijom uspostavljanja sveobuhvatnog shvatanja prirode inteligencije, koje kombinuje barem tri perspektive – psihometrijsku, kognitivnu i kontekstualnu. U nastojanju da podjednako razmotri unutrašnje i spoljašnje aspekte inteligencije, Sternbergovo viđenje ove problematike ovaploćeno je kroz tri povezana dela ili subteorije označene kao: *komponencijalna subteorija, iskustvena subteorija i kontekstualna subteorija* (Sternberg 1995).[9]

Komponencijalna subteorija je usmerena na unutrašnje aspekte inteligencije, što se očituje kroz razmatranje osnovnih mentalnih mehanizama koji se nalaze u pozadini inteligentne misli. O ovim mentalnim mehanizmima (koji, zapravo, predstavljaju procese obrade informacija), Sternberg govori u terminima komponenti, predlažući sledeću tipologiju: *metakomponente* (nadređeni procesi koji se koriste kod planiranja, nadgledanja i donošenja odluka), *izvedbene komponente* (procesi koji

[9] U prvoj verziji teorije iskustvena subteorija imala je naziv *subteorija o dva lica inteligencije*, a redosled navođenja, odnosno razrade delova teorije bio je obrnut: kontekstualna subteorija, subteorija o dva lica inteligencije i, naposletku, komponencijalna subteorija (vidi Sternberg, 1984). Čini mi se da je kasnije obrtanje redosleda navođenja subteorija proizašlo iz namere jasnijeg ukazivanja na kontekstualnu perspektivu u razmatranju inteligencije, koja je, na neki način, zaokružila ovu teorijsku poziciju.

se koriste za izvršenje zadataka, na način koji su odredile metakomponente) i *komponente sticanja znanja* (procesi koji se angažuju prilikom novog učenja). Ovakvom razradom komponencijalne subteorije Sternberg, zapravo, nudi odgovor na pitanje: „Šta se događa u glavi osobe koja inteligentno misli?".

Iskustvena subteorija uzima u razmatranje kako unutrašnje, tako i spoljašnje aspekte inteligencije, što proizilazi iz autorovog zapažanja nepotpunosti objašnjenja inteligencije koje se oslanja, isključivo, na unutrašnje komponente. Razumevanje inteligencije, prema tome, podrazumeva i razmatranje individualnog iskustva na pojedinim zadacima ili problemskim situacijama, koji podrazumevaju raspon od potpuno novih do potpuno automatizovanih. Shodno tome, inteligencija se razmatra u funkciji dveju sposobnosti: *sposobnosti snalaženja u novim zadacima i sposobnosti automatizacije obrade informacija* (otuda ideja za prethodni naziv „subteorija o dva lica inteligencije"). Na ovom mestu, Sternberg se, dakle, bavi pitanjem: „Kako iskustvo individue deluje na njenu inteligenciju i obratno?".

U nastojanju da potpuno nadiđe unutrašnji plan razmatranja inteligencije koji rasvetljava tek deo ove problematike, Sternberg u trećem delu svoje teorije objašnjava inteligenciju u odnosu na njen kontekstualni okvir. Shodno tome, ovaj autor određuje inteligenciju kao „svrsishodno prilagođavanje stvarnoj, za život relevantnoj sredini osobe, oblikovanje i izbor te sredine" (Sternberg 1984: 132). Ovakvo kontekstualno određenje inteligencije jasno ukazuje na tri vrste misaonih procesa (hijerarhijski ustrojenih) koji su relevantni za usklađivanje individue sa okruženjem, a to su: *adaptacija, selekcija i oblikovanje spoljašnjeg okruženja.* Sasvim je očigledno da kontekstualna subteorija razmatra pitanje: „Kako interakcija individue sa okolinom utiče na inteligenciju i obratno?".

Dakle, iz ovakvog redosleda prikazivanja subteorija inteligencije, moguće je pratiti kako Sternbergovo poimanje inteligencije postupno nadilazi unutrašnji plan pojedinca, ostvarujući neku vrstu zaokruženosti tek nakon razmatranja inteligencije u odnosu na „kulturu i spoljašnje okruženje". No, ako bismo ove tri subteorije razmatrali redosledom kojeg se Sternberg pridržavao u svojim ranim radovima, čini mi se da bismo jasnije uočili nadovezanost jedne subteorije na drugu. Naime, Sternberg je svoja shvatanja o prirodi inteligencije sažimao i ovako: „inteligentno ponašanje se uvek može shvatiti u svetlu usklađivanja sa sredinom, s tim da se to što se usklađuje može razlikovati od jedne sredine do druge. Nadalje, u kojoj meri određeno adaptivno ponašanje možemo smatrati inteligentnim [...] zavisiće od toga u kojoj meri dato ponašanje uključuje prilagođavanje novini, automatizaciju obrade informacija ili oboje. I konačno, mentalni mehanizmi koji leže u osnovi tog ponašanja mogu se shvatiti komponencijalno" (Sternberg 1984: 159).

Iako se Sternbergov rad na području inteligencije najčešće izjednačava sa ovom verzijom teorije, valja imati u vidu da je ona nešto kasnije dorađivana, što je rezultiralo ranije opisanim konceptom „uspešne inteligencije", koji je integrisan u autorovu koncepciju darovitosti. No i pre nego što je neposredno uključeno u najnovije

koncepcije darovitosti, Sternbergovo shvatanje inteligencije (u ovom svom najpoznatijem obliku), pokazalo se korisnim za svrhu potpunijeg konceptualizovanja problematike darovitosti. Naime, koncipiranje inteligencije kroz tri uzajamno povezana dela teorije koji postuliraju različite sposobnosti, sugeriše predstavu o inteligenciji kao kombinaciji tih sposobnosti. To, nadalje, znači da bi svaki pokušaj utvrđivanja neke vrste prosečnog skora ili „indeksa inteligencije" za različite vrste sposobnosti iz tri subteorije „zamaglio ključnu kvalitativnu razliku u intelektualnom funkcionisanju dveju osoba" (Sternberg 1984: 160). Ovim se Sternberg eksplicitno opire tradicionalnoj paradigmi shvatanja inteligencije kao jedinstvene sposobnosti, te njenom operacionalizovanju posredstvom „jedne besmislene brojke", čime teoretičarima na području darovitosti daje ozbiljno pokriće za njihova nastojanja da pojam darovitosti udalje od termanovske tradicije, u pravcu razotkrivanja njegove multidimenzionalne prirode.

ZAKLJUČAK

Sinopsis teorijskih koncepcija darovitosti predočava nekoliko pravaca širenja prvobitnog, restriktivnog poimanja ove problematike. U nastojanju da se supletorni sadržaji posttermanovskih koncepcija darovitosti učine što očiglednijim, među mnogobrojnim novijim koncepcijama darovitosti prikazane su one za koje je procenjeno da su u određenim segmentima načinile svojevrstan proboj u shvatanju ove problematike, te koje su, kao takve, bile egzemplarne za mnoge kasnije koncepcije, što je u izvesnoj meri omogućilo njihovo sistematizovanje. Poređenje ovako selekcionisanih novih koncepcija sa tradicionalnim Termanovim stanovištem, jasno sugeriše da su novije koncepcije darovitosti svoju multidimenzionalnost gradile u kritičkoj opoziciji prema osnovnim načelima Termanovog shvatanja darovitosti. Ako bismo se držali naznačenog redosleda prikazivanja multidimenzionalnih koncepcija (koji, ujedno, predstavlja i njihov hronološki redosled), mogli bismo izdvojiti nekoliko pravaca njihovog odmicanja u odnosu na početno, višestruko „simplifikovano" stanovište. Dakle, ekspanzija teorijskog konceptualizovanja darovitosti odvijala se u sledećim pravcima:

- *pravac naznačavanja specifičnih (vanintelektualnih) domena manifestovanja darovitosti*, koji je proizašao iz kritičkog osvrta na termanovsko promovisanje koncepta „globalne darovitosti". Ova tendencija prepoznata je još 30-tih i 40-tih godina prošloga veka u radu pojedinih autora (Holingvortova, Viti, De Han i dr.), ali je dobrim delom ishodila i iz potrebe unapređivanja razvoja američkog društva kroz identifikaciju i obrazovanje darovitih pojedinaca u različitim, socijalno relevantnim domenima (Marlendov izveštaj). Savremene koncepcije su, dakako, nastavile tradiciju diferencijacije domena manifestovanja darovitosti, čime su potvrdile važnost poimanja darovitosti ne samo sa aspekta *količine* jedne opšte sposobnosti (za koju se verovalo da generiše visoka

postignuća u bilo kom domenu), već i sa aspekta *kvalitativne različitosti* visokih sposobnosti koje pojedinca „predisponiraju za visok učinak u određenom domenu" (Winner 1996: 7). Mogli bismo reći da su savremene koncepcije darovitosti ispoljile najveću prijemčivost upravo za ovaj pravac odmicanja od tradicionalne pozicije, te da je shvatanje darovitosti kao domenospecifičnog kvaliteta, mesto opšte saglasnosti među savremenim teoretičarima na području darovitosti;

- *pravac naznačavanja različitih (psiholoških) komponenti darovitosti,* koji predstavlja odgovor na termanovsko viđenje opšte inteligencije kao isključivog konstituenta darovitosti. Začetnikom ovog pravca smatra se Renzulijeva koncepcija tri prstena, koja se označava i kao prvi analitički pristup izučavanja darovitosti, kome su se priklonile i mnoge druge savremene koncepcije (Komponentna teorija darovitosti, Multifaktorska koncepcija darovitosti, Sternbergov WICS model darovitosti itd.) Zahvaljujući analiziranju strukture darovitosti, sprečeno je potpuno izjednačavanje ovog konstrukta sa konstruktom inteligencije, pri čemu su intelektualne sposobnosti ukomponovane u specifičan složaj psiholoških karakteristika, koji se u celini uzima kao podloga darovitosti. Dakle, savremeno viđenje darovitosti inteligenciju kvalifikuje kao nužan, ali ne i dovoljan uslov razumevanja prirode darovitosti, koji, prema tome, značajan eksplikativni doprinos ostvaruje tek u konstelaciji sa vanintelektualnim činiocima;
- *pravac razlučivanja potencijala od manifestovanog izuzetnog učinka,* koji proizilazi iz kritičkog osvrta na Termanovo izjednačavanje darovitosti sa „prirodnom sposobnošću", odnosno „potencijalom za dobra ili izuzetna postignuća [koji ne mora nužno biti aktualizovan]" (Stern 1916, prema Mönks & Katzko 2005: 189). Naime, mnoge savremene koncepcije, unekoliko, postrožavaju kriterijum darovitosti, isključujući mogućnost da se „istinski darovitim" proglase pojedinci koji poseduju, tek, visok potencijal očitovan u impresivnom testovnom učinku, a koji u pogledu postignuća u određenom domenu ne pokazuju znake izuzetnosti. Drugim rečima, kriterijum darovitosti više nije samo visok potencijal, nego i njegova aktualizovanost. Shodno tome, savremene koncepcije, uglavnom, drže da potencijal nije darovitost u pravom smislu, dodeljujući mu status početne tačke procesa transformacije u visoki učinak ili „značajan doprinos u umetnosti, nauci, književnosti, ili nekoj drugoj socijalno relevantnoj oblasti" (Tannenbaum 1986, prema Ziegler & Heller 2000). Ovakva shvatanja nalazimo kod Tanenbauma, Subotnikove i Džarvinove, Minhenskom modelu darovitosti itd. Izuzetak, međutim, predstavlja Ganjeov model, koji barata sličnom 'shemom', ali uvodi distinkciju između „darovitosti" i „talenta", čime prvi konstrukt izjednačava sa „prirodnom sposobnošću" ili potencijalom. No, činjenica da Ganje ističe da darovitost lišena pratnje „razvojnog procesa" predstavlja, zapravo, protraćen potencijal, jasno sugeriše da je i Ganje morao

podrazumevati da „istinska darovitost" predstavlja ipak nešto više od potencijala;

- *pravac naglašavanja doprinosa sredinskih činilaca u objašnjavanju darovitosti,* koji se suprotstavlja Termanovom striktnom vezivanju ove problematike za intrapsihički plan. Ova tendencija se nadovezuje na prethodnu i očituje se u gotovo svim savremenim koncepcijama, koje se zbog naglašavanja značaja konteksta nazivaju i kontekstualnim koncepcijama darovitosti. Dakle, zahvaljujući proširenju koncepcija darovitosti u pravcu involviranja njenog kontekstualnog okvira, darovitost se počinje sagledavati kroz interakciju individualnih i sredinskih činilaca, što pruža mogućnost potpunijeg objašnjenja problematike izuzetnih postignuća, ali i problematike diskrepance između potencijala i postignuća ;
- *pravac naglašavanja dinamike odnosa među komponentama modela darovitosti,* koji podrazumeva sve veći stepen udaljavanja od termanovskog shvatanja darovitosti kao stabilne personalne crte. Već kod pojašnjenja prethodna dva pravca širenja darovitosti, postalo je sasvim jasno da shvatanje darovitosti kao ishoda procesa transformacije, odnosno naglašavanje interakcije između pojedinca i sredine kao ključnog činioca u tom procesu, jasno implicira stanovište o dinamičkom karakteru darovitosti. Štaviše, začetak ove tendencije uočavamo još kod Renzulija koji među prvima insistira na *„razvoju* darovitih ponašanja", nagoveštavajući savremeni trend odstupanja od pozicije sagledavanja darovitosti kao *datosti,* u pravcu njenog poimanja kao *zadatosti.* No, pojedini savremeni modeli darovitosti načinili su i korak dalje u ovom pravcu, te su naznačavanjem bogatstva interakcija između psiholoških i sredinskih činilaca, eksplicitnije predočili njenu dinamičnost. Reč je, naime, o tzv. diferenciranim modelima darovitosti: Ganjeovom modelu darovitosti i talenta i modelima darovitosti proizašlim iz Minhenske studije darovitosti.
- *pravac (ponovnog) konceptualizovanja darovitosti na području inteligencije,* kao alternativa prethodnom, neuspelom poduhvatu ove vrste. Sternbergov WICS model darovitosti mogao bi se smatrati sugestijom da područje inteligencije, ipak, može generisati realnu predstavu o prirodi darovitosti. Dakle, za razliku od nekadašnjeg izjednačavanja darovitosti sa visokom opštom inteligencijom koje je rezultiralo unidimenzionalnim poimanjem darovitosti, Sternberg nam daje primer multidimenzionalne koncepcije darovitosti koja za supstrat ima osavremenjeno shvatanje inteligencije.

Naravno, postoji mogućnost i nešto drugačijeg viđenja vrste i broja pravaca ili „definišućih dimenzija" u koncepcijama darovitosti (vidi Altaras 2005), u zavisnosti od uzorka savremenih koncepcija darovitosti koje su uključene u analizu. Na ovom mestu su, dakle, predočeni samo oni pravci širenja koncepcija darovitosti, koje je moguće jasno identifikovati u uporednom pregledu savremenih shvatanja ove problematike. No, ono što bi skoro svaka rekonstrukcija toka razvoja teorijskog kon-

ceptualizovanja darovitosti mogla da sugeriše je očigledan progres naučne misli od deskriptivnog ka eksplikativnom pristupu ovoj problematici. Naime, pokušaj daljeg sistematizovanja koncepcija darovitosti predočenih u istorijskoj perspektivi, jasno ukazuje na deskriptivni karakter termanovskih, te prvih domenospecifičnih koncepcija darovitosti (Holingvort, Viti, De Han) koje realizuju tek zadatak „opisa i klasifikacije opštih karakteristika određene pojave" (Radonjić 1994). Pristup savremenih koncepcija darovitosti koji naznačava višestruke dimenzije ovog konstrukta, mogao bi se, pak, shvatiti kao pokušaj bavljenja zadatkom „razumevanja i objašnjenja" darovitosti. Procena uspešnosti sa kojom su savremene koncepcije darovitosti odgovorile izazovu realizacije „krajnjeg cilja nauke", izaziva različita stanovišta koja variraju u rasponu od zagovaranja njihove nepotrebnosti (Borland 2005), do isticanja važnosti uspostavljanja novih, „moćnijih" koncepcija darovitosti (Callahan & Miller 2005). I zaista, ako nakon čitanja zbornika *Conceptins of giftedness,* koji nudi iscrpan prikaz najnovijih shvatanja darovitosti, posegnemo za jednim opštim tumačenjem prirode ove problematike, obrećemo se u nezavidnoj poziciji ujedinjavanja nepomirljivih različitosti. Shodno tome, nalazimo: da darovitost podrazumeva samo specifične sposobnosti, ali i složaj različitih psiholoških karakteristika; da su osobine ličnosti komponente darovitosti, ali i obični „katalizatori" ili „moderatori" transformacije potencijala u učinak; da darovitost može predstavljati potencijal, ali isto tako i učinak; da je darovitost isto što i talenat, ali i da su ovo dva različita konstrukta; da darovitost nužno podrazumeva kreativnost, ali i da kreativnost nije neophodan sastojak darovitosti; da se darovitost ne može realno sagledati na području inteligencije, ali i da darovitost može biti valjano protumačena u ovim okvirima itd. No, jedno se ipak može tvrditi sa priličnom sigurnošću - u odsustvu tih istih „nepotrebnih" i „nedovoljno moćnih" koncepcija darovitosti koje su relativizovale eksplikativnu moć tradicionalnog koncepta inteligencije, ne samo da bismo bili uskraćeni za mogućnost sagledavanja kompleksnosti prirode darovitosti, već bi nam bile nesagledive i mnoge njene pojavne forme, utoliko više što bi dati domeni manifestovanja darovitosti bili udaljeniji od „konvencionalnih" domena inteligencije.

Jasmina Štula

ABSTRACT

This paper offers an overview of the course of theoretical conceptions of giftedness forming, which was indicated in the context of two fundamental traditions of intelligence studying, related with the names of Francis Galton and Alfred Binet. After pointing to the contributions made by the authors to the aspects of specifying reference framework for further studying of this problem, the paper discusses the Terman's approach of studyng giftedness, which has established the trend of equating giftedness with high levels of intelligence, and which was also the most influential

approach at the time. However, the modern conceptions of giftednes criticize the restictiveness of Terman's approach and emphasize the importance of taking up broader perspective which accomplishes the relation to personal and enviromental factors of giftedness. Therefore, the modern conceptions of giftedness emphasize the multidimensionality as the main characteristic of this quality. The presented modern conceptions of giftedness are selected by the criteria of their exemplary for many later conceptions of this kind, which was helpfull for the purpose of their systematization.

Key words: giftedness in the context of Golton's and Binet's tradition, one-dimensional approach to giftedness, modern conceptions of giftedness.

LITERATURA

Altaras, A. (2005). *Personalni činioci školske uspešnosti i podbacivanja intelektualno darovitih i prosečnih učenika.* Magistarski rad. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju.

Bernal, E. M. (1974). Gifted Mexican American Children: An ethnoscientific perspective. *California Journal of Educational Research, 25*: 261-273.

Borland, J. H. (2005). Gifted education without gifted children: the case for no conception of giftedness. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press: 1-20.

Bynum, W. F. (2002). The childless father of eugenics. *Science, 296*: 472-474.

Callahan, C. M. & Miller, E. M. (2005). A child-responsive model of giftedness. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press: 38-52.

Cramond, B. (2005). Can we, should we, need we agree on a definition of giftedness. *Rooper Review, 27* (1): 57-83.

Crosnoe, R. & Glen, H. (2002). Successful adaptation in the later years: a life course approach to aging. *Social Psychology Quarterly, 65*(4): 309-328.

Đorđević, B. (1979). *Individualizacija vaspitanja darovitih.* Beograd: Prosveta.

Feldman, D. H. & Goldsmith, L. T. (1991). *Nature's gambit: child prodigies and the development of human potential.* New York: Teachers College Press.

Feldhusen, J. F. (1986). A conception of giftedness. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness* Cambridge: Cambridge University Press: 112-127.

Gagné, F. (2005). From gifts to talents: The DMGT as a devalopmental model. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press: 98-120.

Gardner, H. (1993). *Frames of mind: the theory of multiple intelligences*. New York: Bantam Books.

Gardner, H., Kornhaber, M. L. & Wake, W. K. (1999). *Inteligencija: različita gledišta.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

George, D. (2003). *Obrazovanje darovitih: kako identificirati i obrazovati darovite i talentirane učenika.* Zagreb: Educa.

Grossberg, I. N. & Cornell, D. G. (1988). Relationship between personality adjustment and high intelligence: Terman versus Hollingworth. *Exceptional Children, 55*(3): 266-273.

Heller, K. A., Perleth, C. & Lim, T. K. (2005). The Munich model of giftedness designed to identify and promote gifted students. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness.* New York: Cambridge University Press: 147-171).

Hjuzak, M. (2006). Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu. *Odgojne znanosti, 8*(1): 289-300.

Janos, P. M. & Robinson, N. M. (1985). Psychosocial development in intellectually gifted children. U: F. D. Horowitz & M. O'Brien (Eds.). The *gifted and talented: Developmental perspectives.* Washington, DC: American Psychological Association: 149-196.

Jerotić, V. (1997). *Hrišćanstvo i psihološki problemi čoveka.* Beograd: Bogoslovski fakultet srpske pravoslavne crkve.

Mackenzie, C. (2001). *The IQ factor: Despite advances in defining gifted children, intelligence testing still plays a large role.* Retrieved June 18, 2006 from the World Wide Web: www.post-gazette.com/regionstate/20010610giftediqsidereg8.

Marland, S. (1972). *Education of the gifted and talented.* Report to Congress. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

McClellan, E. (1985). *Defining giftedness.* Retrieved June 12, 2005. from the World Wide Web: http:// www.encdigest.org/pre-923/defining.htm .

Mönks, F. J. & Katzko, M.W. (2005). Giftedness and gifted education. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness.* New York: Cambridge University Press: 187-201.

Norman, A. D., Ramsay, S.G., Martray, C. R. & Roberts, J. D. (1999). Relationship between levels of giftedness and psychosocial adjustment. *Roeper Review, 22*(1): 5-18.

Powell, P. M. & Haden T. (1984). The intellectual and psychosocial nature of extreme giftedness. *Roeper Review , 6*(3): 131-133.

Radonjić, S. (1994). *Uvod u psihologiju: struktura psihologije kao nauke.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Renzulli, J. S. (2005). The tree-ring conception of giftedness: a developmental model for creative productivity. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness.* New York: Cambridge University Press: 246-280.

Seligmen, D. (2002). Good breeding. *National Review, 54*(1): 53-56.

Simonton, D. K. (2003). Francis Galton's hereditary genius: its place in the history and psychology of science. U R. J. Sternberg (Ed.) *The anatomy of impact:*

What makes the great works of psychology great. Washington, D.C.: American Psychological Association: 3-18.

Starko, A. J. (2000). Finding the problem finders: problem finding and the identification and development of talent. U: R. C. Friedman & M. B. Shore (Eds.). *Talents unfolding*: *Cognition and development.* Washington, DC: American Psychological Association: 233-249.

Sternberg, R. J. (1984). Ka trojnoj teoriji ljudske inteligencije. *Psihologija, 3-4*: 127-166.

Sternberg, R. J. (1995). *In search of the human mind.* Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers.

Sternberg, R. J. (1999). The influence of personality on artistic and scientific creativity. U: R. J. Sternberg (Ed.). *Handbook of creativity.* New York: Cambridge University Press: 273-297.

Sternberg, R. J. (2005). The WICS model of giftedness. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press: 327-343.

Subotnik, R. & Jarvin, L. (2005). Beyond expertise: Conceptions of giftedness as great performance. U: R. J. Sternberg & J.E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. New York: Cambridge University Press: 343-358.

Tannenbaum, A. J. (1986). Giftedness: A psychosocial approach. U: R. J. Sternberg & J. E. Davidson (Eds.). *Conceptions of giftedness*. Cambridge: Cambridge University Press.

Terman, L. M. (1916). *The measurement of intelligence*. Boston: Houghton Mifflin.

Terman, L. M. (1946). *Autobiography of Lewis M. Terman.* Retrieved September 15, 2006 from the World Wide Web: http://psychclassics.yorku.ca/index.htm.

Treffinger, D. (2005). *Creativity and giftedness: essential readings in gifted education.* Thousand Oaks: Corwin Press.

Winner, E. (1996). *Gifted children: Myths and realities*. New York: Basic Books.

Woolfolk, A. (1999). *Educational psychology*. Toronto: Maxwell Macmillan Canada.

Ziegler, A. & Heller, K. A. (2000). Conceptions of giftedness from a meta-theoretical perspective. U: K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg & R. Subotnik (Eds.). *International handbook of giftedness and talent.* Oxford: Elsevier science: 3-23.

UDK 159.964.2
615.851

USPON I PAD TEORIJA: PSIHOANALITIČKA PARADIGMA U PSIHOLOGIJI

Ivan Jerković

REZIME

Rad se bavi prikazom razvoja psihoanalitičke teorije, njenog naučnog statusa i aktuelnog stanja u razvoju. Pokazuje se da početna ambicija teoretičara u ovoj oblasti, da razviju revolucionarnu teoriju i iz osnova preokrenu svet, već duže vreme slabi. Iako u sebi sadrži ozbiljne društvene implikacije, ovaj aspekt psihoanalitičke teorije sve je manje interesantan stručnoj javnosti. Jedan deo slabljenja uticaja psihoanalize odnosi se na svođenje psihoanalize samo na metod rada sa pacijentima. Druga slaba tačka psihoanalize je njen status naučnosti i kritika koja u tom smislu stiže iz krugova filozofa nauke, koji psihoanalizu ne smatraju dovoljno naučno utemeljenim učenjem. Ipak, zahvaljujući činjenici da teorije nikada do kraja ne bivaju poražene kao i pojavi novih razmatranja vrednosti naučnih teorija uopšte, pojavljuje se nova nada za psihoanalizu. Kritičko preispitivanje saznajnog statusa najrazvijenijih nauka i njihovih rezultata i razmatranje istraživačke logike psihoanalize pokazuje da poređenja psihoanalaize i drugih razvijenih nauka više nisu u toj meri na njenu štetu.

Ključne reči: psihoanaliza, razvoj teorija.

UVOD

Iako ljudi spremno koriste tekovine razvoja tehnologije kao oblika primenjene nauke i uprkos tome što i dalje postoji snažna vera u autoritet nauke, nisu sve nauke u tako dobrom položaju. Psihologija je disciplina čiji naučni autoritet nikada nije bio tako visoko rangiran i otpor implikacijama psiholoških otkrića pre je pravilo nego izuzetak. Cenjene nauke dospevaju pod udar preispitivanja javnosti obično pošto se čovečanstvo nađe pred nekom pretnjom, vanrednim situacijama, koje su posledica nekih naučnih otkrića i za koje je nauka pozvana da ih reši. Iako su nauč-

na otkrića stvorila pretpostavke za pojavu ozonskih rupa i globalnog zatopljavanja, još uvek se u istu tu nauku upiru pogledi da te probleme i reši. Kada je predmet naučnog bavljenja sam čovek ova spremnost da se prihvate tvrdnje naučnih autoriteta nije ni najmanje bezrezervna. Nije potrebno da postoji bilo kakva vanredna situacija, kao što su ozonske rupe, da bi ljudi preispitivali teorije, implikacije i praktične preporuke koje im dolaze iz psihologije.

Psihologija svoje odgovore nudi kao nauka i pomaže se naučnim autoritetom u plasiranju svog uticaja u javnost. Kao i druge nauke i sama ima ambiciju da opiše, klasifikuje, sistematizuje, objasni i kontroliše pojave koje su predmet njenog proučavanja. Tako na primer, na osnovu nekih proučavanja može se reći da je manje rizično trajno odvajanje deteta od majke onda kada je ono u dobi od pet meseci nego kada ima osam meseci (Bowlby, 2005, Wenar, 2003). Ovakva bi tvrđenja trebalo da počivaju na proučavanjima iz kojih je ustanovljena pravilnost između uzrasta deteta i posledica separaciie od majke (Ainsworth et al., 1978). Da uzmemo drugi klasičan primer. Ako postoji preporuka da ne treba kažnjavati dete zbog igre sopstvenim genitalijama mora da postoji neki ubedljiv argument za ovu sugestiju. Treba demonstrirati da je veća šteta od kažnjavanja takvog ponašanja nego od njegovog upražnjavanja. Problem je u tome što se preporuke i sugestije u ovom domenu ciklično ponavljaju te se radi o nekoj vrsti večite teme, dok su upotreba freona i ozonske rupe nešto sasvim novo za naučnu zajednicu. Ranije sugestije vaspitačima, kroz čitav XVIII i XIX vek, bile su, naprotiv, da energično treba suzbijati masturbaciju zbog mnogobrojnih negativnih posledica (Szasz, 1982). Nešto ranije (XVII vek) isto ponašanje nije pobuđivalo neko veće zanimanje (Arijes, 1989). Današnje vreme bi se moglo smatrati novom amplitudom u oscilacijama povodom ovog pitanja jer opet nema dramatičnih upozorenja u odnosu na pojavu masturbacije kod dece. Ali ko nam garantuje da nismo nepotrebno uznemirili majku osmomesečne bebe upozorenjem da nije pravo vreme da je ostavlja na mesec dana zbog službenog puta, kao što se danas upozorenje o masturbaciji smatra preteranim zastrašivanjem. Od naučnog ugleda psihologije zavisi koliko će ove preporuke biti poštovane. Na taj naučni ugled aludira pitanje jednog kolege neuropsihijatra koji je imao veliki respekt prema naučnosti psihologije ali je i zatekao autora ovog rada svojim pitanjem: "Šta nauka kaže, šta je to ljubav"? Zaista, šta nauka kaže? Koliko su današnja znanja i preporuke o ljubavi, separaciji, masturbaciji i mnogim drugim oblastima odraz napretka psihologije u naučnom smislu, a koliko samo promena u gledanju na stvar koja je potkrepljena koliko i prethodni pogled na istu stvar? Drugačije rečeno, da li je razlika u odgovorima na ova pitanja u odnosu na neki vek ranije posledica napretka psihologije kao nauke? Izgleda kao da psihologija uvek iznova odgovara na ista, stara pitanja, dok druge nauke odgovaraju na nove probleme i saznajne izazove.

Naravno, pitanje naučnog napretka ne postavlja se samo u psihologiji, već i u drugim naukama, a njime se posebno bave filozofi nauke pogotovo kada

razmatraju kretanja u starijim i razvijenijim naukama nego što je psihologija. S druge strane, teško je o psihologiji govoriti generalno. U njoj postoje oblasti bliske fiziologiji, a na drugoj strani kontinuuma one bliže informatici. Ako uzmemo da je ličnost objedinjavajući pojam za mnoge pojave koje psihologija proučava, možemo paradoksalno ali istinito konstatovati da teorije ličnosti većinom nemaju veze sa fundamentalnim psihološkim istraživanjima, a i kad te veze postoje teorije u psihoterapiji nisu u vezi sa teorijama ličnosti. Da sve bude apsurdnije praksa psihoterapeuta nema mnogo veze ni sa jednim od ovo troje (Gavrilov-Jerković, 2003). Pa kakva je to nauka?

Zašto neku psihološku pojavu istražujemo na jedan, a ne na neki drugi mogući način? Zašto koristimo pojmove nastale u okviru jednog teorijskog modela, a ne nekog drugog? Verovatno zato što verujemo da odabrani pristup bolje objašnjava pojavu, da je podesniji za razvijanje hipoteza, da daje rezultate koji se nedvosmisleno mogu interpretirati, da je efikasniji u rešavanju nekih praktičnih problema (npr. dovodi do bržeg nestajanja simptoma), da pruža mogućnost za superiorniju metodološku obradu uključujući i statističku (Poper, 2003). Ovo su samo neki od mogućih razloga, naravno ne i jedini. Ovom spisku mogu se pridodati još i: zato što je teorija popularna, da ne razočaramo autoritete u određenoj oblasti od kojih može da nam zavisi i uspeh rada, ali i dalja karijera, zato što time ne rizikujemo debatu o svom radu, zato što nam je zagarantovano priznanje za rad čak i u slučaju trivijalnih rezultata, zato što ne narušavamo važeća verovanja stručne, a i šire javnosti o nekom problemu itd. (Kun, 2003). Oni najnaivniji veruju da taj izbor zavisi od istinitosti teorije. Poznavaoci znaju da takve ne postoje (Novaković, 1984).

Sve značajne teorije u momentu kada su prikazane javnosti izgledale su čudno i imale veliku šansu da budu odbačene apriori, a one koje su se oduprle tom početnom neprijateljstvu postajale bi bliske savremenicima dok na kraju ne bi postale jedino moguće tumačenje pojave, sada neprijateljsko prema novim koja dolaze. To su doživeli i Kopernik i Darvin i Frojd. Istorijski posmatrano, ti preokreti u gledanju na istu stvar deluju kao kretanje od jednog do drugog ekstrema. Tako npr. Aristotel je tvrdio da mu je lakše razumeti kretanje psa nego kamena jer je delio organicističku tradiciju koja je podrazumevala da sve ima određenu prirodu u skladu sa kojom se ponaša, pa je i kretanje psa smatrao shvatljivijim nego padanje kamena. Posle Galileja i Njutna razvila se mehanicistička doktrina koja je zakonom inercije lako objasnila kretanje kamena, ali je sa psom imala poteškoća. Za Aristotela bi bio veliki problem da pojmi to da kamen teži da ide u beskonačnost kao što tvrdi zakon inercije, a da zapravo nema razloga da tamo ide (Frank, 1985).

U psihologiji je ilustrativan primer psihoanalize koja dobro pokazuje revolucionarnost, razvoj sistema i kasniju konzervativnost teorija kada postanu dominantne i vladajuće u javnosti i naučnim krugovima. Zato ćemo detaljnije prikazati najstariji i najrazvijeniji psihološki sistem znanja o ljudskom ponašanju, razvoju, smetnjama i poremećajima kao paradigmatičan slučaj za razmatranje vrednosti teorija.

TEORIJA DEGENERACIJE

Psihoanaliza u svoj svojoj ukupnosti predstavlja kapitalan poduhvat ljudskog uma koji je započeo Frojd, ali koji je istovremeno kroz generacije naučnika nadograđivan, proširivan, preispitivan i veoma rasprostranjeno korišćen u praksi pomaganja ljudima sa psihičkim smetnjama. Zbog ove dugovečnosti danas termin psihoanaliza ima više različitih značenja. Psihoanaliza se može shvatiti najmanje kao (Blanck&Blanck, 1985):

1. teorija psihopatologije,
2. psihoterapijski metod,
3. teorija razvoja ličnosti,
4. metod proučavanja ličnosti,
5. pogled na svet.

Početak razvoja ovog teorijskog sistema vezan je za prva dva aspekta psihoanalize. Ti pokušaji su se bavili etiologijom i načinima uspešnog tretmana histeričnih fenomena. Napredak koji je ostvaren u početnim psihoanalitičkim shvatanjima u odnosu na do tada važeća, ogleda se u napuštanju koncepcije degeneracije u objašnjavanju uzroka duševnih tegoba. Teorija degeneracije smatrala je da postoje porodice u kojima se u uzastopnim generacijama događaju izopačenja nekih sposobnosti i osobina (Peron, 1997). U početku se pojavljuju manja odstupanja od optimalnog funkcionisanja, u sledećim generacijama problemi postaju upadljiviji, da bi se na kraju ispoljili u potpunosti. Degeneracija bi se ispoljavala kao slabost ili nesposobnost da se čovek odupre svojim animalnim korenima, pad na filogenetski niže nivoe funkcionisanja. Histerične osobe su bile one kod kojih ovo popuštanje još uvek nije bilo potpuno, ali je uzelo dovoljno maha da bi se ispoljilo kroz oslobađanje senzornih i motoričkih impulsa, kao i kroz nekontrolisano nagonsko ponašanje. I veliki Frojdov učitelj Šarko, zastupao je tezu o degeneraciji mada ima pokazatelja da je jedno govorio javno, a nešto drugo mislio privatno jer se, navodno, nije usudio protivrečiti duhu vremena tada nenaklonjenom ideji o seksualnoj etiologiji histerije (Peron, 1997). Ipak, ovo shvatanje o degeneraciji kao ključnom faktoru u nastanku patologije nije uspelo da demonstrira fiziološki supstrat za koji se pretpostavljalo da stoji u osnovi histeričnih fenomena. Sama činjenica generacijske transmisije nije dovoljna da objasni prirodu tog procesa i ne može biti uzeta kao svedočanstvo u prilog shvatanja o progresivnoj degeneraciji jer se može interpretirati i na sasvim oprečne načine, npr. kao vaspitna transmisija. A posebno je pitanje realnosti tog generacijskog lanca i njegove neprekidnosti.

Još mnogo ranije, a naročito od XIII veka, bila je poznata i priznata teorija o opsednutosti koja je objašnjavala kako dolazi do neobičnih doživljaja nekih ljudi (halucinacija, sumanutih ideja). U kategoriju nebičnih ponašanja tada se mogla svrstati i netrpeljivost prema mužu, a kao neobična, tj. nedozvoljena ponašanja vodila su se čak i ona u kojima neko neovlašćeno pomaže ljudima u stanju potrebe i

sa njihovim pristankom (tzv. bele veštice, danas u rangu nadrilekara). Viđenje ovih pojava kao znakova savezništva sa đavolom dovelo je do toga da su se samo retki pojedinci usprotivili, i to ne konceptu, već samo prerevnosnoj i prečestoj primeni shvatanja o opsednutosti (Szasz, 1982). Dijagnostičke mogućnosti u vreme vladavine teorije degeneracije svodile su se na ustanovljavanje ponavljanja sličnih problema kroz porodičnu istoriju, a terapijske intervencije na nadzor i čuvanje pacijenata, dok su pojedinačni terapijski postupci imali slabe veze sa pretpostavljenom etiologijom poremećaja. Krajem XIX veka popularna su bila lečenja primenom slabe struje u skladu sa otkrićima fiziologije o električnoj prirodi nervnih impulsa (Džons, 1985). Ali nigde nije pokazano kako je elektroprovodljivost konkretnog pacijenta narušena da bi se opravdao primenjeni terapijski postupak i kako će ova struja pomoći onoj struji. S druge strane, teorija o opsednutosti nudila je širok dijapazon dijagnostičkih mogućnosti: potapanje u vodu, bodenje iglama, traženje đavoljih mesta na telu osumnjičenih za veštičarenje, ali se uzimalo kao relevantno i samo priznanje osobe da je u savezu sa đavolom. Ove okrutne probe samo su retki uspeli da prežive. I danas samo izuzetno možete završiti posetu psihologu ili psihijatru, a ostati bez dijagnoze. Psihološko testiranje niko ne može da preživi kao mentalno zdrav smatrao je Sas (Szasz, 1982). Ingeniozni Rozenhanovi eksperimenti sa psihijatrima i lažnim duševnim bolesnicima jasno su ilustrovali da je situacija sa njima možda još i gora (Mekej, 1978). Pri svemu ovome nije problem u samim ljudima, profesionalcima, već u konceptima koje upotrebljavaju. Pomak sa pojavom psihoanalize ogleda se u tome da je ona problem duševnih tegoba vratila iz kompetencije eksperata (lekara, sveštenika) samom pacijentu, njegovoj ličnoj istoriji, životnom iskustvu, ličnim procenama i doživljajima, a ne biološkoj prošlosti porodice. Da li će tako i ostati i u kojoj meri, s obzirom na ambicije genetike i neuropsihologije, teško je pitanje u klasi predviđanja budućnosti.

HIPOTEZA O ZAVOĐENJU

Prvobitna psihoanalitička koncepcija razmatrala je disocijativne i motoričke histerične fenomene kao posledicu tačno specifikovanih događaja u prošlosti individue, tačnije seksualnog zavođenja u ranom detinjstvu od strane bliske osobe. Terapijski postupak svodio se na evociranje zaboravljenih uspomena na taj događaj, čime je verbalizacija zaboravljene prošlosti postala glavni put u izlečenju, a prevođenje iz nesvesnog, tj. zaboravljenog, potisnutog, u svesno glavni terapijski cilj. Iz toga je nastala Lakanova izreka "nesvesno je strukturisano kao jezik" (Burginjon, 1996; Peron, 1997).

Ako se osvrnemo na kriterijume teorijskog, tj. apriornog, procenjivanja naučnih hipoteza (Jerković, 2007), mogli bi reći da je ta nova ideja o seksualnoj etiologiji histeričnih fenomena i pre bilo kakve provere sadržavala u sebi značajnu smelost. Ona se radikalno suprotstavila dotadašnjim shvatanjima ovog problema

i opšte važećim pogledima na svet u tom trenutku (krajem XIX veka), i danas se smatra jednim od tri udarca čovečanstvu u njegovoj veri u centralnu i božansku prirodu čoveka (druga dva su da zemlja nije centar vasione i da je čovek nastao evolucijom životinjskih vrsta). Uz to, razvoj psihoanalitičke teorije vodio je u pokušaje teorijskog objedinjavanja dotada nepovezanih pojava i oblasti kao što su oduzetosti ekstremiteta, senzornih ispada, religije, mitova, umetnosti, snova, omaški, zaboravljanja, istorijskih događaja itd (Frojd, 1990). U svom prvobitnom obliku, u pokušaju da demonstrira svoj objašnjavalački potencijal, psihoanalitička teorija sadržavala je značajnu dozu neverovatnosti, što znači da je imala dobar potencijal proverljivosti, ne samo u principu, već i u realnosti. Realno je bilo moguće pronaći osobe sa definisanim senzornim i motoričkim fenomenima i proveriti da li pretpostavljeni odnosi zavođenja i pojave ovih simptoma zaista postoje. Iz početnih teorijskih koncepata bilo je relativno jednostavno dedukovati očekivanja koja bi se potom stavila na probu, a koncept je delovao obećavajuće i u pogledu terapijske ponude za pacijente sa kojima niko nije znao šta da radi. S obzirom na radikalnost novine koju je sobom nosila i na nedostatak neke druge dobro zasnovane teorije iz koje bi bila dedukovana, psihoanaliza je imala nisku apriornu verovatnoću što je u vezi sa smelošću njenih tvrđenja. U svojoj prvobitnoj verziji, ambicije objašnjavanja duševnih pojava bile su relativno skromne pa su se i moguća predviđanja ograničavala na uzak segment pojava (histeričnih fenomena). Plodnost u pogledu novih podataka na koje je mogla računati bila je možda najjača strana ovog poduhvata kroz podsticaj proučavanju različitih tipova kultura, odnosa u porodici i seksualnog morala. Pri svemu tome prva psihoanalitička shvatanja bila su u suprotnosti sa tada važećim pogledom na svet i bez potpore srodnih teorija kojih tada u ovoj oblasti nije bilo.

Koje ubeđivačke argumente je mogla da ponudi ova nova teorija psihopatologije? Samo neke provere potvrdile su postojanje zavođenja u detinjstvu kod histeričnih pacijentkinja što je odmah postao problem za teoriju (Blanck&Blanck, 1985). Hipoteza je, s druge strane, bila suviše specifična i nedovoljno razvijena, pa zato i nepogodna kao princip objašnjenja raznolikih duševnih problema. Sasvim indirektnu potvrdu davala su joj poboljšanja simptoma kod pacijentkinja posle razgovora o tim davnim događajima u detinjstvu. U odnosu na teoriju degeneracije i demonološka shvatanja hipoteza o zavođenju je bila naprednija jer je davala preciznija tvrđenja i omogućavala preciznije provere, sugerisala je nove provere i povezivala do tada nepovezane probleme. Ovo su indikatori pozitivnog napretka oličeni u hipotezi o zavođenju.

TEORIJA O NAGONSKIM POKRETAČIMA

Prve teškoće za psihoanalizu nastaju sa saznanjem da za većinu osoba, za koje se mislilo da važi sled događaja, zavođenje u detinjstvu-histerija u odraslosti,

to faktički nije tačno. Najčešće nije bilo nikakvog stvarnog zavođenja, već puno konstrukcija i lažnih sećanja pacijentkinja (Frojd, 1976a; Džons, 1985). To je dovelo u pitanje bazični teorijski stav. Osnovnu ideju o seksualnoj etiologiji duševnih poremećaja trebalo je spasavati i teorija je bila pred izazovom da se usavrši ili padne u zaborav, te je morala biti modifikovana da bi bila spasena. Pitanje otkuda se uopšte pojavljuju fantazije mimo realnih životnih zbivanja ili kao njihova elaboracija, objašnjeno je delovanjem nagonskih potreba, u prvom redu seksualnog nagona. Terapijski cilj usavršenog shvatanja sada je postao, ne osvešćivanje događaja iz prošlosti, već pacijentovih fantazija o njima. Potom je ovom cilju pridodato i emocionalno proživljavanje tih kognicija. Ovim je na značaju dobila unutrašnja realnost osobe, nezavisno od realnih događaja, a ta realnost postala je određena unutrašnjim faktorima u obliku nagona. Kasnije je seksualnom pridodat i agresivni nagon (Miler, 2005). Ako pomenute fantazije i elaboracije životnih događaja proizvode određene posledice onda se mogu smatrati prirodnim pojavama i biti kao i druge prirodne pojave predmet proučavanja bez obzira na svoje subjektivno poreklo. Modernim jezikom rečeno, priznato je da je iskustvo osobe istovremeno i njena konstrukcija. Na taj način nestala je jasna demarkaciona linija koja deli normalno i patološko.

Vremenom, neka teorijska očekivanja počela su da se potvrđuju i na novim podacima osim na izjavama samih pacijenata, pa su kao materijal za analizu korišćeni snovi, omaške, zaboravljanja, mitovi, religija, a nešto kasnije i istorijski događaji iz prošlosti ljudske vrste i umetnička dela (slikarstvo, vajarstvo, književnost) postali su gradivo koje je poslužilo za reinterpretaciju u psihoanalitičkom smislu čime se psihoanaliza ponudila i kao teorija evolucije čoveka i objašnjenje nastanka društva i njegovih institucija, dakle i kao sociološka teorija i svojevrsna istorija umetnosti. Ova vrsta omnipotencije psihoanalitičara vremenom je postala uobičajena pojava, tako da su neki našli da je neophodno upozoriti da je preterivanje smatrati da je psihoanaliza pozvana da kaže konačnu istinu o književnim delima i njihovim autorima (Savić, 1989).

Ako su snovi i omaške prikriveni način ispoljavanja nedozvoljenih želja i zaobilazan način njihovog zadovoljenja, onda je to mehanizam koji ne može biti rezervisan za razmatranje isključivo poremećenih pojedinaca već proces koji se svakodnevno odvija kod svih ljudi (Frojd, 1976d). Smatrajući suzbijenu seksualnost osnovnim izvorom psihičkih smetnji i proglašavajući decu seksualnim bićima čiju seksualnost ne treba proganjati (Frojd, 1976c) psihoanaliza je došla do stadijuma kada se potreba za nekim društvenim promenama, u pogledu ciljeva i metoda vaspitanja, pojavila kao logična implikacija teorijskih shvatanja (Džekobi, 1981). Neprijateljski stav prema seksualnosti ima i svoje društveno poreklo u institucijama i običajima. Neki psihoanalitičari su iz teorije dosledno izveli društvene implikacije i nastojali da preduzmu i neku konkretnu društvenu akciju, koja je nekad podrazumevala i politički angažman. Psihoanaliza se tako u jednom svom obliku

predstavila kao prevratnička teorija, opasna po javni moral i temelje društva (Rajh, 1990; Šaraf, 1997).

Osnovni terapijski cilj bio je da se nagonsko delovanje kontroliše prevođenjem u svesno i nekim putevima ipak zadovolji, ali na društveno prihvatljiv način. Ovaj postupak osvešćivanja u samom početku je shvatan suviše bukvalno, pa se i u Frojdovim tekstovima mogu pronaći izričita tumačenja simbolike u snovima i "šifarnik" skrivenih značenja manifestnog sadržaja sna. Tako je kuća sa balkonom u snu predstavljala ženu, kralj i kraljica roditelje, gamad su braća i sestre, voda je označavala rođenje, putovanje smrt, odeća golotinju. Motke, drveće, koplja, sablje, puške, nož, slavina, vodoskok, olovka, čekić, avion, zmija predstavljali su falusne simbole u snu, kutije, tabakere, flaše, sanduci, vrata i kapije, puževi i školjke, usta, crkva i kapela su vaginalni simboli i simboli materice, sve vrste plodova (jabuke, kruške, breskve) označavaju dojke, sviranje na klaviru, klizanje na ledu, otkidanje neke grane su simboli onanije, a igranje, jahanje, penjanje, pretnja oružijem i biti pregažen kolima, polnog odnosa (Frojd, 1976e). Doduše, već tada su postojale upozorenja o simplifikaciji takvih tumačenja, a u kasnijem razvoju mnogi psihoanalitičari, uključujući i Frojda, su smatrali da su ona nekorisna, čak i štetna (Frojd, 1976b; Rajh, 1982; Frojd, 2000). Tek slobodne asocijacije pacijenta i dovođenje u vezu sna i njegovih životnih okolnosti mogli su se smatrati dovoljno pouzdanim analitičkim materijalom (Frojd, 1976b).

TEORIJA O STRUKTURI MENTALNOG APARATA

U radu sa pacijentima primećeno je da sama svesnost o zaboravljenom, potisnutom (realnom ili umišljenom) nije dovoljna da bi tegobe koje čovek oseća nestale. Ovaj nalaz doveo je do daljeg teorijskog razvoja i do pojave psihoanalitičke strukturne teorije i podele psihičkog aparata na tri instance: id, ego i super-ego, od kojih je id u potpunosti u oblasti nesvesnog, a ego i super-ego u značajnoj meri (Frojd, 1994). Postulirajući ego kao kompromisnu instancu koja ima za cilj da pomiri nagonske potrebe i moralna i fizička ograničenja u njihovom zadovoljenju glavni cilj je postao prilagođavanje pojedinca, a ne saznavanje nesvesnog (Hartman, 1987). Osim seksualnog uveden je i agresivni nagon i u svetlu novog teorijskog razvoja nasuprot ranijem nastojanju da se osvesti njihovo delovanje, sada je postao cilj da se oni kontrolišu, tj. na socijalno prihvatljiv način zadovolje. Analitičari koji su obratili pažnju na širi društveni kontekst u kome se potrebe zadovoljavaju smatrali su da ima mesta kritici društva i njegovih besmislenih ili restriktivnih ograničenja koja su optužili za narušavanje mentalne ravnoteže (Hornej, 1976). Ovi novofrojdisti su optuženi da su napustili izvorno psihoanalitičko učenje i da su razmatranjem društvenog konteksta kao primarnog doveli psihoanalitičko učenje do nivoa teorijske banalizacije jer su u sasvim drugi plan stavili suštinske delove psihoanalize kao što su značaj seksualnosti i nesvesnog. Iz krugova koji su

pripadali ortodoksnom psihoanalitičkom pokretu došle su kritike da oni koji više razmatraju društvene uslove nego borbu nagona, instanci ličnosti i uticaja nesvesnih konflikata ne mogu sebe smatrati psihoanalitičarima (Džekobi, 1986).

PSIHOANALITIČKA RAZVOJNA PSIHOLOGIJA

Iako je psihoanalitičko učenje poteklo iz razmatranja problema pacijenata na tretmanu, a ne iz laboratorijskih ili statističkih analiza ponašanja, afirmacijom psihoanalize pojavila se ambicija izgradnje jedne nove razvojne psihologije zasnovane na psihoanalitičkim principima. Ovaj pravac razvoja nije neposredno delo Frojdovih ruku već, kako će se pokazati, dve nepomirljive suparnice, Melanije Klajn i Frojdove najmlađe ćerke Ane. Dok je prva nastojala da delovanje seksualnog i agresivnog nagona, i njihove psihičke reprezentante u obliku objektnih relacija, otkrije već na uzrastu odojčeta (Klein, 1983), druga se posvetila traganju za adaptacionim potencijalima Ega pomerajući centralnu temu sa nagona na koncept prilagođavanja (Frojd, 2000), što je u jednom momentu izgledalo kao približavanje nekim evolucionističkim shvatanjima u biologiji (Hartman, 1987). Zahvaljujući radu pomenutih autorki (mada ne samo njih) psihoanaliza se pojavljuje kao pokušaj sveobuhvatnog objašnjenja celokupnog razvoja tokom detinjstva uključujući i one aspekte koji nemaju dodira sa poremećajima. Tako se kandidovala i za teoriju razvoja, a ne samo teoriju psihopatologije. Priznavanjem (obratite pažnju na jezik, ne kaže se postuliranjem, pa čak ni otkrivanjem, već "priznanjem"!) postojanja infantilne seksualnosti i formulisanjem stadijuma razvoja sa glavnim razvojnim događajem Edipovim kompleksom, počinje razrada psihoanalize kao normalne razvojne psihologije. Infantilni erotizam ispoljava se kod dece na negenitalan način, a ako i uključuje genitalije (kao kod onanije npr.) svrha takvog ponašanja nije genitalna već zadovoljenje neke uzrastu primerenije potrebe (npr. sigurnosti u situacijama separacija). Zadovoljenje dečijih potreba obično nije moguće (niti potrebno) istog momenta pošto se one pojave, niti na način i u obimu u kome je potreba izražena. Zbog toga su deca prinuđena da otrpe odlaganja i nađu privremena zamenska zadovoljenja. Iz tih manevara razvijaju se prema psihoanalitičkom shvatanju mišljenje, mašta, bezbedno pomeranje agresivnosti i doživljaj realnosti, tj. narušavanje osećanja omnipotencije deteta. Ipak, potrebe moraju biti zadovoljene da bi za dete svet postao privlačno mesto i da bi odlaganje zadovoljenja potrebe imalo smisla, da bi se moglo otrpeti. Različite potrebe postaju dominantne tokom razvoja deteta usredsređujući se uglavnom na određene telesne funkcije i organe po čemu su faze u razvoju dobile ime. U oralnoj fazi aktivan je region oko usta, a tokom prve godine sazrevanjem nervnih puteva odgovornih za namerne pokrete rukom postaje dominantan način detetove emocionalne i saznajne komunikacije sa svetom koji ga okružuje, a stavljanje predmeta u usta najupadljivije ponašanje karakteristično za ovu fazu. U analnoj fazi razvoja za dete postaju dominantna pitanja čistoće i

ekskretornih funkcija organizma, čijim razvojem dete osvaja aktivnu kontrolu i manipulaciju kako svojim telom tako i zadovoljavanjem potreba svoga okruženja (najčešće porodice). Na primeru svog tela ono sada doživljava da ima moć da nešto hoće ili neće, da može da da ili da uskrati. U falusnoj fazi dominira interesovanje za polne razlike, način dolaska na svet, specijalne odnose između roditelja i u ovoj tački razvoj dečaka i devojčica kreće donekle različitim pravcem. Dečaci se u strahu od kastracije podvrgavaju očevom autoritetu, prethodno saznavši da devojčice ne poseduju polni organ kao oni, a devojčice doživljavaju kompleks kastracije sa saznanjem da su one već izgubile ono što dečacima tek samo preti. Ove dve pojave imaju za posledicu polne razlike u strukturi karaktera, strožiji moral dečaka (usled pretnje) koji se u tom uzrastu počinje formirati preko poštovanja roditeljskog autoriteta i usvajati preko procesa identifikacije sa roditeljem istog pola (Frojd, 2000). Pošto je devojčica već kažnjena kastracijom njen super-ego nije tako rigidan pošto ona nema šta da izgubi, sklonija je depresivnim osećanjima zbog već pretrpljenog gubitka i ostaje joj zamensko zadovoljenje penis-zavisti preko pripadanja muškarcu, a pogotovo preko rađanja muškog deteta, čime se objašnjava poseban ponos i specifičan odnos majki prema sinovima (Smirnof, 1970). Opisana zavist podrazumeva svest o posedovanju kao vrednosti i pretpostavlja planetarnu rasprostranjenost te pojave zbog pretpostavke o njenoj imanentnosti ljudskoj prirodi. Ipak, nalazi socijalnih antropologa ukazuju nam da postoje društva u kojima posedovanje nije vrhunska vrednost, ponekad naprotiv, uništavanje imovine je način da steknete ugled (Benedikt, 1976). Sa druge strane, Betelhajm (1979) je pokazao da postoji obostrana zavist među polovima za seksualnim moćima onog drugog, a ne samo žena u odnosu na muškarce, o čemu govore analize obrednih sakaćenja kod primitivnih plemena, gde se kao na primer kod subincizije, muškarac radikalno i nepovratno podvrgava bolnom hirurškom zahvatu (oštrim kamenom!) da bi posle toga mogao da mokri samo u ženskom, čučećem, položaju (Kaja, 1987). Posle ove, falusne faze, nastupa latencija, tj. mirovanje u razvoju kada se prethodne burne faze zamenjuju jednim mirnijim periodom u kome se dete ne bavi više toliko sobom i svojim nagonskim potrebama već može da se posveti vršnjacima, učenju i različitim dalekim gratifikacijama ostataka svojih infantilnih potreba (npr. onihofagija kao autoerotska radnja, griženje olovaka kao ostatak oralne agresije). Pubertet u zapadnoj civilizaciji donosi nove bure. Nekada se verovalo da je to nužnost i izraz ljudske prirode podgrejane hormonima, sve dok istraživanja socijalnih antropologa nisu pokazala kulturnu uslovljenost problema odrastanja (Mid, 1978). Međutim, tipično je za našu kulturu (misli se na evropsku) da sve takozvane pregenitalne fiksacije ponovo izbijaju na videlo sada ometajući dostizanje zrelosti pošto se kao nezadovoljene potrebe nameću u vreme i na mestu gde to nije primereno (npr. detinjasta zavisnost od stalnog odobravanja okoline može kompromitovati neku ljubavnu vezu). U pubertetu ponovo se mogu pojaviti incestuozni problemi i kao reakcija na to povećan otpor prema roditeljima i njihovom autoritetu.

PROBLEM ZAVRŠNOG OBLIKA PSIHOANALITIČKE TEORIJE

Teško je reći koji oblik psihoanalitičke teorije je konačan. Uzimajući u obzir brojna disidenstva i revizije početnog učenja od strane autora koji su sebe smatrali psihoanalitičarima, pa i brojne Frojdove prepravke svojih shvatanja uvek se može desiti da je ocena posvećena onoj verziji teorije koju neko ne smatra njenim konačnim oblikom. Verovatno je istina da teorije i nemaju svoj konačni oblik jer su podložne promenama kako bi obuhvatile nove podatke, da bi rešile svoje problematične slučajeve i da bi otvorile nova područja istraživanja. Zato je odabir verzije teorije kao definitivne u nekom istorijskom trenutku opterećen mogućim proizvoljnostima. Neki autori smatraju da Frojdova misao nema razvojnu komponentu već karakter oscilacija u kojima se on stalno vraća starim shvatanjima, a na drugom mestu ih napušta (Radonjić, 1989). Ipak, psihoanalitička stanovišta se mogu razmatrati u nekoliko svojih ravni:

- topološko shvatanje,
- dinamsko gledište,
- ekonomsko gledište i
- učenje o strukturi mentalnog aparata.

Topološko shvatanje mentalnog aparata vezano je za već opisani prvi stadijum razvoja teorije u kome je dominirala dihotomija svesno-nesvesno. Iako se ne može reći da je Frojd otkrio nesvesno (Miler, 2005), mada neki koriste i takve formulacije (Frojd, 2000) on mu je dao definisan smisao povezan sa specifičnim zbivanjima u životu čoveka. Nesvesno je postalo relevantno za analizu nekih svakodnevnih događaja kao što su omaške i zaboravljanja sve do razjašnjavanja simbolike u kliničkoj simptomatologiji. Problem sa ovim starim pojmom nesvesnog bio je da je on obuhvatao pobude koje nikada ne mogu biti prisutne u svesti, ono što je potisnuto, ali i deo Ega i Superega. Zato o nesvesnom možemo imati samo indirektne informacije i konstrukcije na osnovu njih pogotovo o onom delu koji pripada Idu. Teorijski razvoj kretao se tako da je topološko shvatanje zamenjeno dinamičkim, njemu su pridodata razmatranja o nagonskoj ekonomiji, da bi se sve završilo teorijom o strukturi mentalnog aparata koja u sebi obuhvata sve prethodne razvojne stepenice.

Frojdu i psihoanalitičkoj teoriji se, kao što smo videli, nalaze brojne zamerke: da je na osnovu malog broja podataka stvoren glomazan teorijski sistem (što i nije prava kritika, već bi pre mogla biti pohvala) ili da su zaključci formulisani na osnovu proučavanja duševnih bolesnika (što ne mora biti problem ako se pokaže kontinuitet populacije normalnih i duševno poremećenih ljudi). Korišćenje metafora i analogija i postupanje sa njima kao da to nisu, predstavlja već ozbiljniji problem za psihoanalitičku teoriju, kao i teorijski razvoj koji je najčešće tekao tako da je ad hoc hipotezama pokušavano da se spase sistem i zadrži objašnjavalačka moć teorije. Ova nastojanja činila su teoriju manje podložnom kritičkim empirijskim

proverama jer nije bilo jasno koja se očekivanja mogu imati na osnovu nje pošto je ona dopuštala nespojive ishode. Zamerka za pristrasnost u interpretacijama rezultata svojih posmatranja nije principijelno ništa više kompromitujuća za psihoanalizu nego u bilo kojoj drugoj oblasti, osim ako se ne pokaže da su oni koji zastupaju i brane psihoanalizu strasni lažovi i prevaranti koji svesno falsifikuju svoje nalaze, što se ne čini verovatnom mogućnošću. Uostalom, gde se pojavljuju ljudi strasti se ne mogu sasvim izbeći pa makar se radilo i o temi kao što je sastav stena, a kamoli o seksualnosti čoveka i njenoj ulozi u razvoju pojedinca. Najopasnija tvrđenja po psihoanalizu, izrečena u odbranu psihoanalize, bila su ona da se psihoanalitički nalazi mogu proveriti samo od strane psihoanalitičara i jedino u psihoanalitičkom setingu. To je vodilo ka tendenciji odbacivanja psihoanalize i bez njenog proučavanja, kao što se prihvataju ili odbacuju verska učenja. Neanalitička proučavanja psihoanalitičkih tvrđenja tako nisu bila moguća (Hartman, 1987), a psihoanalitička nisu bila direktno dostupna široj naučnoj zajednici, već samo preko izveštaja analitičara. Dešavalo se da čak i analitičari koji pokažu kritičnost u odnosu na teoriju potpadnu pod diskvalifikacije da nisu psihoanalitičari. Prema Džekobiju (1981) Frojd je čak smatrao nerazumevanje psihoanalize i otpor prema teorijskim tvrđenjima kao nešto što je potrebno lečiti. U srednjem veku su svakog ko je sumnjao u postojanje veštica sumnjičili za savez sa njima (Szasz, 1982), a sada je onaj ko ima primedbe na psihoanalitičko učenje u stanju otpora i pre je kandidat za lečenje nego za psihoanalitičara. Ako je za utehu nije jedino Frojd davao takve izjave. I Fenihel se poslužio istim diskvalifikujućim argumentom u svojoj polemici sa Balintom (Džekobi, 1986). Odbrana psihoanalitičkog učenja, kao i učenja o vešticama nekada, povremeno je prelazila granice racionalne rasprave osporavajući kritiku diskvalifikacijom kritičara. Već smo pominjali da su sličan problem imali oni koji su sumnjali u postojanje veštica čija egzistencija je utemeljena ukazima Rimskog Pape o dijagnostičkim procedurama za njihovo otkrivanje (Szasz, 1982).

Koji su razlozi tako dobrog otpora psihoanalitičke teorije i njene dugovečnosti uprkos svim ozbiljnim zamerkama? Jedan deo odgovora na to pitanje je da je ona donela nekoliko korisnih novina psihologiji i psihijatriji. To su: nove jedinice u klasifikaciji poremećaja, koncepcija poremećaja koja ih povezuje sa ličnom istorijom pojedinca, učenje o nesvesnom i mehanizmima odbrane. Drugi razlog je bio više sociološke, tj. mikrosociološke prirode, u smislu povezanosti psihoanalitičara međusobno i njihovih udruženja sa širim društvenim okruženjem, a treći je prosta činjenica da nije bilo bolje teorije i da je psihoanaliza dugo bila jedino razrađeno shvatanje u svojoj oblasti. Prokomentarisaćemo drugi i treći razlog psihoanalitičke dugovečnosti.

Frojd je osim svog spisateljskog i predavačkog rada formirao i veoma čvrstu organizaciju istomišljenika koja je kasnije prerasla i u veoma moćna međunarodna udruženja. Sam Frojd je smatrao da ima sasvim osobenu misiju (Frojd, 1976a; Džons, 1985; Bertelzen, 1991) i da psihoanalitička teorija predstavlja izu-

zetan intelektualni poduhvat koji će izmeniti svet. Pogotovo u početku zadatak psihoanalitičara bio je da širi misiju među ljudima, da bi kasnije Frojd od toga odustao i smatrao da su društvene implikacije psihoanalitičke teorije posao za nekog drugog, a ne analitičare (Šaraf, 1997). Ipak neki iz krugova Frojdu bliskih saradnika kao što su Fenihel i Rajh, nisu odustajali od društvenog angažovanja u skladu sa psihoanalitičkom teorijom, ali ih je emigracija zbog dolaska nacista u Nemačkoj na vlast u tome učinila konspirativnim, čak i po odlasku u druge zemlje, toliko da je Fenihel npr. zaključio da je vreme za društvenu revoluciju na osnovama psihoanalitičkog učenja još daleko, pa je o tome samo u ograničenom krugu, u strogoj tajnosti diskutovo, a realnu društvenu akciju odložio na neodređeno vreme. Rajh nije bio tako neodlučan pa je svoj nemirni borbeni duh platio tako što je umro u američkom zatvoru optužen za prevaru i nadrilekarstvo. Celu stvar je pratila senka političkog progona zbog Rajhovog deklarisanog levičarstva, pokreta kome je strasno pripadao kao mladi psihoanalitičar (Šaraf, 1997). Danas nam izgleda da se ovaj aspekt psihoanalitičke ambicije neće nikada ni realizovati, bar ne kao psihoanalitička vizija. To naravno ne znači da psihoanalitička shvatanja nisu imala nikakav uticaj na društvene tokove, vaspitanje dece, pristup duševnim poremećajima, pa i na neke pokrete kao što su hipi-pokret ili feministički pokret (Džekobi, 1986), već da je psihoanalitičko učenje apsorbovano (i modifikovano!) u društveni život mimo neposrednog angažovanja samih psihoanalitičara, kako su oni o tome ranije sanjali. Neki smatraju da je time oštrina psihoanalitičke teorije nepovratno otupljena i da je ona poslužila održanju društvenog status quo-a uz određene minimalne kozmetičke promene samog društva, umesto da posluži njegovoj korenitoj promeni prema izvornoj psihoanalitičkoj teoriji (Džekobi, 1986). Politizovana psihoanaliza potpuno je nestala iz vizure psihoanalitičara istovremeno sa probojem ovog, na univerzitetima dugo osporavanog učenja, u akademske krugove. Međutim, to je bila slaba uteha i realizacija samo delića energije i poleta koje su analitička shvatanja nosila ranije. Univerzitetske katedre istorije i književnosti gde je politizovana psihoanaliza našla utočište i gde je uostalom doživela prva odobravanja (Džons, 1985), ostavile su je doduše u životu ali su je učinile idejom koja kola isključivo akademskim krugovima i tako joj oduzeli snagu pokreta društvenih masa, kako je to vatreno radio Rajh u svojim pokušajima da proletarijat oslobodi životne bede oslobađajući ga seksualne (Šaraf, 1997; Rajh, 1988; Rajh, 1990). Takozvanom amerikanizacijom i medikalizacijom psihoanalize ona je pretvorena u jednu od mnogobrojnih specijalnosti koje služe u lečenju ljudi, svedena je na metod, razbaštinjena od teorije, a zabranom da se psihoanalizom bave nemedicinari (Milton, 1989) lišena je bogatstva kulturne pozadine koja joj je za njenog života u Evropi pripadala. Neki smatraju da se diskvalifikovanjem kritičara i ideologizirajućom didaktičkom analizom kandidata zainteresovanih da se bave psihoanalitičkom praksom opasno približila načinu razmišljanja i delovanja verskih sekti i isto toliko opasno udaljila od kritičkog mišljenja (Jaspers, 1988). Za psihoanalizu je u tom smislu karakterističan

spor „naslednika“ oko prava na „titulu“ autentičnog nastavljača Frojdove misli i obimna rasprava o tome šta je ispravna interpretacija njegovih ideja (Trebješanin, 1994) i sledstveno tome ko ima prava da se naziva psihoanalitičarem, a ko je samo revizionista, disident i otpadnik.

Danas postoji saglasnost da je psihoanalitička teorija toliko poživela između ostalog jer nije bilo bolje. Međutim, u jednom periodu metodoloških previranja u nauci i filozofiji nauke, kada se smatralo da je moguće povući oštru granicu između naučnosti i nenaučnosti, bio joj je priznavan vrlo nizak metodološki status. Iako i psihoanalitička zapažanja i tvrđenja počivaju na nekim podacima zaključci koji se izvode iz njih imaju istu snagu kao astrološko zaključivanje na osnovu podataka o zvezdama glasila je jedna od metodoloških optužbi (Poper, 1985). Da bi se legitimisala pred naučnom zajednicom psihoanaliza bi trebala da pređe iz astrološkog imidža u astronomski. Jer, iako obe ove discipline počivaju na nekim podacima, one se suštinski razlikuju u metodološkoj rigoroznosti kojom se tim podacima služe. Tendencija ka sveobuhvatnosti objašnjenja, iako logična kao ambicioznost svakog naučnika, može da vodi do nesposobnosti da se išta objasni. Nedovoljno precizna tvrđenja u kojima se vrše predviđanja nekih pojava omogućavaju da se svaki mogući ishod provere smatra valjanim svedočanstvom za teoriju čineći tako odbacivanje nemogućim, a predviđanja nejasnim, kao u svakom horoskopu. Ova kritika ne podrazumeva da su pojave o kojima psihoanalitička teorija govori nebitne ili nepostojeće, već samo da ih teorija ne tretira na naučno zasnovan način prema priznatim standardima. Međutim, ni naučni standardi nisu neprikosnoveni. Treba imati na umu Fajerabendovu kritiku položaja nauke kao nove religije savremenih društava koja je oličena u glorifikaciji naučnog metoda, za koji ovaj autor smatra da nigde nije dokazano da je jedan i večit, pa ni superiorniji od drugih načina saznavanja i u veličanju rezultata koje nauka postiže, a koji nisu neupitni (Fajerabend, 1994, 2003). Međutim, iako se neke psihoanalitičke teorijske konstrukcije više približavaju mitu nego kritičkoj proveri one u sebi sadrže klicu pozitivne inspiracije koja daje nadu da se i pojave o kojima govori psihoanalitička teorija mogu ispitati naučno legitimnim sredstvima i korišćenjem standardne procedure interpretacije i proveravanja teorije. Grinbaum, na primer, smatra da bi se sa liberalizacijom homoseksualnih veza, prema psihoanalitičkom učenju, moglo očekivati manje paranoidnih poremećaja u populaciji, kao i manje paranoje u ranijim društvima koja su tolerisala homoseksualne relacije (Grinbaum, 1988). Ovo su primeri u kojima se dosledno i legitimno iz psihoanalitičkog objašnjenja nastanka nekog ponašanja izvode predikcije koje su empirijski proverljive. Takva jedna dedukcija je i ona o rivalstvu sina u odnosu na oca zbog očevog seksualnog posedovanja majke, na osnovu koje je Malinovski izvršio posmatranja u primitivnim društvima u kojima se ne zna mehanizam začeća. Zbog tog neznanja ono se ne povezuje sa polnim aktom supružnika, te je nužno da se po majčinskoj liniji vodi srodstvo i u skladu sa tim vrhovni porodični autoritet je ujak, a ne otac. Teorija očekuje da se edipalna

situacija razvije u odnosu na oca kao seksualnog partnera majke, ali se ona razvija u odnosu na ujaka kao osobe sa vaspitnim autoritetom u odnosu na dete (Malinovski, 1979). Iako je ovim teorijsko očekivanje nepotvrđeno i teorija dovedena u nezgodnu situaciju, ono lepo ilustruje kako su dedukcije iz psihoanalitičke teorije savim moguće. Čak i ako u proveravanjima naiđemo na negativno svedočanstvo, kao što je prethodno pomenuto, ono nas još uvek ne prisiljava da odbacimo teoriju ukoliko nađemo adekvatno objašnjenje izostanka potvrđivanja uvodeći ad hoc hipoteze kao legitimno sredstvo očuvanja teorije (Novaković, 1984, Lakatoš, 2003). Razmatranje ovakvih slučajeva stimuliše teorijski razvoj.

Nejgel se u svojoj kritici psihoanalize posebno zadržao na logičkoj strukturi i empirijskom sadržaju psihoanalitičkih tvrđenja i na prirodi dokaza za koje se navodi da podržavaju teoriju. Nejgel smatra da je za svaku, pa i za psihoanalitičku teoriju nužna mogućnost dedukovanja posledica koje bi bile dostupne empirijskoj proveri. Dobra teorija ne bi trebala da implicira međusobno nesaglasne posledice. Međutim, iz postulata psihoanalitičke teorije koje su formulisali sami psihoanalitičari (Hartman u raspravi sa Nejgelom) ne mogu se bez teškoća i raznih drugih dodatnih pretpostavki dedukovati teorijska očekivanja koja bi onda bila dostupna empirijskom proveravanju. Nejgel u stvari misli da se ne mogu dedukovati bilo kakva očekivanja (Nejgel, 1988). Međutim, u istoriji psihologije vrlo je malo formalno izloženih teorija koje bi zadovoljile ovaj uslov. Poslednji veliki pokušaj u tom pravcu bio je Halova teorija potkrepljenja, ali je završio neuspehom (Savić, 1994). Zbog toga se i smatra da je psihologija još uvek u nekoj prednaučnoj fazi razvoja (Nejgel, 1988). Psihoanalitička vizija strukture mentalnog aparata se smatra antropomorfističkom kao i koncepcija o nagonima. U pogledu potkrepljujuće evidencije problem je ekskluzivnost i privatnost analitičke situacije koju psihoanalitičari smatraju glavnim izvorom podataka na osnovu kojih grade teoriju. Ova prepreka čini nemogućom intersubjektivnu validacije događaja u terapijskoj situaciji (Eysenck, 1980). Uprkos svemu i Nejgel kao i Poper smatra da je još uvek bolje postojanje bilo kakve teorije u nekoj oblasti nego nikakve, ali smatra da je to slaba uteha onima koji žele oblast da zasnuju kao naučnu disciplinu i da će tek dalji razvoj u psihologiji omogućiti formulisanje adekvatnijih teorija (Nejgel, 1988, Poper, 1988).

ZAKLJUČAK

Period uspona psihoanalitičke misli bio je praćen ostrašćenim kritikama na njen račun i autističnom odbranom psihoanalitičara. Vremenom su i sama psihoanalitička stanovišta u ponečem evoluirala, a promenili su se i metodološki standardi naučnosti pa se u savremenim tekstovima o psihoanalitičkoj teoriji ne govori više sa odijumom koji je postojao ranije, jer se u krajnjoj liniji nije uspelo dokazati kako je logička struktura znanja u fizici nepomirljivo drugačija od one u psihoana-

lizi, te da je razvijanje i odbrana teorija u fizici metodološki korektnija od odbrane psihoanalitičke teorije pred anomalijama koji se u podacima pojavljuju (Lakatoš, 1985). Na kraju mogli bi reći da je psihoanaliza taman što se izborila za uvažavanje u korpusu naučnih teorija doživela, ili bolje rečeno doživljava, postepeni silazak sa naučne scene, ne zato što je bila opovrgnuta nekim eksperimentalnim nalazom ili empirijskim istraživanjima druge vrste, već zahvaljujući formulisanju alternativnih hipoteza i novih teorijskih pristupa. Ova nova shvatanja više nisu shvatanja one širine zahvata kao što su bila psihoanalitička, ali se zato nude kao efikasniji instrument za rešavanje teorijskih i praktičnih problema struke. Metodološko, teorijsko i empirijsko preispitivanje ovih ponuda pokazaće koliko su one zaista obećavajuće. Kao što savremeni metodolozi naglašavaju psihoanalitička teorija uopšte ne mora biti definitivno poražena ukoliko je trenutno u defanzivi. U nekom budućem vremenu uvek postoji mogućnost da zasja novim sjajem.

LITERATURA

Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., Wall, S.(1978): *Patterns of Attachment*. LEA Publishers.

Eysenck, H.J.(1980): *Upotreba i zloupotreba psihologije*. Zagreb: Naprijed.

Arijes, F.(1989): *Vekovi detinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Benedikt, R. (1976). *Obrasci kulture*. Beograd: Prosveta.

Bertelzen, D.(1991): *Svakodnevica porodice Frojd*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Betelhajm, B. (1979): *Simbolične rane*. Beograd: Vuk Karadžić.

Blanck, G.; Blanck, R.(1985): *Ego-psihologija*. Zagreb: Naprijed.

Bolbi, Dž.(1980): Kratak osvrt na istorijski razvoj teorije afektivne vezanosti. U: Zazo, R.(Prir.): *Poreklo čovekove osećajnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 45-46, 111-122, 179-181

Bowlby, J. (2005): *The Making and Breaking of Affectional Bonds*. Routledge, UK.

Burginjon, A.(1996): *Prirodna istorija čoveka*. Beograd: XX vek.

Džekobi, R. (1981): *Društveni zaborav*. Beograd: Nolit.

Džekobi, R.(1986): *Potiskivanje psihoanalize*. Radionica. Beograd: SIC.

Džons, E.(1985): *Život i delo Sigmunda Frojda I-II*. Novi Sad: Matica Srpska.

Fajerabend, P.K.(2003): Metodologija naučno istraživačkih programa. U: Lakatoš, I.; Masgrejv, A./Prir./: *Kritika i rast saznanja*. Beograd: Plato, 353-385.

Fajerabend, P. (1994). *Nauka kao umetnost*. Novi Sad: Matica srpska.

Frank, P.(1985): Prekidanje lanca. U: Sesardić,N.(Prir.): *Filozofija nauke*. Beograd:.Nolit, 120-145

Frojd, A. (2000): *Normalnost i patologija u detinjstvu.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Frojd, S.(1976a): *Autobiografija.* Novi Sad: Matica Srpska.
Frojd, S.(1976b): Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu. Novi Sad: Matica Srpska.
Frojd, S.(1976c): O seksualnoj teoriji. Novi Sad: Matica srpska.
Frojd, S.(1976d): Psihopatologija svakodnevnog života. Novi Sad: Matica srpska.
Frojd, S.(1976e): Uvod u psihoanalizu. Novi Sad: Matica srpska.
Frojd, S.(1990): Seksualnost u etiologiji neuroza. U: *Spisi o psihoanalitičkoj tehnici.* Beograd: Društvo za proučavanje psihoanalitičkog metoda. 51-66.
Frojd, S.(1994): Ja i Ono. Novi Sad: Svetovi.
Gavrilov-Jerković, V.(2003): Savremene tendencije u psihoterapiji: specijalizacija prakse i integracija znanja. Beograd: Psihologija, 1, 7-38.
Grinbaum, A.(1988): Da li je Frojdovska psihoanalitička teorija pseudo-naučna po Karl Poperovom kriterijumu razgraničenja. U: Savić, O.(Prir.): *Filozofsko čitanje Frojda.* Beograd: IIC SSO Srbije, 101-118.
Hartman, H.(1987): Psihologija Ja i prilagođavanje. U: Kondić, K.(Prir.): *Psihologija Ja.* Beograd: Nolit, 91-136.
Hornej, K.(1976): *Naši unutrašnji konflikti.* Titograd: Pobjeda.
Jaspers, K.(1988): O kritici psihoanalize. U: Savić, O.(Prir.): *Filozofsko čitanje Frojda.* Beograd: IIC SSO Srbije, 173-174.
Jerković, I. (2007): Problem napretka u nauci i psihologija. Novi Sad: *Arhe.* (u štampi)
Kaja, Ž.(1987): *Rituali i seksualna sakaćenja.* Kruševac: Bagdala.
Klein, M. (1983): *Zavist i zahvalnost.* Zagreb: Naprijed.
Kun, T.S.(2003): Racionalnost i izbor teorija. U: Lakatoš, I.; Masgrejv, A. /Prir./: *Kritika i rast saznanja.* Beograd: Plato, 345-352.
Lakatoš, I. (2003): Opovrgavanje i metodologija naučno istraživačkih programa. U: Lakatoš, I.; Masgrejv, A. /Prir./: *Kritika i rast saznanja.* Beograd: Plato., 104-225.
Lakatoš, I.(1985): Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije. U: Sesardić, N. (Prir.): *Filozofija nauke.* Beograd: Nolit, 266-312
Malinovski, B. (1979). *Argonauti zapadnog pacifika.* Beograd: BIGZ.
Mekej, D.(1978): *Klinička psihologija: Teorija i terapija.* Beograd: Nolit.
Mid, M. (1978). *Sazrevanje na Samoi.* Beograd: Prosveta.
Miler, F.L. (2005): *Istorija psihologije.* Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
Milton, Dž.(1989): Psihoanaliza u Sjedinjenim Državama. Beograd: *Ideje, 1-2,* 237-275.
Nejgel, E.(1988): Metodološki problemi u psihoanalitičkoj teoriji. U: Savić, O.(Prir.): *Filozofsko čitanje Frojda.* , Beograd: IIC SSO Srbije, 43-49.

Novaković, S.(1984): *Hipoteze i saznanje*. Beograd: Nolit.
Peron, R.(1997): *Istorija psihoanalize*. Beograd: Plato.
Poper, K.(1985): Cilj nauke. U: Sesardić, N. (Prir.): *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit, 253-265.
Poper, K.(1988): Nauka, pseudo-nauka i falsifikacionizam. U: Savić, O.(Prir.): *Filozofsko čitanje Frojda*. Beograd: IIC SSO Srbije, 32-42.
Poper, K.R.(2003): Racionalnost naučnih revolucija. U: Lakatoš, I.; Masgrejv, A. /Prir./: *Kritika i rast saznanja*. Beograd: Plato, 316-344.
Radonjić, S.(1989): Kritičko preispitivanje Frojdove teorije ličnosti. Beograd: *Ideje, 1-2*, 95-141.
Rajh,V.(1982): *Analiza karaktera*. Zagreb: Naprijed.
Rajh,V.(1988): *Funkcija orgazma*. Beograd: A-Š DELO.
Rajh, V.(1990): *Prodor seksualnog morala*. Beograd: Mladost.
Szasz, T.(1982): *Proizvodnja ludila*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
Savić, J.(1994): *Intrinzička motivacija*. Beograd: Rad.
Savić, O.(1989): Sigmund Frojd i Karl Kraus: preplitanje psihoanalize i literature. Beograd: *Ideje, 1-2*, 142-156.
Smirnof, V.(1970): *Psihoanaliza deteta*. Beograd: Kultura.
Šaraf, M.(1997): *Bura na zemlji*. Beograd: Radio B92.
Trebješanin, Ž.(1994): Šta Frojd zaista nije rekao. Beograd: Prosveta.
Wenar, C.(2003): *Razvojna psihopatologija i psihijatrija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Ivan Jerković

RISE AND FALL OF THEORIES: PSYCHOANALYTIC PARADIGM IN PSYCHOLOGY

SUMMARY

In this paper the author deals with the development of the psychoanalytic theory, its scientific status and actual development. The starting ambition of theorists was to develop revolutionary theory and to radically change the world has been weakening for a long time. Although it contains serious social implications, this aspect of phychoanalytic theory has been less and less interesting to experts. A part of weakening of influence of psychoanalysis relates to reduction of psychoanalysis only to a method of dealing with patients. The secong weak point of psychoanalysis is its scientific status and critique that comes from philosophers of science, who think that it is not scientifically founded enough. However, due to the fact that theories are never completely defeated, as well as to appearance of the new discussions on

value of scientific theories in general, there is new hope for psychoanalysis. Critical questioning of epistemological status of the most developed sciences and its results and the questioning of research logic of psychoanalysis shows that comparison of psychoanalysis and more developed sciences is more possible than it used to be.

Key words: psychoanalysis, theory development.

UDK 612.22
616-009
159.91
613.86

KOGNITIVNO-BIHEJVIORALNA TERAPIJA BULIMIJE NERVOZE

Ana Genc

SAŽETAK

Poremećaji ishrane predstavljaju ozbiljnu pretnju fizičkom i mentalnom zdravlju savremene žene kao i savremenog muškarca. Naučnici sa naših prostora posvetili su daleko veću pažnju opisu anoreksije nervoze (anorexia nervosa) kao najčešće prisutnog poremećaja ishrane, za razliku od svetskog korpusa literature, u kojem je u podjednakoj meri opisana i istraživana i bulimija nervoza (bulimia nervosa). U ovom članku dat je prvo kratak pregled simptomatološke slike i osnovnih elemenata psihodinamike bulimije nervoze, a zatim su detaljno opisani modeli poimanja ovog poremećaja. Kao osnovna teorijska orijentacija korišćen je kognitivno-bihejvioralni pristup, koji prema preporukama svetski poznatih i priznatih stručnjaka predstavlja najadekvatniji okvir za razumevanje i tretman bulimije nervoze. U drugom delu članka prikazane su terapijske tehnike iz arsenala kognitivno-bihejvioralne psihoterapije „dizajnirane" u skladu sa specifičnostima ovog oboljenja. Kao zaključak o kognitivno-bihejvioralnom pristupu bulimiji nervozi dat je prikaz metaanaliza evaluacione prirode. Ohrabrujući rezultati mnogobrojnih empirijskih istraživanja u velikoj meri govore u prilog veće efikasnosti kognitivno-bihejvioralne terapije u odnosu na neke druge psihoterapijske modalitete i isključivo psihofarmakološko lečenje bulimije nervoze.

Ključne reči: poremećaji ishrane, bulimija nervoza, kognitivno-bihejvioralna terapija, evaluacija psihoterapije.

UVOD

Poremećaji ishrane postali su predmet pojačanog interesovanja kliničkih psihologa i psihoterapeuta u poslednje dve do tri decenije. Prema većini podataka prekomerna gojaznost javlja se čak kod jedne trećine opšte populacije (Túry, Szumska

2005), što svakako ukazuje na činjenicu da je ovaj poremećaj prerastao dimenzije pojava koje nisu vredne posebne pažnje. Reč je o oboljenju koje je hipertrofiralo u opštedruštveni zdravstveni problem. U klasične poremećaje ishrane spadaju anoreksija nervoza (anorexia nervosa) i bulimija nervoza (bulimia nervosa). Njihov značaj je prevashodno povećan snažnom potrebom za prevencijom kod velikog broja subkliničkih, potencijalno vrlo opasnih formi oboljenja (Túry, Szumska 2005). Pored ovih osnovnih oblika poremećaja ishrane, u savremenoj literaturi pojavljuju se i neki novi tipovi oboljenja koji još uvek nisu uvršteni u zvanične klasifikacije mentalnih poremećaja ili su učinjeni tek prvi koraci u tom pravcu. U njih spada poremećaj prekomernog prejedanja poznat pod imenom *binge eating disorder* (BED) sa karakterističnim simptomima poput napada prejedanja, koje – za razliku od bulimije nervoze – ne prate kompenzatorna ponašanja. U okviru poremećaja ishrane koji su novijeg porekla spominje se i dismorfija mišića kod muškaraca koji se bave bodibildingom, a kod kojih postoji značajan poremećaj percepcije svog tela – sindrom definisan prvenstveno kognitivnim distorzijama.

Još od prvog zvaničnog opisa bulimije nervoze (Russell 1979, prema Ghaderi, Andersson 1999) počeo je naglo da se razvija korpus svetske literature o kognitivno-bihejvioralnom modelu poimanja suštinskih kliničkih obeležja ovog sveprisutnog poremećaja i raznim oblicima kognitivno-bihejvioralno orijentisane psihoterapije namenjene za bulimiju nervozu (Agras 1997, prema Mitchell et al. 2003). Najčešće citiran autor i najznačajniji istraživač ove oblasti je Ferburn (Fairburn). Studije koje se bave problematikom bulimije nervoze uglavnom su fokusirane na pitanja kao što su: značaj i uticaj individualnih razlika, sociokulturni uticaji, stresori koji izazivaju, pojačavaju i doprinose održavanju simptoma, uticaj negativnih i pozitivnih potkrepljenja, funkcionalne osnove ponašanja koja se manifestuju u poremećajima ishrane, fiziološke posledice ekscesivnih dijeta, veštačkih čišćenja organizma, izgladnjivanja (Vitousek 2000) i, naravno, vrlo precizno i detaljno razrađene i istraživane karakteristike kognitivno-bihejvioralne terapije. Najveći broj autora, kako teoretičara tako i praktičara, smatra da je kognitivno-bihejvioralna terapija svakako terapija izbora kod bulimije nervoze (Wilson et al. 2002, Mitchell et al. 2003, Túry, Szumska 2005).

PODSETNIK NA KLINIČKA OBELEŽJA BULIMIJE NERVOSE

Od prvog zvaničnog opisa, bulimija nervoza smatrala se povremenom pratiljom anoreksije nervoze, međutim, počev od objavljivanja DSM-IV ona je prepoznata kao samostalni poremećaj. Izraz *bulimia* je starogrčka složenica (*bous* = vo ili uopšte govedo; *limos* = glad) koja šalje jasnu poruku: „Toliko sam gladna da bih mogla pojesti i vola" (Davison, Neale 2002). Ranije se smatralo da se prisutnost svih poremećaja ishrane najbolje može definisati kroz tzv. „3W" (White Western Women), jer su se oni javljali prvenstveno kod belkinja koje žive u razvijenim zapadnim zemljama. Noviji epidemološki podaci sugerišu nam da se uočava

značajan porast anoreksije nervoze i bulimije nervoze i među pripadnicima crne rase, muškarcima kao i u svim zemljama i kulturama. Najviše pogođena subpopulacija su mlade odrasle žene između 18 i 35 godina, kod kojih se bulimija nervoza javlja u 1-4%. Pojedinačni simptomi poput izgladnjivanja, prežderavanja i samoizazvanog povraćanja u studentskoj populaciji prisutni su čak sa 20-50% (Túry, Szumska 2005). Sledeća tabela sadrži kriterijume za postavljanje dijagnoze bulimije nervoze (Davison, Neal 2002).

Tabela 1.	*DSM-IV kriterijumi za bulimiju nervozu*
A.	Ponavljajuće epizode prejedanja. 1. U određenim vremenskim periodima (npr. svaka dva sata) unosi se količina hrane koja je znatno veća od one koju bi većina ljudi pojela tokom sličnog vremenskog perioda i pod sličnim okolnostima. 2. Osećaj gubitka kontrole nad uzimanjem hrane tokom epizode (osećaj da se ne može prestati sa jelom ili da se ne može kontrolisati šta ili koliko se jede).
B.	Ponavljanje neadekvatnih kompenzatornih ponašanja sa namerom da se spreči dobijanje na težini, kao što su: namerno izazvano povraćanje, zloupotreba laksativa, diuretika ili drugih lekova, ekscesivne dijete ili preterano vežbanje.
C.	Prejedanje i neadekvatne kompenzatorne aktivnosti javljaju se u proseku bar dva puta nedeljno, tokom najmanje tri meseca.
D.	Oblik tela i težina prekomerno utiču na samopoštovanje.
E.	Poremećaj se ne javlja isključivo tokom epizoda anoreksije nervoze.

Među ostale značajne psihopatološke karakteristike bulimije nervoze spadaju i sledeći simptomi:

- Hrana koju oboleli biraju ima takvu teksturu da se može jako brzo pojesti i bulimičari je gutaju bez mnogo žvakanja.
- Osobe sa bulimijom nervozom svesne su da je njihovo ponašanje abnormalno, često se gade same sebe, osećaju se bespomoćno, neretko se javljaju panični napadi tokom uzimanja hrane. One pražnjenje doživljavaju kao značajno olakšanje, prazne se da bi smanjile anksioznost izazvanu prežderavanjem.
- Česti prateći simptomi su povremene depresivne epizode, teškoće u interpersonalnim odnosima, porodični problemi i potencijalna suicidalnost.
- Usled kompenzatornih ponašanja javljaju se i neprijatne fiziološke posledice kao što su: upale grla, otečene žlezde, razorena zubna gleđ, nutritivni deficiti, dehidracija, nepravilne menstruacije i poremećaji elektrolita (Davison, Neale 2002).

KOGNITIVNO-BIHEJVIORALNI MODELI POIMANJA BULIMIJE NERVOZE

Ne postoji jedan jedini kognitivno-bihejvioralni model koji bi poslužio kao podloga za shvatanje poremećaja. Postoje samo odvojeni, ponekad međusobno delimično isključivi „mini-modeli", za koje je zajedničko da se prvenstveno bave precipitirajućim, izazivajućim činiocima simptoma i uticajima koji održavaju poremećaj (Túry, Szumska 2005).

Tipično obeležje kognitivno-bihejvioralnih modela je shvatanje da su verovanja i vrednovanja u vezi sa telesnom težinom, kao i uticaj iskrivljenog, neadekvatnog načina obrade informacija na percepciju, mišljenje, emocije i ponašanje, tretirani kao primarni i centralni psihopatološki simptomi (Vitousek 2000). Pomalo pojednostavljeno prikazano, razvoj i opstanak poremećaja objašnjava se sledećim sukcesivnim sekvencama: socijalni pritisak na žene da budu vitke kod pojedinih žena[1] vodi ka nesrazmernom precenjivanju značaja težine i oblika tela, što rezultira ekstremnim restriktivnim dijetama (Polivy, Herman 1993, prema Wilson et al. 2002). Najzad, gubi se kontrola nad unošenjem hrane i zahvaljujući haotičnim dijetalnim navikama razvijaju se simptomi prejedanja i kompenzatornih čišćenja (Wilson et al. 2002). Kritika koju je moguće uputiti ovom shvatanju odnosi se na to da ono ne naglašava u dovoljnoj meri kognitivne elemente koji su ključni za razumevanje bulimije nervoze. DeSilva modifikuje navedene korake i definiše sledeće krucijalne elemente: kognicije[2] → anksioznost (zabrinutost zbog fizičkog izgleda) → dijete → glad koja vodi ka epizodi prejedanja → čišćenje organizma → psihološke posledice koje se javljaju nakon čišćenja (DeSilva 1995, prema Túry, Szumska 2005). Nedostatak ovog modela je činjenica da ne postaju sve žene koje su na dijeti bulimičarke.

Raniji kognitivno-bihejvioralni modeli isticali su značajne sličnosti između sistema verovanja anorektičarki i bulimičarki. Smataralo se da, iako je reč o dva odvojena psihopatološka entiteta, glavni simptomi kod oba poremećaja mogu da se objasne kognicijama koje identično prenaglašavaju značaj težine i oblika tela. Ovo shvatanje podupiru nalazi da su pacijentkinje iz ove dve grupe postigle vrlo slične rezultate na upitnicima koji mere stavove prema telu, kao i zapažanje da vrlo često jedna osoba istovremeno ima simptome na osnovu kojih može da se svrsta u obe kategorije (Vandereycken, Pierloot 1983, prema Vitousek 2000). Vitušek i Holon su, međutim, došli do zaključka da se oboleli od anoreksije nervoze i bulimije nervoze ipak razlikuju i po prirodi kognitivnih shema. Bulimičarke su prvenstveno osetljive na društvene posledice mršavosti, odnosno gojaznosti, dok su za anorektičarke karakteristične mnogo složenije asocijativne strukture. Čitavu svoju ličnost one procenjuju kroz prizmu telesnog izgleda, dok osobe sa bulimijom nervozom ipak uspevaju da u evaluaciji sebe uzmu u obzir i druga lična obeležja (Vitousek 2000).

[1] Pod „pojedinim ženama" misli se uglavnom na one žene koje su genetski i konstitucionalno predodređene da budu malo punije, tako da one naprosto ne mogu da dostignu sumanuto mršavi društveno definisani ideal.

[2] Kognicije su iskrivljene, pretežno se javljaju u obliku kognitivnih distorzija tipičnih za bulimiju nervozu.

Sva dosadašnja istraživanja o bulimiji nervozi jednoznačno ukazuju na vrlo specifična i tipična iracionalna uverenja koja se neposredno ili posredno odnose na gotovo magijski uticaj hrane na telesnu težinu. Neki primeri tipičnih iracionalnih uverenja su:

- „Svaki zalogaj koji pojedem odraziće se na moju težinu."
- „Biću manje vredna ako se ugojim." (pod „manje vredna" bulimičarke gotovo redovno misle „*drugi* će me manje ceniti, *drugima* neću biti dovoljno privlačna" i sl.)
- „Pošto sam već pojela ovaj kolačić, za danas sam pokvarila dijetu. Ako sam već zgrešila, onda idem do kraja" (nakon ove ideje sledi epizoda prejedanja).
- Posle epizode prejedanja i nekog oblika čišćenja pacijentkinje su ubeđene da su uspešno odstranile svaku unetu kaloriju. One iracionalno veruju da su se „obezbedile od gojenja" pomoću veštačkog pražnjenja organizma, stoga razni oblici purgacija vode ka značajnom smirenju i osećanju olakšanja (Butryn et al. 2006).

Jedan od najpoznatijih kognitivno-bihejvioralno orijentisanih modela bulimije nervoze oslanja se na shvatanja o značaju redukcije anksioznosti i napetosti. Prema ovom shvatanju (kao i u slučaju redukcije teskobe kod kompulzivnih radnji) ključnu ulogu u izgradnji simptoma bulimije nervoze ima mehanizam redukcije anksioznosti koji se aktivira prilikom epizoda čišćenja (Leitenberg, Rosen 1982, prema Túry, Szumska 2005). Najveći doprinos ove teorije je nastanak efikasne terapijske tehnike ekspozicije i sprečavanja uobičajenog odgovora –išćenja (o ovoj intervenciji detaljnije će biti reči u odeljku o kognitivno-bihejvioralnoj terapiji).

Brojna istraživanja bavila su se otkrivanjem veza između epizoda prejedanja i čišćenja, sa jedne strane, i svakodnevnih dešavanja, osećaja gladi, emocija i kognicija, sa druge strane. U većini slučajeva radi se o studijama koje su koristile upitničku procenu u svakodnevnim, prirodnim uslovima, a u ređim prilikama sprovodila su se i laboratorijska eksperimentalna istraživanja. Velika većina rezultata potvrdila je pretpostavku da ciklusima prejedanja / čišćenja prethode stanja sa izraženim negativnim raspoloženjem, a nakon tih ciklusa sledi smanjenje anksioznosti, napetosti i besa, međutim, depresivni simptomi ne iščezavaju (Vitousek 2000).

Za ispitivanje karakteristika pacijentkinja sa bulimijom nervozom istraživači su u novije vreme počeli da koriste i neke vrlo savremene metode koje su preuzete iz moderne eksperimentalne istraživačke paradigme. Oni su počeli da istražuju složene kognitivne procese obrade informacija kod bulimičarki. Vitušek i Holon predstavili su nekoliko opštih obeležja koja omogućuju ispitivanje procesa obrade informacija kod obolelih. Prema njihovom mišljenju osobe sa bulimijom nervozom razlikuju se od ostalih po sledećim karakteristikama: 1. kod njih je kognitivna obrada draži, koje su u vezi sa hranom i telesnom težinom, mnogo lakša i brža; 2. one imaju vrlo razrađen sistem značenja informacija koje su u vezi sa tim dražima; 3. misli koje su u vezi sa hranom i telesnom težinom vrlo lako se generalizuju na neutralne ili ambivalentne

situacije koje nemaju nikakve veze sa „tabu temama"; 4. pojačana sposobnost memorisanja i prisećanja na informacije koje su u vezi sa hranom i telesnom težinom; 5. razvijena veština traganja za dokazima koji su u skladu sa njihovim kognitivnim shemama i sistemom verovanja; 6. snažna uverenost u sopstvena verovanja o hrani i telesnoj težini i glorifikovanje svog subjektivnog mišljenja do nivoa činjenica; 7. jačina afekata koji se javljaju kao odgovor na draži koje su u vezi sa telesnom težinom; 8. otpornost na dokaze koji su u suprotnosti sa njihovim kognitivnim shemama (Vitousek, Hollon 1990, prema Vitousek 2000).

Najveći broj eksperimentalnih istraživanja posvećen je brzini obrade kognitivnih sadržaja koji su esencijalni za bulimiju nervozu, a tehnika koja je u njima korišćena je Strupov test (Stroop). Draži su reči koje označavaju neku vrstu hrane ili imaju veze sa oblikom i težinom tela. Svaka reč-draž ima svog para, koji je grafomorfološki vrlo sličan meti, ali za subjekte bi trebalo da ima neutralno značenje („torta – porta"). Prema rezultatima istraživanja osobe sa bulimijom nervozom mnogo su sporije u imenovanju boja kada je u pitanju za njih emotivno obojena reč, nego u situacijama sa neutralnim rečima. Bulimičarke su sporije i od članova kontrolnih grupa u svim eksperimentalnim situacijama koje uključuju metu. Nalazi se objašnjavaju pretpostavkom, prema kojoj osoba koja pati od poremećaja ishrane obraća previše pažnje na „zastrašujuće" stimuluse, pa stoga kognitivne strukture nastale i pojačane usled dejstva straha zahtevaju povećan kapacitet za obradu informacija, što naravno oduzima snagu procesima koji su potrebni za imenovanje boja. Interesantan je podatak da je kod osoba koje su se izlečile od bulimije nervoze, došlo do ubrzanja procesa obrade informacija, odnosno do normalizacije (Vitousek 2000).

Za postavljanje jednog sveobuhvatnog kognitivno-bihejvioralnog modela bulimije nervoze bilo bi neophodno naći odgovarajući način da se istraži kako nastaju neadekvatni kognitivni sadržaji i zašto su ti sadržaji toliko otporni na promenu.

KOGNITIVNO-BIHEJVIORALNA TERAPIJA BULIMIJE NERVOZE

Savremena literatura iz oblasti psihoterapije nedvosmisleno ukazuje na brojne, gotovo neoborive dokaze za stav da je kognitivno-bihejvioralna terapija nužno terapija izbora kod poremećaja ishrane (Bulik et al. 1997; Davis et al. 1998; Ghaderi, Andersson 1999; Wolk, Devlin 2000). Kognitivno-bihejvioralna terapija naročito je razrađena i istraživana u slučaju bulimije nervoze, a zasluge za precizno isplaniran tretman pripadaju prvenstveno Ferburnu i Vilsonu (Túry, Szumska 2005). Kao teorijska podloga za terapiju poslužile su Bekove (Beck) osnovne postavke, iako su izvorne kognitivne tehnike prilagođene specifičnostima bulimije nervoze (Vitousek 2000).

Generalno gledano kognitivno-bihejvioralna terapija kao izuzetno direktivan tretman fokusiran je na sledeće ključne tačke: umesto restriktivnih dijeta uvode se zdravije navike uzimanja hrane (što smanjuje verovatnoću za pojavu ponašanja poput

prejedanja i čišćenja); razvijaju se kognitivne i bihejvioralne veštine za suočavanje sa visoko rizičnim situacijama koje predstavljaju okidač za prejedanja i čišćenja (verovanje u vlastitu efikasnost i pojačan osećaj kontrole rezultiraju u značajnim napretcima na bihejvioralnom planu); modifikuju se disfunkcionalne misli i neadekvatna osećanja koja se javljaju u vezi sa težinom i oblikom tela (želja da se bude na dijeti direktno se smanjuje ako se promene uverenja i stavovi o telu) (Ghadery, Andersson 1999; Fairburn, Marcus, & Wilson 1993, prema Wilson 2002).

Terapijski program za bulimiju nervozu najčešće obuhvata 19 seansi, a susreti se organizuju jednom nedeljno (Fairburn et al. 1993, prema Loeb et al. 2005). Terapeut se sve vreme oslanja na princip „sada i ovde", orijentisan je isključivo na probleme koji se direktno tiču glavnih simptoma poremećaja. U zvaničnom terapijskom priručniku za bulimiju nervozu Ferburn i njegovi saradnici opisuju 3 međusobno odvojene i precizno omeđene faze tretmana:

1. faza – Pre primene bilo kakvih specifičnih kognitivnih tehnika nužno je posvetiti se raznim potencijalno opasnim fizičkim simptomima koji su se mogli javiti tokom trajanja poremećaja (dehidracija, teški nutricioni deficiti i druge fiziološke abnormalnosti). Tek kada pacijent počne da usvaja zdravije navike uzimanja hrane, počinje psihoterapija u pravom smislu reči (Vitousek 2000).

U prvoj fazi rada fokus je prvenstveno na težnji ka promeni ponašanja. Terapeut se rukovodi sledećim ciljevima:

- uvođenje novog režima ishrane koji se sastoji od tri regularna obroka i dve užine svaki dan (Wilson 2002);
- izgradnja kvalitetnog terapijskog odnosa;
- edukacija o kognitivno-bihejvioralnom shvatanju bulimije nervoze;
- redovna provera telesne težine (Safer 2003);
- podučavanje pacijenta o štetnim posledicama dijeta i fiziološkim poremećajima koji su izazvani prejedanjem, samoizazvanim povraćanjem i korišćenjem medikamenata;
- smanjenje učestalosti epizoda prejedanja planiranjem obroka i izgrađivanjem alternativnih ponašanja (Túry, Szumska 2005).

Što se regulacije šablona ishrane tiče, u ovoj fazi terapije još uvek nije važno šta klijent jede, nego kada jede. Poželjno je povećati kontrolu na taj način što će se iz klijentovog okruženja odstraniti ona vrsta hrane koju je on najčešće konzumirao u epizodama prejedanja. Preporučuje se i privremeno izbegavanje prodavnica i uopšte mesta i situacija koje imaju veze sa hranom. Uzimanje hrane ograničava se na jednu, uvek istu prostoriju. Domaći zadatak koji se provlači kroz ceo tretman podrazumeva redovno vođenje maksimalno preciznog dnevnika o svakom ponašanju koje je vezano za ishranu, a ti podaci služe kao baza za početak svake seanse (Wilson 2002). Još jedan obavezan domaći zadatak je sastavljanje što detaljnije liste o situacijama koje predstavljaju okidače za epizode prejedanja i smišljanje što šire lepeze alternativnih ponašanja (Túry, Szumska 2005).

2. faza – Od 9. do 16. seanse fokus tretmana je na kognitivnom radu. Akcenat je na modifikovanju neadekvatnih stavova o telu (Fairburn et al. 1993, prema Loeb et al. 2005). Klijent se podučava kognitivnim i bihejvioralnim strategijama za suočavanje sa stresom, koje pojačavaju njegovu sposobnost da se odupre snažnoj želji da se ponovi epizoda prejedanja. Do tada „zabranjena" hrana se postepeno i oprezno ponovo uvodi. Klijent je konzumira do trenutka dok ne oseti strah od gubitka kontrole. Takođe počinju da se variraju okolnosti hranjenja, ulaže se trud da se ojača klijentova tolerancija na frustracije. U ovoj fazi terapije preporučljivo je pratiti sledeće korake:

- identifikacija i vrednovanje konkretnog problema;
- razmišljanje o raznim mogućim načinima za suočavanje sa problemom;
- detaljno analiziranje svakog od otkrivenih načina, evaluacija potencijalnih ishoda;
- izbor najadekvatnijeg načina rešavanja problema i sastavljanje detaljnog plana; sprovođenja procesa rešavanja problema;
- sprovođenje tog plana;
- evaluacija postignutog ishoda (Túry, Szumska 2005).

3. faza – Pacijenti su se do sada najčešće već oslobodili simptoma, ali su i dalje vrlo vulnerabilni. Akcenat se sada premešta na prevenciju relapsa. Iako istraživanja ukazuju na visoku efikasnost kognitivno-bihejvioralne terapije u lečenju bulimije nervoze, utvrđeno je da je 50% klijenata, koji su postigli remisiju, pod povećanom opasnošću za relaps, naročito u prvih šest meseci nakon završetka terapije (Olmsted, Kaplan, & Rockert 1994, prema Mitchell, et al. 2003).

Cilj je održavanje postignutog uspeha, seanse se proređuju i održavaju se jednom u dve nedelje. Glavna tema je predviđanje očekivanih teškoća nakon završetka terapije i planiranje suočavanja sa njima. Postoje mnogobrojne tehnike prevencije relapsa, a među najčešće korišćene spada sastavljanje pismenog ugovora o tome kako pacijent treba da se ponaša u budućim potencijalno opasnim situacijama. Taj „dokument" treba da sadrži sledeće elemente:

- Ako se ponovo pojave problemi u vezi sa ishranom, klijent će prepoznati simptome i znaće šta mu se dešava.
- Prisećajući se veština koje je usvojio na terapiji, klijent će ponovo primenjivati self-monitoring, vodiće detaljnu evidenciju o svim emocijama, kognicijama i ponašanjima koja su vezana za ishranu.
- Klijent će se prisetiti načina rešavanja problema koji se u prošlosti pokazao efikasnim i ponovo će ga primeniti.
- Upražnjavaće strategije rešavanja problema, kako bi se suočio sa teškim životnim situacijama.
- Sam sebi će vršiti tehnike kognitivne restruktuacije.
- Ugovor treba da sadrži kratkoročne i realne ciljeve. Ako se epizoda prejedanja ponovisvega nekoliko puta, to još nije relaps i napredak postignut na tretmanu ne smatra se izgubljenim (Túry, Szumska 2005).

U jednom opsežnom istraživanju Mičel (Mitchell) i saradnici primetili su interesantnu pojavu: ako se izlečenim klijentima kaže da imaju tu mogućnost da se (za iste pare) opet jave svom terapeutu u slučaju da su se simptomi ponovo pojavili ili da se oni – možda čak i bez razloga – plaše relapsa, klijenti se ne žale na relaps. Obavezni kontrolni pregledi takođe su potvrđivali nepostojanje simptoma. Autori smatraju da dozvola klijentu da bez bojazni zatraži dodatne seanse, može da posluži kao efikasna tehnika za sprečavanje relapsa (Mitchell et al. 2003).

Iz dosadašnjeg prikaza evidentno je koliko je kognitivno-bihejvioralna terapija precizno isplanirana i struktuisana za terapiju bulimije nervoze. Isticanje važnosti strukture ogleda se i u strogo definisanim sekvencama koje važe za svaku pojedinačnu seansu. Svaka seansa prati sledeće korake: pregled domaćih zadataka, definisanje ciljeva, zadataka i toka tekuće seanse, „akcija" i zadavanje novih domaćih zadataka (Túry, Szumska 2005).

Za osobe koje ne reaguju na ovu klasičnu šemu kognitivno-bihejvioralne terapije, uvode se posebne modifikacije u terapiju. Najčešće primenjivana tehnika kod non-respondera je Lajtenbergova i Rozenova (Leitenberg & Rosen) metoda ekspozicije i sprečavanja uobičajenog odgovara – čišćenja. Ova tehnika je fokusirana na samoizazvano povraćanje, za razliku od ostalih tehnika iz kognitivno-bihejvioralne terapije koje akcenat stavljaju na prejedanje. Klijentu je dozvoljeno da pojede uobičajeno ogromne količine „zabranjene" hrane, prejedanje se podstiče do trenutka kada klijent oseti snažnu potrebu za povraćanjem. Uz pomoć terapeuta klijent se odupire povraćanju, suočava se sa jakom frustracijom i anksioznošću (Carter et al. 2002). Upadljiva je sličnost opisane tehnike sa metodom preplavljivanja kod fobičnih i opsesivno-kompulzivnih klijenata. Za prevladavanje anksioznosti ili bilo koje druge neadekvatne neprijatne emocije koriste se klasične tehnike relaksacije, vođene fantazije i sl. (Túry, Szumska 2005).

Terapija može da se proširi i na interpersonalne probleme kod bulimičnih klijenata, pošto ti problemi često predstavljaju okidače za epizode prejedanja. U takvim slučajevima kognitivno-bihejvioralna terapija „pozajmljuje" tehnike interpersonalne terapije.

U literaturi su zabeleženi pokušaji da se terapija bulimije nervoze učini još ekonomičnijom na taj način, što se ceo tretman svodi na kratku psihološku edukaciju. Psihološka edukacija se bazira na identičnim principima kao i klasična kognitivno-bihejvioralna terapija, ali traje mnogo kraće (svega 5 seansi), radi se u homogenim grupama i koriste se isključivo strogo didaktičke tehnike. Preliminarna istraživanja ukazuju na umerenu efikasnost ovog programa, ali kao njegov glavni nedostatak ističu nemogućnost da se tretman uskladi sa potrebama svakog pojedinačnog klijenta (Davis et al. 1998).

Prema nekim autorima, u blažim slučajevima bulimije nervoze mogu biti efikasni i precizno isplanirani programi samopomoći, u kojima se klijent rukovodi knjižicom uputstava. Kuperov (Cooper) praktični vodič sadrži pet koraka:

- introspekcija, samoposmatranje;
- sastavljanje plana zdrave ishrane;
- usvajanje strategija rešavanja problema;
- odricanje od dijeta;
- promena neadekvatnih kognicija (Túry, Szumska 2005).

EVALUACIJA KOGNITIVNO-BIHEJVIORALNE TERAPIJE ZA BULIMIJU NERVOZU

Metaanilze ispitivanja efikasnosti kognitivno-bihejvioralne terapije za bulimiju nervozu mnogobrojnije su od sličnih studija namenjenih anoreksiji nervozi. Podaci ukazuju na relativno ohrabrujuće rezultate (naročito ako se uzme u obzir da je dugo vladalo mišljenje da je bulimičarke gotovo nemoguće izlečiti): remisija prejedanja kreće se između 51 i 71%, dok je oporavak od simptoma koji se tiču čišćenja organizma 36-56%. Pored osnovnih simptoma poremećaja zabeležene su pozitivne promene i u sferama kao što su stavovi o telu, depresivno raspoloženje, samovrednovanje, interpersonalni problemi itd. Trajnost postignutog uspeha potvrđuje, između ostalih, i Ferburnova (Fairburn 1995) studija praćenja, u kojoj je 48% klijenata čak posle šest godina bilo bez simptoma (Wilson et al. 1997, prema Túry, Szumska 2005).

Efikasnost kognitivno-bihejvioralne terapije upoređivana je sa uspehom u lečenju bulimije nervoze isključivo lekovima. U medikamentoznom tretiranju bulimije nervoze psihijatri preporučuju korišćenje antidepresiva, najčešće Imipramina. Upoređujući dosadašnja evaluciona istraživanja nailazimo na prilično šarolike, ponekad i kontradiktorne rezultate. Lečenje Imipraminom nedvosmisleno dovodi do boljih rezultata od upotrebe placeba, međutim, među osobama koje su lečene antidepresivom ima značajno više „drop-out"-ova, klijenti se neretko žale na neželjene nuspojave, a i relapsi su prilično česti. Istraživači se slažu u zaključku da je kognitivno-bihejvioralna terapija efikasnija od terapije lekovima koja nije praćena nikakvim oblikom psihoterapije (Agras et al. 1994, prema Vitousek 2000; Wilson 1999, prema Mitchell, et al. 2003). Novija istraživanja ispituju udruženo delovanje kognitivno-bihejvioralne terapije i antidepresiva, a preliminarni rezultati sugerišu da je njihova kombinacija superiornija od isključive primene bilo kog pojedinačnog tretmana (Agras et al. 1997, prema Túry, Szumska 2005).

Kognitivno-bihejvioralna terapija primenjena na bulimiju nervozu često je upoređivana sa efikasnošću drugih psihoterapijskih škola kod ovog poremećaja. U istraživačkim krugovima vlada uverenje da psihodinamski orijentisani tretmani i suportativna psihoterapija nisu dovoljno uspešni u lečenju bulimije nervoze. Većina istraživača smatra da ova tvrdnja – iako vrlo verovatna – nije empirijski potvrđena, jer ne postoje dokazi o postojanju adekvatno sprovedenih i kontrolisanih evaluacija (Ghaderi, Anderson 1999).

Kada su se osamdesetih godina prošlog veka pojavila prva razmišljanja o tome koja bi bila terapija izbora za, u to vreme još „novi" poremećaj – bulimije nervoze, psiholozi su predviđali da će se interpersonalna psihoterapija pokazati kao najefikasniji oblik tretmana. Ovu hipotezu obrazlagali su saznanjima o međuljudskim poteškoćama kod bulimičnih klijenata. Očekivani uspeh interpersonalne terapije nije izostao, iako je vrlo brzo utvrđeno da kognitivno-bihejvioralna terapija deluje mnogo brže od interpersonalne terapije (Wilson, et al. 2002). O najkvalitetnijem i najčešće citiranom evaluacionom istraživanju izveštavaju Ferburn i saradnici (Fairburn, et al. 1993, prema Vitousek 2000). U njihovoj studiji učestvovalo je 75 žena sa dijagnozom bulimije nervoze, raspoređene u 3 grupe. Prva grupa tretirana je bihejvioralnom terapijom, na drugoj je primenjena kognitivno-bihejvioralna terapija, a kontrolna grupa je učestvovala na seansama interpersonalne terapije. Tehnike interpersonalne terapije nisu fokusirane na centralne simptome bulimije nervoze, terapeut i klijent se ne bave temama kao što su: prejedanja, purgativna ponašanja, uverenja o telesnoj težini i sl. (Constantino, et al. 2005). Prema rezultatima kod svih ispitanika javilo se poboljšanje što se prejedanja tiče. Klijentkinje koje su tretirane bihejvioralnom terapijom imale su značajne pomake na planu ponašanja, ali su njihove kognicije bile i dalje neadekvatne i maladaptivne. Uzimajući u obzir sva merila kognitivno-bihejvioralna terapija se pokazala kao najuspešniji tretman. Posle godinu dana usledila je provera trajnosti postignutih rezultata. Među ispitanicama, koje su tretirane modifikacijom ponašanja, registrovano je statistički značajno osipanje uzorka, tako da je praktično bila nemoguća evaluacija efikasnosti ovog oblika tretmana. Preostali uzorak bio je nereprezentativan, pa su rezultati ukazivali na priličnu neefikasnost bihejvioralne terapije. Postavlja se pitanje razloga odustajanja ovih pacijentkinja; autori su pretpostavili da je ključ u velikom broju relapsa. Glavni nalaz ove studije ukazao je na neočekivan i prilično iznenađujući rezultat: ispitanice koje su tretirane interpersonalnom terapijom, za godinu dana sustigle su klijentkinje iz grupe sa primenjenom kognitivno-bihejvioralnom terapijom. Ovaj nalaz pokrenuo je mnogobrojna važna kako teorijska tako i praktična pitanja: (a) Pomoću kojih mehanizama deluje interpersonalna terapija na centralne simptome bulimije nervoze, odnosno, kako je moguće da se pacijenti više ne žale na prejedanja i kompenzatorna ponašanja, kada se njima uopšte nisu bavili u terapiji? (b) Šta se desilo „u klijentima" u proteklih godinu dana? (c) Kako je moguće da jedan tretman, koji uopšte ne stavlja akcenat na prevenciju relapsa, ima tako trajne pozitivne ishode? Prema Ferburnu, ove klijentkinje su postigle značajne promene na području samopoštovanja, više nisu procenjivale svoju vrednost isključivo kroz prizmu fizičkog izgleda, intenzivirale su vlastiti osećaj opšte kompetencije, a ovi pomaci su indirektno uticali i na ključne simptome poremećaja (Vitousek 2000; Wilson, et al. 2002).

Kao što je već rečeno, otprilike polovina klijenata sa bulimijom nervozom dobro reaguje na kognitivno-bihejvioralnu terapiju i postiže trajnu remisiju. Bjulikova (Bulik) i njeni saradnici sproveli su sveobuhvatnu studiju, u kojoj su pokušali da

utvrde karakteristike onih osoba koje se brzo i trajno oporavljaju pod uticajem kognitivno-bihejvioralne terapije. Prema njihovim rezultatima nisu postojale statistički značajne razlike u godinama, vremenu početka bolesti i dužini trajanja oboljenja između onih klijentkinja koje su postigle remisiju i klijentkinja kojima kognitivno-bihejvioralna terapija nije pomogla. Ispitanice, koje su dobro reagovale na terapiju, imale su manje ozbiljne i teške simptome: ređe prejedanje i čišćenje. Za njih je takođe utvrđeno da su sklone prihvatanju odgovornosti za svoje izbore, imaju detaljnije razrađene životne ciljeve i razvijenije veštine rešavanja problema. Te klijentkinje su počele da više cene i prihvataju sebe (Bulik, et al. 1997).

Istraživanja su ukazala na prilično krupan problem praktične prirode: veliki broj osoba sa dijagnozom bulimije nervoze pokazuje tendenciju da pre vremena, odnosno, pre postizanja pozitivnih terapijskih rezultata, prekine tretman. Pojava drop-out-ova prisutna je čak kod 35% bulimičarki koje se jave na kognitivno-bihejvioralnu terapiju. Agras i saradnici pokušali su da identifikuju karakteristike osoba, kod kojih postoji velika verovatnoća da neće istrajati u terapiji. Njihovi rezultati ukazuju na individue koje su natprosečno impulsivne i kod kojih su kognitivne distrozije karakteristične za bulimiju nervozu prisutne u težem obliku. Autori ove studije pretpostavljaju da, pošto se u prvoj fazi klasičnog tretmana terapeut i klijent ne bave kognitivnim distorzijama, kod pacijentkinja raste zabrinutost za potencijalno povećanje telesne težine. Ta briga, udružena sa impulsivnošću, vodi ka odustajanju od terapije. Agras preporučuje da se u slučaju opisanih osoba klasična kognitivno-bihejvioralna terapija modifikuje na taj način što će rad na kognitivnim distorzijama započeti odmah na početku tretmana (Agras 2000b, prema Túry, Szumska 2005).

Još jedno relevantno pitanje kojim su se istraživači sa ovog područja bavili, tiče se funkcije i važnosti kvaliteta odnosa između klijenta i terapeuta, odnosno, terapijskog radnog saveza. Prema klasičnom shvatanju kvalitetan odnos između klijenta i terapeuta mnogo je važniji i više doprinosi terapijskom napretku od pojedinačnih terapijskih tehnika (Beitman, et al. 1989, prema Wilson 2002). Rezultati novijih istraživanja, međutim, opovrgavaju ovo klasično shvatanje. Iako se i u kognitivno-bihejvioralnoj terapiji, kao i u bilo kojoj drugoj terapijskoj školi, kvalitetan radni savez smatra fundamentalnim za terapijski uspeh, specifične tehnike su se pokazale kao potentniji prediktori ishoda terapije bulimije nervoze (Wilson, et al. 1999, prema Loeb, et al. 2005). Mnogi istraživači nisu našli korelaciju između kvalitetnog terapijskog odnosa i uspešno završene terapije (Wilson 2002).

Iako su dosadašnji rezultati evaluacionih istraživanja o uspehu primene kognitivno-bihejvioralne terapije u tretmanu bulimije nervoze ohrabrujući, brojne nedoumice još čekaju na razrešenje.

Ana Genc

ABSTRACT

Eating disorders are a serious threat to the physical and mental health of the modern woman as well of the modern man. The scientists of our region have so far paid far more attention to the description of anorexia neurosis (anorexia nervosa) as the most frequent eating disorder, however, in the world corpus of literature the bulimia neurosis (bulimia nervosa) has been dealt with in the same measure. In this paper is, firstly, given a short summary of the symptomatological picture and of the basic elements of psychodynamics of bulimia neurosis, afterwards have been described in detail the models of the perception of this disorder. The cognitive-behavioural approach has been used as the basic theoretical orientation, which is, according to the recommendations of the world-known and recognized experts, the most adequate frame for understanding and treatment of bulimia neurosis. In the other part of the paper there have been introduced the therapeutical techniques out of the arsenal of cognitive-behavioural approach "designed" in accord to the characteristic features of this disease. As the conclusion to the cognitive-behavioural approach to bulimia neurosis there have been depicted the metanalyses of the evolutional nature. The encouraging results of many empirical researches speak in great measure for a higher degree of efficiency of the cognitive-behavioural therapy in comparison to some other psychotherapeutic modalities and to the exclusively psychopharmacological treating of bulimia neurosis.

Key words: eating disorders, bulimia neurosis, cognitive-behavioural therapy, psychotherapy evaluation.

LITERATURA

Bulik, C. M., et al. (1997). *Predictors of Rapid and Sustained Response to Cognitive–Behavioral Therapy for Bulimia Nervosa.* Pristupljeno 28. 04. 2006. http:// www. search.epnet.com.

Butryn, M. L., et al. (2006). *Weight Suppression Is a Robust Predictor of Outcome in the Cognitive-Behavioral Treatment of Bulimia Nervosa.* Pristupljeno 29. 04. 2006. sa http://www. search.epnet.com.

Carter, F. A., et al. (2002). *Role of Exposure with Response Prevention in Cognitive-Behavioral Therapy for Bulimia Nervosa: Three-Year Follow-Up Results.* Pristupljeno 29. 04. 2006. sa http://www. search.epnet.com.

Constantino, M. J., et al. (2005). The Association Between Patient Characteristics and the Therapeutic Alliance in Cognitive-Behavioral and Interpersonal Therapy for Bulimia Nervosa. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73: 203-211.

Davis, R., et al. (1998). *Sequencing of Cognitive-behavioral Treatments for Bulimia Nervosa.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Davison, G. C., Neale, J. M. (2002). *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

Ghaderi, A., Anderson, G. (1999). *Meta-analysis of CBT for Bulimia Nervosa: investigating the Effects using DSM-III-R and DSM-IV Criteria.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Loeb, K. L., et al. (2005). *Therapeutic Allianse and Treatment Adherence in Two Interventions for Bulimia Nervosa: A Study of Process and Outcome.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Mitchell J. E., et al. (2002). *A Randomized Secondray Treatment Study of Women with Bulimia Nervosa Who Fail to Respond to CBT.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Mitchell J. E., et al. (2003). *A Trial of a Relapse Prevention Strategy in Women with Bulimia Nervosa who Respond to CBT.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Safer, D. L., et al. (2003). *Comparing Two Measures of Eating Restraint in Bumliic Women Treated with Cognitive-Behavioral Treatment.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Túry, F., Szumska, I. (2005). *Kognitiv viselkedésterápia.* Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.

Vitousek, K. M. (2000). *A kognitiv terápia térhóditása.* Budapest: Animula.

Wilson, G. T., et al. (2002). *Cognitive-Behavioral Therapy for Bulimia Nervosa: Time Course and Mechanism of Change.* Pristupljeno 28. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

Wolk, S. L., Devlin, M. J. (2000). *Stage of Change as a Predictor of Response to Psychoterapy for Bulimia Nervosa.* Pristupljeno 29. 04. 2006. sa http://www.search.epnet.com.

UDK 37.02
371.3
510.25

RAZUMEVANJE METODA IZ DISKURSA PEDAGOŠKOG KONSTRUKTIVIZMA [1]

Milica Andevski
Svetozar Dunđerski

SAŽETAK

Konstruktivistička paradigma više naglašava *kako* spoznajemo stvarnost nasuprot onome *šta* spoznajemo.Sadržaj i metoda, instrukcija i konstrukcija, logika psihe i stvarna logika, subjekat i objekat zamišljaju se komplementarno.Ne postoje dobre ili loše, ispravne ili pogrešne metode, koje metode su prikladne, zavisi od konteksta i od situacije, od onog koji podučava i od onog koji uči.Vera u metode je ne-konstruktivistička jer ona počiva na socijal-tehnološkim pretpostavkama. Podesnost neke metode zavisi od cilja i sadržaja, povoda i konteksta, tipa učenja i tipa podučavanja.

„Mesta, besni automobili, drveće,
prašnjavo zelenilo, svi oni nalaze svoj izraz
kroz mene: Svet je poezija mojih
čula i nestaće, kad ja umrem."
(Eeva-Liisa Manner)

Konstruktivizam naglašava ono ***KAKO*** (spoznajemo) nasuprot onome ***ŠTA*** (spoznajemo). „***Kako/koliko*** je stvarnastvarnost?" (Paul Watzlawick)? ***Kako*** mi vidimo to što vidimo? ***Kako*** posmatramo i razlikujemo? Kada postanemo svesni mogućnosti i granica naših konstrukcija stvarnosti, možemo primereno da prosuđujemo validnost naših ***konstrukata***. (Isto važi i za naučno istraživanje.)

[1] Rad je nastao u okviru projekta "Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji" koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS.

Francisco Varela označava kogniciju kao put, koji nastaje hodanjem (Varela 1990, s.110) Tako i mreže neurona u mozgu jačaju mentalnom aktivnošću, što češće koristimo neki telefonski broj, stabilnije će biti odgovarajuće sinapse. Varela upotrebljava metaforu puta još u jednom smislu, kada govori o ***„središnjem putu spoznaje"*** (Varela/Thompson 1992.s.19) i traži središnji put između subjektivizma i objektivizma. Subjektivna iskustva i objektivne realnosti mogu se shvatiti komlementarno. Nijedno iskustvo nije slika realnosti, ali nijedno iskustvo koje je izgubilo svaki odnos sa realnošću ne može na duže da bude vijabilno i sposobno za **konsenzus**.

Pojam komplementarnosti može da se prenese na didaktiku: sadržaj i metoda, instrukcija i konstrukcija, logika-psihe i stvarna logika, subjekat i objekat, mogu da se zamisle komplementarno (a ne dualistički). Nijedna strana ne postoji bez one druge, obe strane se uslovljavaju. Novo zahteva nadovezivanje na već dokazano, nesigurnost ima sigurnost kao preduslov, akomodacija i asimilacija se dopunjavaju, sticanje znanja i učenje sa razmišljanjem su upućeni jedno na drugo.

To za metodiku znači obrazovni rad: ne postoje dobre ili loše, ispravne ili pogrešne metode. Koje metode su prikladne, zavisi od konteksta i od situacije, od onog koji podučava i od onoga koji uči.

Jedan primer za zavisnost od konteksta:
Jednodnevno usavršavanje nastavnika na temu životna okolina. Svi učesnici se poznaju, referent, koji je priznati stručnjak, tačan je, ali može da ostane samo do podneva. Mi svi smo baš znatiželjni. Međutim, voditeljka nas poziva da uradimo jednu podužu vežbu zagrevanja. Inscenirala je meditativan uvod: „Zatvaramo oči, opuštamo se, postajemo potpuno mirni, ostavljamo sve iza nas, našu svakodnevicu, naše radno mesto..." Ovde mi je palo na pamet moje radno mesto, neobrađena pošta na pisaćem stolu, hitni telefonski pozivi. Primetio sam da postajem (a i ostali isto tako) nestrpljiv, nervozan, baška što se taj uvod orijentisan ka učesnicima nije završavao. Svi mi bili smo dovoljno ljubazni (?) da učestvujemo u igri, iako je i referent postajao sve nemirniji.

Na pitanje o specijalnim konstruktivističkim metodama na seminarima trebalo bi pre uzdržano govoriti, jer konstruktivistički principi spoznavanja važe nezavisno od metoda podučavanja.Bilo da se radi o jednom stručnom izlaganju ili jednom autoritarno vođenom razgovoru podučavanja, učesnici „imaju svoje sopstvene misli", autopoieza i emergencija kognicije metodski ne mogu da budu isključene.Takođe ni rad u malim grupama ne mora da bude recept za uspeh kada težimo kreativnim, komunikativnim procesima učenja i spoznavanja.Svaki pedagog zna: nemotivisane osobe ostaju bezvoljne uprkos svim pedagoškim naporima.

Vera u metode je ne-konstruktivistička, jer ona počiva na socijal-tehnološkim pretpostavkama.Ipak,metode mogu da podrže i podstaknu one koji su bezvoljni za učenje. Tako su pogodne sve one metode, koje podstiču na razmišljanje, koje

omogućavaju iznenađujuće spoznaje i neobična opažanja, koje zahtevaju promenu perspektive, koje otvaraju nove poglede i proširuju vidike. Sve što perturbira/zbunjuje, može da pokrene procese učenja. Iako podesnost neke metode zavisi od cilja i sadržaja, povoda i konteksta, tipa učenja i tipa podučavanja, opravdano je, favorizovati reform-pedagoške metode, na primer projektnu nastavu, igre planiranja/simulacije, ispitivanja u prirodi i radnom okruženju, kreativne metode, učenje koje otkriva, rad u malim grupama itd. jer one najčešće više stimulišu samostalne aktivnosti onih koji uče nego receptivne metode.

Konstruktivizam ne predočava uvek obavezno novu metodiku podučavanja, ali daje jedno specifično pedagoško ***držanje***. Rolf Arnold je ovo držanje označio kao ***opuštenost*** (Arnold,1993,s.53).Time se ne misli na ravnodušnost, laissez-faire ili nemanje plana. Misli se na mentalnu otvorenost za iskustva, gledišta, predloge drugih. Opuštenost znači: dopustiti da neka grupa ima sopstvenu dinamiku, nemati uvek na sva pitanja spreman odgovor, u teškim situacijama ili konfliktima odlučivati zajedno sa učesnicima , iznenađenja doživljavati kao obogaćenje. ***Opuštenost*** i ***konstruktivitet*** pripadaju jedno drugom.Konstruktivitet je ubeđenje, da nije samo jedan u pravu , a da svi ostali greše, da postoji više mogućih tumačenja, da je vijabilnost nekog rešenja zavisna od individualnih iskustava, da i naučne discipline nude samo modele sveta, da su zablude kao normalnost deo čovekove egzistencije.

Opuštenost je primerena, jer mora da se poštuje svojeglavost onih koji uče . Smisao i značanje ne mogu da budu direktno posredovani ili saopšteni, značenje mora svako za sebe da otkrije.Tako pedagozi moraju stalno da imaju na umu „da posredovanje 'zamišljenog', u najvećem broju slučajeva komunikativne interakcije među ljudima, uspeva samo delimično, fragmentarno ili modifikovano (...). Ono što jedan recipijent 'razume', determinisano je krajnje indirektno porukom – pogotovo kada je ta poruka veoma 'apstraktna' kao u slučaju štampanih tekstova" (Köck 1987, s.370).

Ovakvo držanje nema za posledicu ravnodušnost. Pedagozi treba svoja ubeđenja – uz svu njihovu prolaznost – ofanzivno da zastupaju, a da ne budu intolerantni, treba da budu ***oduševljeni*** svojim temama i da su ***sposobni da oduševe*** svojim temama i druge, ali i da prihvate, da je drugima nešto drugo važno.Pedagozi ne poseduju ***obrazovanje***, ali treba da budu uzor u svojim naporima za obrazovanje.Tako gledano konstruktivizam nije samo teorija spoznaje, već i životna filozofija.

Bernd Weidenmann pojašnjava ovo pedagoško držanje na sledeći način:

Slika 1: Pedagoško držanje (Weidenmann 1995, s.18)

Ovako?	**Ili ovako?**
„Moji učesnici i učesnice su mi povereni. Ja nosim odgovornost za to, da oni dostignu cilj učenja i daću sve od sebe za to. Stoga sam se temeljno pripremio/la i odlučio/la sam se za optimalan put učenja. U svakom slučaju odlučujem da će učesnici da prate moja uputstva. Ukoliko je potrebno, to ću i da zahtevam. Jer ubeđen/a sam: to je najbolje za učesnike.“	„Učesnice i učesnici mogu jedino sami da uče.Odgovornost je na njima. U svakom slučaju ja mogu da stvorim povoljne preduslove za to i da to konstantno proveravam. Za to se smatram profesionalno odgovornim/om. Očekujem od učesnika da su i sami zainteresovani za optimiziranje uslova rada i da mi signaliziraju kada smatraju da bi drugačije mogli bolje da uče ili kada žele da uče nešto drugo.“

Protiv linearnog posredovanja znanja po modelu predajnik-prijemnik govore tri argumenta:

- Naš kognitivni sistem ne oslikava našu realnost „fotografski“,tako da učenje nije slika i „usvajanje“ onoga što je predavano. Budući da „u bukvalnom smislu (...) nema prenošenja misli sa govornika na sagovornika“ (Schmidt 1987, s. 28), „nesporazum/ pogrešno razumevanje“ je pre pravilo nego izuzetak.
- Model predajnik-prijemnik se prema teoriji informacije bazira na šemi kodiranja i dekodiranja. Dekodiranje znači odgonetanje; razumevanje u smislu „dodeljivanja značenja“ je, međutim, samoreferencijalan učinak subjekta.
- Slušati nekog referenta znači: „opažati“ njegove poruke. ***Opažanje,*** međutim, nije reaktivno ponašanje, već jedna ***interpretacija***.Slušalac opaža ono, što se uklapa u njegov sistem, što može da interpretira, što mu je važno. Referent ne odlučuje o tome, šta će slušalac da opazi.

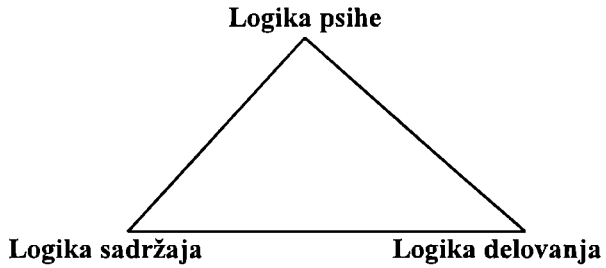
Iako je slušanje jedna selektivna, svojevoljna, interpretativna radnja, pedagozi ipak moraju da prezentuju, predstavljaju, nude znanje. Na seminarima moramo „tako da delamo, kao da“ (Vaihinger) će naše informacije biti shvaćene upravo onako, kako smo ih i mi mislili. Ova pretpostavka nas potiče na to, da se trudimo oko razumljivosti. Kada mi „delamo tako, kao da se svet još može spasiti“, više ćemo tome doprineti, nego ako „tako delamo, kao da“ je sav trud ionako uzaludan.Mi moramo da de-konstruišemo model predajnik-prijemnik, dakle da ga opovrgnemo, da bismo ponovo re-konstruisali posredovanje znanja. Na opažanje se često više utiče kognitivnom strukturom i emotivnim stanjem nego tekstom izlaganja, pa ipak je izlaganje smisleno kao prilika za učenje i podsticaj učenju.

Komunikacija na seminarima i pri izlaganjima se ne shvata tako da B biva informisan, prosvećen, ubeđen od strane A, već svi koji učestvuju u tom procesu pa-

ralelno stvaraju mentalne „operacije". Konstruktivizam polazi od toga „da individue posmatraju komunikaciju ne kao razmenu informacija, već kao paralelnu konstrukciju informacija u kognitivnoj oblasti, koja je kroz strukturalno spajanje već izgradila jednu konsenzusnu oblast " (Schmidt 1987, s.64).

Obrazovni rad se ne odvija samo u polju raspona između subjekta i objekta, već i u zavisnosti od situacija radnje. U svakom programu učesnici uspostavljaju odnose ka radnji. (I seminar o lirici baroka je uvezan u kontekste radnje.) Metode obrazovnog rada se tako mogu postaviti u jedan didaktički trougao:

Slika 2: Didaktički trougao

Ove logike razlikuju se po svojim strukturama, kriterijumima i razlikama u vođenju.***Logika psihe*** se bazira na subjektivnoj iskustvenoj stvarnosti, na samoreferenci konstrukcije stvarnosti. ***Logika sadržaja*** upućuje na „the structure of the discipline",na naučne i kulturne pojmovne stvarnosti. Takve kulturne tekovine znanja se od strane individua rekonstruišu kroz procese učenja.***Delovanje*** u poslovnoj i privatnoj svakodnevici je upućeno na takve tekovine znanja, ali sem toga zahteva i specifične motivacije i kompetencije. Delovanje podleže pre svega „kodu" uspešno/bezuspešno. Da bi se vozio auto, ne moraju se poznavati sve tehničke konstrukcije.

Didaktičko delovanje olakšava spojeve i uklapanja između ove tri logike. Obrazovanje je okarakterisano ovim rasponom povezanosti. Ni samospoznaja, ni puko prenošenje znanja, ni izolovane praktične vežbe ne mogu da se prevedu na zahteve obrazovanja. Metodički, ipak, ne može sve istovremeno da bude postignuto. Pojedinačne metode (na primer blic-pitanja – referat – igra planiranja/simulacija) naglašavaju svaku od "logika". Konstruktivistička metodika ne koncentriše se ni u kom slučaju samo na logiku psihe, ali ograđuje se od čistog popularizovanja nauke.

Metode seminara sa konstruktivističkog stanovišta stavljaju akcenat:

- ***Logika - psihe***: Refleksija obrazovne biografije, stilova konstrukcija stvarnosti. Koja iskustva sprečavaju/olakšavaju procese učenja? Koliko su čvrste ili promenljive kognitivne šeme? Kako se grade kognitivne strukture – na primer kod stranih jezika?

- ***Logika – sadržaja*** Sposobnost nadovezivanja novih sadržaja na postojeće konstrukte. Da li se znanje može zahtevati? Da li se logika sadržaja sukobljava sa postojećim psihičkim strukturama (na primer ekonomska realnost naspram socio-pedagoškog identiteta)? Raznolikost perspektiva tematike, prolaznost ponuđenog znanja, redukcija kompleksnosti predmeta učenja itd.
- ***Logika–delovanja:***Praktična upotrebljivost i vijabilnost znanja, „situiranje" kognicije, autentičnost situacije-vežbe, lična i poslovna relevantnost situacije delovanja, „višak znanja" itd.

Primer za diskrepanciju između logike sadržaja i logike delovanja: konstruktivistička spoznajna teorija je relevantna za delovanje, iako se odatle ne mogu izvesti pedagoške metode.

Još 1981 je Hans Tietgens govorio o „životu u modusu interpretacije" (Tietgens 1981,s.89). Naš svet u kome živimo je jedan doživljeni, interpretirani, konstruisani svet. Obrazovni rad podstiče takve konstrukcije, rekonstrukcije i dekonstrukcije, podstiče međutim i refleksivno učenje, kroz koje ljudi postaju svesni svoje konstruktivnosti. U daljem toku teksta će biti predstavljene neke metode, koje podstiču „kompetenciju samodokučivanja" (Arnold 1996,s.6). Ne radi se o novim metodama, već poznate metode bivaju konstruktivistički „novo" akcentovane i obrazložene.

Na **slici 3** je konstruktivistički model poentirano i pojednostavljeno postavljen nasuprot modelu kurikuluma:

Slika 3: Konstruktivistički versus kurikulum-teorijski model

	Kurikulum-teorijski	konstruktivistički
Paradigma	normativna	interpretativna
Ključni pojmovi	vaspitanje, kvalifikovanje	samoupravljanje, emergencija
Podučavanje	prenošenje znanja, upravljanje	perturbacije, opažanje drugog reda
Teorija učenja	predajnik – prijemnik, ogledanje sveta	stvaranje stvarnosti, kognitivne strukture
Didaktika	planiranje ciljeva/sadržaja	uređivanje"Settings" tehnološki (engl. podešavanja) evoluciono,
	orijentisano ka rezultatu	orijentisano ka procesu

Cilj učenja	standardizovanje, proverljivost	opažanje razlika, raznolikost perspektiva
Grupa	sporazumevanje, homogenost	strukturalno uklapanje, pluralitet,
Razlika u vođenju	tačno/pogrešno	vijabilno, relevantno

U daljem tekstu predstavićemo tri metode obrazložene iz konstruktivističkog aspekta: uređenje životne sredine koja podstiče učenje, analiza kreoda: biografski prtljag i metoda zaključivanja: pojmovne mreže.

UREĐENJE ŽIVOTNE SREDINE KOJA PODSTIČE UČENJE

Mladi čovek, učesnik na kursu opismenjavanja škole za odrasle, priča: Povod za trud oko opismenjavanja dala mu je njegova devojka. On ju je upoznao na odmoru i poštonisu živeli u istom gradu, ona mu je nedeljno pisala pismo. Kada joj se ispovedio o svojoj nepismenosti, ona ga je ohrabrila da učestvuje na kursu. U međuvremenu su počeli da žive zajedno i ona ga stalno podržava, ali ne sa podignutim kažiprstom, već neupadljivo – kako priča mladi čovek. Kada ona, na primer, ranije od njega ode na posao, napiše mu malu ljubavnu pesmu na ceduljici, ili ga zamoli da napravi spisak za kupovinu, ili zajedno proučavaju prospekte za odmor. Učešće na kursu mu je zabavno, pre svega onda, kada može devojci dapokaže svoj najnoviji napredak.

„Ko radi na nekoj temi, menja svoju svest. Svet biva redukovan i produbljen istovremeno. Sudaramo se sa živim procesom nauke. U sopstvenu temu spadaju mreže osoba, ciklusi sednica i kongresa, časopisi i knjige, izdavačke kuće, novosti na radiju i televiziji itd. Produbite svoja čula, uplovite u novi mali svet Vaše teme“ (von Werder 1992, s.38).

Podsticajna okruženja za učenje stimulišu emergenciju kognicije, sazrevanje jedne teme. Tako radna soba može da se opremi fotografijama, karikaturama koje su relevantne za temu, da se ceduljice sa idejama zakače na jedan pano, kad smo na putu da uvek imamo blokčić za pisanje pri ruci da bismo zabeležili neku misao, da biramo televizijske emisije koje imaju veze sa temom, da pri čitanju novina i časopisa uspostavljamo veze (šta se, npr. kod teme konstruktivizam stalno „nameće“), da razgovarmo sa prijateljima koji se interesuju za temu, koji imaju drugačije mišljenje i kritičke prigovore, koji su „laici“ i kojima se stručni termini moraju razumljivo objasniti, da kod tema koje su socio-naučne i vaspitno-naučne pronađemo primere iz svakodnevice itd.

„U društvenim naukama se pojavljuju mnoge teme iz svakodnevnog života. Npr. svugde se vaspitava, društvo se odvija u porodicama i ispred kućnih vrata, politika se stalno objavljuje/prikazuje javnosti. Identifikujte socijalna mesta Vaše teme" (von Werder 1992, s.38).

I u predstavama obrazovanja je okruženje za učenje, ***ekologija učenja*** od velikog značaja. Time se misli na mesta za učenje, vreme za učenje, grupe za učenje, ali i na opremljenost prostorija za seminare. Za voditelja seminara je grupa „životna okolina"; on vidi sebe kao središte i organizatora seminara. Za svakog učesnika je, međutim, voditelj seminara „samo" životna okolina, zajedno sa drugim učesnicima, predmetima u prostoriji, drvetom ispred prozora, slikom na zidu. Pažnja učesnika nikako nije uvek i prevashodno usmerena na voditelja seminara, već često na druge osobe i objekte. Govori docenta su često samo „kognitivno žuborenje".

Primer : Francuski za napredne. Mesto: Učionica jedne osnovne škole (sa stolicama koje su premale za odrasle). Zidovi su prekriveni dečijim crtežima, koji odvlače pažnju svih prisutnih. Nezadrživo se bude sećanja: na sopstvenu decu i unučiće, na školske dane, slike konstantno podstiču na interpretacije – ali ne na francuskom. Subverzivno se ova priredba pretvara u seminar o dečijim crtežima. Voditeljka kursa je iznervirana zbog nedostatka koncentracije grupe.

Za prostorije koje podstiču učenje nije, dakle, značajno mnoštvo draži, već tematska povezanost okruženja. Pretrpanost različitim impulsima i informacijama može da bude ometajuća i da vodi odvraćanju pažnje.Takođe ni spajanje emocionalnih slika sa kognitivnim informacijama nije neograničeno poželjno. Naročito „apeli straha" mogu da ugroze bavljenje nekom temom.„Ekstremni slučaj reprezentuje pogođenost ispunjena strahom, jer posledica ovoga nije samo emocionalna koncentrisanost na impuls koji izaziva strah, već u mnogim slučajevima i totalno povlačenje iz razmene informacija sa životnom okolinom" (Fröhlich 1988, s.77). Zahtev za jednom „celovitom" nastavom, za jednim stimulisanjem više kanala opažanja trebalo bi, dakle, da se izdiferencira. Pri „prijemu" poslatih poruka utvrđeno je da su: „Važni delovi komentara samo onda dobro razumljivi, kada nisu pretrpani slikama koje zahtevaju pažnju ili je čak i izazivaju" (Ibidem, s.90).

Generalno važi: Prostorije za seminare trebalo bi da budu opremljene predmetima koji su povezani sa temom. Ove draži bi, međutim, trebalo da budu dozirane, da bi bila moguća mentalna koncentracija i da bi se izbeglo odvraćanje pažnje.

Kod nekih tema za učenje, mesto za učenje istovremeno predstavlja i predmet učenja, na primer ekološke ekskurzije, posmatranja u prirodi, obilasci preduzeća, muzeji itd. Ali ova polja prakse generalno nisu nadređena skromnim prostorijama za seminare. Prostorija za seminare može da stimuliše distancu koja podstiče učenje ka svakodnevnim pritiscima okolnosti delovanja, redukuje kompleksnost koja omogućava orijentisanje. Mnogi odrasli raduju se nedeljnoj večeri seminara ili vikend-se-

minaru, jer tamo dobijaju „odstojanje od svakodnevice", „dolaze do mira", padaju im „druge misli" na pamet, „vide druga lica" itd. Situiranje učenja i orijentisanje učenja prema delovanju ne zahteva neizbežnoučenje u poljima prakse.

Važan „resurs" učenja je i sama grupa seminara. Pre svega, mnoštvo i raznolikost spoznajnih stvarnosti i perspektiva zastupljenih u grupi može da bude podsticajno. Već kod planiranja seminara može se pokušati sa učesnicima različitog uzrasta, zanimanja, kultura. Zadatak voditelja seminara je tada da postojeća iskustva i kompetencije postavi,„orijentisano ka učenju". Sa sistemsko-konstruktivističkog stanovišta uređenje okruženja za učenje, podešavanje učenja, kulture učenja poboljšava se na štetu „frontalnog" podučavanja. U ekstremnom slučaju, uspeh onoga koji podučava, je da učini suvišnim direktno prenošenje znanja. Podučavanje nije na poslednjem mestu podrška samostalnom radu onih koji uče i samoorganizaciji grupe,time što će voditelj seminara podeliti zadatke radnim grupama i stojati na raspolaganju ukoliko je potreban kao savetnik. „To znači, dakle, da oni koji podučavaju u nastavi zapravo na korišćenje mogu da samo kontekste. To je jedan izuzetno važan zadatak. Kako će posle oni koji uče da postupaju sa tim kontekstima,sami će individualno i često, veoma različito da odluče" (von Aufschnaiter 1998, s.84).

Dok „okruženje za učenje" podrazumeva prostornu opremljenost mesta za učenje, dotle „kultura učenja" sadrži atmosferu, u kojoj svi koji učestvuju ostavljaju svoj pečat. U kulturu učenja spadaju dakle i forme ophođenja, stilovi komunikacije, socio-estetika. Kösel razlikuje četiri „tipa kulture":

- ***Tehnološko-instrumentalno-funkcionalna kultura učenja***
  sa naglašavanjem orijentacije prema cilju učenja, linearni stilovi razmišljanja, naučna objektivnost, kontrolisanje itd.
- ***Komunikativna kultura učenja***
  sa naglašavanjem sporazumevanja, procesa, dinamike u grupi, otvorenim ciljevima učenja itd.
- ***Ekološka kultura učenja***
  sa naglašavanjem umreženog, holističkog, celovitog mišljenja, jedinstva čoveka i prirode, radionicama budućnosti, doživljajnom pedagogijom itd.
- ***Kultura učenja samoostvarivanja***
  sa naglašavanjem učenja identiteta,biografskog učenja, meditacije(Kösel 1993,s.350).

Osim ovih, mogu se razlikovati i feminističke kulture učenja, interkulturalne kulture učenja, animatorske kulture učenja.

ANALIZA KREODA: BIOGRAFSKI PRTLJAG

Onaj ko se odluči za učešće na nekom seminaru ili za čitanje neke knjige, ima za to razloge i motive, pre toga su napravili račun troškova i koristi, odmerili su argumente za i protiv. Da li uloženo vreme stoji u odgovarajućem odnosu ka mogućem rezultatu? Da li ova „investicija" vredi, da li se isplati? Da li je tema zaista toliko interesantna i važna, kao što je predstavljena. Da li postoje alternative za taj seminar, npr. razgovori sa prijateljima? Ova razmišljanja odnose se i na priređivača. Da li je ustanova na dobrom glasu za ovu tematsku oblast? Koja iskustva već postoje sa ovom ustanovom? Ko vodi seminar i ko su učesnici/ce?

Napetost raste, što je bliži početak seminara. Možda će neko učestvovatizajedno sa poznanicima ili barem zna, da će sresti poznanike na seminaru. Možda se neko kaje zbog prijave i razmišlja o tome da ostane kod kuće.

Ovakve misli su zavisne od ranijih iskustava sa obrazovanjem, odseminara neophodnih za profesionalno usavršavanje, od uslova kao što su udaljenost, vreme, troškovi, ali i od tipa ličnosti i slike o samom sebi. Najčešće su raspoloženja pred početak seminara ambivalentna: nadanja se mešaju sa strahovima, samosigurnost sa nesigurnošću. U svakom slučaju, svi učesnici/ce i voditelji kursa stupaju u prostorije seminara sa svojim, iskustvima napunjenim biografskim prtljagom.

Edmund Kösel upotrebljava u svojoj „subjektivnoj didaktici" za ova očekivanja i sećanja pojam ***kreoda učenja*** (Lernchreode), to znači put učenja, pristup učenju.„Pojam kreoda je za naš prikaz koristan, jer time analogno može da bude predstavljen put jedne osobe koja uči u potpunosti – u smislu jednog kanalizovanog razvoja na osnovu unutrašnjih linija razvoja i njihove strukture. Mi ćemo stoga ove individualne, za svakog aktuelne linije razvoja u jednoj situaciji učenja da nazovemo ***kreoda UČENJA***" (Kösel 1993,s.247). Kreode se razlikuju, one su kontingentne, zavisne su od situacije i raspoloženja. U idealnom slučaju uspevaju „strukturalni spojevi" i sporazumevanje u jednoj grupi na seminaru.

Kösel razlikuje ***Ja-kreode, Mi-kreode*** i ***kreode učenja*** u užem smislu. Jakreode su naše slike samih sebe, naša posmatranja samih sebe, naše strategije kojimaoptimiziramo naše jače strane i kompenzujemo naše slabe strane. Ja-kreode su konstrukcije nas samih.Mi-kreode su zajednički ciljevi, stilovi komunikacije, rituali, tajna pravila i konsenzusne teme jedne seminar-grupe. Ove kreode određuju atmosferu i kulturu učenja jednog seminara. Ovde spadaju i opažanja grupe od strane individua: Da li me grupa stimuliše ili koči u ostvarivanju mojih ciljeva?Kreode učenja u užem smislu sadrže planove učenja, programe učenja učesnika. Ovde spadaju i ispitivanja učenja: Šta umem dobro, šta mi teško pada? Šta mi je zabavno, čime se nerado bavim?

Ja već duže godina igram stoni tenis, i u ekipi, doduše na nižem stupnju. Za to vreme sam naučio mnogo o sebi, o svojim ja-, mi- i kreodama učenja. Primećujem, da sam kod igara u kvalifikacijama još uvek nervozan, ali da se nakon letnje pauze radujem toj napetosti, koju mi stres „daje". Nerviram se zbog nekih poraza. Kada i zašto se nerviram? Najčešće kada izgubim „za dlaku" i kada sam loše igrao. Duže vreme sam stalno gubio u produžecima. Zašto u kritičnim odlučujućim situacijama postajem nesiguran, preoprezan i ostajem ispod svojih mogućnosti? Zadovoljan sam kada opažam situaciju na odgovarajući način – jake i slabe strane protivnika, moje sopstvene mogućnosti –, kada pravovremeno pokušam da promenim svoju taktiku. Radujem se kada moja ekipa pobedi. Loše sam raspoložen, ako sam ja kriv za to da je neka igra u kvalifikacijama izgubljena. Očigledno sam „tip koji izbegava neuspehe", trudim se da pravim malo grešaka i izbegavam riskantne promene lopte.

Kreode učenja sastoje se iz ***reakcija izbegavanja*** i ***tendencija približavanja*** – u odnosu na teme, metode, vežbe. Pozivajući se na Luc-a Ciompi-a može se govoriti o ***„Programima mišljenja/osećanja/ponašanja"*** koji su povezani s temom.Kösel razlikuje averzivne odbrambene kreode i agresivne kreode nasuprot zainteresovanim kreodama orijentisanim ka zadatku. Ukoliko preteže odbrambeno ponašanje, znači da učesnici traže prigovore, vidljivo ili neprimetno odmahuju glavom, oni takoreći odlaze u „unutrašnju emigraciju", nisu više „u suštini stvari" ili napuštaju seminar.

Nije retko da su učesnici spolja još angažovani, učestvuju u diskusijama i vežbama, ali su se izunutra isključili ili su drugačijeg mišljenja, koje ne žele ili ne umeju da izraze. Ovo neslaganje između manifestovanog i latentnog ponašanja voditeljima seminara najčešće ostaje skriveno.Kösel pretpostavlja da bi: „Učenje razmišljanja po kreodama moglo da postane jedan od glavnih zadataka za buduću didaktiku: Učiti da se razume, kako ljudi sebi daju svoj sopstveni oblik, i učiti kako ljudi razvijaju svoje sopstvene kreode učenja" (Kösel 1993, s. 251).

Jedna takva analiza kreoda ispunjava tri didaktičke funkcije:

- ***Samorefleksija***
  Svi koji učestvuju – uključujući i voditelje seminara – potvrđuju svoje motive učenja, tematske interese, iskustva učenja, očekivanja, strahove.
- ***Konsenzualne oblasti grupe***
  Grupa razjašnjava zajedničke ciljeve učenja, očekivanja, postupke, koji su sposobni za konsenzus.Utvrđuje se didaktičko-metodička zona površinske struje i razjašnjava se, koja očekivanja se u ovom seminaru ne mogu ispuniti.
- ***Didaktička orijentacija***
  Voditelji seminara dobijaju uputstva za predznanja, nivo zahteva učesnika/ca, situacije u kojima će učesnici/ce da upotrebljavaju naučeno. Tako didaktičko planiranje može da bude preispitano i revidirano.

Na kratkotrajnim seminarima teško je moguće sprovesti dijagnoze sposobnosti učenja koje zahtevaju mnogo vremena. S druge strane, kod analize kreoda ne radi se samo o „fazama zagrevanja" ili igrama upoznavanja. Refleksija kroz kreode učenja je važan sastavni deo jednog procesa učenja.

Trebalo bi pitati za:

a) ranija bavljenja ovom tematikom,
b) situacije u kojima bi se upotrebljavalo naučeno,
c) očekivanja od seminara,
d) intenzitet saradnje i planirane pripreme pre i nakon seminara.

Ovakva sporazumevanja mogu da se urede kao diskusija u plenumu, u okviru runde predstavljanja ili u malim grupama kao intervjui partnera uz pomoć metaplan-kartica ilipomoću kratkih (po potrebi anonimnih) pisama za voditelje seminara. Da bi se registrovali tokovi učenja i promene kreoda, pogodan je ***dnevnik učenja***, na primer sa pitanjima:

- Šta je za mene danas bilo novo i interesantno?
- Šta nije bilo interesantno, zašto?
- Šta nisam razumeo/la, šta je bilo uzrok tome?
- Šta bih želeo/la da produbim, u kom obliku?
- Da li su postojale razlike u mišljenju u grupi? Koju poziciju sam ja zastupao/la? Da li su debate bile ometajuće ili podticajne?

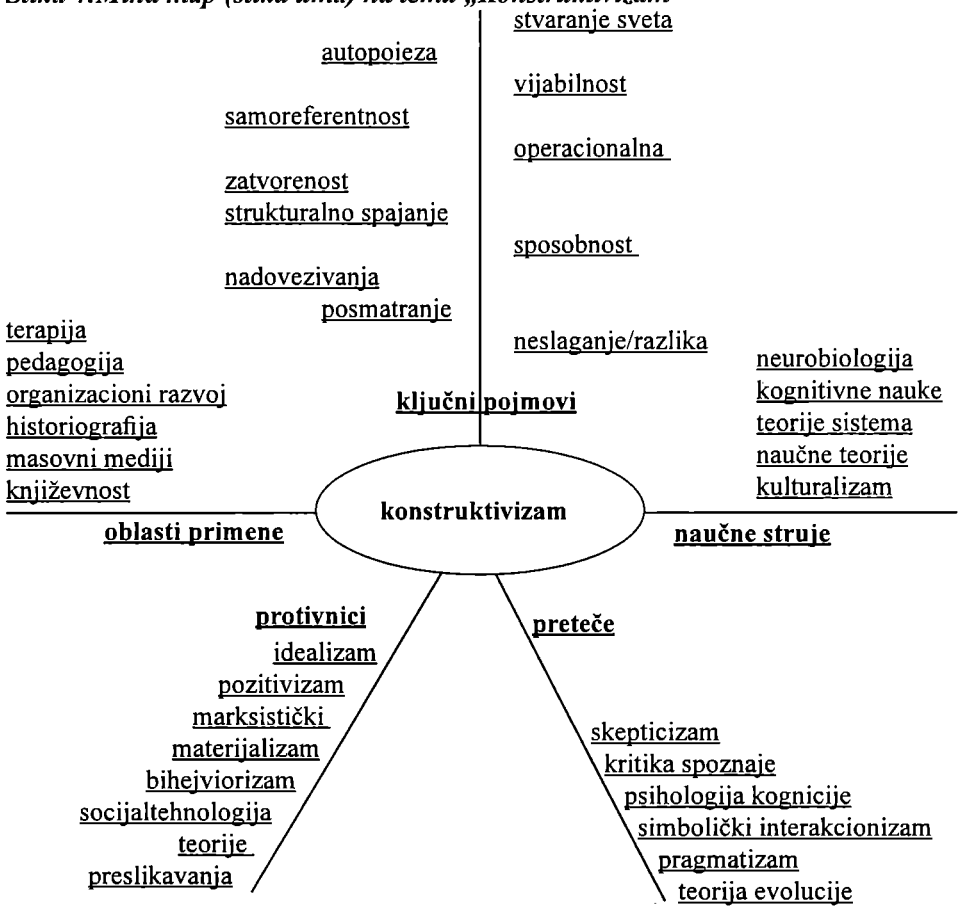
Analiza kreoda je moguća i pomoću sledećeg postupka: Tradicionalni tok „izlaganje plus diskusija" se obrće:

1. *Referent kratko uvodi u temu.*
2. *Grupa sakuplja – ukoliko je potrebno u malim grupama – svoja predznanja, svoja iskustva i svoja pitanja.*
3. *Referent drži svoj referat, pri čemu se stalno poziva na doprinose učesnika.*

Jedan nadređeni cilj svih obrazovnih seminara jeste stimulisanje ***sposobnosti učenja***. Nije pravilo da se sposobnost „usputno" poboljšava, uvek kada se učestvuje na kursevima. Potrebne su vežbe i samoposmatranje sopstvenog stila učenja, kognitivnog, emocionalnog i „strateškog" ophođenja sa zahtevima učenja. U sposobnost učenja spadaju i repertoar pitanja, tehnika, refleksija. U kognitivno-naučnoj literaturi se ova samoposmatranja označavaju kao ***metakognicija***. Analiza kreoda je deo jedne takve metakognitivne kompetencije, koja podržava samoupravljeno učenje.

KOGNITIVNE GEOGRAFSKE KARTE: RED U GLAVI

Slika 4:Mind map (slika uma) na temu „Konstruktivizam"

Kognitivne geografske karte (***Mind map***) mogu da se naprave za mnoge ključne pojmove i teme nekog seminara (na primer zaštita životne sredine, priroda, zdravlje, starost, fašizam, kompjuter, Francuska,Tesla itd.) Centralnom pojmu se dodeljuju srodni pojmovi, obeležja, iskustva, pa i emocije. Uzročne veze mogu grafički da se naznače. Mind map (mapa uma) može da se nacrta kao drvo sa korenima i granama.

Kognitivna geografska karta je odraz naših mentalnih ***mreža***, naših neuronskih povezivanja. Ove geografske karte podsećaju na programe mišljenja/osećanja/ponašanja Luc-a Ciompi-a. Jedna takva geografska karta sadrži pojmovno znanje, ali i iskustveno znanje,logiku afekata, na primer oduševljenje ili odbranu. Mogu da

se zabeleže pojmovno -sređene „grane", ali i spontani lanci asocijacija. Grade se klasteri, dakle tematske celine. U takvim geografskim kartama – na primer na temu priroda – sadržani su potencijali za delovanje. Zamislivi su i dupli klasteri – na primer priroda/tehnika – za predstavljanje suprotnosti,konflikata,povezanosti.Kognitivne geografske karte odražavajupostojeće konstrukte stvarnosti, oni čine vidljivim preduslove učenja.

Takve geografske karte se mogu napraviti na početku seminara, za procenjivanje „polazne situacije". Sve geografske karte mogu da se okače, da bi se uvidele individualne razlike ili poklapanja. Povremeno može da bude od pomoći da se slične karte spajaju (na primer optimističke/pesimističke slike starosti, ali i deduktivne/induktivne mustre.)

U daljoj fazi može da se razradi, kako su ove geografske karte biografski nastale, koja iskustva su osnova, iz kojih izvora informacija (škola, televizija, roditeljska kuća, lektira itd.) su ove mreže znanja nahranjene. I ovde se mogu razlikovati tipovi: mreže koje pre reprezentuju sopstvenu iskustvenu stvarnost ili pre teorijsku pojmovnu stvarnost.

Može se razmšljati o tome, koja prazna mesta sadrže geografske karte, koji pojmovi nedostaju, koje povezanosti u toku seminara treba obraditi.Napreci u učenju mogu se videti, kada se pri kraju seminara ponovo naprave kognitivne geografske karte i porede se sa prvima. Vidljivo je da li su se konstrukti u toku seminara približili ili su postali heterogeni. I poređenje geografskih karti voditelja seminara sa kartama učesnika može da bude korisno. Moguće je da u geografskim kartama voditelja seminara dominira teorijska logika sadržaja, a u geogrfskim kartama učesnika logika psihe ili logika delovanja.

Povremeno se pomoću geografskih karti može prepoznati, ***kako*** stvarnosti bivaju konstruisane, takođe: ***kako*** se naučno znanje i iskustveno znanje umrežavaju/povezuju.

Na jednom seminaru na fakultetu o konfliktu severa i juga, refleksija i obrada kognitivnih karti studenata na temu Afrika obeležila je kompletan tok seminara.

Jedna varijanta mapa uma su šeme, u kojima se povezuju pojmovi i osećanja. Da bi se ograničile logika sadržaja i logika psihe i da bi se novo znanje integrisalo u sopstvenu sliku sveta, može da bude od pomoći, da jedan pisani tekst svako prevede u geografsku kartu i da se onda te geografske karte upoređuju u grupi.

Metoda mapa uma razvijena je nezavisno od diskusije o konstruktivizmu. Uprkos tome, ona ispoljava bliskost sa konstruktivističkom teorijom spoznaje. Ona svima koji učestvuju čini jasnim autopoiezu i rekurzivnost učenja.

Geografska karta i ***mreža*** su konstruktivističke, neurobiološke metafore. Geografske karte nisu identične sa zemljama. Geografske karte su naše slike sveta, one upućuju na naš „modus" opažanja i tumačenja stvarnosti. Na to znanje upućuju

geografske karte – i istovremeno na naše neznanje. Povezanost između naših konstrukcija i realnosti je različito bliska. Realnost „geografske karte Afrika" je drugačija od realnosti „geografske karte psihoanaliza".

Kognitivne geografske karte su takođe pogodne za to, da se napreci u učenju vizualizuju. Rastuće diferenciranje takvih geografskih karti tokom jednog seminara daje da se uvidi porast kompleksnosti odgovarajućih kognitivnih struktura. Tako geografska karta podseća na „sliku" ranijih godina, koja je izgrađena od jednostavnog ka komplikovanom, od osnovnog ka diferenciranom.

METODE ZAKLJUČIVANJA: POJMOVNE MREŽE

Učenje u konstruktivističkom pogledu je učenje tumačenja, to jest proširivanje perspektiva posmatranja i refleksija konstruktivnosti naših stvarnosti. Učenje je međutim takođe i usavršavanje kognitivnih struktura i „alata", koji omogućavaju jedno odgonetanje, otključavanje sveta. Metafora ključa i otključavanja je u pedagogiji široko rasprostranjena. Wolfgang Klafki govori o „otključavanju sveta" i „otvorenosti za svet", Hans Tietgens upotrebljava pojam „kompetencije otključavanja", a „ključna kvalifikacija" je postala pomodni pojam, Ernst von Glasersfeld opisuje vijabilnost kao odgovarajući ključ. Ključevi su alat koji otvara vrata ka svetu. Ipak, čini se da ne postoji neki univerzalni ključ, već različiti ključevi za različite „svetove".

U školskim planovima učenja su ovi svetovi prevedeni u nastavne predmete, koji se baziraju na naučnim disciplinama. Metodike pojedinih predmeta uspostavljaju strukturne spojeve između čoveka i životne okoline, između logike sadržaja i psihologike.

Konstruktivistička pedagoška rasprava je dosad vođena više nadpredmetno. Stoga je zapostavljanje predmetno-naučnih i predmetno-didaktičkih aspekata s pravom kritikovano. U međuvremenu su isprobane predmetno-didaktičke primene, kako u istraživanju kurikuluma, tako i u školskoj praksi. Jedan važan član koji spaja kognitivnu strukturu i naučne discipline su ključni pojmovi. Ernst fon Glazersfeld naglašava, da su pojmovi kognitivna dostignuća apstrakcije, koja grade okvir naših konstrukcija stvarnosti i sadrže potencijale za delovanje. On govori o „pojmovnim operacijama", koje olakšavaju uspešnost radnje (von Glasersfeld 1997, s.43). Upućujući na Jean Piaget-a on utvrđuje: „Operativne šeme" omogućuju „da organizmi izgrade jednu relativno koherentnu pojmovnu mrežu struktura, koja odražava one tokove radnje i procese mišljenja koji su se dotad pokazali kao vijabilni " (Ibidem, s.122).

Relevantno za delovanje nije samo „to know how" (*znati kako*), već su za delovanje relevantni i apstraktni pojmovi. Ovo je razumljivo za normativne, etičke ideje kao odgovornost, strahopoštovanje itd. Ali i prirodno-naučni pojmovi su zavisni od iskustva i sadrže orijentacije za delovanje. Eskimi raspolažu tucetom pojmova za „sneg", jer su njima potrebne te pojmovne diferencijacije da bi se uspešno mogli

snalaziti sa i u različitim vrstama snega. U tom smislu Ernst fon Glazersfeld govori o ***„pojmovnom ponašanju"***. „Iz konstruktivističke perspektive pojmovi nisu sadržani u stvarima, već svaka individua mora da ih kroz refleksivne apstrakcije napravi" (Ibidem, 1997, s.26). Pojmovi ne mogu, dakle, direktno da se poduče, već bi oni koji podučavaju trebalo da pomognu učesnicima/cama da „izgrade" pojmove. Takve pojmovne mreže ne stiču se najčešće selfdirected (*samoupravljeno*) kroz neformalno učenje, već se ovde vide prednosti školske obrazovne ponude. Ove mreže olakšavaju fizički „misliti", politički „misliti", ekološki „misliti", latinski „misliti". Evo par primera:

Hermann Giesecke je još 1968 razvio ***političku didaktiku*** na osnovi političkih „kategorija". Pojmovi kao konflikt, moć, pravo, interes, ljudsko dostojanstvo omogućavaju, da političke teme budu shvaćene i kritički prosuđene(Giesecke 1968, s.99).Za obrazovanje za životnu okolinu mogu se definisati slični, delimično identični ključni pojmovi, npr. održivost, globalitet, umrežavanje, konflikti koristi, neproračunljivost, strahopoštovanje.Za nastavu fizike fon Aufschnaiter je kao odličan primer predstavio, kako učenici/ce stvaraju fizičke mreže pojmova. „Fizika, dakle, ulazi u glavu tako što tamo bivaju razvijeni kognitivni alati koji proizvode fizičko znanje. Najbolja definicija za fiziku je stoga:fizika je ono,što fizičari rade (kada stvaraju 'fizička' značenja)" (von Aufschnaiter 1998, s.55). Na primeru lampe sa sijalicom učenici dobijaju šeme kao pozitivan/negativan naboj.

Napredak u učenju se može uočiti između ostalog i na diferenciranju i na rastućem nivou kompleksnosti pojmovnih mreža. Ključni pojmovi se (najčešće) ne deduktivno izvode i posreduju, već (najčešće) induktivno, situativno izgrađuju. Ovo vraćanje vrednosti pojmovnom mišljenju ne smanjuje vrednost učenja orijentisanog ka svetu u kome živimo. Neophodno je da se na osnovu sopstvenih iskustvenih stvarnosti učine pristupačnim komplikovane pojmovne stvarnosti. Sa usvajanjem pojmovnih šema povezan je određeni način mišljenja. Pritom ne postoji (više) jedna opštevažeća perspektiva opažanja, već pluralitet pristupa različitim svetovima. Od slučaja do slučaja se odlučuje, kada je koja racionalnost, kada je koje gledište adekvatno situaciji i vijabilno.

Tako je psiholog Dietrich Dörner pomoću studije „computerbased" (*bazirane na kompjuterima*) uzorka pokazao, kakve fatalne posledice ima to, kada se linearne, mehanicističke strategije rešavanja problema primenjuju na kompleksne ekološke i razvojno-političke situacije. Jedno takvo monokauzalno, tehnološko mišljenje pre bi vodilo do pogoršanja nego do poboljšanja odnosa, jer se ovde, na primer, dalje i sporedne posledice ne uzimaju u obzir.Dörner pledira za stimulisanje ***„operativne inteligencije"***, to znači sposobnost za odlučivanje, kada su koje „logike" primerene, kada dakle treba pre analitički, a kada celokupno misliti, kada se zahteva i detaljno znanje, a kada orijentaciono znanje, kada treba misliti linearno, a kada cirkularno, kada se mora brzo delovati, a kada može da se istražuje namiru (Dörner 1993, s.298).

„Dalje, mi moramo da učimo da mislimo u sistemima. Mi moramo da učimo da se u kompleksnim sistemima ne može uraditi samo jedna stvar, već, želeli to ili ne, uvek više stvari. Mi moramo da učimo da se ophodimo sa sporednim posledicama. Mi moramo da učimo da uvidimo, da efekti naših odluka mogu da se pojave na mestima, na kojima uopšte nismo računali na njih." (Dörner 1993, str.307)

U kompetenciju o dokučivanju samog sebe spada repertoar pitanja koja se upućuju nekom tekstu (televizijsku prilog ili neko izlaganje). Jedan heuristički instrument su na primer tzv. ve-pitanja (W-Fragen – wo, wer, wann, wie? ...):

- Ko je autor/govornik? (Koja naučna disciplina, partija, pol itd.?)
- Kada je prilog nastao? (Koliko je aktuelan?)
- Kome je prilog upućen? (stručnjacima/laicima, političarima/biračima, teoretičarima/

praktičarima itd.)

- Koja se centralna teza zastupa? (poruka, namera)
- Kako je ta teza obrazložena? (stringentnost, logika itd.)
- Koje oprečne pozicije/prigovori/alternative su zamislive?
- Šta ja mislim o izlaganju? (Da li se slažem? Da li mi je simpatično?)

Obrazovni rad treba da podržava one koji su voljni za učenja, za to da sebi otvore nove stvarnosti i nove pristupe svetu. Za to može da bude od pomoći i izlaganje, ali posredovanje znanja nije cilj samo po sebi, već ponuda za podsticanje i za diferenciranje sopstvenih kognitivnih struktura.

Milica Andevski
Svetozar Dunđerski

CONCLUSION

The paper presents constructivist model, which, unlike the curriculum model, on the didactic and methodical level, explains the notions of complementarity and teaching, conditioned by context. In work, such constructions, reconstructions and deconstructions, which support the reflexive teaching and »completence of self-reflexion«.

Three methods have here been analyzed (stimulative environement, analyzes of creodes: biographical input and methods of conclusion: conceptual network) from the constructivist angle. The basic theoretical standpoints of constructivism offer the support for redefining the role of subjects in education and modelling of a modern approach to the educational paradigm.

The constructivism tends towards the genetic epistemology which is explained by the formationa and meaning of knowledge. The knowledge is constructed in the ontological proccess and is not densely accumulated as coherent structure, thus, it cannot be simply given over to somebody, without the reconstruction of »give«. From the angle of constructivism there is only one relevant response. The reality is the conceptual construct.

The dominant aim of education is the development of thought and management of ability to acquire knowledge by itself, but also the active participation in education and responsibility in the directing of its own proccess of learning and its remaking.

The analyzed methods influence active interaction of the participants of educational proccess, the development of the strategies for its support, as well as defining the aims based on the concept of education as the active construction of knowledge as multiple, integral and contextual proccess and different styles of teaching.

Key words: constructivism, method,teaching and education,constructivist methodology

LITERATURA

Arnold,R.,(1993) *Natur als Vorbild.* Frankfurt;
Arnold,R.,(1996) *Lebendiges Lernen.*Hohengehren;
Aufschnaiter,S.von.,(1998)Kinder konstruiren Welten zunehmend komplexer.U:Vos, R.,(Hrsg.)*Schul-Visionen.*Heidelberg;
Dörner,D.,(1993) *Die Logik des Misslinges.* Reinbeck;
Gieseke,H.,(1968)*Didaktik der politischen Bildung.* München;
Glasersfeld,E,von.,(1997) *Radikaler Konstruktivismus.* Frankfurt;
Köck,W.,(1987)Kognition-Semantik-kommunikation.U:Schmidt,S(Hrsg.)*Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus.* Frankfurt;
Kösel,E.,(1993) *Die Modellierung von Lernwelten.* Elztal;
Schmidt,S.,(Hrsg.)*Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus.*Frankfurt;
Tietgens,H.,(1981) *Die Erwachsenenbildung,* München;
Varela,H.,(1990) *Kognitionswissenschaft-Kognitionstechnik.* Frankfurt;
Varela,F. Thompson,E.,(1992)*Der Mittlere Weg der Erkenntnis.* Bern;
Weidenmann,B.,(1995) *Erfolgreiche Kurse und Seminare.* Weinheim;
Werdwr,Lutz,von.,(1992)*Kreatives Schreiben.* Berlin.

UDK 371:005

MENADŽMENT U OBRAZOVANJU I RAZVOJ ŠKOLSKIH ORGANIZACIJA[1]

Olivera Gajić

SAŽETAK

Autorka u radu polazi od određenja pojma *menadžment u obrazovanju* i ukazuje na najznačajnije funkcije ovog kompleksnog procesa na strateškom i operativnom nivou. Na osnovu teorijske analize i razmatranja relevantne literature, konstatuje se da su razvoj školskih organizacija i upravljanje kvalitetom nezamislivi bez primene različitih strategija menadžmenta, usmerenih dugoročno na poboljšanje i unapređivanje celokupnog sistema. U radu su, takođe, markirane osnovne postavke menadžmenta razvoja i unapređivanja školskih organizacija.

Ključne reči i sintagme: menadžment u obrazovanju, školske organizacije, razvoj, kvalitet, upravljanje, strategije obrazovanja, standardi.

1. UVODNE KONSTATACIJE

Jedan od najfrekventnijih termina u novije vreme svakako je – menadžment. Menadžmentom se bavimo svi u svakodnevnom životu – trudimo se da upravljamo sobom, svojim zdravljem, porodicom, vremenom... Mi ili upravljamo stvarima i pojavama oko nas ili one upravljaju nama. Ako ne upravljamo, ako ne držimo svoj život u svojim rukama, mi dozvoljavamo da nas nosi bujica, a posledice mogu biti vrlo opasne.

Burne i nagle promene koje se poslednjih godina dešavaju u našem društvu, procesi tranzicije i demokratizacije, neminovno iniciraju i promene u vaspitno-obrazovnom sistemu na svim nivoima. Škola i menadžment postali su aktuelni fenomeni u ovom trenutku, sa tendencijom da njihov uticaj sve više raste i dobija na značaju. Ovakav sticaj okolnosti naterao je odgovorne i rukovodeće strukture u školi da pose-

[1] Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji" br. 149009 koji finansira Ministarstvo za nauku Republike Srbije (2006-2010).

gnu za naučnim pristupom organizaciji i upravljanju, kako bi, u promenjenim uslovima okruženja, obezbedili razvoj školske organizacije i kvalitet.

Menadžment se može definisati kao sistem pomoću kojeg se upravlja kadrovskim, materijalnim, prostornim, informacionim, finansijskim i drugim potencijalima radi ostvarivanja ciljeva preduzeća. Menadžment proučava procese i odnose koji se uspostavljaju unutar organizacije, s jedne strane, kao i odnose organizacije i okruženja, s druge (Petrović 1993). Različiti autori različito su definisali menadžment. A. Fajol je naglašavao da menadžment mora ostati društvena nauka, više od veštine, ali manje od društvene nauke. J. Stooner i R. Freeman (prema Petrović 1993) ističu da je menadžment proces planiranja, organizovanja, vođenja i kontrolisanja rada zaposlenih u nekoj firmi i korišćenja svih resursa kojima raspolaže firma radi ostvarivanja ciljeva koje je sebi postavila.

Većina autora slaže se sa konstatacijom da menadžment nije nauka u strogo formalnom smislu. On traži i pronalazi puteve da se postavljeni ciljevi ostvare što je moguće efikasnije. Bavi se razvojem u najširem smislu, ljudskim i finansijskim resursima, oblikovanjem organizacije, njenom strukturom i razvojem, specifikacijom ciljeva, vrednovanjem efikasnosti, odnosno evaluacijom kvaliteta. Menadžment postavlja standarde, utvrđuje plan, kontroliše, koordinira, rukovodi, motiviše, itd. Tehnike efikasnog menadžmenta nalaze svoju primenu u najrazličitijim organizacijama, pa i u školskim.

Menadžment u školskim organizacijama definiše se sa tri aspekta koji su, teorijski i praktično, različiti, ali tesno, uzajamno povezani:

- Prvi aspekt otkriva menadžment kao *proces vođenja, upravljanja određenim poslovima, poduhvatima ili sistemima;* pri tome upravljanje podrazumeva celishodno delovanje, kretanje ka unapred jasno određenom cilju. Menadžment postoji samo onda kada postoji jasno definisan cilj.
- Drugi aspekt definiše menadžment kao *sistem vlasti*, odnosno pojedince ili grupu ljudi čiji je nivo ovlašćenja određen pozicijom na organizacijsko-hijerarhijskoj lestvici, tako da upravljaju izvršavanjem poslova i zadataka koje obavljaju drugi. U sociološkom smislu, pripadnost upravljačkoj strukturi predstavlja veoma moćan statusni simbol.
- Treći aspekt posmatra menadžment kao naučnu disciplinu koja ima multidisciplinarni karakter i koja se bavi istraživanjem pojava vezanih s jedne strane za *upravljanje kao proces*, a sa druge za *pojedince/grupu ljudi koja ima ovlašćenja da upravlja realizacijom poslova.* Ovaj aspekt je, sa stanovišta problema kojim se u ovom radu bavimo, za nas najprihvatljiviji.

Ukoliko bismo posmatrali uzajamni odnos organizacije i menadžmenta, mogli bismo organizaciju zamisliti kao determinisan okvir, a menadžment kao proces i kao ljudski resurs, odnosno onaj dinamički komplementarni deo koji omogućava da taj okvir opstane i uspešno funkcioniše. Kada je reč o školskim organizacijama, njihov opstanak i razvoj zavise upravo od sposobnosti menadžmenta da organizaciju

prilagođava okolnostima koje se bez prestanka menjaju, jer mnogobrojni, kako spoljašnji, tako i unutrašnji faktori neprekidno deluju na njih.

2. FUNKCIJE MENADŽMENTA U OBRAZOVANJU – PLANIRANJE, ORGANIZACIJA, KOORDINACIJA, EVALUACIJA I RUKOVOĐENJE

Razvoj školskih organizacija nezamisliv je, kako bez podrške menadžmenta na najvišem nivou, tako i bez primene različitih strategija usmerenih dugoročno na poboljšanje i unapređivanje kvaliteta celokupnog sistema. Proces menadžmenta ima određeni broj ***funkcija:*** *planiranje* (ciljeva, rezultata, ishoda, potrebnih ulaganja, odnosa između planiranih rezultata i ulaganja, kadrova...), *organizovanje* (modelovanje organizacione strukture institucije prema postavljenim ciljevima), *koordinacija* (identifikovanje poslova i zadataka, definisanje kriterijuma za sve aktere, selekcija i uvođenje u posao, obuka i stručno usavršavanje, profesionalni razvoj, motivacija, sistem napredovanja...), *evaluacija* kao regulator celokupnog procesa upravljanja.

Planiranje je početna i veoma bitna funkcija menadžmenta, i najčešće je usmerena na: postavljanje ciljeva školske organizacije, zatim na mapiranje puteva, mogućnosti, metoda i sredstava koji omogućuju realizaciju postavljenih ciljeva, definisanje realnih ishoda koje je moguće postići, kao i projekciju i planiranje svih naznačenih komponenti (Petrović 1993).

Zašto je potrebno postaviti ciljeve? Definisanje ciljeva je višestruko potrebno i korisno. Kada sistem ima jasan cilj, onda se zna zašto radi to što radi, svaki segment sistema i svaki pojedinac u njemu postaje svestan sopstvenog doprinosa da se postavljeni cilj ostvari (i sopstvene odgovornosti ako se ne ostvari). Direktorima koji upravljaju sistemom, u ovom slučaju školskom organizacijom, postojanje cilja u velikoj meri olakšava upravljanje i donošenje odluka. Ciljevi najčešće imaju sledeće funkcije:

- Suštinski određuju poslovanje sistema- školske organizacije u celini;
- Predstavljaju putokaz za usmeravanje upravljačkih napora;
- Stvaraju podlogu za donošenje odluka;
- Povećavaju efektivnost procesa rada;
- Olakšavaju vrednovanje zalaganja svih učesnika, odnosno evaluaciju kvaliteta;

Postoje neka pravila koja prilikom definisanja ciljeva treba poštovati. Prvo cilj se ne može adekvatno definisati ukoliko izostane objektivno sagledavanje aktuelnih mogućnosti sistema. Ciljevi mogu biti onoliko visoko postavljeni koliko je realno moguće da budu ostvareni. Oni predstavljaju pokretački faktor samo ukoliko su realni. Ciljevi sistema (organizacije) kao celine su uvek primarni u odnosu na ciljeve pojedinih segmenata, odnosno potciljeve koji su sekundarni. Ovi drugi uvek moraju biti usmereni ka ostvarenju primarnih ciljeva. Ciljevi ne smeju biti nekonzistentni, tj. međusobno suprotstavljeni. Važno je da budu svima poznati. Ako bismo želeli da istaknemo koji su ciljevi adekvatno definisani, rekli bismo da su to ciljevi koji su:

- Hijerarhijski strukturirani i konzistentni,
- Kvantitativno iskazani (merljivi),
- Pogodni za razradu na potciljeve,
- Jasno formulisani i razumljivi,
- Usmereni na ostvarenje misije,
- Iskazani u pisanoj formi i oročeni.

Organizovanje – podrazumeva modelovanje organizacione strukture institucije prema postavljenim ciljevima. Ova faza menadžmenta je veoma bitna jer nema tog svetlog cilja koji loša organizacija neće učiniti nedostižnim. Stoga smatramo opravdanim da istaknemo neka pravila dobre organizacije: -pravilna raspodela poslova; - maksimalna iskorišćenost svih raspoloživih resursa; - skladno i efikasno funkcionisanje čitavog sistema, a ne samo pojednih delova; - uspešna amortizacija pritisaka i udara iz spoljašnjeg okruženja; - dobra koordinacija, itd. Organizovanje u školskim organizacijama podrazumeva tačno određivanje poslova i zadataka koje treba uraditi, njihovo grupisanje i povezivanje (najpre na globalnom, a zatim i na pojedinačnom planu), te njihovo dodeljivanje na izvršenje određenim grupama, odnosno pojedincima. Na taj način grupe i pojedinci unutar njih dobijaju odgovarajuća ovlašćenja i odgovornosti za sprovođenje poverenih aktivnosti. Za ovlašćenja i odgovornosti u bilo kom sistemu, pa i u vaspitno-obrazovnom, važi sledeće:

- Ovlašćenje i odgovornost se moraju podudarati,
- ovlašćenje se može delegirati, ali odgovornost ne,
- dupliranje odgovornosti za istu aktivnost nije dozvoljeno,
- apsolutna je odgovornost nadređenog za sve aktivnosti njegovih podređenih,
- najveća je odgovornost direktora (ko ima veća ovlašćenja od njega?).

Ovde treba nešto reći i o ***odlučivanju***; Odlučivanje je reprezent pozicije moći i upravljačke funkcije direktora. Vrlo je značajna, ali, naravno, ne i jedina upravljačka uloga. Međutim, smatra se da „ako direktor nije sposoban za donošenje odluka, nije sposoban ni za ulogu direktora."

- Šta je odlučivanje? Kako definisati taj proces? Donošenje odluke nije samo izbor jednog od ponuđenih rešenja. Ono podrazumeva proučavanje svake informacije, promišljanje svake mogućnosti, anticipiranje posledica; samo ako su sve ove radnje obavljene, moguće je doneti odluku, načiniti izbor. Samo nepripremljen top-menadžer veruje da je njegov zadatak da vrši izbor! U radnje koje prethode donošenju odluke mogu se uključiti i saradnici, što je vrlo poželjno. Profesionalno upravljanje može omogućiti optimalni nivo timskog rada u funkciji razvoja školske organizacije. To dovodi onda do pozitivne klime, zadovoljstva i orijentacije ka uspehu svih aktera.

U relevantnoj literaturi spominju se (uslovna podela) dve vrste odluka:

1. *programirane odluke* – donose se u skoro identičnim situacijama i moguće ih je predvideti; Za donošenje ovih odluka potrebno je sledeće: veliko iskustvo, rutina, informaciona baza, strategije donošenja odluka, i sl.

2. *neprogramirane odluke* – donose se iznenada u neočekivanim situacijama. U njihovom donošenju mogu nam pomoći: intuicija, kreativnost, iskustvo, spremnost na rizik, i sl.

Koordinacija – ova funkcija podrazumeva oživotvorenje organizacione strukture. Zadatak i obaveza menadžera (direktora) je da rad svih pojedinaca i grupa u organizaciji uskladi tako da njihova delatnost bude usmerena na ostvarivanje postavljenih ciljeva.Veoma važan segment koordinacije je komunikacija. Bez komunikacije nema koordinacije ni upravljanja! U ovu funkciju menadžmenta ubraja se još i: selekcija i uvođenje u posao svih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa, licenciranje, stručno usavršavanje, profesionalni razvoj, sistem napredovanja zaposlenih, motivacija, sistem nagrađivanja, itd. Ona je tesno povezana i oslonjena na procese profesionalne orijentacije i profesionalne selekcije. Ne treba posebno naglašavati činjenicu koliko je potrebno da u školskim organizacijama budu „pravi ljudi na pravom mestu". Drugim rečima, da budu kompetentni, da *znaju, mogu i hoće* da obavljaju određenu aktivnost. Ukoliko to nije slučaj, vremenom se pojavljuje ponor u koji se slivaju tuđi napori, emocije i entuzijazam. Ono remeti zdrav ritam i iscrpljuje i troši energiju drugih pojedinaca, grupe, pa i škole u celini.

Evaluacija – predstavlja regulator celokupnog procesa upravljanja. Ona treba da obezbedi da se postavljeni zadaci na vreme i uspešno obave, odnosno ostvare unapred postavljeni ciljevi. Evaluacija omogućuje da se u svakom trenutku zna da li je zaposleni izvršio svoje radne obaveze u okviru propisanih normi i standarda. Aktivnosti evaluacije odnose se na:

- merenje ostvarenih rezultata u pojedinim tačkama,
- komparacija izmerenih vrednosti sa planiranim u tim tačkama,
- utvrđivanje odstupanja i
- preduzimanje odgovarajućih, tzv. korektivnih mera.

Rukovođenje je veoma osetljiv proces koji se bazira na odnosu pretpostavljenih, nadređenih i podređenih u sistemu ovlašćenja. Rukovođenjem pretpostavljeni usmeravaju i koordiniraju rad ostalih učesnika tako da se zadaci efikasnije izvršavaju i postavljeni ciljevi ostvaruju. Dobrim rukovođenjem direktori škola sinergetski deluju u pravcu ostvarivanja postavljenog cilja. Pri tom, odnos rukovodioca i izvršioca je veoma kompleksan; podrazumeva komunikaciju, motivaciju, realnost i objektivnost pri evaluaciji, zavisnost pri napredovanju i razvoju, spremnost za saradnju, prenošenje znanja i informacija, realizaciju autoriteta... Ovaj odnos je veoma složen, jer je opterećen individualnim psihosocijalnim karakteristikama učesnika u procesu upravljanja.

Sve napred navedene funkcije međusobno su povezane. Ni jedna od njih se ne može smatrati značajnijom u odnosu na neku drugu. Direktori izvršavaju sve funkcije; od njihove sposobnosti koordiniranja zavisiće i efikasnost postavljenih ciljeva. Kada naglašavamo potrebu podrške razvoja školskih organizacija od strane menadžmenta na najvišem nivou, mislimo, upravo na direktora, upravnika koji sa

najodgovornijim članovima uprave generalno podržava i usmerava vaspitno-obrazovni proces, uz aktivno učešće u njemu. Efikasan razvoj organizacije, naravno, zahteva mnogo više od pasivnog odobravanja uprave.

3. STRATEGIJE RAZVOJA ŠKOLSKE ORGANIZACIJE

Razvoj školskih organizacija nezamisliv je, kako bez podrške menadžmenta na najvišem nivou, tako i bez primene različitih strategija usmerenih dugoročno na poboljšanje i unapređivanje celokupnog sistema. Navešćemo neke od najznačajnijih i u relevantnoj literaturi najviše spominjanih strategija (Wendell, L.French & Cecil, H. Bell, J.R., 1998):

1. Modelovanje sposobnosti za uočavanje i rešavanje problema iz spoljašnjeg okruženja ili unutar organizacije;
2. Uvođenje inovativnih procesa u školsku organizaciju;
3. Modelovanje osnove akcionih istraživanja o realizaciji postavljenih ciljeva;
4. Delatna kooperacija i menadžment (timski rad, kooperacija i komunikacija);
5. Modelovanje samoanalize, samoevaluacije i samorefleksije kao sredstva samorazvoja;
6. Korišćenje povratnih informacija iz sistema u svrhu testiranja delotvornosti preduzetih mera.

Pokušaćemo da ukratko objasnimo svaku od navedenih strategija.

1. Modelovanje sposobnosti za uočavanje i rešavanje problema iz spoljašnjeg okruženja ili unutar organizacije - Strategije efikasnog rešavanja problema;

Pod strategijama efikasnog rešavanja problema podrazumevaju se najčešće postupci u kojima školska organizacija razmatra mogućnosti i izazove sredine, dijagnostikuje ih i donosi odluke. U tom procesu preispituju se načini dotadašnjeg rada (na primer da li je organizacija okoštali sistem koji funkcioniše na isti način godinama, ili je fleksibilan sistem koji kontinuirano redefiniše svoje ciljeve i metode rada u skladu sa očekivanjima sredine i potrebama i izazovima budućnosti?), zatim da li se prilikom rešavanja problema uvažava kreativnost i inicijativa pojedinaca, ili se, pak, animiraju svi članovi organizacije, tako da oni svojom inventivnošću, vitalnošću i kompetencijama zajednički ostvaruju postavljeni cilj, itd. Brojni autori smatraju da sposobnost rešavanja problema igra ključnu ulogu u razvoju organizacije. Tako Charles Kepner i Benjamin Tregoe u svojoj studiji „The Rational Manager" (prema Tóth 2000) ukazuju na potrebu razvoja sposobnosti kreativnog i konstruktivnog rešavanja problema i donošenja odluka kao ključnih za menadžment. Ovi autori problem definišu kao „odstupanje od očekivanog nivoa ostvarenja". Problem je odstupanje; rešavanje problema je otkrivanje uzroka koji su doveli do odstupanja; donošenje odluka je, pak, pronalaženje rešenja problema. Veoma slično stanovište zastupaju i Rober Mager i Peter Pipe u studiji „Analysing Performance Problems", kao i Herbart

Simon u radu pod naslovom „The New Science of Management Decision" (prema Tóth 2000).

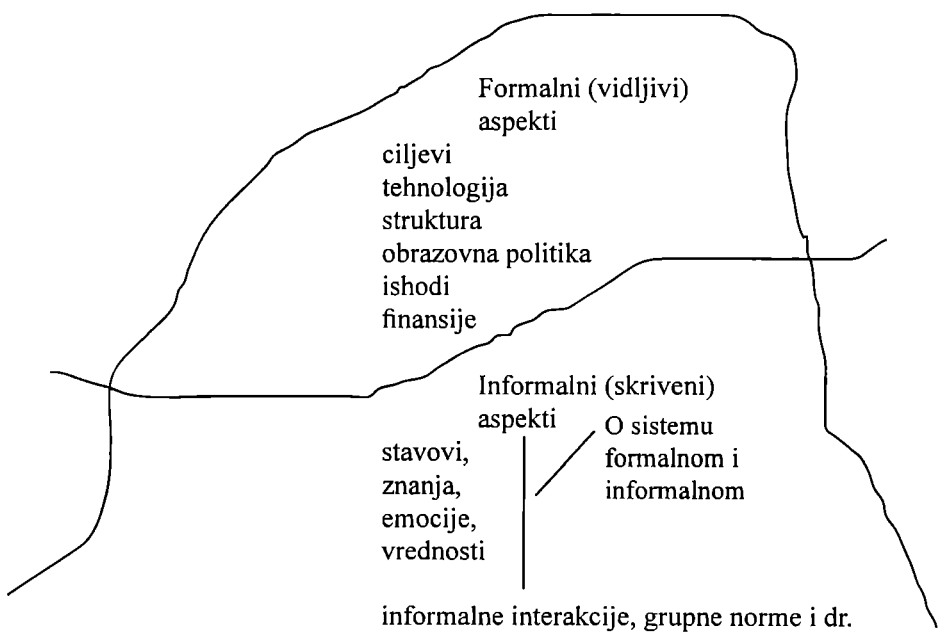
2. Uvođenje inovativnih procesa u školsku organizaciju;

Proces uvođenja inovacija, u najširem smislu reči, u školske organizacije predstavlja proces uvođenja neophodnih promena sa ciljem da se one, kao sistemi, prilagode novonastalim promenama. Razvoj školskih organizacija podrazumeva buđenje, realizaciju, aktiviranje i inoviranje svih tehničkih i ljudskih resursa.

3. Modelovanje osnove akcionih istraživanja o realizaciji postavljenih ciljeva;

Negovanje organizacione kulture upućuje na pojam „informalnog sistema" koji obuhvata informalnu delatnost, uzajamne relacije, emocije, vrednosti... Ona je u određenoj meri skrivena u školskoj organizaciji i može se ilustrovati kao deo ledenog brega koji je pod vodom (vidi sliku br. 1).

Slika br. 1 :Formalni i informalni aspekti školske organizacije
(Wendell, L.French & Cecil, H. Bell, J.R., 1998).

Skrivena područja nisu uopšte ili su samo delimično proučavana. Svi napori razvoja i unapređenja školskih organizacija usmereni su na deo koji „viri iz vode". Međutim, iako se razvoj školskih organizacija odvija na formalnom nivou, kroz le-

gitimne razvojne programe, nemoguće je ostaviti izvan domena proučavanja uticaje informalnih aspekata koji deluju kroz ličnost svakog pojedinca.

Akciono istraživanje u školskim organizacijama obuhvata šest osnovnih elemenata: - inicijalna dijagnoza; - prikupljanje podataka od klijenata; - povratna informacija klijentima; - analiza podataka od strane grupe klijenata; - priprema akcionog plana; . realizacija akcionog plana.

4. Delatna kooperacija i menadžment (timski rad, kooperacija i komunikacija);

Delatna kooperacija i menadžment označava istraživanje i menadžment organizacione kulture sa podeljenom odgovornošću. Posebno treba istaći da se menadžment kulture tima, grupe, odnosi na sve članove organizacije, a ne samo na formalne upravnike i administraciju. Akcenat je na timu ili drugoj grupnoj formaciji kao ključnoj jedinici jer omogućuju diskusiju i razmatranje suštinskih pitanja a pogodne su i za usvajanje delatnih modela organizacionog ponašanja. Smatra se da je ključ uspeha u školskom organizacionom timu koji objedinjuje kako upravnika tako i zaposlene. Upravo se ovde javlja bitna razlika u odnosu na tradicionalno shvatanje menadžmenta u kojem je direktor kao pojedinac distanciran od dinamike grupe i radne situacije. Savremeni koncept menadžmenta naglasak stavlja na tim, kooperaciju, komunikaciju i kontinuirano formiranje radnih grupa.

5. Modelovanje samoanalize, samoevaluacije i samorefleksije kao sredstava samorazvoja;

Ljudi oduvek teže da se osvrnu na ono što su uradili, da zadrže i ponove ono što je bilo dobro i promene i poprave ono čime nisu zadovoljni. Tako su i direktori, nastavnici, stručni saradnici i dr., razmišljajući kako da unaprede svoj rad, često bili u procesu samoevaluacije – sami su, koristeći raspoloživa znanja ili intuiciju, procenjivali neku svoju aktivnost i postignute rezultate – iako taj proces najverovatnije nisu nazivali samoevaluacijom i u većini slučajeva nisu ga izvodili u skladu sa nekim poznatim procedurama i kriterijumima.

Uvođenje školske samoevaluacije kao kontinuiranog i sistematičnog procesa koji je u skladu sa obrazovnim standardima doprinelo bi obezbeđivanju kvaliteta nastavnog procesa, ostvarivanju ishoda obrazovanja i poboljšanju uslova u kojima se odvija vaspitno-obrazovni proces. Dobijeni pokazatelji bi svim učesnicima u obrazovnom sistemu i zainteresovanim grupama blagovremeno pružali validne i relevantne informacije o efikasnosti i efektima obrazovanja.

Na najopštijem nivou, svrha samoevaluacije u školi je kontinuirano podizanje kvaliteta rada. Školska samoevaluacija polazi od snimanja postojećeg stanja (uslova, procesa i ishoda) da bi se na osnovu dobijenih rezultata osmislile odgovarajuće akcije koje bi poboljšale postojeću praksu. Osnovni cilj evaluacije nije kontrola, već sagledavanje kvaliteta postojećeg stanja, uočavanje eventualnih problema

i razvijanje strategija za njihovo prevazilaženje. Osnovne funkcije samoevaluacije (formativne i sumativne) u školskoj organizaciji su:

- praćenje primene obrazovnih standarda,
- pružanje podrške nastavnicima i stručnim saradnicima,
- podizanje nivoa obrazovnih aspiracija kod učenika,
- doprinos formiranju i profesionalnom jačanju stručnih timova u školi koji se kontinuirano bave problemom evaluacije,
- razvijanje kulture i etike evaluacije i samoevaluacije u obrazovanju, i dr.

Predmet (samo)evaluacije u školi najčešće je usmeren na:

- sve aktivnosti čija je realizacija u domenu rada škole, s tim da se mogu evaluirati i sadržaji i organizacija tih aktivnosti, kao i različite faze kroz koje one prolaze, na primer: nastava, rad sekcija slobodnih aktivnosti, saradnja sa roditeljima, ekskurzije i sl;
- Aktivnosti pojedinih učesnika u vaspitno-obrazovnom procesu (učenika, nastavnika, direktora, stručnog aktiva, nastavničkog veća i dr.);
- Nastavni plan i program (njegove karakteristike, realizacija i dr.);
- Udžbenici i priručnici;
- Uslovi rada škole (kadrovski, materijalni, tehnički...), i dr.

Školsku samoevaluaciju, baš kao i bilo koji sistem za praćenje i vrednovanje kvaliteta obrazovanja, trebalo bi zasnovati na poštovanju sledećih ***principa***:

- Relevantnost (predmet evaluacije treba da budu najbitnije oblasti i aspekti funkcionisanja škole),
- Transparentnost (obrazovni standardi i kriterijumi za praćenje i vrednovanje treba da budu poznati i jasni kako evaluatoru, tako i svim zainteresovanim akterima u obrazovnom procesu),
- Profesionalnost (organizacioni, metodički i tehnički aspekti evaluacije moraju biti na nivou savremenih profesionalnih standarda),
- Participativnost (kada evaluator i onaj ko se evaluira nisu iste osobe, potrebno je da obe strane učestvuju u donošenju odluka o evaluaciji);
- Etičnost (poštovanje ličnog integriteta svakog aktera čiji je rad predmet evaluacije, korektni odnosi između učesnika u evaluaciji, poverljivost podataka, zaštita ljudskih prava i prava dece),
- Autonomnost (svi učesnici evaluacije treba da, bez spoljašnjih pritisaka, donose odluke relevantne za planiranje, proces izvođenja i upotrebu rezultata evaluacije).

Svaka evaluativna aktivnost u školi treba da da se završi izveštajem o analizi dobijenih podataka i njihovom značaju, a po mogućnosti, i predlozima i sugestijama kako se dobijeni rezultati mogu upotrebiti za poboljšanje kvaliteta rada škole, što znači da izveštaj treba da sadrži i predlog mera podrške namenjen onima na koje se rezultati odnose. Dobro osmišljeni kriterijumi i indikatori omogućavaju kontrolu

različitih faza u procesu samoevaluacije, obezbeđuju kvalitetne informacije i omogućavaju da se dobiju pouzdani, relevantni i jasni podaci koji se mogu iskoristiti za unapređenje školske prakse.

6. Korišćenje povratnih informacija iz sistema u svrhu testiranja delotvornosti preduzetih mera;

Svako od nas kada nešto radi ima potrebu da sazna od drugih kako im to izgleda, a naročito ako su ti drugi nama drage osobe ili uvaženi stručnjaci. Ono što se tad obično dogodi jeste da nam od drugih stigne *nepotpun, vrednujući i često veoma uopšten* odgovor ("povratna informacija" - *feedback*) u vidu pohvale ili pokude.

No, prava je veština uzvratiti nečim (give back) što će druge "nahraniti" (feed) i to baš onim za čim "gladuju", a ne nečim nalik tome. Drugačije rečeno, prava je veština osmisliti i dati *potpunu, čistu i krajnje korisnu povratnu informaciju.*

Cilj davanja povratne informacije jeste da omogući osobi koja je prima da željenu situaciju celovitije sagleda i potom odluči *šta da nastavi da radi kao i pre* a *šta da promeni, i kako da to postigne.*

4. KARAKTERISTIKE ŠKOLE VISOKOG KVALITETA

Školu današnjice ozbiljno nagrizaju problemi unutrašnje organizovanosti, a u pitanju su i kvalitet i kvantitet njenih uzajamno-funkcionalnih odnosa sa okruženjem. Zadržavajući klasičnu organizaciju rada, škola teško prihvata sadržajne i organizacione promene koje nameću naučno-tehnološki i društveni razvoj i realna društvena stvarnost. To je ograničava da postane dovoljno dinamična i fleksibilna da odgovara dinamizaciji društva (Ratković, 2005: 9).

U školi je teško racionalno i skladno međusobno povezivati sve komponente i elemente s ciljem da harmonično i funkcionalno deluju kako bi se uspešno ostvarili raznovrsni vaspitni i obrazovni ciljevi. Drugim rečima, školu nije lako postaviti kao optimalan sistem, jer ne postoji neprekidan tok informacija koji bi uspešno sinhronizovao sve aktivnosti, funkcionalno ih povezujući sa okruženjem. Ovo navodi na pitanje: da li je školu moguće organizovati kao otvoreni sistem? Odgovor na ovo pitanje je potvrdno, a kao karakteristike škole visokog kvaliteta izdvajaju se sledeće:

- visoki, jasni i svima poznati standardi i ciljevi (izvan okvira i nivoa školskih predmeta);
- osnovni stav: definisana očekivanja uspeha, isticanje učinka i intelektualnog izazova, ravnoteža između orjentacije učenika i očekivanog učinka;
- pozitivna klima u školi praćena zalaganjem za učenika, odnosi uzajamnog uvažavanja;
- jasno strukturisana nastava, korišćenje različitih metoda, unutrašnja diferencijacija;

- saradnja i pedagoški konsenzus u okviru nastavničkog tela; zajednički razrađena školska filozofija koja je ispred individualnih stavova o vrednosti;
- transparentan, jasan, uračunljiv sistem pravila;
- pravo glasa i preuzimanje odgovornosti od strane učenika;
- nizak stepen fluktuacije nastavnika i učenika;
- ciljno, jasno definisano rukovođenje školom, uz svesnu komunikaciju i konsenzus;
- interno usavršavanje nastavnika uz pedagoški i organizacioni osvrt na potrebe škole;
- raznovrstan školski život;
- često uključivanje roditelja;
- aktivno podržavanje školskih vlasti (Rasch 1998).

Na kraju, mogli bismo da zaključimo da, i pored svih teškoća, školske organizacije moraju težiti većoj organizovanosti koja će im omogućiti ne samo visok stepen stabilnosti, već, prvenstveno, sposobnost da deluju kao fleksibilni sistem, što je karakteristika samo dobro organizovanih škola. Stoga smatramo da su osnovni činioci, sastavni elementi svakog programa za razvoj i unapređivanje organizacije, pa samim tim i školskih organizacija, sledeći:

- Dijagnoza – utrđivanje stanja u kojem se sistem nalazi i evaluacija planova usmerenih na poboljšanje stanja;
- Delatnost – redosled aktivnosti koje se preduzimaju u cilju unapređivanja funkcionisanja sistema, i
- Održavanje procesa – napori usmereni na održavanje sistema i omogućavanje njegovog nesmetanog funkcionisanja.

REZIME

Burne i nagle promene koje se poslednjih godina dešavaju u našem društvu, procesi tranzicije i demokratizacije, neminovno iniciraju i promene u vaspitno-obrazovnom sistemu na svim nivoima. U tom kontekstu posmatrano, menadžment u obrazovanju sve više dobija na značaju. Većina autora slaže se sa konstatacijom da menadžment: a) traži i pronalazi puteve da se postavljeni ciljevi ostvare što je moguće efikasnije, b) bavi se upravljanjem u najširem smislu (ljudskim i finansijskim resursima, oblikovanjem organizacije, njenom strukturom i razvojem, specifikacijom ciljeva, vrednovanjem efikasnosti, odnosno evaluacijom kvaliteta), c) postavlja standarde, utvrđuje plan, kontroliše, koordinira, rukovodi, motiviše, itd. Tehnike efikasnog menadžmenta nalaze svoju primenu u najrazličitijim organizacijama, pa i u školskim.

Ukoliko bismo posmatrali uzajamni odnos organizacije i menadžmenta, mogli bismo organizaciju zamisliti kao determinisan okvir, a menadžment kao proces

i kao ljudski resurs, odnosno onaj dinamički komplementarni deo koji omogućava da taj okvir opstane i uspešno funkcioniše. Kada je reč o školskim organizacijama, njihov opstanak i razvoj zavise upravo od sposobnosti menadžmenta da organizaciju prilagođava okolnostima koje se bez prestanka menjaju, jer mnogobrojni, kako spoljašnji, tako i unutrašnji faktori neprekidno deluju na njih.

Razvoj školskih organizacija nezamisliv je, kako bez podrške menadžmenta na najvišem nivou, tako i bez primene različitih strategija usmerenih dugoročno na poboljšanje i unapređivanje celokupnog sistema. Proces menadžmenta prolazi kroz određeni broj ***faza:*** *planiranje* (rezultata, ishoda, potrebnih ulaganja, odnosa između planiranih rezultata i ulaganja, kadrova...), *organizovanje* (modelovanje organizacione strukture institucije prema postavljenim ciljevima), *kadrovanje* (identifikovanje poslova i zadataka, definisanje kriterijuma za sve aktere, selekcija i uvođenje u posao, obuka i stručno usavršavanje, profesionalni razvoj, motivacija, sistem napredovanja...), *kontrola* kao regulator celokupnog procesa upravljanja i *rukovođenje*.

U radu se navode neke od najznačajnijih i u relevantnoj literaturi najviše pominjanih strategija razvoja i unapređivanja školskih organizacija u pravcu obezbeđivanja kvaliteta:

- Modelovanje sposobnosti za uočavanje i rešavanje problema iz spoljašnjeg okruženja ili unutar organizacije;
- Uvođenje inovativnih procesa u školsku organizaciju
- Modelovanje osnove akcionih istraživanja o realizaciji postavljenih ciljeva;
- Delatna kooperacija i menadžment (timski rad, kooperacija i komunikacija);
- Modelovanje samoanalize, samoevaluacije i samorefleksije kao sredstva samorazvoja;
- Korišćenje povratnih informacija iz sistema u svrhu testiranja delotvornosti preduzetih mera.

Zaključuje se da bi uvođenje školske (samo)evaluacije, kao kontinuiranog i sistematičnog procesa koji je u skladu sa obrazovnim standardima, doprinelo obezbeđivanju kvaliteta nastavnog procesa, ostvarivanju ishoda obrazovanja i poboljšanju uslova u kojima se odvija vaspitno-obrazovni proces. Dobijeni pokazatelji bi svim učesnicima u obrazovnom sistemu i zainteresovanim grupama blagovremeno pružali validne i relevantne informacije o efikasnosti obrazovnog sistema.

LITERATURA

Gajić, O. (2006). Quality Standards of Higher Education Instruction in Light of the Bologna Process, in: *European Dimensions of Changes in the Educational System in Serbia. Toward the European Educational Area: Courses of*

Changes, Proceeding of Papers (ed. O. Gajić), Novi Sad: Faculty of Philosophy, Department of Pedagogy, vol.1: 317-330.

Handy, Ch. - Aitken, R. (1989). *Understanding schools as organizations*. London: Penguin Books.

Pametniji ne popušta: Vodič kroz sukobe do sporazuma (1998). Beograd: Grupa MOST I CAA, dostupno na: www.twinning.mps.sr.gov.yu.

Petrović, M, (1993). *Menadžment. Funkcije i procesi*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka, Centar za istraživanje i razvoj kadrova.

Rasch, J, (1998). Quellen: Altrichter, Rutte, Strittmatter, Specht, OECD.

Ratković, M. (2005). *Kuda ide škola... koncepcija škole orijentisane prema budućnosti*. Novi Sad: Misao.

The Logical Framework Approach, Norad, (1999). dostupno na: www.twinning.mps.sr.gov.yu.

Tóth, T. (2000). *Minőségmenedzsment az iskolában*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

Vila, A. - Kovač, J. (1997). *Osnove organizacije in managementa*. Kranj: Založba Moderna organizacija.

Wendell, L- French &Cecil, H. Bell, J.R., (1998). Organization development. Behavioural Science Interventions for Organization Improvement/ A szervezetfejlesztés meghatározása, in: *Oktatásmenedzsment. Forditások a nemzetközi szakirodalomból (*válogatta és szerk. Balázs Éva). Budapest: OKKER Kiadó: 89-114.

Olivera Gajić

MANAGEMENT IN EDUCATION AND DEVELOPMENT OF SCHOOL ORGANIZATIONS

SUMMARY

Tumultuous and hasty changes occurring in our society the last years, processes of transition and democratization, unavoidably initiate changes in the educational system in all the levels. Observed in that context, the management in education is more and more of great significance. Most authors agree with the statement that the management: a) searches and finds ways to achieve the set goals as efficiently as possible, b) deals with managing in the broadest sense (human and financial resources, shaping the organization, its structure and development, specification of goals, efficiency assessment, actually the quality evaluation), c) sets standards, establishes a plan, controls, coordinates, operates, motivates, etc. Techniques of the efficient

management find their application in the most different organizations, including the school ones.

If the mutual relationship between the organization and the management is observed, it could be possible to imagine the organization as a determined framework, and the management as a process and a human resource, that is as a dynamically complementary part which enables that the framework survives and functions successfully. Concerning the school organizations, their endurance and development depend exactly on the management ability to adapt the organization to the circumstances that continuously change, since numerous both external and internal factors continuously affect them.

A development of school organizations is inconceivable both without the management support in the highest level and without application of different strategies directed to the long-term improvement and advancement of the entire system. The management process goes through certain number of ***phases:*** *planning* (of results, outcomes, necessary investments, relationships between planned results and investments, personnel...), *organizing* (modeling according to the set goals), *personnel affairs* (identification of activities and tasks, defining criteria for all the actors, selection and introduction into work, training and professional advance training, professional development, motivation, system of advancement...), *control* as a regulator of the entire operating process and *managing*.

The paper cites some of the most important strategies of development and advancement of the school organizations, which are most mentioned in the relevant literature in a sense of enabling the quality:

- Modeling the abilities for noticing and solving the problems from the outside encirclement or within the organization;
- Introducing the innovative processes to the school organization
- Modeling the base for the action researches on the implementation of the set goals;
- Active cooperation and management (team work, cooperation, and communication);
- Modeling the self-analysis, self-evaluation, and self-reflection, as self-development means;
- Using the back-information from the system in order to test the efficiency of the taken measures.

It has been concluded that the introduction of the school (self)evaluation, as a continuous and systematic process, which is in accordance with the educational standards, would contribute to providing of quality of the teaching process, providing the outcomes of education and improvement of conditions in which the educational process in going on. The obtained indexes would offer valid and relevant information on the efficiency of the educational system to all participants in the educational system and interested groups.

UDK 37.01:321.7

SAVREMENI CIVILIZACIJSKI PROCESI I ŠKOLA BUDUĆNOSTI

Đurđica Crvenko

SAŽETAK

Razvoj *demokratskog obrazovanja* i njegovo finansiranje postaje komponenta politike razvoja, a nivo i kvalitet razvitka zavise od nivoa i kvaliteta obrazovanja. Obrazovanje treba da omogući razvoj ličnosti čoveka kao slobodnog bića. Obrazovanje širi saznanja ljudi i omogućava da ljudi imaju svoje stavove o pojedinim pitanjima, i da se određuju prema stavovima drugih; ono im omogućuje da zauzimaju stavove i odlučuju, što je bitna komponenta demokratije. Zato se i može reći da su obrazovanje i demokratija povezani i da nema demokratije bez obrazovanja. Obrazovanje bi trebalo shvatiti i kao vrelo očuvanja i razvoja kulturne suštine pojedinih naroda.

Ključne reči: demokratija, obrazovanje, demokratizacija obrazovanja, savremena škola, škola budućnosti.

Sa stanovišta novih kulturnih i civilizacijskih dostignuća nužno je sagledati problem, međusobne povezanosti i uslovljenosti demokratije i obrazovanja, tačnije mesto i uloga vaspitanja i obrazovanja za demokratiju, ljudska prava i toleranciju u svetu koji se sve brže menja u pravcu čvršće integracije na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou.

U osnovi rasprave o reformi škola u Americi ističe se da više nego ikad ranije, američki prosparitet zavisi od načina na koji se ova zemlja obrazuje i usavršava svoje građane.

Ted Kolderie, Robert Lerman i Charles Moskos ističu da potrebne radikalne reforme trebalo bi da značajno unaprede kvalitet državnih škola, uz istovremeno očuvanje njihove građanske misije; da stvore ozbiljniji školski sistem koji će mladim ljudima pomoći da steknu kvalifikacije potrebne za učešće u globalnoj ekonomskoj konkurenciji; da zagarantuje finansijsku pomoć tokom studija svakome ko je spre-

man da je „zaradi" radom u javnim službama, što bi građanskim obavezama dalo isti značaj koji se pridaje građanskim pravima.

Isti autori smatraju da je potrebno istovremeno sprovesti tri mere:

1. Podsticanje tzv. „slobodnih" škola i drugih eksperimentalnih obrazovnih ustanova kako bi se došlo do drugačijih državnih škola: inovativnih, fleksibilnih i sposobnih da izađu u susret posebnim potrebama učenika i njihovih porodica.

2. Uvođenje kurseva praktične obuke, kako bi ona polovina mladih Amerikanaca, koja ne odlazi na studije stekla kvalifikacije neophodne za napredovanje u privredi podložnoj promenama.

3. Donošenje Zakona na osnovu koga bi se u zamenu za rad u javnim službama povećala pomoć koju federalna vlada pruža studentima.

„Iako Amerika ima najbolji sistem visokog obrazovanja na svetu, ogroman porast školarina tokom protekle decenije učinio je od studija *težak finansijski teret* za sve porodice, osim najbogatijih. Postojeći sistem finansiranja studenata iz federalnog budžeta ne uspeva da obezbedi svima mogućnost sticanja visokog obrazovanja".(T. Kolderie, R. Lerman, C. Moskos, č.265/94., str. 24–28)

R. Rorti, kao i Djui, smatra da je cilj obrazovanja potpuni razvoj ličnosti, a funkcija američkih koleđa sastoji se u *nastojanju da studenti sami sebi pomognu da postanu ljudi dostojni sopstvene prošlosti* - što će reći ljudi koji poštuju demokratsko traganje za društvenim usavršavanjem više nego neki apstraktni oblik istine.

A to se postiže, ističe Rorti, „pomaganjem studentima da shvate kako, uprkos napretku koji je sadašnjost postigla u odnosu na prošlost, dobro ponovo postaje neprijatelj boljem. Sa malo pomoći studenti će početi da zapažaju sve ono što je beznačajno i sitno i neslobodno u njihovoj sredini. Uz malo sreće, najbolji među njima uspeće da izmene konvencionalnu mudrost tako da sledeće pokolenje postaje socijalizovano na donekle drukčiji način od njihovog. Nada da će taj način biti samo donekle drukčiji znači da očekujemo da će društvo postati reformatorsko i demokratsko, a ne potresano revolucijom. Da bismo se nadali da će se, uprkos svemu, način socijalizacije osetno promeniti treba da se podsetimo da je razvoj zaista jedini cilj kome više demokratsko obrazovanje može da služi i da očekujemo da Amerika nikad neće postati zadovoljna sobom". (R. Rorti, 1991., str. 41–42)

U razmišljanju i akcijama modernizacije vaspitanja i obrazovanja u savremenosti najčešće se imaju u vidu sledeći načini:

1. promovisanje demokratskog vaspitanja na novim vrednostima, kao što su međunarodno razumevanje, demokratija, dijalog, tolerancija,

2. proširivanje prava na kvalitetno obrazovanje za sve i širenje demokratskog ponašanja,

3. aktuelizacija razvoja ljudskih sposobnosti za rešavanje konflikata.

Prema tome, ukoliko se želi formiranje pune ličnosti čoveka i ostvarivanje humanističkih ciljeva globalnog društvenog razvoja, neophodno je da sadržaji vaspi-

tanja i obrazovanja za demokratiju budu integralni deo vaspitanja mladih generacija na svim nivoima obrazovanja.

Osnovni cilj razvoja je svestrano bogaćenje čovekove ličnosti i njegovih potencijala: pojedinačnih, porodičnih i društvenih, građanskih, stvaralačkih, pronalazačkih, tehničkih kao i onih koji maštu pretvaraju u stvarnost. Naravno, razvoj čovekove ličnosti od rođenja do kraja života je dijalektički proces.

Da bi u potpunosti odgovorila svojim ciljevima, *savremena škola* se mora koncentrisati na četiri osnovne oblasti učenja koje će tokom života za svakog pojedinca predstavljati stubove znanja: učenje za znanje, učenje za rad, učenje za zajednički život i učenje za postojanje.

Ove oblasti znanja se stalno prepliću, dodiruju i međusobno razmenjuju podatke tako da u stvari čine jedinstveni proces. (Demokratija, vaspitanje, ličnost, 1997., str. 96–104)

Mi u većini (možda i svi) znamo mogo puta više nego što u stvarnosti primenjujemo. Glavni razlog je u tome što ne mobilišemo mnogostruka znanja koja posedujemo. Ne koristimo znanja kao delove iz jedne iste kutije s alatom. Umesto da se pitamo: *Šta je to što znam, šta sam naučio, šta možda može da se primeni na ovaj zadatak?,* mi težimo da klasifikujemo zadatke u smislu pojedinačnih oblasti specijalizovanog znanja.

Iznad svega je činjenica da količina znanja, to jest njegov kvantitativan aspekt, ni izbliza nije od značaja koji ima produktivnost znanja, odnosno njegov kvalitativan uticaj. A ovo važi kako za staro znanje i njegovu primenu, tako i za novo znanje.

„Samo treba povezati" - neprestano je podsećao veliki engleski romansijer E. M. Forster. To je oduvek odlika umetnika, ali je na isti način i odlika velikog naučnika, jednog Darvina, jednog Bora, jednog Ajnštajna. Na njihovom nivou, ta sposobnost da se poveže možda je urođena i možda je deo one tajne koju nazivamo *genijem*. Ali u velikoj meri ta sposobnost da se poveže i da se tako uveća prinos od postojećeg znanja (bilo da je reč o pojedincu, ekipi ili o čitavoj organizaciji) mora da se hitnije uči.

Ne videti šumu od pojedinih stabala - ozbiljna je greška i mana. Ali podjednako je ozbiljna greška ne videti pojedinačno drveće od šume. Čovek može da sadi i da poseca samo pojedinačno drveće. A opet je šuma ta koja je ekologija, životna sredina bez koje pojedinačna stabla nikako neće da rastu. Da bismo znanje učinili produktivnim, moraćemo da naučimo da vidimo i šumu i drvo. Moraćemo da naučimo da povezujemo.

Ne postoji zemlja, industrija ili preduzeće s ma kakvom *prirodnom* prednošću ili nepovoljnošću. Jedina prednost koja može da se poseduje jeste sposobnost da se eksploatiše univerzalno raspoloživo znanje.

Hirurzi zašivaju šavove mesecima da bi došli do beskrajno malog napretka u preplitanju svojih prstiju. Ali to im onda omogućava da brže obave operaciju i da tako

spasu život. *Ostvarenje obuzima čoveka*, ono je lepi porok kog je nemoguće rešiti se. (P. F. Drucker, 1995., str. 181–193)

B. Rasel ističe *„Izgubiti veru u znanje, znači izgubiti veru u najveću sposobnost čoveka"*, a *„neznaje je najbolji saveznik učestvovanja i najgori neprijatelj ljudskog dostojanstva"* - ističe F. Major i kaže: „čovek se danas nalazi na pragu nove ere. On se menja, prestaje da bude *homo feber* i postepeno preuzima ulogu koja mu pripada kao *homo sapiensu*, ulazeći u civilizaciju stvaralaštva. Sagledavanje budućnosti, umeće da gradi mudro, da zamišlja budućnost sveta i istražuje moguće opcije za svoju delatnost u različitim prilikama, dobija prioritetni zadatak". (F. Major, 1991., str. 138)

„Inovacije i tehnologije na kojoj se temelji obrazovanje pomoći će da se potpuno promeni sadašnja organizacijska struktura obrazovanja. Obrazovanje budućnosti je ono koje nikad ne prestaje da mobiliše snage i sve sposobnosti bića, kako duhovne tako osećajne i imaginarne. Ne postoji jedno obrazovanje, ve'ć onoliko obrazovanih procesa koliko i pojedinaca" (P. Langan, 1976., str. 127)

„Obrazovni sistem se u promenjenom društvenom kontekstu ne može svoditi na školski sistem. Pojedinac se obrazuje u vremenu i životnom ciklusu kad se priprema za rad i život odraslog čoveka, ali i u čitavom radno profesionalnom životu, sve do kraja života. Čovek u budućnosti neće se obrazovati samo za rad, već i za život. Obrazovanje neće biti sredstvo da se čovek osposobi za jednu ili drugu delatnost ili više profesija unutar podele rada. Obrazovanje mora postati oblik stvaralaštva i način potvrđivanja čoveka. Tehnološke promene traže široko opšte obrazovanje, široku kulturu". (D. Koković, 1994., str. 439)

Stvaralaštvo je otkrivanje osnovnih procesa prirode i kulture, to je kreativno mišljenje, inovacija, sposobnost domišljanja na iznalaženju nekog originalnog rešenja problema. To ne znači da i *obični ljudi* iako ne daju genijalna rešenja imaju sposobnost stvaralačkog i kreativnog mišljenja. Ova ideja je u skladu sa tvrdnjama da čovek još uvek u veoma maloj meri iskorišćava svoje dispozicije i da tu leži određeni potencijal veće kreativnosti, što zasada ostaje kao *mrtvi kapital* Rezultat stvaralačkog mišljenja u užem značenju jeste određeni pronalazak ili izum, a u najširem značenju time se označava aktivan i stvaralački odnos prema svojoj okolini za razliku od pasivnog, repetativnog i indiferentnog. Kreativan odnos prema okolini uvek rezultira progresivnim promenama, pa iako one nemaju uvek veličinu izuma, vrlo su značajne za celokupni društveni napredak. Sve više se uočava da su ljudske sposobnosti, osim što su determinisane nasleđenim strukturama, u velikoj meri ograničene sredinom ali znanjem i htenjem samog čoveka. Stvaralačko mišljenje rezultira u stvaralačkom radu pa se zato često, doduše idealizovano, smatra da i rad može biti nešto poput umetničkog dela. (M. Oljača, 1992., str. 214–269)

Razvoj i nije ništa drugo do dinamizacija čoveka (njegovih znanja i sposobnosti), dinamizacija društva u njegovom biću. Ali budućnost ne ovisi toliko o golim činjenicama koje je čovek *naučio*, koliko o primenjivosti znanja i o manifestaciji

drugih ljudskih sposobnosti. Jer, nije više u prednosti onaj koji ima znanja, već onaj koji to znanje prvi primeni. Rat mozgova, ne odvija se dakle, masom verbalnog znanja već sposobnošću njegove svakodnevne upotrebljivosti. Znači, sa reproduktivne škole, kakva je naša, menjanje treba da ide prema stvaralačkoj i fleksibilnoj školi. (M. Ratković, 1997., str. 76–93)

Ideal obrazovanja jeste *potpuna demokratija* - ističe D. Koković - i koja uzgred rečeno nije definisana; a ako se i dostigne potpuna demokratija postavlja se pitanje šta je sledeći ideal u obrazovanju?! Neki kažu da je cilj vaspitanja „*izmirenje individualne jedinstvenosti sa društvenim jedinstvom*, da priprema pojedinca koji su potrebni za određenu svrhu i vreme. Za druge vaspitanje je u funkciji *stvaranja sreće*, srećnijeg detinjstva i boljeg života.

Obrazovanje se ne može posmatrati izolovano i usmereno je na to:

1. da osposobi da sami zarađuju za život;
2. da ih pripremi da odigraju ulogu kao građani demokratije;
3. da im omogući da razviju svoje latentne sposobnosti koje imaju po prirodi.

Ove ciljeve moguće je posmatrati i sa druge strane: kako vaspitanje koje priprema za igranje uloge, posebno u demokratiji, opravdava isključivanje najosnovnije ljudske veštine - veštine razmišljanja (Edvard de Bono).

4. Kako ćemo se odnositi prema prosečnim i izuzetnim pojedincima? Hoćemo li na jednak način tretirati nejednake?

5. Koju ćemo metodu u budućnosti izabrati: govor ili razgovor? Od toga zavisi da li će nam komunikacija biti *krnja*, nasilna ili nenasilna. Vaspitanje je dug put na kome se postaje čovek. Ono zahteva uzajamno razumevanje u saradnji među ljudima. Vaspitač vaspitava vaspitanika, ali i vaspitanik utiče na vaspitača. Ipak to je najčešće jednosmeran proces - samo oduševljen može da oduševi. Na odraslima je teret vaspitanja. Oni su okosnica društva i trebalo bi da budu bolje ili bar potpunije vaspitani. Na njima je teret vaspitanja.

Vaspitanje treba *ne samo da nauči nego i da odluči*. Dositej je napisao čuvenu rečenicu:„*Lasno bi bilo naučiti ljude onome što ne znadu, ali nekader se nađe neko ko će ih odučiti od onoga što znadu*". U ime tolerancije, vaspitanik ima pravo da s punoletstvom prihvati ili odbaci navike svojih prethodnika". (D. Koković, 1997., str. 40–45)

U školi sutrašnjice učenici će sami sebi biti instruktori, s kompjuterskim programom kao sopstvenom alatkom. Štaviše, što su đaci mlađi kompjuter im je privlačniji, uspešnije ih usmerava i vodi, instruiše ih.

Istorijski posmatrano, osnovna škola je potpuno radno-intenzivna. Osnovna škola sutrašnjice biće u velikoj meri kapitalno intenzivna. Zahteva se poznavanje numeričke nauke; zahteva se osnovno shvatanje prirodnih nauka i dinamike tehnologije; zahteva se poznavanje stranih jezika. Takođe se traži da čovek uči kako da

bude delotvoran kao član organizacije, kao njen nameštenik. (Inovacije i tradicija u obrazovanju, 1996., str. 65–77)

M. Ratković, predlaže da se u koncipiranju novog sistema obrazovanja polazi od termina: *internacionalizacija, integracija, informatizacija, intelektualizacija, individualizacija, inovacija i interakcija.*

Ako se ovim terminima dodaju još pojmovi *demokratizacija* i *multikulturalizacija* onda je to 10 ključnih reči na kojima treba graditi novu filozofiju, strategiju i ciljeve obrazovanja u zemlji.

Interakcija u uzajamno-funkcionalnim odnosima *obrazovanje-nauka-tehnologija-dobit* tj. ravnopravnim uzajamno-funkcionalnim odnosima između obrazovanja i drugih područja ljudskog stvaralaštva, u kojem obrazovanje ima kreativnu funkciju, uz razradu više modela mogućih interakcija, ističe Ratković, „i da je to možda jedini put oslobađanja obrazovanja od upravno-birokratskih, političkih, finansijskih i drugih stega kojima ono danas slepo robuje.

Potreba da se vaspitava homo-creator kao i permanentne, ubrzane i velike promene u okruženju, nameću školi nove atribute: *fleksibilnost* i *stvaralaštvo*.

Fleksibilna škola mora da postane takva institucija koja svoje organizacione mehanizme, nastavničke, materijalne i druge potencijale uspešno i sistematično menja u skladu sa razvojem društva trajno inovirajući kurikulum.

Stvaralačka škola orijentisana je na to da pored prenošenja znanja, osposobljava učenike da znanjima apliciraju, njima umešno komuniciraju, inplementiraju ih u praktična rešenja te na osnovu stečenih znanja kreiraju ili bar simuliraju inovacije". (M. Ratković, 1997., str. 26–498)

Put do demokratske škole je dug i često neizvestan, budući da se ona *ne može ostvariti samo uvođenjem novih tehnika i sredstava, niti prividnim i ograničenim korišćenjem novih metoda*, već to mora biti škola permanentnog istraživanja sopstvenog smisla. Savremena škola, pored ostalog, valja da pripremi pojedinca za tehničko-tehnološke, ekonomske, društvene, političke i kulturne promene koje se odvijaju u savremenom društvu.

***

Budućnost ne dolazi sama po sebi, nju ljudi izgrađuju. Zato obrazovanje treba da pruži saznanja ljudima ne samo za rad i život u budućnosti već i saznanja za izbor budućnosti, izbor između više „budućnosti", za izgrađivanje budućnosti.

Zato planiranje razvoja *demokratskog obrazovanja* i njegovo finansiranje postaje komponenta politike razvoja, a nivo i kvalitet razvitka zavise od nivoa i kvaliteta obrazovanja.

Obrazovanje treba da omogući razvoj ličnosti čoveka kao slobodnog bića. Samo slobodan i obrazovan čovek, koji ima osećaj da se njegova ličnost poštuje, može biti produktivno angažovan u uslovima razvijenih proizvodnih snaga. Obrazo-

vanje treba da doprinosi stvaranju društvenih odnosa - *demokratskih* - u kojima se ljudi mogu ispoljavati i ostvarivati kao slobodne ličnosti.

Odlučivati mogu samo oni koji su obrazovani, koji obrazovanjem stiču znanja o prošlosti i viziju o budućnosti. Obrazovanje širi saznanja ljudi i omogućava da ljudi imaju svoje stavove o pojedinim pitanjima, i da se određuju prema stavovima drugih; ono im omogućuje da zauzimaju stavove i odlučuju, što je bitna komponenta demokratije. Zato se i može reći da su obrazovanje i demokratija povezani i da nema demokratije bez obrazovanja.

Obrazovanje, kao razvojni resurs, treba da bude u funkciji razvijanja osećanja da je čovečanstvo danas ujedinjeno, da predstavlja jednu međunarodnu zajednicu čije jedinstvo ima svoju biološku osnovu u društvenim, kulturno-istorijskim i civilizacijskim tekovinama. Međutim, bez obzira da li je obrazovanje razvojni resurs u uslovima normalnog razvoja društva ili u uslovima kriznog stanja, ono to može biti samo ukoliko ima materijalnu osnovu.

Kao resurs razvitka obrazovanje ne treba doživljavati isključivo kao izvor društvenog i ekonomskog razvoja usled sustizanja i preplitanja različitih kultura savremenog sveta. Obrazovanje bi trebalo shvatiti i kao vrelo očuvanja i razvoja kulturne suštine pojedinih naroda.

Društveni i ekonomski razvitak društva ne sme dovesti u pitanje očuvanje njegove kulturne samobitnosti koja ga i odlikuje od ostalih naroda. Različitost kultura jeste izraz bogatstva ljudskog duha i stvaralačkih sposobnosti čoveka, te je takvo bogatstvo neophodno čuvati.

Zašto je potreba za demokratskim vaspitanjem?

Zato što je demokratija jedna od onih društvenih činjenica koja, po tvrdnji Aleksisa de Tokvila, presudno utiče na društvena kretanja: „Podučiti demokratiju, podstaći verovanja koja su joj svojstvena, pročistiti njen moral, učiniti joj kretanje ravnomernim, zameniti neiskustvo umećem u javnim poslovima, njene slepe nagone zameniti spoznajom o njenim istinskim interesima..." Ona razvija otvoreni način mišljenja za nepoznato, promenljivo, podstiče pojam o sebi, razvoj personalnog identiteta kao i svest o ulozi ličnosti u održanju i promeni institucija i ponašanja. (Demokratija, vaspitanje, ličnost, 1997., str. 21.)

Zalaganja za reformisanu školu budućnosti predpostavlja *demokratizaciju obrazovanja* koja se može postići uz prihvatanje i razvijanje sledećih obrazaca:

"1. zasnivanje obrazovanja na načelima i metodama koji doprinose razvoju ličnosti učenika, studenta i odraslih, kao pojedinaca koji poštuju druge ljude i odlučni su da podržavaju mir, ljudska prava i demokratiju,

2. preduzimanje mera za stvaranje atmosfere u obrazovnim ustanovama koja će doprinostiti uspehu obrazovanja za međunarodno razumevanje, tako da te usta-

nove postanu idealna mesta za ispoljavanje tolerancije, poštovanje ljudskih prava, demokratiju i učenje o raznolikosti i bogatstvu kulturnih identiteta,

3. preduzimanje mera radi eliminisanja svih oblika neposredne i posredne diskriminacije devojčica, devojaka i žena u obrazovnim sistemima i za preduzimanje konkretnih mera kojima će se obezbediti ostvarivanje svih njihovih potencijala,

4. posvećivanje posebne pažnje unapređivanju nastavnih programa, sadržaja udžbenika i drugih obrazovnih materijala, uključujući nove tehnolgije, radi formiranja odgovornih građana, otvorenih za druge kulture, sposobnih da cene vrednost slobode, ljudsko dostojanstvo i razlike i da sprečavaju sukobe i razrešuju ih nenasilnim sredstvima,

5. prihvatanje mera kojima će se osnažiti uloga i status nastavnika u formalnom i neformalnom obrazovanju i dati prioritet usavršavanju nastavnog kadra, uključujući tu i planere i rukovodioce, u institucijama koje obrazuju nastavnike i uz rad, sa primarnom orijentacijom na profesionalnu etiku, građansko i moralno obrazovanje, kulturnu raznovrsnost, nacionalne kodekse i međunarodno priznate standarde ljudskih prava i osnovnih sloboda,

6. podsticanje razvoja inovativnih strategija prilagođenih novoj potrebi obrazovanja odgovornih građana opredeljenih za mir, ljudska prava, demokratiju i kontinuirani razvoj, i za primenjivanje odgovarajućih mera procenjivanja ovih strategija,

7. dalji razvoj, na nacionalnom i međunarodnom nivou, razmenu iskustava u obrazovanju i istraživanjima". (Aktuelnosti, u obrazovanju, u svetu, 1995., str. 42) ***uz poboljšanje ekonomske situacije naše zemlje, jer je najbitniji činioc reforme obrazovanja.***

LITERATURA

Aktuelnosti, u obrazovanju, u svetu, (1995.) br. 1., Ministarstvo prosvete Srbije, Beograd,

Budućnost i obrazovanje, (1988.) Zbornik radova, Nova prosveta, Beograd, *Bakovljev Milan: *Budućnost škole: osposobljavanje za doživotno samoobrazovanje,*

Bitem Dejvid i Bojl Kevin, (1997.) *Uvod u demokratiju*, Kreativni centar, Beograd,

Grupa autora, (1997.) *Odnos prema demokratiji*, Institut društvenih nauka, Beograd,

Demokratizacija kulture i kriza u jugoslovenskom društvu, (1989.) Opredeljenja, br. 4, Beograd,

Demokratija, vaspitanje, ličnost, (1997.) Institut za pedagoška istraživanja, Beograd,

Duji Džon, (1934.) *Pedagogika i demokratija*, Privrednik, Beograd,

Drucker F. Peter,(1995.) *Postkapitalističko društvo*, Grmeč-Privredni pregled, Beograd,

Enciklopedija političke kulture, (1993.) Savremena administracija, Beograd,

Fukujama Frensis, (1997.) *U zemlji obrazovanja*, Kraj istorije i poslednji čovek, CID, Podgorica,

Inovacije i tradicije u obrazovanju, (1996.) Zajednica učiteljskih fakulteta Srbije, Beograd,

Ivković Miomir, (1985.) *Vaspitanje i društvo*, Gradina, Niš,

Koković Dragan, (1992.) *Sociologija obrazovanja -osnovni pojmovi i problemi*, Filozofski fakultet, Novi Sad,

Koković Dragan, (1994.) *Sociologija obrazovanja-društvo i edukacijski izazov*, Matica srpska, Novi Sad,

Koković Dragan, (1997.) *Obrazovanje-proces pomirenja između pojedinca i društva*, Zbornik radova Saveza pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad,

Koković Dragan, Nenadić Mile, (1995.) *Ogledi iz sociologije obrazovanja*, Učiteljski fakultet, Sombor,

Kolderie Ted, Lerman Robert i Moskos Charles, (1994.) *Obrazovanje i građanska prava i obaveze*, Pregled br. 265/94., američki časopis

Kums H. Filip, (1970/71.) *Obrazovanje i kultura*, Svetska kriza obrazovanja, knj. I, Beograd,

Langan Pol, (1976.) *Uvod u permanentno obrazovanje*, BIGZ, Beograd,

Major Federiko, (1991.) *Sutra je uvek kasno*, Jugoslovenska revija, Beograd,

Mala enciklopedija, (1959.) knj. i i II, Prosveta, Beograd,

Marković S. Božidar, (1995.) *O demokratiji*, Zbornik radova, br. 61, Biblioteka politika i društvo, Beograd, (*Božidar S. Marković, str. 4–17)

Oljača Milka, (1990.) *Preobražaj radničkih univerziteta*, Novi Sad,

Oljača Milka, (1992.) *Samoobrazovanje i samorazvoj odraslih*, Institut za pedagogiju, Filozofski fakultet, Novi Sad,

Oljača Milka, (1990.) *Pedagogija*, Časopis Saveza pedagoških društava Jugoslavije, Nova prosveta, Beograd, br. 1,

Oljača Milka, (1983.) *Obrazovanje odraslih u funkciji demokratizacije kulture*, Zbornik Instituta za pedagogiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad,

Parsons Talkot, (1964.) *Sociological Theory and Modern Societz*, Free Press, New York,

Pedagoška enciklopedija, (1989.) knj. I i II, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd,

Potkonjak Nikola, Jovan Đorđević, (1990.) *Pedagogija*, IP-Naučna knjiga, BIGZ, Beograd,

Potkonjak Nikola, (1995.) *Ljudska esencija i egzistencija kao osnova za utvrđivanje zadataka i izbora sadržaja obrazovanja i vaspitanja*, Naša škola, br,1–2, Banja Luka,

Ratković Milan, (1997.) *Obrazovanje i promene*, Savremena pedagoška misao, Beograd,

Rorty Richard, (1991.) *Obrazovanje bez dogmi*, Putevi obrazovanja, Beograd,

Sociološki leksikon, (1982.) Savremena administracija, Beograd,

Đurđica Crvenko

CONTEMPORARY CIVILIZATION PROCESSESS AND SCHOOL OF FUTURE

ABSTRACT

Development of *democratic education* and its financial support has been becoming a component of a development policy, and the level and the quality of development depend on the level and quality of education. Education should enable the development of personality of a man as a free being. Education widens knowledge and enables to people to have their opinion on various issues and to take their stand towards attitudes of others; it enables them to make decisions, which is an important component of democracy. Therefore we can say that education and democracy are linked and that there is no democracy without education. Education should be understood also as a well-spring of preservation and development of cultural essence of peoples.

Key words: democracy, education, democratization of education, contemporary school, school of future.

UDK 811.163.1'367
811.163.41(091)

КОНЦЕСИВНА КЛАУЗА У СТАРОСРПСКОЈ ПОСЛОВНОПРАВНОЈ ПИСМЕНОСТИ [1]

Слободан Павловић

САЖЕТАК

У овом раду разматра се структурирање концесивне клаузе у старосрпској пословноправној писмености, која је у периоду од краја XII до средине XV века – у контексту културног обрасца *хомогене диглосије* – фунгирала као најпотпунији функционални репрезентант српског језика. Когнитивна опозиција евентуалнореална ~ ireална концесија у испитиваном корпусу нема формалну синтаксичку верификацију. У сфери ireалне концесије – која је у овом функционалном стилу прагматички сасвим маргинализована и чији је минимални индикатор контекст – јавља се реченички модел уведен партикулом односно везником да. У сфери евентуалнореалне концесије регистровани су реченички модели уведени везницима аще, акѣ, ако, кьда.

Кључне речи: старосрпски језик, старосрпска пословноправна писменост, историјска синтакса, субординирана концесивна клауза.

1. Коцесивном детерминацијом ситуација означена управном предикацијом доведи се у релацију са неком другом ситуацијом чије (не)реализовање, упркос очекивању, није у стању да узрокује (не)реализовање детерминисане, управне ситуације. На тај начин се фокусира неадекватан узрок (Милошевић 1985: 34) чија је очекивана последица под уобичајеним околностима у контрадикцији са ситуацијом идентификованом управном предикацијом – уп. ако бань и негови синове и негове снеле цѫшкон главе и не бѫдѫ господа хощскон зелли ли ѡпкнна дѫбровачка данемо ѡнѕи добитакь на ienѕи дань светаго власиа [← не би требало да дајемо а ми ћемо давати] (Котр. 1333, №

[1] Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

76.30).[2] Недостатни или концесивни узрок (за разлику од фактивног узрока и евентуалног узрока, односно услова) није у стању да предодређује и усмерава реализацију управне радње као последице, али језичким експлицирањем овог типа узрока наговештен је реални или фактивни узрок као његова супротност – уп. и ѯ ѣсѣ сѣ ѯгодиѣьше ѣѯ ѿ вѣка : вєⷯ всакє нѯж|д|є : нь своиць хтѣннєць [← не зато што је то било нужно НЕГО зато што су то хтели] (Дубр. 1234-1235, № 8.4).[3] Истицање недостатног узрока има, уз то, прагматички значај "јер је комуникативна вриједност посљедице много већа када је она дата у присуству опонентног / спречавајућег него када би била дата у суодносу са дјелујућим узроком" (Kovačević 1992: 74).

Концесивност као израз неадекватног узрока, односно услова, премда семантички сложенија категорија која обједињује каузалност и адверзативност, свој синтаксички израз у старосрпској пословноправној писмености налази у формалним јединицама својственим каузалном, односно кондиционалном семантичком пољу.

2. У старосрпској пословноправној писмености концесива клауза уводи се везницима аще, акѣ, ако, кьда и да, који фунгирају и као конективни индикатори кондиционалне клаузе (Павловић 2006б: 113-138).[4] Концесивно аще и акѣ потврђено је искључиво у актима источне провенијенције, кьда и да у актима насталим у западним канцеларијама, док је ако – као и у сфери кондиционалности – територијално немаркирано.[5] Будући да се ради о поливалентним везницима,

[2] Истраживачки корпус чине фотографски снимци 680 старосрпских повеља и писама одабраних према територијалном, хронолошком и жанровском критерију. У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у овом раду, наводи се **(1)** ознака канцеларије (*Балш.* Балшићи, *Бранк.* Бранковићи, *Драг.* Драгаши, *Дубр.* Дубровник, *Кос.* Косаче, *Котр.* Котроманићи, *Лаз.* Лазаревићи, *Нем.* Немањићи, *Павл.* Павловићи, *Санк.* Санковићи) или адресанта, **(2)** година настанка акта, **(3)** број акта, према регистру у књизи *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености* (Павловић 2006а: 442-479), те **(4)** ознака реда у којем пример почиње и то, сем ретких изузетака, према фотографском снимку акта.

[3] У наведеном примеру експлициран је и недостатни (вєⷯ всакє нѯж|д|є) и фактивни узрок (своиць хтѣннєць) – што иначе није уобичајено – при чему је супротан однос међу њима јасно подвучен адверзативним везником нь (Korečný 1980: 510).

[4] Концесивна клауза може бити уведена и евентивним глаголом сьгодити се, што је потврђено примером ѯгодило би се ре|ч|ноⷣх г|д|нѯ сандалю али коⷣх ѡ|дь више ре|ч|епи|х|ь с нашѣⷧь градѡ|ц|ь рать или кою непрнѧзень нⷣать ца бгъ не дан · а или ѯа коє прндльжье да се и ѯа тои не ⷣоже ѯдрьжати · или не дати (Дубр. 1420, № 527.28).

[5] Распрострањеност форме **ako* у све три групе словенских језика указује на прасловенско порекло ове лексеме – у погледу даље етимологије не постоји сагласност: по Младенову то је спој везника **a* и заменице **kъo* (слично мишљење нешто раније понудио је Вондрак), док би према Бернекеру или Мејеу ову форму ваљало доводити у везу са праиндоевропском демонстративном заменицом **e-* /**o-* (уп. праиндоевропско **to-* и прасловенско **tako* према праиндоевропском **o-* и прасловенском **ako*) (Етимологический словарь 1: 65). Као показатељ кондиционалности, односно концесивности везник **ako* својствен је, пак, првенствено јужнословенским језицима док се на северу ово својство јавља само у траговима, поред прилошког *ako* 'како, колико' или везничког *ako* 'као, као што, како' (Korečný 1980: 44-45). Чак и ако се еквивалент јужнословенског кондиционалног, односно концесивног **ako* тражи у чешком, односно пољском *jak*, те украјинском и белоруском *як*, чему нису склони ни П. Скок (I: 20) ни

концесивно значење субординиране клаузе сигнализовано је контекстом и(ли) додатним формалним маркерима као што су лексема н, те одговарајући кореферентиупотребљени уз негирану суперординирану предикацију.

У готово две трећине примера концесивна клауза садржи лексему н,[6] која као индикатор релацијске коегзистенције неадекватног, односно недостатног услова и последице редовно прати концесивно аще и акѣ, док се у клаузама с везником ако јавља у скоро сваком другом примеру. Везници аще и акѣ у сфери концесивности практично функционишу као везнички склопови аще н, акѣ н, док концесивно ако може бити у контактној или дистактној позицији с оваквим н: то н сашь акѣ н ство|рн| чьто · сѵ̑нни коеи ѕа дш̑оу свою · не хоке мог бытн тврьдо wдь нныхъ · нже боу|д| по нещь вл|д|кы · (Нем. око 1200, № 3.73), н начѣховѣ мл̑нтн се н мл̑ь дѣатн кь прѣч|с|тѣн бг̑оми̑еры . аще н грѣшна иесвѣ · (Нем. 1343-1345, № 89.А131), да н ваше гспс|т|во ѕна ако н говоре лѣдне ере є мон|м|ь хотеннемь бг̑ъ ѕна нне (Андрија Мароjевић 1414, № 468.16), да ако нн сѣ н сгр|ѣ|шнли · н чтетѣ ѵ̑нннли w|д|ь кьда нн се молн ваше племенство ваше ради любовн · н добра ради волѣ некѣемо вн пр|ѣ|слѣшатн нь мѣ працлаго (Бранк. 1423, № 570.8).

Ф. Копечни (1980: 44-45, 233-237), док су аутори *Этимологического словаря славянских языков* (**ako* / **jako?*) (1: 65) по том питању релативно суздржани, **ako* израста у општекондиционалну конекцију само на јужнословенском простору (уп. Корепý 1980: 44-45). Међу јужнословенским језицима једини изузетак у погледу статуса кондиционалног, односно концесивног **ako* представља старословенски – у канонским споменицима везник ако, који аутори академијине *Граматике на старобългарския език* посматрају као варијанту везника ако, функционише као показатељ темпоралности (1993: 498), квалификативности (1993: 501), те као везник комплементне клаузе "при глаголи за речева, мисловна, сетивна и емоционална дейност" (1993: 482). На основу тога би се могло претпоставити да се кондиционално, односно концесивно ако на јужнословенским просторима развија у време или непосредно након настанка канонских споменика. Индикативна је у том смислу и чињеница да се у старосрпској пословноправној писмености напоредо са кондиционалним, односно концесивним ако све до краја XIV века и то углавном у источним канцеларијама користи акѣ као српски фонетски еквивалент старословенског кондиционалног аще (**ať e*). Старосрпско кондиционално, односно концесивно акѣ по свој прилици је претходило кондиционалном, односно концесивном ако, доживевши историјски период, да би онда у току неколико векова било смењено новим ако. Није јасно због чега се ова смена одиграла, али судећи по чињеници да се акѣ најдуже одржало у немањићким актима, ваља претпоставити да је центар ирадијације био на западном делу јужнословенске територије. Овакав претпостављени развој чини врло вероватном претпоставку да је кондиционално, односно концесивно **ako* "тврда варијанта" севернословенског *аче* које се у источнословенским језицима може изводити из прасловенског **ať e*, али не и у западнословенским (Корепý 1980: 37-38, 45). Ако је старосрпско ако, заиста, "тврда варијанта" севернословенског кондиционалног, односно концесивног *аче*, онда је и генеза старосрпских субординираних клауза на ако еквивалентна развоју одговарајућих клауза на *аче*. Према J. Бауеру (1960: 333-334), реченице на *аче* имале су првобитно вероватно карактер емоционално обојених ексклампативних реченица за које се временом везује кондиционално и концесивно значење. Концесивност се, при том, развија у случајевима када се ексклампативном реченичном структуром реаговало на разилажење двеју ситуација, а уколико разилажења није било настајало је кондиционално значење. Лексема *аче* имала је примарно, вероватно, вредност деиктичког узвика *гле*.

[6] У погледу синтаксичког статуса овог *и* у литератури не постоји сагласност. J. Бауер (1960: 332) за старочешки истиче да се "někdy po *ač* kladlo v ý t i k a c í *i* (obvykle hned za spojku)". За С. Е. Морозову (1973: 208) то је просто везник *и*, док П. Мразовић (1990: 536) савремено српско *и* у концесивним клаузама сматра партикулом.

У сваком четвртом примеру концесивне клаузе уведене везником ако управна реченица садржи прилошки или предлошко-падежни кореферент (за то, за тоꙋзн сьвадоꙋ) каузалног типа уз који се реализује негирана суперординирана предикација, те је концесивна релација практично индикована одговарајућом структуром супероординиране клаузе: ако ѥ сиде и ратко бил прилѣль к себе ошчинѫ за то дене нѣ делга та седь терге продаль (Котр. 1355, № 125.18), ако ли коꙗ сва|д| бѫде дѫбровникѫ с конць годѣ властелинщ|и| цр|с|ва ли · за тѫзн свадѫ да не ратѫю (Нем. 1362, № 147.10), ако би го|д|нь воѥвода степань или ѡдь више реченне|х| ндао з дѫбровникщь или с коѥць насъ или коию непрьꙗзань и да ѭ и за тон погинѫть не доре (Дубр. 1438, № 615.39).

Битан формални диференцијални фактор који одваја концесивну клаузу од њених кондиционалних еквивалената јесте управо негираност суперординиране или субординиране предикације. Наиме, концесивној клаузи с негираном предикацијом у начелу одговара кондиционална клауза с афирмативном предикацијом и обрнуто, као што, с друге стране, негираној суперординираној предикацији детерминисаној концесивном клаузом по правилу одговара афирмативна суперординирана предикација детерминисана кондиционалном клаузом и обрнуто:

зато ако нинн ѯзрокь не би|т| биль ндаль би доки къ свонць прилателе|и| да се ш нидн видишь (Дубр. 1399, № 290.13),

и ако врѣме донесе тере нзгоꙋби монастирь тезн детохне выше писанне · да нѣсмо : волни рети ... не дадо вы нида · (игуман Никодим 1395-1396, № 241.70),

ако би се згодила смрть катарини да не ндаль довести ѯ кѫкѫ ѯ свою нѫне жене за кѫкницѫ (Кос. 1410, № 419.23),

зато ако нинн ѯзрокь [] би|т| биль ндаль би доки къ свонць прилателе|и| да се ш нидн видишь (Дубр. 1399, № 290.13);

и ако врѣме донесе тере нзгоꙋби монастирь тезн детохне выше писанне · да [смо] волни рети ... не дадо вы нида · (игуман Никодим 1395-1396, № 241.70);

ако би се згодила смрть катарини да [] ндаль довести ѯ кѫкѫ ѯ свою нѫ женѫ за кѫкницѫ (Кос. 1410, № 419.23).

Будући, међутим, да и кондиционална и концесивна предикација могу бити негиране, а да се конкретно значење сигнализира контекстом, одрична речца сама по себи не може бити минимални индикатор ни концесивности ни кондиционалности.

Концесивном клаузом може у начелу бити идентификована евентуалнореална или ирелна концесивност, што у старосрпској пословноправној писмености – с обзиром на ограничену егземплификацију – долази до изражаја тек у бледим назнакама. Наиме, везници аще, акѣ, ако и кьда регистровани су искључиво у сфери еветуалнореалне концесивности, док једина потврда концесивне клаузе с везником да илуструје ирелну концесивност.

3.1. Реална концесивност – као и фактивни узрок, уосталом – у погледу релативне хронологије с управном ситуацијом може бити (а) у симултаном, или (б) у сукцесивном односу.

Симултаност корелативних радњи у начелу подразумева имперфективност субординиране концесивне предикације, док је суперординирана предикација аспекатски немаркирана. У сфери симултаности наспрам суперординиране предикације граматикализоване презентом, аористом, потенцијалом, императивом, те оптативном перифразом *да* + *презент* реализује се субординирана концесивна предикација формализована презентом или потенцијалом, при чему су регистроване следеће комбинације:[7]

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [*ако* + $V_{(ПРЕЗ)}$]} *ако бань и негови синове и негове снеке мѫшкои главе и не бѫдѫ господа хомискои земли или ѡпкина дѫбровачка даекомо ѡнѣи добитакь на кнѣи дань светаго власиа* (Котр. 1333, № 76.30), *да и ваше гсп|т|сво зна ако и говоре лѫдне ере є мон|м|ь хотеннемь бѣ зна мне* (Андрија Маројевић 1414, № 468.16);

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [*ако* + $V_{(ПОТ)}$]} *ако би мѫ и кривн [били] ваша велнкость добро зна нер нидало ѕ славнѣхъ записехъ г|д|е србьске цегю ннѣми законн и слободьшнна ми да не море дѫбровчанинь дѫбровчаннна ждати ѕ нечемь* (Дубр. 1422, № 547.18);

{$V_{(АОР)}$ + [*аще* + $V_{(ПРЕЗ)}$]} *и начеховѣ мѧнти се и мѧ дѣати кь прѣч|с|тѣи бгомтеры . аще и грѣшна кєвѣ* · (Нем. 1343-1345, № 89.A131);

{$V_{(ПОТ)}$ + [*ако* + $V_{(ПОТ)}$]} *зато ако инни ѕдрокь не би|т| биль нидаль би доки кь своиь приателе|м| да се ш нии видишь* (Дубр. 1399, № 290.13);

{$V_{(ИМПЕР)}$ + [*ако* + $V_{(ПРЕЗ)}$]} *молимо те не вѣрѫи ако ти тко ино говори* (Дубр. 1418, № 505.41);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [*аще/акіе/ако* + $V_{(ПРЕЗ)}$]} *и ѡ|д| мене аке и грѣшнь кесть проклеть да кесть* · (Нем. 1276-1282, № 38.39), *да к|с| проклеть ѡ|д| всѣхъ стыхъ и ѡ|д| мене ако и грѣшьнь кесть* . (Нем. 1313-1316, № 55.77), *да нма клет'вѫ доль кгѡ . и запрѣщенне стихъ ѡц̃ь тн̃і . и ѡ|д| на|с| аще сло и грѣш'нн* (Драг. 1375-1376, № 174.42), *и да к|с| прокле|т| ѿ в'сѣ|х| стн|х| · и стн|х| хтиторь срьп|с|кн|х| и ѡ|д| на|с| · аще и грѣ|ш|нн к|с|ин* · (Лаз. 1389-1402, № 311.33);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [*ако* + $V_{(ПОТ)}$]} *ако би г|д|нь воєвода сандаль или кон ѡ|д| вниже речени|х| нидаль з дѫбровнико|м| рать или с коемь нась или кою непримаѕань да мѫ и за тои не море погннѫти* (Дубр. 1431, № 596.25).

Сукцесивност корелативних ситуација увек је остварена као антериорност концесивне ситуације у односу на управну ситуацију. У овом типу хронолошке релације наспрам аспекатски немаркиране суперординиране предикације граматикализоване презентом, футурском конструкцијом, императивом, те оптативном перифразом *да* + *презент* реализује се субординирана, по правилу перфективна, предикација формализована презентом, перфектом, те потенцијалом, при чему су регистроване следеће комбинације:

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [*ако* + $V_{(ПФ)}$]} *ако к сиде и ратко бнл прнкель к себе ѡпчннѫ за то мене нѣ делга ма семь терге продаль* (Котр. 1355, № 125.18);

---

[7] Ради економичнијег предочавања грађе у раду су, сем уобичајених скраћеница, употребљени и следећи симболи: {} – реченични комплекс са зависном концесивном клаузом, [] – зависна концесивна клауза, V – предикација.

{$V_{(ФУТ)}$ + [АКЄ + $V_{(ПРЕЗ)}$]} то и сашь аке и ствоⷪрн| чьто · сⷮтинн коен за дⷣшоу свою · не хоке шоу бытн тврьдо ошь нныхъ · нже боуⷪд| по неⷧь влⷪдⷦкы · (Нем. око 1200, № 3.73);

{$V_{(ФУТ)}$ + [АКО + $V_{(ІФ)}$]} да ако нн сѫ и сгрⷤ|шили · и ттетѫ ѫчиннли ошⷪдь кьда нн се шоли ваше племенство ваше ради любови · и добра ради воле некюемо вн прⷤ|слѫшати нь ѭ пращамо (Бранк. 1423, № 570.8);

{$V_{(ФУТ)}$ + [кьда + $V_{(ІОТ)}$]} ѫ тон нше некюешь повратнⷮ| що ѥ ѫзель воюеⷪд|а петарь тⷦль нашⷦль трьгоⷪв|цемь кьда вн видⷦль да некѥ векѥ ⷯ. лнтⷪрⷪь цⷬрнна новобрⷪд|ьска на годнще врⷤ|дна бнⷮ| · (Дубр. 1417, № 495.15);

{$V_{(ИМПЕР)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} не забавнте нⷧ| ако сѫ шного стоꙗали керь нⷯ| ли ѫдрьжасшо (Дубр. 1402, № 314.6), и ако сѫ ѫ чешь по невѣсти ѫашли како шладн людье ваша шлⷪс|ть простн и прⷤ|ѣⷪзрн шноⷪг| шолнмо славѫ гⷪс|птва вн (Дубр. 1422, № 542.37), ако сѫ и ѫ чешь ѫашли како люди шладн · ѫшилѥно шолнмо славѫ гⷪс|птва вн наась цѣкꙋ свонхъ прнꙗтель прⷤ|ѣⷪзрн и простн наашь (Дубр. 1422, № 547.23);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ПРЕЗ)}$]} ако лн се сваде с кншь годѣ властелннѡⷧ| црⷪс|ва лн . ннⷯ| трьговцн · да ходе своⷠⷪд|но по ѯемли црⷪс|ва лн а да за тѫзн властельскѫ свадѫ да не нмаю ѯабаве (Нем. 1362, № 147.14), ако лн коꙗ свⷪд| бѫде дѫбровнникѫ с конць годѣ властелннѡⷧ| црⷪс|ва лн · за тѫзн свадѫ да не ратꙋю (Нем. 1362, № 147.10), а ако се оннѯн ка~лоуґюрнѥ прѣставе кон те оу ннⷯ| келїаⷯ| бытн · да нѣ волень шонастнрь да ншь реⷮ| ѿпадоше вн шнаѯн адрьфата (игуман Никодим 1395-1396, № 241.66), и ако врѣше донесе тере нѯгоубн шонастнрь теѯн цетохнѥ выше писанне · да нѣсшо волнн ретн гⷪс|погн куⷪрⷪа еуⷪгⷪнїн нлн гⷪс|ноу кнезоу стефаноу нлн гⷪс|ноу влькоу нлн дьшерець гⷪс|погѥ куⷪрⷪь еуⷪгⷪнїѥ · нѯгоубнсшо цетохїѥ ваш прнложен'не не дашо вы ннша · (игуман Никодим 1395-1396, № 241.70);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} ако се що на нѥга гⷪс|птво |тⷮн расрьднло за коѥ годн нѥгово неѫмѣньѥ нлн за ѯла члобѣка кон гⷪс|птво |тⷮн на грⷤ|ѣⷯь наводн да ти бѫде шлⷪс|ть ошледавь тере се сшиловать н ошон нланье не хотѣть ѭ ѫзетн · (Дубр. 1415, № 480.8);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ІОТ)}$]} н ако бн дошла нѣкоꙗ снла на граⷪд|ь нашь що ѣ̄ъ не дан прⷤ|ѣшн чешь не бнсшо шогли бнтн нлн ѫгрн нлн тѫрцн нлн тко ннн н ѫспросе ни гⷪс|на влка н гⷪс|пгю шарѫ н ннⷯ|ь децѫ н ннⷯ| нланне да нⷯ|ь не дашо (Дубр. 1390, № 216.11), да нⷯ|ь не дашо недношѫ ч̄вкѫ на свеⷮ| ако бнсшо добнⷧ| ннцн вьⷭ| свѣть (Дубр. 1390, № 216.13), ако бн |нⷧ| вьⷭ| свѣть говорнль да ѫчнⷧнⷧшо нѣкое лѫкавство н неправдѫ нлн беѯаконне ѡ главе гⷪс|на влка н гⷪс|пге шларе н ннⷯ| нланню да не прнцемо нкоцѫ на свеⷮ| за тоѯн що ке бнⷮ| на ннⷯ| ѯло (Дубр. 1390, № 216.18), ако ли бн вьсе благо ѡⷣ| свѣта ѫнѣль · соболь нлн нно що ѫчиннль да ѭ ѥ вѣра н слобода (Дубр. 1400, № 303.20), ако бн се ѯгодила сиⷬть катарнни да не нмашь довести ѫ кѫѣ ѫ свою ннѫ женѫ за кѫѣницѫ (Кос. 1410, № 419.23).

2. У погледу апсолутне хронологије, граматикализација евентуалнореалног концесивног узрока врло је блиска граматикализацији евентуалнореалног услова. Наиме, предикација субординиране концесивне клаузе граматикализује

се (а) у сфери актуелне концесије презентом глагола имперфективног вида, (б) у сфери прошле концесије перфектом, те (в) у сфери будуће концесије презентом глагола перфективног вида, презентом глагола имперфективног вида (чија је футуралност контекстуално сигнализована), те потенцијалом:

(У СФЕРИ АКТУЕЛНЕ КОНЦЕСИЈЕ)

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [ако + $VI_{(ПРЕЗ)}$]} да и ваше гсп|т|сво ⁊на ако и говоре лѣдне ере є мон|м|ь хотеннемь бг̑ь ⁊на нне (Андрија Мароjевић 1414, № 468.16);

{$V_{(АОР)}$ + [аще + $VI_{(ПРЕЗ)}$]} и начѣховѣ мл̑нти се и мл̑ь дѣѭти кь прѣч|с|тѣн бг̑омт̑еры . аще и грѣшна иесвѣ · (Нем. 1343-1345, № 89.А131);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [аще/акіе/ако + $VI_{(ПРЕЗ)}$]} и ѡ|д| мене аке и грѣшнь иесмь проклеть да иесть · (Нем. 1276-1282, № 38.39), да ѥ|с| проклеть ѡ|д| всѣхь с̑тыхь и ѡ|д| мене ако и грѣшьнь иесмь . (Нем. 1313-1316, № 55.77), да нма клет'вѫ домь егѡ . и ⁊апрѣщенне с̑тнхь ѡц̑ь тн̑і . и ѡ|д| на|с| аще сло и грѣш'ни (Драг. 1375-1376, № 174.43);

(У СФЕРИ ПРОШЛЕ КОНЦЕСИЈЕ)

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} ако ѥ сниде и ратко бнл прнѥль к себе ѡпчннѫ ⁊а то мене нѣ делга ꙗ семь терге продаль (Котр. 1355, № 125.18);

{$V_{(ФУТ)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} да ако нн сѫ и сгр|ѣ|шили · и ттетѫ ѫтннли ѡ|д|ь кьда нн се мол ваше племенство ваше ради любови · и добра ради волѥ некѥмо ви пр|ѣ|слѫшати нь мѫ пращамо (Бранк. 1423, № 570.8);

{$V_{(ИМПЕР)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} не ⁊абавнте н|м| ако сѫ много стоꙗли иерь н|х| мн ѫдрьжасмо (Дубр. 1402, № 314.6);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ПФ)}$]} ако се що на нѥга г|с|птво |т|н расрьдило ⁊а коѥ годи нѥгово неѫмѣньіе нли ⁊а ⁊ла чл̑вка кон г|с|птво |т|н на гр|ѣ|хь наводи да ти бѫде мл|с|ть ѡгледавь тере се сминовать и ѡнон мланье не хотѣть мѫ ѫзети · (Дубр. 1415, № 480.8);

(У СФЕРИ БУДУЋЕ КОНЦЕСИЈЕ)

{$V_{(ФУТ)}$ + [акѥ + $VP_{(ПРЕЗ)}$]} то и самь аке и ство|рн| тьто · с̑тнн коен ⁊а дш̑оу свою · не хоке моу бытн тврьдо ѡдь иныхь · нже боу|д| по немь вл|д|кы · (Нем. око 1200, № 3.73);

{$V_{(ДА\ +\ ПРЕЗ)}$ + [ако + $VP_{(ПРЕЗ)}$]} ако ли се сваде с кнмь годѣ властелнн̑ѡ|м| цр|с|ва мн . нн|х| трьговцн · да ходе свобо|д|но по ⁊емли цр|с|ва мн а да ⁊а тѫ⁊н властельскѫ свадѫ да не мламо ⁊абаве (Нем. 1362, № 147.14);

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [ако + $VI_{(ПРЕЗ)}$]} ако бань и неговн снновє и негове снеме мѫшкон главе и не бѫдѫ господа хомскон ⁊емли мн ѡпкнна дѫбровачка дамо ѡнⷯн добнтакь на кнⷯн дань светаго власна (Котр. 1333, № 76.30);

{$V_{(ПРЕЗ)}$ + [ако + $V_{(ПОТ)}$]} ако би мѫ н крнвн [били] ваша велнкость добро ⁊на иерь нмамо ѫ славнѣхь ⁊апнсехь г|д|е срьбьске мегю инѣми ⁊аконн и слободьщинами да не море дѫбровчаннь дѫбровчаннна ѫдати ѫ нечемь (Дубр. 1422, № 547.18);

{$V_{(ФУТ)}$ + [кьда + $V_{(ПОТ)}$]} ѫ тон ниле некѥшь повратн|т| що ѥ ѫзель воѥво|д|а петарь тѣмь нашѣмь трьго|в|цемь кьда би видѣль да некѥ векѥ І. лит|р|ь ц̑рнна новобр|д|ьска на годнще вр|ѣ|дна би|т| · (Дубр. 1417, 231.15);

{$V_{(пот)}$ + [ако + $V_{(пот)}$]} зато ако нннн ѯдрокь не бн|т| биль нидаль би докн кь своидь прнпателе|и| да се ш нндин вндншь (Дубр. 1399, № 290.13);

{$V_{(да + през)}$ + [ако + $V_{(пот)}$]} н ако бн дошла нѣкоіа снла на гра|д|ь нашь ... да н|х|ь не дадо (Дубр. 1390, № 216.11), ако бн г|д|нь воєводa сандаль нли кон ѡ|д| вншє речєнн|х| нидаль з дѯбровнико|и| рать нли с коиець нась нли кою непрнпазань да ие н за тон не ідоре погинѯти (Дубр. 1431, № 596.25).

4. За разлику од евентуалнореалног концесивног узрока за кога говорни субјекат не зна у каквом је односу са реалношћу, за ireални концесивни узрок се зна да је у контрадикцији са стварношћу. Ова семантичка опозиција је формално верификована у савременом српском језику у сфери реченичне субординације (уп. Милошевић 1985: 36; Mrazović 1990: 536) начелним везивањем ireалне концесије за клаузе уведене везником *да ...и*.[8] Најава оваквог правца развоја могла би се, можда, тражити у примеру всє ѡвон цю сн напнсаль на нашега кнеза нѣ се ідогло згѡдитн да се ѥ вьсе ѕ ѥдан дань згодило нли ѕчннило · (Дубр. 1422, № 546.5).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bauer, Jaroslav (1960), *Vývoj českého souvětí*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd,

Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис (1993), София: Издателство на Българската академия на науките.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Под редакцией О. Н. Трубачева], Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка,

Kovačević, Miloš (1992), *Kroz sintagme i rečenice*, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kopečný, František; Šaur, Vladimir; Polák, Václav (1980), *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha: Československá akademia věd.

Милошевић, Ксенија (1985), *Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 15/1, Београд – Приштина – Тршић, 33-44.

Морозова, С. Е. (1973), *Сложноподчиненное уступительные предложения*, – Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения, Москава: Академия наук СССР, 208-214.

Mrazović, Pavica; Vukadinović, Zora (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance,* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

[8] Уп. *Да је јуче и падала киша* [а знамо да није], *исто бисмо ишли.*

Павловић, Слободан (2006а) *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.

Павловић, Слободан (2006б) *Кондиционална клауза у старосрпској пословноправној писмености*, Јужнословенски филолог, LXII, 2006, Београд, 113-138.

Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb: JAZU.

Slobodan Pavlović

DER KONZESSIVSATZ IM ALTSERBISCHEN GESCHÄFTLICH-RECHTLICHEN SCHRIFTTUM

ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Arbeit wird eine Strukturierung des Konzessivsatzes im altserbischen geschäftlich-rechtlichen Schrifttum erörtert, das seit Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts – im Kontext des Kulturmodells der homogenen Diglosie – als einer der vollständigsten funktionalen Repräsentanten der serbischen Sprache fungierte. Kognitive Opposition, eventuell-reale ~ irreale Konzession im geprüften Korpus, hat keine formelle, syntaktische Verifikation. In der Sphäre der irrealen Konzession – die in diesem Funktionalstil pragmatisch ganz marginalisiert ist, und deren minimaler Indikator der Kontext ist – erscheinet das Satzmodell mit der Partikel bzw. Konjunktion да. In der Sphäre der eventuell-realen Konzession sind die Satzmodelle registriert, die mit den Konjunktionen аще, аките, ако, кьда eingeleitet wurden.

UDK 81.161.2(497.113)09
Nad'G.H.

Михајло Фејса, Одсек за русинистику
Михайло Фейса, Оддзелєнє за русинистику

АБСТРАКТ

«Скенирање» проблема, тежња перфекционизму у обради, укључивање поредбено-историјског метода и извођење закључака према ситуацији на терену – то су основне карактеристике не преобимног лингвистичког стваралаштва професора Хавријила Х. Нађа. Али и у обиму у коме је, његов рад на правопису и уређивању система русинског језика веома је значајан. Утицај на формирање правописних правила и погледа Николе Н. Кочиша нису занемарујући. Лингвистички лик Хавријила Х. Нађа представља неопходну и драгоцену везу између Хавријила Костељника и Николе Н. Кочиша, обезбеђује континуитет у изучавању русинске речи и потпомаже прелазак русинског народног говора у стандардизован и стандардан језик.

Кључне речи: русински језик, правопис, Хавријил Х. Нађ.

ЛИНҐВИСТИЧНА ТВОРЧОСЦ ГАВРИЇЛА Г. НАДЯ

Од дня народзеня Гавриїла Г. Надя дзелї нас часови интервал од 94 рокох. Професор Надь народзени 17. априла 1913. року у Старим Вербаше, дзе закончел и основну школу и осем класи Державней реалней ґимназиї. 1936. року дипломовал на Филозофским факултету у Беоґрадзе на ґрупи Сербски язик зоз старославянским язиком и историю югославянскей литератури з теорию литератури. Студиранє му оможлївело упознац ше зоз лингвистичнима попатрунками значних лингвистох перших деценийох двацетого вика. Судзаци по його обявйованей лингвистичней творчосци, хтора облапя, як обачує А. Д. Дуличенко, два периоди у историї литературного язика Руснацох – предвойнови и цали повойнови (Дуличенко, 2002: 174; 1985, 18), на Надя науковца-лингвисту найвецей уплївовали А. Белич, П. Дьордїч, С. М. Кульбакин и Р. Кошутич.

З обласци лингвистики Гавриїл Надь обявел шицкого трицец штири роботи. Тоти роботи, позберани у книжки *Лингвистични статї и розправи*, друковало *Руске слово* 1983. року (170 боки). Дзевец нєзакончени роботи обявени постґумно под насловом *Прилоги до историї рускоґо язика* (Руске слово, 1988, творя 161 бок). У коцурскей ОШ „Братство-єдинство", дзе препровадзел най-

векшу часц свойого роботного вику (1954–1979), преподавал руски (мацеринcки), сербски (сербскогорватски), русийски и нємецки язик.

Перша робота му публикована 1934. року под час студентских дньох у *Руских новинох* у форми *Писма о правопису*, хторе задумане як одвит на питанє чи треба *с. Петро* писац з малу, чи з вельку букву. Сам початок одвита одкрива Надьово стаємне становиско: «Зна ше», пише вон, «же вопроси того роду у язику конвенционални, же вопрос: кеди ше пишу вельки букви, а кеди мали букви, то ствар догварки. Учени людзе, з жаданя да пишу шицки єднак, тримаю ше того цо думаю же найлєпше и цо найлєпше одвитує духу дотичного язика». Дух язика, як нєгзактно мерлїва катеґория, при Надьови у остатньй инстанци представя тото цо потвердзує жива бешеда, а цо предняци зазначую у писме. На драги глєданя ришеньох хтори одвитую духу руского язика Надь ше будзе находзиц по конєц своєй лингвистичней дїялносци. Анї єдно заключенє нє виведзе, а же би пред тим нє окончел вичерпну анализу язичней реализациї. Дзекуюци детальней дескрипциї и младоґраматичарскому поровнуюцо-историйному приступу, Надь доходзи по заключеня хтори скоро по правилу точни.

Уж перша статя-писмо одкрива єдно з двох основних подручох його интересованя – правопис. Прето препатриме перше роботи пошвецени правописним проблемом и їх заключни констатациї. На три заводи 1934. року, одвитуюци Миронови на питаня, знова у форми писма, Надь обробює одредзени правописни проблеми хтори ше дотикаю скоро шицких файтох словох. У *Руским календаре за югославянских Русинох на рок 1936*, на питанє цо лєпше писац, *отца* чи *оца*, вон братови Дионизийови дава одвит же форма *оца* оправданша прето же форма *отца* архаїчна. Тота робота интересантна прето же у нєй по перши раз приходзи до вираженя Надьов характеристични етимолоґийно-контрастивни поступок и прето же вона, з єдного боку, представя полемику зоз Костельниковим способом писаня, а з другого боку, перши оштрейши виступ процив пракси двойного писаня. У *Руским народним календаре на прости рок 1947. рок* Гавриїл Надь ше заклада за конструкцию *зависни од*, док конструкцию *зависни о* третира як горватизм.

За любительох нашого язика обявйовал єдну мини-серию правописних вежбох и поукох у *Пионирскей заградки* од марца 1949. по фебруар 1950. року. Надь-методичар и Надь педаґоґ пробовал одклонїц общи гришки у писаню при дзецох перших класох ученя мацеринского язика. Науково патраци, вредносц тей серии нє велька, алє, по нашим думаню, успишне є пробованє же би ше при подростку виволала любов ґу рускому язику. Же би ше приближел возросту, Надь хасновал форму диялоґу дзецох-школярох на секциї мацеринского язика. З драматизацию ше вон зяви ещи раз 1970. року у статї *Древо славянских язикох*, ґу хторей ше врациме познєйше.

З цильом же би ше по школох писало на исти способ и же би було виєдначеносци при видаваню наших публикацийох отримани Курс виучованя на-

шого язика у Руским Керестуре у августу 1950. року. Надьова робота *З нашого правописа* унапрямена на конкретни места нєвиєдначеносцох (писанє зложених словох зоз префиксами *без-, об-, од-, над-, под-, пред-, роз-, з-/с-*; писанє виведзених словох зоз суфиксами *-ка, -ки, -ко, -ски, -ство, -чок, -чик*, зоз законченями компаратива *-ши*, инфинитива *-ц* и императива *-це, -ме*). Значна и його виява о природи нашого правописа, хтори «з часци нєфонетични, т.є. етимолоґийни», прето же нє маме за кажди глас окремну букву и же одступаме у двох случайох од Аделунґового принципа «Пиш як гуториш» и то (1) кед нє означуємe пременку конєчних консонантох пре директну блїзкосц окремних словох, напр. *Веш себе, Шнїх кури, Диш пада* и (2) кед нє означуємe пременку консонантох у рамикох слова, напр. *друшка, джопка, кнїшка, брацки, прецце.*

У розправи *Пейсаж чи пейзаж* (1958) Надь ше заклада за *пейзаж* прето же на тот способ слово у нашим гласовним облєчиве, а так глаши и у других язикох.

Двоєня *крадки* чи *кратки* (`*Крадки*` *чи* `*кратки*`, 1960), *иньше* чи *инше* (`*Иньше*` *чи* `*инше*` 1960), `*меньши*` чи `*менши*` (*Фурма компаратива придавнїка* `*мали*`, 1965), *туньши* чи *тунши* (*О фурми компаратива прикметнїка* `*тунї*` *у бачваньскосримским руским литературним язику*, 1970), *плїтки* чи *плїдки* (`*Плїтки*` *чи* `*плїдки*`, 1971) у сущносци реторични кед ше уключи етимолоґия и компаративна ґраматика славянских язикох, праве так як то Надь и зробел. Значи: *кратки, инше, менши, туньши, плїтки.*

У подполносци ше складаме зоз констатациями А. Д. Дуличенка у вязи зоз значеньом Гавриїла Г. Надя у обласци рускей ортоґрафиї (Дуличенко, 1985: 20). Дуличенко точно обачує же у *Писму о правопису* конкретизоване правило Г. Костельника о писаню велькей букви и дати правила кеди ше вельку букву нє хаснує (напр. *Коцур*, алє *коцурски*). Зоз статю *З нашого правописа* Надь поставел „велї роки єдини правдиви ориньтир у зложених питаньох рускей ортоґрафиї. Значносц тей роботи ше зачувала по нєшкайши днї, понеже єй шицки препоруки приял М. Кочиш и уткал до `Правопису руского язика` (1972)". Правила ше дотикаю, як зме наведли висше, писаня словох зоз префиксами и суфиксами. З оглядом же Гавриїл Костельник хасновал термин *писовня*, можеме визначиц же Гавриїл Надь, уж од своєй першей обявеней статї (*Писмо о правопису*, 1934), як нашлїдство охабел и сам термин *правопис.*

У другим подручу – морфолоґиї – етимолоґия, мож повесц, ещи заступенша. При спатраню проблемох вон руша од стану у старославянским и, прейґ стану у староруским, доходзи по стандардни восточнославянски, заходнославянски и язики карпатского и панонского окруженя.

Векшина роботох з морфолоґиї представя доробок або виправок Костельникових замеркованьох у *Граматики бачваньско-рускей бешеди* (1923). Так напр. робота *Специфичносц нашей бешеди (1946)* указує же дїєсловни прикметнїк за прешли час на законченє *-вши*, з винятком *бувши*, нєпродуктивни и

же приклади Гавриїла Костельника *шеднувши, покупавши, зомлєвши, зробивши, скравши* нє стоя.

У статї *Питанє рода у фурмох перфекта у бачваньскосримскей рускей литературней бешеди* (1967) Надь дополнює нєпрецизну формулацию Костельника и наглашує же у формох прешлого часу присутни и женски и стреднї род, а нє лєм хлопски. Тоту тематику Надь дотика и у єдиней роботи публикованей лєм на сербским язику *К питању рода у личним глаголским облицима* (1937) дзе обробює єдно специфичне хасновање форми стреднього роду перфекта у народних шпиванкох. Статя *Питанє хасновања фурмох презента за трецу особу єднини и множини помоцного дїєслова `сом` у бачваньскосримским руским литературним язику* (1968) препоручує уношенє формох *є* и *су*, хтори Гавриїл Костельник випущел у случайох кед субєкт виреченя нєвиповедзени.

У роботи *Даскельо слова о locat. sing. меновнїкох стреднього роду на -о* (1936) Надь прецизує же законченє *-у* треба после *к, г, х* (напр. *о оку, о млєку, о уху*), а после других консонантох треба давац першенство законченю *-е* (хторе походзи од *Ѣ*); за законченє -у гвари же є розширене под уплївом сербского язика. Значи: *у писме, у пеклє, у нєбе* итд. скорей як *у писму, у пеклу, у нєбу* итд. Ортоґрафиї *Ѣ* Надь 1968. року пошвеци статю *О знаку Ѣ у першей друкованей книжки на язику югославянских Руснацох*, одкриваюци же у тексту идилского венца *З мойого валала* нє водзене рахунка о етимологиї словох у случайох писаня *Ѣ*.

Меновнїк *глад* у руским язику хлопского роду и без потреби кеди-нєкеди преходзи до женского по угляду на ситуацию у сербским (оп. *О меновнїку `глад`, 1959*). Тиж так, по Надьови, досц лєм форма множини *перши* и форма меновнїка *стан* (оп. *`Перши` чи`перша`*, 1963; *О меновнїку `станє` у руским язику*, 1975), при чим форми *перша* и *станє* нєнужни. До форми *перша* пришло под уплївом сербского (серб. *прса*), и, понеже „о семантичней диференциациї медзи тима двома фурмами нє може буц ані слова", вона нє нужна у руским язику; „наш меновнїк стреднього роду *станє* по значеню одвитує сербскогорватскому *стајање*, а сербскогорватскому меновнїку *стање* одвитує по значеню меновнїк мужеского роду *стан*".

Ґенитив єднини меновнїкох хлопского роду типа *Дюра*, по виглєдованю обсяжного конкретного материялу, требал би глашиц *Дюри*, а нє *Дюру* (оп. *О Ґенитиве єднини меновнїкох мужеского роду типа `Дюра`*, 1966).

У статї *`Злата металия` чи `златна металия`* Надь ше заклада за прикметнїк *злати*, а *златни* трима за звишок, як сербокроатизм. Микола М. Кочиш зявйованє прикметнїка *златни* оквалификує як резултат дїйствованя системи, при чим уплїв сербскогорватского язика секундарни, а прикметнїк *злати* премесци до архаїзмох и до поетского словнїка. Мож прилапиц констатацию Ю. Тамаша же Надь тоту полемику страцел (Тамаш, 1983: 13), алє нє и же до того пришло прето же го ирационална катеґория язичного чувства, односно духу

язика зведла на погришну драгу. Гавриїла Надя до його заключеня без гришки приведла (1) насампредз поровнуюца анализа славянских язикох старославянского, восточнославянских (русий., укр., билорус.) и заходнославянских (поль., слов.) и (2) конкретне (нє ирационалне) потвердзенє о существованю -т- форми у руским язику у значеньох "направени зоз злата", "як злато" и "мили". Полемика страцена скорей пре нєприпознаванє же язик на нових просторох, подпомогнути з аналоґию власного фонда словох (*червени, желєни, красни, -на, -не*) и стимуловани зоз окруженїском (серб. *златан, златна, златно, златни, златне, златна*) може прияц и дацо цо наисце нє мал. Прето Гавриїл Г. Надь давал першенство и хлопскому роду меновнїка *глад* (серб. *глад* женского роду) у *О меновнїку глад* и законченю локатива на *-е* у *Даскельо слова о locat. sing. меновнїкох стреднього роду на -о* („сербски способ висказованя думох" на *-у*). Надь ше скорей оглушел на Фердинанда Бриноа, хторого цитира на єдним месце же у випитованю фактох у обласци язика треба робиц з методичну точносцу и „нє треба претендовац на строги квалификациї". Маюци то на розуме, Гавриїл Надь нє обявює вельо. Тото цо обявел преходзело процес ревидираня ревизийох и резултовало зоз заключенями хторим, з тим винїмком, мало цо мож пригвариц.

Намагаюци ше ґу перфекционизму, дзевец свойо роботи вон нє приведол по конєц. З нїх настала єдна цала кнїжка видрукована постґумно (1988). Окремну увагу у нєй прицагую два вельки проєкти. Перши то *Пораднїк о бачваньскосримскей рускей терашнєй бешеди (и єй правопису)* хтори мал радзиц, а нє обовязовац коло нормох нашого язика, а хтори у публикациї на букви А. Други то *Нарис за курс терашнєй бачваньскосримскей бешеди* у хторим Надь теорийно розпатра цо то язик и як на ньго треба патриц. Же би ґраматична анализа була дата на науковей основи, вон пропагує три идеї: (1) идею о єдинстве язика и думаня, (2) идею о язику як социялним зявеню и (3) идею же язик историйна катеґория.

Часц Нариса „О месце нашого язика медзи другима язиками" и уж спомнута статя *Древо славянских язикох* (1971) як кед би ше дополньовали, а обидва роботи, вєдно зоз прилогом *Дацо о розвою нашого кнїжкового язика*, як кед би творели цалосц. У драматизациї *Древо славянских язикох* автор ше зявює и у першей особи множини, и у першей особи єднини (як особа *Я*), а у цеку годзини слово доставаю Яни, Марча, Меланка, Микола, Леонка, Єленка, Силви, Дюра, Павлинка, Янко, Серафина, Мижо, Сенка, Юлин, Фемка, Йовґен и Владко. Автор, у першей особи множини, у уводней часци тей роботи, наглашує же попробує дац материял за дискусию у вязи зоз методску єдинку таку яка є формулована у Наставней програми за 8. класу и експлицитно пише же „материял котри ше виклада и як ше виклада – дискутабилни, и я модлїм почитованих слухательох же би з нужну сцерпезлївосцу обрацели увагу на ньго". У цеку годзини школяре одвитую на питаня професора (особи *Я*). Мижо толкує же „Наш руски народ и украïнски – то исти народ. Вон лєм, зос своїм меном ту,

конарчок українского народу, так як цо, наприклад, Бунєвци, зос своїм меном у Бачкей, конарчок, громадка горватского народу". Сенка пояшнює же нашо прадїдове пришли до Бачкей зос старого краю пред вецей як двасто роками вироятно зоз меном Русин, а медзи собу ше служели ище зоз назву Руснак (по А. Г. Преображенским од назви рики Русни), а нє Українєц, док ше и нєшка медзи собу так волаю". Йовґен додава же наша руска бешеда спада до восточнославянскей ґрупи и же „як литературни язик вона окремни – руски язик. Ище у пиятей класи зме запаметали же тому язику у основи наша народна бешеда котра представя диялект украïнскей бешеди, алє ма даєдни прикмети польскей и словацкей бешеди".

У других своїх роботох Надь ма иншаки вислови за исту народну бешеду карпатского ареала, хтори, кед би були у тей драматизованей статї, лєм би звекшали єй визначену дискутабилносц. У статї *О чисценю нашого язика од цудзих словох* вон цитира слова др Милутина Ґубаша „ ... Наш руски діялект у Бачкей найпогубенши од шицких руских діялектох". У статї *Дацо о розвою нашого кнїжкового язика*, бешедуюци о язичию, Надь пише же то був „велькоруски кнїжкови язик з мишанїну диялектицких фурмох, словох, гласох и фразеолоґиї карпаторуских и галицких бешедох уношену до ньго у розличних розмирох". У роботи *Даскельо слова о locat. sing. меновнїкох стреднього роду на -о* Гавриїл Надь визначує же „Интересантна констатация уж на перши погляд за бешеду бачваньских и сримских Руснацох, за котру ше у науки дума же є `prechodni nareči slovensko-maloruske` а котра, справди, представя мишанїну словацких, малоруских и польских язицких системох". У *Нарису за курс терашнєй бачваньскосримскей бешеди* другу часц, *О месце нашого язика медзи другима язиками*, Г. Надь заключує зоз словами „Док ше народни бешеди населєньох коло рички Ондави нє випитаю, нє вишлїдза, и док ше нє увидзи же у келєй мири тоти бешеди зос своїма язичнима прикметами идентични з нашу керестурску и коцурску бешеду, нє будзе ше годно, лєм на основи нашей народней бешеди, повесц нїч цо би одвитовало правди о походзеню нашого руского рускокерестурского и коцурского жительства.". У истей часци Надь констатує и же „На основи винєшеного, як єдно з можлївих думаньох о Руснацох – то вивод керестурского пароха Михала Мудрого – `же ше вони тримаю як окремни конар велького стебла руского народу`". Гавриїл Г. Надь нє занєдзбує блїзкосц украïнского и русийского (велькоруского, московского), як то робя дзепоєдни авторе, и нє забува билоруски як члена дакедишнєй восточнославянскей заєднїци.

Ю. Тамаш визначує же гоч Надь водзени зоз „украïнским априоризмом" чи „украïнским аксиомом", вон живу материю рускей бешеди нїґда насилно нє преширйовал зоз украïнизмами нєпознатима звичайному бешеднїкови (Тамаш, 1983: 10). Випатра же тота процивсловносц нашла одраженє нє лєм на нормативни заключеня, алє и на становиско у вязи зоз местом руского язика. И у тим случаю Надь ше нашол у розкроку медзи декларативним закладаньом и реал-

носцу коло себе. У случаю наиходзеня на язични факти хтори були занєдзбани, вон их брал до огляду. Так у роботи *Коло нашого потенцияла* Надь допущує и треци тип потенцияла, указуюци же и вон єднакей язичней вредносци. Поровнуюци препоруки М. М. Кочиша и Г. Г. Надя мож повесц же при Надьови ришеня з українского литературного язика нє маю директни уплїв на правописни, морфолоґийни або иншаки препоруки хтори ше даваю за руски язик, чого при М. М. Кочишови єст (пор. *Коло нашого потенцияла*). На плану лексики, кед бешедує о чисценю нашого язика од цудзих словох, у статї *О чисценю нашого язика од цудзих словох*, Надь поволує на осторожносц и опомина же шицки цудзи слова анї нє мож вируциц. Кед спатриме слова хтори Милутин Ґубаш сцел вируциц (*параст, хосен, хасновац, апо, бачи, кефетик, кефа, вендиговдал, хинта, винчовац, шапка, дильов, яраш, бирєш, кочиш, сабол* итд.), вец видзиме же Надь мал право. Знал же ше од шицких нє мож ошлєбодзиц, алє верел же их мож зменшац. Надь ше заклада же бизме поступно зменшовали таки фонд хтори кажди младши народ хаснує пре старшу и розвиту културу сушедох, при чим нє шмеме механїчно преберац и єдноставно заменьовац, гоч зоз хторого язика, слова хтори нам нєпознати. Вон ше тиж закладал за очуванє познатих, гоч и цудзих словох.

Гавриїл Надь нє преферовал анї єден стандардни славянски язик. За нього був найважнєйши стан хтори потвердзує жива бешеда. Кед бизме патрели на Надьову творчосц з цильом же бизме видзелєли лєм случаї у хторих пресудзуюци улогу на заключенє на даяки способ одбавела свидомосц же одредзене ришенє предложене *и* прето же ше находзи у даєдним стандарним славянским язику, вец бизме то могли повесц за заключеня у статйох *О ґенитиве єднини мужеского роду типа `Дюра`* и *Коло нашого потенцияла*. Заключенє у першей же би ше при меновнїкох хлопского роду на *-а* першенство давало ґенитиву на *-и* (*од Дюри, од Миколи, од владики*, итд.) принєшене при визначеней свидомосци „як и у українским (лєм з розлику у гласовней вредносци тей букви)", а у другей же „Кед ше будзе рихтац нове виданє *Правопису*, чи би нє було добре повесц полну наукову правду о нашим потенциялє?" т.є. же и треци способ потенцияла правилни, добри, же є истей и єднакей язичней вредносци, цо заключене при свидомосци же „Тот способ твореня потенцияла подобни способу твореня потенцияла у сучасним словацким литературним язику". У обидвох случайох, заш лєм, пресудну улогу за виводзенє правила мал конкретни материял руского язика: у першим, на 10 бокох илустровани прейґ 30 меновнїки на *-а*, медзи хторима *ґазда, Лука, Микола, папа, поета, слуга, Тома, калфа* и др., зоз у просеку 3–4 прикладами за кажди; у другим, на 5 бокох, за кажду особу єднини и множини окреме, зоз у просеку 5–6 прикладами. Єден з принципох хтори Надь „нє зрадзел по конєц живота", як обачує и А. Д. Дуличенко, то – „формованє таких нормох котри би у найвекшей мири одвитовали духу язика" (Дуличенко, 2002: 174–175; 1985: 19).

Док ше Гавриїл Костельник обавал хасновац атрибут *язик* за линґвистичне зявенє зоз хторим ше ми служиме медзи южнославянскима народами, Надь по тим питаню одлучнейши. Пре исти причини, у статї *Специфичносц нашей бешеди: Adverbium verbale praeteriti у бачваньскоруским язику*, пре хтори професор Кульбакин наволує українску бешеду язиком, и Надь гутори же бешеда руского народа у Бачкей и Сриме – язик.

У Предходним слове ґу статї *Язик Янка Фейси* находзиме Надьово толкованє же прецо наш язик длуги час нє був випитовани. Спочатку прето же „медзи нашима ученима людзми нє було таких котри би го раховали за предмет достойни виучованя, як язик на котрим ше розвива и ма ше розвивац култура нашого жительства". Познєйше, медзи двома войнами, був раховани за „бачки диялект котри треба виправяц", бо язик – за єдну часц тих школованих – то українски литературни язик, а за других `чисти русскый (русийски) язик`. У каждим случаю ту, медзи нами язика нєт. У *Нарису за курс терашнєй бачваньскосримскей бешеди*, у часци *О месце нашого язика медзи другима язиками*, Г. Надь визначує ещи єден момент. Руснацом, одорваним „од пняка руского народу", скоро 150 роки кнїжкови язик був церковнославянски „вигваряни на наш способ, з меншима прикметами и примесами нашей народней бешеди. На нїм ше нє розвивала наша ориґинална литература, лєм преписовацка, узко звязана по характеру и тону з вирским животом" (заключенє першей часци статї *Даґо о розвою нашого кнїжкового язика*). Надь ше приключел ґу меншому числу интелектуалцох хтори ше пошвецели пестованю и розвиваню младого литературного язика. З цильом же би дошол по основу руского язика, вон ше прилапює и анализованя язика Гавриїла Костельника (по сербски), записох Володимира Гнатюка (т.є. язика Юли Молнар и Ганї Рамач з Руского Керестура), язика Дюри Биндаса, Янка Фейси, Михала Биркаша и *Нашей писнї* Онуфрия Тимка. Тот материял, нажаль, нє комплетни, алє дава увид до основних тенденцийох анализи, углавним на плану морфолоґиї, дзе Гавриїл Надь и наймоцнєйши.

Цо ше дотика хаснованя язичней терминолоґиї обачлїве намаганє Гавриїла Надя ґу интернационалней терминолоґиї (напр. *предикат* место Костельникового *присудок* у *Ґу нашей линґвистичней терминолоґиї*). З оглядом же творел у интервалу од пол вика, Надь менял и дзепоєдни термини хтори сам хасновал на початку линґвистичней творчосци. Так напр. термин *придавнїк* (и Костельников термин) еволуовал прейґ *адъєктива* и *адєкта* на *прикметнїк*, а термин *часовнїк* (и Костельников термин) еволуовал на *дїєслово*. Интересантне же вон у своїх статьох хасновал и ориґинални латински ґраматични назви (*nom. plur., gen.-acc. sing., locat. sing., Adverbium verbale praeteriti*).

«Скениранє» проблемох, намаганє ґу перфекционизму у обробку, уключованє поровнуюцо-историйного методу и виводзенє заключеньох по ситуациї на терену – то основни характеристики нє преобсяжней роботи професора Гавриїла Надя. Алє и у обсягу у яким є, його робота на правопису и ушорйованю

системи руского язика барз значна. Уплїв на формованє правописних правилох и попатрункох Миколи М. Кочиша нє занєдзбуюци. Лингвистична особа Гавриїла Г. Надя представя нєобходну и драгоцину капчу медзи Гавриїлом Костельником и Миколом М. Кочишом, обезпечує континуитет у виучованю руского слова и подпомага преход нашей народней бешеди до стандардизованого и стандардного язика.

ЛИТЕРАТУРА

Дуличенко, А. Д. (1973), "Г. Костельник и його `Граматика бачваньско-рускей бешеди`", *Шветлосц*, 67–76.

Дуличенко, А. Д. (1985), "Гавриїл Надь и його доприношенє розвою руского язика", *Творчосц*, 11, 18–27.

Дуличенко, А. Д. (2002), *Кнїжка о руским язику*, Нови Сад: Руске слово – Дружтво за руски язик, литературу и културу.

Ґуставсон, С. (1983), "Руски язик у Югославиї – дияхрония и синхрония", *Творчосц*, 9, 20–30.

Кочиш, М. М. (1971), *Правопис руского язика*, Нови Сад: Покраїнски завод за видаванє учебнїкох.

Кочиш, М. М. (1977), *Ґраматика руского язика: Фонетика – морфолоґия – лексика*, І, Нови Сад: Покраїнски завод за видаванє учебнїкох.

Кочиш, М. М. (1978), *Лингвистични роботи*, Нови Сад: Руске слово.

Костельник, Г. (1975), *Проза*, Нови Сад: Руске слово.

Надь, Г. Г. (1983), *Лингвистични статї и розправи*, Нови Сад: Руске слово.

Надь, Г. Г. (1988), *Прилоги до историї руского язика*, Нови Сад: Руске слово.

Рамач Я. (1988), „Нєдокончени лингвистични роботи Гавриїла Надя" у: Надь, Г. Г.

Прилоги до историї руского язика, Нови Сад: Руске слово, 5–15.

Рамач, Ю. (1983), *Обєдинєне дїло*, Руске слово, ч. 19 (1977), 10.

Рамач, Ю. (1983), *Руска лексика*, Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе, Филозофски факултет, Институт за педаґоґию, Катедра за руски язик и литературу.

Рамач, Ю., Фейса, М. и Медєши, Г. (1995, 1997), *Српско-русински речник / Сербско-руски словнїк*, І–ІІ, Београд – Нови Сад: Завод за учебнїки и наставни средства – Универзитет у Новом Садзе, Филозофски факултет, Катедра за руски язик и литературу – Дружтво за руски язик и литературу.

Рамач, Ю. (2002), *Ґраматика руского язика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тамаш Ю. (1983), „Поєдиносци у лингвистичних роботох Гавриїла Надя и їх предпоставки и консеквенци" у: Надь, Г. Г., *Лингвистични статї и розправи*, Нови Сад: Руске слово, 7–15.

Фейса, М. (1992–1993), „Руски – бешеда, диялект чи язик", *Studia Ruthenica*, 3, 83–105.

Фејса, М. (2005), *Време и вид у русинском и енглеском језику*, Нови Сад: Прометеј – Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за русински језик и књижевност.

Цап, Микола М. (1992–1993), „Писма Миколи М. Кочиша Гавриїлови Г. Надьови", *Studia Ruthenica*, 3, 45–62.

Цап, Микола М. (2003), „Поет религийней инспирації", *Шветлосц*, 2, 261–265.

ЛИНГВИСТИЧКО СТВАРАЛАШТВО ХАВРИЈИЛА Х. НАЂА

Хавриjил Х. Нађ (1913–1983) био је једини русински лингвист средином 20. века. Његово лингвистичко стваралаштво није било обимно. Објављено је у две књиге: *Лингвистички чланци и расправе* (1983), *Прилози за историју русинског језика* (1988). Он је наставио рад Хавриjила Костељника на стандардизовању русинског језика и дао је значајан допринос кодификацији граматичких норми, коју је шездесетих и седамдестих година извршио Никола Н. Кочиш (*Правопис русинског језика*, 1971).

LINGUISTIC WORK OF HAVRIJIL H. NAĐ

Havrijil H. Nađ (1913–1983) was the only Ruthenian linguist in the middle of the 20th century. His linguistic work was not voluminous. It was published in two books: *Linguistic Articles and Discussions* (1983), *Contributions to History of the Ruthenian Language* (1988). He continued the work of Havrijil Kosteljnik on standardizing the Ruthenian Language and made significant contibution to codification of grammatical norms prepared by Mikola M. Kočiš in the sixties and seventies (*Orthography of the Ruthenian language*, 1971).

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 81'282.8

LA CREOLISATION ET LES LANGUES CREOLES

mr Dragana Drobnjak

ABRÉSÉ

Cet article porte sur le phénomène de la créolisation : ses débuts, les théories de la créolisation, typologie linguistique ainsi que sur l'état actuel des langues créoles.

Mots clés: créole, créolisation

L'étymologie du terme «créole», parfois l'objet de controverses, est désormais établie - le mot vient de l'espagnol *criollo*.

L'évolution du sens de ce mot dans les divers territoires est toutefois très intéressante; elle illustre l'incidence des facteurs sociaux sur la signification du terme.

Si le mot prend très tôt en français de France le sens de Blanc né aux colonies que conservera longtemps la tradition lexicographique française, il en est autrement dans les colonies elles-mêmes.

On constate en effet, aux Antilles comme dans l'océan Indien, qu'au début du 18e siècle le terme désigne, sans distinction, tout natif du pays (les Blancs, les Noirs et les Mulâtres) quelle que soit sa couleur, dans la mesure où il est né sur place.

A la Réunion ou aux Seychelles, *créole* s'applique, sans distinction, à tout natif du pays, quelle que soit sa couleur. On note toutefois, une certaine répugnance à user du terme pour désigner des individus qui, même nés localement, appartiennent à une immigration considérée comme récente (Indiens, Chinois). De telles sociétés n'ignorent certe pas le racisme; elles admettent toutefois que le même nom qualifie des Blanc, des Mulâtres et des Noirs.

En revanche, l'usage du mot *créoles* pour désigner des langues particulières qu'on rencontrera plus tard dans ces mêmes territoires, est beaucoup plus récent. Cet emploi résulte de l'abréviation d'expressions comme *patois créole* ou *parler créole* dans lesquelles *créole* est un adjectif qui souligne le caractère indigène, comme dans boeuf *créole* ou *café créole*.

La première attestation du mot date de la fin du 17e siècle et concerne la côte du Sénégal. On y signale l'usage d'un « certain jargon » qui, quoiqu'il n'ait que très peu de ressemblance à la langue portugaise, est néanmoins reconnu comme apparenté à elle. Pour les créoles français, les premières attestations du terme sont nettement plus récentes car, dans les premiers temps de ces colonies, on parle plutôt de français corrompu, jargon, jargon français, patois, patois nègre etc.

Les témoignages les plus précis sont ceux des prêtres, préoccupés par le problème de l'évangélisation des esclaves. La diversité des langues serviles les conduit à renoncer à une évangélisation dans des langues non européennes. On choisit donc d'user du français dont les esclaves apprennent vite les rudiments.

Le mot *créolisation* vient de la linguistique et y est utilisé pour désigner le processus de formation des langues créoles.

Le terme est repris par des sociologues et anthropologues pour être appliqué à certaines configurations du contact culturel. La créolisation culturelle est le processus d'interaction et d'hybridation de traits culturels déterritorialisés, adoptés/adaptés, hérités et inventés en contexte plantationnaire.

Ce processus se décline en deux phénomènes: *la créolisation segmentaire* qui a lieu à l'intérieur de chaque groupe s'insérant dans la plantation, et *la créolisation synthétique* qui concerne la société globale et qui est la synthèse des créolisations segmentaires.[1] Certes, toute culture est la combinaison des solutions qu'un groupe humain hérite, adopte, adapte ou invente pour faire face aux contraintes de son milieu. Et toutes les cultures sont hybrides. Mais dans les sociétés créoles, la genèse culturelle s'est effectuée en situation de déterritorialisation de tout ou partie des populations initiales, la plantation a agi comme un accélérateur d'adaptation et d'interaction, et ce moule obligé de la culture l'a formatée de façon spécifique.

DE LA PIDGINISATION A LA CREOLISATION

Les pidgins ne sauraient être ignorés dans une étude consacrée aux créoles, étant donné que les pidgins représentent le résultat de changements de la même nature que les créoles – bien qu'orientés dans le sens opposé.

Pidgin et créole représentent dans l'histoire d'un certain nombre d'idiomes deux phases successives étroitement liées. Dans la plupart des cas, la phase pidgin précède la phase créole, mais, cela n'est pas obligatoire.

Il peut arriver également qu'une langue créole donne à son tour naissance à un autre pidgin, mais dans ce dernier cas la langue créole se comporte comme toute autre langue non créole – tandis que, dans l'évolution d'un pidgin à une langue créole, le caractère limité de ce premier représente la prémisse de l'expansion qui donne naissance à la langue créole.

[1] Les notions de créolisation segmentaire et synthétique sont empruntées au sociologue jamaïcain Orlando Patterson (1975).

Comment s'opère le passage de la pidginisation à la créolisation? Il y a deux types d'explications possibles – et entre lesquels on peut réaliser d'ailleurs diverses « combinaisons ».

Le premier privilégie les facteurs sociaux: le pidgin (langue 2 de locuteurs de langues 1 diverses) devenant langue maternelle unique d'une génération de locuteurs, doit leur permettre de faire face à des communications de types très divers et de ce fait – en 1, 2 ou n générations -, la langue se « complexifie » pour faire face à ce type de besoins de communication (c'est le point de vue évolutionniste privilégiant les forces sociales).

Le second met en avant les facteurs psychologiques: la génération d'enfants qui apprend le pidgin comme langue maternelle n'a pas d'autre outil de communication et de ce fait doit « l'aménager » (par complexification) pour le rendre apte à remplir l'ensemble des besoins d'expression et de communication. La forme la plus radicale et la plus audacieuse de ce second point de vue est la théorie du « bioprogramme linguistique » de Bickerton qui postule que les créoles sont la manifestation de ce bioprogramme rendue possible par des circonstances sociales tout à fait particulières (société hétérogène lingustiquement mettant les enfants en présence d'outputs divers et permettant la « résurgence » et la réalisation du bioprogramme).

Schuchardt a mis en place un début de conceptualisation qui sert encore de cadre théorique pour les linguistes créolistes d'aujourd'hui: distinction pidgins/créoles et mise en avant des conditions sociolinguistiques d'apparition d'un pidgin ou d'un créole. Il réévalue aussi l'influence du substrat en proposant un modèle distinguant fortement pidginisation et créolisation.

DEBUT DE LA CREOLISATION

Le créole est une langue dont l'existence même est signe d'une certaine forme d'exploitation (à base d'esclavage au départ) qui est constitutive de cette langue et que, par simplification, on peut appeler ici colonialisme. Tous les cas de colonisation comprenaient l'existence d'une population locale. On sait qu'un créole est toujours à l'origine une langue composite, réduite à sa naissance à certains besoins de communication, comme les sabirs, acquérant ensuite une envergure plus grande, comme les pidgins, pour ensuite devenir la langue maternelle des locuteurs qui l'utilisaient d'abord comme instrument minimum d'intercompréhension: le créole est un parler de type pidgin (ou pseudo-sabir) qui, pour des raisons historiques et sociologiques, est devenu la langue unique d'une communauté linguistique.

Cette origine est intimement liée à une situation de domination d'une communauté par une autre. Dans le cas du créole, il s'agit de la privation d'une langue, d'un refus opposé à un groupe de parler sa (ses) langue(s): ainsi les esclaves noirs achetés sur les côtes africaines et importés, étaient séparés, dispersés, brassés, de telle façon qu'ils ne puissent pas parler.

Né d'un rapport vertical (comprendre le maître), le créole va donc être réinvesti dans des rapports horizontaux (se comprendre entre esclaves), l'important étant ici que les processus de pidginisation (création d'une langue véhiculaire à partir de plusieurs langues naturelles) et de créolisation (adoption d'un pidgin par une communauté comme langue maternelle) sont le produit des rapports de force entre communautés.

En 50 ans à peine, le créole, né du contact entre Amérindiens, Blancs et Noirs d'Afrique s'est imposé comme nouvelle langue et fut d'emblée la langue maternelle des premiers enfants créoles.

Chaudenson distingue *les créoles exogènes* (populations non européennes transportées - liés au déplacement de populations vers de nouveaux territoires) et *les créoles endogènes* (population non européenne sur son territoire d'origine - élaborés à travers les contacts avec une population résidente, majoritaire et alloglotte). Sa théorie de la créolisation linguistique attribue un rôle décisif dans l'engendrement des langues créoles à un phénomène infrastructurel des sociétés créoles, le passage d'une société d'habitation (présence de petites unités de production séparées de ses voisines, sans afflux d'esclaves important; une diversité d'origine des esclaves sur chaque habitation, sans masse suffisante de locuteurs pour assurer la survie d'une langue servile d'origine africaine) à une société plantocratique (les cultures d'exportation et l'organisation agro-industrielle de la production, règnent en maîtresses, avec un recours massif à la main-d'œuvre servile, nécessitant des arrivées constantes d'esclaves. Ceux-ci dans le cadre de ces vastes unités de production, n'ont que peu de contacts avec les maîtres d'origine européenne, mais se socialisent au contact des esclaves créoles. Par là ils vont avoir comme langue-cible les variétés approximatives du français que ceux-ci pratiquent).

Le créole fut au départ une langue presque exclusivement orale, presque car les premiers écrits créoles datent du 17e siècle. Ce fut à l'origine une langue orale car elle est issue d'une tradition orale. Le parler créole a été ainsi le vecteur de la culture créole qui est d'abord une culture populaire. Une culture transmise par la mère à travers les contes, les comptines et devinettes, mais aussi à travers des histoires de zombies et des récits fabuleux qu'on racontait au cours des veillées et qui appartiennent aujourd'hui au folklore africain.

Il faut mettre en relief la rapidité de l'émergence du nouveau système linguistique, attribuable selon Chaudenson à des modifications dans le mode d'organisation économique et sociale des colonies, ou plus simplement aux conditions sociolinguistiques particulières de la déportation et de l'esclavage. Les créoles apparaissent dans des circonstances sociales très particulières où la transmission normale des langues n'est pas assurée.

Les créoles ont l'avantage considérable de s'être formés et d'être en usage dans des îles. Cette circonstance supprime le problème de la délimitation de leur aire de formation et d'usage; elle permet surtout une connaissance très précise de la com-

position comme de l'évolution des populations comme des voies d'accès des termes qu'on peut y retrouver.

Il est sans doute prématuré de donner une définition précise du terme. On peut cependant dire que les créoles sont des variétés de langues qu'on rencontre dans certaines anciennes colonies européennes et qui, tout en étant manifestement issues des langues des colonisateurs, constituent des systèmes linguistiques particuliers et autonomes. Leur caractère le plus évident est qu'ils ne sont pas compréhensibles pour des locuteurs de la langue européenne correspondante: un Français de France ne comprendra à peu près rien à une conversation tenue en créole haïtien ou mauricien.

THEORIES DE LA CREOLISATION

On assiste, au cours des années 1880, à la mise en place des deux grandes orientations:

1) La première orientation (défendue en premier par le portugais A. Coelho) consistait à ramener les formes linguistiques des variétés créoles à des simplifications de la langue « mère » européenne soit qu'on explique par l'incapacité congénitale des locuteurs à reproduire la « fine morphologie » et la « délicate articulation » des langues indo-européenes, soit que les explications avancées pour cette simplification fassent appel aux conditions d'apprentissage et aux facteurs sociolinguistiques. Cette thèse peut admettre une certaine dose de substrat mais n'en fait pas la caractéristique fondamentale de ces langues marginales.
2) L'orientation « substratiste » faisant des créoles des langues mixtes ou hybrides, doit être rattachée sur le plan théorique aux théories schleicheriennes, encore très présentes en France, dans les années 1860-1870. Cette orientation est représenté par les créolistes attentifs à tout ce qui peut être attribué aux langues parlées éventuellement par les masses serviles concernées par la créolisation.

Avec son ouvrage *Roots of Language* Bickerton a paru un moment ouvrir une voie nouvelle. Quoique l'hypothèse ne fût pas totalement nouvelle dans certains de ses aspects (cette thèse est par certains aspects une reformulation de l'hypothèse du cycle vital pidgin-créole de Bloomfield et de Hall), l'ouvrage donnait une forme cohérente et séduisante à l'hypothèse suivante: l'espèce humaine, au cours de son histoire, aurait intégré à son système nerveux un « bioprogramme » qui la prédisposerait à certaines formes d'organisation linguistiques qui, toutefois, auraient disparu dans la plupart des langues au fil de leur évolution. Ce « bioprogramme » ressurgirait cependant dans deux contextes, l'acquisition des langues par les enfants et la créolisation, pour des raisons voisines. Les enfants, dans l'acquisition de leur première langue, tendraient « naturellement » à réorganiser les éléments langagiers selon les

principes du bioprogramme; ils y renonceraient toutefois peu à peu sous la pression sociale et se mettraient alors à parler comme leur entourage. La créolisation, en revanche, serait le seul cas où le bioprogramme aurait pu, en quelque sorte, s'imposer, du fait que les restructurations linguistiques des enfants, au lieu d'être peu à peu éliminées au profit de la norme sociale du groupe, auraient pu s'imposer en des systèmes nouveaux, dans des contextes linguistiques hautement hétérogènes et sans modèle langagier dominant.

Si discutable qu'elle soit sur bien des plans, l'hypothèse est séduisante et elle s'est rapidement trouvée au centre des débats de la créolisation moderne. En fait, elle rencontre plusieurs difficultés. S'il ne fait aucun doute qu'on peut observer des rapports entre l'acquisition d'une langue et sa créolisation, on ne peut en tirer un argument décisif en faveur de l'hypothèse de Bickerton; on peut en effet penser qu'une langue donnée génère des stratégies partiellement communes chez ceux qui, enfants ou locuteurs adultes d'une autre langue, entreprennent de l'apprendre. Autre point de difficulté: cette étonnante divergence que présentent presque toutes les langues (à l'exception des créoles) par rapport au bioprogramme.

Les aspects sociolinguistiques sont aussi contestables et le schéma imaginé par Bickerton ne paraît pas conforme à ce qu'on peut déduire d'une étude précise de l'histoire démographique des sociétés créoles.

Le problème de la mixité des créoles, qui était au centre des interrogations des linguistes à la fin du 19e siècle, reparaît-il périodiquement, sous des formes diverses, dont la plus récente est *l'hypothèse de la relexicalisation* qui a aussi ses racines dans une tradition ancienne. Elle voit dans les particularités distinctives des créoles vis-à-vis de leurs langues sources le simple effet de l'interférence entre celles-ci et les langues premières des premiers membres des futures communautés créolophones, des langues de substrat en un mot.

La théorie de relexification voit dans la formation des créoles un cas particulier de contact de langues ou, expression synonyme, de contact de grammaires, tel qu'un système linguistique, caractérisé par une certaine configuration des paramètres de grammaire universelle, se trouve résulter de l'interaction de plusieurs systèmes différents co-présents dans l'esprit d'un locuteur ou d'une communauté de locuteurs. Elle considère toutefois que le cas créole diffère des cas « ordinaires » de contact de langues par la profondeur de l'interférence. En effet, l'ampleur de l'écart par rapport à la langue source amène à supposer que, au moins pour les portions centrales de la grammaire, les créoles n'ont retenu de la langue source que la forme externe du lexique, tout le reste du dispositif grammatical provenant des langues de substrat. D'où le terme de « relexification ».

La première objection le plus souvent élevée contre cette théorie est que le substrat en question serait introuvable, au mieux localisable dans une vague Afrique de l'Ouest, parce que trop nombreuses et trop diverses les langues possibles.

Aucune théorie de la mixité ou de la relexification n'a été jusqu'à présent en mesure de démontrer par un ensemble cohérent de faits linguistiques la validité de son point de vue. Ces hypothèses mettent en œuvre le « principe de la cafeteria », prenant ici ou là dans telle ou telle langue africaine un trait qui est ensuite rapproché du créole en cause, ou bien elles se fondent *a priori* sur le rapprochement avec une langue et s'efforcent de trouver des homologies sur des points de détail, sans conduire une comparaison complète des systèmes en cause.

Pour Chaudenson, les systèmes créoles ne sont nullement des emprunts aux syntaxes serviles (cette hypothèse se heurte d'ailleurs de plein fouet au problème de l'hétérogénéité linguistique des esclaves), mais plutôt des restructurations liées à la fois aux stratégies d'apprentissage (déterminées pour une part par la perception de la langue-cible) et aussi, par ce biais, aux restructurations de la langue-cible liées à sa propre auto-régulation.

On voit par là que la créolisation ne résulte sans doute ni de transferts positifs massifs des langues serviles vers les langues européennes comme ont pu le croire à la fin du 19e siècle, ni de relexicalisations en français de langues serviles, ni de simples modifications des formes phoniques d'autres langues.

TYPOLOGIE LINGUISTIQUE

La notion de langues créoles est fondée sur des éléments relevant autant, voire plus, de la sphère historico-anthropologique que de la sphère linguistique à proprement parler. Le créole est d'abord la langue engendrée par les phénomènes historiques indissociables que sont la traite négrière et la société esclavagiste dans les nouvelles colonies européennes.

De nombreux linguistes se sont pourtant interrogés sur l'existence, dans les langues créoles, de traits linguistiques particuliers qui fonderaient une communauté typologique. Si c'était le cas, il pourrait exister des langues structurellement identifiables comme *créoles* alors même qu'elles ne sont pas habituellement désignées comme telles et le mot créole serait alors une catégorie descriptive en typologie linguistique.

Des travaux qui ont été menés pendant les trois dernières décennies ont apporté du matériau d'étude pour l'identification de traits caractéristiques des langues créoles. Un projet de caractérisation typologique a par exemple été poursuivi récemment par McWhorter et a permis d'identifier un ensemble de traits qui, sans être pour chacun d'entre eux entièrement exclusif, forme un faisceau d'indices typologiques convergents pour la caractérisation des langues créoles. Cependant aucune caractérisation typologique n'est absolument concluante, en ce sens qu'aucun trait n'est ni définitoire (présent dans toutes les langues créoles) ni exclusif (caractérisant des langues créoles à l'exclusion de toutes les autres).

Selon certains linguistes, les traits que l'on retrouve dans de nombreuses langues créoles seraient la manifestation d'un « bioprogramme » linguistique inné (Bickerton).

Des reformulations de la théorie innéiste définissent les créoles comme des langages entièrement refondés (« *born again languages* »), mais il a été démontré que les présupposés sur lesquels s'appuyait ce type de théorie n'avaient ni assise théorique rigoureuse, ni preuve empirique convaincante.

Suite aux évolutions récentes de la syntaxe générative (notamment avec l'orientation radicale vers la sobriété descriptive contenue dans Chomsky et Lasnik), on formule maintenant plus prudemment des hypothèses en termes de réglage de paramètres de la grammaire universelle. Aucun élément absolument déterminant n'étant en effet, à l'heure actuelle, venu étayer de manière plus solide qu'auparavant les théories d'universaux, la prudence s'impose dans ce domaine, et oblige à considérer la question de la généralisabilité de certains traits définitoires des créoles comme toujours ouverte et toujours en attente d'explication.

«SIMPLIFICATION» DES CREOLES

L'idée d'associer la simplification à l'influence africaine et à une incapacité congénitale des locuteurs africains à user des systèmes européens réputés trop complexes a d'ailleurs quelque chose d'amusant. En effet, elle suppose, implicitement, que les langues des peuples « primitifs » sont plus simples, ce qui est très loin d'aller de soi. De toute façon, associer « simplification » et « influence des langues africaines » a d'autant moins de sens que beaucoup de ces langues nous paraissent, au contraire, très complexes.

Certains, à la suite de Schuchardt, ont émis l'idée que cette simplification pouvait avoir été, pour partie au moins, volontaire, les maîtres réduisant la complexité de leur langue pour la rendre plus facilement intelligible à leurs esclaves. Une telle hypothèse peut d'ailleurs tout à fait reprendre l'idéologie raciste. L'hypothèse de la simplification volontaire a été illustrée surtout par Bloomfield. De là dériveront les théories dites du *baby talk* ou du *foreigner talk* qui rapprochent les créoles des formes réduites de langues dont on use avec les enfants ou avec les étrangers.

On peut constater que les processus de la créolisation ont été, en général, ramenés à trois types principaux:

a) *la « minimisation »* - cette hypothèse a été formée par Jespersen qui voit dans les créoles des systèmes minimaux qui ne présentent que les seuls traits dont aucune langue ne saurait se passer;
b) *l'»optimisation »* - cette théorie est celle de Hjelmslev pour lequel "dans les langues créoles l'expression des morphèmes est à l'optimum";

c) *la « neutralisation »* - ce point de vue est proposé par Richardson; il le présente à propos du mauricien en considérant que la réduction du système tient à l'hétérogénéité des systèmes initialement en présence (français, malgache, bantou).

Nous entendons par simplification la diminution du nombre des manifestations externes des mécanismes grammaticaux et l'amélioration de leur rendement fonctionnel. Cette simplification paraît procéder à la fois de la suppression des contraintes que fait peser la tradition sur l'usage quotidien, et de l'adaptation de l'outil linguistique à une tâche précise et limitée: la transmission de l'information.

Par simplification, on entend habituellement l'explication des contrastes dans la chaîne parlée, notamment par la suppression des articulations complexes, la dissolution des groupes de consonnes et la prédominance des syllabes ouvertes; la suppression des alternances morphophonologiques et surtout la correspondance univoque entre le signifié et un signifiant toujours identique à lui-même et toujours effectivement réalisé; l'élimination de toute redondance grammaticale, chaque morphème n'étant exprimé qu'une fois dans la proposition et généralement toujours à la même place.

D'une manière générale, on peut admettre que la généralisation des règles, l'unicité du mode d'expression des catégories, le caractère explicite des marques grammaticales, l'exploitation systématique de la linéarité du language (périphrases, ordre des mots) ont pour effet de simplifier la tâche du locuteur et de l'auditeur dans l'encodage et le décodage du message.

Le terme de « réduction » n'est pas suffisamment précis. Ce qui nous paraît réduit, ce sont les conventions imposées par la langue à l'expression des catégories sémantiques.

Le processus de créolisation (au contraire du processus de pidginisation) n'a pas pour fin une économie d'encodage ni de décodage; la possession d'un système de références socioculturelles communes permet aux interlocuteurs de se comprendre « à demi-mot » et exonère le sujet parlant de l'obligation de produire des énoncés où tous les indices phonologiquement pertinents soient parfaitement réalisés et dont tous les constituants soient immédiatement identifiables (de forme pleine, stable, et agencés selon des conventions simples et immuables).

Il paraît prudent de ne pas user du terme simplification qui est tantôt chargé de connotations racistes, tantôt trop imprécis et ambigu pour permettre une réelle clarification des choses dans la mesure où l'on compare des langues fonctionnellement et structurellement différentes. Il est bien préférable de parler de restructuration; ce mot est plus neutre et il offre l'avantage de ne pas préjuger des causes de la différence structurelle qu'il met en évidence.

COMBIEN Y A-T-IL DE LANGUES CREOLES DANS LE MONDE?

Il est impossible de donner une réponse rigoureuse à une question en apparence aussi simple. *Les langues du monde,* ouvrage de Meillet et Cohen, fait état d'environ 200 pidgins et créoles. Hancock se montre plus prudent et précis puisqu'il ne compte que 127 pidgins et créoles. Ils se répartissent ainsi:

- 35 parlers à base anglaise - parmi lesquels les plus parlés sont les créoles jamaïcain et hawaïen;
- 15 parlers à base française (la zone de la mer des Caraïbes (l'Etat de la Louisiane, Haïti, la Martinique, la Guadeloupe, Dominica, Trinidad – qui n'a jamais appartenu aux Français, mais où il existe un créole français d'important – et autres îles des Antilles, la Guyanae française) et dans la partie ouest de l'Océan Indien (la Réunion, Mauritius, Rodrigues, l'archipel des Seychelles);
- 14 parlers à base portugaise;
- 7 parlers à base espagnole;
- 5 parlers à base hollandaise;
- 3 parlers à base italienne (la « lingua franca » de la Méditerranée, le pidgin italien d'Ethiopie résultant de la conquête de cet Etat par l'Italie à la fin du XIXe siècle);
- 6 parlers à base allemande;
- parlers à base slave (sino-slave de Mandhourie);
- parlers à base russe (le parler le plus connu est le « russenorsk » utilisé dans les relations entre les Norvégiens du Nord et les Russes dans le commerce du poisson; il aurait disparu à la fin de la Première Guerre mondiale et le sabir méditerranéen).

On relève enfin une quarantaine de parlers, issus de langues non indo-européennes (parlers à base amérindienne, parlers à base africaine, parlers à bases diverses non européennes).

CONCLUSION

Les créoles sont des langues nées de la colonisation européenne des 17e et 18e siècles, dans des sociétés, pour la plupart insulaires, où l'arrivée massive d'esclaves, rendue indispensable par le développement agro-industriel, a modifié le mode de transmission de la langue européenne. La créolisation résulte de l'appropriation par les nouveaux esclaves de variétés périphériques de l'idiome du colonisateur; cette appropriation approximative, s'est accompagnée d'une perte de contact avec le modèle central et a entraîné une autonomisation de ces variétés linguistiques périphériques.

Les créoles ne se caractérisent donc pas par des traits structurels spécifiques qu'ils seraient les seuls à présenter et qu'ils présenteraient tous. Toutes les variétés approximatives d'une langue européenne (langage enfantin, « interlangues » des apprenants, variétés simplifiées, etc.) offrent des formes de restructurations qui les rapprochent des créoles, sans qu'on puisse, de ce fait, les qualifier par ce terme, et cela d'autant moins que les créoles sont eux-mêmes issus de variétés populaires anciennes de la langue européenne dont de nombreux traits, grammaticaux ou lexicaux, se sont conservés sous des formes diverses. Les modes sociohistoriques et sociolinguistiques de la créolisation sont donc très particuliers et constituent la réelle spécificité des créoles. Cela explique que bon nombre de colonies n'ont pas vu se développer des créoles, mais aussi que, dans des conditions favorables à la créolisation (colonies espagnoles comme Cuba ou la République dominicaine), une particularité locale (durée très longue de la phase initiale de ces sociétés) a pu empêcher la langue européenne de donner naissance à un créole.

BIBLIOGRAPHIE

Baggioni Daniel, „L'emprunt c'est la règle pas l'exception", Cercle linguistique d'Aix-en-Provence, Travaux 12, *L'emprunt,* Centre des Sciences du Langage, Publications de l'Université de Provence, 1994, pp. 23-37.

Bickerton Derek, *Roots of Language,* Ann Arbor, Karoma Publ., 1981.

Chaudenson Robert, „Pidginisation, créolisation, acquisition d'une langue seconde", dans *Acquisition d'une langue étrangère, Perspectives et recherches*, Actes du 5e colloque international, Aix-en-Provence, 1984, réunis par Alain Giacomi et Daniel Véronique, Université de Provence, tome II, pp. 499-516.

Hancock Ian, *Readings in Creole Studies,* Ghent, E. Story-Scientia, 1979.

Hjelmslev Louis, „Relations de parenté des langues créoles", dans *Revue des Etudes indo-européennes,* 1938, 1, pp. 271-286.

Jespersen Otto, *Language, Its Nature, Development and Origins,* London, G. Allen & Unwin, 1922.

McWhorter John, *Defining creole,* Oxford, Oxford Univ. Press, 2005.

Meillet Antoine et Cohen Marcel, *Les langues du monde,* Paris, H. Champion, 1924.

Schuchardt Hugo, *Pidgin and Creole languages: select essays,* London, Cambridge Univ. Press, 1980.

mr Dragana Drobnjak

REZIME

Kreolski jezici su nastali u 17. i 18. veku, za vreme evropske kolonizacije, uglavnom u ostrvskim zemljama. Masovni dolazak robova u cilju poljoprivrednog i industrijskog razvoja u tim zemljama, izmenio je način prenošenja evropskih jezika. Kreolizacija podrazumeva proces u kome se usvajaju periferni varijeteti jezika kolonizatora, gubi se kontakt sa centralnim modelom i pomenuti periferni jezički varijeteti postaju autonomni.

Kreolski jezici su usled socioistorijskih i sociolingvističkih uslova u kojima nastaju specifični u odnosu na druge jezike.

UDK 811.163.41'342.622(497.113Novi Sad)

KVALITET PRETONIČNIH VOKALA U GOVORU NOVOG SADA[1]

Maja Marković, Isidora Bjelaković

SAŽETAK

U radu se ispituje kvalitet pretoničnih vokala u govoru stanovnika Novog Sada na osnovu akustičkih merenja prva tri formanta (F1, F2 i F3). Istraživanje je vršeno na materijalu snimljenom prema upitniku koji je sadržao 143 reči sa svih pet vokala u preakcentovanom položaju na različitim udaljenostima od akcentovanog sloga. Ukupno je analizirano 295 pretoničnih vokala u produkciji jedanaest ispitanika, stanovnika Novog Sada. Dobijene vrednosti poređene su sa vrednostima akcentovanih vokala, dobijenih u ranijem istraživanju govora Novog Sada. Rezultati pokazuju znatnu centralizaciju svih vokala koji se javljaju u slogovima pre akcentovanog. Posebno izmenjen kvalitet uočen je kod vokala /a/, čije prosečne vrednosti kod svih ispitanika nalikuju vokalu kvaliteta šva (ə). Ostali vokali, takođe, u velikoj meri menjaju svoj kvalitet u pravcu centralizacije u vokalskom prostoru.

Ključne reči: pretonični vokali, vokalska redukcija, vokalski kvalitet, vokalski prostor

1. UVOD

Vokali u nenaglašenom položaju razlikuju se od akcentovanih vokala s obzirom na veći broj parametara. Po pravilu su kraćeg trajanja, izgovaraju se uz manje izlazne energije, usled čega imaju manji akustički intenzitet, a razlikuje se i njihova melodijska kontura. Posledica dejstva svih pomenutih činilaca jeste i razlika u kvalitetu, odnosno „boji" nenaglašenih vokala, za čiji izgovor govorni organi ne zauzimaju optimalne pozicije kao u akcentovanim pozicijama. Stoga u artikulaciji nenaglašenih vokala po pravilu dolazi do svojevrsne redukcije, koja se ogleda kao manji stepen aperture i uže polje kretanja jezika na osi prednji-zadnji. U ovom radu razmatra se u kojoj meri preakcenatska pozicija menja kvalitet vokala.

[1] Ovaj rad rezultat je istraživanja na projektu Govor Novog Sada, koji finansira Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj AP Vojvodine.

Jezici se međusobno razlikuju u odnosu na to u kojoj meri vokali u preakcenatskoj poziciji podležu redukciji. U nekim jezicima, kao što je engleski, došlo je do potpune redukcije nenaglašenih vokala, najčešće na vokal kvaliteta šva. U znatno ređem broju slučajeva u nenaglašenom preakcentovanom slogu nalazi se kratki vokal kvaliteta centralizovanog [i], a još ređe to je kratki vokal kvaliteta centralizovanog [u]. Valja pomenuti i to da su ova dva vokala često u slobodnoj alternaciji upravo sa vokalom [ə]. Stoga se može reći da je u engleskom jeziku u potpunosti došlo do neutralizacije vokala u neakcentovanoj poziciji.[2]

Manje uočljiva jeste delimična redukcija do koje dolazi u jezicima koji čuvaju vokalske distinkcije u nenaglašenom položaju. Novija istraživanja, ipak, pokazuju da i u ovim jezicima nije zanemarljiva promena kvaliteta nenaglašenih vokala. U literaturi se stoga ovakva promena kvaliteta naziva „fonetskom redukcijom", za razliku od „fonološke redukcije" koja rezultira fonemskom promenom i delimičnom ili potpunom neutralizacijom (Padgett and Tabain 2005).

Nenaglašenim vokalima standardnog srpskog jezika u pretoničnom i posttoničnom položaju bavili su se u svojim istraživanjima P. Ivić i I. Lehiste, (1963, 1967). U pogledu posttoničnih vokala autori zaključuju da su „neakcentovani vokali obično centralizovani u poređenju s odgovarajućim akcentovanim. Pojava je naročito izražena kod /a/ i /u/". Oni, pored toga, zapažaju da „na kvalitet kratkih vokala u slogu neposredno iza akcenta ne utiče bitno ni kvantitet ni kvalitet prethodnog akcenta" (Ivić i Lehiste 1967: 62).

Materijal na osnovu kog su P. Ivić i I. Lehiste izučavali karakteristike pretoničnih vokala relativno je oskudan budući da sadrži samo pet reči, u kojima nisu zastupljeni svi vokali. Autori navode da rezultati prikazani u Prilozima III „ne pružaju kompletnu sliku o kvalitetu pretoničnih vokala, budući da u njima nema podataka o visokim vokalima /i/ i /u/" (Ivić i Lehiste 1967: 73).

2. PREDMET I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog rada jeste akustička analiza kvaliteta pretoničnih vokala u govoru stanovnika Novog Sada. Ova analiza predstavlja pilot istraživanje kao uvod u buduća fonetsko-fonološka istraživanja s ciljem da se opišu širi aspekti nenaglašenih vokala u govoru stanovnika Novog Sada. U ovoj fazi istraživanja cilj je bio da se ispitaju vrednosti prva tri formanta svih pet vokala u preakcentovanom položaju i odredi u kojoj meri njihov kvalitet odstupa od kvaliteta akcentovanih vokala. Posebna pažnja posvećena je analizi uticaja udaljenosti pretoničnog vokala od naglašenog sloga, kao i uticaja kvaliteta/kvantiteta akcenta na kvalitet nenaglašenog vokala.

[2] U srazmerno manjem broju slučajeva „pun" vokal može neposredno slediti akcentovani, ali se tada govori o tercijarnom akcentu (up. Gimson 1962, Chomsky and Halle 1968: 96). U manje frekventnim rečima pun vokal može se javiti i u neakcentovanom položaju ispred primarnog, ali je on po pravilu podložan promeni u [ə], posebno ako reč uđe u širu upotrebu.

Za potrebe analize načinjen je snimljeni korpus u produkciji jedanaest ispitanika koji žive u gradu Novom Sadu. Osim M. M. (1967), koja je rođena u Srpskom Itebeju, a odrasla je i živi u Novom Sadu, svi ostali ispitanici rođeni su i odrasli u Novom Sadu. Obuhvaćeni su snimci pet ispitanica ženskog pola: I. A. (1962), I. B. (1975), D. M. (1985), M. H. (1985), M. M. (1967), T .R. (1975), i četiri ispitanika muškog pola: N. R. (1968), P. M. (1972), M. B. (1977), A. P. (1985).

3. KORPUS I METODE ISTRAŽIVANJA

Korpus za analizu predstavljali su snimci 143 pojedinačne reči, sistematizovane prema vokalima u pretoničnoj poziciji pred sva četiri akcenta. Prilikom sačinjavanja korpusa posebna pažnja posvećena je poziciji akcentovanog sloga i broju nenaglašenih slogova ispred njega. Tabela sa snimljenim rečima priložena je kao dodatak ovom radu. S obzirom na to da je u mnogim rečima fungiralo više različitih vokala u preakcenatskom položaju, za svakog ispitanika akustički je analizirano u proseku 295 vokala, što ukupno čini približno 3245 analiziranih vokala.[3]

Ispitanici su snimljeni u studiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, uz pomoć tehničara Jaroslava Kovača. Snimci su načinjeni u vidu digitalnih datoteka u programu *Sound Forge*, a spektrogramska analiza sprovedena je u programu *Praat* (verzija 4.3.36, Boersma and Weenink 2005). Merene su vrednosti prva tri formanta, a u programu *Microsoft Office Excel 2003* vršena je njihova statistička analiza. U ovom programu dobijene vrednosti najpre su klasifikovane prema vokalu, a zatim potklasifikovane u odnosu na položaj pretoničnog vokala prema akcentovanom slogu, odnosno prema tipu akcenta. Nakon klasifikovanja, izračunate su prosečne vrednosti prva tri formanta, kao i podaci o standardnoj devijaciji. Prosečne vrednosti prikazane su tabelarno i načinjeni su grafikoni ukrštenih vrednosti prva dva formanta. Rezultati ovih vrednosti potom su upoređeni s vrednostima akcentovanih vokala u govoru Novog Sada (v. Marković i Bjelaković 2006).

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu dobijenih vrednosti F1, F2, F3 utvrđeno je da udaljenost naglašenog sloga od pretoničnog vokala ne utiče na njegov kvalitet. Pored toga, kvalitet pretoničnog vokala ne zavisi od kvaliteta/kvantiteta vokala pod akcentom.

Rezultati istraživanja dati su u narednoj tabeli, gde su prikazane prosečne vrednosti pretoničnih vokala za ispitanike muškog i ženskog pola. Pored prosečnih vrednosti svakog vokala u preakcenatskom položaju (prikazanih masnim slovima), poređenja radi, date su i prosečne vrednosti akcentovanih vokala u dugom i u krat-

[3] U izvesnom broju slučajeva pretonični vokal potpuno je redukovan, odnosno ne opaža se kao vokal na spektrogramu, te su takvi slučajevi izuzeti iz analize.

kom slogu. Ovi podaci dati su na osnovu prethodnog istraživanja u okviru projekta Govor Novog Sada (v. Marković i Bjelaković 2006).

Vrednosti vokala u produkciji muškaraca			
VOKAL /a/	F1	F2	F3
prosek pretoničnog	**484**	**1356**	**2544**
prosek dugog akcentovanog	760	1298	2424
prosek kratkog akcentovanog	743	1327	2410
VOKAL /e/			
prosek pretoničnog	**394**	**1670**	**2575**
prosek dugog akcentovanog	451	2002	2543
prosek kratkog akcentovanog	609	1748	2481
VOKAL /i/			
prosek pretoničnog	**336**	**1923**	**2539**
prosek dugog akcentovanog	305	2266	2963
prosek kratkog akcentovanog	308	2225	2888
VOKAL /o/			
prosek pretoničnog	**443**	**1225**	**2625**
prosek dugog akcentovanog	487	843	2342
prosek kratkog akcentovanog	617	978	2362
VOKAL /u/			
prosek pretoničnog	**378**	**1154**	**2445**
prosek dugog akcentovanog	359	742	2480
prosek kratkog akcentovanog	376	795	2449

Vrednosti vokala u produkciji žena			
VOKAL /a/	F1	F2	F3
prosek pretoničnog	**523**	**1607**	**2695**
prosek dugog akcentovanog	941	1411	2688
prosek kratkog akcentovanog	920	1443	2614
VOKAL /e/			
prosek pretoničnog	**413**	**2030**	**2832**
prosek dugog akcentovanog	439	2486	3050
prosek kratkog akcentovanog	734	2044	2866
VOKAL /i/			
prosek pretoničnog	**362**	**2295**	**2873**
prosek dugog akcentovanog	339	2764	3464
prosek kratkog akcentovanog	344	2689	3259
VOKAL /o/			
prosek pretoničnog	**438**	**1283**	**2534**
prosek dugog akcentovanog	445	851	2774
prosek kratkog akcentovanog	657	1044	2602
VOKAL /u/			
prosek pretoničnog	**370**	**1267**	**2579**
prosek dugog akcentovanog	356	715	2886
prosek kratkog akcentovanog	368	812	2856

Tabela 1. Prosečne vrednosti pretoničnih vokala u poređenju sa vrednostima akcentovanih vokala u produkciji ispitanika i ispitanica.

Već na prvi pogled uočljivo je znatno odstupanje vrednosti formanata pretoničnih vokala u odnosu na akcentovane. Zapaža se i to da je kod nekih vokala izražena razlika u odnosu na prvi, a kod nekih u odnosu na drugi formant. Premda ovakva slika naoko deluje nedosledno, pažljiva analiza svakog pojedinačnog vokala ukazuje na izrazitu pravilnost u obrascu redukcije pretoničnih vokala, što je prikazano u analizi pojedinačnih vokala.

Vokal /a/

Formantske vrednosti vokala /a/ kako kod ispitanica, tako i kod ispitanika pokazuju izuzetno veliko odstupanje u pogledu prvog formanta pretoničnog vokala u poređenju sa vrednostima F1 vokala pod dugim i kratkim akcentom. Kod muškaraca ova razlika u proseku iznosi približno 260 herca, a u produkciji žena čak 410 herca. Drugi formant ne razlikuje se u velikoj meri u izgovoru muškaraca, dok je kod žena on u proseku viši za 180 herca. Ovakva razlika u kvalitetu govori o izrazitoj centralizaciji vokala /a/ u pretoničnoj poziciji prema vrednostima vokala šva. Poređenja radi, Gimson (1994: 96) navodi veoma slične vrednosti vokala /ə/ u engleskom jeziku i kod muškaraca i kod žena.

Slične rezultate nalazimo i u istraživanju Ivića i Lehiste (1967: 73), koji su pretonični vokal /a/ analizirali u rečima *barjaktari*, *barjaktar* i *rasŕdi*. U produkciji njihovih ispitanika, međutim, F1 je kod muškaraca viši za približno 90, a kod žena za 120 herca, što ukazuje na nešto manji stepen redukcije vokala nego kod naših ispitanika. Ivić i Lehiste (1967: 73) zapažaju, takođe, da je drugi formant pretoničnog vokala primetno viši nego u akcentovanom vokalu, i to uglavnom u produkciji žena.[4]

Tokom analize snimljenog materijala zapaženo je i to da kod nekih ispitanika vrednosti drugog formanta u velikoj meri zavise od fonemskog okruženja, tj. da je F2 izrazito podložan uticaju koartikulacije s naglašenim vokalom. Ukoliko je pretonični vokal u blizini vokala prednjeg reda, kod ovih ispitanika F2 pretoničnog /a/ ima primetno više vrednosti, a u blizini vokala zadnjeg reda niže. Ovakva tendencija, međutim, nije uočljiva kod svih ispitanika, odnosno kod nekih su varijacije veoma male ili ih uopšte nema. Verujemo da ovo zapažanje treba dalje istražiti detaljnijom statističkom analizom gde bi se u obzir uzeo i segmentni sastav slogova u neposrednom okruženju pretoničnog vokala.

Zaključujemo da vokal /a/ u pretoničnom položaju u velikoj meri podleže redukciji i to uglavnom u pogledu znatnog smanjenja aperture u poređenju s akcentovanim vokalom.

[4] S obzirom na to da primer *barjaktara* sadrži glas /j/ u nastupu drugog sloga, čiji vokal autori analiziraju, ne treba zanemariti ni snažno dejstvo koartikulacije ovog glasa sa vokalom, usled čega F2 svakako ima znatno više vrednosti.

Vokal /e/

Poređenje vrednosti pretoničnog vokala /e/ s vrednostima istog vokala pod akcentom pokazuje da on, takođe, znatno menja kvalitet. U pogledu prvog formanta zapažaju se nešto niže vrednosti u odnosu na vokal /e/ pod dugim akcentom, kako kod muškaraca, tako i kod žena. Drugi formant ima vrednosti koje su slične F2 vokala /e/ pod kratkim akcentom. Kod ispitanika muškog pola F2 pretoničnog vokala niži je za približno 70 herca nego u kratkom naglašenom slogu, dok je kod žena razlika sasvim zanemarljiva (14 herca). Prema tome, vokal /e/ redukuje se kako smanjenom aperturom, tako i veoma izraženim kretanjem ka centralnom delu vokalskog prostora.

U istraživanju Ivića i Lehiste (1967: 73) pretonični vokal /e/ analiziran je u jednoj reči (*zelèni*), a rezultati pokazuju sličnu tendenciju, s tim što je F1 donekle viši nego u rezultatima našeg istraživanja u produkciji ispitanika oba pola (oko 100 herca kod muškaraca, a 150 kod žena). Drugi formant ima slične vrednosti kao u našem istraživanju. Ovakva situacija ne iznenađuje ako se ima u vidu činjenica da su naši ispitanici govornici urbanog novosadskog varijeteta, u kom vokal /e/ karakterišu niže vrednosti F1, odnosno manji stepen aperture u dugom akcentovanom slogu.

Kod vokala /e/ nije zapaženo dejstvo koartikulacije kakvo je uočeno kod vokala /a/ u izgovoru nekih ispitanika.

Rezultati nesumnjivo ukazuju na to da ovaj vokal takođe podleže redukciji, kako u vidu smanjenja aperture tako, još izrazitije, u pomeranju ka centru vokalskog prostora na osi prednji-zadnji.

Vokal /i/

Vokal /i/ u pretoničnom položaju pokazuje donekle manji stepen redukcije. U slučaju ovog vokala prvi formant neznatno je viši i kod ispitanika i kod ispitanica u poređenju sa naglašenim vokalom. Ovakvo kretanje F1 ukazuje na delimično povećanje aperture, ali niža pozicija jezika u ovom slučaju takođe označava centralizaciju u odnosu na perifernu poziciju naglašenog vokala. Pomeranje F2, s druge strane, znatno je izraženije, budući da iznosi približno 320 herca kod muškaraca i 430 kod žena u poređenju sa prosečnim vrednostima naglašenog vokala /i/.

Centralizacija u vokalskom prostoru pretoničnog vokala /i/, prema tome, uglavnom se ogleda u znatnom pomeranju ka centralnom delu vokalskog trakta na dimenziji prednji-zadnji. Ovo je takođe, posledica kvantiteta pretoničnog vokala budući da prilikom artikulacije pretoničnog vokala nema dovoljno vremena ni artikulacione energije za zauzimanje periferne prednje pozicije karakteristične za izgovor akcentovanog vokala.

Kako Ivić i Lehiste ne obrađuju primere s pretoničnim vokalom /i/, u ovom slučaju ne možemo porediti dobijene rezultate s ranijim istraživanjima.

Vokal /o/

U redukciji vokala /o/ u pretoničnoj poziciji uočavaju se izrazite paralele sa vokalom prednjeg reda /e/. Kako je prethodno istraživanje akcentovanih vokala pokazalo (Marković i Bjelaković 2006) i ovaj vokal ima veoma različite realizacije u dugom akcentovanom slogu s jedne, i kratkom akcentovanom slogu s druge strane.

Kao i u slučaju prednjeg vokala /e/, pretonična pozicija uslovljava realizaciju vokala /o/ kao zatvorenijeg glasa u odnosu na oba akcentovana, što se ogleda u nižim vrednostima F1. Kod ispitanika muškog pola F1 pretoničnog /o/ u proseku je niži za 45 herca od realizacije ovog vokala u dugom slogu, dok je kod ispitanica F1 zanemarljivo niži od dugog akcentovanog /o/. S druge strane, F1 u izgovoru ispitanika oba pola znatno je niži nego u kratkom naglašenom vokalu – u proseku za 174 herca kod muškaraca i 219 herca kod žena.

Iznenađujuće velika razlika zapažena je u vrednostima drugog formanta u odnosu na obe akcentovane realizacije. Dok je kod prednjeg vokala /e/ F2 imao slične vrednosti kratkoj realizaciji, pretonični vokal /o/ ima znatno više vrednosti čak i od kratkog akcentovanog /o/ u produkciji ispitanika oba pola. Kod ispitanika muškog pola F2 pretoničnog vokala čak je za 274 herca viši nego u kratkom akcentovanom /o/, dok je kod ispitanica on viši približno za 240 herca.

Prema tome, redukcija u ovom vokalu postiže se delimičnim smanjenjem aperture i znatnim pomeranjem mesta artikulacije od zadnje ka centralnoj poziciji u vokalskom prostoru.

U istraživanju P. Ivića i I. Lehiste date su prosečne vrednosti pretoničnog /o/ u reči *odlúči*. Rezultati tog istraživanja pokazuju niži stepen redukcije, budući da vrednosti prvog formanta pretoničnog /o/ približno odgovaraju vrednostima F1 dugog akcentovanog vokala, dok F2 približno ima iste vrednosti kao kratki naglašeni vokal kod ispitanika oba pola.

Prilikom analize pretoničnog vokala /o/ kod nekih ispitanika ponovo je uočena tendencija koartikulacije sa glasovima iz neposrednog okruženja, ali ne toliko dosledno kao kod vokala /a/, što treba podrobnije ispitati u budućim istraživanjima.

Vokal /u/

Kod visokog vokala zadnjeg reda /u/ u pretoničnom položaju ponovo se zapaža izrazita paralela u obrascu redukcije kao i kod visokog vokala prednjeg reda /i/. Kod ispitanika oba pola F1 pretonične realizacije ima približno iste vrednosti kao i vokal /u/ pod kratkim akcentom, što ponovo ukazuje na neznatno veći stepen aperture nego u dugim akcentovanim slogovima.

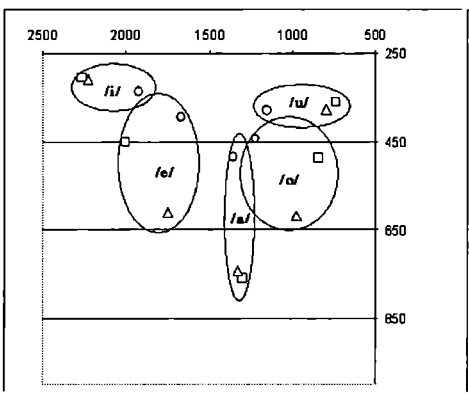
Drugi formant pokazuje znatno veće odstupanje od vrednosti akcentovanog vokala, i u kratkom i u dugom slogu. Kod ispitanika muškog pola F2 iznosi 1154 Hz, odnosno viši je od F2 kratkog akcentovanog vokala čak za 350 herca. Kod ispitanica on ima vrednost 1267 Hz i viši je od F2 kratkog akcentovanog vokala za 455 herca.

Ovakve vrednosti drugog formanta ponovo podrazumevaju izrazitu centralizaciju od periferne zadnje pozicije ka središnjem delu vokalskog prostora.

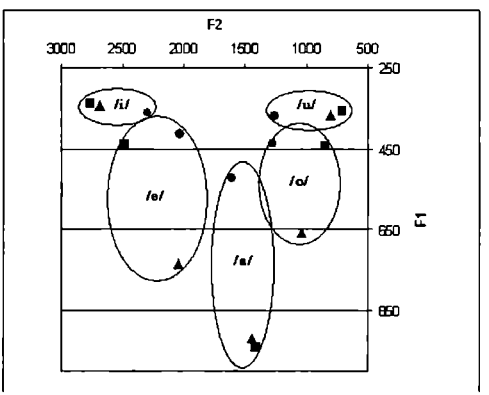
Budući da u istraživanju P. Ivića i I. Lehiste nije razmatran kvalitet pretoničnog vokala /u/, nemamo mogućnosti za poređenje.

5. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Pošto su vrednosti dobijene analizom statistički obrađene, na osnovu ovih rezultata sačinjeni su vokalski dijagrami za ispitanike oba pola. Grafikoni ukrštenih vrednosti dati su na slikama 1 i 2, gde slika 1 predstavlja vokalski prostor svih vokala u govoru ispitanika muškog, a slika 2 ženskog pola. U tabelama su omeđena polja za svaki vokal.

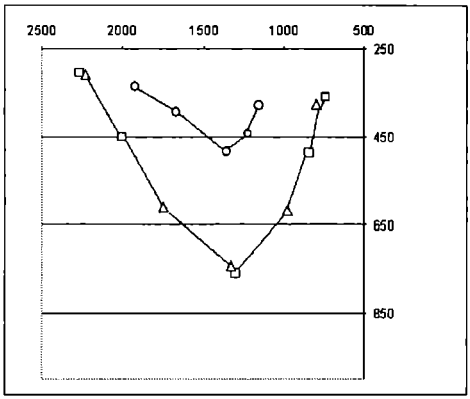
Slika 1. Grafikon F1 : F2 - muškarci

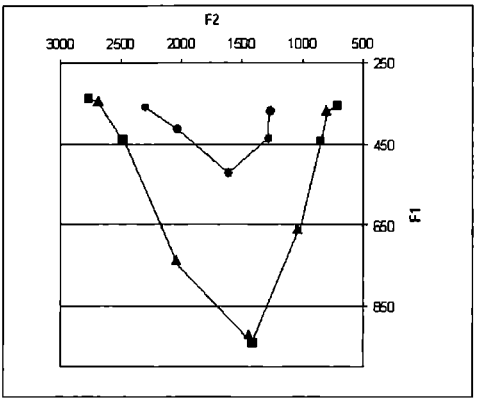
Slika 2. Grafikon F1 : F2 - žene

Legenda:
□ – vokal pod dugim akcentom kod ispitanika
Δ – vokal pod kratkim akcentom kod ispitanika
○ – pretonični vokal kod ispitanika
■ – vokal pod dugim akcentom kod ispitanica
▲ – vokal pod kratkim akcentom kod ispitanica
● – pretonični vokal kod ispitanica

Na slikama 1 i 2 uočavaju se izrazite paralele u obrascima redukcije pretoničnih vokala kod ispitanika oba pola. Na narednim dvema slikama prikazani su isti rezultati, ali s ciljem da se prikaže u kolikoj meri dolazi do suženja vokalskog prostora u pretoničnoj poziciji. Na ovim grafikonima upotrebljen je isti sistem simbola kao na prethodnim slikama.

Slika 3. Grafikon F1 : F2 - muškarci

Slika 4. Grafikon F1 : F2 - žene

Na slikama 3 i 4 zapaža se nekoliko značajnih karakteristika pretoničnih vokala. To je, pre svega, izrazito suženje u poređenju s vokalskim prostorom akcentovanih vokala budući da je pokriven znatno manji deo vokalskog prostora. Na osnovu ovih grafikona vizuelno su primetne sve razlike u odnosu na akcentovane vokale razmatrane u prethodnom odeljku rada. Posebno je izražena realizacija pretoničnog vokala /a/, koji očigledno ima vrednosti vokala kvaliteta šva.

Bitna karakteristika pretoničnih vokala, takođe primetna na slikama 3 i 4, tiče se ukupnog fonološkog sistema urbanog novosadskog varijeteta. Uprkos činjenici da je vokalski prostor pretoničnih vokala znatno sužen, ova dva dijagrama pokazuju da se u pretoničnoj poziciji i dalje čuva distinktivnost među segmentima, te da i pored blizine mesta artikulacije, svaki pretonični vokal i dalje ima svoj identitet.

Može se, prema tome, zaključiti da je redukcija pretoničnih vokala u srpskom jeziku, odnosno u urbanom novosadskom varijetetu isključivo fonetska budući da je uglavnom uslovljena fiziološko-aritkulacionim zakonitostima i kvantitativnim karakteristikama pretoničnih vokala.

Ovo pilot istraživanje otvorilo je brojna nova pitanja za buduću analizu, koja se tiču i segmentnih i suprasegmentnih karakteristika pretoničnih vokala, kao i njihove međusobne uslovljenosti. Pri tome pre svega smatramo da treba pažljivo istražiti trajanje pretoničnih vokala u zavisnosti od udaljenosti od akcentovanog sloga i videti da li postoji sprega između kvantitativnih i kvalitativnih karakteristika ovih vokala. Na osnovu toga, verujemo, može se doći do opštih metričko-fonoloških zakonitosti o ritmu srpskog jezika.

S tim u vezi javlja se i pitanje intenziteta, koji takođe treba uključiti u istraživanje pretoničnih vokala, posebno u slučajevima gde se javlja veći broj nenaglašenih

slogova ispred akcentovanog. Pitanja osnovnog tona, odnosno melodijske krivulje, još su jedan od zadataka budućih istraživanja vezanih za pretonične vokale.

Nakon podrobnog ispitivanja svih pomenutih problema otvorilo bi se i široko polje poređenja pretoničnih vokala sa posttoničnim i utvrđivanje razlika koje postoje u slogovima ispred i iza akcenta.

a pretonično						
1. pre dugouzl.	**1. pre kratkouzl.**	**2. pre dugouzl.**	**2. pre kratkouzl.**	**3. pre dugouzl.**	**3. pre kratkouzl.**	**4. pretonični**
Bahami	raspustiti	rastumačiti	samoupravljati	raskomadavati		gramatikalizacija
patuljak	prošaputati	rasušivati	rafinerija	razuveravati		
zaglaviti	proračunljiv	rasformirati	raspuštenica	artikulacija		
zadremati	apokaliptičan	razuzdavati	staroslovenski	aproksimacija		
zarozati	spisateljica	razgolititi	slatkorečivost	stabilizacija		
zadužiti	separatistički	razgalamiti se	alkoholičar	pasterizacija		
rastrubiti	zapisuje	proračunavanje	patologija			
rasuditi		proletarizacija				
rashlađivati		baštovanstvo				
došaptavati		baksuzirati				
dekorativnost		brakorazvodni				
pasirati		starešinstvo				
pašteta						
e						
1. pre dugouzl.	**1. pre kratkouzl.**	**2. pre dugouzl.**	**2. pre kratkouzl.**	**3. pre dugouzl.**	**3. pre kratkouzl.**	
preferirati	teskoba	precizirati	protestantizam	besposličariti	pedesetorica	devedesetorica
dezertirati	pezeta		preformulisati	versifikacija	šezdesetorica	specijalizacija
pedesetak	dvadesetorica		vetrometina	gestikulirati		petogodišnjakinja
preskakati	četvorica		pesimističan	sterilizacija		devetogodišnjakinja
	peskovit					
	petorica					

i						
1. pre dugouzl.	**1. pre kratkouzl.**	**2. pre dugouzl.**	**2. pre kratkouzl.**	**3. pre dugouzl.**	**3. pre kratkouzl.**	
psihologiziranje	piskaralo	prituživa-ti se	pripomoći	civilizacija	tridesetorica	
iščitavati	voditeljica	pristupljivati	skribomanija			
pročišćavati	pismonoša	pridruživa-ti se				
prištedeti	priskočiti	pripovedati				
pritiskivati						
dvorištance						
kategorizacija						
sistematizacija						
standardizacija						
zapisivati						
pitomac						
o						
1. pre dugouzl.	**1. pre kratkouzl.**	**2. pre dugouzl.**	**2. pre kratkouzl.**	**3. pre ugouzl.**	**3. pre kratkouzl.**	
provaliti	ovolika	opametiti se	alkoholizam	sporazumevati		osamdesetorica
odradi	pomoglo	procedura	proputovati			
školarac	pobesnelo					
proteza	prosvetiteljstvo					
propolis	osmorica					
propovedati	čokoholičar					
apostrofirati	posustati					
bogoslužiti	poteći					
velikodostojnik						
potkazati						
postupati						
u						
1. pre dugouzl.	**1. pre kratkouzl.**	**2. pre dugouzl.**	**2. pre kratkouzl.**	**3. pre dugouzl.**	**3. pre kratkouzl.**	
smežurava-ti se	Turkestan	publikacija	pustolovina	strukturalizacija	puškomitraljez	

	kukurek	putopisac	rukotvorina	futurizacija		
	pustahija			ruralizacija		
	puškaranje					

prohibicionizam, profesionalizam
proporcionalan, proporcionala
spiritualistički
sedamdesetogodišnjakinja
pasterizovati
postmoderna
devedesetogodišnjakinja

LITERATURA

Chomsky, N. and M. Halle (1986). *The Sound Pattern of English.* New York: Harper & Row.

Ivić, P. i I. Lehiste (1965). Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku.* Novi Sad. VIII: 75-119.

Gimson, A. C. (1962). *An Introduction to the Pronountiation of English.* London: Edward Arnold.

Gimson, A. C.and A. Cruttenden (1994), *Gimson's Pronunciation of English*, London: Edward Arnold.

Ivić, P. i I. Lehiste (1967). Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku.* Novi Sad. X: 55-95.

Ivić, P. i I. Lehiste (1972). Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku.* Novi Sad. XV/1: 95-139.

Marković Maja i Isidora Bjelaković (2006). Neke akustičke karakteristike vokala u govoru Novog Sada. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.* Novi Sad. XXXI: 327-346.

Padgett, J. and M. Tabain (2005). Adaptive Dispersion Theory and Phonological Vowel Reduction in Russian. *Phonetica.* 62: 14-54.

Maja Marković, Isidora Bjelaković

THE QUALITY OF PRETONIC VOWELS IN THE SPOKEN LANGUAGE OF NOVI SAD

ABSTRACT

The paper presents the results of the research of pretonic vowels in the spoken language of Novi Sad, based on the acoustic measurements of the first three formants. The analysis was performed on the recorded material of 162 words with all five vowels in pre-accented posistion. The total of 295 pretonic vowels were analyzed in the production of nine subjects, citizens of Novi Sad. The formant values obtained were compared to those of accentet vowels from the earlier stage of the research of Novi Sad spoken language. The results point to considerable centralization of all vowels occurring before the accented syllable. The vowel which most conspicuously changes its quality in the pretonic position appears to be /a/, being realized with a *schwa*-like quality in the production of all subjects. The other vowels also reduce their quality in the direction of the central region of the vowel space.

UDK 811.163.41'367

ПЕРИФРАСТИЧНИ ПРЕДИКАТСКИ ИЗРАЗИ СА ФАЗНИМ ЗНАЧЕЊЕМ (дијахроно-синхрони план)

Исидора Бјелаковић, Јелена Аџановић

САЖЕТАК

У раду се анализирају перифрастични предикатски изрази са значењем инхоативности у публицистичким текстовима и другим текстовима који припадају пре свега административном стилу, а хронолошки 19. и 20. веку. Уочене су минималне разлике између стања забележеног у текстовима из два различита периода српског књижевног језика, регистроване глаголске лексеме које улазе у састав перифрастичних конструкција и утврдио однос семантике глагола и девербативне именице у перифрази.

Кључне речи: синтакса, семантика, перифрастични предикатски изрази, језик 19. и 20. века.

1. УВОД

Предмет овог рада јесте анализа предикатских израза са фазним значењем (в. Тополињска 1982: 35-49) у новинским и административним текстовима 19. и 20. века. Анализиране су само двочлане структуре конструисане по моделу семикопулативни глагол + именица, које су синонимичне и комутабилне са семантички еквивалентним двочланим предикатом, репрезентованим фазним глаголом /почети/ и пунозначним глаголом из којег је изведена именица у саставу перифрастичног предикатског израза (нпр. *приступити избору: почети бирати*) или фазним глаголом /почети/ и номиналном допуном у облику инструментала са предлогом /с/ или пак с беспредлошким акузативом (нпр. *приступити избору: почети с бирањем / почети бирање*)[1].

Поред финитних, анализиране су и кондензоване и номинализоване структуре (нпр. ***Ступивше** на овај начин **у нови живот** Друштво српске сло-*

[1] Ова два структурна типа сложеног предиката са фазним глаголом наводе се и у Мразовић и Вукадиновић (1990:159).

весности [...] постарало се... (1847:207) [← након што је почело поново да живи]; *Тек* ***ступањем*** *Лазара Грбљановића* ***на владу*** *почиње се опет повраћати нормално стање (1877: 194) [← кад почне да влада]*).

Анализа перифрастичних конструкција са фазним значењем спроведена је како би се (1) уочиле евентуалне разлике између стања забележеног у језику 19. века и ситуације у текстовима 20. века, (2) регистровале глаголске лексеме у саставу перифрастичног предикатског израза и (3) сагледао однос семантике глагола у вербалном и девербативне именице у номиналном делу перифрастичног предикатског израза.

Корпус за анализу представљали су текстови из периода 1813-1987, публицистичког и административног функционалног стила (в. Тошовић 2002). Анализа је спроведена на око 2000 страна.[2] Због ограничености простора у раду су наведени само репрезентативни примери из наведеног периода са одговарајућим интерпретативним трансформима.

Сви примери, забележени у грађи из предвуковске епохе, транскрибовани су и наведени у складу са савременим правописним решењима. Уз сваки пример наведена је година и број стране на којој је пример забележен.

Језик анализираних текстова из периода до шездесетих година 19. века припада доситејевском типу.[3] Језик текстова друге половине 19. века (од 1868), иако се сматра савременим српским (српскохрватским) језиком (Гортан-Премк

---

[2] Анализирани су следећи текстови: *Новине сербске*. 1813. (I, II, III, IV); 1814/1. (I, II, III, IV); 1815/1. (I, II, III, IV); 1816. Бр. 1-22; 59-70; 85;86,123. 1817. (I, II). *Сербске Лѣтописи* за год. 1825. Прва частица. Будим. 1824. (1-110, 176); Друга частица. Будим. 1825. 26-55; 83-101; *Сербске Лѣтописи* за год. 1829. У Будиму. I: 5-34; 91-125; 140-163; II: 1- 50; 68-87. 133-141; III: 4-33. *Сербскій Лѣтопис*. 1831. У Будиму. I: 1-13; 34-39; II: 1-8; 86-103. 122-130. III: 1-21; 89-99; IV: 154-156. *Лѣтописъ* 1840. Часть втора. У Будиму. Година XIV. Прегледъ и изводи књиге Србский Народный Конгрессъ лѣта 1837. Спомени сербски Унгарскогъ у Пожуну 1839/40. год. држаногъ земаљскогъ сабора или дієте. Књига 51. 108-138; *Гласникъ Дружтва србске словесности*. Свезка 1. У Београду. 1847; Уставъ Дружтва Србске Словесности. Устроеніе Дружтва србске словесности. 9 страна. (у анализи: У); 9-32; 127-139; 153-155; 201-219. *Гласникъ Дружтва србске словесности*. Свезка 8. У Београду. Известије о делању и стању Друштва српске словесности у 1855. години.1856: 351-359. Свезка 1. У Београду. 1857: 308-314. Свезка 1. У Београду. Протоколи седница Србског ученог друштва. 1866. 405-450. *Српски летопис за годину 1867, 1868*. и 1869. Нови Сад. 1871. Година XLI. Књига 112: 485-610. *Гласник Српског ученог друштва*. Књига XLIV. У Београду. 1877. Радња српског ученог друштва до 13 Јуна 1876. 364-454. *Гласник Српског ученог друштва*. Књига LXV. У Београду. 1886. Изводи из записника Српског ученог друштва. 1-40; 97-127. Српска краљевска академија – *Годишњак*. I. 1887. Београд. *Записници*: 27-156. XII. 1898. *Записници и извештаји*. 42-180. XXI. 1907. *Изводи из Академијиних записника*. 23-172. XXVIII. 1914-1919. *Свечани годишњи скуп*. 99-237. XXXVI. 1927. *Записници*. 18-84. XLVII. 1937. 25-146. Српска академија наука – *Годишњак*. LIV. 1947. 57-259. LXIV. 1957. 31-51 и 143-258. Српска академија наука и уметности – *Годишњак*. LXXIV. 1967. 345-433. LXXIV. 1977. 61-152. XCIV. 1988. 73-285.

[3] Овим се термином, поред термина „народни језик" (Младеновић 1969; Ивић, П. 1998: 141; Унбегаун 1995: 71), „нижи слој славеносрпског" (Грицкат 1987: 112) и сл. у науци означава тип језика чија је основа била српска „народна" са присуством елемената, на лексичком плану, рускословенске провенијенције, тзв. славенизмима (Суботић 2004: 164). Познато је да су се овим језичким идиомом, који је добио име по свом родоначелнику Доситеју Обрадовићу, служили војвођански писци и Вукови савременици прве половине 19. века (Суботић 2004:182).

1971:10), и текстова с почетка 20. века, разликује се од језика друге половине 20. века, што је показала и анализирана грађа.

2. АНАЛИЗА

2.1. Анализирана грађа показује да позицију семикопулативног глагола у забележеним перифрастичним изразима најчешће заузимају глаголи кретања: /ступати/, /ступити/, /приступити/, /падати/, /покренути/, /улазити/, /ући/, /прећи/. Свим наведеним глаголима означава се почетна фаза у реализацији радње, што омогућује појаву комплексног предиката структурираног по моделу Vsemicop (početi) + Compl [← da + prezent / infinitiv / NP[← Prep (s) + N_{Instr} / Prep ø + N_{Acc}]] у интерпретативном трансформу.

$$\mathbf{Vsemicop_{stupati/(pri)stupiti} + Prep_{к/ø} + NDev_{Dat}}$$

У анализираној грађи у највећем броју примера забележена је перифрастична структура са глаголом /приступити/ и девербативном именицом у дативу:

Турска је позвана била **да** и она **к трактату истом приступи** (1816:42) [← *почне с уговарањем*]; ...и позове све родољупце **да к овом делу приступе**... (1829:105) [← *да почну ово да раде*];...и **ступи се к потписивању** (1840:114) [← *почне се потписивати*]; ... да се не дангубећи **ступи к самом делу бирања** (1840:113) [← *да се почне бирати*]; Друштво српске словесности [...] постарало се **к постизању свога определенија приступити**... (1847:207) [← *да се почне постизати*]; Одобрава се предлог секретарев да **се** одмах **може приступити к штампању** 20. књиге Гласника (1866, 416) [← *да одмах може да почне да се штампа*] ... стога **је** одсек **приступио избору** замењеника (1866, 448) [← *почео да бира*]; ...ако **се хоће да приступи изменама** уређења у цељи... (1866: 440) [← *да се почне мењати*]; За тим **је** скуп **приступио договору** о избору три кандидата за сталнога секретара Академије и избору секретара посебних Академија (1887: 70) [← *почео да се договара*]; За тим **се приступило претресу** појединих чланова истога нацрта и премљена његова четири прва одељка (1887: 74) [← *почело се претресати*]; Молим за то г. Нешића да изволи **приступити читању**, и тим је седница отворена (1887: 143) [← *почне да чита*]; (...) како **би се** што пре **могло приступити зидању** зграде (1907: 57) [← *почети зидати*]; За дуго време по уласку наше војске у Београд, **није се могло приступити детаљном разгледању Музеја српске земље** (1914-1919: 215) [← *почети разгледати*]; (...) да **би се могло приступити раду** (1914-1919: 216) [← *почети радити*]; (...) да **се приступи кандидовању** за избор правих и дописних чланова (...) (1947: 74) [← *почну кандидовати*]; (...) да **се приступи разматрању** постављених кандидација (1947: 75) [← *да се почне разматрати*]; (...) **приступило се дискусији** о сваком поједином кандидату (1947: 76) [← *почело се дискутовати*]; Формирањем одељења према подели фондова или врсти послова **приступило се евидентирању** сваке свеске, **и њиховом инвентарисању** (1957: 192) [← *почело се евидентирати и инвентарисати*];

Тек **су** почетком 1957 сва одељења Библиотеке **била у могућности, да** поред осталих многобројних послова **приступе изради** стручног каталога (1957: 192) [← *да почну да израђују*]; (...) Академија **ће бити у стању да приступи извршавању** воље оснивача многих фондова (1957: 201) [← *да почне да извршава*]; Одбор за израду «Флоре Србије» у 1967. **приступио је раду** на изради «Флоре Србије» (1967: 359)[← *почео је да ради на изради* ← *почео је да израђује*]; Донет је закључак да **се приступи реализацији** досадашњих договора о научној сарадњи преко макропројеката у оквиру подстицајног плана и програма Комитета за науку и технологију Југославије (1988: 109) [← *да почну да се реализују*].

Може се уочити да је структура са семикопулативним глаголима /ступати/, /ступити/, /приступити/ и беспредлошким дативом као номиналном допуном продуктивна у језику и 19. и 20. века. У забележеној грађи, међутим, до 60. година 19. века регистрован је једино модел $Vsemicop_{stupati/(pri)stupiti}$ + $Prep_k$ + $NDev_{Dat}$, што не искључује могућност егзистирања беспредлошког датива у оваквим конструкцијама у том периоду[4]. У примерима забележеним у текстовима од 60. година 19. до краја 20. века фунгирају једино структуре са слободним дативом.

Конструкциони модел $Vsemicop_{stupati/(pri)stupiti}$ + $Prep_k$ + $NDev_{Dat}$ означава радњу за чију реализацију је неопходно да субјекатску позицију заузима именица са обележјем [+живо]. Забележени примери указују на то да се овај структурни модел употребљава у ситуацијама када се жели истаћи институционализовани карактер радње (нпр. *приступити раду, приступити реализацији, приступити евидентирању, приступити договору* и сл.). Овај модел употребљава се и приликом давања официјалних одобрења, прогласа, инструкција и изјава: Молим за то г. Нешића да изволи **приступити читању**, и тим је седница отворена (1887: 143); Одобрава се предлог секретарев да **се** одмах **може приступити к штампању** 20. књиге Гласника (1866, 416).

$Vsemicop_{stupati/stupiti}$ + $Prep_{u/na}$ + $NDev_{Acc}$

Делегације исте **ступићеју** фебруара 1. **у дејателност** (1816:76) [← *почеће да врше службу*]; У град Рен било је 96 војника од линенјне војске дошло да **у службу** краљеве гарде **ступе** (1816:18) [← *да почне да служи*]; Вук [...] **ступи у тајне** с Муратом **уговоре** (1825:46) [← *почне тајно да преговара*]; Равним начином **ступало је оно у договор** с г. Николом Стојановићем... (1847:212) [← *почело је да се договара*]; **Ступивше** на овај начин **у нови живот** Друштво српске словесности [...] постарало се... (1847:207) [← *након што је почело поново да живи*]; ... да **је** Друштво наше навршивше се године **ступило у сношење** са страним ученим друштвама (1856: 353) [← *почело да контактира*] ; ...зато засад **не може ступити** с нама **у погодбу** (1866, 405) [← *да почне да се погађа*]; Тек

[4] У ранијим истраживањима језика 19. века уочена је коегзистенција предлошког и слободног датива уз глагол /приступити/ (Младеновић 1964: 168; Суботић 1989: 181; Јерковић 1991: 59).

ступањем Лазара Грбљановића **на владу** почиње се опет повраћати нормално стање (1877: 194) [← *кад почне да влада*]; Извештач мисли да би доиста корисно било **ступити у свезу** са овим друштвом (1877:436) [← *почети контактирати*]; Пододбор **би** с појединим преводиоцима **ступио у преговоре**... (1877:371) [← *почео да преговара*]; (...) којим извештава Академију да је позвао управу Велике школе да са председништвом Академије **ступи у непосредни споразум** о одбору за набавку књига за Народну Библиотеку (1898: 69) [← *почне да се договара*]; (...) обе **су** одмах **ступиле у договоре** о заједничким предузећима (1914-1919: 119) [← *почеле да се договарају*].

Запажа се да је наведена структура била фреквентна у текстовима из 19. и 20. века.

Моделом $Vsemicop_{slupati\ /stupiti}$+ $Prep_{u/na}$ + $NDev_{Acc}$ означена је радња коју реализује субјекат са обележјем [+живо]. Лексичка веза *ступати/ступити* + акузатив са предлогом /у/ или /на/ реферише о промени друштвеног положаја, ранга статуса (нпр. *ступити у дејателност, у службу, на владу*) или о вољном, свесном[5] успостављању одређених друштвених односа (нпр. *ступити у сношење, преговоре, договоре, споразум*). Веза *ступати/ступити* + акузатив са предлогом /у/ или /на/ није комутабилна са моделом са глаголом */приступити/* и девербативном именицом у дативу уколико реферише о промени друштвеног положаја, за разлику од оних које реферишу о успостављању одређених друштвених односа, јер се у фокус поставља циљ који је остварен вршењем дате радње, при чему се реализација радње наставља, што и условљава искључиво употребу циљног акузатив (уп. нпр. **приступити служби, *приступити влади, *приступити договорима*).

$Vsemicop_{ulaziti/ući}$+ $Prep_{u}$ + $NDev_{Acc}$

Без обзира на то што посматрана грађа показује да се глагол /улазити/, /ући/ појављује у вербалном делу перифрастичних конструкција са фазним значењем тек од 40. година 19. века, на основу примера из Речника ЈАЗУ, може се закључити да је глагол /улазити/, /ући/у наведеном значењу био у употреби од краја 18. века и трајао у континуитету кроз читав 19. и 20. век.

(...) и кад једанпут она [књижевност] **уђе у употребленије** и добије грађанство, тако је лепа, народна, и у духу језика својствена, да је се нико не би радо лишио (1847: 12) [← *почне да се употребљава*]; ...одсек одлучи да се у садањем времену [...] не може **улазити у расправљање** о извршивању овог предлога... (1877: 372) [← *почети расправљати*]; Коначно **се ушло у фазу штампања** првих томова ОЛА, **у фазу обелодањивања** разултата вишегодишњег колективног рада (1988: 162) [← *коначно су се почели штампати и обелодањивати*].

[5] На семантичку компоненту вољног реализовања радњи у оваквим примерима указују и Мразовић и Вукадиновић (1990: 185).

У овој структури на формалном плану може фунгирати субјекат и са обележјем [+живо] и са обележјем [-живо] (нпр. *књижевност уђе у употребљење*; *улазити у расправљање*). Уколико субјекатску позицију заузима именица са обележјем [-живо], наведена конструкција не може се заменити конструкцијом *приступити + датив / ступити + у + акузатив* (**књижевност приступи употребљењу; *књижевност ступи у употребљење*), док је замена могућа кад се на позицији субјекта налази именица са обележјем [+живо] (*приступити штампању : ступити у фазу штампања*).

Следећи модели забележени су у релативно малом броју примера:

$$\mathbf{Vsemicop}_{\mathbf{povesti}}\mathbf{+\ NDev}_{\mathbf{Acc}}$$

Овај конструкциони модел фунгирао је у језику 19. и 20. века.

Повела се била реч да би нуждан био пероводитељ, тј. секретар собора (1840:112) [← *почело се говорити*]; Најпосле у главном заседанију Друштва од 20. маја пр. год. **поведе се** о томе озбиљно **реч** (1847: 9) [← *почне се разговарати*]; ...**повела се реч** о томе, да л` да се досадањи услови за распис награда оставе и за даље (1868:577) [← *почело се разговарати о томе*]; ... на заседању **повела се расправа** о томе да ли... (1947: 178) [← *почело се расправљати*].

Овај конструкциони модел реферише о радњи чија реализација подразумева више учесника, што је у забележеним примерима на формалном плану репрезентовано рефлексивним пасивним структурама са морфемом *се* као маркером уопштеног агенса (нпр. *повела се реч → почело се разговарати → људи су почели разговарати*). Будући да је могућа активна структура са формалним субјектом у облику сингулара (нпр. *Он је повео разговор о томе*), чини се да је је транзитивност, односно каузативност[6] глагола *повести* у значењу `подстаћи некога на нешто`[7] којом се уводи и други актант примарна компонента на основу које се имплицира већи број учесника у реализацији радње. Управо је то разлог што се глагол *повести* не може употребити у примерима типа **Он је повео читање/излагање свог рада* и сл. Поред тога, важно је истаћи да се у номиналном делу забележених перифрастичних структура налазе именице изведене од глагола говорења са социјативном семантичком компонентом[8].

У неким примерима могуће је заменити структуру *повести + акузатив* структурним моделом *ући + у + акузатив*, не може се говорити о њиховој потпуној синонимичности. Структуром са глаголом *повести* истиче се податак када је радња означена перифрастичном структуром започета, док се структу-

[6] О каузативности глагола види Батистић (1978).

[7] Наведено значење глагола /подстаћи/ забележено је и у РМС-у.

[8] У РМС-у наведени су примери са именицама изведеним од других социјативних глагола (*истрага, акција, рат*).

ром са глаголом *ући* истиче тренутак када субјекат почиње да реализује дату радњу (уп. нпр. *повела се расправа* и *ушао је у расправу*).

$\mathbf{Vsemicop_{pokrenuti}}$ + $\mathbf{NDev_{Acc}}$

... да он од стране друштва **покрене** код високе владе **питање** о умножењу веома слаби[х] новчани[х] средства друштва (1866, 442) [← *да он иницира да висока влада почне да разматра*]; Председништво **је покренуло** у одељењима **разматрање** могућности налажења тема и пројеката који би могли бити предмет споразума између САНУ и Пољске академије наука (1977: 63) [← *Председништво је иницирало да одељења почну да разматрају*].

Семантика глагола /покренути/, која се може интерпретирати као `утицати на некога да нешто чини`, условљава постојање најмање два актанта, при чему је први покретач а други реализатор инициране радње. У свим забележеним примерима и каузатор и реализатор инициране радње имају обележје [+живо], мада се као каузатор може појавити и именица са обележјем [-живо] (нпр. *Та ситуација покренула је градску владу на разматрање*).

$\mathbf{Vsemicop_{preći}}$ + $\mathbf{Prep_{na}}$ + $\mathbf{NDev_{Acc}}$

Овај конструкциони модел забележен у анализираној грађи само у једном примеру: После председникове уводне речи **прешло се на рад** по утврђеном дневном реду. (1988: 81) [← *почело се радити*].

Како показује забележени пример, а што потврђује и појава глагола /прећи/ у значењу `напустивши једно прихватити се чега другог´ забележено у РМС-у, овај конструкциони модел употребљава се приликом реферисања о радњи која следи након реализације неке друге радње. У наведеном примеру антериорна радња репрезентована је предлошко-падежном конструкцијом (**после председникове уводне речи** → *након што је председник одржао говор*).

$\mathbf{Vsemicop_{padati}}$ +$\mathbf{NDev_{Nom}}$

И на лорда Кинерда **подозрење неко пада** (1816:79) [← *почиње се сумњати*].

Иако је забележен само у једном примеру, чини се да конструкциони модел са једновалентним глаголом /падати/ погодно синтаксичко средство за анонимизацију агенса што се може оправдати чињеницом да се у номиналном делу перифрастичне структуре по правилу налазе апстрактне именице са негативном конотацијом (*подозрење, сумња, оптужба* и сл.).

2.2. Позицију семикопулативног глагола заузимају транзитивни глаголи /узети/ и /предузети/[9] који у комбинацији са девербативном именицом добијају значење почетне фазе у реализовању радње означене датом именицом. У семантичком потенцијалу лексеме /узети/ садржана је компонента инхоативности, будући да се његово значење може интерпретирати као `почети поседовати нешто` (Тополињска 1985: 2), што омогућује и његову употребу у перифрастичним структурама са фазним значењем.

$$\mathbf{Vsemicop_{uzeti}+ Prep_{u} + NDev_{Acc}}$$

(...) да је у вишепоменутој комисији ствар народни школа достојно **у расужденије узета** (1847: 135) [← *почела да се разматра*]; **Узме се у претрес** састављак г. Милоша М. Милојевића (1866: 439) [← *почне да се претреса*]; ...позвао је Друштво да **би у саветовање узело** може ли оно само задатак овај извршити... (1947:213) [← *да би почело да се саветује*]; (...) Академија философских наука **узела је у оцену** преко својих референата рукописе (1914-1919: 150) [← *почела је да оцењује*]; Тек тада **ће** га председништво **узети у претрес** (1927: 57) [← *почеће да га претреса*]; Председништво одлучује да **се узме у разматрање** по повратку председника Белића (1947: 177) [← *да се почне разматрати*]; С обзиром на донесене нове законе и прописе савезног и републичког значаја **требало је** све то **узети у претрес** (1957: 166) [← *требало је све то почети претресати*]; Исто тако на VII скупу, од 20. новембра, **узет је у разматрање** овај пројекат (...)(1967: 388-389) [← *почео је да се разматра*].

Наведени конструкциони модел, како показује анализирана грађа, био је продуктиван током 19. и 20. века.

У склопу перифрастичних конструкција са глаголом /узети/ у свим забележеним примерима појављују се девербативне именице изведене од глагола комуникативно-интелектуалних радњи[10] који поседују семантичко обележје свесне[11] евалуације, оцењивања, анализирања, што и условљава фунгирање субјекта са обележјем [+живо].

$$\mathbf{Vsemicop_{preduzeti}+ NDev_{Acc}}$$

Говори се да **ћеју се препиранија** о такси притежној марта определително **предузети** (1816: 254) [← *да ће почети да се препиру*]; Говори се да **ће се процес тај** у првом заседанију будућег месеца **предузети** и свршити (1816: 255) [← *да ће то почети да се*

[9] Употреба ових глагола у фазном значењу (`почети`) забележена је и у РМС-у (1967), и у РГД-у Владиславе Петровић и Косте Дудића (1989) и у *Граматици српскохрватског језика за странце* Павице Мразовић и Зоре Вукадиновић (1990).

[10] Уз глагол /узети/ у инхоативном значењу појављују се и допуне у инфинитиву / да + презенту глагола који не припадају комуникативно-интелектуалној групи, што потврђују примери забележени код З. Тополињске (1985: 1-11) и у РГД-у (113): *она узе намештати сто, Узми да читаш // читати*. У овим, међутим, примерима није могуће заменити глагол у инфинитиву или да + презенту одговарајућом девербативном именицом (**узме у намештање стола; *узми у читање*).

[11] На постојање семантичке компоненте „свесне одлуке, свесно – у договору са собом самим – преузете обавезе, тј. наглашавање значења `прихватити се, свесно се прихватити да...`“ указала је Тополињска (1985: 4).

процесуира];Затим опет **реч предузме** и рекне:... (1816:3) [← *почне говорити*]; **Садашње рекрутирање војника** у Пољској **предузето је** само зато да би се регименте попуниле (1817:13) [← *почели су се регрутовати*]; Не усваја пак одбор одлуку... по којој би ваљало [...] штампати предлог Јована Ђорђевића да Српско учено друштво **предузме превођење и издавање** јелинске и римске старе књижевности... (1877: 422) [← *почне да преводи и издаје*]; Он предлаже да **се** у Дубровнику **предузме преписивање** извесних докумената (...)(1927: 43) [← *да се почну преписивати*]; Председништво одлучује да **се оправка** за спречавање откидања малтера **предузме** (...)(1947: 148) [← *да се почне поправљати*].

Наведена конструкција присутна је у текстовима и 19. и 20. века.

У склопу перифрастичне структуре са глаголом /предузети/ појављују се девербативне именице које означавају и конкретне и апстрактне појмове, при чему субјекат радње о којој се реферише увек поседује обележје [+живо].

У појединим примерима модели са глаголима /узети/ и /предузети/ могу бити замењени моделом са глаголом /приступити/ и девербативном именицом у дативу (*узети у разматрање → приступити разматрању*; *предузети превођење и издавање → приступити превођењу и разматрању*) са извесним семантичким померањем. У конструкцијама са глаголима /узети/ и /предузети/ наглашава се свесно предузимање глаголске радње с намером да се она приведе крају, за разлику од структура са глаголом /приступити/ где се наглашава само почетна фаза у реализацији дате радње.

2.3. Позицију семикопулативног глагола заузимају интранзитивни глаголи са семантичком компонентом креативности – стварања, настајања новог ентитета: /рађати се/, /родити се/, /породити се/, /настати/, /побудити се/. Семантичка компонента креативности омогућује овим глаголима фунгирање у структурама са девербативном именицом у значењу почетне фазе реализовања радње.

$$\mathbf{Vsemicop}_{\text{radati se/roditi se/poroditi se}} + \mathbf{NDev}_{\text{Nom}}$$

Између Алгира и Америке **породиле су се** опет **распре неке** (1816: 265) [← *почело се расправљати*]; Но овде **се главни рађа вопрос** (1829: 38) [← *овде се почиње питати*]; **Грмљавине се родише**.. (1829:107) [← *почело је да грми*]; Приликом совјетовања о проширенију овом **препираније се родило** о имену «српски народ» (1840:115) [← *почели су се препирати*]; на овај начин **рађа се** у потписаноме председништву **оправдана брига**... (1868:486) [← *почињу да се брину*].

Запажа се да су примери са глаголом /родити се/ као вербализатором забележени само у текстовима из 19. века. Чини се, што потврђују и примери из РМС-а, да би у савременом српском језику конструкције са овим глаголом биле изразито стилски обележене, што и оправдава одсуство овог модела у посматраним текстовима из 20. века.

$Vsemicop_{nastati}$ + $NDev_{Nom}$

Поводом овога предлога **настала је дужа дебата**, како и на који начин да се подигне зграда на Академијином плацу (1907: 129) [← *почело се дебатовати*].

$Vsemicop_{pobuditi\ se}$ + $NDev_{Nom}$

Још од времена Владимира Великога... **побудила се и љубов** к наукама и художествима (1829:144) [← *почели су да воле*].

Уочава се да је код свих глагола са креативном семантиком присутна семантичка компонента самоактивности која условљава компоненту несвесности код глаголских радњи означених девербативним именицама без обзира на то да ли оне то поседују у својој инхерентној семантици (нпр. /грмљавина/, /брига/, /љубав/) или не (нпр. /препиранје/, /распра/, /дебата/).

2.4. Наредни примери забележени су у малом броју, те су овом приликом само наведени:

$Vsemicop_{podići}$+$NDev_{Acc}$

...**подигао се био особити процес** у том цветајући починућем поселенију грешника (1816:25) [← *почело се процесуирати*]; Са свију **се** страна дакле и **вика** противу старословенског језика од људи иначе учени **подигне** (1847: 130) [← *почну викати*].

$Vsemicop_{otvoriti}$+ $NDev_{Acc}$

(...) **отворила се дужа дебата**, у којој је учествовао и члан Одбора Живан Живановић (1907: 120) [← *почело се дебатовати*];

$Vsemicop_{upustiti\ se}$ + $Prep_{u}$ + $NDev_{Acc}$

...седнем и сам код кола пак **се** бог зна **у каква размишленија упустим** (1829:112) [← *почнем да размишљам*].

$Vsemicop_{primiti\ se}$ + $NDev_{Gen}$

како **се** 1801. ерцхерцог Карл опет **команде прими** над војском у горњој Аустрију... (1825:33) [← *опет почне да командује*].

3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

На основу анализиране грађе може се закључити да нема већих разлика између стања забележеног у текстовима из 19. века и ситуације у језику текстова из 20. века. Једина структурна разлика односи се на употребу предлошког датива у перифрастичним конструкцијама са глаголима /ступати/, /(при)ступити/ која је била продуктивна до 60. година 19. века (нпр. *приступити к постизању* и сл.). Поред тога запажају се промене у репертоару лексема које учествују у струк-

турирању перифрастичних конструкција, а односе се на присуство славенизама у текстовима прве половине 19. века (*ступити у* ***дејателност***; *ући у* ***употребленије***; *пасти* ***подозреније***; *узети у* ***расужденије***; *рађати се* ***вопрос***; *родити се* ***препиранје***; *упустити се у* ***размишленије***; *побудити се* ***љубов***). За разлику од стања забележеног у 19. веку, структуре са глаголима /рађати се/, /родити се/, /породити се/ у савременом српском језику стилски су обележене и не јављају се у текстовима новинарског и административног функционалног стила.

Што се тиче репертоара глаголских лексема у вербалном делу перифрастичног предикатског израза, може се закључити да су најфреквентнији глаголи кретања, затим глаголи са креативном семантичком компонентом и, на крају, глаголи типа /узети/, /предузети/.

Када је реч о односу семантике глагола у вербалном и девербативне именице у номиналном делу перифрастичног предиката, забележени примери показују да семантика радње о којој реферише перифраза диктира употребу глагола, односно девербативне именице одговарајућег семантичког садржаја у аналитичкој структури.

ЛИТЕРАТУРА

Батистић, Татјана (1978). О неким аспектима анализе каузативних глагола. *Јужнословенски филолог*. XXXIV: 59-87.

Грицкат, Ирена (1987). Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог*. Београд. XLIII: 111-135.

Ивић, Милка (1995). Још о декомпонованом предикату. *О зеленом коњу. Нови лингвистички огледи*. Београд: Словограф. 180-187.

Ивић, Павле (1998). *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јерковић, Јован (1991). *Језик и писци*. Нови сад: Матица српска.

Младеновић, Александар (1962). *О народном језику Јована Рајића*. Београд.

Младеновић, Александар (1969). *Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове Вуковске стандардизације*. Нови Сад: Зборник за филологију и лингвистику. XII: 43-53.

Мразовић, Павица и Зора Вукадиновић (1990). *Граматика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци – Нови Сад.

Петровић, Владислава и Коста Дудић (1989). *Речник глагола са граматичким и лексичким допунама*. Нови Сад – Београд – Сарајево: Завод за издавање уџбеника - Завод за уџбенике и наставна средства – СОУР «Свјетлост». (скраћено РГД).

Радовановић, Милорад (1990). О «декомпоновању предиката» као језичком поступку. *Списи из синтаксе и семантике*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. 53-73.

Речник српскохрватског књижевног језика (1967). Нови Сад - Загреб: Матица српска -Матица хрватска. (скраћено РМС).

Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ I-XXIII (1880-1976). Загреб.

Суботић, Љиљана (1989). *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска.

Суботић, Љиљана (2004). Из историје књижевног језика. *Предавања из историје језика. Лингвистичке свеске*. 4: 142-191.

Тополињска, Зузана (1982). Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолог*. XXXVIII: 35-49.

Тополињска, Зузана (1985). Из проблематике словенских инхоатива. Однос глаголског вида и фазе радње. *Јужнословенски филолог*. XLI: 1-11.

Тошовић, Бранко (1998). *Функционални стилови*. Свјетлост.

Унбегаун, Борис (1995). *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд: Вукова задужбина: Орфелин. Нови Сад: Матица српска.

Isidora Bjelaković
Jelena Ajdžanović

The periphrastic predicate expressions with the phase meaning (diachronic and synchronic aspects)

The authors analyze the periphrastic predicate expressions with the inchoative meaning in daily papers and administrative texts from the 19th and 20th centuries. The goals of the research are: to identify the verbal lexemes used in periphrastic structures; to determine the relation between the verb semantics and the deverbal noun in the periphrasis; and to find out whether any differences are to be found between the 19th and 20th century texts with this respect.

The analysis of the texts reveals that there are no major differences regarding the periphrastic structures of this type in the 19th and 20th century texts.

Key words: syntax, semantics, periphrastic predicate expressions, 19th and 20th century language.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 811.163.41'367.625

РЕФЛЕКСИВНА УПОТРЕБА ГЛАГОЛА ЕМОЦИОНАЛНОГ САДРЖАЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Гордана Штрбац

САЖЕТАК

У раду се разматра једна глаголска скупина унутар шире лексичко-семантичке групе глагола којима се исказује емоционални садржај. Реч је о глаголима који могу да се јаве и у рефлексивној и у нерефлексивној форми, при чему је избор одговарајућег облика условљен, пре свега, функционалном перспективом реченице, што се се одражава на плану распоређивања њених аргумената. Посебно је разматран статус конструкција које функционишу као каузатори емотивног стања и утврђено је да оне нису увек семантички равноправне.

Кључне речи: српски језик, синтакса, глаголи емоционалног садржаја, рефлексивност и нерефлексивност глагола, синтаксичка транзитивност, каузатор емотивног стања.

1. У оквиру лексичко-семантичке групе глагола у српском језику којима се исказује емоционални садржај, односно душевно стање (тзв. verba affectuum) имамо једну глаголску скупину која испољава извесне специфичности у погледу синтаксичког и семантичког понашања. Овде је, наиме, реч о глаголима који се појављују и у рефлексивној и нерефлексивној форми, при чему је промена категоријалног обележја рода, тачније присуство или одсуство морфеме СЕ, у непосредној вези не само са распоређивањем аргумената унутар једне реченичне структуре већ и са променом њене функционалне перспективе.[1] У српском језику су могуће алтернативне синтаксичке реализације са лексички истоветним глаголским предикатом поменутог значењског типа, а различитог морфолошког лика.

[1] Тај појам увели су у лингвистику прашки структуралисти. В. код М. Ивић: 1976.

Такав је, на пример, глагол РАДОВАТИ СЕ, који у реченици отвара место са леве стране првом именском аргументу који носи обележје живо /+/ и има значење ‚носиоца емотивног стања', док је његова десна страна резервисана за номиналну конструкцију у дативу, са значењем ‚каузатора' стања ‚радости' (нпр. ПЕТАР СЕ РАДУЈЕ НАШЕМ ДОЛАСКУ). Сасвим је друкчији распоред аргумената у случају када се овај глагол употреби без морфеме СЕ (нпр. НАШ ДОЛАЗАК РАДУЈЕ ПЕТРА). Тада појам из позиције првог аргумента прелази у позицију другог аргумента, а појам који репрезентује ‚каузатора' датог афективног стања долази на место првог, субјекатског аргумента.[2]

1.1. Имајући у виду овакве особености типичног представника поменуте глаголске скупине, основни задатак у овом раду биће да се утврде морфолошко-синтаксичке особености рефлексивних, односно нерефлексивних облика истих глагола емоционалног садржаја, а уједно и примарност једне од тих форми, а затим да се сагледа међусобни однос конструкција с рефлексивним и нерефлексивним глаголом.

2. Најпре ћемо размотрити морфосинтаксички статус рефлексивне и нерефлексивне форме глагола, као што су: (ЗА)БРИНУТИ / (ЗА)БРИНУТИ СЕ, ВЕСЕЛИТИ / ВЕСЕЛИТИ СЕ, ЗАПРЕПАСИТИ / ЗАПРЕПАСТИТИ СЕ, ИЗНЕНАДИТИ / ИЗНЕНАДИТИ СЕ, ЉУТИТИ / ЉУТИТИ СЕ, НЕРВИРАТИ / НЕРВИРАТИ СЕ, ОДУШЕВИТИ / ОДУШЕВИТИ СЕ, ПЛАШИТИ / ПЛАШИТИ СЕ, РАДОВАТИ / РАДОВАТИ СЕ, РАЗОЧАРАТИ / РАЗОЧАРАТИ СЕ, СЕКИРАТИ / СЕКИРАТИ СЕ, УЗБУДИТИ / УЗБУДИТИ СЕ, УЗНЕМИРИТИ / УЗНЕМИРИТИ СЕ итд. То подразумева, заправо, осветљавање питања њихове транзитивности с једне, и рефлексивности, односно медијалности с друге стране. С тим у вези важно је утврдити да ли се у примеру попут НАШ ДОЛАЗАК РАДУЈЕ ПЕТРА ради о транзитивности нерефлексивног облика глагола или је у питању нешто друго.

Овакве примере нерефлексивних форми глагола емоционалног стања региструју наши дескриптивни речници:[3]

> Светозаре, немој више да си тако неваљао. Зашто бринеш родитеље? *Поп. Ј.* Погледај њега кад ће банути да им свира и да их весели. *Вес.* Као да су се сви заклели да га љуте и да му не признаду заслуге! *Срем.* Баш си нас изненадио, нисмо ни сањали да ћеш и ти доћи (Змај 4). Он ме увек нервира (Ред. /САНУ/). Разочарали бисмо свет ... *Ћос. Д.*

Како видимо, аргументска структура реченица у горњим примерима не разликује се много од аргументске структуре било које реченице са правим

[2] Овако се обично распоређују именички аргументи уз варијантну форму глагола типа *радовати се.*

[3] Примери, као и глаголске лексеме, преузети су из *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (у даљем тексту РМС) и *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ (у даљем тексту РСАНУ).

транзитивним глаголом: субјекатску позицију попуњава појам у номинативу, а у позицији другог аргумента налази се беспредлошки акузатив. Дакле, ако упоредимо горњи пример (*Као да су се сви заклели да* ***га љуте*** *и да му не признаду заслуге!*) са примером МАРКО ЈЕ УДАРИО ЈОВАНА, видимо да је беспредлошким акузативом изражен други персонални аргумент, а и субјекатски аргументи носе обележје персоналност /+/. Међутим, упркос томе, глаголе типа ЉУТИТИ не можемо изједначити с глаголима типа УДАРИТИ. Прво што нас спречава у томе јесу примери у којима субјекатски аргумент глагола емоционалног садржаја обично носи обележје живо /-/:

> Као сваку мајку, забрину је болест његова. *Вес.* Њих је моја прича веселила (Мат. 3, 60). Има увек појединости које нас пријатно изненаде и узбуде (Андрић 5, 162). Сопственике и становнике палата љутило је присуство те мале куће (Макс. Д. 1, 106). Свака га је жалба нервирала. *Чол.* Када те живот болно разочара ... *Дуч.*

Друго, наведене глаголе не можемо припојити групи правих транзитивних због тога што именска реч у беспредлошком акузативу, иако у падежу типичног објекта, не означава, заправо, објекат. Иако у нашој лингвистичкој литератури влада недоследност у погледу схватања обележја прелазности / непрелазности,[4] полазимо од онога што је утемељио још А. Белић. Овај аутор, наиме, прелазним глаголима сматра оне код којих се предмет радње налази изван сфере субјекта „и он се остварује засебно, такорећи, изван глаголског значења као таквог иако у вези са њим..." (Белић 1998: 257). Насупрот томе код непрелазних глагола какви су нпр. *седим, лежим, патим* „предмет је у сфери субјектовој и заједно се остварује са радњом; он од ње не може бити одвојен. Он је у самом значењу глаголском" (Белић 1998: 257). У том смислу сасвим је јасно да појава номиналне речи у беспредлошком акузативу не мора обавезно подразумевати

[4] Начелно се могу издвојити два става у погледу поимања транзитивности. С једне стране, прелазност схваћена у ужем смислу, односи се само на оне глаголе који као врсту објекатске допуне захтевају именску реч у акузативу без предлога или евентуално у генитиву, нпр. *читати књигу, јести колача* (Миновић 1987; Станојчић, Поповић 1992; Барић и др. 1997). С друге стране, прелазност се може схватити и као шире категоријално обележје које подразумева обавезно присуство објекатске допуне било да је она у форми беспредлошког акузатива било да је реч о одређеној падежној или предлошко-падежној конструкцији (Стевановић 1970). Тако, с обзиром на однос субјекта и глаголске радње према објекту, предмету на коме се радња врши М. Стевановић (1970) разликује прелазне, непрелазне и повратне глаголе. Прелазним глаголима сматрају се они код којих се глаголска радња обавља на неком предмету ван њеног вршиоца, при чему правим прелазним глаголима назива оне чији је објекат у беспредлошком акузативу (*рећи, читати* итд.), док у неправе прелазне глаголе М. Стевановић убраја оне глаголе за чије је вршење радње потребан било какав предмет ван субјекта у било ком зависном падежу или пак у предлошко-падежној конструкцији (*разговарати о некоме, поклонити некоме* итд.). Оне глаголе чија се радња не врши ни на каквом предмету М. Стевановић назива непрелазним (нпр. *сести, поћи, ићи* итд.).

транзитивност глагола, као што ни њено одсуство није аутоматски знак његове интранзитивности.[5]

2.1. Ако се држимо поменутог становишта, акузативске облике с десне стране глагола емоционалног садржаја (нпр. НЕРВИРАТИ НЕКОГА, ЉУТИТИ НЕКОГА, ИЗНЕНАДИТИ НЕКОГА итд.) не можемо сврстати у објекат јер не постоји представа о глаголској радњи и обухваћености предмета том радњом.[6] У оваквим случајевима, заправо, успоставља се једна врста узрочно-последичних односа између аргумената у позицијама с леве и десне стране глагола, што значи да у примеру ЗОРАН НЕРВИРА МАРКА реч у номинативу, на семантичком плану, има улогу ‚каузатора' одређеног емотивног стања лоцираног у појму израженом именицом у акузативу, па тако за дату структуру имамо семантичку интерпретацију: ‚ЗОРАН У МАРКУ ИЗАЗИВА СТАЊЕ НЕРВОЗЕ ↔ МАРКО СЕ НАЛАЗИ У СТАЊУ НЕРВОЗЕ'. Стога, за наведене глаголе можемо рећи да су само **формално** или **синтаксички** транзитивни јер именска реч у акузативу има улогу логичког, тј. семантичког субјекта.[7] Све ово указује на могућност да **нерефлексивне форме глагола емоционалног садражаја** сврстамо у групу **каузативних глагола** или **глагола каузираних емотивних стања.**

---

[5] На ово су упозоравали и други аутори. В. Ружић, на пример, истиче: „Иако је морфосинтаксичка ознака прелазности у српском језику акузатив као падеж типичног објекта, његова појава уз неке глаголе указује на другачију семантичку интерпретацију, нпр. *Боли га глава; Сврби га рука; Интересује га њена прича.* У овим примерима прономиналне форме у акузативу нису експоненти семантичког објекта нити су то структуре с прелазним глаголима" (Пипер и др. 2005: 503). У прилог томе Н. Арсенијевић напомиње да при дефинисању појма транзитивности не треба посматрати само семантичка или само морфолошка обележја глагола јер се ту ради о једној семантичко-синтаксичкој карактеристици „која се манифестује могућношћу разлагања јединствене семантичке представе на радњу ... и барем два аргумента ван ње, агенс и пацијенс, што се граматикализује на синтагматском плану, појавом именске лексеме (или реченице) у функцији објекта, и спецификује њеним морфолошким ликом" (Арснијевић 2007: 381).

[6] И у теоријским разматрањима објекатских допуна постоје различити ставови, али се и овде могу јасно издвојити два приступа наведеном проблему. Готово у свим граматикама прави се оштра разлика између правог (директног, изравног) и неправог (индиректног, неизравног објекта), али се оне разилазе у погледу схватања који морфолошки образац може преузети објекатску функцију. У већини граматика (Стевановић 1969; Катичић 1986; Поповић, Станојчић 1992; Барић и др. 1997, Силић, Пранковић 2005. и други) правим објектом сматрају се они типови допуна који се налазе у форми беспредлошког акузатива попуњавајући позиције уз прелазне глаголе (*зидати кућу, возити аутомобил*). Све остале именске речи које се налазе у неком од зависних падежа (осим, наравно, у беспредлошком акузативу) или предлошко-падежној конструкцији припадају типу неправог или индиректног објекта (*бојати се мрака, махати марамицом, дивити се пријатељу*). На другој страни, међутим, В. Ружић (Пипер и др. 2005) разликује директни објекат као други реченични аргумент који на синтагматском плану успоставља непосредну везу с глаголом, и индиректни објекат, трећи реченични аргумент, који с глаголом посредно остварује зависну везу (преко директног објекта).

[7] И у својој систематизацији падежа овај тип акузатива И. Антонић сврстава у субјекатски: „Модел а) $N_{Nom} + V_{Pers} + Ø$ (Pro)N_{Ak} – слободни акузатив, носилац психофизиолошког стања, у персоналној реченичној структури са граматичким субјектом-каузатором којим је именована појава или жива реалија ван појма у акузативу који изазива глаголом именовано психофизиолошко стање" (Пипер и др. 2005: 195).

2.2. Када нерефлексивне форме глагола емоционалног садржаја упоредимо са реализацијом истих глагола уз морфему СЕ, запажамо разлике. И док **каузативни нерефлексивни глаголи** (ЉУТИТИ некога) означавају само процес свесног или несвесног изазивања одређених емотивних стања у другом појму, обавезно обележеном персоналност /+/, **рефлексивне форме** глагола реферишу о постојању таквог стања у неком појму (нпр. ЉУТИТИ СЕ због некога) и зато се глаголи таквог типа називају и медијалним.[8] Будући да се ти глаголи у савременом српском језику појављују и у рефлексивној и нерефлексивној форми, намеће се питање која се од ових двеју форми може сматрати примарном.[9] Да бисмо могли дати поузданији одговор у вези са тим питањем, потребно је наведени проблем сагледати и са дијахроног плана.

2.3. Изучавајући историјски развој синтаксичке транзитивности у индоевропској и словенској језичкој заједници, Ј. Грковић-Мејџор (2007) долази до закључка да се ова категорија јавила секундарно у односу на првобитно праиндоевропско стање. Наиме, према речима Ј. Грковић-Мејџор, развој категорије синтаксичке транзитивности у вези је са преласком праиндоевропског језика из језика активне у језик номинативне типологије, чиме је створена могућност за настанак опозиције транзитив – интранзитив. У праиндоевропском језику „глагол је неутралан у погледу транзитивности, а рекције једне речи другом није било" (Грковић-Мејџор 2007: 418). У таквом систему и функционално-семантички статус појединих падежа у потпуности се разликује од савременог стања, а што се акузатива тиче, он је првобитно био „адвербијални падеж, семантички дифузан, и исказивао је читав низ *околности* вршења глаголске радње" (Грковић-Мејџор 2007: 418).[10] Адвербијалност као архаичну особину акузатива запазила је још М. Ивић бавећи се падежима за обележавање временских односа у нашем језику (Ивић 1955-1956). Ова ауторка напомиње да се акузатив са временским значењем чува још из „општеиндоевропских времена", а у почетку историјског развоја словенских језика „временски акузатив је веома жива категорија" (Ивић 1955-1956: 185).[11]

[8] Обично су у граматикама медијалним глаголима називани они којима се исказују стања или процеси који се врше у субјекту без његове воље и деловања (в. нпр. о томе објашњење у: Стевановић 1969).

[9] У нашим дескриптивни речницима, какви су РМС и РСАНУ, посебно су обрађене обе форме, при чему се одредница успоставља најпре према нерефлексивном облику. Такав поступак не мора значити ништа будући да се он сматра уобичајеним у лексикографској пракси, и то не само при састављању дескриптивних речника него и других речничких типова.

[10] Поменута типолошка промена условила је развој субјекатско-предикатских односа, при чему долази до стварања инваријантне форме субјекта и објекта којима се могу исказати различите семантичке улоге. У индоевропским језицима инваријантна форма субјекта постаје номинатив, а директног објекта – акузатив. Споменици сведоче да је у време постојања старословенског језика развој синтаксичке транзитивности био у току, односно ширење ове категорије и учвршћивање акузатива као директног објекта „протезало се вековима, од праиндоевропске епохе до историје посебних словенских језика. Брзина овога процеса била је у директној сразмери са степеном њихове семантичке транзитивности, односно степеном ‚агентности' вршиоца њима означене радње" (Грковић-Мејџор 2007: 430).

[11] Као идентификациони временски падеж акузатив се употребљавао веома дуго у историјском развоју

2.3.1. Развој синтаксичке транзитивности пратила је и појава рефлексива као посебне глаголске категорије. Наиме, Ј. Грковић-Мејџор сматра да је рефлексивизација условила потискивање прасловенских глагола стања који су одсликавали древну индоевропску категорију инактива па, заправо, рефлексив у наследницима прасловенског језика чува дубинску семантичку дистинкцију стање – радња (Грковић-Мејџор 2002-2003). Глаголи емоционалних стања у старословенском периоду углавном су били рефлексивни (**боѭти сѧ, стыдѣти сѧ, гнѣшати сѧ**), а њихова рефлексивизација завршена је још у прасловенском периоду (Грковић-Мејџор 2007).[12] Ако имамо у виду чињеницу да рефлексивне глаголске форме чувају трагове некадашњег индоевропског инактива (а емоције или осећања можемо сматрати стањем), те да се синтаксичка транзитивност укључивала у систем постепено, можемо претпоставити да се каузативна форма глагола емоционалног садржаја јавила касније, секундарно у односу на рефлексивну форму и стога их сматрамо **секундарно транзитивним**.[13]

3. Други проблем на који ћемо се овом приликом осврнути тиче се **комуникативне перспективе** реченице, тачније основних принципа организовања реченичне структуре с глаголима емоционалног садржаја, као и прагматичких чинилаца који мотивишу њено граматичко устројство. Наиме, ти глаголи могу да моделују реченицу на бар два начина у зависности од тога да ли се појављују у рефлексивној или нерефлексивној форми (нпр. ВЕСЕЛИМ СЕ ТОМЕ // ТО

нашег језика. С временом је постао „облик везан за атрибутску одредбу, што значи да је сузио поље своје употребе и почео да се јавља само у оним случајевима када је временска актуализација у питању" (Ивић 1955-1956: 206). У новије време временски акузатив готово у потпуности потискује је генитив тако да је у савременом језику беспредлошки временски акузатив врло редак и употребљава се само у ограниченом броју случајева (Ивић 1955-1956: 206).

[12] Глагола овакве семантике у старословенској епоси било је и у нерефлексивној форми, а они, у зависности од семантике, везују за себе различите падежне форме: **възненавидѣти кого, завидѣти комоу** (Грковић-Мејџор: 2007). У *Речнику старословенског језика* (рађеном према рукописима из 10. и 11. века, у редакцији Р. Цејтлин и др., в. у литератури под: *Старославянский словарь*) налазимо и рефлексивну и нерефлексивну форму глагола ВЕСЕЛИТИ / ВЕСЕЛИТИ СЕ, забележену у примерима: „**рѣчѧна оустрѣмленьѣ веселѧтъ града в(о)жиѣ** *Пс 45,5 Син; Ен 266, 10;* **і ѣдъше да веселимъ сѧ • ѣко с(ы)нъ мои сь • мрътвъ вѣ і оживе** *Л 15, 23 Зогр Мар Сав* ", док је нпр. глагол РАДОВАТИ СЕ забележен само у овој, рефлексивној форми.

[13] Т. Батистић сматра да су парови непрелазних и прелазних глагола, као што су: *лећи (лежати) / положити (полагати), умрети (умирати) / уморити, стати (стајати) / (по)ставити (стављати)* и сл., међусобно синтаксички повезани односом каузативности, те да су „са историјског гледишта некад продуктивним морфолошким процесима прелазни деривирани од одговарајућих непрелазних" (Батистић 1978: 63). Посматрајући транзитивност са историјског аспекта, И. Грицкат запажа у неким случајевима све израженију појаву транзитивизације: „Неки транзитивни обрти настају у најновијем језику, у журналистици и репортерству, где, слично разним другим наносима, стварају утисак небриге о језику и његовог кварења: *трчао је стазу за десет секунди, скакао је висину изнад светског рекорда, надам се да ћемо пливати добре резултате* и сл." (Грицкат 1975: 232). Код појединих непрелазних глагола слични процеси подстичу настанак фактитивне семантике, нпр. *сести некога, лећи некога* итд. Тенденцију ка транзитивизацији открива и то што се поједини глаголи, као што су *слушати, желети, жудети* и сл., који су некада захтевали допуну у генитиву, сада удружују са беспредлошким акузативом (Грицкат 1975).

МЕ ВЕСЕЛИ,[14] ЗАДОВОЉИО САМ СЕ ТИМЕ // ТО МЕ ЈЕ ЗАДОВОЉИЛО, ИЗНЕНАДИО САМ СЕ ТОМЕ // ТО МЕ ЈЕ ИЗНЕНАДИЛО, ОДУШЕВИО САМ СЕ ТИМЕ // ТО МЕ ЈЕ ОДУШЕВИЛО, ПЛАШИМ СЕ ТОГА // ТО МЕ ПЛАШИ, РАДУЈЕМ СЕ ТОМЕ // ТО МЕ РАДУЈЕ, УЖАСАВАМ СЕ ТОГА // ТО МЕ УЖАСАВА итд.[15] Ако би наведени реченични обрасци преносили идентичну информацију, тада бисмо могли говорити о синонимичним конструкцијама, а ако то није случај, тада постоје извесне разлике на које треба указати. Да бисмо то утврдили, поћи ћемо од лексичког значења наведених глагола.

3.1. Семантички садржај лексема као што су ВЕСЕЛИТИ / ВЕСЕЛИТИ СЕ, ИЗНЕНАДИТИ / ИЗНЕНАДИТИ СЕ, ОДУШЕВИТИ / ОДУШЕВИТИ СЕ итд., у суштини подразумева неку врсту емоције, тј. емотивног стања (у конкретним примерима реч је о ‚изненађењу', ‚одушевљењу'), с тим што нерефлексивна форма глагола садржи још додатну каузативну компоненту: ‚изаз(и)вати, каузирати какво емотивно стање'. Оваква семантичка структура глагола утиче и на специфичан распоред аргумената унутар реченице са предикацијама којима се изриче емоционални садржај.

Тако, у субјекатској позицији, с леве стране рефлексивног глагола, по правилу стоји именска реч у номинативу која на семантичком плану представља ‚носиоца емотивног стања', а с његове десне стране – именица у неком зависном падежу (то, такође, може бити зависна клауза или номинализована структура) са значењем ‚каузатора' датог стања. У реченици с нерефлексивним глаголом распоред аргумената је обично обрнут: ‚каузатор' емотивног стања, у форми номинатива (или реченице), налази се с леве стране глагола и има функцију граматичког субјекта, а ‚носилац емотивног стања', у форми беспредлошког акузатива, заузима позицију другог, десног аргумента. (уп.: МИРА СЕ РАДУЈЕ ТОМЕ и ТО РАДУЈЕ МИРУ).

3.2. Дакле, обе конструкције преносе исто значење, али се то постиже на два различита начина: морфолошким средством (прикључивањем морфеме СЕ као маркера медијалности) и синтаксичким поступком (специфичним распоредом аргумената), тако да се добију две конверзне реченичне структуре.[16]

---

[14] Редослед, наравно, може бити и овакав: ВЕСЕЛИ МЕ ТО. У српском језику тако могу бити дистрибуиране енклитике, али не и именице.

[15] ‚Каузатор' емотивног стања не мора обавезно бити појам с ознаком живо /-/. Наиме, у овој позицији може се наћи и појам с ознаком персоналност /+/ (нпр. ПАВЛЕ МЕ ЈЕ ИЗНЕНАДИО / ИЗНЕНАДИЛА САМ СЕ ПАВЛУ), али се он тада најчешће може сматрати индиректним узрочником одређеног стања будући да њега не иницирају толико људи сами по себи колико њихови поступци, особине, извесни догађаји итд.

[16] Термин конверзија у лингвистици први је популаризовао Џон Лајонс [John Lyons] употребљавајући га још 1963. године да би њиме описао однос између лексичких јединица као што су *купити / продати, муж / жена* итд. (Ивић 1976). Д. Кристал наводи да „се [термин конверзност] често користи у семантици да означи смисаони однос међу лексичким ставкама. Конверзни чланови испољавају једну врсту супротности значења, коју илуструју парови *купити / продати, родитељ / дете, послодавац / намештеник* и *изнад / испод*." (Кристал 1998: 181).

Опредељење говорног лица за једну, односно другу могућност представља оно што називамо перспективизацијом догађаја, односно **комуникативном перспективом реченице**.[17] За такве случајеве када на избор одговарајућег језичког средства утиче дискурс, односно оно што је претходно речено М. Ивић употребљава термин ‚дискурсом условљена перспективизација' (Ивић 1976: 41).[18] Када је реч о предикацијама с емоционалном компонентом, чини се да овде пресудну улогу имају управо прагматички чиниоци, и то првенствено комуникативна намера говорника. *Избор рефлексивне форме глагола емоционалног садржаја подразумева инсистирање на самомом емотивном стању и носиоцу тога стања, док употреба нерефлексивног облика глагола указује на то да је фокус на појму који је изазвао дато емотивно стање.*

4. Што се тиче исказивања изазивача емотивног стања, уз неке рефлексивне глаголе ове скупине у српском језику узрок може бити изражен, осим падежном конструкцијом ЗБОГ + ГЕНИТИВ,[19] рекцијском допуном у одговарајућем падежном лику, па су тако могуће алтернативне конструкције, као нпр.: ИЗНЕНАДИО САМ СЕ ЗБОГ ЊИХОВОГ УСПЕХА // ЊИХОВОМ УСПЕХУ, // РАДУЈЕМ СЕ ЗБОГ ЊИХОВЕ ПОСЕТЕ // ЊИХОВОЈ ПОСЕТИ. Међутим, глаголи као што су ЖАЛОСТИТИ СЕ, ЗАПРЕПАСТИТИ СЕ, НЕРВИРАТИ СЕ, ОРАСПОЛОЖИТИ СЕ, РАЖАЛОСТИТИ СЕ, РАЗБЕСНЕТИ СЕ, РАСТУЖИТИ СЕ, ПРЕНЕРАЗИТИ СЕ, УЗБУДИТИ СЕ, УЗНЕМИРИТИ СЕ, УЗРУЈАТИ СЕ итд. немају овакву двоструку могућност исказивања узрока.

Евентуалне разлике између рекцијске допуне и генитивске конструкције с предлогом ЗБОГ огледају се, пре свега, на синтаксичком плану: рекцијска допуна понаша се као обавезни конституент реченице и постпонована је у односу на глагол, док предлошко-падежна конструкција ЗБОГ + ГЕНИТИВ има статус необавезног реченичног члана који указује на извесне околносне оквире

---

[17] Наиме, у свакој реченици „говорно лице издваја оно што сматра комуникативно најважнијим и то посебним средствима истиче стварајући тако комуникативну перспективу реченице" (Пипер и др. 2005: 1061). Највеће заслуге за осветљавање овог проблема припадају чешким лингвистима који су поставили најприкладније теоријске оквире за његово изучавање.

[18] На то за коју ћемо се могућност определити утичу, такође, и други, нејезички фактори, за шта М. Ивић користи термин ‚дискурсом немотивисана перспективизација' (Ивић 1976: 42).

[19] М. Ивић констатује да „конструкција са *због* служи управо зато да се њом открије појава која даје р а з л о г а, п о в о д а за вршење акције, за појаву извесног стања, дакле, појава која се може схватити само као повод, узрок у најужем смислу те речи, а никако као изазивач или подстрекач..." (Ивић 1954: 187). Према њеним речима, појава исказана овом предлошко-падежном конструкцијом, када су у питању психолошка стања (исказана глаголима ОДОБРОВОЉИТИ СЕ, ОЗЛОВОЉИТИ СЕ, БИТИ ТУЖАН), дато стање не изазива директно, него индиректно: „Кад кажемо, рецимо, *гуши се од суза – сузе* су оно што директно, појавом својом, без посредства икаквих других момената, изазива *гушење*. Ако је, међутим, у питању психолошка ситуација: *Љути се због њених суза* – јасно је да *њене сузе* саме по себи не би биле у стању да изазову *љутину* кад не би з н а ч и л е за њега нешто посебно, кад не би, дакле, постојао моменат његовог с у б ј е к т и в н о г односа према њеним сузама, што већ по себи ствара утисак о п о с р е д н о ј улози суза у стварању датог стања и доводи, према томе, до употребе конструкције са *због*" (Ивић 1954: 188).

дате ситуације, тачније, употребом предлошког генитива, који се, иначе, може у реченици слободно дистрибуирати, у средиште пажње ставља се само емотивно стање, док се узрок, њиме исказан, на известан начин понаша као додатно објашњење стања у којем се субјекатски појам налази, па чак и не мора бити назначен (МАРКО СЕ ИЗНЕРВИРАО ЗБОГ ЊЕНОГ НЕУСПЕХА).

Употребом нерефлексивне форме глагола аргументи унутар реченичне структуре распоређују се на већ описани начин: ЊЕН НЕУСПЕХ ЈЕ ИЗНЕРВИРАО МАРКА.

5. Међу глаголима којима се исказује емоционални садржај постоји мања скупина лексема које, осим поменутих карактеристика, имају и неке особене рекцијске могућности. Такви су глаголи БРИНУТИ СЕ, ПЛАШИТИ СЕ, ЉУТИТИ СЕ и њима слични који у својој рефлексивној форми могу везати типични генитив узрока с предлогом ЗБОГ (нпр. БРИНЕМ СЕ ЗБОГ ТВОЈЕ БОЛЕСТИ), али и предлошки акузатив (нпр. БРИНЕМ СЕ ЗА ТВОЈЕ ЗДРАВЉЕ // ЗА ТЕБЕ). Узрочни генитив сматра се чистим ‚каузатором' стања, што потврђује и могућност преношења исте информације структуром с нерефлексивним, **синтаксички транзитивним глаголом**: ТВОЈА БОЛЕСТ МЕ БРИНЕ // БРИНЕ МЕ ТВОЈА БОЛЕСТ.

5.1. Другачија се информација, међутим, преноси предлошким акузативом уз исти глагол. Тако реченице попут: БРИНЕМ СЕ ЗА ТВОЈЕ ЗДРАВЉЕ //ЗА ТЕБЕ можемо интерпретирати овако: СТРАХУЈЕМ, СТРЕПИМ ДА СЕ ТВОЈЕ ЗДРАВЉЕ НЕ ПОГОРША / СТРАХУЈЕМ, СТРЕПИМ ДА СЕ ТЕБИ НЕШТО НЕ ДЕСИ.[20] Дакле, када се нерефлексивна форма глагола комбинује с предлошким акузативом, семантичка структура глагола незнатно се мења тако што се за семантичку компоненту ‚забринутости' везује компонента ‚стрепње' или ‚слутње', па се датом предлошком конструкцијом не реферише о постојећем, реалном стању ствари, већ о ономе што би се евентуално могло догодити у блискоj будућности. Стога се у форми акузатива јављају углавном лексеме чији основни семантички садржај није негативан, што значи да не можемо рећи *БРИНЕМ СЕ ЗА ТВОЈУ БОЛЕСТ. Насупрот томе, предлогом ЗБОГ и ГЕНИТИВОМ преноси се оно што је реални, прави узрочник, актуелан у тренутку говора, па појам у генитиву, по правилу, садржи негативну значењску компоненту (ЗБОГ БОЛЕСТИ) или се она имплицира (нпр. БРИНЕМ СЕ ЗБОГ ТЕБЕ ↔ БРИНЕМ СЕ ЗАТО ШТО СЕ ТЕБИ ДОГАЂА НЕШТО ЛОШЕ, па отуда и пример ТИ МЕ БРИНЕШ ↔ БРИНЕ МЕ ТО ШТО ТИ СЕ ДОГАЂА, А ТО ЈЕ НЕШТО ЛОШЕ).[21]

[20] У оваквим примерима у клаузи која допуњује глагол емоционалног садржаја уз презент имамо појаву негације (БРИНЕМ СЕ ДА СЕ **НЕ** РАЗБОЛИШ), која се може сматрати сувишном зато што се имплицира радња чија ће се реализација евентуално остварити, дакле, подразумева се значење: БРИНЕМ СЕ ДА БИ СЕ МОГАО РАЗБОЛЕТИ.

[21] Реченице: *Брине се због детета, Брине се за дете, Брине је дете* П. Пипер сматра синонимичним (Пипер 2005: 793).

5.2. Овакав семантичко-синтаксички однос између рефлексивне и нерефлексивне форме глагола још је очигледнији када је реч о глаголском пару ПЛАШИТИ СЕ / ПЛАШИТИ. Реченици с аблативним генитивом ПЛАШИМ СЕ МРАКА еквивалентна је реченица с беспредлошким акузативом МРАК МЕ ПЛАШИ. Уколико употребимо, међутим, конструкцију ЗА + АКУЗАТИВ уз исти глагол (нпр. ПЛАШИМ СЕ ЗА ТВОЈ ЖИВОТ), њој није еквивалентан обрт *ТВОЈ ЖИВОТ МЕ ПЛАШИ. Тако се значење глагола ПЛАШИТИ СЕ мења када се удружи са предлошком акузативском конструкцијом.

5.3. Овом типу односа између структура с рефлексивним и нерефлексивним глаголом близак је и онај који се успоставља између реченица с глаголима ЉУТИТИ СЕ / ЉУТИТИ. У реченици ЉУТИМ СЕ ЗБОГ НЕУСПЕХА каузатор стања ‚љутње' исказан је предлошким генитивом, а исту информацију преноси и реченица са синтаксички транзитивним глаголом: НЕУСПЕХ МЕ ЉУТИ. Међутим, уз наведени глагол у рефлексивном облику употребљава се још и конструкција НА + АКУЗАТИВ, која није значењски идентична поменутој генитивској. Наиме, ‚каузатор' стања ‚љутње' исказан предлошким генитивом може бити и појам с ознаком живо /+,-/ (ЉУТИМ СЕ ЗБОГ НЕУСПЕХА, ЉУТИМ СЕ ЗБОГ ТЕБЕ), док се у форми акузатива може наћи само лексема с обележјем персоналност /+/ (ЉУТИМ СЕ НА ТЕБЕ). Појам у предлошком акузативу можемо тумачити и као ‚каузатор' датог емотивног стања (ТИ МЕ ЉУТИШ),[22] али и као појам према којем је то осећање усмерено, што нам дозвољава семантичка интерпретација: ОСЕЋАМ ЉУТЊУ ПРЕМА ТЕБИ.[23]

Тиме се наведени глагол по семантичкој структури приближава транзитивним глаголима ВОЛЕТИ (некога), ПОШТОВАТИ (некога) и сл. које, такође, интерпретирамо на следећи начин: ОСЕЋАТИ ЉУБАВ / ПОШТОВАЊЕ ПРЕМА НЕКОМЕ.

6. Да закључимо: глаголска скупина која припада широј семантичкој класи глагола емоционалног садржаја појављује се у рефлексивној и нерефлексивној (синтаксички транзитивној) форми организујући на различите начине реченичну структуру (нпр. РАДУЈЕМ СЕ ТОМЕ ↔ ТО МЕ РАДУЈЕ). Ова могућност појављивања глагола у двема различитим формама пружа говорном лицу могућност да бира између две структуре које преносе исту информацију. Избор једне од њих условљен је прагматичним чиниоцима, и то првенствено комуникативном намером говорног лица. Уколико је пажња говорника усмерена на само емотивно стање и процес његовог појављивања, онда се, по правилу, бира рефлексивна форма глагола (РАДУЈЕМ СЕ ВАШОЈ ПОСЕТИ / ЗБОГ ВАШЕ ПОСЕТЕ), при чему је значење рекцијске допуне и предлошког генитива потпуно исто, али је, синтаксички гледано, генитивска конструкција нешто флексибилнија и има

[22] Конструкција НА + АКУЗАТИВ представља спољашњи узрок (Пипер 20005: 796-797).

[23] Ово имамо и у изразу БИТИ БЕСАН НА НЕКОГА, који, такође, можемо интерпретирати: ОСЕЋАТИ БЕС ПРЕМА НЕКОМЕ.

више статус додатног обавештења. Уколико, међутим, говорно лице инсистира на узроку датог стања, онда ће се у свом исказу послужити нерефлексивним, синтаксички транзитивним глаголом истичући узрок у први план његовим постављањем у субјекатску позицију (ВАША ПОСЕТА МЕ РАДУЈЕ).

Рекцијске допуне уз неке глаголе (нпр. БРИНУТИ СЕ ЗА НЕКОГА, ПЛАШИТИ СЕ ЗА НЕКОГА), поред тога што означавају узрочника одређеног емотивног стања, комбинујући се са глаголом, проширују његову семантику тако да компоненти ‚забринутости' додају још и нијансу ‚стрепње' или ‚слутње'. Стање које се сигнализира конструкцијом с предлошким акузативом није реализовано, већ само постоји могућност његовог евентуалног остварења. У таквим примерима не постоји могућност употребе еквивалентне каузативне или синтаксички транзитивне форме глагола која сама по себи намеће и оствареност датог узроковача.

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић, Н. (2007). Транзитивност и падежи објекта у српском језику. *Зборник Матице српске за славистику.* 71-72: 377-390.

Барић, Е., Лончарић, М., Малић, Д., Павешић, С., Пети, М., Зечевић, В., Зника, М. (1997). *Хрватска граматика.* Загреб: Школска књига.

Батистић, Т. (1978). О неким аспектима анализе каузативних глагола. *Јужнословенски филолог.* XXXIV: 59-87.

Белић, А. (1998). *Изабрана дела 1. Општа лингвистика (О језичкој природи и језичком развитку 1, 2).* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Будућност.

Всеволодова, М. В., Янчжен, В. (1996). Глаголы эмоционального состояния и отношения. Их семный состав и сочетаемость. *Исследования по глаголу в славянских языках. Глагольная лексика с точки зрения семантики, словообразования, грамматики.* Москва: Филологический факультет МГУ, „Филология".

Грковић-Мејџор, Ј. (2001). Питања из старословенске синтаксе и лексике. *Лингвистичке свеске 1.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Грковић-Мејџор, Ј. (2002-2003). Прасловенски глаголи стања на индоевропском плану. *Зборник Матице српске за класичне студије.* 4-5: 87-94.

Грковић-Мејџор, Ј. (2004). Увод у историјску синтаксу. *Лингвистичке свеске 4.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Грковић-Мејџор, Ј. (2007). Развој синтаксичке транзитивности. *Зборник Матице српске за славистику.* 71-72: 417-434.

Ивић, М. (1954). Узрочне конструкције с предлозима *због, од, из* у савременом књижевном језику. *Наш језик.* 5, св. 5-6: 186-194.

Ивић, М. (1955-1956). Из проблематике падежних временских конструкција. *Јужнословенски филолог.* XXI/1-4: 165-214.

Ивић, М. (1976). Проблем перспективизације у синтакси. *Јужнословенски филолог.* 32: 29-46.

Катичић, Р. (1986). *Синтакса хрватскога књижевног језика. Нацрт за граматику.* Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности – Глобус.

Кристал, Д. (1998). *Енциклопедијски речник модерне лингвистике.* Београд: Нолит.

Миновић, М. (1987). *Синтакса српскохрватског-хрватскосрпског језика језика за више школе.* Сарајево: Свјетлост.

Петровић, В., Дудић, К. (1989). *Речник глагола са допунама.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.

Пипер, П., Антонић, И., Ружић (Петровић), В., Танасић, С., Поповић, Љ., Тошовић, Б. (2005). *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица.* Београд: Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.

Поповић, Љ. (2007). Аргументска структура глагола емотивног стања у словенским језицима. *Зборник Матице српске за славистику.* 71-72: 481-498.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика.(1959-2001). Београд: Српска академија наука и уметности (1-16).

Речник српскохрватскога књижевног језика. (1967-1976). Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска. (Матица српска – Матица хрватска 1-3, Матица српска 4-6).

Силић, Ј, Прањковић, И. (2005). *Граматика хрватскога језика (за гимназије и висока училишта).* Загреб: Школска књига.

Станојчић, Ж., Поповић, Љ. (1992). *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред основне школе.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.

Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1999.

Стевановић, М. (1970). *Савремени српскохрватски језик I. Увод. Фонетика. Морфологија.* Београд: Научна књига

Стевановић, М. (1969). *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса.* Београд: Научна књига.

Gordana Štrbac

REFLEXIVE EMOTIONAL VERBS IN SERBIAN LANGUAGE

SUMMARY

There are some emotional verbs which can be used in their reflexive and nonreflexive form and the choice of that form influence the distribution of arguments in one sentence, for example RADUJEM SE NEČEMU → NEŠTO ME RADUJE. These sentences have the same meaning. Speaker can choose between one of them and that choice depends on pragmatic factors, first of all his communicative intention. Preposition ZBOG and GENITIVE have the same meaning as verbal complement.

Verbs BRINUTI SE, PLAŠITI SE and others similar can be complemented by constructions ZBOG + GENITIVE and ZA + ACCUSATIVE, for example BRINEM SE ZBOG TVOJE BOLESTI and BRINEM SE ZA TVOJE ZDRAVLJE. These constructions don't have the same meaning because we can say TVOJA BOLEST ME BRINE, but we can not say TVOJE ZDRAVLJE ME BRINE. For the second sentence we can ipmply meaning: STREPIM DA SE TVOJE ZDRAVLJE NE POGORŠA.

UDK 811.161.1'367

О СТАТУСЕ КАТЕГОРИИ СМЯГЧЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ[1]

Душанка Мирић

АННОТАЦИЯ

В работе анализируется явление «смягчения», которое как функция или признак в русской грамматике приписывается ряду языковых единиц, но без соответствующего объяснения. Поэтому в данном тексте предпринимается попытка определить его лингвистический статус в семантическом и рече-поведенческом разрезе. На семантическом плане смягчение может быть определено как модусный смысл 'дистантности', модифицирующий коммуникативную установку, один из обязательных компонентов в смысловой структуре высказывания.

Его коммуникативная мотивированность (потребности говорящего в воздействии на адресата), допускает толкование смягчения в терминах речевого поведения как стратегии сохранения образа говорящего. Данная стратегия трактуется как элемент речевой суперкатегории вежливости.

Ключевые слова: смягчение, модусный смысл, дистантность, речевая стратегия, вежливость, дискурс, русский язык.

Термин «смягчение» и явление, которое за ним стоит в русском языке, связывается в первую очередь с мягкостью согласных, т.е. с сугубо фонетическим явлением. Наряду с этим, термин довольно часто используется и в грамматических описаниях русского языка: функция или признак многих нефонетических языковых единиц обозначается как *смягчение*, *смягченность*, *смягчающий*. Эти обозначения, как правило, не получают толкования или точного определения, что указывает на их интуитивное терминологическое использование. Частотность употребления и разнообразность языковых, кодовых средств,

[1] В основу этой работы легло сообщение на II Международном конгрессе русистов-исследователей «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 18 – 24 марта 2004, опубликованное в тезисах.

к которым такие обозначения относятся, создают впечатление о «смягчении» как о специфическом признаке русского языка, тем более что в грамматиках других языков подобное явление не отмечается. Уже по этой причине явление «смягчения» заслуживает внимание, особенно с точки зрения сопоставительного исследования русского и других языков. Предварительный шаг к возможному сопоставительному описанию представляет собой определение лингвистического статуса «смягчения». Учитывая все это, в данной работе мы задаемся целью очертить статус явления, хотя бы в первом приближении.

Фрагментарность данных о «смягчении» в структурно-семантически ориентированных описаниях русского языка, с одной стороны, и частотность употребления, с другой, вызывают, по крайней мере, два предположения: что, во-первых, явление не осознается как системное и значимое, и, во-вторых, что природа смягчения не поддается системно-структурному описанию. Чтобы подтвердить или опровергнуть эти предположения, отправимся от материала почерпнутого из общеизвестных источников, таких как академические грамматики русского языка, словари, авторитетные монографии и учебники. Смягчение или смягчительная функция приписывается отдельным префиксальным морфемам, частицам разного типа, некоторым падежным формам, порядку слов, сослагательному наклонению, определенным формам повелительного наклонения, интонации, - одним словом, средствам принадлежащим практически всем уровням языка.

Среди средств выражения выделяется постпозитивная частица **–ка** (с вариантом **-кось**), присоединяющаяся к формам повелительного наклонения, которой смягчение приписывается как основная функция, например, в академических грамматиках: «...*Частица –ка, вносящая в форму побудительного наклонения оттенок смягчения: Иди-ка сюда! Пусть-ка он сам попробует.*» (Акад.гр. 1970:613), «...*частица –ка, смягчающая просьбу, побуждение (помолчи-ка, сходим-ка вместе*)» (Акад.гр.1982,I : 728)[2]. О смягчении побуждения речь идет и при соединении императива глагола с формой *давай, давайте* и *смотри, смотрите*: *Давай беги! Давайте будем людьми! ..., Смотри не опоздай! Смотрите, не напутайте чего*! (Акад.гр.1970: 613), причем формы совместного действия не исключают одновременного употребления постпозитива **–ка** (*Давайте - ка мы напишем письмо*. Акад.гр. 1982,I: 624)[3].

Функция смягчения приписывется также частице **бы**, обозначаемой как «ослабляющая частица» в (Кобозева, Лауфер 1991: 174) и формам сослагательного наклонения в целом, при, например, смягченном выражении желания

[2] Принятые сокращения: *Акад.гр.* для грамматик русского языка в издании АНСССР 1970 и 1982 г.; *КГР* для Краткой русской грамматики 1989 г.; *РГ* для V.Barnetova et al., Русская грамматика I-II. Praha: 1979.

[3] О семантике частицы –ка более подробно говорится в: И.М.Кобозева, Прагматическая аномальность высказывания и семантика модальных частиц. *Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста*. М.: 1990 .

: *Хорошо было бы /сейчас/ отдохнуть* (Акад.гр. 1982, I: 623). Сослагательное наклонение используется и для смягчения категоричности побуждения или «решительности решения» - *Лучше бы тебе уйти* (Н.Д.Арутюнова 1988: 254-255). Как средство выражения смягченности побуждения видится и несовершенный вид глагола во взаимодействии с лексическим значением и ситуацией : *приходите завтра!* (несов. вид) как более мягкое, чем *придите завтра!* (сов. вид) (РГ 1979:193).

О смягчении побуждения речь идет и при изменении порядка слов, точнее, расположения местоимения – подлежащего в определенно-личном предложении: *Ты сходи* как более мягкое, чем *Сходи ты к нему,* как указывается в (Белошапкова 1977: 98).

Смягчительность в речевом акте просьбы, как одной из форм выражения побуждения, может быть выражена употреблением партитивного родительного падежа, поддержанного суффиксами субъективной оценки: *Чичиков попросил **списочка** крестьян* (КРГ 1989 : 365). В данном примере сочетаются два типа средств смягчения, из которых словообразовательное относится к более частотным. (Об употреблении слов с суффиксами субъективной оценки будет сказано ниже.)

Другой тип выражения побудительности, речевой акт вопроса, может быть модифицирован при помощи сочетания отрицательной частицы ***не*** и вопросительной частицы ***ли*** (*Не устал ли ты?*), которое «вносит в вопрос оттенок смягченности, некатегоричности, неуверенности» (Акад.гр.1982, I: 726).

Одним из средств на службе у смягчения являются модификации основных интонационных конструкций, например, смягчение побудительного речевого акта совета, наряду с противопоставлением и убеждением, производится путем изменения основного тона на восходящий у ИК-2 (Акад.гр. 1982, I: 233): *Я о'чень советую пойти*[4].

Обзор способов смягчения речевых актов из ряда побудительных показывает одновременно комплексность его выразителей, их разноуровневость, и позволяет поднять вопрос о его семантической природе. За «смягчением» в перечисленных случаях стоит ряд смысловых компонентов, обозначаемых как 'ослабленность', 'умеренность', 'неполнота действия', 'некатегоричность', 'неуверенность', которые нельзя отнести к пропозициональным смыслам, поскольку не имеют отношения к предикативности, денотации, дейксису, персональности или объективной модальности. Они также не являются самостоятельными коммуникативными рамками, так как не они отражают основные потребности говорящего в процессе коммуникации, а наоборот, - коммуника-

[4] « ИК-2 с удлинением гласного центра и повышением тона на одном или двух постцентровых слогах с последующим понижением ... Такая интонация вносит оттенок смягченного протовопоставления, убеждения, утверждения: Я о'чень советую пойти» (там же). Обозначение повышения тона в примере по техническим причинам наше.

тивные установки (интенции) опознаются в диалоге независимо от приведенных компонентов. Попытаемся представить это более наглядно: если смысловую структуру высказывания *Не устал ли ты?* представить формализованно, то как основные компоненты выступают коммуникативная установка и пропозициональное содержание:

'хочу узнать' + (p); p = ('ты', 'устать').

Дополнительный смысл, делающий коммуникативную установку более мягкой, можно перефразировать следущим способом: 'не навязывая своего внимания'. Он не погасает установочный компонент 'хочу узнать', а только видоизменяет его, имплицируя, что говорящий имеет более сложное отношение к адресату, чем простое дознание нужной информации.

Этот и подобные смысловые компоненты сопровождают коммуникативные цели модифицируя их, и поэтому их также следует отнести к коммуникативным, речевым. 'Некатегоричность' или 'ослабленность' коммуникативного требования представляет собой способ воздействия на адресата в речевой ситуации, она должна «подсказать» адресату, что говорящий относится к нему определенным образом, – нестрого и благожелательно. Поскольку эти смыслы исходят от говорящего, т.е. являются субъективными, смягчение можно трактовать как одно из проявлений субъективной модальности. С другой стороны, если последовательно придерживаться определения субъективной модальности как отношения говорящего к пропозитивному содержанию, то описываемый тип отношения к адресату, т.е. элементу ситуации общения, в субъективную модальность не входит. Он представляет собой иной тип модусного значения, -определенное дистанцирование говорящего от прямой коммуникативной цели, и поэтому нам представляется правомерным обозначить его как 'дистантность' (Мирић 1998). Таким образом изучаемое явление получает семантическое объяснение, которое дает возможность включения его в систему смысловых компонентов русского высказывания.

Толкование «смягчения» как модусного семантического компонента является не единственным способом его лингвистического объяснения. Коммуникативная мотивированность явления дает возможность выхода за рамки собственно семантической трактовки и поиска соответствующего объяснения в другой лингвистической плоскости, - в понятийно–терминологической системе коммуникативного (речевого) поведения. В этой системе употребление языковых единиц рассматривается с точки зрения стратегий и тактик реализации коммуникативных потребностей говорящего (Brown, Levinson 1987; Верещагин, Костомаров 2005; Иссерс 2002). Прямая зависимость возникновения «смягчения» в речи от потребности говорящего воздействовать на адресата определенным образом делает его сопоставимым с речевыми стратегиями и тактиками. Притом, каждый способ смягчения можно рассматривать как отдельную речевую тактику, напр. некатегоричность побуждения.

Но не только рассмотренные выше способы «смягчения» побудительных речевых актов поддаются такому толкованию, но и ряд других, реализуемых иными языковыми средствами. Так, например, двойной интерпретации подлежит речевой акт желания *Хорошо было бы /сейчас/ отдохнуть,* где как средство смягчения выступает частица **бы**: говорящий старается некатегорически выразить собственную интенцию (желание), чтобы не навязывать адресату ответственность за ее выполнение. В терминах рече-поведенческого анализа налицо тактика говорящего, а в узко семантическом понимании речь идет о появлении нового смысла в структуре высказывания. По отношению к чисто семантическому подходу, рече-поведенческий проявляет некоторое превосходство, поскольку раскрывает и желаемый перлокутивный эффект.

Иные способы выражения смягчительности, например, при помощи словообразовательных морфем, не противоречат ее определению в понятийно-терминологической системе речевого поведения. В русской грамматике ряд префиксов (*по-*, *под-*, *при-*, *пере-*; *на-*) служат средствами выражения одной из разновидностей способа глагольного действия, - смягчительной: *поесть, подрасти, присесть, перекурить* и под. (Акад.гр., I : 599). В сочетании с суффиксом *-ивај-* такие префиксы выражают смягчительность у глаголов длительно-прерывистого способа действия: *побаливать, повизгивать, наигрывать, напевать, подвирать, поддразнивать, пристукивать, прихварывать* и под. (РГ II: 1979:264). Способ действия является частью лексического значения глагола, т.е. семантическим компонентом, а его возникновение в дискурсе может быть мотивированно сугубо коммуникативными потребностями, - представить действие как проявляющееся в неполной мере, чтобы у адресата вызвать определенный тип восприятия, в первую очередь положительного. Подобное объяснение дается в (Земская, Китайгородская, Ширяев 1981: 134), для примера *Ты просто подзабыл,* - действие '*забыть*' представлено как ослабленное, с целью выражения подчеркнутой симпатии к адресату. Такое речевое поведение можно охарактеризовать как одну из тактик – проявлений стратегии создания / сохранения положительного образа говорящего.

Такое же языковое средство используется и как страховка от саморекламы А: - *Ну ты готов*? Б: - *Да так, подначитался* (Земская и др., там же). По мнению авторов (Земская и др), данные примеры [смягчения] представляют собой речевые тактики как часть стратегии создания положительного образа говорящего, а он, со своей стороны, диктуется целями реализации речевой суперкатегории вежливости.

Смягчительный способ глагольного действия возможно трактовать как постоянную прагматическую составляющую значения (Апресян 1995, I: 310-312), также как и смысловой компонент 'умеренности' у параметрических прилагательных с префиксом **не-** (*небольшой, невысокий*) и у существительных со значением интеллектуальных, эмоциональных, эстетических и этичес-

ких свойств (*неправда, невеселый, недобрый*). Они в дискурсе могут служить сглаживанию резкости речевого акта порицания (*невежливый, недобрый*) или созданию умеренности похвалы (*неглупый, незлой, неплохой*) (Апресян, там же). Среди словообразовательных средств выражения встречаются и сочетания морфем, выражающие как бы двойное смягчение, напр., прилагательное *небезынтересный*. В глазах адресата выбранные языковые средства должны вызвать положительное отношение к говорящему. Другими словами, модификация обоих типов речевого акта, порицания и похвалы, обусловлена одной и той же речевой стратегией.

Отрицательная частица **не** выражает смягчение признака и синтаксическим способом - *не глуп, не умен* (Арутюнова 1988: 281), причем и здесь речь идет о параметрических прилагательных, которые могут иметь функцию оценки. Вербализация оценки, как правило, требует соблюдения условий вежливости, откуда идет и надобность ее смягчения или дистанцирования говорящего. Кроме того, в русском языке перенос отрицания **не** перед управляющий глагол волеизъявления смягчает категоричность отрицания волеизъявления в конструкциях с инфинитивом, напр. в речевом акте совета : *Не советую забывать, что...* , мягче, чем *Советую не забывать, что..*, как считает (Бойко 1977 : 72-73). В обоих случаях снова имеем дело с речевой стратегией.

Особый пласт выразителей смягчительности в русском дискурсе представляют средства вторичной номинации с многочисленными уменьшительными и уменьшительно-ласкательными суффиксами (такими как *–ок /-очек, -ечко, -ишко, -ка, -ик* и др. у существительных, *-енький, -онький, -оватый* и под. у прилагательных, *-енько, -онько* и др. у наречий). Диапазон их второстепенных функций широк, – присутствие семы уменьшительности в лексической структуре создает возможность их использования как в положительном контексте, так и в отрицательном (ирония, порицание). В ряд положительных контекстов идут создание непринужденности общения, фамильярность, благожелательность и ласковость к собеседнику, вплоть до подчеркнутой этикетной вежливости. В обращении матери к ребенку *Что тебе дать // молочка или компотика?* деминутивы выражают отношение к адресату, а не к денотату языкового знака (Земская и др.1981 : 112-113). Таким образом и данный тип смягчения допускает интерпретацию в терминах речевого поведения, наравне с семантической.

Функцию подчеркнутой вежливости деминутивы выполняют в таких ситуациях, как покупка (*Два билетика на шесть тридцать // серединочку пожалуйста*) и общение по телефону (*Минуточку подождите*) (Земская и др., там же), в том и в другом случае с целью создания положительного образа говорящего. Частотность таких средств в русском дискурсе по сравнению с другими языками, например, с сербским, относительно высокая, а их интерпретация в терминах речевого поведения раскрывает новый аспект их системности – коммуникативный.

Одной из общих характеристик модальных частиц в русском языке считается «стремление к смягченности, сглаженности, нерезкости выражения»: в (Акад.гр. 1982, I : 728) приводятся примеры таких частиц (*а, ведь, вон, всего, да, еще, же, и, есть, именно, как есть* и др.), без более подробной дифференциации их функций[5]. На самом деле функции частиц намного сложнее, так что иногда их значение определяется прямо противоположно. Например, по МАС-у частица *ведь* «...употребляется для **усиления** основного содержания высказывания»[6]. Смягчительная функция этой частицы, наряду с частицей *же*, основывается на импликации общности пресуппозиций собеседников, тогда как другие частицы (*не...ли, что ли*) могут имплицировать неуверенность мнения или неточность формулировки содержания высказывания (Rathmayr 1985 : 333). Это указывает, что на самом деле речь идет о модусных смыслах, коммуникативно мотивированных и представляющих пропозитивное содержание в определенном свете в целях воздействия на адресата.

Приведенные способы и средства смягчения не исчерпывают полностью инвентарь средств, отмеченных как выразители смягчения в русской грамматике и словаре, но в достаточной мере демонстрируют его разнообразие и численность. К этому обзору можно присоединить модификацию содержания высказывания при помощи средств выражения эпистемической модальности в тех случаях, когда говорящий располагает знаниями о денотированной ситуации. Введением эпистемических модификаторов, таких как *может быть, кажется, очевидно* и под. в вопросительное высказывание, положительное знание переносится в область проблематического знания, т.е. предположения (Мирић 2002 : 51), : *Кажется, мы сердимся*? *Может быть не за деньгами полезла она в этот ящик*? *И вообще, - смеясь сказал Петр Андреевич, - ты, очевидно, карьеристка*?

Разновидностью смягчения, т.е. речевой тактикой, можно считать и косвенные речевые акты, например, выражение отрицательной оценки при помощи вопроса: *Какой он отличник* ? (разг.р.) --> ‘ никакой он не отличник’ (Мирић, 1991).

Кроме оценки, при помощи вопроса может быть смягчен ряд других отрицательных значений (‘невозможность’, ‘ненужность’, ‘нецелесообразность’ и под.), так как практически все типы вопроса могут выразить отрицательное отношение говорящего в позиции реплики–реакции в диалоге, ср.

Откуда я знаю? --> ‘я не знаю’/ ‘я не могу знать’;

Почему я должна этим заниматься? Я – актриса, мое дело играть. --> ‘я не должна заниматься‘.

---

[5] Такая дифференциация дается в специальной литературе, хотя смягчительная функция частиц нигде не представлена как системный признак.

[6] Сокращение МАС (Малый акад.словарь) принятое обозначение для Словаря русского языка, тт. 1-4. АН СССР, Институт языкознания, изд. второе, дополненное. Москва, 1981-1984.

Рассмотренный языковой материал показывает, что лингвистическая интерпретация смягчения возможна, причем в двух разрезах, - семантическом и рече-поведенческом. Смысловые компоненты, представляющие смягчение, имеют модусную природу и являются модификаторами коммуникативной установки, а это является прямым подтверждением речевой природы смягчения. Одновременно, речевая природа является причиной, по которой данное явление не поддается описанию в системно-структурном разрезе. Инвентарь средств выражения смягчительности имеет характеристики системности, которые проявляются (1) в многоуровневости средств, сопровождаемой определенной функциональной специализацией, (2) в сети устойчивых связей, (3) в количественном увеличении средств. С другой стороны, не наблюдается иерархической упорядоченности, как признака системности свойственного языковым средствам.

Семантически смягчение основывается на импликации уменьшения, – размера, полноты признака и действия, степени категоричности, степени уверенности, что на прагматическом плане результирует импликацией скромности, незначительности коммуникативных требований говорящего, вплоть до уменьшения «важности» самого говорящего. Природу явления определяет мотив его возникновения, а таким мотивом следует считать вежливость как речевую суперкатегорию, по модели (Brown, Levinson : 1987), положительную вежливость. Она подразумевает создание и сохранение положительного образа (face) говорящего и уважение к образу собеседника, к чему как раз относится смягчение. В модели теории вежливости разработаны речевые стратегии, которые не совпадают полностью с стратегией смягчения в русском дискурсе. Сравнение смягчения и речевой стратегии, известной в модели Браун и Левинсона как understatement , целью которой является выражение отрицательного содержания социально более приемлемым способом, показывает, что их природа не совпадает полностью. Смягчение является средством модификации далеко не всегда отрицательного содержания, а преимущественно нейтрального, прибавляя ему эффекты ненавязчивости и сдержанности, непринужденности и ласковости к собеседнику. Оно в большей мере совпадает с речевым явлением обозначаемым у Браун и Левинсона как softening, а у Юля как mitigating (Brown, Levinson 1987 : 231).[7]

Мотивация явления смягчения и речевые эффекты, которые оно производит дают достаточное основание для отнесения его к рече-поведенческим категориям и для определения его как речевой стратегии. Степень выраженности и широкий охват средств, принадлежащих практически всем языковым уровням, говорят о его релевантности в русском языке, и об оправданности лингвистического исследования, тем более что его системность поддерживается существованием **усиления**, явления, которое, как и смягчение, пока не имеет соответствующего лингвистического толкования в русском языке. Нам пред-

[7] Ссылка на Юля (Yule) дается на основании Brown –Levinson 1987:60.

ставляется вполне реальным предположение, что оно является оппозитивной речевой стратегией русского дискурса. Судя по всему, такая речевая категория как смягчение является универсальной и может послужить в целях сопоставительного исследования речевого поведения и межкультурной коммуникации.

БИБЛИОГРАФИЯ

Апресян, Ю.Д. (1995). Избранные труды, т. I. Лексическая семантика. Москва: Школа Языки русской культуры.

Арутюнова, Н.Д. (1988). Типы языковых значений. Оценка.Событие. Факт. Москва: Наука.

Barnetova, Vilma et al. (1979). Русская грамматика,. 1-2. Praha:Academia.

Белошапкова, В.А. (1977). Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Высшая школа.

Бойко, А.А. (1977). Словосочетания с глаголами, выражающими распоряжение, приказ. *Русский язык за рубежом*, Москва: Русский язык.

Борисова, Е.Г. (1990). Отражение коммуникативной организации высказывания в лексическом значении. *Вопросы языкознания*, № 2. Москва: Наука.

Brown, Penelope, Stephen C.Levinson (1987). Politeness. Some universals in language usage. Cambridge: University press.

Верещагин, Е.М., В.Г.Костомаров (2005). Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы. Москва: Индрик .

Земская, Е.А. (1994). Категория вежливости в контексте речевых действий. *Логический анализ языка. Язык речевых действий.* Москва: Наука.

Земская, Е.А., М.В.Китайгородская, Е.Н.Ширяев (1981). Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. Москва: Наука

Иссерс, О.С. (2002). Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва: УРСС.

Кобозева, И.М., Н.И.Лауфер (1991). Семантика модальных предикатов долженствования. *Логический анализ языка. Культурные концепты.* Москва: Наука.

Мирић, Душанка (2002). Модалност и интерогативност: проблем суодноса смисаоних компонената. *Славистика*, књ. 6. Београд: Славистичко друштво Србије.

Мирић, Душанка (1998). Статус значења дистантности и средства његовог изражавања у руском и српском језику. Славистика, књ.2. Београд: Славистичко друштво Србије.

Мирић, Душанка (1991). Вопросительное предложение как средство выражения оценки. *Зборник Матице српске за славистику*, 40. Н.Сад, Матица српска

Rathmayr, Renate (1985). Die russische Partikeln als Pragmalexeme. Slavistische Beiträge, Bd. 187. München: Sagner.

Шведова, Н.Ю., отв.ред. (1970). Грамматика современного русского литературного языка. Москва: АН СССР, Институт русского языка.

Шведова, Н.Ю., отв. ред. (1982). Русская грамматика, тт. 1-2. Москва: АН СССР, Институт русского языка.

Шведова, Н.Ю., В.В.Лопатин (1989). Краткая русская грамматика. Москва: АН СССР, Институт русского языка.

Душанка Мирић

О СТАТУСУ КАТЕГОРИЈЕ „УМЕКШАВАЊА“ У РУСКОМ ЈЕЗИКУ

РЕЗИМЕ

У раду се разматра статус појаве која се у руској граматици означава као „умекшавање“, а односи се на нефонетске језичке јединице. Израз „умекшавање“ има вриједност интуитивног термина, пошто се примјењује на низ појава у руској граматици без адекватног лингвистичког тумачења. На материјалу из руских научних граматика, рјечника и других ауторитетних извора овдје се доказује системност појаве и њена комуникативна условљеност, што је довољан разлог за њено лингвистичко осмишљавање. Појава допушта двојако тумачење: семантичко и у терминима теорије говорног понашања. Семантички се умекшавање дефинише као смисаона компонента која не припада кругу пропозитивних смислова, већ модусних, модификационих. Ови смислови ('некатегоричност', 'непотпуност радње', 'умјереност', 'наклоност према адресату' и сл.) прате компоненту комуникативног циља, обавезну у смисаоној структури исказа.

На плану говорног понашања умекшавање се дефинише као комуникативна стратегија стварања / очувања лица (имица) говорника, док се поједини типови умекшавања посматрају као комуникативне тактике. Ова стратегија припада кругу комуникативне надкатегорије учтивости и сврстава се у ред говорних универзалија. Као таква она је културно маркирана и може бити релевантна у међукултурној комуникацији.

UDK 81'367.625=133.1
81'367.625=163.41

МОДАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ПРЕЗЕНТА И ИМПЕРФЕКТА У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ:
Њихова употреба у протазама на *si* и еквиваленти у српском.

Снежана Гудурић

САЖЕТАК

У раду се разматрају модалне вредности француског презента и имперфекта које ови глаголски облици добијају при творби кондиционалних реченица, као и њихови еквиваленти у српском језику. Систем француских хипотетичких реченица заснован је на употреби одговарајућих глаголских облика, при чему везник увек остаје исти без обзира на тип хипотетичког односа, док се у српском разлика у типу погодбене реченице прави већ на нивоу везника, а што за последицу има рестриктивну дистрибуцију глаголских облика у зависности од типа погодбеног односа. Рад се ограничава на типске сфере реалног и потенцијалног хипотетичког односа, при чему се формалним средствима за један тип односа може исказати и неки други, најчешће уз употребу специфичних прилошких одредби или у зависности од семантике појединих лексема употребљених у конкретној реченици, као и у зависности од интонације.

Кључне речи: синтакса, модалне вредности глаголских облика, кондиционалне/ погодбене/хипотетичке реченице, француски језик, српски језик

Терминолошко одређење речи *кондиционалан* (фр. *conditionnel*) у сфери синтаксичког описа једног језика само по себи није проблематично: реч је о врсти зависних реченица (клауза) које изражавају услов или хипотезу. Нејасноће, међутим, настају када се из домена општејезичког посматрања пређе на разматрање појединих сегмената тзв. сложених кондиционалних структура, односно сложених реченица, које подразумевају два дела: један у којем се исказује услов и други који изражава процес који зависи од тог услова. Нејасноће се додатно умножавају када се паралелно посматрају два језика, који могу припадати

истој породици (нпр. индоевропској), али различитој језичкој групи (романској, германској, словенској) или пак могу припадати различитим језичким породицама (нпр. с једне стране индоевропски, а с друге угрофински језици).

Традиционална контрастивна истраживања како на релацији француски-српски, тако и проучавања везана за односе међу другим језицима, у тежњи да пруже што већи број граматичко-терминолошких еквивалената између посматраних језика, оставили су нам термин *кондиционал* и *кондиционалан* не само у домену зависних погодбених клауза, већ и као ознаку за глаголски облик *потенцијал*. Управо ово недовољно терминолошко разграничење између нечега што припада домену синтаксе (кондиционална реченица/клауза) и семантике (изражавање услова и условљене радње) и нечег другог што припада области морфологије или морфосинтаксе (кондиционал/ потенцијал) доводи, између осталог, до неразумевања функционисања система кондиционалних реченица у француском језику код говорника чији је матерњи језик српски. Чињеница да глаголски облик који у два језика постоји под, условно речено, истим именом (*кондиционал / conditionnel*) и који употребљен самостално у независној реченици има приближно исту семантичку вредност, скрива битне разлике које се јављају у његовој употреби у неким другим контекстима. С друге стране, један други глаголски облик, имперфекат, који такође под истим именом постоји у оба језика (фр. *imparfait*), на семантичком плану има веома мало (а, с обзиром на стање у савременом српском језику, усуђујемо се да кажемо и ***нимало***) додирних тачака са истоименим француским глаголским обликом, без кога се не може говорити о, на пример, хипотетичком систему овог романског језика.

Француски и српски језик развили су сваки своје модалитете за исказивање услова. У једном делу, ови модалитети се у потпуности поклапају: на пример, реалан услов се у оба језика изражава презентом, а процес који од њега зависи футуром или презентом. У скоро свим другим случајевима, оба језика за изражавање услова прибегавају употреби других глаголских облика, при чему је избор тих облика у два језика најчешће различит: тамо где српски користи глаголски начин (потенцијал), француски ће користити облике индикативних глаголских времена (имперфекта или плусквамперфекта) са модалним вредностима, или пак облик сибжонктива плусквамперфекта (код ирealног типа кондиционалне реченице у којој су и услов и условљени процес смештени у сферу прошлости) који припада искључиво језику писане речи негованог стила.

У традиционалној граматици направљена је јасна разлика између различитих глаголских начина и то на основу два фундаментална критеријума: први критеријум раздваја оно што представља реалан процес (било да се он одвија у садашњости, прошлости или будућности), од жељеног, замишљеног, неизвесног, хипотетичког процеса, или од наредбе, молбе, савета и сл., док други критеријум одваја личне облике од безличних. У складу са ова два критеријума,

француски језик разликује следеће личне начине: индикатив, сибжонктив, кондиционал, императив, док су безлични инфинитив и партицип.[1] Разматрајући формалне (морфолошке) и употребне (ознака времена и аспекта) вредности појединих глаголских облика, Вилмет (Wilmet, 1977 : 289) ова четири лична начина своди на свега два, и то на индикатив и сибжонктив, сматрајући све остале поткатегоријама ова два основна начина.[2] За разлику од француског, српски језик нема морфолошки детерминисан облик сибжонктива (или конјунктива), али то надомешћује *модалном употребом* индикативних глаголских времена. С друге стране, српски има све остале начине као и француски, осим партиципа који је у савременом српском прешао у категорију глаголских прилога.

Глаголски начин (модус), као морфолошки и семантички обележена категорија, стоји насупрот *модалној употреби* неког глаголског времена која се одликује истоветношћу морфолошких форми, али различитошћу семантичких вредности. Још је давно уочено да се глаголским облицима који припадају једном начину веома често могу исказати процеси својствени неком другом, при чему, у француском језику, најчешћа одступања од својих основних вредности показују три индикативна глаголска времена - презент, имперфекат и плусквамперфекат. Сви ови облици представљају обавезне елементе у систему хипотетичких реченичних склопова у савременом француском језику.

Презент се показао као глаголски облик са најширим спектром вредности, како индикативних, тако и модалних, а ове вредности се у француском и српском језику скоро савршено поклапају, посебно када је реч о кондиционалним реченицама.

Имперфекат је у француском, на први поглед, индикативно време *par excellence*[3]. Само његово име (*imparfait*) упућује на трајну, несвршену радњу или процес, који су се одвијали у прошлости, у начелу, паралелно са неком другом радњом или процесом. Француски имперфекат јавља се, међутим, и са другим, у потпуности модалним значењем: њиме се исказује услов, односно хипотетичка, претпостављена радња, чија би реализација довела до извршења неке друге радње.

Насупрот имперфекту који је индикативно време са фреквентном модалном вредношћу, налази се кондиционал који, према традиционалном граматичком приступу, припада категорији неиндикативних глаголских облика. Међутим, јед-

[1] Не треба сметнути с ума да француски језик има прости и сложени инфинитив (тзв. инфинитив презента и инфинитив прошли), као и инфинитив пасива; исто је и са облицима партиципа који се јавља у три основна вида: партицип презента, партицип прошли (перфекта) и сложени партицип.

[2] Вилмет ипак наводи да постоји тзв. „мешовита" форма у којој се преплићу основа сибжонктива и наставци за презент, и то у императиву неких глагола (*savoir – sache, sachons, sachez*).

[3] Сибжонктив имперфекта потпуно се изгубио из савременог говорног језика (у коме је његову функцију преузео сибжонктив презента), али се очувао у домену писаног израза, превасходно у књижевним текстовима.

на од његових особености у француском језику је што и он често добија индикативну вредност и то у појединим случајевима када је референтна тачка исказана глаголом главне реченице смештена у сферу прошлосту. Постериорност у односу на тако постављену референтну тачку исказује се глаголским обликом кондиционала, при чему се он, услед индикативне вредности[4] коју у таквој употреби има, назива футуром у прошлости. Још је Гијом (Guillaume)[5] поставио питање да ли је исправно називати овај облик футуром у прошлости или је пре реч о својеврсној модалној употреби кондиционала. Позивајући се на модалне употребе других глаголских облика, пре свега имперфекта, Гијом се залаже за то да се изражавање будућности у односу на референтну тачку у прошлости сматра модалном употребом кондиционала. По овом питању, француски граматичари су се поделили: један део њих прихватио је став о модалној вредности кондиционала, други се определио за тезу да је у питању посебан глаголски облик – футур у прошлости, чији је облик истоветан са обликом кондиционала.

Вилмет (Wilmet) облике кондиционала посматра на сасвим други начин. Полазећи од тога да се овај глаголски облик образује тако што се на основу футура додају наставци за имперфекат, те сматрајући и футур и имперфекат индикативним временима, Вилмет потпуно избацује из система француских глаголских времена термин „кондиционал" и уместо њега уводи термине *футур 2* (фр. *futur 2*, за облик кондиционала презента) и *сложени футур 2* (фр. *futur composé* за облик кондиционала прошлог). Овај граматичар је практично „окренуо" Гијомов систем по коме је кондиционал основна, а будућност у односу на референтну тачку у прошлости, модална вредност кондиционала, те је за основну вредност узео изражавање будућности, док се употреба везана за изражавање хипотезе суперпонира на основну, тј. индикативну вредност. Занимљиво је истаћи да је овај глаголски облик заправо романска творевина, будући да је латински за изражавање радње постериорне у односу на референтну тачку у прошлости користио субјунктив.[6]

Основно значење речи *conditionnel* у француском је „услов(ље)ни, тј. који зависи од извесних услова, од неизвесних радњи или догађаја" и изведена је од речи *condition* „услов". У француском хипотетичком систему, у коме

[4] Приклањајући се теоријама по којима футур припада категорији индикативних облика, на овом месту не бисмо посебно залазили у теоријска разматрања о самој природи процеса исказаног футуром и о питању његовог статуса у оквиру индикативних, односно неиндикативних глаголских времена. Став да је футур начин, а не време могао би се бранити у светлу извршења/неизвршења процеса исказаног овим обликом, односно позитивног става о вршењу / неизвесности о вршењу процеса исказаног. С друге, пак стране, позитиван став говорника о извесности реализације процеса исказаног овим обликом пружа аргументе за његово сврставаање у категорију индикативних глаголских времена.

[5] Guillaume, *G, Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps,* Paris, Champion, 1929).

[6] Термин *субјунктив* користимо да бисмо направили разлику између латинског и савременог француског језика у коме је уобичајен назив сибжонктив. Француски кондиционал настао је као пандан грчком оптативу и имао је за циљ изражавање неизвесне, претпостављене или хипотетичке радње, да би у каснијем периоду своје значење знатно проширио.

су две клаузе повезане везником, радња која представља услов за извршење неке друге радње изражава се искључиво индикативним облицима глаголских времена, која у оваквој употреби добијају модалну вредност. Условљена радња изражава се било индикативним облицима футура или презента, било једним од облика кондиционала[7]. У тзв. ***si*** хипотетичком систему, а у односу на српске еквиваленте, то би се могло представити на следећи начин:

Тип хипотетичког односа[8]	Услов	Условљена радња
реалан	Si tu veux / Ако желиш	je pars/je partirai avec toi. / идем/ићи ћу с тобом.
потенцијалан	Si tu voulais / Кад би желео	je partirais avec toi. / ишла бих с тобом.
ирealан	Si tu avais voulu / Да си желео	je serais partie avec toi. /била бих ишла[9]/ишла бих с тобом.

Везник ***si*** представља општу формалну ознаку хипотезе, што значи да не даје информацију о каквој врсти хипотетичког односа је реч: реалном, потенцијалном или ирealном. Овај податак садржан је у глаголским облицима употребљеним у главној (аподози) и субординираној реченици (протази), као и у специфичним модификаторима исказа који се најчешће јављају у виду неке одредбе за време, место или начин. За разлику од француског хипотетичког система, у српском језику се, у начелу, самим избором везника већ указује на врсту хипотетичког односа који се успоставља између два глаголска процеса (*ако, кад, да*).

У оба језика, међутим, важе иста правила везана за одабир одређене конструкције, која се тичу пре свега чињенице на који период се односе два процеса смештена у специфичан вид узрочно-последичне везе. Питање је, дакле, да ли су ови процеси ситуирани у прошлост, садашњост или будућност, при чему оба

[7] У француском језику могуће су још неке комбинације времена, тако да се у зависној кондиционалној реченици могу наћи и *passé composé* и *passé simple*, као и сибжонктив плусквамперфекта који у подједнакој мери може да замени и плусквамперфекат индикатива у зависној и кондиционал прошли у главној реченици. Остаје отворено питање да ли су други облик кондиционала прошлог и сибжонктив плусквамперфекта иста форма са два значења или је пак сибжонктив плусквамперфекта ипак сачувао одређене значењске нијансе које нису толико изражене кроз облик кондиционала прошлог, те ове облике треба посматрати као два различита глаголска облика од којих сваки има своје како стилске, тако и значењске особености.

[8] Овде се задржавамо на трипартитној класификацији кондиционалних реченица иако сматрамо да се Катичићева подела на четири типа погодбених реченица у српскохрватском језику (Катичић, 1986: 218 и даље), може применити и на француски систем. Ово разматрање, међутим, излази из оквира проблематике којом се бави овај рад.

[9] Оваква структура је ретка у савременом српском језику, али је ближа француском кореспонденту.

могу, али не морају, припадати истом временском сегменту. Друго питање везано је за инструкцију о степену реалности (реалан/потенцијалан/иреалан) услова садржаног у протази од кога зависи реализација процеса исказаног аподозом.

Јасно је, дакле, да би поједностављени систем хипотетичких реченица у оба језика приказант у горњој табели могао да послужи само као модел у односу на који би се приказала поједина одступања како у француском, тако и у српском језику.

На овом месту размотрићемо подробније типске конструкције за реалан и потенцијалан хипотетички однос, као и семантичка одступања која се могу јавити код ових конструкција.

1. ОСНОВНИ ТИП ХИПОТЕТИЧКОГ ОДНОСА: РЕАЛАН

Карактеристика реалног типа хипотетичког односа јесте да се услов смешта у домен садашњости или будућности, односно поставља се као сасвим могућ, известан и остварљив. И један и други посматрани језик показују велики степен поклапања модалитета за изражавање овакве врсте хипотетичког односа. Поред најзаступљеније конструкције која у протази подразумева презент, а у аподози футур или презент, оба језика познају и конструкције са перфектом (фр. *passé composé*) у протази уз задржавање футура или презента у аподози.

Основне конструкције:

	Француски језик	*Српски језик*
Везник	**si**	**ако**[10]
Глаголски облик у протази	présent, (passé composé)	презент, футур, (перфекат)
Глаголски облик у аподози	présent, futur simple, impératif, (passé composé)	презент, футур, императив, (перфекат)

Примери:

А) Протаза: презент	*Si tu veux,*	*Ако хоћеш,*
Аподоза:		
Présent / Презент	*je te les offre.*	*поклањам ти их.*
Futur simple / Футур	*je te les offrirai.*	*поклонићу ти их.*
Impératif / Императив	*offre-les moi.*	*поклони ми их.*

[10] У српском језику постоје још три конектора ове врсте хипотетичких реченица: *уколико, у случају да*, као и *ли*: *Узмеш ли, кајаћеш се, не узмеш ли, опет ћеш се кајати.* Везник *ако* узет је овде као прототип овог типа конектора, будући да је у савременом језику најфреквентнији.

Б) Посебан случај представља комбинација презента у протази са пефектом у аподози, при чему овако употребљен перфекат добија модално значење уз ознаку свршености, а што јасно долази до изражаја при преношењу оваквих реченица из српског у француски језик:

Ако дођеш, добро *си дошао*. / Si tu viens, *sois bienvenu*.
Ако проговориш, *завршио си*. / Si tu parles, *tu es foutu*.[11]

В) И комбинација са футуром у протази спада у нетипичне случајеве у српском језику, при чему се ова конструкција при преношењу француски језик своди на комбинацију са презентом у зависној реченици:

Ако ћеш доћи, понеси ми своје белешке.
/ Si tu viens, apporte-moi tes notes.
Ако ћемо већ ићи у град, купићемо и новине.
/ Si on va déjà en ville, on achètera/ on achète le journal aussi.

У француском језику иза везника ***si*** у протази никада не може стајати футур. Српски језик нема овакву оштру рестрикцију, мада појава футура у протази далеко од тога да се може сматрати сасвим уобичајеном.

Г) И француски и српски језик могу имати у протази прошло време и то *passé composé* који носи ознаку свршене радње, односно перфекат (најчешће, али не и обавезно, свршеног глагола). Оба језика у аподози задржавајуи глаголске облике карактеристичне за ову врсту хипотетичког односа (футур, презент):

а) S'il est arrivé, on pourra / peut le faire ensemble.
Ако је дошао, моћи ћемо / можемо то да урадимо заједно.

б) Si j'ai bien compris, tu partiras/pars demain.
Ако сам добро разумео, (от)путоваћеш / путујеш сутра.[12]

За разлику од примера а), у примеру б) услов изражен у протази није обавезно и директни узрок реализације процеса аподозе, односно између протазе и аподозе не успоставља се прави узрочно-последични однос. Другим речима, чињеница да ће неко отпутовати или неће, не зависи од тога да ли је саговорник разумео (или није разумео) одговарајући исказ.[13]

[11] Пасив се у француском језику врло често користи управо да покаже резултат неке завршене радње.

[12] Разматрање о употреби свршених и несвршних глагола у оваквим конструкцијама превазилази оквир овог рада. О овоме видети у Катичић, Синтакса , 1986: 269 и даље.

[13] О Кондиционалним клаузама са неконсекутивном аподозом видети више у чланку Васић, 2000.

Д) Протаза: француски језик – *présent* + *si*
српски језик – презент + *ли*

	Si tu le veux,	Желиш ли то,
Аподоза		
Conditionnel présent/ футур	je te l'offrirai.	ја ћу ти га поклонити.

У зависности од ширег контекста у коме би се сегмент „желиш ли то" могао тумачити као „кад би желео", француски еквивалент би представљала комбинација карактеристична за потенцијални тип кондиционалне реченице – *Si tu le voulais, je te l'offrirais*.

Презент у протази комбинован са *ли* блокира употребу потенцијала у аподози. Наиме, могуће је направити следећу комбинацију:

Ако размислиш, могао би и да погодиш.

У исто време, следећа комбинација није прихватљива:

*Размислиш ли, могао би и да погодиш.

2. ОСНОВНИ ТИП ХИПОТЕТИЧКОГ ОДНОСА: ПОТЕНЦИЈАЛАН

Карактеристика потенцијалног типа хипотетичког односа је да се услов смешта у домен могућности, хипотезе, неизвесности у његово извршење, што доводи у сумњу и реализацију процеса главне реченице.

Основне конструкције

	Француски језик	*Српски језик*
Везник	**si**	**кад, ако, уколико**
Протаза	imparfait	потенцијал
Аподоза	conditionnel présent	потенцијал

Примери:
Протаза: француски језик – имперфекат
српски језик – потенцијал

	Si tu voulais,	Кад/ ако/уколико би хтео
Аподоза		
Conditionnel présent/ Потенцијал	*je te les offrirais.*	ја бих ти их поклонио.

Поред основног значења конструкције која у француском подразумева комбинацију *si+imparfait+conditionnel présent*, а у српском *кад + потенцијал I*

+ *потенцијал I* за изражавање потенцијалног типа хипотетичког односа, а која је наведена у основној табели, и француски и српски језик показују одступања у том смислу што се оваквим распоредом глаголских облика, може изразити и потпуно ирealан хипотетички однос.

Сфера потенцијалног хипотетичког односа:

1. S'il faisait beau demain, on pourrait aller se baigner.
2. Si j'avais le temps, je le ferais.

Сфера ирealног хипотетичког односа:

1. S'il faisait beau *maintenant*, on pourrait aller se baigner (mais il pleut en ce moment).
2. Si j'avais le temps, je le ferais *tout de suite*. (mais je n'ai pas le temps).

Док се у француском сфере ирealног и потенцијалног односа исказане истим глаголским облицима и истим везником могу раздвојити само на основу употреба специфичних модификатора исказа (у нашем примеру то су прилози за време *maintenant* и *tout de suite* у ирealним хипотетичким структурама), односно на основу семантике основних реченичних сегмената и ширег контекста), у српском језику већ сам избор везника одређује тип хипотетичког односа, а што за последицу има и рестриктиван избор глаголског облика у протази, уз задржавање истоветног облика у аподози.

Сфера потенцијалног хипотетичког односа:

1. Кад би сутра било топло, ишли бисмо да се купамо.
2. Кад бих имао времена, урадио бих то.

У другој реченици конструкција јесте уобичајена за потенцијални хипотетички однос, али само значење је на ивици ирealног, с обзиром на контекст у коме се може наћи, као и с обзиром на специфичну интонацију.

Сфера ирealног хипотетичког односа:

1а. Кад би (сад) било топло, ишли бисмо да се купамо (али у тренутку говора напољу није топло).

1б. Да је (сада) топло, ишли бисмо да се купамо (али у тренутку говора напољу није топло, већ је хладно).

2а. Кад бих имао времена, урадио бих то одмах (али немам времена).

2б Да имам времена, урадио бих то одмах (али немам).

Код потенцијалног типа хипотетичке реченице, српски језик ће у протази увек имати потенцијал, док ће везник који изражава ирealни тип кондиционалности бити *да* + *потенцијал I*.

ционалне реченице (*да*) захтевати употребу модалног презента. И у једном и у другом типу глаголски облик у аподози је потенцијал.

Изражавање ирealног хипотетичког односа код типа примера 1а. и 2а, у којима се на основу самог везника не може са сигурношћу тврдити о каквом типу односа је реч, биће наглашено посебном интонациојом у конкретној комуникационој ситуацији.

Везником *кад* у српском језику може се увести и апсолутно ирealан хипотетички однос, заснован на немогућем услову, при чему је за дефинисање оваквог односа пресудна семантика синтаксичких јединица у склопу целе сложене реченице:[14]

1.Кад **би** малине **биле** јабуке, лакше **би се брале**...
Si les framboises **étaient** les pommes, il **serait** plus facile de les cueillir.
2. Кад **би** баба **била** девојка, и она **би се** у коло **хватала**...
Si veille femme **était** jeune fille, elle aussi **entrerait** dans la danse.

Карактеристика француских протаза уведених везником ***si*** је да оне не могу садржати глаголски облик који има основу на ***–r***, дакле ни футур (*futur*) ни потенцијал, односно кондиционал (*conditionnel*).

Насупрот томе, српске протазе уведене везницима *кад* и *ако* не искључују употребу потенцијала.

Ово не значи да клауза која изражава услов у француском језику не може садржавати облик кондиционала, али у том случају таква протаза неће бити уведена везником si и конструкција ће, са формалне стране, имати облик скупа јукстапонираних, тј. напоредних елемената:

Je serais toi, je le ferais autrement.
/ Да сам на твом месту, ја бих то другачије урадио.
/ Кад бих био на твом месту, ја бих то другачије урадио.

Из свега овога можемо закључити да француске и српске кондиционалне реченице које припадају тзв. реалном типу, показују међусобно висок степен сличности у погледу дистрибуције глаголских времена: и један и други језик у протази најчешће имају презент, а у аподози футур или презент, уз употребу одговарајућег везника. Приметна разлика уочава се једино у случају када српска протаза садржи футур, што је у француском језику апсолутно неприхватљива конструкција.

У изражавању потенцијалног типа хипотетичких реченица долази до значајних одступања у два језика. Док француски задржава исти везник као и код претходног типа – ***si***, српски језик овде има шири избор при чему је ипак

[14] О кондиционалним клаузама са неконсекутивном аподозом видети у Васић Вера, ЈФ LVII, Београд, 2000, стр.177.

основни и најфреквентнији везник *кад*. Следећа разлика је у избору глаголских облика: док француски у протази има модално употребљени имперфекат, српски по правилу има потенцијал I. Једина сличност могла би се наћи у могућности овакве конструкције да у оба језика изрази иреалан хипотетички однос и то превасходно захваљујући специфичној семантици лексема укључених у реченичну структуру. Код ових конструкција специфично је да се услов, који очигледно није испуњен, смешта у сферу садашњости, што у потпуности блокира извршење процеса израженог у аподози.

О проблему кондиционалних реченица у француском и српском језику тешко је говорити само у једном смеру, тј. од једног језика ка другом. Како је наша намера била да дамо основне црте слагања, односно неслагања оваквих реченичних система у два језика, остало је много тога недореченог у сфери сваког језика појединачно. И француски и српски језик, наиме, имају и сасвим особене конструкције које припадају било архаичном језику, било стилским варијантама, али оне нису биле предмет овог рада. Исто тако, нисмо улазили у проблематику хипотетичких конструкција у којима би услов припадао сфери прошлости, а у којима француски и српски језик такође показују значајна одступања.

ЛИТЕРАТУРА

Бешад (1986) Béchade H.D, *Syntaxe du français moderne et contemporain*, Paris,

Вагнер (1962) Wagner R.L, Pinchon J, *Grammaire du français classique et moderne*, Paris, Hachette-PUF.

Васић (2000) Васић В, *Кондиционалне клаузе са неконсекутивном аподозом*, Јужнословенски филолог LVI/1-2, Београд, Институт за српски језик САНУ, стр.177-185.

Вилмет (1976) Wilmet M, *Étude de morpho-syntaxe verbale*, Paris, Klincksieck.

Вилмет (1997) Wilmet M, *Grammaire critique du français*, Paris.

Гијом (1929) Guillaume, *G, Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps,* Paris, Champion, 1929).

Гијом (1965) Guillaume G, *Temps et Verbe*, Paris, Champion.

Имбс (1968) Imbs P, *L'emploi des temps verbaux en français moderne, Essai de grammaire descriptive*, Paris, Klincksieck.

Катичић (1984-85) Katičić R, *Vrste pogodbenih rečenica u standradnom jeziku srpskom ili hrvatskom* Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXVII-XXVIII, Нови Сад, стр. 339-343.

1Катичић (1986а) Katičić R, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, Nacrt za gramatiku*, Zagreb, JAZU – Globus.

Катичић (1986б) Katičić R, *Novi jezikoslovni ogledi*, Zagreb, Školska knjiga.

Ко Вет (1980) Co. Vet, *Temps, aspects et adverbes de temps : essai de sémantique formelle*, Genève, Droz.

Мусић (1989) *Rečenice sa konjunkcijom „ako, neka, li" u hrvatskom jeziku*, Rad JAZU 134, стр. 1-79.

Петровић (2002) Петровић Н, *Француска глаголска времена II: Имперфекат, аорист, перфекат*, Београд, Филолошки факултет – Народна књига.

Станојчић (1997) Станојчић Ж, Поповић Љ, *Граматика српског језика*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић (1974) Стевановић М, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд.

Стевановић (1975) Стевановић М, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд, Научна књига (треће издање) Научна књига (друго издање).

Танасић (1996а) Танасић С, *Презент у савременом српском језику*, Београд, Институт за српски језик САНУ.

Танасић (1996б) Танасић С, *Синтакса глагола*, у Пипер П. и сарадници, *Синтакса српског језика. Проста реченица*, Београд, Институт за српски језик САНУ- Београдска књига-Матица српска.

Snežana Gudurić

VALEURS MODALES DU PRÉSENT ET DE L'IMPARFAIT FRANÇAIS : Leur emploi dans les protases en *si* et les équivalents en serbe.

RÉSUMÉ

Ce texte porte sur les valeurs modales du présent et de l'imparfait français dans la formation des phrases conditionnelles, ainsi que sur leurs équivalents serbes. Le système hypothétique du français repose sur la distribution spécifique des formes verbales, tout en gardant la même conjonction pour tout type de phrase conditionnelle, tandis que la différence entre les types des conditionnelles en serbe se fait principalement au niveau de la conjonction qui, par la suite, impose l'emploi restrictif de formes verbales. Dans les deux langues il est possible de former les différents types de conditionnelles selon un même modèle de distribution de temps verbaux. Aussi, en serbe, est-il possible de varier la conjonction, même l'intonation, pour préciser le type de l'hypothèse, ce qui n'est pas le cas en français.

Mots clés: syntaxe, valeurs modales des formes verbales, phrases conditionnelles, proposition hypothétique, le français, le serbe.

UDK 81'367.625=133.1
811.133.1.09 Guillaume G.

FRANCUSKI SIBŽONKTIV SA ASPEKTA TEORIJE GLAGOLSKIH NAČINA GISTAVA GIJOMA

Ružica Seder

SAŽETAK

U radu se tretira pojam francuskog sibžonktiva, u okviru psihosistematike, lingvističke teorije sa početka 20. veka *čiji je tvorac Gistav Gijom. Najpre se daje prikaz Gijomove teorije o nastanku glagolskog sistema, i teorije glagolskih načina, sa posebnim osvrtom na sibžonktiv. U radu se dalje pravi okvirna paralela sa definicijama ovog načina koje nalazimo u psihološkim gramatikama, i kroz proveru mogućnosti primene ove teorije na neke specifične slučajeve upotrebe, dolazi do zaključka o originalnosti ove terorije i njenoj efikasnosti pri objašnjavanju konkretnih jezičkih datosti.*

Кључне речи: glagolski način, hronogeneza, sibžonktiv, la visée, aktualizacija

Gistav Gijom je tvorac *psihosistematike*[1] –lingvističke teorije sa početka 20. veka, koja uspostavlja vezu između strukture jezika i strukture misli (psihičke strukture) korisnika jezika, oslanjajući se pre svega na koncepciju vremena. U ovom radu ograničićemo se na stavove iznete u knjizi *Temps et Verbe*.

Najbolji prikaz onoga na čemu se ova teorija zasniva daje sâm Gijom, u uvodu pomenute knjige: razmatrajući proces integrisanja inovacija u jezički sistem, autor polazi od pretpostavke o postojanju *formalnog dela jezika*- u kome se znakovi grupišu u sisteme- smatrajući da za taj proces postoji mehaničko, ali i psihološko objašnjenje. Prvo objašnjenje se odnosi na spoljnu stranu pojave, (fonetske i analogne procese nakon kojih različiti oblici dobijaju svoje vrednosti), a drugo na njenu unutrašnju stranu: na one transformacije sistema koje su pratile i omogućile dodelu

[1] Naziv teorije dolazi otuda što Gijom jezik posmatra kao sistem, ili tačnije, više međusobno koherentnih sistema. « Tout se tient dans une langue et l'état d'un système conditionne l'état des autres systèmes. Ainsi, tous les systèmes réunis n'en font qu'un seul, qui constitue l'état de langue. » (Gijom 1970 : 42)

tih vrednosti. Obe ove strane su jednako važne, a Gijom napominje da, iako su brojna dela koja se bave razmatranjem mehaničkog objasnjenja, skoro se potpuno zapostavlja mogućnost psihološkog objašnjenja, koje je upravo tema njegove studije.

Kao cilj svog dela, Gijom definiše pokušaj analitičkog izdvajanja (iz složene celine govora), onog dela koji je vezan za ideje, da bi ga podvrgao analizi koja otkriva njegova svojstva i zakonitosti.[2]

TEORIJA GLAGOLSKIH NAČINA

Da bi se shvatila teorija glagolskih načina Gistava Gijoma (i uopšte teorija vezana za glagolski sistem), potrebno je najpre predstaviti njegovu *teoriju hronogeneze.* Hronogeneza je, prema Gijomu, misaona operacija formiranja slike vremena (*fr. l'image-temps*) u našoj svesti, a njen formalni izraz je glagol.[3] U cilju konciznosti i jasnoće, poslužićemo se interpretacijom Nade Petrović koja je definiše kao *misaonu operaciju stvaranja glagolskog sistema* (Petrović 1989 :17). Ova operacija zahteva određeno realno vreme, iako vrlo kratko, tako da ona može biti predstavljena pomoću vremenske ose, koju Gijom naziva *hronogenetskom vremenskom osom.* Na ovoj osi moguće je izdvojiti *polazni (inicijalni) momenat* gde hronogeneza još nije počela da se odvija - ona samo poseduje mogućnost za to, a slika vremena koja joj odgovara je vreme *in posse*[4]. U nekom *srednjem momentu* , hronogeneza je delimično izvršena, a slika vremena koja joj odgovara je vreme *in fieri.* Najzad, hronogeneza je dovedena do u *završnog (finalnog) momenta,* pojavljuje se vreme *in esse.*

Dakle, vreme in posse (*en puissance*) je slika vremena koju misao još uvek nije realizovala, ali koju ima mogućnost da realizuje-još neostvareno vreme. Vreme in fieri (*en devenir*) je slika vremena u procesu formiranja. Kod vremena in esse (*en réalité*), reč je o formiranoj slici vremena. [5]

Ova tri profila (dakle, rasponi između tri pomenuta momenta) nazivaju se *hronotetske ose,* a na njima se odvija misaona operacija koju Gijom naziva *hronoteza.* Ona u našoj svesti « fiksira » onu sliku vremena koju je hronoteza neposredno pre toga stvorila.

Prema Gijomu, formalni odraz (dakle, odgovarajući glagolski načini) vremena *in posse* su infinitiv i particip. Formalni odraz, pak, vremena *in esse* je glagolski način indikativ, sa mnoštvom glagolskih vremena.

---

[2] « L'expérience qu'il [le present ouvrage] tente - dans les limites de la question du temps et du verbe-c'est de dégager analytiquement de l'ensemble complexe du langage, la partie systématique idéelle, en vue de la soumettre à une étude exclusive qui en révèle les propriétés et les lois. » (Gijom : 1970 : 6)

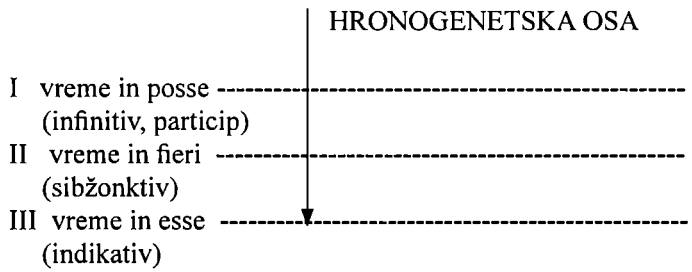
[3] Da bi došao do ovog zaključka, Gijom polazi od pretpostavke da tradicionalno prikazivanje vremena-kao beskonačne ose, sastavljene od dva segmenta (prošlost i budućnost) koje razdvaja prezent dakle »dovršena » slika vremena, mora biti rezultat određene misaone operacije. (Gijom 1970 : 7)

[4] Pri stvaranju ove terminologije Gijom koristi infinitive tri latinska glagola :, POSSE (moći), FIERI (nastati, postati) i ESSE (biti).

[5] Ova slika vremena odgovara već opisanom, tradicionalnom prikazu vremena (Petrović 1989 : 18)

Stvarajući teoriju glagolskih načina, Gijom kreće od prelaska iz vremena *in posse* u vreme *in esse*, koji se nužno odvija u hronogenetskom vremenu. Na ovaj način, Gijom postavlja pretpostavku da, kada je taj prelazak kompletan, dakle hronogenetsko vreme sasvim pređeno, glagol dobija formu indikativa, a ukoliko, iz nekog razloga taj prelazak ostane nekompletan, glagolska slika ostaje u domenu vremena *in fieri*, i glagol uzima oblik sibžonktiva.

Ovo je grafički dobro predstavljeno u knjizi Nade Petrović (Petrović 1989 : 17), a reč je o pojednostavljenoj shemi preuzetoj iz Gijomove knjige *Temps et verbe* (Gijom 1970 : 9) :

Glagolsku sliku u prelasku između vremena in posse i vremena in esse, Gijom naziva *la visée*[6]. Da bi taj prelazak bio kompletan, potrebno je da ideje koje prelazi *la visée* budu dovoljno jasne da je ni na koji način ne zadrže i da joj dopuste da stigne do vremena *in esse*, sa glagolskom slikom koju nosi. U slučaju kada je ona zadržana nekom idejom na koju nailazi, ne stiže do vremena *in esse*, i glagolska slika se realizuje u domenu vremena *in fieri*.

Ono sto je upravo rečeno, čini teoroju glagolskih načina nekom vrstom dioptrike *la visée*, s obzirom da je jedino bitno prepoznati kakvo okruženje dozvoljava

[6] Postoje određeni problemi pri prevođenju ovog Gijomovog termina na srpski jezik. Naime, značenje ove reči na francuskom je : *ciljanje, nišanjenje,* a jasno je da Gijom ovoj reči daje specifično značenje, u skladu sa potrebama formulisanja svoje teorije. U članku Pjeret Vašon-*Lere* : *Pojam la visée u psihomehanici govora-pokušaj definicije* (*La notion de « visée » en psychomécanique du langage : essai de définition*) otkrivamo da se problemi javljaju i u pokušaju prevođenja termina i na druge jezike, tim pre što ga Gijom u svom radu koristi i u različitim značenjima ili nijansama značenja, i da je nemoguće iznaći jedinstveni termin za prevod ove reči, već je jedino pouzdano opisno prenošenje. Ipak, smatramo interesantnim jedan komentar, u kome autorka kaže da bi, s obzirom na njenu ulogu, u današnje vreme ona mogla biti nazvana *operaterom*.(« Dans un certain jargon, on parlerait, de nos jours, d'un **opérateur** ».) (Vašon 1997:2) U skladu sa prethodno rečenim, a u težnji za izbegavanjem proizvoljnosti i nepreciznosti, mi ćemo u ovom radu zadržati termin *la visée,* a u smislu pojašnjenja citirati objašnjenje koje za ovaj pojam daje sam Gijom, u knjizi *Temps et verbe*: »Što se tiče pokreta pomoću koga se, tokom formiranja slike vremena, hronogeneza na svojoj osi kreće od jedne do druge hronotetske ose, s obzirom da se radi o jednoj « **izvršnoj » mislenoj operaciji,** koja nije svojstvena samo vremenu i glagolu, već je opšteprisutna u jeziku, mi ćemo je označiti termonom *visée.* » (*Quant au mouvement par lequel, dans le procès de la formation image-temps, la chronogénèse, en action sur l'axe qui lui est propre, se porte d'un axe chronothétique au suivant, comme il s'agit d'une* ***opération de pensée réalisatrice*** *non pas particulière au temps et au verbe, mais* ***tout à fait générale dans le langage****, nous la désignerons par le terme visée.*) (Gijom : 1970 : 10)

njen slobodan prolazak do vremena *in esse*, a kakvo okruženje je na tom putu zadrzava. Dakle, izbor načina je jedino problem putanje *la visée*, odnosno on nije vezan za posmatrani glagol[7], već za ideje kroz koje se dâti glagol posmatra.

Gijom ovo ilustruje razmatrajući sledeći primer: *Je crois qu'il est venu* i *Je regrette qu'il soit venu. Možemo* zaključiti da, kada je u pitanju glagol *croire*, dolazi do kompletnog prelaska u vreme *in esse*, a kada je u pitanju glagol *regretter*, taj prelazak nije kompletan, odnosno kod prvog glagola postoje pogodniji uslovi da se izvrši kompletan prelazak.

Kada je tranzicija kompletna, (kao u primeru gl. *croire*), putanju *la visée* u hronogenetskom vremenu označićemo sa T (tačna razdaljina između vremena in posse i vremena in esse), a kada je ona nekompletna (gl. *regretter*) njenu putanju označićemo sa T------*q*, gde *q* predstavlja zaprečni element koji onemogućava *la visée* da stigne do vremena *in esse*.

Kao potkrepljenje upravo izloženih argumenata, Gijom uvodi još jedan bitan pojam u određivanju glagolskog načina: pojam **aktualizacije,** koja u stvari označava dostizanje vremena *in esse,* i koja je dakle tačka prelaska virtuelnog u realno.

Do ovog pojma Gijom dolazi polazeći od broja oblika koje sadrze indikativ i sibžonktiv[8], na osnovu čega pretpostavlja da se sibžonktiv odnosi na drugačiju predstavu vremena nego indikativ[9]. Zaključuje da je sibžonktiv način amorfnog vremena, nedeljivog na epohe, jer mu nedostaje presek pomoću sadašnjosti, a indikativ naprotiv način u kome je vreme formirano, «realizovano», dakle deljivo na epohe. Ovo ga upućuje na zaključak da je morfologija vremena vezana za mogućnost postavljanja sadašnjosti (prezenta) ili, uopštenije, *aktuelnosti*, termina koji obuhvata istovremeno i relativni i apsolutni prezent.

Prema Gijomu, ovakav princip, kada se pridruži prethodno rečenom, sužava problem i nameće pretpostavku da bi uzrok činjenice da u okviru indikativa mozemo razlikovati jasno odeljene epohe, a u okviru sibžonktiva ne, mogao biti u tome što indikativ uključuje aktuelnost u vreme, a sibžonktiv ne. Ukoliko se ovakva pretpostavka prihvati, teorija glagolskih načina u svakom jeziku svodila bi se na utvrđivanje

---

[7] Gijom ipak izdvaja imperativ, kao *mode de la parole* a ne *mode de la pensée* za koji daje posebno objašnjenje (pogledati *Temps et verbe, str.* 47-48)

[8] Sibžonktiv za izražavanje vremena -za epohu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti- ima na raspolaganju samo četiri oblika, dok indikativ poseduje četiri oblika za prošlost, dva oblika za sadašnjost i četiri za budućnost (Gijom ovde ubraja i kondicional, koji je prema njegovom mišljenju samo futur sa većom količinom hipotetičnosti nego futur u pravom smislu te reči) (Gijom 1970 :1, fusnota 2). Dakle, predstavljanje vremena u indikativu je detaljnije, preciznije nego predstavljanje vremena u sibžonktivu.

[9] Raspodela formi kojom raspolažu pomenuti načini upućuje na zaključak da je vreme u sibžonktivu samo jedna jedina epoha, i ne poznaje presek pomoću sadašnjosti, koji je neophodan za podelu vremena na više epoha. Sama upotreba oblika sibžonktiva potkrepljuje ovakav način gledanja: konstrukcija *qu'il soit venu* može da predstavlja kako buduće , tako i prošlo vreme:
J'attendrai qu'il soit venu.
Je regrette qu'il soit venu. (Gijom 1970 : 31)

koje su to ideje koje, dok ih prelazi *la visée*, vode do aktualizacije (dakle, vremena *in esse*), a koje ne.

Da bi potvrdio ovu pretpostavku, Gijom se odlučuje za eksperimentalnu proveru, a u cilju konciznosti, kvantitativno ograničava eksperiment na one univerzalne ideje "najpotrebnije čak i za samo postojanje misli" (Gijom 1970 : 32). Gijom izdvaja četiri ideje: *moguće* (possible), *verovatno* (probable), *sigurno* (certain) *i stvarno* (réel).

Upotreba načina pokazuje da samo prva iziskuje upotrebu sibžonktiva : *Il est possible qu'il vienne.*

Il est probable qu'il viendra.
Il est certain qu'il viendra.
Il est réel qu'il est venu. (Gijom 1970 : 32)

Dakle, u svetlu izložene pretpostavke pojam *mogućeg* isključivao bi aktualizaciju, a pojmovi *verovatnog, sigurnog i stvarnog* bi je uključivali.

Da bi dokazao da je ovo tačno , Gijom polazi od definicije mogućeg[10]: « kada se nešto okarakteriše kao *moguće*, znači da ima jednake šanse za postojanje kao i za nepostojanje; *verovatno* podrazumeva *moguće* sa većim šansama za postojanje nego za nepostojanje. » (Gijom 1970 : 32) Gijom dalje termin *šanse za postojanjem* zamenjuje izrazom *sposobnost aktualizacije*. « Jer, *biti* znači posedovati aktuelnost, odnosno realnost pretpostavlja aktualizaciju,... » (Gijom 1970 : 33).

Autor zatim obrazlaže definiciju ovog pojma: *moguće* ima za svojstvo da poništava sposobnost aktualizacije, time što nosi u sebi jednu podjednako jaku, ali suprotnu sposobnost. Osobina pojma verovatnog je da omogućuje aktualizaciju. « Drugačije rečeno, *moguće* = sposobnost aktualizacije jednaka nuli, *verovatno* = sposobnost aktualizacije različita od nule, ali proizvoljno mala. » (Gijom 1970 : 33) Povećavanjem verovatnoće, ono što je verovatno može da u određenom momentu dostigne pojam sigurnog (najveći izraz verovatnoće). Ovo nam pokazuje da verovatno i sigurno izražavaju jednu istu specifičnost (osobinu ili kvalitet), samo u različitoj meri. Dakle, što se tiče *la visée*, koja raspoznaje samo kvalitet, a ne i kvantitet, *verovatno* je isto što i *sigurno* (*sigurno* je samo jedna velika količina *verovatnog*, tako da se radi o kvantitativnoj a ne kvalitativnoj razlici). Ova kvalitativna jednakost se u jeziku ogleda preko upotrebe istog glagolskog načina (indikativa) posle izraza koji sadrže ove pojmove : *Il est certain qu'il viendra. / Il est probable qu'il viendra.* (Gijom 1970 : 34) Gijom dalje na isti način dokazuje da je pojam *stvarnog* samo viši stupanj *sigurnog*[11].

[10] Ovu definiciju Gijom pozajmljuje iz filozofskog recnika ciji je autor Goblot.

[11] Potpomognut grafičkim prikazom (Gijom 1970 : 34), Gijom dokazuje da, bez obzira da li se radi o verovatnom, sigurnom ili stvarnom, *la visée* se u sva tri slučaja nalazi na liniji aktualizacije, samo na njenim različitim tačkama- što objašnjava upotrebu indikativa u sva tri slučaja.

Gijom zaključuje da dokazana jednakost između ova tri pojma sugeriše pravo da ove izraze koristimo kao izraze-etalone, koji mogu da služe kao kriterijum za određivanje glagolskog načina[12].

Il est probable - Il est prévisible, il est prévu, je prévois,...

Il est certain - je crois, je crois, il a été fixé/arrêté...

Il est réel - il est visible, il a été vu/constaté, je vois...

Na ovaj način se pitanje glagolskog načina svodi na korišćenje ovih izraza-etalona kao sredstva za merenje puta koji je *la visée* obavezna da pređe u različitim govornim situacijama.

Gijom sve ovo potkrepljuje primerima[13], a svaki od njih dokazuje da je glagolski način posledica kontakta ili ne-kontakta *la visée* sa aktualizacijom (tj. sa vremenom *in esse*).

Na osnovu Gijomovih objašnjenja ovih nekoliko primera možemo zaključiti da se prema njegovoj teoriji *la visée* glagola kompletivne rečenice u stvari vrši preko ideja koje prenosi glagol nadređene rečenice, što objašnjava princip upotrebe načina u zavisnim kompletivnim rečenicama.

- U rečenici *Je crois qu'il est venu (qu'il viendra)* glagolu *croire* najbliži po značenju izraz-etalon je *Je prévois.* Ali, ovoga puta, dva glagola toliko su bliska, da je rezultat apstrahovanja značenja jednog glagola od drugog jednak nuli. Ono što opravdava upotrebu indikativa je odsustvo bilo kakvog zapreč-nog kvantuma *q* koji bi sprečio da *la visée* dostigne liniju aktualizacije.
- U izrazu: *Je veux qu'il vienne- la visée* glagola *venir* se vrši preko glagola *vouloir*. A glagol *vouloir* nije očigledno blizak nijednom izrazu-etalonu kojim raspolažemo. Naravno, ovaj glagol sadrži određenu ideju predviđanja (u smislu da ono što želimo na neki način predviđamo), ali je ta ideja toliko jasno prevaziđena idejom volje, da je jasan rezultat apstrahovanja glagola *vouloir* od izraza *être prévisible* : ostatak *q*, to jest razlika u značenju, koja kod glagola *vouloir* predstavlja zapreku za *la visée* pri kretanju ka liniji aktualizacije.
- U rečenici *Je regrette que Pierre soit venu* glagol *regretter* se odnosi na nešto što se zaista desilo, nešto sto čini deo stvarnog, a od navedenih izraza-etalona, najbliži po smislu mu je izraz: *Il a été constaté*, međutim daleko je od toga da izražava sve ono sto izražava glagol *regretter*, i ukoliko ga u mislima apstrahujemo od ovog glagola, razlika nije nula (što bi bio slučaj da su ova dva izraza očigledno jednaka), nego jedan određeni kvantum q^{14}, koji ustvari predstavlja put koji *la visée* treba jos da pređe da bi dostigla liniju

[12] Na osnovu njih Gijom izvodi izraze različitog oblika, ali koji imaju identičnu putanju *la visée*. Tako dolazi do dovoljnog broja izraza-etalona za sve slučajeve, koji, kroz različitu formalnu realizaciju (različite reči) pokazuju istu putanju *la visée* .

[13] Mi ćemo se zbog obima ovog rada ograničiti samo na primere koji se tiču kompletivnih rečenica, smatrajući ih najintrigantnijim kada je u pitanju upotreba glagolskog načina.

[14] Oznake su preuzete iz Gijomovog grafičkog prikaza (Gijom 1970 : 29)

aktualizacije. Dakle, umesto kompletne tranzicije *T*, dolazi do nekompletne tranzicije u formi *T------q*. Upravo taj kvantum *q*, « sakrivajući od naše svesti liniju aktualizacije » (Gijom 1970 : 36) uslovljava upotrebu sibžonktiva.

U tradicionalnim gramatikama, kada se predstavlja upotreba načina u kompletivnim rečenicama, obično se pravi podela na osnovu semantike glagola nadređene rečenice, koji (uz manja ili veća odstupanja) najćešće bivaju podeljeni na glagole mišljenja, volje i osećanja.[15] Poredeći terminologiju Gijomove teorije sa terminologijom tradicionalne gramatike, mogli bismo reći da glagol *croire* predstavlja *glagole mišljenja,* glagol *vouloir –glagole volje,* a glagol *regretter –glagole osećanja.*

Gijom zatim analizira slučajeve koji na prvi pogled izgledaju kontradiktorni ovoj njegovoj teoriji:

Indikativ posle glagola espérer:

S obzirom na to da ovaj glagol na prvi pogled ima veoma slično značenje glagolu *désirer* posle njega se očekuje upotreba sibžonktiva. Gijom smatra tačnim da « nadati se » svakako podrazumeva želju, ali semantičkom analizom postavlja sledeću razliku: želja se oseća i kada u mislima ne postoji ideja verovatnoće, dok se o nadi može govoriti tek kada misao ima pristup ideji *verovatnog* (uz sačuvano prisustvo želje), tako da kvantum koji nosi želja Gijom naziva kvantumom koji *nije zaprečni (le quantum non-interceptif) q'*. Bez makar i minimalne verovatnoće, nema mesta za upotrebu glagola *espérer*, u tom slučaju upotrebljavao bi se glagol *vouloir*. Tako se glagol *espérer* smešta u domen verovatnog, ili, drugim rečima, na liniju aktualizacije.

Sibžonktiv posle glagola sumnje :

Gijom analizira izraz : *Je doute qu'il vienne* (poredeći ga sa indikativom u izrazu *Je crois qu'il viendra*), a mi smatramo da bismo ovo objašnjenje mogli primeniti za sve negirane glagole mišljenja, s obzirom da negacija upravo implicira sumnju. Iako i glagoli mišljenja u afirmativnom obliku sadrže jedan kvantum sumnje, kod ovakvih glagola postoji stapanje sa idejom verovatnog[16], tako da taj kvantum nije zaprečan. Naprotiv, kada su negirani izjednačavaju se sa glagolima tipa *douter* i ukoliko ih apstrahujemo od izraza-etalona *je prévois, javlja se onaj zaprečni kvantum q* koji sprečava da njihova *visée* dostigne liniju aktualizacije.[17]

---

[15] Nirop recimo daje upravo ovakvu podelu: glagoli mišljenja (lat. verba sentiendi et declarandi), glagoli volje (lat. verba voluntatis), glagoli za izražavanje različitih osecanja (lat. verba affectuum).

[16] Pogledati objašnjenje za gl. *croire*..

[17] Gijom daje opasku da francuski jezik nije uvek jasno pravio razliku između zaprečnog i ne-zaprečnog kvantuma, tako da se u 17. Veku još uvek nailazi na upotrebu sibžonktiva posle glagola mišljenja u afirmativnom obliku. Prema našem mišljenju, ova opaska mogla bi da posluži kao objašnjenje upotrebe sibžonktiva (konjunktiva-it *congiuntivo*) u italijanskom jeziku posle glagola mišljenja u afirmativnom obliku, kao i posle glagola *nadati se* (it. *sperare*).

I kod ovih glagola, kao i glagola *espérer* pertinentnost njihove upotrebe, nastaje sa minimalnom verovatnoćom, na liniji aktualizacije, a prestaje kada ta verovatnoća dostigne svoj maksimum, dakle pređe u sigurnost. Tada se koristi glagol *savoir*.

Ukoliko bismo interpretirali Gijomovu teoriju, i napravili paralelu recimo sa teorijama koje nalazimo u psihološkim gramatikama - koje, iako se razlikuju u formulaciji same definicije[18], u sibžonktivu vide način za izražavanje *modaliteta misli* kao što su: *volja, finalnost, sumnja, osećanja ili neizvesnost* itd.- mogli bismo zaključiti da u svetlu Gijomove teorije, ovi modaliteti, kada ih implicira glagol nadređene rečenice, predstavljaju onaj « zaprečni kvantum *q* », koji, sprečavajući da *la visée* dosegne liniju aktualizacije, iziskuje upotrebu sibžonktiva u zavisnoj rečenici.

Dalje, mogli bismo pokušati da primenimo (i na taj način da proverimo) Gijomovu teoriju pri objašnjavanju nekih « spornih « glagola, to jest onih posle kojih je u kompletivnoj rečenici moguće upotrebiti i indikativ i sibžonktiv (uz promenu njihovog značenja).

Smatrali smo interesantnom grupu glagola koju izdvaja Moris Grevis (Grevis 1969 : 1054) kao što su *consentir, dire, écrire, entendre, être d'avis, faire savoir, prendre garde, prétendre, signifier,* uz napomenu da kada imaju značenje glagola mišljenja koriste indikativ, a kada dobiju značenja glagola volje - sibžonktiv.

Analiziraćemo neke od primera koje autor navodi:

Je dis qu'il vient.

Je lui dis qu'il vienne.

Prvi slučaj sličan je slučaju glagola *croire* (pogledati objašnjenje). Izraz *je dis* mogli bismo približiti Gijomovom izrazu-etalonu *il est réel,* ili još preciznije- *il est visible, il a été vu/constaté, je vois* ili šire: *je constate.* Semantička bliskost izraza koje poredimo toliko je očigledna , da je jasno da je rezultat apstrahovanja značenja jednog izraza od drugog jednak nuli, i da samim tim ne postoji nikakav zaprečni kvantum *q* koji bi sprečio da *la visée* dostigne liniju aktualizacije i vreme *in esse*, predstavljeno indikativom. U drugoj rečenici možemo da se pozovemo na Gijomovo objašnjenje za glagol *vouloir*, jer je u ovoj rečenici evidentno semantičko približavanje glagola *dire* ovom glagolu.

Isti princip primenjljiv je i na ostale primere iz grupe, a mi ćemo se zadovoljiti analizom samo još jedne situacije:

Je consens [j'admets comme vrai] *que le haut clergé n'est pas responsable.* (A. Gide, *Les Caves du Vatican,* str. 206)

Je consens que vous le fassiez. (Ac.)

U prvom primeru, dovoljno je približiti izraz *je consens* izrazu *il est visible*, a u drugom izrazu *il est prévisible*, da bi bi postalo jasno zašto je u prvom slučaju *la visée* dostigla liniju aktualizacije, a u drugom slučaju nije.

[18] Žorž i Rober Le bidoa u sibžonktivu vide « *glagolski nacin psihičke energije*», Damuret i Pišon « *mode de non-jugement* » itd.

Pošto smo predstavili Gijomovu teoriju glagolskih načina, i napravili okvirno poređenje njenih postavki sa onim što nudi tradicionalna gramatika i psihološke gramatike, možemo reći da je reč o originalnoj teoriji koja na sintetičan način objašnjava ovaj aspekat glagolskog sistema, i koju, u okviru domena posmatranog u ovom radu, Gijom uspeva da sa matematičkom preciznošću efikasno primeni na konkretne jezičke kontekste.

LITERATURA

Gijom, (1970), Gustave Guillaume, *Temps et Verbe*, Paris, Librairie Honoré Champion, Editeur.

Petrović, Nada (1989), *Francuska glagolska vremena i komparativna analiza francuskog i srpskohrvatskog pluskvamperfekta,* Beograd, Naučna knjiga.

Vašon-Lere, Vachon-L´Heureux, Pierette, *La notion de « visée » en psychomécanique du langage: essai de définition,* www.fl.ulaval.ca

Nirop, (1930), Kr. Nyrop, *Grammaire Historique de la Langue Française,* Tome 6e, Copenhague, Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.

Grevis, (1969), Maurice Grevisse, *Le Bon Usage, Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui,* 9e édition revue, Editions J. Duculot, S.A. Gembloux.

Damuret i Pišon , (1911-1936), Jacques Damourette et Édouard Pichon, *Des mots à la pensée, Essai de Grammaire de la Langue Française,* Tome cinquième, VERBE (fin), Paris, Bibliothèque du «français moderne», Collection des linguistes contemporains.

Le Bidoa, (1971), Georges Le Bidois, Robert Le Bidois, *Syntaxe du français moderne (ses fondements historiques et psychologiques)*, tome premier, Paris, Editions A. et J. Picard.

Bruno, (1922), Ferdinand Brunot: *La pensée et la langue, Méthode, principes et plan d'une théorie nouvelle du langage appliquée au français,* Masson et Cie, éditeurs, Paris.

Ružica Seder

LE SUBJONCTIF FRANÇAIS D'APRÈS LA THÉORIE DES MODES DE GUSTAVE GUILLAUME

RÉSUMÉ

Ce texte porte sur le mode subjonctif en français, d'après la psychosystématique, théorie linguistique de Gustave Guillaume, créée au début du 20 ème siècle.

Tout d'abord on présente la théorie de Gustave Guillaume concernant le système verbal en général, et la théorie des modes verbaux, pour enfin donner la définition du subjonctif dans le cadre de ladite théorie. Puis on essaie de faire le parallèle avec les théories des grammaires psychologiques portant sur ce mode, ce qui nous a amené à la conclusion qu'il s'agit ici d'une théorie originale, applicable pour l'explication efficace des faits de la langue.

Mots clés: mode verbal, chronogenèse, subjonctif, la visée, actualisation

UDK 811.161.1'373.6
811.163.41'373.6

РЕЧ СА ТВОРБЕНОГ АСПЕКТА

Јелка Матијашевић

САЖЕТАК

Тема овог прилога је творбени статус речи виђен кроз призму кључних дериватолошких проблема третираних у руској и српској лингвистици. На размишљање у овом правцу дошло се на основу изнете дистинкције: творбене/нетворбене речи, што би могло да значи да постоје речи које су предмет творбе речи и оне којима творба не треба да се бави. Разматрање показује да све речи једног језика могу бити предмет проучавања творбе речи.

Кључне речи: руски језик, српски језик, творба речи, деривација

У оквиру проучавања речи као централне јединице различитих језичких нивоа, на овом месту планирано је разматрање речи на творбеном нивоу. С обзиром на разлике међу језицима и непостојање универзалног у овој области, овде ћемо се оријентисати на творбени статус речи у дериватологији два словенска језика - руског и српског, кроз један преглед одабраних релевантних за творбу речи питања и проблема.

У нашој дериватологији појавио се не тако давно појам : *творбена реч* - парафраза чега би могла бити "творба речи треба да се бави њоме", а могуће и синоним термину "твореница" (Клајн 2002, 2003), *нетворбена ријеч* - синоним за "немотивирана ријеч" (Бабић 1986) - слободно парафразирано "творба речи не треба да се бави њоме".

Очигледно је да се код овакве дистинкције уводи као појам прво и једно од кључних питања теорије творбе речи - појам творбене мотивације и мотивационих односа као - структурно-семантичка зависност једне речи од друге у оквиру корелативног пара. Дакле, налазимо поистовећивање са мотивиса-

ношћу, односно њеним одсуством (Бабић), или као повезаност са етимологијом (Клајн,). Истовремено одмах се сретамо са кључем деривационог процеса у области морфемског грађења речи.

Клајн сматра да докле год у речи постоји макар један део који је недвосмислено везује за неку другу, реч је твореница и спада у делокруг нашег истраживања и да "етимологија може пружити драгоцену помоћ у случајевима кад синхронијска обележја нису довољна да одлуче о категоризацији неке творенице, али она не сме бити једини критеријум, и не треба сматрати твореницама речи које су изгубиле некадашњу мотивацију."

Не слажући се са Бабићем да је термин "нетворбена ријеч" синоним за "немотивирана ријеч", Клајн примећује да "конотација ипак није иста, јер ако реч назовемо нетворбеном, то свакако подразумева да творба речи не треба да се бави њоме. Бабић између осталих наводи као нетворбене и речи *срџба* и *космат*, јер, како каже, "нема више ријечи *срчити се* "срдити се", *космъ*, "длака". За савремено језичко осећање, међутим, срџба је у несумњивој вези са срдити се и придевом срдит, као и космат са коса. Отуда се може говорити или о промени основе или о неуобичајеном облику суфикса, али не можемо порицати да су те речи "творбене".

Шта је "творбена реч" у руском и српском, каква је то језичка јединица, постоји ли и "нетворбена реч", у чему је особеност ове димензије речи, одредиће се кроз читав појмовник проблема.

У русистици не налазимо у лексикализованој форми дате појмове, али у области ове лингвистичке теорије одавно постоји појам мотивације, употребљава се од седамдесетих година у научним радовима, у монографијама које кроз аспекат мотивационих односа прилазе проблему творбене семантике (Улуханов 1977), у универзитетским уџбеницима, великим граматикама (Гр. 70) одакле се могла пренети и у друге средине.Тако је дефиниција из Руске граматике (Гр. 80) да су објекат изучавања творбе речи - творбено мотивисане речи, тј. речи које су и значењем и гласовно условљене другим речима истог корена, могла бити шире прихваћена. Та подела на мотивисане и немотивисане (мотивированные - производные : *дубняк, учитель, расчистить, беловатый* и немотивированные - производящие или непроизводные: *дуб, учить, чистить, белый*) сматра се централним питањем пре свега морфематске деривације. Основна јединица и централно место у систему синхроне творбе речи је изведеница (Кубрякова 1978, КРГ 1989, Лопатин 1977, Совр.рус. 1981 и др.).

Ширењем учења о семантичкој деривацији, налазимо и термин метафоричка мотивација или изведеност (Лопатин 1975, Совр.рус. 1981) у оним случајевима када се изведеница базира на преносним (метафоричким) значењима творбене основе (*попугайничать* - повторять чужие слова). Постоје тако и мишљења која сматрају да су све речи руског језика објекат творбе речи као научне дисциплине. Подела на мотивисане и немотивисане је условна, историјски је условљена: све речи савременог језика су у принципу изведене, тј. некада су изведене од

других речи и док су једне од њих сачувале производност, друге су је изгубиле и условно се називају неизведеним. Само су позајмице из другог језика исконски неизведене, *тема, идея, кондуктор* (Балалыкина-Николаев 1985), границе међу њима су покретне. Према досадашњим укупним сазнањима, ако се изведеност и неизведеност узме за критеријум одређивања предмета творбе речи, у том случају просте речи (Белић 1949), као старе речи, које су иначе врло активне у процесима деривације: као творбена основа за грађење морфолошким, семантичким или неким другим путем, биле би неоправдано искључене из научне опсервације.

Творба речи излази на нову орбиту свога развитка, у којој се деривациони процеси сагледавају комплексније, детаљније, пажљивије, као што се чини у савременој лексикологији.

Са рашчлањивошћу на творбене елементе везан је читав низ значајних за творбу речи питања. Творбена *рашчлањивост* бинарна по структури, која се углавном везује за појам афиксалних изведеница, у пракси често изазива потешкоће, јер долази до мешања, па чак и неразликовања творбене анализе речи од морфолошке и етимолошке анализе. Та три различита поступка која имају и различите циљеве само се некад своде на исто. Као двочлана по творбеној структури: творбена основа и формант, она спада у поступак посебне врсте и неопходно ју је пре свега разграничити од морфолошке/морфемске анализе. Нпр.*учитель - учить, учитель - учительница:* Морфол. : *уч - и - тель : творб. учи- тель / учити - учитељ, учитељ - учитељица, учити - учитељица.* Морфол. *уч - и - тель - ниц - а* : творб. *учитель - ница* или *учить- тельница.* Проблем настаје код полимотивације - тада на сцену ступа као одлучујући фактор - семантика.

Променљивост у времену, посебно када се ради о сегментацији речи, сведочи о *динамици* у деривационом систему: речи не задржавају исту деривациону структуру за разлику од фонетске, морфолошке, прозодијске и сл. Као главни историјски процеси у области творбе речи евидентирају се у русистици деетимологизација (опрощение) и прерашчлањење (переразложение) захваљујући којима се језик обогаћује новим немотивисаним речима, нпр. *вкус* (ку-с-ать, кус-ок) и творбеним морфемама услед премештања граница морфема, нпр. *пыл-инка* од *пылина*. Као примери за померање границе морфема могли би се у српском узети и горе наведено: *срдба и космать*.Све у свему гледања на појаве у творби речи као на неку *статику* давно су превазиђена, уз додатак да ово није једино што се односи на динамику у деривацији, јер је творба речи процес, и као такву је треба и посматрати (Анчић-Обрадовић 1973).

Док су некад само *узуалне (реалне)* речи биле предмет творбе речи, данас је дијапазон проширен и на *неузуалне* : *оказионалне* и *потенцијалне речи*. О овоме у русистици има и теоријских и практичних - уџбеничких текстова (Винокур 1941 , Земская 1972, 1973, 1992, Совр.рус. 1981, Лопатин 1973, Улуханов 1984, 1977 и др.). Потенцијалне се граде по најпродуктивнијим ти-

повима, попуњавајући празнине у творбеним парадигмама, тј. оне реализују дејство закона творбе речи и по дефиницији су правилне. Оказионалне речи стоје насупрот обичним (узуалним) речима. Оказионализми су нарушиоци закона (правила) општејезичке творбе речи. Они користе неактивне афиксе или неправе основе. Нпр. према обичном *пошлятина* стоји оказионализам *брошюрятина*. Оказионализми карактеришу потпуно посебан аспекат изучавања језика - стваралачки, индивидуални, естетски - они реализују индивидуалну стваралачку компетенцију говорника било да је песник, дете, обичан човек. Они показују на шта је способан језик код грађења нових речи, какви су његови стваралачки потенцијали, дубинске снаге. Аналогија се сматра главним покретачем грађења свих врста нових речи - и узуалних и оказионалних, јер она може да разруши творбено правило и да створи ново (Шмелев 1963).

При грађењу оказионализама делују специфични модели,Земска нпр. помиње: контаминација, сливенице, образовања по конкретном обрасцу, са измишљеним коренима, ослобађање афикса и других делова речи (*изам, пере*), коришћење афикса као творбених основа, каламбури и игре речима и сл. у сфери жаргона (Бугарски 2001,2003, Клајн 2002, Матијашевић 2006). Такви су *дымократия* и *дымократы* - где се укрштa семантика речи *демократия, демократы* и *дым*, затим *сновослагач, близнисмен, жвазбука* и сл., што у неком случају може довести до стварања новог модела. Очигледним се чини да су непознате до краја могућности творбеног механизма и да не постоји само и једино зависност од творбеног материјала, већ су разна одступања могућа у реалној, конкретној ситуацији, под утицајем и у складу са разним језичким и ванјезичким факторима, утицајем и страних речи као позајмица, грађење по туђим моделима и сл. И свему томе је место у изучавању творбеног механизма.

Међу појмовима теорије творбе речи видно место заузима *творбено значење*. Дериватолози се слажу да је то посебан тип значења, да се по томе изведенице разликују од неизведених речи, али јединственог и јасног одређења оно нема (Земская 1992). Па ипак постоје и нека општа места до којих се дошло: разликује се од лексичког значења које је индивидуално за сваку реч, творбено значење носи типски карактер, али се разликује и од граматичког, јер је мање уопштено и обухвата само део речи које се односе на неку граматичку класу, садржај његов је типичан за неки дати творбени модел и може се репродуковати у другим творбеним паровима. Међутим, ни то не важи апсолутно, јер ни апстрактност није истог степена, а некад лексичко значење и творбено значење могу бити исти. Обично се дефинише према теоријским погледима са којих истраживачи прилазе деривацији, тачније, у зависности од лингвистичког метода са кога се врши одређење добијене су и разне класификације; ономасиолошке, фунционалне, структурно-семантичке итд.

Према томе, за творбу речи у семантици речи није важна конкретна лексичка индивидуалност, већ оно опште што је садржано у њеној структури

- а то је творбено значење. Најпознатије класификације творбених значења (Dokulil 1962) у славистици : мутациона, транспозициона, модификациона; према функцијама творбе речи (Земская 1992): номинативна, конструктивна, компресивна, експресивна, стилистичка - али значења су разног типа; у руским академијиним граматикама (Гр.7о и Гр.80) - 11 значења (пет мутационих и шест модификационих), што је по мишљењу Земске сувише апстрактно. Очигледно је да је појам творбеног значења доста разнородан.

Творба сваке поједине врсте речи, без обзира на тесну повезаност у творбеном систему, има своје специфичности: нпр. свака има своје творбене моделе и типове, типолошки врло разуђене. Деривациони потенцијал не само врста речи, него и лексичко-семантичких група унутар сваке одређене врсте речи је другачији. Свака врста речи има сопствени круг творбених значења, пошто неки творбени модел има примену у границама одређене врсте речи. Тако називи градова дају именице са значењем "становник" и придев са значењем "који се односи на...": *волгоградец, саратовец, москвич, пермяк и сл., волгоградский, саратовский, московский, Шапчанин, Пироћанац, шабачки, пиротски.*

У русистичкој творби речи и србистичкој творби речи све донедавно постојала је знатна неуједначеност у третирању елементарних и може се рећи суштинских питања из области творбе речи. Док је друга половина XX века у русистици протицала у знаку формирања ове језичке дисциплине, чије је погледе у великој мери прихватила читава плејада данас познатих дериватолога и у другим лингвистичким срединама, у србистици је, како је Клајн констатовао, више од једног века владало уверење, "да је права "творба речи" само извођење, тј. суфиксација и да су се тога мишљења углавном придржавали сви досадашњи граматичари, па чак да се и код Бабића све своди на суфиксацију.

У основи данашњег учења о начинима грађења речи (најчешће називани у лингвистици *способы словообразования,* али и : *типы, виды, методы, принципы*) у руском језику налази се учење Виноградова о пет модела (Виноградов 1951): фонетски, морфолошки, лексичко-семантички, лексичко-синтаксички и морфолошко-синтаксички, а са корекцијом Шанског (Шанский 1968) који је искључио фонетски уневши га у морфолошки, четири начина творбе постала су традиционални и ушли у многе уџбенике руског језика. Касније корекције углавном су се базирале на овоме, али су према средству творбе правиле поделу на морфемске/морфолошке и семантичке моделе, где су онда ове старе поделе улазиле као потподела. Треба наравно напоменути да предложени систем не одговара у потпуности савременом нивоу развитка творбене науке. Неоспорна је чињеница да највећи број речи руског а и српског језика данас чине *изведене речи.* Тако у руском језику налазимо врло широку лепезу појма деривације: афиксна/морфемска/морфолошка: чиста - префиксација, суфиксација, постфиксација; мешовита - конфиксација/ циркумфисација у разним комбинацијама, афиксоиди, композиција разних типова - са интерфиксом или без њега, у ком-

бинацији са суфиксацијом; универбизација, абревијација, сливенице /преклапања, калкирања; безафиксна: семантичка деривација: метафора, метонимија; конверзија/ транспозиција - супстантивација, адјктивација; адвербијализација, конјунктивизација, прономинализација.

Резимирајући искуства модерне лингвистике Клајн истиче да је углавном преовладало мишљење да су префиксација, суфиксација, композиција (слагање) и конверзија (претварање) четири засебна и равноправна поступка творбе речи (при чему "равноправна", уз опаску наравно, да не значи да им треба посветити једнаку пажњу, јер је неспорно да се суфиксацијом гради далеко највећи, а конверзијом само мали број речи).

По творбеној активности у тзв. синхроном систему творбе речи издвајају се четири основне врсте речи: именице, придеви, глаголи, прилози. Већина њихових творбених типова су отворени низови. Што се тиче бројева и заменица, у синхроном систему нема продуктивних творбених типова. Модалне речи, ономатопеје, узвици, помоћне (функционалне речи): предлози, везници, речце, немају свога творбеног инвентара. Оне се (сем ономатопеја) обично попуњавају на рачун лексикализације граматичких облика самосталних речи (углавном наведених четири), конверзијом, функцијом у реченици.

Семантичка деривација није ни овог пута нашла довољно места као творбени начин. Можда што се творбом речи обично не сматра творба значења. Процеси пак деривације који су најбоље описани у творби речи и синтакси, делују и у сфери лексичког значења - централна је мисао у монографији (Кустова 2004) посвећеној управо типовима изведених значења, а урађеној у когнитивном концепту и према резултатима истраживања лексичке семантике московске семантичке школе. Као основни механизми семантичке деривације, добијања нових значења, означени су метафора и метонимија. У сфери рада на когнитивном концепту, када се полисемији придаје велики значај, не може се пренебрегнути семантичка деривација као творбени начин грађења речи. Треба напоменути да је овога било и раније, пре нешто више од двадесет година изнела сам своју концепцију о семантичкој деривацији као интегралном делу творбе речи (Матијашевић 1986, 1985). Управо тих година и нешто раније а невезано стваралачким контактима и јединством школе, на Казанском универзитету изнети су истозначни закључци до којих су дошли истраживачи дериватолози (Марков 1981, Балалкина - Николаев 1985).

Како се истиче у монографији Кустове, оживљавање интересовања за полисемију у последњој деценији је један од закономерних резултата смене вредности и оријентира у науци о језику "постструктуралистичке" епохе. Занемарени су били проблеми механизма образовања нових значења а она се стално појављују. Потреба за означавањем нових објеката и ситуација обезбеђује се углавном (мада не и апсолутно) на рачун коришћења већ постојећих језичких

јединица у новим значењима, тј. на рачун полисемије. Полисемија се може посматрати и као испољавање принципа економије и принципа оптимизације.

Одавно је познато да је за морфемику и творбу речи проблем односа *синхронијске и дијахронијске равни* у посматрању језичких јединица много сложенији него за друге нивое језика, јер људска свест у том случају различито третира могућност морфемске сегментације или грађења речи: за једне носиоце језика веза речи са њеном реалном деривационом базом је видљива и очигледна, за друге - избледела и неактуелна. Управо зато разилажења у третирању односа непосредне изведености, обично остају ван граница разматрања и спадају у сферу нерешених, али очигледних проблема науке о језику.

За деривацију би се могло прокламовати правило, синхронија и дијахронија не треба да буду раздвојене, а посебно не стриктно, већ, како се у литератури наглашава, да се допуњују. Па ипак то се доста чинило у славистици. Тако Земска (Земская 1973) истиче да "појам "способ словообразования" у синхроној и у дијахроној творби речи има различит садржај: у дијахроној творби одговара на питање - којим средством је изведена, у синхроној - којим средством се изражава творбено значење изведенице. Поготову то важи за творбу речи, која се по самој својој природи бави процесима и резултатима тих процеса. Да су речи дијахроне и да творба спада у исту грану науке са етимологијом (Трубачев 1976) - ипак је једна од крајности.

Дериватолози су обично синхронији /дијахронији приписивали, користећи традиционална четири творбена начина: морфолошки са афиксацијом и безафиксним грађењем као синхроно грађење, а лексичко-семантичко, лексичко-синтаксичко и морфолошко-синтаксичко (транспозиција, конверзија) - као дијахроно. Лексичко-семантичко грађење, односно семантичка деривација увршћивано је у лексичку семантику, другим речима - у лексикологију.

Клајн изводи коначан закључак расправе о синхронији и дијахронији да морамо избегавати и једну и другу крајност, при чему ће нам главни путоказ бити мотивација. Мотивација не мора увек да обухвати целу реч. Мада граматике такве случајеве не помињу, нису ретки примери "половичне" мотивације.

Језик, и руски и српски се данас карактерише појавом *универбизације* : *музыкалка, читалка, вечерка, студењак, вечерњак, горњак, неутронка* и сл. - поступком претварања вишечланих синтаксичких конструкција у једну реч творбеним средствима, афиксацијом, а без промене значења (Ћорић 1991, Радовановић 2004, Оташевић 1997, Марojевић 1986, Матијашевић 1991), тј. творбом монолексемних јединица од вишечланих назива остварује економију средстава. Зато долази не само до универбизације, већ и на разне друге начине језик настоји да се ослободи аналитизма, формира једночлане речи разним врстама композита типа *медсестра, конверзије /транспозиције - типа супстантивације* (Лопатин 1967, Матијашевић 1994) *разредни, дежурный,* разне типове абревијатура и сл., а док то се не деси, прави и аналитичке номинације. Све то само потврђују да језик

налази пута да оствари једночлану замену, како истраживачи сасвим оправдано истичу, на делу је језичка *економија*. Праћењем ових појава у језику дошло се и до закључка да оваква творба није стилски обележена и ограничена на жаргон и сл., већ да постаје сасвим регуларан модел језичког стварања.

Вишечлане лексичке јединице, које су врло распрострањене, (*медицинска сестра, кисело млеко, оперски певач, брзи воз, ботаничка башта, основна школа, књижевни критичар, литературный критик, железная дорога, квашеная капуста)* сасвим равноправно са осталим дериватионим инвентаром попуњавају лакуне у лексичком и творбеном систему, иако их често дериватолошка истраживања заобилазе. Ако имамо у виду да је функција номинације једна од основних функција творбе речи - не би требало занемарити ни вишечлане, или пак аналитичке конструкције. То води у терминолошку сферу (Матијашевић 1992), али је чињеница да треба посматрати комплементарно синтетичко и аналитичко моделирање у оквиру номинацијске деривације. (Вендина 1987, Матијашевић 1992). Аналитичке номинације су "резервна средства номинације" и најчешће одговарају "празном месту" у лексичком систему језика. Функција компонената у оваквом номинацијски неразложивом лексикализованом скупу типа *медицинска сестра, разредни старешина* - равна је функцији творбених елемената изведене речи.

На основу горе наведеног о речи са творбеног аспекта, у садашњој етапи развитка дериватологије руског и српског језика, може се констатовати да је творбеној науци дошло време деликатнијег прилаза дериватионој материји без шематизма и грубог формализма. Творба речи излази на нову орбиту свога развитка, у којој се дериватиони процеси сагледавају комплексније, детаљније, пажљивије, као што се чини у савременој лексикологији. Изложена основна питања показују истовремено да дистинкција творбене/нетворбене речи не би имала места у терминолошкој апаратури; ако се пак појам творбених речи прихвати - творбене су све речи у оба испитивана језика.

ЛИТЕРАТУРА

Ančić-Obradović, M.(1973).*Teorija tvorbe riječi i njena problematika.* Filozofski fakultet u Sarajevu. Radovi. Knj. VII. Sarajevo.

Babić, S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku.* Zagreb.

Балалыкина, Э. А.- Николаев, Г.А. (1985). *Русское словообразование.* Изд. Казанского университета. Казань.

Белић, А. (1949), *Савремени српскохрватски књижевни језик. Наука о грађењу речи.* Београд.

Бугарски, Р. (2001). *Две речи у једној: лексичке скривалице.* Језик данас, V 13 1-5. Нови Сад.

Bugarski, R. (2003). *Žargon.* Beograd.

Вендина, Т.И. (1987). *К вопросу о функциональном исследовании славянского словообразования.* У кн.: Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. 128-134. Москва.

Виноградов, В.В. (1951). *Вопрос современного словообразования.* Русский язык в школе 2. Москва.

Винокур Г.О. (1941). *Маяковский - новатор языка.* Москва.

Гр.70.(1970). *Грамматика современного русского литературного языка.* Москва.

Гр.80. (1980). *Русская грамматикая.* Москва.

Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině.* 1. Praha.

Земская, Е.А. (1972). *Окказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании.* Актуальные проблемы русского словообразования. 1.Самарканд.

Земская, Е.А. (1973). *Современный русский язык. Словообразование.* Москва.

Земская, Е.А. (1992). *Словообразование как деятельность.* Москва.

Клајн, И. (2002,2003). *Творба речи у савременом српском језику.* 1-2. Београд.

КРГ (1989). *Краткая русская грамматика* (Под ред. Шведовой Н.Ю. и Лопатина В.В.). Москва.

Кубрякова, Е.С (1978). *Об основной единице словообразовательной системы языка.* Актуальные проблемы русского словообразования.Ташкент.

Кубрякова, Е.С. (1981). *Типы языковых значений. Семантика производного слова.* Москва.

Кустова, Г.И. (2004). *Типы производных значений и механизмы языкового расширения.*- Языки славянской культуры. Москва.

Лопатин, В.В. (1973). *Рождение слова.* Москва.

Лопатин, В.В. (1975). *Метафорическая мотивация в русском словообразовании.* Актуальные проблемы русского словообразования - 1. 53-57. Ташкент.

Лопатин, В.В. (1967). *Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке.* В кн. Русский язык. Грамматические исследования. Москва.

Лопатин, В.В. (1977). Русская словообразовательная морфемика. Москва.

Марков, В.М. (1981). *О семантическом способе словообразования в русском языке*. Ижевск.

Марojевић, Р. (1986). *Типолошко диференцирање руског и српскохрватског језика (из дијахронијске и синхронијске перспективе)*. ЈФ 42. Институт за српскохрватски језик. 21-41. Београд.

Матијашевић, Ј. (1985). *Метафоризација као средство номинације.* "Jezik i praksa" 1-1985. 91-101. Priština.

Матијашевић, Ј. (1986). *Око неких питања у творби речи.* НССУВД 16. 109-117 Београд.

Матијашевић, Ј. (1991). *Модели у творби речи и развитак језика.* НССУВД 20/2. 335-343. Београд.

Матијашевић, Ј. (1992). *Агентивност и номинација (Аналитички агенс)*. НССУВД 22/2. 279-287. Београд.

Матијашевић, Ј. (1994). *Транспозиција у систему агентивних средстава руског и српског језика.* ЗМСЗФЛ XXVII/1-2/. 347-357. Нови Сад.

Матијашевић, Ј. (2006). *Конвергентные явления в области словообразования русского и сербского языков.* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXI.241-250. Нови Сад.

Оташевић, Ђ. (1997). *Универбизација.* НЈ 32/1-2. Институт за српски језик САНУ. 52-63. Београд.

Radovanović, M. (2004). *Dekompozicija i univerbizacija.* ЗМСЗФЛ XLVII/1-2/. 43-49. Нови Сад.

Совр. рус. (1981). *Современный русский язык.* Под ред. Белошапковой В.А. Москва.

Трубачев, О.Н. (1976). *Этимологические исследования и лексическая семантика.* В кн. Принципы и методы семантических исследований. Москва.

Ћорић, Б. (1991). *О неким творбеним моделима са становишта језичке економије.* НСССУВД 20/2.325-334. Београд.

Улуханов, И.С. (1977). *Словообразовательная семантика в русском языке.* Москва.

Улуханов, И.С. (1984). *Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы.* ВЯ 1. Москва.

Шанский, Н.М. (1968). *Очерки по русскому словообразованию.* Москва.

Шмелев, Д.Н. (1963). *Об одном случае активной аналогии в современном русском языке.* Развитие современного русского языка. Москва.

Јелка Матијашевић

СЛОВО В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме изучения слова с точки зрения словообразования в русском и сербском языках. На основании рассмотрения определенных ключевых вопросов в ней показано, что объектом словообразования как научной дисциплины, являются все слова данных языков. Оказывается также, что словообразование требует более пристального подхода, в новых концептах и без всякого формализма.

UDK 811.111'367.625:811.163.41
811.163.41'367.625:811.111

TELIČNE PARTIKULE U ENGLESKOM I PERFEKTIVNI PREFIKSI U SRPSKOM JEZIKU – GLAGOLSKI VID ILI TIP GLAGOLSKE SITUACIJE?

Nataša Milivojević

SAŽETAK

U radu su prikazani rezultati kratkog kontrastivnog istraživanja izvršenog sa ciljem da se proveri hipoteza o suštinskoj jezičkoj sličnosti između partikula koje su sastavni deo fraznih glagola u engleskom i prefiksa svršenih glagola u srpskom jeziku. Smer kontrastiranja je od engleskog ka srpskom jeziku, pri čemu su prevodni ekvivalenti ustanovljeni prema pojedinačnim glagolskim leksemama van konteksta, a potom je valjanost tako postavljenih parova potvrđena i odgovarajućim rečeničnim kontekstualnim kontrastiranjem, i to putem poređenja rečeničnih prevoda. Pošlo se od relevantnih lingvističkih postavki i pojmova, da bi se potom putem kontrastiranja glagolskih leksema i rečeničnih kontekstualizacija analiziranih glagola u engleskom i srpskom jeziku došlo do zaključaka koji se tiču vidskih opozicija, tipova glagolske situacije i potencijala za njihovo leksičko i gramatičko markiranje u posmatranim jezicima.

Ključne reči: *kontrastivna analiza, glagolski vid, akcionsart, glagolska partikula, glagolski prefiks, telični*

1. LEKSIČKO-GRAMATIČKI MEĐUODNOS TELIČNOSTI I PERFEKTIVNOSTI

Ovaj rad predstavlja prikaz rezultata kontrastivnog istraživanja koje je za cilj imalo proveru hipoteze o sličnosti između partikula koje su sastavni deo fraznih glagola u engleskom i prefiksa svršenih glagola u srpskom jeziku. Pomenuta hipoteza sugeriše da se telične partikule engleskih fraznih glagola na sličan način na koji to čine i pomenuti glagolski prefiksi u srpskom jeziku dotiču ne samo pitanja aspektualnosti (glagolskog vida), već i tipa glagolske situacije ili akcionsarta (engleski termin je *Aktionsart*).

I partikule i prefiksi su markeri telične glagolske situacije tj. njima se glagolskoj leksemi dodaje obeležje *teličnosti* (cilja). Kako navodi Novakov (2005a: 106), činjenica da prefiksi i partikule unose značenje cilja može se objasniti ako se pođe od njihovog „osnovnog prostornog značenja i shvatanja glagolskih situacija kao prostornih događaja". Novakov dalje konstatuje da su glagolske situacije „događaji koji se odvijaju u prostoru, od kojih neki obuhvataju i kretanje u određenom pravcu. U tako shvaćenoj situaciji, prefiksi i/ili partikule koje podrazumevaju kretanje ili prostorno odvajanje (na primer, partikule *away, down, off, out, up*) označavaju da situacija ima pravac razvoja i da teži izvesnom cilju". Glagolsko obeležje cilj ili teličnost shvatićemo kao semantičko obeležje glagola koje unosi prisustvo cilja, tj. težnju da glagolska radnja bude na neki način usmerena, svršena i/ili kompletna (npr. *eat up, walk away, look down* itd.) U svrhu istraživanja, sačinjen je korpus koji se sastoji od 40 engleskih fraznih glagola i njihovih srpskih prevodnih ekvivalenata. Glagoli od kojih je sačinjen korpus izabrani su na osnovu dva kriterijuma: to su ili najreprezentativnije glagolske ilustracije razlika između potencijalnog markiranja glagolskog vida i tipa glagolske situacije (Novakov 2005a; Bolinger 1971; Brinton 1985, 1988; Palmer 1988; Novakov 2005a, b), ili su to najfrekventnije glagolske lekseme koje predstavljaju kombinacije glagola i partikule u engleskom jeziku i njihovi srspki prevodni ekvivalenti (Anastasijević 1968). Prema pomenutim kriterijumima, izabrani su, dakle, ilustrativni primeri engleskih fraznih glagola sa partikulama *up, down, out, of* i *away*.[1] Pošlo se od relevantnih lingvističkih postavki i pojmova, da bi se potom, putem kontrastiranja pojedinačnih glagoslkih leksema i njihovih rečeničnih kontekstualizacija došlo do zaključaka koji se tiču vidskih opozicija, tipova glagolske situacije i potencijala za njihovo leksičko i gramatičko markiranje u posmatranim jezicima.

Aspekt se kao gramatička kategorija prevashodno nalazi u sferi interesovanja gramatičara, dok filozofi jezika ali i semantičari svoja istraživanja usmeravaju na semantiku glagola, odnosno na potencijalne tipologije akcionsarta.

Slovenski jezici imaju izrazito razvijen sistem formalnih obeležja glagolskog vida, tj. aspekta. U ruskom jeziku se, na primer, distinkcija između perfektivnog i imperfektivnog glagolskog vida markira putem derivacione morfologije, dok je akcionsart obuhvaćem inherentnim značenjem glagola. Prema tome, dok je glagolski vid (tj. aspekt) bez sumnje gramatička kategorija, akcionsart po svojoj suštini pripada leksičkim, odnosnom semantičkim odrednicama glagola. Perfektivni prefiksi koji se javljaju na početku glagola u srpskom jeziku imaju dvojaku funkciju. Prefiksima se markira svršeni glagolski vid, ali se i od proste glagolske osnove sa primarnim značenjem izvodi novi glagol sa novim značenjem. Novakov (2005a: 61–86) izvodi zaključak da glagolski prefiksi u srpskom jeziku (kao i sufiksi i infiksi) menjaju distinktivna obeležja povezana sa tipom glagolske situacije, pri čemu se te promene najčešće odnose na distinktivno obeležje *cilj* (*teličnost*). Autor takođe konstatuje da se u srpskom jeziku glagolska radnja može predstaviti kao perfektivna ili imperfektivna

[1] Lista glagola od kojih je sačinjen korpus istraživanja nalazi se u *dodatku*

u zavisnosti od tipa situacije koja se njome izražava. Stoga se zaključuje da prefiksacija u srpskom jeziku ima i leksičku i gramatičku funkciju, tj. da ona utiče kako na glagolsku semantiku tako i na glagolski vid, a da se veza između leksičkog značenja i gramatike izvodi preko distinktivnog obeležja *cilj*.

Poput ruskog, i srpski jezik ima formalno veoma razvijen aspekatski sistem, unutar kog postoje parovi svršenih i nesvršenih glagola sa istom osnovom, a koji se razlikuju samo po prisustvu ili odsustvu prefiksa poput *piti – popiti, ići – otići, tražiti – potražiti, pevati – otpevati,* ili *jesti – pojesti*. Glagolski vid je klasifikaciona oznaka razlike u trajanju radnje, stanja ili zbivanja koje glagoli kao leksičke reči označavaju. Stanojčić/Popović (1994) konstatuju da se srpski glagoli uglavnom dele na tri velike grupe:

> ...Na imperfektivne (nesvršene), perfektivne (svršene) i dvovidske glagole. Imprefektivni glagoli označavaju radnje, stanja ili zbivanja neograničenog trajanja ... i dele se na durativne (trajne) i iterativne (učestale). Perfektivni (svršeni) glagoli označavaju radnje, stanja ili zbivanja čije je trajanje ograničeno na jedan svršeni trenutak. Među njima postoje trenutno-svršeni glagoli, početno-svršeni glagoli, završno-svršeni glagoli i neodređeno-svršeni glagoli. Dvovidski glagoli su oni kojima se označava ili nesvršena ili svršena radnja. Da li su prvog ili drugog vida pokazuje se samo u rečenici (kontekstu). (Stanojčić/Popović 1994: 97–98)

U velikom broju slučajeva, specifično značenje glagola u srpskom jeziku određeno je upravo prefiksom, kao što je sučaj sa glagolima *zaigrati = početi igrati, progovoriti = početi govoriti, doraditi = završiti rad na nečemu*, i slično. Na osnovu toga, moguće je zaključiti da prefiksi često određuju ne samo aspekatski tip glagola kome su dodati, nego i neki od njegovih podtipova. Stanojčić i Popović (1994: 98) konstatuju da je glagolski vid u srpskom u najvećem broju slučajeva povezan sa leksičkom osnovom glagola. Tako je osnovna podela na *imperfektivne* i *perfektivne* glagole ostvarena postojanjem imperfektivno-perfektivnih parova glagola npr. *padati – pasti, sedeti – sesti, pisati – napisati*. Dvovidski glagoli imaju, međutim, istu leksičku osnovu, ali i isti oblik za oba vida (npr. *ručati, čuti, videti*), pa se oni, kod takvih glagola, mogu tačno odrediti samo u kontekstu.[2]

U engleskom jeziku, aspekt se u tradicionalnim lingvističkim proučavanjima klasifikuje kao gramatička kategorija glagola koja je usko povezana sa dvojnim glagolskim obeležjem svršenost/nesvršenost. Međutim, značenja pojedinih engleskih partikula kao što su *up, down, off, out, away* primerenije je smatrati markerima glagolske situacije nego glagolskog vida, pri čemu same partikule označavaju *cilj* ili završetak date glagolske situacije. Engleski frazni glagol se može javiti unutar gla-

[2] Postojanje aspekatskih opozicija izraženih kroz derivacionu morfologiju čini srpski jezik bliskim ostalim slovenskim jezicima, npr. ruskom, dok ga činjenica da on sadrži i određeni broj dvovidskih glagola čini sličnim nekim neslovenskim jezicima, npr.engleskom.

golske perifraze i gramatički je kompatibilan sa različitim ispoljavanjima glagolskog vida. „Ovo navodi na zaključak da glagolske partikule u engleskom nisu markeri perfektivnog aspekta, kako se tradicionalno pretpostavlja. Partikule najčešće izražavaju obeležje *teličnosti*, odnosno dodaju koncept *cilja* ili završetka inače trajnim glagolskim situacijama." (Brinton 1988:168–169)[3]. Prema tome, u engleskom jeziku partikule mogu uticati na akcionsart postojećeg glagola, zbog čega se može tvrditi da one markiraju upravo telični glagolsku situaciju (engleski termin je *telic Aktionsart*) Na primer, telična partikula će trajnu dinamičku situaciju preobraziti u *ostvarenje* (engleski termin je *accomplishment*):

1. The children are eating *up* the candy.
2. The management decided to close *down* the plant.
3. The lights are fading *out.*
4. She is throwing *away* her money. (Brinton 1988:169)

Glagolska radnja u primerima 1–4 izražena je trajnim glagolskim vremenom (engleski termin je *Present Progressive*) kako bi se naglasila činjenica da telične partikule u engleskom jeziku zaista jesu kompatibilne sa imperfektivnim glagolskim vidom. Novakov (2005a: 18–19) objašnjava da Brinton (1988:3) smatra da se glagolski vid tiče subjektivnog izbora govornika, dok akcionsart izražava objektivne razlike u prirodi glagolske situacije. Razlika između ove dve kategorije je izrazito značajna, jer tumačenje ukupnog značenja glagolskog izraza zavisi i od interakcije te dve kategorije.

Na osnovu svega prethodno izloženog, zaključićemo da postoji najmanje jedna suštinska sličnost između telične partikula u engleskom i perfektivnih glagolskih prefiksa u srpskom jeziku: na leksičkom nivou oba morfološka segmenta markiraju akcionsart – zbog čega ih treba posmatrati kao leksičke ili semantičke a ne kao gramatičke markere aspekta. Oni vidljivo utiču na značenja glagola sa kojima se kombinuju, kao i na unutrašnju strukturu radnje označene tim glagolima. U sledećem odeljku rada, biće detaljnije analizirani leksički i rečenični prevodni ekvivalenti na engleskom i srpskom jeziku.

2. KONTRASTI NA NIVOU LEKSEME

Poput engleskih partikula, i perfektivni prefiksi u srpskom formiraju nove lekseme kada se dodaju osnovi postojećeg glagola, npr. u engleskom *wake* (to cease to sleep) – *wake up* (to become conscious again after being asleep), *burn* (to cause to undergo combustion) – *burn down* (to completely destroy by fire), *wear* (to carry or have on one's person as covering) – *wear out* (to use something so much that it becomes thin or weak and unfit for further usage), write (to form letters or words on a surface such as paper) – *write off* (to decide that something is unimportant, useless or unlikely to be successful and that it is not worth further consideration), *break* (to

[3] Ukoliko nije drugačije naznačeno, prevodi engleskih citata i rečeničnih primera u tekstu su autorkini.

cause to separate into pieces suddenly and violently) – *break away* (to stop being a part of a group) (up. Sinclair 1990). Ekvivalentni primeri takvih leksičkih alternacija u srpskom su *buditi – probuditi, razbuditi (se), paliti – spaliti, upaliti, zapaliti, nositi – iznositi, pisati – napisati, ispisati, otpisati, lomiti – slomiti, izlomiti, polomiti* (up. Benson 1986; Stanojčić/Popović 1994).

Ove nove lekseme u engleskom mogu dodavanjem partikule ili pretrpeti semantičku modifikaciju ili dobiti potpuno novo značenje. U oba slučaja, partikule su markeri telične glagolske situacije. U srpskom jeziku, međutim, prefiks jeste marker perfektivnog aspekta (glagolskog vida). Prefiksom izvedene lekseme najčešće nemaju idiomatsko značenje, već prvobitno značenje glagola kombinovanjem sa prefiksom dodaje i specifičnu informaciju vezanu za unutrašnju strukturu radnje označene tim glagolom. Povrh toga, srpski poseduje glagolsko obeležje veoma blisko opisanoj glagolskoj situaciji (akcionsartu) u engleskom, a to je *značenjski lik* glagola (Stanojčić/Popović 1994: 383–384). Naime, prefiks će ne samo odrediti to da radnju treba gramatički kvalifikovati kao perfektivnu (svršenu) već će uticati i na specifična obeležja te perfektivnosti.[4] Iz toga se može zaključiti da prefiksi u srpskom pored glagolskog vida, označavaju i tip glagolske situacije na leksičkom nivou.
Konačno, svi engleski frazni glagoli koji su uključeni u korpus ovog istraživanja, imaju adekvatne glagolske prefiksalne ekvivalente u srpskom kao *look up – pogledati, calm down – umiriti, call out – dozivati, slice off – odseći, walk away – otići* i sl. (up. Benson 1986, 1989).

3. KONTRASTI NA NIVOU REČENICE

Posmatrano od leksikona ka sintaksi, problem glagolskih partikula i prefiksa u engleskom i srpskom jeziku dodatno se komplikuje. U domenu semantičkog i pragmatičkog konteksta, kao i u domenu prevođenja, postoji skup različitih faktora koji uslovljavaju jezičko ponašanje, neretko sa iznenađujućim posledicama. U primerima koji slede, lako je odrediti srpske prevodne ekvivalente engleskih rečenica:

6. They have *burnt down* the house.
   Oni su *spalili* kuću.
7. His hair has *fallen out.*
   Opala mu je kosa.
8. He *sent* them *away* just now.
   Upravo ih je *poslao.*

Ukoliko su engleske rečenice po gramatičkoj vremenskoj odrednici u prezent perfektu (engleski termin je *Present Perfect*), njihovi prevodi na srpski biće izraženi srpskim perfektom (prošlim vremenom). Osim toga, oba glagolska vremena u oba jezika imaju isto značenje: radi se o svršenoj glagolskoj radnji koja je još i rezultativna, tj. u primeru (6) kuća više ne postoji, (7) osoba o kojoj se govori nema kosu i (8)

[4] O ovome će biti više reči u odeljku koji sledi

neko/nešto je poslat/o i stići će na određenu adresu. Prezent perfekat u engleskom jeziku označava radnju koja je (u ovom slučaju) završena u prošlosti i sadrži još i ideju rezultativnosti ili vidljivih posledica. Takvi slučajevi engleskog prezent perfekta se na srpski prevode prošlim vremenom, tj. perfektom ekvivalentnih glagola.

Međutim, ukoliko se kao engleska glagolska situacija koju treba prevesti na srpski pojavi glagol u nekom progresivnom (imperfektivnom) obliku, situacija se menja. Već je ranije naglašeno da su telične partikule engleskih fraznih glagola kompatibilne sa progresivnim glagolskim oblicima, iz čega sledi da je sledeća engleska rečenica gramatična:

9. They are *burning down* the house.

Međutim, odgovarajući srpski prevodni ekvivalent ove rečenice biće

10. Oni *spaljuju* kuću.

nasuprot očekivanom

11. *Oni *spale* kuću.

pri čemu je rečenica (11), u ovom kontekstu i negramatična.[5] Jedan od mogućih razloga za ovakvo rešenje u prevodu, leži u činjenici da srpski glagoli koji sadrže perfektivne prefikse ne označavaju pravi (osnovni) oblik prezenta, već samo istorijski, tj. narativni prezent (Stanojčić/Popović 1994: 374–389). Iako je prethodno utvrđeno da na leksičkom nivou i partikule i prefiksi markiraju telične situacije (u pogledu akcionsarta), tome se može dodati još i da se, kada je reč o glagolskom vidu, engleske partikule uglavnom mogu javljati uz progresivne glagolske oblike, dok je u srpskom kombinacija glagola sa teličnim prefiksom i imperfektivnog glagolskog vida negramatična. No, ovaj zaključak ne okončava analizu.

U srpskom jeziku glagolski oblici poput *paliti – spaliti – spaljivati, pevati – raspevati – raspevavati, tražiti – istražiti – istraživati, pisati – ispisati – ispisivati* i sl. jesu nizovi glagolskih oblika gde je treći član svakog niza oblik koji sadrži perfektivni prefiks, ali ima gramatičku odrednicu *sekundarne imperfektivnosti*. Radnja označena ovakvim glagolima nije isključivo perfektivna (svršena), već je progresivna (trajuća) ili iterativna, zbog čega je njena *teličnost* u neraskidivo tesnoj vezi sa kontekstom i najčešće biva izražena imeničkim objektom. *Cilj* takve glagolske radnje razbijen je na faze dostizanja, tj. izvršavanja. Ipak, postoje glagoli u srpskom jeziku koji ne mogu formirati ovakve glagolske nizove, npr. *buditi – probuditi –*probuđivati, jesti – pojesti – *pojedati, cediti – isceditи – *isceđivati,* i sl. Iz ova dva razloga, primer (10) nećemo usvojiti kao jedini adekvatan prevodni ekvivalent engleskog primera (9).

Parovi prevodnih ekvivalenata (12–14) ilustruju još jedno moguće rešenje:

12. They are *burning down* the house.
Oni *spališe* kuću.

13. He is *eating up* all the food in the house.
On *pojede* sve po kući.

[5] Up. *Oni svugde spale kuću i odu.*

14. The are *driving away* with the cargo.
Odvezoše se sa teretom.

Još jednom naglašavajući kompatibilnost engleskih teličnih partikula i progresivnog glagolskog vida, engleski primeri dati su u trajnom sadašnjem vremenu, ali njihovi srpski prevodni ekvivalenti nisu izraženi oblicima srpskog prezenta; umesto toga upotrebljeno je glagolsko vreme *modalni aorist* (Stanojčić/Popović 1994: 383–384). Aorist je u srpskom jeziku relativno zastarelo glagolsko vreme, koje uglavnom biva zamenjeno oblicima perfekta. Njime se označava glagolska radnja koja se završila bilo neposredno pre trenutka govora (poput nekih upotreba engleskog prezent perfekta), bilo u samom trenutku govora, npr.

15. I have just met her on the stairs.
Sad je baš *sretoh* na stepenicama.
16. Your friends have just passed by the window.
Vaši drugovi sad *prođoše* pored prozora.
17. I have just stopped reading this wonderful book.
Do ovog trena *čitah* ovu sjajnu knjigu.

Modalni aorist razlikuje se od „običnog" aorista po tome što ukjlučuje *stav* govornika prema radnji koja u trenutku govora još uvek nije završena. Stanojčić/Popović (1994: 384) pominju tri osnovne upotrebe modalnog aorista u srpskom jeziku: (a) stav uverenosti, sigurnosti da će se radnja označena aoristom izvršiti ili vršiti (*Bežite, izgibosmo!*); (b) stav namere da se radnja izvrši/vrši (*Ja odoh u školu!*); i (c) stav uslova (A*ko pustih, živa ognja/Gnijezdo ću ti popaliti.*). Modalnim aoristom se, prema tome, u srpskom jeziku označava stav govornog lica prema označenoj radnji, i to stav da se radnja može izvršiti, odnosno stav da će ona biti izvršena; govorno lice, upotrebom modalnog aorista u suštini nezavršenu radnju posmatra kao svršenu, te je važno naglasiti da ovakvi iskazi zapravo naglašavaju i neku vrstu *intencije* govornog lica prema radnji o kojoj je reč. Naglasićemo stoga da je za pravilno tumačenje srpskih primera (12) – (14) veoma važna uloga situacinog (ili pragmatičkog) konteksta, što je ono po čemu je ovo rešenje suštinski različito od rešenja u primeru (10) koje je uslovljeno isključivo gramatičkim i semantičkim odrednicama. U većini slučajeva, ovakva upotreba *modalnog aorista* kompatibilna je sa adverbom *sad* (engleski: *now*). Važno je napomenuti i to da dok se aorist retko sreće u srpskom jeziku, *modalni aorist* se i dalje aktivno koristi, naročito sa značenjem koje bi moglo prikladno da prenese glagolsku situaciju iz engleskog primera (9) (i to onako kako je dato u primeru (12)). U primeru (12), glagolska radnja koja je u toku posmatra se kao svršena, tj. pokazuje se da je neko započeo radnju sa ciljem da je završi, pri čemu, u trenutku govora, radnja još uvek traje. Ovde je u srpskom zastupljeno drugo po redu značenje modalnog aorista prema Stanojčiću i Popoviću (Stanojčić/Popvić 1994: 384) tj. *stav namere da se radnja izvrši.*

Konačno, iz prethodnog dela izlaganja moguće je izvesti zaključak da, dok telične partikule u engleskom ne blokiraju uvek progresivni (imperfektivni) glagolski

vid, srpski perfektivni prefiksi blokiraju imperfektivni glagolski vid. Takođe, rečenične kontekstualizacije engleskih imperfektivnih glagola sa telicnim partikulama, moguće je prevesti srpskim *modalnim aoristom* glagola sa prefiksom bez odstupanja od izvornog semantičko-komunikativnog sadržaja engleske rečenice.

4. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovo istraživanje je imalo za cilj da rasvetli suštinsku sličnost između telicnih glagolskih partikula u engleskom jeziku i perfektivnih prefiksa u srpskom. Pokazano je da oba morfološka segmenta u jezicima kojima pripadaju markiraju perfektivni glagolski vid. Povrh toga, dok se telicne partikule u engleskom mogu bez ograničenja kombinovati sa imperfektivnim glagolskim vidom, perfektivni prefiksi u srpskom u takvim slučajevima zahtevaju modifikaciju glagolskog oblika, te se mogu kombinovati samo sa onim oblikom koji nosi obeležje *sekundarne imperfektivnosti.* Što se tiče leksičkog nivoa analize korišćenog korpusa glagola, i partikule i prefiksi su markeri telicne glagolske situacije, tj. akcionsarta. Takođe je pokazano da je pri prevođenju rečeničnih kontekstualizacija posmatranih glagola, najadekvatnije prevesti trajno glagolsko vreme glagola sa partikulom srpskim *modalnim aoristom* glagola sa prefiksom, jer se tada postižu najmanja pragmatičko-semantička i gramatička odstupanja od osnovnog značenja izvorne (engleske) rečenice.

Buduća lingvistička istraživanja trebalo bi da dodatno rasvetle na koji način se doslovna i prenesena značenja partikula engleskih fraznih glagola reflektuju na semantički kontinuum koji se pruža od doslovnih ka idiomatskim značenjima fraznih glagola kao celine, kao i da li takav semantički kontinuum može zahtevati modifikaciju do sada opšte prihvaćenih stavova o prevođenju engleskih partikula na srpski jezik.

Nataša Milivojević

PARTICLES AND PREFIXES IN ENGLISH AND SERBIAN: ASPECT OR *AKTIONSART?*

SUMMARY

The paper is an attempt to prove that particles belonging to phrasal verbs in English are in their linguistic essence equivalent to Serbian perfective verbal prefixes. This hypothesis has been supported by a short contrastive research project based on 40 translation equivalents, which has shown that phrasal verb particles in English and perfective prefixes in Serbian are both markers of telic Aktionsart at the lexical level of the verb. Also, the particles and the prefixes alike affect the

aspectual use of verbs in the two languages: while the particles in English do not block their use with the progressive, the prefixes in Serbian block their use with the imperfective aspect, except in cases of secondary imperfective verbs. It has also been shown that both semantically and grammatically, the appropriate solution for translating the English progressive of phrasal verbs into Serbian is the modal aorist of Serbian perfective verbs. At the grammatical level, Serbian and English seem to have a convergent relationship; the analyzed language elements are also similar with respect to distribution and equivalent with respect to meaning.

Keywords: contrastive analysis, aspect, Aktionsart, verb particle, verb prefix, telicity

DODATAK

KORPUS ENGLESKIH I SRSPKIH GLAGOLA

UP

1. wake up - probuditi (se)
2. roll up - podvrnuti, zavrnuti
3. eat up - pojesti
4. pick up - podići, „pokupiti“
5. grow up - odrasti
6. hold up - podići, izdržati
7. look up - pogledati, potražiti
8. speed up - ubrzati
9. make up - izmisliti
10. clean up - počistiti

DOWN

11. burn down - spaliti
12. calm down - smiriti, umiriti
13. turn down - odbiti
14. come down - sleteti (avion)
15. tone down - ublažiti
16. write down - zapisati

OUT

17. call out - dozivati
18. wring out - ocediti, iznuditi (informacije)
19. put out - ugasiti (vatru)
20. wear out - iznositi

21. die out - nestati
22. spell out - objasniti
23. print out - odštampati
24. fall out - opasti, posvadjati se
25. push out - izgurati

OFF
26. tick off - označiti, iznervirati
27. shave off - obrijati
28. come off - otpasti
29. slice off - odseći
30. write off - otpisati
31. buy off - potkupiti
32. kill off - unštiti

AWAY
33. send away - poslati
34. walk away - otići
35. step away - odstupiti, odmaći se
36. put away - odložiti (odeću)
37. write away - otpisati
38. sign away - odustati (potpisom)
39. drive away - odvesti
40. break away - odvojiti (se)

LITERATURA

Anastasijević, Ksenija (1968) *Dvočlani glagol u savremenom engleskom jeziku.* Beograd: Filološki Fakultet Beogradskog Univerziteta.

Benson, Morton (1986) *Englesko - srpskohrvatski rečnik.* Beograd: Prosveta.

Benson, M. 1989. The Structure of the Collocational Dictionary. *International Journal of Lexicography 2, vol. 1: 1–14.*

Bolinger, Dwight (1971) *The Phrasal Verb in English.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Brinton, J., Laurel (1985) Verb Particles in English: Aspect or Aktionsart? *Studia Linguistica 39:157–68.*

Brinton, J. L. (1988) *The Development of English Aspectul Systems.* Cambridge: Cambridge University Press.

Comrie, Bernard (1976) *Aspect: an Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.* Cambridge: Cambridge University Press.

Novakov, Predrag (2005a) *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku.* Novi Sad: Futura publikacije.

Novakov, P. (2005b) *The English Verb System.* Novi Sad: Filozofski fakultet, Futura publikacije.

Palmer, R., Frank (1988) *The English Verb*. Harlow, Essex: Longman

Riđanović, Midhat (1976) *A Synchronic Study of Verbal Aspect in English and Serbocroatian.* Cambridge, Massachusetts: Slavica Publishers.

Sinclair, J.(ur.) (1990) *Collins Cobuild Dictionary of Phrasal Verbs*. Glasgow: Collins Publishers.

Stanojčić, Živojin/Lj. Popović (1994) *Gramatika srpskoga jezika.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

UDK 81'367.625=133.1:163.41

ТЕЛИЧНОСТ И АТЕЛИЧНОСТ У ФРАНЦУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Ивана Вилић

САЖЕТАК

Циљ овог рада је да укаже на семантичке категорије теличности и ателичности као дистинктивних обележја типа глаголске ситуације у француском и српском језику. (А)теличност упућује на присуство или одсуство циља у значењу глаголске ситуације. У француском језику једна глаголска лексема може се посматрати и као ателична и као телична глаголска ситуација у зависности од контекста у коме се налази (од прилошке одредбе, објекта, члана). У српском језику, дистинктивно обележје теличности и ателичности изражава се већ на лексичком нивоу.

Кључне речи: теличност, ателичност, тип глаголске ситуације, глаголски вид

Важни појмови у проучавању категорије аспекта глагола су теличност и ателичност. У литератури везаној за проучавање глаголског вида и типа глаголске ситуације појам (а)теличности везује се за глаголски израз и представља једно од дистинктивних обележја типа глаголске ситуације.

(А)теличност указује на присуство или одсуство циља у значењу глаголске ситуације. Порекло појма теличности је грчка реч *телос,* „крај". Глаголске ситуације које у себи садрже идеју крајње тачке реализације значења ситуације називају се теличне ситуације или теличне глаголске синтагме, док се глаголске ситуације које у себи не садрже идеју остваривања одређене крајње тачке називају ателичне ситуације или ателичне глаголске синтагме.

Објашњавајући појам теличних и ателичних глаголских синтагми, Б. Комри (Comrie 1976 : 44-48) наводи реченице *John is singing (Џон пева)* и *John is making a chair (Џон прави столицу)*. Основна разлика између ове две ситуације у односу на њихову утрашњу структуру је што у случају друге постоји тачка у којој описана ситуација достиже крај иза кога процес на који указује глагол-

ска ситуација не може да се настави. У случају прве ситуације, таква тачка не постоји, а радња ситуације може да се прекине у било ком тренутку и да се настави без ограничења.

И у Вендлеровој класификацији глагола (Vendler 1957) на активности, стања, остварења и достигнућа[1] поред хомогености, један од критеријума поделе је и постојање крајње тачке. Објашњавајући категорију типа глаголске ситуације *(Aktionsart)* и Вендлерову класификацију, П. Новаков (2005) наводи дистинктивна обележја на основу којих се дефинише тип глаголске ситуације: *+/- стативност, +/- трајање и +/- циљ.* Активности и стања су глаголске ситуације које природно не теже достизању циља *(- циљ)*, док код остварења и достигнућа постоји унутрашња крајња тачка у којој се ситуација завршава, реализује *(+ циљ)*. Може се рећи да су активности и стања ателичне глаголске ситуације (фр. *atélique*), а остварења и достигнућа теличне ситуације (фр. *télique*).

Глаголски израз (глаголска ситуација) Expression verbale			
Ателичан Atélique		Теличан Télique	
Активност Activité	Стање État	Остварење Accomplissement	Достигнуће Achèvement
читати – lire радити – travailler	знати - savoir волети - aimer	прочитати књигу – lire un livre написати писмо – écrire une lettre	пронаћи - trouver стићи - arriver

Један од начина да се утврди да ли је глаголска ситуација телична или ателична је додавање прилошке одредбе за време глаглолском изразу (*током X времена/ за X времена*; на француском: *en+GNdurée/pendant+GNdurée*). Теличним глаголским изразима (остварењима и достигнућима) могуће је додати прилошку одредбу *за X времена/en+GNdurée*, а ателичним *током X времена /pendant+GNdurée*. На пример:

(1) Il a travaillé pendant deux heures/*en deux heures.

(1а) Радио је (током) два сата/*за два сата.

(2) Il est arrivé en deux heures/*pendant deux heures.

(2а) Стигао је за два сата/*(током) два сата.

[1] У раду се користе термини на српском језику из књиге П. Новакова *Глаголски вид и тип глаголске ситуације у енглеском и српском језику* (Новаков 2005). Ови термини на енглеском језику гласе : activity terms, state terms, accomplishment terms, achievement terms (Vendler 1957 : 146-147), а на француском језику: verbes d'activité, d'état, d'accompissement, d'achèvement (Monnerie-Goarin 1996).

У реченици (1) глагол *travailler (радити)* је активност и означава процес који траје у времену. Сам глагол не указује на тренутак када се радња завршава. Предлог *pendant (током)* указује на неограничени временски период, а радња је ограничена количином времена *(deux heures/два сата),* колико је активност трајала. У овом примеру глагол *travailler (радити)* је ателичан глаголски израз.

У реченици (2) глагол *arriver (стићи)* је достигнуће, теличан глаголски израз. Радња овог глагола реализује се у једном тренутку, а предлог *en (за)* указује на ограничени временски период, који је и изражен прилошком одредбом.

Но, у француском језику могуће је један глагол користити и уз предлог *en/за* и *pendant/током*. Тако је реченица (3) у којој се уз глагол *lire/читати* користе оба предлога (и *en/за* и *pendant/током*) граматички исправна и прихватљива:

(3) Il a lu ce livre en deux heures/pendant deux heures.

(3а) (Про)читао је ту књигу за два сата/током два сата.

На ову могућност упућује и А. Монери-Гоарен (Monnerie-Goarin 1996 : 27) и наводи примере :

(4) J'ai écrit cette lettre en deux heures. (Написао/ла сам то писмо за два сата.)

(5) J'ai écrit cette lettre pendant deux heures. (Писао/ла сам то писмо два сата.)

Глаголска ситуација *écrire cette lettre ((на)писати то писмо)* у француском језику је остварење када се уз њу јави прилошка одредба уведена предлогом *en/за*, као у реченици (4). Ова ситуација тада указује на процес који је трајао извесно време, али је завршен и достигнут је крај (писмо је написано). Но, употребљена уз предлог *pendant/током*, ситуација *écrire cette lettre((на)писати то писмо)* постаје активност, као у реченици (5), и означава процес који је трајао у прошлости, али није достигао крајњу тачку (реченица не пружа информацију да ли је писмо написано). При томе, саставни елементи обе реченице су исти: субјекат, време глагола, објекат. Елеменат који је различит у овим реченицама је прилошка одредба за време, односно предлози *en/за* и *pendant/током*.

Примери реченица (4) и (5) могу да буду интересантни и стога што је у обе реченице употребљено исто прошло време, перфекат *(passé composé)*. Наиме, у француском језику постоји и имперфекат *(imparfait)* и користи се за изражавање радњи које су се одвијале у неком периоду прошлости, а да се при томе не види нити почетак нити крај те радње. Имперфекат се користи за изражавање радњи које су се понављале, за описивање и осликавање околности у којима се нека радња десила (Grevisse 1986 : 1290). Догађаји изражени имперфектом у француском језику имају карактер незавршености или несвршености *(inachèvement)* (Charaudeau 1992 : 470).

Перфекат *(passé composé)*, пак, употребљава се за означавање прошле радње која је завршена у односу на тренутак говора, али која се доживљава да је у

вези са тренутком садашњости (Grevisse 1986 : 1295). Једна од основних вредности перфекта у француском језику је изражавање „свршености презента" *("accompli du présent")* (Charaudeau 1992 : 468). Као и друга сложена времена у француском језику, перфекат има функцију да означи свршеност радње у односу на тренутак који се посматра, односно презент (Benveniste 1966 : 246). Међутим, поред вредности да изражава свршеност, перфекат у француском језику има и вредност да изражава „временску одређеност" *("ponctualité")* прошлих догађаја (Charaudeau 1992 : 469), односно указује на ограниченост исказаног процеса у прошлости (целина процеса – крај – почетак процеса) (Monnerie-Goarin 1996 : 16).

Глаголска синтагма *écrire cette lettre((на)писати то писмо)* може се употребити и у имперфекту:

(6) Nous écrivions cette lettre quand nous avons eu la nouvelle. (Писали смо то писмо када смо примили ту вест.)

Овако употребљен, глаголски израз *écrire cette lettre ((на)писати то писмо)*
посматра се као активност, будући да крај процеса није исказан, иако се сам процес завршио (Monnerie-Goarin 1996 : 31).

На важност разлике која постоји између перфективних и имперфективних глаголских форми и њиховог комбиновања са дистинктивним обележјем теличности/ателичности указује и Б. Комри (Comrie 1976 : 46). Наиме, перфективни облици глагола који се односе на теличне ситуације подразумевају и достизање крајње тачке те ситуације. На пример: *Il a fait une chaise. (Направио је столицу).* При употреби имперфективних облика глагола идеја о достизању крајње тачке се не подразумева: *Il faisait une chaise. (Правио је столицу).*

Примери реченица (4), (5) и (6) могу да укажу на разлику која постоји између појмова *свршености радње/accomplissement* и *(а)теличности/(а)télicité* у француском језику. Једна радња може бити завршена у прошлости, односно временски ограничена (као у примеру реченице (5)), али то не мора да значи да је достигнута и крајња тачка реализације те радње.

У српском језику семантичка категорија (а)теличности везује се за категорију глаголског вида. Приликом превода реченица на српски језик, у примеру реченице (4) употребљен је глагол свршеног вида – *написати* да би се изразила глаголска ситуација остварења. У примеру (5) да би се изразила ситуација активности употребљен је облик истог глагола, али несвршеног вида – *писати.* При томе, и пример (6) у коме је глагол на француском језику изражен имперфектом, преведен је такође обликом несвршеног вида глагола *писати.*

У књизи *Глаголски вид и тип глаголске ситуације у енглеском и српском језику* Предраг Новаков (Новаков 2005) каже да постоји директна веза између дистинктивног обележја *циљ* и глаголског вида, те да се обележје *+циљ* уводи префиксацијом. Тип глаголске ситуације у српском језику реализује се већ у лексикону и не захтева увођење додатних морфолошких или синтаксичких

средстава. „...У српском језику тип глаголске ситуације представља категорију глаголских лексема..., па се може констатовати да глаголи у српском језику изражавају опозицију *+циљ/-циљ* коначно већ на лексичком нивоу (уз изузетак двовидских глагола)"(Новаков 2005 : 85).

У литератури се обично говори о теличним и ателичним ситуацијама, глаголским изразима или синтагмама, а не о теличним и ателичним глаголима (Comrie 1976). Један глагол у неком контексту може бити теличан, а у неком другом ателичан. Б. Комри каже да у одређивању типа глаголске ситуације не учествује само глагол, већ и додаци, субјекат и објекат. Тако је реченица *John is singing (Џон пева)* ателична ситуација, а *John is singing a song (Џон пева песму)* је пак телична ситуација. Међутим, реченица *John is singing songs (Џон пева песме)* је ателична ситуација, док је *John is singing five songs (Џон пева пет песама)* опет телична ситуација (Comrie 1976 : 45).

Констатација да један глагол може бити и теличан и ателичан у зависности од контекста у коме се јавља, може да допринесе бољем разумевању разлика које постоје у изражавању семантичке категорије (а)теличности у француском и српском језику. Наиме, будући да се у српском језику тип глаголске ситуације реализује већ на лексичком нивоу (Новаков 2005 : 85), могло би се претпоставити да је категорија теличности везана за свршени вид глагола, а категорија ателичности за несвршени вид глагола, те да би се могло говорити и о теличним и о ателичним глаголима.

У француском језику једна лексичка јединица може припадати различитом типу глаголске ситуације у зависности од контекста. Тако на пример, глаголи *lire/читати* и *écrire/писати*, у једном контексту могу се посматрати као активности уколико указују на процес читања или писања без изражене идеје краја самог процеса, или могу да буду остварења, уколико исказују радњу која је усмерена ка реализацији циља (израженог, на пример, у виду објекта).

У француском језику допуна глаголу утиче на тип глаголске ситуације, било да се ради о допуни у виду прилошке одредбе, било да се ради о допуни у виду директног објекта. На пример:

(7) Il a écrit des lettres.

(8) Il a écrit les lettres.

Реченица (7) може да се разуме као процес који не указује на крајњу тачку реализације радње, а глагол *écrire (des lettres)/писати (писма)* може да се посматра као активност. Тако би значење ове реченице на српском језику било: *Писао је писма.* На идеју процеса који траје без упућивања на крајњи резултат указује неодређени члан *des (lettres)*.

У реченици (8) употребљен је одређени члан *les (lettres)* и управо он утиче да се глаголска синтагма *écrire (les lettres)/(на)писати (писма)* у овој реченици посматра као остварење. Тако би реченица (8) на српском језику гласила: *Написао је писма.*

У примерима реченица (7) и (8) употребљена је иста глаголска лексема на француском језику *écrire/(на)писати*, но како ће се ова глаголска ситуација интерпретирати, као активност или као остварење, зависи од осталих реченичних конституената, у овом случају од члана. У српском језику, информацију о завршености или незавршености радње пружа сам глагол, кроз глаголски вид.

ЛИТЕРАТУРА

Charaudeau, Patrick (1992). *Grammaire du Sens et de l'Expression.* Paris : Hachette.

Comrie, Bernard (1976). *Aspect.* Cambridge : Cambridge University Press.

Grevisse, Maurice (1986). *Le Bon Usage.* Paris-Gembloux : Duculot.

Monnerie-Goarin, Annie (1996). *Les temps du passé et l'aspect du verbe. Théorie et pratique.* Paris : Les éditions Didier.

Novakov, Predrag (2005). *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku.* Novi Sad : Futura publikacije.

Vendler, Zeno (1957). Verbs and Times. *The Philosophical Review.* 66/2 : 143-160.

Ivana Vilić

TÉLICITÉ ET ATÉLICITÉ EN FRANÇAIS ET EN SERBE

RÉSUMÉ

L'objet de cet article est l'analyse de télicité et atélicité, catégories sémantiques en tant que propriétés d'un syntagme verbal en français et en serbe. La télicité correspond à la propriété d'un verbe d'avoir une fin envisagée, un point terminal. L'atélicité est l'absence de point terminal dans le sémantisme d'un syntagme verbal. En français le caractère télique ou atélique d'un verbe dépend du contexte dans lequel ce verbe se trouve (circonstants, objet, déterminant du nom). En serbe, la distinction de caractère télique ou atélique d'un verbe peut être considéré comme lié au niveau lexical de verbe.

UDK 81'366.573=133.1
81'366.573=162.4
81'366.573=163.41

L'AGENT COMME ÉLÉMENT DES CONSTRUCTIONS PASSIVES DANS LES LANGUES FRANÇAISE, SLOVAQUE ET SERBE

Ana Topoljski

ABRÉGÉ

Nous avons comparé dans cette étude l'expression de l'agent dans la construction périphrastique du passif dans les langues française, serbe et slovaque. En français l'agent est introduit par les prépositions *par* et *de* , en serbe et en slovaque, si l'on a un sujet [- humain] dans la phrase active, il se trouvera dans le cas instrumental dans la phrase passive. De ce fait, l'expression de l'agent en serbe et en slovaque est le plus souvent évité quand l'agent devrait avoir le trait [+humain].

Mots clés: syntaxe, passif, complément d'agent, français, serbe, slovaque.

Il n'y a pas que la voix passive pour exprimer le passif. Certains verbes portent en eux-mêmes un sens passif, et de ce fait leur sujet subit l'action sans se trouver à la voix passive :

recevoir/dobiti/dostať

1.a Il a reçu une augmentation de salaire de la part de son directeur.
1.b. Dostál zvýšenie platu od direktora.
1.c Dobio je povećanje plate od strane direktora.

Le choix entre ces différentes possibilités dépendra évidemment du contexte et de ce qui devrait se trouver en position initiale dans la phrase par rapport au référent précédent.

D'autre part, en français, en slovaque aussi bien qu'en serbe certains verbes exprimant une action à la forme pronominale peuvent avoir un sens passif. Mais

l'agent ne peut pas être exprimé dans ces cas là, et de ce fait cette forme s'utilise, par exemple, dans les cas où l'on veut généraliser un fait, expliquer un procédé, et le sujet porte le trait - animé :

2.a L'argent se gagne en travaillant.	3.a La peinture s'applique avec un pinceau.
2.b Peniaze sa získajú pracou.	3.b Farba sa natiera štetcom.
2.c Novac se zarađuje radom.	3.c Boja se nanosi četkom.

Ces formes employées dans des phrases à sujet + animé, ou encore + humain nous mèneraient à confusion, comme par exemple dans :

4.a Les étudiants se notent objectivement.
4.b Študenti sa známkujú objektívne.
4.c Studenti se ocenjuju objektivno.

on ne peut savoir si les étudiants se notent eux-mêmes ou bien s'ils **sont notés par quelqu'un**. La construction passive être+participe passé résout ce problème.

Nous nous limiterons donc ici à l'étude de la construction passive être+ participe passé.

Dans les trois langues étudiées, tous les verbes peuvent se conjuguer à la voix active, et seuls les verbes transitifs directs (c'est-à-dire avec un complément à l'accusatif) peuvent se conjuguer à la voix passive, la première est donc une voix non marquée, et la seconde une voix marquée[1]. Cette voix marquée est le plus souvent décrite à partir de la voix active, elle se distingue par une permutation des syntagmes nominaux et par un syntagme agent introduit à l'aide des prépositions *par/de* en français, du cas du génitif prépositionnel ou de l'instrumental en serbe, ce dernier cas est aussi utilisé en slovaque, mais, pour cette langue l'agent est le plus souvent omis.

Le tableau ci-dessous, comparant les deux voix, appliqué à langue française:

actif	**passif**
agent en position de sujet (nominatif)	sujet - non agent
verbe transitif à la forme active	verbe transitif à la forme passive (être+ participe passé)
complément sous forme d'objet direct (accusatif)	agent en position de complément - cité ou non

est aussi applicable, avec les formes correspondantes (être /byt' / biti + participe passé/ adjectif verbal passif) des deux autres langues :

[1] Certains verbes transitifs ne peuvent pas se conjuguer à la voix passive: avoir, posséder, et les verbes servant à exprimer une mesure généralement suivis d'un chiffre, donc d'un complément de mesure ou de temps et non d'un vrai complément d'objet (peser, durer, mesurer). Deux verbes transitifs indirects, *obéir à* et *pardonner à*, peuvent être mis à la voix passive.

v. active : SN_1 +V+ SN_2	**v. passive** : $SN_2 + V_{passif} + SN_1$
Le jardinier a planté des fleurs.	Des fleurs ont été plantées par le jardinier.
Záhradník zasadil kvety.	Kvety sú zasadené (*od záhradníka).
Baštovan je posadio cveće.	Cveće je posađeno od strane baštovana.

Les grammairiens traitant de la voix passive n'ont pas manqué de parler de transformation, de passage, de la voix active à la voix passive jusqu'au moment où de nombreuses restrictions lexicales ou syntaxiques sont apparues empêchant de mettre un signe d'égalité entre deux phrases ayant subi la transformation :

5.a Tous inviteront quelqu'un à la fête. (actif)
* Quelqu'un invitera tous à la fête. (passif)
5.b Všetci pozvú niekoho na oslavu. (actif)
* Niekto bude pozvaný od všetkých na oslavu. (passif)
5.c Svi će pozvati nekoga na proslavu. (actif)
* Neko će biti pozvan od svih na proslavu. (passif)

Jean le Galliot (1975 :27) constate qu'il est préférable de « postuler que la phrase passive n'est pas le simple produit dérivé d'une phrase déclarative active correspondante comportant un verbe transitif, mais qu'elle implique, dès la structure profonde de la phrase de base, la présence d'un élément adverbial constitué de la préposition *par* et d'une forme nominale N, l'ensemble *par+N* étant l'équivalent au plan fonctionnel d'un syntagme circonstant ». C'est bien cet élément, ce syntagme circonstant que nous nous proposons d'analyser dans les constructions $SN_2 + V_{passif} + SN_1$.

En français, le complément d'agent est donc introduit par les prépositions *par* et *de*. Dans la langue classique la préposition *de* était majoritaire, aujourd'hui c'est *par* qui est plus généralement employé, il peut toujours remplacer *de*, alors que l'emploi de la préposition *de* est réservé aux verbes statifs, dans ces cas là le complément n'est pas un véritable agent :

- les verbes de sentiment, d'appréciation ou autre opérations intellectuelles (aimer, estimer, apprécier, admirer, connaître, savoir...)
  6. Ce gâteau est très apprécié de nos clients.
- les verbes permettant de localiser (accompagner, suivre, entourer ...)
  7. Il est entouré de tous ses amis.

En serbe et en slovaque, si l'on a un sujet (- humain) dans la phrase active, il se trouvera dans le cas instrumental dans la phrase passive, de ce fait l'expression de l'agent en serbe peut se confondre avec celle du complément circonstanciel indiquant le moyen :

8. Kupio je kuću mojim novcem (actif)

8.a Kuća je kupljena mojim novcem (**od strane njega*) (passif)

8.b Kúpil dom mojími peniazmi. (actif)
8.c Dom je kúpený mojími peniazmi. (passif)

Nous avons vérifié ces constatations dans un texte de A. de St Exupéry, *Terre des hommes*, ce que nous illustrons dans le tableau suivant :

Passif français + agent, +par, **-animé**	En serbe → + agent, instrumental ou actif	En slovaque → +agent, instrumental…
p. 140 Il est trop occupé par sa propre joie.	Suviše je zauzet svojom sopstvenom radošću.	Je veľmi zaujatý vlastnou radosťou
p. 100 … si s'endormait une âme d'esclave, ou si, ressucité par une remontée de souvenirs, l'homme mourait dans sa grandeur.	.. da li je zaspala jedna ropska duša, ili je, vaskrsnut oživelim uspomenama, umro čovek u svoj svojoj veličini.	… či proste zaspáva duša otroka, alebo či, oživený návalom spomienok, umieral človek vo svojej veľkosti.
p. 100 Séché par le soleil ...	Osušeni suncem...	Vysúšaný slnkom .
p. 95 Poussés par cette haine, ou cette amour.	Nošeni mržnjom ili ljubavlju	Hnaní možno nenávisťou, možno láskou.
p. 92 …ces hommes…, blessés, brûlés par la promenade indifférente qu'elle poursuit dans leur songe,…	..., ravnodušna šetnja koju ona nastavlja u njihovom snu muči ih i sažiže,...	p. 67 …, zraňovaní a spaľovaní ľahostajnosťou, s akou sa tá žena prechádza v ich snoch.
p. 77 Les nuits de Cap Juby, de quart d'heure en quart d'heure, étaient coupées comme par le gong d'une horloge…	Svakih četvrt sata noći su na Kap Žibiu bile prekidane kao udarcima gonga	p. 56 Noci v Cap Juby boli každú štvrťhodinu prerušované akoby úderom hodín...

Tous les exemples de ce tabeau confirme la possibilité de transformation passive avec un instrumental quand l'agent est –animé, alors que le tableau suivant illustrera les exemples avec le trait +animé.

Passif français +agent, +par, +animé	En serbe	En slovaque
P 102 J'avais bien tenté de l'acheter, aidé par les mécaniciens de l'escale,...	Zaista sam pokušavao da ga kupim, a pomagali su mi u tome mehaničari sa pomoćnog aerodroma...	Ja som sa, pravda, usiloval za pomoci Lamberga, Marchala i Abgralla, mehanikov na letišti, kúpiť Barka...
p. 108 Bark faisait des pas difficiles, tiré vers le sol par mille enfants, qui avaient tellement besoin de babouches d'or.	...tako je i Bark teško koračao, a zemlji su ga vukla mnogobrojna deca kojoj su bile potrebne papuče zlatom izvezene.	Bark ťažko kráčal, priťahovaný k zemi tisícom detí, ktoré tak potrebovali zlatom vyšívané črievičky.

Dans le deuxième exemple du tableau ci-dessus, le nombre avancé devant un nom de genre neutre a tout de même permis la forme de l'instrumental pour l'expression de l'agent.

Sur le plan sémantique, dans la structure profonde, les formes actives et passives sont identiques. Mais dans la forme active c'est l'agent, celui qui fait l'action, qui se trouve en position première dans la phrase, alors que dans la forme passive c'est le patient, celui qui subit l'action qui se trouve focalisé. Que ce soit en français ou dans les deux autres langues, il y a bien sûr d'autres possibilités de focalisation, nous nous contenterons ici d'illustrer le fait par un exemple sur le plan syntaxique:

9.a J'ai acheté cette robe hier. → Cette robe, je l'ai achetée hier.

l'apposition en français, à l'aide de laquelle on souligne de quelle robe il est question, le même élément étant répété sous deux formes différentes - substantif apposé d'abord, puis pronom complément. En slovaque et en serbe, il suffit de changer l'ordre des éléments de la phrase pour obtenir cet effet :

9. b Kúpila som tieto šaty včera. → Tieto šaty som včera kúpila.

9.c Kupila sam ovu haljinu juče.→ Ovu haljinu sam kupila juče.

C'est donc cette fonction du passif, de mettre en valeur l'objet de l'action ou tout autre élément engagé dans le processus décrit, qui est le plus souvent citée dans le cas du passif français, contrairement aux deux autres langues qui n'ont pas besoin de cette transformation pour permuter les différents éléments de la phrase. L'autre fonction, quand l'agent est inconnu, communément connu, et qu'il n'est pas nécessaire de le mentionner est plus fréquemment utilisée dans les trois langues étudiées :

10.a 11 000 fonctionnaires d'État, partant à la retraite, ne seront pas remplacés.

10.b 11 000 štátnych zamestnancov, odchadzajúcih do dôchodku, nebudú vymenení.

10.c 11000 državnih službenika, odlazećih u penziju, neće biti zamenjeni.

Dans ces exemples, l'agent supposé + humain, celui qui est responsable de cette décision n'est pas nommé, ce qui est important c'est le nombre de postes de fonctionnaires affectés par cette décision. Quand on ne souhaite pas donner d'indications précises sur le responsable d'une action on utilisera la construction passive sans agent. De ce fait, on trouve souvent des constructions passives dans des discours d'hommes politiques, dans les textes de la presse pour décrire des événements. :

11.a Un contrat de collaboration a été signé.

11.b Zmluva o spolupráci bola podpísaná.

11.c Ugovor o saradnji bio je potpisan.

elles sont aussi très fréquentes dans des textes du domaine technique, ou tout autre donnant des indications pour un procédé ou un mode d'emploi . Ces constructions ne font que constater un résultat, elles se rapprochent donc des constructions attributives beaucoup plus courantes dans les langues slaves, comme l'explique E. Pauliny (1975 :225) « Vec je v tom, že pasívne particípium dokonavých i nedokonavých slovies malo v slovanských jazykoch pôvodne len rezultatívny význam, nevyjadrovali teda dej, ale len výsledok deja. »

J. Dubois, entre autres, constate qu'il existe un ordre préférentiel si les actants d'une phrase ont les traits contraires +/-animé[2], si le patient est « humain » on préfère le mettre en position initiale. On emploiera plutôt l'actif dans :

12.a Le feu a détruit la grange.

12.b Oheň zničil šopu.

12.c Vatra je uništila šupu.

mais plutot le passif dans:

13.a Pierre a été blessé par un couteau.

13.b Peter bol ranený nožom.

13.c Petar je bio ranjen nožem.

Si l'on remplace l'agent de la phrase 13.a avec un agent à trait +humain, en français la phrase restera correcte, en slovaque la phrase à construction passive avec l'agent exprimé ne s'emploierait pas, de même qu'en serbe, même si gramaticalement elle serait correcte.

14.a Pierre a été blessé par un voisin.

14.b Peter bol ranený (*od suseda).

14.c Petar je bio ranjen od strane komšije.

Nos constatations quant aux fonctions de la construction passive sont aussi confirmées par l'étude de Isidora Bjelakovic (2005 :330) « U analiziranoj građi uočila sam da se upotreba pasiva može objasniti na sledeći način: 1. potrebom povezanosti teksta (pri čemu rema prethodnog iskaza postaje tema narednog); 2. relevantnošću uloga participanata; 3. formalno-stilističkim zahtevima.»

[2] J. Dubois,1966, *Grammaire structurale du français*, t. II, *Le verbe*, Larousse

Nous pouvons donc conclure que la construction passive, catégorie logico-conceptuelle, met en relation les domaines morphologique, syntaxique et stylistique. Elle permet de mettre l'accent sur l'action, son résultat, le sujet qui subit l'action. Les cas où l'agent n'est pas exprimé sont donc beaucoup plus fréquents. Le français, langue romane, admet le passif comme variante stylistique possible avec presque toutes les constructions à verbe transitif de type V+COD avec ou sans agent, alors que le pour le serbe et le slovaque, langues slaves où le passif ne s'est défini que beaucoup plus tard, exprimant plutôt le résultat de l'action, son emploi à construction avec agent exprimé reste restreint. Cet agent est en général avec le trait –humain, il rejoint sémantiquement les compléments circonstanciels de moyen ou même de cause.

LITTÉRATURE

Bjelaković, Isidora (2005). *Pasivne konstrukcije u jeziku vojvođanskih pisaca XIX veka*, mag. Rad, Filozofski fakultet, Novi Sad

Le Bidois, Georges (1938). *Syntaxe du français moderne, ses fondements historiques et psychologiques*, Tome 1, Paris : Picard

Dubois, Jean (1967). *Grammaire structurale du français : le verbe*,t.II. Paris : Larousse.

Le Galliot Jean (1975). *Description générative et transformationelle de la langue française*.

Pauliny, Eugen (1981). *Slovenská gramatika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatelstvo.

Stevanovic M. (1974). *Savremeni SH jezik, gramatički sistemi i književnojezička norma, Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga (1956). *Glagolski oblici pasiva,* Naš jezik, VII, 205-216.

Wilmet, Marc (1997). *Grammaire critique du français*, Paris-Bruxelles: Hachette-Duculot

Ana Topoljski

REZIME

U radu se pravi poređenje između izražavanja agensa u perifrastičnim pasivnim konstrukcijama u jednom romanskom i dva slovenska jezika, pri čemu se uočava sličnost konstrukcija u genetski povezanim jezicima, dok treći jezik pokazuje drugačiji sintaksičko-semantički pristup. Izražavanje agensa samo potvrdjuje pasivnu konstrukciju koja omogućava da se fokalizacija onog koji trpi radnju ostvaruje, dok će se ta konstrukcija u slovačkom i srpskom izbegavati ako se radi o agensu označenom sa +živo. Izražavanje agensa u slovačkom i srpskom koji se ostvaruje sa instrumentalom samim tim poistovećuje se sa priloškom odredbom koja izražava sredstvo.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 811.135.1'282.2(497.113)

TERMINOLOGIA OBIECTELOR CASNICE - A BUCĂTĂRIEI ŞI A CĂMAREI- ÎN LEXICUL VORBIRII ROMÂNILOR DIN VLADIMIROVAŢ-PETROVASÂLA. ASPECTE LEXICALE ŞI ETIMOLOGICE

Minerva Trailovici-Condan

REZUMAT

În lucrarea de faţă se prezintă unele aspecte lexicale şi etimologice, referitoare la cuvintele care denumesc obiecte casnice din bucătărie şi cămară, dintr-o zonă geografică specifică, deosebită de teritoriul dacoromân, localitatea Vladimirovaţ-Petrovasâla. Corpusul acestei lucrări este reprezentat de o listă de 87 de cuvinte. Pe lângă cuvintele de bază, au fost date echivalentele lor în limba română literară şi în limba sârbă, precum şi problemele care le ridică etimologia lor. În acest sens, s-a ţinut cont de limba de unde a venit cuvântul în vorbirea locală, chiar dacă acesta îşi are etimonul într-o altă limbă. Plecându-se de la analiza materialului luat în discuţie, se constată că există un număr stabil de cuvinte latineşti moştenite, unele dintre ele nefiind atestate în limba română literară sau dezvoltând sensuri noi, şi, un număr impresionant de cuvinte preluate din limba sârbă sau prin filiera sârbă. Pe lângă aceste cuvinte se mai remarcă cuvinte de origine maghiară, germană şi turcă. Nu toate aceste cuvinte vin, întotdeauna, în lexicul vorbirii din Vladimirovaţ-Petrovasâla prin filieră slavă. Este posibil şi fenomenul, în care un cuvânt să fi fost împrumutat odată de la unguri, iar a doua oară de la sârbi. O mare parte a cuvintelor de origine turcă au pătruns în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla prin filieră sârbocroată.

Cuvinte cheie: bucătăria, cămara, listă, aspecte lexicale şi etimologice

Reprezentând o unitate lingvistică interesantă prin structură şi reprezentativă pentru dialectul bănăţean, vorbirea românilor din Vladimirovaţ-Petrovasâla are o individualitate distinctă, separată faţă de limba folosită în alte zone, locuite de români.

Localitatea Vladimirovaț se află la 42 de km de Belgrad şi la 60 de km de granița cu România. Contactul cu populația sârbă a fost diferit de-a lungul timpului. Dacă în secolul al XIX-lea localitatea era pur românească, la începutul secolului XX apare aici o colonie sârbească, care se extinde treptat, încât la ora actuală, proporția dintre români şi sârbi să fie aproximativ egală.

Deşi puține la număr, cercetările de teren în localitatea Vladimirovaț nu lipsesc. Vorbirea de care ne ocupăm în lucrarea de față a constituit obiectul de cercetare parțială a multor dialectologi. E de ajuns să menționăm numele lui Gustav Weigand, I.A.Candrea, Radu Flora, nume intrate în istoria filologiei româneşti, ca să înțelegem interesul special pentru vorbirea românească din Vladimirovaț-Petrovasâla.[1] Până în prezent, însă, acest material dialectal nu a constituit obiectul unor studii de amănunt.

Studiul de față se întemeiază pe un corpus de cuvinte, cules în anul 1997, acesta fiind completat în perioada 2005-2006. Scopul pe care l-am urmărit a fost acela de a constata stadiul actual de evoluție al lexicului vorbirii din Vladimirovaț-Petrovasâla, care oferă o seamă de indicații prețioase şi prezintă un interes deosebit pentru lingvişti, fiind bine cunoscută înrâurirea directă şi puternică pe care o exercită limba sârbă asupra acestei vorbiri ca rezultat al condițiilor geografice, sociale, economice, al împrejurărilor celor mai obişnuite din viața de zi cu zi ale oamenilor din această localitate.

Studierea şi descrierea aspectelor specifice vorbirii din Vladimirovaț-Petrovasâla, am încercat s-o rezolvăm prin anchetă şi metoda „cuvinte şi lucruri". Datele au fost completate şi cu materialul extras din textele imprimate pe banda de magnetofon, cu cunoştințele personale despre lexicul cercetat, cu date obținute prin metoda observării directe a fenomenelor lingvistice, în conversația obişnuită a oamenilor din această localitate.

În acest scop, am ales un eşantion din şase subiecți. În alegerea lor am ținut seama de criteriile care stabilesc un subiect lingvistic adecvat şi care să definească un context lingvistic specific:

-Subiecții consultați să se fi născut şi să trăiască în Vladimirovaț-Petrovasâla.

-Vârsta acestora să fie între 34 şi 80 de ani.

Dintre subiecții anchetați, doi au studii superioare (E.C. şi P.B.), unul studii medii

(B.T) şi trei şcoală primară (A.T., J.P. şi P.T), aceştia trăind în diferite zone ale satului.

[1] De altfel, toți cercetători sunt unanimi în aprecierea că graiul românilor din Banat nu este unitar şi că el variază de la o localitate la alta, aceste diferențieri având cauze multiple. Pe de-o parte, aşa cum arată Radu Flora (Flora-1969) şi Romanța Iovanovici (Jovanović-2000), diferențele sunt datorate zonelor diferite de unde provin românii: Oltenia, Transilvania, Banat, iar, pe de altă parte, diferențele sunt întreținute de influența limbii sârbe, acestea contribuind la conturarea fizionomiei graiurilor bănățene din Banatul Sârbesc.

Am avut în vedere eliminarea cuvintelor a căror prezenţă este accidentală, adică a cuvintelor preluate de numai unul dintre subiecţi. Toate cuvintele sunt folosite sau recunoscute de către fiecare dintre subiecţii testaţi.

Originea cuvintelor a fost stabilită, în genere, pe baza limbii de unde a venit cuvântul în vorbirea locală, chiar dacă acesta provine dintr-o altă limbă. În aceste cazuri am notat şi limba de origine a cuvântului, iar în situaţia în care n-am reuşit să depistăm calea pătrunderii directe a cuvântului, am notat două surse.[2]

De exemplu, ***servis***, va fi considerat sârbesc, deşi în limba sârbă este neologism preluat din franceză sau engleză. La fel vom proceda şi cu cuvintele: ***mixer-mixăr, boïlăr, frijidăr-frijidăr***.

În cazul balcanismelor am notat etimonul, întrucât este destul de riscant de apreciat dacă anumite cuvinte au fost preluate din limba de origine sau prin alte filiere-bulgară, greacă, macedoneană.

Cuvintele de origine slavă, absente în sârbă, vor fi notate ca slavonisme.

În categoria de regionalisme, am notat cuvintele prezente în zonă, al căror etimon nu se află în sârbă şi nici într-o limbă de contact direct.

În transcrierea cuvintelor am folosit grafia română. Ca punct de plecare ne-a servit sistemul internaţional de transcriere pe care l-am modificat după necesităţile noastre. Aşadar, pentru africata alveo-palată, dobândită prin palatalizarea dentală a lui ***t***, căreia în sârbă îi corespunde sunetul sârbesc ***ć***, vom folosi semnul ***ć***. Semnul ***đ*** îl vom folosi pentru africata alveo-palatală dobândită prin palatalizarea dentală a lui ***d***. Pentru africata dentală, care corespunde pronunţării sunetelor ***d z***, vom folosi ***dz***. Consoana fricativă cu locul de pronunţare între ***s*** şi ***ş*** o vom nota cu ***ś***, iar consoana cu locul pronunţării între ***z*** şi **j** o vom nota cu ***ź***. Africata palatală ***g +(h) e , i*** o vom nota cu ***ĕ*** , iar pe ***c*** înaintea lui ***(h)+ e, i*** o vom nota cu ***í***. Pronunţarea palatală a lui ***l, n,*** o vom nota cu ***l', ń***. Semivocala ***i*** o le vom nota cu ***ĭ***. Pe ***i*** asilabic îl vom nota cu ***ⁱ***. Înaintea lui ***o***, vocala închisă ***u*** o vom nota cu ***ᵤ***. Un fapt specific pronunţiei îl constituie un sunet provenit din combinaţia dintre ***ă*** şi ***e***, locul articulării acestuia fiind în poziţia sunetului ***e***. Acest sunet îl vom nota cu ***ĕ***.

Prezentăm în următorul tabel, în ordine alfabetică, cele 87 de obiecte casnice specifice lexicului din Vladimirovaţ-Petrovasâla, echivalentele lor în limba română literară şi în limba sârbă, precum şi problemele care le ridică etimologia lor, urmând să facem comentariul acestora.

[2] De exemplu: sb. şi tc, tc. şi sb. sau germ. şi sb.

Obiecte casnice în vorbirea din Vladimirovaț	Originea cuvintelor; filiera	Echivalente în limba română literară	Echivalente în limba sârbă
1. Amnár[i] s.n.	< lat. (reg.)	Satâr	Masat
2. Aspirátor; Aspiratór; aspirator[i] s.n.	< sb.(>fr.)	Aspirator de bucătărie	Aspirator
3. Bárdă, s.f.	< magh.	Satâr	Bradva, bradvica
4. Bătătór[i] bătătór, s.n.	< lat.	Bătător	Žičana mučkalica
5. Bădíc dă untură, s.n.	reg.	Vas de topit untură	Kotao
6. Bĭéścă, s.f.	< scr.	Vas de lemn în care se ținea berea	Bure
7. 1. Blíd, s.n. 2. Blíđĕ	< sl. < sl.	1. Blid, oval 2. Vase	1. Zdela, posuda, činija 2. Posuđe
8. Bocál, s.n.	< sb. (>sl.)	Ulcică, cană	Bokal
9. Bóĭlăr, bóĭler, s.n.	< sb. (>germ.)	Boiler de bucătărie	Kuhinjski bojler
10. Búśumĭĕ, s.m.	< lat.	Butuc, trunchi	Panj
11. Cántă, s.f.	< sb. şi magh.	Găleată (oală de tablă)	Kanta
12. Cadélniță, s.f.	< sl.	Cadelniță	Kadionica
13. Căldárĭĕ, s.f.	< lat.	Căldare	Kotlić, oranija
14. Cântár[i] s.n.	< tc. şi sb.	Cântar de bucătărie	Kuhinjska vaga
15. Cârśĭág, s.n.	< sb.	Ulcior de pământ	Krčag
16. Cârpă dă ćińérĭĕ, s.f.	< sb.	Prosop de bucătărie	Krpa za sudove
17. Íéĭĕ dă conzérvĭĕ, s.f.	< lat.	Desfăcător de conserve	Otvarač konzervi
18. Ćepsâĭĕ, s.f.	< tc.şi sb.	Tavă	Tepsija
19. Ćigáńĕ, s.f.	< sl.	Cratiță	Šerpa
20. Ćińĕr[i] s.n.	< sb.(>magh.)	Farfurie	Tanjir
21. Cl'et, s.n.	< sb.	Cămară	Ostava
22. Ćok, s.n.	< substrat	Polonic	Kutlača
23. Ćúp, s.n..	< sb.(>tc.)	Borcan	Čup
24. Coptoríță, s.f.	< lat.	Cuptor	Rerna

25. Cotăríță dă pită, s.f.	< sb.	Coş de pâine	Korpa za hleb
26. Credénț, s.n.	< germ.şi sb.	Vitrină, dulap	Orman, kredenac
27. Cúćě dă ascuțât, s.f.	< reg.	Tocilă	Tocilo, oštrač noževa
28. Cúĭnă, s.f.	< sl. şi sb.	Bucătărie	Kuhinja
29. Cuțât, s.n.	< lat.	Cuțit	Nož
30. Doláp, s.n.	< tc.şi sb.	Dulap	Ormar, dolap
31. Fĭělďău, filďéu, s.n.	< tc.	Capac	Poklopac
32. Fláşă, s.f.	< sb (>germ.)	Sticlă	Flaša
33. Frijidări-frijidéri, s.n.	< sb.	Frigider	Frižider
34. Fúnd dă scovĭerdz, s.n.	< lat.	Tigaie	Tiganj
35. Furkíță, s.f.	< lat.	Furculiță	Viljuška
36. Grătár, s.n.	< lat.	Grătar	Roštilj
37. Đĭězvă-đézvă, đeznă, s.f.	< sb (>tc.)	Ibric	Đezva, ibrik
38. Jâță dă ćińěrĭě, s.f.	< sb.	Sârmă de frecat Vasele	Žica za sudove
39. Língură, s.f.	< lat.	Lingură	Kašika
40. Língură dă l'emn, s.f.	< lat.	Lingură de lemn	Drvena kašika
41. Linguríță, s.f.	< lat.	Linguriță	Kašičica
42. Másă, s.f.	< lat	Masă	Sto
43. Maşână dă măśinat carńa, s.f.	< lat.	Maşină de tocat carnea	Mašina za mlevenje mesa
44. Maşână dă spălat ćińěriľě, s.f.	< lat.	Maşină de spălat vasele	Mašina za pranje sudove
45. Maşână dă mac, s.f.	< lat.	Maşină de măcinat mac	Mašina za mlevenje maka
46. Maşână dă tăĭățăĭ/ tăiățăĭ, s.f.	< lat.	Maşină de tăiței	Mašina za rezance
47. Măsáĭ, s.n.	< lat.	Față de masă	Stoljnjak
48. Mĭesăríță, s.f.	< lat.	Față de masă	Stoljnjak
49. Míxăr-míxer, s.n.	< sb. (> fr. şi engl.)	Mixer	Mikser
50. Microtalasna, s.f.	< sb.	Cuptor cu microunde	Mikrotalasna pećnica

51. Módlă, s.f.	< sb.(>germ. şi lat.)	Formă pentru copt prăjituri	Modla
52. Oálă/uálă dă pl'ec (dă pl'ec, dă pământ), s.f.	< lat.	1.Oală, 2.Strachină, cenac	1.Lonac, 2.Čanak
53. Oĭágă, s.f.	< magh.	Sticlă	Staklo
54. Pár dă oĭagă, dă cristal, dă plastică, s.n.	< lat.	Pahar	Čaša
55. Píncin, s.n.	< sl.	Pinten	Ostruga
56. Pívă, s.f.	< lat.	Piuă	Avan
57. Políță, s.f.	< sb.(>ital.)	Raft	Polica
58. Prândzâtor[i], s.n.	< lat.	Serviciu de prânzit	Servis za ručavanje
59. Rădzâtoárĭĕ, s.f.	< lat.	Răzătoare	Renda
60. Rérnă, s.f.	< sb.(>germ.)	Cuptor	Rerna
61. Ríngă, s.f.	< sb.(>germ.)	Ochi de cuptor	Ringla
62. Roştíl', s.n.	< sb.(>magh.)	Grătar	Roštilj
63. Salvéćĕ- cârpĭĕ..dă şćĕrs pră mâń, dă şćĕrs ćinăriľĕ , s.n.	< sb.(>fr.)	1. Şervețele- (de masă) 2. şervet	1.Salveti 2. Krpa
64. Sărár[i], s.n.	< lat.	Solniță	Slanik
65. Sâtă, s.f.	< lat.	Sită	Sito
66. Scovărdzár[i], s.n.	< reg.	Tigaie	Tiganj
67. Sărvís; sérvis (dă cafă, dă ćaĭ, dă dulśață) , s.n.	< sb.(fr.)	Serviciu de cafea, de ceai, de dulceață	Servis za ručavanje
68. Scámn, s.n.	< lat.	Scaun	Stolica
69. Scâdură dă tăĭat pita, s.f.	< lat.	Capac, tocător	Daska za (sečenje) hleba
70. Slăvínă, s.f.	< sb.	Robinet	Slavina
71. Socóvnic, s.n.	< sb.	Aparat de făcut suc	Sokovnik
72. Spălătuárĭĕ, s.f.	< lat.	Burete	Sunđer
73. Străcurătórĭ, s.n.	< lat.	Strecurător	Cediljka
74. Suśitórĭ, s.n.	< sl.	Vergea	Oklagija
75. Sudopéră; súdoperă, s.f.	< sb.	Chiuvetă	Sudopera
76. Súnđer dă ćińĕrĭĕ, s.n.	< sb.(>tc.)	Burete	Sunđer
77. Śocán, s.n.	< sl.	Ciocan	Čekić

78. Śubăr, s.n.	< sl.	Hârdău	Čabar
79. Şoálă/ş„ală , s.f.	< sb.(>germ.)	Ciaşcă	Šolja
80. Špáĭs, s.n.	< germ.	Cămară	Ostava, špajs
81. Şporĭĕl, s.n.	< sb. (>germ.)	Maşină de gătit. Plită electrică	Šporet
82. Şprĭţ (dă cârnaţ, dă tuartă), s.n.	< germ.	Şpriţ	Špric
83. Tásnu; táţnă;táţnu, s.n.	< sb.	Tavă	Tacna
84. Téglă, s.f.	< sb.(>lat.)	Borcan	Tegla
85. Tolśĭér[i], s.n.	< reg.	Pâlnie	Levak
86. Vás dă oĭagă, s.n.	< lat.	Damigeană	Stakleno bure
87. Vaĭlíng, s.n.	< germ.	Lighean mare şi adânc	Vangla
88. Zamrziváć; zamârziváč, s.n.	<sb.	Congelator	Zamrzivač

În cele ce urmează, prezentăm rezultatele analizei lexicale şi etimologice efectuate asupra obiectelor casnice, aparţinând bucătăriei şi cămarei în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla.

Din studiul etimologic[3] al cuvintelor prezentate în tabelul, reiese că în acest compartiment s-au produs un număr mare de interferenţe lexicale, lucru firesc, dat fiind că, civilizaţia tehnică care influenţează majoritatea domeniilor existenţei omeneşti, lasă urmări evidente în acest compartiment, acesta presupunând un dinamism în căutarea noilor termeni pentru obiectele noi.[4] De altfel, trebuie menţionat că procesul de urbanizare a satelor româneşti din Banatul sârbesc îşi are evoluţia şi caracteristicile proprii, acesta fiind foarte rapid, dar foarte inegal, marcând etape semnificative, greu de individualizat.

Termenii fundamentali din acest compartiment, precum ***masă, scamn, scămniĭĕ, lingură, furíiţă, bucaćĕ, „oală, cuţât, rădzâtuarĭĕ, sărar[i], bătător[i], cuptor[i], grătar, căldarĭĕ***, etc. sunt latineşti.

Sursele documentare furnizează date, care înlesnesc stabilirea etimologiilor directe a unor împrumuturi de origine turcă[5], atestate atât în limba română şi sârbă, cât şi în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla, aşa cum apar, spre exemplificare, în seria ***ćĭĕpsâĭĕ-tavă-tepsija.***

[3] Etimologiile au fost stabilite atât pe baza dicţionarelor citate, în cazul în care acestea au fost atestate, cât şi pe baza dicţionarelor ale limbii din care provin.

[4] Radu Flora într-o lucrare „Cuvinte şi lucruri", demonstra această perisabilitate terminologică: dispar instituţiile şi obiectele, dispar şi cuvintele care le reprezintă (Flora 1962).

[5] Cercetând elementele turceşti în Banat, L. Şăineanu este primul care a observat că acestea nu provin din limba turcească, ci prin filieră maghiară sau sârbocroată., această afirmaţie fiind acceptată şi de E.Petrovici şi I. Coteanu (Gămulescu, 1971:125).

Suntem, însă, convinşi că o mare parte a cuvintelor de origine turcă au pătruns în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla prin filieră sârbocroată. Referindu-se la cuvintele de origine turcă în limba română, Gămulescu susţine că e posibil ca acestea să fi pătruns în graiurile româneşti din Banat prin filieră sârbocroată[6], maghiară sau din graiurile olteneşti, care au fost în contact direct un timp mai îndelungat. (Gămulescu, 1971:125,126).

Despre seria de termeni de proveniență neogreacă sau turcă (balcanisme): ***par, đezvă*** (cu varianta ***đeznă***), ***fiĕlđiĕu*** putem presupune că, nu toate aceste cuvinte vin întotdeauna în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla prin filieră slavă. Este posibil şi fenomenul, în care un cuvânt să fi fost împrumutat odată de la unguri, iar a doua oară de la sârbi.

Cuvintele sârbeşti îşi fac apariţia, cu mici excepţii, în cazul obiectelor de proveniență mai recentă, dar şi mai vechi, unele dintre ele fiind, la rândul lor, împrumuturi şi în limba sârbă: ***şporĭĕl, rernă, frijider***[i]. Altele sunt construcţii sârbeşti după modele străine: ***microtalasna, ringlă, salveće***, cu varianta ***salvĭeće.*** Un inventar de termeni intraţi în lexicul dacoromân din sârbocroată a fost stabilit de Dorin Gămulescu. Dintre cuvintele sârbeşti înregistrate în limba română literară, respectiv dialectul dacoromân, Gămulescu menţionează termenii referitori la veselă şi accesorii culinare de origine sârbocroată, pe care i-am atestat şi la Vladimirovaţ-Petrovasâla: ***bocal*** < scr. ***bokal,*** în română ***ulcică, cană***. Vom enumera şi alţi termeni de origine sârbocroată, amintiţi de Gămulescu, care sunt prezenţi şi în vorbirea românilor din Vladimirovaţ- Petrovasâla: ***cantă, cârceag, ciup, teglă, slăvină,*** etc. (Gămulescu, 1974).

Pe lângă aceste cuvinte există cuvinte provenind din substrat, precum ***ćĭoc***; din medioslavonă, cuvinte precum ***śubăr, ćińĕr*** [i] ***- ćińĭĕrĭĕ***; din germană: ***şpriţ, şpaĭs***, etc.

E posibil ca multe dintre cuvintele germane sau maghiare, împrumutate în sârbă, să fi intrat, la început în vorbirea locuitorilor din Voivodina. De aceea, am notat ca etimologie, pe lângă sârbă şi sursa germană sau maghiară: ***bardă*** (<magh.), ***oĭagă*** (<magh)., ***şpaĭs*** (<germ.), ***şpriţ*** (<germ.), acestea suferind modificări fonetice morfologice şi semantice, în limba în care au fost împrumutate. Existenţa aceloraşi cuvinte şi în sârbă este pusă în legătură cu aceeaşi proveniență: austro-bavareză. Forma ***şporĭĕl*** care îşi are corespondentul sârbesc ***šporet,*** iar în maghiară ***sparhert***, provine din forma germană dialectală austro-bavareză ***sporhert.*** Cuvântul ***rernă*** este un fonetism etimologic care nu se explică prin limba germană literară ***Rohre(n)*** ci prin forme germane dialectale austro-bavareze: ***Rehrn.*** (Prudela Sitaru, Vasiluţă, 1996: 168-169). Unele cuvinte de proveniență germană, care stau la baza împrumuturilor din subdialectul bănăţean, le întâlnim atât în sârbă, cât şi în maghiară, fapt care se explică prin factorii istorici şi culturali, specifici Banatului.

Din analiza totală a celor 87 de termeni, 38, 46 % sunt cuvinte latineşti, 10, 25 % cuvinte slavoneşti, dintre care, 43, 58 % sunt cuvinte sârbeşti. Din aceste date

[6] Unele cuvinte de proveniență germană, care stau la baza împrumuturilor din subdialectul bănăţean, le întâlnim atât în sârbă, cât şi în maghiară, fapt care se explică prin factorii istorici şi culturali, specifici Banatului.

statistice, reiese că asupra inventarului de termeni de bucătărie şi cămară, cea mai puternică influenţă o exercită limba sârbă.

Numărul mare de cuvintele sârbeşti în sistemul limbii vorbite la Vladimirovaţ-Petrovasâla, precum şi caracterul şi modul de încadrare a acestor împrumuturi evidenţiază, pe de o parte, strânsa legătură a elementelor sud-slave cu cele româneşti,[7] iar pe de altă parte reprezintă o realitate, în sensul că, elementele de origine sârbocroată reprezintă specificul, atât al vorbirii din Vladimirovaţ, cât şi al subdialectului bănăţean, în genere.

Influenţa limbii sârbe din ultima vreme pare uşor descifrabilă, deoarece prin forma sa -aspectul fonetic- cuvintele indică calea sigură a pătrunderii lor. Procesul transferului cuvintelor din limba sârbă în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla se declanşează, ori de câte ori, sistemul receptor prezintă predispoziţie pentru acceptarea unei inovaţii (Trailovici-Kondan:2005:215). Mai trebuie menţionat că, inventarul fonetic al limbii sârbe este apropiat de cel al limbii române, ceea ce facilitează procesul transferului lexemelor indispensabile. Cuvintele, ale căror foneme sunt înlocuite total, şi care şi-au păstrat şi accentul[8] din limba de origine, aparţin transferelor mai recente ***bóïler, míxer, roştíl', sudóperă, socóvnic, sérvis, zamârzivác.*** În cazul cuvintelor intrate în lexic într-o fază anterioară, observăm ori menţinerea accentului ***cántă, módlă, rérnă, rínglă, cúĭnă,*** ori schimbarea locului acestuia ***coptoríţă, cotăríţă dă pită, políţă, sudopéră.*** O notă specifică o constituie comportamentul fonetic în trecerea de la sârbă la română. În acest sens, remarcăm că substantivele de genul feminin, terminate în sârbă în ***a***, trec în categoria femininelor terminate în ***ă*** sau ***ĕ : cántă, cârpă dă ćińérĭ, sudopéră, ćepsâĭĕ***.[9].

Substantivele masculine din sârbă trec în vorbirea din Vladimirovaţ-Petrovasâla în categoria substantivelor neutre: ***socóvnic, ćińĕr', cârśĭág, salveć̆ĕ*** sau în categoria substantivelor feminine ***: ćigańĕ*** etc.[10]

În inventarul de termeni trecuţi în tabel, apar şi forme duble româneşti şi sârbeşti: ***grătar/roştil'***[i], ***şărvĭéţăl/salveć̆ĕ,*** plus forme cu aceeaşi formă în ambele limbi: ***mixăr-mixer, boĭlăr- boĭler,*** una daptată şi una preluată direct din limba sârba,etc. Remarcăm că, în ultima vreme, formele ***rernă, slăvină*** sunt reconcurate de ***coptoriţă, robinet.***

---

[7] Acest fenomen este explicabil prin faptul că influenţa sârbocroată asupra limbii române datează din secolul al XV-lea, când limba sârbă înlocuieşte limba bulgară în documentele cancelariei domneşti din Ţara Românească, şi, mai târziu din contactul direct dintre populaţii, ca urmare a năvălirii turceşti, când grupuri de sârbi trec peste Dunăre.

[8] Referitor la accent, menţionăm că limba română nu cunoaşte accentul melodic şi cantitatea caracteristică limbii sârbe, accentul acesteia fiind expirator. Astfel situaţia accentuării cuvintelor sârbeşti este diferită.

[9] În terminaţia unor substantive feminine la plural apar foneme care nu sunt prezente nici în sârbă şi nici în limba română standard. Sensul primar al cuvântului ***amnar*** este de *unealtă de oţel vu care se loveşte cremenea producând scântei în vederea aprinderii focului* (DEI, 1999:50); sensul primar al cuvântului ***bucium*** este de *instrument muzical popular de suflat, în forma unui tub tronconic făcut din coajă de tei sau din lemn.* (DEI, 1999:134).

[10] Chiar dacă acestea funcţionează drept neologisme şi în română şi în sârbă.

Multe dintre cuvintele prezente în acest tabel au circulație și în afara Banatului iugoslav, în special în Banatul românesc și în anumite zone din Transilvania: ***cuĭnă, blid, scovărdzar[i], țăst, bocal, șubăr***.

În ceea ce privește împrumuturile de origine slavă ale căror corespondente se găsesc în mai multe limbi, suntem de părere că acestea au fost împrumutate în contextul relațiilor multilaterale. Un număr mare de cuvinte noi, cu o circulație în mai multe limbi, le-am trecut drept sârbisme[11], neinsistând asupra originii lor, acestea fiind adapatate sistemului vorbirii românilor din Vladimirovaț-Petrovasâla, ori în curs de adaptare: ***míxăr- míxer, microtalásnă, microtalasna.***

Unele dintre cuvinte, prezente în acest tabel, nu sunt consemnate în DEX, DAR, DLRM, altele au dezvoltat sensuri și variante necunoscute în limba română vorbită în nordul Dunării: ***sușitori, fund dă scovĭerdz, amnár[i] búșumĭĕ, etc.***

O mare parte a materialului lexical al acestei lucrări nu este înregistrat de nici un dicționar al limbii române, deși sunt cunoscute de vorbitorii dintr-o arie geografică mai largă. Nedispunând de date sigure, am manifestat o prudență în categorisirea etimoanelor acestora, astfel că, le-am trecut ca regionalisme: ***cúćĕ dă ascuțât, bădíc dă untură.*** Cert este că, un grup de cuvinte învechite, regionale sau populare care prezintă în dicționare doar atestări vechi, demonstrează că ariile izolate conservă elemente vechi ale limbii comune, adică cuvinte latine, dispărute în restul teritoriului dacoromân. În urma analizei întregului material, trebuie avut în vedere că elementele comune nu se pot explica doar prin circumstanțe istorice, ci trebuie mers mai adânc, la stadiul straturilor lexicale mai vechi.

Prezentarea de mai sus ne-a dat posibilitatea să facem unele precizări de ordin general, privitoare la evoluția și la starea actuală a terminologiei casnice, a obiectelor de bucătărie și cămară în vorbirea românilor din Vladimirovaț-Petrovasâla.

Ceea ce se poate conclude, în urma analizei, este faptul că există un fond de cuvinte statornic, majoritatea cuvintelor din compartimentul investigat fiind prezente și în vorbirea românilor din alte localități (uneori cu variații fonetice și semantice), dar și la românii din Banat și Transilvania, celelalte influențe străine rămânând periferice sau dispărând odată cu apariția obiectului nou.

Totodată, analiza întregului material luat în discuție, relevă faptul că cea mai puternică influență asupra vorbirii din Vladimirovaț o exercită limba sârbă, ca rezultat al condițiilor geografice, sociale, economice, al împrejurărilor celor mai obișnuite din viața de zi cu zi a locuitorilor români din Vladimirovaț-Petrovasâla. Aici există un mare număr de sârbisme- preluate direct din limba sârbă sau intrate în lexicul acestei vorbiri prin filieră sârbă.

Remarcăm că un rol important în utilizarea unei anumite terminologii l-a avut și moda în limbă. În vorbirea locuitorilor din Vladimirovaț-Petrovasâla, la începutul secolului trecut, exista moda împrumuturilor din germană, multe dintre acestea dispărând cu timpul. Mai târziu, dar și în momentul de față, la modă sunt cuvintele

[11] Chiar dacă acestea funcționează drept neologisme și în română și în sârbă.

cu circulaţie internaţională, marea majoritate a acestora intrând în vorbirea din Vladimirovaţ prin filieră sârbă şi într-o măsură mai mică prin română. Trebuie subliniat că în ultima vreme, în vorbirea intelectualilor se poate remarca tendinţa spre modelul limbii române literare, care prin influenţa şcolii şi presei în limba română, s-ar putea să se extindă în perioada care urmează.

SIGLELE SUBIECŢILOR ANCHETAŢI

A.T.:Ana Trailovici, sex feminin, născută în 1947 la Vladimirovaţ, casnică;
B.T.: Bălan Trifu, sex masculin, născut în 1973, la Vladimirovaţ, electrician
E.C.: Eugen Condan, sex masculin, născut în 1963, la Vladimirovaţ, facultatea de drept
P.J.: Jivan Persa, sex feminin, născută în 1927, la Vladimirovaţ, casnică;
P.B.: Petru Bocşan, sex masculin, născut în 1968, la Vladimirovaţ, facultatea de istorie
P.T: Petrică Trailovici, sex masculin, născut în 1930, la Vladimirovaţ, agricultor;

ALTE SIGLE ŞI ABREVIERI

DAR= Dicţionar de arhaisme
DEI= Dicţionar enciclopedic ilustrat
DEX= Dicţionarul explicativ
DLRM=Dicţionarul limbii române moderne
engl. = engleză
et. nec. = etimologie necunoscută
fr. = franceză
germ. =germană
lat. = latină
magh. = maghiară
neol. =neologism
ngr. =neogreacă
reg. = regionalism
sb. = sârbă
sl. = slavonism
tc. = turcă

BIBLIOGRAFIE

Aleksić, Radomir, (1978), *Rečnik stranih reči i izraza.* Beograd:Prosveta.

Bulgăr, Gh., Constantinescu Dobridor, Gh. (2000): *Dicționar de arhaisme și regionalisme.* Bucureşti: Editura Saeculum I.O.

Flora, Radu (1962) *Reči i stvari: Banatska vojna granica.* În: Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 3-4, Hommage Milivoju Pavloviću, Novi Sad.

Flora, Radu, (1968): *Relațiile sârbo-române. Noi contribuții.* Pancevo: Editura Libertatea.

Flora, Radu, (1969): *Rumunski banatski govori u svetlu lingvističke geogarfije.* Monografije, Knjiga XXIV, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Gămulescu, Dorin, (1974): *Elemente de origine sârbocroată ale vocabularului dacoromân.* Bucureşti-Panciova: Editura Academiei-Libertatea.

Gămulescu, Dorin, (1971): *Prilozi Proučavanju srpskohrvatskog uticaja na rumunski jezik (U vezi sa „turcizmima" u Banatu,) în:* Actele Simpozionului, Vršac, 22-23. V 1970, Pančevo:Libertatatea

Jovanović, Romanca, (2000): *Rumunski govori oltenskog porekla u jugoslovenskom Banatu.* Doktorsaka disertacija. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Mihăilă, G., (1960): *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română.* Bucureşti.

Milin, Jiva, (2006), *De la o listă de cuvinte de origine slavă în limba română la un dicționar de slavisme. Cu referire specială la* Dicționarul slavonismelor în limba română *al lui Stanko Vojvodić.* În: *Probleme de filologie slavă,* Timişoara: Universitatea de Vest din Timişoara, Catedra de limbi şi literaturi slave.

Prudela Sitaru, Maria, Vasiluță, Livia, (1996): *Împrumuturile de origine germană din subdialectul bănățean.* În: SCL 1-6, ianuarie- decembrie, Bucureşti: Academia Română.

Sala, Marius, (1997): *Limbi în contact.* Bucureşti: Enciclopedica.

Trailovici-Condan, Minerva, (2006): *Interferențe lexicale româno-sârbe în vorbirea românilor din Vladimirovaț-Petrovasâla: terminologia agricolă.* În: Probleme de filologie slavă, XVI, Timişoara: Universiatatea de Vest din Timişoara, Catedra de limbi şi literaturi slave .

Vujaklija, Milan, (1988): *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta.

Weinreich, U., (1970): Languages in Contact. Findings and Problems seventh printing (cap. The Problem of Approach), The Hague-Paris.

Minerva Trailovici-Condan

SAŽETAK

Rad predstavlja rezultate leksičke i etimološke analize terminologije pokućstva-kuhinje i ostave- i bazira se na korpusu od 87 reči koje su prikazane tabelarno. Pored izvorne reči, dati su ekvivalenti u književnom rumunskom i srpskom jeziku. Rezultati rada prikazani su i statistički. Istraživanje ovog jezičkog odeljka posmatrano je u kontekstu međujezičkih lingvističkih odnosa. Poreklo reči utvrđeno je na osnovu jezika iz kog je reč direktno preuzeta. Na osnovu izvedenog poređenja, dolazi se do zaključka da u ovom odeljku postoji stabilan fond nasleđenih latinskih i slovenskih reči, a da je okviru ovih mnogo elemenata koji su se izgubili u savremenom rumunskom jeziku. Kao posledica civilizacijskog progresa, a u nedostatku adekvatnih reči u leksici Rumuna iz Vladimirovca, veoma veliki broj reči preuzet je iz srpskog jezika, ili posredstvom srpskog jezika. Pored ovih reči, uočava se izvestan broj mađarskih, nemačkih i turskih reči koje ne ulaze uvek u rečnik govora Rumuna iz Vladimirovca posredstvom slovenskih jezika. Postoji i mogućnost da su određene reči pozajmljene u jednom trenutku od Mađara, a drugi put od slovenskih naroda. Najveći broj turskih reči preuzet je iz srpkohrvatkog jezika.

Ključne reči: kuhinja, ostava, lista, leksički i etimološki aspekti

LES ASPECTS LEXICAUX ET ETYMOLOGIQUES DE LA LANGUE ROUMAINE DE VLADIMIROVAŢ-PETROVASÂLA

RÉSUMÉ

La langue roumaine de Vladimirovaţ-Petrovasâla présente certaines particularités de lexique qui lui confèrent un caractère d'individualité dans l'ensemble de la langue roumaine littéraire et, en même temps, de la langue roumaine parlée en Voïvodine.

La situation actuelle de la langue roumaine parlée a Vladimirovaţ-Petrovasâla est celle d'un idiome archaïque, qui forme une aire isolée à l'intérieur du territoire où l'on parle la langue serbe.

L'article représente une contribution à la connaissance de la terminologie désignant les objets de cuisine et de bureau, et, en même temps, les aliments et les mets. Il s'agit de mots anciens, d'origine latine, d'utilisation courante dans le parlé local et de mots qui sont employés plus rarement dans d'autres parlés daco-roumains. D'autre part, on trouve une série de mots anciens de diverses origines (hongroise et allemande) qui sont entrés dans le lexique de Vladimirovaţ-Petrovasâla par la filière serbe. Des termes régionaux viennent compléter cette liste.

Ils est à remarquer que l'aspect archaïque de cette langue frappe, non seulement par la conservation de tels termes, mais aussi par la fréquence de leur emploi.

L'analyse que nous avons menée, nous a permis de constater qu'un grand nombre de mots serbes ont envahi le lexique, la partie la plus mobile de la langue. Ces mots représentent soit des notions nouvelles, soit des notions désignées au moyen de termes spécifiques à la langue roumaine de Vladimirovaț-Petrovasâla. La substitution de certains d'entre eux par des termes serbes constitue une preuve de la puissante influence des termes serbes de la langue officielle qui est exercée sur ce territoire.

Enfin, on remarque, que ces derniers temps, une grande partie des néologismes roumains, adoptés dans la langue de Vladimirovaț-Petrovasâla, remplacent les mots serbes et les mots d'autre origine.

UDK 81'25.2:81'27.16

PREVOĐENJE S PREVODA: NEKE OPASKE O UTICAJU JEZIKA-POSREDNIKA NA PRENOŠENJE KULTURNO SPECIFIČNIH TERMINA

Borislava Eraković

SAŽETAK

Prevođenje s prevoda je česta pojava u jezicima koji pripadaju geografski udaljenim kulturama. Komunikacija između izvorne i ciljne kulture u takvim se slučajevima usložnjava zbog uticaja prevoda-posrednika, koji u procesu prenosa književnog dela dobija ključnu ulogu. U radu se razmatraju elementi koje engleski kao jezik-posrednik unosi u prevođenje na srpski jezik književnog dela izvorno napisanog na hindiju i načina na koji se preplitanje tako različitih kultura kao što su hinduistička-indijska, britanska i srpska odražava na izbor prevodne strategije u prevođenju indijskih kulturnih realija.

Ključne reči: prevođenje s prevoda, jezik-posrednik, kulturne realije, prevodilačke strategije

Prevođenje s prevoda kao kulturološki fenomen predstavlja plodno tlo za analizu raznih prevodilačkih pitanja i u njihovom razmatranju ne mogu se zaobići implikacije postkolonijalnih kretanja u teoriji prevođenja. Teoretičari koji se bave međukulturnim uticajima u prevođenju, Venuti (Venutti 1998, 2000) i Apaja (Appiah 1993), u svojim radovima pokazuju kako težnja za stvaranjem prevoda koji će delovati kao original, kao da je izvorno napisan na ciljnom jeziku, neizbežno utiče na promenu značenja dela koja dolaze iz nedominantnih kultura (uglavnom azijskih, afričkih, južnoameričkih) kad se ona prevode na engleski. Uticaj čitalaca i sistema vrednosti ciljne (britanske) kulture u takvim prevodima doprinosi gubitku dobrog dela elemenata izvorne kulture, jer u procesu prevođenja dolazi do „poravnavanja" razlika između svetova koji komuniciraju preko međuprevoda. Kao moguće načine prevazilaženja takvog stanja stvari, Venuti predlaže uglavnom stilistička sredstva,

razne mehanizme „onebičavanja" jezika koji se postižu mešanjem funkcionalnih stilova i registara. Apaja izlaz vidi u obogaćenom prevodu (*thick translation*), tj. prevodu koji prate glosar, fusnote etnološke prirode, opis kulturnog konteksta iz kog delo dolazi, kao i u primeni tehnike doslovnijeg prevoda kad god je to moguće. Tako se dobija ne sasvim fluentan tekst, ali tekst koji u prevodu nije „maskiran". Drugim rečima, iluziju o prevodu kao originalu treba razbiti, čitaoca izvući iz okvira njegovog, ciljnog sveta i približiti ga shvatanju vrednosnog sistema sveta u kom je delo nastalo. Istinska komunikacija između kultura ne može se postići time što će se kompleksan sistem vrednosti jedne kulture „prevesti" na vrednosti druge, već time što će se njihove različitosti očuvati, čitaocu omogućiti sagledavanje uzroka te različitosti, a tako i potpunije razumevanje značenja dela i pojava koje se u njemu opisuju.

Roman *Mai* savremene indijske spisateljice Gitandžali Šri[1] predstavlja kulturološki specifičan, kompleksan svet, čiji akteri prolaze kroz sukob prouzrokovan nespojivim normama patrijarhalnog vaspitanja i zahteva savremenog života u globalizovanom svetu. Doslovno, to je roman o tri generacije jedne porodice koja živi na severu Indije i njenoj unutrašnjoj hijerarhiji u kojoj je žena srednje generacije žrtva, a deca nemoćni borci za njena prava. Priču o kući i značenju koje pripadnost određenoj kasti i religiji ima za jednu ženu saznajemo iz ugla najmlađeg ženskog člana porodice, Sunaine, koja govoreći o životu majke, opisuje i sopstveni životni put oblikovan nastojanjima da majku, a time i sebe, oslobodi patrijarhalnih stega.

Englesko izdanje romana obogaćeno je pogovorom, antropološko-feminističkim prikazom prevoditeljke na engleski Nite Kumar, takođe Indijke, o pitanjima kojima se bavi roman, a zatim i beleškom o teškoćama u prevođenju romana s hindija na engleski. Tako obogaćen prevod romana predstavlja retkost u prevodilačkoj praksi i nezaobilaznu činjenicu u razmatranju ključnih faktora za nastanak prevoda na srpski.

Kako je u svom osvrtu na problematiku prevođenja s prevoda konstatovao Ljubiša Rajić (1981:202), prevod-posrednik („međuoriginal") predstavlja svojevrstan „filter" odnosno „selektor nad kojim imamo malo ili nikakvog uticaja". Prevod-posrednik, tj. prevod koji u datoj situaciji služi kao original usled nemogućnosti da se originalno delo prevede s jezika na kom je prvobitno napisano, može, međutim, imati i dobre i loše strane. Koliko će prevod-posrednik zapravo biti od pomoći u nastajanju novog prevoda može u znatnoj meri zavisiti i od toga da li prevodilac „međuoriginala" pripada izvornoj ili ciljnoj kulturi. U slučaju engleskog prevoda romana *Mai*, prevod-posrednik kao da je na polovini puta između indijske i srpske kulture. Prevoditeljka na engleski je Indijka kojoj je svet opisan u romanu blizak, domaći svet, a engleski jezik - jezik na kom je stekla obrazovanje. Prema priznanju datom

[1] Roman je na srpski prevela B. Eraković.

u pogovoru, i sama se iz ugla antropološkinje, istoričarke i feministkinje bavi pitanjima koja se u romanu pokreću. To je, dakle, prevod načinjen „iz izvorne kulture", sa punom svešću o važnosti i značenju pojava opisanih u njemu, pa se u tom smislu može reći da na hijerarhiju značenjskih elemenata očuvanih u prevodu-posredniku u većoj meri utiče izvorna hindi, nego ciljna engleska kultura. Stoga izbor strategije u načinu prenošenja kulturnih specifičnosti u takvom prevodu ima posebnu težinu i za prevodioca na srpski.

U slučajevima kada se komunikacija između kultura odvija preko trećeg jezika/kulture, pitanje statusa i značaja koje jezik-posrednik ima u izvornoj i ciljnoj kulturi nameće se kao nezaobilazno, a priča o jeziku je značajan deo priče o *Mai*. Engleski je *lingua franca* u Indiji: visoko obrazovanje stiče se na engleskom, njime se sporazumevaju Indijci iz svih krajeva zemlje, a u pojedinim sferama života često je zastupljeniji od mnogobrojnih domaćih maternjih jezika. Likovi u romanu nekada govore hindi, a nekada engleski, dok je stepen njihovog vladanja engleskim jezikom jedan od pokazatelja njihove uloge i statusa u društvu. Takva uloga engleskog u izvornom romanu ima vrlo važne reperkusije na prevod na srpski: u toku raspredanja priče o odrastanju i obrazovanju kćerke, engleski i sam postaje objekt pripovedanja, kao u sledećem primeru:

> In Subodh's library, however, there were the English classics – Dickens, the Bronte sisters, Hardy and George Eliot. He began to give me these books to read. On reading them I built up pictures in my imagination which came to life years later when I first set foot in England. It was as if my eyes were opened, my breath raced with pleasure my heart beat in excitement – why, this is the 'heath' and 'meadow' and 'heather' and 'bracken' and 'ivy' and 'daffodil' that I've known from my childhood. All the pictures came to life. (p.52)

> U Subodovoj biblioteci bili su, međutim, engleski klasici – Dikens, sestre Bronte, Hardi i Džordž Eliot. Počeo je da mi daje takve knjige da ih pročitam. Čitajući ih, stvorila sam slike u svojoj mašti koje su oživele kad sam, godinama kasnije, prvi put nogom kročila u Englesku. Kao da su mi se oči otvorile, dah mi se otimao od zadovoljstva, srce lupalo od uzbuđenja – znači, to su *heath* i *meadow* i *heather* i *bracken* i *ivy* i *daffodil* koje sam poznavala od detinjstva. Sve su slike oživele(str. 59).[2]

Jezik je sastavni deo priče o odrastanju i formiranju žene i muškarca u indijskom društvu. Asocijacije koje u Indiji prate engleski jezik, njegove statusne i polne implikacije, način na koji on deli indijsko društvo, sve se to nalazi u podtekstu priče o

[2] Svi citati na engleskom preuzeti su iz engleske verzije romana *Mai* u izdanju kuće Kali for Women, 2000, a svi citati prevoda iz srpske verzije u izdanju Stylosa 2002.

odrastanju i obrazovanju mlade Indijke Sunaine. Ona ne može izaći iz patrijarhalnog sveta, a time ni steći pravo na samostalnost, ukoliko ne savlada barijeru jezika.

> It's true that I reached a point where I would have won a competition for mixed speech. I could not speak a sentence without jumbling up languages. The languages were, one of the **'heath'**, the other of the **'melon'**, English and Hindi. A whole sentence could be in English but at least one word would have to be in Hindi – **'I was saying *ki...*'**
>
> And if I was speaking in Hindi, the same thing – ***'Wah* before *a gayi thi to main tayar...*'**
>
> Subodh became critical of this eloquent technique.
>
> There was a remarkable phase when, whether I could speak Hindi or not, he wanted me to speak English. The world has moved ahead rapidly outside this house, he told me. Move with it. Master it.
>
> We sat down to eat and I had only to open my mouth, **'Pass the *dal'*,** that he would correct me, **'In what language madam?'**
>
> I often repeated myself in English but also often kept silent in stubbornness. (p.53)

> Istina je da sam ja tada mogla osvojiti prvu nagradu na takmičenju iz zbrkanog govora. Nisam bila u stanju da kažem ni jednu jedinu rečenicu, a da ne pobrkam jezike. Jezik iz kog je 'heath', i onaj iz kog je 'dinja', engleski i hindi. I kad je čitava rečenica bila na engleskom, bar je jedna reč bila na hindiju – *'I was saying* ki...'[3]
>
> A ako sam govorila hindi, dešavalo se isto - *'Wah* before[4] *a gyi thi to main tyar...*'
>
> Subod je počeo da kritikuje tu elokventnu tehniku.
>
> Nastupio je jedan poseban period kad je, bez obzira na to da li se nešto moglo reći i na hindiju, on tražio da govorim engleski. Svet izvan ove kuće velikim koracima grabi napred, rekao mi je. Uhvati korak. Stigni ga.
>
> Seli bismo da jedemo i tek što bih otvorila usta, *'Pass the* dal', on me je ispravljao, *'In what language madam?'*[5]
>
> Često bih ponovila na engleskom, ali bih počesto i tvrdoglavo zaćutala. (str. 60)

Implikacije koje u indijskoj kulturi prate upotrebu engleskog jezika u javnom i privatnom životu Indijaca, pored svakodnevnih predmeta, takođe predstavljaju bari-

[3] 'Rekla sam *ki*...'

[4] before – pre

[5] 'Dodaj mi *dal*...' 'Na kom jeziku, gospođo?'

jeru u ostvarivanju potpunije komunikacije između sveta originalnog dela i domaće publike. Značaj predbožićnih priprema u školi koju pohađaju male Indijke, pesama koje pevaju (Christmas carols), kulturni podtekst činjenice da u školi uče o engleskim piscima (Subod čita engleske klasike, Sunaina engleske herc-romane), u samom se prevodu mogu tek nagovestiti. Zbog implikacija koje prate engleski jezik u indijskom svetu, delovi na engleskom ostaju neprevedeni i u tekstu na srpskom. Nedostatak takvog rešenja jeste to što se u nekim slučajevima ne može izbeći učitavanje asocijacija koje prate engleski jezik u ciljnoj kulturi. Engleski u indijskom kontekstu ne znači isto što i engleski u srpskom kontekstu. Reči kao *heath* i *meadow*, *heather* i *bracken*, *ivy* i *daffodil*, i zbog različitog prirodnog okruženja u Indiji i Srbiji, imaju drugačiju boju i na drugačiji su način posebne. Osim toga, engleski jezik u srpske domove dolazi spolja, preko mas-medija, to nije jezik kojim bi se, kao u Indiji, komuniciralo u krugu porodice. U kontekstu ciljne kulture, taj element značenja romana ostaje neprevodiv, jer je na bitno drugačiji način relevantan za čitaoca prevoda na srpski.

Iz sličnog razloga i primeri hindija u engleskom tekstu ostaju na hindiju u engleskoj transliteraciji i u srpskoj verziji. Glasovne igre dede i unuka (*Akar bakar bombaj bo*), Sunainino mešanje jezika (I was saying *ki.../'Wah* before *a gayi thi to main tayar...*'/'Pass the *dal'*) ilustruju načine na koje ta dva jezika žive jedan pored drugog u indijskom društvu. Taj element romana postaje još izraženiji kada se čitalac upozna sa *Pogovorom* i prevodilačkom beleškom Nite Kumar, u kojima se ona osvrće na ulogu koju je engleski jezik imao u njenom obrazovanju, na status hindija i engleskog i prirodu maternjeg jezika. Kao sredstvo za postizanje, u Apajinom smislu reči, „obogaćenog" prevoda, i pogovor i beleška predstavljaju korisnu informaciju o širem kulturnom kontekstu u kom se odvijaju događaji prikazani u romanu, pa stoga i pogovor i prevodilačka beleška Nite Kumar prate i prevod romana na srpski.

Kulturne realije, reči koje označavaju elemente strane kulture onako kako se ona ogleda u svakodnevnom životu, kao što su nazivi za hranu, načini pripremanja jela, nazivi biljaka, opisi ritualnih obreda koji čine sastavni deo života u jednoj tradicionalnoj, patrijarhalnoj indijskoj porodici, kao i reči kojima se članovi jedne takve porodice međusobno oslovljavaju, nose u sebi neprevodivi značenjski potencijal. Sve ono što bi se u romanu *Mai* moglo nazvati kulturnom realijom, u prevodu na engleski rešeno je transliteracijom. U prevodilačkoj strategiji Nite Kumar očito je nastojanje da se specifičnosti sveta Indije očuvaju u tekstu, po cenu da se čitaocu s vremena na vreme kretanje kroz tekst otežа nepoznatim pojmovima. Kako je roman *Mai* u osnovi kćerkina priča o svakodnevnom životu i obavezama majke, odnosima između članova porodice, sopstvenom odrastanju u kući u kojoj žive tri generacije, i roman na hindiju i njegov engleski prevod obiluju rečima za jela (*puri, roti, kačori, besan ladu*), religijskim pojmovima (*pudža, prasad, navratri, sadu*), rodbinskim nazivima (*dada, dadi, babu, mai, bahu, bua, pupa*). Te su reči uključene u tekst prevoda na

engleski, njih ne prati bilo kakva dodatna informacija o značenju osim one koju daje sam kontekst.

Naizgled prepreka u razumevanju teksta, takva rešenja imaju specifično dejstvo: ona čitaocu onemogućavaju da u značenje teksta s kojim se susreće učita sopstveno iskustvo o porodičnim odnosima. Tako reč *mai*, umesto reči *mother*, onemogućava engleskom čitaocu da u sopstveno razumevanje položaja indijske majke učita asocijacije koje prate majku u engleskom kulturnom kontekstu. I samo značenje reči *mai* dato je tek u 10. poglavlju romana, a do tad je čitalac već shvatio mrežu odnosa između glavnih likova - svekra i svekrve, svekrve i snahe, muža i žene, majke i sina/kćerke, brata i sestre - nepomućenu sopstvenim očekivanjima i predstavama.

Takvo rešenje, međutim, ukazuje i na prvu bitnu razliku u načinu na koji se roman čita u domaćoj indijskoj i bilo kojoj drugoj ciljnoj kulturi: uloga i položaj svakog od likova jasni su indijskom čitaocu od samog početka romana – implikacije društvenog statusa *mai, dade, dadija, babua* njima se ne objašnjavaju, već osvetljavaju, čine upadljivijim. Do univerzalnosti ljudske situacije u ovom se romanu ne dolazi uspostavljanjem površinskih sličnosti: ona se krije u dubljim slojevima psihološkog funkcionisanja jedinke, osećanjima s kojima živi. Moglo bi se reći da čitalac ovakvog prevoda dobija „obogaćeniju" verziju romana od čitaoca na izvornom jeziku: pored toga što je u mogućnosti da sagleda mehanizme na kojima počiva jedno nepoznato i geografski daleko društvo, on iz svog kraja sveta uviđa i univerzalnost pojava opisanih u romanu, koja indijskom čitaocu, budući da roman razmatra domaću situaciju, izmiče.

Tako je u engleskom međuprevodu, svojevrsnom kulturološkom „filteru", načinjen izbor koji se prirodno prati i u prevodu na srpski: engleska verzija romana pisana je za čitaoce koji vladaju engleskim jezikom, u izvesnoj je meri prilagođena njihovom (ne)poznavanju indijske svakodnevice. Brojne reči na hindiju, upečatljivo i gotovo na svakoj strani, podsećaju čitaoca da je *Mai* priča o Indiji i indijskim običajima. Srpski prevod romana, međutim, prati i glosar u kom su sadržana objašnjenja svih reči i pojmova na hindiju. Razlozi za to u direktnoj su vezi s različitim stepenom povezanosti kultura o kojima je reč. Između britanske/američke i indijske kulture postoji bogata mreža međusobnih veza i uticaja, postoji svakodnevna komunikacija između pripadnika obeju kultura, koja počiva na istorijskim, ekonomskim, obrazovnim i drugim razlozima - drugim rečima, to su kulture u kontaktu. Između srpske i indijske kulture nema takvih kontakata, pa je stoga glosar korisno sredstvo u popunjavanju kulturoloških praznina. Na njega se čitalac u samom tekstu prevoda romana ne upućuje, ostavljeno mu je da sam, u meri u kojoj oceni da mu je potrebno, upozna sa značenjem svih onih reči na hindiju koje se u romanu javljaju.

Osnovna strategija u prevođenju *Mai* na engleski i srpski, dakle, jeste očuvanje kulturne specifičnosti indijskog sveta doslovnim prevođenjem nepoznatih pojava i transkripcijom kulturnih realija. Tako, na primer, pojedini kalendarski meseci u indijskoj i ciljnoj kulturi sa sobom nose različite asocijacije: kukuruzi u Indiji zriju u aprilu, ne u oktobru, pa mesec *april* koji stoji i u prevodu služi da zaustavi čitaoca, podseti ga na mesto događanja romana. Kad se radi o biljkama koje su čitaocu prevoda nepoznate, kao što su *arhar*, *haršringar* i druge, u prevodu na srpski stoje indijski nazivi, pa čak i u slučajevima kada tih biljaka ima i u našem podneblju. Tako se neven i hibiskus u tekstu na srpskom pominju kao *gainda* i *gurhal*. I takav je izbor motivisan bitnim razlikama u kulturi. Cveće je u Indiji neizostavni deo religijskih i svetovnih svečanosti, ima posebno značenje i budi drugačije asocijacije od onih koje se vezuju uz cveće u ciljnoj kulturi. Asocijacije koje će domaći čitalac imati pri susretu s cvetom *gainda* bitne su za očuvanje tog značenjskog potencijala stranog teksta, dok bi bliski, poznati, *neven*, prizvao asocijacije na ono što je domaće i dobro poznato, i tako onemogućio nastanak asocijacija u vezi s tuđim svetom, umanjio njegovu različitost, a time i stepen uživljavanja u strani svet predstavljen u romanu.

Problem neprevodivosti kulture već je dugo prisutan u teoriji prevođenja. U radovima teoretičara kao što su Venuti i Apaja, ističe se potreba da se iluzija o originalnom delu ne „hrani" u prevodu: stranim rečima u domaćem tekstu mogu se ocrtati razlike između kultura, ali one u krajnjoj liniji ne moraju predstavljati prepreku u komunikaciji između njenih pripadnika: naprotiv, mogu dovesti do njihovog dubljeg međusobnog razumevanja. Čitalac prevoda nije pasivni primalac, ukoliko želi da dokuči bogatstvo značenja koje u sebi krije delo strane kulture, on se u stranu kulturu mora udubiti i samostalno nadograditi priču u svim njenim pojedinostima. Odustajanje od prevoda kao prevodilačka strategija stoga u ovakvim slučajevima može biti vrlo efektno sredstvo: motivisanjem čitaoca da neke odgovore sam pronađe, zapravo mu se omogućuje da prevaziđe granice jezika/kulture i sagleda onoliko koliko je u stanju da primi. Jer, tek kada se rasplete mreža međuljudskih odnosa i načina funkcionisanja jednog, po običajima i svakodnevici, dalekog sveta, u dubljim slojevima stranog dela čitalac može prepoznati i deliće sopstvenog obogaćenog iskustva.

Borislava Eraković

TRANSLATING FROM TRANSLATION: SOME REMARKS ON THE INFLUENCE OF THE INTERMEDIARY LANGUAGE ON THE TRANSFERENCE OF CULTURE-SPECIFIC TERMS

SUMMARY

Indirect translation is an intriguing cultural phenomenon, very common in translation of literature from distant cultures. This paper deals with the ways in which communication between Hindu and Serbian cultures is achieved via the intermediary English translation and translation strategies in dealing with culture-specific words which make it possible to preserve specific features of the source Hindu culture in Serbian translation.

Key words: indirect translation, intermediary language, culture-specific words, translation strategies

LITERATURA

Appiah, Kwame Anthony (2000). Thick Translation. U: L. Venutti. *The Translation Studies Reader*. London and New York: Routledge. 417–429.

Kumar, Nita (2000) Mai: A Discussion. U: G. Shree. *Mai.* New Delhi: Kali for Women. 159–204.

Rajić, Ljubiša (1981). O prevođenju s prevoda. U: Lj. Rajić. *Teorija i poetika prevođenja*. Beograd: Prosveta. 201–216.

Shree, Geetanjali (2000). *Mai*. New Delhi: Kali for Women.

Šri, Gitandžali (2002). *Mai*. Novi Sad: Stylos.

Venutti, Lawrence (1998). *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference.* London and New York: Routledge.

Venutti, Lawrence (2000). Translation, Community, Utopia. U: L. Venutti. *The Translation Studies Reader.* London and New York: Routledge. 468–488.

UDK 811.135.11'225.4=163.41
811.135.11'225.4=111

NEKOLIKO ZAPAŽANJA O GREŠKAMA U KNJIŽEVNOM PREVOĐENJU SA RUMUNSKOG NA SRPSKI I ENGLESKI JEZIK

Mihaela Lazović

SAŽETAK

Ovaj rad predstavlja kontrastivnu, lingvističko-stilističku analizu književnog prevođenja sa rumunskog na srpski i engleski jezik. Cilj istraživanja je da se istaknu najčešće greške u prevođenju na nivou lingvistike i stilistike i da se ukaže na neke probleme interferencije. U radu su analizirane greške nastale u procesu prevođenja, sa ciljem da se ukaže na njihovu prirodu i razlog zbog kojeg su nastale, kao i da se daju predlozi za rešavanje eventualnih problema koji se javljaju u procesu prevođenja.

Greške u prevođenju obično nastaju zbog uticaja jednog jezika na drugi, nedovoljnog poznavanja jezika i nemogućnosti prevodioca da pronađe prevodne ekvivalente u ciljnom jeziku, pa jednostavno koristi doslovan prevod. Upotreba metode *reč za reč* uslovljava pojavu grešaka kolokacijske prirode, kao i pojavu lažnih parova. U procesu prevođenja *reč za reč* narušava se stil jezika na koji se prevodi jer se preslikava gramatička tj. morfološko-sintaksička struktura jezika sa kojeg se prevodi. Greške u prevodu se vrlo često javljaju zbog razlika u kulturama dveju zemalja čiji su jezici uključeni u proces prevođenja, ali i usled zanemarivanja konteksta.

Ključne reči: greške u procesu prevođenja, prevod *reč za reč*, kolokacije, lažni parovi, stilističke greške, lingvističke greške, transparentnost originala, kontekst, kulturološke razlike.

1. UVOD

Ovaj rad se bavi kontrastivnom, lingvističko-stilističkom analizom književnog prevođenja sa rumunskog na srpski i engleski jezik. Cilj ovog naučnog istraživanja je da se analiziraju greške nastale u prevođenju, da se ukaže na njihovu prirodu i razlog zbog kojeg su nastale, kao i da se daju predlozi za rešavanje eventualnih problema nastalih u procesu prevođenja.

Rad se sastoji od četiri dela. U uvodnom delu je definisano prevođenje, postavljena je teza i obrazložen cilj ovog rada. U drugom delu (*Greške u procesu prevođenja)* su definisani svi pojmovi na osnovu kojih je vršena analiza, sa osvrtom na najčešće greške koje se javljaju u toku prevođenja. Treći deo predstavlja analizu korpusa i ističe grešake koje su nastale u procesu prevođenja. U zaključku, koji je ujedno i četvrti deo rada, istaknuti su rezultati i zaključci ovog naučnog istraživanja. Rad sadrži i dodatak – listu rečenica iz korpusa.

Korpus se sastoji od 14 rečenica koje su odabrane iz zbirke kratkih priča *Atentat la ordinea publică (Atentat na javni red / An Assault on the Public Order)* koju je napisao savremeni rumunski pisac Pavel Gatajancu. Prevodni ekvivalenti uzeti su iz objavljenih prevoda ove zbirke na srpski (prev. Daniela Popov) i engleski jezik (prev. Mihaela Jorga, udata Lazović). Rečenice iz korpusa su analizane na nivou lingvistike i stilistike u pokušaju da se utvrdi kada se i zbog čega javljaju greške u prevodu.

1.1. Prevođenje

Prevođenje je poseban vid međujezičke komunikacije u kojoj komunikanti, pripadnici različitih jezičkih sistema, razmenjuju informacije preko posrednika (mediuma) koji vlada jezicima komunikanata (Čović 1986:10-11). Po Čoviću, prevođenje je stvaralački proces jer podrazumeva ponovno stvaranje već postojećeg jezičkog objekta na jednom jeziku, ali sredstvima drugog više-manje različitog jezičkog sistema. Stoga, prevodilac sam bira koje će od postojećih elemenata jezika na koji prevodi upotrebiti, kako će ih ukomponovati u jedinstvenu smisaonu celinu kako bi se na prevodni jezik prenela približno ista izvorna poruka. Čović ovde koristi reč "približno" zato što smatra da je ekvivalentni prevod nemoguć kada je u pitanju prevod dela umetničke književnosti. Stepen približnosti zavisi od nekoliko faktora: od bliskosti dvaju jezika i kultura, od kontakta među njima, a naravno i od toga u kojoj meri prevodilac poznaje jezik izvornika i jezik-cilj, kulturu i civilizaciju oba naroda u najširem smislu reči i, najzad, od umešnosti samog prevodioca (Čović 1986:19).

Neki lingvisti čak smatraju da je prevođenje oblik bilingvizma. Postoje takozvani "čist" bilingvizam i "mešoviti" bilingvizam. "Čist" bilingvizam je tip bilingvizma gde oba jezička sistema koegzistiraju sasvim odvojeno u svesti individue, a kod "mešovitog" bilingvizma dolazi do uspostavljanja kontakata između ta dva jezička sistema i prodora elemenata jednog sistema u drugi, kao i nekih drugih oblika interferencije (Čović 1986:10).

U ovom radu će biti predstavljene najčešće greške u prevođenju. One obično nastaju zbog uticaja jednog jezika na drugi, nedovoljnog poznavanja jezika i nemogućnosti prevodioca da pronađe prevodne ekvivalente u ciljnom jeziku, pa jednostavno koristi doslovan prevod. Cilj ovog rada je da istakne najčešće greške u prevođenju na nivou lingvistike i stilistike i da ukaže na neke probleme interferencije.

2. GREŠKE U PROCESU PREVOĐENJA

Prevodiocu se često dešava da jednostavno preslikava strukturu jednog jezika u drugi što dovodi do gramatičkih i stilističkih greška. Stoga je takozvani prevod *reč za reč* vrlo često pogrešan. On ima čvrstu vezu s originalom na nivou reči, a nekad i na nivou morfeme (Čović 1986:24). Kao rezultat korišćenja ove metode prevođenja vrlo često se javljaju "lažni parovi". "Lažni parovi" ili "lažni prijatelji" su oblikom slične reči koje pripadaju različitim jezicima, a čija se značenja potpuno ili delimično razlikuju (Hlebec 1997:3). Pored "lažnih parova" najčešće greške koje proizilaze iz prevođenja *reč za reč* su kolokacijske prirode. Kolokacija predstavlja uobičajen, a ponekad i redovan, dvočlani spoj jedne lekseme s nekom drugom, po pravilu unutar određene sintaksičke jedinice – sintagme ili ređe rečenice. Po svojoj suštini, kolokacija čini sadržinsku, funkcijsku, a delom i formalnu celinu, koja pruža opis specifične situacije u vanjezičkoj ili jezičkoj stvarnosti. Nastanak kolokacija omogućavaju leksikon i gramatika, kao jezički sistem, ali njihovom ustaljivanju doprinosi pragmatika, kao upotreba tog sistema. Kolociranje jedne reči s drugom je deo njenog značenja, jer se reč prepoznaje "po društvu u kom se nalazi", odnosno po jezičkom i vanjezičkom kontekstu. Struktura kolokacije karakteristična je za svaki jezik pojedinačno, mada postoje izvesna preklapanja i poklapanja među jezicima. Prepoznavanje i sposobnost uspešnog korišćenja kolokacija od naročitog su značaja u prevođenju i kontrastivnog analizi (Prćić 1997:116-118).

Čović pored prevoda *reč za reč* govori i o *bukvalnom* i *slobodnom* prevodu. Kod *slobodnog* prevoda veza s originalom je labava, a ekvivalentnost se postiže na višim nivoima teksta, čak i višim nego što je rečenica. *Bukvalan* prevod predstavlja vezu s prevodnim jezikom na nivou grupe reči, odnosno sintagme (Čović 1986:24). Ovakvu podelu srećemo i kod Jovanovića koji dodaje da je *bukvalno* tj. *Doslovno* prevođenje prevođenje u kome proces prevođenja nije izvršen do kraja tako da se u njemu oseća prisustvo originala na nivou leksike, sintakse i semantike. Dakle, *doslovno* prevođenje ne sme da bude cilj kome prevodilac teži (Jovanović 1991:30-31). Međutim, ne treba po svaku cenu tražiti prirodni ekvivalent sa ciljem izbegavanja podudarnosti izraza, jer različiti jezički sistemi imaju više zajedničkih nego različitih elemenata, pa je i doslovnost u procesu prevođenja izraz tog zajedništva (Čović 1986:25).

Različita gramatička tj. Morfološko-sintaksička struktura dva jezika može da bude ozbiljna prepreka kod prevođenja ukoliko se ne uzmu u obzir specifičnosti tih struktura. Neupućeni kao i neoprezni, žive u zabludi da se gramatička struktura jednog jezika može preneti u drugi. Kada se o specifičnostima različitih struktura dva jezika ne vodi računa, onda to vrlo često kod prevođenja vodi u kruti bukvalizam (Čović 1986: 77-78).

Česte su i greške u stilu koje takođe mogu nastati korišćenjem metode *reč za reč*, ali i interferencijom odnosno uticajem jednog jezika na drugi. Komunikacij-

ska kompetencija, u domenu stilistike, obuhvata sposobnost adekvatnog odabiranja leksičkih jedinica kao i sposobnost adekvatnog prilagođavanja tih leksičkih jedinica različitim komunikacionim situacijama (Prćić 1997:87).

Greške u prevodu se vrlo često javljaju zbog razlika u kulturama dveju zemalja čiji su jezici uključeni u proces prevođenja. Naime, prevodilac treba da bude dobar poznavalac kulture i istorije oba jezika kako bi kulturološke razlike mogao preneti na čitaocu razumljiv način. Prevodilac uvek mora imati u vidu vanjezički aspekt.

3.ISTRAŽIVANJE

Ovo istraživanje je inspirisano sve češćim primerima lošeg čak pogrešnog prevoda na srpski jezik u kojem se može jasno uočiti prisustvo originala kako na nivou stilistike i gramatike tako i na morfološko-sintaksičkom nivou.

3.1. Korpus

Rečenice iz korpusa odabrane su iz zbirke kratkih priča *Atentat la ordinea publică (Atentat na javni red / An Assault on the Public Order)* koju je napisao savremeni rumunski pisac Pavel Gatajancu. Prevodni ekvivalenti uzeti su iz prevoda ove zbirke na srpski (prev. Daniela Popov) i engleski jezik (prev. Mihaela Jorga, udata Lazović). Rad predstavlja lingvističko-stilističku analizu 14 rečenica od kojih se sastoji korpus s ciljem da se utvrdi kada se i zbog čega javljaju greške u prevodu.

3.2. Analiza korpusa

Kada se radi o prevodu na srpski jezik, od 14 rečenica iz korpusa u čak 8 rečenica zapažene su grešake nastale prevođenjem metodom *reč za reč*. Metoda *reč za reč* uslovljava stilističke greške gde su najčešće upotrebljene pogrešne kolokacije.

(1) a. Televiziunea, probabil, ar fi fost foarte interesată mai ales mega studiourile mondiale care dispun de informații, influență și putere. (r. 58)
b. Televiziji bi ova vest bila još interesantnija, posebno svetskim mega studijima koji raspolažu informacijama, uticajem i moći. (s. 64)
c. The television, especially the world's mega studios which have information, influence and power, would probably be very interested in the news. (e. 67)

U prevodu na srpski jezik vidi se potpuna transparentnost originala. Kao rezultat toga dobijamo pogrešnu kolokaciju *raspolažu informacijama, uticajem i moći*. Greška se javlja zbog semantički distinktivnih obeležja reči unutar kolokacije. Umesto toga možemo reći *raspolažu informacijama i imaju uticaj i moć*. U prevodu na engleski jezik imamo mnogo bolje rešenje.

Sledeća rečenica je još jedan primer pogrešne kolokacije u srpskom jeziku.

(2) a. Passolini a încercat un flirt nereușit cu Napoleon (r.60)

b. Pazolini je neuspelo flertovao sa Napoleonom. (s. 66)

c. Pasolini was unsuccessfully flirting with Napoleon. (e. 69)

Prilog *neuspelo* ne kolocira s glagolom *flertovati*. Kao rešenje ovde možemo ponuditi kolokaciju *neuspešno flertovati*.

U sledećoj rečenici se takođe oseća prisustvo originala.

(3) a. ...care purta un costum punck. (r. 59)

b. ...koji je nosio odelo punck. (s. 66)

c. ...who was dressed in punk style. (e. 68)

Pored transparentnosti, srpski prevod sadrži pozajmljenicu *punk* koja je pogrešno napisana i po pravilima srpskog jezika trebalo bi biti transkribovana, iako ta reč postoji u istom obliku i u originalu. (Pisac je i sam koristio engleske reči koje u nekoliko slučajeva nisu pravilno napisane, ali ovaj rad se neće baviti tom temom.) Rečenicu 3 bi trebalo preformulisati kako bi se zadržala poruka iz originala, kao što je to na jednostavan način učinjeno u engleskom prevodu.

(4) a. Sunt diferite posibilităţi de încheiere a filmului. (r. 44)

b. Postoje različiti načini za završetak filma. (s. 49)

c. There are many ways to end a movie. (e. 49)

Ova rečenica je na srpski jezik prevedena metodom *reč za reč*, takođe je preslikana i gramatička struktura rečenice. Alternativni prevod bi bio: *Postoje različiti načini da se završi film.*

Sledeći primer je prevod naslova priče, gde je ponovo korišćena metoda *reč za reč* pri prevodu na srpski jezik, iako iz konteksta same priče vidimo da se radi o prenesenom značenju. Preneseno značenje je postignuto u prevodu na engleski jezik.

(5) a. Derularea filmului cotidian (r. 24)

b. Odvijanje savremenog filma (s. 26)

c. The untanglement of the hunk of everyday life (e. 24)

U prevodu na srpski pronađene su pogrešne kolokacije i kada nije prevođeno metodom *reč za reč*. Na primer:

(6) a. ...pe Coasta de Vest unde o perioadă şi-a desfăşurat actvitatea în diferite cluburi. (r. 67)

b. ...na Zapadnu obalu gde je, jedno vreme, održavao koncerte po različitim klubovima. (s. 74)

c. ...to the West Coast where he performed in different clubs. (e. 77)

Ovde je prevodilac koristio bukvalan prevod rumunske reči *desfăşura*: ostvarivati tj. vršiti neku radnju sukcesivno u toku dužeg vermenskog perioda (Dex 1998:286). Mnogo bolje rešenje za rumunsku kolokaciju *a desfăşura actvitatea* je korišćeno u engleskom pervodu, jer je glagol *perform (nastupati)* prevodni ekvivalent koji se može upotrebiti u ovom kontekstu.

Dokaz da metoda *reč za reč* nije uvek pogrešna daje sledeća rečenica gde takođe imamo pogrešnu kolokaciju u prevodu na srpski koja bi se izbegla da se ru-

munska kolokacija *gust amar* doslovno prevela sa *gorak ukus*. U prevodu na engleski jezik rečenica je preformulisana kako bi što bolje prenela izvornu poruku.

(7) a. Prima senzație pe care am avut-o a avut un gust amar. (r. 85)
b. Moj prvi utisak je bio gorak. (s.91)
c. The first feeling I had was bitterness in my mouth. (e. 98)

Isti slučaj imamo i u rečenici 8. Rumunsku kolokaciju *ciripitul păsărilor* bi trebalo bukvalno prevesti kolokacijom *cvrkut ptica* kao što je to učinjeno u engleskom prevodu *chirping of birds*. U engleskom se koristi pasiv kako bi se postigla bezlična konotacija. U srpskom jeziku glagol *ćarlijati* se koristi isključivo u kolokaciji s imenicom *vetar*.

(8) a. Aer curat, se aude ciripitul păsărilor. (r. 45)
b. Čist vazduh i ćarlijanje ptica. (s. 50)
c. The air was fresh, the chirping of birds could be heard. (e. 50)

Sledeća rečenica je prepričana na srpski i pri tom nije verna originalu. Takođe je upotrebljena pogrešna kolokacija u srpskom prevodu: *izdaju svašta (na TV-u)* kao prevodni ekvivalent rumunske reči *declara* koja znači: reći, izjaviti, objaviti... (Dex 1998:266)

(9) a. Ei azi fac tot felul de declarații la televiziune despre soluționarea pașnică a ipocriziei. (r. 98)
b. Oni danas na TV-u izdaju svašta, na primer o miroljubivim mogućnostima hipokrizije. (s. 105)
c. Today, they make all kinds of declarations about a peaceful solution of hypocrisy. (e. 114)

Kao što je istaknuto ranije, prevodilac treba dobro da poznaje kulturu naroda sa čijeg i na čiji jezik prevodi, jer je jezik jedno od osnovnih obeležja jedne nacije i izraz je kulture naroda koji njime govori. Svaka nacionalna kultura sastoji se od nacionalnih i internacionalnih elemenata (Čović 1986:81). Prevodilac treba da bude svestan tih kulturoloških razlika, ali i sličnosti kako bi s uspehom pronašao funkcionalno-smisaone prevodne ekvivalente.

U sledećoj rečenici objašnjen je proces kuvanja turske kafe, a u širem kontekstu i ceo ritual pripremanja, ispijanja kafe i gledanja u šolju, dakle jedna situacija potpuno nepoznata engleskom govornom području.

(10) a. Puneți într-un ibric apă fiartă, zahăr și când fierbe adăugați câte o linguriță de cafea pentru fiecare oaspete prezent. (r.66)
b. Stavite u lonče vrele vode, šećera i kada provri dodajte po jednu kašičicu kafe za svaku prisutnu osobu. (s.73)
c. Put hot water and sugar in a Turkish coffeepot and when the water boils add a tea spoon of coffee for each present quest. (e.76)

Kao što se vidi iz rumunske rečenice, upotrebljen je turcizam *ibric* koji postoji i u srpskom jeziku *(ibrik)* i ima značenje: bokast bakren sud sa uskim grlom i poklopcem, za vodu, rakiju i kafu (Vujaklija 2002:311). U prevodu na srpski bi se

mogla upotrebiti i reč *džezva*. Prevodni ekvivalent za ovu odrednicu koji nude Ž. Bujas (1999:283) i M. Benson (1989: 97) je *Turkish coffeepot*. U prevodu na srpski postoji i gramatička greška. Naime, u ovako formulisanoj rečenici imenica *šećer* je direktni objekat glagola *staviti*, iz strukturalnih razloga on mora stajati odmah posle glagola, prilog za mesto *u lonče vrele vode* ne bi se smeo nalaziti između njih. U rumunskoj i engleskoj rečenici ne postoji umetnuti prilog već su imenice *apă fiartă / hot water* i *zahăr / sugar*, u koordiniranoj imeničkoj frazi, u funkciji direktnog objekta glagola *pune / put*.

Prevod *reč za reč* takođe može usloviti greške u kuluturološkoj sferi. Na primer:

(11) a. ...Institutul de Teatru şi Film. (r. 22)
b. ...Akademija za pozorište i film. (s. 24)
c. ...Drama school. (e.23)

Akademija za pozorište i film je kod nas promenila naziv u *Fakultet dramskih umetnosti* 1973. godine. U engleskom jeziku bi bilo bolje upotrebiti neke od prevodnih ekvivalenata ponuđenih kod Bujasa (1999:33): *academy of dramatic art, academy of theatrical arts, school of drama,* iako je i prevod *drama school* uzet iz tog rečnika.

Kontekst je veoma važan element u prevođenju, jer iz njega saznajemo mnoge korisne informacije, relevantne za izbor prevodnog ekvivalenta (Čović 1986:79). Čović ističe da se reč u kontekstu može obogatiti za novo značenje ili nijansu značenja, tj. da proširi svoj semantički obim, ali i ne mora uvek. Najčešće ona može da prođe kroz mnoge kontekste neizmenjena, sa svojim osnovnim, nominativskim značenjem izolovane lekseme u rečniku (Čović 1986:52). Kada se o kontekstu ne vodi dovoljno računa, javljaju se greške poput sledećih:

(12) a. Se vedea în lanul semănat de el şi Tina. (r.52)
b. Zamislio se u polju koje je zasejao zajedno sa Tinom. (s.57)
c. He saw himself in the field sowed by Tina and himself. (e.59)

U ovom kontekstu pogrešno je upotrebljena fraza *zamislio se*, koja nema isto značenje kao u originalu. Umesto nje mogli bismo reći: *Zamislio je sebe u polju koje je posejao s Tinom.* Stil u engleskom prevodu je narušen dvostrukom upotrebom povratne zamenice *himself.* To se moglo izbeći upotrebom relativne rečenice: *He saw himself in the field which he had sown with Tina.*

U sledećoj rečenici imamo primer lažnog para u rumunskom i srpskom jeziku:

(13) a. Au fost acolo timpuri periculoase (after midnight). (r.64)
b. Bila su to opasna vremena (after midnight). (s.71)
c. It was a dangerous time of day (after midnight). (e. 74)

Iz konteksta vidimo da se ne radi o *opasnim vremenima* već o periodu dana što je naznačeno u prevodu na engleski jezik.

U rečenici 14 imamo lažne parove i u srpskom i u engleskom jeziku:

(14) a. La sfârşitul secolului XX, istoricii civilizaciei sunt de acord cu paradigma că acest secol a început, de fapt, prin terminarea primului război mondial. (r.72)
b. Na kraju XX veka, istoričari civilizacije složili su se sa paradigmom da je ovaj vek počeo, u stvari, završetkom prvog svetskog rata. (s. 81)
c. At the end of the 20th century, historians who deal with the history of civilization agree with the paradigm that this century, in fact, started with the end of First World War. (e. 82)

U rumunskom jeziku reč *paradigmă* između ostalog znači i *učenje* (Dex 1998: 748), dok u srpskom *paradigma* znači: *primer za ugled, uzor, uzorak, obrazac* (Vujaklija 2002:643). Longmanov rečnik *English Language and Culture* (1992:957) definiše reč *paradigm* kao: *tipični primer nečega*, a *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (1995:839) kao: *vrsta nečega, obrazac, model*. Ovi lažni parovi nastali su kao rezultat prevođenja modelom *reč za reč*. Umesto njih, na srpskom možemo reći: *stav, teorija*; a na engleskom: *theory, hypothesis*.

4. ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazali su da najčešće greške u prevodu nastaju upotrebom metode *reč za reč*. Ova metoda uslovljava kako stilističke tako i lingvističke greške. Od 14 rečenica iz korpusa u čak 9 rečenica pojavile su se pogrešne kolokacije u prevodu na srpski jezik. Iluzija da je kopiranje sličnih ili istih reči i izraza jedini ispravni put kod prevođenja upravo dovodi do pojave ovakvih grešaka. U prevodu na srpski često su preslikavane i gramatičke konstrukcije koje nisu u skladu s pravilima gramatike srpskog jezika. Na ovaj način se narušava stil. Međutim, prevođenje metodom *reč za reč* nije uvek pogrešno zato što u rumunskom, srpskom pa i engleskom jeziku postoje korespodentne reči s istim ili sličnim značenjem. Vrlina dobrog prevodioca je da prepozna situacije u kojima je doslovan prevod moguć ili poželjan, ali i da izbegne situacije u kojima bi on uslovio pojavu pogrešnih kolokacija ili lažnih parova.

U preostalih 5 rečenica javljaju se greške nastale zbog razlika u kulturama tri jezika i greške usled zanemarivanja konteksta. U procesu prevođenja kontekst ima važnu ulogu zato što on sadrži korisne informacije koje su bitne za izbor odgovarajućeg prevodnog ekvivalenta. Kontekst kao i razlike u kulturi dva jezika ne smeju se nikada izgubiti iz vida. Njihovo zanemarivanje, kao što smo videli iz primera, vrlo često dovodi do konfuznog i nerazumljivog prevoda. Prevod treba da prenese smisao, duh i stil originala, da poseduje prirodnost izlaganja i izazove istovetan utisak (Čović 1986:20).

Prevođenju treba pristupiti kao kompleksnoj filološkoj disciplini, jer prevođenje nije mehaničko prebacivanje reči jednog jezika u reči drugog, već osmišljen i sistematizovan proces.

LITERATURA

Bujas, Ž. (1999). *Veliki hrvatsko-engleski rečnik.* Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Čović, B. (1986). *Umetnost prevođenja ili zanat.* Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Dex - dicționarul explicativ al limbii române. (1998). Bucureşti: Univers enciclopedic. Academia Română Institutul de lingvistică "Iorgu Iordan".

Dictionary of English Language and Culture (1992). London: Longman.

Đorđević, R. (1982). *Uvod u kontrastiranje jezika.* Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Gătăianțu, P. (1995). *Atentat la ordinea publică.* Novi Sad: Libertatea.

Gatajancu, P. (2001). *Atentat.* Novi Sad: Prometej; Uzdin: Tibiscus.

Gătăianțu, P. (2004). *An Assault on the Public Order.* Uzdin: Tibiscus.

Hlebec, B. (1997). *Srpsko-engleski rečnik lažnih parova.* Beograd: Trebnik.

Ivir, Vladimir (1978). *Teorija i tehnika prevođenja.* Sremski Karlovci: Centar Branko Radićević.

Jovanović, M. (1991). *Teorija prevođenja. Praktični deo. Priručnik za engleski jezik.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Klajn, Ivan, Šipka, Milan (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza.* Novi Sad: Prometej.

Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (1995). Oxford: Oxford University Press.

Prćić, T. (1997). *Semantika i pragmatika reči.* Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Sibinović, M. (1979). *Original i prevod. Uvod u istoriju i teoriju prevođenja.* Beograd: Privredna štampa.

Vujaklija, M. (2002). *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta.

DODATAK – REČENICE IZ KORPUSA

Rečenice iz korpusa su izložene po redosledu njihovog pojavljivanja u radu. Slova u zagradama predstavljaju rumunski (r), srpski (s) i engleski (e) jezik, a brojevi označavaju stranice u knjigama gde se mogu naći navedeni primeri. Primeri rečenica koje su analizirane uzeti su iz zbirke kratkih pripovetki *Atentat la ordinea publică (Atentat na javni red / An Assault on the Public Order)* savremenog pisca Pavela Gatajancua i prevoda ove zbirke na srpski (prev. Daniela Popov) i engleski jezik (prev. Mihaela Jorga, udata Lazović).

1. a. Televiziunea, probabil, ar fi fost foarte interesată mai ales mega studiourile mondiale care dispun de informații, influență şi putere. (r. 58)
   b. Televiziji bi ova vest bila još interesantnija, posebno svetskim mega studijima koji raspolažu informacijama, uticajem i moći. (s. 64)

c. The television, especially the world's mega studios which have information, influence and power, would probably be very interested in the news. (e. 67)

2. a. Passolini a încercat un flirt nereuşit cu Napoleon. (r.60)
   b. Pazolini je neuspelo flertovao sa Napoleonom. (s. 66)
   c. Pasolini was unsuccessfully flirting with Napoleon. (e. 69)
3. a. ...care purta un costum punck. (r. 59)
   b. ...koji je nosio odelo punck. (s. 66)
   c. ...who was dressed in punk style. (e. 68)
4. a. Sunt diferite posibilităţi de încheiere a filmului. (r. 44)
   b. Postoje različiti načini za završetak filma. (s. 49)
   c. There are many ways to end a movie. (e. 49)
5. a. Derularea filmului cotidian (r. 24)
   b. Odvijanje savremenog filma (s. 26)
   c. The untanglement of the hunk of everyday life (e. 24)
6. a. ...pe Coasta de Vest unde o perioadă şi-a desfăşurat actvitatea în diferite q cluburi. (r. 67)
   b. ...na Zapadnu obalu gde je, jedno vreme, održavao koncerte po različitim klubovima.(s. 74)
   c. ...to the West Coast where he performed in different clubs. (e. 77)
7. a. Prima senzaţie pe care am avut-o a avut un gust amar. (r. 85)
   b. Moj prvi utisak je bio gorak. (s.91)
   c. The first feeling I had was bitterness in my mouth. (e. 98)
8. a. Aer curat, se aude ciripitul păsărilor. (r. 45)
   b. Čist vazduh i ćarlijanje ptica. (s. 50)
   c. The air was fresh, the chirping of birds could be heard. (e. 50)
9. a. Ei azi fac tot felul de declaraţii la televiziune despre soluţionarea paşnică a ipocriziei. (r. 98)
   b. Oni danas na TV-u izdaju svašta, na primer o miroljubivim mogućnostima hipokrizije. (s. 105)
   c. Today, they make all kinds of declarations about a peaceful solution of hypocrisy. (e. 114)
10. a. Puneţi într-un ibric apă fiartă, zahăr şi când fierbe adăugaţi câte o linguriţă de cafea pentru fiecare oaspete prezent. (r.66)
    b. Stavite u lonče vrele vode, šećera i kada provri dodajte po jednu kašičicu kafe za svaku prisutnu osobu. (s.73)
    c. Put hot water and sugar in a Turkish coffeepot and when the water boils add a tea spoon of coffee for each present quest. (e.76)
11. a. ...Institutul de Teatru şi Film. (r. 22)
    b. ...Akademija za pozorište i film. (s. 24)
    c. ...Drama school. (e.23)

12. a. Se vedea în lanul semănat de el şi Tina. (r.52)
    b. Zamislio se u polju koje je zasejao zajedno sa Tinom. (s.57)
    c. He saw himself in the field sowed by Tina and himself. (e.59)
13. a. Au fost acolo timpuri periculoase (after midnight). (r.64)
    b. Bila su to opasna vremena (after midnight). (s.71)
    c. It was a dangerous time of day (after midnight). (e. 74)
14. a. La sfârşitul secolului XX, istoricii civilizaciei sunt de acord cu paradigma că acest secol a început, de fapt, prin terminarea primului război mondial.
    (r.72)
    b. Na kraju XX veka, istoričari civilizacije složili su se sa paradigmom da je ovaj vek počeo, u stvari, završetkom prvog svetskog rata. (s. 81)
    c. At the end of the 20th century, historians who deal with the history of civilization agree with the paradigm that this century, in fact, started with the end of First World War. (e. 82)

Lazović Mihaela

SOME OBSERVATIONS ABOUT MISTAKES IN LITERARY TRANSLATION FROM ROMANIAN INTO SERBIAN AND ENGLISH

SUMMARY

This work is an attempt to determine and analyze the mistakes made in the process of translation from Romanian into Serbian and English language. The aim of the research is to analyze the mistakes in terms of linguistics and style, to identify the reasons why they occur and to suggest a solution for the problems which arise in the process of translation.

The corpus was chosen from a collection of short stories *Atentat la ordinea publică (Atentat na javni red / An Assault on the Public Order)* written by Pavel Gătăianţu and the translations of the book into Serbian (by Daniela Popov) and English (by Mihaela Lazović).

The results of the analysis have shown that most mistakes occur due to *word for word* translation which causes mistakes in the field of collocations and also introduces false pairs (or false friends). Furthermore, in the process of *word for word* translation the grammatical, i.e. morphological and syntactic structure of the original is transparent. Consequently, the style of the target language is infringed. Nevertheless, the analysis has shown that *word for word* translation is not always incorrect because there are corresponding words with identical or similar meaning in Romanian, Serbian and even English. Some mistakes occur because of cultural differences

between the three nations which have been neglected by the translator. Moreover, the context is very often ignored in the Serbian translation which leads to ambiguity and confusion.

Mistakes presented in this work are very common in the process of translation. This is why translation must be seen as a complex philological discipline, because translation is not just changing words from one language into words of another, but a thought out, systematic process.

Key words: mistakes in the process of translation, *word for word* translation, collocations, false pairs, style, linguistic mistakes, transparent translation, context, cultural differences.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 811.163.41'255.4=135.1

NEKOLIKO PRIMERA LINGVISTIČKO-STILISTIČKE ANALIZE UMETNIČKOG PREVODA SA SRPSKOG NA RUMUNSKI

Marina Puja-Badesku

SAŽETAK

Ova analiza ima dva cilja:

Prvi cilj: da se pomoću kontrastivne analize uporedi tekst originala sa tekstom prevoda. Rezultati ovakve analize se mogu koristiti pri određivanju korektnosti umetničkog prevoda (npr. ekvivalentnost), ali ponavljamo, ne samo radi pravilnog umetničkog prevoda, već i o primeni stilističkih, adekvatnih sredstava, kao što ćemo pokazati na primerima u analizi teksta.

Drugi cilj kontrastivne analize u lingvističko-stilističkoj analizi umetničkog prevoda možemo koristiti u lingvo-didaktici, na univerzitetu, odnosno u lingvo-didaktičkoj sferi. Ovde se ne radi samo o lingvističkim podacima (fonetici, fonologiji, morfologiji, sintaksi, leksikologiji sa semantikom), nego o najvišem nivou upotrebe ovih sredstava, njihovoj stilističkoj upotrebi. Ovde se teži ka tome da studenti treba, ne samo da se pravilno služe jezikom, već ih treba uputiti i na lepotu teksta (na ono umetničko u tekstu), pomoću stilističkih nijansi, a to se može postići samo upotrebom datih stilističkih sredstava.

Ključne reči: kontrastivna analiza, lingvističko-stilistička analiza, umetnički prevod, srpski jezik, rumunski jezik

Primena kontrastivne analize je višestruka, kao što se možemo uveriti na osnovu rezultata pojedinih istraživanja na našem tlu, a i šire.

U ovom ćemo radu demonstrirati primenu kontrastivne analize u lingvističko-stilističkoj obradi umetničkog prevoda sa srpskog na rumunski.

Pod lingvističko – stilističkom analizom podrazumevamo, ne samo čisto lingvističku analizu (fonetsku, morfološku, sintaksičku...), nego pre svega stilističku primenu svih jezičkih elemenata. Znači, ne misli se samo na konkretnu upotrebu lingvističkih sredstava, već, pre svega, na umetnički prihvatljivu varijantu.

Ovakva analiza može imati dva cilja:

Prvi cilj: da se pomoću kontrastivne analize uporede originalni tekst i prevod. Rezultati ovakve analize mogu se koristiti pri određivanju korektnosti književnog prevoda (npr. ekvivalentnost), ali, ponavljamo, ne možemo govoriti samo o korektnosti umetničkog prevoda, već i «iskorišćavanju» stilističkih, adekvatnih sredstava, kao što ćemo pokazati na primerima u analizi teksta.

Ovim se pristupom može stići i do kritike umetničke vrednosti prevoda. Međutim, u ovom se radu nećemo time baviti.

Drugi mogući cilj upotrebe kontrastivne analize u lingvističko-stilističkoj analizi umetničkog prevoda možemo koristiti u lingvo-didaktici, na univerzitetu, na studijama filologije. Ovde se ne radi samo o lingvističkim podacima (fonetici, fonologiji, morfologiji, sintaksi, leksikologiji sa semantikom), nego o najvišem nivou upotrebe ovih sredstava, njihovoj stilističkoj upotrebi. Ovde se teži ka tome da studenti treba, ne samo da se pravilno služe jezikom, već ih treba uputiti i na lepotu teksta (na ono umetničko u tekstu), pomoću stilističkih nijansi, a to se može postići samo upotrebom datih stilističkih sredstava.

U oba slučaja, prvi uslov jeste da se dosledno radi na tekstu, a tome najbolje doprinosi upravo upotreba kontrastivne analize, što znači, da se analiziraju oba teksta, na oba jezika (rumunskom i srpskom), najbolje, reč po reč, «mot-à-mot».

Bez obzira što bi ovde mogli ilustrovati, u oba smera, upotrebu kontrastivne analize u lingvističko – stilističkoj analizi umetničkog prevoda, ograničićemo se na drugu mogućnost, to jest, na primenu kontrastivne analize u lingvističko – stilističkoj analizi umetničkog prevoda u visokoškolskom filološkom studiju, a konkretno, u našem slučaju, na rumunsku filologiju, tj. na studije na Odseku za rumunistiku.

Ova metoda je utoliko važnija zato što se radi o Rumunima iz Srbije, koji ove jezike ne uče kao strane, već jedni - kao maternji, drugi - kao jezik sredine. Podrazumeva se da je ovu metodu teže ili čak nemoguće primeniti na druge studijske grupe, gde studenti moraju savladati i osnove gramatike i leksike (engleska, nemačka, francuska, italijanska filologija itd.).

Odabrali smo ovom prilikom zbirku pripovedaka Aleksandra Tišme, *Hiljadu i druga noć,* koju je izdala Srpska književna zadruga, Beograd, 1987. godine. Na rumunski jezik su dobar deo pripovedaka iz ove zbirke preveli Angel Dumbraveanu (Anghel Dumbrăveanu) i Nebojša Popović, pod nazivom *Devojka iz sna*, štampane u izdavačkoj kući "Libertatea" iz Pančeva, 1989. godine. Radi se o tekstu koji je stilistički neutralan, emocionalno nije previše obojen, nema lirskih pasaža, opisa, iz savremenog je života i tiče se modernog čoveka. Iz ove zbirke odabrali smo pripovetku *Devojka u snu*, u prevodu *Fata din vis*. Ilustracije radi, na samom početku možemo obratiti pažnju na jedan detalj koji otkriva više problema koji nas navode na razmišljanje, ako posmatramo rad sa studentima. Radi se o naslovu koji po našem mišljenju nije adekvatno preveden, jer je originalni naslov *Devojka u snu*, sa predlogom **u**, tako da bi rumunski prevod glasio *Fata în vis*, sa predlogom **în**.

Međutim, Dumbraveanu i Popović su preveli naslov sa predlogom ***iz***, *Devojka **iz** sna -Fata **din** vis* sa predlogom ***din***. Iako fonetski, prevod naslova lepše zvuči, semantički ne odgovara originalu. *Devojka u snu* označava stanje, ona je u snu, sanja; *devojka iz sna* - može biti devojka iz bilo čijeg sna, devojka koju neko sanja. Ne možemo objasniti studentima zašto je tako prevedeno, prevodioci su se, verovatno, rukovodili kriterijumom da to fonetski lepše zvuči, da naslov bude «zvučniji». U svakom slučaju ovakvo poređenje obogaćuje studentska znanja, ne samo jezička, već i njihov osećaj za stilističke nijanse.

Za dalju ilustraciju poslužiće lingvističko-stilistička analiza teksta, s tim da ćemo se ograničiti, pre svega, na leksičko-semantičku stranu teksta, pri čemu se, naravno, ne može zanemariti morfološko-sintaksička analiza (red reči i slično), a od velikog je značaja primena pravopisa. Evo praktičnog primera: "Bio je dovoljno pažljiv posmatrač da zaključi: upravo ga tako devojke ocenjuju." U rumunskom prevodu ne postoje dve tačke ("Era un observator suficient de atent să conchidă că exact aşa îl apreciază fetele."); kod Tišme dve tačke znače nabrajanje i daju jačinu tekstu, u očekivanju nečeg važnog; hteo je «grafički» nešto da obeleži, na šta prevodioci nisu obratili pažnju, ispuštajući iz vida takvu stilističku vrednost. Međutim, prevodioci su u tekstu stavili dve tačke, tamo gde kod Tišme zapravo postoji nabrajanje.

Pisac grafički signalizira pauzu - crtom: pr. „...već kao svršeni pravnik - zamenik javnog tužioca u Sremskom sudu - počeo doživljavati one prijatne bure što ih donosi dodir sa mnoštvom žena." U rumunskom je prevodu stavljen zarez, što opet označava pauzu, ali se ne postiže dubina smisla („...ca, jurist fiind deja, locţiitor al procurorului public la judecătoria raională, să cunoască acele viforniţe plăcute care-i prilejuiau tandre legături cu o mulţime de femei"). Takvih primera ima dosta, ali ih nećemo nabrajati...U drugom pasusu ove pripovetke postoji nekoliko, možemo reći, nepravilnih prevoda: "Počele su mu se dešavati neverovatne stvari: laki i brzi uspesi, nervozne posete lepih udatih žena u njegovom momačkom stanu, telefonski pozivi nepoznatih, pisma, neme ponude u očima šiparica." („Au început să i se întâmple lucruri neverosimile: succese rapide şi uşoare, vizite capricioase frumoaselor femei căsătorite, scrisori, oferte mute în privirile adolescentelor"). U prevodu je ispušteno „u njegovom momačkom stanu", pa proizilazi da je glavni lik pripovetke išao u posetu kaprici oznim, lepim, udatim ženama. Treba istaći još nešto što se tiče prevoda, veoma važno: „u očima šiparica", u prevodu: „în privirile adolescentelor". Kao prvo, oči - na rumunski je ochi. U prevodu stoji „în privirile" što znači „u pogledima", Tišma je u originalnom tekstu koristio žargon šiparica, dok u prevodu stoji adolescentă (reč je o neologizmu, književni je termin i ne pripada žargonu). Kada ne bi postojao ekvivalent u rumunskom jeziku, onda bi bilo logično prevesti ga književnim terminom. Ali, budući da postoji termin *puştoaică*, tako bi ga trebalo i prevesti. Možemo reći da nas je začudilo zašto prevodioci nisu preveli žargonski termin *šiparica* ekvivalentom *puştoaică*, već su upotrebili termin *adolescentă*, što bi na srpskom jeziku značilo

maloletnica. Smatramo da ovakve nepravilnosti i razlike treba predočiti studentima, i objasniti im da postoje adekvatni termini u oba jezika.

Primena kontrastivne analize u lingvističko - stilističkoj analizi umetničkog prevoda sa srpskog na rumunski može se koristiti u istraživanju prevoda, u problemima prevođenja. Uprkos tome, možemo reći da je ova oblast, ipak, nedovoljno istražena, ili da čak možemo govoriti o novoj oblasti, veoma «zahvalnoj« za buduće istraživače i buduća istraživanja.

U našim uslovima, kada studenti znaju oba jezika, oni ne samo da mogu usavršiti maternji jezik, već će usavršiti i drugi jezik. Upotreba kontrastivne analize, koja je čista, precizna, faktografska, je svakako značajna, a da li će prevod biti adekvatan, dosledan ili slobodan, dinamičan ili umetnički, zavisi od samih prevodilaca

LITERATURA

Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" (2005). *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii romane*, II. București: Univers Enciclopedic

Albu, Mihaela; Bunget, Ileana (1996). *Limba română-Limbă străină*. București: Editura didactică și pedagogică.

Bulgăr, Gheorghe (1968). *Limba română. Sintaxa și stilistica*. București.

Colectiv de autori – coord. Valeria Guțu-Romalo (2005). *Gramatica Limbii Române – I - Cuvântul*. București: Editura Academiei Române

Colectiv de autori – coord. Valeria Guțu-Romalo (2005). *Gramatica Limbii Române –II - Enunțul*. București: Editura Academiei Române.

Constantinescu, Dobridor, Gheorghe (1980). *Mic dicționar de terminologie lingvistică*. București: Editura Albatros

Coteanu, Ion; Forăscu Narcisa; Bidu-Vrânceanu, Angela (1985). *Limba română contemporană*. Bucurešt: E.D.P.

Čović, Branimir (1986). *Umetnost prevođenja ili zanat*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Dex - dicționarul explicativ al limbii române. (1998). București: Univers enciclopedic. Academia Română Institutul de lingvistică "Iorgu Iordan".

Đorđević, Radmila (1982). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

Guțu-Romalo, Valeria (1973). *Sintaxa limbii române. Probleme și interpretări*. București.

Ivir, Vladimir (1978). *Teorija i tehnika prevođenja*. Sremski Karlovci: Centar Branko Radićević.

Klajn, Ivan, Šipka, Milan (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

Marcu, Florin (2000). *Marele dicţionar de neologisme.* Bukurešt: Editura Saeculum I.O.
Prćić, T. (1997). *Semantika i pragmatika reči.* Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
Savić, Svenka (1993). *Analiza diskursa.* Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet i autorka.
Sibinović, Miodrag (1979). *Original i prevod. Uvod u istoriju i teoriju prevođenja.* Beograd: Privredna štampa.
Şerban, V. (1975). *Sintaxa limbii române.* Bucureşti.
Tišma, Aleksandar (1987). *Hiljadu i druga noć.* Beograd: Srpska književna zadruga
Tišma, Aleksandar (1989). *Fata din vis.* Novi Sad: Editura Libertatea
Tomić, Mile (1998). *Srpsko-rumunski rečnik.* Temišvar: Savez Srba u Rumuniji
Vujaklija, M. (2002). *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta.

Marina Puia Badescu

SEVERAL EXAMPLES OF LINGUISTIC-STYLISTIC ANALYSIS OF ARTISTIC TRANSLATIONS FROM SERBIAN INTO ROMANIAN

SUMMARY

This analysis could have two goals.

he first goal: to make a comparison between the original text and the text of the translation with the use of constrastive analysis. The results of such an analysis could be used in the determination of the correctness of the artistic translation (e.g. of its equivalence), but – we repeat – not just for the correctness of the artistic translation, but also for the application of stylistically adequate means, as we would show in the examples in the text analysis.

The second possible goal of the use of contrastive analysis in the linguistic-stylistic analysis of the artistic translation could be found in the linguistic-didactics, naturally at the university, or in the linguistic-didactic sphere of the philological studies. Still, it does not concern only the linguistic data (phonetics, phonology, morphology, syntax, lexicology with semantics), but also the highest level of the use of these means, their stylistic usage. In that area, the goal to be achieved is not just that the students should use the language correctly, but also that they should understand the beauty of the text, through stylistic nuances, which can be achieved only with stylistic means.

Key words: contrastive analysis, linguistic-stylistic analysis, artistic translation, serbian language, romanian language

UDK 811.163.41'367
371.3::811.163.41'367

ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ У ПРЕДСТАВЉАЊУ И РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА ИЗ СИНТАКСЕ

Др Љиљана Петровачки
Мр Гордана Штасни

САЖЕТАК

У циљу бољег разумевања различитих граматичких појмова, категорија, потпојмова али и система, неопходна је чешћа примена апликативних метода којима се конкретно остварује принцип очигледности у настави српског језика. Један од начина је и примена метода графичког представљања које омогућавају боље разумевање, примену, повезивање и систематизацију знања. Оваквим се поступцима у настави свих образовних нивоа, у знатној мери, доприноси и организовању проналазачких и стваралачких активности ученика и студената. Стога је у раду презентована одабрана језичка и граматичка грађа из наставе синтаксе за коју су осмишљене и разрађене апликације, засноване на различитим типовима графичких приказа.

Кључне речи: синтакса, методика наставе српског језика, апликација, графички прикази

Један од битних квалитета уџбеника је његов графички дизајн који доприноси прегледности и успешно истиче оно најважније. Компонента која је подједнако битна као и текст, јесте графичко приказивање података. Графички и илустративни аспект излагања језичке грађе сагледава се и у савременој Методици наставе српског језика не само у изради и вредновању уџбеника, већ и приликом израде различитих методичких апликација и за усмене и за писмене презентације. Обично се у методичкој литератури употреба графичких и илустративних средстава означава као примена илустративне методе. Под илустративном методом подразумева се „описивање, анализа и објашњавање појава и предмета помоћу слике, цртежа, графичких приказа" (Малић 1986: 92). У методичкој литератури

се примена графичких приказа података углавном повезује са дидактичким принципом очигледности. Ова се веза, у првом реду, заснива на перцепцији информација које су визуелно осмишљене, организоване и презентоване у другачијем облику од уобичајеног – текста. П. Илић је констатовао да „многи граматички и књижевнотеоријски појмови постају ученицима до краја јасни тек када се види њихов графички приказ" (Илић 1997: 43). Зато су овакви прикази веома пожељни у настави српског језика и граматике. За примену овог дидактичког модела поред методичких постоје важни психолошки и когнитивни разлози.

Приказ непознатих појмова, са којима се ученици али и студенти искуствено или учењем нису сусретали, требало би да буде што конкретнији. Најнепосреднија представа о таквим непознатим појмовима може се најуспешније стећи уколико су у том процесу активирана чула вида и слуха. Визуализација података, дакле, олакшава перцепцију и истовремено подстиче логичке и когнитивне процесе код ученика.

Са когнитивног становишта овакав приказ података захтева активирање одређених мисаоних и логичких механизама. Да би се информације дате у, на пример, табели, обрадиле и транспоновале у целовиту поруку, која се може вербализовати, потребно је да ученици уоче међусобне узрочно-последичне везе међу приказаним подацима, затим да путем асоцијација и аналогија установе везу са сродним подацима и да све уочене елементе синтетишу и апстрахују у квалитетну сазнајну информацију. Ученици у контакту са графичким приказом података нису пасивни посматрачи, они опажају, размишљају, закључују. Такав закључак је резултат њихове умне активности, а то значи да су графички приказан појам свесно и трајно усвојили.

У школским граматикама и приручницима или радним свескама за све узрасте требало би да су графички и илустровани прикази података заступљенији. У њима, нарочито у уџбеницима за средњошколце, преовлађује текст – дакле обиље информација о одређеном граматичком или лингвистичком питању. Схематски и графички прикази само се делимично примењују, углавном у приказу градива из синтаксе.

С обзиром на њихову намену, можемо издвојити два основна типа графичких презентација: први, у виду табела или графикона који се садржајно надовезују на информације дате у тексту, дакле, као допуна тексту. Друга је могућност да се информације садржане у тексту још једанпут графички прикажу.

Сврха првог типа графичких приказа је систематично и прегледно приказивање нових информација у вези са истом темом (нпр. елементи који се набрајају као илустрација за одређена граматичка правила). Овај модел захтева известан степен усвојености знања из дате области, односно на овај се начин ученицима не презентује потпуно ново градиво. Учинак се огледа у следећем: смањује се количина текста, постиже се извесна динамичност и подстиче мисаона и истраживачка активност ученика, јер требало би „читањем" табеле или графикона, те и визуелно одвојене, али на посебан начин повезане податке, мисаоно прерадити

у потпуне информације. Другим типом постиже се прегледнији приказ истих података, што у знатној мери олакшава понављање и утврђивање градива.

Графичким приказима постиже се очигледност захваљујући прегледном и систематичном приказу података. У зависности од природе садржаја, његове комплексности, подаци, на пример, у табели, могу бити организовани тако да се и по хоризонтали и по вертикали добијају одређене информације. Ако је табела у електронском облику, претраге се помоћу одређених команди могу вршити на веома брз и поуздан начин. Осим тога, ова се табела може модификовати и у току излагања додавањем података, нових примера. Она, такође, може бити делимично попуњена, а остатак се препушта ученицима и тада је њена функција двострука – илуструје дати проблем и служи као вежба. Тако се креира и трећи тип графичких приказа који садржи елементе унапред припремљеног приказа и приказа насталог у процесу изучавања наставне грађе. Ипак, важније од свега наведеног, јесте квалитет пласираних информација, нарочито када су у питању компликоване језичке области, попут синтаксе. Сматрамо, такође, да је примена графичких метода неопходна на свим нивоима образовања, а нарочито у универзитетској настави због изузетно сложене материје коју студенти изучавају и усвајају.

ОДАБРАНИ ПРИМЕРИ ТАБЕЛАРНИХ И ГРАФИЧКИХ ПРИКАЗА У НАУЧНОЈ И МЕТОДИЧКОЈ ЛИТЕРАТУРИ ИЗ СИНТАКСЕ

У радовима савремених синтаксичара веома често се користе табеларни и други графички прикази (схеме, дијаграми, графикони) за илустрацију одређених синтаксичких структура. Тако су, на пример, у раду *Хетерофункционална координација* проф. Љубомира Поповића табеларни прикази доследно интегрисани и прожимају целокупан садржај (Поповић 2003: 2-54). Како је у сажетку овога рада наведено – типови координирања конституентских јединица са различитом синтаксичком функцијом се „наводе, илуструју, објашњавају", што указује и на место графичких приказа у структури рада и на њихову функцију. А функција им је приказ синтаксичких и семантичких анализа уз навођење података о дискурсној и прагматичној вредности одређених конституената. Тежиште је управо на приказивању различитих могућности граматикализације одредбених вредности реченичних чланова.

Пример 1.
Лепа игра завођења и нећкања се развија *преко телефона, током шетњи* или *у кафеима.*

Погледајмо како је из дате реченице, у табели, представљена и објашњена координација прилошких одредби са различитим одредбеним функцијама (*...преко телефона, током шетњи или у кафеима*: начин, време, место), дакле, хетерофункционална координација!

Синтаксичка анализа:

Израз	*преко телефона*	*током шетњи*	*у кафеима*
Семантички тип јединице	Справа која служи да се оствари посредни комуникативни контакт	Активност (подразумева се: која се одвија у времену)	Конкретни појам са унутрашњошћу (и са одређеном наменом)
Синтаксичка јединица[1]	Именица	Именица	Именица
Морфосинтаксичко кодирање	*преко* + Г	*током* + Г	*у* + Л
Употребна вредност конституената	Прилошка, и то начинска	Прилошка, и то временска	Прилошка, и то месна
Дијагностичко питање за синтаксичку функцију	Како/на који начин се одвија игра?	Када/којом приликом се одвија игра?	Где се одвија игра?
Синтаксичка функција	ОДРЕДБА ЗА НАЧИН	ОКОЛНОСНА[2] ОДРЕДБА ЗА ВРЕМЕ	ОДРЕДБА ЗА ЛОКАЦИЈУ
Дистрибуција (виша јединица)	Kl „развијати се" РМС →„развити се" 4.а		

У овом се случају ефикасност табеларног приказивања огледа у могућности да се дати подаци могу на различите начине комбиновати и тако откривати одређене синтаксичке особености анализираног примера. Као што се може видети, у првој вертикалној колони наведени су елементи анализе који су применљиви и у другим синтаксичким анализама и приказима. Систематичност произилази из доследне обраде елемената анализе на јединствен начин, као и међусобним повезивањем јединица анализе. Прегледност је постигнута одвојеним приказом јединица анализе – језичких модела и описа који се на њих односе. Визуелни ефекти: различит тип слова, болд, курзив, нормал, велика слова и мала слова – сврсисходно су употребљени. Поједини елементи истакнути су подвлачењем и сенчењем одабраног реда. Хијерархијско устројство информација у табели

[1] Аутор даје следеће објашњење: овде се мисли на тип центричне јединице (у овом случају: именица) а не на њену употребну форму, која се добија морфосинтаксичким кодирањем (у овом случају: предлошко падежна (а не: падежна) јединица) (Поповић 2003: 8).

[2] Поповић термин *околносна* одредба за време употребљава „у смислу да је ситуација означена клаузом временски везана за реализацију ситуације означене одредбом; хронолошка одредба за време, нпр., *петком*, не би одговарала овом низу"(Поповић 2003: 8).

праћено је одговарајућим визуелним ефектима: примарна информација – синтаксичка функција одабраних језичких модела – веома је истакнута у односу на остале: дата је у засенченим пољима и написана великим словима. Ако пратимо само оне делове текста написане курзивом, прво по вертикали, добијамо следеће специфичне податке: *преко телефона – преко* + Г; *током шетњи – током* + Г, *у кафеима – у* + Л: симболички запис језичког модела, али истовремено тип и структуру предлошко падежне конструкције. Желимо само да укажемо на различите могућности „читања" добро осмишљене табеле и на то да је илустрација у овом случају у функцији научног описа, део је научне апаратуре.

Сличне типове табела, само нешто једноставније, користио је Љ. Поповић и у средњошколској граматици за представљање синтаксичког градива (Станојчић, Поповић 1999). Поред табеларног представљања, коришћени су и дијаграми, који су прикладни за очигледно представљање структура различитих синтаксичких јединица, конструкција и реченица. Аутор је тежио да све синтаксичке јединице и конструкције буду системски и прегледно детаљно анализиране, и са граматичког и комуникативног аспекта, а табеле и дијаграми су се показали као веома ефикасна и економична графичка решења за систематске синтаксичке анализе. Примењујући сличне моделе табела и дијаграма, у настави синтаксе у средњој школи, могу се са ученицима успешно сагледавати различите конструкције синтаксичких јединица. То је показано то у методичким апликацијама Љ. Петровачки (Петровачки 2000).

Пример 2. Реченица: На Титанику се налазио и један Србин.

Табела

Приказ реченице као морфосинтаксичке ниске

Морфо-синтаксичке речи	**На**	**Титанику**	**се налазио**	**и**	**један**	**Србин**
Врста и подврста речи	предлог (са лок.)	властита именица	повратни лични глагол	речца (за истицање)	број	властита именица
Класификационе категорије		м. род				м. род
Лексема	„на"	„Титаник"	„налазити се"	„и"	„један"	„Србин"
Граматички облик (морфолошке категорије)		у локативу једнине	у 3. лицу једнине м. рода потврдног перфекта		у ном. једнине м. рода	у ном. једнине м. рода

Дијаграм
Приказ синтаксичке структуре комуникативне реченице
(*На Титанику се налазио и један Србин.*)

Комуникативна функција:

Обавештење
обавештајна комуникативна реченица
„налазити се“

На Титанику	**се налазио**	**и**	**један Србин.**
ДОПУНА ЗА МЕСТО	ПРЕДИКАТ	и	СУБЈЕКАТ
на + именица „Титаник“ у лок. јед **На Титанику**	повратни глагол „налазити се“ у 3. л. јед. м. род повратног перфекта **налазио се**	посебно истицање	именичка синтагма „Србин“ **један Србин**
			АТРИБУТ: број „један“ у ном. једнине м. род
			ГЛАВНА РЕЧ: именица „Србин“ у ном. једнине м. род

Као што се на основу табеларне представе и упоредног дијаграмског рашчлањавања дате реченице може видети, ученици сагледавају реченицу и њене конституенте и са морфолошког, синтаксичког и прагматског аспекта. Свака употребљена реч назначава се и као лексема, у основном облику, и тако се успостављају везе и са речником. Сагледавајући реченицу као морфосинтаксичку ниску, ученици морају да обрате пажњу на граматичке и класификационе категорије речи које и омогућују смисаоно повезивање у реченицу и остваривање одређених синтаксичких функција. Овакав, интегрални приступ синтаксичким јединицама, ученицима на очигледан начин илуструје реализацију синтаксичких јединица у комуникацији и конкретне начине функционисања језика.

Пример 3. Реченица о вирусу:

Знао је да је све веће од њега, али га та неправда није бринула јер је био јачи од свега што је живело[3].

Пример бр. 3 *Приказ једне синтаксичке анализе реченичног комплекса са интеграцијом*

		Тип реченице	Независна/ зависна	Главна/ споредна	Зависна од	Управна за	Напоредна са... и то...
1.	знао је (вирус)	обавештајна	независна	једна од главних	-	управна за (2)	напоредна са (3) и то супротна
2.	да је све веће од њега	изрична	зависна	једна од споредних	зависна од (1)	-	-
3.	али га та неправда није бринула	обавештајна	независна	једна од главних	-	управна за (4)	напоредна са (1) и то супротна
4.	јер је био јачи од свега	узрочна	зависна	споредна	зависна од (3)	управна за (5)	-
5.	што је живело	односна	зависна	споредна	зависна од (4)	-	-

Графичко представљање једне сложене реченичне конструкције, видимо, захтева сукцесивно решавање низа појединачних синтаксичких проблема. У вишеструко сложеним реченицама, ученици или студенти уочавају већи број независних и зависних реченица и треба да им одреде врсту, значење и функцију. Зависне реченице одређују као конституентне више јединице. На овој табели, међутим, студенти откривају врсте односа међу реченицама овог сложеног реченичног комплекса са интеграцијом који као и међу осталим синтаксичким јединицама могу бити подређени, надређени и напоредни. Табеларни приказ ове реченице на врло мало простора очигледно и систематично презентује свеобухватну синтаксичку анализу.

Оваква анализа и њен графички приказ захтева разумевање, примену и повезивање обимног знања из синтаксе и семантике приликом решавања конкретних проблема дате реченице, па се активност студената може методички окарактерисати као специфично учење путем откривања и решавања проблема, што спада у највише облике учења.

[3] Реченица прилагођена на основу *Пролога* романа Б. Пекића *Беснило*.
Пекић, Б. (1985): *Беснило*, Београд, БИГЗ

ЗАКЉУЧАК

У овом раду заговарамо примену савремене наставне методе засноване на моделима разноврсних графичких приказа. Посебно истичемо важност примене ове методе у настави српског језика и граматике на свим образовним нивоима због: прегледности, систематичности, поступности, очигледности у приказу пажљиво одабраних информација, важних карактеристика графичких модела. Битни су, такође, и когнитивни, психолошки и методички разлози. Наиме, визуализацијом података олакшава се перцепција услед активираних чула, а уочавањем узрочно-последичних веза међу графички приказаним подацима путем асоцијација и аналогија долази до бољег разумевања различитих језичких појмова, категорија, потпојмова и система.

Овом се методом, сматрамо, постижу извесни васпитно-образовни ефекти који доприносе развоју ученичких способности, јер различити графички прикази подстичу аналитичност, систематичност и сагледавање информација у систему.

ЛИТЕРАТУРА

Илић, Павле (1998). *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Нови Сад: Змај.

Malić, Josip (1986). *Koncepcija suvremenog udžbenika*. Zagreb: Školska knjiga.

Петровачки, Љиљана (2000). *Синтакса у настави српског језика и књижевности.* Нови Сад: Змај.

Popović, Ljubomir (2003). Heterofunkcionalna koordinacija. *Književnost i jezik*. L/1-3, Beograd, 2–53.

Поповић, Љубомир (2004). Табеларни метод анализе дефиниција и дефиниционих комплекса и његова примена на дефиниције граматике и њених дисциплина, *Научни састанак слависта у Вукове дане, Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика (3)*. Београд. 9-93.

Станојчић, Живојин и Поповић, Љубомир (1999). *Граматика српскога језика,* уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ljiljana Petrovački, Gordana Štasni

SUMMARY

The frequent use of applicable methods is necessary in the teaching of Serbian language and grammar. The main reason is improving the pupils' understanding of many different linguistic terms, categories, subcategories and systems. The methods of graphical presentation provide better understanding, application, connection and systematization of knowledge. The different kinds of graphical presentations such as schemes, tables, diagrams, graphics etc. have influence on the development of pupils' and students' capacity to synthesize, analyze, systematize and acquire information and facts in the micro and macro-entity. Such teaching proceedings encourage pupils and contribute to advancement of their creative thinking. Therefore, this paper creates and worked out different applications based on different types of graphical presentation in order to explain selected syntactic material.

UDK 371.3:811.133.1

ЈЕЗИЧКИ НИВОИ У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Наташа Радусин

САЖЕТАК

У савременом француском језику нарочито је заступљено ситуационо раслојавање језика на основу кога се разликују различити језички нивои (фамилијарни, свакодневни, неговани језички ниво и др.). Иако у француској лингвистичкој литератури подела на језичке нивое није усаглашена, неоспоран је њен значај у свим доменима примењене лингвистике. У области учења француског као страног језика, у циљу развијања усменог разумевања и изражавања, нужно је истаћи како системске тако и прагматичке разлике међу различитим језичким нивоима. На тај начин, поред стицања знања језичког система, развија се и знање употребе језика на основу кога се одабир језичког варијетета прилагођава условима језичког и нејезичког контекста конкретног говорног чина и говорне ситуације.

Кључне речи. Ситуационо раслојавање језика, француски језик, језички нивои.

Поједина језичка раслојавања имају различит значај за утврђивање говорних варијетета у различитим језицима. Тако је у савременом италијанском језику нарочито значајно територијално раслојавање, у енглеском социјално раслојавање, а у француском је то ситуационо раслојавање [Gadet 1996a: 24; Gadet 2001: 65]. Такође, поједина језичка раслојавања еволуирају и мењају свој значај кроз историју језика. Франсоаза Гаде објашњава да је, у француском језику, у XIX веку, нарочито било заступљено територијално раслојавање, затим је било истакнуто социјално раслојавање, док се данас смањују разлике у говору између различитих друштвених слојева, а истиче се ситуационо раслојавање језика [Gadet 2001: 65].

Како би се предочиле неке разлике у изговору, проистекле из ситуационог раслојавања у савременом француском језику, довољно је навести опште познати пример који даје Пјер Леон: „On ne parle pas de la même manière du haut d'une chaire ou d'une estrade, ou même tout simplement au bureau, et à la maison, dans sa famille ou avec de bons copains. Pour prendre un exemple caricatural, je peux dire: *Je ne sais pas*, en prononçons toutes les syllabes. Mais dans la conversation ordinaire, je dirai: *Je n'sais pas*. Un peu faitigué ou assez détendu: *Sais pas*. Un peu plus encore: *Pas*. Et vraiment très 'relax': *P...!*"[1] [Léon 2002: 15].

Говорни варијетети, који настају ситуационим раслојавањем језика у француском језику, класификују се традиционално, како то наводи Франсоаза Гаде, у „језичке нивое" [Gadet 1997: 11]. Тај термин је заступљенији од термина као што су „стил", „жанр", или „регистар", који се везују за америчку или британску социолингвистичку традицију. Иако је та тематика и раније била обрађивана у француској стилистици, „језички нивои" помињу се интензивно почев од шездесетих година прошлог века у француској стручној литератури из примењене лингвистике која се бави учењем француског као матерњег и као страног језика, затим, лексикографијом, проблемима превођења, компаративном стилистиком, социолингвистиком.

С обзиром на то да нас највише занима учење француског као страног језика, овде ће бити дат један пример обрађивања ове тематике у педагошке сврхе. У једном педагошком водичу, намењеном професорима француског као страног језика, објављеном 1971. године[2], једна од тема била је и хетерогеност савременог француског језика и значај њене заступљености у настави. Познавање језичких нивоа важно је за добро владање страним језиком јер је свака употреба језичког нивоа стилски маркирана, али треба одговорити на важна питања: колико заправо има језичких нивоа?; како их разграничити?; који језички ниво треба да буде заступљен у настави?; да ли остали језички нивои треба да буду занемарени?; која је разлика између писаног и говорног језика?

У наведеном водичу за наставу француског као страног језика, Колет Стурдзе (Colette Stourdzé) и Меј Коле-Асан (May Collet-Hassan) објавили су чланак у којем су, на сажет и поједностављен начин, покушали одговорити на нека од ових питања [Stourdzé 1971: 38-44]. Основна подела заснована је на савремени језик (фр. *langue contemporaine*), у усменој и писаној употреби, и класични језик (фр. *langue classique*), очуван у делима француске класичне књижевности. Приликом учења страног језика, уколико желимо да остваримо

[1] „Не говоримо на исти начин са постоља неке катедре или подијума, или пак, једноставно речено, у канцеларији, код куће, са фамилијом или добрим другарима. Ево да наведем један карикирани пример: ја могу рећи: *Je ne sais pas*, изговарајући све слогове. Међутим, у свакодневном разговору, рећи ћу: *Je n'sais pas*. Помало уморан или прилично опуштен: *Sais pas*. Још мало више: *Pas*. А заиста врло опуштен: *P...!*"

[2] „Guide pédagogique pour le professeur de français langue étrangère" (rédigé sous la direction d'André Reboullet), Hachette, Paris, 1971

успешну комуникацију, један од услова јесте да нам једини ослонац у сваком тренутку буде савремени језик.

Савремени језик се, према подели коју дају Стурдзе и Коле-Асан, грана на три нивоа: народни језик (фр. *langue populaire*), *le bon usage*[3] и савремени књижевни језик (фр. *langue littéraire*). У оквиру савременог језика, народни и књижевни језик опречно стоје један наспрам другог, а главни критеријуми установљених разлика засновани су на различитом степену учености говорника и спонтаности у њиховом изражавању. Стурдзе и Коле-Асан, прилично уопштено, приписују народни језик искључиво говорницима који углавном нису стекли средњошколско образовање и чије изражавање не одговара стандарднојезичким нормама [Stourdzé 1971: 39].

Између народног и књижевног језика стоји непрецизно дефинисан језички ниво који Стурдзе и Коле-Асан називају „le bon usage", а који се дели на три поднивоа: такозвани фамилијарни језик (фр. *langue familière*), свакодневни језик (фр. *langue courante*) и неговани језик (фр. *langue soutenue*). Фамилијарни језик је одређен као „une sorte de langue populaire 'filtrée' grâce à des habitudes acquises par l'éducation"[4] [Stourdzé 1971: 40]. У учењу француског као страног језика највише пажње треба посветити управо језичком нивоу „le bon usage", а, у оквиру њега, свакодневном језику, његовим језичким особитостима (фонетским, морфолошким, лексичким и синтаксичким), као и говорним ситуацијама у којима се користе различити језички поднивои.

Нарочито је важно уочити најистакнутије разлике између следећих језичких нивоа: савремени/класични језик, народни/књижевни језик, фамилијарни/негован језик. У народном говору спонтаност је највише изражена, док форма изражавања у савременом књижевном језику, ма колико год може изгледати спонтана, увек произлази из ауторовог труда да, опонашањем неких опште препознатљивих говорних одлика, евоцира друштвену средину у одређеним просторним и временским оквирима. Основна разлика између фамилијарног и негованог говора види се, такође, у спонтаности израза која је у великој мери присутна у фамилијарном говору под утицајем народног језика, док је у негованом говору замењује изналажење сложенијих облика изражавања под изразитим утицајем књижевног језика. Непримерен језички ниво у одређеној говорној ситуацији може допринети томе да звучимо претенциозно или просто, иронично и сувише углађено или вулгарно и непристојно, па је самим тим ометена и комуникација, те се овој проблематици мора посветити посебна пажња у настави страних језика.

Франсоаза Гаде, критикујући овакав и сличан приступ класификацији језичких нивоа у француском језику, наводи да се најчешће прави разлика из-

[3] Термин „le bon usage" остаће у овом раду сачуван на француском језику јер није пронађен одговарајући превод на српски језик.

[4] „... врста народног језика који је 'пречишћен' захваљујући навикама стеченим током школовања"

међу три или четири језичка нивоа који се јасно не дефинишу. Овде ће бити побројани сви називи које она наводи да се срећу у лингвистичкој литератури која се бави том тематиком [Gadet 1996a: 24-25]. Називи језичких нивоа биће преведени на српски језик да би се показала сва њихова неусаглашеност, а самим тим, и сложеност ове проблематике како у настави француског као страног језика, тако и у свим доменима примењене лингвистике. Дакле, језички ниво може бити:

1) фр. *soutenu* - „узвишени" (фр. *soigné* - „префињени", фр. *recherché* - „помно одабрани", фр. *élaboré* - „разрађени", фр. *châtié* - „дотеривани", фр. *cultivé* - „неговани", фр. *tenu* - „углађени", фр. *contrôlé* - „контролисани");

2) фр. *standard* - „стандардни" (фр. *standardisé* - „стандардизовани", фр. *courant* - „свакодневни", фр. *commun* - „општи", фр. *neutralisé* - „неутрализовани", фр. *usuel* - „уобичајени");

3) фр. *familier* - „фамилијарни" (фр. *relâché* - „опуштени", фр. *spontané* -„спонтани", фр. *ordinaire* - „обични");

4) фр. *populaire* - „народни" (фр. *vulgaire* - „народни").

Погрешно је исувише поједностављено схватити поделу на језичке нивое, као јасно разграничене, хомогене, статичке категорије, помоћу којих се исти семантички садржај може идентично исказати на више начина у зависности од говорне ситуације. Не треба заборавити да и сама форма носи одређено значење и експресивност, те да стилистички синоними нису нужно апсолутни синоними: „chaque fois qu'il existe différentes façons de dire la même chose, il doit y avoir du sens derrière cette variation, et chaque fois qu'un groupe social est caractérisé par une variante donnée, alors cette variante constitue un enjeu sociolinguistique"[5] [Calvet 1999: 89].

Видећемо како се диференцирању језичких нивоа приступа у лексикографији. Разлику између говорних варијетета на лексичком нивоу у француском језику можемо уочити веома лако ако отворимо већину једнојезичних француских речника. Тако, на пример, у предговору електронског издања речника „Le Nouveau Petit Robert" (верзија 2.1) из 2001. године, који су написали Жозет Ре-Дебов (Josette Rey-Debove) и Ален Ре (Alain Rey), истиче се следеће: „Refusant l'autocensure d'une norme rigoureuse - il incombe au Dictionnaire de l'Académie française de remplir ce rôle - le Nouveau Petit Robert se devait de noter pour son lecteur les valeurs sociales d'emploi des mots et des sens. Valeurs inscrites dans le temps, d'abord."[6] Иза већине одредница, у наведеном речнику, дато је обавештење о

[5] „сваки пут када постоје различити начини да се искаже исто значење, мора да се крије одређен смисао иза те варијације, и сваки пут када неку друштвену групу одликује нека дата варијанта, онда та варијанта има социолингвистички значај"

[6] „Одбијајући аутоцензуру ригорозне норме - дужност је Речника Француске академије да испуни ту улогу - речник *le Nouveau Petit Robert* задао је себи задатак да читаоцима предочи друштвене вредности употребе речи и значења. Вредности чији је траг, пре свега, утиснут у времену."

њиховој употреби, указујући, при том, на различите врсте функционалног раслојавања, као што су дисциплинарно или професионално (нпр. *astron.* - појам из астрономије, *écol.* - појам из екологије, *inform.* - појам из информатике, итд.) и ситуационо раслојавање (нпр. *fam.* - фамилијаран израз), затим, социјално раслојавање (*arg.* - арго, *pop.* - народни израз) и територијално раслојавање језика (*dial.* - дијалектизам, *région.* - регионализам). Уз поједине категорије, дају се детаљнија обавештења о употреби, као нпр. за фамилијарни језик уз који стоји следеће објашњење: „usage parlé et même écrit de la langue quotidienne: conversation, etc., mais ne s'emploierait pas dans les circonstances solennelles; concerne la situation de discours et non l'appartenance sociale, à la différence de pop."[7], а на другом месту се додаје да је то говор „qu'on emploie naturellement en tous milieux dans la conversation courante, et même par écrit, mais qu'on évite dans les relations avec des supérieurs, les relations officielles et les ouvrages qui se veulent sérieux"[8]. У предговору истог речника, „Le Nouveau Petit Robert" (верзија 2.1, 2001.), за народни говор даје се следеће објашњење: „réservé aux emplois qui dénotent une scolarisation insuffisante dans certains milieux sociaux défavorisés"[9]. Поред бројних критика оваквог приступа[10], огромна је и корист коју он пружа, како за изворне говорнике француског језика, тако и за оне који га уче као страни језик, јер се тако, између осталог, стиче увид у хетерогену језичку структуру и развија се компетенција комуникације.

Под утицајем наведеног приступа описивања језичких нивоа у једнојезичним француским речницима, у настави француског као страног језика била је, углавном, искључиво заступљена лексика у различитим језичким нивоима, а биле су занемарене разлике у граматичкој и фонетској структури. Таква ограниченост би значила да постоји извесна лекичка аутономија у сваком језичком нивоу, док се граматичка и фонетска структура не мења [Gadet 2001: 65]. То, наравно, не може бити тачно, те, приликом описа језичког раслојавања, разлике

[7] „ ... употреба свакодневног говора у усменом, па чак и писаном облику: разговор итд., али која се не би користила у свечаним приликама; тиче се говорне ситуације, а не друштвене припадности, за разлику од народног говора"

[8] „ ... који се природно користи у свим срединама где се води свакодневни разговор, чак и у писаном облику, али који се избегава у односима са надређенима, у званичним сусретима и у делима која су писана у озбиљном тону"

[9] „ ... односи се на употребу која одаје недовољан ниво образовања у извесним дефаворизованим друштвеним срединама" (*дефаворизоване друштвене средине* је еуфемизам који у француском језику означава сиромашни друштвени слој)

[10] Франсоаза Гаде их је у једном свом чланку овако резимирала: 1) норма никад није јасно истакнута; 2) не спомиње се неговани говор (фр. *langue soutenue*), већ само књижевни језик (фр. *langue littéraire*), дакле, упућује се првенствено на писану форму; 3) не постоји симетричност између оног што се сврстава на врх или на дно друштвене скале (ово друго је заступљеније); 4) неподударност одредница за једну те исту реч у различитим речницима [Gadet 1996a: 18]. Не улазећи у детаљнију расправу о (не)оправданости датих замерки, можемо само рећи да је последња опаска тачна, али то зависи и од године издања речника јер се језик непрестано мења и развија, што поједини речници, мање или више, успевају да прате.

које проистичу из осталих структура језичког система, нарочито фонетско-фонолошког, не смеју бити занемарене јер управо те разлике недвосмислено указују на то о ком је језичком нивоу реч: „la notion de 'niveaux de langue' [...] a assez vite pénétré dans le monde de l'enseignement, sous une forme très appauvrie, à peu près uniquement préoccupée de lexique. [...] Il est rare qu'il soit question d'autres formes grammaticales, et le plan phonique est complètement laissé à l'écart dans cette présentation: les grammaires ne parlent ni de liaison, ni de 'e' muet, ni d'intonation, ni de simplifications consonantiques, pourtant phénomènes décisifs dans la reconnaissance par le locuteur de ce que les grammairiens traitent comme des niveux de langue."[11] [Gadet 2001: 64]

У учењу страног језика, да би се остварила што успешнија и равноправнија комуникација, поред стицања знања језичког система, неопходно је паралелно развијати и компетенцију комуникације, односно, употребе језика која нам омогућава да бирамо, комбинујемо, користимо језичка средства, којима потенцијално располажемо, а у складу са контекстом и условима говорне ситуације. Наиме, ниједан језик нема хомогену, униформну структуру, већ свака његова реализација, у виду говорног чина, прилагођава се условима језичког и нејезичког контекста у којима се одвија конкретан говорни догађај. Нејезички контекст говорне ситуације чине следећи нејезички елементи: физички (место, време и околности говорне ситуације), физиолошки, психолошки и социокултурни елементи, затим, говорне и друштвене улоге учесника у говорном догађају, тема и повод успостављања комуникације, и сл. [Радовановић 2003: 162]. Дакле, сваки језик поседује репертоар говорних варијација, различитих системских и функционалних одлика, чија се употреба усклађује са контекстом говорне ситуације на основу знања прагматичких правила која се, приликом учења страних језика, усвајају претежно експлицитно. Уколико дође до тзв. замене кôда, тј. неприкладне употребе говорног варијетета у одређеној говорној ситуацији, настаје „шум" у комуникацијском каналу, односно, препрека у правилном разумевању поруке[12] [Радовановић 2003: 168]. Приликом учења француског као страног језика, како би се развила такозвана лингвистичка или говорна стратегија помоћу које се врши промена кôда, односно, адекватан избор језичког средства у складу са условима говорне ситуације, неопходно је у

[11] „појам 'језички нивои' [...] веома је брзо усвојен у домену наставе, и то у врло осиромашеном облику, заокупљен углавном искључиво лексиком. [...] Ретко је реч о другим граматичким облицима, а фонетски план је сасвим занемарен у том представљању: у граматикама се не говори ни о везивању, ни о немом 'е', ни о интонацији, ни о поједностављивању сугласника, мада су то одлучујући фактори које говорник разазнаје у ономе што граматичари називају језичким нивоима."

[12] „Шум" се може појавити у језичком контексту (неједнако познавање језичког кôда међу учесницима говорног догађаја), али и у нејезичком контексту у виду физичких сметњи (бука, шуштање и сл.), физиолошких сметњи (болест, оштећење чула слуха и сл.), психичких сметњи (недовољна пажња и мотивисаност), социокултурних сметњи (незнање, предрасуде, заблуде и сл.) које мање или више отежавају процес споразумевања [Радовановић 2003: 147-148].

настави истаћи нарочито значајно ситуационо раслојавање савременог француског језика, те анализирати како системске (фонетско-фонолошке, морфолошке, лексичке и синтаксичке), тако и прагматичке разлике међу различитим језичким нивоима.

БИБЛИОГРАФИЈА

Calvet, Louis-Jean (1999). *L'argot*. Paris: Presses Universitaires de France, Collection «Que sais-je?».

Gadet, Françoise (1996a). Niveaux de langue et variation intrinsèque. *Palimpsestes*. Paris: Presses de la Sorbonne Nouvelle. X: 17-40.

Gadet, Françoise (1996b). Variabilité, variation, variété: le français d'Europe. *Journal Of French Language Studies*. Cambridge: Cambridge University Press. VI/1: 75-98.

Gadet, Françoise (1997). *Le français ordinaire.* Paris: Armand Colin.

Gadet, Françoise (2001). Enseigner le style. *Oral: variabilité et apprentissage, Le français dans le monde.* Paris: Hachette, Collection Recherches et Applications. 62-68.

Le Nouveau Petit Robert (2001), CD-ROM, version électronique 2.1, dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française.

Léon, Pierre-R. (1971). Aspects phonostylistiques des niveaux de langue. *La grammaire du français parlé, Le français dans le monde*. Paris: Hachette, Collection Recherches et Applications. 149-159.

Léon, Monique et Pierre (2002). *La prononciation du français*. Paris: Éditions Nathan, Collection Linguistique 128.

Радовановић, Милорад (2003). *Социолингвистика*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Stourdzé, Colette; Collet-Hassan, May (1971). Les niveaux de langue. *Guide pédagogique pour le professeur de français langue étrangère*. Paris: Hachette. 38-44.

Nataša Radusin

LES NIVEAUX DE LANGUE DANS L'ENSEIGNEMENT DU FLE

RÉSUMÉ

En français, la variation situationnelle (stylistique ou diaphasique) représente un élément majeur de la variation langagière. Les variétés qui correspondent à certaines conditions situationnelles de l'acte de parole sont décrites à l'aide des notions de „registres" ou de „niveaux de langue" qui sont, à leur tour, définis par les traits structuraux (phonétiques, morphologiques, lexicologiques et syntaxiques) et pragmatiques. La notion de niveaux de langue (langue familière, courante, soutenue, etc.) est introduite afin de rendre compte de l'hétérogénéité de la langue. Chaque locuteur dispose de plusieurs styles d'expression orale dont le choix est fait en corrélation avec le contexte linguistique et extra-linguistique de l'acte de parole (la situation concrète dans laquelle les locuteurs se trouvent, l'interlocuteur auquel ils s'adressent, le sujet dont ils parlent, etc.). Malgré le fait que les linguistes ne sont pas d'accord au sujet du nombre des niveaux de langue et de leur hiérarchie, la variation situationnelle joue un rôle primordial dans tous les domaines de la linguistique appliquée (la lexicographie, la traduction, la stylistique comparée, l'enseignement du FLM et du FLE, la sociolinguistique, etc.). Dans l'enseignement du FLE, pour que la représentation de l'usage du français ne soit pas appauvrie, le rôle de la variation situationnelle doit trouver la place qu'il mérite: c'est la clé d'une bonne conduite du développement de la compréhension et de l'expression orales en FLE.

Mots clés: variation langagière situationnelle (stylistique ou diaphasique), français, niveaux de langue

UDK 811.163.41'374

ПРИНЦИПИ ЗА КОЦИПИРАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ МИНИМАЛНОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

Јасмина Дражић

САЖЕТАК

У раду се дефинишу основни параметари за израду Минималног речника српског језика као страног у електронској форми. Лексичка грађа која постоји у писаној форми, методолошки, стручно и систематски селектована, послужиће као база за електронско претраживање лексикона, при чему ће се водити рачуна о лексичкој и семантичкој организацији лексичког система, његовим граматичким компонентама и савременим методичким моделима за усвајање лексике у уџбеницима.

Кључне речи: лексема, српски језик као страни, речник, семантика

1. УВОД

С обзиром на то да **лексички приступ** учењу страног језика у последњих двадесет година добија све више на важности у европској наставној пракси (уп. Blagus, 2005: 262, према Cunningsworth, 1995), оправдано је да се лексички фонд намењен учењу језика систематски представи у складу са потребама и захтевима савремених корисника. Циљ рада је да се установе основни параметри за конципирање електронског минималног двојезичног речника српског језика.

2. МИНИМАЛНИ ЈЕДНОЈЕЗИЧНИ ТЕМАТСКО-ТЕРМИНОЛОШКИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

2.1 Речник за лексички обим предвиђен за ниво Б1 – праг знања[1] за српски језик као страни[2], треба да уважи следеће компоненте:

1. поставке савремене **комуникативне методе** у учењу страног језика, која почива на принципима когнитивне психологије и теорији говорних чинова, а чије је основно начело што ефикасније стицање комуникативне компетенције[3] (уп. Точанац, 1997: 50);

2. установљени језички (граматички и лексички) оквир од стране компетентног ауторитативног тима стручњака за европске језике[4], у којем је приступ језичкој грађи превасходно одређен **тематским (прагматичким) критеријумом**;

3. **теоријски оквир** који подразумева „хијерархијски засновану устројеност и међузависност дела ванјезичке стварности, [...] и дела лексикона који је одсликава..."(Прћић, 1997: 95);

4. специфичне социокултуролошке феномене једног језика.

2.2. Праг знања дефинише се као онај ниво знања језика који кориснику омогућује довољан степен комуникативне компетенције за остваривање контакта са средином (L1) у којој живи и ради и испод којег се не може очекивати успешна комуникација. Поред нормативних оквира за стицање граматичке, комуникативне и социокултурне компетенције, праг знања садржи и индекс речи употребљених у примерима који прате претходно постављене захтеве (Суботић, 2004: 173).

2.3. Овај попис речи искоришћен је за израду **Минималног тематско-терминолошког речника српског језика као страног** и проширен је лексиконом који је употребљен у лекцијама уџбеника *Научимо српски 1 – Let's learn Serbian*[5]. Целокупна лексичка грађа распоређена је абецедним редом и према тематским целинама и потцелинама, а од граматичких информација унете су оне које се сматрају релевантним за корисника. Речник садржи 2.680 одредница, што се уклапа у стандарде прописане Заједничким европским оквиром.[6]

---

[1] *Common European Framework of Reference for Language: learning, teaching, assessment*, Internet

[2] Принципи за селекцију лексичке грађе за израду одговарајућег речника детаљно су описани у раду *Минимални једнојезични тематско-терминолошки речни српског језика као страног*, необјављена магистарска теза Јасмине Дражић, одбрањена на Филозофском факултету у Новом Саду 6. 10. 2005.

[3] Комуникативна компетенција дефинише се „као комплекс потребних умећа која говорно лице покреће ангажујући се у једном језичком догађају." (Точанац, 1997: 52) Обухвата семиолингвистичку, референцијалну, говорно-текстуалну, компетенцију друштвене прагматике и етно-социокултуролошку компоненту.

[4] Савет за културну сарадњу Европског савета (CDCC)

[5] Бјелаковић, Исидора, Јелена Војновић (2002), *Научимо српски 1 – Let's learn Serbian*. Филозофски факултет – Дневник – новине и часописи, Нови Сад

[6] Увидом у постојеће прагове знања, установљено је да се та цифра креће између 1.500 и 3.000 речи (енглески: 1.500, чешки: 2.500; словеначки: око 3.000).

3. ЕЛЕКТРОНСКА ВЕРЗИЈА РЕЧНИКА

3.1. Све учесталија употреба рачунара представља изазов и за лексикографију, што потврђују и озбиљни и значајни радови најпре на изради електронског корпуса једног језика[7], као и велики, модерни и надасве корисни речници на ЦД ромовима као што су: *Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Oxford Advanced Learner's Dictionary, Encarta World Engish Dictionary* и слично.

3.2. **Значај** оваквих речника не треба посебно истицати. За ову прилику навешћено најзначајније могућности које пружају овакви речници (Прћић, 2002: 339):

- мултимедијална обрада материјала која звучним и графичким записима кориснику омогућује комплетнију информацију о појединим лексемама или лексичким скуповима;
- укрштање и повезивање различитих параметара – морфолошко-творбених или синтагматско/синтаксичко-семантичких, чиме се олакшава претраживање и отвара могућност креативног усвајања нове лексике;
- уочавање парадигматских (хипонимија, синонимија, антонимија) и синтагматских лексичких односа (колокације и идиоми).

Ове и друге могућности свакако су предност у односу на традиционалне лексикографске обраде одређеног дела вокабулара, чији обим одређује намена речника ограничена природом и потребама корисника. Предност је наравно и у томе што се једном одређена база података и параметара временом може мењати у складу са новијим методолошко-теоријским лексиколошким и лексикографским достигнућима.

4. ПАРАМЕТРИ ЗА ИЗРАДУ ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ МИНИМАЛНОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ

4.1. Опште напомене.

Пре него што се приступи дефинисању ових параметара, потребно је укратко предочити теоријски оквир који би одређивао даље правце у дефинисању прецизних категорија приликом израде програма за један овакав речник. Што се тиче лексичко-семанитичке организације лексичког фонда, као и у писаној верзији речника, база за организацију лексичког инвентара требало би да почива на прагматичком и семанитичком критерију. Свака би лексема, према томе, требало да има везу са својом тематском целином, као хијерархијски надређеном облашћу, тј. највећи део лексичког фонда треба да буде у хиперонимско-хипонимском односу. Овако устројен систем лексема будући да почива на универзалној хијерархизацији реалности, омогућава кориснику једноставније усвајање вокабулара. Осим тога,

[7] За израду електронског корпуса српског језика за сада су најважнији радови проф. др Душка Витаса и проф. др Цветане Крстев.

требало би увести и могућност повезивања лексеме са обавезним или најчешћим колокатима, као и са семантички блиским лексемама[8]. Посебну везу лексема треба да има са својим семантичко-деривационим гнездом. У вези с тим треба истаћи да творба речи у речнику треба да има посебно место имајући у виду изузетне предности творбених законитости приликом усвајања и проширивања лексичког фонда. Опција претраживања према префиксима, суфиксима или деловима сложеница требало би да буде понуђена у примарним понудама[9] („први прозор") На конкретном примеру то би се могло представити на следечи начин:

кућа → [целина] *становање* → [потцелина] – *објекти*;
→ [колокати] приземна, спратна, двоспратна;
→ [сродне речи] дом, стан, зграда; викендица, гарсоњера; → [саставни делови] приземље, спрат, поткровље, двориште; соба, кухиња, купатило, ходник, тераса;
→ [деривати] кућ**ица**, куће**тина**, **укућани**; кућ**ни**, куће**вни**
→ [творба] суфикс – **ица**: а) деминутивни (и хипокористични) суфикс
[примери] женица, шољица
б) моциони суфикс
[примери] учитељица, Мађарица, лавица...
в) особина
[примери] тврдица, улизица...
суфикс – **етина:** аугментативни (и пејоративни) суфикс
[примери] бабетина, кућетина, рибетина...

4.2. У оквиру рубрике ТВОРБА РЕЧИ требало би да постоје три врсте претраживања. Као пример послужиће именички суфикси (Клајн, 2006) чија ће се презентација делимично показати у табели.

врста речи	**значење**	**попис суфикса и префикса**
именички суфикси	вршилац радње (nomina agentis)	- ац - л(а)ц - ач - тељ - ник - ар - ља - ара

[8] Оваква веза у речиницима овога типа постоји као SMART THESAURUS

[9] Коначан приказ понуђених опција биће приказан ниже.

врста речи	значење	попис суфикса и префикса
	занимања	- ар - ник - аш - чија - ист(а)
	особине људи	- (а)ц - ак - ар - ник - џија - оња - ица - лица - ло
	припадност	- (а)ц - ов(а)ц/ - ев(а)ц - аш
	етничка припадност етноиди	- (ј)анин - (а)ц - ан(а)ц - лија - (ј)анин

На овакав начин треба распоредити још и моционе, збирне, деминутивне (и хипокористичне), аугментативне (и пејоративне) суфиксе, те суфиксе за справе и оруђа, места и просторије, за неживе појмове, суфиксе с апстрактним и уопштеним значењем. Сваки би суфикс требало да има везу са примерима из речника.

4.3. Прозодијске, морфолошке и морфофонолшке информације требало би да буду прилагођене потребама корисника. Традиционална лексикографска обрада одреднице у једнојезичном речнику требало би да буде модификована у оној мери колике су потребе једног странца на овом нивоу знања језика. Тако за именице, на пример, осим информације о роду и генитивног наставка треба навести и облике у којима постоји нека гласовна алтернација, за придеве сва три облика за род и ознаку да ли квалифилује жив или нежив појам или је неутралан у том смислу, а за глаголе поред 1. лица једнине презента (наставак за 3. лице множине презента, облике радног и трпног глаголског придева ако су специфични за одређени глагол), информацију о глаголском виду и роду. Сваки глагол код информације о виду треба да има могућност везе [→] са својим видским парњаком/парњацима.

4.4. Што се тиче синтаксе, следећи модел говорних чинова, који су у основи комуникативне методе, речник би требало да садржи минималне синтаксичке моделе. Ово се пре свега односи на глаголску рекцију, односно на сваку врсту комплементизације. Именички спојеви, како је већ речено, биће у вези преко опције [колокати], што би требало учинити и са придевском рекцијом. Све лексеме као и њихове везе ограничиле би се на оне могућности које су предвиђене за овај ниво учења језика.

4.4.1. Глаголи, као фундамент реченичне структуре, формирали би посебну базу података која би била представљена међу примарним понудама („први прозор"), а сваки би глагол у абецедном попису био повезан са овом базом. Све глаголске лексеме треба разврстати према семантичким класама, полазећи од теорије **валенцијских примитива** као најнижих лексичко-семантичких јединица (Желе, 2007). Теоријом валенцијских примитива за потребе лексикографске семантичке интерпретације руководила се Андреја Желе, ослањајући се на теоријске поставке Апресјана и Вјежбицке. Према овој теорији, постоје типични глаголи, тј. по свом значењу основни представници посебних валенцијских група, а као примере ауторка наводи следеће глаголе: bivati, čutiti; govoriti/reči, misliti, gledati, hoteti, želeti; delovati, deti, vzeti, igrati (se); spreminjati (se); iti, hoditi. Класификацију глагола у валенцијску хијерархијски устројену мрежу ауторка започиње од тзв. „темељних глагола" који су типични представници једне валенцијске групе. а) **поступање/управљање**, б) **говорење, разумевање, мишљење**, в) **мењање/промена**, г) **бивствовање/ постојање**.

Сваки рекцијски модел у оквиру једне групе представљен је формулом. Тако нпр. за прву групу **поступање/управљање** наводе се глаголи:

а) *delovati, narediti/delati, izdelati, izpeljati, izpolniti/izpolnjevati, izvesti/ izvajati, izvršiti/izvreševati/vršiti...* и њихов је рекцијски оквир означен следећом формулом:

xPv/Pb/Vd/p (x, y, z)[10]**;**

b) *dati/dajati, položiti/polagati, postaviti/postavljati, seči/segati, usmeriti/ usmerjati*:

xPv/Vd/p (yIM/CM).

Служећи се овим моделом глаголске лексеме у минималном речнику могу се груписати у неколико рекцијских категорија и то оних које допушта корпус, тј. примери из уџбеника и Прага знања за српски језик. Осим за транзитивне глаголе, основне моделе семантичких одредби треба навести и за интранзитивне и медијалне глаголе. Следећи пример илустроваће једну од могућности обраде глагола:

ићи, идем (у), импф. [→] , интр. {ГПР ишао; ГПП ишавши, ИМПР иди}

[10] V – vršilec, Pv – povzročitelj /uzročnik/, Pb – pobudnik /pokretač/, d – dejanje, s – stanje, p – proces, IM/IČ – izhodiščno mesto/izhodišćni čas /polazno vreme/, CM/CČ – ciljno mesto/ciljni čas

→ [целина] *кретање*;
→ [допуне]

Марко **иде** 1. на посао; 2. бициколом; 3. с Аном (→ Марко и Ана); 4. сам/певајући/пешке.[11]

x	V	Loc	Inst	x2	Mod
	1.1.	**на** факултет			
		пијацу			
		утакмицу			
		журку			
		Prep (na) + A			
	1.2.	**у** школу			
		Београд			
		биоскоп			
		град			
		Prep (u) + A			
	1.3.	кући			
		∅ + D			

→ [сродне речи] ходати, шетати (се), кретати (се);
→ [деривати] пф. **до**ћи, **от**ићи, **по**ћи, **у**ћи, **из**аћи, **си**ћи, **про**ћи, **пре**ћи;
импф. долазити, одлазити, полазити...
→ [творба] префикс – **до**:
а) просторно значење: донети, довести, довући; доћи, дотрчати;
б) временско значење: доживети, дочекати;
в) физички контакт: додирнути, дохватити
г) извршење радње до краја: довршити, дотући.
→ [изрази] **ићи** а) на живце, б) на руку, в) својим путем.

5. УСВАЈАЊЕ ВОКАБУЛАРА У УЏБЕНИЦИМА

Постоје различите вежбе за усвајање нове лексике, проширивање вокабулара и за тзв. фиксирање лексичког фонда. На првом месту су комуникативне активности према моделу игре по улогама (role-play), а затим постоје и писмени облици вежбања употребе вокабулара, од којих су најчешћи следећи:

- повезивање слике и речи;
- повезивање делова речи (почетак – крај);
- повезивање речи са другим речима (колокати, синоними, антоними, хипероним – хипоними);
- творба речи: суфиксација, префиксација;
- класификовање речи према темама;
- попуњавање укрштеница;

[11] Пример је узет из уџбеника *Научимо српски 1*

- попуњавање празнина у реченицама;
- игре меморије.

Највећи број ових начина учења вокабулара требало би на одређени начин да буду модел и да постоје у речнику како би се олакшала употреба речника и сам процес меморисања лексема, с једне стране, те да би речници били у складу са наставним материјалом и компатибилни са захтевима савремених метода за учење страног језика.

6. ЗАКЉУЧАК

Уместо закључка понудиће се решење за примарне опције у минималном речнику српског језика.

1. АБЕЦЕДНИ РЕЧНИК

2. ТЕМАТСКЕ ЦЕЛИНЕ

Лична идентификација
Становање
просторије
објекти становања
део стана
покућство
Међуљудски односи
Образовање
Посао и занимања
Култура
Путовања
Тело и брига о њему
Куповина
Храна и пиће
Јавне службе
Друштво и политика
Природно окружење
Језик

3. РЕЧНИК ГЛАГОЛА И ЊИХОВИХ ДОПУНА

абецедни речник гл. лексема
семантичке групе глагола
рекцијски обрасци

4. ТВОРБА РЕЧИ

суфикси
порекло
именички
придевски
глаголски
значење

префикси

сложенице

5. ВЕЖБЕ

6. ТРАЖИ

ЛИТЕРАТУРА

Бјелкаовић, Исидора, Јелана Војновић. (2004). *Научимо српски – Let's learn Serbian 1.* Филозофски факултет – Дневник – новине и часописи. Нови Сад.

Blagus, Vlatka (2005). Pregled udžbenika hrvatskoga za strance. *Hrvatski kao drugi i strani jezik.* Hrvatska sveučilišna naknada. Zagreb.

Клајн, Иван (2006). *Граматика српског језика за странце*, Завод за уџбенике, Београд.

Клајн, Иван (2002). *Творба речи у савременом српском језику. 1. део. Слагање и префиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, Београд – Нови Сад.

Prćić, Tvrtko (1997). *Semantika i pragmatika reči.* Izdavačka kwižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci – Novi Sad.

Прћић, Твртко (2002). Двојезична лексикографија и енглеско-српски / српско-енглески општи речник: потребе и захтеви новог века. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе.* САНУ, Матица српска, Институт за српски језик САНУ, Нови Сад – Београд.

Scrivener, Jim (1998). *Learning Teaching. A guidebook for English language teachers.* Maccmilan Heinemann. Oxford.

Точанац, Душанка (1997). *Методе у настави и учењу страног језика.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Žele, Andreja (2007). Valenčni primitivi – slovarska verbalizacija valence. *Zbornik Matice srpske za slavistiku 71-72.* Matica srpska. Novi Sad

РЕЧНИЦИ

Cambridge Advanced Learner's Dictionary. (2003). K. Woodford, G. Jackson (ed.). Cambridge University Press. Cambridge.

Ilustrovani Oxford engleski rečnik. (2002). Mladinska knjiga Nova. Novi Sad. (prevod dela *Illustrated Oxford Dictionary*).

Jasmina Dražić

THE PRINCIPLES OF COMPILING THE ELECTRONIC VERSION OF THE MINIMAL DICTIONARY OF SERBIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

SUMMARY

The author defines the basic parameters for compiling The Minimal Dictionary of Serbian as a Foreign Language in the electronic form. The lexical inventory, which was competently and systematically selected from written texts, is to be used as the basis for the electronic search of the lexicon. Special attention will be paid to the lexical and semantic organization of the lexical system, its grammatical components and up-to-date methodological models for the acquisition of lexemes in textbooks.

Key words: lexeme, Serbian as a foreign language, dictionary, semantics

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 114:163.75

PROSTORI NAROČITOG INTENZITETA
Umetničke prostorne forme: povlačenje i brisanje granica

Kornelija Farago

SAŽETAK

Fikcionalni prostor je ukupnost takvih pojava, stanja, funkcija, figura, značenja i promenljivih veličina, među kojima se uspostavljaju prostorni odnosi (neprekidnost, odvojenost, udaljenost, bliskost itd.), dakle, odnosi međuzavisnosti prostornog karaktera. I dok, prema tome, prostornu strukturu romana iščitavamo iz nizova pojava, stanja, funkcija, figura, značenja i promenljivih veličina, u središte pažnje dospevaju figure neprekidnosti i razdvojenosti, „prostorna antinomija" isključenosti i integrisanosti, dimenzija udaljenosti i bliskosti, usredsređujuće i rasejavajuće koncepcije kretanja, perspektive sužavanja i širenja, kao i druge manifestacije razumevanja proistekle iz binarno kodirane dinamike.

Ključne reči: geofilozofija, geopoetika, lokalizacija, nomadologija, prostornost, tekstualnost, temporalizacija

Polazna tačka književnoteorijskih pristupa pitanjima prostora uglavnom se svodi na tradicionalno razlikovanje „prostornih" i „vremenskih" umetnosti. Sasvim precizno, prikazivanje Lesingovih ideja o takozvanom Laokoonovom problemu *(Laokoon ili o granicama slikarstva i poezije)*, odnosno polemike između Šlegela i Herdera povodom lesingovskih koncepata o razgraničavanju umetničkih grana. Sa stanovišta predmeta ovog rada suštinu ovih momenata razgraničavajućeg karaktera odražavaju ove misli: „Ali ako slikarstvo, pomoću svojih znakova ili sredstava podražavanja koje može da poveže samo u prostoru, mora potpuno da se odrekne vremena, onda radnje koje se kreću napred, pošto se kreću, ne mogu spadati u njegove predmete, nego se ono mora zadovoljiti radnjama koje se događaju jedna do druge, ili samim telima koja svojim stavovima daju da se neka radnja nasluti. Naprotiv, poezija... " (Lesing, 1964: 59). Sredstva slikarstva su „prostorne figure i boje", a poezije „u vremenu raščlanjeni glasovi". U slučaju poezije, prilikom predočavanja

telesne celine „jednovremeno postojanje tela dolazi u sukob sa uzastopnošću govora u vremenu". (Lesing 1964: 69). „Ostaje pri tome: vremenski redosled je oblast pesnikova, kao što je prostor oblast slikara." (Lesing, 1964: 71). Dva su, dakle, temeljna pitanja: pitanje jezičke transpozicije neverbalnih elemenata, i pitanje funkcionisanja vremenskih kategorija u sferi vizuelnih medija, saobrazno lesingovskim tradicijama, u prostornim umetnostima. Prema Fridrihu Šlegelu, vremenske i prostorne umetnosti su, na lesingovski način, nerazdvojive. Ovde se iz klasične poetičke tradicije pomalja čitav problemski krug načela *„ut pictura poesis"* – „poezija je kao slikarstvo" – od (pogrešno shvaćene) formule suštinske istovetnosti iz Horcijeve *Ars poetike,* do Simonidove „opsenjujuće antiteze": slikarstvo je nemo pesništvo, a pesništvo je govoreće slikarstvo. Lesing svojim mislima koje razotkrivaju protivrečnosti *descriptive poetry* inspiriše Šlegela na polemiku: „Kako samo i sam Lesing nespretno pristupa lepoj reči onog duhovitog Grka koji možda nije ni bio u prilici da pomisli na *descriptive poetry,* i koji bi po svemu sudeći smatrao suvišnim da skrene pažnju na to da je poezija duhovna muzika, jer on nije ni slutio da se dve umetnosti mogu jedna od druge razdvojiti" (F. Schlegel, 1980: 327).

Čitava problematika, pitanje razdvojivosti umetnosti, njene suštinske istovetnosti, odnosno lesingovska različitost, drevni problem netemporalnog karaktera likovnih umetnosti, književno predočavanje prostora, od antičkog doba do danas, deo je poetičkog mišljenja. Pitanja koja su postavili još Horacije i Simonid, a koja su Lesingovom zaslugom aktuelizovana i o kojima se potom raspravljalo u najširim krugovima, nezaobilazna su, pa makar i u donekle pojednostavljenoj formi, i u našim promišljanjima, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što, kako Gadamer piše: „U filozofskom pitanju slike i reči krije se mnogo više od one klasične teme koja je, već prema svojoj kulturi, svakome poznata. Lesingov Laokoon je sagledavanje granica sfera uticaja likovnih umetnosti i književne, jezičke umetnosti. Isto važi i za Herderovu kritiku Lesingove knjige, o kojoj se ni izdaleka nije dovoljno raspravljalo" (Gadamer, 1977: 274–275). Neki teoretičari, kao i Boris Uspenski, na primer, upravo na osnovu razdvojivosti promišljaju problematiku netemporalnog karaktera likovnih umetnosti i, s druge strane, temporalnog karaktera književnosti. „Dok likovna umetnost po svojoj prirodi pretpostavlja dosta veliku meru konkretnosti u prenošenju upravo *prostornih* karakteristika prikazivanoga sveta, ali u isto vreme dopušta potpunu neodređenost u pogledu *vremenskih* karakteristika, – dotle je književnost, naprotiv, u prvom redu vezana za vreme, a ne za prostor: književno je delo, po pravilu, dovoljno konkretno u pogledu vremena, ali može da dopusti potpunu neodređenost u prikazivanju prostora. Poslednje svojstvo dato je već u prirodnome jeziku, to jest u samome materijalu književnosti: specifičnost jezika u nizu semiotičkih sistema određuje kardinalna okolnost da jezički izraz *prevodi* prostor u vreme. U stvari, kako je to primetio Fuko (M. Foucault, *Les mots et les choses, une archéologie du savoir, Paris,* 1966 – srpskohrv. prevod: M. Fuko, *Reči i stvari,* Beograd, 1972) jezički opis bilo kojega prostornoga međuodnosa, uopšte bilo koje realne slike koja pred našim

pogledom iskrsava, nužno se daje u obliku sukcesivnosti koja se u vremenu proteže" (Uspenski, 1979: 111–112).

Brojne su i perspektive odbacivanja razdvajanja, odnosno razdvojivosti. Gadamer, na primer, pažnju fokusira na zajedničke momente likovne umetnosti i književnosti, odnosno na „analogije": „način bivstvovanja umetnosti je ´dešavanje´ *(´Vollzug´)*. U tom pogledu umetnost slike i reči se baš i *ne* razlikuju. U bitisanju slike, koje je nezavisno od vremena, i u tranzitoričnom vremenskom toku teksta, odnosno muzike, postoji nešto zajedničko, a to je dešavanje *(Vollzug)*. (...) Vremenska dimenzija dešavanja precizira sebe u vremenskoj strukturi čitanja. (...) Sam tok čitanja, u kojem se tekst artikuliše, slika se pokazuje, a muzičko delo se frazira, jeste dešavanje, a ne opredmećavajuća atituda spoznavanja" (Gadamer, 1977: 281–282).

Iz vizure likovnih umetnosti problem se postavlja na sledeći način: ukoliko poštujući lesingovske tradicije povučemo oštru granicu između umetnosti vremena i umetnosti prostora, „onda primena vremenskih kategorija na prostorne umetnosti može da se pokaže nemogućom" (Kibédi Varga, 1993). Ali ako zajedno s vremenskom kategorijom isključimo i mogućnost narativnih čitanja, ostaće potpuno neuhvatljiv jedan od najvećih paradoksa likovnih umetnosti: „približavanje grafike i slikarstva pripovesti jeste jedan od najvećih paradoksa likovne umetnosti, premda je ova tendencija trajna" (Lotman, 1976). Prema shvatanjima uobličenim u gravitacionom polju lesingovskih tradicija, slika nije u stanju da izrazi vremenske procese, njeno jedino moguće vreme je vreme sadašnje. Iz ovog misaonog kruga proboj je moguć uz pomoć pojmova slikovne pripovesti, odnosno vizuelne naracije. Lotmanov primer je ruska ikona iz 15. veka koja predočava individualno dešavanje: „kompozicija se sastoji od dva osnovna elementa: od središnje figure sveca i od niza slika poređanih oko njegove figure, koje prepričavaju njegov život. (...) Nadalje, ovi segmenti su hronološki poređani, i ta okolnost takođe uslovljava određeni sled čitanja. (...) ovako sazdani tekst pokazuje iznenađujuću sličnost sa načinom strukturisanja filmske trake, na kojoj je pripovest raščlanjena na scene, a u slučaju ´nemog´ filma primenjuje se i spoj slikovnog pripovedanja i natpisivanja..." (Lotman, 1976) Aron Varga Kibedi uz pomoć dva strukturišuća principa narativne slike svrstava u četiri kategorije: govori o monosceničnim i plurisceničnim slikama, odnosno nizovima slika, i o jedinstvenim slikama koje „nagoveštavaju čitavu jednu priču". Sa stanovišta naše teme suština te jedinstvene slike je u „elegantnim rešenjima" plurisceničnо predočene naracije, u kojima „prostoru bezmalo uspeva da nadomesti vreme". I, osim toga, onaj centralni momenat monosceničnе jedinstvene slike (pregnantni momenat, *punctum temporis*), koji „obuhvata kako prošlost radnje (priprema), tako i njenu budućnost (posledice, *dénoument*)" (Kibédi Varga, 1993: 4). A kako se artikulišu sumnje? Ežeb Horanji, na primer, zgušnjava svoje primedbe u vezi sa Brojgelovom višesceničnom slikom *(Lov)* u sledeće pitanje: „Sporno je, međutim, da li je to prava naracija!" (Horányi, 1976: 145–176).

Može se reći da je opšteprihvaćen stav po kojem se i muzika i slikarstvo veštački razdvajaju u podeli koja se temelji na vremenu i prostoru, a koju teorijska

misao neprestano osporava. Muzički zvuk, samim tim što raspolaže energijom koja stvara prostor, jeste sastavni deo prostora. „Njegova prostornost je sadržana već i u njegovim elementarnim titrajima i talasastom kretanju: njihovom vremenskom aspektu pak, frekvenciji, pridružuju se talasna dužina i prostorni aspekt amplitude" (Maróthy, 1995: 83). Muzika, nadalje, istovremeno organizuje i spoljni, i unutrašnji prostor, muzičko energetsko polje jeste jednovremeni doživljaj da se nalazimo „unutra" i da se nalazimo „u nama samima". (Ideja muzičke prostornosti iskrsava u jednoj od rečenica romana Lasla Krasnahorkaija *Melanholija otpora:* „...skoro ništa drugo nije ni radio čitavog života nego se povlačio, povlačio ispred grubosti u muziku...") U razmišljanjima koja osporavaju raširena gledišta o čistoj temporalnosti muzike, kao polazište može da posluži poznata hajdegerovska kategorija *„Zeit-spiel-raum"*. Prostorno vreme je muzička struktura koja se može interpretirati kao igra. Kad muzika afirmiše novu prostorno-vremensku definiciju, njena prostornost se ogleda u tome što vreme nije shvaćeno kao niz odvojenih, usitnjenih, nego međusobno povezanih *sad*a. U istoriji muzike uočavaju se tendencije oprostoravanja u orijentisanosti ka prizornosti ili, još izrazitije, ka polisenzorialitetu – u ponekim muzičkim konceptima zvuk se dovodi u vezu sa čulom mirisa (mirisna muzika), ili čak sa čulom dodira – u scensko-muzičkim delima, u muzičkom žanru instrumentalnog pozorišta, i u multimedijalnom prostornom posredovanju muzike. (Alegrija, 1987, 196–206)

Arhitektura, u gadamerovskom shvatanju, osim što je shodno tradiciji umetnost prostora, ona je i umetnost opšteg oblikovanja, pružanja prostora. „Arhitektura je, naprosto, ona koja oblikuje prostor. Prostor je ono, što obuhvata sve u prostoru bivstvujuće. Stoga arhitektura obuhvata sve ostale forme prikaza: sva djela likovne umjetnosti, svu ornamentiku – ona povrh toga daje mjesto prikazu pjesničkog djela, muzike, mimike i plesa" (Gadamer, 1978: 187). Ipak, i u promišljanjima arhitektonskog prostora pojavljuju se momenti koji ukazuju na njegov spaciotemporalni karakter, na njegove složene vremenske dubine: uz sva razglabanja o njegovoj funkciji koja se menja zavisno od godišnjeg doba, na primer u pojmu „mobilne arhitekture" (H. Fokijon), ili kad se arhitektonski prostor karakteriše kao „forma vremena" (G. Kubler).

Dvojno ili višestruko kodirana umetnička ispoljavanja stvaraju uzajamne odnose između razdvojenih grana u tradicionalnoj podeli. Umesto razdvajajućih tradicionalnih podela u prvi plan dospeva pitanje višestruke percepcije. Jednovremeno slikovno-akustičko ili jezičko-slikovno kodiranje briše distancu između vremenskih i prostornih umetnosti. Najočigledniji književni primeri za to su vizuelne pesme ili esterhazijevski prozni „tekstualni pejsaž", i jedno i drugo moguće je čitati i iz „prostorne" perspektive.

Nasuprot tendencijama odvajanja, diferenciranja, čini se da i veoma uticajna bartovska tekstualistička metaforika stiče afirmaciju ne samo u umetnostima, nego i u teorijskoj misli: „...ako slikarstvo i književnost više nisu u hijerarhično odražavajućem odnosu, ako nisu jedno drugome svojevrsni *retrovizor,* zašto bismo ih i dalje

držali istovremeno i prilagodljivim i izdiferenciranim, kratko rečeno, *klasifikovanim* stvarima? Zašto ne bismo izbrisali (njihovu čisto supstancijalnu) razliku? Zašto se ne bismo odrekli množine umetnosti, da bismo utoliko više naglasili množinu 'tekstova'?" (Kurziv: R. Bart, 1995: 83).

KNJIŽEVNOST I PROSTORNOST

Jezička scena

Može da zvuči paradoksalno ako, u kontekstu književnosti, govorimo o prostoru: način bivstvovanja jednog književnog dela je primarno vremenski, kao što se i akt čitanja – isto kao i izvođenja muzičke partiture – kojim se obelodanjuje skrivena stvarnost jednog pisanog teksta, sastoji iz niza trenutaka koji svoje trajanje crpe iz dela našeg trajanja – prilazi ovoj problematici Žerar Ženet, i njegov način pristupa duboko je povezan sa tradicionalnim podelama umetnosti. U njegovim razmatranjima prostorne funkcije, ispoljene na fikcionalnom nivou, kao da su pomalo potisnute u pozadinu: „Pa ipak, književnost može, i treba da se posmatra i u njenim odnosima s prostorom. Ne samo stoga – i to bi bio najjednostavniji, ali i najmanje umesan način da se ispitaju ti odnosi – što *književnost, pored ostalih 'sižea', govori i o prostoru,* opisuje mesta, prebivališta, pejzaže, što nas u mašti prenosi, kako to veli Prust povodom svojih detinjih lektira, u nepoznate predele, pejzaže, stvarajući za trenutak u nama iluziju da njima prolazimo i u njima živimo; ne samo ni stoga što je neka vrsta osećanja prostora, ili bolje rečeno nešto poput opčinjenosti mestom, jedna od bitnih odlika onoga što je Valeri nazvao *poetskim stanjem* . (...) Ovde je reč o prostornim crtama, koje mogu da zaokupljaju i prožimaju književnost, no koje možda nisu povezane sa njenom suštinom, što će reći sa njenim jezikom" (Žerar Ženet, 1985: 35–36). Ženet naglašava i to da ni slikarstvo nije umetnost prostora zato što predočava prostor, nego zato što se predočavanje dešava u prostoru. Arhitektura, pak, umesto da govori o prostoru, omogućava govor prostora. I kad je reč o književnosti, njega zanimaju označivačke, predočavajuće prostorne forme. S obzirom na to da je književnost jezička umetnost, u prvom redu prostornost jezika koja je poprište procesa formatiranja i posredovanja značenja. Pozivajući se na Sosira i njegove sledbenike, o prostornom načinu bivstvovanja jezika govori kao o evidentnoj činjenici, dakle, o onoj prostornosti čiju originalnost, kako piše Blanšo, nismo u stanju da fiksiramo ni posredstvom geometrijskog prostora, ni pomoću prostora praktičnog života.

Da bismo unekoliko senzifikovali metaforizujuću prostornost jezika, navodimo ovde metaforu grada („čuvenu sliku") vitgenštajnovske teorije jezika iz njegovih *Filosofskih istraživanja:* „Svoj jezik možemo da posmatramo kao neki stari grad: lavirint uličica i trgova, starih i novih kuća, i kuća dograđivanih u raznim epohama, a sve to opkoljeno mnoštvom novih predgrađa sa pravim, pravilnim ulicama i jednoobraznim kućama" (Vitgenštajn, 1980: 45). Liotar (1988) citira ovu rečenicu i poziva

se na vitgenštajnovski pojam igre reči kad pokušava da nam predoči sliku o jeziku kao tkanju, sliku o njegovoj polifoničnosti, o disperzivnosti raznih delova jezika koji igraju svoje igre. Igrajući sopstvenu igru, i jezik književnosti je deo (ulica, trg, kuća?) grada jezika.

Često opažamo – smatra Ženet – da jezik, sledstveno svojoj prirodi, lakše izražava prostorne nego bilo koje druge odnose, stoga prostornost upotrebljava kao metaforu i kao simbol drugih odnosa, izražavajući sve prostornim pojmovima, pretvarajući sve u prostornost. Odnos jezika i prostornih značenja, metafore prostora, zatim čitav niz prostornih metafora kreiranih o vremenu, i uopšte one jezičke jedinice koje denotiraju prostorne odnose, istražuje i teorija o jeziku. Lokalizacijska teorija slučaja govori o spacijalizaciji, odnosno o spacijalnoj prirodi onih jezičkih sfera koje ne poseduju prostorne karakteristike. Lokalizam/lokalizacija jeste termin za skupno označavanje semantičkih lokalizacijskih teorija. Razne varijatne termina (spacijalna gramatika, teorija semantičkih lokalizacija), jednoznačno nagoveštavaju da predmet istraživanja čine one jezičke činjenice za koje se može reći da imaju prostorni karakter, ili koje dolaze do izražaja posredstvom prostornih metafora (Piper, 1997)

Jezičke relacije subjektiviteta koje upućuju na svet, nezamislive su bez prostornih momenata. Lešek Kolakovski, na primer, na sledeći način senzifikuje prisustvo prostornih simbola u obraćanju subjektiviteta svetu: „U svim pitanjima o odnosu 'subjektivnosti' prema svetu nezgodno je to što ne možemo da ih izrazimo, ili da na njih odgovorimo, bez pomoći prostornih simbola, premda znamo da topološki odnosi nisu ono što je bitno. Svi izrazi poput 'u svesti', 'unutar percepcije', 'izvan', 'u', 'biti deo', 'dosegnuti unutrašnjost', 'prethoditi', 'biti dat direktno', 'imanentan', 'transcendentan', čak i reči 'objekt', 'subjekt', i 'percepcija' izvedene su iz prstornih odnosa i kretanja. Kao da se naši opisi nužno oslanjaju na ovaj prostorni jezik, i ne mogu da uzmu bukvalan oblik. Možda je ovo trajna crta samog jezika; nalazimo je i kod Bergsona koji se naročito trudio da suzbije prostorne analogije u opisivanju svesti, ali u tome nije imao velikog uspeha" (Kolakovski, 1980: 44).

Interpretaciji razlika između prostornih i vremenskih relacija Kete Hamburger (1976: 134–142) pristupa iz logičke perspektive, sa stanovišta „logičko-jezičke" artikulacije književnosti, odnosno fikcionalne gradnje. Rezultat njenog postupka se, međutim, ogleda i u činjenici da se relativizuju oštre linije razdvajanja prostornih i vremenskih odnosa. Razmišljanja Kete Hamburger ovde možemo da sledimo samo u onoj meri, u kojoj ona nude potporne tačke za razmatranje prostornih aspekata jezika. Prema njenim polaznim razmatranjima, koja korespondiraju sa stremljenjima filozofije jezika 20. veka, na osnovu strukturne artikulacije jezika moguće je uočiti razlike u odnosu na fikcionalna i ne-fikcionalna područja predočavanja. Mesto onoga što treba predočiti zauzima formalizovani tip izraza stvarnosti, u tom smislu što svaka jedinica izražavanja stiče formu „izraza stvarnosti". Za ovaj tip izraza je karakteristično da se javlja kao odnos subjekta i objekta: svaki izraz nosi u sebi izražajno ispoljavanje datog subjekta u odnosu na objekat.

Stvarnosni postulat iskaznog subjekta dovodi u strukturi izražavanja do prevrednovanja pozicije naratora. Logičnom analizom epa Kete Hamburger ukazuje na uticaj fikcije pre svega na one sadržaje koji se tiču prošlosti: usled fikcionalnog oblikovanja, gramatički vremenski oblici epa gube svoja prvobitna značenja, te prošlost funkcioniše kao okvir dešavanja sadašnjosti. Hamburgerova se ovde nadovezuje na Bihlerovu teoriju jezika, na onu misao da svako „ja", stvoreno u fikcionalnom diskursu, uspostavlja jednu iskonsku ego-perspektivu sa čijeg se aspekta potom i odvija premeštanje. Istovremeno, zamera Bihleru da, slično drugim predstavnicima jezičke teorije, ne uzima u obzir na odgovarajući način fikcionalne i ne-fikcionalne odnose predočavanja. I upravo na ovoj tački dospevaju u vidokrug odnosi prostornog deiksisa i fikcionalnog diskursa: i Bihler svoju teoriju premeštanja razvija, zapravo, na osnovu prostornog deiksisa. Oblici deiksisa su manje složeni od formi vremenskih deiksisa, s obzirom na to da su ovi potonji vođeni glagolskim vremenima. Prostorne oznake (ovde, tamo, desno, levo, istok, zapad) u gramatičkom smislu su nezavisne od konteksta, mogu da se pojave u bilo kojim sintaktičkim ili verbalnim kontekstima. Bihlera je sve to navelo da, na osnovu prostornih pokazatelja, uspostavi svoju teoriju premeštanja koja je u odnosu na književno delo imala zadatak da tematizuje „iskaz shvatanja", odnosno naraciju. Kete Hamburger se slaže s Bihnerom da, u izvesnom smislu, postoje razlike između kategorija vremena i prostora. Jer, za razliku od prostora, vreme kao „iskazna forma unutrašnjeg čula" (Hamburgerova ovde citira Kanta), ne može da bude predočeno. Vremenske relacije stiču značenje u pojmovnim tumačenjima, za razliku od prostornih, koje se mogu pretvoriti u konkretna opažanja. Međutim, razlike između vremena i prostora u vezi sa njihovim iskazivanjem i predočavanjem u fikciji nestaju. Ovde, slično vremenskim iskustvima, ni prostorne forme se ne mogu predočiti, *značenje mogu da steknu samo u pojmovnoj artikulaciji.* Pripovedani prostor, dakle, stavlja pod znak pitanja onaj aspekt teorije koji, imajući u vidu čulni dimenzionalitet, povlači liniju razdvajanja između vremena i prostora. Hamburgerova, na osnovu jednog citata uzetog od Tomasa Mana detaljno analizira na koji način prostorne oznake gube u polju fikcije svoje čulno-iskustvene dimenzije. U polju naracije pojavljuju se analoške strukture vremenskog i prostornog deiksisa. Stoga i za vremenski deiksis važi da se „ne odnosi na realni 'Ja-Origo' pripovedača ili čitaoca, nego na jedan fiktivni 'Ja-Origo' književnog dela". Ovde na površinu izranja odnos tvoračke dimenzije jezika i prostornosti, odnosno jezička posredovanost prostornosti. Vremenski deiksis donosi gramatičke promene, a što se prostornog deiksisa tiče, suštinskim se pokazuje pojmovna i simbolička dimenzija jezičnosti. Pokazne reči (pokazne zamenice i prilozi za mesto) u fikciji premeštaju iz polja pokazivanja u simbolično polje jezika. Najvažniji zaključak Kete Hamburger jeste da se – bez obzira na to što izrazi gramatički zadržavaju svoje pokazne funkcije – pokazna dimenzija jezika u polju fikcije preobražava, i do izražaja dolaze njene simboličke karakteristike.

Prostor figura

Ženet smatra da je jednu od jezičkih dimenzija književne prostornosti moguće fiksirati na nivou sistema figura. Između prividno i stvarno označenog/označenih uglavljuje se jedan semantički međuprostor koji narušava linearnost diskursa. Figura nije samo jezička, nego i prostorna forma, njen odnos prema konstrukciji značenja jeste simbol književne prostornosti. Stil je, u ključu ovog tumačenja, semantička prostornost književnog diskursa.

U svojoj knjizi o Ruselu, Mišel Fuko ne govori o semantičkim, nego o tropološkim jezičkim sferama. O takvim međuprostorima koji se otvaraju u nutrini same reči. „Ruselovsko iskustvo moguće je smestiti negde u takozvani *'tropološki prostor'* reči. *Prostor* (...) se ne može zamisliti kao rodno mesto kanoničnih figura govora, nego kao bela mrlja u jeziku koja u nutrini reči otkriva njihovu, poput podmukle, puke klopke zjapeću, prazninu. Posredstvom retorike, igru koja služi za osveštavanje govornog sadržaja Rusel shvata kao neki, u najvećoj mogućoj meri naduvani i s mučnom preciznošću izmereni hijatus. (...) Njegova namera nije da udvostruči stvarnost jednog drugog sveta, već da u spontanoj udvostručenosti jezika otkrije neslućeni *prostor,* i da ga nikad izgovorenim stvarima ponovo zatvori" (Házas, 1998: 16).

Formacija tekstualnog prostora

Književni prostor je sekundarna iluzija koja se ostvaruje kroz vreme percepcije teksta. Horizontalna relacija redova posreduje temporalno određenje, a vertikalna prevashodno prostornost. Fikcionalni prostor i vreme ne mogu da budu uspostavljeni bez prostora koji znači sam tekst. Ženet, kao jedan od aspekata književne prostornosti, ispituje *prostornost tekstusa.* Ono što je za njega upitno, to je tumačenje čitanja kao kontinuirano dešavanje. Prema njegovom mišljenju prostor knjige i stranice se ne podređuju na pasivan način temporalnoj sukcesivnosti čitanja. Prostor koji se otvara unutar vremena čitanja, na određeni način i ukida vreme u kojem se on otvara. Smatra, nadalje, da nije tačna konstatacija da je čitanje kontinuirano dešavanje prema sledu časova, o čemu je, u vezi sa svojom lektirom iz detinjstva, govorio Prust. „Nije istina da je čitanje identično sa kontinuiranim raspletom... i pisac dela *U potrazi za igubljenim vremenom* bez sumnje je to znao bolje od bilo koga drugog – on, koji je od svog čitaoca očekivao da naročito obrati pažnju na, kako je to sam rekao, 'teleskopski' karakter dela, to jest na one odnose distanciranosti koji se uspostavljaju između daleko pomerenih epizoda u kontinuiranosti linearnog čitanja (mada treba primetiti, da su u pisanom prostoru, u debljini listova na koje je knjiga izdeljena, te epizode se nalaze u iznenađujućoj bliskosti), a pomenuti 'teleskopski' karakter moguće je shvatiti samo nekakvim jednovremenim senzifikovanjem pune celokupnosti dela, i ova celokupnost se ne krije naprosto samo u horizontalnim odnosima kontinuiranosti i sledstvenosti, nego i u, moglo bi se reći, okomitim i dijagonalnim odnosima očekivanja, reakcije, simetrije i perspektive, što je Prusta podstaklo da svoje delo uporedi s katedralom" (Calinescu, 1991: 17). Prema mišljenju Žorža Pulea, Prustova metafora katedrale (koju Mikloš Sentkuti u svome

delu *Frivolnosti i ispovesti* pomoću jedne *figure etymologice* domišlja – *„cathédrale des cathédrales: literarni* parnjak Remsa i Amijena" – i smešta u značenjski krug patetičke prostorne koncepcije gotike), veoma dobro naznačava da se tekstualni prostor može najprikladnije opisati arhitektonskim pojmovima. (*„Božanstvena komedija*: katedrala" – kaže Fosijo u svojoj studiji pod naslovom *Zapadna umetnost.)* U Prustovom eseju o Raskinu, tragom misli Viktora Igoa, pojavljuje se i jedan obrnuti metaforički odnos: „ono na šta se Raskin poziva pre svega kao na Bibliju iz Amijena, to je Zapadna hala. 'Bibliju' ovde treba razumeti ne u prenesenom, nego u doslovnom smislu. Ova hala u Amienu nije samo kamena knjiga, u onom maglovitom smislu, kako je to Viktor Igo zamislio: to je sama Biblija od kamena... Jedna katedrala nije samo lepota koju treba doživeti. Ako za tebe više i nije učenje koje treba da slediš, još uvek ostaje kao knjiga koju treba makar razumeti" (Calinescu, 1991: 17).

Inače Pule – koji smatra da su Bergson i Prust imali „dijametralno" različite poglede na prostor i na vreme – odbacujući već poznate zamisli o prustovskom vremenu, primećuje da bi naslov romana mogao da bude i *Potraga za izgubljenim prostorom,* budući da je prustovsko vreme svojevrsno prostorno vreme, spacijalizovano vreme. Okolnost da je sve do danas za senzifikovanje tekstualnog prostora (prostora knjige) čini se najpogodnije arhitektonsko semantičko polje, pokazuje i prostorna metaforika na unutrašnjem omotu knjige Petera Esterhazija *Uvod u lepu književnost:* „Kako da se šeta u ovom Književnom Boburu čije su mu dvorane većinom odnekud već poznate, ali sama zgrada je ipak nova, u neku ruku poznata, ali i strana; šta bi bio taj, između dva izokrenuta znaka zagrade zatvoreni Prostor, taj puni Prostor, u kojem je *sve* tekst, uključujući i pauze... " Udaljenost između *metafore katedrale* i *metafore Bobura* naznačava, zapravo, udaljenosti između različitih shvatanja književnosti i različitih modela čitanja. „Katedrala je ujedno i *imago mundi*, ali i takvo mesto, na kojem se običan prostor i obično vreme podjednako mogu pretvoriti u vlastiti mitski ekvivalent. (...) Drugim rečima, dublju duševnu potvrdu Prustovoj metafori daje okolnost da je katedrala mesto hodočašća (a hodočašće je uvek dvostrano: svakodnevni i mitski, vremenski i vanvremeni događaj) i nije, naprosto, samo prostorni predmet velikih dimenzija" (Calinescu, 1991: 17). A kakvu ulogu igra Bobur u metaforičkom smislu u ovoj strukturi mišljenja, postaje jasnije tragom interpretacije Bobura iz pera Žana Bodrijara (1985: 63–75). Spoljašnji skelet sazdan od procesa, znakova, mreža, cikličnosti, kao nosilac mobiliteta, cirkulacije, ideje promena, na protivrečan način inkorporira u sebe neku vrstu nepromenjenosti, ustaljenosti ranijih vrednosti, „starina". Njegove osnovne kareakteristike proističu iz ideja transparentnosti, prozirnosti, polivalentnosti, konsenzusa i kontakta. Ideologija kulturalne proizvodnje, transparentnost i polivalentna prostornost koje se ostvaruju u njegovim okvirima, toliko su udaljene od one kulture koja označava mesto tajne, svetinje, obreda inicijacije, koliko i metaforom Bobura označena (neka stoji ovde i ironična primedba Majka Dejvisa: „postmoderna arhitektura ne diže katedrale mikročipu" (Dejvis, 1985: 247). postmoderna poetička konstrukcija od poetičkog koncepta označenog metaforom katedrale.

One odnose koje je Ženet nazvao horizontalnima, vertikalnima i transverzalnima, saobrazno sosirovskom načelu sintagmi i paradigmi, a istražujući prostor i vreme teksta, Sezare Segre fiksira dvojnošću sintagmatične doživljajno-paradigmatične strukture: „elemente jedne analize moguće je svrstati i takve kategorije koje makar delom određuju paradigmu dela na taj način što razgrađuju njegove sintagme, ukoliko pod tim podrazumevamo linearni sled rečenica koje čine delo (...) proces čitanja zapravo uspostavlja neku vrstu dijalektike između dva procesa. " (Segre, 1981: 310)[1]. Ako se pak povede reč o tome, na koji način ostvaruje paradigmatična dimenzija *virtuelni prostor teksta*, osim konstatacija Levi-Strosa zabeleženih 1955. godine u njegovoj studiji o mitu (mit je moguće ispitivati ne samo u odnosu na horizontalnu osu radnje, nego i u konceptualnim odnosima), u pozadini najčešće stoje razmatranja Romana Jakobsona: na sintagmatički raspoređeni niz znakova projektuju se paradigmatične kategorije fonoloških, sintaktičkih i semantičkih sličnosti.

Jedna od istaknutijih Segreovih kategorija jeste *memorijasinteza.* Sećanje (u kojem se vreme preobražava u prostor i u kojem vreme ima vertikalnu sliku) kao faktor medijalne uloge zauzima značajno mesto u onim teorijama čitanja u kojima vreme dela nije ograničeno vreme njegovog pisanja, nego beskrajno prostorno vreme njegovog čitanja, ponovnog čitanja i sećanja. „Čitanje spaja sisteme, ali ne u njihovim konačnim količinama, nego u njihovom pluralitetu (što nije nikakav zbir, nego način bivstva) - prelazim, presecam, formulišem, razrešavam, a ne brojim, ne računam" (R. Barthes, 1997: 23).

Rolan Bart konotaciju interpretira uvođenjem, pored *sekvencijalnog,* i pojma *aglomerativnog prostora:* „Analitički gledano, konotacija se uspostavlja u dva prostora: s jedne strane u jednom *sekvencijalnom prostoru,* u uzastupnosti, u prostoru sleda rečenica, uz koji se značenja, slažući se jedno na drugo, umnožavaju; s druge strane u jednom takvom *aglomerativnom prostoru,* u kojem su pojedina mesta teksta u uzajamnoj vezi sa drugim, vantekstualnim značenjima i, u zajedništvu sa njima, čine neku vrstu maglenog oblaka značenja. Topološki, konotacija na površini teksta, poput kakvog zlatnog praha, obezbeđuje (ograničenu) disperziju značenja (značenje je zlatno)" (R. Barthes, 1997: 20).

Prostor slike teksta

Govoreći o književnosti mi zapravo neprestano govorimo o grani umetnosti koja se javlja u jednom skriptovizuelnom kodnom sistemu kao izrazu vizuelnog

[1] Segre se uz ostalo oslanja na ideje E.M. Rifaterea: „(...) fenomen književnosti... podvrgnut je jednoj neprestano promenljivoj senzifikaciji u kojoj čitalac ne samo da napreduje korak po korak, već kako napreduje, primećuje i one promene koje se odvijaju u njegovom vlastitom poimanju stvari, kako svaki novoiskrsli element projektuje jednu novu dimenziju na ranije elemente koje, Legre opet, ili ponavlja ili dalje razvija, ili kojima, naprosto, protivreči. To što smo svesni ovih 'odjeka', znači da određene delove teksta čitamo dvostruko, i da je to drugo čitanje retrospektivno. Sveobuhvatno, treće opažanje koje se odvija na *nivou sećanja*, dešava se nakon završetka čitanja". Osim misli Mihaela Rifaterea i stanovišta Hansa Roberta Jausa, model čitanja i ponovnog čitanja Rolana Barta, te iserovska dijalektika protenzije i retencije podupiru tumačenja prostorno-vremenskih metafora, elemenata pamćenja/sećanja procesa čitanja.

iskustva jezika, a ostvaruje se posredstvom iskustva pisanja i čitanja. Književnom delu je imanentan vidljivi tipografski pojavni oblik - književnost je sistem prostorno kondicioniranih znakova (Niče) – ali suštinu njegovog umetničkog bića, izuzev kad je reč o „vizuelizovanim" književnim delima, nije moguće fiksirati kao sliku teksta, u njegovom prostornom realitetu, u njegovom grafičkom obliku. Tekstualnu formu linearne sintakse oživotvoruje konvencionalno kretanje pogleda. Proširivanje vizuelne perspektive u dominantno verbalnom tekstu, uključivanje efekta slikovnosti u konvenciju čitanja rezultira promene u usmeravanju pogleda. Naime, ako se linearni poredak teksta raspadne, uobičajeni smer čitanja će se sa pravolinijskog skrenuti u vizelnu disperziju, izmestiće se iz horizontalnog u vertikalni ili u dijagonalni smer. Afirmacijom „među-umetničkog znakovnog sistema", te proširenjem vizuelne perspektive nastaje tekstualni prostor, „tekstualni pejzaž", grafička reprezentacija u čijem tumačenju dolazi do određene modifikacije uloge vizuelnog opažanja. Tipografiju koja oživotvoruje, rekli bismo tradicionalnu lineranu logiku, narušavaju oni elementi teksta koji funkcionišu u optičkoj ravni, ali se većinom nalaze izvan jezičkog kodnog sistema – grafički i foto-grafički elementi, fotografije (ponekad od glavnog teksta odvojene jezičke dopune, potpisi ispod slika), reprodukcije, šeme, ideogramatički znaci, eventualno inicijali. Nelinearni raspored prostorne sturkture teksta, veličina i tip korpusa slova, raščlanjivanje na kratka poglavlja, pasuse, prelamanje na redove od jedne reči – sve su to sredstva formatiranja teksta radi uspostavljanja određenog prizora. Poseban značaj imaju oni momenti hijatusa koji regulišu kretanje teksta, oni „duhovni među-prostori", „iz tišine izatkane opne" (Malarme), one „strukture sazdane od glasa i tišine" (Peter Eđed), „za oči rečite pukotine" (Jožef Bakoš) koje uspostavlja prostorna funkcija belih površina. Ove neispisane zone, potencirajući duhovnu osetljivost, „intenzivno se vezuju za jezički materijal, organizuju tokove mišljenja, asocijacija, usporavaju, ubrzavaju, ističu, usled simetričnih situacija uspostavljaju distance, sučeljavaju, spajaju" (Tellér, 1985: 55).

Kada Tibor Pap, u svom predgovoru za antologiju mađarske vizuelne poezije XX veka razlikuje oblikotvorne principe topo-logike, toposintakse, ikono-logike, ikonosintakse, tipografske šeme, tihosintakse (permutacija, variranje), antisintakse, letrističke vizuelne kompozicije, letrističke hipergrafije i rešenja konceptualnog karaktera, on zapravo govori o tome koliko različitih načina vizuelna poezija poznaje u obznanjivanju mogućnosti koje nudi prostor.

Strukturni elementi slikovne sintakse čas proširuju relativno omeđenu čitljivost verbalnih tekstova, a čas sužavaju mogućnosti koje nudi verbalitet, na primer, konkretizacijom. Jačanje optičko-tipogrfaskih slojeva značenja, vizuelnih konotacija, međutim, uvek predstavljaju značajan faktor povećanja intenziteta. Nelinearni raspored, time što narušava tradicije tipografije, uspostavlja estetički funkcionalnu, „stvarnu" prostornu strukturu. Istovremeno, čitanje prema vizuelnim načelima samo delimično omogućava pristup obrazovanju značenja. Izuzetak čine možda samo one *prostorne pesme*, čiji su se autori „sledeći vizuelna načela, odrekli i najosnovnijih semantičkih i sintaktičkih

modaliteta uobličavanja pesme". Peter Eđed piše povodom Kašakovih geometrijsko-tipografskih formi: „Ovim je zaokretom, raščlanjivanjem raznim tipografskim karakteristikama složenih reči i sintagmi, pravo građanstva stekao novi način tvorbe smisla i značenja koji je tradicionalnu interpunkciju stavio pod znak pitanja u čitavoj njenoj akustičko-retoričkoj strukturi, ističući u prvi plan dinamične varijante *prostornih odnosa* u formatiranju kako stiha, tako i strofe. Time su postignute *nove prostorne dimenzije* pesme, a jedna od posledica tog poduhvata ogleda se u promenama vizuelnih karakteristika drugih materijalnih komponenti pesme. Na taj način je intenziviran i vizuelni efekat interpunkcijskih znakova" (Egyed, 1984).

Grafička slika interpunkcijskog znaka, s obzirom na to da može da „označava otvor, prozor kroz koji nam se ukazuje neočekivani prizor", može znatno da osnaži ulogu prostornih predstava u procesu tvorbe značenja. Ivan Fonađ smatra da povlaka, odnosno crtica, jeste znak promene nivoa, vertikalnog raščlanjivanja (daleko – gore) konačnog distanciranja, razdvojenosti, dakle znak idejnog, emotivnog razdvajanja, odnosno promene atmosfere, dok zagrade, zagradama odvojene digresije naratora asociraju na skrivenost, prikrivenost i zaštićenost. Zagrade – piše Fonađ – „jesu daleki potomci čarobnog kruga, staroindijske mandale, tibetanskog točka sveta, školjkaste aureole koja obuhvata Hristov lik na zapadnom pročelju katedrale u Šartru. Prustove zagrade pak podsećaju Lea Špicera na okrugle prozorčiće kroz koje se pisac, u poverenju, obraća čitaocu" (Fónagy, 1999, 448)

Zagrade koje aktiviraju predstave o zaštićenosti Fonađ nalazi u *Orlandu* Virdžinije Vulf, u *Josipu i njegovoj braći* Tomasa Mana, gde prikrivaju ljubavne misli, ali zagrade skrivaju i „ljubavne igre dveju lezbičnih nimfi" Stefana Malarmea. U savremenoj prozi pak zagrade i navodnici su sredstva uzajamne inkorporacije kultura i tradicija, govora i stanovišta, posmatračkih i govornih pozicija, različitih, međusobno često veoma divergentnih jezičkih svetova, prostorni elementi gradnje „govora u govoru". Posve novi problemski krug uvodi u prostornu poetiku interpunkcijskih formi Esterhazijeva „između dve izokrenute zagrade zatvoreni Prostor". S ovim izokrenutim znacima isključenja koji su u funkciji naglašavanja prostornosti teksta, stapa u jedno, pomiruje pojmovni par unutra-spolja, poništavajući njihovu suprotstavljenost: prostor dela, prostor fikcionaliteta (i prostore koji se od njega ograđuju) istovremeno situira i spolja i iznutra.

O vizuelnim dimenzijama pesničkih tvorevina, o njihovim sklonostima eksploataciji prostora s pravom se više govori, mada ni tako usmereni gestovi proznih tekstova nisu samo novijeg datuma: „I narušavanje linearitеta ima svoju prošlost. Jedva dvadeset godina nakon pojave Lesingovog *Laokoona*, jozefinistički romanopisac iz XVIII veka, Fridel, u svom romanu *Hajnrih fon Valhajm* ispisao je reči protagonista romana i njihove istovremene misli u dva uporedna stupca" (Fónagy, 1977). Instrumenti vizuelnog teksta, nakon rane i sporadične pojave u prozi, u šezdesetim, sedamdesetim, osamdesetim godinama XX veka odigraće u nekoliko dela zaista aktivnu ulogu, spojivši se u romaneskno efikasan sistem.

U predistoriji tekstova koji imaju svoje specifično značenje i kao prizor, na istaknutom mestu stoji Malarmeovo delo pod naslovom *Bacanje kocke* koje „fizičkom materijom jezičkog tkiva na određeni način i modeluje izrečenu misao". „Pesma srasla sa vlastitom tipografskom slikom" (Tellér, 1985: 51, 56). ne narušava tradicionalnu linearnu sekvencu, već „ispred linearnog čitanja (...) uvodi neku vrstu čitanja u ravni; time je obogatila polje književnosti jednom novom, drugom dimenzijom." Među karakteristikama koje tvore prostorni poredak pesme, Malarme zadržava linearni raspored, u njegovoj koncepciji određujuću ulogu, osim preloma, imaju i tip i veličina slova. Navodim iz predgovora autora: „...u svemu tome nema ničeg novog osim *prostornog* rasporeda onoga što se čita". U sklopu ovih razmišljanja se, kao osnovna jedinica, pojavljuje „prizor celine Stranice". Konvencionalne forme fragmentovanja, raščlanjivanja, segmentovanja, rastvaraju se u interpretaciji Stranice kao osnovne jedinice!" Estetički značaj ukupne vizuelne slike Stranice – u funkciji narušavanja linearitеta – sa stanovišta naše teme, u savremenoj mađarskoj prozi je naročito došao do izražaja u knjizi Petera Esterhazija *Uvod u lepu književnost.* Značenje je ovde zajednički element dveju struktura. „Pored verbalno-jezičkog opisa sveta *Uvod u lepu književnost* usmerava pažnju i na vizuelno-jezički opis sveta. U Esterhazijevoj knjizi imamo suštinski, i sledom njegovog intenziteta, praktično jedan posve novi element, to jest, u njoj je sadžano i *ono što je vidljivo...*" (Csuhai, 1988: 24). U retorici ovog teksta koji i svojom prizoritošću posreduje određena značenja, otkriva se sekvencijalni karakter knjige. U ukupnoj slici Stranice u pretežnoj meri je određujuće tipografičko prostorno raslojavanje, igra neverbalnih znakova, dispozicija segmenata teksta, kretanje u bočnom smeru, pobočno uklještavanje, intenziviranje momenata koji imaju karakteristiku fusnote i, ujedno, paratekstualni efekat, a u manjoj meri strukturisanje u relaciji gore–dole. Od suštinske je važnosti da se način bitisanja dela više ne može tako jednostavno odvojiti od njene imanencije, odnosno ukupnost njegovih konstitutivnih odlika od kontingentnih crta (Ženet, 1966). Esterhazijevska varijanta verbalno-vizuelnog tipa teksta, naglašavanjem njegovog „karaktera Knjige", koja „nije samo forma *Uvoda u lepu književnost,* već reflektuje i izvesnu težnju ka specifičnom modalitetu tekstualnosti (...) dakle, takva poetička namera koja upravo zbog toga, može da bude pristupačna u prvom redu kao način bitisanja govora" (Kulcsár Szabó, 1996: 160). aktualizujući problem imanencije i očitovanja. Tvorba značenja ne može baš da bude nezavisna od karakternih crta načina predočavanja, od grafičke slike, od težnje ka tome da krajnji rezultat ima prirodu Knjige: „...u tekstualnom polju (...) *Uvoda u lepu književnost* svakom, prvobitno samostalnom delu menja se identitet i, samim tim, menja se i njegovo značenje" (Kulcsár Szabó, 1996: 152). U vidnom tekstu *(Sehtext)*, osim istovetnosti načina pisanja, obaveznu važnost ima i istovetnost slike teksta, ili se bar unutar identičnosti slike teksta sužava polje slikovne raznovrsnosti, disponiranosti znakova i, od slučaja do slučaja, moguće je zamisliti samo neku vrstu harmonične promene dimenzija. Posredstvom prizorne poetike slike teksta, delimičnim preuređenjem relacije očitovanja i imanencije, problematika vidl-

jivih, ali i drugim čulima dostupnih formi teksta, mora da bude osvetljena i sa aspekta problemskog kruga poetike prostora.

PROSTOR FIKCIONALITETA

Imajući u vidu istoriografiju promišljanja prostora i vremena, čini se jednoznačnim da se vreme češće nalazilo u fokusu filozofskih i književnoteorijskih razmatranja. Ispostavlja se, međutim, da su filozofska promišljanja prostora u XX veku otvarala postepeno sve šire perspektive istraživanjima problematike proznog narativno-fikcionalnog prostora. U uredničkoj belešci iz 1974. godine, uz objavljivanje fragmenata Bahtinove teorije o hronotopima *(Forme vremena i hronotopa u romanu)* koju je autor formulisao još 1937-38. godine (i uprkos tome što je u međuvremenu objavljeno još nekoliko radova iz te oblasti[2]), mogli su da stoje sledeći redovi: „Uloga prostornih i vremenih međuodnosa u književnosti jeste skoro savršeno nepoznato područje poetike." Danas već višeslojna, višestrano razgranata problematika prostora privlači aktivnije interesovanje i u književno-naučnom, i u filozofskom diskursu.

„Sadašnje doba je prevashodno razdoblje *prostora.* Živimo u eposi istovremenosti, uporednosti, bliskosti i daljine, levog i desnog, rasutosti. Takav je to trenutak, čini mi se, u kakvom svet ne prepoznaje sebe toliko kao život koji se ispoljava kroz vreme, već kao mrežu koja spaja tačke i preseca linije" (Fuko, 2005: 29).

Ono što bismo iz ovih Fukoovih razmišljanja morali neizostavno istaći, to je *relaciono* delovanje prostorâ, ona prostornost koja se ispoljava u udaljavajuće–približavajućem kretanju, u premeštanju, u disperziji, u spajanju, u interakciji, u simultanitetu. Reč je, dakle, o specifično umrežavajućem karakteru prostora. Prema Frederiku Džejmsonu, „bilo kako bilo, češće čujemo da sad više živimo u sinhronitetu nego u dijahronitetu, i možda je i empirijski moguće potvrditi da naš svakodnevni život, naše duševne doživljaje, kulturalne jezike, u današnje vreme određuju *kategorije prostora,* a ne vremena, kao što je to bilo u predašnjem, zrelo-modernom dobu" (Jameson, 1985). Derida pak piše sledeće: „Prostor me zaista veoma uzbuđuje; (...) Ne smemo zaboraviti: pitanje *prostornog situiranja ili situiranosti* ne odnosi se samo na sâm prostor, na teritoriju, mada u poslednje vreme postoje tendencije da se rehabilituje ovo pitanje koje su određene filozofske tradicije potisnule u drugi plan, nezasluženo marginalizovale i, ponekad, sasvim prećutkivale. *Prostornost* obuhvata i preobražavanje vremena u prostor, ona je sastavni element pojma vremena, i sama je, dakle, vreme. S druge strane, međutim, izaziva prekide u prisustvu (tubitku), preseca samoidentitet prisustva (tubitka), što povlači za sobom skoro nesagledive posledice, usmeravajući nas na najrazličitije ravni" (Derrida, 1998: 21).

Interpretacije uobličene pod uticajem navedenih razmišljanja nastoje da, na tragu prostornih značenja, uspostave iskustvo čitanja romana koje se može smatrati

[2] Npr. *Gaston Bachlard: La poétique de L'espace. Paris,* 1958. Ili: С. Ю. Неклюдов: К вопросу о связи пространственно-временньіх отношений структурной в русской былине. Тарту, 1966. и Ю. М. Лотман: Проблема художественного пространства в прозе Гоголя. Тарту, 1968.

punovažnim, polazeći od toga da su čitanja prostora evidentno fragmenti čitanja. Puni značaj, čitalačko-empirijsku relevantnost problematike prostorno-vremenskih modaliteta nagoveštava, ili može da nagovesti upravo to da je preko njega, uprkos tome, moguće veoma dobro sagledati značenjsku konstrukciju pojedinog romana.

Prema Lotmanovom shvatanju, fikcionalni prostor je ukupnost takvih pojava, stanja, funkcija, figura, značenja i promenljivih veličina, među kojima se uspostavljaju prostorni odnosi (neprekidnost, odvojenost, udaljenost, bliskost itd.), dakle, odnosi međuzavisnosti prostornog karaktera. I dok, prema tome, prostornu strukturu romana iščitavamo iz nizova pojava, stanja, funkcija, figura, značenja i promenljivih veličina, u središte pažnje dospevaju figure neprekidnosti i razdvojenosti, „prostorna antinomija" isključenosti i integrisanosti, dimenzija udaljenosti i bliskosti, usredsređujuće i rasejavajuće koncepcije kretanja, perspektive sužavanja i širenja, kao i druge manifestacije razumevanja proistekle iz binarno kodirane dinamike.

Kad interpretacija postavi pitanje kakvi se gestovi emitovanja značenja vezuju za poetiku prostora kad drugim „supstancama", aktantima, uzročno-posledičnim i vremenskim međuodnosima romana pristupa u sistemu prostornih odnosa, sav onaj svet koji egzistira u materiji lokalnih prostornih formi – dakle, materijalna forma pejsaža, geografske i topografske dimenzije koje je moguće razviti u figuri hipotipoze – ne dopseva u prvi plan. Interpretacija se naglašenije zanima, naime, za ulogu međuprostornih perspektiva, za prostorne odnose koji se ispoljavaju u sledovima radnje (npr. za specifičnu prostornost puta koja dolazi do izražaja u kretanjima traganja, proganjanja ili bežanja), za modalitete bivstvovanja u promenama, u izmeštanjima, u širenju i u sužavanju, te za topološke odnose sadržavanja, doticaja i presecanja. U fokusu čitaočeve pažnje nalaze se takve prostorne figure i takvi odnosi protagonista kakvi se mogu opisati samo apstraktnim pojmovima, te energetska i komunikaciona polja kao i jezičko/predodžbeno uspostavljena prostorna značenja. Odnosno, prostorna konfiguracija u narativnoj spoznaji ispoljenih emotivnih, čulnih odnosa i misaonih sadržaja. Predodžbe prostora koje se javljaju u sferi unutrašnjeg sveta, duhovnog života, a koje poprimaju vremenske forme, jesu strukturišuće prostorne metafore uspomena, snova, planova, želja, utopija i namera. To su pre svega narativne strategije sećanja koje iz poetike romana naglašavaju onu vrstu formatiranja koja se oslanja na senzitivne utiske: prostorna značenja koja se konstituišu na nivou čulnih senzacija – na senzifikovanju svetlosti i boja, tonskih efekata, na čulu mirisa i kinestetičkih oseta.

Pod uticajem realističkih prostorno-poetičkih tendencija prostorne forme su se potčinile onoj determinativnoj strukturi koja prožima stvarnosnu koncepciju prozne naracije. Stoga su lokacije i opisi mesta dobili značenja preko upečatljivih životnih puteva glavnih junaka. Ovde aktivni subjekti egzistiraju u proznim prostorima koji se zatvaraju u istorijske i društvene determinacije. Ne raspolažu značenjsko-tvorbenim suverenitetom, tek njihova ukorenjenost u razne determinacije čini da njihova ispoljavanja nose obeležja pripadnosti jednoj *datoj* društvenoj grupi. Konfiguraciji prostora

je svojstveno i to da se ona može opisati, doduše, kao poprište radnje, ona se ipak pojavljuje samo kao okruženje u funkciji pozadine: društvene strukture i okruženje se međusobno duboko prožimaju. Prostorna konfiguracija sveta sastoji se od prepoznatljivog lanca uzročno-posledičnih odnosa lišenog hijatusa. Makrokosmički i mikrokosmički, unutrašnji i spoljni prostori vezani su čvrstim sponama. Ni jedan subjekat proznog pripovedanja nije u stanju da relativizuje determinativne strukture, svaka individualna perspektiva se prelama kroz prizmu „okolnog prostora". Taj prostor se kao pojavni oblik determinantivne društvene strukture projektuje na svaki postojeći subjekat kojem nedostaje, kako Eugen Fink piše na jednom mestu, „prostorna otvorenost". Lokalne determinante su graničnici društvenih stanja i odnosa. Prostorne konstrukcije se grade s naglaskom na njihovu geografsku prepoznatljivost. U elementu prostornosti se pojavljuje ekstratekstualni aspekt. Semantička opterećenost prostorne komponente se znatno uvećava kad roman u elemente kreacije sveta promoviše prostor i spacijalne konotacije čija polja značenja ne uobličavaju sociološki, nego ontološki momenti.

*

U izmeštanju one vrste čitanja koje se temelji na prostorno-vremenskim lokalizacijama, osim radova navedenih u ovom poglavlju, kao neka vrsta teorijske inspiracije poslužili su ranije opisani pojmovi i ideje iz sfere *geofilozofije,* neki *geopoetički*[3] koncepti, te određena viđenja koja je iznedrila *nomadologija.* Savremeno mišljenje prepuno je izazova da se iznađu analogije između tekstova različitih žanrova, predmeta i stilova, određujućih duhovnih pravaca, štaviše, između interferirajućih diskursa različitih kultura. Izazovi te vrste su neodoljivi, jer jedna planetarna kultura, jedna vrsta poetike sveta – mada njenom uspostavljanju možemo samo da težimo – nudi, ili bolje reći, obećava ugao posmatranja, koji može da otvori nebrojeno mnogo perspektiva. Sudeći prema načinu kako traži i stvara kontakte, njegovom kompleksnom načinu gledanja, tom izazovu ne može da odoli ni konceptualni tvorac geopoetičkog mišljenja, Kenet Vajt (1994). Uprkos raznorodnosti izvora mišljenja, rečenice njegovih tekstova imaju zajedničko jezgro: sinhronizacija prezentovane divergencije, disperzije u jednom osobenom mišljenju koje, mada nije izjednačavajuće, ipak deluje ujedinjavajuće. Ako pomislimo na to da teoretičari postmoderne govore o opštem raspadu uzajamnih odnosa i veza, da naglašavaju pre svega razlike, drugost, odstupanja, da nasuprot isticanju dijaloga, prednost daju izvesnoj disenzusom nazvanoj kulturi („to znači, naime, produbljivanje specifičnih stanja, i ponovljeno oneobičavanje pojedinaca i grupa ljudi podjednako"), onda autora *Nomadskog duha,* uprkos njegovim postmodernim podsticajima i vezama treba čitati kao nekog ko se, zapravo, izmešta iz ovog „kanona". Ova prezentacija, koja mnogima još uvek deluje strano,

[3] Izraz *geopoetika* prvi je upotrebio Kenet Vajt 26. februara 1979. godine na jednoj konferenciji u Parizu, u prisustvu geomorfologa Žana Malurija. Maluri u jednom intervjuu iz 1983. godine (na pitanje Dajmanta Noara - U čemu je za vas kulturalni značaj prostora?) - ovaj izraz upotrebio je i Maluri. Vidi: Kenet Vajt: Nomadski duh *(L'esprit nomade,* 1987), Prev. Jelica Mihaldžić i Bojana Miković. Beograd, 1994. str. 287

razvija jednu vrstu sintetičkog načina gledanja. Našu osetljivost sve vreme održava budnom radost prepoznatljivosti sistema odnosa. Iz ne-pripadništva gradi zajednicu u duhu postulirane univerzalnosti *nomadizma* kad je – i ponovo se služimo rečima Feliksa Gatarija, jednog od vodećih ličnosti postmoderne – umesto homogenizacije i te kako poželjna heterogenizacija.

Vajtovu sliku sveta do te mere određuje doživljaj kulture, doživljaj knjige, da je svaki od opisanih jedan od mozaičkih kockica njegovog nomadizma, kockica koja nosi na sebi beleg totaliteta. Pročešljao je, istražujući tragove nomadske duhovnosti, čitavu istoriju književnosti i istoriju filozofije. Njegovo mišljenje možda su najbolje okarakterisale rečenice Vinćenca Vitiela (1995): „Među knjigama, u jednoj knjizi trajemo. Knjiga ne postoji. Postoje knjige. I prostor knjigâ – jeste samo jedna knjiga. Sve knjige u jednoj jedinoj knjizi, svi aforizmi u jednom jedinom aforizmu, sve vreme u jednom vremenu i sva mesta na jednom mestu." I pri tom čak i ne pokušava da nekoliko stotina apsorbovanih viđenja, spoznaja integriše u jednu tematski povezanu celinu. Kao što piše, tema je neodrediva, zamisao nije monografska; unutar krugova jedne u sebe zatvorene teme bilo bi nemoguće uočiti one perspektive, usmerenja, artikulacione forme koje bi bile od pomoći u uspostavljanju vlastite geografije sveta, onog zgusnutog geografsko-poetičkog spoja koji u svojoj knjizi naziva *geopoetikom*. Pa ipak, forma se rađa – i samo shvatanje se može smatrati formom – iz dinamizma vitalnog reda, i ona nije nikakva konstrukcija koja drži na okupu detalje, fragmente. Uobličava je kretanje, slobodno duhovno kretanje kao ispoljavanje doživljaja: zanimljive asocijacije ideja, u uzlaznoj spirali, pročišćavaju onu još neprohodnu stazu na kojoj orijentacija nije moguća na osnovu šema, obrazaca i modela. Izgrađuje se *putna mreža* jednog sveta koji je izvan „velikih kodova". Vajt nailazi na autsajdere, na autore koje nije prisvojila ni ona postmoderna koja se, zbog toga što se oslanja na celinu kulture i zbog svoje prakse citiranja, naziva parazitskom. Što se njegove orijentacije tiče, značajni su, na primer, transcendentalisti koji novi životni prostor i jezik koji taj prostor izražava, istražuju na religijsko-filozofskoj osnovi. Emerson, pisac koji je u Americi odomaćio filozofski esej, ili Toro koji je želeo da napiše rečenicu koju ljudski um nikad ne može da shvati, jer je moguće da baš ta rečenica odrazi tajnu sveta. Ali on je i primer intelektualne osetljivosti prema prirodi, njegov svet je svet koji je u bliskim odnosima s prirodom, ali i svet koji je saobrazan duhovnoj formi bivstvovanja. Zahvaljujući njemu spoznajemo takav aspekt prirode kakav još nismo naučili da senzifikujemo: prožet njenim ritmom psiha može da prodre u prirodu kosmosa. I Emerson i Toro, međutim, smatrani su književnicima koji pripadaju tradiciji američkih osobenjaka, kaže Rorti, odnosno, nema im mesta u filozofskom kanonu. Veoma je karakteristično za Vajtovu metodologiju i to što nihilizam i anarhiju, kao slobodu, afirmaciju slobode opšteg kretanja, odnosno promišljanja koja „šansu oslobađanja od jednom za svagda datih ideja" (Kami) isturaju u prvi plan, svrstava u tradiciju nomadologije. Jer, na primer, kad je reč o nihilizmu, njega ne zanima ničeanski shvaćeni negativizam, nego ruski nihilisti, Černiševski i Pisarev. S tim u vezi i citira

Kami jednu rečenicu Pisareva u svom *Pobunjenom čoveku:* „Ja sam stranac u poretku postojećih stvari, nema razloga da sam u bilo kakvim odnosima sa njima." Nomad-intelektualac govori o poremećenim redosledima, o novim duhovnim idealima i o svetskom zadatku komunikacije, te o novoj koordinaciji na mestu starih sistema – istorije, politike, teologije, književnosti, lingvistike.

Vajtova knjiga je plod besciljnog tumaranja u beskrajnom vremenu i prostoru, nasumičnog putovanja, plod postmoderne predodžbe koja spaja čoveka koji u sebi nosi kontingenciju i motiv biblioteke, kao podsećanja na Borhesove rečenice o univerzumu „koji drugi nazivaju Bibliotekom (...) Ja tvrdim da je Biblioteka beskrajna (...) Tvrdim da je logično zamišljati svet beskrajnim".

Na odgovarajući način je naglašena *putu* svojstvena dinamičnost, a dinamičan pogled, dinamičan odnos zahtevaju i strujanja, ukrštanja, međusobna prožimanja, uzajamnosti raznih oblika mišljenja, kao i neverovatna gustina ritmičkih utisaka. Otputovati, otići, osloboditi se, pobeći, makar listajući knjigu; nomadi ne putuju obavezno vozom, postoje i putovanja u mestu. I u intenzitetu. Putovanje, kao kod Grenijea, vodi s jednog ostrva na drugo, u zamišljeno i u nevidljivo, u predele koje niti imenovati, niti bilo kojem poznatom mestu primeriti ne možemo. U taj koncept se organski ugrađuje sledeća rečenica iz Kamijevog eseja *Pustinja:* „Ovde je primetno reč o tome da pokušavamo prisvojiti geografiju nekakve pustinje." Postavlja se pitanje, dakako, zašto baš pustinje? Šta može da simbolizuje pustinja u jednoj takvoj društvenoj konstelaciji u kojoj anatomiju i fiziologiju mišljenja, kulture, karakterišu prostorne podele, diferencijacije, distance i oštra razgraničenja? Zar nismo primorani da razmišljamo u takvom prostoru koji je postao jedan od činilaca moderne ideje o naciji, u kojoj – zbog toga što s opštom važnošću markira sve što je unutra i sve što je izvan – neprestano prelazimo demarkacione linije i u kojoj je osnovni atribut svakog mesta njegova odvojenost od drugog? Precizna lokalizacija, nastanjivanje, vezanost za mesto, atribucija pripadnosti, jesu kategorije iznad svake druge. Suprotno tome, pustinju nećemo zadržati kao svoj dom, u pustinji ni jedan živi stvor neće pustiti korene, ni biljka, ni životinja – ni čovek. Pustinja primorava na neprestanu promenu mesta (putevima vazda neprepoznatljivim, nenaznačivim, stazama uvek novim, jer pesak uklanja sve tragove), ali ne i na prelazak demarkacionih linija. Pustinja je prostorna forma slobode, sa bolnom, ali oslobađajućom mogućnošću samoće. Prostor kretanja putnika-namernika, lutalice, stranca. „Stranac ne može da ima lice, niti geografski odredivo mesto rođenja" – podvlačim jednu Žabeovu rečenicu. I odmah posle nje i onu po kojoj je stranac i u vlastitim očima stranac. I zar vajtovska težnja ka nomadskom duhu nije baš to prepoznavanje jednog svog drugog, multidimenzionalnog, politopičnog prostornog ja, odnosno, Rovatijevim rečima: „ja-stranca"? Zar pustinjski nomad nije paradigma postmoderne individue?

Među glavnim karakternim obeležjima ovog shvatanja nalazi se i način uključivanja genoteksta u aktuelne tokove mišljenja, integrativna intertekstualizacija, obnovljena artikulacija ili kombinativna re-kreacija, afirmacija sekundarnog diskursa

i, umesto višeslojne projekcije, umesto istorijskog, dosledna afirmacija jedne geopoetičke logike sa skoro već ekstremnim širenjem geografskog horizonta.

Interteksualnost (u ovom slučaju proširena u interkulturalnost), kao temeljni pojam mišljenja, nadasve pogodan da bude integrisan u arsenal sredstava nomadizma, jeste suštinsko obeležje savremenog kreiranja književnog teksta te, sledstveno tome, i poetičkih i estetičkih promišljanja. O nomadskoj atitudi, dakle o lutanju, duhovnoj peregrinaciji, Vajt ne govori kao o književnoj pojavi, nego kao o svetonazorskom stavu koji dotiče sve diskurse. Od onih teorijskih dela koja se smatraju temeljnima, konfiguraciju misaonog pejsaža uobličavaju umetničko-teorijski, lingvistički i društveno-filozofski radovi, kao i, naravno, sama književnost kao neka opšta, široko otvorena kategorija – predstavljena u više svojih žanrova. Nadasve je bitno, naime, da ovo promišljanje ne odvaja književnost od drugih diskursnih formi. Vajt se poziva na MekDermidovu viziju sveta čiji je temelj konačno ujedinjeno znanje, sinteza naučnih i estetičkih spoznaja; u tom smislu bi mogla da bude, u nomadskom duhu iscrtana putna mreža istovremeno i „interdisciplinarna mapa" (S. Fiš). I to je jedna od mogućih karakteristika onog kretanja koje, podstaknuto nomadskom suštinom, teži jednom novom duhovnom prostoru – njenim tragom promišljanje se značajno proširuje, i to ne samo u prostoru i vremenu.

Rečenicu, u kojoj je Niče prvi put upotrebio reč nomad u nameri da okarakteriše jedno duhovno držanje, citira Đerđ Kunst (1995) iz drugog toma *Ljudsko, suviše ljudsko:* „mi kao svoj najsnažniji instinkt osećamo slobodu našeg duha, i nasuprot sputanim i u zemlju ukorenjenim intelektima naš ideal vidimo, rekli bismo, u duhovnom nomadstvu". Vajt ne razrađuje detaljnije genealogiju nomadizma, ali ničeovska misao je prisutna kao stalni orgelpunkt, a među njegovim referencijalnim tačkama, naravno, ne nedostaje, kad je o nomadizmu reč, nezaobilazno ime Žila Deleza.

Đerđ Kunst upućuje, povodom Deleza, na nomadističku opciju *Hiljadu ravni* navodeći karakteristike rizomatičkog mišljenja: „ne sastoji se od jedinica, nego od dimenzija, ili, još bolje, raznovrsno usmerenih kretanja. Nema početka i nema kraja, uvek je u nekoj sredini (u nekakvom miljeu), i odavde raste, to je ono iz čega klija (...) nema svoju genealogiju, i memorija joj je kratkog daha. Funkcioniše kao varijacija, ekspanzija, okupacija, nicanje..." Ako onome što se nalazi u Vajtovoj knjizi dodamo i sledeću tezu iz *Hiljadu ravni,* po kojoj, „za razliku od drveća koje sugeriše hijerarhiju, i za razliku od njihovih korena, rizoma povezuje bilo koju tačku s drugom tačkom, i njene karakteristike se ne vezuju nužno za karakteristike slične prirode, one uvode u igru veoma različite režime znakova, često čak i irelevantne" – mogli bismo reći da je malo takvih značajnih savremenih književnih pojava čijem razumevanju i tumačenju nomadologija i njoj bliske teorije nisu znatno doprinele.

Vajt smatra da se one dodirne tačke koje suštinske sličnosti ispoljavaju nepoznanicom vlastitog bića, mogu otkriti u evropskoj filozofiji, u škotskoj i u irskoj atitudi, u američkoj duhovnosti, u indijskoj, kineskoj misli, u pluralizovanosti orijentalnih jezika itd. Time sugeriše da treba istupiti iz svakog identiteta da bi izbledele granice

kulturnih krugova kako bismo mogli da iskusimo slobodu strujanja energija – bez jezičkih, geografskih granica, sve do krajnjih moći našeg razumevanja. Na paradoksalan način, u istočni kulturni krug prevode nas Batajeve misli: istočno teorijsko mišljenje je uvek svež izvor zapadnog mišljenja, uz njegovu pomoć duh može da se probije iz čiste intelektualnosti prema čulnom znanju. I skoro da je bez značaja kojim pravcem će krenuti traganje za putem, jer ono uvek odbacuje stereotipe, i umiriće se samo u onoj sferi u kojoj značenje ne čine kodovi i konvencije.

U logičkom prostoru nomadskog duha nema početka, ni sredine, ni kraja. Reč je o duhovnoj topologiji u kojoj, Vajtovim rečima, sve što ne poznaje pravolinijsko kretanje ima centralnu poziciju, jer joj je svojstvena ona vrsta prostornog prostiranja koja, u znaku večnog povratka, uvek iznova osvetljava višekratno napuštane staze. Ali ipak ne osvetljava sve snagom izricanja, jer ne može se sve izreći, izuzev možda u nekoj vrsti složene poetizovanosti. A i inače, ni izrečeno nije ništa drugo do metafora neizrecivog.

SITUATIVNE PROSTORNE STRUKTURE
(dinamičko-polarizovana formatiranost)

U istraživanjima onih potencijala koji u romanu Adama Bodora *Okrug Sinistra*[4] tvore značenja, već i prema tome što nagoveštava sam naslov, središnju ulogu treba da dobije jedan čvrsto strukturisani prostor. Naslov, naime, naznačava prostornu formu komprehenzivne snage: uzajamna obuhvatnost teksta i naslova, naslova i teksta je potpuna. Intrepretacija ovog dela sa stanovišta prostora može stoga da obuhvati naratološke karakteristike oprostoravanja, lokacijski aspekt i, unutar toga, onu snagu i težinu konstituisanja značenja koja se ispoljavaju prilikom tvorbe mesta, kao i samu prirodu spacijalne gramatike. I kritička recepcija ovog romana, te nekoliko opsežnijih studija, usmerava pažnju baš na ovaj krug pitanja: „Pokušamo li da fiksiramo nekoliko karakterističnih crta sveta okruga Sinistra, čini se da je njegov prvi i najzvažniji element sam opis poprišta, prostora dešavanja" (Simon, 1992); Sinistra je „mesto otelotvorenog zla", „poligon granica, izolacije" (Angyalosi, 1992); ovde je krajolik u naslovnoj ulozi, prostor je višeznačan, pejsaž je anamorfotičan (Márton, 1992); „Sinistra je u okviru industrijske zone, topionice, bivstvovanja. Ali njeno mesto - njenu ´geografiju´ - u većoj meri određuje istorija, a ne pozitivna geografska znanja. Sinistru lokalizuje svetski doživljaj egzistencije i preteće iskustvo istorije." (Bányai, 1995) Prostor je opredmećivanje bivstva, Sinistra je okrug bivstva, topografija bivstva (Pozsvai, 1998) itd.

Studija pod naslovom *Iteracija segmenata teksta kao stvaranje epskog sveta* (Bengi, 1997) tekstualni svet *Sinistre* karakteriše pojmom ponavljanja. Ponavljanje kao karakteristični postupak jezičko-narativnog formatiranja autor ove studije

[4] Roman je na srpski prevden pod redukovanim naslovom *Sinistra* (prevod Save Babića, Dereta, Beograd, 2000). Svi navodi iz ovog izdanja romana.

istražuje ne samo na nivou motivskog strukturisanja, nego i na nivou kraćih i dužih segmenata teksta, stalnih prideva, jer „preklapanje motiva i iteralnih elemenata teksta nije potpuno". A ono što nije naglašeno, mada se njegova strukturno-semantička uloga takođe jasno iscrtava, to je funkcionisanje situativnog ponavljanja. Koherencija stvorena situativnim ponavljanjima, kojima je prožeta celina teksta, može da ponudi dobru osnovu za obuhvatnu interpretaciju sa stanovišta prostora. (Prema logici jednakosti u drugosti, trostruki dolazak Andreja Bodora, na primer, može već da bude okarakterisan kao situativno ponavljanje.) Naime, glavna karakterna crta dela, ne-identična iteracija, proširuje se i na situativne elemente forme. Ako od osnovnih činilaca situacije (sistem odnosa promenljiv po osnovnim jedinicama priče) pažnju usmerimo na faktor prostora, mogli bismo da istaknemo sledeće situativne strukture: polazak, putovanje, dolazak, čekanje, osmatranje, susrete ili, na primer, situaciju smrti. Među njima postoje komunikativne situacije ali i one koje isključuju individualne kontakte. Reč uglavnom priželjkuje komunikativni prostor, naznačava ono što je prisutno, teži da dopre do prisutnog. Polazak na put, obilaženje prostora, jeste najčešće u funkciji izgradnje konteksta reči. Redovne iterativne situacije stvara ideja spajanja konvergentnih obzorja, odnosno, ideja spajanja onih subjekata koji ukazuju na pojave konvergencija. Niz situativnih figura, sazdanih od momenata izmeštanja, pomeranja, obilaženja, sagledavanja, smotre prostora, te analogije, kao nosioci kinetičkih sadržaja, jesu delovi neprestano uspostavljane prostornosti koja, zapravo, funkcioniše kao jezik. Prostor se nikad ne javlja u svojoj celovitosti, zato i jeste oprostoravanje termin pozajmljen od Deride: „oprostoravanje nije ni prostor, ni vreme" (Derrida, 1972: 58-59). stvarnost prostora koja se uspostavlja u permanenciji njegovog živog bivstva.

Ideja o prostoru koji je u stanju permanentnog ostvarivanja, dakle, ideja o prostornosi koja se dešava, dolazi do izražaja i u dinamički koncipiranim opisima. Dešavanje prostora se ne ispoljava u dominaciji pridevske forme, nego u vizuelnosti glagola ili glagolskih prideva. Samo nekoliko primera: „pod naletima velova magle" (53), „zavejane vrhunce bi tada prelilo sunce" (72), „odjednom se probudio vetar, kotrljao je oblake preko proplanaka" (66), „na visove Pop-Ivana je taj dan osorno prispela zima" (52), „na tesnac se spustila tama" (53). Govorimo, dakle, o deskriptivnoj sferi koja bivstvuje kao proces, o deskriptivnoj sferi kao dešavanju i o stanju koje se, na paradoksalan način, pokazuje kao proces. Prostor je u svom načinu bivstovanja vremenska tvorba značenja kontinuiranog karaktera. Tesno u vezi sa okolnošću da je svetovni status subjekta/subjekata (u odnosu na temeljni pojam tuđinštine) tranzitivan, moguće ga je formulisati u stalnom kretanju. Mnogo puta ispripovedani vizuelitet, čiji se obrisi pojavljuju u okvirima događaja obilaženja, smotre prostora, otelotvoruje se u opisima koji nisu lišeni narativnih momenata, kao u jezički organizovanoj formi prizora. Klasični način uvođenja deskriptivnih govornih perspektiva u tokove naracije dešava se uobličavanjem tipičnih situacija. „Tada se prilikom susreta pripovedanja i deskripcije - kao nagoveštaj promena vizure - pojavljuju rečenice koje izražavaju gledanje, razgledanje (...) One odvajaju

deskriptivne delove od pripovedanja, pa ih čak i uključuju u njega" (Slawinski, 1993). Ovde podsećam na studiju Januša Slavinskog o deskripciji, a po kojoj su tipične situacije putovanje, razgledanje, situiranje subjekta u nepoznate, neočekivane okolnosti, kao i posete, šetnje, štaviše, provirivanja kroz prozor. Svemu tome još inkliniraju i postavke takvih subjekatskih argumenata koji „profesionalno" vrše metodično osmatranje, obilaženje terena. Situativno iskustvo prostora sledi iz njihove egzistencijalne suštine. Nije poetička slučajnost što je roman *Sinistra,* koji prostornim značenjima pridaje centralno mesto, u tom smislu školski primer, pravi arsenal situacija i profesija. Jer se opis, kao citat čulnog opažanja, vezuje za sledeće subjekte posmatranja: pružni nadzornik, putar, šumarski nadzornik, planinski lovac, šumar, prikupljač šumskih plodova, stranac na proputovanju, putnik-namernik, putnik, nepoznati, itd. Kao eklatantno označavanje situacije pojavljuje se, na primer, izviđanje, provera, smotra terena. Mesta izviđanja: visovi, vidikovci, glavice, planinski grebeni, visoke čeke, sve kao prostorne mogućnosti širenja perspektiva. (Neizostavno treba napomenuti i dvogled, dalekozor, kao sredstvo jačanja ljudskog čula vida.) U tim prilikama horizontalnu naglašenost prostornog sveta roman zamenjuje vertikalnim. Samo uzgredna napomena: „pobeda" vertikalizma ostvaruje se u jednoj prostornoj metafori jednog ironičnog samooslovljavanja: „Šta još hoćeš? Ta sve si postigao. Ležiš ispružen, u krilu ti baršunasta stražnjica Elvire Spiridon. Stigao si na *vrh,* sinko." (71) Odnos bliskosti se, inače otelotvoruje preko čuvstvenog. Čuvstveno, kao događaj bliskosti, tvori prostor dodira.

Naracija često istovremeno govori o momentima iskustva prostora, o metadoživljajima tog iskustva, štaviše, i o osmatranju posmatrača. I sam posmatrač je pod prismotrom, nije nagoveštena perspektiva iza koje ne bi bilo moguće stupiti, u koju nema uvida, nema perspektive na koju se ne otvara neka druga perspektiva. Nisu retke ni vizuelizacije paralelnih rakursa. Usled naglašene uloge prostornih značenja u *Sinistri*, deskriptivna sfera uvišestručeno utiče na tematsko-kompozicijsku strukturu dela. Naracija se s deskripcijom, kao oblikom izražavanja koji reprezentuje prostor, dovodi u vezu na razne načine. U dinamički koncipiranoj opisnoj sferi rečenični sadržaji promenljivog karaktera pokazuju takav nizak nivo pojavne srazmere deskriptivnih elemenata, koji se u teoriji naracije odomaćeno označava terminom *inicijalni opis,* odnosno *sporadični opis* (Slawinski, 480). Adam Bodor, premda u romanu nalazimo lepe primere dvojnosti *locus amoenusa* i *locus horridusa*, skoro da i ne koristi tipove *izrazitog* i *koherentnog opisa* (Slawinski, 480) Zapravo odsustvo ovog tipa opisa, i prisustvo pređašnjih registruje Zador Tordai kada govori o delimičnim piljotinama prizora: „U slučaju romana Adama Bodora razumevanje na neobičan način otežava okolnost da se priroda u tekstu pojavljuje uvek vrlo relaksirano i u malim odsečcima (...) Adam Bodor radije prodeva svoj roman neprekidnim nitima delimičnih slika (...) slike prirode se uklapaju u priču kao da i nemaju sopstvno bivstvo" (Tordai, 1996). Gramatička množina obilaženih elemenata prostora (iteracija zasnovana na gramatičkoj sličnosti) upućuje na izrazito kontinuirano dešavanje: „lakim koracima je presecao *pristanke*" (7), „koračajući izbledelim *livadama*" (10) „lagano smo se

spuštali niz *serpentine*" (59), „klimatajući je napredovala preko raskvašenih *livada*" (59), „neki muškarac je koračao preko *čistina* prošaranih mrljama snega, šafrana i mrazovca" (137). Momenti koji senzifikuju kontinuirani sled mnoštva prostornih elemenata, s obzirom na to da njihova gramatička množina briše konture, pobuđuje predodžbe beskraja, nepreglednosti, bezgraničnosti, nezajaženosti. Njihovo krajnje tačke lišeno, u beskraj ustremljeno značenje potom se sudara s pojmom *granice*, da bi se zatim stišalo, smirilo u vidu nekakvog besciljnog kretanja. U proces kretanja organizovani površinski, reljefni prostorni elementi u momentu umnoženog bivstva naizgled proširuju prostor. Uistinu, međutim, kao osobeni faktor napetosti, oni senzifikuju odsustvo svake mogućnosti obeskonačenja. Stalno kretanje, neprestanim fokusiranim osmatranjem prostora, afirmiše ritam vezivanja-nestajanja. Ovde je *put* veoma specifičan doživljaj prostora - nije mesto, nego tragajuće kretanje. Zbog toga prostor, i iz perspektive više osoba, poprima obličje puta. Putevi na taj način premrežavaju naročitim izolinijama prostor *Sinistre*, i u vidu događaja posreduju između mesta, dinamizuju, odnosno, ne dopuštaju da se *predodžba daljine* ukruti, zamrzne. Polazak na put, kretanje u prostoru, naznaka je relativnosti bivstva protagoniste, naznaka mogućnosti da svaki čas može da bude istrgnut iz konteksta aktuelnog prostora bivstvovanja - mogućnosti smrti, ali istovremeno i mogućnosti prelaska u jednu prostraniju i slobodniju sferu.

U odsustvu bivstva, njega čuva trag. Trag je znak daljine, udaljenosti, onaj ko ostavlja trag, taj tvori daljinu. Trag je prisustvo odsustva. Kako Levinas piše: „Trag je ulazak prostora u vreme, ona tačka, na kojoj svet inklinira ka jednoj prošlosti, ka jednom vremenu" (Lévinas, 1997). S obzirom na to da se vremensko bivstvovanje protagonista romana *Sinistra* (s nekoliko izuzetaka) ne vezuje za neko drugo, ranije vremensko bivstvovanje, to jest, uglavnom se ne mogu smatrati strukturnim temeljnim elementima istorijske dimenzije, luk inklinacije ostaje unutar vremena pripovedanja. „Bivstvovati, u smislu da se ostavi trag, isto je kao proći, otići, rastvoriti se. (...) Trag bi bio, dakle, neizbrisivost bivstva, svemoć bivstva naspram svakog negativiteta" (Lévinas, 1997).

Ono o čemu bismo još morali da progovorimo, to je prisustvo odsutnog u poruci, u pošiljci forme paketa.

Glavni junak romana, Andrej Bodor sagledava sebe u svetlu *značenja granice*. *Granični promet* strukturiše egzistencijalni prostor konotacijama koje proističu iz pojmova *s ove* i *s one* strane granične linije. Budući da se unutar Sinistre ne otvaraju perspektive, a naročito ne perspektive beskonačnosti i potpunosti - perspektive ljudskog bivstva u svesti Andreja Bodora pružaju se prema onoj strani granice. *Sinistra* upravo u značenju granice pokazuje najjasnije kakav je način ljudskog bivstva koji čini vidljivim ono što je osnovno: spojeve *bliskosti* i *udaljenosti*. Granična linija, granični pojas je ona zona u kojoj se protivrečnosti susreću i prepliću. Ritam prostorno strukturisanog bivstva se očitava u mnogostruko ponavljanoj igri približavanja-udaljavanja, dolaska-odlaska, susreta-rastanka. Vrativši se motivu osmat-

ranja pomoću dalekozora, navodim redove Zadora Tordaija koji govori o uvećanim i približenim detaljima: „Dvogled, gledajući kroz njega s jedne strane, *približava* i uvećava; međutim, ako ga obrnemo, smanjuje i *udaljava.* Ova dvojaka igra može da svede pod zajednički imenitelj predočavanje slika prirode i pripovedanje događaja" (Tordai, 1996). Poetika koja u ovoj igri bliskosti-udaljenosti uspostavljenu dinamičko-polarnu *formatiranost* zadržava do kraja, do punog izražaja dolazi ne samo u značenjima prostornosti, nego se i vreme ispoljava kao približavanje nečega nečemu, odnosno kao udaljavanje nečega od nečega, naročito u *situaciji čekanja.* Nepodudarnost temporalne i spacijalne udaljenosti u izvesnim situacijama iznova odražava kompleksnost problema bliskosti-udaljenosti. (Bela Bundasian živi u blizini, pa ipak na udaljenosti od nekih pet godina, budući da je zahvaljujući granici, bliskost ujedno i daljina.)

U sve se to upliće i smrt, kao značenje bez ikakvih granica, ograda. „Između *prostora i smrti* postoji duboka i već veoma rano naslućena veza." (Špengler: „U mrtvome više nema nikakve težnje; on više nije vreme, već samo prostor, nešto što ostaje ili takođe propada, ali ni na koji način se ne razvija prema nekakvoj budućnosti." – *Prostor i smrt. Propast Zapada*). U smrti prestaju da važe sve razlike i granice, nestaju putevi i druga ne-mesta. Iskazati se, s obzirom na mesto, u smrti: na jeziku narative koja se pomalja u zaleđu, taj se identitet uklapa u značenjski krug svoje teritorijalne odredljivosti. Ali ovo, i na ovaj način iskazano, za mesto vezano bivstvovanje možemo da protumačimo i polazeći od jedne Deridine misli iz Šiboleta: samo je smrt u stanju da vlada vremenom, i da Jevrejina upozna s prostorom. Mrtvac više nije vreme, već samo prostor, kako se ispostavlja, kad lokalizovano (za zemlju prikovano) truplo pukovnika Borkana, dok asocira na raspeće - rečima Deride koji čita Hamleta - aktuelizuje *ono što se može znati* i *ono što se može proveriti*: „A znati je toliko, koliko znati ko i gde, znati, kome zapravo pripada telo, i gde je njegovo mesto - jer ono mora da ostane na svom mestu. Na sigurnom mestu. (...) treba znati ko je gde sahranjen - i (znano, proverljivo) mora ostati u onome što je od njega preostalo. Mora tamo da ostane i ne sme više da se pomera!" (Derrida, 1993, 30).

Lokalizovano truplo pukovnika Borkana dobija značenje kao mesto koje daje mesta vremenu: u njegova „razjapljena usta se već bila ugnezdila neka ptica" (10). Sledstveno tome što Bašlar piše o toposu gnezda („živo gnezdo", Bašlar, 1969, 133). u svojoj poetici prostora, mrtvo telo, premda je ono samo već bezvremeno, pruža prostor životu, to jest vremenu.

Pogled uprt u budućnost, akt *čekanja* otelotvoruje specifičnu interpretaciju vremena. Odnosi se na ono što će tek da bude, na onaj vremenski modus kojem je svojstvena udaljenost, a ispoljava se u stavu koji podrazumeva mogućnost promene. Čekanje je nešto više od subjektivne projekcije jedne mogućnosti: s njom se pojavljuje čitava jedna dimenzija bivstva. Dimenzija koja istovremeno i spaja i razdvaja. U *Sinistri* se prostorna značenja *situacija čekanja* intenziviraju u momentima koji inkliniraju promenama. Andrej Bodor traga za svojim posinkom (traži ga u prosto-

ru), hteo bi zbog toga da ga sretne (da zna za njega kao prisutnog u prostoru), da bi ga preveo preko granice (da bi ga znao negde drugde u prostoru). Čekanje, traganje i susretanje – u čijem hronotoposu, prema Bahtinovim zamislima, „neraskidivo jedninstvo vremenske i prostorne determinacije" pokazuje „elementarno precizno, formalno, takoreći matematičko svojstvo" – takođe postavljaju pitanje *prisustva* i *odsustva*, *blizine* i *daljine*, odnosno, razmišlja u pojmu *orijentisanog prostora.* Taj *orijentisani prostor* nastaje, uspostavlja se iz međuodnosa, iz uzajamne upućenosti, zavisnosti onih koji su međusobno bliski, odnosno udaljeni. Ljudsko bivstvovanje pretpostavlja orijentisani prostor, čovek je po svojoj suštini bivstvenik bliskosti i udaljenosti. U bilo kojem trenutku njegovog života smrt je najudaljeniji događaj, bez obzira koliko je blizu. Bliskošću i udaljenošću konstituisanom prostornom igrom Adam Bodor zapravo preuređuje situaciju mesijanističkog čekanja, koja živi u našoj svesti, a u kojoj oslobodioca doživljavamo kao odsutnog, odnosno kao Dolazećeg, Budućeg, ono što je pak blisko, to je mesijanistička nada onoga koji čeka. U koncepciji Izlaska, u ukazivanju mogućnosti egzodusa, oslobodilac očekuje, on se zapravo nada, da će mu biti dato da nastupi pod aurom mesije. A očekivanja, čežnje onih koji treba da budu oslobođeni, jesu ne-prisutni delovi teme egzodusa. „Nadao sam se da ću ga na koncu ipak pronaći, i možda ćemo otići skupa na osunčani Balkan." (70). Tradicionalna problematika izbavljenja ovde je unekoliko modifikovana. Ovde je oslobodilac taj koji živi u atitudi, napetosti traganja, priprema i iščekivanja, a pri tom se jedno od najsvojstvenijih duševnih čula čoveka - vera i, zajedno s njom, želja za izbavljenjem - istiskuju iz ovog sveta, kao da ih nikad nije ni bilo. Roman se temelji na jednoj, sa stanovišta izbavitelja, fomulisanoj prostornoj korelaciji: *zato-što.* Prisustvo Andreja Bodora, kao sposobnosti bivstvovanja, jeste radi nečega: on se u ove severne planinske predele doselio s namerom da odavde odvede Belu Bundasiana. Priča o tome kako je ta njegova namera osujećena, odbijena („Valjda ne mislite da ću poći s vama. Ostajem ovde." 75), nemogućnost izbavljenja, dakle, govori o blago aluzivnom osećanju sveta proze, upućuje na večne antinomije prisustva izbavitelja, njegovog stupanja u ovaj svet, na njegovu sputanost postojećim datostima. („Ta sada i vi pripadate njima. Drukčije ne biste bili ovde." 77).

Naglašavanje distance u odnosu na mogućnosti za realizaciju izbavljenja sugeriše da jedino neprekidni, nikad ne ispunjeni dolazak može da pridobije neku autentičnu formu. Paradoks otelotvorenja izbavitelja je u tome što se i sam zatvara u nadasve zamršene odnose *prisustva* i *odsustva.* Zato je njegovo prisustvo toliko i blistavo u perspektivi odsustva, dok ga prisustvo bez odsustva prisiljava da stupi u one relacije koje, zapravo, ukidaju njegove autentične mogućnosti.

LITERATURA

Algeria, Jésus i drugi (1987). Prostor i vreme danas. Beograd: Nolit
Angyalosi Gergely (1992). A kiismerhetetlen remekmű. Hiány, 1992. 9.
Bányai János (1995). Hol van Sinistra? In: Talán így. Novi Sad: Forum
Barthes, Roland (1995). S/Z, Budapest: Osiris
Bašlar, Gaston (1969). Poetika prostora. Prev. Frida Filipović. Beograd: Kultura
Bengi László (1997). A szövegszegmentumok iterációja, mint az epikai világ megalkotása. Szép Literatúrai Ajándék. 1-2.
Bodrijar, Žan (1985). Fenomen Bobur. In: Simulakrumi i simulacija. Prev. Frida Filipović. Novi Sad: Svetovi
Calinescu, Matei (1991). Olvasás és újraolvasás: A megértés térbeli és időbeli modelljei. Literatura,1.
Csuhai István (1998). A pontos után, a még pontosabb előtt. In: Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-1988. Ed. Péter Balassa. Budapest: Magvető
Dejvis, Majk (1985). Renesansa grada i duh postmodernizma. Treći program, I.
Derrida, Jacques (1972). Positions. Paris: Minuit.
Derrida, Jacques (1993). Spectres de Marx. Paris: Galilée.
Derrida, Jacques (1998). Van-e nyelve a filozófiának? Magyar Lettre Internationale, 30.
Egyed Péter (1984). Íráskép-típusok és grafikai szerkesztés a versben. Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. Bukarest.
Fónagy Iván (1999). A költői nyelvről. Budapest: Osiris
Fónagy Iván (1977). Íráskép. In: Világirodalmi Lexikon, tom 5.
Fuko, Mišel (2005). Druga mesta. In: Fuko 1926-984-2004. Hrestomatija, Prev.: Dušan Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija, str. 29-36.
Gadamer, Hans Georg (1997). Umjetnost slike i umjetnost riječi. In: Slika i riječ. Uvod u povijesnoumjetničku hermeneutiku. Prev.: Milan Pelc. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
Gadamer, Hans Georg (1978). Istina i metoda. Osnovi filozofske hermeneutike. Prev. Slobodan Novak. Sarajevo: Veselin Masleša
Hamburger, Käte (1976). Prostorne deiktike. In: Logika književnosti. Beograd: Nolit. 132–142.
Házas Nikoletta (1998). Poliszémia és polifóbia. Raymond Roussel és a modern regény. Enigma, 1998.
Horányi Özséb (1976). Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. Budapest, 1976.
Džejmson, Frederik. (1985). Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. In: Radio Beograd-Treci Program, br. 64, 181-228.

Kibédi Varga Áron (1993). Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás. Athenaeum, 4.
Kolakovski, Lešek (1980). Huserl i traganje za izvesnošću. Treći program, 44.
Kulcsár Szabó Ernő (1996). Esterházy Péter. Pozsony: Kalligram
Kunszt György (1995). A hagyomány jövője. Veszprém, 1995.
Lesing, Gotold Efraim (1964). Laokoon ili o granicama slikarstva i poezije. Prev. Svetislav Predić. Beograd: Rad.
Lévinas, Emmanuel (1997). Nyelv és közelség. Pécs: Jelenkor.
Liotar, Ž. F. (1988). Postmoderno stanje. Prev. Frida Filipović. Novi Sad: Svetovi
Lotman, J. M (1976). Semiotika filma i problemi filmske estetike. Prev.: Mitar Popović. Beograd: Institut za film.
Maróthy János (1995). Rítus és ritmus. In: "Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. ed. Kapitány Ágnes Kapitány i Gábor. Budapest: Osiris–Századvég.
Márton László (1992). Az elátkozott peremvidék. Holmi, 12.
Piper, Predrag (1997). Jezik i prostor. Beograd: Biblioteka XX vek.
Pozsvai Györgyi (1998). Bodor Ádám Pozsony: Kalligram.
Schlegel, Friedrich (1980). Kritikai töredékek. In: Válogatott esztétikai írások. Budapest: Gondolat.
Simon Attila (1992). Bodor Ádám: Sinistra körzet. Alföld, 9.
Slawinski, Janus (1993). A leírásról. Helikon, 4.
Tellér Gyula (1985). Mallarmé Kockadobása. Budapest.
Tordai Zádor (1996). A távcső művészete. Holmi, 11.
Uspenski, Boris (1979). Poetika kompozicije. Semiotika ikone. Prev. Novica Petković. Beograd: Nolit.
Vajt, Kenet (1994). Nomadski Duh. Prev. Jelica Mihaldžić i Bojana Miković. Beograd, Centar za geopoetiku.
Vitgenštajn, Ludvig (1980). Filosofska istraživanja. Prev. Ksenija Maricki Gađanski. Beograd: Nolit
Vitiello, Vincenzo (1995). A töredék írása. Athenaeum, 4.
Ženet, Žerar (1985). Književnost i prostor. In: Figure. Obradila i prevela: Mirjana Miočinović. Beograd: Vuk Karadžić
Ženet, Žerar (1996). Umetničko delo. Prev. Miodrag Radović. Novi Sad: Svetovi

Kornelija Farago

SPACES OF STRONG INTENSITY
The artistic forms of space: the demarcation and elimination of borders

ABSTRACT

This work thematizes the issues of clearing the distance between spacial and temporal arts and the ordinar attributes of poetics of space, the interpretations of the differences between spacial and temporal relations, the spacial characteristics of fiction, the spaces of figures and the formations of textual space, of textual landscape.

For the reading which is based on spacial-temporal localisations, as an inspiration served the notions and ideas from the sphere of geophilosophy, some geopoetical concepts and certain perspectives which are often used in nomadology.

Key words: geophilosophy, geopoetics, localisation, nomadology, spaciality, temporality, textuality

UDK 811.135.1'373.423:821.135.1-14.09

CÂTEVA EXEMPLE DE OMONIMIE POETICĂ ÎN POEZIA ROMÂNEASCĂ

Laura Spăriosu

ABSTRACT

Lucrarea tratează problema formării omonimelor, relației dintre omonimie şi polisemie precum şi diferenței dintre omonimele «obişnuite» şi omonimele «poetice». În lucrare sunt, de asemenea, pe baza a câteva exemple din poezia românească, prezentate modalitățile de creare a omonimelor poetice.

Cuvinte-cheie: omonimie, polisemie, omonim poetic, poezie

Studiul omonimiei a prins aripi mai cu seamă după contribuțiile fundamentale ale lui J. Gilliéron şi după publicarea *Atlasului lingvistic al Franței*. În latină, omonimia era sporadică şi parțială. Astel verbele *sero*1 „a întrețese, a amesteca" şi *sero*2 „a semăna, a planta" coincid, fonetic, numai la prezentul indicativului şi la timpurile formate de la tema acestuia. În restul flexiunii, suprapunerea încetează (*serui, sertum*; *sevi, satum*). Existența opozițiilor cantitative, prilejuind o serie de omografe, împuțina sensibil numărul omonimelor, atât la nivelul lexicului (*pŏpulus* „popor", *pôpulus* „plop"; *acĕr* „arțar", *acçr* „acru" etc.) cât şi la acela al gramaticii (*fŭgit*, prezent, persoana a treia, *fűgit*, perfect, aceeaşi persoană; tot astfel *lĕgit/lçgit*, *vĕnit/vçnit* etc.). Ca se revenim la perechea de verbe *sero*, aflate în raport de omonimie parțială, menționăm şi existența unui adverb *sçro*, cu sensul „seara târziu", care este însă numai *omograf*, nu şi omonim cu verbele amintite, tocmai datorită opoziției cantitative *ç/ĕ*.

Cu totul alta este situația în franceză, unde puternica eroziune a consoanelor din latină, cu excepția celor în poziție inițială, a facilitat considerabil procesul de convergență fonetică, sursa de bază a omonimelor lexicale. Aşa, de pildă, lat. *vçnit* „el vine", *vincit* „el învinge", *viginti* „douăzeci", *vinum* „vin", cuvinte sensibil diferite şi în planul formal, duc, prin convergență fonetică, la omonimele franceze (*il*) *vint*, (*il*) *vainc*, *vingt*, *vin*. În aceeaşi ordine de idei, se pot compara lat. *cinctus*

„întins" (participiul verbului *cingo*), *quinque* „cinci", *sinus* „sân", cu reflexele lor din franceză, toate omonime: *ceint, cinq, sein.* Merită să fie menționat faptul că, în nici unul din cazurile citate mai sus, nu putem vorbi de omografe, ci de *omofone*, aşadar de omonime.

Am menționat mai sus că principala sursă a omonimiei o constituie convergența fonetică (Tohăneanu 1976). Ea presupune, de bună seamă, etimoane diferite. Astfel, *magis*, *maius*, *malleus*, din latină, au dus la cele trei omonime româneşti *mai.* Împrumuturile sporesc seriile omonimice: *mai* „ficat" provine din maghiară.

Aşa cum au arătat numeroşi cercetători, diversitatea etimoanelor nu este o condiție sine qua non a omonimiei lexicale. Într-adevăr, când, în cazul aceluiaşi cuvânt, polisemantic, unul din sensuri se îndepărtează într-o asemenea măsură de la sensul de bază, încât sentimentul dependenței lui față de acesta din urmă, din punctul de vedere al vorbitorilor, se subțiază sau chiar se anulează, putem, iarăşi, vorbi despre omonime, create însă, de data aceasta, prin *divergență semantică* (Vianu 1968). În procesul comunicării, locutorii nu mai realizează nici o legătură între *lună* „diviziune a anului" şi *lună* „astru nocturn", cu toate că apartenența semantică a primului termen la pletora de sensuri a celui de-al doilea, este, în planul istoric, evidentă. O mărturie care pledează, indirect, pentru ipoteza că, în cazul amintit, avem de-a face cu *omonime*, nu cu sensuri diferite ale aceluiaşi cuvânt, o aflăm în aceea că franceza, italiana şi alte limbi, romanice sau nu, recurg la termeni cu rădăcini diferite pentru *lună*1 şi *lună*2: *luna, mensis* în latină; *lune, mois* în franceză; *luna, mese* în italiană; *luna, mes* în spaniolă. Având în vedere toate acestea, poate nu e greşit spus că putem considera drept omonime sensurile contextuale, fundamental divergente, pe care unul şi acelaşi cuvânt le poate dobândi în condițiile, atât de specifice, ale limbajului poetic.

Problema trebuie raportată, poate, la aceea, asemănătoare, a sinonimelor poetice (Vianu 1965). Termenii care, dincolo de poezie, nu se cunosc, se ignorează, nu au a-şi spune nimic unul altuia, îşi descoperă, în hotarele ei, afinități care îi determină să se întâlnească, pentru o clipă, în planul semantic adânc.

Se pare vrednic de menționat faptul că, odată țesută, mreja unor relații subțiri între lucruri, precum şi între cuvintele care le exprimă, termenii corespunzători devin corelativi, fiind susceptibili de o „improprietate" reciprocă (Vianu 1968). Într-o astfel de relație se aşează, în poezia lui Vasile Voiculescu, perechea *pleoapă-petală.* „Raționamentul" este cât se poate de simplu: dacă *pleoapa* devine, în viziune poetică, *petală*, atunci de ce *petala* să nu devină, la rândul ei, *pleoapă*? În strofa:

„Alb nufăr plutitor pe ape,
În dorul tău adânc de soare,
Cum ți-ai deschis, *ca* nişte *pleoape*,
Petalele strălucitoare"

petalele (termen propriu) sunt nişte *pleoape* (termen impropriu). Dar în finalul *Elegiei*:

„... ca să te am ca-n vis
Te scriu cu diamantul suprem al amintirii
Sub veştedă *petală* a ochiului închis"

pleoapa (termen propriu, de data aceasta neexprimat) este *petală* (termen impropriu).

Fiecare din cele două „sinonime" metaforice parțiale de mai sus poate fi însă angrenat în alte şi alte relații, dezvoltând sensuri contextuale atât de surprinzătoare, atât de divergente, încât aceste sensuri caută să fie considerate drept *omonime poetice*. Să urmărim „rătăcirile" semantice ale substantivului *pleoapă* în următoarele două contexte voiculesciene:

„Toamna-n urmă îl îngroapă sub un țol
de frunze moarte,
Putregai şi crengi uscate țes pe fața-i o podea:
Unda lâncedă primeşte pe lumina-i să le poarte
Da din ele-şi face-o *pleoapă* şi se-nchide-ncet sub ea".

„Mi-e plumb văzduhul, cerul larg m-apasă,
Mai greu decât o *pleoapă* de sicriu".

Aici *pleoapă* înseamnă „capac", destul de departe de sensul de bază, iar pregnanța imaginii devine extrem de puternică, „închiderea" *pleoapei de sicriu* sugerând, prin selecția termenului metaforic, închiderea ochilor înşişi, adică *moartea*.

Distanțarea sensurilor, creatoare de omonimie poetică, se întemeiază pe reținerea uneia sau alteia dintre trăsăturile obiectului vizat. Divergența semantică presupune, nu o dată, convergența imaginilor din context cu fiecare din sensurile divergente. Printr-o metaforă care, ruptă din ambianța sa, poate părea riscată, sufletul este, pentru Voiculescu, un *cioban rău*. Dar ea este minuțios pregătită, de-a lungul întregii poezii (*Coboară cuvintele*), după cum se poate constata chiar din primele versuri:

„De acolo, din pajiştea de aur a durerii,
Unde gândurile pasc în turme neştiute,
Smulse din florile tainei şi iarba tăcerii,
Coboară cuvintele, negre mieluşele mute".

Tot aşa, pentru ca echivalența *delfinii* = *ciobanii mării* să se poată stabili, e nevoie de imagini adecvate:

„E-o seară uriaşă ca un sfârşit de lume-
Din albe clăbuceturi de ape ce se sparg,
Mânând cirezi de valuri, săltaţi de şei de spume,
Se-ntorc *ciobanii mării, delfinii* dinspre larg".

Mai interesante sunt cazurile când despicarea semantică se realizează la poeţi diferiţi, învederând perspective poetice proprii, direcţii asociative originale. *Floare, stea, minune*, la Mihai Eminescu, fac parte din ampla serie de sinonime care denumesc, metaforic, femeia iubită, situându-se, astfel, lângă *înger, lumină, suflet* etc. Sinonimia dintre *floare, stea, minune* se menţine şi la Tudor Arghezi, numai că, printr-o asociere de mare rafinament artistic, toate trei devin substitute metaforice a *mânii*:

„Ţi-o-ntorc pe dos şi faţă şi nu mă pot supune
Să cred că *floarea* asta ce-o ţin nu-i o *minune*.
O-asemănam cu-o *floare*, dar seamănă cu-o *stea*".

Sunt de remarcat, aici, „parantezele" pauzelor, realizate prin punctuaţie, „foarte" care izolează şi reliefează puternic imaginea.

Echivalenţa *mână = floare* trimite foarte departe, către obârşii. Prinsă în angrenajul întregului poem, imaginea sugerează, între altele, „momentul" dezangajării membrelor anterioare din procesul mersului (Călinescu 1998). Numai atunci mâna a putut „înflori", braţul devenind lujer, căuşul palmei – potir, iar degetele, răsfirându-se, libere, în spaţiul vast, ca nişte petale.

Primul text învederează, însă, şi sentimentul de insatisfacţie faţă de cuvânt, atât de caracteristic marilor poeţi. Abia constituită, imaginea este abandonată în favoarea alteia, obţinute prin schimbarea poziţiei faţă de obiect prin modificarea direcţiei asociative, prin reţinerea altor trăsături specifice. Sentimentul amintit culminează în versul „O-asemănam cu-o *floare*, dar seamănă cu-o *stea*". Ridicate deasupra capului şi răsfirate în aer, degetele sunt, acum, colţurile stelei sau începuturi de „raze" căci, în perspectiva poetică, *mâna* poate fi „sursă de lumină".

Cu totul alte asocieri iscă *mâna* în conştiinţa artistică a lui Vasile Voiculescu:

„E *mâna* ta în aer? Ori prima rândunică?
E tremur lung de pleoape? Ori gingaş flutur viu?"

Unghiul de percepţie rotindu-se cu 180 de grade, *stea* semnifică, la acelaşi Voiculescu, în *Cântecul ursului*, cu totul altceva:

„Ursule, uriaş schimnic bătrân,
Ascuns de lume în peşteri sihastre,

Paşii tăi limpezi *stele* rămân
Înfipte-n potecile noastre."

Aici *stea* este, propriu-zis, alt cuvânt, alt omonim poetic: „urma paşilor de urs".

Şi celălalt termen discutat mai sus, *floare*, îi prilejuieşte lui Voiculescu asocieri fundamental diferite. El evocă, astfel, *floarea fumului, albastră* şi substituie *corabiei – floarea*, printr-o imagine memorabilă, în finalul poemului *Tristan şi Isolda*:

„Aşijderi unei lupte, de departe
Braţele-şi reped, cu arzimi de spade...
Buzele-şi cată, lacom să se prade...
Până ce sărutarea-i învesti cu moarte.

Dulce pieire, aprigă-ncetare:
Toţi macii uitării şi-au stors holda
În cupa ce venin fermecat din care
Până-n fund Tristan bău pe Isolda.

Cu pânzele-n creştet vrăjite de lună,
Corabia-ncinsă de mare înaltă
Domol îi trece spre-o altă genună,
Ascunşi în alba-i *floare* învoaltă."

La fel de concludentă este perechea *Aurul pletelor* (Eminescu) şi *Aurul somnului* (Voiculescu), în următoarele contexte:

„Freia albă ca zăpada, zveltă, în albastră haină,
Capul ei muiat în *aurul pletelor*, c-o dulce taină,
Razimă de-umerii aspri l-al Valhalei împărat."

„O dulce beteală de vânt îmi veghează
Aurul somnului de dup-amiază."

Dacă adăugăm că, la Eminescu, *aur* înseamnă şi „lumină solară" („Curge *aurul* tot al zilei..."), seria aceasta de omonime poetice sporeşte cu încă unul.

Să urmărim, acum, avatarele semantice ale substantivului *jar* în asociere cu epitetul *alb*, în două texte, primul, din Arghezi, al doilea, din Voiculescu:

„Într-un avânt sălbatic, te-ai dus până la stele
Şi te-ai întors, aprinsă, cu una dintre ele.
Că mâna îţi arsese, cu care-ai scormonit
În *jarul alb* din câmpul de sus, eşti răsplătit."

„Azi nu mai vii cu *albul* tău *jar* în aşternuturi,
Şi limpeziri de ţurţuri în umerii senini,
Ci-n fiecare noapte mâncată de săruturi
Zăpada cărnii tale o calcă paşi străini."

Ceea ce deosebeşte omonimele poetice de cele obişnuite, obţinute prin divergenţă semantică, este faptul că, în cazul acestora din urmă, vorbitorul pierde, măcar în parte, sentimentul dependenţei lor de omonimul „propriu". În poezie, sensul contextual figurat, care, evadând din pletora semantică a cuvântului, se constituie în omonim poetic, este tot timpul raportat, de cititor, la sensul propriu, de bază. Distanţa este însă atât de mare, firele atât de subţiri, încât simpla posibilitate de a le afla ne umple cu uimire. Este uimirea recunoaşterii lumii, dintr-o perspectivă „străină", cu care ne simţim, pentru o clipă, solidari, apropiindu-ne, astfel, cu câţiva paşi, de esenţa însăşi a poeziei.

BIBLIOGRAFIE

Arghezi, Tudor (1961). *Frunze*. Bucureşti: EPL.
Idem (1967). *Noaptea*. Bucureşti: EPL.
Călinescu, George (1998). *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*. Bucureşti.
Eminescu, Mihai (1972). *Opere*. Bucureşti: Editura Perpessicius.
Tohăneanu, G.I. (1976). *Dincolo de cuvânt*. Bucureşti: EŞE.
Vianu, Tudor (1968). *Studii de stilistică*. Bucureşti: EDP:
Idem (1965). *Studii de literatură română*. Bucureşti: EDP:
Voiculescu, Vasile (1968). *Poezii*. Bucureşti: EPL.

Laura Spariosu

SOME EXAMPLES OF POETICAL HOMONYMS IN ROMANIAN POETRY

SUMMARY

This work is a short study about process of creation of the homonyms, relationship between homonymy and polysemy and the diferency between „ordinary" and „poetical" homonyms. In work is also, on some examples in romanian poetry, described the process of making of the poetical homonyms.

Key words: homonymy, polysemy, poetical homonym, poetry

SAŽETAK

Rad se bavi problemom stvaranja homonima, vezom između homonimije i polisemije kao i razlikom između „običnih“ i „poetskih“ homonima. U radu su, na nekoliko primera iz rumunske poezije, predstavljeni i postupci stvaranja poetskih homonima.

Ključne reči: homonimija, polisemija, poetski homonimi, poezija

UDK 840-1:7.045.09 Apollinaire G.
840-1:7.045.09 Dufy R.

BESTIJARIJ GIJOMA APOLINERA I RAULA DIFIJA KAO PRIMER IKONOTEKSTA *GRUPISANJA*

Diana Popović

SAŽETAK

Kada se kompozitna umetnička forma sastoji od slike i teksta, gde je za tumačenje jedne komponente neophodna i ona druga, reč je o ikonotekstu pod nazivom *grupisanje*, a primere nalazimo u Apolinerovoj pesničkoj zbirci *Bestijarij* koju je likovno opremio Raul Difi upravo poštujući zamisao o međuzavisnosti slike i teksta.

Ključne reči: Gijom Apoliner, Raul Difi, Bestijarij, Žan Ruse, ikonotekst, grupisanje, amblemi

Ikonotekst[1] je kompozitna umetnička celina koja se zasniva na postojanju uzajamne veze između likovne i tekstualne komponente, i može imati brojne pojavne oblike. Žan Ruse (Jean Rousset) je izdvojio nekoliko varijeteta, među kojima je i *grupisanje*. Reč je o podtipu *slike u tekstu*[2] koji ima izvesnih sličnosti sa oblikom koji je Ruse nazvao *umetanjem* (sastoje se od slike u pravom smislu reči i leksičkog zapisa), ali za razliku od njega, kod *grupisanja* dolazi do prožimanja likovnog i verbalnog "jezika", čime se postiže veća koherentnost celine nego u slučaju *umetanja*. A kao pandan tipu *grupisanja* Ruse navodi tip *susedstva*, koji predstavlja ilustracije u okviru teksta nastale piščevom rukom. Međutim, funkcija tih skica ili crteža sasvim je različita od funkcije likovne komponente u ikonotekstu tipa *grupisanja*.

[1] Pojam je uveo Žan Ruse (v. Literaturu na kraju ovog rada).

[2] Osnovni tipovi ikonoteksta su *slika u tekstu* (čiji su podtipovi *vizuelizacija bez slike, umetanje, grupisanje* i *interpenetracija*) i *reči u slici* (čiji su podtipovi *konstelacija, susedstvo* i *inkluzija*).

Kao primer *grupisanja* Ruse navodi zbirke amblema[3] iz XVI i XVII veka. Opisuje ih kao kolektivna dela kodifikovane forme, koja imaju tripartitnu strukturu (na vrhu kratak naslov, u sredini crtež odnosno vinjetu, u dnu stihovani epigram). Sva tri dela pripadaju jednom istom konceptu, zbog čega su neodvojivi, a pojedinačno tumačenje samo jednog, od celine istrgnutog elementa, dovodi do pogrešnog ili nepotpunog razumevanja, odnosno gubi se željeni smisao, budući da je crtež simboličan i iziskuje komentar. Delovi amblema su uvek u superpoziciji (jedan ispod drugog), ali redosled dešifrovanja nije određen. Zato Ruse postavlja pitanje odakle otpočeti "čitanje" amblema (odozgo, iz sredine ili odozdo), budući da se tekst i slika ne "čitaju" na istovetan način, a i ključ za njihovo tumačenje može se nalaziti bilo u jednom, bilo u drugom mediju.

Pored ove stare ustaljene forme, Ruse navodi još neke oblike grupisanja ikoničkih i tekstualnih elemenata, kao što su ex-libris, ukrašena slova, pojedina rešenja za korice knjiga, a izvan okvira knjige u ovaj tip uvrštava plakate, koji su počeli da niču i plene svojom pojavom od polovine XIX veka naovamo.

Polazeći od Ruseovog shematskog prikaza ikonotekstualnih oblika, sve pesme Gijoma Apolinera (Guillaume Apollinaire) u kojima postoji prisustvo likovnog izraza možemo svrstati u odgovarajuće tipove. *Grupisanje* pronalazimo u zbirci pesama *Bestijarij ili Orfejeva pratnja* (*Le Bestiaire ou Cortège d'Orphée*). Poput amblemâ, i ova zbirka ima trodelnu strukturu; sačinjavaju je drvorezi, naslovi i stihovi. Lingvistički deo, u koji spadaju pesme, njeni naslovi, kao i *Napomene* na samom kraju zbirke, napisao je Apoliner. Njegova zamisao bila je da stihovi budu praćeni drvorezima, te je tražio pomoć likovnog umetnika. Najpre se obratio Pikasu (Pablo Picasso), ali saradnja nije tekla u željenom pravcu. Apolinerov koncept tragao je za besprekornom homogenošću likovnog i lingvističkog izraza, što će tek Raul Difi (Raoul Dufy) razumeti i uspeti da osmisli odgovarajuća likovna rešenja. Dakle, ova zbirka je plod saradnje dvojice autora, ali njen idejni tvorac ostaje Apoliner. On je želeo da svoj inače sažeti lirizam spoji s vizuelnom fantazijom i imao je vrlo određenu, preciznu zamisao kakve slike treba da stoje uz njegove stihove. Stoga je saradnja s likovnim umetnikom morala biti tesna. Difi je pravio brojne varijante drvoreza, pokušavajući da što tačnije izrazi suštinu pesnikovih ideja. Nakon niza konsultacija i prerada radova, zajednički su odabrali one najuspelije, i zbirka je konačno otišla u štampu (1911).

[3] U našoj književnoj praksi paralelno su u upotrebi termini *amblem* i *emblem* (francuski *emblème*). Amblemi se upotrebljavaju "kao vizuelni znaci za škole, fabrike, zanatske radnje, sportska društva itd.", dok je emblem književno-likovni žanr, koji "polazi od apstraktnog pojma koji se tumači konkretnom slikom" i ima trodelnu strukturu. "Sastoji se od natpisa (devizza, motto, inscriptio), slike (pictura, icon, imago) i potpisa (lemma, carmina, subscriptio)." (Grdinić 1997: 233-242). O pojmu *ars emblematica* upor. i: Timotijević 1996: 209 i dalje. No, odlučili smo se za termin koji je bliži uobičajenoj praksi transkribovanja reči u francuskim rečnicima, tim pre što se i kod Vujaklije pominju obe grafije sa približno istim značenjem.

Duborezi su istih dimenzija, dok su pesme različite dužine (broj stihova se kreće između četiri i šest: dvadeset i pet pesama imaju četiri stiha, tri pesme imaju pet, a dve po šest stihova). Pored ovih formalnih karakteristika, koje su preuzete iz srednjovekovnih bestijarija, zbirka poseduje i kriterijum jake vezanosti između delova koji je čine, što doprinosi kompaktnosti čitave zbirke, a to je važan preduslov za uvrštavanje u ikonotekst *grupisanja*.

Da bi se razumela zbirka u celini, nije dovoljno analizirati nasumice izdvojene pesme i drvoreze uz koje stoje, jer u zbirci postoji određeni sistem, na koji je potrebno ukazati.

U zbirci se pojavljuju, kao što drugi deo naslova najavljuje, Orfej i njegova pratnja, sastavljena od raznih životinja – realnih i mitoloških. Međutim, iako bestijarij po definiciji označava skup pričica i slika o životinjama, ovde je glavni lik i suštinski nosilac osnovnih ideja Orfej – ljudsko biće uzeto iz grčko-rimske mitologije. Uloga životinja u ovom bestijariju je da asociraju na sve ono što upotpunjuje osnovnu temu, koja je vezana za Orfeja, a to je odnos pesnika prema umetnosti. Sve što je Apoliner iznosio u svojim kritičkim tekstovima, želeo je da uobliči u ikonotekstualnu umetničku celinu. Zato se ova zbirka često tumači kao svojevrsna *pesnička umetnost*[4], što otkrivamo već u prvim pesmama i duborezima.

Prva pesma, pod naslovom *Orphée* (*Orfej*), prvi od ukupno četiri *Orfeja* u zbirci, uvodi nas u temu pesnikovog doživljaja slikarstva.

Admirez le pouvoir insigne
Et la noblesse de la ligne:
Elle est la voix que la lumière fit entendre
Et dont parle Hermès Trismégiste en son Pimandre.
(Apollinaire 1999: 3).[5]

Prva dva stiha veličaju liniju, osnovni element svake slike. Linija je "glas koji se čuje tek pod dejstvom svetlosti", drugim rečima, liniju, pa i čitavu sliku, moguće je videti tek na svetlu (boje se ne razaznaju u mraku). U pesmi je reč o tome da je za slikarstvo najvažnija svetlost, i ističe se njena moć (stih 1). To nam saopštava Orfej, arhetip pesnika i umetnika, koji ovde ima ulogu proroka, maga.[6] A o tome govori i *Pimandar*, okultna knjiga iz V veka koju je potpisao mistik Hermes Trismegistus. Apoliner, očito je, želi svojoj knjizi da dâ mističan ton.[7] U *Pimandru*,

[4] "Comme quelques-uns des poèmes principaux d'*Alcools* et de *Calligrammes*, le *Bestiaire* est un art poétique." (Greet 1977: 147).

[5] Hvalite moć najsilniju / i otmenu liniju: / ona je glas koji rasu svetlost čista / i koji pominje Pimandr Hermesa Trismegista. (Apoliner 1988: [11]. Preveo Kolja Mićević,)

[6] Orfej, poistovećujući božansku ljubav sa poetskom lepotom, za Apolinera predstavlja proroka jedne sasvim nove vere. Ta uloga modernog pesnika kao proroka prisutna je u pesmama *Žeravica* (*Le Brasier*) i *Veridba* (*Les Fiançailles*) 1908. godine, a biće ponovljena i deset godina kasnije, u *Kaligramima* (*Calligrammes*).

[7] *Pimandre* je preveden u XIX veku. Apoliner je poznavao ovaj prevod, koji je uticao na sadržaj njegovog dela, npr. u pesmi *Le Brasier*, ili u *Onirocritique*, a upućivanje na Hermesa Trismegistusa uočavamo u pesmi *Vendémiaire Crépuscule* (Greet 1977: 81).

pa i ovde, *svetlost* (stih 3) označava Boga, Stvaraoca, odnosno izvor večne energije, a *glas*, Hrista ili energiju u akciji. (Greet 1977: 82). Apoliner nam već u prvom katrenu kroz sinestetički odnos linije, svetla i teksta daje modernu viziju jedne antičke ideje, obojenu hrišćanskim elementom. Već na samom početku, kroz ideju vezanosti svetla, linije, glasa, Apoliner želi da nas uvede u ideju da je *Bestijarij* zamišljen kao predstavnik jednog novog žanra – "likovne knjige" (*le livre de peintre*), u kojoj se insistira na preplitanju likovnog i tekstualnog izraza (Greet 1977: 82).

Na slici je prikazan ljudski lik u gro planu.[8] Ističe se njegova belina[9]: sav je okupan svetlom, ništa ga ne zaklanja, čak ni plašt. Njegova belina nije samo fizička, nego i metafizička. Nagost sugeriše čistotu, suštinu njegovog bića. Sigurno je reč o pesniku, jer u levoj ruci drži liru, premda je trenutno ne svira. Prikaz, međutim, nije statičan: telo i plašt dati su u pokretu. Dakle, ono što vidimo, odnosno ono što nam se sugeriše, jeste pesnik u svetlu, pesnik u pokretu, a njegov stav i bogati plašt navode na misao da je reč o velikom, značajnom pesniku.

Da li bismo na isti način protumačili Difijevu sliku bez Apolinerove pesme? Ne, jer ne bismo razumeli da je reč o Orfeju (što nam otkriva četvrti stih) niti bismo shvatili važnost beline u kojoj je Orfej prikazan, a možda ne bismo razumeli ni zbog čega pesnik ne svira liru. Difijeva slika, videli smo, podvlači ključne elemente date u stihovima, i sada je jasno da slika i tekst dobro korespondiraju i da čine nerazdvojnu celinu.

Sledeća pesma nosi naslov *La Tortue* (*Kornjača*):

Du Thrace magique, ô délire!
Mes doigts sûrs font sonner la lyre.
Les animaux passent aux sons
De ma tortue, de mes chansons.
(Apollinaire 1999: 4).[10]

Orfej je rodom iz Trakije (stih 1). Liru je dobio od Merkura. Kao sin muze Kaliope, svirao je izuzetno lepo. Divili su mu se ljudi, životinje, stenje i drveće. Kada bi zasvirao, uzburkana mora bi se stišavala, a sva fauna bi krenula za njim. Mit kazuje da je uspeo da opčini i vozara Harona, Danajide, boginju Hekatu, boga Hada, Erinije. Iz tog razloga Apoliner kaže da Orfej ima *sigurne*, a to znači vešte prste kojima dodiruje strune (stih 2). Cela priroda uživa u zvucima njegove lire (u originalu *délire* – delirijum, "tutanj" iz stiha 1), a životinje se okreću za njim i počinju da ga prate (stihovi 3, 4). Apoliner kaže da životinje reaguju na zvuke *njegove kornjače, njegovih šansona.* Nije slučajno što Apoliner uzima motiv kornjače, koja se, inače, ne

[8] Difi je napravio četrnaest varijanti drvoreza za ovu pesmu, što govori o teškoći, ali i revnosti da se što preciznije prikaže Apolinerova misao iskazana stihovima, a analiza koju pravimo odnosi se na konačnu verziju.

[9] Sva četiri Ofreja u zbirci prikazana su na način koji otelovljuje božanstvo: belina tela, skladna građa, uravnotežena figura. Belina je osobina na kojoj Difi insistira kada prikazuje Orfeja (dubi ga u drvetu), dok su životinje date mahom u crnoj boji. Kontrast crnog i belog ovde nije zanemarljiv.

[10] Magične Trakije, o tutnju! / Čvrsti mu prsti dotiču lutnju. / Životinje prolaze sred zvôna / moje kornjače, mojih šansona. (Apoliner 1988: [13]. Preveo Kolja Mićević).

pojavljuje u bestijarijima iz ranijih vekova. Kornjača obično simbolizuje sporost (što u ovom Apolinerovom katrenu nije slučaj), ili ako je u obliku lire, pesništvo i slavu. Apolinerova namera je da kroz motiv kornjače izrazi jačinu pesničke moći. Ovde Orfej čarobno svira i očarava životinje, jer ima veliku moć, a ima je jer svira magični instrument. Apoliner u *Napomenama* pojašnjava da je Merkur Orfeju podario izuzetnu liru napravljenu upravo od kornjačinog oklopa.[11]

U *Napomenama* se navodi da je Orfej izumeo sve nauke i sve umetnosti, i da je bio povezan s magijom, te je mogao da spozna budućnost, kao i to da je on "hrišćanski predskazao dolazak SPASITELJA." (Apollinaire 1999: 33)[12]. Upravo iz tog razloga Apoliner Trakiji dodeljuje epitet *magična* (stih 1). Sve ukazuje na izuzetnost Orfejeve ličnosti i njegovih umetničkih kvaliteta.

Difijevo likovno rešenje polazi od motiva kornjače, ali vrši modifikacije u skladu s asocijacijama datim u tekstu: od vrha drvoreza sve do kornjače, koja leži na oklopu, proteže se lira koja se spaja sa životinjom. Tako, ovaj neobični instrument dospeva u prvi plan. Najupadljiviji detalj na drvorezu jesu strune – podebljane i izdužene kako bi se istakla njihova važnost. Uglovi drvoreza puni su ornamenata, tako da se u donjem desnom uglu jedva razaznaje kornjačina glava – njen značaj je, dakle, sveden na minimum. Svi drvorezi obiluju ornamentima, koji se katkad, kao na primeru prve tri pesme, mešaju s objektom koji je predstavljen, što u likovnom rešenju kornjače-lire ima posebnu draž – dobija se utisak da se i muzika i celokupna priroda prepliću na malarmeovski način, do magičnih razmera.

Tek uz razumevanje stihova drvorez dobija smisao, i značenje mu postaje lako razumljivo. Bez tumačenja teksta, slika ne predstavlja ništa drugo do neobični instrument. Utisak je da se ideja preliva iz teksta u sliku i ponovo se vraća u tekst. Slika je u uskoj sprezi sa idejama koje izbijaju iz pesme, i kao takva nije puka ilustracija, već sastavni deo ikonotekstualne strukture.[13]

Treća pesma nosi naslov *Le Cheval* (*Konj*):

Mes durs rêves formels sauront te chevaucher,
Mon destin au char d'or sera ton beau cocher
Qui pour rênes tiendra tendus à frénésie,
Mes vers, les parangons de toute poésie.
(Apollinaire 1999: 5).[14]

[11] Važno je istaći da u *Napomenama* koje se nalaze na kraju zbirke, Apoliner pojašnjava pojedine stihove, ali u njima nema tumačenja nijednog drvoreza, smatrajući da su oni u dovoljnoj meri vezani za tekstualni deo.

[12] Prevela D. P.

[13] Postoji obimna literatura u kojoj se polemiše o načinu ilistrovanja tekstova (v. literaturu na kraju rada). Puka ilustracija se temelji na tautološkom prikazu, dok se *likovna knjiga* okreće drugačijem konceptu – dopuni i produbljivanju značenja koja dobijamo iz teksta. Tom "uzdrmavanju tradicionalne koncepcije" u Francuskoj početkom XX veka najviše su doprineli Deren (Derain), Difi i Pikaso, opremajući knjige svojih prijatelja pesnika Apolinera i Maksa Žakoba (Max Jacob). (O tome v. Bertrand 1971).

[14] Na tvrdim mi snima jaši i ne strepi / Moj usud zlatnih kola biće tvoj kočijaš lepi / koji će za uzde držat što besnije, / stihove moje, uzorke vascele poezije. (Apoliner 1988: [15]).

Ovde se Orfej obraća konju (*te chevaucher*, stih 1) i to ne nekom običnom konju, već Pegazu (omiljenoj figuri srednjovekovnih bestijarija) u alegorijskom dekoru – okružen je pesnikovim snovima, koji žele da ga upregnu. Figurativno, Pegaz označava pesničko nadahnuće, a uzjahati ga znači posvetiti se pesništvu. Kao i lira, Pegaz upućuje na pesnikovo umeće i njegovu slavu. Prema mitu, kada bi Pegaz udario kopitom, nastao bi izvor Hipokrena čija voda nadahnjuje pesnike. Da bi se poezija spasila od himera[15], neprijateljica poezije, Apoliner sugeriše da postoji samo jedan način: zauzdati i upregnuti Pegaza, Apoliner kaže mahnito, "što besnije" (*à frénésie*, stih 3). Drugim rečima, bez nadahnuća ni delirijuma, nema ni prave pesme. U poslednjem stihu navodi se da su ovi njegovi (Orfejevi) stihovi obrazac celokupne poezije. Apoliner ovim nagoveštava da je zbirka u celini obrazac njegove umetnosti, štaviše, pesničke umetnosti.

Na slici je prikazan krilati konj. Dat je u pokretu, dakle dinamično, kao i izvor koji je u dnu duboreza, a koji se u tekstu eksplicitno ne pominje. Duž leve ivice drvoreza, kao najuočljiviji ornament, nalazi se polovina crnog lista deteline, koji se u tekstu, takođe, ne pominje, a koji doprinosi magičnosti prizora.

Na osnovu poznavanja mitologije, može se zaključiti da je na slici prikazan krilati konj Pegaz, otelotvorenje pesničkog nadahnuća. Ali ne možemo zaključiti da je ovde konkretno reč o Orfeju i njegovoj nameri.

Pošto na slici ima elemenata kojih nema u tekstu, a u tekstu elemenata kojih nema na slici, proizlazi da se slika i tekst dopunjuju, značenje se preliva iz jednog medija u drugi. Slika, dakle, nije ilustracija navedenih stihova, ona je vizuelno potkrepljenje čitavog jednog konteksta.

Nakon prve trijade pesama koje simbolično govore o ključnim elementima pesništva, slede tri puta po tri pesme, s drugačijom tematikom. Prva od njih, a četvrta po redu u zbirci, jeste *Le Chèvre du Thibet* (*Tibetanska koza*):

Les poils de cette chèvre et même
Ceux d'or pour qui prit tant de peine
Jason, ne valent rien au prix
Des cheveux dont je suis épris.
(Apollinaire 1999: 6).[16]

Orfej i dalje peva u prvom licu. Ovoga puta, reč je o mitu o Jasonu i zlatnom runu, koje unosi u poređenje. Međutim, ovde se radi o ličnom detalju iz Apolinerovog života: kosa njegove voljene Mari Loransen (Marie Laurencin) uzrok je njegovih strašnih patnji. U pesmi se ideja o kosi prepliće s mitom, što vodi zaključku da je Tibetanska

[15] Himere kao najveća suprotnost pesništvu, nalaze se još kod Bodlera (Baudelaire) – pesma u prozi *Chacun sa chimère* – kao jedna faza splina ili dosade. O tome Apoliner piše u svojoj pesmi *Veridba*. (Upor. Greet 1977: 87).

[16] Dlake te koze i čak zlatne / rad kojih podnese sve patnje / Jazon, ne vrede ni pet para / spram kose koja mene čara. (Apoliner 1988: [17]).

koza neka vrsta zaloga za ljubav, kao što je zlatno runo bilo zalog za herojsku avanturu Jasona i Argonauta, među kojima je bio i Orfej. Orfej ima pravo na ovakvo poređenje, jer je bio svedok kako jedne velike ljubavi (prema nimfi Euridiki), tako i Argonautovih podviga. Apoliner polazi od *ove koze* (stih 1) – upućuje čitaoca da vidi sliku – poredeći njeno krzno sa zlatnim runom, zbog kojeg je Jason proživljavao tolike patnje, a one su, navodi pesnik, ništavne spram ljubavnih jada koje je on (pesnik, odnosno Orfej, odnosno Apoliner) doživeo upravo zbog kose jedne lepotice (Mari Loransen) u koju je bio silno zaljubljen[17]. Ovde se, dakle, Apolinerov lični doživljaj ljubavi prepliće s jednim mitološkim motivom, preko životinje koju je nazvao Tibetanska koza.

Šta vidimo na drvorezu? Kozu u gro planu. Ona dominira pejzažem u kome se razaznaju planine, u daljini jedna pagoda, potom most. Veličina životinje umanjuje značaj ostalih predmeta i prirode uopšte. Njen stav zadivljuje, kao da je u pitanju neki herojski lik. U tome je razlika između ove Difijeve slike i, na primer, japanskih svitaka, u kojima je priroda po pravilu dominantna u odnosu na bića i stvari. Na ovoj slici se u tom odnosu između predmeta i prirode može prepoznati evropska srednjovekovna tradicija slikanja, koju je Difi, očigledno, poznavao (Greet 1977: 89). Bujno krzno životinje predstavljeno je izduženim debelim linijama, koje ga na taj način naglašavaju. Najuočljiviji detalj na čitavoj slici jeste upravo krzno. Međutim, ne možemo prodreti u njegovo značenje ukoliko ne čitamo Apolinerove stihove (krzno predstavlja bujnu kosu njegove dragane). Slika bez teksta, dakle, ne govori mnogo i ne može se tvrditi da je puka ilustracija stihova, jer na njoj nema ključnih aktera koji ističu osnovnu ideju pesme – ljubav.

Naredna pesma, peta po redu, nosi naslov *Le Serpent* (*Zmija*[18]) i glasi:

Tu t'acharnes sur la beauté.
Et quelles femmes ont été
Victimes de ta cruauté!
Eve, Eurydice, Cléopâtre;
J'en connais encor trois ou quatre.
(Apollinaire 1999: 7).[19]

U emblematici zmija predstavlja mudrost, a u hrišćanstvu greh ili đavola. Apoliner ovde koristi drugo značenje i uvodi ga u poređenje sa sobom. Stihove počinje konstatacijom da se zmija ustremljuje na lepotu (stih 1) kako bi je uništila. Dakle, nju privlači lepota. Pesnik odmah dodaje da je reč o ženskoj lepoti i uzvikuje da su uvek po sredi izuzetne žene (stihovi 2-3), da bi ih zatim imenovao, odnosno konkretizovao (stih 4): Eva, Orfejeva žena Euridika, Kleopatra – sve tri su stradale od zmije. Misao ovde

[17] U pesmi *Marie* (*Mari*) iz zbirke *Alcools* (*Alkoholi*), Apoliner daje sliku njene kose koja je kovrdžava poput mora koje se talasa, birajući glagol *moutonner* u čijem korenu se nalazi reč *mouton* (ovca): "[...] tes cheveux crépus comme mer qui moutonne" (Apollinaire 1999: 81).

[18] Interesantno je da je Kolja Mićević naslov ove pesme preveo kao *Zmijac*, rukovodeći se, očito, osnovnom idejom pesme. (Apoliner 1988: [19]). V. infra.

[19] Za lepotu si zla vatra. / A već neke žene satra / tvoja grubost što se širi! / Eva, Euridika, Kleopatra; / poznam još tri il' četiri. (Apoliner 1988: [19]).

ne završava, pesnik dodaje detalj da ih poznaje još tri, četiri (stih 5). Ovaj poslednji stih ima ironičan ton, jer je mogao biti naveden i neki drugi, veći broj. Pesnik se poigrava glagolom *s'acharner* koji može da ima značenje proganjanja ili intenzivnog gonjenja. Zmijina reakcija na lepotu je puna intenziteta, zbog čega žrtve neumitno stradaju. Sada je već jasnije da se Apoliner poistovećuje sa zmijom i njenom osobinom da proganja lepotice; otuda ironija u poslednjem stihu, kada govori o broju "žrtava".

Nakon tri varijante drvoreza u kojima je zmija bila obavijena oko drveta jabuke, konačna verzija bliža je tekstu: prikazana je ogromna crna zmija – koja kao da se upravo najela – između dve bele ljudske figure. S leve strane je ženski lik duge kose (Eva), a sa desne strane muški lik (Adam). Zmija je crna, jer simbolizuje greh, zlo, u smislu bludi, pohote. Ljudski likovi su beli, jer su nevini, ali zmija je fizički krupnija od njih, što znači da im preti njena opasnost. Bez dodatnih razmišljanja koja proizlaze iz teksta, ova slika upućuje na hrišćansku ideju greha. Ako se poveže sa detaljima datim u tekstu, zmija se može protumačiti kao falički simbol koji referira na Apolinerov buran ljubavni život. Ako se zagledamo u izraze lica, videćemo da iz Evinog izbija očaj, možda kajanje, dok Adamovo lice nesumnjivo odaje zadovoljstvo. Ovaj detalj u vezi je sa poslednjim, ironičnim stihom.

U pesmi se ne pominje Adam, ali je na slici njegov lik bio neophodan da bi se mogao prepoznati ženski lik. U drvorezu, dakle, ima elemenata koji ne figuriraju u tekstu.

Šesta pesma po redu, ili treća u drugoj trijadi u kojoj pesnik donosi detalje iz privatnog života, nosi naslov *Le Chat* (*Mačka*[20]):

Je souhaite dans ma maison:
Une femme ayant sa raison,
Un chat passant parmi les livres,
Des amis en toute saison
Sans lesquels je ne peux pas vivre.
(Apollinaire 1999: 8).[21]

U pesmi je reč o porodičnoj sreći. Pesnik je vrlo jasan, nabraja šta bi voleo da ima u svom okruženju, tačnije u svom domu (stihovi 2-4), podvlačeći neophodnost i suštinsku vrednost tih pojmova (stih 5). Nabrajanje započinje od žene (*ayant sa raison* – razumne žene, "koja nije troma"), preko mačke koja se šeta među knjigama, do prijatelja koji bi mu bili stalni gosti. Vrlo lako je poverovati da je redosled trebalo da bude obrnut, od prijatelja do žene, jer je Apoliner puno polagao na svoje prijatelje, bez njih nije mogao, dok je žene voleo, napuštao i opet voleo. Redosled je u ovoj pesmi dat s izvesnom dozom ironije, nagoveštavajući pesmu *Veridba* (Upor. Greet 1977: 95).

[20] Prevod bi trebalo da glasi *mačak* ili *mačor*. Međutim, kako je u pesmi reč o kućnom ljubimcu koji doprinosi atmosferi doma, njegov pol nije od ključne važnosti, te ga dajemo u obliku koji je u našem jeziku uobičajen za označavanje tog ljubimca. Kolja Mićević, čiji prevod donosimo u radu, takođe upotrebljava ženski rod ove imenice (v. infra).

[21] Želim usred svoga doma: / ženu koja nije troma, / mačku knjigama što šeta, / prijateljâ još veoma / bez kojih je život seta. (Apoliner 1988: [21]).

Međutim, ključni motiv u ovim stihovima je mačka, bez čijeg prisustva prikaz doma biva običan, nepoetski. Upravo ona domu daje posebnu notu. Pesnik ne želi da prikaže njeno puko šetanje među knjigama, nego da ukaže na živost prizora, na toplinu doma. Apoliner joj dodeljuje najvažnije, centralno mesto u pesmi, jer je upravo motiv mačkę i čini pesmom. Apoliner je čeznuo za toplinom doma, zbog čega je ovog kućnog ljubimca prilikom nabrajanja stavio u sredinu, a to je ujedno i središte čitave pesme.

Difijev drvorez prikazuje mačku u gro planu. Iza nje su još noćna lampa, vaza sa cvećem, otvorena knjiga, dakle moderan ambijent. Mačka je centralna figura. Prikazana je statično – ne šeta, ne umiljava se, ne spava. Ona sedi, širom otvorenih očiju, što pomalo daje mističan ton celom prizoru. Krzno joj je prugasto i, čini se, veoma meko. U ovoj slici nema ni žene ni prijatelja, a umesto mnoštva knjiga, ovde je samo jedna. Vaza i lampa se u tekstu ne pominju. Nedoslednosti u odnosu na tekst idu u prilog tezi da je Difi razradio Apolinerovu ideju iz stihova. Dakle, slika ne ilustruje, nego dopunjuje tekst, odnosno pomaže čitaocu da bolje razume stihove.

Svaka pesma nosi jednu ključnu ideju, koju izražava kroz prisustvo životinje ili mitološkog bića. Zanimljivo je da Difi prizore svodi na dovoljni minimum, obogaćujući ih, pritom, određenim detaljima, koje mi, "čitaoci-posmatrači" (*lecteurs-regardeurs*), odnosno "čitaoci-odgonetači" (*lecteurs-déchiffreurs*, Ruseovi termini) asocijativnim putem dovodimo u vezu s osnovnom idejom. Njegova vizuelna igra može se porediti s pesnikovim poigravanjem rečima. Važno je da se krug asocijacija suviše ne udaljava od glavne zamisli, a to se postiže odabranim vokabularom, odnosno vrlo pažljivo biranim detaljima u likovnom prikazu. Difi je dugo i ozbiljno promišljao svaku Apolinerovu pesmu i svaku varijantu drvoreza koju je pravio, u težnji da pronađe najrečitiji a najadekvatniji likovni izraz. Tome u prilog ide slučaj drvoreza za pesmu *La Puce* (*Vaška*), koji je sasvim nehotice pokazao koliko i najmanja nijansa može da izneveri celokupnu umetnikovu koncepciju.

Naime, u "Glasovom" izdanju *Bestijarija ili Orfejeve pratnje* (Apoliner 1988: [41]) pomenuti Difijev drvorez odštampan je tako što je zarotiran udesno za devedeset stepeni, čime se izgubila surovost u izgledu insekta, koji u originalnom izdanju ima preteći izgled. Slika je izgubila na jačini i postala samo ilustracija, odnosno prikaz jedne obične vaške, kako sâm naslov pesme i nalaže. Međutim, njen novi položaj (okrenuta je na leđa) navodi na ideju bespomoćnosti, čime se čitalac, praktično, upućuje na pogrešan trag, na jednu sasvim drugačiju interpretaciju od željene. Stihovi glase:

Puces, amis, amantes même,
Qu'ils sont cruels ceux qui nous aiment!
Tout notre sang coule pour eux.
Les bien-aimés sont malheureux.
(Apollinaire 1999: 18).[22]

[22] Vaške, prijatelji, čak dragane, / svi što nas vole znaju da rane! / Rad njih se naša krvca peni. / Zlo pate svi pre-ljubljeni [sic!]. (Apoliner 1988: [41]).

U njima je, zapravo, reč o neminovnosti ljubavnih jada, o "okrutnosti" onih koji nas vole. Oni nam troše energiju, oni nas, u izvesnom smislu, iscrpljuju, iznuruju, gotovo da nam piju krv (zbog njih *naša krvca peni*, stih 3), mada se taj stih može protumačiti i tako da ta naša krv teče *zarad ljubavnika*, drugim rečima naše postojanje dugujemo postojanju tih ljubavnika koji su nam podstakli životni elan, i mi živimo za njih.

Difi je vašku prikazao u poluzgrčenom stavu s glavom nadole, kao da je spremna na akciju, napad (izraženi su njeni beli zubi). Izokrenuta vaška, međutim, u potpunosti gubi te osobine. Slika, dakle, može da pruži pogrešnu informaciju i da skrene čitaoca s osnovne ideje. Položaj drvoreza, taj naizgled irelevantni detalj, tako, postaje element koji dira u suštinu.[23]

Ima pesama u kojima se igre rečima i vizuelnim sredstvima izrazito prepliću. Takav je slučaj u pesmi *Le Lièvre* (Zec):

Ne sois pas lascif et peureux
Comme le lièvre et l'amoureux.
Mais que toujours ton cerveau soit
La hase pleine qui conçoit.
(Apollinaire 1999: 10).[24]

Zec i kunić se u bestijarijima pojavljuju tek od renesanse, i u njima se ističe pre svega njihova plašljivost, ali i njihova dvopolnost i izrazita plodnost. Apoliner koristi isti predložak, ali s drugačijom namerom: da ukaže na osobine valjanog pesnika. Stihovi su dati u imperativu i podsećaju na Boaloove (Nicolas Boileau) savete pesniku. Ne treba imati karakter jednoga zeca ili ljubavnika, nego um pesnikov neka bude poput zečice koja uvek stvara novi život. Ovde se Apoliner poigrava glagolom *concevoir* (začeti; pojmiti) i fiziološkom osobinom superfetacije kod zečice, zbog čega koristi pridev *pleine* (ima značenje puna, ali i bremenita): neka pesnikove ideje budu nepresušne, kako bi neprestano mogle da nastaju nove pesme. Za pesnika koji mnogo piše kaže se da je plodan, a svaka pesma predstavlja jedan novi život. Reč je, dakle, o želji za neiscrpnom inspiracijom, a samim tim i što većim umetničkim opusom.

Difijev drvorez je prepun detalja. Nakon dve varijante, u kojima je zec manje ili više skriven u rastinju, što podseća na srednjovekovne crteže, ova treća, poslednja verzija, najbliža je ideji iz stihova. U središtu drvoreza je krug, a u krugu zec, glave okrenute od nas, koji trči preko polja prema oblacima kojih podjednako ima na dve strane – poput oblaka u prvom i trećem *Orfeju* i u pesmi *Le Lion* (*Lav*) – što bi se, zbog njihove beline i utiska širenja, moglo shvatiti kao prikaz slobode. Iznad kruga

[23] Da je izokrenuto odštampan, na primer, *Orfej*, bilo bi jasno da je u pitanju greška, ali u slučaju *Vaške* taj utisak izostaje, jer su i insekt i ornamenti tako prikazani da ih je moguće posmatrati, praktično, iz svih uglova.

[24] Ne budi alav i kukavnik / kao kunić il' ljubavnik. / Već nek ti je večno mozak / kao zečicin pun stomak. (Apoliner 1988: [25]).

su puška i bič, u donjim uglovima drvoreza po jedan lovački pas, koji kao da se skrivaju u rastinju. Fokus slike je u opcrtanom krugu. Kako ga protumačiti? Krug je predstavljen tako da se može shvatiti na razne načine: kao utroba zečice; kao zaokružena misao ili ideja; kao simbol savršenstva; kao okular kroz koji nam stižu vizije, slike, predstave; ali i kao oblik lovačkog roga. Difi je majstorski povezao ornamente i ideje. Ako centralni krug shvatimo kao zečicinu utrobu, onda crni krug s njegove leve strane izgleda kao zečicina glava, a dva lista iznad njega asociraju na zečje uši. A ako je krug deo roga, onda je crni levi krug njegov otvor. Interesantno je da se u krugu nalazi zasebna slika, sa zasebnim dekorom. Tako dobijamo ideju da zec trči, jer je na nišanu onih koji se nalaze oko kruga, a to su lovac i lovački psi. Na taj način je Difi prikazao plašljivost zeca (*peureux*, stih 1, u prevodu K. M. *kukavnik*). Lascivnost iz inicijalnog stiha (u originalu *lascif*, dok je u prevodu K. M. *alav*) sugerisana je brojnim lišćem koje po svom duguljastom obliku podseća na zečje uši, tako da se stiče utisak da je slika prepuna zečeva, koji se vrzmaju oko zečice prikazane u sredini. Poslednja dva stiha Difi je rešio uz pomoć samog centralnog kruga koji shvatamo i kao zečicinu utrobu (u kojoj se već nalazi zec) i kao oblik glave tj. mozga koji pesnik poredi s *punom* utrobom.[25]

Cela slika je poput amblema. Njeno značenje shvatamo kada pročitamo pesmu, jer stihovi upućuju na njeno dešifrovanje. Sama po sebi, slika navodi na pomisao da je reč o lovu na zeca. Difijeva mašta je od ovog drvoreza, uz pomoć vešto biranih detalja, napravila čitavu priču, koja se kreće u okvirima datim u stihovima.

Još jedan u nizu primera koji potvrđuju da Difijevi prikazi nisu obične ilustracije stihova, već ingeniozne potpore tekstu, nalazi se u drvorezu za pesmu o mišu (*La Souris*). Pesma glasi:

Belles journées, souris du temps,
Vous rongez peu à peu ma vie.
Dieu! Je vais avoir vingt-huit ans,
Et mal vécus, à mon envie.
(Apollianire 1999: 13).[26]

Ovde je reč o protoku vremena, o prolaznosti života. Pesnik konstatuje da vreme, poput miševa, gricka njegov život (stihovi 1-2), a zatim se, u maniru Vijona (François Villon) ili Ritbefa (Rutebeuf), priseća svoje boemske, neuredne mladosti, za koju je svestan da nije bila oličenje idealnog života, ali je bila onakva kakvu je želeo (stih 4).[27]

[25] Ideja da se pesnik (njegov duh) poistovećuje sa ženskim bićem, odnosno ideja da je pesnikova priroda androgina, javlja se kod Apolinera i u drugim delima. Šagalova slika *Hommage à Guillaume Apollinaire* (*Omaž Gijomu Apolineru*) prikazuje pesnika kao androgino biće. (Upor. Greet 1977: 100).

[26] Krasni dani, miševi vremena, / grickate moj život sporo. / Bože! Zar sve beše tek sena, / a dvadesetosma će skoro. (Apoliner 1988: [31]).

[27] Lični detalj da će pesnik uskoro napuniti dvadest i osam godina sugeriše da je pesma morala biti napisana 1908. godine.

Drvorez prikazuje prirodu bogatu jesenjim plodovima. Tu su ogromna bundeva, grožđe, žito, ptica, jagode, cveće i još mnogo toga. Jedva uočljivi miš nalazi se u dnu slike, među velikim jagodama. Prikazan je kao majušna crna mrlja, jedva primetna, ali je ipak tu. Kao što vreme neumitno teče, tako i miš, malo po malo, ali sigurno i neprestano gricka. Miš je dat kao crna figura, i tako predstavlja negaciju čitave slike, koja je na prvi pogled izuzetno raskošna i vedra. Na taj način, shvatamo da prvi deo prvog stiha (*belles journées*, krasni dani) koji predstavlja lepotu i bogatstvo prirode i života pod vedrim, osunčanim nebom – dakle jednu krajnje pozitivnu sliku – pesnik stavlja u opoziciju sa nastavkom pesme, koji referira na smrt, krećući se od opšteg plana ka ličnom. Pesma i slika putem oksimoronske veze upućuju na to da i najlepši dan mora da prođe, što znači da je on samo korak više ka smrti.

Slika sama za sebe nema isto značenje kao kada se posmatra uz tekst. Na njoj je prikazan samo prvi deo pesme (divan dan), a prisustvo miša u ovoj mrtvoj prirodi može navesti na pomisao da je on srećni mali stvor koji se nalazi usred izobilja hrane, bez pomisli da je nosilac jednog posebnog značenja, koje se graniči s melanholijom i pesimizmom.

*

Dva autora, Apoliner i Difi, udružila su svoje talente i uspešno stvorila jednu složenu, ali kompaktnu, likovno-poetsku strukturu, album pesama i duboreza *Bestijarij*, koju možemo podvesti pod ikonotekst *grupisanja.* Struktura delova i njihovo sadejstvo, odnosno međuzavisnost, uklapaju se u Ruseovu definiciju ove vrste ikonoteksta, iako postoji izvesno odstupanje od trodelne strukture (kao četvrti deo pojavljuju se *Napomene* na samom kraju zbirke). Međutim, one nikako ne remete bazičnu tripartitnost ikonoteksta, naprotiv, imaju ulogu da razjasne tektualni deo zbirke, bez koga, opet, nema adekvatnog tumačenja likovnog dela zbirke. One su, tako, još jedno sredstvo u nizu kojim se postiže bolja komunikacija ikoničkog i tekstualnog elementa u ikonotekstu.

Primetna je doslednost u koncepciji ove *likovne knjige.* Njena kompaktnost sledi iz činjenice da duborezi ne predstavljaju tautološki prikaz Apolinerovih stihova, nego duboko promišljeni odraz i/ili dopunu osnovnih ideja iskazanih u njima. Zato je za tumačenje likovne komponente zbirke neophodno tražiti uporišta u tekstu.

LITERATURA

Apoliner, Gijom (1988). *Bestijarij ili Orfejeva pratnja.* Ilustracije Raul Difi, prevod Kolja Mićević. Banja Luka: Glas.

Apollinaire, Guillaume (1999). *Œuvres poétiques.* Paris: Gallimard.

Bertrand, Gérard (1971). *L'illustration de la poésie à l'époque du cubisme: 1909-1914. Derain, Dufy, Picasso.* Paris: Klincksieck.

Burgos, Jean et al. (1998). *Apollinaire en somme*. Paris: Honoré Champion éditeur.
Chapon, François (1987). *Le peintre et le livre. L'âge d'or du livre illustré en France 1870-1970*. Paris: Flammarion.
Grdinić, Nikola (1997). Emblemi u delu Jovana Rajića. *Jovan Rajić: život i delo*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 233-242.
Greet, Anne Hyde (1977). *Apollinaire et le livre de peintre*. Paris: Lettres modernes. Minard.
Heckschner, William Sebastian (1985). *Art end literature*. Baden Baden: Verlag Valentin Koerner.
Philibert, Myriam (2000). *Dictionnaire illustré des mythologies: celtique, égyptienne, gréco-latine, germano-scandinave, iranienne, mésopotamienne*. Paris: Ed. de Lodi.
Rousset, Jean (1990). *Passages, échanges et transpositions*. [Paris]: José Corti.
Souriau, Etienne (1969). *La correspondance des arts: éléments d'esthétique comparée*. Paris: Flammarion.
Timotijević, Miroslav (1996). *Srpsko barokno slikarstvo*. Novi Sad: Matica srpska.
Vouilloux, Bernard (1995). *La peinture dans le texte: XVIIIe et XXe siècles*. Paris: CNRS.

Diana Popović

LE BESTIAIRE DE GUILLAUME APOLLINAIRE ET RAOUL DUFY, UN EXEMPLE D'ICONOTEXTE APPELÉ *L'ASSEMBLAGE*

RÉSUMÉ

D'après la typologie d'iconotextes donnée par Jean Rousset, *Le Bestiaire ou Cortège d'Orphée* d'Apollinaire et Dufy est un bon exemple d'*assemblage*, une variante d'iconotexte où les deux composants du poème (iconique et textuel) s'unifient par un lien de nécessité. Ces deux constituants du poème sont non seulement formellement associés (juxtaposés ou superposés), ils sont interdépendants, solidaires et nécessaires l'un à l'autre (l'interprétation de l'image n'est pas complète sans l'appui des vers et vice-versa). Par ce procédé artistique on obtient une ferme structure de chacun des poèmes et du recueil en son entier.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 398.22:82(4)"04/14"

MIT O GRALU U SREDNJOVEKOVNOJ EVROPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Nikolina Zobenica

SAŽETAK

Mit o Gralu je jedan od onih koji prelaze granice prostora i vremena, on se obrađuje uvek iznova, pod uticajem kulture i vremena koji ga integrišu. U srednjovekovnoj književnosti postoji čitav niz dela u kojima mit o Gralu doživljava različite obrade. Međutim, postavlja se pitanje da li je u osnovi svih tih tekstova uočljiva zajednička struktura mita i iz čega se ona sastoji. Ta opšta obeležja mita i njegove strukture mogu da se uoče samo ako se uporede mnogobrojne poznate varijante – tek tada mogu da se izdvoje konstante mita o Gralu.

Ključne reči: Gral, mit, struktura, Mirče Elijade, srednjovekovna književnost.

MIT I SVETO

Mit je priča (grč. mýthos). Priča u koju religiozni čovek veruje, jer govori istinu o svetu i čoveku. Mit je uvek priča o dejstvu sila i moći koje premašuju ljudske i daje odgovore na pitanja koja prevazilaze čovekovu moć poimanja. Osnovni mit je uvek priča o postanju sveta (kosmogonija), ali kako se proširivao kosmički ciklus, ideja o savršenstvu početaka počela je da se dopunjuje komplementarnom idejom uništenja: da bi nešto istinski novo moglo da započne, potrebno je da ostaci i ruševine starog ciklusa budu u potpunosti razoreni (Eliade 1970: 50). Kraj sveta (eshatologija) prethodi ponovnoj kosmogoniji. Isto tako, mit govori i o postanju i sudbini bogova (teogonija), kao i o spasiteljima i izbaviteljima ljudi (soteriologija). Ovi mitovi retko postoje nezavisno jedni od drugih, jer „mitovi pokazuju čudnu tendenciju da se drže zajedno i izgrade veće strukture" (Frye 1970: 50) i upravo zato se stalno nadovezuju jedni na druge. Iako se u centru mitologija uvek nalazi mit o postanju sveta i čoveka, drugi su se događaji zbili nakon kosmogonije i antropogonije i čovek, onakav kakav je danas, neposredni je rezultat tih mitskih događaja, jer su ga ti događaji stvorili. Mitovi o postanku produbljuju i upotpunjuju kosmogonijski mit: oni pričaju kako je

svet bio promenjen, obogaćen ili osiromašen (Eliade 1970: 14, 24). Stoga pored ovih pravih, čistih mitova, vremenom nastaju tzv. etiološki mitovi – priče koje se stvaraju kako bi se objasnile neke pojave, kao što je neki prirodni fenomen ili neki neobični kamen ili drvo, hram ili neko mesto. Iako se integrišu u izvorne mitove, njihovim odstranjivanjem iz kompleksa mitologije ne nastaju praznine (Gottschalk 1996: 12-13), što ukazuje na njihov sekundaran značaj.

U mitovima se sveto ispoljava (*hijerofanija*) u različitim oblicima: u predmetu kao što je kamen ili drvo, ali, na primer, i u inkarnaciji Boga u Isusu Hristu. Paradoksalno je što predmet koji manifestuje nešto drugo ne prestaje da bude ono što jeste – kamen ostaje kamen, njegov kvalitet natprirodnog postoji samo u očima religioznog čoveka (Elijade 2004: 12-13, 15), kojem Svet „govori", a da bi razumeo taj govor, čovek treba da poznaje mitove i da ume da odgonetne simbole (Eliade 1970: 131-132).

Mit objedinjuje „tačka oslonca", „stalna tačka", centralna osa, Centar Sveta (*Axis mundi*) koji omogućava orijentaciju i predstavlja sveti, odnosno „jaki", značajni prostor. Prostor nije homogen, a ta sveta mesta predstavljaju prekid kontinuiteta, mesto gde opšte dva sveta – profani i sakralizovani. U tom pogledu poseban značaj dobija prag, kao i sve vrste otvora, koji predstavljaju vrata prema nebu. Oko te tačke formira se Svet, Kosmos, dok sve van tog Sveta postaje „drugi svet", „strani haotični" prostor, nastanjen avetima, ‚strancima' (koji su, uostalom, izjednačeni sa demonima i fantomima)" (Elijade 2004: 19-25). Centar Sveta otvara zemaljski svet ka visinama (Nebu) i ka dubinama (donjem svetu) i na taj način uspostavlja vezu između tri kosmičke ravni: Nebo, Zemlja i donji svet. Najčešće je zamišljen kao univerzalni stub, koji istovremeno podupire Nebo i Zemlju, kao lestve (npr. Jakovljeve lestve), kao kosmička ili sveta planina, sveto drvo i slično – nalazi se na Zemlji, u sredini, u „pupku Zemlje", ali dodiruje Nebo.

Religiozni čovek uvek ima potrebu da živi u blizini Centra, u svetu koji je potpun i organizovan i oko Centra gradi svete gradove i svetilišta, hramove koji predstavljaju vezu između Neba i Zemlje i svojim osnovama sežu duboko u donje predele. Sveta mesta čovek često ne može sam da otkrije, već ponekada koristi i pomoć svetih životinja koje mogu da pronađu tajanstveni znak apsolutne tačke, koji se onda simbolički predstavlja kao glavni stub, ognjište, čak i kamen (Eliade 1971: 8). Oko tog Centra se gradi čovekov svet po uzoru na kosmogoniju: „počev od Centra projektuju se četiri horizonta u četiri glavna pravca": četiri strane sveta, četiri stuba koja podupiru nebo, kojima odgovaraju četiri pregrade, četvoro vrata, četiri prostora, četiri boje i sl. (Elijade 2004: 30-32, 35-37).

Za religioznog čoveka „natprirodno" je uvek u vezi s „prirodnim" (Elijade 2004: 86), u kojem se i ispoljava, na primer, u Vodi, Zemlji, Suncu, Mesecu i sl. Voda prethodi svakom obliku stvaranja, predstavlja podlogu za stvaranje, često prikazano kao pojava Ostrva usred talasa. S druge strane, voda simbolizuje i potapanje, smrt i ponovno rađanje (Elijade 2004: 95-97). Zemlja se posmatra kao Majka, a čovek je

rođen iz Zemlje, iz majčine utrobe. U sistemu mikro-makrokosmičkih podudaranja, pećina se čak izjednačava s utrobom ili matericom Majke Zemlje (Elijade 2004: 101-102, 120).[1] Junak se vrlo često izjednačava sa Suncem, bori se protiv Mraka, koji predstavlja suprotnost Životu, oblicima i inteligenciji, silazi u Carstvo Mraka i izlazi pobednički iz njega (Elijade 2004: 113-114). Ulazak solarnog junaka u mrak i njegov izlazak tumače se kao ritualna smrt i vaskrsenje, drugo rođenje, duhovno rođenje bez kojeg čovek nije dovršen. Taj prelaz u onaj svet, bilo Raj ili Pakao, uglavnom kroz tesna vrata ili most, predstavlja njegovu inicijaciju (Elijade 2004: 105, 128-129).

Inicijacija obično „sadrži trostruko otkriće: svetoga, smrti i seksualnosti". Da bi postao čovek u pravom smislu reči, junak mora da umre u prvom životu, da se preobrazi u embrio da bi se ponovo rodio u drugom, višem životu. Povratak u matericu označen je bilo zatvaranjem obraćenika u kolibu, bilo da ga simbolički proždire neko čudovište, bilo prodiranjem na neki posvećeni teren koji se poistovećuje s uterusom Majke Zemlje ili povlačenjem u šumu, džunglu, tminu, koji simbolišu onostranost, smrt, Pakao. Iskustvo ponovnog rađanja praćeno je mučenjem (bol rađanja), nadevanjem (novog) imena i učenjem novog (tajnog) jezika. Međutim, deo inicijacije predstavlja i sticanje znanja i spoznaje, junak saznaje svete mitove od svog učitelja (često sveštenika), koji ga zadržava tri noći u trbuhu zemlje, kako bi sazreo i ponovo se rodio, jer inicijacija odgovara duhovnom sazrevanju. Dok ovaj oblik inicijacije mora da prođe svaki mladić na svom putu sazrevanja u muškarca, inicijacija odabranih među muškarcima podrazumeva i pristupanje tajnim društvima (Eliade 1970: 75-76; Elijade 2004: 133, 128-129)[2].

Mitovi se oživljavaju putem rituala, ali samo u razdoblju svetog vremena (uglavnom tokom jeseni i zime, i to samo noću), jer na taj način čovek se prožima posvećenom atmosferom mitskog početka, snažnog vremena (Eliade 1970: 13, 20, 16-17). Za vreme rituala sveštenik predstavlja besmrtnike, ponavlja njihove pokrete i reči, jer besmrtnici moraju da budu prisutni tokom rituala kako bi posvetili svet. Stoga sveštenika niko ne sme da gleda niti dodiruje, on obred često obavlja daleko od ljudi, u apsolutnoj samoći, jer dok su ih besmrtni obavljali prvi put, na Zemlji još nije bilo ljudi (Eliade 1970: 45).

Podražavanje modela prvobitnog stvaranja vremenom postaje sve manje pravilno, model biva izobličen, a na kraju i zaboravljen, a zaborav je istinski greh, jer mit treba da čuva pravu priču o ljudskoj sudbini (Elijade 2004: 64, 74-75). Bitno je prisetiti se svih događaja kojima se prisustvovalo u vremenskom trajanju, važno je da se upozna poreklo i istorija nečega kako bi se time moglo ovladati, važno je prisetiti se, detaljno i veoma tačno, onoga što se dogodilo na počecima i svega nakon tog tre-

[1] Neki drevni postupci za izlečenje primjenjuju obredni povratak u matericu umesto ceremonijalnog kazivanja kosmogonijskog mita (Eliade 1970: 78).

[2] Inicijacija je takođe ponavljanje kosmogonije. Sa stanovišta strukture mita, povratak u matericu odgovara povratku Sveta u „haotično" ili embrionalno stanje. Mrak koji prethodi rođenju odgovara Noći pre Stvaranja i tmini kolibe za upućivanje.

nutka. Pamćenje je spoznaja, ponovo prisećanje poseduje magijsko-religioznu snagu, čovek koji se priseća svojih „rođenja", svog porekla, postaje gospodar svoje sudbine. „Zaborav" odgovara „snu", ali i gubljenju sebe samog, tj. dezorijentaciji, „zaslepljenosti", a „mudrost" omogućava oslobađanje, to jest „buđenje". „Prošlost" (istorijska ili prvotna), ako se zaboravi, upoređuje se sa smrću (Eliade 1970: 84-85. 109-112).

U srednjem veku arhaična mitska misao još uvek je veoma živa i stvarna za religioznog čoveka. Iako dolazi do njenog uzdizanja (Eliade 1970: 157), ona se ipak sve više udaljava od svojih arhaičnih izvora i integriše se u novu, hrišćansku mitologiju. Međutim, hrišćanstvo u srednjem veku još uvek poseduje kosmičke vrednosti (Elijade 2004: 126), jer ono ne može nikada da se potpuno odvoji od mitske misli. Hrišćanstvo je moralo da sačuva barem mitski stav, liturgijsko vreme, tj. povremeno vraćanje k *ilud tempus* početka. Čitav niz kosmičkih simbola – Voda, Drvo, Loza, plug i motika, brod, kola itd. – već je bio asimilovan u judaizmu i mogao je bez teškoća da se uklopi u crkvenu doktrinu i praksu. Veliki broj božanskih likova i „paganskih" mitova jednostavno je „prekršten", pošto nije mogao da bude isteran (Eliade 1970: 152-154). „Mitska misao može prevladati i odbaciti neke od tih predhodnih izraza koje su Poviješću postali zastarjeli, prilagoditi se novim društvenim uvjetima i novim kulturnim modama, ali se ne može odagnati." (Eliade 1970: 158)

Mit se vremenom menja i gubi smisao za modernog čoveka koji želi da postigne apsolutnu slobodu, da desakralizuje svoj svet, za čoveka kojem simboli rituala ništa više ne znače, jer ne nose „tajnu poruku" Kosmosa koju su osluškivali njegovi preci. Moderni čovek rađa se krajem srednjeg veka, kad i reč mnogih mitova zamire. Međutim, nestanak mitova predstavlja gubitak koji čovek stalno nastoji da nadoknadi (Gottschalk 1996: 32) i tako mit prelazi u književnost.

Posledica je da „mit u čistom obliku ne postoji" (Herman Sekulić 1991: 8). Mitologija se utapa u književnost ili se stapa s njom (Frye 1991: 52), stoga su mitovi uglavnom poznati kao književni i umetnički tekstovi, a ne kao izvori ili izrazi nekog religioznog iskustva bliskog ritualu. Čitavo jedno živo popularno područje religije izmiče, i to upravo stoga što nije bilo opisano u pisanoj formi na sistematičan način. Čak i nakon što su religija i mitologija radikalno sekularizovane i demitizirane, one i dalje dugo žive u modernoj (u širem smislu reči) kulturi, upravo stoga što su ih izrazila književna ili umetnička remek-dela (Eliade 1970: 144-145). U evropskoj kulturi to ne važi samo za grčku religiju i mitologiju, već i za rimsku, germansku i, naročito, keltsku. Međutim, pošto su lišene religioznog konteksta, mitologije se menjaju. „Pomeranje" je uslovljeno potrebom autora da priču učini verovatnom, logički motivisanom ili moralno prihvatljivom, tj. da ona bude nalik životu. Pored toga, prisutna je i ‚reverberacijska' dimenzija, zbog koje „svako književno delo hvata odjeke svih drugih dela istog tipa u književnosti i životu" (Frye 1991: 57-58).

Srednjovekovna književnost o Gralu potiče iz arhaičnih mitskih izvora, ali je prožeta hrišćanskim elementima. Uprkos mnogobrojnim transformacijama i uda-

ljavanju od izvora, sve većem prilagođavanju aktuelnim okolnostima u književnosti i van nje, osnovna mitska struktura ostala je i dalje uočljiva, mada sve teže kako je vreme proticalo.

SREDNJOVEKOVNA EVROPSKA KNJIŽEVNOST O GRALU

Mit o Gralu nastao je u srednjem veku. Iako se Gral prvi put pojavio u francuskoj književnosti, predistorija Grala počinje već s usmenim keltskim predanjima, velškim i irskim, u kojima značajno mesto zauzima priča o čarobnom kotlu. Iako se Gral prevashodno vezuje upravo za francusku, u drugom redu i za nemačku i englesku književnost, prisutan je i u holandskoj, skandinavskoj, italijanskoj i španskoj književnosti i to u prevodima i preradama francuskih dela.

U okviru irske književne tradicije, čarobni kotao pojavljuje se u predanjima **Alsterskog ciklusa** [Ulster] oko kralja Konhovora [Conchobor] i najvećeg mitskog junaka Kuhulina [Cûchulainn] iz 1. veka. Iako su delom zapisane već u 7. veku, danas poznate priče baziraju se na predanjima iz 10. veka. U pseudoistorijski zapis o naseljavanju Irske, ***Lebor Gabála*** (oko 1170. godine), ugrađena su i mitološka predanja u kojima među svetim predmetima posebno mesto zauzima čarobni kotao irskog roda bogova Tuata De Danan [„Tuatha Dé Danann"] (narod/ deca boginje Dane).

U okviru velških predanja naročito je upečatljiva priča o Anvnu [Annwn], koja se pripisuje **Taliesinu** (Squire 2000: 213). Ovaj poznati velški bard živeo je oko 500. godine, a njegovo ime je ostalo poznato vekovima: u rukopisima iz 12. i 13. veka zabeležene su pesme koje mu se pripisuju, a u rukopisu iz 14.veka sačuvana je *Taliesinova knjiga* [*Book of Taliesin*], u kojoj je pored dvanaest pesama, delom religioznog i mitskog karaktera, sadržan i deo jednog junačkog predanja. Verovatno je pesme o borbama Kelta u severnoj Engleskoj i južnoj Škotskoj zaista spevao Taliesin, dok ostale pesme potiču od drugih barda (Gottschalk 1996: 314).

Elementi mita o Gralu (mada ne i sâm Gral) nalaze se i u velškoj *Priči o Pereduru, sinu Evrauka* [*Historia Peredur ab Evrauc*] zabeleženoj u zbirci jedanaest priča u prozi pod nazivom ***Priče iz mladosti junakâ*** [*Mabinogion,* plural od „mabinogi"] iz 11. veka (Mertens 2003: 15-16). Normani su sakupili i zapisali ove čudesne priče s magijskim i fantastičnim elementima tek u 14. veku, a u 19. veku (1838. godine) prevela ih je i izdala Šarlot Gest [Charlotte Guest]. Osnovu čine četiri „grane" *Priča iz mladosti junaka*: „Pwyll" (ime boga podzemlja), „Branwen" (boginja ljubavi i plodnosti, sestra vrhovnog boga Brâna), „Manawyddan" (bog mora) i „Math" (kralj zemlje Gvined [Gwynedd] u Velsu). Imena pagansko-mitskih kraljeva i božanstava,

kao i čitav niz mitskih motiva iz ovih priča prenosili su se usmenom predajom kroz vekove (Gottschalk 1996: 314-315).[3]

Gral prvi put pominje **Kretjen od Troa**, autor francuskog dvorskog romana *Perseval ili Priča o Gralu* [*Perceval ou Le conte du Graal*], koji je nastao između 1175. i 1190. godine. Ovde se građa o Gralu povezuje s građom o Persevalu, što predstavlja jednu od dve dominantne tradicije u okviru književnosti o Gralu. Kao izvor Kretjen pominje knjigu o Gralu koju mu je dao grof Filip od Elzasa[4] i koja je za proučavaoce ove tematike ostala nepoznanica (Mertens 2003: 27). Međutim, Baumgartner pominje *Knjigu o Svetom Gralu* [*Le livre dou Saint Graal*], prozni roman s početka 13. veka napisan u tonu pobožne legende, u kojem se pripoveda predistorija Grala. Francuski naučnici su ga radi razlikovanja od drugih romana nazvali i *Veliki Sveti Gral* [*Grand Saint Graal*].[5] Moguće je da je ta knjiga Kretjenov izvor, ali pretpostavlja se i da je Kretjen koristio i razvijenu usmenu tradiciju (Loomis 1963: 8), verovatno bretonskog pripovedača po imenu Bleheris/ Breri/ Blihis (Mertens 2003: 26). Čitav niz keltskih motiva podržav ovu pretpostavku: ružna glasnica Grala, tri kapi krvi u snegu, koplje koje krvari, lik Kralja-Ribara, čudesni krevet itd. Međutim, pored keltskih motiva prvi put se u okviru predanja o kralju Arturu pojavljuju i religiozni motivi (Bumke 2004: 234).

Od petanaest sačuvanih rukopisa nedovršenog Kretjenovog romana, dvanaest sadrži jedan ili više *Nastavaka priče o Gralu* [*Continuations du Conte du Graal*]. Poznata su četiri nastavka: *Prvi nastavak* (oko 1200. godine, poznat kao *Nastavak o Gavajnu* i kao *Pseudo-Vošjer* [*Pseudo-Wauchier,* jer se pogrešno mislilo da je autor Wauchier de Denain], *Drugi nastavak* [*Seconde Continuation*], *Treći* ili *Manesjerov nastavak* [*Continuation de Manessier*] i *Četvrti nastavak,* iz pera Žerbera od Montreja [Gerbert de Montreuil].

Drugu tradiciju u istoriji književnosti o Gralu predstavlja povezivanje Grala s legendom o Josifu od Arimateje. Iako se i u interpolaciji *Prvog nastavka* Kretjenovog romana legenda o Josifu dovodi u vezu s Gralom (Loomis 1963: 224-227), začetnik

[3] Ime Peredur se u pisanim dokumentima pojavljuje već u prvoj polovini 12. veka kod Galfreda [Galfred ili Geoffrey of Monmouth], ali zbog vremena zapisivanja *Priča iz mladosti junaka* diskutabilno je da li se radi o autentično keltskim ili čak francuskim motivima. Postoje velike sličnosti između velškog *Peredura* i francuskog romana Kretjena od Troa [Chrétien de Troyes]. S jedne strane, postoji mogućnost da je *Peredur* bio glavni izvor Kretjenu, dok novija istraživanja ističu da je vrlo moguće da je *Peredur* delom prepričavanje Kretjenovog romana, a da su delom u njega utkana i keltska predanja (Bumke 2004: 234, 233). Međutim, ključna razlika ostaje neobjašnjena: u *Pereduru* se ne pominje Gral.

[4] Mertens skreće pažnju na to da je otac grofa Filipa 1150. godine iz drugog krstaškog rata doneo relikviju s nekoliko kapi Hristove krvi koju je navodno sakupio Josif od Arimateje. Da li je to i povod za nastanak ovog dela? Bumke navodi kao ime mecene grofa Filipa od Flandrije [Philipp von Flandern] (Bumke 2004: 237).

[5] Nastanak ovog romana dovodi se u vezu s neobičnim iskustvom jednog pustinjaka u divljini Bretanje 717. godine posle Hristove smrti, dakle oko 750. godine. Pustinjak se borio sa sumnjom u Boga i Spasitelj ga je ozbiljno prekorio i dao mu knjižicu, ne veću od šake, koju je on sam napisao i kojoj niko ne sme da se približi, a da pre toga nije postio i ispovedio se. To je knjiga o Svetom Gralu. Kada je pustinjak hteo za Uskrs da čita iz nje, knjiga je nestala. Tek nakon dugog napornog lutanja, ponovo ju je dobio s Hristovom zapovešću da je prepiše za četrnaest dana, do Vaznesenja Gospodnjeg [Spasovdana] (Baumgartner 1905: 111-112).

ove tradicije bio je (*Roman o*) *istoriji Grala* [(*Roman de*) *l'Estoire dou Graal*] koji se pripisuje Burgunđaninu Roberu od Borona **[Robert de Boron].** Ova trilogija nastala je verovatno pre 1201/1202. godine i sastoji se iz sledećih delova: *Josif od Arimateje* [*Joseph de Arimathia*], *Merlin* i *Perseval u prozi* [*Perceval en prose*]. Roberov *Perseval* je sačuvan u proznoj verziji nazvanoj prema jednom njenom vlasniku *Didoov Perseval* [*Didot-Perceval*]. Verzija u stihu verovatno nikada nije ni postojala. Prozne verzije *Josifa* i *Merlina* nastale su u prvoj polovini 13. veka i zajedno s *Persevalom u prozi* čine *Roberovu pseudo-trilogiju* ili *Mali Sveti Gral* (Mertens 2003: 85).

Iako se Kretjenov i Roberov tekst zasnivaju na različitim građama koje prvobitno nemaju nikakve veze jedna s drugom (o Persevalu i o Josifu od Arimateje), prisutna su upadljiva poklapanja: u oba teksta se pojavljuje čudesna posuda pod nazivom „gral", koja se koristi tokom kultnog obedovanja i stoji u bliskoj vezi s euharistijom; u oba slučaja čuvari Grala čine porodičnu dinastiju, a jedan od njih se naziva Bogati Ribar. Koji tekst je ranije nastao, nije moguće utvrditi, kao ni da li je već u usmenoj tradiciji postojala veza između Grala i građe o Persevalu, odnosno građe o Josifu ili je ona uspostavljena tek kod Kretjena, odnosno Robera (Bumke 2004: 236).

Kao izvor Rober na više mesta pominje „veliku knjigu" [„le grant livre"], mada na jednom mestu tvrdi da priča o Gralu nikada pre nije bila pripovedana (Loomis 1963: 228), što je samo jedna u čitavom nizu zabuna i protivrečnosti, ali postavlja se pitanje: da li to znači da je Rober izmislio tu „veliku knjigu" ili ju je dopunio, s obzirom na to da je već kod Kretjena pomenuta *Knjiga o Svetom Gralu* posvećena samo predistoriji hrišćanskog Svetog Grala (Baumgartner 1905: 111)? Lumis pretpostavlja da je izvor koji je Rober koristio već sadržao priču o posudi iz koje je Isus jeo jagnjetinu na Poslednjoj večeri i koju je Bron (naslednik Josifa od Arimateje) doneo u Britaniju, ali je morao da poveže tu posudu s Bronom preko neke ličnosti koja se pojavljuje u Novom Zavetu ili apokrifnim spisima, pa je njegov izbor pao na Josifa od Arimateje (Loomis 1963: 240-241).

Prema legendi koja je postojala i pre njenog spajanja s mitom o Gralu (u osnovi dve potpuno različite građe), Josif od Arimateje je dobio pehar s Isusove poslednje večere od Pilata kao nagradu za svoje usluge (Loomis 1963: 223). Prvo pominjanje tog pehara zabeleženo je u francuskoj junačkoj poeziji („chanson de geste") iz 11. veka (oko 1060. godine). U pesmi pod nazivom *Hodočašće u Jerusalim* [*Pélérinage de Jérusalem*] Gral se pominje kao jedna od relikvija koju jerusalimski patrijarh daje caru (Baumgartner 1905: 108). Veza između tog pehara i Josifa uspostavlja se na osnovu pominjanja Josifa od Arimateje u sva četiri jevanđelja (Mt. 27, 57-60; Mk. 15,43-46; Lk. 23, 50-56; Jn. 19, 38-42), u kojima je on tajni Isusov učenik koji je od Pilata tražio Isusovo telo da ga sahrani, umotao ga u belo platno i ostavio u grobnici. U Jovanovom jevanđelju se ovaj događaj podrobnije opisuje: jedan vojnik ranio je Isusa kopljem u rebra, pa su potekle krv i voda; Nikodim je doneo „oko sto litara pomešane izmirne i aloja", te je s Josifom umotao Isusovo telo u platno i mirise. Apokrifno jevanđelje iz 4. veka, *Nikodemovo jevanđelje* [*Evangelium Nicodemi*], u

latinskoj verziji poznato već u 12. veku, u francuskoj stihovanoj verziji tek početkom 13. veka, sastoji se iz dva dela: tzv. *Pilatova dela* [*Acta* ili *Gesta Pilati*] i *Eusebije iz Emeša* [*Eusebius von Emesa*] (Baumgartner 1905: 109). Dok drugi deo pripoveda o prvoj zajednici Grala i uvođenju hrišćanstva na Zapad i verovatno je nastao u srednjovekovnoj Engleskoj na osnovu istorijskog izvora o osnivanju manas-tira Glastonberi [Glastonbury] (*De antiquitate Glastonieusis eccleside,* oko 1135, s dodacima iz 1191. godine), prvi deo su starohrišćanske legende koje su se razvile iz jevanđelja čine (Ehrismann 1954: 248). U tom delu se govori o Nikodimovom svedočenju za Isusa pred Pilatom. Nakon što je Josif položio telo u grobnicu, Jevreji su ga zatočili, ali na Uskrs on nije bio u zatvoru, već kod svoje kuće, zahvaljujući Hristu koji je u ponoć podigao zatvor, a zatim ga odneo kući (Loomis 1963: 224). Prema drugom izvoru, *Izbavljenje Spasiteljevo* [*Vindicta Salvatoris*], Josif je pušten iz zatvora tek 70. godine, kad ga je u zatvoru našao Vespazijan, izlečen od gube uz pomoć Veronikinog platna s likom Spasitelja (*vera icon*). Vespazijan se zaputio u Judeju s brojnom vojskom da bi osvetio Isusa i pogubio je velik broj Jevreja dok mu neko nije rekao za Josifa. Josif je nakon oslobođenja uticao na Vespazijana, podučio ga hrišćanskoj veri, a car je zatim rasterao Jevreje po čitavom svetu (Loomis 1963: 230; Mertens 2003: 86-87).

Sasvim drugačiju sliku Grala, u mnogo čemu čak suprotnu francuskoj tradiciji, daje nemački srednjovekovni autor Volfram od Ešenbaha **[Wolfram von Eschenbach]** u svom monumentalnom romanu od 24 812 stihova pod nazivom *Parcifal* [*Parzival*], nastalom između 1200. i 1210. godine. Iako je nesporno da je Volframov glavni izvor Kretjenov roman, neki motivi ukazuju na *Prvi nastavak*, a postoje i sličnosti s pričom o Parcifalovom ocu Bliokadranu [Bliocadran], koja je sačuvana u *Prologu o Bliokadranu.* Zamišljen kao kratka predistorija Kretjenovog romana, ovaj tekst sadrži istoriju Parcifalovih roditelja i Parcifalovo detinjstvo, mada je moguće da je Volfram koristio još jedan francuski izvor za taj deo romana. Pretpostavlja se i da je Volfram poznavao i keltske izvore (verovatno u francuskoj obradi), kao i da se poslužio i orijentalnim motivima i literaturom na latinskom jeziku o imenima zmija, biljaka, dragog kamenja, o biblijskim imenima, teološkim i astronomsko-astrološkim podacima. Međutim, mnogi podsticaji potekli su od velikih nemačkih pesnika, kao što su Hartman [Hartmann von Aue] i Hajnrih od Veldekea [Heinrich von Veldeke] (Bumke 2004: 242-244). Dodatni izvor koji Volfram pominje – provansalski pesnik Kjot [Kyot] – verovatno je plod njegove mašte, jer u tekstu nisu uočeni provansalski uticaji ni u jeziku, ni u sadržini (Loomis 1963: 197-199), kao što nije ni poznata ličnost koja odgovara podacima koje Volfram daje o svom izvoru. Većina istraživača smatra da je Volfram izmislio Kjota da bi zadovoljio ili parodirao potrebu dvorske publike za potvrđenim autoritetima kao izvorima književnih dela ili da bi obrazložio svoja odstupanja od Kretjenovog teksta (Bumke 2004: 246-247). Međutim, Volframov roman se i u mnogim drugim aspektima razlikuje od ostalih srednjovekovnih romana o Gralu: sama predstava o Gralu je sasvim neuobičajena, kao i Volframova neortodoksnost, odsustvo Crkve i Kulta Device, tolerancija prema drugim religijama,

uravnotežen odnos prema ženama – ni mizogin ni trubadurski (Loomis 1963: 220-221). Osim toga, Volfram izlazi iz Arturovog sveta i sveta Grala: u njegovom romanu se pored Nemačke pojavljuju i Italija, Brabant, Štajerska i zemlje severne Evrope, čak i Afrika, Bliski i Daleki Istok (Brunner 1997: 216). O popularnosti ovog romana svedoči postojanje preko 80 potpuno ili fragmentarno sačuvanih rukopisa od 13. do 15. veka, štampani primerak u Štrasburgu iz 1477. godine, kao i činjenica da je s ovim romanom u 18. veku u Nemačkoj ponovo probuđeno interesovanje za srednji vek i Gral – nakon više od 250 godina zanemarivanja ove teme, 1753. godine se u Cirihu pojavio prevod Volframovog *Parcifala* na novovisokonemački.

Ova tri autora, Kretjen, Rober i Volfram, odredili su osnovnu sliku Grala koja se dalje formirala vekovima posle njih, jer tokom srednjeg veka nastao je čitav niz manje ili više uspešnih prerada i kompilacija često anonimnih autora koje se u većoj ili manjoj meri zasnivaju na delima ova tri autora. Iako se i Kretjen, Rober i Volfram pozivaju na autoritet svojih izvora, odričući time sebi originalnost, što je u potpunosti u skladu s običajem srednjeg veka, njihova dela se ipak izdvajaju po svom značaju.

Većina dela o Gralu nastala je početkom 13. veka, uglavnom pre 1230. godine (Loomis 1963: 4). U to vreme nastao je i roman u prozi ***Perlevo*** [*Perlesvaus*], napisan na dijalektu severne Francuske. Autor ovog romana je bio ili neki veoma načitani kapelan ili sekretar na nekom dvoru severne Francuske ili Belgije koji je poznavao arhaičnu velšku tradiciju, što je neobično za jednog kontinentalnog pesnika (Loomis 1963: 99). Pogled na svet tipičan je za dekadentni benediktinizam, stoga se velika pažnja posvećuje relikvijama, čudima i masovnom preobraćanju mačem: Perseval je odgovoran za čitav niz ubistava i okrutnost mu uopšte nije strana, uprkos njegovoj mesijanskoj ulozi (Loomis 1963: 167).

Od prevashodnog značaja u istoriji književnosti o Gralu je **ciklus Lanselot-Gral,** poznat pod nazivom ‚Vulgata-ciklus'. Prvobitno se sastojao iz tri dela: *Lanselot, Potraga za Svetim Gralom* i *Smrt kralja Artura* [*Lancelot propre, Queste del Saint Graal, Mort le Roi Artu*], koja su nastala u periodu između 1215. i 1230. godine i potom bila objedinjena pod nazivom ***Lanselot u prozi.*** Kasnije se dodaju još i *Istorija Svetog Grala* [*Estoire del Saint Graal*] i *Merlin,* čime konačan ciklus Lanselot-Gral sadrži pet delova.[6] Oko 1230. godine nastaje i *Tristan u prozi* [*Tristan en prose*], koncipiran kao dodatak ovom ciklusu, iako se nikada nije sasvim integrisao u njega (Mertens 2003: 104). Svaki od ovih delova pisao je drugi autor, što je naročito upadljivo u delu *Potraga za Svetim Gralom* [*Queste del Saint Graal*], nastalom u

[6] Sadržinska hronologija i hronologija nastanka ovih delova se ne poklapaju, što dovodi do različitog numerisanja delova. Na primer, *Mort le Roi Artu* je sadržinski peti deo ciklusa, njime ciklus završava, ali po vremenu nastanka je to treći deo, stoga se u literaturi o njemu govori ponekad kao o petom, ponekad kao o trećem delu.

duhu cistercitskog reda, ogranka benediktinskog reda, nazvanog po opatiji Cîteaux, (lat. Cistertium), osnovanoj 1098. godine u Burgundiji. Pravila ovog reda – siromaštvo, stroga disciplina, jednostavniji ritual – odredila su i karakter *Potrage za Svetim Gralom* kao alegorije monaškog života: junak odlazi sâm u potragu, neprijatelji mu napadaju dušu, fantastična iskustva se tumače kao iskušenja i uspesi, kazne i nagrade. Odeća ovog reda je bila bela, a služba je za Duhove bila i pre tri sata posle podne. Za ovog autora, keltska čudesa samo su prazni okvir za hrišćansku alegoriju (Loomis 1963: 166-168).

Za otprilike 1250. godinu vezuje se nastanak tzv. **Post-Vulgata ciklusa**, *Roman o Gralu* [*Roman du Graal*] ili *Veliki Sveti Gral* koji se sastoji iz četiri dela: *Istorija Grala, Merlin, Potraga* i *Smrt kralja Artura* [*Estoire del Graal, Merlin, Queste, Mort Artu*] (Mertens 2003: 121). Iz druge polovine 13. veka potiče i francuski roman u stihu *Son od Nanse* [*Sone de Nansai*], nastao verovatno u Brabantu. Ovaj roman se u velikoj meri razlikuje od ostalih tekstova o Gralu: glavni junak je predstavljen kao istorijska ličnost, autor teži ka realizmu i ceo tekst nema nikakve veze s Arturom, njegovim dvorom i vitezovima.

U prvoj polovini 13. veka nastao je i **holandski** prevod Kretjenovog romana pod nazivom *Perseval.* Jakob van Maelrant preveo je dela Robera od Borona pod naslovom *Istorija o Gralu* [*Historie van den Grale*] 1261. godine. U okviru ciklusa *Lanselot-Potraga-Smrt kralja Artura* [*Lancelot-Quest-Mort Artu*], *Roman o Lanselotu* preveden je tri puta na holandski, a u 2. polovini 13. veka prevedena je i *Potraga za Svetim Gralom,* koja 1320. godine postaje deo *Kompilacije o Lanselotu* [*Lancelot-compilatie*] (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1620-1621).

Nemci su tek oko 1250. godine počeli s prevođenjem *Lanselota u prozi,* verovatno preko jedne nesačuvane holandske prerade, a taj proces prevođenja je trajao sve do 1430. godine. Međutim, književnost o Gralu na nemačkom crpi iz svog izvora – Volframovog *Parcifala.* Iako je u delu Hajnriha od Tirlina [**Heinrich von dem Türlin**], nastalom oko 1230. godine, Gral *Kruna svih avantura* [*Die Crône*], reč je o anti-Gral-romanu u kom je scena s Gralom namerno bledo koncipirana kako bi izazvala razočarenje, jer je u pitanju avanturistički roman, u kome je Gral samo jedna od avantura (Mertens 2003: 125, 132). Albreht [**Albrecht** (von Scharfenberg?)] u ***Mlađem Titurelu*** [*Der Jüngere Titurel*] između 1260. i 1275. godine razrađuje Volframov fragmentarni roman *Titurel* o porodici čuvara Grala (Titurel je njen rodonačelnik) i stvara najznačajniji nemački roman o Gralu kasnog srednjeg veka (Mertens 2003: 134). U drugoj polovini 13. veka Gral se pominje i u zbirci tekstova *Vartburški rat* [*Der Wartburgkrieg*], u kojoj se između ostalog nalazi i tekst o nadmetanju pesnika, od kojih je jedan i Volfram. Varijante predanja o Parcifalovom sinu Loen(an)grinu i Gralu nastaju između 1283. i 1288. godine i u njima Loenangrinovo poreklo zahvaljujući Gralu ne dobija samo mitsku, već i hrišćansku crtu (Mertens 2003: 176-177). U 14. veku (1331-36) Filip Kolin i Klaus Vise [Philipp Colin; Claus Wisse] proširuju radnju oko Gavajna u Volframovom *Parcifalu* i posle 14. knjige dodaju delove iz

prva tri nastavka Kretjenovog romana. Ova prerada poznata je pod naslovom *Rapoltštajnerov Parcifal* ili *Novi Parcifal* [*Rappoltsteiner Parzival* ili *Niuwer Parzival*] (Bumke 2004: 31). Na kraju, u 15. veku (1473-1478) s *Knjigom avantura* [*Das Buch der Abenteuer*] Ulriha Fitrera [Ulrich Fuetrer] završava se srednjovekovna recepcija Volframovog *Parcifala.* Ova velika sinteza književnosti o Arturu i o Gralu oslanja se u prvom delu na Albrehtovog *Mlađeg Titurela,* dok se treći deo zasniva na *Lanselotu u prozi,* tačnije na *Potrazi* (Mertens 2003: 148, 153, 156), usled čega prvi i treći deo uopšte nisu usaglašeni i daju različite verzije istorije Grala.

Oko 1300. godine nastala je u **Norveškoj** staronordijska prozna obrada ove građe pod nazivom *Saga o Parcevalu* [*Parcevals saga*] i *Valvers thattr* (Bumke 2004: 238). U **Španiji** se Gral prvi put pominje tek oko 1350. godine u prvobitnoj, izgubljenoj verziji viteškog romana *Amadis,* nakon mnogo izmena koje je građa već doživela u okviru francuske književnosti (Baumgartner 1905: 108).

Književnost o Gralu na **engleskom** jeziku nastaje na osnovu normansko-francuske književnosti. Pod uticajem Robera od Borona, Gral se povezuje s Josifom od Arimateje, o kojem su posvedočena dva teksta: *Josif od Arimateje* [*Joseph of Arimathie*], sačuvan u jednom rukopisu s kraja 14. veka (u njemu se ni ne pominje Gral), i Josifova biografija štampana 1520. godine *Ovde započinje život Josifa od Arimateje* [*Here begynneth the lyfe of Joseph of Arimathia*]. Oko 1150. godine Henri Lavlič [Henry Lovelich] preveo je *Istoriju* pod naslovom *Istorija Svetog Grala* [*The History of the Holy Grail*] (sačuvan u rukopisu iz 15. veka). Pod uticajem Kretjena i keltskih predanja nastao je sredinom 14. veka *Ser Perseval od Gelsa* [*Sir Perceval of Galles (Sir Percyvelle)*], u narodnom tonu, u kojem se takođe ne pominje Gral, kao ni u velškom *Pereduru.* Pod uticajem ove engleske pesme verovatno je nastao **italijanski** *Karduino* [*Carduino*] iz 15. veka (Ehrismann 1954: 234-235). Na Ostrvu nastaje u 14. ili 15. veku i nepotpuni **velški** prevod jednog teksta na francuskom jeziku iz 12. veka, pod nazivom *Istorija Svetog Grala* [*Ystoryeau Seint Greal*]. Oko 1469. godine Tomas Malori [**Thomas Malory**] piše u zatvoru svoj epohalni roman *Smrt kralja Artura* [*Le Morte Darthur*], koji od XIII. do XVII. knjige, uprkos promenama i izostavljanjima, daje prilično veran prevod *Potrage za Svetim Gralom* iz Vulgata-ciklusa. Upravo Malorijev tekst je imao presudni uticaj na modernu književnost o Gralu (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1620).

Razlike među književnim delima o Gralu bile su upadljive čak i u srednjem veku. U *Perlevou,* na primer, pripovedač tematizuje svoje pripovedanje i recepciju: jedan slušalac ga je upitao zašto se nazivi dvorova i običaji na njima razlikuju u zavisnosti od pripovedača, a odgovor je glasio: u vreme kralja Artura Bog je odredio da se položaj i običaji dvorova koje su posećivali vitezovi Okruglog Stola periodično menjaju, kako im život ne bi bio previše monoton (Loomis 1963: 10). Međutim, naučno objašnjenje za razlike među brojnim verzijama je sledeće: elementi iz različitih priča se često spajaju u jednu novu priču, nova priča često se prilagođava novom kulturnom miljeu i menja se, a ponekada je razlog i pogrešna interpretacija (Loomis

1963: 23). Posledice ovih faktora su neusaglašenosti i protivrečnosti ne samo u književnosti o Gralu, već i u okviru pojedinih dela o Gralu (na primer, kod Robera od Borona i Ulriha Fitrera).

GRAL KAO PREDMET I NJEGOVA ISTORIJA

U **keltskim** predanjima centralno mesto zauzimaju smrt i onaj svet, kao i razmena između ovog i onog sveta. Kod irskih Kelta postoje, s jedne strane, ostrvo mrtvih („Ostrvo Blaženih"), kojim vlada Tetra [Tethra], kralj Fomorâ, irskog roda demona i kraljeva i, s druge strane, podzemni svet. Podzemni svet je sedište bića onog sveta, bogova, duhova, demona i duša mrtvih, koji ispod zemlje, u grobnoj humci („sîd"), vode život sličan ljudskom. Pošto nema nepremostivih prepreka između ovog i onog sveta, junaci imaju pristup tom svetu, ali su ponekad i s neprijateljskim namerama dolazili – kao Kuhulin – da osvoje neki čarobni talisman, na primer, čarobni kotao kao simbol bogatstva i moći (Gottschalk 1997: 345, 346), a junak koji bi doneo neki magični kotao s onog sveta postajao bi u ovom svetu donosilac kulture.

Kotao je u mitu i kulturi Kelta sveta posuda, simbol božanskog izobilja, nepresušni izvor hrane; kotao je služio i za oživljavanje mrtvih, kao izvor naučnih (sa)znanja i za predviđanje budućnosti, neophodan pri ritualu žrtvovanja druida (poznat je, na primer, kotao iz Gundestrupa, koji su druidi koristili prilikom obreda). Iz kotla diva Ogirvrana [Ogyrvran] izašle su muze, tako da je kotao kod Kelta postao i simbol inspiracije (Squire 2000: 213). „Taj kotao, kao slika ponovnog rođenja, obnove, plodnosti i hranjenja, tesno je povezan sa kultovima vode, pa su primerci pravih keltskih kotlova nađeni u naseobinama na vodi, gde se smatra da su ostavljeni kao darovi posvećenika" (Morgan 2006: 33).

Čarobni kotao jedan je od atributa boga Dagda („dobri bog"), vrhovnog boga roda Tuata De Danan. Ovaj mudri bog, gospodar savršenog znanja, najveći čarobnjak i neustrašivi ratnik, vešt umetnik izuzetne ružnoće, posedovao je pored čarobne batine i harfe i čarobni kotao. Dagdov kotao bio je nepresušni izvor hrane, verovatno i sveta žrtvena posuda, jer je Dagda bio bog druida, koji su bili zaduženi za žrtveni kotao (Gottschalk 1996: 321). Kotao boga Dagda je bio jedan od talismana irskih bogova Tuata De Danan, koje su oni doneli u Irsku, zajedno s dugačkim kopljem boga Luga, mačem boga Nuada i kraljevskim Kamenom Sudbine („lía fail", tj. „kamen koji viče" kad na njega stane pravi kralj – stoga se naziva i krunidbenim kamenom) (Gottschalk 1996: 332).

U okviru velških *Priča o mladosti junaka* postoje priče o Arturu koji je na brodu s brojnim junacima krenuo u borbu protiv bića onog sveta i osvojio čarobni kotao, simbol savršenstva (Gottschalk 1996: 316-317). Kotao koji je Artur osvojio pripadao je bogu podzemlja Pvilu [Pwyll] i njegovom sinu Prideriju [Pryderi], bio je obrubljen biserima, a devet devojaka je svojim dahom održavalo vatru ispod njega. Kotao je imao moć govora, posedovao je i proročansku mudrost, i nije hteo da kuva

hranu krivokletniku ili kukavici (Squire 200: 213). Osim toga, Artur iz *Priča iz mladosti junaka* iskopao je glavu božanskog junaka Brâna zakopanu u Londonu, koja je trebalo da štiti ostrvo od invazije, čime je postao odgovoran za prodor Anglosaksonaca (Gottschalk 1996: 316-317). Brân je takođe posedovao kotao iz kojega su mrtvi (ubačeni dan ranije) izlazili živi, ali bez dara govora. Kad je otrovnim kopljem bio ranjen u nogu, Brân je naredio svojim pratiocima da mu odseku glavu. Oni su nakon toga osamdeset sedam godina nosili sa sobom tu glavu koja je i dalje razgovarala s njima i tešila ih, a onda su je zakopali u Londonu da čuva Britaniju od invazije. U sagi o Arturu Brân se pojavljuje kao kralj Bron (Gottschalk 1996: 318).

U ***Pereduru*** se pominje „dysgl", široka činija koja predstavlja simbol porodične integracije, jer je povezana s obavezom junaka da osveti krvnog srodnika, a podrazumeva se i (neostvareno) prenošenje vlasti na njega (Mertens 2003: 22).

Kod **Kretjena** se prvi put pojavljuje reč „Gral", čija je etimologija diskutabilna, iako se uglavnom pretpostavlja da potiče od starofrancuskog: *graal, greal,* od srednjelatinskog *cratalis, cradalis* i znači ‚posuda' (Pfeifer [3]1997: 467). Prema monahu Helinandu od Froadmona [Helinand von Froidmont] s početka 13. veka, *graal* je velika plitka posuda u kojoj se poslužuju jela na stolu bogatih „scutella lata et aliquantulum profunda" (Bumke 2004: 235). Izvesno je, međutim, da je prvobitno opšta imenica za posudu (gral) postala vlastita imenica (Gral), ime za sveti predmet. Gral je kod Kretjena plitka posuda od zlata optočena dijamantima, u kojoj se nalazi hostija, zbog čega su je mnogi zamenili za ciborijum, veliki kalež (kod pravoslavaca putir) s poklopcem. Znatan broj autora je Gral predstavljao kao pehar, što nije u skladu sa samim značenjem reči, ali sama reč je ionako bila i u starofrancuskom veoma retka (Brunner 1997: 215), tako da mnogi nisu znali njeno značenje. Predstava o Gralu kao peharu popularizovana je u 19. veku i postala je najrasprostranjenija predstava o Gralu uopšte (Loomis 1963: 28-29).

Postepeno i istorija Grala postaje tema. Pojava Grala na ostrvu, međutim, tumači se na sasvim neobičan način već u ***Prvom nastavku*** Kretjenovog romana – doneo ga je Josif od Arimateje. Josif je dao da se napravi Gral od finog zlata i krišom je otišao do Isusovog tela, sakupio njegovu krv u posudu i sakrio je. Posle toga, kao nagradu za svoje usluge, tražio je od Pilata Hristovo telo, umotao ga u platno i položio u grobnicu. Kad su Jevreji primetili da se moli svakoga dana prijavili su ga i zatvorili u kulu. Josif je molio Boga da ga izbavi iz zatvora, da čuva Gral od Jevreja i da se pojavi ako mu ikada zatreba. Kula je podignuta i Josif je izašao, ali su Jevreji odlučili da ga prognaju, zajedno s Nikodimom, koji je izrezbario glavu prema Isusovom liku i prepustio je moru i Božjoj volji. Josif je sa svojom pratnjom stigao do Belog Ostrva, čiji je jedan deo pripadao Engleskoj. Treće godine njihovog boravka na ostrvu napadnuti su, ali kad je Josif poražen i kad je glad zavladala, molio se Bogu da mu pozajmi Gral. Naredio je da se oglasi rog, svi su pošli da operu ruke i seli su za sto, Gral se pojavio i poslužio ih vinom i hranom u velikim količinama. Pred kraj života Josif je zamolio Boga da njegova loza postane uzvišena Gralom i tako je bilo:

posle Josifove smrti niko na ovom svetu ne može da poseduje Gral ako nije iz njegove loze. Bogati Ribar (tako se zove jer mu je pecanje jedina zabava, ali verovatna je i aluzija na Isusa) potiče od njega, kao i svi njegovi naslednici, Guelans Guenelaus [Guellans Guenelaus] i njegov sin Perseval (Loomis 1963: 224-227), čime se uspostavlja veza građe o Josifu s građom o Persevalu.

Slična je istorija Grala kod **Robera** od Borona: Josif je tajno voleo Isusa i nakon Raspeća je kao naknadu za svoje usluge od Pilata tražio Isusovo telo da ga sahrani, što mu je i odobreno. Kad vojnici nisu hteli da puste Josifa, on se vratio Pilatu. Pilat je s njim poslao Nikodima i dao mu pehar koji je Isus koristio u noći kad su ga izdali. U tom peharu je Josif sakupio Isusovu krv pre nego što ga je položio u grobnicu. Kad je telo nestalo, Josifa su optužili za krađu i zatvorili ga. Isus se prikazao zatvoreniku obasjan svetlošću, poklonio mu je tu posudu, u kojoj je sakupljena sveta krv, obavezao ga je da bude njen čuvar i prorekao mu da će imati samo tri naslednika. Nakon što ga je uputio u simboličko značenje mise i obavestio da se sveta posuda zove ‚kalež' (‚putir'), Isus je otišao. Josif je s grupom rođaka i sledbenika otišao u izgnanstvo, ali uskoro je urod počeo da im propada, zapretila im je glad i zbog toga je trebalo da se otkriju grešnici koji su bili odgovorni za to. Sveti Duh ga je obavestio da su neki među njegovim pratiocima krivi za prepuštanje čulnim užicima i da treba da izgradi sto kao onaj s Isusove Poslednje večere, sedne na Isusovo mesto, njegov zet (He)Bron, sestrin muž, s desne strane i da će se među njima stvoriti prazno mesto koje će biti zauzeto tek kad njegova sestra bude imala dete. Bron treba da upeca ribu (simbol Isusa) i da je stavi na sto. Grešnici nisu uspeli da nađu mesto za stolom i nisu osetili slast i zadovoljenje svojih želja. Jedan među njima, Mojses [Moyses] hinio je pobožnost i prepustili su mu prazno mesto za stolom, ono koje je odgovaralo Judinom mestu na Poslednjoj večeri. Nakon što je seo, zemlja ga je progutala. Pošto ta posuda pruža zadovoljstvo („agree") onima koji je vide, nazvana je „Gral" – što većina naučnika smatra apsurdnom etimologijom. Josifova sestra je rodila dvanaest sinova, od kojih se samo jedan zakleo na celibat, ali glas je najavio Josifu da će upravo taj sin, Alein, imati muškog naslednika koji će sesti na Opasno mesto za stolom (dakle ne sin, nego unuk – jedna od nedoslednosti kod Robera), da će vladati nad svojom braćom i njihovim ženama i odvesti ih na Zapad i tamo širiti Hristovo ime. Sledećeg dana će se, prema Hristovim rečima, pojaviti svetlost i pismo koje Petar treba da pročita, a nakon toga može da ode kuda želi, a Petar se odlučio za dolinu Avaron. Josifu je rečeno da posudu preda Bronu i da ga poduči tajnama Grala. Bron je postao Bogati Ribar, otišao je sa svojim pratiocima na Zapad gde treba da čeka dolazak svog unuka, a Josif je ostao (Loomis 1963: 229-232; Mertens 2003: 87-91).

Kod **Volframa** je Gral oličenje rajskog savršenstva, s korenom i grančicama, što nije slučajno, jer: „Kao simbol života, koji spaja donji svet sa nebom putem korenja i granja, u svim kulturama sveta drvo je drevni simbol" (Morgan 2006: 69). U prenesenom smislu koren i grane obeležavaju početak i kraj svekolike ljudske težnje. Gral više nije činija niti pehar, već „dinc" („stvar, predmet"), obezbeđuje probrana

jela i pića u izobilju – plod sreće, rog izobilja zemaljskih đakonija, kao u nebeskom raju (Wolfram I 1998: 400-401, 406-407). Kasnije se pripoveda istorija Grala, njegovo poreklo i s njim se povezuje čitav niz genealogija: genealogija tekstova s predanjem o Gralu, genealogija porodice čuvara Grala, čak i genealogija greha (Schmid 1993: 187). Gral su spustili na Zemlju neutralni anđeli nakon Luciferovog pada i vratili se u prostor iznad zvezda, a kreposni hrišćani otada čuvaju misteriozni predmet s dva imena: Gral i „lapsit exillis". Pošto se ovo drugo ime nigde više ne pojavljuje, mnogi misle da je reč o namernom izvrtanju. Da li je u pitanju *lapis erilis* (kamen gospodara/Gospoda), *lapis ex celis* (kamen s nebesa), *lapis electrix* (ćilibar), *lapis betillis* (kamen meteor), *lapis textilis* (azbestni kamen), *lapis elixir* (kamen mudrosti) ili *lapis exilis* (mali, slabi kamen), ostalo je nerazjašnjeno (Bumke 2004: 139-140). Moć tog kamena je tolika da se Feniks u njegovoj blizini ponovo rađa iz pepela još lepši nego pre. Niko, koliko god bio bolestan, kad vidi kamen ne može da umre još nedelju dana i izgled mu se ne menja, samo kosa sedi, a telo ostaje mlado. Za svaki Veliki Petak golub se spušta s neba noseći hostiju u kljunu, spušta je na kamen kojem daje moć da obezbedi sve što čovek poželi. Na kamenu se pojavljuje natpis s poreklom i imenom odabranih da služe Gralu, bilo da je reč o mladićima ili devojkama (Wolfram 1998: 66-71).

Volframov Gral-kamen dovodili su u vezu sa svim mogućim slavnim kamenjem orijentalnog sveta, između ostalog sa svetim crnim kamenom muslimana u njihovom glavnom svetilištu Kabi u Meki, s kamenom alhemičara *lapis philosophorum,* koji podmlađuje i isceljuje, i s rajskim kamenom ili kamenim okom iz predanja o kralju Aleksandru, s kojim ima najviše sličnosti. Zajedničke osobine Volframovog Grala i kamena iz predanja o Aleksandru su sledeće: menjaju težinu, jedanput su izuzetno teški, drugi put laki i obezbeđuju večnu mladost (Bumke 2004: 138-139). Osim toga, kamen predstavlja kritiku gordosti i simbol ljudske beznačajnosti i kod Aleksandra i kod Parcifala. Pošto je Parcifal mogao da postane Kralj Grala tek kad se naučio poniznosti (Loomis 1963: 212-213), Gral i carstvo Grala su kod Volframa „religiozna instanca" s kojom je povezan čitav život onoga koji traži Gral. Gral predstavlja najviši cilj ljudske težnje i stvarnost spasenja, najplemenitije nasleđe i nepristupačnu tajnu (Wehrli 1997: 302, 311).

U ***Perlevou*** se Gral pojavljuje za vreme mise u pet oblika, od kojih je poslednji pehar (Loomis 1963: 122), a Perseval saznaje i njegovu istoriju: Josif od Arimateje, ujak Kralja Ribara je u Gralu sakupio krv iz rana Spasitelja (Loomis 1963: 125).

U ***Son od Nansea*** Gral se čuva u posudi od slonovače u koju su urezane mnoge priče i izvor je izuzetno snažne svetlosti. Uz Gral se povezuje i sveti vrh koplja s jednom kapi krvi. Za vreme obeda hrana stiže veoma brzo i u velikom izobilju, što isto može da se pripiše prisustvu Grala. Nakon odlaska s ostrva, junaku je poslat mač s ostrva gde se čuva Gral, a jedna princeza mu poklanja čašu iz koje je pio Kralj Ribar (Loomis 1963: 138-139).

U ***Lanselotu u prozi*** Gral je raskošna posuda iz koje je Isus jeo jagnjetinu na Poslednjoj večeri za jevrejski praznik Pashu (Loomis 1963: 29), nalikuje peharu i čuva se u posebnoj kapeli. Beli golub uleće kroz prozor, u kljunu nosi zlatno kandilo koje ispunjava prostoriju miomirisima. Svi zaćute i kleknu, a golub odleti u prostoriju iz koje jedna devojka donosi Gral. Gavajn ne prepoznaje Gral, ali mu se divi jer ne zna od kog je materijala napravljen – od drveta, od metala, kamena, roga ili kosti. Gral puni stolove probranim jelima, ali ne sadrži hostiju, nikoga ne poslužuje, tako da je pitanje o Gralu suvišno (Loomis 1963: 148-149; Mertens 2003: 111-112).

Simboličko značenje dolazi do izražaja u *Potrazi za Svetim Gralom,* gde pustinjak govori o izvoru iz kojeg grešni Lanselot ne može da pije:

> „izvor ne može da presuši, jer niko neće nikada moći dovoljno da odnese iz njega. To je Sveti Gral, milost Svetog Duha. Izvor je slatka kiša, slatka reč jevanđelja, u kojem srce istinskog pokajnika pronalazi takvu slast da što je više okusi, više za njom žudi. To je milost Svetog Duha". (Loomis 1963: 182-183, prev. N.Z.)

U *Istoriji o Svetom Gralu* Gral je takođe posuda iz koje je Isus jeo jagnjetinu na Poslednjoj večeri za praznik Pashu (Loomis 1963: 29), a nije pehar, iako ovaj tekst pokazuje velike sličnosti s Roberovim (ili je nastao pod njegovim uticajem ili na osnovu zajedničkog izvora). Ne Josif, već njegov sin Josifus [Josephus] vodi celu družinu Grala, Opasno mesto za stolom je ono, na kome je sedeo Isus, a ne Juda, a kad Mois uprkos zabrani seda na to mesto, plamene ruke bace vatru na njega, on počne da gori, a onda ga ruke odnesu. Bronovom sinu koji se odlučuje na celibat, Alainu, Josifus obećaje vlast nad svetom posudom nakon svoje smrti (Loomis 1963: 235-236).

Malori francusku frazu „le saint graal" (u značenju „Sveti Gral") koristi u dva oblika: u prevodu kao „the Holy Grail", a preuzima je i kao „Sankgreal", od lat. *Sang Real,* „kraljevska krv", što se smatra pogrešnom interpretacijom originala (Loomis 1963: 25, 158). Međutim, povezivanje Grala i krvi postoji već i kod Hajnriha u ***Kruni***, u kojoj je Gral pehar pun krvi (pehar je prvo od kristala, zatim od zlata). Na taj način se povezuju hrišćanski i nehrišćansko-magijski fenomen: euharistija i magija krvi. Kralj Grala pije iz pehara uz pomoć cevčice, što je bilo karakteristično za sveštenike u okviru euharistije (Mertens 2003: 128, 131).

U ***Vartburškom ratu*** pominje se da Parcifal pronalazi Gral, ovde kamen iz Luciferove krune, a u ***Mlađem Titurelu*** je Gral posuda od kamena s Poslednje večere (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1618-1620), koju je čuvao Josif od Arimateje. Gral lebdi Božjom snagom, a da ga niko ne dodiruje niti nosi, određuje suprugu prvom Kralju Grala, Titurelu, i odabire mladiće i devojke koji će mu služiti. Komponenta spasenja gubi se polako krajem srednjeg veka, jer članovi porodice Grala naginju radikalnim načinima života ili doživljavaju neuspeh u bitnim stvarima u životu. Gral će se preseliti sa Zapada na Istok, jer tamo je manje grešnika. Gral – koji se ovde zove *Jaspis* i *Silix* – u budućnosti neće više nikoga hraniti i njegovi kraljevi neće

živeti tako dugo kao prvi kralj (pet stotina godina). Gral se na kraju nalazi, zajedno sa zamkom, u Indiji (Mertens 2003: 137-139, 136, 144-145).

Neobična je slika Grala u ***Knjizi avantura*** Ulriha Fitrera, u kojoj Gral (ovde se naziva *ain*) predstavlja komad metala neodređene forme, što je posledica stapanja dve predstave o Gralu: Volframovog kamena koji nije oblikovan ljudskom rukom i pehara od plemenitog metala kod Hajnriha[7]. Gral obezbeđuje hranu stanovnicima zamka, jer golub koji dolazi na Veliki Petak donosi hostiju, koja, položena na Gral, uranja u njega. Svake subote Gral donose pred Kralja i tako mu produžuju život. Iz njegove rane kapa krv koja se skida srebrnim noževima. Kao kod Volframa i ovde se na Gralu pojavljuje natpis koji najavljuje dolazak viteza izbavitelja. Gral je ovde i pravna instanca: ko je uhvaćen u grehu, probuši mu se dlan, a ako se pokaje, rana zaceli. I ovde Bog odnosi Gral na nebo zbog ljudskih grehova i kasnije ga ponovo predaje porodici Grala, ali u Indiji. Međutim, u trećem delu *Knjige avantura* Gral je pehar s Poslednje večere koji Isus lično daje Josifu od Arimateje, a pronalazi ga Galat – nedoslednost nastaje jer je Fitrer za ovaj deo koristio drugi izvor (Mertens 2003: 149-151, 153).

Na kraju, konstantne karakteristike Grala kao svetog predmeta su sledeće: on je nepresušni izvor hrane[8], određuje ili proriče budućnost i obezbeđuje večnu mladost i zdravlje. Dok paganski kotao Kelta nije hteo da kuva hranu za kukavice, hrišćanski Gral ne mogu da vide grešnici, a sâm pogled na njega je dovoljan da zacele rane ili se izleče verni i ponizni, koje u njegovoj blizini ne tišti ni starost ni bolest (Squire 2000: 213). Čuvanje Grala prepušteno je čednim devicama ili mladićima, štite ga vitezovi, obavijen je velom tajne, osim za odabrane. Uglavnom je povezan s euharistijom i bez obzira koji je predmet u pitanju – on može da bude sveta posuda, pehar ili kamen – važno je ono šta Gral predstavlja, zbog čega se i čuva na teško dostupnom mestu – u Zamku Grala.

ZAMAK GRALA

U irskim mitskim pričama, čak i u pričama o istorijskim kraljevima Irske, glavna tema je često poseta nekoj zemlji ili palati u kojoj nema ni bolesti, ni starosti, ni smrti, gde sreća zauvek traje i nema prezasićenosti, gde hrana i piće nikada ne

[7] Mertens greškom na 150. strani govori o Albrehtu, umesto o Hajnrihu, jer kod Hajnriha je Gral prvo pehar od kristala, a zatim od zlata, kako on sâm tvrdi ranije u tekstu.

[8] U osnovi je svakako fundamentalni ritual mnogih religija – hrana kao tajna života, oživljavanja života, dar koji stoji u vezi s božanskim (Mertens 2003: 15). Neobično je da je Gral u velikom broju verzija čarobni predmet koji obezbeđuje hranu i piće u izobilju, dok u dve najstarije to nije slučaj: Rober od Borona uopšte ne pominje hranu u Zamku Bogatog Ribara (Mertens 2003: 101), a i kod Kretjena se ne pominje čudesna moć Grala da obezbeđuje hranu i piće (Bumke 2004: 70). Iz toga može da se zaključi da je do spajanja posude izobilja iz paganskih legendi sa svetim predmetom hrišćanstva došlo postepeno. Lumis smatra da je do te veze došlo zbog sličnosti obe posude – čudotvorne karakteristike i svetost osobe za koju se vezuju su im zajedničke (Loomis 1963: 240).

nedostaju, gde poželeti nešto znači posedovati, gde je hiljadu godina kao jedan dan. Drugim rečima, to je paganski Elizijum, boravište besmrtnika (Loomis 1963: 20-21).

U velškim ***Pričama o mladosti junaka*** zamak boga Pvila, u kome se nalazio čarobni kotao, imao je različite nazive: „Zamak koji se okreće", „Zamak sa četiri strane", „Zamak Pijanki", „Kraljevski Zamak", „Stakleni Zamak", „Zamak Bogatstava". U teško pristupačnom zamku okruženom morem nikada ne nedostaje vina, a njegovi srećni stanovnici provode vreme uz muziku, gosteći se, bez straha od starosti ili bolesti (Squire 2000: 213).

Kod **Kretjen**a je Zamak Grala okružen vodom koju Perseval nije mogao da pređe jer nije bilo ni mosta, ni skele, ni gaza. Ribar u čamcu mu je ponudio prenoćište i uputio ga je na pukotinu u steni koja je vodila do doline u kojoj se nalazio njegov dom. Perseval nije lako našao zamak, mislio je čak i da ga je ribar prevario, ali konačno je došao do kapije pred kojom je bio spušten most. Unutra, u zamku, na sredini glavne dvorane gorela je vatra, na kauču pored nje sedeo je plemić sede kose, a oko njega su stajala četiri masivna stuba. Cela hala bila je osvetljena svetlošću sveća koja je sijala jače nego u bilo kojoj palati (Loomis 1963: 30-32).

U ***Pereduru*** se zamak nalazi na ostrvu u jezeru (Loomis 1963: 88), u ***Prvom nastavku*** Kretjenovog romana na ostrvu u moru i nasipom je povezan s obalom (Loomis 1963: 67).

Zamak Grala se kod **Volfram**a zove Munsalveš [Munsalvaesche], iz francuskog „Mont sauvage" („divlja planina") i latinskog „mons silvaticus", verovatno povezano s „mons salvationis" („planina spasa" ili „planina izbavljenja"). Carstvo Grala zove se „Terre de Salvaesche" i prostire se preko čitave Zemlje (Kolb 1966: 66). Do zamka se stiže preko mosta, a poznato je da mostovi u keltskim pripovetkama često vode u drugi svet (Reid 1960: 119). Gral se čuva u hramu, koji služi i kao kapela za krštenja.

U ovom Zamku žive muškarci i devojke. Samo Kralj sme da se oženi onom koju mu odredi Gral. Vitezovi mogu da budu tajno poslati u zemlje koje su ostale bez vladara i da se tamo ožene s kraljicom. Devojke mogu takođe da se venčaju van sveta Grala, ali one se javno ispraćaju. Vitezovi Grala nazivaju se „Templeisen" i često jašu van zamka u potrazi za avanturama kako bi okajali svoje grehe (Wolfram II 1998: 66-67). Njihov naziv podseća na poznati viteški red nastao u Jerusalimu za vreme krstaških ratova – templare. Veza između templara i vitezova Grala ogleda se ne samo u organizaciji, obavezi na molitvu i borbu, već i u obavezi celibata (koja samo za kralja ne važi), ali postoje i bitne razlike. Kraljevstvo Grala se nasleđuje, templari svog vođu biraju; cilj vitezova Grala je da štite svetinju, dok templari za cilj imaju ekspanziju prema Istoku. U liturgiji Grala učestvuju i žene, što je za templare bilo nezamislivo (Mertens 2003: 71-72). U svetu Grala nema sveštenstva i crkvenih ceremonija, i dok je simbol templara krst, simbol vitezova Grala je golub, simbol duha i povezanosti s Bogom preko duha (Boor; Newald 1954: 111-112).

U poređenju s otvorenim Arturovim svetom, zajednica Grala je zatvorena. Iako su za oba dvora karakteristični raskoš, kodeks dvorskih normi ophođenja i viteški moral, zajednica Grala upravlja se prema Božjim zakonima (Bumke 2004: 182). Anfortas, Kralj Grala, ponašao se kao dvorski vitez u službi dvorske ljubavi, čime je prekršio pravila zajednice i zbog toga je kažnjen od Boga (Brunner 1997: 216), što utiče na čitavo društvo Grala: radost na dvoru je nestala, tuga i zabrinutost zbog ranjenog kralja i nada u izbavljenje određuju život u Zamku. Iako ceo svet Grala ima crte utopije, društvo Arturovog dvora deluje modernije i civilizovanije kad je reč o ženama i ljubavi i o ubijanju neprijatelja. Iako su žene prisutne u svetu Grala, postoji razlika u odnosu na Arturov svet, u kojem one sede zajedno s muškarcima za stolom, dok u svetu Grala aktivnu ulogu imaju samo u okviru rituala Grala i sede odvojeno. Ljubav je u Arturovom svetu jedna od ključnih vrednosti, a u svetu Grala je dozvoljena samo kralju i to uz odobrenje Grala. Dok se u dvorskom svetu kralja Artura ubijanje viteških protivnika smatra nečasnim, vitezovi Grala ne prezaju od ubistva (Bumke 2004: 183, 75, 186).

U romanu ***Perlevo*** dvanaest vitezova koji se nalaze blizu Grala pošteđeni su starenja, iako imaju preko sto godina, a izgledaju kao da imaju samo četrdeset (Loomis 1963: 108). Gavajn do zamka može da stigne samo preko tri opasna mosta pored bezopasnog lava strašnog izgleda. U velikoj dvorani nalazi se i raskošna šahovska tabla koja ga pobeđuje tri puta. Ovakva tabla je česta u palatama keltskih bogova i u palatama onog sveta (Loomis 1963: 114-115). Nekadašnja četiri masivna stuba zamenjena su jednim središnjim bakarnim stubom s anđelom na vrhu, koji drži komad pravog krsta (Loomis 1963: 116). Kasnije se saznaje da je zamak okružen rekom koja teče iz Zemaljskog Raja, da ima tri naziva: Edein, Zamak Radosti i Zamak Duša i da poslednje ime znači da duše svih koji umru unutar zidina odlaze u Raj (Loomis 1963: 122). Pored toga, u ovom romanu se pominje i ostrvo čiji stanovnici ne stare i na koje je preko mora stigao Perseval, zahvaljujući svom poreklu, dobrom viteštvu, čednosti i vrlini, kao i Božjoj volji. Još jednom će Perseval da se vrati na ovo ostrvo kad dođe vreme – opis ostrva nosi tipične crte onoga sveta (Loomis 1963: 125-130).

U francuskoj poemi ***Son od Nansea,*** Son je posetio opatiju na jednom ostrvu da se pomoli za pobedu. Zamak je izgrađen na steni, okružen sa četiri zida povezana sa četiri kule, a u sredini je velika kula u kojoj se nalazi prostrana dvorana. U centralnom delu gori vatra oko koje stoje četiri stuba, a oko njih slike iz hrišćanske mitologije. Opatiju je osnovao Josif od Arimateje, kog je kasnije Bog, da bi ga iskušao, ranio u slabine, tako da nije mogao da hoda. Josif je svaki dan posle mise pecao u čamcu i zbog toga su ga prozvali Kralj Ribar, a njegova zemlja je patila zajedno s njim – sve je opustelo dok jedan vitez nije izlečio Kralja. Josif je kasnije osnovao zajednicu (činila su je dvanaestorica monaha i jedan opat), koja je živela u zamku na ostrvu (Loomis 1963: 136-138).

U ***Potrazi za Svetim Gralom,*** kao i kod Malorija, Zamak Grala je mesto misterije, i celokupna atmosfera se menja (Loomis 1963: 165). Gospodar zamka je

kralj Peles [Pelles], a naziv zamka je Korbenik [Corbenic], kod Malorija Karbonek [Carbonek], što je verovatno nastalo iz *Caer bannawg,* što znači „kvadratasti zamak" ili „zamak sa četiri strane". U tom zamku se u izobilju pije vino, a kada se pojavi Gral, koji nosi anđeo ili devojka, prostorija se ispuni prijatnim mirisima i na stolu se ispred svakog nađu sva jela i pića koja poželi (Squire 2000: 213). Međutim, holandski *Lanselot,* prevod francuskog *Lanselota u prozi,* kao imena zamka navodi *Cambenoyc, Cambenoyt* ili *Cabenoyt.* U ***Trećem nastavku*** Kretjenovog romana zamak se zove Corbenoit, iz reči *cors* („rog") i *benoiz* („blagosloveni") (Loomis 1963: 242). Primer kako se imena, naročito kad nije poznato šta znače, lako menjaju u prostoru i vremenu i gube osnovno značenje.

U velškom ***Svetom Gralu,*** čarobna posuda se čuva u dvorcu kralja Peleura (verovatno Prideri) koji Gvalhme [Gwalchmei] (u stvari Gavajn) nalazi okruženog velikom vodom, dok ga Peredur vidi kako se okreće brže od najbržeg vetra, a strelci na zidinama odapinju svoje strele takvom snagom da ni jedan oklop ne može da zadrži njihove oštre vrhove (Squire 2000: 214).

U Hajnrihovoj ***Kruni svih avantura*** Gral se čuva u zamku koji se nalazi između ovog i onog sveta, a njegovi stanovnici su zarobljeni između života i smrti. Tek kada je Gavajn postavio pravo pitanje, oni su oslobođeni, mogli su zauvek da napuste zamak i da odu na onaj svet (Mertens 2003: 131).

Kod **Albrehta** Zamak Grala je sagrađen na brdu od oniksa, tako uglačanom da sija kao mesec. To je okrugla građevina sa dvadeset i dva hora i imitacijom nebeskog svoda na gvozdenim stubovima, prozori su od kristala i berila (vrste dragog kamena) i ukrašeni slikama od dragog kamenja. Glavni hor s oltarom Svetog Duha okrenut je prema istoku, pored njega se nalaze oltari Marije odnosno Jovana i dvanaest apostola. Gral se nalazi u posebnoj građevini u okviru zamka, s vratima okrenutim prema istočnoj, zapadnoj i severnoj strani. Građevina je ukrašena statuama, slikama, orguljama i mehaničkim umetničkim delima. Ova neverovatna monumentalnost i umetnička raznolikost odgovaraju duhovnom značaju kulta. Iako crteži zamka na osnovu Albrehtovog teksta podsećaju na kelnsku katedralu, on je slika kosmosa: svod predstavlja nebo, a pod more – ispod kristalne ploče u pneumatskoj mehanici kreću se naslikane morske životinje. Hram ne simbolizuje svetovni kosmos, nego nebeski Jerusalim, i u tom smislu raj na zemlji. Cela građevina može da se tumači i alegorijski: troja vrata, na primer, predstavljaju velikodušnost, uzdržanost i pravu ljubav (Mertens 2003: 138-140).

Kad se uporede opisi Zamka Grala mogu da se uoče dve konstante: prvo, tokom celog srednjeg veka postojala je čvrsta tradicija koja je izjednačavala Zamak Grala s zemaljskim rajem (Loomis 1963: 212). Na to upućuju njegove izuzetne osobine koje se uvek iznova javljaju: zamak pripada svetu koji je od ovozemaljskog odvojen nekom vodenom preprekom, u njemu vladaju večna mladost i radost, kao i nepresušno izobilje. S druge strane, Zamak poseduje sve karakteristike Centra Sveta: četiri strane zamka, zamak koji se okreće oko svoje ose, četiri stuba ili jedan stub

u sredini i vatra u sredini. Kao sveto mesto, Zamak Grala povezan je s onostranim svetom, a u sveto vreme u njemu se održava i ritual Grala.

RITUAL GRALA

Gral se može definisati i kao ritual koji je unapred određen, ali mora da bude ponovo pronađen. Pronaći ga može samo već unapred Odabrani, ali je potraga ipak i njegovo lično dostignuće. Ritual može da se ograniči samo na potragu za Gralom, ali može da uključi osvetu i/ ili da se sastoji iz pitanja. Pitanje može da bude o magičnom predmetu i njegovoj svrsi ili o patnji čuvara Grala i postavljanje tog pitanja može da potvrdi pripadnost porodici, spremnost na osvetu ili neki etički stav. U Gralu kao objektu se samo ogleda magična aura rituala, on je prazno mesto koje može da se ispuni na različite načine (Mertens 2003: 10) – stoga ni nije bitno da li je on posuda, pehar ili kamen.

Iako se u ***Pereduru*** ne pojavljuje Gral, u misterioznom zamku odigrava se neobičan ritual čiji se elementi ponavljaju i u drugim romanima o Gralu. Peredur je na obali jezera sreo kralja koji šepa i stigavši u zamak, dobio je od kralja zadatak da se bori s jednim od njegovih sinova kako bi pokazao svoje junaštvo i sposobnosti. Kralj je Peredurov ujak i dao mu je pouku: ukoliko ga nešto u velikoj meri začudi, da ne postavlja pitanja, ako niko drugi ne govori o tome. Sledećeg jutra Peredur je došao do napuštene šume, u kojoj je sreo drugog kralja, s kojim je obedovao i koji mu je dao mač da njime udari o gvozdeni stub. Dva puta je Peredur slomio stub i mač i ponovo ih spojio, treći put nije uspeo i tada mu je kralj, njegov ujak, rekao da je stekao samo dve trećine svoje snage. Dva mladića donela su veliko koplje, s kojeg su curila tri mlaza krvi, svi prisutni počeli su da zapomažu, a kralj i Peredur nisu ništa rekli. Dve devojke ušle su s velikim poslužavnikom na kojem je odsečena ljudska glava plivala u krvi, svi prisutni opet su počeli strašno da zapomažu, ali Peredur i ujak nisu reagovali na to. Peredur je sutradan otišao s ujakovom dozvolom, sreo usput devojku koja je odrasla s njim i koja ga optužila za majčinu smrt, ali mu nije ništa prebacila u vezi s onim što se desilo kod ujaka, već je to učinila ružna dama na Arturovom dvoru četrnaest godina kasnije (!). Čitav niz avantura prekinut je susretom sa sveštenikom koji je preobratio Peredura i s kojim je Peredur proveo tri dana (tipično za ritual inicijacije). Konačno, Peredur je stigao u zamak u rečnoj dolini gde mu je prišao ‚žutokosi' mladić (on je, u stvari, nosio poslužavnik s glavom i on je kao ružna dama bio na Arturovom dvoru) i izgovorio proročanstvo, prema kojem će Peredur da osveti smrt svog rođaka, čija je krvava glava bila na poslužavniku, da ubije čarobnicu koja je odgovorna za njegovu smrt i ranjavanje Peredurovog ujaka, što je Peredur kasnije i učinio (Loomis 1963: 88-92; Mertens 2003: 18-22). Glava na poslužavniku podseća na mitskog Brâna, čime se ponovo uspostavlja veza između njega i Kralja Ribara (Loomis 1963: 94).

Kod **Kretjena** se prvi put za ritual vezuje i Gral. Do sveta Grala Perseval je došao kroz šumu, preko brze reke koja je za njega predstavljala nepremostivu

prepreku – tradicionalan ulaz u drugi svet. Nakon što ga je ribar uputio, junak je ugledao toranj, a zatim i ceo zamak, čija je dvorana detaljno opisana: sa stubovima i kaminom u kojem gori vatra (simbolični Centar Sveta). Na jednom krevetu ležao je bolesni domaćin – ribar koji je na tajanstven način stigao pre njega – i od slabosti nije mogao da ustane. Gospodar zamka darovao je Persevalu mač, koji mu je suđen, a mladi junak nije ni shvatio da je opasivanje mačem, u stvari, znak prenošenja vlasti. Mač je napravljen od finog čelika i ne može da se slomi, osim u jednoj opasnosti koju ne poznaje niko osim kovača mača. Nakon toga doneto je koplje s kojeg teče krv, ali, iako se čudio, Perseval nije ništa govorio jer je sledio pouku da ne postavlja previše pitanja. Posle toga su ušla dvojica štitonoša noseći svećnjake s deset sveća, a za njima jedna dama, koja je u rukama nosila *jedan „gral"* (dakle jednu „posudu", kao opšta imenica pisano malim slovom), pored kojeg su sveće izgubile svoj sjaj. Gral je od zlata i optočen najskupocenijim dragim kamenjem koje postoji. Posle nje došla je još jedna dama koja je nosila srebrni poslužavnik. Obe su prošle i ušle u drugu prostoriju, a da mladić nije ništa rekao. Kralj i Perseval oprali su ruke i počeli da večeraju. Gral je prošao prostorijom još nekoliko puta za vreme večere, ali Perseval nije pitao kome Gral služi, iako je to želeo. Sutradan se probudio u praznom zamku i dok ga je napuštao, most se digao za njim, a da se niko nije ni pojavio, niti mu se obratio. Tek od rođake koju je sreo usput, Perseval je (kad ga je ona pitala ko je, on je pogodio svoje ime, dotad ga nije ni znao, ni pominjao – i to je deo rituala inicijacije, drugog rođenja junaka i spoznaja njegovog identiteta) saznao da ga je ugostio Kralj Ribar, ranjen kopljem u borbi i da je trebalo da postavi pitanje o Gralu, jer bi tako izlečio kralja i zavladao njegovom zemljom. Rođaka mu je objasnila da se sve to nije desilo, jer je on kriv za smrt svoje majke i da će ga mač izdati u borbi i raspasti se u komadiće.

Na Arturovom dvoru slavilo se proglašenje Persevala za viteza, međutim, trećeg dana došla je ružna dama i izgrdila Persevala zbog ćutanja i podstakla vitezove na nove avanture, a Kretjen dalje prati samo avanture Gavajna i Persevala. Perseval je krenuo u potragu za Gralom i na svom putu izgubio pamćenje i zaboravio Boga (mitski greh, gubitak sebe samog i život u snu). Pet godina kasnije, na Veliki Petak (sveto vreme), sreo je tri viteza i deset dama u pokori, koji su se čudili što na taj dan ide u punoj opremi. Perseval nije ni znao koji je dan i oni su ga uputili svetom pustinjaku da ga posavetuje i ispovedi – samo je trebalo da prati stazu kojom su oni došli. Kad je stigao u kapelu, Perseval je zaplakao pun poniznosti i kajanja jer je grešio, a pustinjak mu je objasnio otkud njegova nesposobnost da postavi ključno pitanje u zamku Grala: bio je kriv za smrt svoje majke i nije voleo Boga i ljude. Pustinjak mu je objasnio i svetost Grala, koji je pomoću hostije već petnaest godina održavao u životu njegovog brata i Persevalovog ujaka koji je nepomično ležao u sobi, u koju su unosili koplje i Gral. Perseval se posle službe u potpunosti pokajao za svoje grehe, podelio skromnu večeru sa svojim ujakom i učiteljem i za Uskrs primio pričešće (Loomis 1963: 32-45; Mertens 2003: 34-43). Posle toga u romanu više nema reči o Persevalu, već o Gavajnu, a Gral se ne pominje.

Prvi nastavak Kretjenovog romana ne nadovezuje se na Persevalovu posetu Gralu, već Gavajn postaje vitez koji traga za njim. Nepoznatog viteza u Gavajnovom prisustvu ranilo je bačeno koplje (ne zna se ko ga je bacio), i vitez ga je na samrti obavezao da uzme njegovu opremu, uzjaše njegovog konja i pusti da ga konj vodi (kao što je česta pojava u mitovima da životinja zna put do svetog mesta). Konj je tako brzo trčao da je stigao do mora pre sumraka, po nasipu su putovali kroz noć i u ponoć stigli do svetla koje je Gavajn primetio u daljini. Njihov cilj je bila prostrana dvorana, u kojoj su Gavajna dočekali uz veliku radost, dali mu grimizni plašt s krznom, ali onda shvatili da on nije onaj, koga su čekali. Na sredini dvorane ležalo je mrtvo telo, a na njegovim grudima polovina mača. Gavajn je čuo jaukanje, a zatim je ušao visoki sveštenik noseći raskošni srebrni krst, ukrašen dragim kamenjem i zlatom, a za njim kanonici. Započeli su opelo, okadili telo, a dvorana se napunila ljudima. Odjednom su svi nestali, a onda se ponovo pojavili s kraljem, koji je tražio vodu da opere ruke i odveo Gavajna da večera s njim. Gral su uneli u dvoranu i odmah se stvorio hleb, vino i hrana u izobilju, čemu se Gavajn čudio i jedva da je uzeo koji zalogaj. U jednom trenutku opet su svi nestali, u prostoriji su ostala samo mrtvačka nosila i koplje koje je uspravno stajalo u srebrnoj posudi i s kojeg je tekla krv. Kralj je ponovo ušao, doneo deo mača (taj deo je pripadao nepoznatom vitezu kojeg je Gavajn zamenio) i zatražio od Gavajna da ga spoji s onim na telu, ali Gavajn nije uspeo, zbog čega se kralj ražalostio i ponadao se da će se Gavajn možda jednog dana vratiti i uspeti. Na kraju, Gavajn je postavio pitanje o koplju koje krvari, što niko nikada pre nije učinio, i saznao: tim je kopljem ranjen Sin Božji i krvariće do Sudnjeg dana, a mačem je zadat udarac koji je uništio čitavo carstvo. Gavajn saznaje istoriju Grala i ujutro se budi sâm na obali mora. Tokom noći, kad je postavio pitanje o koplju, zemlja se oporavila: potoci su potekli, drveće je ozelenilo, ali bilo bi više ljudi da je postavio i pitanje „zašto je Gral služio"[9] (Loomis 1963: 66-73). U ***Drugom nastavku*** Perseval je stigao na dvor i spojio dva dela mača, a Kralj Ribar ga je zatim pozdravio kao gospodara Zamka (Loomis 1963: 82).

Misteriju nepoznatog viteza, njegovog zadatka i slomljenog mača, ubice i ubijenog iz *Prvog nastavka* razrešavaju autor *Peredura* i autor ***Trećeg nastavka*** Kretjenovog roman: reč je o osveti rođaka (Loomis 1963: 80-81).[10] U *Trećem nastavku* Gral je u dvoranu unela kćerka Kralja Ribara, dok je druga dama unela srebrnu posudu – ona je sinovica Kralja Ribara, a njenog oca, ‚kralja puste zemlje', ubio je gospodar Crvene Kule, usled čega je mač i slomljen. Kralj Ribar je slučajno sâm povredio

[9] "Yet we should hate you because you did not learn why the grail served." (Loomis 1963: 73)

[10] Motiv osvete krvnog srodnika prisutan je u velikom broju priča o Persevalu – ponekad je čak i u pitanju osveta očevog ubistva, a ponekad nekog drugog bliskog srodnika, što mu u zadatak daje ili Kralj Ribar ili njegova rođaka koju sreće kad napusti Zamak Grala. Ubica kojem Perseval mora da se osveti uvek je povezan sa crvenom bojom: ili je gospodar Crvene Kule, ili nosi u imenu reč Crveni ili je jednostavno u pitanju Crveni Vitez (Loomis 1963: 84-85). Motiv slomljenog mača i njegovog spajanja kao testa junakove sposobnosti da izvrši osvetu srodnika javlja se u sva četiri nastavka Kretjenovog romana, zatim u *Pereduru* i *Potrazi za svetim Gralom*, odakle ga je preuzeo i Malori (Loomis 1963: 86-87).

noge delićima mača i ozdraviće tek kad i on bude osvećen. Perseval je zaista otišao da ubije gospodara Crvene Kule i dok se vraćao, Kralj Ribar je ozdravio i ponovo stao na noge, a Perseval je saznao da mu je on ujak (Loomis 1963: 82-84).

Kod **Robera** je Perseval Aleinov sin, kojeg je otac pred smrt poslao na Arturov dvor, a majka je nakon njegovog odlaska umrla od tuge. Perseval se dokazao i postao vitez. Jednom prilikom Artur je poželeo da oživi Okrugli Sto koji je osnovao Merlin za vreme vladavine njegovog oca Utera Pendragona. Za stolom je bilo trinaest mesta, jedno je ostalo prazno – mesto predodređeno za najboljeg viteza. Perseval se borio na velikom turniru kao nepoznati vitez i pobedio. Kad se razotkrio, Artur ga je upozorio na Opasno mesto za stolom, ali Perseval je izgovorio blagoslov Svetog Duha i seo. Kamen je pukao, naglo se smračilo, a jedan glas je objavio da je samo zbog Aleina i Brona Perseval pošteđen Mozesovog kraja; pehar koji je Isus dao Josifu u zatvoru i koji se zove *Graaus* nalazi se u zemlji; Bron je bolestan i neće biti izlečen, niti će se slomljeni kamen spojiti sve dok jedan vitez ne nadmaši sve druge, uz Božju pomoć pronađe dom Bogatog Kralja Ribara i pita čemu služi Gral. Nakon ove objave, vitezovi su krenuli u potragu, a Perseval se zakleo da nigde neće boraviti duže od dva dana dok ne ostvari cilj. Avanture je na kratko prekinuo povratkom kući, gde je od sestre saznao za majčinu smrt i za pustinjaka kod koga treba da ode, ispovedi se i pokaje. Ujak-pustinjak mu je otkrio da je predodređen da pronađe Gral i izbavi svog dedu Brona. Nakon niza avantura Perseval je došao do Zamka Bogatog Ribara uz Merlinovu pomoć i prisustvovao ceremoniji s kopljem i Gralom (koji ne nosi devojka). Iako je osetio sažaljenje za bolesnog kralja koji je klečao pred Gralom, odložio je pitanje do sutra, po savetu svoje majke da ne pita previše. Sutradan je zamak bio prazan, on je otišao i usput sreo devojku u suzama koja mu je prebacila što nije postavio pitanje. Sedam godina kasnije, na Veliki Petak, Perseval je ponovo došao do svog ujaka, kod kojeg je ostao dva meseca. Saznao je za sestrinu smrt i posetio njen grob. Ponovo je sreo Merlina koji ga je uputio ka Zamku i ponovo je prisustvovao procesiji Grala, ali odmah je postavio pitanje – niko mu nije odgovario, međutim, Kralj je istog trena ozdravio. Perseval je saznao da je koplje Longijevo, a da pehar sadrži Hristovu krv i da se zove Gral. Tri dana kasnije, Bron je umro, a Perseval postao Kralj Grala i otad živeo povučeno u zamku (Mertens 2003: 96-99).

I **Volfram**ovog Parcifala u svet, daleko od majke, terala je želja za viteštvom, i kod njega je ta želja povezana s nasiljem i nagonom za uništenjem, karakterističnim za plemićko-mušku prirodu (Schmid 1993: 183). Posle niza nasilnih postupaka i nakon što je od rođake saznao svoje ime i svoje poreklo (prvi korak samospoznaje, v. Bumke: 2004: 58), Parcifal je slučajno došao u tajanstveni Zamak Grala, u koji ga je uputio ribar u čamcu. U tom zamku Parcifal je prisustvovao „svečano-tužnoj liturgiji" (Wehrli 1997: 301), neobičnom ritualu koji je kod njega izazvao čuđenje. Velika dvorana u zamku je osvetljena mnogobrojnim svećama, u sredini gori vatra pored koje leži gospodar zamka, dobro utopljen, jer mu je zbog rane stalno hladno. Kad je uneto koplje s kog je tekla krv, svi prisutni su plakali i kukali dok koplje nije izne-

seno iz prostorije, jer ono je podsećalo na patnju Kralja. Dve devojke donose zlatne svećnjake, a vojvotkinja i njena pratilja unose noge od stola od slonove kosti. Zatim ulazi osam dama – četiri nose sveće, a četiri veliku ploču stola od dragog kamena koji propušta sunčev sjaj. Dve dame donose ubrus i oštar srebrni nož u pratnji četiri dame sa svećama u ruci. Još šest devojaka ulazi, a zatim im se pridružuje i Kraljica – lica tako sjajna da se svima čini da sunce izlazi – i nosi u ruci Gral. Gral je odabrao nju da ga nosi, jer je bila čedna i izbegavala prevaru, a njega može da nosi samo čista devica, jer je izuzetno težak – to je religiozno-etički momenat Grala. Dok se ovaj ritual Grala odigravao pred njegovim očima, Parcifal nije skidao pogleda s kraljice koja mu je poslala ogrtač kad je došao (on nije bio svestan da je taj ogrtač simbol vlasti) (Mertens 2003: 70). Kraljica je sela s ostalim damama koje su učestvovale u ritualu – sa svake strane njih dvanaest, a ona u sredini. Nakon što su oprali ruke, svi su seli da večeraju, a ispred Grala su se pojavljivala izvanredna jela. Parcifal je sve to posmatrao, ali novostečeno dvorsko vaspitanje sprečilo ga je da postavlja pitanja, čak i kada mu je poklonjen skupoceni mač. Kad su dame otišle obrnutim redom, Parcifal je ugledao u susednoj prostoriji jednog starog čoveka kako leži. Ubrzo posle toga svi su krenuli na počinak (Wolfram I 1998: 396-411). Nakon što je uz pogrde napustio zamak sledećeg jutra, Parcifal je sreo svoju rođaku, koja mu je prebacila zbog nepostavljenog pitanja, što će se ponoviti i na slavlju na Arturovom dvoru.

Svečanost povodom prihvatanja Parcifala u krug Vitezova Okruglog Stola pokvarila je ružna glasnica, koja je javno uvredila i optužila Parcifala, jer nije pokazao sažaljenje prema svom ujaku. Javno poniženje na Arturovom dvoru izazvalo je u njemu mržnju prema Bogu, jer je Parcifal smatrao da je kazna prevelika i pobunio se protiv Boga, čime se kod njega ujedinjuju dva velika greha: gordost i gnev. Čitav niz avantura je Parcifal prošao u stalnoj čežnji za Gralom, provodeći život u usamljenosti i očajanju, u kome ga je održala samo prkosna hrabrost junačkog samopotvrđivanja. Zbog toga je to bila samo faza, uništenje jednog nedovoljno dubokog odnosa prema Bogu, iz kog je kasnije izronilo dublje shvatanje Boga i zrelost za Gral (Boor; Newald 1954: 101). Nakon četiri i po godine tolike udaljenosti od Boga da ga je zaboravio, Parcifal je na Veliki Petak sreo grupu hodočasnika, koji su išli bosi po snegu i govorili mu o Hristovoj ljubavi i vernosti prema ljudima. Parcifal se ponadao da Bog zaista pomaže i pustio uzde svog konja, kako bi ga Božja volja (koju konj poznaje ili oseća?) odvela do pustinjaka. Prve reči koje je izgovorio kod pustinjaka bile su da mu treba savet jer je grešnik[11]. Pustinjak je bio njegov ujak, kao i njegova majka pripadao je porodici Grala, čiju istoriju je ispričao Parcifalu, a pomenuo mu je i pitanje koje je trebalo da postavi (Wolfram II 1998: 6-123). U razgovoru s Trefricentom [Trevrizent] Parcifal je upoznao svoje rodbinske veze, ali i spoznao svoju grešnost – počinio je isti greh kao Kain i Lucifer: iz gordosti se pobunio protiv Boga,

[11] Iako mnogi ove Parcifalove reči posmatraju kao znak unutrašnjeg preobražaja i početka procesa samospoznaje, Bumke smatra da u IX. knjizi do unutrašnjeg preobražaja ne dolazi, jer kasniji Parcifalovi postupci ne ukazuju na to (up. Bumke 2004: 92-93).

kao i njegov ujak Anfortas i, kao i on, morao je da se nauči poniznosti (Bumke 2004: 90-92). Međutim, spoznaja i priznanje greha povlače s Božje strane milost i ljubav (Boor; Newald 1954: 104). Posle pričešća za Uskrs (sveto vreme), Parcifal je proveo još dve nedelje sa svojim ujakom, a onda otišao u nove avanture.

Posle novog niza avantura, Parcifal je ponovo prisustvovao slavlju na Arturovom dvoru, ali, uprkos počastima i opštem veselju, on se udaljio. Dok je lutao sreo je nepoznatog viteza s kojim je započeo borbu i prvi put doživeo poraz, a njegov mač se slomio. Bila je to Božja volja, jer time je nestalo oružje do kog je Parcifal došao ubistvom svog rođaka, Crvenog Viteza, a i sprečeno je ponavljanje Kainovog čina – Parcifal je zamalo ubio svog polubrata (Schmid 1993: 186-189). Tek tada, oko sedam nedelja nakon Parcifalovog boravka kod pustinjaka (dakle oko Duhova), na Arturov dvor je ponovo došla ružna glasnica koja ga je nekoć javno ponizila: Gral je ispisao njegovo ime kao sledećeg Kralja, ime njegove supruge i sina Loerangrina [Loherangrîn]. Zajedno sa svojim nekrštenim polubratom Parcifal je otišao do zamka Munsalveš. Uz molitve i suze zbog patnji svog ujaka, Parcifal je konačno izgovorio pravo pitanje – pitanje sažaljenja, ali ga je preformulisao, izgovorio ga je na svoj način, ne baš sasvim kako mu je rekao ujak-pustinjak, i na taj način je pokazao da nije reč samo o praznoj formi (Schmid 1993: 192). U ključnoj avanturi Parcifal nije koristio oružje već reči: oslovio je kralja s „ujače" i sa „ti", čime je taj ritual postao lično obraćanje (Mertens 2003: 79). Parcifal je zatim postao sledeći Kralj Grala – izbavivši drugoga i sâm je izbavljen (Wehrli 1997: 308). Do spoznaje je došlo na Uskrs, a Kralj Grala postao je za Duhove, tako da se još jednom svet Grala integrisao u hrišćanski svet (Wehrli 1997: 312) i sveto vreme mita.

Na kraju Volfram uspostavlja vezu s početkom romana, spaja Zapad s Istokom, jer Parcifalov brat Fajrefic [Feirefiz] primio je hrišćanstvo da bi se oženio Kraljicom Grala i oni su zajedno otišli u Indiju, gde je kasnije njihov sin, kralj-sveštenik Johanes [Johannes] širio hrišćanstvo.[12] Postoji pretpostavka da će i Gral jednog dana otići u Indiju, jer je Parcifalov sin Loerangrin izgubio mogućnost da bude sledeći Kralj Grala onda kada je njegova žena postavila zabranjeno pitanje (ironično u odnosu na propušteno pitanje kod Parcifala) i time izgubila muža. Kraljevstvo Grala posle Parcifalove smrti mora da se prenese na najbližeg muškog srodnika, upravo Johanesa, čime se i narušava optimistična slika kraja romana o Gralu (Mertens 2003: 80, 135), jer problem nasledstva i sledećeg Kralja Grala nije rešen.

U ***Perlevou*** tri viteza su posetila Zamak: Perseval, Gavajn i Lanselot. Perseval već na početku romana nije uspeo u Zamku Grala i bolovao je zbog tog neuspeha koji je ispovedio Kralju Pustinjaku, svom ujaku. Parcifal nikada nije izlečio Kralja Ribara, već je tek posle njegove smrti osvojio njegovo carstvo, a da nije ni postavio pitanje. Perseval je osvojio Zamak Grala delimično i zahvaljujući vrlini štita crvenog krsta koji mu je dala ćelava dama (ona predstavlja alegoriju Starog Zaveta). Zamak je posle smrti Kralja Ribara zauzeo njegov zao brat, a Gral je nestao i vratio se nakon

[12] O toj legendarnoj ličnosti up. Bumke 2004: 121-122.

što je Perseval postao gospodar Zamka. Kasnije se Perseval osvetio Crvenom Vitezu za ubistvo kralja Pelesa i jednog svog rođaka i posetio ostrvo na kome niko ne stari. Posle niza avantura vratio se u Zamak Grala, u kapelu je stavio telo Nikodima, Josifa od Arimateje i Kralja Ribara. Gral je uskoro nestao iz zamka Kralja Ribara da bi se pojavio negde drugde. Jednog dana brod je došao po Persevala i on je otišao na ostrvo na kojem niko ne stari i tamo je našao i Gral. Posle njegovog odlaska, zamak je počeo da propada (Loomis 1963: 109, 102-103, 106, 121-126, 130-131).

Za razliku od Persevala, Gavajn je tačno znao koje pitanje treba da postavi. Na putu ka Zamku Grala prošao je pored zamka Crnog Pustinjaka (zamak predstavlja pakao, a pustinjak Lucifera). Da bi dobio pristup Zamku Grala Gavajn je morao da donese Kralju Ribaru mač kojim je odrubljena glava Jovana Krstitelja i koji je dobio tek posle niza avantura. Kad je stigao u zamak, dve dame su iznele Gral i krvavo koplje i otišle u kapelu. Gavajnu se učinilo da u Gralu vidi pehar, mada ga nije bilo. Prvo dva, zatim tri anđela nosila su svećnjake, Gavajnu se učinilo drugi put da usred Grala vidi dečiju priliku. Gral je prošao i treći put i sad se Gavajnu učinilo da su tu dve dame i da je Gral u potpunosti u vazduhu i da se na njemu vidi čovek na krstu, s kopljem u slabinama. Gavajn je bio izgubljen u mislima o Bogu kad je video krv s koplja i nije postavio pitanje. Svi su izašli i ostavili ga samoga u dvorani sa šahovskom tablom (čest rekvizit u zamkovima onoga sveta kod Kelta) (Loomis 1963: 111-118).

Posle Gavajna, Zamak Grala je posetio i Lanselot, koji je naišao na trojicu sedih muškarca u čamcu, od kojih je jedan pecao, a s njima je bila dama koja drži glavu. Na putu do zamka Kralja Ribara Lanselot se ispovedio pustinjaku koji mu je prebacio ljubav prema Ginevri, ali Lanselot je odbio da je se odrekne. Zbog tog smrtnog greha on neće ni videti Gral, ali ipak je nastavio dalje, stigao do Kralja Ribara, večerao s njim, ali nije video Gral i sledećeg jutra je otišao (Loomis 1963: 120). Veliki broj odstupanja od drugih verzija pripisuju se načitanosti autora i njegovom slobodnijem postupanju s građom, kao i njegovoj pripadnosti benediktinskom redu (Loomis 1963: 99, 167).

U ***Lanselotu u prozi*** u Zamak Grala su stigli Gavajn, Lanselot i Galahad, koji će jedini i uspeti da ga osvoji. Kad je Gavajn bio u Zamku, beli golub je doneo kandilo i otišao u prostoriju, iz koje je izašla devojka s Gralom u ruci, držeći ga iznad glave, da ga svi vide. Gavajn se divio i raskoši Grala i lepoti devojke i ništa nije govorio. Svi su kleknuli i pred golubom i pred Gralom, a kad je devojka s Gralom prošla, svi stolovi su se napunili hranom, samo pred Gavajnom je tanjir ostao prazan, jer, kako je kasnije saznao, nije pokazao dovoljno poniznosti pred Gralom. Posle večere svi su nestali, pojavio se patuljak sa štapom i oterao Gavajna, vređajući ga. Glas je upozorio Gavajna da se naoruža, jer je ležao na Kauču Avantura, tad se niotkuda pojavilo koplje i ranilo ga u rame, uprkos oklopu. Gavajn je prisustvovao borbi između zmaja i leoparda, a nakon toga se i sâm borio s nepoznatim vitezom. Kasnije je ta zadobijena rana zacelila u blizini Grala, ali u toku noći Gavajna su izneli iz zamka u prljavim taljigama (Loomis 1963: 148-151). Kralj Peles nije ranjeni kralj,

ali se pominje Kralj Ribar, povređeni kralj, koji se nalazio u zamku i kojeg je kasnije izlečio Galahad (Loomis 1963: 158). Lanselot je došao u Zamak Grala na dan Jovana Krstitelja, a Galahad, jedini uspešni vitez u potrazi za Gralom u *Lanceolotu u prozi,* došao je na Duhove – Jovan je prethodio Isusu, a Duhovi su praznik ispunjenja i osnivanja Crkve. Galahadova inicijacija nije kao kod Persevala sadržana u čitavom nizu avantura, već je on morao samo da sedne na Opasno mesto i da izvuče mač iz kamena koji je plovio u reci (Mertens 2003: 113).

U ***Potrazi za Svetim Gralom*** Galahad je najavljen kao onaj koji će naći Gral. Prvi put potraga prethodi dolasku junaka u Zamak Grala, jer Gral se pokazao junacima koji treba da ga traže. Prema proročanstvu, vitez koji će osvojiti Gral doći će na Arturov dvor na Duhove. Taj će vitez sesti na Opasno mesto za Okruglim Stolom, koje čeka da bude zauzeto ‚četiri stotine i pedeset četiri zima' od muka Isusovih (Loomis 1963: 163, 169). Tog dana pojavio se i kamen od crvenog mermera koji je plutao po reci i u koji je zaboden mač, na kojem stajalo da će ga nositi samo onaj kome je suđen, najbolji vitez na svetu. Proročanstvo kaže i da će svako ko proba da izvuče taj mač da navuče na sebe nesreću i da će toga dana, kad dođe najbolji vitez na svetu, započeti i avanture Svetog Grala. Lanselot nije želeo da pokuša da izvuče mač, ali Gavajn i Persival nisu mogli da odbiju kralja Artura i pokušali su bez uspeha.

Dolazak mladog viteza Galahada u crvenoj opremi praćen je zatvaranjem svih vrata i prozora u velikoj dvorani, u kojoj su sedeli Artur i Vitezovi Okruglog Stola. Na Opasnom mestu pojavilo se Galahadovo ime. Nakon što je zauzeo mesto i izvadio mač iz kamena, dama u belom je došla s porukom od pustinjaka koji najavljuje pojavu Grala na Arturovom dvoru. Za večerom se čulo pucketanje i grmljavina, pojavio se sjajan sunčev zrak koji je sve tako jako obasjao, da su zanemeli, dok je Gral, nošen nevidljivom silom, ispunio prostoriju prijatnim mirisima, hranom i pićem koje je svaki vitez najviše voleo, a zatim je nestao. Niko nije video Gral, jer je bio prekriven belom tkaninom protkanom zlatnim nitima i zato je Gavajn odlučio da ga traži dok ga ne vidi, kao i svi ostali vitezovi – tako su se razišli Vitezovi Okruglog Stola i ostavili svoje dame, jer nije bilo dozvoljeno da ih vode sa sobom. Sto pedeset vitezova je otišlo (Loomis 1963: 169-175), ali samo potpuno pročišćenje i strogi samopregor može da donese uspeh u potrazi – otuda naglasak na ispovesti, odricanju i celibatu kao preduslovima da bi se video Gral – uslovi koje je jedino Galahad mogao u potpunosti da ispuni i da pogleda unutrašnjost Grala (Loomis 1963: 184) – u skladu s učenjima cistercitskog reda kojem je pripadao autor.

Do zamka su stigla samo tri viteza: Perseval, Bors i Galahad. Mučeni raznim snovima i vizijama, oni su otišli kod pustinjakâ koji su im te snove protumačili. Persevalova sestra, otelotvorenje bezgrešne žene, uputila ih je na magični brod, koji predstavlja simbol religiozne vernosti i hrišćanske vere, i na kom se nalazio čarobni mač predviđen za najboljeg viteza na svetu i krevet od rajskog drveta (Mertens 2003: 113-115). Kad je stigao u Zamak Grala zajedno s Persevalom i Borsom, Galahad je dočekan uz veliku radost. Nakon što je uspeo da spoji delove polomljenog mača kao da nikad nije ni bio

slomljen, devet vitezova im se pridružilo (kako bi ih bilo dvanaest) i počela je Sveta Gozba. Četiri dame unele su krevet, na kojem je ležao čovek s krunom, a četiri anđela donela su na stolici prvog hrišćanskog biskupa, Josifusa, sina Josifa od Arimateje. Vrata su se otvorila, dva anđela su unela voštane sveće, jedan je uneo peškir, a četvrti koplje koje je krvarilo. Biskup je uzeo hostiju u obliku hleba, figura u liku deteta se pojavila i bacila se u hleb kao da je hleb napravljen od živog čoveka, a onda je biskup vratio hostiju u svetu činiju, održao misu i poljubio Galahada, naložio mu da on poljubi druge i nestao. Vitezovi su seli za sto i počeli da se mole, kada su ugledali Isusa kako izlazi iz svete posude. Nakon pričesti, Isus je objasnio Galahadu da je Gral posuda iz koje je on jeo jagnjetinu na Poslednjoj večeri, da će Gral te noći napustiti carstvo i nikada se više neće vratiti, jer mu u toj zemlji nisu ni služili niti ga obožavali kako dolikuje. Galahad je dobio u zadatak da krvlju s koplja namaže ranu obogaljenog kralja i kad je Galahad to učinio, kralj je ozdravio. Sutradan je trebalo da sva trojica otplove u Saras – dvojica će umreti, treći će se vratiti i odneti vesti o svemu što se desilo na Arturov dvor. Nakon što je Galahad u Gralu ugledao najveće tajne, tražio je od Boga da ga pozove u večni život, a posle njegove smrti Gral i koplje su otišli na nebo. Tri su principa vezana za sakrament mise prisutna u ovom delu: božanska liturgija, apostolska zajednica, vizualizacija transsupstance – Gral je isključivo deo liturgije (Loomis 1963: 190-193; Mertens 2003: 116-118).

U ***Kruni svih avantura*** Gavajnovom susretu s Gralom prethodio je čitav niz zastrašujućih scena koje su delom nagoveštavale susret s Gralom, između ostalog, pojava mača i koplja, ranjeni vitez i slepi mladić – aluzije na rekvizite Grala, ranjenog kralja i Parcifala koji vidi čuda, ali ne shvata njihovo značenje. Kad je Gavajn došao do zamka, most se spustio i čuvar ga je oslovio po imenu, uveo ga do kapele, u kojoj su se nalazili mač i koplje koje krvari. Gavajn je usput sreo i starca koji ga je pozdravio; s njim je sledećeg dana sedeo za stolom, iako ga je te noći našao mrtvog. Za večerom se pojavila procesija od četiri devojke koje su nosile četiri sveće, a peta je nosila kristalni pehar pun krvi, iz kog je kralj pio na cevčicu (nije ranjen kao u prethodnim verzijama). Gavajn nije postavio pitanje i sutradan se probudio napolju. U odnosu na avanture koje su usledile, poseta Gralu delovala je posve beznačajno – ovo je već svetovni roman u kojem je transcendentalna perspektiva nestala. Gavajn je upozoren da ne zaspe u zamku Grala i propusti da postavi pitanje, i zaista, druga poseta Gralu je uspešna. Jedan mladić stavio je mač na sto, i dok su pratioci spavali, pojavila se procesija Grala: dve devojke sa svećnjacima, dva mladića s kopljem i dve device koje su nosile pehar od zlata. Za njima je došla najlepša žena i nosila kutiju za relikvije (u kojoj se čuvao Gral?), a za njom devojka koja je plakala i zapomagala. Kad je koplje stavljeno na sto, pretvorilo se u tri velike kapi krvi, koje su pale u pehar, starac je popio tu krv i iz kutije uzeo komad hleba, od kojeg je pojeo trećinu. Gavajn je znao da treba da postavi pitanje i želeo je da zna šta to čudo znači, kad je to konačno i uradio, nastala je velika radost, ali na pitanje nije mogao da dobije odgovor: božanske tajne ljudska usta ne mogu da objave. Starac je nestao sa stanovnicima

zamka, samo je jedna devojka ostala sa svojim pratiljama. U ovom delu pitanje je formalne prirode, Gavajn čak ni ne postaje kralj zamka, pitanje nije imalo nikakvog efekta na njega, ali je oslobodilo stanovnike zamka iz stanja između života i smrti i oni su mogli da odu na onaj svet. Za Gavajna je Gral bio samo jedna u nizu avantura, koje mogu u beskonačnost da se nastavljaju, a razlika je samo u tome što je izazov u ovoj avanturi bio veći (Mertens 2003: 127-133).

Parcifal u ***Mlađem Titurelu*** nije prisutan od početka, već se pojavio tek kad je njegova rođakinja Zigune [Sigune] umro vitez kojeg je volela. Parcifal je čuo njen plač, ona mu je rekla ko je i on je na Arturovom dvoru izvestio o smrti njenog viteza. Kralj Artur je potražio Zigune i ona ga je zamolila da je odvede u Salvater do Grala, a glasnica Grala joj je pomogla da stigne do lipe. Čuvari Grala su je hranili, a Gral ju je štitio. Usledio je Parcifalov neuspeh u Zamku Grala, Zigune mu je to prebacila i on je odjahao dalje. Parcifal je zakazao u ključnom momentu, jer Anfortas nije dovoljno okajao svoje grehe – u ovom delu Parcifal nije kriv za svoj neuspeh. Kod trećeg susreta Zigune je objasnila Parcifalu karakteristike mača: pri prvom udarcu će se raspasti, ali će ponovo postati ceo na bunaru Karnanta. Čitav niz avantura je usledio, a na kraju je došla i vest da je Parcifal postao kralj Grala i da je Anfortas izlečen (Mertens 2003: 142-143).

U ***Knjizi avantura*** Ulriha Fitrera davanje ogrtača nema istaknuto mesto, nema poklanjanja mača, a procesija Grala sastoji se iz jednog mladića koji nosi krvavi mač, zatim dvanaest devojaka s dva noža, a na kraju dolazi i devojka koja nosi Gral. Parcifal nije postavio pitanje zbog dobrog vaspitanja, a bolest se nagoveštava samo pri susretu s „tužnim kraljem" ili „tužnim domaćinom". Neuspeh je praćen čitavim nizom avantura i susretom s ujakom-pustinjakom Trefricentom koji mu je ispričao istoriju Grala i o nesreći svog brata Anfortasa.

Gavajn je takođe bio u zamku Grala, četiri devojke nosile su sveće, peta je nosila posudu od zlata optočenu dragim kamenjem, u kojoj u svežoj krvi pliva hostija. Stari gospodar zamka pojeo je hostiju i popio krv. Gavajn je kasnije ugledao i jednu kapelu, a kada se smračilo, tapkajući je našao put nazad u zamak, u kojem je zatekao kralja zamka mrtvog, a zamak napušten. Gavajn je legao u štalu da spava i sutradan se probudio napolju.

Usred svečanosti, na Arturov dvor došla je glasnica Grala s vešću o natpisu na Gralu: Parcifal je sledeći kralj Grala i izlečiće Anfortasa, njegova žena i sin Loenangrin, kao i nekršteni brat takođe su pozvani. Parcifal je stao pred Gral, pao ničice i molio se za Anfortasovo ozdravljenje, što se odmah i desilo, a da pitanje nije ni postavljeno. Parcifalov brat se krstio i oženio kraljicom Grala. Sledi priča o Loenangrinu i njegova dva neuspešna braka. Parcifalova kćerka postala je nova Kraljica Grala i čita na njemu natpis da ne želi tu da ostane, pa Gral biva prenesen u Indiju, gde je sledeći Kralj Grala sin Parcifalovog brata, Johanes.

U trećem delu *Knjige avantura* junak Grala je Galat, koji je u jednoj opatiji postao vitez, zauzeo je Opasno mesto i osvojio mač. Gral se pojavio, nahranio sve

prisutne i Galat se prvi zakleo da će krenuti u potragu za Gralom, a drugi su ga sledili. Galat je osvojio beli štit sa crvenim krstom, zajedno s Parcifalom i Borsom stigao je Solomonovim brodom do Grala, tu se pojavio Josif od Arimateje, a dva anđela donela su Gral: posudu u kojoj je služena uskršnja jagnjetina i pehar za vino, pri čemu nije jasno da li obe relikvije predstavljaju Gral ili samo jedna, ali tu je relikviju Bog sâm nazvao „Gral". Josif je podelio dvanaest hostija, dete koje se pojavilo u činiji odlomilo je komadiće od svog tela. Anđeo je doneo krvavo koplje i Galat je njime namazao ranjenog kralja. Galat je odneo Gral sa sobom, kasnije je Gral lečio bolesne, što je doprinelo širenju vere u zemlji Saracena. Međutim, kralj je želeo da protera hrišćane, zbog čega su anđeli odneli Gral na nebo, a posle kraljeve smrti Galat je vladao kao njegov naslednik i širio hrišćanstvo do svoje smrti godinu dana kasnije (Mertens 2003: 149-155).

Očigledno je da verzije s kraja srednjeg veka predstavljaju uglavnom kompilacije i sve više se udaljavaju od prvobitnog mita. Međutim, kada se uporede ove verzije priče o Gralu koje potiču iz različitih književnosti, očigledno je da ne postoje samo razlike među njima, već i sličnosti. U različitim verzijama priče o Gralu u središtu se uvek nalazi ritual: događaji se dešavaju određenim redom i s određenim razlogom. Pored toga, mesto, vreme, rekviziti i učesnici se uglavnom ponavljaju, tako da može da se zaključi da se radi o konstantama sadržanim u osnovi strukture ovog mita.

Ritualu Grala uvek prethode odgovornost za smrt majke, uspeh u viteško-dvorskoj sferi i pouka da se ne pita i ne govori previše. Nakon toga junak kreće u avanturu Grala, a da toga nije ni svestan, jer ritual Grala uvek počinje „slučajno", na obali neke velike vode, uveče, kad junak traži prenoćište. U Zamku ga dočekaju uz radost, daju mu ogrtač i/ ili mač kao simbol vlasti, ranjeni/ bolesni kralj ga lepo ugosti. Tokom večeri unosi se koplje i svi počnu da plaču i zapomažu, ali junak ne postavlja nikakva pitanja, čak ni kada neka devojka (ređe mladić ili anđeo) unese sveti predmet (krvava glava, Gral – bilo kao posuda, pehar ili kamen). Pojavu svetog predmeta, dakle Grala, uglavnom prate mirisi, a stolovi se pune hranom i pićem, a zatim ga odnose u susednu prostoriju gde u krevetu leži starac.

Pošto junak ništa ne pita, ujutro se probudi sâm u zamku, tek kasnije saznaje od devojke koju sreće usput i od ružne glasnice na Arturovom dvoru šta (ni)je učinio. Njegova nesposobnost da postavi pitanje vezuje se za događaj pre rituala Grala, pre svega odgovornost za smrt majke. Često tek nakon ovih događaja junak pominje svoje ime (prvi korak u sticanju identiteta), ali nakon čitavog niza avantura praćenih zaboravom (gubitak samoga sebe), junak dolazi do pustinjaka koji mu sve ispriča i objasni, usled čega kod junaka dolazi do spoznaje i konačne zrelosti za ispunjenje zadatka (osveta, pitanje) i preuzimanje vlasti nad Zamkom Grala (uspešan kraj inicijacije).

Ova osnovna struktura sastoji se iz dva dela: prvi deo je slučajno prisustvovanje ritualu Grala, u koji junak ne uspeva da se integriše, a da nije uopšte svestan

svog neuspeha. Iako stiče počasti kao vitez, ženski likovi koje sreće ili koji dolaze predočavaju mu šta je učinio: proslava vrhunca uspeha kao Viteza Okruglog Stola pretvara se u katastrofu i donosi krizu. Tu počinje drugi deo rituala. Istrajnost junaka da ponovo pronađe Gral praćena je potpunim neznanjem i odsustvom svake spoznaje o prirodi Grala, Boga i sebe samoga, stoga je neophodan njegov susret s pustinjakom koji ga prosvećuje, junak stiče (samo)spoznaju i može da pronađe Gral, dokaže da ga je dostojan i postane njegov Kralj.

VITEZ U POTRAZI ZA GRALOM

U keltskoj mitologiji potraga za Gralom, jednim od najvećih blaga podzemnog sveta, uvek je predviđena za nekog solarnog junaka koji odnosi pobedu u svojoj borbi protiv Sila Mraka (Squire 2000: 214). Iako je prvi magični kotao u *Pričama o mladosti junaka* osvojio kralj Artur, u svim ostalim delima jedan od njegovih vitezova kreće u potragu za blagom (Squire 2000: 214). Pronaći će ga samo trojica: Peredur/ Perseval/ Parcifal, Gavajn/ Govajn/ Gavejn i Galahad/ Galat, blizu, ali ne dovoljno prići će i Lanselot, a u kasnijim verzijama i Bors.

Prvi i najstariji tragač za Svetim Gralom je (keltski) Peredur ili (normansko-francuski) Perseval (Squire 2000: 214), čije ime na velškom znači „čelično odelo" („steel suit", v. Evans 1910), mada možda potiče i od latinskog „Praetorius" (Mertens 2003: 16). Dok Kretjen ne tumači ime svog junaka, Volfram ime „Parzival" izvodi iz starofrancuskog „percer val", u smislu „pravo kroz sredinu" (*rehte inmitten durch*), dok kasniji francuski autori ime rastavljaju na *perce* i *val* u značenju „prodri kroz dolinu" (Mertens 2003: 17). U osnovi je lik iz bajke o budalastom mladiću, koji čini čitav niz gluposti, ali ipak nakon brojnih značajnih i velikih dela stekne neslućenu čast i sreću (Vogt; Koch 1904: 114). Kod Volframa je Parcifal predodređen da bude Kralj Grala već svojim poreklom: sve do njega Gral se nasleđivao muškom linijom primogeniture u okviru Titurelove porodice (Schmid 1993: 191), ali sada Parcifal, kao najbliži muški srodnik ranjenog Kralja, koji je ujedno i vitez (za razliku od Kraljevog brata koji živi isposničkim životom), postaje naslednik i služba čuvara Grala ostaje u porodici. Kod Robera od Borona već je prisutna sakralizacija junaka – Perseval ostaje čedan i ne ženi se uprkos pruženoj prilici (Mertens 2003: 101). Pod uticajem oduševljenja krstaškim ratovima u francuskom proznom romanu *Perlevo* Perseval je takođe čedni vitez, njegovo poreklo, viteštvo, čednost i vrlina se hvale preko svake mere (Loomis 1963: 100, 125), ali on nosi i obeležja militantnog viteza koji koristi po potrebi i silu da uspostavi hrišćanski zakon (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1749-1751).

Već u nekim nastavcima Kretjenovog romana kao vitez koji pronalazi Gral pojavljuje se Gavajn [Gauvain, Gawain, Gavain], čije ime potiče od velškog „Gwalchmei", „soko maja" i koji je jedan od solarnih junaka britanske mitologije (Squire 2000: 214). I u *Kruni* Gavajn pronalazi Gral, dok Parcifal ne uspeva u tome (*Lexikon*

des Mittelalters 2000: 1618-1620). Gavajn je savršeni vitez kome nije potrebno da se okušava i potvrđuje kao Persevalu (Mertens 2003: 126).

U *Lanselotu u prozi* Zamak Grala je posećen pet puta: prvo donosi poniženje Gavajnu, zatim Lanselot u poseti Gralu začinje Galahada s kćerkom Kralja Grala, Bors dva puta posećuje Gral, drugi put upoznaje Galahada, Lanselot se u ludilu zbog Ginevrinog ljubomornog besa slučajno vraća u zamak gde ga izleče (Loomis 1963: 147-148). Gavajn nije postavio pravo pitanje, a Lanselot jeste, ali uprkos tome nije osvojio Gral zbog svoje grešne ljubavi prema kraljici Ginevri. Na prevaru stanovnika Zamka Grala on je začeo sina s kćerkom Kralja Grala, Ilejn [Elaine], koja i nosi Gral. Ilejn je neko vreme živela na Ostrvu Radosti, gde nikada nije bilo zime, što joj daje auru misterioznog[13]. Sin koji se rodi, Galahad, po proročanstvu će postati sledeći Kralj Grala, što donekle objašnjava i opravdava spremnost stanovnika Zamka na prevaru (Loomis 1963: 156-157). Galahad, kao savršeni vitez, nema potrebe da dva puta dolazi u Zamak Grala, već uspeva prvi put da ga osvoji, mada i on Gral tada vidi drugi put (prvi put mu se Gral prikazao na Arturovom dvoru). Prepreke na putu do Zamka postoje, ali nisu unutrašnje prirode, već spoljašnje (Mertens 2003: 106).

Galahad je najmlađi i poslednji tragač za Svetim Gralom. Na velškom njegovo ime glasi „Gwalchaved", „letnji soko", on je solarni junak kao i Gavajn (Squire 2000: 214). Smatra se da je Galahad u stvari zauzeo mesto koje je ranije pripadalo Gavajnu. Sličnost postoji u okolnostima začeća oba junaka: oni su vanbračni sinovi, njihove majke poseduju isceliteljske moći i žive na ‚ostrvu žena', a očevi su im veliki junaci (Loomis 1963: 161). Oba junaka, Galahad, kao i Gavajn, bore se sa svojim očevima koje ne prepoznaju (Loomis 1963: 159). S druge strane, Galahad je u okviru sve veće sakralizacije Grala podobniji junak od Persevala, jer nije sklon neuspesima, već nastupa kao savršeni vitez koji ne mora da se razvija, što je naglašeno i predstavljanjem Galahada (biblijsko ime) kao potomka kralja Davida (Mertens 2003: 103, 105).[14] Galahad je otelotvorenje čednosti i svake vrline, stoga može da deluje kao nemoguće figura savršenstva, ali njega odlikuju i poniznost, tolerancija i toplina. Njegova ljudska strana najviše dolazi do izražaja u odnosu s ocem, grešnikom Lanselotom (Loomis 1963: 184-185). Kao sin viteza Lanselota i kćerke Kralja Ribara, Galahad predstavlja kontinuitet između svetovnog viteštva, koje je orijentisano na slavu i ljubavne avanture, i viteštva koje teži ka nebeskim vrednostima, tj. ka tajni Grala, a u njemu se povezuju i telesno i duhovno poreklo (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1616-1618, 1638-1639), svetovno i religiozno-etičko savršenstvo (Mertens 2003: 105).

[13] „U mitovima se ostrvo Avalon u velikoj meri prikazuje kao ženska teritorija. Džefri opisuje da njime vlada devet tajanstvenih sveštenica, a to je možda odjek keltskih priča o jednom ostrvu na obali Bretanje koje je bilo sveto boravište družine devet druidkinja. Ostrvo na Seni bilo je magično mesto, a druidkinje su bile povezane sa lekovitim i medicinskim veštinama i znanjem" (Morgan 2006: 83).

[14] Postoji i pokušaj da se Galahad, kao onaj kome pripada Opasno mesto za Okruglim Stolom, poveže s lozom Josifa od Arimateje i to preko imena – Galahad je verovatno zamena za Galaain, a pošto u prepisivanju neka imena gube početno slovo, pretpostavlja se da je Galain postalo Alain greškom prepisivača, naročito što je Alain ili Alein bilo poznato bretonsko ime (Loomis 1963: 234-235).

U *Potrazi za Svetim Gralom* pored Persivala i Galahada, do Zamka Grala stiže i Bors. Bors je u stvari Emris ili Mirdin [Emrys ili Myrddin], bog neba koji u britanskoj mitologiji nikada ne koristi snagu ili veštinu da dođe do nekog talismana iz podzemnog sveta (Squire 2000: 214). Perseval je postao samo pratnja Galahadu, kao i Bors, jer je ostao čedan uprkos iskušenjima, tako da je mogao da uđe u Solomonov čamac i stigne do grada Grala. Nakon krunisanja i smrti Galahada, Perseval je postao pustinjak, dok se Bors jedini vratio na Arturov dvor i ispričao istoriju Grala kako bi se ona zapisala (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1751).

Kod Malorija se pojavljuje pored Persivala, Borsa i Galahada i Peleas [Pelleas]. Peleas je izvorno kralj podzemnog sveta i čuvar čarobnog kotla, stoga nema smisla da on kreće u potragu i da bude onaj koji će pronaći Gral (Squire 2000: 214).

Prvobitna struktura rituala Grala vezuje se za lik Persevala/ Parcifala, ali kasnije i drugi vitezovi zauzimaju njegovo mesto, što nije samo puka zamena imena i junaka, već za sobom povlači i promenu u samoj intenciji dela. Spoj duhovnog i svetovnog u Parcifalu ne opstaje dugo, a problematičan odnos sveta Grala i Arturovog sveta se dalje razlaže. U tekstovima, u kojima Gavajn postaje junak Grala, može da se primeti izrazitija svetovnost, naglašeniji čudesni elementi, dok se Galahad, najmlađi vitez Grala, pojavljuje u delima s izraženijom duhovnom crtom. Gavajnov neuspeh vezan je za njegovu zamišljenost pred čudesima i lepotama kojima prisustvuje, mada i on ponekad uspe da izbavi stanovnike Zamka, ali ne postaje njihov Kralj, jer ostaje vezan za Arturov dvor i svet, kojem očigledno daje prednost. Galahad je predodređen za uspeh, što potvrđuje zauzimanje Opasnog mesta i vađenje mača iz kamena, pri čemu su Opasno mesto i mač, u stvari, njemu i namenjeni. Galahad prvo vidi Gral na Arturovom dvoru, a onda kreće u potragu za njim i za Zamkom Grala, u čemu uspeva bez većih teškoća. Odlazak vitezova s Arturovog dvora u potrazi za Gralom označava kraj Arturovog sveta.[15]

MIT O GRALU

Džozef Kembel [Campbell] napisao je 1949. godine delo *Junak sa hiljadu lica* u kojem tvrdi da su Perseval i ostali likovi univerzalni arhetipovi. Priče o Gralu slede obrazac „mitskog ciklusa" koji se razvija u nekoliko faza. U drugoj knjizi, iz 1968. godine, pod naslovom *Maska Boga : kreativna mitologija,* Kembel se bavi korenima legende o Gralu.

[15] Interesantno je primetiti da se u liku viteza u potrazi za Gralom ukrštaju se tri funkcije indoevropske trofunkcionalne strukture: vojnička, jer on mora da se dokaže kao junak, odnosno kao vitez; kraljevska, jer mora da se dokaže spremnim i sposobnim da preuzme vlast nad svetom Grala i funkcija plodnosti, jer oživljava pustu zemlju i produžuje kraljevsku lozu. Sve tri funkcije objedinjuje Perseval, mada u većini varijanti jedna od funkcija dolazi do izražaja više od drugih. Vremenom se naročito potiskuje funkcija plodnosti guranjem devičanskog Galahada u prvi plan, čime i mit o Gralu sve više dobija pesimistički ton, jer govori o propadanju i kraju jednog sveta.

„Putem uporednog proučavanja svetskih religija i legendi, Kembel utvrđuje da se Gral zasniva na mnogo starijim kultovima misterija koje su iz mediteranskih zemalja u Evropi preneli Rimljani. Primeri na koje on ukazuje su orfička, mitraistička, gnostička i manihejska tradicija. Kembel je takođe uvideo paralelu između slika točkova u indijskim legendama i zamaka koji se okreću u keltskim i arturijanskim pričama. U oba slučaja potrebno je postaviti ritualno pitanje, a simbolika točka koji se okreće ukazuje na ciklus života i smrti." (Morgan 2006: 138-139)

Očigledno postoje elementi koji mogu da se smatraju univerzalnim, jer se ponavljaju u najrazličitijim kulturama – reč je o mitskim strukturama koje su zajedničke većini naroda sveta. Pra-mit čovečanstva o plodnosti, o piću i hrani, o zajedničkom obedu ispoljio se na osobit način u mitu o Gralu. Džesi L. Veston [Jessie L. Weston: *From Ritual to Romance,* 1920] uočila je paralele između likova i događaja u predanju o Gralu i jedne grupe popularnih verovanja i rituala, ostataka nekoć raširenog kulta prirode. Ovaj kult povezan je s plodnošću i početkom proleća, a proslava Grala je u stvari, smatra Veston, slavljenje probuđenih moći prirode i plodnosti, jer pehar i koplje predstavljaju simbole ženske i muške seksualnosti (Reid 1960: 129). Ranjeni kralj prvobitno je umirući i ponovo oživljeni bog vegetacije, kojeg leči, odnosno oživljava i zamenjuje neki junak, čija se svest, sposobnost i spremnost za vladarsku funkciju pokazuje u postavljanju pravog pitanja. Mertens, međutim, smatra da je teza da je osnova mita o Gralu u dalekoj indoevropskoj prošlosti slabo održiva, jer su veze previše opšte (Mertens 2003: 210, 11). Gral kao univerzalni simbol obogaćuje različite simbolizme duše, života, neba i kosmosa i čvrsto predanje se uvek iznova povezuje sa spontanim „arhetipskim" građenjem mita (Wehrli 1997: 313). Svaka priča raspolaže mitom na svoj način, u skladu sa svojim trenutnim potrebama, stoga je nemoguće izdvojiti čist prvobitni mit (Mertens 2003: 15). Međutim, iako se vremenom mit o Gralu sve više menjao, a ostaci mita u književnosti sve više razlikovali, još uvek su uočljive konstante osnovne strukture.

Gral je magičan predmet koji obezbeđuje hranu u izobilju, održava mladost i produžuje život bolesnima i povređenima. Kao takav on je predviđen za junaka koji na početku živi s majkom u šumi, u izolaciji, što simbolizuje prvobitno stanje nevinosti, jer majka predstavlja Majku Zemlju (Schröder 1953: 27). Iz te nevinosti i neznanja junak odlazi na put, u potragu za ispunjenjem svoje sudbine (kao riter i kralj, što još ne zna). Ime i poreklo saznaje tek kasnije, čime počinje proces samopronalaženja i sticanje identiteta junaka, kao i njegove integracije u društvo.[16]

[16] Kod Kretjena junak saznaje svoje ime tek posle neuspešne posete Gralu, kod Volframa pre ulaska u onostrani svet (Schröder 1953: 45). Perseval svoj identitet pronalazi tek nakon neuspeha, a njegova rođaka ga potvrđuje (Mertens 2003: 36). U *Parcifalu* potraga za imenom zamenjena je potragom za srodnicima – ovaj junak saznaje ko je preko svojih srodnika s majčine strane (Schmid 1993: 191), čime se integriše u plemićko društvo, dok kod Kretjena pogađanje imena simbolizuje subjektivno pronalaženje identiteta (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1748-1749).

Svet Grala je nepristupačan i nepregledan, nalazi se „negde", na nekom neodređenom mestu, nema ni staze ni puta koji vode do njega, jer iz pitome prirode, kroz divljinu stiže se u ovaj natprirodni predeo, Centar Sveta. Čak su i nebeska tela u vezi sa svetom Grala: zvezde, Mesec, Sunce, sve je podređeno duhovnom svetu. Konstelacija planeta utiče i na prirodu i na čoveka – pozicija Saturna odgovorna je za sneg za Veliki Petak, kao i za naročito jake bolove koje ranjeni kralj podnosi. Golub, poslat od Svetog Duha, dolazi svake godine takođe na Veliki Petak. Sve ovo svedoči o povezanosti makrokosmosa i mikrokosmosa (Schröder 1953: 38).

Svet Grala je sakralno mesto, a religiozni čovek teži da bude što bliže Centru Sveta, stoga na granicama sveta Grala (koje nisu jasno određene) obitavaju pomoćnici i učitelji (Schröder 1953: 35) koji dele znanje o Gralu, jer svi koji mu pripadaju, poznaju njegovu tajnu. Uloga učitelja i pomoćnika je izuzetno značajna za junaka na njegovom putu, jer kao posrednici između dva sveta, oni su ti koji uvode junaka u svet Grala.

U svetu Grala nalazi se Zamak koji je uglavnom prikazan sasvim tipično (Schröder 1953: 37). Izolovan od ostatka sveta pomoću vode, povezan mostom ili nasipom, sa četiri stuba i ognjištem u sredini, Zamak Grala poseduje jasna obeležja Centra Sveta. U njemu se (skoro uvek noću) odvija ritual, ukazuje se na događaj koji je doveo do nesreće Kralja Grala, jer počeci se u mitu uvek oživljavaju u vidu rituala i uzrok mora da se poznaje da bi došlo do izlečenja. Međutim, do izbavljenja ne dolazi, jer junak još nije dovoljno sazreo, što postaje očigledno tek kada ne postavi pitanje (Wehrli 1997: 308).

Neuspeh junaka je u stvari izraz neuspele (preuranjene?) inicijacije, jer potraga za Gralom kao nepresušnim izvorom hrane može da se tumači kao kraljevski ritual inicijacije za sticanje magijsko-religioznih sposobnosti i vlasti (*Lexikon des Mittelalters* 2000: 1616-1618). Ritual inicijacije i prenošenje vlasti odvija se u vidu magične radnje i predajom magičnog predmeta (Mertens 2003: 12). Predaja kraljevskog ogrtača i mača gotovo da imaju karakter postavljanja na presto, jer to su ipak znaci vladara (Bumke 2004: 66). Deo tog rituala može da bude i pobeda nad moćnim silama, kojima junak mora da se osveti radi ubistva rođaka, jer tek tako može da se integriše u porodicu (Mertens 2003: 24). Ključni dokaz njegove sposobnosti svakako je izbavljenje ranjenog kralja, a time i njegovog kraljevstva, jer prema arhaičnom verovanju vitalnost vladara utiče i na vitalne snage prirode (Loomis 1963: 246-247). Uvek se radi o ranjavanju, uništenju plodnosti i buđenju novog života (Mertens 2003: 13).

Posle prvog neuspeha, junak mora da prođe čitav niz avantura, svojim asketskim životom i istrajnošću uprkos svim preprekama on mora da potvrdi da zaslužuje da bude Kralj Grala (Bumke 2004: 188). Godine moraju da prođu dok se krug ne zatvori, uglavnom na Veliki Petak. Za to vreme junak zaboravi Boga, njegova zaslepljenost i odsustvo spoznaje dosežu vrhunac, njegov očaj dotiče dno i junak je spreman da se ponovo rodi i okonča život koji je vodio: život u snu neznanja, u duhovnoj smrti.

Ritual konačne (uspešne) inicijacije je vezan za sveto vreme – Veliki Petak i Duhove. Sneg koji prekriva svet Grala daje utisak da taj svet nije u vezi s konkretnim prostorom i vremenom (Bumke 2004: 89). Ključan korak inicijacije je sticanje saznanja i samospoznaja uz pomoć učitelja, pustinjaka i rođaka (uglavnom ujaka). Pustinjakov dom je izdvojeno i osamljeno mesto (šuma, pećina, kapela i sl.) i simboliše majčinu utrobu, svet pre stvaranja, sveto mesto, stoga junaka do njega vodi njegov konj – kao što životinje često u mitovima čine[17]. Ovde junak stiče saznanje o poreklu Grala, bolesti Kralja Grala, ritualnom pitanju i o sebi samom, i tek s potpunim saznanjem, simbolički se ponovo rađajući nakon tri dana, na Uskrs, junak je spreman na poslednji niz avantura koje će samo potvrditi da je dostojan da bude Kralj Grala. Zrelost i spremnost junaka da preuzme ulogu kralja potvrđuje se i izgovaranjem pravog pitanja, magične formule koja je neophodna za izbavljenje, jer tek reči (uglavnom jasno određene) čine ritual potpunim. Konačan cilj je ostvaren, junak postaje Kralj Grala, što je trenutak radosti za njega, za izbavljenog Kralja i sve stanovnike sveta Grala, jer je prošlo vreme žalosti i svet Grala može da se posveti bezbrižnom životu blaženih, ali ne zauvek – uprkos svemu, utopija Grala nije večna.

Nikolina Zobenica

ZUSAMMENFASSUNG

Obwohl der Gral-Mythos in der mittelalterlichen europäischen Literatur mannigfaltige Umarbeitungen erfahren hat, lässt sich eine gemeinsame grundlegende Struktur des Mythos ausmachen. Im Mittelpunkt steht der Gral, ein Gegenstand, der trotz seiner vielfältigen Erscheinungsformen fast immer dieselben magischen Kräfte aufweist: er spendet Nahrung, in seiner Nähe altert niemand und den Kranken und Verwundeten wird das Leben verlängert. Als Ziel der Suche gehört der Gral zur Welt des Sakralen: die Gralburg hat die Merkmale des Weltzentrums (*Axis mundi*) und das Ritual im Graltempel findet zum heiligen Zeitpunkt statt (Karfreitag, Winter, Nacht). Das Gralritual ist eigentlich der Initiationsritus eines jungen Mannes, der nach verschiedenen Prüfungsstationen aus dem Zustand der Unschuld und der Unwissenheit endlich zum Ziel gelangt: nicht nur zum Wissen über den Gral, über die Gralfamilie und über sich selbst, sondern auch zur Gott- und Selbsterkenntnis. Dadurch, dass er diesen Initiationsritus erfolgreich vollzieht, beweist der Gralsucher auch seine Reife zum Gralkönig. Oft mit dem Jenseits verglichen, trägt die Gralwelt die Merkmale der „Insel der Seligen" und einer Utopie, die doch nicht ewig dauern kann.

Schlüsselwörter: Gral, Mythos, Struktur, Mircea Eliade, mittelalterliche Literatur.

[17] Konj je u mitologijama raznih naroda vrlo često smatran svetom životinjom koja opšti s bogovima, tako da nije čudno što upravo on vodi junaka ka svetom mestu.

LITERATURA

Baumgartner, Alexander S. J. (1905). *Die Geschichte der Weltliteratur : Die französische Literatur.* Freiburg im Bresgau: Herdersche Verlagshandlung.

Boor, Helmut de; Newald; Richard (1954). *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart.* München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Brunner, Horst (1997). *Geschichte der deutschen Literatur des Mittelalters im Überblick.* Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Bumke, Joachim (2004). *Wolfram von Eschenbach.* Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Ehrismann, Gustav (1954). *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters.* München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Eliade, Mircea (1970). *Mit i zbilja.* Zagreb: Matica hrvatska.

Eliade, Mircea (1971). Struktura simbola. Prev. Borjanka i Rože Ludvig. *Polja,* 17 (1971), br. 152, 6-9.

Elijade, Mirča (2004). *Sveto i profano : Priroda religije.* Prev. Zoran Stojanović (Mircea Eliade (1972/1957): *Le Sacré et le Profane*). Beograd: Alnari; Laćarak: Tabernkal.

Evans, Sebastian (1910). *Introduction to The High History of the Holy Graal.* Ed. by Douglas B. Killings. Berkley, 1996. – Roy Tennant: *Online Medieval and Classical Library Release,* htttp: omacl.org/Graal/introduction.html (28.2.2007)

Frye, Northrop (1991). *Mit i struktura.* Prev. Maja Herman Sekulić. Sarajevo: Svjetlost.

Gottschalk, Herbert (1996). *Lexikon der Mythologie.* München: Wilhelm Heyne Verlag.

Herman Sekulić, Maja (1991). Predgovor. *Northrop Frye: Mit i struktura.* Sarajevo: Svjetlost.

Kolb, Herbert (1966). *Einleitung zu Wolframs Parzival.* Berlin: Walther de Gruyter.

Lexikon des Mittelalters (2000). CD-ROM. Stuttgart; Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Loomis, Roger Sherman (1963). *The Grail : From Celtic Myth to Christian Symbol.* Cardiff: University of Wales Press; New York: Columbia University Press.

Mertens, Volker (2003). *Der Gral : Mythos und Literatur.* Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Morgan, Dž. (2006). *Sveti Gral : Tajna nad tajnama.* Beograd: Babun.

Pfeifer, Wolfgang (1997). *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Reid, Margaret J. C. (1960). *The Arthurian Legend : Comparison and treatment in modern and mediaevel literature : A study in the literary value of myth and legend.* Edinburgh and London: Oliver and Boyd.

Schmid, Elisabeth (1993). Wolfram von Eschenbach : Parzival. *Interpretationen : Mittelhochdeutsche Romane und Heldenepen.* Hrsg. von Horst Brunner. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Schröder, Walter Johannes (1953). *Der dichterische Plan des Parzivalromans.* Halle (Saale): Max Niemayer Verlag.

Squire, Charles (2000). *The Mythology of the British Islands : An Introduction to Celtic Myth, Legend Poetry and Romance.* Hertfordshire: Wordsworth Editions; London: The Folkore Society.

Vogt, Friedrich; Max, Koch (1904). *Geschichte der deutschen Literatur.* Leipzig und Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts.

Wehrli, Max (1997). *Geschichte der deutschen Literatur im Mittelalter.* Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Wolfram von Eschenbach (1998). *Parzival.* 2 Bde. Stuttgart: Philipp Reclam jun.

UDK 81'373.2.09"15" Rabelais F.

NOMEN ATQUE OMEN – Теорија ономастичког детерминизма у књижевном делу Франсоа Раблеа

Татјана Ђурин

САЖЕТАК

Страст ренесансе за проучавањем језичког феномена довела је до многобројних расправа о односу између речи и ствари, између означитеља и означеног, као и до потраге за природним језиком. Таква лингвистичка разматрања имала су одјека у делима ренесансних писаца. Уз многобројне и разноврсне игре речи засноване на етимологији, каламбуре, анаграме и вишечлане сложенице, један од конкретних примера рецепције савремених расправа о језику у делу Франсоа Раблеа могла би да буде и специфична ономастичка грађа – Раблаова „имена која говоре". Поставља се питање да ли пренаглашена семантичка мотивација личних имена у делу представља прихватање теорије nomen atque omen, име је судбина, или је то само још једна Раблаова игра.

Кључне речи: *nom, onomastique, langue, sémantique, Renaissance, Rabelais, Cratyle*

Позната је страст ренесансе за проучавањем језичког феномена. Многи ренесансни писци и песници, ерудити, бавили су се језиком. Мирej Ишон, аутор многих студија о Раблеу и његовом језику, сматра да та брига о језику која се огледала у размишљањима о пореклу језика и говора, о односима означитеља и означеног, као и о постанку и одумирању језика, потиче од чињенице да је језик био сматран живим бићем подложним свему земаљском, рођењу, развијању, старењу и смрти.

Један од предмета многобројних расправа био је однос између речи и ствари, односно између означитеља и означеног. Било је оних који су заступали конвенционални однос означитеља и означеног, односно мишљење да су имена стварима придодата по вољи говорника, као и оних који су заступали природни однос, мишљење да имена преносе суштинску везу између ствари и речи. Тада

веома утицајним ставом кабалиста да је име у почетку савршено одговарало ствари на коју се односи, али да је временом изгубило то својство које се делимично очувало још само код личних имена, Ишон објашњава ренесансну страст за етимологијама, коју она тумачи као потрагу за суштином ствари. (Cf. Huchon 1988)

Кабалистички став о некадашњој потпуној кореспонденцији између језичког знака и онога што он означава, одговара ренесансном миту о потрази за прајезиком, за првобитним и природним језиком.

Клод Жилбер Дибоа, који се, између осталог, бавио и лингвистичким теоријама у XVI веку, сматра да ова ренесансна потрага за природним језиком има најпре теолошку подлогу. (Cf. Dubois 1970)

Бог је именовањем створио свет, а човек-Адам је именовањем дао животињама суштину. Тако је Verbum Dei посредник између Творца и Дела. У почетку је, дакле, била суштина настала од једног бога и једног човека, једним језиком. У почетку, на првобитном, божјем језику, име је било ствар. Тај првобитни језик и једна суштина су нестали. Речи су изгубиле смисао јер га је било превише: реч је имала своје основно значење, затим разна алегоријска тумачења, и спиритуалистичко тумачење дубоко прожето религиозним елементима. Једна суштина губи се у мноштву новостворених значења. Тако потрага за прајезиком, сматра Дибоа, не представља само лингвистичко истраживање. То је потрага за првобитним човеком, за човеком какав је био пре првог греха.

Како су, међутим, настала имена која је Адам дао животињама? Да ли су она свесна или случајна? Ако су свесно настала, поставља се питање како је Адам и пре првог греха могао бити способан да сазна суштину ствари. Ако су, пак, случајна, то руши мит о једној суштини, првобитном језику и тврдњи nomina sunt consequentia rerum.

Убудуће размишљања о прапочетку језика и о првобитном језику биће потиснута размишљањима о практичном формирању језика, о конкретним механизмима његовог усвајања и преношења. У разматрањима, теолошки аспекти језика биће замењени физиолошким и психолошким. Дибоа наводи мишљење Лорана Жубера који тврди да речи немају природан однос са стварима и идејама, да је избор означитеља последица утицаја околине, те да, стога, не постоји lingua naturalis. Мноштво језика није последица људског греха, већ је оно условљено мноштвом искустава и различитим потребама при изражавању. (Cf. Dubois 1970) Тако је у XVI веку срушен мит о демонском пореклу мноштва језика.

Новооткривени физиолошки и психолошки аспекти језика довешће у XVI веку до престанка веровања у магијску моћ имена. О томе сведочи Скалигер који подсећа да је чин именовања некада био сакралног карактера. Веровало се да ће име подарити детету одређена својства уткана у његово значење. Скалигер сматра да је тај магијски однос између имена и његовог значења уступио место

афективном односу, при чему се име даје у знак сећања на драгу особу, због дивљења неком великану или из захвалности према неком свецу, тако да је идеја о реинкарнацији врлина номиналном идентификацијом потпуно избледела. (Cf. Scaligeri 1557 apud Dubois 1970)

Изгубивши магијски значај, имена су лишена метафизичког или теолошког аспекта; њихова лепота ће бити у њиховом фонетском склопу, а њихова величина у људима који су их прославили.

Овај нови став према ономастици, као и друга лингвистичка разматрања, имали су одјека у делима ренесансних писаца. Говорећи о Раблеовом односу према језику, Мирej Ишон је у раду *Rabelais grammairien* управо покушала да повеже Раблеово дело са лингвистичким теоријама и језичким студијама XVI века. Чини се да Рабле прихвата лингвистичке теорије савременика, даје за право онима који су хебрејски сматрали природним језиком, онима који француски језик виде као потомка тројанског језика и онима који заступају конвенционални однос означитеља и означеног. (Cf. Huchon 1981 apud Milhe Poutingon 1996)

Уз многобројне и разноврсне игре речи засноване на етимологији, каламбуре, анаграме и вишечлане сложенице настале од неколико речи, један од конкретних примера рецепције савремених расправа о језику у Раблеовом делу, могла би да буде и специфична ономастичка грађа – Раблеова «имена која говоре». (Курцијус 1996: 844)

Функција имена људи и места која својом етимологијом, односно значењем, превазилазе основну и формалну функцију идентификације и имају значајан удео у физичком и психолошком опису ликова, односно у опису географских и социјалних карактеристика различитих топонима, јављала су се у књижевним делима и пре Раблеа.

У студији *Европска књижевност и латински средњи век*, Е. Р. Курцијус обрађује етимологију у посебном поглављу *Етимологија као облик мишљења*, говорећи о етимолошком тумачењу имена у књижевном делу у античкој, средњовековној и ренесансној књижевности. Он најпре наводи примере из *Илијаде*, затим примере из римског песништва, где тумачење имена код неких песника поприма комични тон, и, коначно, велике ауторитете за хришћанско средњовековно тумачење имена, Јеронима, Августина и Исидора из Севиље, чије је дело *Etymologiarum libri*, осим што представља збирку људског знања током осам векова, истовремено обележило и форму мишљења у том периоду, будући да је Исидор у свом сакупљању изабрао пут од означитеља ка суштини, односно ка пореклу и смислу ствари.

С обзиром на то да се етимологија нашла у темељима граматике и реторике, каже даље Курцијус, она се већ у епохи Меровинга појавила као обавезан елемент у поезији, да би, преко песника религиозно-моралних пасија и хагиографија, поново послужила и у сатирично-комичној поезији.

Позивајући се на тврдњу nomina sunt consequentia rerum, дакле, у духу карактеристичном за цео латински средњи век, игре етимологијама преузима и Данте, да би се, затим, оне усталиле и у књижевности ренесансе и барока, где код неких писаца, попут Раблеа, оне поново добијају онај сатирично-комични карактер.

О присуству «имена која говоре» у Раблеовом делу, односно о значају ономастичких теорија везаних за овај Раблеов поступак, говори Франсоа Риголо у делима *Poétique et onomastique* и *Cratylisme et Pantagruélisme*. Риголо сматра да је семантичка мотивација личних имена у роману последица Раблеових размишљања о проблему односа означитеља и означеног. Подлогом за ова и слична теоријска разматрања сматра се чувени Платонов дијалог *Кратил*, који и Рабле наводи у поглављу 37 Четврте књиге.

Платонов дијалог представља расправу између Хермогена и Кратила у којој се износе два супротна става поводом именовања. Хермоген сматра да је «право име неке ствари оно којим њу неко назове, а ако га опет промени и оно прво више не употребљава, друго име није нимало неадекватније од претходног. (...) Јер ниједан назив ничему није својствен по природи, него по обичају и навици оних који су се навикли да га употребљавају» (Platon 1999: 22). Кратил, међутим, сматра да је «адекватност речи по природи својствена свему што постоји и (...) та реч није оно чиме се појединци договоре да називају неку ствар». (Platon 1999: 21)

Сократ, одговарајући Хермогену, низом етимолошких и фонетских објашњења доказује да може постојати природна веза између карактеристика именованих особа или ствари и њиховог имена, док Кратилу указује на чињеницу да речи могу бити варљиве и непоуздане, да не одговарају увек исказаној реалности, те да се у њих не треба потпуно поуздати, већ биће треба сазнавати и истраживати на основу њега самог.

Ова два Сократова одговора, према Риголоу, не отклањају недоумицу, већ сликовито представљају дуализам у самом Сократовом бићу: Сократ-песник препушта се речима и стаје на Кратилову страну; Сократ-филозоф који увиђа раздор између речи и ствари, стаје на Хермогенову страну и саветује сазнавање бића и ствари преко њих самих.

Риголо сматра да овакав дуализам постоји и код Раблеа који, као хуманиста заузима гносеолошки став, док као песник и стваралац заузима поетски став према овом проблему. (Cf. Rigolot 1977)

Раблеова апологија кратилизма, према Риголоу, види се у поглављу 37 Четврте књиге које је у целини посвећено начинима прорицања помоћу имена: «Начин гатања помоћу имена није нов. Некада су то гатање питагорејци славили и побожно га примењивали. Многи велики господари и цареви добро су се њиме користили. Октавијан Август, други по реду цар римски, срете једног дана сељака по имену Еутиха (што значи Добросрећко), који је терао магар-

ца по имену Никона (што на грчком значи Победник) и узбуђен значењем тих имена, како гониочевим тако и кењчевим, био је уверен да ће његово царевање донети благостање, срећу и победе. Веспазијан, такође цар римски, молио се једнога дана сам самцат у храму Сераписовом, и наједном му стиже неки његов службеник звани Василидес, што значи царски, а кога је оставио болесна негде на путу. И чим га виде, би му јасно да ће добити царство римско. Регилијана изабраше ратници за цара не из каквог разлога и узрока, него само због краљевског значења његовог имена.» (Rable 1989 : II, 105-107)

Пантагруел наводи и мноштво других учених примера, попут анегдоте о Александру Великом који је безуспешно опседао град Тир и који је у сну ухватио сатира и схватио је да ће освојити град, «јер када се реч Satyros подели на две, добија се sa tyros, што значи: Твој је Тир». (Rable 1989 : II, 108)

Међутим, за Риголоа, који констатује да су све ове учене анегдоте морале изазвати дивљење хуманисте Раблеа, остаје нејасно да ли је Рабле заиста веровао у прорицање помоћу имена. Риголо сматра да имена Пантагруелових пуковника, Раздевен (Riflandouille) и Кољисуџук-Млађи (Taillebоudin le jeune), поводом којих је и настала ова расправа, не могу озбиљно представљати теорију ономастичког детерминизма јер су превише очигледна и комична. (Cf. Rigolot 1976)

Објашњавајући ова два имена, Ги Демерсон, приређивач Раблеових *Œuvres complètes* из 1995., такође, упркос савременим ауторитетима који потврђују веровање да је име знак божанске предестинације, сматра да се Рабле овде само поиграва стваралачком слободом у свом романескном универзуму. (Rabelais 1995 : 996, n. 5)

С једне стране, дакле, стоје примери-ауторитети који поткрепљују Кратилов став да име одражава природу именованог, чему Риголо додаје и Раблеова имена као што су Епистемон-Знајша, Понократ-Трудољубиви или Гимнаст, имена која објашњавају карактер ликова или предсказују судбину која ће их задесити. С друге стране, међутим, стоје имена Пантагруелових пуковника који ће такође испунити судбину која им је именом одређена: «Раздевен раздеваше надевенице, Кољисуџук је клао суџуке.»; или имена кувара који улазе у битку са Кобасицама, а која гласовним склопом и семантичким обележјима откривају карактер или улогу ликова у делу. Оваква транспарентна имена, претераном очигледношћу и пренаглашеном везом фонетске структуре са семантичким обележјима, и, коначно, са функцијом тих ликова у делу, стварају неверицу и комику.

Данијел Менаже, аутор студије *Pantagruel et Gargantua* (1978), иако сматра да су готово сви Раблеови јунаци верни својим именима, односно опису и првом утиску који остављају, да они испуњавају своју судбину, ипак налази неколико ликова чија имена одступају од ове константе. То су управо имена дивова. Гаргантуа и Пантагруел нису до краја верни својим именима. Семантика

њихових имена није једина реалност у којој се они крећу. Млади див Гаргантуа је жедан; он пије. Млади див Пантагруел не само да пије, већ и изазива жеђ. Међутим, ови њихови првобитни атрибути бивају касније запостављени да би се нагласио њихов преображај у хуманистичке владаре. Дакле, судећи искључиво према етимологији њихових имена, ова два јунака нису доследно испунила своју судбину. (Cf. Ménager 1978)

Према наведеним примерима и тумачењима, значење имена у Раблеовом делу може бити непримерено реалности, али исто тако може бити и носилац вишег смисла. Риголо сматра да овакав Раблеов дуализам илуструју у једном примеру два његова јунака, Пантагруел и Панургије.

Панургијево име има негативну конотацију. Он је лукав, подмукао и варалица. Панургије је, међутим, интелигентно спадало које све своје знање и умеће ставља у службу сопствених подмуклих играрија и сумњивог морала. Пантагруел, с друге стране, од дива са огромним апетитом, који се у остваривању својих циљева ослања готово искључиво на своју физичку снагу, постаје мудри хуманистички владар. Задовољавање физиолошких потреба, дакле, мотивација која у почетку покреће Пантагруела, не разликује се од Панургијеве мотивације. Тако је све до њиховог сусрета, када се Пантагруел препознаје у Панургију и истовремено се ослобађа тог дела своје личности, преневши је на Панургија, што му омогућава каснији преображај у хуманистичког владара. Панургије, међутим, остаје у близини Пантагруела, као потиснути, али увек присутни део његове личности.

Риголо своје тумачење потврђује на ономастичком плану, предлажући формулу којом је Панургијево име садржано у Пантагруеловом:

PANTAGRUEL = PANURGE + ALT

Сва слова Панургијевог имена налазе се у Пантагруеловом, као што се и његов карактер налази у склопу Пантагруеловог карактера, све до њиховог сусрета, до тренутка када се Панургијев карактер отелотвори да би приказао друго лице Пантагруела, његов alter ego, на шта указује и графија ALT. PANURGE, која представља анаграм горостасовог имена.

Убудуће ће Пантагруел бити носилац озбиљног тона и филозофског става, а Панургије ће представљати комички, лудички и поетски Раблеов став према језику. Тако, Рабле-хуманиста, преко Пантагруела, забрањује аутономију језичког знака и насумичну употребу речи, везујући их за ствари, будући да су језици «створени произвољно вољом и споразумом појединих народа, а речи саме по себи (...) не значе ништа, него мора да им се смисао придаје» (Rable 1989 : I, 336), али, исто тако, преко Панургија, Рабле-песник упушта се у игре речи, каламбуре, анаграме, и ствара једну другачију, поетску слику света.

Овакав Риголоов став о дуализму, како код Сократа, тако и код Раблеа, међутим, уводи ново питање везано за Раблеова имена и именовање. Уколико се „имена која говоре" тумаче као последица Раблеовог прихватања идеје о ономастичком детерминизму, значило би да имена условљавају судбину јунака. Уколико се она, међутим, тумаче као бурлескна, као подсмех упућен кратилизму, имена не одређују јунака, већ су изабрана a posteriori, према раније замишљеној јунаковој судбини, што значи да су изабрана произвољно, свесно и намерно, дакле, конвенционално.

Ако се Рабле и помало руга кратилизму, чини се да се он исто тако руга и конвенционализму доводећи га до крајности, јер су имена специфична и део су приче којој су намењена. Она су јединствена, везана само за једну особу или за једно место, за једну особину унутар Раблеовог универзума, тако да се не чини сасвим прихватљивом Риголоова подела на имена која су превише транспарентна, као Кољисуџук или Раздевен, која не могу да представљају озбиљно схватање ономастичког детерминизма, и на имена као Епистемон, Понократ или Гимнаст, која заиста одражавају особине јунака и најављују њихову улогу у делу. Унутар Раблеовог света сва имена говоре; описују јунаке, народе, места.

Tatjana Đurin

RESUME

NOMEN ATQUE OMEN –
Théorie du déterminisme onomastique dans l'œuvre littéraire de François Rabelais

La production d'ouvrages du XVIe siècle consacrés aux problèmes du langage est abondante. Beaucoup d'écrivains, d'érudits, s'occupaient de l'origine du langage et de l'imposition du nom aux choses, optant parfois pour le conventionnalisme ou parfois pour le cratylisme. Ces derniers sont de vrais alchimistes du verbe. Ils cherchent la formule qui permettra de redonner au mot le contenu essentiel qu'il avait à l'origine. Plus tard, la Renaissance commence à s'intéresser à l'observation des faits et des mécanismes physiologiques et psychiques du langage. Les mots ne sont plus considérés comme liés aux objets et aux concepts par un rapport de nature. Ils perdent leur caractère magique/sacré. Cela paraît évident pour les noms propres dont l'imposition sous-entendait une idée de réincarnation des qualités. Ce rapport magique est devenu simplement affectif. Cette nouvelle approche a influencé les œuvres littéraires de la Renaissance, surtout l'œuvre de Rabelais dont les noms significatifs pourraient être considérés comme une apologie du cratylisme ou bien comme un des jeux de mots et de sens si caractéristiques de son comique.

БИБЛИОГРАФИЈА

Dubois, Claude-Gilbert (1970). Mythe et langage au XVIe siècle. Ducros

Huchon, Mireille (1981). Rabelais grammairien. Genève: DROZ

Huchon, Mireille (1988). Le français de la Renaissance. Paris : PUF

Ménager, Daniel (1978). Pantagruel et Gargantua. Paris: Hatier

Milhe Poutingon, Gérard (1996). François Rabelais – bilan critique. Paris: Nathan

Rabelais (1995). Œuvres complètes, édition établie par Guy Demerson. Paris: Seuil

Rable, Fransoa (1989). Gargantua i Pantagruel, tom I i II, prev. Stanislav Vinaver. Beograd: Samostalno prevodilačko izdanje Konstantina Vinavera, Slobodana Vinavera i dr.

Rigolot, François (1976). Cratylisme et Pantagruélisme, Genève: DROZ

Rigolot, François (1977). Dichotomie et épistémologie chez Rabelais. *Poétique et onomastique*: 83-104. Genève : DROZ

Scaligeri, Julii Caesaris (1557). Exoreticarum exercitationum liber quintus decimus De Subtilitate, ad Hieronymum Cardanum, Lutetiae, 1557, f° 337 v°

Курцијус, Ернст Роберт (1996). Европска књижевност и латински средњи век, прев. Јосип Бабић. Београд: СКЗ

Platon (1999). O jeziku i saznanju, Kratil, prev. Ksenija Maricki Gađanski, Ivan Gađanski. Beograd: Rad

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 091(497.11:470)-94

О ПРОУЧАВАЊУ ИЗВОРА СРПСКИХ ХРОНОГРАФА

Мирјана Бошков

САЖЕТАК

Изучавање српских хронографа, који су сами настајали у рецепцији руских хронографа и ширили се току XVI-XVIII века, показује да су се они у својим различитим редакцијама и њиховим видовима заснивали на текстовима какви су у *Руском хронографу из 1512. године и Хронографу западноруске редакције*. Уз то, потврђују се сведочанства, која су сачувана у аутографима извесних српских редактора, да су приликом њиховог уобличавања самостално коришћени додатни извори. Успостављање тих, по правилу, рукописних извора упућује, углавном, на онај исти репертоар дела која су претходно већ била позната у хронографској традицији, али су на српском подручју понекад била употребљена у другим редакцијама, понекад и у сасвим посебним. Постоји и пример, кад је нова синтеза настајала уз помоћ грађе из српског летописа.

Кључне речи: српско-руске књижевне везе, руски и српски хронограф, протографи српских хронографа, Врхобрезнички хронограф, Порфиријев зборник.

У текстолошком појмовном апарату, када је реч о изворнику, није увек неопходно, нити је остварљиво правити разлику између архетипа и протографа, али у овом би случају она, уносећи већу прецизност у излагање, била корисна. Ако се, дакле, пође од такве дистинкције, може се рећи да се током бављења хронографима још током друге половине XIX века постепено дошло до сазнања да рускоj традицији припада архетип сачуваних хронографских списа. Није, међутим, ни у једном рукопису препознат, сматра се да није ни сачуван, онај првобитни руски рукопис, аутограф свог састављача, који је потом послужио као извор богато разуђене традиције. У њој су се издвојиле не само филијације које обухватају видове хронографа чије се основне диференцијалне особине прате на плану садржине него и филијације са рукописима хронографа који се, уз то, одликују и својим језичким изразом, а он их, већ сам по себи, сврстава и

у дела појединих националних традиција. Познато је, тако, да поред рукописа руских хронографа, постоје рукописи хронографа западноруске редакције, као и рукописи хронографа српске редакције. Та дела, не само по свом пореклу него и функцији, улазе у онај за Јужне и Источне Словене заједнички фонд или боље рећи слој „литературе-посреднице" који је био карактеристичан за средњовековно раздобље и тип њихове културе (Лихачев 1973: 24; Naumov, A. E. 1976: 26).

Треба на овом месту напоменути да појам *руски хронограф* употребљавам у оном условном смислу у којем се он усталио у руској медиевистици за онакве, по правилу, анонимне историјске компилације, какве се заснивају на словенским преводима византијских универзалних хроника чија је грађа, како на Југу, тако и на Истоку, на различите начине прерађивана, комбинована, допуњавана, да би на крају – за разлику од византијске хронистике – у свој приказ универзалне хришћанске историје те компилације уврстиле и словенске теме, па и читаве прегледе историје појединих словенских народа.[1]

Поступно приказивање процеса откривања правог карактера одговарајућих списа који су сачувани у словенској традицији веома би оптеретило овакав рад и зато ћу, имајући на уму једну од препорука В. Ј. Пропа, у свом излагању поћи од резултата изучавања, које је иначе само – у складу с природом испитиване грађе – било вођено дедуктивним путем. То, пре свега, значи да ћу насловом назначену проблематику приказивати са становишта општег закључка да су српски хронографи стварани на подручју српске културе током процеса рецепције руских хронографа, и то првенствено оног чији је текст до нас дошао у виду *Руског хронографа из 1512. године,* становишта које сам проверила кроз систематско испитивање свих познатих и приступачних рукописа српских хронографа. Српска рецепција *Хронографа западноруске редакције* неће се мимоићи, мада његов целовити текст у српским преписима није сачуван (Радојичић 1958: 187-190; Радојичић 1963[2]: 337-342; Бошков 1996: 148-149), али су карактеристични сегменти тог хронографа идентификовани у српском рукописном наслеђу, у понеком зборнику (Бошков 1996: 149, нап. 15; Kacziba 1999: 18-28), а највише их је у оквиру Врхобрезничког рукописа.

Врхобрезнички хронограф је привлачио пажњу слависта, па се чак поверовало да управо он, захваљујући свом специфичном саставу, пружа могућност и за установљавање неке од ранијих руских редакција. То је било нарочито актуелно у периоду када се сматрало да су *Руски хронограф из 1512. године* и *Хронограф западноруске редакције* имали заједнички протограф.[2] Текст Врхобрезничког хронографа, који представља тек секундарну прераду српског хронографа, контаминиран је интерполацијама из *Хронографа западноруске*

[1] Такву дистинкцију образложио је још В. Истрин (Истрин 1898:131, 144), код нас Павле Поповић (Поповић 1909). Новији осврт у: Водолазкин 2000.

[2] В. критички преглед одговарајућих ставова у: Творогов 1972.

редакције и продужен грађом из *Хронике* Мартина Бељског, која је најпре била допунски извор и за ту посебну западноруску редакцију, затим и за врхобрезничку; то је, ваљда, и разлог што с њом често, понекад и искључиво, повезују Врхобрезнички хронограф. Отуд, ваљда, и тврдња, која је исказана, а да није била ни чим образложена, како „Хронограф западнорусской редакции был положен в основу сербского хронографа".[3] Она се, сасвим неочекивано, појавила у 80-им годинама прошлог века, када је већ давно било познато да се тзв. „обична редакција српског хронографа" заснива на тексту какав је сачуван у *Руском хронографу из 1512. године.* Сада се, такође, може рећи да се њен протограф и аутограф идентификује у Житомислићком хронографу који је био сачињен 1634. године у Хопову (Бошков 1997а: 62); анонимни Хоповац посведочио је да је сам радио према више извора (Бошков 1997в: 184-185), али међу њима није препознат утицај *Хронографа западноруске редакције*.

Основни текст руског хронографа издат је по рукопису који је у Волоколамском манастиру настао 1538. године (Розанов 1911), и то према нешто старијем предлошку а, сматра се, да му је текст близак архетипу, мада му није истоветан. У самом архетипу садржала се, очигледно, година 1512, која је, пошто је била пренета у позније преписе, дала назив *Руски хронограф из 1512. године*[4] – упркос томе, сматра се да је само дело било састављено нешто касније, вероватно између 1516. и 1522. године. У односу на њега *Хронограф западноруске редакције* секундарног је карактера, у њему нема библијске историје, започиње *Александридом*, завршава се изводима из *Хронике* Мартина Бељског, а текст му није подељен на главе.[5] И њега је објавио исти издавач (Розанов 1914). Није сасвим јасног порекла. С. П. Розанов је мислио да је та редакција била сачињена на подручју тзв. Западне Русије. У том погледу важан је податак, који он својевремено није имао у виду, да управо с наведеног подручја потиче препис у *Порфиријевом зборнику*,[6] оном који је – како ће се у продужетку видети – послужио као предложак за неке чланке у српском хронографу; то потврђује пољска хартија на којој је он исписан (Бошков 1998: 95-97).

Датирање настанка руског хронографа почетком XVI века, као и околност да су се основни специфични извори руског хронографа, они из којих су преузимана обавештења о руској и српској историји, појавили у руским руко-

[3] Она се, вероватно, услед неког неспоразума нашла, чак у два маха, у раду врло ауторитативног проучаваоца хронографа (Творогов 1985: 169-171; 1989а[2]: 499-505).

[4] Та година постоји и у раним српским рукописима – Реметском, Житомислићком. Уочивши је у издању *Повести од битија*, А. Попов, иначе познати протагониста тезе да су руски хронографи јужнословенског порекла, у њој је истакао важан текстолошки показатељ да је тај српски хронограф секундарни препис с руског (Вукомановић 1858: 211-277; Попов 1869: 23-25).

[5] Основна данас актуелна обавештења са наведеном литературом доноси О. В. Творогов (Творогов 1989а: 499-505; Творогов 1989б: 496-498).

[6] Зборник је 1846. године са Свете горе однео владика Порфирије Успенски. Данас је рукопис у његовој збирци у Санкт Петербургу (РГБ: Q. IV. 341).

писима са самог краја XV и/ли почетка XVI века,[7] искључује у југославистици радо навођену атрибуцију Пахомију Логотету (Шахматов 1899а: 200-207; Шахматов 1899б: 75-86),[8] који је, потписујући се и као Србин, у Русији радио неких четрдесетак година, а умро после 1484. године (Прохоров 1989: 167-177). А. А. Турилов је, поред тога, преиспитао и Шахматовљеву аргументацију у прилог тезе о српском пореклу састављача руског хронографа и дошао до закључка да „книжник, создавший его, был не сербом, а русским" (Турилов 1979: 55-62). Снажни слој србизама у руским рукописима хронографа оставља, ипак, простор за неку модификацију тезе о извесном уделу, можда сасвим спорадичном, и неког српског редактора у ранијим етапама рада на компилацији која је у коначном исходу довела до *Руског хронографа из 1512. године* (Бошков 1999: 784).

У српској медиевистици за дела настала у рецепцији руског хронографа употребљава се углавном одговарајући општи термин *српски хронограф*, али се често прибегава и специфичним називима са самих рукописа, као што су *тројадик* или *цароставник*, па и *староставник*. Треба, ипак, скренути пажњу на то да у књижевноисторијским прегледима и систематизацијама рукописног наслеђа нема уједначености,[9] те се термин хронограф примењује, чак и у новијој литератури, и за дела неких других жанрова (Бошков 2001: 80).

Изложила сам ове за сагледавање особина и судбине српских хронографа битне закључке и поставке, јер, мада су у новијој у литератури углавном познати, догоди се да буду и сасвим пренебрегнути, те се у научном оптицају неочекивано појаве поједине произвољне одреднице и судови који нису утемељени у разултате научних истраживања, а који онда унесу збрку у сагледавање карактера хронографа уопште, па и његових изворника.

Врло изразит пример у том погледу јесте опширни приказ Врхобрезничког хронографа који је предочен у предговору његовог фототипског издања у Подгорици 2000. године. Иако су приређивачи Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић знали да је рукопис у широј славистичкој литератури познат

[7] О томе у радовима који су, са библиографским подацима, приказани у Творогов 1989а: 499-505, а такође и у Турилов 1977: 95-96.

[8] Таква атрибуција је у извесном смислу актуелизована, кад су у 1986. године издатој књизи *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*. међу „пропратним текстовима" поново, у скраћеном виду, објављене и одговарајуће студије Радмиле Маринковић из 60-их година, дакле, из времена кад атрибуција руског хронографа Пахомију Логотету још није била оспорена .

[9] У том погледу врло је индикативан *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)* Димитрија Богдановића из 1982. године. У њему су рукописи српског хронографа уврштени у одељке *Хронограф, Цароставник, Староставник*. На присуство хронографског текста у саставу појединих зборника ту је указано у неколико случајева. Како сам установила, проверавајући њихов састав и садржину, ту су као "хронографи" одређени и извесни рукописи из XVI века који се не заснивају на традицији српских хронографа. Тако су, наиме, означени делови *Јеловичког зборника* и *Псалтира с последовањем* из Архива САНУ (№ 428 и № 390). Одељак који је у њима наведен као хронографски, у ствари, представља текст српског родослова који припада типу Карловачког (Бошков 1995: 23).

као хронограф, дакле, и као анонимна компилација, објавили су га као дело монаха Гаврила Тројичанина под насловом *Врхобрезнички љетопис. Књига старославна из 1650.* Упркос томе што су констатовали да се „љетопис као назив за специфичан књижевни род на српском језику тешко може поистоветити са хронографима (александридом)", одлучили су се за наслов *Врхобрезнички љетопис*, због тога што је он, наводно, у домаћој литератури постао устаљени назив за цео рукопис. Не улазећи сад у то, колико је уопште оправдано позивање на традицију обележавања читавог рукописа *летописом*, која, наводно, траје откако је Љуб. Стојановић из њега објавио завршни део (родослов, старији и млађи летопис),[10] у овој прилици скрећем пажњу на поимање карактера самог дела које проистиче из приступа приређивача, а огледа се у читавом раду. Наиме, увиђајући да назив *летопис* овом делу није примерен, мада га је и Гаврило сам употребио, наглашавају да су му нерадо прибегли, како не би, насловом зборник изазвали нове забуне. Мисле да „творац овог дела" – а имају, при том, у виду Гаврила Тројичанина – „није дао наслов већ је почео прологом у ком се каже да се ради о зборнику (сбранију, како он вели) сакупљеном од многих љетописаца". Већ сама та опаска показује да, у ствари, у таквом почетку није препознат карактеристични назив хронографа који је уобичајен како у њиховим руским, тако и српским рукописима. Међутим, испоставља се да, мада је и пуко наслављавање проблем,[11] оно је то у мањој мери од одређивање жанра илити, како кажу приређивачи, рода основног текста у том „сбранију" (!) – ту су, на жалост, они сами забуни добро допринели. На овом месту скрећем пажњу пре свега на околност да су издавачи текст на л. 5ª-262ª одредили као «хронограф грчког типа», који, уз то, алтернативно означавају и *„александридом"* (!).

У оквиру текста Врхобрезничког хронографа приређивачи су указали на читав низ самосталних уметака Гаврила Тројичанина, јер су у њима видели ''слободнију интерпретацију и исказивање особености сопственог језика и стила". Наравно, ван сваког је спора чињеница да је у том хронографу текст врло сложен, са много интерполација различитог порекла, ипак наведени примери доводе до приличних недоумица. Својеврстан избор и распоред допунске грађе представља опште признату специфичну одлику Врхобрезничког хронографа, али на питање, шта све од тога Гаврило дугује својим претходницима и даље не само да нема потпуног одговора него се непотребно проблематизује и оно што је до сада утврђено.

Из наведеног запажања да је, рецимо, „у сред хронографа о јудејским царевима /.../ убачена повест о уздизању и пропасти Троје или да умеци садрже

[10] Говорећи приликом тог публиковања о рукопису № 29 из Прашког музеја, он је недвосмислено изјавио да наведени текстови долазе после *Врхобрезничког хронографа* (Стојановић 1890: 97). То ни касније није изменио (Стојановић 1927: IX).

[11] Истина, могло би се поставити питање откуд у наслову и фолклоризован додатак у облику *„Књига старославна"* – ако је то према запису на рукопису из 1790. године, онда би требало да буде *„Старославник"*!

„и неколико краћих осврта на историју немањићке Србије", проистиче да се ту Гаврилу приписује замисао управо о интерполирању оних релевантних текстова који припадају слоју захваљујући којем је и био створен жанр руског хронографа. Такви се одељци у оквиру руског хронографа налазе од полазних етапа његове рукописне традиције у XVI столећу: документују се још у *Хронографу из 1512. године*. Наиме, – да останем само код наведених примера – у литератури о средњовековној традицији тројанске теме издваја се и њена хронографска интерпретација.[12] Заступљеност српских историјских тема у руском хронографу привлачила је пажњу од самих почетака његовог проучавања. Уопште, много је труда досад уложено у испитивање њиховог порекла и начина на који је приликом израде руског хронографа текст појединих предложака одговарајућих одељака преобликован:[13] ни у ком случају идеја да ти одељци буду укључени у састав хронографа не може се приписати Врхобрезничанину!

Истина, с времена на време, изнова се актуализује проблем карактера Богишићевог староставника (Novaković 1878: 44-60), односно питање, да ли преглед јужнословенске, српске и бугарске историје, какав је у њему, јесте или није претходио руском хронографу. Кад је већ изгледало да су се мишљења уједначила, те да је проблем решен,[14] Е. П. Наумов се почетком 80-их година заложио да се он поново отвори. Наиме, руски историчар се с пуном пажњом и наклоношћу вратио на познату почетну тезу Ст. Новаковића о томе да је у Богишићевом зборнику компилација ''хронографа-тројадика" била не руско него српско дело, односно да су такви изводи руском хронографу послужили као извор (Наумов, Е. П. 1982: 116-122). Јасно је, међутим, да приређивачи издања Врхобрезничког хронографа такав проблем уопште нису имали на уму, кад су говорили о Гавриловом самосталном сакупљању и уметању чланака са освртом на историју Србије у „Врхобрезнички љетопис".

Питање о мери Гавриловог ауторства поставља се нарочито поводом констатације о његовим језичким и стилским особеностима, и то утолико оштрије, уколико се има у виду експлицитна оцена приређивача да се одељак на л. 245-260. „о опсади и паду Цариграда одликује /.../ Гавриловим добрим

[12] Она је у славистици добро позната још од времена А. Н. Пипина и А. Н. Веселовског. Радмили Маринковић се дугује критички преглед те литературе, и нарочито, важне поставке о односу између хронографске прераде и јужнословенских варијанти (Маринковић 1962: 9-66; Маринковић 1986²: 195-260). Између два издања њене студије објављена је и књига са текстовима о Троји у руским редакцијама која је добро опремљена критичким апаратом О. В. Творогова; ту је, после преиспитивања постојећих мишљења и, пре свега, на основу нове анализе грађе потврђен закључак да је хронографска варијанта *Повести о Троји* била сачињена према *Причи о краљех* управо за руски хронограф (Троянские сказания 1972: 151-153, 162).

[13] О излагању јужнословенске, а и посебно српске историје у хронографима постоји обимна литература. Уп. критички преглед са резултатима нових истраживања: Турилов 1978: 39-50; Турилов 1980; Наумов 1982: 102-122; Турилов 1984: 20-24.

[14] У међувремену је, без вођења расправе, Богишићев хронограф био увршћен у прегледе српских хронографа (Радојичић 1963²: 337-342; Трифуновић 1990²: 368-372).

стилом и раскошним језиком"! У конкретном случају ради се о врло специфичном компилирању два различита текста, тзв. *Плача* и *Повести*, који су, као што је добро познато, већ постојали на дату тему у рукописној традицији самог хронографа или, пак, његовог „конвоја", а *Повест* је документована и у виду посебног дела. Говорило се и о њиховом механичком споју (Сперанский 1956: 200-201). А. А. Шахматов је чак уствpдио, а М. Н. Сперански затим прихватио, да је то управо знак неке посебне редакције руског хронографа којом се, наводно, Врхобрезничанин служио. Истина, у међувремену се није потврдила таква идеја о постојању неке посебне редакције руског хронографа из 1533. године, која би, у том случају, била један од протографа Врхобрезничког (Бошков 1980: 56-57). Мада је такав спој два текста о паду Цариграда карактеристичан за Гаврилов рукопис, остало је отворено и питање о томе где је и када дошло до њиховог сједињавања. У литератури се, наиме, може наићи и на извесна запажања о текстовима који су настали комбиновањем таквог типа, али тек предстоји подробније испитивање њиховог односа са врхобрезничким.[15]

Што се тог одељка о Цариграду у Гавриловом рукопису тиче, пошло ми је за руком да установим, како гро његовог одељка у врхобрезничком рукопису у коначном исходу потиче од *Повести о паду Цариграда*. Она је већ постојала у више од пола столећа ранијој и сасвим посебној српској стилизацији у кодексу Григорија/Василија (Бошков 1981: 576-587), који се по свом основном делу означава као *Књига Јосифа Флавија* (Богдановић 1978: № 280). Такво стилизовање уопште одликује поступак са руским изворником овог Светогорца који је, иначе, познат по свом сведочењу из 1585. године о томе да је руске речи преписивао српскима. Да поменути одељак у рукопису Гаврила Тројичанина зависи од Григоријевог рукописа, доказала сам текстолошким путем тако што сам компаративној анализи подвргла Гаврилов рукопис и одговарајуће текстове који су у српској рукописној баштини несумњиво претходили његовом раду.[16] Највише што би се у погледу самосталног стилизовања приликом преношења

[15] М. Н. Сперански је запазио да је у *Зборнику митрополита Михаила* дошло до спајања *Плача и Повести*, али је сматрао да је том приликом настала некаква збрка. Он је, по свој прилици, наведени зборник знао само према, доиста, некомпетентном издању (Срећковић 1892: 4; Сперанский 1896: 6; Бошков 1980: 64-65). Како сам у међувремену сама дошла до тог рукописног зборника, и имала прилику да прегледам одељак о Цариграду, постало ми је потпуно јасно да неоправдани суд познатог слависте просто није могао бити донет на основу самог текста: та „путаница", о којој је говорио, резултат је лошег Срећковићевог приказа одељка у којем се, у ствари, садржи посебна српска редакција дела о паду Цариграда. Из прелиминарних резултата мојих компаративних текстолошких испитивања проистиче да се ради о редакцији онаквог типа каква је и у Врхобрезничком хронографу. Место оба рукописа у историји текста дате редакције тек предстоји прецизније установљавати. Мада се у литератури помиње неки посебни Хронограф Кубасова, међу чијим се карактеристикама указује и на спој текста из *Плача и Повести* (Попов 1869: 231-232), рекла бих, према ономе што је о том рукопису познато, да није у питању иста редакција која се огледа у српским рукописима одговарајуће *Повести*.

[16] Том приликом узела сам у обзир српски рукопис № 10 из Шафарикове збирке и Хиландарски № 280, такође у српској редакцији, а грађу сам контролисала према Хиландарском руском рукопису № 281, као и штампаним издањима те *Повести* (Бошков 1981: 576-587; Бошков 1988б: 5-69).

те *Повести* у Врхобрезнички хронограф могло констатовати, односило би се на један врло танак слој његових изразитих специфичности.

Што се, пак, тиче, изузетно занимљивог и сасвим посебног језика космографских чланака, треба имати у виду да је он привлачио пажњу не само у оквиру Гавриловог рукописа него још и у његовом изворнику. Наиме, како сам на основу кодиколошке и текстолошке анализе установила, *Порфиријев зборник* био је један од од важних изворника Врхобрезничког хронографа (Бошков 1996: 155-160). У ствари, тај зборник, који је пре средине XVII века стигао у Свету гору, био је протограф читавог и за Врхобрезнички хронограф карактеристичног текстуалног слоја који, са своје стране, води порекло од *Хронографа западноруске редакције*, а преко њега, и од I издања *Хронике* Мартина Бељског. У њему је био, такође, и протограф оних чланака, који, исто тако, потичу од пољског аутора, али из *Космографије*, посебне књиге која је била уврштена у III издање његове *Хронике*. На такво допуњавање *Хронографа западноруске редакције*, до којег је дошло у *Порфиријевом зборнику*, указао је С. П. Розанов; он је уочио посебност једног броја чланака, није знао да им је извор у *Космографији*, али је сматрао, баш због њиховог језика, да представљају препис са српског (Розанов 1914: VII).[17] На другој страни, Јиречек, који 1879. године још није могао имати у виду *Порфиријев зборник*,[18] судио је о језику таквих извода из *Хронике* Мартина Бељског искључиво према тексту Врхобрезничанина, па је поводом одељка о Чешком краљевству истакао смешу русизама, полонизама, бохемизама којој је, каже, херцеговачки монах Гаврило додао још и србизме (Jireček 1879:132). Такву мешавину разнородних језичких елемената Јиричек је уочио на основу лингвистичких критеријума, а она се може запазити и на другим местима врхобрезничког рукописа: управо се, по свој прилици, баш њој – што је у овом случају посебно важно – дугује утисак о раскошном језику Гаврила Тројичанина. Мада њему, ван сваког спора, припада одређени степен прилагођавања текста свог предлошка српској језичкој редакцији, међутим, кад је реч о србизмима у врхобрезничкој интерпретацији чланака који потичу од Мартина Бељског, треба свакако повести рачуна о важном запажању С. П. Розанова да су они са српским језичким особинама већ били у *Порфиријевом зборнику*: према томе, стекли су их, истина, не у пуној мери, и пре но што су стигли у Гаврилове руке.[19]

Испоставља се, дакле, да се просто не могу наћи докази за тврдњу о Гавриловом раскошном језику, односно, о његовом ауторском доприносу који

[17] Штета, што им С. П. Розанов извор није проверио у рукопису руског превода *Хронике* М. Бељског из 1564. године од А. Брежевског који му је у Петрограду био приступачан. Можда је тамо био извор српском препису допунских чланака из *Космографије*?

[18] Његов опис је објављен 1883 (Бошков 1998: 93-94).

[19] Историја њихова текста заслужује пажњу с обзиром на то да је и њих у *Порфиријев зборник*, који је на пољској хартији са самог почетка XVII века, унела једна од руку које су исписивале и *Хронограф западноруске редакције* (Бошков 1998: 95-97).

би на основу таквог језика био установљен. Сам језички израз тих за Врхобрезнички хронограф врло карактеристичних чланака заслуживао би посебно испитивање, али њихов однос према изворнику већ својом маркираношћу у текстолошком погледу омогућује да се истакне, како је његов састављач доиста самостално прикупљао грађу, и то не само из постојећих хронографских компилација него и различитих других извора

Откривање предлошка допринеће да се у току предстојећих истраживања ближе сагледа начин на који је Врхобрезнички хронограф био састављан. Општи закључак приређивача издања *Врхобрезничког љетописа* да се целине, које чине «хронограф грчког типа», «хронограф о римским царевима и папама», као и «поглавље о разним, нарочито западноевропским земљама и народима», не одликују баш конзистентношћу, упућује са своје стране на питање о томе, како се Врхобрезничанин односио према својим изворима. Пре одговора на то требало би, наравно знати, према којим је изворима уопште радио. Док су само за последње поглавље извор навели, према Ђорђу Сп. Радојичићу, у *Хроници* Мартина Бељског, за прве две целине понудили су приређивачи уместо, како сами истичу, свестране анализе, запажање „о траговима руске редакције црквенословенског језика" и тек „неке примјере који свједоче о томе да је за неке дијелове овог рукописа Гаврило имао пред собом руске књиге", па су се оградили напоменом да се још нико тим питањем није студиозније бавио. Превидели су, при том, да су још Јиречек (Jireček 1879: 128-146) и М. Н. Сперански (Сперанский 1894: № 28, № 29; Сперанский 1896: 6) установили да је у *Хроници* Мартина Бељског извор читавом оном одељку, који се издваја на л. 263-298, а обухвата готово у потпуности поменуте две целине са темама које, иначе, нису биле карактеристичне за тзв. обичну редакцију српских хронографа. Међу одељцима којима се од њих Врхобрезнички хронограф разликује М. Н. Сперански је указао и на обимне изводе из Јосифа Флавија. Био је у праву, кад је приметио да су ти изводи из неке посебне редакције његова дела о јудејском рату – према резултатима мојих текстолошких истраживања, и они се, у коначном исходу, своде на већ помињани хиландарски рукопис Григорија/Василија из 1585. године.

Извори за историју Србије у Врхобрезничком хронографу не представљају тако велики проблем како би то проистицало из не много срећног запажања о Гавриловим „домаћим изворима" којима се он морао служити, „кад је писао оне, по рукопису разасуте биљешке о српским владарима, које – наглашава се – некад имају облик незавршених родослова, некад подсјећају на биографије, а некад на љетописе". Очигледно су ту приређивачи имали у виду оних „неколико краћих осврта на историју немањићке Србије (о смрти краља Стефана Дечанског, о Мрњавчевићима, о оцу кнеза Лазара, о биографији деспота Стефана Лазаревића, о Ђурђу Бранковићу)", за које су претходно истакли да, колико им је познато, нису објављени. Интерпретација тих српских тема, дои-

ста, није била објављена према тексту из Гавриловог рукописа, али је у науци добро позната по вишекратним издањима из хронографа руске, западноруске и српске језичке редакције; била је врло често и коментарисана, а у свом виду из руског хронографа била је нарочито много и проучавана.[20]

Штета што су се аутори најновијег приказа Врхобрезничког хронографа повели за идејом да се ту ради у основи о „хронографу грчког типа", тј. „александриди" /!/. Ако су при таквом одређивању „хронографа грчког типа" пошли од констатације да *Хронограф западноруске редакције* започиње *Александридом*, коју су могли наћи код Ђорђа Сп. Радојичића, на чији се рад иначе позивају, онда су пренебрегли добро познату чињеницу да је управо, и по свом саставу и по значењу, та западноруска редакција понајмање «грчког типа», уколико би уопште под „грчким типом хронографа" подразумевали византијске универзалне хронике. Да су обратили пажњу на богату литературу о словенским хронографима, на издања *Руског хронографа из 1512. године*, Хронографа западноруске редакције, па и Житомислићког хронографа, уверили би се да су у тексту њиховог „хронографа"/„александриде" врло препознатљиве битне одлике и хронографа руског, и западноруског, као и српског, и то у једном специфичном и засад до краја неразрешеном сплету. Вероватно би уочили и важно запажање М. Н. Сперанског да и Врхобрезнички хронограф припада традицији српских хронографа, да „восходит к общему типу" (Сперанский, 1896: 6), тј., у коначном исходу, традицији *Руског хронографа из 1512. године*, те да се, према мишљењу истог аутора, и у њему, као и у осталим српским хронографима, може издвојити слој из *Летовника* Георгија Амартола, познате византијске хронике универзалног типа. Самостални допринос Гаврила Тројичанина испоставио би се мањим но што су они склони да истакну, али би остао и даље довољно велики, нарочито на концептуалном плану, да заслужи пуну пажњу и посебно место у српској култури XVII столећа.[21]

Осврт на Врхобрезнички хронограф добар је повод да се истакне, како се за готово читава два столећа, колико се српским хронографима научници баве, накупило доста важних и занимљивих запажања о њиховом карактеру, изворима и самосталном доприносу појединих редактора. Понекад се ради само о сугестијама које наводе на даља истраживања, али има и сасвим поуздано утемељених закључака о изворима којима су се на српском подручју самостално служили редактори појединих видова хронографа, кад су прерађивали оно језгро које потиче од текста какав је у *Руском хронографу из 1512. године*.

У још једном хиландарском рукопису пронађен је непосредни извор из којег је српски редактор употпуњавао хронографски приказ библијске историје. Реч је о одељку о Соломону из првог дела *Порфиријевог зборника*, оног који

[20] В. нап. бр. 13. овог рада !

[21] У свом предговору у издању превода на савремени језик рукописа Гаврила Тројичанина Владета Цвијовић нешто подробније представљање његове садржине заснива на ставовима и оценама који су о Врхобрезничаниновом уделу већ били изнети у предговору приређивача фототипског издања (Гаврило Тројичанин 2000: I-XXII; Гаврило Тројичанин 2004: 5-22)

је накнадно унет испред његовог текста *Хронографа западноруске редакције*. Мада изгледа, али једино на први поглед, да се ради о механичком споју два текста у зборнику-конволуту, анализа структуре и значења тако добијене нове целине показује да је она била сачињена са намером да се историјски преглед, који се налази у *Порфиријевом зборнику,* приближи уобичајеној универзалистичкој концепцији. Мене је такав закључак навео да, видећи у његовој новој хронографској интерпретацији концепт посебног хронографа, предложим назив Светогорски хронограф. Тај се хронограф на основу врло комплексног пручавања – оно је обухватило, поред текстолошког, и упоредно испитивање дуктуса и илуминације, као и филигранолошку анализу хартије – повезује с читавим низом рукописа из светогорских скрипторија (Бошков 1998). У први одељак тог светогорског списа, који се, иначе, заснива на традицији српског хронографа какав је Житомислићки, интерполиран је текст о Соломону. Та популарна старозаветна тема присутна је, дакако, у хронографима, али је овде у посебној интерпретацији. Већ сам имала прилике да истакнем да јој је непосредни извор у хиландарском рукопису № 188, у којем није Шестоднев Јована Златоустог (Богдановић 1978) него Палеја с тумачењем (Бошков 2000: 403-416), у оквиру које се налазе и она за Светогорски хронограф специфична пророчанства Соломонова којих, иначе, нема у другим ни руским, ни српским хронографима (Бошков 1997б: 151-158). Својевремено је М. Н. Сперански тај текст о Соломону навео као пример којим је поткрепио своју тврдњу да је у српском хронографу био коришћен и, како је он говорио, други превод Амартола (Сперанский 1896: 17). За разлику од првог превода, који је у *Временику*, овај други обично се назива *Летовник*. Испоставља се, међутим, да се одељак о Соломону у Порфиријевом хронографу «не покрива» одговарајућим текстом из *Летовника*, мада се, иначе, потврђује мишљење М. Н. Сперанског да су изводи из *Летовника* присутни у српском хронографу. Његов текст је познати слависта уочио у саставу „обичне редакције српског хронографа" (Сперанский 1896: 17; Бошков 1997а: 58), али на непосредни предложак није указао. Без критичког издања *Летовника* то се уопште неће лако учинити, мада ми је успело да, према рукописима чији ми је текст на располагању, прецизно одредим у којим се све случајевима у аутографу „обичне редакције српског хронографа" издвајају интерполације из *Летовника*. Може се прелиминарно, али не без доброг разлога, устврдити да су се *Летовнику*, сваки за себе, обраћали и састављач Житомислићког и састављач Врхобрезничког хронографа.[22]

У *Будимпештанском зборнику*,[23] чији рукопис Агнес Кашиба атрибуира Христофору Рачанину, постоји низ чланака хронографског порекла, део их је из *Хронографа из 1512. године*, а део из *Хронографа западноруске редакције*, што ауторку наводи на помисао да то „није само резултат преписивачког рада

[22] У посебном раду, који припремам за штампу, изложићу подробну аргументацију.

[23] Сечењијева библиотека у Будимпешти: Oct. Illyr. Serb.1.

Христофора Рачанина, већ да је он сам саставио ову своју, нову редакцију Хронографа" (Kacziba 1999: 27-28). Уколико би се прихватила та занимљива претпоставка, онда би теми овог рада припадало и запажање да је у продужетак таквог хронографа Христофор Рачанин унео и поглавља из чувеног зборника полемичких дела, чије је московско издање из 1644. године познато као *Кирилове книга* (Kacziba 1999: 29-30).

Христофор Рачанин у овом прегледу изворника српских хронографа заслужује посебну пажњу. Он, је, наиме, састављач једне толико посебне редакције српског хронографа, да се с правом може рећи да је он и прави аутор познатог Ковиљског хронографа, који се, истина, без имена свога списатеља, налази у његовом аутографу (Бошков 1988а: 383-384, 390-392). Док се по томе што су у Ковиљском хронографу препознати извесни одељци из руског протографа који нису сачувани у другим српским рукописима хронографа, види да он потиче од неког ширег, и већ српског, предлошка, а најважнију његову особину чини, како је то још Љуб. Стојановић нагласио, „уплитање летописне грађе у његове одељке са српском историјом" (Стојановић 1927: IX). Извор јој је био у Рачанском летопису, чији се рукопис са именом Христофора чува у Шафариковој збирци у Прагу под № 13 (Бошков 1988а: 384).

И у неким другим случајевима српски летопис је повезиван с хронографом, али се то махом радило о накнадним спојевима, понекад и другом руком дописаним одељцима. У рукопису *Повести од битија* летопис, који долази у продужетку хронографа, разликује се од њега, у то сам се уверила, својим посебним дуктусом. Летопис у *Зборнику митрополита Михаила* налази се у продужетку хронографа (Сречковић 1892: 1-30), али он потиче, у шта сам се такође уверила, од исте руке као и хронограф; тешко је, међутим, рећи шта је било у предлошку са којег је овај позни зборник у првој трећини XVIII века преписиван.[24] Тексту Врхобрезничког хронографа били су, такође накнадно, прикључени прегледи српске историје у различитим жанровима. У *Зборнику Михаила Милорадовића* – за чији се рукопис не зна где је, постоји једино приказ Павла Ровинског (Ровински 1895: 40-67) – налазио се хронограф. Мада би, по речима овог аутора, могло изгледати да је у саставу тог хронографа и чланак у којем је „веома кратко нацртана цијела српска историја", биће да, судећи по наведеној фолијацији, он, ипак, претходи тексту хронографа (Ровински 1895: 41-42, 63). Према опису и деловима које је П. Ровински објавио, закључило би се, иначе, да је то био хронограф „требињске филијације" са родословом какав је Руварчев.

Судећи према резултатима досадашњег истраживања, међу посебним изворима српских хронографа могу се издвојити ауторска дела која припадају Георгију Амартолу (редакција *Летовника*), Јосифу Флавију, Мартину Бељском.

[24] Такво филигранолошко датирање оног дела зборника који садржи хронограф и летопис дугујем, уз најлепше сећање, Мирослави Гроздановић-Пајић.

Може се говорити и о томе да су установљени и поједини њихови протографи – то је, неоспорно била хиландарска *Књига Јосифа Флавија* са својом *Повешћу о паду Цариграда,*[25] *Порфиријев зборник*, у којем је *Хронограф западноруске редакције* са обимнијим изводима из *Хронике* Мартина Бељског према њена два различита издања (у оквиру *Хронографа западноруске редакције* коришћено је издање из 1551, а допунски чланци Врхобрезничког хронографа потичу из издања у 1564. години). Састављачи српских редакција хронографа служили су се делима из рукописног наслеђа, чак и онда када су нека од њих потицала из штампаних издања. У том погледу, једини изузетак би, можда, био случај са зборником који је познат као *Кириллова книга*; ауторка, која је на тај пример указала, није имала прилику – како је напоменула – да подробније проучи однос између одговарајућег текста из штампане књиге и рукописне традиције коју је он имао на српском подручју (Kacziba 1999: 28).

Текст из наведених извора представља, по правилу, диференцијално обележје појединих српских хронографа, њихових редакција и видова. Међутим, и поред важних запажања о односима између различитих видова српских хронографа, до сада није прецизно установљена историја њихова текста, није у њој сагледано место важних редакција нити је одређен онај рукопис који би био најближи њиховом заједничком протографу, односно, архетипу српског хронографа. Извесне претпоставке на том се плану повремено појаве, понекад изазову расправу, али често остају и без одјека – очигледно, нису увек довољно проверљиве, понекад, истина, нису ни прихватљиве. Оно што је на том плану урађено, представља, верујем, добру основу да се у следећим фазама рада потпуније, праћењем судбине српских рукописа хронографа најпре у текстолошком погледу, сагледа рецепција руског хронографа у свом целовитијем значењу.

У Житомислићком хронографу, у којем је протограф ''обичне српске редакције'', установљен је аутограф његовог састављача. Аутографи посебних редакција налазе се у Врхобрезничком и Ковиљском хронографу, као и Светогорском. Једино је у Врхобрезничком хронографу тајнописом сачувано име његовог списатеља; Хоповац је, међутим, остао анониман, а Христофор Рачанин препознат је уз помоћ компаративног палеографског испитивања. Светогорски хронограф се атрибуира на основну комплексне археографске анализе неком анонимном посленику атоских скрипторија. До нас је дошло и име монаха Исаије, који је са Житомислићког хронографа у манастиру Требињу 1655. исписивао свој: пошто је родослову прикључио извесне маргиналије о Немањином сродству с Александром Великим, Августом и Константином постао је зачетник једне од филијација српског хронографа, тзв. требињске (Бошков 1997в: 186).

Кад је реч о посебним изворима српских хронографа, неизбежно се намеће закључак да су се на српском подручју састављачи и редактори њихова

[25] Постоји мишљење да се ова *Повест или* бар једна њена варијанта може атрибуирати Нестору Искандеру (Бошков 1980: 25-47; Творогов 1989 в: 195-197).

текста накнадно обрађали, по правилу, оним истим делима која су својевремено била коришћена у структурирању основног руског хронографа – Хроници Георгија Амартола, Палеји с тумачењем, *Историји јудејског рата* Јосифа Флавија, *Повести о паду Цариграда* ... Као што је добро познато, у српским рукописима хронографа у врло суженом обиму огледа се текст руског хронографа. То што су српски списатељи повремено проширивали текст свога предлошка, знак је да им заједнички изворник, који би потпуније одражавао полазни текст руског хронографа, више није био на располагању; није, међутим, искључено да је у том за све заједничком протографу, односно архетипу српских хронографа, од самог почетка текст руског хронографа био заступљен у знатно ужем обухвату но што је он био у основном руском рукопису.

Временом су се у српске рукописе с хронографима све више уносили садржаји националне историје. Било да се радило о механичком припајању, било да је остварена права синтеза, каква је у Ковиљском хронографу, то је сведочило о прилагођавању слике о свету потребама сопствене средине, односно о тражењу места новије историје свог народа у византијској и поствизантијској историографској концепцији. Већ се аутограф „обичне српске редакције" завршавао чланком о деспотима Бранковићима који је за тај хронограф био сачињен према *Житију Максима Бранковића* (Руварац 1873: 43) – тако је акцент с пада Цариграда пренет на крај „деспотства српског", односно на изумирање династије српских владара. Ма колико да је одељак о паду Цариграда у Врхобрезничком хронографу био опширан и сложен, и после њега је дошао наведени чланак о сремским деспотима сведочећи тако, и са своје стране, да је и Врхобрезничком хронографу у основи „обична српска редакција". По познијим се кодексима види да су у исте зборнике, који су садржали хронографе, била уношена и различита дела на српске историјске теме. Мада она у жанровском погледу не припадају хронографу, у контексту заједничког зборника и она су доприносила употпуњавању представе о националој историји коју је хронограф пружао. Као што је у Врхобрезничком кодексу после хронографа био дописан родослов, те тзв. старији и млађи летопис, тако се у *Милорадовићевом зборнику* нашао врло посебан текст који је познат и као *Родослов Јакшића*. Тамо је, истина, била и *Прича о бoју косовском*, али дела тог типа, ипак, остају ван оквира моје теме.

Није уопште искључено да је управо помен Срба који су наводно, према *Космографији* Мартина Бељског, некада били становници ''Саске" или пак „Поморске земље" заинтересовао за изводе из те пољске Хронике Врхобрезничанина, односно, и пре њега неког нашег списатеља (Бошков 1996: 156-157). И у том погледу вредело би испитивати занимљиву рецепцију *Хронографа западноруске редакције*, као и уопште рецепцију, макар и посредну, извесних сегмената из *Хронике* Мартина Бељског у којима се издвајају чланци о оним европским земљама и оним појавама које су, иначе, биле изван хоризонта и уобичајеног тематског опсега дела карактеристичних за ареал назван Pax Slavia

orthodoxa. Захваљујући њима, размицали су се и ширили, можда и упркос вољи њихових реципијената, оквири традиционалног поимања хришћанског света, које је било засновано на представама византијског, односно поствизантијског универзализма (Бошков 1996: 162-163). Ипак, идентификовани допунски извори српских хронографа очигледно показују да се ради, пре свега, о оном слоју литературе који је у свету Slavia orthodoxa чувао своју актуелност кроз читаво средњовековно раздобље. То су дела у којима би се, по тези Рикарда Пикија, могла препознати управо она у којима је била заступљена «поетика истине» (Пиккио 2003: 31-32).

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић, Димитрије (1978). *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности. Народна библиотека СР Србије.

Бошков, Мирјана (1980). Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи. I. *Књижевна историја*. 49: 25-69.

Бошков, Мирјана (1981). Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи. III. *Књижевна историја*. 52: 571-601.

Бошков, Мирјана (1988а). Хронографи и писарска традиција Рачана. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 36 / 3: 367-394. Т. 1-19.

Бошков, Мирјана (1988б). О схватању "превођења с руског" у нашем XVI веку. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 36 / 1: 5-69.

Бошков, Мирјана (1995). Јелена Бранковић у књижевној традицији. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 43 / 1: 17- 62.

Бошков, Мирјана (1996). О српској рецепцији "Хронике света" Мартина Бељског. *Сто година полонистике на Универзитету у Београду. Зборник радова са јубиларног научног скупа, јануар 1996*: 147-167.

Бошков, Мирјана (1997а). Руски хронограф и српски Тројадик. *Зборник Матице српске за славистику*. 53: 51- 71.

Бошков, Мирјана (1997б). О рецепцији Царства Соломоновог у Порфиријевом зборнику. *Књижевна историја*. 102: 151-158.

Бошков, Мирјана (1997в). Скица за "географију" српских хронографа - Ораховички хронограф. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 43 / 2-3: 173-190.

Бошков, Мирјана (1998) Хронограф из Свете горе (о раду непознатог Светогорца). *Археографски прилози*. 20: 93-127.

Бошков, Мирјана (1999). Хронограф српски. *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge: 784-787.

Бошков, Мирјана (2000). Палеја с тумачењима у српској књижевној баштини (Прилог проучавању Chil 188. *Међународни скуп Осам векова Хиланда-*

ра – историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Београд: Српска академија наука и уметности: 403-416.

Бошков, Мирјана (2001). Листићи српског хронографа у Григоровичевој збирци. *Словенско средњовековно наслеђе*. Београд: Чигоја штампа: 77 - 90.

Водолазкин, Е. Г. (2000). *Всемирная история в литературе Древней Руси.* München: Verlag Otto Sagner.

Вукомановић, А. (1858). Повѣсть от битиѧ и о царствих васех родовь. *Гласник СУД.* X : 211-277.

Гаврило Тројичанин (2000). *Врхобрезнички љетопис: књига староставна из 1650*. Приредили Владета Цвијовић, Бранислав Ковачевић. Подгорица: Историјски институт Црне Горе.

Гаврило Тројичанин (2004). *Врхобрезнички љетопис*. Превео Владета Цвијовић. Подгорица: Удружење Пивљана у Подгорици.

Истрин, В. (1898). Хронографы в русской литературе. *Византийский временик.* V.

Jireček, Jos. (1879). Chronograf vrchobreznicky se zvláštnim vzhledem k obsaženému v nem vyličeni nejstarších dejin českých. *Sitzungsberichte der Königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften in Prag*: 128-146.

Kacziba, Agnes (1999). *Budimpeštanski rukopis Hristofora Račanina (sadržaj, paleografski opis i pravopis).* Segedin: Institut za slavistiku Univerziteta «Jožef Atila» u Segedinu.

Маринковић, Радмила. 1962. Јужнословенски роман о Троји. *Анали Филолошког факултета*. I: 1961: 9-66.

Маринковић, Радмила. 1986. Јужнословенски роман о Троји. *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*. Београд: Просвета. Српска књижевна задруга: 195-260.

Лихачев, Д. С. (1973). *Развитие русской литературы X-XII веков*. Ленинград.

Naumov, A. E. (1976). *Apokrify w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk.

Наумов, Е. П. (1982). Сербские главы и разделы Русского хронографа (итоги и задачи исследования сербских источников Хронографа редакции 1512 г.). *Русско – балканские культурные связи в эпоху средневековья*. София: 102-122.

Novaković, St. (1878). Članci hronografa trojadika o Srbima i Bugarima. *Starine JAZU*. X: 44-60.

Пиккио, Риккардо (2003). Slavia orthodoxa i Slavia romana. *Slavia orthodoxa. Литература и язык*. Москва: Знак: 2-82.

Попов, А. (1869). *Обзор хронографов*. II. Москва.

Поповић, Павле (1909). *Преглед српске књижевности*. Београд.

Прохоров, Г. М. (1989). Пахомий Серб. *Словарь книжников и книжностей Древней Руси.* Вып. 2 (вторая половина XIV-XVI в.). Часть 2. Л-Я. Ленинград: Наука: 167-177.

Радојичић, Ђорђе Сп. (1958). Српски рукопис хронографа западноруске редакције. *Питања књижевности и језика.* IV-V. А: 187-190.

Радојичић, Ђорђе Сп. (1963). Српски рукопис хронографа западноруске редакције. *Творци и дела старе српске књижевности.* Титограда: Графички завод: 337-342.

Ровински, Павле (1895). Рукописни зборник Михаила Милорадовића нађен у манастиру св. Луке у жупи Никшићкој а састављен и преписан у Москви 1714-15. г. *Летопис Матице српске.* 181. 1: 40-67.

Розанов, С. П. (1911). Русский хронограф. Ч. I. Хронограф редакции 1512 года. ПСРЛ. XXII. Петроград.

Розанов, С. П. (1914) Хронограф западнорусской редакции. ПСРЛ. XXII. Ч. II. Петроград.

Руварац, Иларион (1873). О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу. *Летопис Матице српске.* 115: 38-43.

Сперанский, М. Н. (1956). Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI-XVII веков. ТОДРЛ. XII: 188-225.

Сперанский, М. Н. (1894). Рукописи Павла Иосифа Шафарика (ныне Музея Королевства Чешского) в Праге. Москва: ЧОИДР.

Сперанский, М. Н. (1896). Сербские хронографы и русский первой редакции. Оттиск. *Русский филологический вестник.* Варшава: 1-18.

Срећковић, П. (1892). Зборник митрополита Михаила. *Споменик СКА.* XV: 1-30.

Стојановић, Љуб. (1890). Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др. *Споменик СКА.* III.

Стојановић, Љуб. (1927). Стари српски родослови и летописи. Београд – Срем. Карловци: Српска краљевска академија.

Творогов, О. В. (1972). К изучению древнерусских хронографических сводов. II О происхождении Хронографа западнорусской редакции. ТОДРЛ. XVII: 380-404.

Творогов, О. В. (1985). Хронограф Русский. ТОДРЛ. XXXIX: 177-181.

Творогов, О. В. (1989 а[2]). Хронограф Русский. *Словарь книжников и книжностей Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV-XVI в.). Часть 2. Л-Я.* Ленинград: Наука: 499-505.

Творогов, О. В. (1989 б). Хроника Мартина Бельского. *Словарь книжников и книжностей Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV-XVI в.). Часть 2. Л-Я.* Ленинград: Наука:496-498.

Творогов, О. В. (1989 в). Повести о взятии Константинополя турками в 1453. г. *Словарь книжников и книжностей Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV-XVI в.). Часть 2. Л-Я.* Ленинград: Наука: 195-197.

Трифуновић, Ђорђе (1990). *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Друго допуњено издање. Београд: Нолит.

Троянские сказания (1972). Ленинград: Наука.

Турилов, А. А. (1977). Русский сборник конца XV- нач. XVI вв., содержащий южнославянские сочинения XIV-XV вв. *Конференция по истории средневековой письменности и книги. Тезисы докладов. Ереван*: 95-96.

Турилов, А. А. (1978). Оригинальные южнославянские сочинения в русской книжности XV-XVI вв. *Теория и практика источниковедения и археографии отечественной литературы*. Москва: Академия наук СССР. Институт истории СССР: 39-50.

Турилов, А. А. (1979). Был ли сербом составитель Русского хронографа?. *Вопросы источниковедения и историографии истории досоветского периода*. Москва: Академия наук СССР. Институт истории СССР: 55-62.

Турилов, А. А. (1980). *Болгарские и сербские источники по средневековой истории Балкан в русской книжности конца XIV- первой четверти XVI в.* Автореферат канд. дисс. Москва.

Турилов, А. А. (1984). К вопросу о болгарских источниках Русского хронографа. *Летописи и хроники.* Москва: 20-24.

Шахматов, А (1899а). Пахомий Логофет и хронограф. ЖМНП. январь: 200-207.

Шахматов, А. А. (1899б). К вопросу о происхождении Хронографа. СОРЯС. LXVI. 8: 1-121.

Мирјана Бошков

О ПРОУЧАВАЊУ СРПСКИХ ХРОНОГРАФА

РЕЗИМЕ

Рад представља преглед до сада утврђених посебних извора српских хронографа. Поред *Руског хронографа из 1512. године* и *Хронографа западноруске редакције*, који су основни извори хронографа „обичне српске редакције", с једне, и Врхобрезничког хронографа, с друге стране, сада је познато да су српски списатељи у одређеним хронографима, поред *Летовника* Георгија Амартола, користили различиту грађу. То су, понекад, просто изводи из других редакција истих дела, која су се налазила и у оквирима руских хронографа,

али, ваљда, због нецеловитог обима заједничког протографа, они до српских редактора нису дошли у тексту који се потуно своди на њихову руску редакцију: требало је поново надокнађивати пропуштено.

Непосредни протографи, којима су се обраћали српски списатељи, откривени су у атонским рукописима. Од рукописа Хил 280, који садржи у српској редакцији *Историју јудејског рата* Јосифа Флавија и *Хронографску повест о паду Цариграда под Турке 1453. године*, потиче Врхобрезнички хронограф. Његови извори установљени су у рукописном *Порфиријевом зборнику* (сада је то РГБ: Q. IV. 341), посебно – у његовом препису *Хронографа западноруске редакције* и у допунским чланцима који потичу из *Космологије* Мартина Бељског у издању из 1564. године. Допуна о царству Соломона и његовим прорицањима, која је уочена у хронографу, за који се предлаже назив Светогорски, заснива се на српском рукопису Палеје с тумачењем (Хил 188). Наравно, били су коришћени и извесни извори из српске историје, управо, у Житомислићком хронографу – *Житије архиепископа Максима Бранковића*, у Ковиљском хронографу – Рачански летопис ... Испоставило се на крају да се у одређеним српским редакцијама хронографа огледа прилично самосталан рад српских списатеља.

Мирьяна Бошков

ОБ ИЗУЧЕНИИ ИСТОЧНИКОВ СЕРБСКИХ ХРОНОГРАФОВ

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая работа представляет собой обозрение до сих пор установленных особых источников сербских хронографов. Помимо *Русского хронографа 1512 года* и *Хронографа западнорусской редакции*, которые являются основными источниками хронографов „обычной сербской редакции", с одной, и, Верхобрезницкого хронографа, с другой стороны, в настоящее время известно, что в отдельных сербских хронографах использован сербскими книжниками, наряду с *Летовником* Георгия Амартола, различный материал. Иногда, это просто извлечения из иных редакций тех же самых произведений, которые находились и в рамках русских хронографов, но, должно быть, из-за нецелостного объема общего протографа, они до сербских редакторов не дошли в тексте, который полностью восходит к их русском изводе: приходилось заново восполнять пробелы.

Непосредственные протографы, к которым обращались сербские книжники, выявлены в афонских рукописях. К рукописи Хил 280, содержащей в сербском изводе *Историю иудейской войны* Иосифа Флавия и *Хронографичес-*

кую повесть о взятии Царьграда Турками в 1453 году, восходит Верхобрезницкий хронограф. Его источники установлены и в рукописном *Порфирьевском сборнике* (в настоящее время это РГБ: Q. IV. 341), в частности – в его списке *Хронографа западнорусской редакции* и в дополнительных статьях, восходящих к *Космологии* Мартина Бельского в издании 1564 года. Дополнение о царстве Соломона и его прорицаниях, выявленное в хронографе, который предлагается назвать Святогорским, основывается на списке Толковой палеи сербского извода (Хил 188). Конечно, были использованы и отдельные источники по сербской истории, а именно, в Житомисличском хронографе – *Житие архиепископа Максима Бранковича*, в Ковильском хронографе – Рачанская летопись ... В итоге выяснилось, что в отдельных сербских редакциях проявляется довольно самостоятельная работа сербских книжников.

Ключевые слова: сербско-русские литературные связи, русский и сербский хронографы, протографы сербских хронографов, Верхобрезницкий хронограф, Порфирьевский сборник.

UDK 930.85(=16)"13"
811.133.1:82-992"18"

LES SLAVES DU SUD DANS LES TEXTES DES VOYAGEURS FRANCAIS DU XIXe SIECLE
Une civilisation préurbaine

Pavle Sekeruš

SAŽETAK

Francuski putnici koji prolaze kroz zemlje nastanjene Južnim Slovenima imaju utisak putovanja kroz vreme. Preovlađujući model naselja koji otkrivaju, retke, slabo nastanjene gradove i sela koja čine kuće grupisane bez plana, bez ulica i drugih znakova urbanizacije, podseća ih na daleku prošlost Francuske koju odbacuju kao zaostalu ili idealizuju kao izgubljeni raj. Kada pokušavaju da otklone evropske uticaje, da bi došli do suštine i specifičnosti „južnoslovenske civilizacije", imaju sklonost da je traže u njima najmanje poznatim i najživopisnijim običajima. Smatraju ih autentičnim i misle da su pronašli univerzalnu karakteristiku primenljivu na sve južnoslovenske zemlje, a ne shvataju da je složenost te kulture, sa mnoštvom raznovrsnih uticaja, njeno osnovno obeležje.

Ključne reči: civilizacija, kultura, Južni Sloveni, grad, selo, Orijent.

Le terme « civilisation » couvre un champ sémantique très large qui engendre incompréhension et malentendus. La longue histoire de ce mot explique ses significations multiples mais on peut dire qu'il reste toujours associé à la politesse et à la civilité. La notion de culture, née de la philosophie rationaliste allemande, lui est très proche, même si aujourd'hui nous avons tendance à identifier la culture au progrès spirituel, et la civilisation, plus largement, au développement technique et spirituel. Au XIXe siècle, la civilisation est considérée comme l'état dans lequel on entre quittant la barbarie et une des conditions pour ce passage est le progrès matériel, l'accumulation des richesses. Ce sera donc le niveau, le degré du développement de la culture matérielle et spirituelle dans les pays sudslaves, vu et commenté par les écrivains de langue française.

A travers le XIXe siècle se développent les théories de l'évolutionnisme et particulièrement sa version le progressisme, qui considère l'histoire comme un mouvement continuel vers un but désiré. On atteint les niveaux élevés à travers le temps, allant successivement des plus bas aux plus hauts. L'Histoire devient un processus du perfectionnement continu. Deux catégories centrales dans la version progressiste de l'évolutionnisme sont la civilisation et la culture.

Les regards français tournés vers les Balkans sont fortement marqués par l'évolutionnisme et par le mouvement romantique. Le résultat du deuxième est la fascination par la langue, la littérature et le folklore pendant que le premier plaçait les Slaves du Sud à l'aube de l'humanité. Bien que les études de langue et de folklore du début du XIXe siècle n'ont pas changé leur statut dans la hiérarchie des nations, elles les ont au moins placés sur la carte du monde.

Avec les vêtements des habitants, l'architecture des villes et des villages, des habitations, des palais princiers et des lieux de culte est parmi les premiers éléments d'une culture avec lesquels on entre en contact dans un pays. Comme dans d'autres domaines, cette partie de la civilisation sudslave est marquée par deux influences majeures : celle de l'Empire ottoman et celle de l'Empire d'Autriche. La première se ressent en Serbie, en Bosnie et Herzégovine et au Monténégro où elle fait l'élément essentiel de la culture, mais on la trouve aussi en Croatie, en Dalmatie et en Vojvodine, à l'époque Hongrie du Sud, où l'on voit ses traces. Comme la Slovénie, la Croatie et la Vojvodine font partie de l'empire d'Autriche, la culture de l'Europe centrale y est dominante. En Dalmatie on trouve aussi les vestiges de la présence vénitienne. Pendant le règne de Louis-Philippe, le centre d'intérêt est la Turquie d'Europe, et vers la fin de cette période, l'activité du mouvement illyrien, la révolution de 1848 à Vienne et ses répercussions en Croatie et en Vojvodine, avant tout dans les villes de Zagreb et de Novi Sad.

Dans les deux cas, et surtout dans la partie turque, les voyageurs vivent une sorte de voyage dans le temps. C'est une civilisation préurbaine. Les villes sont rares et petites, la population en grande partie vit dans des villages qui ne portent pas de signes de planification. Il s'agit de groupes de maisons, organisés plus ou moins au hasard, sans rues et sans autres signes de la vie urbaine (Robert 1844: 79)[1]. Cyprien Robert[2] le constatera ainsi : « Dans l'Orient européen, où il n y a que des familles et des tribus, les cités sont nulles en tant que cités. Ceux d'entre les habitants qui ont brisé le lien de communauté de la famille, afin de vivre isolés avec leurs femmes et leurs enfants, payant, travaillant, dépensant pour eux seuls [...] sont méprisés par le

[1] « En Serbie, les huttes sont éparses, cachées dans l'épaisseur des bois et dans les gorges des montagnes, et les Turcs, même au temps de leur puissance, ne se hasardèrent jamais près de ces villages que par troupes considérables ».

[2] Cyprien Robert (1807-?) publiciste et voyageur français. Le fruit de ses voyages à travers les Balkans est le livre *Les Slaves de Turquie* de 1944. Rédacteur et collaborateur de la « Revues des Deux Mondes ». En 1845, avec le soutien du prince Czartorisky, nommé à la Chaire de langue et de littérature slave au Collège de France, en remplacement de Mickiewicz.

paysan comme des transfuges passés aux moeurs étrangères (Robert 1844: 81). » Cela ne veut pas dire que Robert dédaignait cette vie familiale et tribale. Au contraire. Il rivalise avec Lamartine dans l'idéalisation de la vie champêtre. L'attitude d'Ami Boué[3] et de Blanqui[4] est différente.

Ami Boué donne une description détaillée des maisons paysannes de différents peuples de la Turquie d'Europe. Celles des Valaques sont, selon lui, les plus misérables : ce ne sont que des espèces de « huttes en clayonnage de branches d'arbres tressées, à moitié sous terre, comme les souterrains des taupes. »

« Les maisons ou chaumières des pauvres paysans serbes et bulgares sont au moins des habitations, quoiqu'elles ne soient qu'un rez-de-chaussée d'un ou de deux pièces sans plancher, que les murailles ne soient que des treillages de branches d'arbres sur lesquels on jette de l'argile limoneuse quelquefois mêlée d'un peu de paille. [...] La toiture est communément en paille ou chaume, et ce n'est que dans les bourgs et dans les maisons des capitaines et des spahis, dans la campagne, qu'on aperçoit des tuiles concaves. »

Les cheminées sont des raretés dans ces maisons; aussi les murs et les solives de la toiture sont communément tout noirs ou même couverts de suie.

On croirait entrer dans l'enfer, quand il n'y a point de meubles dans une semblable maison. Un sol inégal de terre battue forme le plancher des chambres, et chacun y jette de l'eau en se lavant, ce qui contribue à rendre mainte maison humide, surtout dans les montagnes (Boué 1840: 261).

Ces maisons « de pauvres » sont privées de toutes marques de style et d'époque. Ce ne sont que des endroits pour cacher leurs habitants des intempéries et des animaux. Leur simplicité rustique est, dans la description d'Ami Boué, privée de l'idéalisation rousseauiste; il n'y a pas là de charme arcadien, de vie sereine au contact de la nature. C'est la misère et le dégoût.

---

[3] Ami Boué (1794-1881), le premier président de la Société française de géologie, membre de l'Académie autrichienne et de l'Académie yougoslave,. Il vécut à Paris et à Vienne, se consacrant essentiellement aux recherches géologiques et pétrographiques en Turquie d'Europe, dans les régions de Serbie, de Croatie et de Bosnie et Herzégovine. Le résultat de son travail paraît dans le livre volumineux, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique...*, publié en 1840.

[4] Jérome-Adolphe Blanqui (1798-1854), célèbre économiste français. Il enseigne l'histoire et l'économie industrielle à l'Ecole spéciale du commerce. En 1838, il est nommé membre de l'Institut. Blanqui fait de nombreux voyages en Europe, presque toujours avec des missions du gouvernement. Parmi ses ouvrages nous pouvons citer *Voyage en Angleterre* (1824), *Voyage à Madrid* (1829), *Rapport sur la situation économique de l'Afrique française* (1840), *Considération sur l'état social des populations de la Turquie d'Europe* (1841) etc. L'ouvrage qui nous intéresse particulièrement dans le cadre de notre recherche est *Le voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*. La raison de ce voyage est la révolte qui se manifeste en Bulgarie contre le pouvoir turc.

Hippolyte Desprez[5] partage ce même sentiment :

« ... les Serbes, quoique libres dans leurs travaux, ne visent point à la richesse. Entrez dans leurs modestes cabanes, elles se présentent d'abord sous un aspect sombre et triste, et avec une apparence de nudité qui ne séduit point. Souvent une large pierre est placée au milieu d'une vaste pièce; c'est l'âtre sur lequel brûlent des sapins ou des chênes entiers dans les pays forestiers, et du fumier fortement garni de paille dans les endroits aujourd'hui déboisés par la faute de la nature ou par celle des hommes. Des bancs grossièrement travaillés règnent autour de ce foyer tout primitif, et plus loin, en face de la porte, se trouve le lit de camp sur lequel chacun se couche, près d'une table d'un pied de hauteur, pour prendre les repas, et où toute la famille s'endort le soir en commun (Desprez 1848: 761). »

Les habitations des sénateurs, des juges et autres personnes aisées en Servie sont mieux bâties, avec des tuiles et blanchies en dehors. « Les maisons de ces personnages ont un étage avec un escalier en bois, souvent en dehors de la maison ou sous le *Tscardak* ou la galerie ouverte. On dîne quelquefois dans le bas, et on habite surtout au premier étage, où il y a un petit nombre de pièces carrées, séparées par un couloir commun. Les colonels comme les gens riches des villes, ont de jolies salles à divan avec des coussins, et le tout orné de beaux tapis; de plus, ces salles sont boisées et découpées dans le style moresque (Boué 1840: 264).

L'aisance plaît mieux à Boué qui accumule de nombreux détails, charmé par l'exotisme « mauresque » de ces constructions. En Serbie le poids culturel turc est dominant. « Hors de Belgrade, toutes les villes de la Servie n'ont que des maisons à la turque, c'est à dire où on ne fait presque rien pour donner à leur extérieur une symétrie et un coup d'oeil agréable, tandis qu'on sacrifie tout à la commodité de l'intérieur, pour y avoir une galerie ou *divan hané...*» (Boué 1840: 265) Le monde oriental ne vit pas dans les rues et sur la place publique comme en Méditerranée. C'est surtout vrai pour la femme, jalousement gardée des yeux curieux. Pour pouvoir communiquer, sans être obligées de sortir dans la rue, elles ont des portes qui relient les cours intérieurs, les *komtschi - kapidgi* ou les portes de voisins.

Chaque famille slave ou grecque tâche d'avoir quelque image de saint, leur *Ikona* (g. *Eikon*), et les gens aisés ont même dans une de leurs chambres un très grand tableau représentant d'une manière grotesque des passages de l'histoire sainte; au-devant est suspendue une lampe (s. *Phenier* ou *Kandilo*, g. *Kandèla*) rarement en argent (Boué 1840: 269).

Vers le nord, les influences se croisent déjà avec celles de l'Europe centrale: « Les maisons bâties à la hongroise sont à murs épais et voûtés au rez-de-chaussée, comme à Belgrade, à Schabatz et peut-être ailleurs; elles n'ont qu'un étage, et ont

[5] Hippolyte Desprez (Breteuil 1819-Paris 1898). Diplomate français, se spécialise dans les questions de l'Europe orientale. Rédacteur de la *Revue des Deux Mondes* il publie la plupart de ses écrits dans cette revue et plus tard, en 1850, en deux volumes intitulés *Les Peuples de l'Autriche et de la Turquie. Histoire contemporaine des Illyriens, des Magyars, des Roumains et des Polonais.*

plus ou moins conservé quelque trace de la disposition des habitations orientales (Boué 1840: 265). »

Avec peu de différence, on trouve le même genre de constructions en Croatie, et en Bosnie. Les bourgs et les villes de ces pays serbes sont exactement comme en Servie (Boué 1840: 271). Il apprécie encore plus les constructions de la Basse Herzégovine et des plateaux du Monténégro car elles sont en pierre, « car les matériaux sont bien taillés et symétriquement placés ». De plus les maisons du Monténégro ne sont pas disséminées comme en Servie et dans les montagnes de la Moésie et de la Macédoine, mais elles sont les unes près des autres. « Dans des endroits escarpés les habitations de quelques familles sont tellement appuyées les unes contre les autres, qu'elles ont l'air de former un monceau (Boué 1840: 273). » Les habitations qui rappellent le plus le Moyen Age sont celles en forme de tours carrées ou rondes qui ont quelquefois plusieurs étages. Ces tours se rencontrent surtout dans la Bosnie occidentale, l'Herzégovine, et en particulier dans la partie méridionale, comme autour de Trébinie, ainsi que dans le Monténégro, l'Albanie méridionale et la Grèce.

Les *konaks*, les palais, ou plutôt les maisons des dignitaires orientaux, attirent particulièrement les voyageurs. Ami Boué donne une description détaillée de celles du prince serbe Miloš situées dans différents endroits du pays à Kragujevac, à Požarevac, Belgrade, Topčider Smederevo et Brusnica.

« Les konaks du prince n'ont qu'un étage, deux sorties, une principale, et une de derrière par un escalier de bois quelquefois surajouté au bâtiment, comme à Pojarevatz, de plus, le haut de l'escalier principal se ferme sur la galerie ou le vestibule ouvert par une trappe, usage serbe qui se revoit aussi dans des maisons particulières. L'enclos de ces konaks est entouré d'une haute palissade en bois. [...] A Topschider, le konak princier est déjà davantage une maison européenne, car la galerie ouverte est remplacée par un vaste vestibule carrelé et situé au centre de l'édifice. C'est là qu'on prend les repas en été, et sur ce vestibule s'ouvrent plusieurs chambres; la cuisine est dans une maisonnette particulière, comme cela a lieu aussi chez les Turcs (Boué 1840: 301). »

Le croisement entre l'Orient turc et l'Europe, très souvent douloureux et difficile, rarement harmonieux, est omniprésent.

Quand ils parlent des villes, les voyageurs de l'époque de Louis-Philippe sont assez limités dans le choix. C'est Zagreb, centre du mouvement illyrien, Belgrade la plus grande ville serbe en Turquie, et Novi Sad, centre culturel des Serbes de la Hongrie et champ de batailles entre les armées hongroises et celles de Jelačić en 1848. Adolphe Blanqui, Ami Boué et Cyprien Robert mentionnent d'autres villes, mais ce sont ces trois-là qui, par leur importance politique et culturelle, occupent la première place. Comme nous pouvons le voir, la civilisation citadine est réservée à la partie européenne, c'est-à-dire autrichienne et hongroise, des territoires sudslaves. Belgrade, la seule ville de Turquie qui retient l'attention est située à la frontière même

des deux Empires. Victor Hugo a profité de sa situation au bord du Danube et en face de la ville de Zemlin, en Hongrie du Sud, pour écrire le poème *Le Danube en colère* inséré dans le recueil *Orientales* de 1829 (Hugo, V. 1829)[6]. Deux villes en guerre sont chez lui symboles du combat que se livrent deux civilisations, l'une chrétienne et l'autre musulmane. Le minaret de Belgrade s'oppose au clocher gothique de Zemlin dans un procédé tout en antithèses, typique pour la poétique hugolienne. Lamartine

[6] LE DANUBE EN COLÈRE

Admonet, et magna testatur voce per umbras, VIRGILE.

Belgrade et Semlin sont en guerre.
Dans son lit, paisible naguère,
Le vieillard Danube leur père
S'éveille au bruit de leur canon.
Il doute s'il rêve, il tressaille,
Puis entend gronder la bataille,
Et frappe dans ses mains d'écaille,
Et les appelle par leur nom.

« Allons ! la turque et la chrétienne !
Semlin ! Belgrade ! qu'avez-vous ?
On ne peut, le ciel me soutienne !
Dormir un siècle, sans que vienne
Vous éveiller d'un bruit jaloux
Belgrade ou Semlin en courroux !

« Hiver, été, printemps, automne,
Toujours votre canon qui tonne !
Bercé du courant monotone,
Je sommeillais dans mes roseaux ;
Et, comme des louves marines
Jettent l'onde de leurs narines,
Voilà vos longues couleuvrines
Qui soufflent du feu sur mes eaux !

« Ce sont des sorcières oisives
Qui vous mirent, pour rire un jour,
Face à face sur mes deux rives,
Comme au même plat deux convives,
Comme au front de la même tour
Une aire d'aigle, un nid d'autour.

« Quoi ! ne pouvez-vous vivre ensemble,
Mes filles ? faut-il que je tremble
Du destin qui vous rassemble
Que pour vous haïr de plus près,
Quand vous pourriez, soeurs pacifiques,
Mirer dans mes eaux magnifiques,
Semlin, tes noirs clochers gothiques,
Belgrade, tes blancs minarets !
***

aussi, ne pouvait pas ne pas remarquer dans ses *Notes sur la Servie* ce face-à-face entre deux civilisations séparées par le Danube:

« Belgrade, tant de fois renversée par les bombes, est assise sur une rive élevée du Danube. Les toits de ses mosquées sont percés; les murailles sont déchirées; les faubourgs, abandonnés, sont jonchés de masures et de monceaux de ruines; la ville, semblable à toutes les villes turques, descend en rues étroites et tortueuses vers le fleuve. Semlin, première ville de Hongrie, brille de l'autre côté du Danube avec toute la magnificence d'une ville d'Europe : les clochers s'élèvent en face des minarets (Lamartine 1859: 259). »

Belgrade ne séduit pas les voyageurs par ses beautés. Rares sont ceux qui lui trouvent quelque charme. Le discours de Blanqui sur Belgrade, comme sur tous les autres sujets d'ailleurs, frappe par son eurocentrisme exclusif :

« Aussitôt que mes préparatifs furent terminés, je commençais à parcourir la ville de Belgrade et à prendre une idée exacte de sa topographie. Je ne fus point frappé comme je m'y attendais, de son air de désolation et de sa solitude. J'avais fait connaissance en Afrique avec la barbarie musulmane et je l'ai reconnue à ses oeuvres dans Belgrade. Je retrouvais dans le faubourg de cette ville habité par les Turcs la même hideuse physionomie que j'avais déjà observée à Koleah, à Blidah et à Constantine. Les costumes de l'Orient ne m'apparaissaient plus que comme la livrée de la misère et du fanatisme. La chaleur était accablante. Nous rencontrions à peine dans les rues quelques rares passants, et quelles rues ! Ici, des maisons en ruine; plus loin, de vastes espaces découverts; des boutiques sales et obscures; des croisées sans vitres; des habitants déguenillés : et pourtant, sous ces tristes dehors, il était facile de voir que nous n'étions pas encore tout à fait en Turquie. Plusieurs nouvelles maisons de construction moderne s'élèvent dans la partie de la ville habitée par les chrétiens; ces maisons diffèrent peu de celles de l'Allemagne. Beaucoup de Serbes ont adopté le costume européen. La garde du prince et toutes ses troupes portent un uniforme russe. Les femmes ne sont pas voilées. Quelques voitures construites à Vienne, circulent dans les rues. Quelques casernes, un hôpital, une prison, bâtie sur le modèle des nôtres, annoncent la présence d'une civilisation naissante (Blanqui 1843: 66). »

La vision de Cyprien Robert, fortement conditionnée par le contexte politique dans lequel elle se situe, est moins détaillée, toute tournée vers un futur prometteur :

« Belgrade, la ville blanche et libre, la reine slave du bas Danube, est donc devenue le point lumineux vers lequel se tournent les raïas. Si Belgrade se faisait russe, toute la Turquie slave suivrait son exemple. Si Belgrade au contraire, osait se déclarer le centre d'une vaste association de peuples, sous le patronage de Vienne et de Constantinople, alors c'en serait fait pour jamais du despotisme autocratique (Robert 1849: 26-27). »

Le discours de Robert n'est pas descriptif. La laideur que Blanqui constate disparaît ici du fait qu'il s'agit d'une ville finalement libre dont la luminosité est le fait de son esprit et de son courage.

Les villes sudslaves de l'Autriche et de la Hongrie ne pouvaient pas impressionner les voyageurs français par leurs richesses et splendeurs mais elles sont vues considérablement différentes de celles de la Turquie. Il n'y a pas là de minarets, ni de « barbarie musulmane » ni de « costumes de l'Orient ». Comme cela est souvent le cas, les questions politiques sont à l'origine de l'attention qui leur est dédiée. Zagreb, la capitale de la Croatie hongroise, fascinait comme ville d'où est né le mouvement illyrien. Hippolyte Desprez la décrit dans la *Revue des Deux Mondes* « beaucoup mieux située qu'aucune ville serbe ou bulgare pour agiter les questions ardues de l'Illyrisme », voulant souligner l'importance de sa vie et de ses institutions intellectuelles. Quant à son aspect physique, Desprez dit: « Plusieurs fois assaillie par les Turcs, elle n'a conservé des anciens temps que des ruines qui n'ont rien de pittoresque. Ses églises sont d'une architecture moderne et pesante. Toutefois Agram ne présente ni le sombre aspect des vieilles villes, ni la régularité des villes nouvelles de l'Allemagne; ses rues, bordées de maisons basses, sont larges et tortueuses; ses places immenses peuvent contenir, au besoin, des masses assemblées. A la prendre dans son ensemble, la situation d'Agram est gracieuse et riante (Desprez 1847: 87-88). »

C'est la ville dans laquelle on trouve des endroits comme le Café national « où se donnent rendez-vous, chaque matin et chaque soir, les vrais patriotes illyriens et bon nombre des députés de la congrégation ou des membres du comitat qui tiennent pour l'illyrisme ». La vie publique comme en Europe, ou presque.

Novi Sad est une ville de la Hongrie du Sud, le centre de la vie économique et culturelle serbe qui fournit ses lettrés et avocats à la jeune principauté serbe de l'autre côté de la frontière. Cyprien Robert parla plusieurs fois dans ses écrits de cette ville « les Serbes hongrois appelaient leur Paris, la florissante place de Novisad [sic!]... »

Il mentionne une institution culturelle unique, une des premières de ce genre dans le monde slave, la réalisation des idées de Kollar et de Šafarik :

"Une académie illyrienne fondée à Novisad [sic!], sous la direction du célèbre Chafarjik, commença à répandre parmi la jeunesse l'amour du dialecte illyrien et des idiomes qui lui sont affiliés. Enfin une réunion de riches propriétaires, formée dans la Slavonie hongroise sous le nom de Serbska Matitsa (la Ruche serbe), fournit les fonds nécessaires pour la publication d'une revue serbe, destinée à propager les principes panslavistes, qui avaient déjà présidé à la création de l'académie illyrienne de Novisad (Robert 1846: 21)."

Les voyageurs français étaient conscients de l'unité du monde sudslave mais aussi de sa diversité. A partir des années trente, la vision des « Illyriens » unifiés est de plus en plus présente dans les textes, comme l'expression du désir de les voir

comme tels. En France cette unification est perçue comme un obstacle à l'influence russe. Par ailleurs, il y a également plusieurs actions politiques et culturelles des Slaves du Sud eux-mêmes pour réaliser cette unification.

La société des pays sudslaves connaît ainsi deux grandes entités culturelles séparées par les frontières des deux Empires. Le poids de la culture de l'envahisseur a modifié différemment la base de la civilisation qui leur est commune. Cela crée une mosaïque, résultat de différentes influences, autrichienne, hongroise, italienne, et turque.

Les sociétés serbes et monténégrines sont considérées comme celles qui gardent le mieux « les moeurs antiques » et leur étude devait fournir les réponses applicables à la majorité des Slaves du Sud. Leur culture, la plus éloignée de la culture d'Europe, leur refus d'accepter les moeurs européennes, persuadent les voyageurs français que, dans ces contrées, se cache un sudslave authentique.

La civilisation des Slaves du Sud reste pour les observateurs français un champ multicolore difficilement réductible à une nuance générale. Quand ils tentent d'effacer les influences européennes pour atteindre l'essence sudslave, ils penchent pour ces moeurs et habitudes qui leur semblent les moins connus, les plus pittoresques et les plus exotiques. Ils les proclament authentiques et vrais, espérant avoir trouvé quelque chose de général et applicable pour tous, évinçant l'idée que la complexité de cette civilisation avec toutes ces influences mêlées était son essence même.

BIBLIOGRAPHIE

Ancel, Jacques (1926). *Manuel historique de la question d'Orient.* Paris: Delagrave.

Blanqui, Adolphe-Jérome (1843). *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841.* Paris: W.Coquebert.

Boué, Ami (1840). *La Turquie d'Europe.* Paris: Arthus Bertrand.

Desprez, Hippolyte (1847). La Croatie et le mouvement illyrien. *R.d. D. M.* le 15 mars: 7-88.

Desprez, Hippolyte. (1848). Les questions sociales dans la Turquie d'Europe. *Revue des Deux Mondes.* 1er juin: 761-762.

Dubu, Georges et Mandru, Robert (1984). *Histoire de la civilisation française*, Paris: Armand Colin.

Hugo, Victor (1829). *Les Orientales.* Paris: H. Bossange.

Lamartine, Alphonse de (1859). *Le voyage en Orient.* Paris: Pagnerre, Hachette, Furne.

Moura, Jean-Marc (1992). *L'image du tiers monde dans le roman français contemporain.* Paris: PUF.

Moura, Jean-Marc (1992). *Lire l'exotisme.* Paris: Dunod.

Robert, Cyprien (1844). *Les Slaves de Turquie. Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*. Paris: Passard et Labitte.

Robert, C. (1846). Les deux Panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves vis-a-vis de la Russie. *Revue des Deux Mondes.* 1er novembre: 21.

Robert, C. (1849). De la cour et des Peuples en Autriche et du rôle naturel des Polonais dans la lutte slavo-maghyare. *La Pologne.* 1er mars: 26-27.

Pavle Sekeruš

LES SLAVES DU SUD DANS LES TEXTES DES VOYAGEURS FRANCAIS DU XIXe SIECLE
Une civilisation préurbaine

RÉSUMÉ

Le terme « civilisation » couvre un champ sémantique très large qui engendre incompréhension et malentendus. La longue histoire de ce mot explique ses significations multiples mais on peut dire qu'il reste toujours associé à la politesse et à la civilité. La notion de culture, née de la philosophie rationaliste allemande, lui est très proche, même si aujourd'hui nous avons tendance à identifier la culture au progrès spirituel, et la civilisation, plus largement, au développement technique et spirituel. Au XIXe siècle, la civilisation est considérée comme l'état dans lequel on entre quittant la barbarie et une des conditions pour ce passage est le progrès matériel, l'accumulation des richesses. Ce sera donc le niveau, le degré du développement de la culture matérielle et spirituelle dans les pays sudslaves, vu et commenté par les écrivains de langue française.

Les voyageurs français qui traversent les pays sudslaves vivent une sorte de voyage dans le temps. C'est une civilisation préurbaine. Les villes sont rares et petites, la population en grande partie vit dans des villages qui ne portent pas de signes de planification. Il s'agit de groupes de maisons, organisés plus ou moins au hasard, sans rues et sans autres signes de la vie urbaine. Certains voyageurs ne trouvaient pas de charmes à cette vie familiale et tribale tandis que les autres l'idéalisent.

La civilisation des Slaves du Sud reste pour les observateurs français un champ multicolore difficilement réductible à une nuance générale. Quand ils tentent d'effacer les influences européennes pour atteindre l'essence sudslave, ils penchent pour ces moeurs et habitudes qui leur semblent les moins connus, les plus pittoresques et les plus exotiques. Ils les proclament authentiques et vrais, espérant avoir trouvé quelque chose de général et applicable pour tous, évinçant l'idée que la complexité de cette civilisation avec toutes ces influences mêlées était son essence même.

UDK 821.163.41.09-1 Kostić L.

БЕЛЕШКА МИЛЕТЕ ЈАКШИЋА О ЛАЗИ КОСТИЋУ

Зорица Хаџић

САЖЕТАК

У раду се представља до данас необјављена белешка Милете Јакшића о Лази Костићу.

Кључне речи: Милета Јакшић, Лаза Костић, бележнице

Бележнице Милете Јакшића које се чувају у Рукописном одељењу Матице српске,[1] представљају, између осталог и путоказ књижевним историчарима приликом проучавања књижевног дела и лика Милете Јакшића. Нажалост, чини се да се књижевна историја до данашњег дана није довољно бавила овим бележницама иако се у њима може пратити генеза Милетиног књижевног рада, али и пронаћи концепти недовршених песама, скице за приповетке и фрагменти за недовршен *Роман усамљена човека*. Такође, из бележница се јасно може видети која је дела читао Милета Јакшић и у ком правцу су се кретала његова интересовања. Са друге стране, у бележнице је Милета уткао и сопствене дневнике као и записе о неким својим савременицима.

Тако је на неколико места Милета Јакшић узгредно споменуо и Лазу Костића. Стога ћемо, прелиставајући Милетине бележнице, на једном месту наићи и на Милетин комплимент Костићевом преводилачком раду: *Ако је Шекспир написао свога Хамлета и Ромеа и Јулију онако лепо као што их је Лаза Костић превео, онда их је Шекспир лепо написао.*[2] Даље, проналазимо и податак да је Милета Јакшић у својој неостварeној намери (узгред, Милетине бележнице су и тужна сведочанства његових неостварених намера) да састави

[1] Милетине бележнице и дневници се чувају под следећим сигнатурама: М. 10535, М. 10536, М. 10537, М. 10538, М. 10539, М. 10540 и М. 10541.

[2] Бележница (М. 10536)

антологију песама за децу, имао у виду и неке песме Лазе Костића.[3] Једино је у бележници из 1918. године Милета Јакшић оставио нешто дужи запис о овом песнику, међутим, и у њему су тек контуре за Костићев портрет.[4] Ова белешка о Лази Костићу писана је, очигледно, у журби, графитном оловком и по свој прилици је остала недовршена.

Можемо претпоставити да су се Лаза Костић и Милета Јакшић упознали и често сусретали у периоду док је Милета Јакшић био професор Монашке школе у манастиру Хопово (1896-1899). О њиховом познанству остало је, нажалост, мало писаних трагова – колико је познато сачувана су свега три писма. У Рукописном одељењу Матице српске чувају се два писма која је Лаза Костић упутио Милети Јакшићу и писмо Милете Јакшића упућено Лази Костићу.[5] Из ових писама тешко да би се могло нешто подробније сазнати о њиховом односу. Свакако да се он градио и заснивао на поштовању и дивљењу које је млади песник осећао према великом Лази, разбарушеном, необичном, луцидном књижевнику који је одскакао од времена у којем је живео. Са друге стране, и старији песник је пружао подршку млађем, по темпераменту сасвим другачијем од њега. Милети Јакшићу је, након негативне критике Љубомира Недића свакако оваква врста подршке била потребна. (Сетимо се да је и Лазу Костића својевремено „окрзнуло" перо Љубомира Недића.) Стога је Лаза Костић пружао подршку Милети, у периоду када је Милета након Недићеве критике готово престао да пише поезију. Лаза ће Милети честитати на песми коју је објавио у *Бранковом колу*. Тек захваљујући Милетиној белешци можемо прецизно утврдити да је реч о песми „Христос на путу" у чијем поднаслову стоји „Легенда" а која је се појавила 1906. године.[6]

---

[3] Наиме, како стоји у једној од Милетиних бележница, аутор је намеравао да приреди антологију песама за децу: *Саставити антологију (за децу) лепих места, добрих описа природе, душевних расположења (штимунга) из појединих песама наших песника; донети лепе слике. симболе апстрактних појмова и море идеја* (...) Даље, Милета наводи имена песника чији би се стихови нашли у антологији: *Узети из Ђ. Јакшића, Војислава, Дучића, М. Јакшића, Л. Костића, Ј. Грчића Миленка (можда Шапчанин).* Бележница (М. 10540)
Интересантно је да Милета не спомиње да ће у антологију уврстити песме Јована Јовановића Змаја. Ипак, господин случај је уредио да Милета за штампу приреди две *Дечје збирке песама* – Јована Јовановића Змаја и Војислава Илића.

[4] Бележница (М. 10534). На корицама ове бележнице стоји 1918. година. Белешка о Лази Костићу је написана 1925. године.

[5] Видети: *Сударн Милете Јакшића*, приредили М. Ненин и З. Хаџић, ИП Матице српске, Нови Сад 2005, стр. 72-75.

[6] Милета Јакшић, „Христос на путу - Легенда-", *Бранково коло*, 33 и 34, XII, 24. август (6. септембар) 1906, стр. 1036-1038.
Дакле, извесно је да је Лаза Костић карту са честитком Милети упутио 1906. године. Приликом приређивања књиге преписке *Сударн Милете Јакшића* Миливој Ненин и аутор овог текста су се повели за мишљењем Младена Лесковца да је ова карта упућена Милети 10. јануара 1900. године. Самим тим, претпоставили смо да му Лаза честита на песми „Голгота" објављеној у *Бранковом колу* 1899. године. Користимо ову прилику да грешку исправимо.

Лаза Костић је, са друге стране, сачувао писмо у којем га Милета моли да му да *Књигу о Змају*. Из белешке која следи јасно је да је Лаза Костић један примерак *Књиге о Змају* упутио на адресу Милете Јакшића.

Према Милетиној белешци о Лази Костићу може се претпоставити да је постојало још писама које су разменили ова два књижевника. (На пример, Милета ће јавити Лази за смрт свог оца, Јована Јакшића, иначе, рођеног брата Ђуре Јакшића, кога је, извесно је Лаза Костић лично познавао.)

Након Лазине смрти, Милета се очигледно често у мислима враћао на Лазин лик и дело, а са одређене временске дистанце је још боље успео да сагледа величину овог књижевника. Како су сећања под патином времена несигурна и варљива, Милета је осетио потребу да реконструише успомене на њихове сусрете и на Лазин необичан лик. Милетине забелешке су кратке, готово да више представљају тезе него уобличено сећање, пре потребу за чувањем Лазиног крокија у бележницама од заборава. Тако ова Милетина белешка не помаже пуно у намери да расветлимо њихов однос али нам, ипак, помаже да добијемо неке одговоре. Коначно, ево и Милетине белешке:

Лаза Костић Долазио у манастир Хопово кад сам ја тамо био проф. монашке школе – често са Симом Матавуљем. Лаза је волео да се карта. Волео је добро да једе пио је само у вече, после ручка не. После рибе пио је и у подне јер, рече: „Maledictus piscis in tertia aqua".[7]

Шетао сам се с њим по бреговима. Он јури кад иде, једва га стижем. – Спава до 11 сати зајутра па се онда лагано умива, облачи – до подне. Неговао је своје тело.

Ишли смо једном у Раваницу о Видову дн. из Хопова. Ја с њим на колима. Лаза гологлав. Заборавио шешир у Хопову. У Раваници седио напољу и дремао под једном крушком. Питам га шта је радио док ја нисам био с њим. „Седио под овом крушком, дремао, ветар ми пири у нос па ми то годи. Сад да ми ко донесе овамо ручак, дао бих му девет форинти".

У то је доба преводио Ричарда III, Шекспира. Читао је много, писао није ништа. Говорило се да ради једну трагедију (драму) али није.

Кад је изашла моја легенда о Христу у Бр. Колу, писао ми једну карту и у њој похвалио ми песму једним каламбуром: „ваша легенда сит delicio legenda".

Кондолирао ми кад сам му послао [нечитка реч] о смрти мог оца.

Послао ми своју књигу о Змају са посветом: „Милети Јакшићу

– Лаза Костић".

За Змајеве Снохватице рекао је једаннут да у њима нема ни „два процента" поезије.

[7] Проклета је риба у трећој води. (Прва је вода у којој риба плива, друга је она у којој се опере или кува, а трећа би била када бисмо иза рибе пили воду. Дакле, после рибе треба пити вино.)

Лаза је у друштву, за трпезом и иначе врло мало говорио. Увек разбарушен, повучен, концетрисан у себи, изгледао је као да дрема и да га се спољни свет ништа не тиче. Мрзио је политику. Мрзио нашу националну претенциозност. У Босни, кажу, народ је био потчињен није своје српство смео нигде да манифестује, чак ни натписе на својим народним установама није смео истицати. Лаза је говорио индигниран да је то лаж. Он је, вели, видео да на српским школама и натписима напољу стоје слова велика <u>као тај торањ</u>! (од хоп. цркве) –

Велико друштво ту је и Тихомир Остојић. Тихомир сео за хармонијум и свира. Лаза дрема или спава. Неко обрати на то пажњу. Лаза се трза из дремежа и оправдава своје дремање тим што вели [нечитка реч] Шокаца музика успављује.

Дошо к мени у ћелију. Код мене на столу <u>Adjudantenritte</u> песме Detleva v. Lilencron-a. Он узео књигу и рече да је то један од најбољих модерних немачких лиричара.

И <u>Сима Матавуљ</u> је с Лазом долазио често у Ман. Хопово. Матавуљ се обично повлачио у какву собу и тамо писао. Једном смо путовали заједно из Хоп. у Н. Сад. Ја се загледао у зелене брегове око нас, а Матавуљ ће рећи: „Ви волите природу. Дођите једном у Далмацију да вас ја поведем да тамо видите природне лепоте..“

Матавуљ једном прича како кнез Никола и Јов. Суботић воле да цитирају једно другом своје стихове. „А знаш како сам ја рекâ у оној мојој пјесми... говори кнез Никола. „Да – одговара Суботић а знаш како сам ја лијепо кáзâ у оној пјесми.

Из ових неколико редова не сазнајемо много новог о Лази Костићу (изузев указивања на његову потребу за дремањем/изолацијом од остатка света), но, ипак, Милетине белешке о Костићу могле би да потврде нека мишљења Станислава Винавера. Наиме, Винавер се у *Заносима и пркосима Лазе Костића* врло често бави огромним Костићевим драмским потенцијалом који није до краја остварен.[8] Заиста, у редовима које је Милета посветио Костићу видимо управо Лазино оклевање. Прича се да Лаза пише драму, међутим у Милетиним белешкама видимо да не пише ништа, он искључиво чита и преводи Шекспира, а већи део слободног времена као да проводи у измаштавању стихова, односно драме, јер ни Милети ни другим посетиоцима манастира није јасно да ли Лаза Костић дрема, или се његова дубока концентрација и искљученост из спољњег света манифестују на такав, дремљиви начин.

[8] У делу Винаверове књиге који је посвећен драмском раду Лазе Костића, као пример, издвајамо следеће реченице: „Лаза их и није доследно довео до драмског оличења, мада се њиховим ликовима толико бавио. Он се просто стиди од својих пријатеља, што ништа не испада! Он је уопште једнако смишљао драмске ликове за своје не написане драме (...) Тражећи целога живота потке за своје историјске трагедије (макар те комаде и не остварио; он је о њима стално маштао).

Интресантно је да се Јакшићеви утисци и описи Лазе Костића суштински ни мало не разликују од оних које је изнео Јован Протић, пишући о својим сусретима са великим песником у манастиру Крушедол.[9] И Протић се присећа колико је Лаза Костић проводио времена у току преподнева купајући и чешљајући се, као и његовог чудног понашања, рашчупане косе, немара, појављивања у јавности без шешира и сл. Помиње се и уживање у јелу и картању, ту је и фигура Симе Матавуља. Протић, такође, помиње искључиво преводилачке активности Лазе Костића које су такве да он готово никад нема времена за новине и лепу књижевност. Разлика између Милетиних бележака и Протићевих сећања налази се, обзиром на анегдотски карактер оба списа, у Јакшићевом инсистирању на Костићевој интровертности, повучености, одсутности, односно, дремежу који је можда за њега представљао креативни простор. На тај начин се употпуњује поменута Винаверова слика о сталном стваралачком прегнућу Лазе Костића које се, међутим, није претворило у обимније дело, било да је реч о исписивању сопствених стихова или о превођењу Шекспирових.

Zorica Hadžić

MILETA JAKSIC'S NOTES ABOUT LAZA KOSTIC

SUMMARY

This work contains to this date unpublished notes of Mileta Jaksic about Laza Kostic. Jaksic most probably met Kostic when he was working as a teacher in Hopovo Monestary. This note, together with letters to each other these two writers exchanged, reveals some details about there relationship. Laza Kostic, an accomplished writer was supporting a younger poet on one hand, and on the other, Mileta Jaksic payed great respect towards Kostic and his literary works.

[9] Видети: Јован Протић: „Сећање на д-ра Лазу Костића", *Лаза Костић*, приредио М. Лесковац, Српска књижевна задруга, Београд 1960, стр. 65-73.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.135.1.02:821.163.41.02 REALIZAM
821.135.1.02:821.163.41.02 NATURALIZAM

PARALELISM DINTRE REALISMUL ŞI NATURALISMUL ROMÂNESC ŞI SÂRBESC

Virđinija Popović

REZUMAT

Începuturile prozei româneşti se sincronizează cu primele idei naturaliste în Europa. În literatura română nu există lucrări naturaliste ci doar scene care mai mult sau mai puțin sunt inspirate de naturalismul european, mai ales cel francez.

O mare parte din ideile naturaliste care intră sub dogma reprezentanților curentului *Sămănătorismul* sunt de sorginte tradiționaliste. Ion Luca Caragiale cu nuvelele sale se integrează fără probleme în programa naturaliştilor. Cei mai cunoscuți scriitori români, cum sunt Liviu Rebreanu, Alexandru Vlahuță, Gib Mihăiescu, Hortensia Papadat Bengescu, Marin Preda, Eugen Barbu, Alexandru Macedonski pot intra cu siguranță în acest curent. Şi în cazul altor scriitori români cum sunt: Camil Petrescu, Tudor Arghezi, Cezar Petrescu, se pot întâlni elemente naturaliste. La fel şi la scriitorii realişti sârbi, cum sunt Jakov Ignjatović, Borisav Stanković, Simo Matavulj, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Isidora Sekulić.

Cuvinte cheie: naturalismul, realismul, literatura română, literatura sârbă

Realismul a apărut în secolul al XIX-lea, denumind concepția artistică, literară care are drept scop răsfrângerea obiectivă, veridică a realității. Scriitorii realişti se îndreaptă către viața socială, prezentând omul ca pe un produs al mediului în care trăieşte, iar personajele sunt tipice, reprezentând o întreagă categorie de indivizi. Trăsăturile caracteristice ale realismului sunt: obiectivitatea, sobrietatea, atitudinea critică față de societate, reprezentarea veridică a realității. În sensul cel mai răspândit, realismul se cristalizează ca un curent pornind de la dezbaterile pe marginea eseurilor lui Champfleury publicate în 1857 cu titlul *Le Réalisme / Realismul.* Ideile realismului literar erau deja concretizate în romanele lui Balzac. Realismul se naşte în reacție la romantism. Sensibilității subiective şi imaginației li se opune conştiința

lucidă. Scriitorul realist observă omul în mediul său natural, social şi istoric, portretul şi descrierea întemeindu-se pe reflecţie morală şi analiză psihologică. Realismul s-a impus mai mult în roman şi în teatru. Una dintre trăsăturile caracteristice ale acestuia este interesul acordat de către scriitori raporturilor dintre om şi mediu, dintre individ şi societate. Elementele unui stil realist pot fi identificate în diferite culturi şi epoci istorice. În cea de-a doua parte a secolului XIX, realismul capătă, pe plan european, caracterul unui curent, al unei orientări estetice, teoretizate de către artişti şi de către critici şi ilustrate prin numeroase creaţii. Autori celebrii de romane realiste sunt consideraţi a fi Honoré de Balzac, Stendhal şi Gustave Flaubert în Franţa, Charles Dickens şi William Makepeace Thackeray în Anglia, Lev Nikolaevici Tolstoi şi Ivan Sergheevici Turgheniev în Rusia. În literatura română cei mai mari scriitori realişti sunt: Nicolae Filimon, Ion Creangă, Ioan Slavici, I. L. Caragiale, H. P. Bengescu, dar mai ales Liviu Rebreanu, George Călinescu şi Marin Preda. Ultima fază a realismului francez (şi cel european) duce acest procedeu literar (cel realist) la extreme, redând cu precădere momentele sumbre, negative ale ei. Această fază se mai numeşte şi naturalism.

Naturalismul, născut în Franţa sub pana lui Zola, curentul are ca predecesor ilustru, pe Balzac, care este primul care dă chip „psihologiei eului degenerat", dar şi alţi antemergători care vor avea comentatori de forţă variată, care îl vor susţine– Taine – sau combate – Brunetière: Champfleury, Goncourt şi într-un sens Flaubert. Înlocuirea patosului romantic cu luciditatea experienţială şi documentară, refuzul metafizicii şi pasiunea pentru cotidian, estetica umilului şi a urâtului şi chiar a banalului, protestul social îmbinat cu penalizarea etică, sunt trăsăturile dominante care apar şi sunt definite încă în instanţă „zolistă" a curentului.

Primele contacte ale prozei româneşti cu structurile occidentale au apărut în perioada de apogeu a naturalismului, în special, a celui de tip zolist. Practic, acest lucru se întâmplă în a doua jumătate al secolului al XIX-lea, în momentul când influenţa germană, cultivată şi întreţinută de către junimişti, lasă locul celei franţuzeşti, care a dus nu numai la reînnoirea registrelor de expresie poetică, dar şi la reînnoirea prozei. În domeniul poeziei, Macedonski, prin *Literatorul*, face propaganda simbolismului instrumentalist, ca formă ideală de poezie, opusă romantismului de până atunci. În realitate, Macedonski, atât de modern teoretic, temperamental continuă să fie un paşoptist întârziat. Dar, prin rondelurile sale, prin manifestele sale teoretice, el deschide drum larg influenţei franţuzeşti în cultura română. În domeniul prozei şi dramaturgiei, nu putem vorbi de un centru sau o grupare care să promoveze sistematic resurecţia prozei şi teatrului modern de la acea dată. De altfel, proza română se afla încă departe de performanţele poeziei. Începută timid, sub modelul povestirii populare, dar şi a lucrărilor romantice franţuzeşti, ea se remarcase ca originală numai în câteva lucrări sporadice, care nu puteau forma o imagine modernă, comparabilă cu cea apuseană. Faptul este şi firesc, având în vedere datele istorico-sociale ale evoluţiei ţărilor dunărene.

Literatura română a căpătat târziu conştiinţa de sine, în accepţia modernă, a acestei sintagme, iar tradiţia ei medievală se reducea la contribuţia cronicarilor şi a lui Dimitrie Cantemir, care, într-adevăr, se sincronizase cu veacul său european, în plan ştiinţific, dar, din păcate, contribuţia sa literară, romanul alegoric „Istoria ieroglifică", a rămas în manuscris multă vreme, neexercitând nici un fel de influenţă asupra literaturii timpului său şi asupra celei următoare. Aceeaşi dramă se petrece şi cu faimoasa epopee „Ţiganiada". În compensaţie, se dezvoltă o literatură folclorică, lirică şi epică. În domeniul celei epice, excelează, în proză, *povestirea* sub o varietate destul de bogată în forme. Dar literatura populară are rolul ei, indiscutabil, important, dar nu poate suplini în totalitate viaţa literară, aşa cum se prezenta în Europa. Aici curentele literare ale celei de-a doua părţi ale secolului al XIX continuă firesc o evoluţie de câteva secole. Modelele erau cele occidentale, dar suportul era cel popular. Începutul a fost în proză, eclectic, dacă ne referim la influenţele externe, dar ceea ce le dădea unitate şi originalitate, în cazurile cele mai fericite, era fondul autohton folcloric. Totuşi proza modernă s-a născut mai greu. Cele câteva lucrări ale paşoptiştilor, în special nuvela „Alexandru Lăpuşneanu" a lui Negruzzi şi, mai târziu, contribuţia lui Creangă şi parţial a lui Slavici, nu puteau constitui o zestre prea bogată. În proza lui Bogdan Petriceicu Haşdeu, unde cu greu s-ar putea nega elementele, dacă nu realiste ca metodă de investigaţie literară, atunci măcar ca realitate brută, pe alocurea şi brutală, naturalistă, în „Micuţa" şi, mai ales, în „Duduca Mamuca". Acelaşi lucru se poate aplica şi lui Odobescu, pe care romantismul îl trimite în căutarea subiectelor istorice, dar modul de a trata materia literară (în „Mihnea-vodă cel Rău" sau „Doamna Chiajna") este cu frumoase trăsături realiste. În literatura română, creaţia de tip realist este inaugurată, în proză şi dramaturgie, de către scriitori paşoptişti (Costache Negruzzi, Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri) şi postpaşoptişti (Nicolae Filimon, Bogdan Petriceicu Haşdeu).[1] În literatură putem vorbi, de realism, ca de prezentarea obiectivă, realistă a personajelor, şi a întâmplărilor, fără implicrea afectivă a naratorului, în cele întâmplate.

Realismul românesc se manifestase sporadic, remarcabil în valorificarea filonului popular (proza poporană) la Creangă şi cu o excepţie, acum aproape ilizibilă, „Ciocoii vechi şi noi" de Nicolae Filimon. Aici Filimon dă o frescă realistă, stigmatizând parvenitismul şi cu o galerie de tipuri care nu sunt numai romantice. Critica timpului, conştientă de neajunsurile momentului, căuta să contribuie, prin mijloace diverse şi cu modele diverse la crearea unei culturi naţionale. Sunt câteva etape importante de-a lungul secolului al XIX-lea, reprezentate prin contribuţia lui Ion Heliade Rădulescu la *Curierul Românesc* (inclusiv, *Curierul de ambe sexe*), Mihail Kogălniceanu, prin *Dacia literară* şi Titu Maiorescu, prin *Junimea* şi revista *Convorbiri literare*. În toate cazurile, problemele erau prezentate global, avându-se în vedere crearea unei baze pe care să se ridice cultura literară românească. Maiores-

[1] Acest stil a fost adoptat şi folosit în operele lor de mulţi scriitori români celebri, precum Ion Luca Caragiale, Ioan Slavici, Liviu Rebreanu, George Călinescu şi Marin Preda.

cu, personalitatea cea mai strălucitoare a celei de-a doua părți a secolului al XIX-lea, făcea totuşi o critică de îndrumare şi, cu precădere, în domeniul poeziei. Excelent filozof, deplin format la şcolile germane, cu o orientare benefică în cultură, pentru vremea aceea, reuşeşte să dea o orientare europeană culturii româneşti şi, în special, poeziei. Realismul propriu-zis îşi croieşte o cale absolut sigură cu romanele lui Duiliu Zamfirescu, scriitor care, declarativ, ar fi fost cel mai puțin dispus să dezvălui realitatea socială a vremii sale. Dar metoda realistă aplicată îl forțează s-o facă. Romanele din viața familiei Comăneşteanu (mai ales „Viața la țară" şi „Tănase Scatiu") redau realități sociale dintre cele mai pregnante. Realist este şi Barbu Ştefanescu Delavrancea, însă el merge un pas mai departe. Pe lângă elementele puternice realiste din „Paraziții", întâlnim, pe alocurea, şi elemente de naturalism (schițele „Zobie" sau „Milogul"). Alexandru Vlahuță are în opera sa elemente umanitare de tip tolstoian şi puternice elemente realiste şi naturaliste. Realiste, chiar cu momente de revendicări sociale („Ion" sau fabula „1907").

Realismul se manifestă mai cu seamă în proză. Dar elemente militante, cu redarea unor realități sociale, există şi în versuri. Astfel, la George Coşbuc există momente realiste în „Pasteluri", dar şi în poezii aparte („Noi vrem pământ").

O literatură realistă, mai ales romanescă, există, în forma ei artistică superioară, în etapa interbelică (după 1918), cu romancieri de mare talie şi ținută (Liviu Rebreanu, Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu, Ionel Teodoreanu ş.a.)

Critica de analiză, aplicația directă pe operă, gustul pentru romanul francez realist vor apărea mai târziu. Abia către sfârşitul veacului, Constantin Dobrogeanu-Gherea şi gruparea de la *Contemporanul* fac, nu chiar sistematic, propaganda literaturii occidentale realiste. Judecățile aveau ca punct de plecare intenții mai mult politico-sociale, literatura fiind văzută ca un deziderat şi ca o armă, în acelaşi timp, în campania *narodnicistă* a acestora. Cu toate acestea, chiar la Dobrogeanu-Gherea şi la colaboratorii săi găsim unele articole, care vădesc o înțelegere modernă a realismului european şi dorința unei literaturi realiste autohtone. Într-un fel, în studiile lor, realismul, naturalismul şi programele ideologice social-politice se amestecă, şi nu putem vorbi, ca în cazul revistei *Literatorul*, ori *Viața nouă*, de un program teoretic coerent şi documentat, aşa cum s-a întâmplat în propaganda simbolismului.

În literatura sârbă, realismul, în formele sale specifice şi tipice, apare cu ceva întârziere. Totuşi, există o seamă de tendințe spre o literatură care să reflecte viața şi realitățile ei şi la unii scriitori din etapele precedente.

Astfel, în literatura sârbă apar mari predecesori şi deschizători de drumuri ca Dositej Obradović, din etapa luministă sau Vuk Stefanović Karadžić, care militează pentru o literatură apropiată de necesitățile poporului, exprimată într-o limbă înțeleasă de toți. Vuk Stefanović Karadžić redă în scrierile sale din etapa Serbiei lui Karađorđe (1804-1813) sau cea următoare, a lui Miloš Obrenović (1815-1839) şi după aceea, atât în prezentarea realităților vremii, cât şi în descrierea vieții poporului sârb, a obiceiurilor şi datinilor sale, o frescă realistă. O orientare realistă apare abia în

jumătatea a doua a secolului XIX, în ultimele lui decenii, legată în primul rând de activitatea cercurilor social-democrate şi de numele lui Svetozar Marković. Recomandarea orientării spre observaţii precise (a realităţilor vieţii), detaşarea de şabloanele romantismului, mai ales de exagerările şi abuzurile acestuia, şi sprijinirea pe cercurile pozitivismului european, aduc o atmosferă cu totul nouă. Realismul sârbesc se sprijină pe ţinutele teoreticenilor ruşi Pisarev, Cerneşevski şi Dobroliubov.

Cei mai de seamă reprezentanţi ai realismului în literatura sârbă se distinge Laza Lazarević, cu nuvele de analiză psihologică rafinată, Milovan Glišić, care scrie sub influenţa lui Svetozar Marković şi analizează subtil realităţile de la sat şi a mediile mic-burgheze de la oraş, Stevan Sremac, cu un umor amestecat cu satiră, inspirat din viaţa din Serbia (Niš), dar şi din Voivodina, Svetolik Ranković, nuvelist şi romancier, care dă o imagine realistă, cu elemente naturaliste, a vieţii săteşti din ultimele decenii ale secolului XIX, romanul său „Gorski car" /"Regele codrilor" este caracterizat drept unul dintre cele mai frumoase romane din literatura sârbă, Radoje Domanović, care satirizează nemilos unele stări denaturate din societatea vremii, luând în derâdere birocraţia, Janko Veselinović redând haiducia vremii ş.a.

Un loc aparte îi revine lui Simo Matavulj, nuvelist şi romancier, cu un umor şi cu spirit de observaţie foarte rafinat, Jakov Ignjatović şi Branislav Nušić, prozator, umorist şi dramaturg, care cu piesele sale acoperă atât perioada Serbiei vechi, cât şi a Iugoslaviei interbelice.

Unul dintre scriitorii care au descris viaţa satului a fost Milovan Glišić care este încadrat în lista scriitorilor satirici sârbeşti. A avut o mentalitate de ţăran sârb înclinat mai mult umorului, mai ales pe contul administraţiei şi reprezentanţilor ei de atunci. În articolele sale satirice ia în derâdere oamenii la funcţii înalte, preoţi, cămătari şi maeştrii „înşelăciunii". Reţinând sufletul său ţărănesc în decursul întregii perioade ale vieţii sale, plin de dragoste faţă de sat şi de ţăran, şi-a îndreptat spre protecţia ţăranilor, spre haiducia legală şi exploatarea crudă a micilor şi marilor „patroni". El cu deosebită dragoste, descrie satul sârbesc, arătând simpatii faţă de ţărani şi antipatii faţă de birocraţia urbană. Proza lui Milovan Glišić se mişcă poetic de la credinţele şi obiceiurile populare, scrise în limba populară a naratorului, până la critica straturilor sociale noi, la împărţirea puterii şi abuzarea capitalului financiar. Cea mai preferată temă a lui Glišić este cămătăria. Astfel, scriitorul reprezintă în opera sa înstrăinarea colectivă, corupţia, egoismul şi lăcomia fără de graniţe. Proza lui Glišić se sprijină pe formula culturală a felului de viaţă de la sat şi a valorii comunităţii rurale, care îi oferă multe posibilităţi pentru deznodământul naraţiunii. Proza lui este scrisă într-o limbă cunoscută tuturor, mai ales povestirile care sunt scrise cu o virtuozitate de bun narator, în limba ţăranilor.

Milovan Glišić este considerat scriitorul care a deschis drumul realismului sârbesc, prin nuvelele sale cu tematică rurală. Cea mai mare parte a nuvelelor sale se desfăşoară în satul din împrejurimea oraşului Valjevo, la poalele muntelui Kosmaj,

iar una dintre cele mai frumoase nuvele ale sale este „Întâia brazdă" / „Prva brazda", care este considerată şi una dintre cele mai frumose nuvele sârbeşti.

Un alt mare scriitor realist sârb este Janko Veselinović. Acesta, la fel ca şi Liviu Rebreanu, scrie nuvele care aduc o frumusețe şi tandrețe, iubire față de oameni, cu un miros de fân proaspăt cosit şi o liniştе misterioasă a satului, mai ales în ore târzii, când din depărtări se aude doar scârțâitul trist al carelor țărăneşti. Satul său este prea frumos, prea idilic, în el se dansează prea mult şi prea mult se cântă. Țăranii sunt întotdeauna în sărbătoare. Satul lui este al regiunii Mačva, care era foarte bogată în timpul epocii de aur a cooperativelor şi a virtuțiilor patriarhale. Veselinović a comparat satul de atunci cu cel de acum, aşa cum l-a formulat viața individuală acră şi distructivă, cazarmele, arendele mari, regimul al cărui unic gând este să-i ducă pe țărani la boata de lemn. Veselinović a scris romanul „Țăranul" /"Seljak" şi „Scrisori de la sat" / „Pisma sa sela". Prin aceste opere ale sale se apropie în mare măsură de Liviu Rebreanu şi de romanul său „Ion", de setea de pământ agrar şi lupta pentru o bucată de pâine uscată. În unele nuvele ale lui Veselinović apare viața în satul sârbesc în preajma Primei răscoale. Personajele principale ale acestor nuvele sunt acei oameni care au pregătit revoluția populară sârbească sub domnia lui Karađorđe şi Miloš Obrenović, care au luat parte la această revoluție jertfind totul pentru libertatea poporului lor. Aceste lupte şi aceste personaje se pot identifica cu cele din romanul „Răscoala" a lui Rebreanu. În multe dintre nuvelele sale Veselinović a descris luptele condiționalte de noile raporturi sociale şi de momentele economice care au apărut la sat. În toată opera sa, oamenii suferă şi devin victime. Pe lângă bogăția şi belşugul pe care îl are Mačva, coşuri şi ambare pline, aici trăiesc şi oameni săraci care nu-şi amintesc de copilăria lor pentru că atunci, rămânând orfani, trebuiau să fie slugi pentru un ban.

Pe altă parte, în locul unui sat deprimat, pe care îl bântuie cămătarii, căpitanii şi avocații, în locul satului sărac, Veselinović descoperă şi un sat plin de stăpâni bogați, mândrii de sine, de gazde cu suflet mare, de mercenari mulțumiți, de preoți cinstiți, ciobanii populari, cooperative puternice şi bine organizate.

Luând opera lui Veselinović în întregime, se poate spune că el a descris un peisaj larg al satului, şi prin prezentarea reală a vieții se încadrează printre cei mai de seamă scriitori realişti sârbi, iar prin tematica nuvelelor sale se apropie de scriitori români Liviu Rebreanu şi Mihail Sadoveanu.

Un alt scriitor realist sârb cunoscut este Laza Lazarević, unde acțiunea nuvelelor sale este transmisă de la răscruceri de drumuri țărăneşti şi de la hanuri, în case, odăi şi în gândurile, dorințele şi visurile eroilor.[2] El este unicul scriitor realist din acea perioadă care a făcut o analiză psihologică fină a personajelor. Caracteristicile de bază ale personajelor lui Lazarević este discrețiunea şi seninătatea.

[2] Lazarević nu a pictat viața populară ci oameni, personaje, tipuri, caractere. Descrierea reală a satului este extraordinar de vie, dialogul dintre țărani este caracteristic, fără banalități.

Un alt cunoscut scriitori realist sârb este Svetolik Ranković care a scris „Imagini de toamnă" şi „Imagini din sat" care sunt nişte amintiri calde despre viaţa ţărănească. Lui Ranković i-a plăcut satul său natal, dealurile din Šumadija şi poalele munţilor Bukolj şi Venčac. El a văzut, ca şi ceilalţi scriitori din generaţia sa, părţile frumoase ale satului: soboruri, iubiri sub clar de lună, cântecul cocoşilor, clinchetul galbenilor la gâturile fetelor. În opera sa apar şi mustrări ale ţăranilor, severitatea lor şi apare iarăşi o asemănare cu „Ion" a lui Rebreanu, eroii lui Ranković, la fel se omoară pentru un petec de pământ. A descris ţăranii sârbi, fiind mai răi decât haiducii, şi în locul lui Baba Novac a descoperit pe pungaşii şi tâlharii simplii care întâmpină bătrânele pe uliţe, le fură banii agonisiţi de la vânzarea puilor. Ranković, deschis şi sincer, fără iluzii şi fără pic de înfrumuseţare, descrie o imagine reală a societăţii din veacul al XIX-lea, cu frumuseţile şi neajunsurile ei.

Veljko Petrović, prin volumul său de nuvele, a adus un certificat despre viaţa din sat, unde se împletesc mai multe naţionalităţi şi unde există pământ foarte roditor. În satul lui apare o pătură de oameni bogaţi, care în modul lor de a trăi şi în mentalitatea lor au purtat trăsăturile societăţii astroungare. În unele nuvele ale sale a arătat poziţia sa politică faţă de mediul său natal, poziţia tragică a celor extirpaţi din mediul în care s-au născut şi poziţia critică faţă de acele straturi din societate care şi-au pierdut figura lor naţională şi moralul, care au fost doborâte de puterea corupţiei şi de egoism.

Un alt scriitor realist este Stevan Sremac, care descrie viaţa rurală din Voivodina şi Niş, unde au apar ţăranii, văzuţi de el doar atunci când au venit de la târguri şi pieţe. Sremac a iubit lumea aceea primitivă, însă cordială şi veselă. Aici apar preoţii Cira şi Spira, falimentul crofnelor, cingătoarea preotului. Sremac este un nesecat izvor de regionalisme, de arhaisme şi cuvinte străine, de diferite calcuri lingvistice prin care se caracterizează mediul şi ţăranii lui. Cele mai cunoscute lucrări ale sale sunt [„Sărbătoarea lui Ivko"] / „Ivkova slava" (1895), „Preoţii Cira şi Spira" / „Pop Ćira i pop Spira" (1898) i „Zona lui Zamfir" / „Zona Zamfirova" (1903).

Unul dintre cei mai de seamă realişti în literatura sârbă este Jakov Ignjatović care a scris romane şi mai puţin nuvele realiste inspirate din viaţa socială a sârbilor din perioada austroungară. Romanul lui are cele mai multe caracteristici cu romanul avanturist sau umorist din veacul al XVIII-lea. Ignjatović se orientează spre descrierea vieţii parveniţilor, cerşetorilor. Romanul cu un astfel de subiect este „Milan Narandžić" (1860), al cărui personaj central cu acelaşi nume trăieşte o viaţă de parvenit care cunoaşte bine oamenii şi slăbiciunile lor încât aşteaptă să profiteze de ei. Ignjatović a descris şi satul în „Lumea ciudată" / „Čudan svet" (1869).[3] Aici apare ţăranul care este orbit de lăcomie şi alcoolism, care cheltuie toată averea şi îşi duce familie la dezastru. Ignjatović a descries destrămarea familiilor ţărăneşti înstărite, nemorale, cu păcăleli şi lăcomii. Lenevia, băutura, crimele şi furturile alcătuiesc atmosfera acestei

[3] Aceasta este o cronică despre viaţa dintr-un sat din Banat care cu timpul îşi pierde dominaţia patriarhala şi se ruinează cu apariţia cămătarilor, avocaţilor şi a corupţiei.

vieți de la sat. Țăranii prin intrigi iscusite sunt împinşi în absurditate, pentru ca, furați şi înşelați să ajungă şi ei cerşetori şi haimanale. În opera sa apar şi imagini inspirate din folclorul tradițional sârbesc, apare descrierea nunții, superstițiile şi obiceiurile familiilor de țărani sârbeşti. Apar şi oameni care jefuiesc, fură şi omoară.

Ignjatović este cel mai de seamă reprezentant al romanului realist sârbesc, care a adus cea mai largă şi cea mai bogată descriere a societății de atunci, o galerie mare de personaje.

Din masa de țărani ai scriitorilor realişti sârbi se desprind câteva figuri, care devin importante în măsură în care se raportează la problema pământului: unii sunt fruntaşii satului, care au ceva pământ şi care încă mai vreau să cumpere şi alții sunt săracii, cei fără pământ, care sunt hotărâți, pentru că nu au altă cale de ales. Ei se plâng de sărăcie şi, pătimaşi, găsesc că nu-i drept ca pământul să nu fie al celor care îl muncesc. Dintr-o altă poziție, boierii consideră că sursa tuturor relelor, a nemulțumirii țăranilor sunt arendaşii, grosolani, necinstiți, dornici de înavuțire, prin orice mijloace. După opinia lor, cauza răului mers al lucrurilor se află în faptul că țăranul e leneş şi nepăsător, ceea ce a făcut necesară chiar apariția arendaşilor. La fel este şi în literatura sârbă şi în cea română. Starea economică în satele sârbeşti şi româneşti este foarte grea. Acestă lume şi împrejurimea în care se află această lume, i-au făcut pe scriitorii româneşti şi sârbeşti interesați de ea, nu doar pentru a trăi în mijlocul ei ci pentru a o povesti în nuvelele şi romanele lor realiste.

Programa realistă a lui Svetozar Marković a avut o influență mai mare în proză decât în poezie. Aici se pot încadra câteva poezii sociale ale lui Đura Jakšić, Jaša Tomić (1856-1922) şi multe poezii realiste ale lui Vladimir M. Jovanović (1859-1898) care este unul dintre cei mai prolifici poeți ai generației `80 a secolului XIX. Cel mai mare reprezentant al poeziei realiste sârbeşti este Vojislav Ilić (1862-1894). El adesăvârşit ceea ce Svetozar Marković a cerut, cu zece ani în urmă: despărțirea de romantismul epigonic. În timpul vieții i-au apărut trei volume de poezii (1887, 1889, 1892). Opera sa se poate împărți în câteva cercuri tematico-stilistice: pasteluri, poezii cu motive istorice, elegii şi poezii de inspirație colectivă. Cele mai importante, dacă privim poezia sa realistă, sunt pastelurile iar cele mai cunoscute sunt: „Dimineață de iarnă", „Seara", „Toamna", „În toamna târzie". Toate aceste poezii se caracterizează prin obiectivitate – însuşirea de bază care delimitează realismul de romantism. Emoțiile nu sunt prezentate direct ci se reflectă din peisaje. Prin aceste pasteluri Vojislav Ilić se poate compara cu poetul Vasile Alecsandri, unul dintre cei mai de seamă poeți realişti români.

Scriitorii realişti sârbi, au cunoscut mai bine psihologia colectivă decât cea individuală şi de aceea au creat şi au putut să creeze imagini vii şi impresionante. Literatura sârbă realistă s-a născut din materialul lor folcloric. Nuvele din această perioadă au rămas cunoscute în literatura sârbă datorită frumuseții limbii, bogăției şi pitorescului cu care sunt scrise. Acești scriitori realişti sârbi au cunoscut bine limba poporului dar şi limba literară. (Protić 1963) Aceste nuvele şi poezii au avut o mani-

eră nouă, conținuturi noi, până atunci necunoscute, din viața rurală sârbească, măcar că aici s-a putut întâlni un aer curat de munte şi un miros de cârciume, săli comunale şi magazii rurale. Toți aceşti scriitori sârbi au fost încadrați în curentul realist sârbesc măcar că fiecare dintre ei, în operele lor au şi scene inspirate din naturalismul francez sau rus. Elemente de naturalism se pot găsi la scriitorii sârbi Jakov Ignjatović, Borisav Stanković, Simo Matavulj, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Isidora Sekulić etc, iar la scriitorii români, în nuvelele lui I. L. Caragiale, ale lui B. Şt. Delavrancea, Liviu Rebreanu, Sadoveanu, Slavici şi în poezia lui Alexandru Macedonski. Mai târziu, după Primul Război Mondial vor apare şi alte lucrări inspirate din naturalismul fracez, cum sunt romanele lui Liviu Rebreanu, Eugen Barbu, Hortensia Papadat Bengescu sau Gib Mihăescu. La început, naturalismul românesc se manifestă spontan, în afara unei mişcări culturale dirijate de un centru sau grupate în jurul vreunei publicații. Datele naturalismului pătrund la Haşdeu, uneori la Slavici, sau la alți scriitori mai puțin cunoscuți în epocă, dar prezența lor este parțială şi se vede evident că autorii deşi au cunoştințe de lucrări similare din occident, ei rămân, totuşi, prin majoritatea operei, în afara dogmei naturaliste.[4] Termenul exista mai de mult şi era folosit încă din perioada Evului Mediu în diverse accepții. El apare aproape în toate domeniile cercetării: ştiințe naturale, filozofie, literatură critică. Paralel cu termenul de *naturalism,* circulă şi acela de *naturalist* şi indică o încercare de imitare a naturii sau de apropiere a cercetării de observațiile din natură. De-altfel, chiar după Zola, naturalismul era o formă a realismului.

În majoritatea studiilor despre naturalism, rădăcinile acestuia sunt împinse până la Balzac şi Stendhal, Flaubert fiind considerat scriitorul care marchează trecerea spre tipul de realism nou.

Naturalismul, deşi nu cotrazice vechiul realism, s-a născut la mijlocul secolului al XX-lea într-un cadru în care ştiințele pozitive încep să joace un rol determinant în întregul ansamblu cultural şi, mai ales, în domeniul literar. Legătura dintre ştiință şi roman este susținută şi de o serie de studii filozofice ale timpului, în special de curentul pozitivist (Auguste Comte, Hypollite Taine). Critica acestei perioade tinde ca să devină o ştiință adevărată, analoagă ştiințelor naturale. Apar, în perioada pozitivistă, o serie de teorii dintre care cea mai cunoscută este cea a mediului social, după care arta, şi nu numai ea, constituie produsul a trei factori: *rasă, mediu şi moment.* Ceea ce este de remarcat este că trăim într-o epocă în care critica determină în mare măsură evoluția romanului şi, mai târziu, a teatrului. Este momentul când ştiința literaturii îşi defineşte contururile, când critica, conştientă de misiunea sa, încearcă şi reuşeşte să dea o îndrumare literaturii. De-atunci şi până astăzi, punctul de vedere al criticului literar a fost auzit, chiar dacă nu şi ascultat, în majoritatea situațiilor. Într-un articol

[4] De-altfel, şi în vest, în Franța, Italia sau Germania nu se putea vorbi ca-n vremea romantismului de clarificări estetice sigure ale mişcărilor literare. Chiar apariția naturalismului în Europa de vest este considerată ca o formă superioară a realismului. De aceea, între contribuțiile lui Balzac, Stendhal, Flaubert şi mai târziu ale lui Zola, Roger Martin du Gard, J. Renard, Guy de Maupassant, Hauptman, nu părea să fie pentru cititorii de-atunci o graniță evidentă.

publicat în 1866, intitlulat „*Definirea romanului*", Zola sugera, despre această nouă orientare a prozei noi astfel: „*Vântul bate în sensul ştiinţei; şi contra voinţei noastre ne îndeamnă spre cercetarea precisă a faptelor şi lucrurilor. De aceea, fiecare individualitate afirmată puternic se întăreşte în spiritul adevărului. Sensul epocii este realist, mai de grabă pozitivist. Eu sunt obligat să admir oamenii care sunt într-un fel sau altul înrudiţi, înrudiţi după timpul în care trăiesc.*"

Pe plan social, sursele noului roman sunt numeroase şi deseori se citează atitudinea lui Gustav Flaubert, ultim reprezentant al vechiului realism şi totodată primul al celui nou, care era împotriva reminiscenţelor subiective în romanul realist. El propunea o literatură fără eroi simpatizaţi de autor, fără excesul amănuntelor descripţiei sociale, în care autorul să dispară neobservat dincolo de cortină. Problemele subiectivităţii şi obiectivităţii preocupă pe majoritatea criticilor timpului dar şi pe scriitori, care, în articolele lor teoretice, pledau pentru o bază ştiinţifică a observaţiilor, pentru înlocuirea fanteziilor romantice cu fapte de experiment, cu observarea atentă, chiar excesivă a faptelor şi situaţiilor limită a existenţei sociale, fără nici un fel de tentativă de înfrumuseţare. Indiscutabil, o asemenea atitudine era generată de pozitivism, orientarea veacului, care accelerase evoluţia fără precedent a ştiinţelor exacte. În acest context, Hypollite Taine îşi propune să facă din critica literară o ştiinţă asemănătoare ştiinţelor naturii. El formulează teoria mediului social, în care *rasă, mediu* şi *moment* sunt factorii fundamentali ai oricărui fapt cultural, inclusiv cel artistic. Indiscutabil, activitatea lui Hypolite Taine a marcat evoluţia literară franceză şi nu numai, dar meritele sale cele mai mari ţin de critica pozitivistă, de tratatele, impresionante prin erudiţie şi documentare, adevărate fişe socio-culturale ale unei epoci.

Rolul fundamental în definirea noul roman realist, romanul naturalist, revine totuşi, lui Émile Zola. Acesta, în concordanţă cu ideile epocii considera romanul „o mare anchetă despre om şi natură". Romancierul trebuie să aplice metoda experimentală, să cunoască bine existenţa socială şi naturală a omului şi de-a lungul creaţiei sale să aplice metoda experimentală. Scriitorul trebuie să fie stăpânul fenomenelor pe care le conduce după voinţa lui. El nu mai este un observator, ca în cazul realismului clasic, ci un experimentator. Astfel, romancierul este sociolog, moralist, economist, care încearcă să demonstreze un adevăr despre viaţă, fără să se implice în desfăşurarea ei. Într-un fel naturalismul, continuă realismul, fiind o literatură ştiinţifică şi pozitivistă în care cei doi termeni: *ştiinţific* şi *pozitivist* capătă o altă semnificaţie. Experimentele se pot realiza în roman la fel ca în ştiinţele naturii. Autorul trebuie să fie fotograful unui experiment care trebuie surprins în exactitatea manifestărilor lui şi care trebuie să susţină determinismul fenomenelor din natură. Printre calităţile autorului de mare importanţă este simţirea naturii în realitatea ei cea mai concretă şi capacitatea acestuia de a-i da viaţă cu ajutorul vieţii lui personale. Naturaliştii dau o mare importanţă corpului omenesc şi, în deosebi, fiziologiei. Omul este considerat o maşină cu simţuri care susţin sufletul. Dereglarea acestei maşini provoacă mizeria psihologică a bolnavilor, a celor loviţi de contradicţiile existenţei sau a alienaţilor a

căror viaţă interioară devine dramatic de săracă. Lumea înconjurătoare influenţează personajul, omul, acesta fiind surprins în mediul său, cu obiceiurile şi comportamentul specific, cu îmbrăcămintea şi gusturile sale. Ereditatea şi întâmplările din jur ca şi casa şi oraşul sau satul în care locuieşte, îl marchează şi-l predispun la mişcări existenţiale neaşteptate.

La naturalişti, personajul nu este un tip moral sau un reprezentant al unei categorii sociale ci un produs natural ca şi o plantă. Scriitorul cercetează toate datele care favorizează sau defavorizează acest produs. Scriitorul naturalist este obiectiv, are o oroare de ceea ce este ideal, abstract, invenţie falsă, tradiţional, pe el îl preocupă, în primul rând, omul aflat în situaţii limită, mai exact reacţia condiţiei umane în moment de degradare, preocupaţi mai mult de urât decât de frumos, de cruzime decât de echilibru.

Fenomen, curent, metodă, program doctrinar, platformă literară, mişcare artistică şi, o „experienţă", naturalismul se desprinde de realism la răscrucerea sicerităţii artistice şi continuă să fie receptat, psihologic, cu prejudecata frumosului.

Pe teren românesc, curentul s-a manifestat iniţial „empiric", spre diferenţă de Franţa unde a avut o întemeiere teoretică din partea practicanţilor („realism" şi „naturalism" au circulat timp îndelungat, având aceeaşi semantică. Distincţia între aceşti doi termeni s-a făcut mai târziu, pe teren filozofic, după perechea: *adevăr-conformitate*, dar şi pe teren estetic, după dipolul *mimesis-catharsis*) ori consecvenţă şi programatică susţinere critică. Nu s-a produs nici o contestare şi susţinere serioasă până acum. Promovarea acestei mişcări s-a făcut cu succes în cercurile socialiste, al căror militantism a fost condus de criteriul ideo-estetic obiectivist şi de principiul determinist, din mijlocul cărora s-au ridicat mai mulţi scriitori de factură naturalistă explicită.

Naturalismul îşi are debutul încă în opera lui B. P. Haşdeu, şi deşi a răbdat susţineri şi contestări în toate provinciile istorice, curentul e lipsit la început, de delimitarea de realism, cât şi de valoarea marii literaturi – în pofida ridicării discuţiilor despre manifestările sale la rangul de generalitate implicat în opoziţia: naturalism-idealism. Se relevă tranziţia de la „micul" naturalism incipient spre strălucita lui afirmare prin instrospectivul clinic al Hortensiei Papadat-Bengescu şi sardonicul Arghezian.

Precursorul Haşdeu e urmat de o promoţie literară *fin de siècle*, cu accente directe din zolismul cu trimitere „medicală", de o grupare de tranziţie antebelică şi de generaţia de aur dintre cele două războaie, cu o literatură naturalistă diversificată ca modalităţi şi transfigurată pe teren românesc. Urmează apoi o prelungire postbelică sau o resurecţie a curentului, al cărui reprezentant tipic este Eugen Barbu cu romanul *„Groapa"*.

Pregătit de romantism (nu post-romantism), sincronic cu Europa (deci nu epigonic) şi în acelaşi timp integrat în mişcarea românească a literelor atât estetic cât şi ideologic, naturalismul s-a manifestat cel mai mult în proză, însă nu numai în cea

cu subiect citadin. Criticii au contestat forţarea recepţiei, prin implicarea esteticului: N. Iorga, G. Călinescu, E. Lovinescu ajung chiar să acuze manifestările naturaliste de reducţie şi prozaism.

Nici un scriitor român nu este în întregime naturalist, în literatura română nu există reprezentanţi tipici. B. P. Haşdeu, B. Şt. Delavrancea, I. L. Caragiale, L. Rebreanu, Al. Vlahuţă, Al. Macedonski, Gib Mihăescu, Hortensia Papadat Bengescu, T. Arghezi, Eugen Barbu au în opera lor accente din naturalism însă nu sunt dedicaţi integral acestui curent. Eroii naturalişti nu sunt cu totul „negativi", astfel încât să ilustreze o literatură tipică de factură amorală. Unii sunt personaje pozitive şi proiecţii ale unei etici sociale stimabile, în ciuda „tematicii mahalalei", predominantă în naturalismul românesc. Cu cât unele personaje, chiar pozitive, au o existenţă „de un cenuşiu neorealist", altele sunt ratate de „reţetă naturalistă" mai ales în motivul „eredităţii încărcate" şi în tehnica scenelor teribile.

Manifestările, ilustrările şi atingerile naturaliste ale scriitorilor români arată că „naturalismul nu e o formă de realism", ci „o depăşire a sferei existenţei strict biologice", „o forţă transformătoare şi nu neapărat imitativă a naturii". Este un curent „deschis", îmbină biologicul, psihologicul şi socialul şi coexistă cu romantismul, cu realismul şi expresionismul. Autorul naturalist român este mai curând etic decât demolator. Naturalismul românec este un fenomen literar progresist, care pune realismul într-o lumină nouă.

Şi scriitorul Mihail Sadoveanu are înclinaţii pentru subiecte inspirate de violenţă (beţie, bătaie, omor) sau imoralitate (bestialităţi sexuale, prostituţie). Cu o astfel de preferinţă de sensualism şi criminalitate, criticii îl clasifică pe Sadoveanu drept un scriitor „naturalist".

Marcel Proust devine modelul pur al reacţiei la naturalism. Ca şi perfecţiunea naturaliştilor care au dorit să prezinte fapte reale, desfăşurarea psihologică a subiectului proustian, cu dezvoltări şi intercalări e adesea o îmbătrânire. Eroii lui Proust, par modele omeneşti jupuite, care se mişcă prin saloane, pe uliţe sau pe plajă după anumite reguli de strategie şi decor spre a li se vedea cât mai bine ganglionii capilari, ramificaţile sistemului nervos, încheieturile membrelor şi dubla circulaţie a sângelui.

Apariţia nuvelei şi al romanului naturalist sunt contribuţiile cele mai de seamă ale epocii noi. În timpul de după Primul Război Mondial când s-a ratat momentul expresionist, apare o afirmare de alt ordin, un alt moment, al pătrunderii pe teritoriul unor experienţe străine de indulgenţă şi amatorism.

Odată cu Liviu Rebreanu, marea construcţie epică iese din cuprinderea largă a realităţii. Scriitorul atacă abisurile inconştientului, arivismul, degradările economice şi morale. Accente naturaliste sunt sesizate mai întâi în romanul „Adam şi Eva", unde înţelegerea iubirii dintr-o perspectivă naturalistă se concretizează încă din 1920 prin conduita erotică a lui „Ion". În romanul „Adam şi Eva" se descoperă în evocarea civilizaţiilor un mijloc de a retrăi cu detalii din drama violenţei şi predestinării.

Apar schingiuiri, violuri, care punctează manifestările subconştientului, descinse din excitaţia alcoolică, teama de moarte etc. Scriitorii naturalişti apreciază împrejurări şi detalii ciudate, anormale, poziţia neclară şi hotărâtă pe care o ia faţă de eroii şi faptele realităţii. Toate aceste caracteristici îl fac şi pe Marin Preda să se orienteze în mijlocul acestei realităţi.

Ov. S. Crohmălniceanu constată că „dintr-o estetică naturalistă va purcede o întreagă proză care îşi propune să-l introducă pe cititor în lumi rămase neumblate: periferia, închisoarea, ghetoul". (Crohmălniceanu 1967).

Scriitorii care ilustrează domeniile menţionate sunt: F. Aderca, C. Ardeanu, Mircea Damian, G. M. Zamfirescu, etc... În lucrările acestora este câteodată vânat detaliul crud, ce divulgă o realitate secretă.

Epoca dintre 1860-1880, dominată de orientarea critică junimistă, face loc, confruntării de principii Maiorescu-Gherea. Ecourile polemicii lor certifică semnele unei noi orientări. N. Iorga proclamă oportunitatea naturalismului ponderat. Este o şcoală literară vare vine de pe poziţiile lui Zola, aplecată spre straturile sociale modeste, este revoluţionară prin „metoda experimentală". Rolul ei este să observe cu obiectivitate realul, să practice o atitudine critică faţă de societate, să-i localizeze slăbiciunile, să le judece „ştiinţific", precizându-le cauzalitatea, ca într-o cercetare de laborator.

Al. Piru este de părere că în literatura română, deşi nu se vorbeşte de un curent naturalist se poate discuta despre ecouri naturaliste la anumiţi scriitori. Primul care a deschis drumul lucrărilor de tip zolist a fost Ion Luca Caragiale cu nuvelele sale. După el urmează Delavrancea şi Rebreanu, cu nuvelele lor naturaliste, Vlahuţă, Macedonski şi poemul său „Noapte de noiembrie" şi Sadoveanu. Aceştia sunt cei mai de seamă scriitori care au deschis drumul naturalismului în literatura română. Marile opere naturaliste se vor scrie, totuşi, după Primul Război Mondial.

Realismul sârbesc şi „Manifestele" literare semnate de Svetozar Marković (1846-1975), admirator al pozitiviştilor ruşi în numele cărora combate idealismul, liberalismul şi romantismul, datează din anii 1868 („Poezie şi gândire") şi 1870 („Realitatea în poezie").

Procesul dezintegrării realismului în literatura sârbă începe mai întâi în poezie. Accente ale realismului în literatura sârbă le putem găsi încă la Jovan Sterija Popović, la începutul secolului al XIX-lea, însă reprezentanţii de seamă ai acestui curent în literatura sârbă se afirmă mai ales la sfârşitul secolului al XIX-lea, prin Jakov Ignjatović. Pe lângă nuvelele rurale, apar influenţe din Turgeniev, Doden, Maupassant. Deci, realismul sârbesc rămâne dominat de influenţa scriitorilor ruşi şi totodată păstrează urme puternice ale romantismului secolului al XVIII-lea. Rămân determinate influenţele materialismului şi socialismului utopic. Îşi fac apariţia pozitivismul filozofic, materialismul ştiinţific, istorismul erudit, metodele de investigaţie analitice şi sintezele sociologice. Toate acestea explică dorinţa instinctivă de a reproduce re-

alitatea aşa cume este ea, cu obiectivitate, fără participarea exaltată a romanticilor, tentaţia valorizării vieţii în toată consistenţa sa fenomenologică.[5]

Triumfă proza narativă şi, mai mult decât romanul de inspiraţie socială sau istorică, nuvela, având drept cadru de desfăşurare satul (M. Glišić, L. Lazarević, J. Veselinović, Sv. Ranković). Cu trecerea anilor, conţinutul şi mesajul realismului literar sârbesc devin mai bogate şi se diversifică simţitor. Apar acum scriitori care, deşi cronologic aparţin generaţiei primilor povestitori realişti, depăşesc graniţa deceniului nouă intrând în atmosfera literară a secolului XX. Tematica nuvelelor şi romanelor încet se va întoarce de la sat la oraş şi la problematica omului urban, ca la Laza Lazarević şi Simo Matavulj. Aici vom aminti ciclul de nuvele al lui Matavulj inspirate de societatea belgrădeană. Prin acest ciclu Matavulj încearcă să surprindă caracteristicile unui oraş (Belgrad), aflat la răscrucerea dintre patriarhal şi modern. Drama „*Zavet*" a lui Matavulj („Testamentul" – 1897) se înscrie ca o primă creaţie de factură naturalistă. Tonalitatea stilistică a prozei sârbe este sobră, viguroasă, cu nuanţe predominant satirice.

Centrul acestei nuvelistici urbane sunt eroii intelectuali, care au o adâncă motivare psihologică şi dezvoltare a problematicii spirituale mai complicate. O specie de nuvele fantastice în literatura sârbă o fac nuvelele de inspiraţie naturalistă, în care imaginea unei lumi a coşmarului este descrisă ca o urmare a conştinţei sumbre. Astfel de nuvele a scris Simo Matavulj, la sfârşitul secolului XIX şi la începutul secolului XX. El a preluat varianta lui Maupassant a naturalismului. Tematica cu elemente ale iraţionalului se poate găsi în volumul său de la 1908 „Nemirne duše" [„Suflete tulburate"]. Matavulj intră şi în sfera de cealaltă parte a realului şi conştiinţei: vise întunecoase, halucinări, forţe iraţionale, personaje diabolice şi întâmplări nemotivate devin tema principală ale acestor nuvele. Succesul prozei scurte a lui Matavulj se datorează caracterului său verist, bazat pe studiul raporturilor ce se stabilesc între natură şi om, locului pe care îl ocupă descrierea ambianţei, a exteriorului, în dezvăluirea esenţei interioare a oamenilor şi obiectelor, justificării genetice a unor acţiuni sau soluţii existenţiale. Contactul cu alte literaturi are efecte pozitive şi asupra stilului de o simplitate aproape „clasică".

Orientarea realistă şi naturalistă în literatura sârbă s-a dezvoltat paralel cu schimbările în reacţiile sociale şi ideologice în viaţa poporului sârb. Ca şi Matavulj, astfel de nuvele au scris şi: Janko Veselinović, I. Vukićević, S. Ranković.

Svetolik Ranković (1863-1899), marcat de schimbările sociale şi politice ale sfârşitului de secol abordează realitatea cu mijloacele analizei psihologice, preferând evadarea din „prezentul cenuşiu" al adevărului cotidian într-un trecut îndepărtat, inspirat de lumea vechilor povestiri orientale greceşti sau latine. Svetolik Ranković, în câteva din romanele sale face o analiză psihologică a oamenilor introverţi fără voinţă de viaţă şi cu stări depresive, care trec prin ea cu paşi greşiţi şi pe drumuri greşite.

[5] Teoreticieni ca Svetozar Marković postulează necesitatea unei literaturi ce-şi are izvorul în realitate şi adevăr, în natură şi viaţă, bazată pe analize obiective şi scrupuloase ce nu exclud profunzimile.

Ranković dezbate o problemă a Serbiei de atunci: haiducia. El descrie drumul sinistru pe care tânărul de la țară devine haiduc, ca până la sfârşit să-şi termine viața la locul de execuție. Deşi în romanul „Gorski car" (1897), descrie condițiile sociale care duc pe tineri în haiducie, scriitorul descrie prin analiza psihologică diferitele stări ale eroului său: rănirea morală a sufletului său, sfidarea sa, dilemele despre drumul pe care trebuie să plece, patosul iubirii, dezintegrarea personalității sale şi stările de frică ale omului ca o fiară prigonită.

În comparație cu formele realismului Europei apusene s-a ajuns la concluzia că literatura sârbă nu constituie un naturalism ca un curent reprezentat: se vorbeşte mai de grabă despre tendințe naturaliste sau despre naturalism în cadrul literaturii moderne. Motivele acestui statut al naturalismului sârbesc sunt diferite: mediul rural şi al mahalalelor (naturalismul este înclinat mai mult spre urban), rezistența ideologică a influențeor străne, înclinarea spre realismul poetic (Turgheniev), folclorizarea poeticii realiste şi în legătură cu aceasta descrierea analitică impersonală nedezvoltată. Cu cât autorii sârbi se apropie mai mult de naturalism, se accentuează şi motivările deterministe (rolul ereditării sau rolul mediului aspru, de ex. în nuvelele lui Simo Matavulj „Đukan skakavac" şi „Aranđelov udes"). Pentru profilul tematic şi motivațional al realismului sârbesc, este caracteristică trecerea de la imaginile auditive şi vizuale la cele interioare, psihologice, deci, trecerea de la fapte la stări. Apare motivul omului care şi-a dăruit sufletul diavolului, sau motivul înşelării etc. Realiştii sârbi sunt înclinați spre motivul educației şi formării personalității prin: desăvârşire, avansare pe treaptă socială şi decăderea personajelor. Apar multe motive conflictuale în legătură cu dragostea, moştenirea, relațiile între membrii familiilor, între vecini, interese penru avere. Pe lângă toate acestea există şi interese personale şi existențiale cum sunt boala, moartea, crimele, care apar în anumite contexte sociale şi psihologice. Cel mai frecvent este motivul destrămării de idei sau doborârea iluziilor.

Cu trecerea literaturii sârbeşti spre modernism, apare un spațiu mai larg dintre naturalism şi impresionizm, mai ales când este vorba despre proză. Aceste procese duc şi spre descriere şi spre introspecție. Ivo Andrić prin romanul-nuvelă „Prokleta avlija" intră în rândul marilor realişti sârbi. El sugerează aici o lume diferită. Descrierea vieții tulbure în închisoare, Andrić dezvoltă ideea că situația elementară a omului este aceea ce este de bază în trecerea de la psihologic la cazul istorico-social al speciei umane, cel mai mult asemănătoare cu o viață într-o ocnă, în care fiecare se simte nesigur, condamnat. Aici, Andrić a dat mare atenție felurilor diferite ale limitei dintre libertate şi robie. În roman apar oameni de rase diferite, de religii diferite, criminali, tâlhari, hoți, pungaşi, vagabonzi, îndurerați, criminali politici etc. Aici scriitorul ne descoperă frica, sentimentul vinovății, suspiciuni, lupta pentru viață, incertitudinea. Pentru Andrić, înțelegerea vieții ca o incertitudine şi nesiguranță, în care răul învinge binele şi că fiecare om are foarte mică autoritate față de viața sa, încât i se pare că totul în viață este la întâmplare şi totul este un joc de noroc. Andrić descrie un şir de oameni la capătul existenței şi la graniță cu pericolul de moarte, contravenienți

mici şi mari, de la băiatul care a furat un strugure sau o smochină până la marii şi periculoşii pungaşi şi spărgători; există oameni nevinovaţi, proşti şi pierduţi, băutori, consumatori de droguri.

Andrić descrie ocna care este plină de murdărie şi putregai, mirosuri urâte, viaţa petrecută în ea, năduşeala care nu vine doar de la portul din apropiere, ci din toate blocurile vecine şi din fiecare obiect. Şi în nuvela „Vremurile Anicăi" („Anikina vremena"), Ivo Andrić descrie câteva scene cu accente naturaliste: sărăcia, murdăria, omoruri, lupte dintre soţi, unde Krsta a vrut s-o omoare pe Krstinica cu toporul; uciderea Tijanei de către un călugăr într-un şanţ; frământări lăuntrice ale lui Mihajlo; cerşetori şi ţărani revoltaţi; prostituarea Anicăi şi uciderea ei cu cuţitul de către fratele său.

Cel mai original şi mai interesant scriitor al începutului de secol XX rămâne însă Borisav Stanković (1876-1927). În toate operele sale, Stanković este acelaşi: povestitor, observator, pictor şi poet pasionat, profund şi original. Stanković se afirmă ca purtător al unui realism propriu. În acelaşi timp naturalist, impresionist, critic şi liric, cu o specificitate care exclude ideea imitării unor Zola, Dostoyevsky, Gorki.

Locul de desfăşurare al vibrantelor drame ce-şi regăsesc ecoul în romane importante ca „Sânge tulburat" (1911), este vechiul oraş natal Vranje, aflat la răscrucerea dintre orient şi occident, dintre trecut şi prezent, măcinat de pasiuni şi raţiuni de natură fiziologică, socială, politică, istorică. Dominant rămâne motivul iubirii: senzuale, arzătoare, orientale. Iubirea-suferinţă, iubirea-ruină, iubirea ca fatalitate şi distrugere. Capodoperă a geniului, „Sânge tulburat" demonstrează posibilitatea topirii într-o unică şi originală alcătuire a realismului analitic sârbesc cu naturalismul francez.

Din toate cele spuse până aici se poate conchide că şi realismul şi naturalismul caută sinceritate în literatură, au aceeaşi ţinută independentă faţă de moral, acelaşi spirit de revoltă, aceleaşi căutări de emoţii crude. Şi realiştii şi naturaliştii au aceeaşi preferinţă pentru cazuri fiziologice şi pentru cazuri sociale, preferă şi unii şi alţii să scrie despre straturile cele mai de jos ale societăţii. Simt nevoia să urmărească viaţa şi să se documenteze despre ea, pentru că cu ajutorul unei iscusinţe proprii nu pot ajunge la subiectele operelor lor. Trebuie amintit că literatura realistă nu este atât de mult documentată cum este cea naturalistă. Scriitorul naturalist preferă detaliile iar cel realist alege detaliul pentru a exprima ceea ce este general. Există o diferenţă mare dintre individualizarea naturalistă şi cea realistă. Cea realistă este nedespărţită de tipologia personajelor de generalizarea lor şi descoperă realitatea prin imagini artistice iar cea naturalistă mai mult preferă tipuri biologico-patologice şi biologico-psihologice şi adesea sluţeşte realitatea. Personajul tipic realist este generalizarea care exprimă adevărul obiectiv, iar cel naturalist este generalizarea care în cele mai multe cazuri deformează această realitate. Tipologia personajelor este cea mai importantă caracteristică a scriitorului realist, în timp ce naturaliştii caută intenţionat personaje bolnave, deformate moral şi fizic, cazuri speciale pentru spitale de boli nervoase.

Literatura realistă şi naturalistă sârbă şi română este aceea care prin tematică şi prin genurile şi speciile literare multiple în care se reflectă, rămâne cea mai interesantă şi frumoasă literatură scrisă de la început până în zilele noastre, iar scriitorii realişti şi naturalişti români şi sârbi sunt totodată şi cei mai de seamă scriitori din aceste două literaturi.

BIBLIOGRAFIE

Balotă, Nicolae (1976). *Arte poetice ale secolului XX*. Bucureşti: Editura Minerva.

Boatcă, Maria; Boatcă, Silvestru; Iancu, Marin (1995). *Literatura română. Antologie de texte commentate*. Bucureşti: Editura Recif.

Botez, Octav (1936). *Naturalismul în opera lui Delavrancea*. Bucureşti: Tiparul universitar. 15 p.

Bucur, Marin (1994). *O biografie a lui I. L. Caragiale*. Bucureşti: Editura Cartea Românească.

Caragiale, I. L (1991). *Nuvele şi Povestiri*. Texte comentate. Bucureşti: Editura „Albatros". p. 3-27.

Călinescu, George (1998). *Istoria literaturii române de la origini până în prezent"*. Fundaţia Naţională „G. Călinescu". Oneşti: Editura „Aristarc". pag. 436.

Constantinescu, Pompiliu (1928). Selecţiuni critice la volumul *Barbu Delavrancea. Nuvele*. Bucureşti: Editura Fundaţiei Cultuale Române. p. 147.

Crohmălniceanu, Ov. S. (1967). *Literatura română între cele două războaie mondiale*. Editura Pentru Literatură: Bucureşti. p. 189-199.

Djuvara, Alexandru G. (1883). *Idealism şi naturalism*. Cercetări critice. Bucureşti: Tipogr. Carol Göbl..

Dobrogeanu-Gherea, C. (1967). *„Generaţia nouă" de Turgheniev. Studii critice*. Bucureşti: Editura Pentru Literatură. p. 33.

Dragomirescu, Mihail (1912): *Caragiale*. „Ţara nouă". An I. Nr: 9-10.

Elvin, B. (1967). *Modernitatea clasicului I.L. Caragiale*. Bucureşti: Editura Pentru Literatură. p. 160.

Ene, Virgiliu (1999). *Scriitori satirici români*. Bucureşti: Editura Universal Dalsi. p. 80.

Ibrăileanu, G. (1890). *Naturalism şi pornografie*. Şcoala nouă 1, nr. 13, ian.1890, p.159-206; nr.14, febr.1890. p. 233-238.

Ilić, Aleksandar (1984). *O realizmu*. Belgrad: Prosveta- Nolit -Zavod za Udžbenike i Nastavna Sredstva.

Iorga, Nicolae (1934). *Istoria literaturii româneşti contemporane*. I. Bucureşti: Editura Adevărul.

Iorga, Nicolae (1996). Selecţiuni critice la volumul *Nuvele. Barbu Delavrancea*. Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române. p. 144.

Ivanić, Dušan (1996). *Srpski realizam*. V. Belgrad: Sveznanje Matice Srpske.

Josimović, Radoslav (1967). *Naturalizam.* Cetinje: Editura Obod. p. 75.
Lovinescu, E. (1937). *Istoria literaturii române contemporane 1900-1937.* Bucureşti: Editura Minerva.
Manolescu, Nicolae (1976). *Istoria critică a literaturii române.* I. Bucurşti: Editura Minerva.
Manolescu, Nicolae (2004). *Arca lui Noe.* Bucureşti: Editura Gramar.
Micu, Dumitru (1964). *Literatura română la începutul secolului XX.* Bucureşti: Editura Pentru Literatură.
Milačić, Dušan (1958). *Émil Zola.* Belgrad: Izdavačko preduzeće *Rad.* p.223.
Milačić, Dušan (1957). *Realizam i naturalizam u književnosti.* Belgrad: Izdavačko preduzeće *Rad.*
Petrescu, Ioana Em. (1981). *Literatura „experimentală". Delavrancea şi naturalismul.* Cluj: Editura Dacia. p. 132-150.
Piru, Alexandru. (1981). *Istoria literaturii române de la început până azi.* Delavrancea. Bucureşti: Editura Univers. p. 175.
29.Protić Predrag (1963): Introducere la volumul *Pripovetke* de Milovan Glišić. Belgrad: Editura „Matica srpska".
Protopescu, Alexandru (1978). *Romanul psihologic românesc.* Bucureşti: Editura Eminescu.
Raicu, Lucian (1967). *Liviu Rebreanu.* Bucureşti: Editura Pentru Literatură.
Rotaru, Ion (1979). *Analize literare şi stilistice.* Bucureşti: Editura Ion Creangă.
Stancu, Ilin (1974). *Ecourile realismului german în opera lui Liviu Rebreanu.* Bucureşti: Societatea de ştiinţe filologice din Republica Socialistă România.
Vianu, Tudor (1970). *Alexandru Macedonski. Poezia lui Alexandru Macedonski. „Scriitori români".* vol. II. Ediţie îngrijită de Cornelia Botez. Antologie de Pompiliu Marcea. Colecţia „B.P.T. Bucureşti: Editura Minerva. p. 393 – 394.
Zalis, Henri (1983). *Naturalismul în literatura română.* Bucureşti: Biblioteca Centrală Universitară.
Zalis, Henri (1979). *Estetica imperfecţiei.* Contribuţii la studiul naturalismului românesc. Timişoara: Editura Facla.
Zarifopol, Paul (1934). *Roman naturalist?.* Revista Fundaţiilor. An.1. Nr.1. Ian. 1934, p. 189-194.
Zola, Émile (1960). *Germinal.* Bucureşti: Editura de Stat pentru Literatură şi Artă (Biblioteca pentru toţi).
Živković, Dragiša (1994). *Evropski okviri srpske književnosti.* V. Belgrad: Editura Prosveta.

Virđinija Popović

REALIZAM I NATURALIZAM KOD RUMUNA I KOD SRBA – PARALELIZAM

SAŽETAK

Početak rumunske proze sinhronizuje se sa prvim naturalističkim idejama u Jugoistočnoj Evropi. U rumunskoj književnosti ne postoje dela koje su integralno naturalističkih shvatanja, već samo neke scene inspirisane naturalističkim idejama.

Značajan deo naturalističkih ideja ulaze pod dogmom pripadnika pravca Samanatorizam (od časopisa Samanatorul – Sejač) kao tradicionalistički argumenti. Jon Luka Karađale u svojim pripovetkama se poistovećuje bez poteškoća sa programom naturalizma i piše svoja dela inspirisan francuskim piscima. Najpoznatiji rumunski pisci imaju manje - više dodira sa naturalističkom estetikom. Pisci kao što su Liviju Rebreanu, Aleksandru Vlahuca, Đib Mihajesku, Hortensija Papandat Benđesku, Marin Preda, Euđen Barbu, Alexandru Macedonski se mogu uvrstiti u ovaj pravac. I u slučaju ostalih značajnih pisaca kao što su Kamil Petresku, Tudor Argezi, Cezar Petresku, se mogu sresti elementi naturalizma. Naturalistički elementi se mogu sresti i u delima srpskih pisaca XIX i XX veka kao što su Jakov Ignjatović, Borisav Stanković, Simo Matavulj, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Isidora Sekulić, itd.

Ključne reči: naturalizam, realizam, rumunska književnost, srpska književnost

PARALELISM BETWEEN SERBIAN AND ROMANIAN NATURALISM AND REALISM

Beginning of Romanian prose is being synchronised with first naturalistic ideas in Southeastern Europe. Romanian naturalism didn`t restrict himself towards overtaking of some creating strategies, for instance imitating typology of Zola`s novels but also this Romanian naturalism made an attempt of original evaluation of typical Romanian local factology.

Romanian literature is not familiar with works integraly of naturalistic comprehensions, only with some scenes inspired with naturalism and his ideas .

Famous Romanian writers who made their works inspired by French naturalism and Italian verism are Bogdan Petriceicu Hasdeu, first writer and historian who realistically understood certain facts of life giving also some autobiographic details. Mihail Sadoveanu is one of most productive and well-known Romanian writers, inspired by Aleksandar Dima and Gustav Flober whose naturalistic elements cause

certain kind of folk realism in naturalistic visions often represented in popular Balkan balads. As for Romanian writer Delavaranca, his naturalism comes as prolongation of certain classical constructions. His writings described double crisis Rumanian society had to go through - moral crisis of a townsman and social crisis of a peasant who changed willage for a town .

Key words: realism, naturalism, romanian literature, serbian literature

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 822.112.2(436).09:821.163.41

O INGEBORG BAHMAN I NJENOJ RECEPCIJI NA SRPSKOM JEZIKU

Julijana Beli-Genc
Nikolina Zobenica

SAŽETAK

U toku svog kratkog života, austrijska književnica Ingeborg Bahman (1926-1973) ostavila je neizbrisiv trag u književnosti nemačkog govornog područja. Kao predstavnica posleratne generacije ona je u svojim pesmama, pripovetkama, radio-dramama, romanima i esejima nastojala da iskaže osećanja i razmišljanja koja su sputavala posleratnu „izgubljenu generaciju". Iako njen književni opus nije obiman, u žanrovskom pogledu on može da se podeli u dve faze: u prvoj je Ingeborg Bahman prevashodno pisala poeziju, dok se u drugoj fazi, za koju je karakteristično tematizovanje jezika i jezičke skepse, okrenula prozi, čime je započelo i njeno „ćutanje" na polju lirike.

Na srpskom jezičkom području Ingeborg Bahman je bila već relativno rano zapažena, ali njena dela poznata su samo delimično u zavisnosti od priređivača ili prevodilaca raznih zbirki i antologija. Ovaj rad daje kratak uvid u život i književni opus ove osobene spisateljice, a zatim nastoji da pruži odgovor na pitanje šta je srpska čitalačka publika bila u prilici da sazna o samoj autorki, dâ pregled prevedenih tekstova na srpski jezik i ukratko ukaže na eventualne razloge za izbor određenih tekstova i prevodilački prosede.

Ključne reči: Ingeborg Bahman, život, lirika, proza, recepcija, prevodi

INGEBORG BAHMAN – ŽIVOT I DELO

„Mladost sam provela u Koruškoj, na jugu, na granici, u jednoj dolini koja ima dva imena: jedno nemačko i jedno slovenačko. [...] Tako blizu granice je još jedna granica: granica jezika – i ja sam se i na ovoj i na onoj strani osećala kao kod kuće, sa pričama o dobrim i zlim duhovima dve i tri zemlje; jer preko brda, na sat puta, nalazi se već Italija." (Bachmann 1982d: 301) napisaće 1952. godine u jednoj autobiografskoj skici o svom detinjstvu austrijska književnica Ingeborg Bahman [Bachmann], rođena 1926. godine u Klagenfurtu. Više-

jezičnost i multikulturalnost karakteristični za život u blizini granice oblikovali su u velikoj meri njen celokupni pogled na svet, pa samim tim i njena dela. To rano stečeno, za nju veoma važno i stoga celog života brižljivo negovano iskustvo rezultiralo je indiferentnošću ili ponekad čak averzijom prema političkim, istorijskim i privrednim realnostima (Šlibar-Hojker 1984: 41) baziranim na neprirodnim razgraničavanjima, odbojnošću prema podelama, nacionalizmu i neslobodi u svakom pogledu. Usled tog iskustva je pre(vazi)laženje granica postalo ne samo glavna karakteristika njenog životnog stila, nego i jedna od centralnih tema njenog opusa, neretko u obliku mita i utopije o bezgraničnosti.

Ingeborg Bahman provela je detinjstvo u prividnoj idiličnosti malovaroškog miljea jednog politički i ekonomski turbulentnog, teškog i neizvesnog vremena, čiju kulminaciju predstavlja traumatični doživljaj iz 1938. godine: „Jedan određeni momenat razorio je moje detinjstvo. Ulazak Hitlerovih trupa u Klagenfurt. To je bilo nešto toliko užasno da od tog dana počinje moje sećanje: jednim preranim bolom koji takvim intenzitetom kasnije možda nikad više nisam osetila. Naravno da sve to nisam razumevala onako kako bi to razumeo odrastao čovek. Ali ta neizmerna brutalnost koja se osećala, to urlanje, pevanje i marširanje – nastanak [je] mog prvog samrtnog straha“[1]. Taj neizbrisiv šok, duboko utisnut u dečju dušu, načinio je od nje ubeđenog borca protiv fašizma i rata; i ovo sećanje i svoj životni *credo* baziran na njemu utkaće Ingeborg Bahman kao drugi značajni tematski krug u svoje književno stvaralaštvo.

Ne može se pouzdano utvrditi kada je Bahman počela da piše – bilo je to najverovatnije negde oko 1940. godine; izvesno je, međutim, da su ti rani počeci bili u sadržinskom, stilskom i formalnom pogledu pod jakim Geteovim uticajem, koji je za nju bio „ravan bogovima, a ipak čovek“, kako glasi prvi stih pesme jednostavnog naslova *Goethe* (Hapkemeyer 1990: 20). U to vreme njen drugi uzor je Šiler sa svojim dramama i u njima sadržanom Kantovom etikom baziranom na kategoričkom imperativu. Iako se Ingeborg Bahman tokom svog književnog razvoja ubrzano udaljavala od svojih ranih uzora, ipak je i u kasnijem stvaralaštvu povremeno nastavljala dijalog sa delima dvojice klasika. Njena književna zaostavština svedoči o tome da je Bahman tokom ratnih godina pisala prvenstveno poeziju, u kojoj preovladava melanholično i depresivno raspoloženje, iako su u to vreme ratna događanja još izvan rakursa lirskog subjekta. Književno bavljenje ne samo nacionalsocijalizmom nego i ratnom tematikom usledиće tek početkom pedesetih godina prošlog veka.

Po završetku rata studirala je filozofiju, psihologiju i germanistiku na univerzitetima u Insbruku, Gracu i Beču. Dubok utisak na mladu studentkinju ostavio je dolazak u Beč u jesen 1946. godine. Pod divergentnim, pretežno neopozitivističkim uticajima tadašnjih filozofa i psihologa Bečkog kruga, Bahman je preko kritike egzistencijalizma, pre svega Hajdegerovog, dospela pod presudan uticaj Vitgenštajnove filozofije. Ovu razvojnu liniju dokumentuju njena disertacija *Kritičko prihvatanje egzistencijalne filozofije Martina Hajdegera* 1950. godine, esej *Ludvig Vitgenštajn*, 1953, kao i radio-eseji *Izrecivo i neizrecivo* i *Bečki krug*, 1953. i 1954. godine (Killy 1998: 978).

[1] Citat iz jednog intervjua koji je Ingeborg Bahman dala 1971. godine (Hapkemeyer 1990: 16).

Bahman često nazivaju filozofskom pesnikinjom (Forster; Riegel 2002: 371), i to ne slučajno, jer je određene intelektualne i egzistencijalne spoznaje nastale tokom svog bavljenja filozofijom, i potom propuštene kroz prizmu osećanja nezaštićenosti i izloženosti vetrometini događaja, utkala u svoju liriku. Kroz metaforiku rastanka, bežanja i slike odlaska ona problematizuje egzistencijalistički revolt (Žmegač 1999: 4411). Filozofija je za Bahman bila presudna u još jednom pogledu: u njenom odnosu prema jeziku. U Vitgenštajnovoj analitičkoj filozofiji jezika pesnikinju fascinira pre svega redukcija filozofije na analizu jezika sa namerom da se na taj način izbegne primarni izvor grešaka. Intenzivno i kritičko bavljenje izražajnim dometima, raspadom i ništavnošću jezičkih granica, kao i istraživanje neizrecivog čine jezgro sveukupnog dela Ingeborg Bahman.

Kontakti sa mladim autorima kao što su Ilze Ajhinger, Gerhard Frič i drugi doprineli su pored „jezičke skepse" izgrađivanju samosvojnog jezičkog izraza Ingeborg Bahman kojim je nastojala da u pesme prenese svoj negativni doživljaj istorije, uslovljen ratnim i poratnim događajima, uspešno izbegavajući pri tome opasnost od zapadanja u puki jezički eksperiment.

U to vreme ona čita Kafku, Žida, Valerija, Elijara i Jejtsa, ali čini se da nova lektira ne ostavlja neki vidljiv trag u njenom stvaralaštvu. Tek susret sa Paulom Celanom dotiče i njeno pesništvo, u kome počinju da se uočavaju pojedini elementi njegovog stila (dugi stihovi, naglašena slikovitost poetskog izraza); njegovom uticaju pripisuje se i napuštanje neposredne stvarnosti kao izvora inspiracije.

Od 1951-53. godine Ingeborg Bahman objavljuje svoje pesme po novinama i časopisima, a u isto vreme počinje da radi kao lektor i redaktor na radiju „Crveno-belo-crveno". U potrazi za novom formom, primerenom ovom mediju, piše svoju prvu radio-igru *Ein Geschäft mit Träumen* 1952. godine. Okušavanje u novom žanru i novom mediju nije povezano samo sa njenim poslom, nego je rezultat i popularnosti radio-igre među posleratnim piscima: pedesetih godina prošlog veka ona doživljava svoju renesansu na nemačkom jezičkom području. Radio-igra se percipira i recipira kao „unutrašnja pozornica" koja počiva isključivo na lirskoj magiji jezika i jezičkoj sugestiji (Žmegač 1999: 3844).

U to vreme Ingeborg Bahman dovršava i roman *Stadt ohne Namen*, nastao pod Kafkinim uticajem, koji je po svoj prilici sama uništila i od koga je sačuvano samo prvo poglavlje pod naslovom *Der Kommandant* (Hapkemeyer 1990: 34). Uprkos tome, Bahman ostaje skoro nepoznata čak i književnoj javnosti sve do svog prvog, pravog, a uskoro će se ispostaviti, i senzacionalnog, književnog nastupa – čitanja svojih pesama na književnoj večeri „Grupe 47" – i do prve u nizu nagrada koje će dobiti tokom svog života – nagrade „Grupe 47" 1953. godine. Zahvaljujući fotografiji na naslovnoj stranici i razgovora sa njom objavljenih u časopisu *Špigel* 1954. godine, Ingeborg Bahman odjednom postaje medijska ličnost poznata i onima koji se nikada nisu interesovali za književnost. Nakon toga Bahman, poput Getea i mnogih drugih nemačkih pesnika koji su čeznuli za „jugom", seli se u Italiju da bi

bila slobodna književnica i politički izveštač, objavljujući svoje političke tekstove pod pseudonimom Rut Keler.

Uprkos bremenu Adornove izjave da je pisanje pesama posle Aušvica postalo nemoguće, izjave koja je svojom isključivošću opterećivala nemačke poratne pesnike i njihove kritičare, njena prva, po obimu krajnje skromna zbirka *Die gestundete Zeit* sa svega dvadeset tri pesme naišla je na (u prvi mah odgođen) pozitivan, a delom i izuzetan prijem kod kritike. Jedan poznati književni kritičar je čak proročki izjavio da lirska 1953/54. godina ima dobre izglede da uđe u istoriju književnosti, jer je nemačkom poetskom nebu podarila novu zvezdu. Vrlo brzo je usledila druga, isto tako uspešna, zbirka pesama *Anrufung des Großen Bären* 1956. godine.

Dok je književna kritika dugo i uporno isticala samo estetsku vrednost obe zbirke, one su za Ingeborg Bahman bile izraz uverljive i zbog sopstvene averzije vrlo lično intonirane kritike restaurativnih snaga u posleratnom društvu i njihovog privrednog čuda, koji su samo potisnuli ali ne i uklonili strah od rata. Upečatljive slike i metafore prikazuju zastrašujuće razmere razaranja, dezorijentacije i sveopšte zastrašenosti. A onda, posle završetka rata, posle „nultog časa" nije usledio neophodni i priželjkivani novi početak – naprotiv, u doba hladnog rata saučesnici u nacionalsocijalističkom zločinu ponovo su postali traženi i visoko cenjeni saradnici vlasti. Naslov prve zbirke pesama stoga, između ostalog, i opominje da je izgubljeno previše dragocenog vremena za uspostavljanje jasnog otklona i diskontinuiteta u odnosu na prošlost. Trenutak za novi početak, za stvaranje jednog novog i boljeg sveta ne trpi dalje odlaganje. I onda je Ingeborg Bahman kao pesnikinja zaćutala i okrenula se proznom izrazu.

Godine 1955. prvi put se emituje njena radio-igra *Die Zikaden* o pogubnom karakteru ideala koji se ne mogu ostvariti u ovom i ovakvom svetu. Muziku je komponovao Hans Verner Hence, čime započinje ne samo saradnja nego i bliska privatna, krajnje nekonvencionalna veza dvoje umetnika. Hence je komponovao muziku i na neke od njenih pesama, dok je ona napisala libreta za dve njegove opere.

Do 1958. godine Ingeborg Bahman je radila kao dramaturg na Bavarskoj televiziji u Minhenu. Tada započinje i njena ljubavna veza sa poznatim švajcarskim piscem Maksom Frišom koja je potrajala do 1963. godine, uz česte promene boravišta, uglavnom na relaciji Cirih-Rim. Bahman je odbijala i samu pomisao na brak, smatrajući je „nemogućom institucijom", neprihvatljivom „za ženu koja radi i koja misli i koja i sama hoće nešto" (Horsley 2006).

Nakon kratkog boravka na Harvardu, Ingeborg Bahman piše treću i poslednju radio-igru *Der gute Gott von Manhattan* 1958. godine, u kojoj tematizuje tragičnost čovekove egzistencije, pri čemu Menhetn (na indijanskom: nebeska zemlja) simbolizuje fundamentalno životno osećanje: čovek oseća nebesko, teži ka njemu, ali mora da ostane na zemlji ako želi da preživi. Međutim, društveno-kritička komponenta i imanentni ženski diskurs ovog teksta u to vreme jedva da su prepoznati.

Kao gostujući profesor za poetiku na Univerzitetu u Frankfurtu ona akademske 1959/60. godine drži predavanja o problemima savremene književnosti, u

kojima, između ostalog znalački pledira za ponovno prihvatanje evropske moderne. Jedna od centralnih tema opet je jezička problematika, i u vezi s njom ona ponavlja svoj već poznati stav da se zadatak književnosti ne iscrpljuje samo u njenoj estetskoj samosvrsishodnosti, nego da je njen zadatak da menja svet, i to uz pomoć novog jezika, nastalog iz zamaha moralne spoznaje, jezika koji još nije difamiran time što je zloupotrebljen kao sredstvo praktikovanja vlasti i sile, a koji ipak vlada našim slutnjama (Killy 1998: 982). Tekstovi ovih predavanja predstavljaju takođe neku vrstu rekapitulacije njenog dotadašnjeg književnog stvaralaštva na teorijskom planu, ali u znatnoj meri pomažu i razumevanju proze koja će nastati tek kasnije.

Na svojoj lirski intoniranoj i autobiografski obojenoj zbirci od sedam pripovedaka pod naslovom *Das dreißigste Jahr*, objavljenoj 1961. godine, Ingeborg Bahman je prema sopstvenim rečima počela da radi 1956/57. godine. Pripovetke takođe poseduju određenu političku dimenziju, one su izraz kritički intonirane spoznaje manjkavosti „sveta" sa njegovim sistemima (jezičkim, pravnim, političkim, polnim sa njegovom podelom uloga). Međutim, one su u isto vreme i pokušaj projektovanja jednog boljeg, neminovno utopijskog ustrojstva, u kome jeziku opet dodeljuje presudnu ulogu. Iz Vitgenštajnove rečenice „Granice mog jezika su granice mog sveta" i njene logične konsekvence: „O čemu se ne može govoriti, o tome se mora ćutati" (Forster; Riegel 2002: 376) Ingeborg Bahman izvodi zaključak: „Nema novog sveta bez novog jezika" (Bachmann 1982b: 132). Pripovetke takođe tematizuju zatočeništvo pojedinca u različitim oblicima veza i pokušaje bega iz društvenih stega, koje onemogućavaju razvoj pojedinca. Protest i rezignacija kulminiraju u problematizovanju sopstvenog identiteta i u egzistencijalnim krizama, simptomatičnim za čoveka poratnog vremena. „Deca nemaju budućnost" – konstatuje Bahman u pripoveci *Jugend in einer österreichischen Stadt* (Bachmann 1982b: 86), misleći pri tome na svoju generaciju, kojoj zamera što ne preduzima ništa da bi se oslobodila od ovog „najgoreg od svih svetova" koji je za nju upravo negacija Lajbnicovog viđenja ustrojstva sveta. Na taj način predstavnici njene generacije ne uništavaju samo svoju sopstvenu, nego i budućnost svoje dece. Dve pripovetke iz ove zbirke (*Ein Schritt nach Gomorrha* i *Undine geht*) ispričane su iz tipično ženske perspektive i stoga se ubrajaju u najranije feminističke tekstove nemačke poratne književnosti. Pošto je u tadašnjoj književnoj javnosti recipirana u prvom redu kao rođena pesnikinja, njenoj prozi nije poklonjena ni izbliza tolika pažnja kao lirici.

Nakon rastanka od Maksa Friša Ingeborg Bahman je živela do 1965. godine u Berlinu. Zidom podeljeni grad izrasta u eseju *Ein Ort für Zufälle* u alegoriju jednog bolesnog istorijskog stanja. Putovanja u Prag, Egipat i Sudan 1964. godine ostavila su traga u sporadičnim pesmama i tekstovima planiranog romanesknog projekta sa radnim naslovom *Todesarten*, na kome je u to vreme počela da radi. Međutim, uspela je da završi samo jedan njegov deo, roman *Malina*, koji je objavljen 1971. godine. Preostali delovi planiranog ciklusa ostali su fragmenti i objavljeni su tek posthumno pod naslovima koje im je dao izdavač (*Der Fall Franza*; *Requiem für Fanny Goldmann*).

Glavnu problematiku ciklusa autorka je nagovestila već u svom predgovoru: „Često mi je [...] prolazilo kroz glavu, kuda je otišao virus [ratnog – prim. J.B.G.] zločina – nije moguće da je pre dvadeset godina odjednom nestao iz našeg sveta, samo zato što nijedna smrt nije više isticana, zahtevana, nagrađivana ordenom i podržavana." (Bachmann 1982c: 341) U ovim tekstovima, vrlo avangardnim u formalnom i idejnom pogledu, u središtu sličnih konstelacija likova uvek se nalaze žene, čije samoostvarenje planski sprečavaju, degradiraju i na kraju razaraju njihovi egocentrični partneri. Ženski likovi proživljavaju svakodnevno sistematsko uništavanje svojih femininih osobenosti, između ostalog i kroz bezuspešne pokušaje internalizacije njima stranih muških normi i pravila igre. Kroz svoje tekstove autorka pokazuje da sa nacionalsocijalizmom i fašizmom nisu automatski nestali i nasilje i dominacija kao glavne karakteristike društva kojim vladaju muškarci; pod društveno prihvatljivom krinkom patrijarhalnog oni su se samo, donekle izmenjeni, preselili na mikro-plan svakodnevnog nasilja, čije su žrtve po pravilu žene. Ovi patrijarhalni mehanizmi moći prikazuju prema Ingeborg Bahman transformaciju latentnog, društveno nepoželjnog i neprihvatljivog političkog fašizma u lični fašizam koji karakteriše odnose među polovima i koji se još uvek toleriše i u ovom savremenom, u osnovi mizoginom društvu: „[...] već sam ranije razmišljala o tome gde počinje fašizam. On ne počinje sa prvim bačenim bombama. [...] On počinje u odnosima između muškarca i žene [...]" (Horsly 2006). Konflikti se manifestuju u psihi, dakle, tamo gde se i inače odigravaju sve drame, kako to Bahman konstatuje u predgovoru fragmentu *Der Fall Franza*. Stoga su neki kritičari njen roman *Malina* prilično maliciozno i degutantno okarakterisali kao „preciozni egzibicionizam duše" (Radler 1994: 546). Vremenom je roman počeo da se recipira kao psiho-naracija spisateljke koja je izgubila sve iluzije i sva očekivanja, usled čega je ugrožena i sama njena egzistencija. Tek kasnih sedamdesetih godina, sa nastupajućim feminističkim pokretom počeo je da se prepoznaje ženski diskurs ovog romana. Jedini izlaz za ženu predstavlja po njoj odricanje od sopstvenog, pre svega ženskog identiteta ili autodestruktivni beg u smrt. Opšte priznata aktuelnost ovakve slike ženske sudbine doprinela je danas pomeranju recepcijskog težišta sa lirike na kasnu prozu kao „paradigmu ženskog rukopisa".

Godine 1972. objavljena je i poslednja zbirka od pet pripovedaka pod naslovom *Simultan* nastalih u vremenskom i stvaralačkom kontekstu ciklusa *Todesarten*. Bahman je planirala da u zbirku uključi još dva teksta (*Gier* i *Rosamunde*), međutim, pošto nije stigla da ih dovrši, oni su objavljeni tek 1982. godine u okviru njene književne zaostavštine. Tema ovih tekstova su pokušaji žena da pobegnu od pravila i prisila društva kojim dominiraju muškarci. Strategije preživljavanja junakinja svode se na redukovanje opažanja i različite vrste bega od života (Radler 1994: 547).

Poslednji period svog života Ingeborg Bahman uglavnom provodi u Rimu. Juna 1973. godine, svega nekoliko meseci pred svoju smrt, ona izjavljuje: „Ne verujem u ovaj materijalizam, ovo potrošačko društvo, ovaj kapitalizam, u ovu monstruoznost koja se ovde događa. [...] Zaista verujem u nešto što nazivam ‚Doći će dan'. I

jednog dana on će doći. Da, verovatno neće doći, a ipak verujem u to. Ako ne mogu više da verujem u to, onda ne mogu više ni da pišem." (Horsly 2006)

Svojim intrigantnim životom i delom Ingeborg Bahman, istaknuta predstavnica posleratne austrijske književnosti, skretala je pažnju medija i publike na sebe, najčešće mimo svoje volje. Posedovala je lepotu filmske zvezde koje nije bila svesna, živela je nekonvencionalno, imala prijateljske i ljubavne veze sa poznatim muškarcima, bila je izuzetno inteligentna, obrazovana, stidljiva, nesigurna, nenametljiva i nesrećna, hvaljena, cenjena, nagrađivana. Svojom tragičnom smrću je još jednom, poslednji put za života, skrenula pažnju na svoju ličnost: umrla je 17. oktobra 1973. godine u Rimu od posledica teških opekotina koje je zadobila u nesreći koju je sama izazvala.

RECEPCIJA BIOGRAFIJE INGEBORG BAHMAN U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Ingeborg Bahman je ime koje se u srpskoj kulturi doduše ponekad spominje, a da se pritom ne posvećuje posebna pažnja njenoj biografiji – da li to znači da je već postala toliko poznata da nema potrebe da se čitaoci opterećuju već dobro znanim podacima o njenom životu i delu? Ili je tako malo poznata da se smatra da njena biografija nije vredna pažnje? Međutim, šta u stvari srpska čitalačka publika zna o Ingeborg Bahman? Sudeći prema kratkim biografijama koje prate prevode njenih tekstova: malo.

Poezija Ingeborg Bahman prvi put se pojavila na srpskom jeziku u *Antologiji novije nemačke lirike* iz 1956. godine, u kojoj se nalaze se i Beleške o pesnicima. Međutim, među imenima autora nema imena Ingeborg Bahman. Prvi biobibliografski podaci o ovoj spisateljici potiču od Branimira Živojinovića iz 1976. godine, tri godine nakon njene smrti:

> „Rođena je u Celovcu (Klagenfurt). Studirala je filozofiju i 1950. promovisala u Beču sa tezom o Hajdegerovoj filozofiji. Jedno vreme je bila urednica u bečkom radiju, od 1953. je slobodna književnica. Živela je u Rimu, Minhenu i Cirihu, pa opet u Rimu, gde je i umrla. Osim poezije pisala je i pripovetke (*Trideseta godina*), radio-drame, eseje i jedan roman. Prevodila Ungaretija. Godine 1959/ 60. držala je predavanja o poetici na univerzitetu u Frankfurtu na Majni. Godine 1964. je dobila nagradu Georg Bihner.
>
> Zbirke: *Die gestundete Zeit* (*Odgođeno vreme*), 1953; *Anrufung des grossen Bären* (*Prizivanje Velikog Medveda*), 1956." (Lalić; Živojinović 1976: 295)

U časopisu *Gradac* beleška o pesnikinji sadrži poneki podatak više: rođena je 1926, a poginula 1973. godine; studirala je filozofiju i pravo, iako je želela da studira muziku i bila je član „Grupe 47".[2] Ostatak se ponavlja skoro istim redosledom

[2] Međutim, pojedini podaci su netačni (Bahman nije poginula) ili irelevantni: da je kratko vreme studirala pravo (većina uglednih biografskih leksikona uopšte ne spominje taj podatak, jer ga po svoj prilici smatra nebitnim u kontekstu njenog daljeg životnog puta i stvaralaštva) ili da je u mladosti želela da studira muziku.

i istim rečima. Međutim, biografija nije usklađena ni sa prevodom pesama datih u izboru: iako se naslov pesme *Die gestundete Zeit* prevodi kao *Odgojeno vreme,* a u samom tekstu se pojavljuje kao „odgođeno vreme", u beleški o autorki naslov zbirke glasi „Određeno vreme" (Bahman 1981: 193).

Iz biografije koju je sastavio Zlatko Krasni u *Antologiji savremene nemačke poezije* (1989b: 276) čitalac saznaje da je Bahman odrasla u Koruškoj i studirala u Insbruku, Gracu i Beču. Pored toga, u spisak njenih dela prvi put je dodat i naslov njenog završenog romana: *Malina* (Krasni 1989a: 1530; Bahman 1998: 26) – ostalo je sve isto.

Izvesno odstupanje od ovog šablona predstavlja Ranko Krstajić u *Antologiji svetske fantastike.* Ne samo da čitalac saznaje da je Ingeborg Bahman „poznata pre svega kao autorka apstraktne, egzistencijalističke lirike", već se prvi put navode naslovi njene poznate radio drame *Dobri bog sa Menhetna* i njene druge zbirke pripovedaka *Simultano.* Pored toga, Krstajić napominje da se njene pripovetke „odlikuju preciznošću u slikanju psiholoških detalja i jednostavnošću stila". Međutim, naslov zbirke pesama *Die gestundete Zeit* ovde je preveden kao *Vreme zbijeno u časove* (Krstajić 2001: 509).

Najviše podataka svakako daje pogovor prevodu izabranih priča Ingeborg Bahman (Pavlović-Četković 2001: 201-203), u kojem se navodi čitav niz detalja o njenom životu i stvaralaštvu. Pavlović-Četković pominje autore koji su uticali na Ingeborg Bahman, izdvaja karakteristike njene lirike i daje neke nove bibliografske podatke, među kojima se nalazi još jedna varijanta prevoda naslova zbirke *Die gestundete Zeit,* ovog puta kao *Oročeno vreme.* Najveći deo pogovora posvećen je okretanju Ingeborg Bahman od lirike ka prozi, koje autorka dovodi u vezu s problematikom jezika, tematizovanom u pojedinim pripovetkama. Na kraju, čitalac saznaje da je Ingeborg Bahman pored nagrade Georg Bihner (1965) dobila i Austrijsku državnu nagradu za književnost (1968).

U časopisu *Feministička 94* u beleški o autorki povodom izdanja pripovetke *Undina odlazi* u prevodu Olge Elermajer-Životić pominju se studije filozofije u Beču, roman *Malina,* „drama" *Der gute Gott von Manhattan* i „zbirka priča" *Das dreißigste Jahr* – ali ni reč o lirskom opusu Ingeborg Bahman, što je vrlo iznenađujuće s obzirom na značaj njene poezije, ali je shvatljivo ako se ima u vidu da je feministička tematika zastupljena upravo u navedenim delima.[3] U ovom kontekstu opisuje se i kraj života „spisateljice koja je tragično stradala od sopstvene cigarete ostavljajući za sobom poeziju i život kao simbolično žensku priču"[4], misao koju će varirati i Miro Vuksanović u govoru povodom izložbe o Ingeborg Bahman u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu maja 2004. godine: „[...] ona je u požaru, dok je gorela

[3] http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/zenskestudije/zs_s10/bel.html

[4] http://www.alexandria-press.com/94/94/94.htm

svilena ili neka druga lagana odeća na njoj, u svojoj rimskoj sobi, kao buktinja otišla od nas".[5] Međutim, ostala su njena dela, u originalu i u prevodu.

PREVODI DELA INGEBORG BAHMAN NA SRPSKI JEZIK

Recepcija Ingeborg Bahman na srpskom jeziku započela je sa njenim pesmama, koje su prisutne u svim antologijama nemačke posleratne poezije, počev od prve *Antologije novije nemačke lirike,* 1956. godine, dakle, četiri godine nakon što je kao liričarka nastupila na nemačkoj književnoj sceni. Izbor pesama je varirao. Neke su prevođene više puta, neke su u istom prevodu preštampavane u različitim zbirkama, a nekima su pritom menjani naslovi. Uvek se radilo o izboru – sve njene pesme još uvek nisu prevedene.

U *Antologiju novije nemačke lirike* (1956) ušla je samo jedna pesma: *Na plevi poruge*. Neobičan naslov, naročito zato što ne postoji nijedna pesma Ingeborg Bahman pod tim naslovom: reč je, zapravo, o pesmi *Herbstmanöver,* prvi put objavljenoj 1952. godine, u okviru zbirke *Die gestundete Zeit* (1953). „Na plevi poruge" deo je stiha koji se ponavlja u prvoj (3. stih) i trećoj strofi (9. stih): „na plevi poruge, u jesenjem manevru vremena". U ovom stihu pojavljuje se ne samo sintagma koju je prevodilac Branimir Živojinović odabrao kao naslov svog prevoda, već i sintagma koja se nalazi u naslovu originala: „jesenji manevar". Dok je Živojinović i u sledećoj antologiji iz 1976. godine zadržao ovaj naslov, Božidar Zec se držao originalnog naslova: *Jesenji manevar* (1981). Međutim, Živojinović je u zbirci *Naseljeni u međucarstvu : Austrijska savremena lirika* isti prevod ipak objavio pod naslovom *Jesenji manevar*. Neobično je što ova dva prevodioca pokazuju različit odnos prema naslovu i tekstu: Živojinović slobodnije prevodi naslov, ali se u prevodu samog teksta više drži originala, čak i onda ako je time otežano razumevanje; Zec, s druge strane, tačnije prevodi naslov, ali pokazuje više odstupanja u prevodu teksta: njegov prevod je sintaksički i semantički slobodniji i jednostavniji, a time i jasniji. Ova dva prevoda su jedna od mnogobrojnih ilustracija za dva različita pristupa pesmi s tačke gledišta prevodioca i za večitu prevodilačku dilemu: vernost originalu ili jeziku na koji se prevodi. Prevodilac treba da vodi računa da prevede tačno u odnosu na original i razumljivo u odnosu na jezik na koji prevodi, kao i da prenese ne samo duh originala, već i da ga približi duhu ciljnog jezika. Međutim, kod prevođenja lirike prevodilac mora da vodi računa još i o prenošenju atmosfere, osećanja, raspoloženja, ritma i drugih elemenata koji su konstituente lirskog izraza. Kod Bahman razumevanje teksta otežava česta upotreba metafora s genitivom, koje su preplavile posleratnu književnost (Bender 1980: 2), a od kojih vrvi i njena lirika (Conrady 1980: 51) i upravo zbog toga je i otežano razumevanje Živojinovićevog prevoda, koji je verniji originalu.

Dok se u prvoj antologiji nalazila samo jedna pesma Ingeborg Bahman, u sledećoj, objavljenoj dvadeset godina kasnije, izbor njenih pesama je proširen. Pored

[5] http://www.bms.ns.ac.yu/vesti/vesti49.pdf

pesme *Na plevi poruge,* Branimir Živojinović prevodi i njenu čuvenu pesmu *Die gestundete Zeit* kao *Odgođeno vreme,* zatim pesme *Izgnanstvo* [*Exil*, 1957] i *Objasni mi, ljubavi!* [*Erklär mir, Liebe!* iz zbirke *Anrufung des Großen Bären,* 1956].

Nijedna pesma Ingeborg Bahman nije se tako često pojavljivala na srpskom jeziku kao *Die gestundete Zeit* (šest puta u periodu između 1976. i 2001. godine), što odgovara i značaju koji ona ima u stvaralaštvu Ingeborg Bahman i u okviru njene recepcije na nemačkom govornom području. Pored toga što ova pesma prenosi osećanje i razmišljanje pesnikinje posle rata, ona u središte stavlja vreme, jedan od centralnih motiva u opusu spisateljice. Sama sintagma „die gestundete Zeit" može da se razume kao vreme koje se meri u časovima, vreme koje je preostalo, odnosno oročeno vreme (Görtz 1980: 31, 33). Pošto je u pitanju neuobičajena sintagma, ne iznenađuje što je prevodiocima zadavala najviše poteškoća. Najčešće prevođena kao *Odgođeno vreme* (Živojinović, Krasni), objavljuje se i pod drugim naslovima: *Odgojeno vreme* (verovatno štamparska greška, s obzirom na to da se u tekstu prevoda pojavljuje reč „odgođeno") u prevodu Božidara Zeca iz 1981. godine i *Određeno vreme* u prevodu Zlatka Krasnog iz 1989. godine. Priređivači zbirki pripovedaka, koji u biografiji Ingeborg Bahman pominju i zbirke njenih pesama, daju nove prevode naslova (ne i samog teksta pesme): *Vreme zbijeno u časove* (Krstajić 2001: 509) i *Oročeno vreme* (Pavlović-Četković 2001: 201).

Osim toga što se prevodi naslova ne podudaraju, u samim prevodima postoje i neke druge specifičnosti i razlike. Iako Krasni menja naslov prevoda u drugom izdanju, sam tekst ne dira. U odnosu na original i Živojinovića, prevod Zlatka Krasnog pokazuje neobičnu tendenciju da razdvaja prideve od imenica i da menja red reči. Dok Živojinović, po ugledu na original, u nekoliko stihova na prvo mesto stavlja dinamičke glagole, dotle Krasni stihove započinje imenicama, čime se pomera i težište značenja. Na jednom mestu, Krasni umesto „spuren" (biti poslušan; držati smer; utrti stazu, up. Duden 2003) čita „spüren" (osećati), što nije slučaj s druga dva prevodioca. U originalu stoji:

„Dein Blick spurt im Nebel:
die auf Widerruf gestundete Zeit
wird sichtbar am Horizont." (Bachmann 1982a: 37)

Živojinovićev prevod glasi:
„Tvoj pogled krči put kroz maglu:
do opoziva odgođeno vreme
pomalja se na vidiku." (Lalić; Živojinović 1976: 297)

Kod Božidara Zeca stoji:
„Pogled ti prodire kroz maglu:
do pogodnog časa odgođeno vreme
pojavljuje se na vidiku." (Bahman 1981: 70)

Kod Krasnog se značenje suštinski menja:
„Tvoj pogled u magli oseća:
Vreme od opoziva odgođeno
na obzorju se ukazuje."[6] (Krasni 1989a: 1509)

Božidar Zec u ovoj pesmi ne menja leksiku i red reči u odnosu na original, ali ne uspeva ni da ostvari ritmički i sintaksički skladnu celinu, što je pošlo za rukom Živojinoviću, čiji se prevod zasad čini najuspelijim.

Pesmu *Izgnanstvo* preveli su Živojinović (1976) i Krasni (1989) s ponekom manjom greškom, ali pritom treba da se naglasi da nisu uspeli da prenesu duboki očaj izgnanika kojim provejava original. Pesma *Objasni mi, ljubavi!* pojavljuje se samo u prevodu Branimira Živojinovića (1976, 1988, 2001) koji u velikoj meri odstupa od stila Ingeborg Bahman. Dok stil većeg dela pesme u originalu karakteriše podudaranje stiha i sintaksičke celine, dotle u prevodu preovlađuju opkoračenja, čime se gubi usporeni ritam originala, kojim pesnikinja izražava osećanje tuge i čežnje. Pored toga, neka mesta u prevodu su nejasna, kao, na primer, prevod poslednja tri stiha:

„Ne objašnjavaj. Ja vidim daždevnjaka
kako kroz svaki plamen ide.
Niti ga jeza goni, niti ga išta boli." (Lalić; Živojinović 1976: 299)

Slika daždevnjaka, vrste vodozemca, koji ide kroz vatru potpuno je nejasna i zbunjujuća dok se ne pročita original:

„Erklär mir nichts. Ich seh den Salamander
durch jedes Feuer gehen.
Kein Schauer jagt ihn, und es schmerzt ihn nichts." (Bachmann 1982a: 110)

„Salamander" jeste daždevnjak, ali sama reč salamander, koja postoji i u srpskom jeziku, ima jednu dodatnu konotaciju: salamander može da bude i mitsko biće koje živi u vatri[7] – a to je već jedna sasvim druga slika: biće koje ne oseća jezu i bol, jer je u svom elementu, jer je kod kuće, što nije slučaj s lirskim „ja" u ovoj pesmi, koje muči čežnja za domom.

U izboru Božidara Zeca u časopisu *Gradac* (1981) pojavljuju se prvi i jedini put prevodi pesama iz zbirke *Die gestundete Zeit: U oluji ruža* [*Im Gewitter der Rosen*], *Izlazak* [*Ausfahrt*], *Iskazivanje mračnog* [*Dunkles zu sagen*] i *Drvo i strugotine*

[6] Neobično je da i slovenački prevodilac, Edvard Kocbek, „spuren" prevodi sa „čutiti", što kritičar prevoda Anton Janko hvali kao neobično uspeo prevod, jer je glagol „spuren" skoro neprevodiv (Janko 1984: 54).

[7] „**daždevnjak,** *vrsta vodozemca sličnog gušteru, salamandar*" (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* 1967: 611); „**salamandar,** -dra, **salamander,** m grč. zool. *daždevnjak*" (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* 1973: 614); „**salamander,** 1. a. zool. daždevnjak, vrsta guštera, *Salamandra maculosa,* b. veoma cenjena koža od tog guštera, 2. mit. duh iz vatre, vatreni duh" (Klajn; Šipka 2006: 1098). Interesantno je i da u slovenačkom prevodu ove pesme ne stoji *salamander,* čime se, smatra Janko, gubi poenta ovih stihova (Janko 1984: 56).

[*Holz und Späne*]. Iz zbirke *Anrufung des Großen Bären,* Zec je preveo dve pesme: *Curriculum vitae* (pod istim naslovom i u originalu) i *Senke ruže senke* [*Schatten Rosen Schatten*]. Prevodilac na određenim mestima odstupa od originala i menja smisao teksta, mada nije jasno da li je reč o nemaru ili nerazumevanju. Na primer, kod Ingeborg Bahman druga strofa pesme *Izlazak* glasi:

„Das dunkle Wasser, tausendäugig,
schlägt die Wimper von weißer Gischt auf,
um dich anzusehen, groß und lang,
dreißig Tage lang." (Bachmann 1982a: 28)

Zec prevodi:
„Da bi te videla,
iz bele pene podiže trepavice
tamna voda, hiljaduoka, velika i duga,
duga trideset dana." (Bahman 1981: 69)

Ne samo da je promenjen red reči, već se menja i značenje: u originalu su trepavice *od* bele pene, a ne podižu se „*iz* bele pene"; „groß und lang" u originalu su upotrebljeni kao prilozi uz glagol „ansehen", a ne kao atributi za „tamnu vodu", kao u prevodu. Zvuči potpuno besmisleno da voda bude duga trideset dana, ali čak i da je u pitanju *licentia poetica,* u originalu tako ne stoji. Međutim, ima i pesama koje su uspešnije prevedene, kao na primer pesma *Iskazivanje mračnog,* koja uglavnom prenosi osećanje originala. Iz ove zbirke jedino je pesma *Senke ruže senke* privukla pažnju i drugih prevodilaca: Živojinović ju je preveo 1988, a Krasni 1998. godine, pri čemu se sva tri prevoda međusobno neznatno razlikuju i ne odstupaju od originala.

U zbirci austrijske savremene lirike *Naseljeni u međucarstvu* iz 1988. godine Branimir Živojinović daje, između ostalog, i izbor pesama Ingeborg Bahman u prevodu, delom ponovljen, delom osvežen novim tekstovima. Prvi i dosad jedini put na srpskom jeziku se pojavljuju uspešno prevedene pesme *Veliki predeo kraj Beča* [*Große Landschaft bei Wien* iz *Die gestundete Zeit*] i *Obavešteni o ljubavi* [*Unterrichtet in der Liebe,* iz *Anrufung des Großen Bären,* pesma VI u ciklusu *Lieder auf der Flucht*]. Uspeli prevodi pesama *Svakog dana* [*Alle Tage* iz *Die gestundete Zeit*] i *Veliki tovar* [*Die große Fracht* iz *Die gestundete Zeit*] pojavili su se dosad u više antologija od istog prevodioca, čak tri puta do sada (1988, 1990, 2001). Upravo pesma *Veliki tovar,* kao i pesma *Maglena zemlja* [*Nebelland,* iz *Anrufung des Großen Bären*] bile su podsticajne i za druge prevodioce.

Pesma *Veliki tovar* pojavila se u prevodu Olge Elermajer-Životić 2003. godine pod drugačijim naslovom: *Velika žetva.* Ponovo se postavlja prevodilačka dilema: vernost prevodioca originalu ili duhu jezika na koji se prevodi: „veliki tovar leta" ili „velika žetva leta" koja je ukrcan(a) na „sunčev brod"/ „sunčevu lađu" „u

luci". „Veliki tovar" jeste tačniji, ali „velika žetva" je jasniji, a time i bolji prevod originala. Kao i većina pesama iz druge zbirke Ingeborg Bahman, i ova je napisana u pravilnijoj formi: stihovi su u petostopnom jambu i imaju deset ili jedanaest slogova, uz jedino odstupanje u drugom stihu druge strofe. Olga Elermajer-Životić prenela je ritmičnost i harmoničnost pesme, tako što je celu pesmu prevela u stihovima od jedanest i dvanaest slogova, ali su pritom neka mesta netačno prevedena. Na primer, reč „unverhüllt" (tri sloga), u značenju „neskriveno" (četiri sloga), Elermajer-Životić prevodi sa „bestidno" (tri sloga), što predstavlja pomeranje u značenju, ali se verovatno radi broja slogova bolje uklapa. Osim toga, u originalu galeb „stürzt und schreit" (ruši se i vrišti; Bachmann 1982a: 34), dok se kod Elermajer-Životić „čuju galeba krici" (Bahman 2003: 15). Nasuprot tome, prevod Branimira Živojinovića je jasniji i tačniji: osmeh se „neskriven spušta", a galebovi se „s krikom obruše", ali Živojinović ne prenosi čvrstu i harmoničnu celovitost originala: njegovi stihovi uz manju ili veću pravilnost ipak variraju od jedanaest do sedamnaest slogova (Živojinović 1988: 130). Međutim, oba prevodioca su verno prenela čistu obgrljenu rimu originala u tri katrena, kao i ponavljanje stihova u okviru strofe i pesme. Sadržinski čvrsta struktura prenesena je u oba prevoda, ali je Elermajer-Životić pokušala da prenese i njenu metriku, ponegde nauštrb tačnosti prevoda.

Pesmu *Maglena zemlja* pored Živojinovića preveo je i Zlatko Krasni i taj isti prevod objavio dva puta 1989. godine, jednom u časopisu *Književnost,* a drugi put u *Antologiji savremene nemačke poezije*. Njegov prevod verno prenosi osećaj tuge i napuštenosti koji preovladava kod Ingeborg Bahman. Pored ove pesme Krasni je iste godine objavio i prevode pesama *O, reči!* [*Ihr Worte!,* 1961], *Reklama* [*Reklame,* iz *Anrufung des Großen Bären*], *Posle ovog potopa* [*Nach dieser Sintflut,* 1957] i *Jednom vojskovođi* [*Einem Feldherrn,* iz *Die gestundete Zeit,* 1953]. Kod pesme *O, reči!* vidi se da Krasni već u naslovu nije preveo ličnu zamenicu kojom se pesnikinja obraća rečima. Upotreba te zamenice, koja se i u nemačkom imperativu po pravilu izostavlja, nije slučajna: na taj način se naglašava distanca koja se stvara između lirskog subjekta i reči, od kojih se otuđio, iako ne može da ih se oslobodi – lirsko „ćutanje" Ingeborg Bahman nikada se nije pretvorilo u potpunu tišinu.

U časopisu *Sveti Dunav* (1998) objavljene su pesme Ingeborg Bahman u prevodu Zlatka Krasnog. Pored pesme *Senke ruže senke,* prvi i zasad jedini put prevedene su: *Poruka* [*Botschaft* iz *Die gestundete Zeit*] i tri pesme iz zbirke *Anrufung des Großen Bären* (ciklus *Lieder von einer Insel*): *Pesma o jednom ostrvu* [*Lied von einer Insel*], *Ima vatra pod zemljom* [prvi stih: *Es ist Feuer unter der Erde*] i *Kada neko ode, onda šešir* [prvi stih: *Wenn einer fortgeht, muß er den Hut*]. Uprkos manjim odstupanjima od originala, atmosfera i osećanja lirskog „ja" uspešno su preneti.

Mirko Krivokapić i Branimir Živojinović zajedno su sastavili *Antologiju nemačke lirike : Od Getea do naših dana (1780-1980)* i objavili je 1990. godine, na nemačkom jeziku, pošto su je namenili studentima germanistike. Lirika Ingeborg Bahman je u zbirci predstavljena sa pet pesama: *Die gestundete Zeit, Die große Fra-*

cht, Anrufung des Großen Bären, Alle Tage i *Keine Delikatessen.* Godine 2001. Mirko Krivokapić izdao je antologiju s istim naslovom, ali tekstovi nisu u originalu, već u prevodu na srpski jezik. Međutim, izbor pesama Ingeborg Bahman ne poklapa se u potpunosti s onim iz prethodne antologije: poznata pesma *Keine Delikatessen* (verovatno nastala 1963. godine, objavljena posthumno) zamenjena je pesmom *Objasni mi, ljubavi!.* Većina prevoda i dalje potiče od Branimira Živojinovića, jedino je pesmu *Prizivanje Velikog Medveda* preveo Slobodan Glumac.

Ovo je zasad poslednja antologija u kojoj su zastupljene pesme Ingeborg Bahman. Nijedna njena zbirka pesama nije u celosti prevedena i objavljena i, ako se izuzme prevod pesme *Velika žetva* (2003), Ingeborg Bahman se u novije vreme isključivo doživljava kao „liričarka u prozi" (Pavlović-Ćektović 2001: 201).

Dok nijedna njena radio-drama, libreto, esej, kao ni predavanje o poetici nisu prevedeni, njene pripovetke počele su relativno rano da privlače pažnju srpskih prevodilaca. Tri godine nakon što se pojavila na nemačkom jeziku u zbirci *Das dreißigste Jahr* (1961), pripovetka *Unter Mördern und Irren* odštampana je u *Letopisu Matice srpske* pod naslovom *Među ubicama i ludacima.*

Najpoznatija i najčešće prevođena pripovetka svakako je *Undine geht* iz iste zbirke – prevodili su je Zlatko Krasni (*Vodena vila odlazi,* 1986, 1998), Olga Elermajer-Životić (*Undina odlazi,* 1999, 2002) i Marina Pavlović-Četković (*Odlazak vodene vile,* 2001). U zbirci „izabranih priča" Ingeborg Bahman, Marina Pavlović-Četković prevela je deset pripovedaka: šest iz zbirke *Trideseta godina,* dve iz ranog perioda njenog stvaralaštva, jednu preradu radio-drame i jednu pripovetku iz zbirke *Simultano* [*Simultan,* 1972]. Pripovetke iz zbirke *Trideseta godina* su: *Trideseta godina, Među ubicama i ludacima, Sve* [*Alles*], *Korak ka gomori* [*Ein Schritt nach Gomorrha*], *Sudija* [*Ein Wildermuth*] i *Odlazak vodene vile.* Nastala kao prerada radio-drame iz 1952. godine, pripovetka *Prodavnica snova* [*Das Geschäft mit Träumen*] objavljena je tek posthumno. Iz perioda njenih početaka potiče *Osmeh sfinge* [*Das Lächeln der Sphnix,* 1949], a na osnovu deset godina kasnije napisane pripovetke *Zavarivač* [*Der Schweißer,* 1959] snimljen je i film. Zbirka se završava pripovetkom *Simultano.*

Pripovetka *Prodavnica snova,* takođe u prevodu M. Pavlović-Četković, objavljena je i u *Antologiji svetske fantastike* Ranka Krstajića 2001. godine. Godine 2004. na srpskom jeziku pojavila se još jedna pripovetka Ingeborg Bahman u prevodu Olge Elermajer-Životić pod naslovom *Na nebu i na zemlji* [*Im Himmel und auf Erden*], koja je njeno prvo objavljeno delo: pojavila se 29. maja 1949. godine. U okviru prevoda narativne proze Ingeborg Bahman, 1999. godine štampan je i njen jedini dovršeni i sačuvani roman, *Malina,* u prevodu Sanje Došlov.

TEMATSKI ASPEKTI RECEPCIJE INGEBORG BAHMAN NA SRPSKOM JEZIKU

Kada su prevodioci i priređivači zbirki vršili izbor pesnika i pesama s namerom da predoče najpoznatije predstavnike manje ili više savremene književnosti na nemačkom jeziku, Ingeborg Bahman je uvek bila nezaobilazna. Među njenim pesmama i pripovetkama uglavnom su birani tekstovi sa temom o ratu i o životu posle rata. Prevashodno zapažena kao pesnikinja posleratne književnosti na nemačkom jeziku, Ingeborg Bahman polako je počela da ulazi u svest srpske čitalačke publike kao predstavnica specifično austrijske posleratne književnosti. Slika sveta prikazana u njenim pesmama počinje da se doživljava i kao apokaliptična vizija. U sledećoj fazi recepcije posvećena je veća pažnja jezičkoj skepsi, koja je kod Ingeborg Bahman i filozofska i književna tema. U novije vreme ova spisateljica je zapažena prvo kao predstavnica ženske književnosti, a zatim i – fantastike.

Ingeborg Bahman se uvek vraćala temama ratnog i posleratnog perioda, kako u lirici, tako i u prozi. Pesma i pripovetka koje su prve prevedene na srpski jezik, *Na plevi poruge* i *Među ubicama i ludacima,* pripadaju upravo ovom tematskom krugu, zbog čega su ih prevodioci i odabrali.

Pesma *Na plevi poruge* ilustruje liriku koja je doživela procvat posle Drugog svetskog rata, pošto je bila pogodna da izrazi „novo osećanje života" i to ne samo na nemačkom govornom području, već i kod nas.

> „Najmlađa generacija nemačkih liričara, utekla apokaliptičnom doživljaju Drugog svetskog rata, osetila se nelagodno i izgubljeno u jednoj stvarnosti koju je niti htela niti stvorila, koju jedva da je i razumela. Smisao ličnosti bio je doveden u pitanje ne radi sažimanja zemaljskih veličina i vrednosti pod novim aspektima makroskopije i mikroskopije, već usled osipanja moralnih i životnih normi. Bila je to nihilistička nulta tačka, koja ih je vodila do granice izražajne moći. Tražene su druge alegorije i asocijativni motivi, druge zvučne forme i jezički izrazi ne bi li se formulisala ova neizvesnost spolja i iznutra. Razumljivo je pritom došlo do međusobnog prožimanja stvarnosti i sna, doživljaja i vizije, na rubu samog postojanja." (Bihalji-Merin 1956: 18-19)

Ingeborg Bahman se i u pripovetkama bavi tematikom života posle rata i pitanjem u kojoj je meri „Stunde Null" zaista početak od nule. Sudeći prema pripovetki *Među ubicama i ludacima,* spisateljica u životu posle rata vidi bezuspešan pokušaj da se zaboravi i potisne prošlost i ona ovde tematizuje teškoće suživota nekadašnjih počinilaca i žrtava pod prividom zaborava i opraštanja. Ova tema je očigledno bila veoma aktuelna i na ovim našim prostorima, jer je ova pripovetka prevedena već 1964. godine, jedina iz zbirke *Trideseta godina* (1961). Dve decenije su prošle dok sledeća pripovetka nije privukla pažnju prevodilaca: *Undine geht.*

Teme rata i života posle rata dominantne su i u drugoj antologiji iz 1976. godine, u kojoj se pored pesme *Na plevi poruge,* prevodi i pesma *Odgođeno vreme.* Pesnikinja bez optimizma ponavlja da „stižu okrutniji dani" i registruje „istorijski momenat u kome su još nezastrte strahote rata i u kome je čovek ugrožen i nesiguran". Osećanje izgubljenosti i usamljenosti „izgnanika" preovlađuje u pesmama *Izgnanstvo* i *Objasni mi, ljubavi!* Ovim izborom pesama Ingeborg Bahman predstavlja intelektualnu i modernu poeziju, „koja nije raskinula sa tradicijom, pre svega postavlja pitanja, apeluje i optužuje", poeziju u kojoj su „kritički tonovi" jasno prepoznatljivi (Krivokapić 1976: 28-30; 2001: 74-75).

Zbog tih kritičkih tonova njene pesme su bile uvrštene i u tematski broj časopisa *Gradac* pod naslovom „Apokaliptični pesnici". Termin „apokaliptičan" Raša Livada shvata kao „pridev jednog vremena i raspoloženja" sveobuhvatan u svojoj višeslojnosti: kao predviđanje kraja sveta, raspadanje svih vrednosti i kao viziju stvaranja novog sveta. Čitav niz obeležja (tačno trideset tri) određuju karakter odabranih pesama (u prevodu Božidara Zeca), u koje spadaju: *U oluji ruža, Izlazak, Iskazivanje mračnog, Senke ruže senke, Drvo i strugotine, Odgojeno vreme, Jesenji manevar, Curriculum vitae,* pri čemu su ton i atmosfera pesama vidljivi već iz samih naslova. Livada svrstava Bahman u grupu „pesnika distance" koji „su kroz jezik stvorili posebne ‚zatvorene svetove', kao neku vrstu alternative i kritike postojećih trendova. Istovremeno, to su oni pesnici koji su najviše vezani za mentalitet svoje nacionalne tradicije, i njen su ‚sačuvani odraz'." (Livada 1981: 7-9) Zatvoreni svet koji je Ingeborg Bahman stvorila u lirici samo je jedna od karakteristika tzv. hermetične poezije, čija je predstavnica i ona bila (Krivokapić 2001: 77), kao što je bila i predstavnik tipičnog i specifičnog austrijskog mentaliteta.

Upravo kao predstavnica *austrijske* posleratne književnosti posmatra se Ingeborg Bahman u sledećoj fazi recepcije. Svest o posebnosti austrijske istorije i kulture razvija se na srpskom jezičkom području krajem osamdesetih godina, kad su izašle dve zbirke: savremene austrijske lirike (Živojinović 1988), odnosno posleratne austrijske lirike (Krasni 1989).

U zbirci savremene austrijske poezije Ingeborg Bahman zastupljena je sa deset pesama[8]. Pesme su grupisane u šest tematskih krugova: jezik, priroda, ljubav, rat, kritika savremenog društva i položaj čoveka u svetu (Živojinović 1988: 179). Pri izboru pesama Ingeborg Bahman priređivač se rukovodio temom kao glavnim kriterijumom, ali nije uzeo u obzir njene pesme o jeziku i jezičkoj krizi. U pogovoru se Ingeborg Bahman pominje samo na jednom mestu i to kao predstavnik generacije rođene dvadesetih godina 20. veka, koja je posle rata zauzela značajno mesto u nemačkoj književnosti. Iako Živojinović za svaki tematski krug nabraja čitav niz primera, nijednom ne pominje Ingeborg Bahman, mada navodi čitav niz manje po-

[8] Reč je o pesmama *Veliki predeo kraj Beča; Na plevi poruge,* ovaj put pod naslovom *Jesenji manevar; Izgnanstvo; Objasni mi, ljubavi!; Senke ruže senke; Odgođeno vreme; Veliki tovar; Obavešteni o ljubavi; Maglena zemlja* i *Svakog dana.*

znatih autora. Činjenica da se njene pesme uvrštavaju u zbirke, ali se ne analiziraju, potvrđuje da je Bahman zaista „pesnikinja distance" za priređivača zbirke, kao što je to, uostalom, dugo bila i za nemačku kritiku. Kritičari su hvalili njena dela, koristeći uvek iste fraze, ali decenijama niko nije kritički analizirao njen opus, nije istakao samo vrednosti, već i slabosti njene lirike (Conrady 1980: 48-55).

Pesnici posleratne književnosti imali su velike poteškoće da izraze na adekvatan način svoja osećanja i razmišljanja. Ingeborg Bahman je problemu jezika prišla ne samo emotivno, kao pesnikinja, već i kao filozof i predavač poetike na Univerzitetu u Frankfurtu na Majni. Njena najpoznatija pesma, koja je nastala kao rezultat te krize, koja je dovela ako ne do njenog potpunog „ćutanja" u lirici, onda svakako do zatišja, jeste pesma *O, reči!* [*Ihr Worte!*]. Bahman je pesmu posvetila Neli Zaks [Nelly Sachs], poznatoj nemačkoj pesnikinji čije je pesničko umeće izuzetno cenila, ali ova posveta ne stoji u prevodu koji se pojavio u časopisu *Književnost* 1989. godine, u okviru izbora austrijske posleratne lirike Zlatka Krasnog. Pored ove pesme u izbor su ušle *Maglena zemlja, Jednom vojskovođi* i *Određeno vreme,* pesme o napuštenosti, ratu i surovim danima koji dolaze. Želja prevodioca bila je da se „estetsko pomiri s informativnim, da ovaj izbor posluži i kao dokaz za postojanje uistinu vredne poezije, ali i kao svedočanstvo o vremenima kada je poeziju bilo teško pisati." (Krasni 1989a: 1500)

U sledećoj *Antologiji savremene nemačke lirike* koju je Zlatko Krasni izdao iste godine, kriterijumi za odabir pesama su promenjeni; ovog puta su to autentičnost i posebnost, jer lirika se posmatra kao jedinstveno sredstvo istinite spoznaje stvarnosti. Pritom njena jedinstvenost i posebnost nije sama sebi cilj, poezija spoznajom istine o stvarnosti doduše ne menja svet, ali se bori protiv negativnog delovanja stvarnog sveta na čoveka, protiv njegovog otuđenja i manipulacije njime. Krasni ubraja Ingeborg Bahman među one pesnike koji u tom kompleksnom odnosu između spoljašnje i unutrašnje stvarnosti gube u borbi za novi izraz, jer nisu uspeli da „isključe emocionalni naboj niti da razreše do kraja semantičko-sintaksticku [!] jezičku strukturu" (Krasni 1989b: 7, 16-17, 10). Stoga ne čudi što izbor pesama Ingeborg Bahman u ovoj zbirci započinje upravo pesmom *O, reči!.* Pesma *Reklama* pokazuje sklonosti Bahmanove ka jezičkom eksperimentu, a pesmom *Posle ovog potopa* Krasni završava izbor njenih pesama:

Posle ovog potopa
volela bih da se još jedanput
spasi golubica
i niko sem golubice.

Bila bih se utopila u tom moru!
da ona poletela nije,
da nije u poslednjem trenutku
donela list.

Slike vode česte su u književnom opusu Ingeborg Bahman. Časopis *Sveti Dunav* je u izdanju iz 1998. godine uključio u svoj izbor književnih dela liriku i prozu Ingeborg Bahman, tačnije nekoliko njenih pesama i pripovetku *Vodena vila odlazi* u prevodu Zlatka Krasnog. Kroz te tekstove protiču reke i udaraju morski talasi, što pokazuje da izbor nije slučajan: *Senke ruže senke, Poruka, Pesma o jednom ostrvu, Ima vatra pod zemljom* i *Kada neko ode, onda šešir...* Senka u tuđoj vodi, poruka od Sunca s neba poginulih, morski vetar koji nosi pepeo i brodovi sa smrtnim teretom, vatrena reka pod zemljom, more u koje se sve baca kad neko ode (a jednom će se vratiti), i zov vodene vile koja odlazi, razočarana ljubavlju – mitska slika kraja i novog početka sveta i čovečanstva u vodi i vatri jedna je od konstanti njenog dela, kako lirike, tako i proze. Međutim, večita nada u spasenje (Mayer 1980: 17) podrazumevala je kod Ingeborg Bahman i stvaranje novog jezika (Görtz 1980: 30), čime se recepcija njenog stvaralaštva posle ovog ekskursa ponovo vraća temi jezika.

Bahman je postala uverena da jezik više ne može da „predstavlja sponu između čoveka i predmeta". Pošto „pesma više nije bila dovoljna da izrazi savremeni izmenjeni odnos prema svetu i da obuhvati problematiku koju je sa sobom donelo savremeno doba", „potraga za novim jezikom" postaje jedan od ključnih momenata u njenim pripovetkama iz zbirke *Trideseta godina* (1961). Čežnja za novim jezikom različitim od „jezika prestupnika" [„Gaunersprache"], „jezik[a] koji se koristi bez razmišljanja i bez preispitivanja, jezik[a] kao nameštaj[a], jezik[a] besmisla i laži", ta čežnja karakteriše njene likove, pobunjenike, usamljene i očajne individue koje ne mogu da se pomire sa „postojećim svetom i poretkom koji maskira zločin i laž", s konvencijama i zakonima društva koje postavlja granice u mišljenju, ljubavi i delanju. Pokušaji da se pređu te granice osuđeni su na propast. Protest njenih protagonista i protagonistkinja uvek se zasniva na emocionalnom, „jezik pripovedaka ima zanos i snagu poezije i često uzima oblik monologa koji se nikad ne smiruje izražavajući svoj bunt protiv života koji je individui nametnut", stoga Bahman i ostaje „liričarka u prozi" (Pavlović-Četković 2001: 202-203).

Atmosferu fantastičnog u delu Ingeborg Bahman uočio je Ranko Krstajić, sastavljač *Antologije svetske fantastike* iz 2001. godine u koju je uvrstio pripovetku *Prodavnica snova* u prevodu M. Pavlović-Četković. Fantastično kod Krstajića podrazumeva „uvlačenje čitaoca u svet likova i zbivanja", čudan događaj koji izaziva neodlučnost ne samo kod junaka, već i kod čitaoca, a podrazumeva i čitaočevo iskustvo straha koje proizilazi iz ličnog utiska (Krstajić 2001: 6-7). U *Prodavnici snova* Bahman pripoveda o čoveku koji ne može da se odluči da kupi jedan san i da ga plati svojim vremenom. Pošto smatra da nema dovoljno vremena da sanja, izlazi iz prodavnice, a da nije kupio nijedan san. Kasnije ponovo traži tu prodavnicu, ali nikada više ne može da je nađe, a san koji je video samo na kratko, zauvek ga proganja.

Kao predstavnica tzv. ženske književnosti Bahman se prevashodno recipira kroz prozu, dok je njena lirika potisnuta u drugi plan. U ženskoj književnosti „žene autori pišu za čitateljke o intimnim problemima, otkrivanju seksualnosti i materin-

stva, o borbi za emancipaciju" (Krasni 1986: 277). Upravo s feminističkog aspekta počinje i recepcija najpoznatije pripovetke Ingeborg Bahman *Undine geht.* U prevodu naslova Krasni se odlučuje na izostavljanje imena vodene vile, koja je u nemačkoj književnosti prisutna i poznata u okviru viševekovne tradicije, ali je uglavnom nepoznata srpskoj čitalačkoj publici. Pripadnost ovog teksta ženskoj književnosti Krasni ističe već prevodom prvih reči: „Muškarci! Vi čudovišta!", iako u originalu stoji: „Ihr Menschen! Ihr Ungeheuer!" (Bachmann 1980: 140). Prevodilac želi na taj način da istakne ne toliko suprotnost između vodene vile i ljudi, koliko odnos između žene i muškarca. S jedne strane, prevodilac svojom interpretacijom utiče na prevod, s druge strane, prevod sužava ili čak fiksira na jedno od mogućih značenja teksta. Prevodilac, u stvari, time nameće čitaocu svoju interpretaciju prevoda.

Drugi prevod ove pripovetke potiče od Olge Elermajer-Životić i verniji je originalu. U naslovu više ne stoji „vodena vila", već njeno ime: Undina. „Čudovišta" više nisu samo muškarci, već generalno ljudi, kako stoji i u originalu. Ovaj prevod je objavljen dva puta, prvi put u *Letopisu Matice srpske,* 1999. godine, a drugi put u časopisu Centra za ženske studije i istraživanje roda u Beogradu, 2002. godine. Elektronsko izdanje ovog časopisa, kao i tekst prevoda (greškom objavljen kao *Udina odlazi*) dostupni su na internetu.[9] Neobično je, međutim, čitanje ovog prevoda u kontekstu proleća 1999. godine: pripovetka o vodenoj vili ogorčenoj ne samo na jednog već na svakog Hansa kao reprezentanta muškog roda koji ju je razočarao, postaje priča o bombardovanju i porušenim mostovima na Dunavu. U kontekstu uvodnog teksta u kome piše „o učešću stranih pisaca" u „ratnom *Letopisu*" Kovaček vrši aktualizaciju i ideologizaciju Bahmanove pripovetke, koje nemaju uporište u samom tekstu (Kovaček 1999: 608-610).

Treći prevod ove pripovetke objavljen je pod naslovom *Odlazak vodene vile.* I na početku ovog prevoda vodena vila se obraća ljudima kao čudovištima, njeno ime ponovo nestaje iz naslova, a umesto glagola („geht" = „odlazi") stoji deverbativna imenica „odlazak". Odabirom opšte imenice „vodena vila" umesto imena i prevodom „Menschen" kao „ljudi" i ovde u prvi plan dolazi opozicija vodena vila–ljudi, kao suprotnost jednog prirodnog sveta osećanja i hladnog ljudskog sveta. Prevodilac smatra da je ova pripovetka „u stvari poema o ljudskoj egzistenciji uopšte" (Pavlović-Četković 2001: 203) i ovakvo shvatanje utiče i na njen izbor leksike, kao što je to bio slučaj i sa prevodom Zlatka Krasnog. Zamena glagola kretanja u prezentu („odlazi") deverbativnom imenicom („odlazak") nije u potpunosti opravdana, jer se vremenski aspekt (sinoptički prezent) gubi, kao i nesvršeni glagolski vid, s obzirom na to da je u glagolu aspekt trenutnog trajanja jasno naglašen, dok „odlazak" može da se odnosi na sva vremena (prošlost, sadašnjost, budućnost) i oba vida (svršeni i nesvršeni): iz prevoda naslova se ne vidi da li je Undina već otišla, odlazi ili planira odlazak, da li je reč o njenom „odlaženju" kao procesu ili samo o činjenici da je otišla – sve se to gubi u prevodu.

[9] http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/zenskestudije/zs_s10/bahman.html

Feministička izdavačka kuća objavila je 1999. godine roman *Malina* (1971) u prevodu Sanje Došlov. Ceo tekst romana dostupan je u elektronskom izdanju[10], a na više adresa na internetu može da se nađe, nažalost ne u potpunosti tačan, komentar uz ovaj roman: „Roman reka o incestu, ratu, poeziji austrijske spisateljice koja je tragično stradala od sopstvene cigarete ostavljajući za sobom poeziju i život kao simbolično žensku priču."[11]. Ovo nije „roman reka", tema nije rat, a ni incest ili poezija, već se u centru nalazi, kako u naslovu stoji, Malina, destruktivni muški *alter ego* jedne zaljubljene žene.

Ovaj roman poslužio je kao inspiracija Jasmini Tešanović da napiše tekst *Zakon stvarnosti,* koji je posvećen Ingeborg Bahman. Čitav niz slika: mladić u bolnici, njena lična sećanja, plovidba po reci, sve to vodi autorku do „Inge" i njenog odnosa s Malinom, s ocem, s Ivanom. Ivan je taj zakon stvarnosti koji stoji u naslovu: ljubav ili bolest, u stvari matematički zakon, kaže autorka, zakon koji „troši" samo Inge i dovodi do ubistva ljubavi, do smrti.[12]

Destruktivno dejstvo muškarca na ženu koje rezultuje njenim samoubistvom tema je i pripovetke koju je prevela Olga Elermajer-Životić u časopisu *Književni list* 2004. godine pod naslovom *Na nebu i na zemlji.* Ameli, glavni lik pripovetke, skočila je kroz prozor zbog laži i prevare svog sebičnog muža za kojeg se uvek spremno i strpljivo žrtvovala. Kada je on konačno otišao toliko daleko da svojoj sebičnosti žrtvuje i nju, pretvorivši je u lopova, Ameli više nije mogla da izdrži. Nije to prvi put da u delu Ingeborg Bahman muškarac uništi ženu koja ga voli: vodena vila Undina odlazi na put bez povratka, žensko pripovedačko „ja" u romanu *Malina* nestaje u zidu, a poslednje reči u romanu glase: „Bilo je to ubistvo."

U svih pet pripovedaka zbirke *Simultano* glavni likovi u su žene. Centralni motiv je „život kao uvreda", jer sve ove žene, kao i svi likovi kod Bahman,

> „pate od samog života koji ih je sve povredio i razočarao. Nijedna od njih nije uspela da pronađe trajan oslonac u ljubavi ili prijateljstvu, svakoj je samoostvarenje uskraćeno na karakterističan način. Spoljna radnja pripovedaka izgleda površna i usporena, ali se stvarno događanje odvija u ravni emocija, asocijacija i nagoveštaja, pri čemu se tema otuđenja i samootuđenja varira uvek na drugačiji način." (Pavlović-Četković 2001: 203)

U okviru kampanje povodom Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad ženama, 25. novembra 2002. godine, u članku *Reaguj, nasilje je zločin!* posvećuje se pažnja i aktivnostima prve specijalizovane izdavačke kuće Feministička 94 „koja

[10] http://www.womenngo.org.yu/sajt/sajt/ feministicka94/bahman/Bahman1.htm

[11] http://www.alexandria-press.com/94/94/94.htm, http://www.deve.org.yu/biblioteka12.htm, http://www.knjigainfo.com/index.php?gde=@http%3A//www.knjigainfo.com/pls/sasa/bip.osoba%3Fo_id%3D30442@, http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/CK_des.htm

[12] http://www.womenngo.org.yu/sajt/sajt/feministicka94/tesanovic/t4.htm

promoviše studije i literaturu koje govore o drugosti i identitetu žena danas". Posebno se ističu dela Ingeborg Bahman kao „izuzetne spisateljice".[13]

Međutim, Ingeborg Bahman ostaje pesnikinja koja piše protiv rata, kao što je pokazala multimedijalna izložba otvorena u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu, 12. maja 2004. godine. Izložbu su organizovali Austrijski kulturni forum i Ambasada Austrije u Beogradu, u saradnji s Odsekom za germanistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i Austrijskom bibliotekom pri Matici srpskoj u Novom Sadu. Prikaz njenog života i dela dat je hronološki i praćen je tekstovima, fotografijama, audio i vizuelnim zapisima i njenim filmskim portretom. Na otvaranju izložbe govorila je tadašnja prorektorka Univerziteta u Novom Sadu, prof. dr Radmila Marinković-Nedučin, upravnik Biblioteke Matice srpske, Miro Vuksanović, a njen život i delo predočila je prof. dr Julijana Beli-Genc, šef Odseka za germanistiku u Novom Sadu.[14]

Na internetu se Ingeborg Bahman pominje još u različitim kontekstima, u jednom tekstu elektronske verzije NIN-a navodi se da ju je Marsel Rajh Ranicki svrstao u kanon nemačke književnosti[15]. Njeno ime se takođe pojavljuje u vezi s drugim značajnim ličnostima umetničkog sveta: po romanu Ingeborg Bahman *Malina* dobitnica Nobelove nagrade za književnost 2004. godine Elfride Jelinek napisala je scenario za film koji je režirao Verner Šreter[16]; knjiga o velikoj operskoj divi Mariji Kalas objavljena je „kao reprint sa jednim esejom i propratnim tekstom nemačke pesnikinje Ingeborg Bahman"[17], a Milo Dor, austrijski pesnik srpskog porekla, ističe pripadnost Ingeborg Bahman onoj generaciji pisaca koja je bila kosmpolitski orijentisana.[18]

Na kraju: Ingeborg Bahman se na srpskom jeziku recipira kao liričarka u stihu i u prozi, dok njene radio-drame, libreta, eseji i predavanja o poetici dosad nisu prevedeni. Srpskoj čitalačkoj publici poznata je kao književnica nemačkog govornog područja i austrijske posleratne književnosti, kao pesnikinja jezičke krize, fantastičnih priča, apokaliptičnih vizija kraja i novog početka, vode i vatre, muškarca i žene, uništenja u svakom pogledu, a najviše emotivnog i psihološkog. Njeno ime se kod čitalačke publike u Srbiji vezuje za borbu protiv nasilja u svakom obliku.

---

[13] http://www.danas.co.yu/20021211/com_media.htm

[14] http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/11-05-2004/Strane/kultura.htm, http://www.bms.ns.ac.yu/vesti/vesti49.pdf, http://www.vojvodina.com/naslovna/arhiva5/040513.html, http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/13-05-2004/Strane/hronika.htm

[15] http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/16/19311.html

[16] http://www.blic.co.yu/blic/arhiva/2004-10-08/strane/kultura.htm#

[17] http://www.danas.co.yu/20031101/vikend8.html; http://www.tvorac-grada.com/forum/viewtopic.php?p=21882

[18] http://www.knjizara.co.yu/index.php?gde=http://www.knjizara.co.yu/pkch/data00/veliki_brat_je_dobio.html; http://www.knjigainfo.com/index.php?gde=@http%3A//www.knjigainfo.com/pls/sasa/bip.tekstovi_o_izdanju%3Ftip%3D12%26pblcid%3D11389@; http://www.danas.co.yu/20051210/knjiga1.html

Julijana Beli-Genc
Nikolina Zobenica

ZUSAMMENFASSUNG

Das Gesamtwerk Ingeborg Bachmanns wurde in serbischer Sprache nur selektiv rezipiert: ihre Gedichte und Erzählungen wurden nur zum Teil übersetzt, ihre Hörspiele, Libretti, Essays und Vorlesungen sind der Aufmerksamkeit der Übersetzer völlig entgangen; zwar wurde der Roman *Malina* zur Gänze übersetzt, die Romanfragmente des Zyklus *Todesarten* erfreuten sich aber keinerlei Beachtung. In erster Linie waren folgende Kriterien ausschlaggebend, dass Gedichte und Erzählungen zur Übersetzung ins Serbische gewählt wurden: Vermittlung der Atmosphäre der Nachkriegszeit (Verdrängung, Verzweiflung, Einsamkeit), ihre Zugehörigkeit zur österreichischen Literatur, apokalyptische Züge, Wasser- und Feuermetaphorik (im Sinne von Untergang und Neuanfang), Sprachkrise als Thema, Gewalt von Männern über Frauen und das Phantastische. Unter den serbischen Lesern erwarb sich Ingeborg Bachmann den Ruf einer Schriftstellerin, die in ihrem literarischen Schaffen gegen jede Form von Gewalt die Stimme erhob.

Schlüsselwörter: Ingeborg Bachmann, Leben, Lyrik, Prosa, Rezeption, Übersetzungen

LITERATURA

Bachmann, Ingeborg (1980). *Das dreißigste Jahr.* München: dtv.

Bachmann, Ingeborg (1982a). *Werke.* Band 1: *Gedichte, Hörspiele, Libretti, Übersetzungen.* Hrsg. von Christine Koschel, Inge von Weidenbaum, Clemens Münster. München: Piper Verlag.

Bachmann, Ingeborg (1982b). *Werke.* Band 2: *Erzählungen.* Hrsg. von Christine Koschel, Inge von Weidenbaum, Clemens Münster. München: Piper Verlag.

Bachmann, Ingeborg (1982c). *Werke.* Band 3: *Todesarten: Malina und unvollendete Romane.* Hrsg. von Christine Koschel, Inge von Weidenbaum, Clemens Münster. München: Piper Verlag.

Bachmann, Ingeborg (1982d). *Werke.* Band 4: *Essays, Reden, Vermischte Schriften, Anhang, Phonographie.* Hrsg. von Christine Koschel, Inge von Weidenbaum, Clemens Münster. München: Piper Verlag.

Bahman, Ingeborg (1964). Među ubicama i ludacima. Prev. Zdenka Brkić. *LMS.* 140, 393/ 6: 497-515.

Bahman, Ingeborg (1981). Pesme. Prev. Božidar Zec. *Gradac.* 8/ 39-40: 69-72.

Bahman, Ingeborg (1998). Pesme. Prev. Zlatko Krasni. *Sveti Dunav.* 4: 26-29.

Bahman, Ingeborg (1999). *Undina odlazi.* Prev. Olga Elermajer-Životić. *LMS.* 175, 463/ 4: 440-446.

Bahman, Ingeborg (2003). Velika žetva. Prevod s nemačkog Olga Elermajer-Životić. *Književni list.* 2/ 9-10 (1.04./ 1.05.2003): 15.

Bahman, Ingeborg (2004). Na nebu i na zemlji. S nemačkog prevela Olga Elermajer-Životić. *Književni list.* 3/ 28 (1. decembar 2004): 10-11.

Bender, Hans (1980). Über Ingeborg Bachmann : Versuch eines Porträts. *Text + Kritik.* 6: 1-9.

Bihalji-Merin, Oto (1956). Novija nemačka lirika. *Antologija novije nemačke lirike.* Beograd: Nolit. 5-20.

Conrady, Peter (1980): Fragwürdige Lobredenerei. *Text + Kritik.* 6: 48-55.

Duden – Deutsches Universalwörterbuch (2006). Mannheim: Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus – CD-ROM.

Forster, Heinz; Riegel; Paul (2002). *Deutsche Literaturgeschichte.* Bd. 11: *Nachkriegszeit.* München: dtv.

Görtz, Franz Josef (1980). Zur Lyrik der Ingeborg Bachmann. *Text + Kritik.* 6: 28-38.

Hapkemeyer, Andreas (1990). *Ingeborg Bachmann : Entwicklungslinien in Werk und Leben.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Horsly, Joey (2006). *Ingeborg Bachmann.* http://www.fembio.org/biographie.php/frau/biographie/ingeborg-bachmann/ (27.12.2007)

Ivanji, Ivan; Živojinović, Branimir (1956). *Antologija novije nemačke lirike* (1956). Beograd: Nolit.

Janko, Anton (1984). Anmerkungen zu slowenischen Übersetzungen einiger Gedichte Ingeborg Bachmanns. *Acta Neophilologica : Sonderband: Ingeborg Bachmann.* XVII. 51-59.

Killy, Walter (1998). *Autoren- und Werklexikon: Bachmann, Ingeborg.* Berlin: Directmedia – CD-ROM.

Klajn, Ivan; Šipka, Milan (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza.* Novi Sad: Prometej.

Kovaček, Božidar (1999). Matica srpska u danima agresije : Sa promocije aprilske sveske Letopisa Matice srpske. *LMS.* 175, 463/ 5: 607-610.

Krasni, Zlatko [1986]. *Antologija nemačke pripovetke (1945-1985).* Novi Sad: Bratstvo i jedinstvo.

Krasni, Zlatko (1989a). Posleratni austrijski pesnici. *Književnost.* 44, 88/ 10: 1498-1500, 1506-1509.

Krasni, Zlatko (1989b). *Antologija savremene nemačke poezije (1945-1989).* Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.

Krivokapić, Mirko (1976). Nemačka lirika dvadesetog veka. *Antologija nemačke lirike XX veka.* Beograd: Nolit. 5-32.

Krivokapić, Mirko (2001). *Antologija nemačke lirike : Od Getea do naših dana.* Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Krivokapić, Mirko; Živojinović, Branimir (1990). *Antologija nemačke lirike : Od Getea do naših dana (1780-1980).* Beograd: Naučna knjiga.

Krstajić, Ranko (2001). *Antologija svetske fantastike.* 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Mond.

Lalić, Ivan V; Živojinović, Branimir (1976). *Antologija nemačke lirike XX veka.* Beograd: Nolit.

Livada, Raša (1981). Apokaliptični pesnici. *Gradac.* 8/ 39-40: 5-9.

Mayer, Peter (1980). Zeit zum Schweigen? *Text + Kritik.* 6: 10-17.

Pavlović-Četković, Marina (2001). Liričarka u prozi. *Ingeborg Bahman: Odlazak vodene vile : izabrane priče.* Prev. Marina Pavlović-Četković. Beograd : Mond

Radler, Rudolf (1994). *Hauptwerke der deutschen Literatur.* Bd. 2: *Vom Vormärz bis zur Gegenwartsliteratur.* München: Kindler Verlag.

Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika (1973). Novi Sad: Matica srpska.

Šlibar-Hojker, Neva (1984). Entgreznung, Mythos, Utopie: Die Bedeutung der slovenischen Elemente im Oevre Ingeborg Bachmanns. *Acta Neophilologica: Sonderband: Ingeborg Bachmann.* XVII. 33-44.

Živojinović, Branimir (1988). *Naseljeni u međucarstvu : Austrijska savremena lirika.* Niš: Gradina.

Žmegač, Viktor (1999). *Geschichte der deutschen Literatur.* Berlin: Directmedia. – CD-ROM

O INGEBORG BAHMAN NA INTERNETU NA SRPSKOM JEZIKU (27.12.2006):

http://www.alexandria-press.com/94/94/94.htm
http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/CK_des.htm
http://www.blic.co.yu/blic/arhiva/2004-10-08/strane/kultura.htm#
http://www.bms.ns.ac.yu/vesti/vesti49.pdf
http://www.danas.co.yu/20021211/com_media.htm
http://www.danas.co.yu/20031101/vikend8.html
http://www.danas.co.yu/20051210/knjiga1.html
http://www.deve.org.yu/biblioteka12.htm
http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/11-05-2004/Strane/kultura.htm
http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/13-05-2004/Strane/hronika.htm
http://www.knjigainfo.com/index.php?gde=@http%3A//www.knjigainfo.com/pls/sasa/bip.osoba%3Fo_id%3D30442@
http://www.knjigainfo.com/index.php?gde=@http%3A//www.knjigainfo.com/pls/sasa/bip.tekstovi_o_izdanju%3Ftip%3D12%26pblcid%3D11389@
http://www.knjizara.co.yu/index.php?gde=http://www.knjizara.co.yu/pkch/data00/veliki_brat_je_dobio.html

http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/16/19311.html
http://www.plato.co.yu/system/sr-latin/home/shop/viewsingle/_params/pl_cmnt_cmd/view_all/shop_category_id/249776/shop_item_id/94583.html
http://www.tvorac-grada.com/forum/viewtopic.php?p=21882
http://www.vojvodina.com/naslovna/arhiva5/040513.html
http://www.womenngo.org.yu/sajt/sajt/ feministicka94/bahman/Bahman1.htm
http://www.womenngo.org.yu/sajt/sajt/feministicka94/tesanovic/t4.htm
http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/zenskestudije/zs_s10/bahman.html
http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/zenskestudije/zs_s10/bel.html
http://www.zenskestudie.edu.yu/pages/zenskestudije/zs_s10/index.html

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.135.1(497.11)-14.09 Flora I.

STAREA DE FAPT ŞI STAREA DE VIU AUTENTIC ÎN LIRICA LUI IOAN FLORA

Ofelia Meza

Lirica poetului voivodinean Ioan Flora exprimă preferenţial nemărginirea lumii şi universalitatea existenţei, ca procesare ce face posibilă legătura celor mai diferite perspective temporale şi semantice.

Ioan Flora a fost prieten şi colaborator apropiat al lui Nichita Stănescu, Srba Ignjatovic, Adam Puslojic împreună cu care a scris şi a tradus operele literare ale autorilor români în limba sârbă şi operele autorilor sârbi în limba română. Trebuie evidenţiate în mod special cele două lucrări ale lui Vasko Popa, cu titlul: *Nu îmi amintesc bine, bunii mei prieteni* (1983); *Apă de băut* (1986).

Poetul contemporan nu se consideră pe sine un demiurg, un profet, nici un tribun al obişnuitelor ipostaze caracteristice ale creatorilor lumii, universului imaginar şi mitologic (Orfeu, Homer, Dante, Biron, Eminescu).

În ingerinţele poetului sunt neliniştile proprii, căutarea, melancolia, tristeţea, indignarea, revolta, datoria de a tălmăci şi descifra lumea şi natura în ipostazele sale infinite, pentru spre a concluziona hotărât şi a sugera, în final, că lumea şi existenţa în general, nu sunt interpretabile, ci numai simple himere verbale sau paradigme mentale în materialitatea atotcuprinzătoare, care este atât de prezentă şi vie.

Poetul contemporan scrie despre neputinţa de a scrie ca despre actul demiurgic, despre materialitatea lumii şi despre materialitatea acută şi arzătoare a propriei imaginaţii ţi despre lupta cruntă cu CUVINTELE. În acest sens noţiunea de metapoezie este atât de frecventă în sensul literar contemporan, care este pe cât de justificat pe atât şi de fundamental. Astfel s-a ajuns până la mister, legat indisolubil de ideea artei şi a operei de artă... Misterul sau numai aura de mister a realităţii, misterul actului de a scrie, misterul cuvântului care se oglindeşte în însuşi faptul de a exista.

Criticul şi poetul Zvonimir Kostić a întâmpinat creaţia de început a lui Ioan Flora cu aceste cuvinte: „... obsedat de Rimbaud, el cântă fantezist, asemeni modelului său poetic, în imagini alogice, policrome, folosind o aşa-numită metaforă absolu-

tă, care se află la granița inteligibilului." Kostić observă felul în care imaginile poetice ale lui Flora apar prin mijlocirea „unui bogat tezaur imagistic", dar în același timp își pune întrebarea „cât de coerent este structurată această concepție poetică, în absența căreia creația lirică e doar un exercițiu spiritual."(Kostić, 1976).

În planul semnificațiilor, poezia lui Ioan Flora (Ioan Flora, Tălpile violete, poeme, Editura **Libertatea**, Novi Sad, 1990) este un sistem de relații cu o structură deschisă. Unghiul de deschidere este determinat de contextele unor asociații și orientat spre descoperirea unei certitudini în cunoaștere. Jovan Zivlak subliniază în lirica lui Ioan Flora următoarea remarcă: „Pentru Flora lumea nu este fixată, nici împietrită în lumina iluzorie a unor peisaje ca o descriere și o explicație a propriilor sale gesturi interioare. (...) lumea nu este pentru el doar un proiect.", (Zivlak, 1980). Dacă în volumul de debut natura îl ajuta pe poet să se afirme, ultimile plachete de versuri confirmă vigoarea talentului lui Ioan Flora și formația sa de largă respirație umanistă.

Tălpile violete atestă că poezia lui Ioan Flora are un statut literar paradoxal, și aceasta nu numai din cauza culturii sale poetice vădit moderne, cât, mai ales, din cauza impresiei pe care o lasă, a unei aglutinări de influențe. În ceea ce privește cultura poetică el este, după părerea noastră, unul dintre cei mai informați poeți de la noi (să nu uităm că formația lui artistică s-a situat într-o epocă în care precumpănitoare a fost ambiția de a fi modern: „Îmi amintesc,/ luptam din răsputeri pentru instituirea versului liber/ la mai toate ceremoniile de iarnă."/ *Îmi amintesc perfect*, p.93/). Impresia unor influențe străine poate convinge doar pe cei neavizați sau pe cititorii ce nu-i cunosc în profunzime pozia cu care încântă în ultimul deceniu. Poezia lui Ioan Flora este o muncă hipercomplexă de restructurare a realității prin cuvânt. Unitatea profundă, la nivelul textului discursiv, proprie poeziei moderne are o implicație fundamentală: lirismul a încetat să fie o pură problemă de trăire. Poezia pură, trăirea afectivă nu se poate realiza decât prin sinteza conotativă care se axează determinanți stilistico-metaforici.

Volumul la care ne referim este, ca entitate poetică izolată, eterogenă, unitatea realizându-se prin specificitatea și maturitatea tehnicii lui Ioan Flora. Violetul este liantul care sudează poemele plachetei. Diversitatea lor pare firească: nu este obligatoriu ca Tălpile să lase urme egale și unitare, semnificațiile formând, cum arătam, o structură deschisă. Este, de altfel, ceea ce voia să demonstreze însuși poetul care, conștient de plurivalența poeziei sale în perspectiva unor lecturi multiple, recurge la un exemplu elocvent, cules din opera m a r e l u i p a t r i a r h al poeziei moderne – Vasko Popa.

O operă de artă, cum arată Umberto Eco, conform unei poetici explicite sau implicite a necesității, este în mod substanțial deschisă unei serii virtual infinite de lecturi posibile, fiecare din ele făcând opera să retrăiască potrivit unei perspective, unui gust, unei execuții personale: „Mă pândesc la fiecare pas, fie umbra lupului/ jupuită de pe trupul meu de umbră,/ fie câte-o pereche de oase dezgolite, întinse la soare./ Mai sunt însă și alte curse aici, și alte fiare/ de lut și cuvinte,/ stăruind să-mi în-

locuiască sângele cu vreo nălucă,/ cu vreo dragoste mare./ Astfel, două pietre de râu/ se zgâiesc perfid şi pătimaş la mine,/ un şarpe mare se încolăceşte în inima lemnului de trandafir,/ pumnale şi capete vagabonde vor să mă prefacă în cenuşă,/ în bulgăr de sânge îngheţat." (*Recitându-l pe Vasko,* p. 22). Poemul rememorează toate simbolurile relevante din poezia lui Vasko: lupul, pietrele de râu, şarpele, lemnul de trandafir, pumnalele, cenuşa etc., Ioan Flora încercând o retopire creatoare a simbolurilor din convenţia literară a autorului cărţii de piatră şi os: „O haită de aştri coboară din senin ca un cearşaf nemărginit,/ acoperind ochii pământului/ făcut ţăndări şi pulbere." (Idem, p. 22)

Ca exponent major al poziei moderne, Ioan Flora este inimitabil. Statutul literar paradoxal se naşte din nevoia de a fi comparat, de a fi raportat la alte convenţii literare. Pe plan universal poezia sa pendulează între cea de tip baudelairean, şi cea de tip Walt Whitman, rămânând totuşi unic. Din poetizarea mitului poetul ia doar acea „poantă" a poeziei, menită să şocheze. Din practica whitmaniană ia discursivitatea şocantă, „inventarierea" prin cultivarea arbitrarului, viţa fiind preferată artei.

Fiu de ţăran, poetul îşi concepe genericul plachetei pornind de la o metaforă cu largă circulaţie între cele două războaie: ţărănimea este talpa ţării. Vremurile care au urmat au apăsat tocmai această talpă şi aceasta, paradoxal, în numele „poporului", noţiune pe care noua ideologie a golit-o de orice conţinut.

Aşa explicam prologul amar al plachetei – amintirea anilor aspri, când comunismul stalinist măcina în malaxorul vremii pe aşa-numiţii culaci împreună cu firavii răzeşi ce simbolizau t a l p a ţ ă r i i. Hulpavul dragon roşu apărat de sloganul „în numele poporului" fura şi ultimele grăunţe din sacul ţăranului sprac (Moartea cu efect întârziat, p. 7).

Pe aceaşi linie tematică se înscrie şi poemul molimei staliniste ce descrie o epocă în care chiar şi aerul era poluat de numele „tatucului eliberator de popoare" şi creator de gulaguri: „La Fabrica de confecţii Stalin,/ din strada Stalin din oraşul Stalin,/ izbucnise în luna Stalin a anului Stalin/ Marele Incendiu Stalin (*Lupta voluntară a pompierilor cu incendiul*, p.73).

În poemele cu o astfel de tematică „tot mai des receptăm vorbirea ironică textual; de fapt, ne-am obişnuit cu un limbaj ironic şi acum acesta este cel pe care-l aşteptăm şi recunoaştem, cel pentru care suntem pregătiţi", (Nenin, 1983), lanţul descriptiv este punctat de ironia care demistifică tocmai tabuurile marxiste, rostite până nu de mult solemn pe băncile şcolilor sau în fastuoasele săli ale congreselor: „... o fascinantă perlă dintr-un şirag militant:/ Ţinea pe masă, lângă blid, Cartea Marelui Partid,/ cu menţiunea sursei, desigur." (*Apa noastră cea de toate zile*, p. 75), „iar comisarii poporului luptau pentru binele poporului,/ astfel încât trebuia confiscat sacul,/ cu femeie cu tot. (...) ... o stropira/ cu apa de la cişmea, de-o podidira nişte fiori reci/ şi, desigur, o conştiinţă de clasă în toată regula." (*Moartea cu efect întârziat*, p. 7)

Semnificativ este şi actul unui musulman, Nazim, care folosind s e c e r a şi c i o c a n u l îşi asasinează nevasta pentru că nu+l lasă să urmărească în voie „meciul din finala" (*Finala de tenis*, p. 65).

Poate mai frecvent decât în oricare alt volum, Ioan Flora recurge în poeme la demitizare. Simbolul arhetipal – porumbelul păcii cu ramura de măslin în plisc – se metamorfozează aici într-o „mierlă albă cu inima albastră,/ plimbând o frunză de dafin în plisc"(*Mierla, iarna, pe malul mării*, p. 11); prin spaţiul geto-dacic nu trec popoare migrătoare, ci însişi samaţii băştinaşi, ca o iluzie la continuitate (*Setea şi foamea*, p. 38); rămăşiţele pământeşti ale lui Dante Alighieri s-ar mai fi păstrând pungile expuse sau au pierit „Pe vreme de război?/ În cumplitele inundaţii de-acum două decenii?" (*Reîntâlnirea lui Alighieri cu Vergiliu*, p. 49).

„Cine o fi Hamlet din Jyllanda care are inima... scufundată cu grijă în beton proaspăt/ şi depusă alături de capul mumificat/ pe un postament de marmura verde,/ la loc de cinste în muzeul din Silkeborg" (*Hamletdin Jyllanda*, p. 55), sau Ulise şi Penelopa (*Ulise la Triest*, p. 69).

Acest capitol, pe care l-am putea numi al demitizării se încheie cu epilogul plachetei, în care i se reproşează lui Ovidiu că în Metamorfozele sale n-a scris nimic despre verile de la Pont. Ironia îşi exercită şi aici funcţia de demitizare a legendei: poetul roman nu putea să scrie căci „Nu-şi dezlipea, presupun, ochii de la gleznele lor arcuite/ venind de la fântână/ şi uita pentu o clipă şi de Salmona şi de Corina" (*Pontica/Despre iertare şi graţiere*, p. 107).

Puţini poeţi posedă într-o măsură atât de mare ca Ioan Flora, subtilitatea lingvistică proprie poeziei şi o asemenea tehnică a ambiguităţii, dusă până la perfecţiunea unui stil. El redescoperă universul cel mic şi universul cel mare în care trăieşte omul, provocând uimire, ridicând necontenite semne de întrebare şi propunând teme de adâncă meditaţie. Astfel, o ştir de mică publicitate este simplificată într-o poveste reală cu final tragic:

„Cel mai frumos era când băteau clopotele seara,
de Sfântul Ilie.
Era o minune să le priveşti, aşa, multicolore, strălucinde,
de parcă-i vorbeau lui Dumnezeu în ureche.
Dar cine-ar fi bănuit, dom'le, că-n mădularele noastre
se clocea de-acum nu şarpele, nu cuiul veninos,
ci moratea-n persoană.
Şi nu numai în oase, ci şi în floarea cartofului, în cățelul
pământului,
în măreţul viitor rotunjit de la tribună.
Şi ce fericiţi eram, când încă mai eram!"

(*Deşeuri radioactive. Paznici şi câini*, p. 42)

Aleksandar Popov remarcă într-un studiu: „Anul naşterii poetului Ioan Flora, care scrie în limba română, 1950, de obicei... e considerat drept început pentru

o nouă etapă în afirmarea literaturilor iugoslave. Aceasta se desfăşoară sub senul unui concept pluralist al vieţii literare şi sub semnul unei attudini artistice avangardiste.(...) Ioan Flora pledează pentru un nou veism în poezie. Ca şi mulţi alţi poeţi moderni, el abordează tematica poeziei şi a actului însuşi de a scrie, în mod aparte raportul dintre poezie şi lumea concretă, dintre poezie şi societate şi momentul istoric contemporan. În poemele sale întâlnim elementele de program poetic, elementele ale unei anume poetici, cât şi accente polemice, (...) Un asemenea program este, desigur, dominant în poezia modernă şi el e realizat de poeţi din întreaga Europă, din America de Nord şi din America Latină. Verismul lui Flora, însă, impune şi un alt plan şi o altă perspectivă: domeniul suprarealului, al metafizicului aproape. Poemul său pragmatic *Poezia-i document, mi-am spus*, debutează tocmai prin negarea *părţii sensibile*. Această conexiune dintre real şi suprareal, dintre concret şi imaginar, dintre raţional şi iraţional conferă formulei poetice a lui Flora un caracter sintetic, ceea ce prezintă, de regulă, suportul de aur al valorilor poetice". (Petrov, 1978).

Problema ecologică este declanşată de un articol din ziar sau de o fotografie de epocă. Poetul aşteaptă aer curat dinspre Antartica (*Antartica*, p. 83) sau se lasă convins de existenţa unei biciclete ecologice – mijloc de circulaţie dar şi de neutralizare a efectului de seră a planetei (*Bicicleta ecologică*, p.33).

Alteori, folosind stilul descriptiv, poetul reconstituie scene istorice, privind lumea ca spectacol. Vizualul primează, în defavoarea suditivului, dar referentul cultural este predilect: muzee, nume de autori, lumi geografice se succed cu insistenţă şi elevaţie în universul poetic lui Ioan Flora. Livrescul este însă senzualizat, conferindu-i-se tonalităţi moderne: „un cer caustic şi gri,/ încremenit acum două secole/ în puila maestrului Neuhauser căruia îi scapă psihologia/ personajelor, (...)" (p. 27) „Istoria secretă, Omul aproximativ, Herodot/ (...) lauda cărţilor de pământ, de aer, de piatră, de foc,/ elogiind scrieri cu ochi de sticlă,/ cu trup de dragon(...)." (p. 47)

Este repovestit episodul final al vieţii lui Rasputin (*Povestea morţii lui Grigori Rasputin*, p. 17), scena de o cruzime balcanică în care Vlad Ţepeş Dracula adună într-un han cerşetorii şi hoţii la un ospăt şi le dă foc, purificând astfel Valahia de tâlhărie şi lenevie (*Încendirea hanului*, p. 53): „Era o toamnă târzie sau un amurg dulceag sau ziuă/ în amiaza mare şi treburile/ mergeau peltic prin Valahia, iar chiorii şi milogii/ cerşeau cu pumnalul de ţi-l înfigeau în beregată./ Astfel ar putea începe o scriere istorică, un roman/ cavăleresc, o frescă de epoca înfăţişând/ Ţara Românească pe la jumătatea secolului XV, pe vremea/ cumplitului şi dreptului domn Vlad, zis Ţepeş,/ (...) şi se dăduse sfoară în ţară/ că măria-sa e volnică să ierte păcatele/ tuturor mârşavilor şi arţăgoşilor/ şi tâlharilor de drumul mare, (...) Ba mai mult, că-i pofteşte spre seară la hanul cel mare/ de lângă Cetatea de Scaun, unde să se ospăteze/ şi giugiulească în voie, până-n revărsat de clopote de zori. (...) Şi pe când ospăţul era în toi, Domnul s-a milostivit/ să-i sloboadă de griji şi sărăcie şi toate năpastele de-acum,/ dând foc hanului care arsese până-n temelii (...) (p.53-54).

Refacerea are loc pe coordonatele unui proces intelectual de obiectivare. Exemplele citate ne-ar putea sugera modalitatea reamintirii unor filme vizionate cândva. Amintirea este însă aici doar un truc literar, la care Ioan Flora recurge deobicei pentru a conferi credibilitate imaginilor inventate sau închegate din frânturile rememorate. În astfel de poeme, Ioan Flora este discursiv aidoma lui Petre Stoica, cu care se aseamănă prin prozaismul aparent şi poetizarea detaliului.

Registrul stilistic al poetului este complex şi variat. În *Domnița de Aghiazmă* el este lirico-descriptiv, dar funcționează într-un cadru oniric: „visul meu, nada mea se spulberaseră ca omul" (p.21), în *Cronica citadină* este grotesc-ironic (un om este sfâşiat de câinii unui spital într-o noapte de iarnă cu viscol, iar oasele lui ajung la Muzeul de Ştiințe Naturale) „Unde vor putea fi cercetate cu multă migală/ în vremuri de restriște" (p. 63). Totuşi constanta acestui registru rămâne ambiguitatea, provenită din mobilitatea cu care autorul mânuieşte ironiei. Prozaismul lui Ioan Flora este unul căutat. Prin prozaism poetul ne introduce în cotidian. El „zice" poezie, cuvinte ce par banale, dar care plutesc prin cadența versului şi, mai ales, prin regia textului. Se naşte astfel perifrasticul, ca şi cum poetul ar opera cu sintagme prefabricate, pe care numai el ştie să le *monteze*, fiindcă cunoaşte planul de construcție al poeziei. Ioan Flora pregăteşte din vreme anumite elemente cu care cimentează aceste prefabricate verbale, care, izolate, par banale. Aceste elemente sunt, cum amintim, de tip baudelairean sau whitmanian. Vom da unele exemple: „Simion cărutaşul, cu fața strâmbă, cu ochii injectați/ şi cearcănele atârnându-i ca o zufă." „El e buhăit, bălos şi chel"... „Ea-i brumărie, solzoasă şi lată"... „ Ea sfârâie ca o pastramă/ cu viermi, căzută pe foc".

În categoria a doua intră discursivitatea din *Scenariu cu îngeri* (un fel de ironie la adresa actului de levitație), *Setea şi foamea, Tablou de epocă, Hot video, Fiziologia oraşului* ca şi din cele două poeme închinate lui Constantin Brâncuşi: *Aleea scaunelor, Casa lui Brâncuşi la Hobița*. În alt poem transpar accente bacoviene:

„stau singur şi mă gândesc la tine şi-afară
plouă mărunt şi-i primăvara iernatică
şi-i un miracol că încă mai respir"

(*Sfârâind dureros în ploaie*, p. 84)

Doina şi *Un tânăr țăran la Eminescu* constituie şi ele o reîntoarcere la clasici, postura menită tocmai să întărească regula poeziei moderne.

Poetul foloseşte cu subtilitatea efectul detaşării pentru a reliefa viața, aşa cum dovedeşte poemul *Gândaci purtând cartea de telefoane*; „... facând să te îndoieşti de adevăr/ că tocmai păcătoasa aceasta de viață nu are nici un sens,/ că viața ta în comparație cu, etcaetera, etcaetera."

Sunt acestea doar unele repere ale micro-şi macro-cosmosului, montate în coplexul scenariu al vieții imaginate de poet.

Iar dacă u r m e l e d e a u r şi j a d lăsate de tălpile violete anunță dschiderea unei proiectate trilogii, apare evidenta personalitate a poetului în edificarea unei opere majore aşteptată de cititori.

LITERATURA

Flora, I. (1990). *Tălpile violete.* Novi Sad: Editura *Libertatea.*
Jovanović, A. (1978). *La nivelul poetici*, Beograd: *Književne novine*, an XXX, nr 562.
Micu, D. (1995). *Scurtă istorie a literasturii române.* Bucureşti: Editura *Irana.*
Milić, N. (1997). *ABC Dekonstrukcije*, Beograd: *Narodna knjiga/Alfa.*
Mrvoš, B. (1981). *Rana jezik.* Beograd: *Borba*
Nenin, M. (1983). *Akutna objektivnost.* Beograd: Književna reč.
Radović, M. (1987). *Književna aksiologija: problemi i teorije književnog vrednovanja u 20-om stoleću.* Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo
Radulović, S. (1982). *Cotidianul, program poetic.* Beograd: *Književne novine*, anul XXXIV, nr 644.
Pavković, V. (1988). *Cât mai departe de metafora dezlănţuită.*, Novi Sad: *Letopis Matice srpske,* an CLXIV.
Paraušić, M. (1978). *Poezija kao fizika.* Pančevo: *Pančevac*, nr. 1338, 12. avgust
Petrov, A. (1978). *Cinci arte poetice.* Beograd: *Politika*
Simion, E. (1974). *Scriitori români de azi.* Bucureşti: Editura *Cartea românească.*
Skoko, Z. (1985). *Ecoul (Odjek).* Pančevo: *Pančevac*, nr 1706.
Živanović, M. (1980). *Reculegere poetică în faţa literei.* Novi Sad: *Dnevnik.*

Ofelia Meza

AUTHENTIC STATE AND FACTUAL STATE IN IOAN FLORA'S LYRICAL POETRY

SUMMARY

Lyrical poetry of the well-known poet from Vojvodina primarily expresses the infinity of the world and the universality of existence as a processuality which enables a link between diverse temporal and semantic perspectives.

Ioan Flora was a close friend and collaborator of Nikita Stanescu, Srba Ignjatović, Adam Puslojić, with whom he wrote and translated literary works of the Romanian authors into the Serbian language, as well as the works of the Serbian authors into the Romanian language. One should specially underline their mutual translation of the entire poetic opus of Vasko Popa under the titles: *Ne sećam se dobro, dobri moj prijatelju* (*I Do Not Remember Well, My Good Friend*) (1983) and *Voda za piće* (*Water for Drinking*) (1986).

A contemporary poet does not consider himself a demiurg, a prophet nor a tribune of the established characteristic hypostasis of the creators of worlds, mythological or imaginary universums (Orpheus, Homer, Dante, Byron, Eminescu).

The poet has neither tasks nor purposefulness. However, precisely in the poet's competence there lies the imperative of his own anxieties, searches, melancholy, sorrow, indignation, rebelliuosness, obligations to interpret and decypher the world and nature in different infinite hypostases in order to conclude resolutely and suggest finally that the world and the entire existence are not interpretable, but only simple verbal chimeras or mental paradigms in the general materiality which is so present and alive.

A contemporary poet writes about the powerlessness of writing as a demiurg act, about materiality of the world and about acute, buring materiality of his own imagination, about the dreadful struggle with the WORD.

n that sense, the notion of metapoetry is so frequent in contemporary literary understanding which is as much justified as fundamental. Thus one is led to mystery, unbreakably linked to the idea of art and to the work of art. Mystery or just an aura of the mystery of reality, the mystery of the very state of writing, the mystery of word reflected in the very fact that it exists.

REZIME

AUTENTIČNO STANJE I ČINJENIČNO STANJE LIRIKE JOANA FLORE

Lirika poznatog vojvođanskog pesnika preferencijalno izražava beskonačnost sveta i univerzalnost postojanja kao procesualnosti koja omogućava sponu najraznovrsnijih temporalnih i semantičkih perspektiva.

Joan Flora je bio bliski prijatelj i saradnik Nikite Staneskua, Srbe Ignjatovića, Adama Puslojića sa kojima je pisao i prevodio književna dela rumunskih autora na srpski jezik kao i dela srpskih autora na rumunski jezik. Posebno treba istaći njihov zajednički prevod celokupnog pesničkog stvaralaštva Vaska Pope pod naslovima: *Ne sećam se dobro, dobri moj prijatelju* (1983.); *Voda za piće* (1986.).

Savremeni pesnik ne smatra sebe demiurgom, prorokom, niti tribunom ustaljene karakteristične hipostaze stvaralaca svetova, mitoloških ili imaginarnih univerzuma (Orfej, Homer, Dante, Bajron, Eminesku).

Pesnik nema ni zadatke ni svrsishodnosti. Ali, upravo u pesnikovoj nadležnosti je imperativ vlastitih uznemirenosti, traganja, melanholije, sete, indignacije, buntovnoti, obaveza da tumači i dešifruje svet i prirodu u raznim beskonačnim hipostazama da bi odlučno zaključio i konačno sugerisao da svet i sveopšte postojanje nisu interpretabilni već samo jednostavne verbalne himere ili mentalne paradigme u sveopštoj materijalnosti koja je toliko prisutna i živa.

Savremeni pesnik piše o nemoći pisanja kao o demiurškom činu, o materijalnosti sveta i o akutnoj, gorućoj materijalnosti sopstvene mašte i o jezivoj borbi sa REČJU.

U tom smislu pojam metapoezije je toliko učestao u savremenom književnom shvatanju koje je koliko opravdano toliko i fundamentalno. Tako se dospelo do misterije, neraskidivo vezana za ideju umetnosti i za umetničko delo. Misterija ili samo aura misterije stvarnosti, misterija činjenice pisanja, misterija reči koja se ogleda u samoj činjenici da egzistira.

Ključne reči: Joan Flora, Vojvodina, lirika, interferencije N. Stanesku, Vasko Popa

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.163.41.09-32

VOLJA ZA SIGURNOŠĆU U SRPSKOJ PROZI DEVEDESETIH

Slobodan Vladušić

SAŽETAK

Tekst ukazuje na osobeni fenomen srpske proze devedesetih, a to je volja za sigurnošću pripovedačkog subjekta. Smeštajući romene Vladimira Arsenijevića odnosno Zorana Ćirića u kontekst poetike realizma, sa kojom posebno Arsenijević ostvaruje nedvosmisleni poetički kontakt, pokušali smo da pokažemo kako se volja za sigurnošću reprezentuje kao postepeno nestajenje pripovedačkog subjekta. To za posledicu ima napuštanje humanističke ideje po kojoj priča i pripovedanje, kao svedočanstvo, nadvladavaju užase istorije; naše istraživanje pokazuje da taj odgovor više ne zadovoljava pripovedački subjekt što predstavlja uvod u posthumanističku epohu.

Ključne reči: pripovedački subjekt, realizam, dramatizovani pripovedač, sveznajući pripovedač.

Zaista niko nije očekivao da će Vladimir Arsenijević za svoj roman prvenac – *U potpaljublju* (1994) – dobiti prestižnu NIN-ovu nagradu. Značajna recepcija ovog mimetičkog romana, koga su pozdravili koliko kritičari toliko i publika, posebno je važna u kontekstu tadašnjeg, uglavnog, postmodernističkog, nemimetičkog poetičkog okruženja. Stoga je ovaj roman opravdano shvaćen kao izazov postmodernoj poetici. Umesto ključnih odlika postmoderne poetike poput metafikcionalnosti i intertekstualnosti, u ovom romanu dominira jasna pripovedačka intencija usmerena ka neposrednom podražavanju stvarnosti – srpskog društva '90. Štaviše, Arsenijevićev roman sugeriše da je takav neposredan opis realnosti, dalek od bilo kakve teorije mogućih svetova, ne samo moguć, već i potreban.

Deceniju nakon ovog Arsenijevićevog pokušaja, čini se da je namera pisca bila prilično naivna. Verovatno je to mišljenje delila i većina ondašnjih pisaca, postmodernista. Ne sme se međutim, prevideti činjenica da je Arsenijevićev roman označio tačku u kojoj je pritisak stvarnosti na zidove biblioteka bio tako jak, da se

pisac nije više mogao od takve stvarnosti sakrivati iza naslaga knjiga, odnosno zidina svoje intimne biblioteke.

Bliskost poetike Arsenijevićevog romana i Realizma (shvaćenog u svom književnoistorijskom, a ne poetičkom vidu) ne razotkriva se samo u mimetičnosti njegovog romana, već u eksplicitnoj želji autora da napiše ciklus romana pod naslovom *Cloaka Maxima*. U tom smislu, roman *U potpalublju* bio bi tek prvi roman ciklusa. Drugi roman, *Anđela* (1997), naglašava ovu intenciju podnaslovom "sapunska opera". Pomenuta žanrovska odrednica je, razume se, ironična, jer opisane ljudske sudbine koji čine srpsko društvo '90, poistovećuje sa sudbinama junaka televizijskog žanra, čime se hotimično snižava egzistencijalni potencijal njihovih autentičnih sudbina. Po strani od ironičnog senčenja, ova žanrovska odrednica ukazuje na širenje pripovedačkog rakursa u *Anđeli*: sada se više ne prate samo sudbine generacijski bliskih junaka, već pripovedački interes obuhvata i junake iz drugih, starijih generacija. Pripovedanje, dakle, teži da obuhvati što veći deo društvenog prostora i da što jasnije izrazi veze između tačaka u tom prostoru. Roman stoga posuđuje od "sapunske opere" strukturu pripovedanja: svakoj grupi međusobno povezanih likova, posvećuje se po malo pripovedačkog vremena.

Arsenijevićeva želja da napiše ciklus romana neminovno nas upućuje na jedan slavan primer iz istorije svetske književnosti. Radi se, naravno, o Balzakovoj *Ljudskoj komediji*. Sličnost intencija, bez obzira na kvantitativnu razliku u planiranim i napisanim romanima, dovodi u vezu poetike Arsenijevićevih i Balzakovih romana.

U tekstu "Nulti stepen pisma" Rolan Bart ukazuje na dve osnovne karakteristike balazakovskog tipa romana. To su pređašnje svršeno vreme i pripovedanje u trećem licu. Imaginarni svet nastao pripovedanjem u pređašnjem svršenom vremenu, po Bartu, odlikuje prerađenost i pročišćenost; to je svet u kome su događaji "oslobođeni od podrhtavanja egzistencije" (Bart, 1971: 50), a "svaka nepovezanost u njemu samo je slučajna" (Bart, 1971: 50). Takav svet, kao slika rada, prozirnosti i jasnosti, "predstavlja jednu od mnogobrojnih čvrstih pogodbi sklopljenih između pisca i društva, radi iskupljenja prve i spokojstva druge strane" (Bart, 1971:50-51).

Takav, egzistencijalno ispražnjen, svet nužno mora da se osloni na pripovedanje u trećem licu. U tom smislu nije otuda ni čudno što Balzakovo treće lice dovodi, po Bartu, do "neke vrste algebarskog stanja radnje, gde egzistencija ima najmanji mogući udeo". Vidi da se pređašnje svršeno vreme i treće lice kod Balzaka postaju oruđe kojim se gradi jedna slika sveta lišena egzistencijalnog udela svedoka. Taj svet je blizak Istoriji ili Epu, po tome što pripovedač, baš kao i korisnici njegove naracije, stoje naporedo sa događajem, koji je zaključen i izolovan, bez uticaja na stvarnost pripovedača/čitaoca/slušaoca. Veza se epom, svakako ukazuje na još jednu osobinu Realizma koja izlazi iz okvira Bartovih razmatranja, ali je vredi napomenuti. To je želja pripovedača da se imaginarni svet o kome pripoveda pokaže kao apsolutno vidljiv. Proces karakterizacije lika tako je istovremeno i pokušaj da se karakter junaka učini *očiglednim*. Mark Selcer u tom smislu primećuje: "Želja realiste da vidi istovremena je želja da se nešto učini vidljivim: da se otelotvori, fizički ili materijalno, karakter,

osobe ili unutrašnja stanja" (Seltzer, 1992: 95). Selcerove ideje povezuju realizam, oko i istinu shvaćenu kao predmetnost koja je očigledna.

Neke od ovih karakteristika realizma mogu biti primećene i u poetici Vladimira Arsenijevića, iako, na prvi pogled, poetička rešenja ovog pisca odudaraju od opisanih poetičkih fenomena karakterističnih za poetiku Realizma. Najpre se to odnosi na prošlo vreme u kome se pripovedanje odvija. Iako Arsenijević ne koristi imperfekt, već perfekt, ipak se čini da imaginarni svet Arsenijevićevih romana pokazuje sve karakteristike sveta Balzakovih romana; naravno, ne na tematskoj ravni, već na poetičkoj. Ukoliko želimo da potvrdimo ovu tezu koja se, za sada, tek nazire na čitalačkom utisku, biće potrebno da nastavimo analizu osnovnih karakteristika poetike realizma i imanentne poetike Arsenijevićevog romana. Na prvi pogled, izgleda da dramatizovani pripovedač Arsenijevićevog romana nema puno veze sa pripovedanjem u trećem licu koje je karakteristično za roman Realizma. Ali ta razlika je prividna, jer dramatizovani pripovedač ovde, paradoksalno, *nije* svedok događaja o kojima pripoveda, već neko ko se postavlja izvan njih. To se vidi iz činjenice da on raspolaže *potpunim* znanjem o svetu o kome pripoveda, dok bi status svedoka svakako podrazumevao tačke u kojima se njegovo znanje mora dovesti u pitanje, a samim tim pripovedačku svest granicama svog pripovedačkog znanja. Kako ta sumnja izostaje, Arsenijevićev pripovedač jasno pokazuje volju da vidi sve, a samim tim i želju da ceo imaginarni svet učini vidljivim, jasnim i providnim, poput sveta Balzakovih romana.

Na ovom mestu umesno je postaviti pitanje zašto se Arsenijević, pišući svoje romane, nije odmah opredelio za sveznajućeg pripovedača, već je, umesto njega, svoje pripovedanje organizovao oko figure dramatizovanog pripovedača. Odgovor na ovo pitanje svakako treba tražiti u promenjenom odnosu prema izmišljanju u odnosu na epohu Realizma. Naime, još je Valter Benjamin, početkom prošog veka, ukazao da je jedan od razloga zbog kojih priča ustupa mesto novinskoj informaciji upravo plauzibilnost ove poslednje, da bi postmoderna poetika do kraja zaoštrila odnos između istine i fikcije u književnosti. Fikcija je, drugim rečima, nužno morala biti obuhvaćenja retorikom istine, koja se nije skrivala iza obrazine fikcije, već je svoju nefikcionalnost morala da ističe kao ključnu poetičku, ali i tematsku činjenicu. Kada se to zna, onda nije teško uočiti poetičku razliku između Andrićeve *Travničke hronike* i Kišove *Grobnica za Borisa Davidoviča* iako su oba romana nastala kao rezultat skrupuloznog proučavanja istorijskih izvora. Jasno je, međutim, da se status građe u ovim romanima izmenio.

U tom kontekstu postaje jasnija pojava dramatizovanog pripovedača u Arsenijevićevoj knjizi: njegova uloga je da pripovedanje oblikuje u formi svedočanstva, kako bi odagnao sumnju da je priča koju pripoveda plod izmišljanja. Međutim, nedoslednost u preuzimanju svih konsekvenci ovog naratološkog izbora učinila je da se pripovedački subjekt u Arsenijevićevom ciklusu romana razapne između dva opozitne narativne pozicije: preuzimajući na sebe ingerencije sveznajućeg pripovedača, dramatizovani pripovedački subjekt je doveo u pitanje svoj status svedoka.

To je tačka u kojoj se dramatizovani pripovedač razilazi od junaka o kojima pripoveda. Svi ovi likovi pojavljuju se na fonu balzakovskog trećeg lica, kod svih

dominiraju činovi lišeni dublje egzistencijalne osvetljenjosti, upravo zato što njihovi činovi, njihove sudbine, svoj značaj ne dobijaju u kontekstu ličnih, privatnih istorija likova, već tek u okviru kolektivne priče o srpskom društvu '90. Njihova aktivnost, lišena egzistencijalog osvetljenja, stoji u obrnutoj srazmeri sa pripovedačevom "ukopanošću", koja čak ni u procesu svedočenja niti nalazi, niti pokušava da stvori simboličku auru koja će čin svedočenja postaviti na plan akcije, odnosno radnje.

Da veza između svedočenja i akcije u Arsenijevićevom romanu ostaje nemišljena, da izostaje metafikcionalna svest o značaju priče i smislu pripovedanja, pokazaće se posebno u drugom romanu zamišljenog ciklusa, u romanu *Anđela*. Ovde je važno primetiti da postoji veliki nesrazmer u preduzimljivosti pripovedača i njegove supruge Anđele. Za razliku od svog supruga, Anđela je spremna da preuzme rizik, ona je mnogo odlučnija, mnogo aktivnija nego pripovedač. Takva podela uloga na planu priče nužno implicira određeno razumevanje odnosa između svedoka, koji ne poseduje znanje o celini sveta o kome svedoči i sveznajućeg pripovedača koji to znanje poseduje. Dok je ovaj prvi utopljen u svet o kome svedoči, makar kao slušalac, kao što je to bio slučaj recimo sa fra Petrom, junakom *Proklete Avlije*, sveznajući svedok Arsenijevićevih romana sve zna i sve vidi, i pre nego što bilo šta čuje, pa mu to omogućuje da bude izvan imaginarnog sveta o kome pripoveda. Paradoksalni spoj sveznajućeg pripovedača i svedoka u prozi Vladimira Arsenijevića može biti protumačen samo kao pokušaj svedoka – dakle, učesnika u događaju – da, preuzimajući na sebe odeždu sveznajućeg pripovedača, *umakne* događaju, da ga izoluje i da pri tome svojim *svezanjem* umiri vlastiti strah uzrokovan neizvesnošću koje su sa sobom nosile '90. Tako se iza svih tih pokretnih, aktivnih, pročišćenjih likova pojavljuje jedno mesto u senci, mesto koje se čini sigurno i skrovito, a koje podseća na mesto koje za demijurga Realizma razerviše Bart: "Iza predašnjeg svršenog vremena, uvek se skriva demijurg, bog ili pripovedač" (Bart, 1971: 50). To je mesto koje zauzima dramatizovani pripovedač Arsenijevićevog ciklusa romana. Kada se to uoči, onda postaje jasno da volja za svedočenjem, koja se temelji na humanističkoj glorifikaciji priče i pripovedanja kao načina savlađivanja užasa istorije, kod Arsenijevića transformiše u želja pripovedačkog subjekta da dosegne tačku sigurnosti koju, kao svedok, nikada ne bi mogao da poseduje.

Pomenuta volja za sigurnošću koja se, kod Arsenijevića, razotkriva u poetici pripovedanja predstavlja epohalni preokret u odnosu na Andrićevu poetiku pripovedanja koja se najpotpunije razotkriva u *Prokletoj avliji*. Naime, u ovom kratkom romanu otkriva se vezu između pripovedanje i smrti, budući da su svi pripovedači u *Prokletoj avliji* nagriženi bolešću. Pripovedanje, dakle, nije više znak odvojenosti od bolesti, kako je to bio slučaj u Bokačovom *Dekameronu*, već pre znak prisustva bolesti; Haim, taj čudesni "sveznajući" pripovedač u *Prokletoj avliji,* ne pripoveda da bi se spasio od bolesti, već je njegovo pripovedanje vidljivo znamenje bolesti. Kako se *Prokleta avlija* može zamisliti i kao prikaz kolektiva pripovedača koji omogućuvaju da se jedna drevna, mitska priča prenosi sa koleno na koleno, ostaje nam da zaključimo kako u

ovom tekstu priča preživljava smrt pripovedača, ali da taj život priče pripovedač plaća smrću.

Arsenijevićevi romani nam ukazuju na jednu drugačiju poetiku pripovedanja: iako je u pripovedanju smrt prisutna, ona ne može da dopre do pripovedača, kao da je između pripovedača i smrti iskopana neka duboka provalija. Ako smrt, dakle, vlada pričom, onda se pripovedački subjekt Arsenijevićevih romana polako uklanja iza priče, u njenu senku. Zapravo, za razliku od Andrićevog poznog romana u kome je pripovedanje znak bolesti, kod Arsenijevića je pripovedanje znak sigurnosti.

Možda je upravo poetički paradoks koji dramatizovanog pripovedača želi da predstavi kao sveznajućeg pripovedača i učinio da se u tekstualnom tkivu dva Arsenijevićeva romana pojave naprsline koje su uslovile da najavljeni ciklus *Cloaka Maxima* nikada ne bude dovršen. To, međutim, nije značilo da je volja za sigurnošću pripovedačkog subjekta u srpskoj prozi devedesetih napuštena. Ona se pojavljuje u još jednom poetički i tematski veoma provokativnom delu. Radi se o kratkom romanu *Prisluškivanje* Zorana Ćirića, objavljenom 1999. godine. Roman prati sudbine nekolicine prijatelja koji vreme NATO bombardovanja Srbije provode u kafani pokraj glavne niške policijske stanice. Roman se sastoji od dva dela: prvi čini konverzacija prijatelja u restoranu, dok je drugi deo sačinjen od tekstova *dramatizovanog pisca*, Magičnog Ćire. Treba obratiti pažnju na sintagmu "dramatizovani pisac", jer ona direktno ukazuje na razliku u odnosu na Arsenijevićev roman. Naime, iako je Magični Ćira prisutan za vreme razgovora u restoranu, on u tom razgovoru nikada ne uzima učešće. Replike junaka se naslanjaju jedna na drugu, stvarajući utisak da su snimljene na traci. One su lišena bilo kakavog komentara koji i sam ne bi bio deo dijaloga, a u tekstu ne postoje ni oznake ko izgovara datu repliku. Deskriptivni momenat pripovedanja na taj način se snižava do minimuma, dok se pripovedanje svodi na "citat" replika.

Iako se kod Ćirića nigde decidirano ne spominje snimanje konverzacije, već blok pripovedača ukazuje da on tu konverzaciju zapisuje, ipak je način na koji se ta konverazacija pojavljuje u romanu, dovoljan da posluži kao tačka komparacije između poetičkog prosedea Zorana Ćirića i postmoderne poetika Davida Albaharija; elemente za to poređenje daje nam Albaharijev *Mamac*, uz *Cink* verovatno i najbolji roman ovog pisca. Naime, u ovom romanu pripovedač preslušava glas svoje umrle majke koji dolazi sa magnetofonske trake. Paralelno sa pričom o majci, pripovedač pripoveda i priču o samom pokušaju da se majčina priča pripovedno uobliči. U tom metafikcionalnom nanosu same priče možemo prepoznati postmodernu skepsu u mogućnost da se dosegne znanje o prošlosti. Naime, ako je svaka priča nužno priča o pripovedaču – a to je neka vrsta Albaharijevog poetičkog lajtmotiva – onda to samo znači da nijedno svedočanstvo ne može da bude lišeno subjektivnog upliva svedoka, pri čemu taj upliv uopšte ne zavisi od volje svedoka. No, istovremeno, sama ta pozicija pripovedača koji sluša magnetofonsku traku svedoči o udaljenosti između slušaoca i događaja, iako u njima učestvuje osoba prema kojoj slušalac ne može biti

neutralan. To znači da postmoderna poetika, zapravo, drugim sredstvima ispunjava san čitaoca/slušaoca/pripovedača o sigurnosti, san o odvojenosti između onoga ko pripoveda i onoga što pripoveda.

Promenu koju sugerišu neorealistički poetički aspekti Arsenijeviće proze, pa u manjoj meri i Ćirićeve, ukazuje da je takva postmoderna odvojenost više nemoguća: za razliku od postmodernog subjekta koji istražuje samo nesigurne tragove istorije, pripovedni subjekt srpskog (neo)realizma nužno je svedok. Ali ta nužnost onda zahteva jednu vrstu peotičkog preoblikovanja priče kako bi se volja za sigurnošću mogla nanovo iskazati i simbolički zadovoljiti izvan poetičke matrice postmoderne književnosti.

Smeštajući sebe u centar zbivanja, boraveći, dakle, u restoranu pokraj mesta izloženog bombardovanju, pripovedni subjekt *Prisluškivanja* nije, dakle, mogao da se osloni na poetičke principe postmoderne poetike. Međutim, isto tako nije mogao ni da se osloni na Arsenijevićev (neuspeli) pokušaj sinteze svedoka i sveznajućeg pripovedača. Pripovedač je onde nužno svedok i konsekventno tome njegovo narativno znanje ne može biti apsolutno. Otuda ne čudi činjenica da Ćirić insistira na fragmentarnoj spoznaji sveta o kome pripoveda. U tom sužavanju perspektive očitava se važna razlika između Arsenijevića i Ćirića.

Još važnija razlika, međutim, tiče se promenjenog odnosa između gledanja i slušanja. Ta razlika je nagoveštena već samim naslovom Ćirićevog romana – *Prisluškivanje*. Onaj ko prisluškuje pokazuje interes, pre svega, za zvukove i nečije reči, a ne za nečije delovanje. Čin prisluškivanje podrazumeva da nije neophodno (sve) videti, već je dovoljno i (sve) čuti. Prisluškivanje, dakle, sugeriše premoć uha nad okom, zamenu želje da se nešto vidi, željom za slušanje.

U književno-istorijskom smislu ova promena nas podseća na sudar izrazito vizuelnog Parnasa i muzici sklonijeg simbolizma. U poeziji srpske moderne ovaj sudar se najbolje oseća u razlikovanju između Dučićevih sjajnih i blještavih parnasovskih slika čiji bi obrazac mogla biti pesma "Zalazak sunca", programska najava njegove zrele pesničke faze. Vizuelni aspekt Dučićeve poezije najbolje dolazi do izražaja ako se uporedi sa Disovim stihovima. Značajan uvid Radomira Konstantinovića koji Disovu poeziju vidi kao "san o obliku" (Konstantinović, 1983: 238), pokazuje nam da se kod Disa vizuelnost javlja kao *nedostižni* ideal, a ne kao *dostižna* pesnička praksa kao kod Dućića. Sa druge strane, Konstatinović ukazuje na muzički, zvučni aspekti Disove poezije. Taj aspekt se ne vidi samo u zvuku stihova, naglašen alogičnim spojevima reči, već i u tematizovanju zvuka: od slušanja bića u "Tamnici" do pesme koja se svu noć slušala u pesmi "Možda spava" zvuk se pojavljuje kao veza sa bićem koje više nije u dometu pogleda. Takva poetika zvuka strana je Dučiću, jer izostaje svest o nemoći pogleda, nemoći da se vidi.

Iako se žanrovske i književno istorijske razlike između Disa i Ćirića čine pregolemi, ipak postoji jedna tačka u kojoj se ujedinjuju Disova potraga za nedostižnim oblikom i Ćirićeva poetika prisluškivanja. Ta tačka je upravo *nemoć*. Svojevrsno

pripovedačko slepilo kod Ćirića ujedinjuje se sa željom da se ne bude viđen. Ćirićeva poetika slepila ovde nije samo znak da svet više ne može biti viđen u celini: svet se ne raspada kako se to činilo modernističkom pesniku, već postaje panoptikum u kome se sve podaje pogledu vojnih satelita koji sami ne mogu biti viđeni. Neravnopravan odnos između subjekta i sveta čini da kod subjekta izostane prosvetiteljska hrabrost. Kantov zahtev "Imaj hrabrosti da se služiš vlastitim razumom" (Kant, 2004: 7), iznesen na samom početku odgovora na pitanje šta je prosvećenost, podrazumeva i dominaciju metafore svetlosti i dominaciju oka; služiti se razumom znači osvetliti sve svetlom razuma, usmeriti pogled u ono do tada ne-viđeno. Međutim, ako se kod Ćirića oči zatvaraju, a samo uši ostaju otvorene, onda to ne znači samo pomanjkanje hrabrosti subjekta koji se više ne usuđuje da gleda, koliko skepsu da se očima bilo šta može videti i u bukvalnom i u prenesenom, filozofskom smislu, odnosno da od tog pogleda ima bilo kakve koristi. Zatvorene oči su tako simbol nemoći, znak da se subjekt, zatvaranjem očiju, simbolički uklanja pred očima autoriteta. Takvom subjektu preostaju jedino uši.

Radikalna dominacija uha nad okom upućuje na još jednu važnu karakteristiku Ćirićeve proze: to je *nestanak tela*. To znači da su opisi likova svesno isključeni iz ove proze čime se pravi poetički pomak u odnosu na poetiku Realizma, u kojoj su karakterne crte likova, shodno citiranoj Selcerovoj napomeni, bile ovaploćene bilo na telu junaka, bilo u predmetima koji ga okružuju. Sama ideja karaktera tako u *Prisluškivanju* biva dovedena u pitanje. Karakter nije sudbina, on postaje nebitan, pa tako ni replike koje kruže tekstom, bez jasne i nedvosmislene oznake ko govori, figuriraju kao parodija prosvetiteljskog dijaloga: nema u njemu nikakve potrage za istinom, nikakve želje da se izađe iz zabude.

Odavde se može zaključiti sledeće: junaci bez tela i karaktera, junaci svedeni samo na jezik, ne mogu biti pojmljeni kao junaci akcije. Njihova pojava, svedena na sam jezik, označava sledeću fazu u nestanku subjekta. Nestanak tela, naime, pokreće pitanje čitalačkog saosećanja i identifikacije. Tomas Lakver u tom smislu zaključuje da "zajedničko telo, zajednička organska priroda povezuje čitaoca i karakter" (Laquer, 1989: 181). Dakle, nedostatak tela koji naglašava Ćirićev roman, uvodi nas u prostore posthumanističke naracije, u kojoj će ljudsko, humano telo, u svom najradikalnijem vidu biti napušteno kao propadljivi deo ljudske jedinke. U tom kontekstu, staro, prirodno telo, koje nosi crte čovečijeg karaktera i ožiljke prepoznavanja, ustupiće mesto telu osnaženom protezama koje će mu omogućiti duže trajanje i veću efikasnost. Kako takvo novo posthumano telo neće na sebi i u sebi nositi ništa individualno, vidi se da humanistički pripovedni interes za takvo telo mora da oslabi, ili mora biti zamenjeno posthumanističkom naracijom osim koja, potvrđujući svoje posthumanističke temelje, naglašava samu nehumanost tog tela, odnosno svest da to telo više nije telo čoveka.

Nestajanje tela u Ćirićevom *Prisluškivanju* sa poetičke ravni prenosi se i na tematsku ravan. Dramatizovani pisac Magični Ćira nije prisutan u restoranu kroz re-

plike upućene prijateljima. On ćuti, što znači da je njegovo prisustvo označeno upravo njegovim telom; prijatelji ga, naime, pominju kao prisutnog, oni ga, dakle, vide. Na taj način izloženost Magičnog Ćire je unekoliko veća nego izloženost njegovih prijatelja. Međutim, programsko ćutanje ovog junaka, uvod je u jednu transakciju koja bi na kraju morala da mu podari veći osećaj sigurnosti, nego što je onaj na koji mogu da računaju njegovi nevidljivi prijatelji. Replike Magičnog Ćire "investirane" su u roman koji junak piše u vreme bombardovanja, da bi se etablirao kao pisac i tako ušao u konkurenciju za stipendiju od strane fondacije koja podržava pisce u opasnosti. Tako tematski plan podržava volju za sigurnošću junaka, povezujući programsko ćutanja, kao oblik skrivenosti i volju za sigurnošću.

Istovremeno, to znači da se nestanku tela subjekta, koji nastoji na napusti prostor u kome se vodi rat, ovde pridružuje i nestajuće svedočanstvo, jer literarno svedočanstvo o bombardovanju nije adresirano na literarnu tradiciju maternjeg jezika, odnosno *unutra*, već je ono poslato *napolje*. Tako junak lišava sebe i glasa i tela i karaktera (sem opsesivne ideje – izaći napolje), pa čak i simboličkog prisustva kroz svedočanstvo koje ostaje iza njega, ne bi li se pretvorio u pismo upućeno na stranu adresu, odnosno u tekst koji je manje ranjiv nego telo.

Pretvarajući karakter, telo i identitet u puku informaciju, subjekt sanja svoj posthumani san: da kao informacija putuje od jedne do druge tačke u jednom bezopasnom pacifikovanom *cybersvemiru*, ne ostavljajući tragove u relanom svetu, već samo u onom tekstualnom. Stoga možemo zaključiti da povlačenje u senku pripovednog subjekta u prozama Vladimira Arsenijevića, odnosno nestanak *pripovednog glasa* kod Zorana Ćirića ukazuje na dozivanje jedne drugačije humanosti, koja sa onom modernom, kakva je recimo prisutna u Andrićevoj posvećenosti priči i pripovedanju, nema nikakve veze.

LITERATURA

Bart Rolan, "Nulti stepen pisma", *Književnost, mitologija semiologija*, Nolit, Beograd, 1971

Kant Imanuel, Fuko Mišel, Habermans Jirgen, *O prosvećenosti*, Zavod za kulturu Vojvodine, Društvo za proučavanje XVIII veka, Novi Sad, 2004

Konstantinović Radomir, *Biće i jezik* 6, Rad, Prosveta, Matica srpska, Beograd - Novi Sad, 1983

Laquer Thomas W. "Bodies, Details, and the Humanitarian Narrative," in Lynn Hunt, ed., *The New Cultural History*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, pp. 176-204, 1989

Seltzer Mark, *Bodies and Machine* Routledge, New York and London, 1992

Slobodan Vladušić

SUMMARY

The text examines the process of disappearing of a dramatized narrator in the imaginary worlds of Vladimir Arsenijevic's novels (*Below Deck, Angela*) as well as of Zoran Ciric's novel *Eavesdropping.* This disappearing is perceived as a sign of transformation of what was once known as a humanist desire to testify into the desire of gaining confidence manifested through the narrator. This transformation represents one of the main traits of the most distinguished novels of Serbian neorealistic prose of the 90s.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 921.163.41.09-2 Kovačević D.

ОДНОС РЕАЛНОГ И ИРЕАЛНОГ У КОВАЧЕВИЋЕВОЈ ДРАМИ «ЛАРИ ТОМПСОН, ТРАГЕДИЈА ЈЕДНЕ МЛАДОСТИ»

Бранка Јакшић Провчи

САЖЕТАК

У самом наслову Ковачевићевог дела апозицијом је дата жанровска одредница сугеришући да је драмска форма трагедија. У експозиционом маркирању лица Лари Томпсон не постоји. Он је лик једне телевизијске серије која представља, само фрагментарно, уметничко ткиво дела. На фону једне од својих опсесивних тема: варирање односа позоришта и стварности, Ковачевић мултипликује лица, уводи лица «Привидно Живих Људи» која живе упркос чињеници да нису жива, уводи гледаоце у причу. Да ли је могуће направити представу о представи које нема, питање је које отвара тему. Колико је одредница трагедија утемељена и жанровски постављена, друго је питање. Драмско дело почиње као радио драма, садржи акционе и приповедачке елементе; неки драмски елементи пребојени су комичним елементима са духовитим референцама на мотиве и ликове из књижевних дела. Дуге дидаскалије са разнородним формама казивања, монолози у функцији приповедања, драмски простор који премешта и укршта реално и ирелано – само су нека од полазишта у проучавању и жанровском изоштравању овог дела.

Кључне речи: драма, комедија, трагедија, реално, ирелано, хиперреално, модернизам, постмодернизам, уметност и стварност.

У једном интервјуу Душан Ковачевић је изјавио да су његова дела попут Бошових или Далијевих слика, када би требало сликом да се представе. Свет реалног и нестварног, фантазмагоричног у ковитлацу са препознатљивим светом реалија. У свету његових дела оно што упућује на реално, како сам каже, трагично је, смешно у делима налази упориште у свету ирелног. Однос стварног и нестварног мултипликује се и грана у више међуодноса: прво, у релацији

уметничке и «реалне» збиље[1], у самом уметничком представљању предметне стварности у делу, у односу на задату тему наглашену у наслову, и остале тематске меандре, мултипликовани су ликови у драмском дешавању, као и односи истине и уметности. Мултипликовање, тако, постаје уметнички поступак и проширује се на позоришни простор, употребу различитих нивоа говора, функцију дидаскалија. Усложавање као поступак, које отвара низ уметничких проблема и више становишта, постмодернистички је елемент.

Драмско ткиво организовано је у два чина. На почетку оба чина постоји мали текст који објашњава шта ће се десити током радње, а објашњење је да се неће ништа десити јер драма «неће бити одиграна» (Ковачевић 1998:161, 201). Овај модернистички парадокс развија тезу о постојању само времена садашњег, јер се већ зна да се у скорој будућности ништа неће десити,« А онда ћемо видети шта ће даље бити», каже Ковачевић у маниру објављивања интригантне радње. Да се нешто мора десити подцртава поднаслов драме који представља типизирану реплику «show must go on". Дакле, оно што се деси неће више бити време будуће, него опет садашњост. Постмодернистички се «садашњост» шири, даље у тексту, на два нивоа: реално дешавања радње, у позоришту и у кући главног глумца, као и у виртуалном свету ТВ серије о Ларију Томпсону. Уводни текст, штампан као дидаскалија, нема функцију допунског текста упућеног за инсценирање. Употребљено прво лице множине (ми који ћемо ведети шта ће се десити) глобализује учеснике у драмском процесу, тако да публика постаје персонификовани лик драме, како је и назначено и у попису лица. Релативизује се и сам стваралац јер се укида уметничко дело[2]. Између два чина у тексту постоји опис паузе перфективно дат и насловљен[3] . Дешавања за време паузе су саставни део драмског дешавања. Описана су у виду приповести о паузи, рушећи демаркациону линију уметничког и стварног, тако што живот буквално продире у уметност.

Сама структура драме је прилично разграната. Напоредо се преплићу дешавања у позоришту, где треба да се одигра представа «Сирано де Бержерак», која се неће десити, са дешавањима у кући Стефана Носа, главног глумца представе. Оба уметничка света се даље тематски гранају. Дистинкцију драмског простора (у тексту) подржава сценски простор (Павис, 1989). Постоје два сценска простора која прате тематска дешавања. Један је намењен дешавањима у позоришту и налази се испред завесе, други, смештен у кући Стефана Носа, главног глумца, дешава се иза завесе. Смисао првог сценског простора је јасан – завеса се не подиже, уметничког догађаја нема. Управница предочава незгоду

[1] Синтагма преузета из рада Ксеније Радуловић (Радуловић, 2004).

[2] Наглешено је да први као и други чин неће бити одиграни и то одлагање драмског процеса се као лајтмотив провлачи кроз читаву драму, мада су сви услови за изведбу ту: глумци, сценски простор, дело и публика, осим уметничког дешавања.

[3] Наслов паузе је: «Мали позоришни оркестар забавља публику током заслужене паузе»

главног глумца и немогућност да се представа одржи, а глумац Бели забавља публику чекајући да се нешто деси. Ствара се атмосфера ужурбаности, кретања у мртвој тачки. Томе доприносе дешавања иза спуштене завесе: кретање по сцени, свађа позоришних радника, пљачка позоришне благајне, као живот прозукао у уметничку стварност. Девијантност живота уметност безуспешно скрива иза завесе. Позоришни радници појављују се као физичка лица, живи људи и «као гласови, у међусобном рату због плата које нису примили и ко зна када ће примити», како је назначено већ у попису лица (Ковачевић, 1998:159). Из живота свеприсутна у уметничком делу мултипликована лица неуметничке свакодневице појављују се као гласови духова који се повремено материјализују. Цитатност као уметнички поступак позива управо Данила Киша, «једног од најзначајнијих европских писаца XX века» (Ковачевић, 1998: 175) да «из заоставштине» представи причу о «смешној страни непотребних позоришних предмета» (Ковачевић, 1998: 177). Кишовском поетиком набројане ствари које чине сценографију бинским радницима изгледају као велика и скупа лакрдија, јер «бински радник не може да схвати.....ствари уметничке изван утилитаристичког контекста». Развијајући чаролију позоришне уметности у катарзичном аристотеловском смислу поентира на крају да ће једнога дана «¨када сви буду писали песме¨, по рембоовском (утопијском) идеалу...бински радници... који неће више бити то, него ¨песници¨» схватити «ову лакрдију», како назива позоришну уметност, јер се «некакав катарсис мора још увек мерити, одмеравати и упоређивати, мада неупоредив, са платом тог бинског радника». Однос животних и уметничких реалија у делу меша се и преплиће, али не кишовско-рембоовски у славу стварања. «Интегритет позоришта је само на плану чисте естетике, коју је Аристотел давно записао», рећи ће глумац Бели у своме импровизујућем монологу, „све остало је питање нечег што ми уметници нисмо у стању да објаснимо, разумемо и спречимо» (Ковачевић, 1998: 174). Позоришни људи, уметници или «извођачи уметничких радова», како их назива цитирајући Зорана Радмиловића, располажу само «добрим улогама и лошим животима». Шта је то што овај драмски текст представља као предмет инсценације? Како савремена драматургија и одредница драме као литерарног дела спочитавају, уметничко уобличење није представљање радње, него облик и начин тог представљања, Ковачевић се, не правећи дистинкцију, поиграо како са радњом, тако и са облицима и начином њеног представљања. Дакле, позориште у позоришту представља себе, али без текста, јер представе нема. Нема ни композиције, ни лица. Оно што се збива колажно је компонован низ облика које козерски представља глумац Бели, по мери својих уметничких моћи. Парчићи прича се смењују, тако да се динамика постиже великом брзином стајања у месту. Инсценација почиње као радио драма гласова иза завесе; представљају се цитати значајних људи са значајно изреченим мислима; позивају се теоретичари, као Аристотел, да дају допринос неким појединостима са теоретских сагледавања;

пријатељско исповедање Белог причама из свога дечаштва, типа: приче партизанке; приче о ружним именима и настанку наших топонима; извештаји полицајца специјалца о пљачки благајне, казане церовим, административним језиком; изреке и анегдоте, песме за певање као *Натали*, *Зелена трава мога дома*, увек актуелне и уз пратњу гитаре; обавештења, углавном лажна, о дешавањима ван позоришта и будућим дешавањима. У једној сцени, у тренутку када глумци реше да напусте позориште, да одустану од уметности зарад преживљавања, Бели размишља о фениксовом уздигнућу уметности: « Уметност се рађа из пепела - није него! Уметност се рађа када се одупрете медиокритетима, полусвету и будалама» (Ковачевић, 1998: 203).

Модернистичка потера за оригиналношћу и експериментом доспела је до крајњих граница - поништења уметности. *Лари Томпсон* делом представља уметничко без уметничког дела - представу која се неће одиграти. Ковачевићева теза из *Професионалца* да «позориште потказује живот» овде је разграђена, боље рећи надограђена. «Писци пишу, измишљају свашта, довијају се и лупају главу да смисле нешто што већ није написано, а живот, овај наш живот их обилази као формула 1 стара воловска кола». (Ковачевић, 1998: 204). Главни глумац Стефан Нос не може да игра Сирана јер је Сирано имао « само један проблем, свој повећи нос». Турболенција историјског времена надиграва уметност која би требало да је потказује. Зато се на сцени при подизању завесе представља живот, када се завеса спусти, на «рампи» је уметност која не може да представи стварност. Стефан Нос објашњава управници зашто одустаје од уметности: „Ја сам мали глумац за оволико зло... Све што играм смешно је и жалосно у односу на мој живот...Сваки дан имам већу драму од моје улоге». (Ковачевић, 1998:192). Тако се чини да свакодневица као реалија у уметничком претакању остаје прекривена[4].

Проблем са истином у одсуству основне стварности надомешћује прича. Глумац Бели, који има задатак да задржи и забави публику до коначног, одлаганог уметничког чина, понављајући причу ствара привид истине. Његова нереална објашњења налазе подршку у публици «најбољој на свету», која стрпљиво, немо и са разумевањем чека (како је представљено у тексту). Персонификовани лик публике, лице у драмском делу, учествује немо у недешавању. Могло би се рећи да се «рампа» помера и да место за публику добија свој активан драмски и сценски простор. Но, публика ћути, посматра, ишчекује или је у трансу. Зато позориште треба да има функцију анестетика, а Управничин лик заговара тезу о позоришту као «некој врсти анестезије». Опште стање свих драмски присутних лица је узбуђеност, а речи које то стање истичу јесу: «кад полудим», «сасвим је нормално полудео», «попијте нешто за смирење». Општеприсутна је жеља за смирењем, анестезијом. Зато се стално пије. То је разлог

[4] "Мучну, страшну "звучну представу" иза завесе, неко је решио да сакрије од публике» (Ковачевић, 1998: 174)

што су рецепијенти уметничког доживљаја, као активни чиниоци уобличавања уметничког чина, представљени у сасвим пасивном стању. Освешћени брехтовски гледалац активистичког замаха у Ковачевићевој драми и као драмско лице остаје нем. Тако глумчева опаска «ми смо овде због вас; да вас нема, ни нас не би било» делује иронично. Како изгледа читалац/гледалац који ствара значење у уметничком процесу? Добиће свој доживљај, рећи ће управница јер су поштено платили[5]. Цена верификује постојање уметничког чина институционализованог позориштем, уметност је постмоденистички комерцијализована, а цена јој даје легитимитет, зато се представа мора одржати, наглашено је у поднаслову. Управница, на крају у својој немоћи да организује уметнички чин, почиње да се свлачи. Атрофирано уметничко дело, тако, замењује банализовани чин приземно забављачког карактера. Публика, сведок „свакодневних инцидената по нашим улицама и кућама», како се наглашава у причама на просценијуму, «којој није ништа боље него глумцима", платила је за неку другу причу и има права да буде задовољна. Представу «пише живот, а живот је немилосрдан, гадан писац», закључује Бојан Нос, лекар у делу, зато треба играти «само комедије, људима је доста несреће, зла и смрти» (Коавчевић, 1998: 213). Тиме се поткрепљује теза о анестетичком деловању позоришта на стварност. Играти Сирана, витеза и љубавника из времена која су те особине промовисала као животну и уметничку вредност, показује се главном глумцу, у садашњем тренутку, као немогућ уметнички задатак. У неравноправној «борби хеклера и позоришног мача», поступком карневализације, Ковачевић сучељава у једној сцени Стефана и полицајца специјалца у својим «униформама» и «паравојним униформама». Иронично осликавајући реалност грађанских немира у држави која се распада и у којој су сукобљене многе стране, позоришни костим делује као униформа, да се не тумачи обрнуто. Специјалац је лице из пописа означен као припадник интервентних јединица «за спречавање злочина у наглом ескалирању». Његово присуство на сцени везано је за пљачку позоришне благајне, о којој је, у фокусу сценских светала, муцавим, обезличеним, административним језиком причао публици. Још једна симбиоза уметничког и стварносног догађања. У свеколиком хаосу глумци одустају од уметничког чина, а гледаоци бивају позвани да изађу на сцену и сами себе играју. Пошто границе између реалног и ирелног не постоје, уметност продире у стварност и заједно се утапају у универзални симулакрум, у привид.[6]

Напоредо са причом о односу стварности и уметности, причом о позоришту и представи која не може да се одржи, тече радња у кући глумца Стефана Нос. Најављујући другу тему, Ковачевић наглашава и демистификује

[5] «Нећете напустити ову кућу без доживљаја који заслужујете и који сте, у крајњем случају, поштено платили» (Ковачевић, 1998: 174).«

[6] «Управница је навукла завесе у Стефановој кући, истовремено повлачећи завесе и у позоришту. Две куће су, као и у животу, биле само једна "сцена"» (Ковачевић, 1998: 196)

свој поступак и речима «као из неке друге приче». Почетна сцена представља ликове, брачни пар Драгану и Драгана Нос, Сефановог стрица и стрину, и њихове кумове Савку и Саву, пред телевизором. Они нетремице, без даха, прате дугогодишњу аустралијску серију о Ларију Томпсону, неправедно осуђеном криминилазизованом младом човеку. На фону је напета филмска музика која је «подвлачила» догађаје на екрану, смењујући тужне регистре са «језивим». Звуци који се учестало чују са екрана представљају «пуцњаву, дерање, цику и вриску». Комуникација је усмерена искључиво на оно што се на екрану види. Збивања у серији представљају својеврсну драму у драми. Поступак је Ковачевићева игра са драмским поступком, јер се догађаји из серије прате искључиво из реплика присутних гледалаца. Препричавајући и представљајући радњу из серије, гледаоци учитавају елементе свакодневице деведесетих: неправду, плач мајки за изгубљеним синовима, силовања, «упропашћавање високообразованог, младог човека», намештене судске поступке, предизборне афере, говоре мржње и «пљувања». У комичним језичким обртима одређујући знак у представљању лица је псовка. Опсесиван ковачевићевски мотив је пас, живети као пас, те отуда псо-вати функционише у равни говорити као пас.

На сцени у кући присутни су и Сава и Савка, кумови породице Нос. Имена лица која се појављују као «људи из куће», како назначује Ковачевић, представљају обичан свет, брачне парове са истим именима модификованим само облицима за род. Принципом мултипликације уводи у драмску радњу три брачна пара истоветних сестара и браће: Драган и Драгана, Бојан и Бојана, Оливер и Оливера. Умножавање као поступак драмски егзистира у семантичком и комичком смислу. Иако су Сава и Савка непосредно изашли из затвора због проневере, суђење Ларију има веће интересовање, јер: «Који су наши проблеми у односу на Ларијеве!» (Ковачевић, 1998, 184), рећи ће Драган Нос. Мотив у серији симулира животну ситуацију укућана, живот насиља и појављује се као његов хиперреални репликант. Живот телевизијске серије за укућане постаје животнији од самога живота. Слабећи стваран свет, а снажећи виртуелан, укућани увиђају односе међу њима у обрнутој сразмери. Као изгубљени у лавиринту, не налазе пут до стварног света, или не желе да га нађу. Моћ медија сугерише принцип: то се дешава негде другде, а не овде. То је живот натопљен неправдом, проневерама, убиствима, речју криминалним радњама, те човек у потрази за сигурношћу прибегава самообмани, али му самообмана не пружа сигурност. Сцена апострофира стање некретања, пасивно седење, али се на фону драмска тензија убрзава продорним спорадичним звуцима телефонске звоњаве, трубе сирена, музиком и звуцима са «лајавог касетофона». Опсесивно везани за виртуелни телевизијски свет, обамрли за ванмедијска дешавања, не примећују опруженог Саву обамрлог од пића. «Виртуелни» свет пијанства стоји у ироничном подсмеху наспрам кибер медијског света, подједнако убеђујући чула о постојању алтернативне стварности. Сава изговара само једну реч у читавом

тексту: «пајсер». Чаробна справа коју женски ликови називају «то...то..гвожђе», а мушки правим именом „пајсер», средство је, попут чаробног штапића (који ће се даље у тексту појавити), којим се решавају сва нерешива стања: пречицом и силом. Уједно се провлачи кроз драмски текст као лајтмотив. Постмодернистичке елементе Ковачевић је раслојио бојама наших нарави и нашег поднебља. Тако, медијску опсену и доживљајну транспозицију у виртуелни свет прекида сасвим обичан електричар који сече жице због неплаћеног рачуна. Постмодрнистички привид просперитета, кретања уопште, огледаног у технолошком развоју који гради другачији, интересантнији свет, укида радник на бандери. Јетким црнохуморним бојама електронски киберијски свет укида баналний недостатак електричне енергије. Сцена је у драмском ткиву представљена чак два пута. Тако пијанство остаје као једини отклон од стварности.

Док живот и претња смрћу владају медијским светом, и у сценском свету куће читава прича се плете око мотива смрти. Он је у симбиози са хуморним језичким и ситуационим елементима, али је и особит вид стварања трагичне радње. У наслову се налази одредница трагедија, но, опет у ковачевићевскоом маниру игре, она нема жанровско утемељење дословно, већ функционише и у метафоричком значењу бацајући одсјај свеколиког друштвеног дешавања. На сцени се у једном тренутку нашло осморо мртвих људи: Драган Нос бива убијен струјом, а електричар Драгановим ударцем пајсером, Драгана умире од туге за мужем, докторица Бојана је умрла «што је гурала једина амбулантна кола у болници два километра», за њом је умро и њен муж лекар Бојан, Сава је «преминуо од самог себе», полицајац и Стефан глумац су се поубијали у дуелу у својим «паравојним униформама». Смрт је као мотив присутна у исказима драмских лица и функционише попут фразе. Бели ће за глумце рећи: «Нисмо ми плаћени да се убијамо»; бински радници иза завесе прете: „Убићу те пајсером!»; у серији као да се гледа «убиство уживо», напомиње се у дидаскалијама; Драгана је «убила неправда»; Савка жели да види да ће Сава престати да пије, «па да умре»; електричар ће «да исече (Драгана) ко жицу», да га «убије струјом»; «Криминалцима и психопатама је слађе да неком узму живот него паре и злато, ..знали су да је (комшија Лаза) уникатна сиротиња, а опет су га убили. Зашто? Зато што воле да убијају. Убили су га пајсером.» (Ковачевић, 1998: 187), Управница хоће да се убије ножем, а присутни изјављују: «Дај јој нож да ми се не дере» (Ковачевић, 1998: 189). Стефан Нос је опседнут жељом да се убије, те током драмске радње неколико пута покушава да се обеси о лустер. Он не може да игра јер ће пасти на сцени од животне изнемоглости, «људи ће ми се смејати. Умрећу пред људима» (Ковачевић,1998: 211). Но, Бели, глумац, који забавља публику чекајући да се Стефан врати у позориште на заказану представу, да би био убедљивији цитира Стефана у сасвим другом тону: „Кад бих умро данас у подне, а увече имао представу, дошао бих мртав да играм.» (Ковачевић, 1998: 197). Ковачевић алудира на Молијера и његову драматичну

смрт у позоришту. И таман када читалац схвати алузију, типично за Ковачевића, он објави и демаскира алузивни моменат. Управница тешећи и наговарајући Белог да одигра Сирана обећава: «Једног лепог дана убићемо се заједно» (Ковачевић, 1998: 196). И коначно се поставља питање о смислу и вредности живота и живљења. Отварајући овај мотив Ковачевић уводи метафору о Привидно Живим Људима.[7]

Носилац идеје о привидном жовоту у предметном свету драме јесте мултипликовани брат близанац Оливер Нос, човек «који лечи мртве». Чланови породице постају репликанти, те се породица тако шири. Породични односи су опсесивни тематски миље Ковачевића и у свакој драми имају неко значење више. Умножавањем породице и њених односа као основне ћелије друштва, постоји могућност да сви постану једна велика породица, тако да се она неће ни уочавати. Оливер на сцену ступа из суперсоничног хеликоптера (на сцени се чује јако брујање хеликоптера, наглашено у дидаскалијама), чији звук пара сцену, «огрнут црним плаштом, као што их носе велики мађионичари, илузионисти», носећи црни штап са кристалном куглом. Његова појава поново доводи струју, која је током драмског дешавања била укинута, на сцену и просценијум, у кућу и позориште. Оливер успева привидно да оживи људе, који су и даље «мртви, само што имају особине живих». Те се особине своде, не на биолошка одређења живота, пошто не једу и не пију, већ на обављање тричавих послова који им дају илузију живота. У противном би, наставља Ковачевић иронично, човек могао «да примети да је мртав, па би му било јако тешко». Дакле, Оливер је некакав медијатор живота и неживота, светлоноша, само што овај Прометеј пали Привид Светлости јер за Привидно Живе Људе права светлост није ни потребна, већ само илузија. Живот се показује као репродуктиван и вечан, хиперреалан, задовољавајући и зачуђујући за све умрле током радње, једино је Савка намах устукнула «као да има посла са вампирима». Тако се драмска радња у завршници сурвава у постмодернистички стварносни симулакрума и то је могући пут ка тагичном. Мртви, поново живи људи осуђени да живе истим животом, да носе пакао у себи као стање духа, да живе у привиду без живота. Са тог становишта драмска радња се завршава трагично јер је безизлазна. Али, драма се ту не завршава. Последња сцена враћа нас у позориште које представља живот овде и сада, а у њему је уплакана Управница почела да се скида, како је обећала, пошто представе заиста неће бити (а ни стриптиза), а гледаоцима је позориште дужно доживљај. Уметност, за коју су гледаоци платили, треба да изазове доживљај, публика стрпљиво чека, неће да глуми и гледа себе, неће да позориште приказује живот. И - позориште не може да изазове доживљај.

[7] Ксенија Радуловић (Радуловић, 2004:49) повезује метафору о Привидно Живим Људима која је допуњена «илустрована», како каже, са идејом о самоиздаји. Стефан тако бива кажњен као једино стварно умрло лице које није накнадно оживљено. Но накнадно оживљавање као награда, може се проблематизовати, довести у питање управо са значењског становишта .

Ако је и пауза део представе, аналогно, живот је у фази уметничке ретардације, предаху од живота, представа не може да се одржи јер је атрофирала заједно са животом. Тако нам се живи људи приказују као Привидно Мртви Људи, мада термин није наглашен у тексту, у односу на виртуелне репликанте Привидно Живе Људе. Отуда је трагична радња трајала и пре почетка драмске радње, напоредо са њом, као и у њеној завршници. Уосталом, ко је dramatis persona in absentia, ко је Лари Томпсон и чија је младост трагична?

Свет је позориште луда, чувена је Шекспирова максима (*Како вам драго*). Драмско ткиво, ма како је жанровски одредили, о драми које нема, још један је допринос трагичном поимању живота у српској књижевноасти, који постоји као архетип проклетства у болном сударању историје и судбине једног локалитета и не може се контролисати.

Бранка Јакшић Провчи

THE RELATIONSHIP BETWEEN REAL AND UNREAL IN KOVAČEVIĆ'S PLAY *LARRY THOMPSON, THE TRAGEDY OF A YOUTH*

The very title of Kovačević's play confers its genre, suggesting through apposition that its dramatic form is a tragedy. In the expository marking of the characters Larry Thompson does not exist. He is a character from a television series which represents a fragmentary tissue of the play. On the basis of one of his recurring topics: the varying relationship between theatre and reality, Kovačević multiplies his characters, introduces the characters of „apparently live people" who live despite the fact that they are not alive and leads his audience into the story. Whether it is possible to make a play about a nonexistent play is the question which introduces the topic. To what extent is genre classification of the play as a tragedy founded is another question. The drama stats as a radio play, is contains action and story-telling elements; some dramatic elements are tinted with humor with comical references to motifs and characters from different works of literature. Long stage instructions with various address forms, monologues in the function of narration, dramatic space which relocates and crosses real and unreal are some of the starting points in the study of genre refining of this play.

ЛИТЕРАТУРА

Коваченић, Душан (1998). Лари Томпсон, трагедија једне младости. *Одабране драме III.* Београд: Стубови културе.

Лангер, Сузана (1953). Велике драмске форме: комички ритам, *Модерна теорија драме.* Београд: Нолит.

Милић, Новица (1987). Појам хибридног жанра у савременим књижевним теоријама. *Књижевни родови и врсте.* Београд: Институт за књижевност и уметност

Павис, Патрик (1989). Речник позоришног простора. „Сцена". XXV/I,1–2.

Радуловић, Ксенија (2004). Душан Ковачевић «виртуелни» и «реални» свет током последњих деценија 20. века. *Драмски текстови данас у Босни и Херцеговини, Хрватској и Србији и Црној Гори.* Међународни симпозијум универзитетских предавача, театролога и позоришних критичара Universite Paris IV- Sorbon, 15 и16. новембар 2003. Нови Сад: Стеријино позорје.

Стаменковић, Владимир (1987). *Позориште у драматизованом друштву.* Београд: Просвета.

Христић, Јован (1998).*О трагедији.* Београд: „Филип Вишњић".

Шехнер, Ричард (1988). Крај хуманизма. *Сцена.* XIV/I,3.

UDK 821.111(73)-31
929 JAMES H:

ROD, IDENTITET I STVARANJE: JEDNA IMAGINARNA BIOGRAFIJA HENRIJA DŽEJMSA

Vladislava Gordić Petković

SAŽETAK

Rad se bavi analizom romana *Gospodar* irskog pisca Kolma Tojbina, proznim delom na sredokraći umetničkog ostvarenja i biografije zasnovane na verodostojnim podacima. U njemu se, kroz panoramu najvažnijih događaja u životu velikog američkog romansijera Henrija Džejmsa tokom poslednjih pet godina devetnaestog veka, pokušavaju osvetliti ključna pitanja roda, identiteta i umetničkog stvaranja.

Ključne reči: Henri Džejms, biografija, američki roman.

U prirodi je realističkog romana da se bavi čovekovim životom kao dinamičnim procesom koji se zasniva na biranju i odlučivanju, na razrešavanju nedoumica i donošenju odluka. Od realističkog romana očekujemo da nam predoči kako junak prihvata izazove i rizike, kako njegova priroda dovodi do fatalnih grešaka i tragičnih previda, zbog čega ne uspeva da odoli iskušenju i da se odupre lošim odlukama. Čak ni velika dela svetske književnosti koja su prividno govorila o odustajanju od iskustva nisu izneverila ovaj svojevrsni žanrovski postulat. Irski pisac Kolm Tojbin (1955) upotrebio je pomalo zaboravljenu matricu „romana o umetniku" da bi nam otkrio koliko napetosti i dramatike postoji u navodnom odricanju od življenja. Njegova tema u romanu *Gospodar* (The Master) – drugom proznom delu ovog renomiranog autora koje je dospelo u najuži izbor za prestižnu Bukerovu nagradu – biće upravo jedan propušten život.

Taj propušteni život pripada velikom američkom romansijeru Henriju Džejmsu, čiju biografiju sa mnogo simpatija i razumevanja Tojbin sagledava kroz prizmu nekoliko ključnih emotivnih iskustava u periodu između 1895. i 1899. godine – iskustava koja će poslužiti kao pokretač retrospektive romansijerove mladosti i

zrelosti. Smrti oca, sestre, bliskih rođaka i dragih prijatelja nisu piščev život obeležile ništa bitnije nego što su to učinile propuštene prilike, nepriznate emocije i odbojnost prema svakoj vrsti bliskosti. Zasnivajući *Gospodara* na petotomnoj kanonskoj biografiji Henrija Džejmsa iz pera Leona Edela, Tojbin primarnu faktografsku građu dopunjava koliko tumačenjem, toliko i maštovitom rekonstrukcijom psiholoških procesa. Ovaj roman možemo nazvati psihološkom studijom života umetnika koji je počivao na svojevrsnom paradoksu: majstor psihološkog romana i jedan od najuverljivijih teoretičara romaneskne forme samom sebi nametnuo je potiskivanje, odricanje i nepriznavanje psiholoških potreba.

Pitanja identiteta u romanu *Gospodar* nisu za ovog renomiranog irskog pisca ništa novo ni neobično. Raznovrsni opus Kolma Tojbina (u kome ima romana, putopisa, biografija i esejistike) otkriva zanimanje za irsku istoriju i kulturu, emotivne i duhovne krize umetničke ličnosti, egzil i dijasporu. Njegovi junaci su umetnici i tankoćutni individualci koji pokušavaju da zasnuju novi život daleko od domovine kao slikarka Ketrin u romanu *Jug*, da se sažive sa svojim „grešnim" žudnjama ili teretom prošlosti kao u *Priči noći*. Dominantna tema koja povezuje Tojbinov književni i istoriografski rad ipak je nešto drugo – homoerotski identitet kao iskušenje prihvatanja sopstvene različitosti. Iako njegova najvažnija esejistička knjiga *Ljubav u jednom mračnom vremenu* nosi škakljiv podnaslov „homoseksualni životi od Vajlda do Almodovara", njen fokus će više biti na istoriografiji nego na provokaciji. Jedan od junaka ove knjige, Oskar Vajld, biće posredno prisutan i u romansiranoj biografiji Henrija Džejmsa kao mogući obrnuti otisak svega što je obazrivi i suspregnuti tvorac Izabele Arčer, Dejzi Miler, Mili Til i Lamberta Stretera možda mogao biti.

Tema istopolne ljubavi za ovog autora nije mogućnost da se progovori o ostvarenju zabranjene želje kao što to čini provokativna „viktorijanska trilogija" Sare Voters (smeštena u isti hronotop kao Tojbinov roman), lirski intonirana *Đovanijeva soba* Džejmsa Boldvina, ili Prustova *Sodoma i Gomora* koja u okviru njegovog kapitalnog dela *U potrazi za izgubljenim vremenom* predstavlja izuzetak zato što istopolnu ljubav bezmalo izjednačava sa konvencijom jednog sloja društva. Reklo bi se da Tojbin homoseksualnosti pristupa kao jedan lekar iz Židovih intimnih dnevnika, koji je potiskivanje homoerotske želje pomoću prihvatanja društvenih uzusa kakav je zasnivanje braka uporedio sa pokušajem da se glad utoli krastavcima: Tojbina zanima suočenje sa intimnom i socijalnom represijom nekonvencionalne želje. Idealnu temu i istinsku motivaciju – kako književnu, tako i privatnu – ovaj irski romansijer otkrio je sa „otkrivanjem" biografije Henrija Džejmsa. Iz tog otkrivanja proistekao je njegov najznačajniji i svakako do sada najzapaženiji roman *Gospodar*, koji se bez puno dvoumljenja može nazvati imaginarnom biografijom američkog romansijera a da time ne izgubi ništa od žanrovskih odličja pripovedne proze.

Prividno ograničivši ambicije na rekonstrukciju i vivisekciju presudnih događaja u životu Henrija Džejmsa, Tojbin je u prizmi varljive bezdogađajnosti na koju je osuđen umetnik u bekstvu od emocija osvetlio nekoliko velikih tema: ne samo

zatiranu erotsku želju, već i identitet, kreativnost, konflikt intimnog i javnog kao srž umetničke ličnosti. U viđenju Kolma Tojbina, ambivalencija je temeljna osobina velikog američkog romansijera Henrija Džejmsa, naročito kad je u pitanju najveća zagonetka pisca koji je s podsmehom ali i punim pravom nazivan „usedelicom američke književnosti" – njegova seksualnost.

Gospodar je, naime, rekonstruisani životopis Henrija Džejmsa koji teži da, baveći se pitanjima poetike, formativnih umetničkih i psiholoških uticaja, apostrofira temu seksualnog opredeljenja kao moguće razjasnice jedne umetničke karijere. Pitanje da li je veliki pisac bio homoseksualac tek je vrh ledenog brega: mnogo više od zagonetne erotske želje, postavljena dilema implicira faustovsku odluku o prirodi te želje. Drugim rečima, Džejms se ne odriče samo homoseksualnog nagona, odriče se svake intimne i erotske veze. On lišava sebe svakog osećanja zarad literature, lišava se emotivne bliskosti zarad umetničkog pregnuća, ukida lične veze zarad posvećenosti pisanju. Otud je naslov *Gospodar* (u originalu *The Master*) dvosmislen kao i Džejmsov identitet: s jedne strane, reč implicira potpunu kontrolu nad umetničkim delom i intimnim osećanjima – s druge, pak, majstorstvo koje je cena i ishod te nametnute kontrole.

Tojbinov roman počinje godine 1895, pozorišnim fijaskom drame *Gaj Domvil*: Džejmsovo brižno pisano delo o izboru između vere u život i života za veru, o egzistencijalnom konfliktu mladog katolika koji je poslednji izdanak svoje loze a želi da se zamonaši, izvedeno je premijerno iste večeri kad je u jednom drugom londonskom pozorištu duhovita i lepršava komedija *Idealni muž* Oskara Vajlda izazivala salve smeha u publici. Umetnički kontrast ozbiljnog i frivolnog dostiže vrhunac u onome što Britanci obazrivo i ironično zovu „mešovite reakcije": dok Henriju Džejmsu aplaudiraju njegovi prijatelji i kolege, dok mu panegirike pripremaju intelektualne veličine kao što su Džordž Bernard Šo, Arnold Benet i H. Dž. Vels, obična publika negoduje. Tako na samom početku romana dominantno postaje pitanje čitanja i prihvatanja; šta pisac piše i kako ga publika shvata? Koliko je konačni doživljaj umetničkog dela daleko od piščeve prvobitne namere? Pitanja stvaranja i doživljaja proširuju se na sfere koje Tojbina zanimaju – na polaritete i tenzije između javnog i privatnog.

Problem recepcije postaje ključni problem romana: Tojbin ukazuje na veliku nepravdu koja se čini ozbiljnom piscu od strane neozbiljne publike. Ironični epigrami Oskara Vajlda, brzopotezni humor, prozirne igre reči, sve to neodoljivo privlači gledaoce iz ne baš obrazovane i nimalo sofisticirane srednje klase. Zviždeći Henriju Džejmsu, oni odbacuju kao bezvredno ono što ne poznaju, bez respekta odbijaju pozorišnu predstavu koja postavlja pitanja, a gladno traže razonodu i opuštanje, zahtevajući je upravo od onog pisca koji će ubrzo postati meta javne poruge i sudskog progona, predmet negodovanja svih koji su mu klicali. Upravo će iz potcenjivačkog odnosa plebsa Henri Džejms crpeti odlučnost neophodnu za nastanak remek dela koja neće podilaziti prosečnom ukusu, iako će prva njegova reakcija ličiti na beg: nedugo po premijeri napušta London, odlazi u Irsku kod prijatelja, međutim bukvalno

bekstvo iz Londona biće metaforički beg u umetnost. Džejms će ubrzo kupiti Lem Haus, savršeno englesko imanje, i od njega sačiniti skrovito mesto gde će napisati svoje najpoznatije romane. Biće to njegovo poslednje veliko bekstvo, umnogome nalik na fantomsku povredu leđa koja ga je nekoliko decenija ranije spasla učešća u američkom građanskom ratu, koja mu je pomogla da svoj život koncentriše na čitanje i pisanje. Izbegavanje ratne obaveze i suočenja sa sudom javnosti samo su dva primera koji otkrivaju rad njegove prirode: umesto sukoba i suočavanja, Džejms će uvek birati pasivno povlačenje.

Međutim, scenski uspeh Vajldove drame u januaru 1895. samo je prividni Džejmsov poraz. Oduševljenje publike *Idealnim mužem* tek je gorak i ironični nagoveštaj osuda i gnušanja koje će ubrzo uslediti zbog seksualnog skandala. Suđenje Oskaru Vajldu i medijski linč homoseksualnosti neće izazvati Džejmsa na zgražanje ili likovanje: njegove emocije i interes biće usredsređeni na Vajldovu decu, odvedenu u Švajcarsku da rastu pod tuđim prezimenom. U trenutku kada se najavljuju odlučne vladine mere da se iskoreni „divlja nepriličnost" (Tojbin 2004: 76) koje idu do najavljivanja hapšenja nekih viđenijih neženja, napadna Džejmsova suzdržanost navešće njegovog prijatelja Edmunda Gosa na jedno poluizgovoreno pitanje: „Pitam se da li si i ti možda...?" No Džejms će odsečno reći da tu nema šta da se pita (Tojbin 2004: 77). Ovaj trenutak u romanu je verovatno najbliži direktnom suočenju sa prirodom erotske želje, sa mogućim pitanjem erotskog identiteta. Džejmsova potisnuta i odbijena želja poslužiće kao drugo lice Vajldovog stradanja, njegova samokontrola kao gorak kontrast nesputanoj seksualnosti. Suočenje dve sudbine ipak nema didaktičnu ni moralističku notu: i Tojbin i njegov pažljiviji čitalac izbegnuće opredeljivanje, svesni da bi drugačiji ishodi bili nemogući.

Tojbinov roman počinje, tako, prividnim umetnikovim neuspehom, da bi se istinski usredsredio na godine u kojima nastaju Džejmsova najbolja dela, *Ambasadori* i *Okretaj zavrtnja*, *Šta je Mejzi znala* ili *Blaga Pojntona*, ali i da bi pokazao umetničko traganje za praksom romana. *Gospodar* počinje tamo gde za njegovog protagonistu počinje razdoblje svesti o tehnici, usredsređenje na proceduru pisanja i odbacivanje proizvoljno protejske slike o romanu kao poligonu digresija, esejiziranja i meandriranja. Tojbin se ne zadržava samo na postupcima Džejmsove imaginacije, nego opisuje povremeno i njegov odnos prema američkoj i evropskoj književnoj tradiciji: čitanju Hotornovog *Skerletnog slova* Džejms pretpostavlja Merimeove priče i drame Alfreda de Misea jer ga odbija „bezbojnost opažanja", „površnost likova i spori, drvenasti ton" (Tojbin 2004: 172). Neće proći mnogo i Džejms će u Hotornu otkriti snagu Balzaka, umeće da jednostavan zaplet „obavije mračnom šumom simbola, mestom na kom se koncentrišu greh i iskušenje" (Tojbin 2004: 173): „Hotorn nije posmatrao život, mislio je Henri, on ga je izmaštao, otkrio je skup simbola i slika koji će pokrenuti život" (Tojbin 2004: 173). No sa razvojem umetničke prakse neće se uporedo odigravati i emotivno sazrevanje.

Iz Tojbinovog vidokruga nikako ne nestaje potencijalno homoerotsko opredeljenje njegovog junaka: međutim, veze Henrija Džejmsa sa ruskim slikarom Polom Žukovskim i američkim vajarom norveškog porekla Hendrikom Andersenom obavijene su velom diskrecije i discipline. Nema dokaza, bar ne u sačuvanoj korespondenciji i beležnicama, koji bi potvrdio da je Džejms njima dvojici bio više od prijatelja; nema, štaviše, traga nikakvoj erotskoj žudnji, nikakvoj tajnoj vezi. Još je u predgovoru knjizi *Ljubav u jednom mračnom vremenu* Tojbin govorio o Džejmsu kao negativnom primeru potiskivanja seksualne želje koje vodi potiskivanju svake druge želje, ukazujući da se Džejmsov život može podesno opisati njegovom pričom *Zver u džungli*; povest o čoveku koji provede život u uzaludnom čekanju da se dogodi neka nejasno naslućena, uzbudljiva i retka sudbinska prekretnica jeste svojevrsna parabola o dubokom potiskivanju koje ide do samokažnjavanja.

Koliko je od samog odgovora uzbudljivije traganje za istinom, toliko je od seksualnog izbora mnogo neumitniji emotivni izbor askeze i distance koji je obeležio Džejmsov život. Veliki pisac u sebi razvija duboko i trajno gluvilo za male želje bliskih ljudi: isti čovek koji saoseća sa Vajldovom decom nehajan je prema stidljivim molbama svoje rođake da je povede u Italiju, a dragu prijateljicu lišava svog prisustva u strahu da mu njen intenzivni socijalni život ne naruši privatnost. Mini Templ, Džejmsova oštroumna i radoznala rođaka, iskorišćena je kao model junakinjama *Portreta jedne dame* i *Dejzi Miler*; svojom žudnjom za iskustvom inspirisala je lik Izabele Arčer a svojeglavost i naivnost pozajmila je Dejzi Miler. Iskorišćena je doslovce: Džejms je pretvara u umetnost, kao i većinu prijatelja i poznanika u čije se živote uključuje, uvek obazrivo, nikad posvećeno. Odlaganje i izbegavanje emotivnih rizika ne služi Tojbinovom junaku na čast, ali nije ni za osudu: sve odlagane životne neminovnosti teško će ga kažnjavati, bilo da su komične, kao nespretno otpuštanje sluge alkoholičara, dramatične, kao seksualna inhibicija u odnosu prema lepom i proračunatom Andersenu, ili tragične, kao samoubistvo bliske prijateljice Konstans Fenimor Vulson, koje je posledica njegovog neispunjenog obećanja koliko i njenih nerealnih očekivanja.

U Tojbinovom romanu ima surove selektivnosti koju praktikuje i njegov junak. Birajući četiri godine Džejmsovog života i iz njih samo nekoliko epizoda, pripovedač se ipak obilato služi retardacijama zarad uvida u porodičnu istoriju – pojavljuju se zaštitnički nastrojena mati (koja se i posthumno oglašava u romanu posredstvom spiritistkinje), otac perfekcionista (čija porodična sreća počinje nakon amputacije noge u trinaestoj godini), živahna i duhovita sestra (koja je sa svojom negovateljicom izgleda stupila u odnose kakvi „ne postoje u Bibliji"), dominantan stariji brat. Bizarni detalji porodične istorije plasirani su obazrivo i nenametljivo, bez želje za stvaranjem senzacionalističkog efekta. Oni su prisutni samo zarad nagoveštaja da Džejmsov život sa svojom negativnom dinamikom, propuštenim prilikama, oklevanjima, odustajanjima i bekstvima nije bio prazan. Iako je svaki rizik odložio na neodređeno vreme, umetnik nije živeo u vakuumu: u svoje romane ugradio je tuđe živote.

Nakon čitanja *Gospodara* nekako je neminovna tužna spoznaja da Henri Džejms nije odbacio samo iskustvo homoseksualnosti, niti samo heteroseksualnu ljubav ili pak duboko i istinsko prijateljstvo i požrtvovanje – odbacio je iskustvo uopšte. Srećom, od jednog neproživljenog života Tojbin je sačinio imaginarnu biografiju o jednoj velikoj žudnji.

Vladislava Gordić Petković

GENDER, IDENTITY AND CREATIVITY: AN IMAGINARY BIOGRAPHY OF HENRY JAMES

SUMMARY

The paper deals with a recent novel by Colm Toibin, acclaimed Irish novelist who casts a partly unsympathetic look upon the crucial years of Henry James's life and achievement. This writer's recurrent exploration of characters with emotionally repressed, frustrated or restricted lives may serve as compensation for his own impoverished one. Toibin focuses upon the issues of identity and creation, and what we witness in the first place is the purely artistic struggle of the reticent and aloof Henry James to gain grounds for a fruitful writing career, neglecting his own emotional needs.

LITERATURA

Mendelsohn, Daniel (2004). *The Passion of Henry James*. New York: The New York Times, June 20th.

Toibin, Colm (2002). *Love in a Dark Time*. London: Picador.

Toibin, Colm (2004). *The Master*. London: Picador.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.111-31
821.11.09-31 Amis M.

VREMENSKA PERSPEKTIVA U ROMANU *STRELA VREMENA* MARTINA EJMISA

Arijana Luburić

SAŽETAK

Rad *Vremenska perspektiva u romanu Strela vremena Martina Ejmisa* bavi se autorovim poigravanjem pojmom vremena u postmodernističkim okvirima. Predstavljanjem životnog toka unazad, Ejmis ne samo da poriče ustaljene načine čitanja dela u kojima se sve odvija linearno, nego i preispituje osnovne ljudske potrebe, svakodnevne rituale, pa i čitav sistem vrednosti. Kroz tajanstvenu i jezivu priču o jednom nacističkom doktoru, svaki vid razaranja predstavlja kao stvaranje, i time iščašenom i poremećenom savremenom svetu pokušava da da neki smisao.

Ključne reči: vreme, perspektiva, postmodernistički, obrnut, savremeni, svet, stvaranje, razaranje, istorija.

«Prošlost može da se menja. Istorija se prepravlja. Pa, upravo smo otkrili da to može da se primeni i na stvarni svet... Možda se prava istorija sveta neprestano menja? A zašto? Zato što je istorija fikcija. Ona je san u umu čovečanstva koje večno teži...čemu? Savršenstvu.»

Ijan Votson, *Čehovljevo putovanje*

Jedan od možda najkomplikovanijih, pa stoga i najteže objašnjivih termina savremenog sveta jeste postmodernizam. Mnogi su pokušali da definišu pojam postmodernog, idući iz krajnosti u krajnost, predstavljajući ga čas kao «radikalizaciju samorefleksivnog trenutka u okviru modernizma, napuštanje naracije i predstavljanja», čas kao «jasan povratak naraciji i predstavljanju. A ponekad je on i jedno i drugo.» [Bertens 1995: 5] a sve u zavisnosti od grane umetnosti. Nije sasvim jasno ni da li se termin odnosi na formu ili sadržaj ili oba, a sve postaje još zamršenije kada se uzme u obzir da se ne odnosi samo na umetnost, nego je pojam koji se koristi i u etnologiji,

sociologiji, društvenoj geografiji, urbanizmu, pa čak i ekonomiji i pravu, [Bertens 1995: 9] a u kontekstu priče o postmodernom svetu, odnosno postmodernoj perspektivi iz koje posmatramo svet, ili, preciznije, kapitalistička potrošačka društva zapada. Bez obzira na to da li su u pitanju postmodernizmi ili različiti aspekti jednog postmodernizma, Bertens smatra da se u osnovi svih njih nalazi nešto što on naziva «krizom predstavljanja: snažnim osećanjem gubitka vere u našu sposobnost da predstavimo stvarnost, u najširem smislu.» [Bertens 1995: 11]

Iako njena svrha možda i nije samo, ili nije uopšte, mimetička, postmoderna umetnost je odjek savremenog života, prevashodno na zapadu, i masovne kulture, jednog sveta koji ne može da se kontroliše, a čiji su oblici tako raznovrsni, promenljivi i neuhvatljivi da uslovljavaju dezintegrisanost i fragmentarnost forme umetničkog dela. Ona odražava realnost koja neprestano izmiče bilo kakvim pokušajima definisanja, a u kojoj je koncept identiteta, nacionalnog, individualnog, kulturološkog, političkog, verskog, ili bilo kakvog drugog, istovremeno polimorfan, amorfan i protejski. U postmodernoj književnosti se, s jedne strane, ukidaju tradicionalne norme i shvatanja, jer se čini da ih ovakav svet ne prihvata, a, sa druge strane, kada se i koriste, često se izvrću i služe podsmehu. Postmoderna, a u pojedinim momentima i moderna, stvarnost i književnost teže, kako je Ihab Hasan (Ihab Hassan) jednom rekao, anarhiji.

U okviru književnosti postmodernistička perspektiva i problemi sa predstavljanjem stvarnosti, iako, kao što je već pomenuto, predstavljanje stvarnosti možda i nije cilj ove književnosti, podrazumevaju potpuno pomeranje, možda čak i brisanje granica u sadržaju, a naročito u formi. Postmodernisti, međutim, nisu prvi koji su se bavili eksperimentima u formi, iako su u tome najdalje otišli. Da bi se barem delimično shvatilo sveopšte poigravanje žanrom, pripovedačkim tehnikama, stilom i jezikom, temama, prostorom i vremenom, ulogom autora, pa i samim čitaocem, mora da se krene od pojave modernizma kao bunta protiv jednoličnog sveta književnosti 19. veka, u kojoj sve teče linearno, iako koreni književnih eksperimenata, barem u britanskoj književnosti, dosežu još dublje, do Sterna (Laurence Sterne) i njegovog poigravanja formom u romanu *Tristram Šendi*, koji se smatra pretečom modernog romana i romana toka svesti. U potrazi za korenima moglo bi se otići i dalje u prošlost. Međutim, za potrebe shvatanja postmodernističke igre sa prostorom i vremenom dovoljno je krenuti od Džejmsa Džojsa (James Joyce) i Virdžinije Vulf (Virginia Woolf).

Iako su oba ova pisca predstavnici modernizma, čiji su romani reakcija na hronološko predstavljanje događaja iz ustaljene perspektive prvog ili trećeg lica, neke od karakteristika njihovih romana mogle bi se smatrati, a mnogi ih i smatraju, postmodernističkim. Jedna od tih karakteristika je prelamanje i fragmentarno predstavljanje priče kroz svest junaka. Svest funkcioniše po principu slobodnih asocijacija, što uslovljava narušavanje hronološkog redosleda događaja, budući da svaki trenutak u sebi sadrži i sadašnjost, ono što lik trenutno proživljava, prošlost, u vidu

sećanja, i budućnost, u formi pretpostavki, planova, očekivanja i nadanja. Ono u čemu su Džojs i Vulf uspeli je, između ostalog, da navedu čitaoca da prestane da razmišlja ukalupljeno i da po navici očekuje da se u delu sve odvija linearno i bez mnogo iznenađenja. Neposrednošću tehnike toka svesti pomogli su čitaocu da shvati i prihvati, u odnosu na roman 19. veka, komplikovano predstavljanje događaja putem slobodnih asocijacija. Iako su istovremenim predstavljanjem sadašnjosti i prošlosti modifikovali tada u romanu ustaljen pojam linearnog vremena, nisu ga u potpunosti uzdrmali i doveli u pitanje.

Ideja o vremenu koje ne teče linearno postojala je, kao što je već pomenuto, i pre ovih pisaca. Kant (Immanuel Kant) u 18. veku, iako se sama ideja javila i pre njega, ne definiše vreme kao sukcesivno, jer se sukcesija kao proces tiče samo onih stvari i kretnji koje se javljaju u vremenu. Da je samo vreme sukcesija ono bi trebalo da sledi neko drugo vreme i tako u beskonačnost. [Doerti 1993: 14] Ova i njoj slične ideje, poput ideja Stivena Hokinga (Stephen Hawking), imale su uticaja ne samo na pisce romana toka svesti nego i na one u čijim se delima javlja putovanje kroz vreme, poput Dž. H. Velsa (G. H. Wells) i mnogih drugih. U postmodernističkoj književnosti, koja teži neredu, haosu, i čiji zidovi nikada nisu čvrsti, strela vremena može da se odapne u više pravaca [Bredberi 1994: 429], od kojih je jedan unazad.

* * *

Britanska književnost je osamdesetih godina 20. veka videla stvarnost i istoriju manje kao nešto prepoznatljivo i unapred dato, a više kao «stvarnost u neredu snoviđenja.» [Bredberi 1994: 392] Svet nakon drugog svetskog rata nalazi se u stanju moralne korumpiranosti u kome sve više rastu osećaji usamljenosti, otuđenja i izgubljenosti. U takvom izmeštenom i besciljnom svetu, koji preispituje čak i granice ličnog identiteta, možda jedino fantastika/fantazija može da pomogne da se prihvati gubitak reda i značenja [Bredberi 1994: 392] jer oni, čini se, ne mogu da se povrate. Postmoderni svet je po mnogima nepopravljiv, svet u kome su sve popravke istovremeno iluzorne i utešne [Hačeon 1988: 8].

Citirajući Ihaba Hasana (Ihab Hassan), Bertens navodi neke ključne termine postmodernog doba među kojima su razgradnja, dezintegracija, dekonstrukcija, izmeštanje, razlika, diskontinuitet, iščašenje, nestanak, raspadanje, demistifikacija, detotalizacija, itd. [Bertens 1995: 44] Upravo ove iste reči mogu savršeno da dočaraju svet koji Martin Ejmis (Martin Amis) prikazuje u svom romanu *Strela vremena*[1], iako ga on predstavlja iz upravo obrnute perspektive, u kojoj je sve suprotno od onoga kako deluje, ubijanje deluje kao oživljavanje, i, uopšte, svako razaranje kao stvaranje. Vodeći se idejom da svako delo i svaki postupak imaju svoja moralno obrnuta dela i postupke kada se strela vremena preusmeri unazad, napisao je roman u kome priču o životu jednog nacističkog doktora predstavlja od njegove smrti do rođenja,

[1] Zbog nepreciznosti postojećeg prevoda svi citati dati su u prevodu A. Luburić.

pokušavajući na taj način da, između ostalog, jednom iščašenom, psihotičnom svetu da neki smisao.

Priča počinje u trenutku kada glavni junak, Tod Frendli, umire, a u njegovom umu se istovremeno rađa pripovedač, koji nema pristup Todovim mislima, ali posmatra i proživljava ceo njegov život unazad.

«Istupio sam iz najdubljeg sna, i našao se okružen *doktorima*... američkim doktorima...» [Ejmis 1991: 3]

Dok oni pokušavaju da njegovo oduzeto telo vrate u život, njemu se javi naizgled iznenađujuća pomisao kako mrzi doktore. Ne bilo koje, ne neke, nego sve doktore. Kako priča odmiče ova mržnja, pomešana sa strahom, dobija sve više smisla.

Polako se vraća vraća u život i javlja mu se

«osećanje polaska na strašno putovanje, ka jednoj strašnoj tajni. U vezi s čim je bila ta tajna? S njim: najgorim čovekom, na najgorem mestu, u najgore vreme.» [Ejmis 1991: 5]

Pripovedač uviđa da će to putovanje biti u najmanju ruku neobično.

«Čekaj malo. Zašto *unatraške* ulazim u kuću? Čekaj. Da li pada mrak ili sviće? Kakav je – kakav je tok mog puta? Kakva su mu pravila? Zašto ptice pevaju tako čudno? Kuda sam se uputio?» [Ejmis 1991: 6]

Na putu do tajne kroz svest pripovedača prelama se misteriozan život jednog naizgled običnog čoveka, koga čitalac vidi kako postepeno postaje mlađi, zdraviji, jači i viši. Datumi na novinama, koje Tod svako jutro uredno vraća prodavcu, jesu 2. oktobar, zatim 1, pa 30. septembar. Tod se seli iz kuće u kuću, radi kao doktor, koji ne leči svoje pacijente, nego ih čini još više bolesnim i uplakanim pre nego što ih šalje kući. Raskida sa svojim ljubavnicama pre nego što počne da ih zavodi. Tokom života nekoliko puta menja identitet. U Njujorku postaje Džon Jang, zatim odlazi u Lisabon, gde živi privilegovanim životom bogatog Hamiltona de Suze. Odatle odlazi u Salerno, zatim u Rim, da bi konačno, pod imenom Odilo Unferdorben, stigao do strašne tajne, Aušvica, gde radi kao jedan od doktora koji se bave «istraživanjem». Tamo se vraća svojoj ženi, umire im ćerka, venčavaju se, pa tek onda udvaraju jedno drugom. Vraća se u medicinsku školu, postaje član izvesne omladinske organizacije, ponovo počinje da živi sa Mamom i Tatom, da bi na kraju stigao do majčine utrobe, odakle sve iznova počinje, ovog puta u «pravom» smeru.

«Kad Odilo sklopi oči vidim jednu strelu kako leti – ali naopako. S vrhom okrenutim unapred. Ah, ne, ali onda... Ponovo smo krenuli, preko polja. Odilo Unferdorben i njegovo vatreno srce. A ja unutra, ja koji sam stigao u rđavom trenutku – ili prerano, ili pošto je već bilo prekasno.» [Ejmis 1991: 165]

Sve ovo dato je iz tačke gledišta neimenovanog pripovedača, koji je Todova duša, njegov alter ego, ili pak savest koju nije imao kada je trebalo. On posmatra svet oko sebe, posmatra Toda, govoreći o njemu čas u trećem licu, kao da njih dvojica nemaju nikakve veze jedan s drugim, opisujući Toda kao telo u kome živi i kreće se, čas upućujući na njega i sebe kao «mi» ili «Tod i ja», a s vremenom sve više kao «ja».

Sve mu je zanimljivo, čudi se, zabavlja, ponekad strepi, pa i plaši se. U neprestanom je dijalogu sa čitaocem, što priču čini daleko intimnijom, uverljivijom i verodostojnijom. Pripovedač sa čitaocem od samog početka ostvaruje neverovatnu bliskost, budući da mu dopušta da vidi apsolutno sve. Ništa ne predstavlja tabu.

«Jesam li to ja u pitanju, ili je ovo neki čudan način da se ide dalje? Čitav život, na primer, sva hrana, sav smisao (i podosta para) izlazi iz jednog jedinog kućnog uređaja, klozetske ručice. Na kraju dana, pre nego što popijem kafu, uđem. A on je već tamo, taj ponižavajući *topli* miris. Svučem pantalone i povučem čarobnu ručicu. Najednom, sve je tamo, zajedno s toalet-papirom koji upotrebite, a onda vešto namotate na rolnu. Kasnije navučete pantalone i sačekate da bol prođe. Bol, možda zbog čitavog tog procesa, te zavisnosti. Nije nikakvo čudo što plačemo dok to radimo. Brz pogled na čistu vodu u klozetskoj šolji. Ne znam, ali mi se čini da je pravi pakao tako živeti. A onda dve šolje kafe bez kofeina pre nego što se bacite u krevet.» [Ejmis 1991: 11]

U početku sve deluje prilično zabavno i pripovedač prolazi kroz niz neobičnih i često smešnih situacija.

«Ne bih znao da kažem, a potrebno mi je da znam, da li je Tod dobar. Ili koliko nije dobar. Otima deci igračke na ulici. Stvarno. Stoji tako neko dete sa usplahirenom majkom i velikim tatom. Tod priđe. Nasmejano dete mu ponudi igračku, gumenu patku, ili nešto drugo. Tod je uzima. I povlači se, s onim što se, čini mi se, naziva samozadovoljnim kezom. Detetovo lice postaje bezizražajno ili zatvoreno. Ni igračke ni osmeha više nema; on otima i igračku i osmeh. Zatim odlazi u radnju da je unovči. I to za šta? Za nekoliko dolara. Da ne poveruješ. Uzeće i bombonu od bebe ako može da dobije pedeset centi za nju.» [Ejmis 1991: 14-5]

Odlazak u crkvu je još jedna u nizu takvih situacija.

«Sedimo u klupama i obožavamo nekakav leš. Ali, sasvim je jasno šta Tod hoće. Bože, koliko je besraman. Uvek uzme jako krupnu novčanicu iz činije.» [Ejmis 1991: 15]

Na ovoj čudnoj, magičnoj planeti, kako je pripovedač naziva, i u vožnji i u ljubavi ljudi ne gledaju unapred, kuda idu, nego unazad, odakle su došli. Uvek se kaju zbog stvari koje još nisu uradili i kažu «ćao» kad misle «zbogom». Oni su gospodari laži i đubreta – sve sami kraljevi sranja i smeća [Ejmis 1991: 43]. U ovom svetu ponešto ipak savršeno funkcioniše. Ili gotovo savršeno.

«Ovaj posao sa žutim taksijima sasvim izvesno deluje savršeno. Uvek su tu kad vam trebaju, čak i po kiši, ili kada se pozorišta zatvaraju. Odmah vam plate, bez pogovora. Uvek znaju gde idete. Fenomenalni su. Nije ni čudo što stojimo satima mašući im ili pozdravljajući ih, pozdravljajući tu dobru uslugu. Ulice su pune ljudi podignutih ruku, mokrih i umornih, koji zahvaljuju žutim taksijima. Samo, ima tu jedan problem, uvek me odvode na mesta na koja ne želim da idem.» [Ejmis 1991: 65-66]

U ovoj, za čitaoca iščašenoj stvarnosti, u ovom svetu grešaka [Ejmis 1991: 8], jedino pisani tekst i slikarska platna upućuju na svet u kome je vrh strele vremena okrenut ka napred, a čak i razgovor, naročito na početku, ima vrlo neuobičajen tok.

«Orbod. Orbod,» kaže ona gospođa u apoteci.
«Orbod,» pridružujem se. «Ets okak?»
«Sanad iv ets okak?» [Ejmis 1991: 7]

Iako se s vremenom sve više navikava, pripovedač uviđa da bi razgovori imali nekako više smisla kada bi se premotali unazad. «Ali, što se tiče tih muško-ženskih razgovora, možete da ih premotavate s koje god strane hoćete i da opet ništa ne dobijete.» [Ejmis 1991: 51]

U retkim momentima, koje on naziva lucidnim, život teče unapred. Bebe puze unapred, a njihove majke čitaju časopise isto tako unapred. Takvi trenuci, međutim, vrlo brzo prođu i stvarnost se ponovo vraća u normalne tokove, odnosno, odvija se unazad.

Svet u kome ljudi hranu vraćaju na tanjir nakon što je dobro svare i sažvaću, đubretari svaki dan vraćaju đubre na svoje mesto, a muževi čekaju da se ljubavnici njihovih žena svuku i legnu s njima da bi, zatim, uredno zatvorili vrata i prepustili ih preljubi, ima i svoju daleko morbidniju stranu. Todovi, i pripovedačevi, isprva nejasni strahovi u vezi s doktorima, zvezdama, decom, ratom, nemačkim jezikom, sečenjem noktiju i vatrom, imaju sve više smisla što se njih dvojica više približavaju Poljskoj, gde posledice ovakve perspektive poprimaju daleko ozbiljnije oblike. Humor najednom nestaje i ustupa mesto vrlo oštroj ironiji. Iako se ironija zajedno s humorom provlači kroz čitavu priču, a upućena je međuljudskim, a naročito muško-ženskim odnosima, ljudskom telu i svakodnevnim ritualima, ona u epizodi u Aušvicu pretvara ovaj roman u pravu moralnu satiru, a Ejmisa u, kako ga Bredberi naziva, Svifta modernog doba, koje je sve više groteskno i strano.

U knjizi *Klanica 5*, mešavini dokumentarca i naučne fantastike, koja je bila jedan od Ejmisovih izvora inspiracije, Kurt Vonegat (Kurt Vonnegut) kaže da su užasi savremenog života takvi i toliki da je u interesu čovečanstva da se pišu romani u kojima su zakoni uzroka i posledice obrnuti, jer se na taj način eliminiše savremeno razaranje [Bredberi 1994: 429]. *Strela vremena* upravo to i radi. Holokaust, koji je s vremenom prerastao u metaforu i simbol razaranja, predstavljen je kao stvaranje jedne rase. Zato što je ironija danas možda jedini način da se bude ozbiljan [Hačeon 1988: 39], ili zbog toga što Ejmis želi da obrne ili spere krivicu i, barem u svetu fikcije, povrati davno izgubljeno stanje nevinosti, što je česta tema poezije o Holokaustu, a spominje se i ranije, između ostalog u poeziji engleskog romantizma, ili pak iz puke želje da predstavi jedan život unazad.

Nešto što je takođe moglo da utiče na Ejmisa jeste učenje austrijskog filozofa i naučnika, Rudolfa Štajnera (Rudolf Steiner), koji piše o «kamaloki», periodu neposredno nakon smrti, u kome čovek ponovo proživi svoj život, ovog puta unazad. Sve što je u životu učinio dobro ili loše, čovek tokom kamaloke oseća na sopstvenoj koži. Ako je nekoga učinio srećnim, i sam će osećati sreću, a ako je nekome pak naudio, bol će osećati kao sopstveni. Na kraju ovog procesa čovek se vraća u stanje detinje nevinosti, oslobođeno tuge i bola, i kao dete se priprema da uđe u nebesko carstvo. U

svetlu Štajnerove ideje, ovaj roman bi mogao da se posmatra ne samo kao čistilište glavnog junaka nego i čitave jedne nacije, a možda i čitavog sveta i jednog istorijskog perioda. U tom čistilištu nestaje kolektivna krivica zbog počinjenih zločina, koji se u ovakvoj perspektivi pretvaraju u dobra dela, a ključni akteri se vraćaju u ono stanje u kome su imali savest i pripremaju se za povratak u doba nevinosti.

Ovo preispitivanje istorije i stvarnosti, kao i njihovog međusobnog odnosa [Hačeon 1988: 5, 15], u ovom slučaju na jedan krajnje neobičan način, tipična je postmodernistička odlika ovog romana. Navodeći reči Lajonela Gosmana (Lionel Gossman), Hačeon kaže da (post)moderna istorija i književnost sebe vide kao istraživanje, preispitivanje i stvaranje novih značenja [Hačeon 1988: 15]. Istoriografska metafikcija, kojoj ovaj roman u neku ruku pripada, postavlja pitanja tipa: kako poznajemo prošlost, pa i sadašnjost, kakav je ontološki status prošlosti i njenih dokumenata, kao i kakav je status naših priča [Hačeon 1988: 50]. Istorija, kao i stvarnost, onakva je kakvom je mi vidimo, doživljavamo i shvatamo, a istina, iako je često društveno, ideološki i istorijski uslovljena [Hačeon 1988: 18], menja se kada se propusti kroz prizmu subjektivnosti, što ovaj roman nesumnjivo potvrđuje. Postavlja se pitanje, međutim, šta je uopšte istina u ovom romanu i šta koncepti vrednosti, reda, značenja, kontrole i identiteta u ovakvom delu znače.

Neki kritičari smatraju da je preispitivanje istorije u postmodernizmu podstaknuto nostalgijom. S jedne strane, Ejmisov roman se protivi ovakvim tvrdnjama, budući da opisuje jedan istorijski period za kojim bi malo ko žalio, ali, s druge strane, ako se misli na nostalgiju za nekim davno izgubljenim svetom, u kome je sve imalo više smisla, *Strela vremena* možda i sadrži elemente te nostalgije. Međutim, koji bi to svet ili period bio «bolji», koji je imao više smisla i za koga? Ejmis, zapravo, ne samo da preispituje istoriju, nego je i dekonstruiše, a zatim rekonstruiše na vrlo jedinstven način. Pitanja koja se nameću su: Šta je istorija? Šta su istorijske činjenice i koliko su tačne? Šta je dopisano, izmenjeno ili izostavljeno? Da li se čovek pasivno prepušta istoriji ili je aktivni učesnik u njoj, ili to zavisi od samog pojedinca?

Po svom obimu daleko sveobuhvatnija dela, *Sto godina samoće* G. Garsije Markesa (G. García Márquez), *Limeni doboš* G. Grasa (G. Grass) i *Deca ponoći* S. Ruždija (S. Rushdie), koja se takođe svrstavaju u istoriografsku metafikciju, koriste i neku vrstu parodije da bi povratila istoriju i sećanja na nju i da bi, istovremeno, dovela u pitanje autoritet bilo kog čina pisanja time što diskurse istorije i fikcije smeštaju u intertekstualnu mrežu koja se neprestano širi [Hačeon 1988: 129]. I Martin Ejmis u neku ruku parodira ne samo istoriju, kroz morbidno predstavljanje Aušvica kao mesta na kome se od ljudskih ostataka stvara jedna rasa, nego i ljudski život uopšte, potpuno ga demistifikujući prikazivanjem svakodnevnih, pa i najintimnijih rituala, predstavljanjem besciljnih ljubavnih odnosa koji su bez ikakve magije i iluzija, kao i suočavanjem čitaoca sa osnovnim ljudskim strahom, strahom od smrti. Najveća ironija je u tome što u ovako prikazanom svetu sve deluje iščašeno, iako često zabavno, a jedino što ima smisla je epizoda u Aušvicu.

«Svet konačno ovde u Aušvicu stiče novu rutinu. Ima smisla.» [Ejmis 1991: 129]

Ironija leži i u tome što je pripovedač ili duša ili savest koju glavni junak, Tod, nije imao kada je trebalo. Da li su onda Todovi postupci, poput kupovanja igračaka nepoznatoj deci ili priloga koje daje u crkvama, podstaknuti kasno probuđenom grižom savesti, njegov način da se koliko-toliko iskupi za ono što je uradio? Nije li onda i neverovatan raskorak između užasnih zločina u kojima je učestvovao i sitnica kojima pokušava da sebi da olakša savest morbidno ironičan?

U jednom trenutku pripovedač kaže da je smisao ovog procesa, ovakvog toka priče, možda potraga za nevidljivošću, kojom smo tek privremeno obavijeni u gomili ili iza zatvorenih vrata kupatila [Ejmis 1991: 61]. Šta god da je smisao ovog neobičnog putovanja, jedno je sigurno. Ejmis se poigrava našim pojmom vremena, koje nas, po njegovim rečima, čini svim onim što jesmo, a «svaka igra... počinje haosom i prolazi kroz faze preokreta i suprotstavljanja ciljeva. Ali sve se na kraju sredi». [Ejmis 1991: 69]

Osim pitanja smisla ove priče, još jedan bitan aspekt koji bi trebalo razmotriti jeste objektivnost ovakvog načina njenog prikazivanja, kao i samog pripovedača. Činjenica da je pripovedač neko ko posmatra radnju, ali ne učestvuje u događajima neposredno, niti ima bilo kakav uticaj na njihov dalji tok, priči daje izvesnu objektivnost. S druge strane, pripovedač je zarobljen u umu glavnog junaka, on je njegova duša ili savest, dakle neko ko mu je ipak veoma blizak. Takođe, sve vidimo isključivo iz njegovog ugla, a on se postepeno sve više identifikuje sa glavnim junakom, što sve zajedno u velikoj meri smanjuje njegov kredibilitet. Pripovedač je, dakle, istovremeno objektivan i subjektivan. Iako književnost postmodernizma pokušava da izbegne subjektivan pogled na svet, za razliku od modernizma u kome se priče, iz upravo obrnutog razloga, često predstavljaju kroz svest junaka ili pripovedača, perspektiva u *Streli vremena* je veoma subjektivna. Da li to onda čini ovaj roman netipičnim za postmodernizam ili je u postmodernizmu, kao posledica brisanja granica, sve dozvoljeno?

Što se tiče samog toka radnje, možda bi, umesto analiziranja njegove objektivnosti, bolje bilo govoriti o tome koliko je realističan ili ne. Budući da je Ejmis svoj roman zasnovao na istorijskim činjenicama, priča o životu Toda Frendlija deluje prilično realistično. Još uverljivijom čini je obilje detalja iz svakodnevnog života jednog čoveka, kao i neposredan ton kojim se pripovedač služi. Međutim, obrnut vremenski tok svrstava ovaj roman u domen fantastike. Mnogi kritičari naglašavaju Ejmisov otpor prema klasičnom realizmu i obrnut tok pripovedanja u *Streli vremena* to svakako dokazuje, ali sama priča, ili neka njoj slična, koja je za čitaoca fikcija, bila je nečija stvarnost.

Postavlja se pitanje kako sve to deluje na čitaoca. Kao i pripovedač, čitalac je u početku pomalo zbunjen, nije mu lako da se navikne na takav sled događaja, zamišlja kako opisane situacije izgledaju u stvarnom svetu i dolazi u iskušenje da

razgovore čita odnazad da bi video kako su zapravo tekli. Sve deluje zanimljivo, zabavno, a često i smešno.

«Situacija je sada, ipak, blago ohrabrujuća kad Tod pogleda ženu na ulici. Konačno mu je pogled tamo gde bih ja želeo da bude. Imperativi i prioriteti nam se ne slažu u potpunosti, ali se barem preklapaju.» [Ejmis 1991: 32]

Jednostavan stil i svakodnevni, govorni jezik kojim Ejmis piše, kao i neposredan ton kojim se pripovedač služi omogućavaju čitaocu da se lakše navikne na ovakav vremenski tok. Kako radnja romana odmiče, humor nestaje, a čitalac polako shvata ko je glavni junak i šta je u prošlosti radio. Dok postepeno otkriva tajnu, Ejmis stvara sve veću napetost i ponekad namerno mami čitaoca, koji jedva čeka da vidi šta sledi.

«Nadao sam se da će Herta provoditi deo vremena igrajući se s malim Vircovima. Ali, to bi moglo da dotakne jednu osetljivu temu...» [Ejmis 1991: 129]

Atmosfera postaje sve mračnija i grotesknija, raspoloženje se menja i pripovedaču i čitaocu, kome više ništa nije ni zabavno ni smešno, a obrnuta strela vremena priču čini još jezivijom. Naime, kada se sve predstavi kao suprotno od onoga što jeste, tek tada čitalac postaje svestan koliko je, zapravo, ono o čemu Ejmis govori strašno. Čini se da je Ejmisov cilj, ili jedan od njegovih ciljeva, da natera čitaoca da preispita svoje stavove, verovanja i ubeđenja, pa i čitav sistem vrednosti. Izvesno je da čak ni one čitaoce koje ne uspe da podstakne na tako duboko razmišljanje ne ostavlja ravnodušnim. U svom delu *Čehovljevo putovanje* Ijan Votson (Ian Watson), koji isto izvrće tok vremena, meša prošlost, sadašnjost i budućnost, koristi motiv putovanja kroz vreme i pritom menja istorijske činjenice, takođe spominje Aušvic kako bi nas podsetio na to da istorija nije samo san nego često, možda prečesto, i noćna mora iz koje pokušavamo da se probudimo [Hačeon 1988: 111].

* * *

Svet koji Martin Ejmis kroz ovu perspektivu predstavlja jeste svet u kome je izbrisana granica između realnog i imaginarnog, stvarnosti i fikcije, realizma i fantastike. Ejmis je, međutim, uspeo sve to da uklopi tako da deluje spontano i prirodno, koliko je to moguće, a ne iskonstruisano, kao što bi se moglo očekivati. Iako mnogi smatraju da je više zainteresovan za groteskno i fantastično, nego za realizam, ne treba zaboraviti da kroz groteskno i fantastično on zapravo govori o nečemu što je realno, i to morbidno realno. Iz perspektive obrnutog vremenskog toka, bavi se temama tipičnim za dela istoriografske metafikcije, u okviru kojih preispituje pitanja istorije, sistema vrednosti, morala, etike, moći i nemoći, kao i večita pitanja dobra i zla. Bez imalo zadrške i često na surovo iskren način predstavlja loše strane sveta koji doživljava brojne krize od kojih je među najozbiljnijima kriza morala i etike. Kao Tod u *Streli vremena*, i likovi u Ejmisovim drugim romanima prelaze s jedne strane Atlantika na drugu, čime pisac želi da pokaže kako su oba ova svetu u stanju

haosa. Odlučuje da se u ovom romanu bavi Holokaustom, jer smatra da je to centralni događaj 20. veka, a za glavnog junaka bira doktora, zbog toga što je njihova uloga u Holokaustu bila ključna.

Ejmis je vešt manipulator, koji se i u drugim svojim romanima poigrava ne samo vremenom, nego i ulogom autora, likovima, progresijom i ishodom događaja [Bredberi 1994: 428], a po svojoj mogućnosti da šokira i uznemiri i čitaoce i kritičare, kako temama, tako i neverovatno otvorenim i ponekad brutalnim načinom njihovog predstavljanja, nije usamljen. Često ga porede sa Ijanom Makjuanom (Ian McEwan), koji se takođe ne ustručava od prikazivanja bilo čega, a naročito nasilja, ludila i smrti. Osim toga, i u njegovom romanu *Dete u vremenu* postoji jaz između fikcionalnog i realnog vremena. Oni koji su manje naklonjeni Ejmisu kao piscu, ili oni koje njegova sirova i surova iskrenost vređa, tražeći nešto što bi mogli da mu zamere, nazvali su ovaj roman čistim egzibicionizmom u pogledu forme. Na trenutak su zaboravili da *Strela vremena* pripada postmodernoj književnosti, koja je izuzetno otvorena i slobodna po pitanju forme, pa i sadržaja, i u kojoj je svaka vrsta eksperimenta i poigravanja ne samo moguća nego i dobrodošla. Budući da danas gotovo da i nema tema o kojima se već nije pisalo, obrada starih tema iz novog, drugačijeg, u ovom slučaju obrnutog ugla deluje osvežavajuće. Naročito ako promena perspektive nije sama sebi cilj, nego ima neku dublju svrhu, kao što je ovde slučaj.

Jedno pitanje ostaje otvoreno. Da li bi priča bila jednako zanimljiva da je glavni lik neko sasvim običan, neko čiji je život prosečan, lišen misterije i tajni, promene identiteta, nejasnih pisama od nepoznatih pošiljalaca, i nedefinisanih strahova? Tod Frendli je samo naizgled običan čovek i upravo je to ono što ga čini još zanimljivijim, jer se iza te maske nebitnog, gotovo nevidljivog čoveka krije nacistički doktor. Obrnuta perspektiva čini njegov život još primamljivijim, a neki više prozaičan možda bi učinila samo zamršenijim.

Na kraju, šta je to što Ejmis želi da poruči? Ovaj Bildungsroman unazad govori o doslovnim i figurativnim buđenjima, ponovnom osmišljavanju, otkrivanju i građenju sopstvenog identiteta, ponovnom, drugačijem viđenju i tumačenju tuđih i sopstvenih postupaka, u jednom dosta širokom društveno-istorijskom kontekstu, o razaranju i stvaranju. Da li je, opisujući jedan period u kome je ljudska okrutnost dostigla vrhunac, želeo da kaže da je ona nepromenljiva i večna, a da se samo stilovi menjaju, [Ejmis 1991: 40] ili je svojim pokušajem da je obrne i tako pretvori u nešto dobro želeo da pokaže da, iako ne postoji nikakav realan način da se strahovite posledice bezumlja isprave ili izbrišu, postoji način da se one, bar fiktivno, preokrenu u nešto pozitivno i da se, ako ne u stvarnosti, onda u književnosti, haosu savremenog života da kakav-takav smisao.

Arijana Luburić

RÉSUMÉ

Time Perspective in Martin Amis's Novel Time's Arrow is a paper which deals with the author's play with time within the postmodern tradition. By presenting a life cycle in reverse, he negates traditional ways of reading linear novels, and questions the basic human needs, everyday rituals, and our system of values. Through a mysterious and terrifying story of Holocaust, of extreme cruelty and horror, Amis presents every form of destruction as creation and thus aims at making sense of the twisted and chaotic modern world.

Key words: time, perspective, postmodern, reverse, contemporary, creation, destruction, history.

BIBLIOGRAFIJA

Amis, Martin (1991). *Time's Arrow*. New York: Harmony Books.

Bertens, Hans (1995). *The Idea of the Postmodern. A History*. London: Routledge

Bradbury, Malcolm (1994). *The Modern British Novel*. London: Secker & Warburg.

Childs, Peter (2005). *Contemporary Novelists: British Fiction since 1970*. New York: Palgrave Macmillan.

Docherty, Thomas, ed. (1993). *Postmodernism. A Reader*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheat.

Hutcheon, Linda (1988). *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. London: Routledge

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.111(73)-31.09:128

SMRT KAO GRANICA POSREDOVANOG PROSTORA U PROZI DONA DELILA

Mirna Radin Sabadoš

SAŽETAK

U studiji „U času naše smrti", Filip Aries govori o tome da postoji veza između čovekovog stava o smrti i načina na koji on doživljava samog sebe, svoje postojanje ili svoju individualnost (Aries 2004: 40). Delilovi romani *Beli šum* i *Podzemlje* taj odnos teže da razviju i prenesu iz domena pojedinačnog iskustva u prostor kulture, ne naglašavajući možda onaj uvek najuočljiviji aspekt smrti u odnosu na pojedinca kao subjekta i u odnosu na lično iskustvo smrti kao gubitka, već predstavljajući smrt kao javni događaj koji je vezan za grupu i njen kolektivni identitet.

Ključne reči: postmodernizam, tema smrti, posredovani prostor, kultura potrošnje, identitet grupe, Don Delilo, *Underworld*, *White Noise*

> Postoji neka veza između video trake, zar ne, i baš ove vrste zločina? Kao da je osmišljen da bi slučajno bio snimljen, a onda odmah reprodukovan sa trake. Sediš i pitaš se nisu li se izgledi da će se dogoditi baš ovakav zločin povećali od kada se sredstva kojima se događaj može snimiti i odmah reprodukovati, bez neutralnog intervala, bez uravnotežavanja vremena i prostora, nalaze na svakom koraku. (Up. DeLillo 1997b: 159)[1]

Romani Dona Delila istražuju prostore medija i američku opsednutost tehnologijom sa različitih aspekata, u pozadini savremenog okruženja skoro po pravilu razotkrivaju mešavinu paranoje informacionog društva i iskonskih primitivnih strahova, ali istovremeno Delilove priče grade neke nove mreže smisla preko kojih se

[1] And there is something about videotape, isn't there, and this particular kind of crime? This is a crime designed for random taping and immediate playing. You sit there and wonder if this kind of crime became more possible when the means of taping an event and playing it immediately, without a neutral interval, a balancing space and time, became widely available. (UW 159)

kulturi i društvu uopšte može pristupiti sa sasvim neočekivanog stanovišta (Osteen 2000: 3). Delilo piše o terorizmu, o odnosu identiteta pojedinca i grupe, o piscima i matematičarima, i ključnim događajima koji su oblikovali svest i istoriju postmoderne Amerike, ali su istovremeno tačke oslonca koje američku kulturu stavljaju u širi kontekst i tako učestvuju u oblikovanju i poimanju postmodernog iskustva uopšte. Iako postmoderna obeležja jedne kulture nije lako definisati, zbir karakteristika koje se vezuju za savremene zapadne kulture, jasno pretpostavlja da je ljudsko iskustvo postindustrijske ere bazirano na procesima i produktima potrošnje, bilo da se radi o konkretnim stvarima i predmetima koji služe trenutnom zadovoljenju neke od ljudskih potreba, bilo da je reč o sasvim neopipljivim tuđim ličnim iskustvima koje kao posmatrači preko posrednika prihvatamo da trošimo u zamenu za sopstvena. Ovakav pristup ljudskom iskustvu uslovio je pomeranje granica prostora i vremena i izmestio oslonac onoga što vreme i prostor predstavljaju za ljudsko postojanje, odnosno, uslovio je istovremeno hiperizaciju prostora i sažimanje vremena, te je tako kultura u kojoj živimo uslovila da smo na neki način posmatrači u sopstvenom okruženju čije se postojanje primarno registruje kroz potrošnju. Međutim, prostor masovne kulture koji je obeležavalo prilagođavanje masi i prevashodno uniformnost, sada zamenjuje naizgled neiscrpna mogućnost izbora iz obilja proizvoda u koje se ubrajaju i unapred definisani komercijalizovani „životni stilovi" namenjeni različitim ciljnim grupama. Na taj je način pripadanje potrošačkoj kulturi obeleženo, ne robom iz masovne proizvodnje, već upravo *izborom*, svesnim i dobrovoljnim pristajanjem da se kroz pristupanje određenim robama konstruiše sopstveni identitet. Potrošački pristup i životni stil koji se nudi kao roba u formiranju ličnog identiteta utiču na mnoštvo elemenata, međutim, insistiranje na formi i prezentaciji nauštrb sadržine jeste jedna od izraženih karakteristika kojom se odlikuje postmoderna kultura i u načinu shvatanja i definisanja onog što čini kulturu taj rascep postaje možda najuočljiviji.

U domenu umetnosti i industrije zabave zahvaljujući ponajpre davanju primata formi, više nije moguće jasno odvojiti umetnost od popularne kulture, jer nije moguće „uspostavljanje nedvosmislenih i jasnih kriterijuma koji bi služili davanju suda o vrednosti određenih kulturnih formi" (Sim 2001:58). Praktično, to znači da nije moguće sa apsolutnom sigurnošću ustvrditi da je kulturna vrednost dela pisaca koji pripadaju književnom kanonu veća od, na primer, vrednosti televizijskih serijala koje potpisuju Kris Karter ili Džeri Brukhajmer. Ovakvom stanju pogodovalo je raslojavanje društvenih struktura i nestanak opšteprihvaćenih društvenih vrednosti kao i propadanje mita o nadmoći Zapadne civilizacije, posebno sa propadanjem ideja kolonijalizma, kada je napuštena i ideja da je u kulturama i idejama Zapada sadržan izvor društvenog i kulturnog napretka uopšte (Up. Sim 2001: 58). Priznavanjem legitimiteta različitim kulturama, društvima i religijama, stvoren je prostor u kome su se otvorila mnoga pitanja i u kome su dovedeni u pitanje svi unapred definisani kulturni obrasci i kanoni. Začecima promene u umetničkim obrascima i u identifikaciji kulturnog prostora kroz umetnički izraz, dominiraju ideje politizacije umetnosti i

odsustva značenja proizvedenog suprotstavljanjem originala i kopije. Ovim idejama, čiji je rodonačelnik Valter Benjamin (Up. Benjamin 1935.), zastupa se teza da, iako mogućnost stvaranja identičnih kopija umetničkog dela uništava „auru" koja je ključni element jedinstvenog identiteta tog umetničkog dela, istovremeno, ta mogućnost uništava ekskluzivnost umetnosti i njenu povezanost sa strukturama moći i ritualnim, budući da „aura" nije sadržana u samom umetničkom objektu već u onome što život umetničkog dela prati nakon njegovog nastanka – odakle vodi poreklo, činjenica da nije dostupno velikom broju ljudi, sertifikat o autentičnosti i eventualna kulturna vrednost. Govoreći o mogućnosti reprodukovanja, Benjamin je prevashodno imao na umu reproduktibilnost likovne umetnosti, koju omogućuje tehnološki napredak i otkriće procesa stvaranja fotografije i filma, jer je taj proces, stoga što umetničko delo postoji kao skup jednako vrednih originala, umetnost oslobodio vezanosti za određeni prostor i ritual, te umetničkom delu omogućio da bude predstavljeno masovnom gledalištu. Tako umetnost svoje uporište više ne nalazi u ritualnom i magijskom već u političkom. Nestanak „aure" Benjamin, za razliku od Adorna, doživljava kao doprinos demokratizaciji u pristupu umetnosti, a takođe i kao pomak u kritičkom reagovanju na umetničko delo. Iako Benjamin govori o konkretnim razlikama u ideološkom pristupu umetnosti, iz perspektive kraja XX veka, nestajanje „aure", kojim je uslovljen proces demokratizacije umetnosti upravo jeste pravi početak premošćivanja jaza između elitne i popularne kulture i stvaranja onoga što će postati jedinstveni posredovani prostor kulture, zasnovan na poimanju iskustva preko posrednika simbolično predstavljenog okom kamere.

Delilo u članku „Moć istorije" (The Power of History), govori o procesu pisanja i ishodima toga procesa u okruženju koje on doživljava kao „efemerni spektakl savremenog života" (DeLillo 1997.a) U tom okruženju on ističe proces „rušenja vremena" (collapsing time) i njegove uzroke pronalazi u želji za trenutnim stvaranjem otpada, kao najvažnijeg produkta zadovoljavanja potreba savremenog čoveka u okruženju u kome sve „stvari samo zabljesnu i nestaju" (DeLillo 1997a). Taj proces Delilo smatra dominantnom karakteristikom kulturne drame koja se odvija u posredovanim prostorima ubrzane potrošnje i poredeći prošlost, dokumentovanu i okovanu vremenom, sa „blještavim slikama sadašnjosti", zaključuje da prošli događaji, kako ih doživljavamo iz sadašnjeg trenutka, u sebi nose stabilnost i jasnoću i utisak veličine koji je posledica njihove ikonografije. Međutim, takva prošlost, ponovo stvorena kroz fikciju, zapravo ne govori o vremenu iz koga dolazi, već o procesu „recentriranja i prepoznavanja" (DeLillo 1997.a) o sagledavanju javnih događaja iz ugla ličnog iskustva malog čoveka, čime se preoblikuje i naša percepcija vremena i društvene stvarnosti čiji smo deo. Imenujući „vatrenu loptu i pečurku nuklearne bombe" (DeLillo 1997.a) „vrhunskom ikonom sile" i „konačnim odrazom sredine [XX] stoleća" (DeLillo 1997.a) Delilo predstavlja temu smrti, preobraženu i sveprisutnu kao jedno od najvažnijih obeležja u produkovanju i prenošenju onoga što doživljavamo kao društvenu stvarnost sadašnjeg trenutka.

U studiji „U času naše smrti", Filip Aries govori o tome da postoji veza između čovekovog stava o smrti i načina na koji on doživljava samog sebe, svoje postojanje ili svoju individualnost (Aries 2004: 40). Delilovi romani *Beli šum* i *Podzemlje* taj odnos teže da razviju i prenesu iz domena pojedinačnog iskustva u prostor kulture, ne naglašavajući možda onaj uvek najuočljiviji aspekt smrti u odnosu na pojedinca kao subjekta i u odnosu na lično iskustvo smrti kao gubitka, već predstavljajući smrt kao javni događaj koji je vezan za grupu i njen kolektivni identitet.[2] Takva predstava ovog fenomena funkcioniše kao složena mreža kodova i značenja koja suočena sa drugim istaknutim obeležjima kulture može biti različito protumačena. U ovom istraživanju, suočen sa strukturnim okvirom „kulture otpada", fenomen smrti sagledan je i tumačen sa stanovišta kolektivne paranoje kao medijski događaj, a time i čin potrošnje, i konačno kao lično iskustvo vremena, prostora i društvenog okruženja, doživljaj istorije iz perspektive mnoštva umnoženih slika.

Jedan od vodećih Delilovih motiva koji čini zajedničku ključnu tačku za sva tri romana i jeste pogled unatrag kroz istoriju umnožavanjem jedne iste slike. U romanu *Podzemlje* ta je slika predstavljena sa najviše detalja i prezentovana kroz razmišljanja fiktivnog Džej Edgara Huvera dok prisustvuje bejzbol utakmici od istorijskog značaja odigranoj 3. oktobra 1951. godine:

> Stoji u prolazu i gleda u nage muškarce koje progone psi. Gleda mršavo pseto što štrpka bebu u naručju mrtve žene. To su vretenasti mršavi izgladneli psi, psi rata, psi pakla, grobljanski psi izjedeni gmižućim parazitima, psećim tumorima i psećim kancerom...Mrtvi su došli da isprazne mešine sa vinom, da gospodi za večeru posluže lobanje na pladnjevima. On vidi proždrljivost, razvrat i pohlepu. (DeLillo 1997.b: 50)[3]

Fiktivni Džej Edgar Huver opisuje reprodukciju slike Pitera Brojgela naslovljenu *Trijumf smrti*, objavljenu u časopisu *Lajf*, koja mu je pala u ruke sa gomilom papira i otpadaka, jer je publika sa tribina zasipala teren za vreme utakmice opisane u *Prologu* romana *Podzemlje*. Gotovo istovremeno, Edgar će postati svestan još jednog trijumfa smrti, eksperimentalne eksplozije ruske atomske bombe u Kazahstanu. U ovom naročitom kontekstu, poimanje smrti prelama se kroz prizmu svesti lika Džej Edgara Huvera i funkcioniše na više nivoa. Inicijalno, to je reprodukovana slika, umnožena u hiljade istovetnih primeraka, čime je njena ograničenost vremenom i prostorom potpuno eliminisana, pa s time i aspekt konačnosti ideje smrti. Huverovo tumačenje Brojgelove slike nameće ideju da smrt dolazi kao „kazna za grešnike", i

[2] Uporedi sa stavovima Ž. Bodrijara citiranim dole.

[3] He stands in the aisle and looks at the naked man pursued by dogs. He looks at the gaunt dog nibbling the baby in the dead woman's arms. These are long gaunt starveling hounds, they are war dogs, hell dogs, boneyard hounds beset by parasitic mites, by dog tumors and dog cancers...The dead have come to empty out the wine gourds, to serve a skull on a platter to gentlefolk at their meal. He sees gluttony, lust and greed. (*UW* 50)

da su se armije mrtvih vratile iz pakla da bi ponizile i potčinile ljudski rod, što možda podrazumeva da smrt nije granica ljudskog postojanja i da neće sustići svakoga, čime se otvaraju mogućnosti interpretacije odnosa grupe prema strahu od smrti i tumačenja mehanizama zaštite koje Delilo istražuje i u romanima *Beli šum* i *Kosmopolis*. Smrt, dakle, ne mora biti sagledana kao okončanje života, budući da ne ograničava sposobnost delanja, dok ideja smrti prevazilazi okvire stvarnog.

Majkl Hardin u studiji o postmodernoj težnji ka simulacijama smrti (2002), ističe da je smrt i pre nego što su je postmodernisti proglasili simulakrumom, postojala kao iskustvo izvan domena stvarnog, budući da je već sama ideja „zagrobnog života" ideji smrti oduzela aspekt stvarnog. Hardin citira Bodrijara (Hardin 2002: 21) koji tvrdi da smrt ne treba tretirati kao formu ili kao događaj, već kao oblik društvenih odnosa, te stoga ona automatski pripada domenu javnog, i nema svojstvo da određuje subjekt ili da poprima neku vrednost. Smrt, dakle, kao ideja ne upućuje na subjekt, niti se toj ideji može pristupiti sa stanovišta subjekta. Ona postaje objekt, ili simulakrum u bodrijarovskom smislu, i pre svega označava ne shvatanje sopstva, već domen društvenog i javnog. Hardin dalje zaključuje da je američka kultura prožeta smrću, međutim, i to da je „njena oštrica otupela"; a ideja smrti postala samo jedan u nizu koraka u procesu reduplikacije ili ponovnog stvaranja, i u seksualnom i u tehnološkom smislu, i za žrtvu i za posmatrača (Hardin 2002: 37).

Roman *Beli šum*, objavljen 1985, Delilo piše pod radnim naslovom „Američka knjiga mrtvih" i po mnogo čemu on to i jeste. Kako navodi Mark Ostin, *Beli šum* govori o postmodernom pogledu na smrt, ne kao veličanstvenoj borbi sa sudbinom, već kao o umiranju koje se događa svakog trenutka i svakoga dana i dolazi tiho i neprimetno kao „rominjanje kiše" (Up. Osteen 2000: 165). Tu vrstu umiranja Ostin doživljava kao beli šum i kao odjeke duša koje se mogu umilostiviti samo činima iz Knjige Mrtvih. Delilova američka knjiga mrtvih jeste otelotvorenje tog brujanja u beskrajnim listama stvari i mesta u kojima se ogleda sveto u profanom postmodernog. Ostin likove romana *Beli šum* opisuje kao one koji svoje prosvetljenje ne traže u drevnim hramovima Orijenta i Afrike, već u svom najbližem okruženju, u javnim prostorima, supermarketima i tržnim centrima, ali i u privatnosti sopstvenog doma ispred televizijskog ekrana. Oni traže oprost i iskupljenje u ritualima potrošnje, dok je televizija njihov primarni i jedini medijum putem kojeg se šire informacije koje stvarnost čine manje stvarnom, ili čak i nestvarnom, istovremeno štiteći i zastupajući ideje kapitalizma[4]. Posredstvom televizije stvaraju se kanali želja kroz koje se svaka društvena i politička svrha pojedinca pretvara u jedinstvenu želju za posedovanjem robe. Međutim, televizija takođe omogućuje da se zaviri u svet emitovanja talasa, preteču kiber-prostora, u kome postojanje poprima sasvim drugačije kvaliteta izvan linearnih tokova vremena i gde je moguće, bar na kratko, potražiti izlaz i beg od

[4] U ovom kontekstu postmoderni prostor u *Belom šumu* i mehanizme zaštite od straha od smrti uputno je uporediti sa okruženjem potrošačkog društva u romanu *Borilački klub* (*Fight Club*) i procesom oslobađanja pojedinca koji je uslovljen ponovnim uspostavljanjem smrti kao granice delovanja subjekta.

straha od smrti. Jedna od možda najvažnijih poruka koje saopštava *Beli šum* jeste detaljna slika šumova naše kulture u svetilištima postmodernizma, koji su materijalne posledice želje za sticanjem kolektivnog identiteta i utočište u kojem tragamo za sopstvenim istinama.

Strukturu romana čini niz labavo povezanih epizoda organizovanih u tri dela naslovljena Talasi i zračenje, Slučaj zagađenja iz vazduha i Dilarama. Zaplet u klasičnom smislu nije razvijen, već ga zamenjuje pastiš popularnih žanrova uglavnom vezanih za televiziju kao medijum. Delilov primarni interes i ovde je jezik slika i reči – percepcija stvorena putem medija masovne komunikacije. Beli šum jeste tok reči i slika kojima se objavljuje nastupanje jedne kulture i njeno mesto u stvaranju američke istorije. Paranoični strah od smrti dominira u sva tri dela romana, iako se fokus premešta od spolja ka unutra, i to je pomeranje inicirano epizodom o izlivanju otrovnog otpada koja funkcioniše kao neka vrsta katalizatora, kao oblik ličnog i neposrednog kontakta sa izvesnošću umiranja. Strah od smrti postaje odbrambeni mehanizam uperen protiv uticaja zagađenja kulture medija i jedina osobina ljudskosti koju procesima potrošnje nije moguće otuđiti od ljudske jedinke.

U mnogim aspektima Delilovo poigravanje sa motivima smrti podupire pretpostavku da je smrt pre svega kolektivno iskustvo koje grupa doživljava kao paranoični strah, bilo da je on internalizovan kao u *Belom šumu*, bilo da poprima globalne razmere kao u romanu *Podzemlje*, od kojeg pojedinac traži utočište u pripadanju kolektivnom. Motivi Brojgelove slike u romanu *Beli šum* odjekuju u „simuliranoj sceni masovnih žrtava":

> Ubrzo sam se približio dobrovoljnim žrtvama. Bilo ih je dvadesetak, bili su opruženi i izloženi, izvaljeni preko ivičnjaka, sedeli su na ulici zamagljenih pogleda.
> Bio sam zatečen kad sam ugledao i svoju kćer među njima. Ležala je nasred ulice, okrenuta na leđa, jedne ruke ispružene, glave nagnute na drugu stranu. Jedva da sam smogao snage da je pogledam. Da li ona sebe doživljava na ovaj način u svojoj devetoj godini – već je žrtva, i nastoji da usavrši svoje veštine? A izgleda tako prirodno, tako obuzeta idejom katastrofe. Je li to budućnost kako je ona vidi? (Up. DeLillo 1986: 204–205)[5]

Iako se Brojgelova slika, njen odraz na bejzbol terenu u *Podzemlju* i scena simulirane evakuacije, SIMUVAC iz *Belog šuma* pretapaju jedna u drugu, postoje značajne razlike u kontekstu u kome se pojavljuju. *Beli šum* se u najvećoj meri bavi

[5] In time I approached the volunteer victims. There were twenty or so, prone, supine, draped over curbstones, sitting in the street with woozy looks.
I was startled to see my daughter among them. She lay in the middle of the street, on her back, one arm flung out, her head tilted the other way. I could hardly bear to look. Is this how she thinks of herself at the age of nine—already a victim, trying to polish her skills? How natural she looked, how deeply imbued with the idea of a sweeping disaster. Is this the future she envisions? (*WN* 204-205)

strahom od smrti na mikro planu, ličnim reakcijama likova u situacijama u kojima se od njih traži da na neki način odgovore na sopstveni strah od smrti. Zagađenje iz vazduha, koje za trenutak ometa njihovo relativno statično bivstvovanje u zajednici usmerenoj ka potrošnji i u svetu pretvorenom u skup roba, predstavlja okidač kojim se ideji smrti vraćaju aspekti konačnosti i neizbežnosti, i u izvesnoj meri naglašava razlika između kolektivnog i pojedinačnog, pa tako i pretnja smrću vraća u domen stvarnog. Delilovo poigravanje sa identitetom gomile u *Belom šumu* podržava Hardinovu tezu (Up. Hardin 2002: 21) da gomila stvara kolektiv koji se od smrti štiti svojim mnoštvom – smrt drže po strani – bilo da je njihov razlog za stvaranje gomile Bog, politika ili potrošnja:

> Mnoge od ovih skupova sazvali su u ime smrti. Okupili su se da odaju počasti mrtvima. Povorke, pesme, govori, dijalozi sa mrtvima, recitali u ime mrtvih. Skupili su se da posmatraju vitla u plamenu, hiljade zastava spuštenih na pola koplja u znak pozdrava, hiljade ožalošćenih u uniformama. Tu su oznake činova, ešaloni i razrađene koreografije, krvavo crveni steg i crne uniforme. Gomila je podigla štit protiv svoje smrti. Postati deo gomile znači držati smrt po strani. Odvojiti se znači rizikovati suočavanje sa smrću kao pojedinac; znači sam pogledati smrti u oči. To je razlog zbog kojeg postoji gomila, važniji od svih ostalih. (DeLillo1986: 73)[6]

Smrt u *Belom šumu* u najvećoj meri pripada domenu virtuelnog, budući da se efekti ideje smrti u pojavnoj stvarnosti manifestuju kao paranoja, koja onda pretpostavlja okvire postojanja čitave populacije. Iako bi se moglo ustvrditi da je takva kultura obuzeta smrću, ipak se to ne očituje neposredno, jer se nikada ne uspostavlja neposredan uzročno-posledični odnos, niti okolnosti dopuštaju da se smrt sagleda kao granica postojanja, budući da je u datom okruženju postojanje smrti opovrgnuto kulturnim pretpostavkama. U romanu *Podzemlje* strah od smrti poprima globalne razmere i uspostavlja se kao pretnja koju je moguće uperiti protiv mase. U tom slučaju gomila više ne može da funkcioniše kao zaštitni mehanizam, jer ako bi se pretnja obistinila, smrt bi prerasla u kolektivno iskustvo.

Hronologija romana *Podzemlje* nije linearna, stoga je prisustvo paranoje još očitije, naročito kada pretnja postaje sve stvarnija i kada posledice kontrolisanih eksperimentalnih eksplozija na stvarni svet postanu jasno vidljive. Smrt u ovom opsegu produkuje otpad kao jednu sasvim posebnu kategoriju – pejzaže opustošene posledicama radijacije, genetski otpadni materijal – skoncentrisan u male izložbe užasa gde

[6] Many of those crowds were assembled in the name of death. They were there to attend tributes to the dead. Processions, songs, speeches, dialogues with the dead, recitations of the names of the dead. They were there to see pyres and flaming wheels, thousands of flags dipped in salute, thousands of uniformed mourners. There were ranks and squadrons, elaborate backdrops, blood banners and black dress uniforms. Crowds came to form a shield against their own dying. To become a crowd is to keep out death. To break off from the crowd is to risk death as an individual, to face dying alone. Crowds came for this reason above all others (*WN*, 73).

abnormalni i odvratni primerci tavore u staklenkama; smrt prestaje da bude apstraktna pretnja ili nejasna aluzija, na tim je mestima čvrsto i opipljivo stvarna. Gomilu više ne štiti činjenica da je gomila.

U *Podzemlju* Delilo razvija ideju smrti opredmećenu u sistemu medija, čija je najvažnije znamenje i dalje pečurkasti oblak, ali on istovremeno najavljuje slutnju o mnogobrojnim smrtonosnim „bezimenim budžacima ljudskog iskustva" oličenim u posledicama delovanja HIV virusa, slomovima berze, političkim protestima, nesrećama sa masovnim žrtvama, ili nestancima električne energije koji pogađaju milionske gradove. Beli šum *Podzemlja* jeste siromaštvo kao tihi proces propadanja koji preti da ugrozi trajanje kolektiva koji više ne funkcioniše kao jedinstvena celina. Ta dimenzija sveta nagoveštaj je „prostranstava kojima vlada Pluton, bog smrti i vladalac podzemlja" koji ispod svoje sjajne metalizirane površine krije još jedno podzemlje, beskućnike Bronksa čiji životi zavise od prerade otpada američkog potrošačkog društva, ali istovremeno predstavljaju anomaliju američkog sna: da je u globalnoj podeli na „nas" i „njih" takođe sadržana podela unutar kategorije „nas" još uvek po kriterijumima klase, rase, boje, etničkog porekla, ili visini primanja i da vrsta američkog sna koja će nekome biti dostupna neposredno zavisi od ove podele. Ono što čini društvene okvire u *Podzemlju* jeste veliki broj zajednica koje koegzistiraju u nelinearnom prostoru i vremenu i koje definiše njihova kulturna praksa, a sve zajedno, one čine delezovski mašinistički svemir koji povezuje želja. Vreme i prostor *Podzemlja* proteže se na četrdeset godina, od 1950tih do 1990tih i prekriva prostore celokupnog severnoameričkog kontinenta, ali seže i duboko u pustinje Kazahstana i odatle prelazi u kiber-prostor. Oblast stvarnog u *Podzemlju* je radikalno drugačija u odnosu na *Beli šum*, i možda je stoga glavna veza između ova dva romana sadržana u postupcima kojima se u *Podzemlju* nastoji održati privid zaštićenog kolektiva uprkos očigledno narušenoj ravnoteži odnosa pojedinca i mase.

Jednu od najupečatljivijih scena, sačinjenu je da ilustruje ljušturu mehanizama zaštite zajednice, sagledavamo u epizodi „Sputnjik", pod kojim naslovom je objavljena u magazinu *Njujorker*, a u okviru romana *Podzemlje* pripada sekciji „Bolji svetovi za bolji život uz malu pomoć hemije" (*P* 499). Ideje o pretvaranju vrednosti u robu i potrošnji kao vrhovnom principu iz romana *Beli šum*, prisutne su i u ovom okruženju, ali su ti procesi primenjeni i na fenomen hladnoratovske paranoje i ceo period pedesetih godina dvadesetog veka, uz neminovne satirične komentare o sumnjivim aktivnostima multinacionalnih korporacija. Predstavljajući sistem u kome je se svaki aspekt življenja može posmatrati kao roba u procesu trošenja, kao konstitutivni element američkog nacionalnog identiteta, taj se sistem smatra posledicom kvaliteta američke ekonomije i stoga čini pozitivni pol opozicije SAD/SSSR koji je u periodu pedesetih zauzeo čvrsto uporište u američkoj kulturi. Kako ističe Džon Dival (Duvall 2002), *Podzemlje* zaključuje da je Amerika pobedila u hladnom ratu najviše zbog toga što je bila u stanju da pruži i „oružje i puter" – i da ostvari snažno vojno prisustvo i obilje potrošačkih proizvoda na matičnom tlu. Sovjetski Savez je možda

mogao da se nosi sa snagom američkog oružja ali ne i sa američkom potrošnjom (Up. Duvall 2002:34). Materijalno jedinstvo Sjedinjenih Država podrazumevalo je ideološko jedinstvo koje je po analogiji stupalo u binarnu opoziciju sa sovjetskim, te je tako održavanje dvaju suprotnih polova svakog na sopstvenoj poziciji prouzrokovalo kulturu hladnog rata i promovisalo ideju američke sveopšte superiornosti, budući da je sovjetska ekonomija doživljavana kao „zaostala" (Up. Wallace 2004: 368). To „obožavanje proizvoda" koje Delilo detaljno prikazuje u epizodi „Sputnjik", karakteristično je kao začetak procesa koji će kasnije doprineti sagledavanju društvenih odnosa kroz objekte, što jeste jedna od najvažnijih tema romana *Beli šum,* oslikana u konačnom naporu da se čoveku povrati status subjekta kroz lično i neposredovano iskustvo smrti.

„Sputnjik" smešta radnju u tipično belačko predgrađe 1950tih projektovano kao da je tipična reklamna stanka sa sopstvenim podzemljem – to je predstava o američkom snu koji se sanja u senci ruskog satelita. Narativna struktura funkcioniše kao niz suprotstavljenih segmenata što simbolizuju već imena glavnih junaka, članova porodice Deming: Erik, Rik i Erika, dok je priča do prezasićenja ispunjena predstavama o identitetu kao spoljašnjem omotaču, poistovećenom sa pakovanjem proizvoda. Želja potrošača, ni ovde, kao ni u *Belom šumu,* nije usmerena ka proizvodima, već ka idejama koje oni predstavljaju, ka „talismanskim označiteljima sistematičnog koda različitosti kojima oni pripadaju" (Up. Wallace 2004:374). Duval epizodu „Sputnjik" vidi kao satirični komad o američkom arhetipskom porodičnom jezgru (Up. Duvall 2002: 34) u kome je suština potrošačkog sistema u nastajanju sadržana u distribuciji i upotrebi novih reči „u koje se veruje i po kojima se vlada" (Duvall 2004: 34): *breezeway, car pool, crisper, jell-o* ili Sputnjik [7]. One označavaju kontrolu kapitalizma nad slikama putem zasićenja reklamiranjem u svim oblicima elektronskih medija. Pa ipak, svet Demingovih uvek sadrži svoju podrazumevanu suprotnost – komuniste, Sovjete, Vijetnamce, Crnce, neizdiferenciranu masu „drugih" koji začudo imaju mnogo toga zajedničkog sa paranojom fiktivnog Džej Edgara Huvera, „dragog Edgara bez mikroba" (Up. DeLillo 1997b: 50) i Edgarov alter ego sestru Almu Edgar opsesivno zaokupljenu željom da „dezinfikuje" (Up. DeLillo 1997b: 251). Američki vojni (ne)uspesi ostaju samo nagoveštaj, a rat u Vijetnamu postoji samo kroz beznačajne napomene o nekim ljudima. Međutim, i pored toga slika koja ilustruje korporativno uplitanje u političke i vojne aktivnosti snažno se ističe naspram pozadine potrošačkih rajeva kao podtekst stvoren snagom međusobne interakcije jezika reči i jezika slika. „Bolje stvari za bolji život uz malu pomoć hemije", naslov poglavlja, slogan je kompanije Dau (Dow) i satirično podsećanje na snagu posledica delovanja korporativnog kapitala.

[7] Ove reči opisuju nove proizvode i nove elemente u načinu života koji za Demingove simbolizuju napredak i prednost nad „drugima". *Breezway* zapravo označava natkriveni prolaz na prilazu kući, *car pool* je način prevoza iz predgrađa do mesta zaposlenja, dok *crisper* označava deo frižidera namenjen čuvanju povrća. *Jell-o* je robna marka želatina.

Užas koji produkuje neka zajednica i koji rezultuje mogućim masovnim uništenjem jedinki neke druge zajednice, a istovremeno ga podstiče i inicira interes krupnog kapitala, takođe je aluzija da američki san, ili snove, koje sanjaju članovi porodice Deming, jeste jedan od podtekstova na kojima se temelji hladnoratovska paranoja izvan svojih formalnih okvira. Međutim, za Demingove je uloga kapitala u masovnoj produkciji otpada njihovo Podzemlje o kome oni ne znaju ništa. Stvarna smrt je nešto što se događa drugima, to su deponije otpada negde izvan domašaja pogleda, odlagališta otrovnih materija duboko u rudnicima soli, i oni koji za njih znaju svakoga dana se nadaju da bačve neće propustiti; smrt su napušteni kazaški rudnici, danas mesta na kojima se svaki nuklearni otpad može eksplozijom razneti u ništavilo, za odgovarajuću cenu koštanja (Up. DeLillo 1997b: 785–803). Jer „zato što je otpad tajna istorija, podzemna istorija, isto kao kad arheolozi iskopaju nešto od istorije drevnih kultura...U našem slučaju, u našem vremenu. Ono što izbacimo, vraća se da nas proždire." (Up. DeLillo 1997b: 791).

Delilova satirična, i ponekad do krajnosti dovedena vizija o mogućim ishodima postmodernog čovečanstva odražava stavove koje zastupaju i mnogi drugi postmoderni pisci i njihovu težnju da usmere sopstveno zadovoljstvo, svoj Eros i kreativni zanos jezikom i svoju želju za samoodržanjem nasuprot sveobuhvatne u uniformne Smrti koju se istorija stara da oblikuje kao sopstveno najtrajnije delo. (Up. DeLillo 1997a).

Mirna Radin Sabadoš

REZIME

Don Delilo u članku „Moć istorije" (The Power of History), govori o procesu pisanja i ishodima toga procesa u okruženju koje on doživljava kao „efemerni spektakl savremenog života". U tom okruženju on ističe proces „rušenja vremena" (collapsing time) i njegove uzroke pronalazi u želji za trenutnim stvaranjem otpada, kao najvažnijeg produkta zadovoljavanja potreba savremenog čoveka u okruženju u kome sve „stvari samo zabljesnu i nestaju". Taj proces Delilo smatra dominantnom karakteristikom kulturne drame koja se odvija u posredovanim prostorima ubrzane potrošnje i poredeći prošlost, dokumentovanu i okovanu vremenom, sa „blještavim slikama sadašnjosti", zaključuje da prošli događaji, kako ih doživljavamo iz sadašnjeg trenutka, u sebi nose stabilnost i jasnoću i utisak veličine koji je posledica njihove ikonografije. Međutim, takva prošlost, ponovo stvorena kroz fikciju, zapravo ne govori o vremenu iz koga dolazi, već o procesu „recentriranja i prepoznavanja", o sagledavanju javnih događaja iz ugla ličnog iskustva malog čoveka, čime se preoblikuje i naša percepcija vremena i društvene stvarnosti čiji smo deo. Imenujući „vatrenu loptu i pečurku nuklearne bombe" „vrhunskom ikonom sile" i „konačnim odrazom

sredine [XX] stoleća" Delilo predstavlja temu smrti, preobraženu i sveprisutnu kao jedno od najvažnijih obeležja u produkovanju i prenošenju onoga što doživljavamo kao društvenu stvarnost sadašnjeg trenutka.

BIBLIOGRAFIJA

Aries, Philippe. (2004). „The Hour of our Death." *Death, Mourning and Burial: A Cross-Cultural Reader*. Ed. Antonius C. G.M. Robben. Malden, MA: Blackwell, 40–49.

Benjamin, Walter. (1935). *The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction.* Online. http://www.arthistoryarchive. com/arthistory/modern/The-Work-of-Art-in-the-Age-of-Mechanical-Reproduction. html, 15. maj 2007.

DeLillo, Don. (1997a). „The Power of History." *The New York Times Book Review*. 7. Sept. 1997: n. pag. Online. http://www.nytimes. com/library/books/090797article3.html, 12. novembar 2006.

DeLillo, Don. (1997b). *Underworld.* New York: Scribner.

DeLillo, Don. (1986). *White Noise*. New York: Penguin.

Duvall, John. (2002). *Don DeLillo's Underworld: A Reader's Guide*. New York: Continuum International Publishing Group.

Hardin, Michael. (2002). „Postmodernism's Desire For Simulated Death: Andy Warhol's *Car Crashes,* J. G. Ballard's *Crash,* And Don DeLillo's *White Noise.*" *Literature Interpretation Theory* 13: 21–50. *EBSCO*. Online. KOBSON. http://search. epnet. com, 1. oktobar 2005.

Osteen, Mark. (2000). *American Magic and Dread.* Philadelphia: Pennsylvania UP.

Sim, Stuart. (1999). *The Routledge Companion to Postmodernism*. London-New York: Routledge.

Wallace, Molly. (2001). "'Venerated Emblems': DeLillo's *Underworld* and the History-Commodity". *Critique*. 42:4.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.111(73)-31.09 Kingston-Hong M.

INTERTEKSTUALNOST U ROMANU *LJUDI IZ KINE* MAKSIN HONG KINGSTON

Aleksandra Izgarjan

SAŽETAK

Rad se bavi istraživanjem intertekstualnosti u romanu *Ljudi iz Kine* uzimajući pri tom u obzir kako narativnu strukturu tako i teme odnosa dominantne američke i manjinske azijsko američke kulture, egzila, prevoda, imigracije, istorije i upotrebe kinesko američkog jezika.

Ključne reči: intertekstualnost, Maksin Hong Kingston, *Ljudi iz Kine*, narativna struktura, egzil, kinesko američki jezik.

Roman Maksin Hong Kingston *Ljudi iz Kine* (*China Men*) predstavlja priče Kineza koji su emigrirali u Ameriku kako bi pobegli od ratova u Kini i pružili svojim porodicama šansu za bolji život. Teme romana *Ljudi iz Kine* prirodno se nadovezuju na teme iz prvog romana Maksin Hong Kingston *Ratnica, Memoari devojaštva među duhovima* (*The Woman Warrior: Memoirs of a Girlhood Among Ghosts*). Međutim, pitanja nacionalnog i rodnog identiteta posmatraju se iz drugačijeg ugla, jer se ovaj roman bavi ne samo životnim pričama muškaraca iz naratorkine porodice (nasuprot pričama žena koje su bile obrađene u *Ratnici*), već i kinesko-američke zajednice, tako da se može reći da je njegov opseg mnogo širi. Dok u *Ratnici* naratorka sebe vidi pre svega kao nekog ko se sveti za nepravde nanete ženama, u *Ljudima iz Kine*, ona se sveti za nepravde nanete kineskim imigrantima. Čitanje ova dva romana kao komplementarnih delova jedne celine navodi čitaoca da razmisli o tome koliko su obeležja roda i nacionalne pripadnosti proizvod sredine i razlika između kultura. Kingston postiže intertekstualnost između dva romana pre svega povezivanjem likova (većina pripada naratorkinoj porodici sa očeve ili majčine strane), njihovih priča, ali i mitova koji tvore strukturu romana. Nešto što je bilo samo uzgred pomenuto u prvom romanu, u drugom biva razvijeno, i obrnuto, čitavi pasusi naracije Hrabre orhideje, jedne od glavnih junakinja *Ratnice*, bivaju svedeni u drugom romanu na

jednu ili dve rečenice (Rabinowitz 1987). Kingston u intervjuima često objašnjava da je romane *Ratnica* i *Ljudi iz Kine* zamislila kao celinu, ali da je, kada je počela da ih piše, uvidela da se priče muškaraca ne uklapaju u priče žena, da su im mitologija i istorija različiti: „U jednom trenutku, *Ratnica* i *Ljudi iz Kine* trebali su da budu jedna knjiga. Zamislila sam jednu ogromnu knjigu. Međutim, jedan od razloga za dve knjige je istorija. Žene su imale svoje vreme i mesto i njihovi životi su bili koherentni; postojao je ženski način mišljenja. Činilo se da moje priče o muškarcima smetaju. Slabile su feministički ugao gledanja. Tako sam izvadila sve priče muškaraca i dobila sam *Ratnicu*. Istorijski gledano, naravno, muškarci su otišli u drugu zemlju bez svojih porodica, i tako su sami doživljavali avanture. Bilo je to kao da su otišli u zemlju muškaraca i stvorili svoje priče. Sada kad pogledam unazad čini mi se da priče žena imaju zakrivljen, a priče muškaraca više linearan pravac toka kroz vreme. Mitovi i sećanja muškaraca nisu toliko integrisani u njihove živote u sadašnjosti i to je uticalo na strukturu obe knjige. U *Ratnici*, kada devojčice i žene iz mitova crpe snagu, mit postaje deo života žena i strukture priča. U pričama muškaraca, ispričam mit, a onda priču iz sadašnjosti, mit i onda još jednu priču-avanturu iz sadašnjosti; one predstavljaju zasebne naracije. Mislim da je razlog što se to desilo bio taj što su muškarci otišli negde gde nisu znali da li im njihova mitologija daje snagu ili ne. Postajali su veoma odsečeni od svog porekla. Možda uopšte nisu crpeli snagu iz njega ili su se možda ponašali suprotno od učenja mitova. Bili su tako obuzeti avanturom u novoj zemlji da su mislili: 'Šta će nam sećanja i prošlost?' Sećanje im je samo nanosilo bol, jer nisu mogli da se vrate kući. Tako su se priče o mitovima i priče o sadašnjosti odvojile. ... [T]i ljudi su stvarali istoriju. Stvarali su takođe i novi mit. Nisu bili tako obuzeti starim mitovima kao žene. ... Stvorila sam likove tako da žene imaju sećanja, a muškarci ih nemaju. Ne sećaju se ničega. Lik mog oca, na primer, nema sećanje. Nema priča iz prošlosti. On je Amerikanac i čak i njegova sećanja mu ustvari daje moja majka" (Rabinowitz 1987).

Prevashodni cilj pisanja oba romana je polaganje prava na Ameriku. Kingston ne samo da polaže pravo na Ameriku u ime svoje generacije i svojih predaka čiji su životi dugo vremena bili izbrisani iz anala američke istorije, ona polaže pravo i na američku književnosti i američki jezik: „Ono što radim u ovoj novoj knjizi jeste da polažem pravo na Ameriku. ... Čini mi se da je to zajednička nit koja se provlači kroz sve likove. Iz priče u priču kineski Amerikanci polažu pravo na Ameriku, to je nešto što ide od toga da jedan od likova kaže da je kineski istraživač pronašao tu zemlju pre Leifa Eriksona do toga da drugi lik kupuje kuću ovde. Kupovina kuće je jedan način da kaže da je Amerika – a ne Kina – njegova zemlja. ... Na mene je imala veliki uticaj knjiga *In the American Grain* Vilijama Karlosa Vilijamsa. Vilijams je iznova ispričao američki mit, za šta mislim da je zaista pravi način da se napiše američka istorija. Njegova knjiga počinje sa Leifom Eriksonom i završava se sa Abrahamom Linkolnom, ali Linkoln je žena, ženski glas u američkoj istoriji. Vilijams je ispričao američku istoriju poetično, i meni se čini istinito. Na neki način, čini mi

se da sam nastavila tu knjigu. Čak se i datumi poklapaju. Najranija epizoda u mojoj knjizi se dešava oko 1850., gde je otprilike Vilijams završio" (Pfaff 1980). Vilijams je razotkrio anglosaksonsko puritansko nasleđe Amerike u svom delu, a Kingston nastavlja gde je on stao, stvarajući sopstvenu verziju američke istorije. Nadovezujući svoj roman na Vilijamsovo prozno delo, Kingston ga čini delom kanona američke književnosti, stavljajući kineske Amerikance i kinesko-američku književnost u okvir zvanične istorije i kulture (Li 1990). Na taj način, ona ispravlja prethodne nepravde i marginalizaciju etničkih zajednica – uspostavlja genealogiju između američke i kinesko-američke književnosti. Ona takođe zamagljuje granicu između istorije kao primarnog zapisa događaja i kanona kao zbirke privilegovanih književnih tekstova jer se i jedan i drugi zasnivaju na principima uključivanja i isključivanja. Uključujući priče predaka u svoj roman i čineći ga delom američke književnosti, Kingston menja sam kanon i revidira paradigme na osnovu kojih on funkcioniše koristeći strategije koje su njeni preci razvili: „U knjizi moga oca, *Ljudima iz Kine*, koristila sam iste one tehnike koje su ljudi razvili tokom stotinu godina. Oni su sebe načinili građanima ove zemlje pričajući američke verzije svojih života" (Linton 1994).

Naratorka ne samo da „ponovo iščitava" prošlost, već samim činom pripovedanja „preoblikuje budućnost" (Ordonez 1982). Kingston zahteva da kineski Amerikanci dobiju priznanje kao graditelji nacije i započinje svoj projekat otkrivanja Amerike ispravljanjem značenja imena. Ona zamenjuje stereotipno viđenje Kineza u Americi pričama o njima kao o „Herojima Zlatne planine" (što je bio i prvobitni naslov romana). Kingston vraća u upotrebu reč *China men* koju su imigranti koristili za sebe izjednačavajući se sa ostalim imigrantima u Americi (Frenchmen, Englishmen, Irishmen), a koja je tokom Zlatne groznice stekla pogrdno značenje. Razdvajajući je na dva dela (China Men), Kingston insistira na ljudskosti svojih predaka, revidirajući na taj način stereotipe koji su ih prikazivali kao životinje i vraćajući im dostojanstvo (Kingston 1978). Na prvoj stranici knjige je tradicionalni kineski pečat sa ideogramima „Ratnici Zlatne planine". Neprevedeno značenje ideograma na pečatu upućeno je u isto vreme onima koji ne znaju kineski jezik, ali su u stanju da pojme njegovu simboličnu moć, kao i onima koji mogu da razumeju značenje ideograma i cene formalno odavanje počasti precima. Već sama upotreba reči ratnici i doslovnog prevoda kineskog naziva za Ameriku, Zlatna planina, upućuje na redefinisanje iskustva kineskih Amerikanaca i njihovo smeštanje u odgovarajući kulturni kontekst (Li 1990). Isti pečat se ponavlja pre svakog od ukupno šest poglavlja o članovima autorkine porodice i drugim kineskim imigrantima u Americi (Otac iz Kine, Pradeda iz planina sandalovine, Deda iz planina Sijera Nevada, Stvaranje novih Amerikanaca, Američki otac, Brat u Vijetnamu). Ova poglavlja predstavljaju poduhvate kineskih Amerikanaca koji su učestvovali u izgradnji Amerike i život njihovih potomaka u Americi od kraja XIX do sredine XX veka. Osam poglavlja (Otkrivanje, Otac neznanac, O smrtnosti, Čovek iz Zelene močvare, Avanture Lo Bun Suna, Li Sao: Elegija, Stogodišnjak, i O slušanju) umetnuta su između prethodno pomenutih poglavlja i

predstavljaju mitove i priče koji mahom imaju korene u azijskoj kulturi. Poglavlja koja predstavljaju istoriju imigranata imaju dominantnu poziciju u romanu čime se ispravlja dvostruko marginalizovan položaj kineskih Amerikanaca u društvu – kao imigranata i pripadnika etničke manjine. Oni predstavljaju priče muškaraca koji imaju istorijsko pravo da budu deo Amerike, pa im je i sadržaj istorijski, monumentalan. Šest međupoglavlja koji se odlikuju repetitivnošću, cikličnošću, mitskim i fantastičnim sadržajem predstavljaju intruziju priča žena u priče muškaraca. Centralnu poziciju u romanu zauzimaju dva poglavlja (Zakoni i Kinezi sa Aljaske) koja povezuju osam poglavlja koji su simetrično poređana sa obe njihove strane. Ovakvo pozicioniranje poglavlja predstavlja deo narativne strategije palimpsesta i intertekstualnosti pomoću kojih Kingston povezuje svoja dela sa američkom i kineskom tradicijom i književnošću.

Celo poglavlje „Zakoni" sastoji se od podataka i izvoda iz zakona koji su regulisali status kineskih imigranata u Americi kako bi prikazala delove istorije kineske i kinesko-američke zajednice i ugnjetavanje kojem su bili izloženi članovi tih zajednica. U intervjuu sa Timoti Pfafom (Timothy Pfaff), Kingston navodi: „Mejnstrim kultura ne poznaje istoriju kineskih Amerikanaca koja je napisana i koja je dobro napisana. To neznanje stvara tenziju za mene i u ovoj novoj knjizi ja jednostavno nisam više mogla da je tolerišem. Tako iznenada, u sred priča, bum – tu je poglavlje od osam strana čiste istorije. Ono počinje Zlatnom groznicom i onda nastavlja pravo sa različitim aktima o isključenju kineskih imigranata koji su donošeni iz godine u godinu. U njemu nema likova. Ono zaista utiče na oblik knjige i možda izgleda nezgrapno. Ali sa druge strane, možda će ono uticati na oblik romana u budućnosti. Sada možda neki drugi kinesko-američki pisac neće morati da napiše tu istoriju" (Pfaff 1980). Kritičari su zaista često tretirali ovo poglavlje kao slučajnost ili nezgodu zalutalu usred sistema simbola romana umesto kao povod da preispitaju njegovu funkciju kao intruziju dokumentarnog materijala u središte njegove narativne šeme. Ali upravo ovo poglavlje, zajedno sa poglavljem o Aljasci koje sledi, stvara posebno narativno središte romana. Po mišljenju Đinkvi Linga (Jinqui Ling), poglavlje „Zakoni" se odupire pokušajima da se naraciji o sećanjima o herojskim doživljajima Kineza u Americi, koja su načinjena delom istorije azijsko-američke zajednice, da nezavisan kontinuitet i koherentnost (Ling 1998). Ova dva poglavlja na strukturalnom planu predstavljaju subverziju koja prekida i razara taj kontinuitet, baš kao što naratorkini komentari i različite verzije događaja to čine na planu naracije.

Poglavlja u središtu samim tim ne treba tumačiti samo iz pravnog ugla gledanja kao otkrivanje činjenica koje potkrepljuju autorkinu „parnicu" o isključivanju i proterivanju kineskih imigranata. Interpretirani kao književni tekst, zakoni rečima koje koriste enkodiraju diskriminaciju u jeziku (Li 1990). Bez ikakvog komentara, samim činom nabrajanja zakona od 1868. do 1978. godine, Kingston ogoljuje njihov smisao. Mesto koje zakoni zauzimaju u romanu predstavlja kulminaciju autorkine strategije intertekstualnosti. Stavljajući različite tekstove jedne uz druge, ona

omogućuje čitaocu da sam, na osnovu pozicije koju imaju u romanu, u njih učitava određeni smisao. Poredeći ovo poglavlje sa ostalim, Donald Goelniht dolazi do sledećeg zaključka: „U izvesnom smislu „Zakoni" su ironični. Ponekad, gorka ironija izranja na površinu iz samih činjenica. ... Međutim, ovaj deo knjige krije suptilniji ironični ton ispod površine: imitirajući monološki glas autorizovane Istorije – istorije koju je nametnula dominantna kultura koja je i sačinila zakone – ovo poglavlje otkriva otupelost ovog glasa i njegovu nespremnost da čuje druge konkurentske glasove, glasove manjina koje trpe ozakonjenu diskriminaciju. Ovaj sakriveni ironičan ton odjekuje najsnažnije kada Hong Kingston citira zakone koje su doneli federalni, državni i municipalni zakonodavci, a koji isključuju kineske radnike i imigrante, naročito kada merimo te „zakone" sa „izmišljenim" biografijama Kineza koje čine ostatak teksta. Paradoksalno, ispostavlja se da je izmišljena/fikcionalizovana istorija istinitija od zvanične verzije. Ironija se može naći i u mestu koje zauzimaju „Zakoni". Oni su u samom središtu knjige, na centralnoj poziciji koja na prvi pogled pripada (legalizovanom) autoritetu, pa ipak ovaj centralistički autoritet američkog zakona je podrvgnut subverziji i osporen od strane „eks-centričnih" ili marginalizovanih, ali veoma maštovitih, priča Kineza koji ga okružuju. Kineski imigranti žale zbog svog gubitka centralne pozicije kada dođu u Ameriku; ali sam ovaj „eks-centrični" tekst, u autoreprezentativnom izrazu, ilustruje snagu margina, uprkos svim pokušajima da se ograniči/eliminiše ta snaga" (Goellnicht 1992).

Kao i poglavlje „Zakoni" uz koje stoji, poglavlje „Kinezi sa Aljaske" zauzima centralan položaj u romanu. Zajedno, oni čine podtekst romana. Zakoni i priča o imigrantima na Aljasci često su izbrisani iz „zvanične" istorije o Sjedinjenim američkim državama, ali su i na sličan način nepoželjan deo konstrukcija o „azijsko-američkoj herojskoj tradiciji". Kingston zbog toga namerno daje ovim dvostruko marginalizovanim tekstovima o kineskoj imigraciji središnju poziciju u svom romanu. U pogledu strukture, ova međusobno povezana kratka poglavlja prekidaju pravilnu linearnost herojskih priča o istoriji kineskih imigranata u Americi i razbijaju roman u heterogene fragmente. Oni ukazuju na potrebu da se otkriju priče predaka, ali i problematizuju obe istorije – zvaničnu i institucionalizovanu američku verziju i potisnutu, imigrantsku. Po mišljenju Đinkvi Linga, ovakva strategija zahteva potpunu ekskavaciju opsega i specifičnosti ovih priča koje su potisnute ispod površine. On takođe navodi da ovakva namerna strukturalna subverzija neposredne istorije problematizuje invokaciju „Ratnika sa Zlatne planine" koja je utisnuta u tradicionalan kineski pečat koji stoji na prvoj strani knjige kao nevino slavljenje njihovih vrednosti. Umesto toga, ona pruža prostor naratorki da ispriča neispričane priče o Kinezima na svoj način. Iz ove perspektive, kompleksnost romana leži pre svega u tome što Kingston priča priču žene o muškarcima kroz priče muškaraca o njima samima i to sa istančanom svešću o ulozi naratorke/autorke u demistifikaciji koherencije istorije koja nam je predata i istorizaciji mitova na način koji dozvoljava pojavljivanje perspektiva koje se suprotstavljaju telosu i istorije i mitova (Ling 1998).

Ironičan tretman dva suprotstavljena pravca naracije pomaže Kingston da ispriča „neispričane" priče unutar epskog okvira romana. Neispričane priče koje izranjaju na površinu povremeno otkrivaju sadržaj koji bi „heroji" radije sakrili –njihove tajne, slabosti, očajanje, poniženje – sve ono što se ne uklapa u glorifikaciju prošlosti. Tako, na primer, nasuprot herojskoj verziji priče o legalnom ulasku naratorkinog oca u Ameriku stoji nekoliko verzija priča u kojima je on izmučen i izgladneo slepi putnik ili, zatočen u karantinu na ostrvu Elis zajedno sa stotinama drugih imigranata, podvrgnut ponižavajućem ispitivanju od strane vlasti. U drugoj istorijskoj epizodi, naratorkin pradeda biva išiban na plantaži šećerne trske jer se usudio da progovori i usprotstavi se nadzornicima. Ovakve priče o mučenjima, proterivanjima, masakrima jesu nešto što su imigranti želeli da zadrže za sebe, ne samo zato što nisu hteli da se prisećaju poniženja koje su pretrpeli, već i zato što bi njima opovrgli viđenje sebe kao heroja i ratnika, dostojanstvenih pripadnika američke nacije. Po mišljenju Linga: „Kingston pokazuje da su prikrivanje doprinosa Kineza u izgradnji Amerike od strane institucionalizovane istorije i njihovo sopstveno prikrivanje svojih žrtava i poniženja da bi održali moral i ponos imali problematičan ishod. Prvo, epos azijsko-američke herojske tradicije postao je takav da može lako da se asimiluje ili utopi u veličanstvenu američku istorijsku naraciju o izgradnji nacije koja je sklona prepoznavanju samo onih identiteta koje je autorizovala, dok odvaja, apstrahuje i ignoriše elemente koje smatra za strane i nelegitimne. Ako, kao konsekvenca ovoga, veličanstvena istorijska naracija odbija sadržaj epske priče kineskih Amerikanaca, zato što daje primat samo heroizmu belaca, upotreba strukturalno sličnog kinesko-američkog epa unutar nje može da ideološki osnaži istu onu institucionalizovanu hroniku koju autorka želi da revizuje. Kingston prepoznaje rezonantnost između telosa veličanstvene američke nacionalne istorije i azijsko-američke herojske tradicije na osnovu njihove zajedničke denigracije žena" (Ling 1998). Kingston ukazuje da je položaj imigrantkinja tim teži jer su dvostruko marginalizovane – od strane dominantne i manjinske kulture, kao žene i kao imigrantkinje. U želji da prevaziđe nametnute tišine, Kingston primaran glas u naraciji daje ženama. Priče azijskih Amerikanki otkrivaju da su upravo žene te koje su bile ključne u očuvanju tradicije azijsko američke zajednice time što su sačuvale tradicuju i kulturu putem usmenog predanja. Ovakvo uključivanje sadržaja priča žena u institucionalizovanu američku istoriju i marginalizovanu kinesko američku, predstavlja krajnji domet romana čiji cilj jeste popunjavanje praznina u istoriji, uključivanje u diskurs onih koji su iz njega bili isključeni i ispravljanje svih nepravdi marginalizacije bilo da se radi o ženama ili muškarcima (Ling 1998). Strateško pozicioniranje poglavlja takođe služi Kingston da se ponovo bavi temom pouzdanosti istorije. Naracija oscilira između različitih verzija istog događaja, stvarnosti i fantazije, istorije i mita. Kingston podriva autoritet institucionalizovane istorije stavljajući nasuprot njoj različite priče imigranata kao „kontra-sećanje" koje potire njen sadržaj (Cheung 1993). Višestrukost tema i žanrova u romanu takođe naglašava njegovu fragmentarnost i intertekstualnost.

Tema egzila je jedna od dominatnih niti u tekstu koja povezuje različite epizode. Egzili u romanu poprimaju šire razmere od onih u *Ratnici*. Svi naratorkini preci su legalni ili ilegalni imigranti koji se suočavaju sa mukotrpnim boravkom u zemlji čiji jezik i kulturu ne poznaju. Sajdel definiše egzilanta kao „nekoga ko naseljava jedan prostor i seća se ili projektuje stvarnost drugog" (Shih 1992). U tom smislu, junaci romana – Bak Gung, Ah Gung i BaBa – predstavljaju tipične egzilante. Oni žive u američkoj stvarnosti i trude se da postanu njen deo, ali Kina ostaje zemlja koju prizivaju u svojim maštanjima, fantazijama i snovima. Iako su u Americi, Kina zauvek ostaje deo njihovog sećanja. Oscilacije između ove dve stvarnosti reflektovane su u rasporedu poglavlja. Poglavlja koja predstavljaju istoriju kinesko-američke zajednice u Americi isprekidana su poglavljima sa kineskim mitskim sadržajem koja, kao što je već rečeno, predstavljaju podtekst romana i podtekst života u egzilu (Shih 1992). Ova dvostruka egzistencija nalazi svoj korelativ u jeziku. Kao i mnogi drugi multikulturni pisci, Kingston uživa u lingvističkoj „dvostrukoj perspektivi"(Cook 1997), pa mnoge epizode sadrže igre reči, naročito one koje uključuju sličnosti i razlike između američke i kinesko-američke kulture. Igra reči postaje posebno značajna kada je autorka koristi da bi ukazala na mogućnost prevoda u oba jezika, premostila razlike i spojila dve suprotstavljene kulture.

Baš kao što prevodi kulturne izraze sa kineskog na engleski kako bi podrila dominaciju jednog jezika nad drugim, Kingston se oslanja na prevod kako bi prevazišla dihotomiju između muškaraca i žena. Način na koji Kingston obrađuje ovu temu čini granicu između „zemlje žena" i „zemlje muškaraca" poroznom. Većina legendi u među-poglavljima za junake imaju egzilante koji lutaju u potrazi za domom. U dve epizode, egzil je simbolizovan pretvaranjem muškarca u ženu. Biti žena u kulturi koja tretira žene kao građane nižeg reda znači biti u stalnom egzilu, bez mesta pripadanja, bez doma. Biti muškarac koji nema dom znači preći na teritoriju ženskog roda. Povezanost egzila sa pretvaranjem u drugi pol karakteristična je za iskustvo kineskih imigranata koji su u Americi bili primorani da obavljaju poslove koji su tradicionalno bili percipirani kao ženski. Zbog toga se može reći da je egzil, koji se svakako može opisati kao nepripadanje i egzistiranje u međuprostoru, karakterističan za iskustvo kineskih Amerikanaca koji ne pripadaju ni dominantnoj američkoj ni kineskoj kulturi, već kao i žene, ostaju na margini.

Proces prevođenja postaje relevantan i u domenu preoblikovanja kineskih mitova kako bi se približili američkoj kulturi. U pozajmljivanju mitova i njihovom prilagođavanju, Kingston prevodi kinesku kulturu u američku i obratno pronalazeći analogije između iskustva dve nacije i života njihovih stanovnika (Linton 1994). U skladu sa tom idejom, na nekoliko mesta u romanu, naratorka je zapitana da li imigranti ikada zaista napuštaju zemlju svoga porekla i da li možemo da saznamo priče koje su ostale zarobljene u njima. Kingston je navela da „prevodi iz unutrašnjosti ljudi o kojima piše" (Linton 1994). Moć naracije da postigne ravnotežu između stvarnosti i fantazije, usmene i pismene tradicije, između američke i kineske zajednice,

postaje podjednako važna kao i istorija kinesko-američke zajednice. Roman otvara rečenica tipična za bajke („Bio jednom..."), a zatvara tvrdnja naratorke da može da preda dužnost pričanja priča generaciji koja dolazi („Dobro. Sada mogu da gledam mladiće koji slušaju") (Kingston 1989).

Aleksandra Izgarjan

REZIME

The paper discusses intertextuality in Maxine Hong Kingston's novel *China Men* with focus on narrative structure, themes of relationship between dominant American and minority Asian American culture, exile, translation, immigration, history and usage of Chinese American language.

BIBLIOGRAFIJA

Cheung, Kong-Kok (1993). *Articulate Silences: Hisaye Yamamoto, Maxine Hong Kingston, Joy Kogawa*. London: Cornell University Press.

Cook, Rufus (1997). Cross-Cultural word play in Maxine Hong Kingston's *China Men* and *The Woman Warrior*. *MELUS* Vol. 22, Issue 4.

Goellnicht, Donald C. (1992). Tang Ao in America: Male Subject Positions in *China Men* u Shirley Geok-lin Lim i Amy Ling (ur.). *Reading the Literatures of Asian America*. Philadelphia: Temple University Press.

Kingston, Maxine Hong (1978). San Francisco's Chinatown: A View from the Other Side of Arnold Gentle's Camera. *American Heritage*.

Kingston, Maxine Hong (1989). *China Men*. New York: Vintage Books.

Li, David Leiwei (1990). *China Men*: Maxine Hong Kingston and the American Canon. *American Literary History*, 1990. 2: 489.

Ling, Jinqi (1998). *Narrating Nationalism, Ideology and Form in Asian American Literature*, New York: Oxford University Press.

Linton, Patricia (1994). What Stories the Wind Would Tell: Representation and Appropriation in Maxine Hong Kingston's *China Men*. *MELUS*, Vol. 19, No. 4.

Ordonez, Elizabeth (19820. Narrative Texts by Ethnic Women: Rereading the Past, Reshaping the Future. *MELUS*, Vol. 9.

Pfaff, Timothy (1980). Talk with Maxine Hong Kingston. *New York Times Book Review*.

Rabinowitz, Paula (1987). Eccentric Memories: A Conversation with Maxine Hong Kingston. *Michigan Quarterly Review* 26: 179.

Shih, Shu-mei (1992). Exile and Intertextuality in Maxine Hong Kingston's *China Men* u James Whitlark i Wendel Aycock (ur.). *The Literature of Emigration and Exile*. Lubbock: Texas Technical University Press.

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821.111(94)-31.09 Carey P.

JEZIK I KARAKTERIZACIJA: KNJIŽEVNO TRBUHOZBORENJE U *ISTINITOJ PRIČI O KELIJEVOJ BANDI*

Nataša Karanfilović i Biljana Radić-Bojanić

SAŽETAK

U radu se analizira jezik kao sredstvo karakterizacije glavnog junaka romana *Istinita priča o Kelijevoj bandi* australijskog autora Pitera Kerija, koji se odlučio za neuki pripovedački glas da prikaže društveno-istorijske prilike u Australiji devetnaestog veka, ali i da doda emocionalni sadržaj priči o čuvenom australijskom razbojniku Nedu Keliju. Kao najupečatljivije karakteristike Kelijevog jezika izdvajaju se ulančane klauze, slikovitost i poređenja, čijem mestu i ulozi u romanu je posvećen najveći deo rada. U radu se, takođe, govori o Kerijevim postkolinijalnim tendencijama, koje se u romanu očituju u piščevom interesovanju za alternativne verzije zvanične istorije.

Ključne reči: Piter Keri, jezik, karakterizacija, poskolonijalizam, istorija

Roman *Istinita priča o Kelijevoj bandi*, za koji je Piter Keri 2001. godine dobio nagradu Buker, zasniva se na pedeset i šest strana dugačkom pismu koje je Ned Keli, najpoznatiji razbojnik Australije pokušao da objavi kada je njegova banda 1879. godine opljačkala banku u mestu Džerilderi. Usmerivši svoje kreativne snage na životopis jedne toliko poznate ličnosti, Keri se upustio u veoma opasan poduhvat jer opšte poznata priča ostavlja malo mesta za originalni doprinos koji ne bi ugrozio samu priču ili mesto koje ona zauzima u nacionalnoj istoriji. Objavljene su brojne biografije ovog siromašnog razbojnika, poreklom iz Irske, koji je pljačkao banke, novac delio siromašnom narodu, štitio slabe, nikada nije naudio ženama i deci, a ustrelio je mnogo policajaca. Najviše je, međutim, ostao upamćen po oklopu koji je napravio od starog gvožđa sa šlemom nalik na kantu na glavi. Omiljen u narodu još za života, Kelijev lik je narastao do mitskih proporcija superjunaka, a priča o njegovom životu poprimila je u umu Australijanaca šire implikacije, prerasla u mit koji su Australijanci ugradili u nacionalni identitet i predstavu o sebi. Keli, po opštem

mišljenju, predstavlja duh anglokeltske Australije. Iako je bio žrtva okrutnih životnih okolnosti, uspeo je da se uzdigne i pokaže nepokolebljivu hrabrost, oštroumnost, snalažljivost i, nadasve, čovečnost. Australijanci zbog toga u njemu vide otelotvorenje borbe protiv ugnjetavanja, nepravde i siromaštva.

Keri neposredno pristupa zadatku preispisivanja Kelijeve životne priče, te naracija teče hronološki u prvom licu i sa znatnom verodostojnošću sledi stvarne događaje – od hapšenja Kelijevog oca zbog krađe junice 1865. godine preko šegrtovanja kod razbojnika Harija Pauera sve do kasnijih problema sa zakonom. Priča teče sve do stravične i detaljno zabeležene scene koja se odigrala ispred hotela u Glenrovanu 1880. godine, kada je osujećen plan Kelijeve bande da izbaci iz šina voz pun policajaca. Ned, u svom oklopu, uleće u kišu metaka udarajući se pištoljem po grudnom delu oklopa sve dok ga policajci nisu oborili pogodivši ga u noge. Ipak, Keri sebi dopušta tri autorske intervencije. Kao prvo, da je Keli u poslednje dve godine života pisao neku vrstu memoara namenjenih ćerki, te da su ti zapisi sačuvani u obliku «trinaest paketa napunjenih papirima sa magarećim ušima, od kojih je svaka stranica ispisna rukopisom Neda Kelija lično» (Keri 2004: 12).[1] Ti *paketi*, odnosno stranice, čine roman. Kao drugo, da je Keli bio u vezi sa Meri Hieran, koja mu je rodila ćerku. Treća autorska intervencija jeste glas koji Keri daje Nedu. Taj glas je najupečatljivija karakteristika romana i ujedno najteži zadatak za prevodioca.

Susret sa Kelijevim glasom iz prošlosti je trenutak u kome je i započelo Kerijevo interesovanje za život čuvenog razbojnika. Prvi put je pročitao Kelijevo pismo sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka i ocenio ga kao «izuzetno svedočanstvo, žestoki glas čoveka koji piše da objasni svoj život, da spasi svoj život, i svoj ugled»:

> Kada je došlo vreme da pišem roman, ni na trenutak se nisam dvoumio odakle da počnem. Upravo me je Kelijev jezik privukao ovoj priči. U tim neobičnim rečenicama nalazio se DNK mog lika. Ugledao sam se na to pismo ali nisam pokušao da parodiram Kelijev stil. Ono što sam na kraju napisao izraslo je ne samo iz Kelijevog pisma već i iz prvih 10 godina života koje sam proveo u varošici Bakus Marš. Poznavao sam ljude koji su manje-više govorili kao Ned u mom romanu. Mogao sam da se ubacim u taj glas kao u staru, dobro znanu cipelu. (McCrum 2001)

Pripovedački glas u romanu je kreativni spoj izvornog Kelijevog jezika, «neukog ali inteligentnog, duhovitog a potom ljutitog», i Kerijeve umetničke tvorevine. «Neuki» pripovedački glas nesumnjivo pred autora postavlja niz poteškoća, stvara izvesna ograničenja u pogledu izbora reči i sužava kognitivni prostor. No, Keri kaže da mu to uopšte nije bila otežavajuća okolnost jer je oduvek želeo da govor neobra-

[1] U daljem tekstu pored citata iz romana navodiće se samo brojevi stranica.

zovanih učini poetičnim, da siromašne obdari bogatim glasom (McCrum 2001). Jezik kojim obdaruje Kelija je jednostavan, neposredan, kolokvijalan, duhovit, iz obzira prema čitaocu (ćerki) lišen prostota i protkan poezijom. Jezik ne samo da oblikuje i gradi Kelijev lik u ulozi pripovedača i protagoniste već je i sredstvo koje Keri svesno bira da prikaže društveno-istorijske prilike koje su u devetnaestom veku vladale u ruralnim oblastima Australije. Taj jezik je obeležje obespravljenog sloja siromašnih irskih doseljenika s kraja devetnaestog veka, a s obzirom na društveno-istorijske okolnosti pod kojima se Australija formirala kao kažnjenička kolonija, takav jezik se javlja i kao obeležje prestupnika. U govoru se očituje razlika između onih na vlasti, članova korumpiranog društvenog sistema i običnih ljudi, žrtava sistema. Pored toga, jezik neukih u ovom romanu izabran je kao moćnije retoričko sredstvo od jezika istoričara i biografa da se njime prenesu teške prilike koje su vladale u Australiji toga doba. Stoga ovaj roman ne svedoči samo o Kerijevoj inventivnosti na polju forme već pokazuje njegovo nastojanje da nanovo ispisuje stranice australijske istorije, što ukazuje na Kerijeva postkolonijalna interesovanja. Komunikativna moć jezika, naročito njegov emocionalni aspekt, od ključnog je značaja u ovoj fikcionalizovanoj autobiografiji prestupnika koji pokušava da objasni svoj život i opravda svoje postupke kako pred ćerkom tako i pred društvom.

Kelijeve biografije prikazuju ga kao izuzetnog pojedinca od kojeg je nepravda napravila ogorčenog čoveka i navela da prekrši zakon. Činom književnog trbuhozborenja, Keri ovom izuzetnom čoveku daruje glas koji legendarnog junaka transformiše u biće od krvi i mesa, u čoveka sa kojim čitalac može da uspostavi vezu, a ne da ga doživljava isključivo kao junaka ili antijunaka. Prema Kerijevim rečima: «Priča o Keliju je kao veliko, mračno platno na kojem s vremena na vreme bljesnu prizori žestine i nasilja. Svuda oko njih su mračne dubine nepoznatih događaja i osećanja. Mi Australijanci još nismo ni počeli da zamišljamo emocionalni život značajnih likova naše istorije» (McCrum 2001).

Prikaz lišen emocija mogao bi Kelijev lik preinačiti u «šaradu» sa kantama na glavi i varnicama kakva se mogla videti na otvaranju Olimpijskih igara u Sidneju ("Fiction's Great Outlaw" 2001). U *Kelijevoj bandi* Ned pripoveda svoju priču, ali je isto tako smešta i u okvire društvene istorije, te Nedovim insistiranjem na istinitosti Keri nastoji da stane na put iskrivljenom viđenju istorije. Takođe nastoji da premosti jaz između Neda i današnjih Australijanaca koji su svojim tumačenjima i konstrukcijama Kelijevog lika stvorili brojni istoričari i biografi. U svom prvom romanu, *Blaženstvo* (*Bliss*), Keri preispituje mehanizam mitotvorenja, koji se, kako roman pokazuje, sastoji u ponavljanju i prepričavanju tuđih originalnih priča. Svaki novi pripovedač iznova konstruiše i prilagođava priče potrebama i zahtevima zajednice. Početna namera i značenje se, u toku procesa, obično izvitopere ili postanu nejasni, pa čak i potpuno izgube. Samo najveštiji pripovedači uspevaju da zadrže izvornu emocionalnu snagu priče. U *Kelijevoj bandi*, Ned pripoveda sopstvenu priču jezikom koji, osim sporadičnih tačaka, skoro da ne poznaje interpunkciju, pa se na čitaoca

izliva neposrednošću govorenog jezika. Nedov glas zaklinje se na vernost istini: «ova je priča namenjena tebi i u njoj neće biti ni jedne laži ni neistine dabokda goreo u paklu ako sve nije istina» (15). Ovaj otvoreni i transparentni jezik vodi čitaoca pravo do srca glavnog lika. Iako je Kerijev jezik ograničen time što je izabrao Kelija za pripovedača, upravo time se u prvi plan stavljaju Kelijeve perceptivne moći, a one svedoče da je Keli pronicljiv komentator ljudi i događaja sposoban za veoma duboke i oštroumne uvide. Kada, na primer, prepričava prvu pljačku u kojoj je učestvovao kao mladi pomoćnik razbojnika Harija Pauera, očigledno je da Keli ima širinu shvatanja koja obuhvata prošlost, sadašnjost i blisku budućnost:

> Bilo mi je samo 14 ½ god. i brijač još nije ni dodirnuo moje nausnice al dok sam jaho za Harijem u lakom galopu i moji džepovi bili prepuni staklenih kuglica znao sam da napredujem punom parom čoveku kakav ću kasnije postati. (...) Nas dvojica smo bili Prošlost & Budućnost bili smo Nevinost & Vremešnost koji naporno jašu do Vitfilda gde smo oslobodili jednog siromašnog farmera od jedne vreće zobi. (105)

Keli je svestan toga da mu je ovaj prvi prestup odredio dalji životni put, što se uskoro i potvrđuje kada učestvuje u još jednoj pljački. Budući da se u tom trenutku nalazi u ulozi sveznajućeg pripovedača, Kelijeve reči takođe nagoveštavaju predstojeće događaje. «Prošlost & Budućnost» koje jašu rame uz rame označavaju Harijeve sitne pljačke koje će uskoro postati stvar prošlosti i Kelijevu buduću slavu stečenu pljačkom banke u Džerilderiju. Njih dvojica su isto tako i «Nevinost & Vremešnost», čime se ukazuje na Nedovu mladost, njegovu «nevinost» koju «Vremešnost» uvodi u svet iskustva.

Ulančane klauze[2] najistaknutija su osobina Kelijevog jezika, a zasnivaju se na sačuvanim zapisima istorijskog Neda Kelija. Njihov efekat u romanu je ponekad toliki da je nemoguće u Kelijevom glasu ne osetiti Kerijevu autorsku veštinu. Jedan takav primer je kada razjareni policajac želi da povredi Nedovu majku time što će deci ispričati o zločinu koji je njihov otac počinio u Irskoj:

> Narednik O'Nil se tako zano pričajući ovu priču da mu je glas postajao sve glasniji i reko je da su gazdina deca vrištala i molila za milost ali su zaverenici zapalili njihovu kuću a one koji su uspeli da pobegnu napolje iz zapaljene kuće dočekivali i dokrajčivali pijucima i majke s bebama u naručju Narednik nas nije poštedeo ni jednog detalja mi smo deca slušali s otvorenim ustima ne samo zbok stravičnosti zločina nego i što nam je ispričo o hapšenju krivaca i kukavičluku tog Izvesnog Čoveka koji ih je sve izdo sve koje je uvuko u zaveru. (21-22)

[2] Termin dat po Savić (1993: 95).

Pošto nema znakova interpunkcije da usmere i kontrolišu čitanje, primorani smo da čitamo bez daha dok ne stignemo do tačke. Dinamika opisanog događaja, brzina dešavanja i haotična stravičnost obrušavaju se na čitaoca s istom neposrednošću kao i užas koji obuzima decu dok slušaju policajca. Na taj način se policajčevo kazivanje, njegovo ponašanje i osećanja koja oni bude u deci, stapaju i u čitaočevom umu stvaraju efekat istovremenih dešavanja.

U ulančanim klauzama skoro je nemoguće razlučiti uzrok od posledice, kao što se vidi iz rečenice koja nas uvodi u priču o tome kako je Ned zaklao junicu bogatog komšije stočara:

> Zemlja u Ejvenelu bila je v. dobra ali bila je suša i tu nije rađalo ništa sem bede a ja sam bijo najstariji sin i mislijo sam da je vreme da zaslužim svoje mesto. (34)

Ova rečenica iznosi neprijatnu istinu o uslovima života i rada sitnih zemljoposednika u Australiji. Čak i na plodnom komadu zemlje, surova klima je stalno pretila da uništi useve, što je za zemljoradnike i njihove porodice značilo siromaštvo i glad. Bogati stočari, s druge strane, zaposeli su, i to ne uvek zakonski, velike površine plodne zemlje i na njoj napasali stoku. Za Neda i njegovu porodicu, kao i za mnoge druge porodice bivših osuđenika, život u nemaštini značio je život na ivici zakona. Stalno su bili sumnjivi, policija ih je, sledeći logiku «siromah = lopov», neprestano držala na oku, a oni bi na kraju iz nužde ponovo prekršili zakon da bi nahranili svoju porodicu. Mali Ned, u želji da olakša teret svojih roditelja, koji su morali da hrane svoju mnogobrojnu decu, i «zasluži svoje mesto» pribegava krađi zbog koje će njegov otac završiti u zatvoru.

Još jedna osobina ulančanih klauza jeste da stvaraju kumulativni efekat čitavog niza različitih događaja i okolnosti koji u ključnom trenutku dostižu vrhunac. Jedan od primera jeste kada otac kažnjava Neda zato što je ubio junicu. Način na koji Ned formuliše ovaj događaj, gde stavlja tačku da razdvoji događaje, ili ispušta tačku, otkriva složenost očeve motivacije; batine koje Ned dobija, kako shvata čitalac, nisu izazvane samo dečakovom neposlušnošću:

> Raznosijo je buter po engleskim kućama i to je bijo poso zbok kog je uvek bijo besan i kad mu je Eni pokazala ubijenu junicu odro mi je kožu svojim opasačem od čega još uvek nosim beleg na nozi. (36)

Ova rečenica objedinjuje okolnosti pod kojima je Ned odrastao u celinu čvrsto povezanih uticaja koji su uobličili njegovo detinjstvo: posao koji otac mrzi i smatra ponižavajućim, pripadnost najnižim slojevima društva, antagonizam između Engleza koji su uvaženi članovi društva i Iraca koje pritiska osuđenička prošlost, i kako nemaština, bespomoćnost i poniženje uništavaju čovečnost i donose jad i bedu

porodicama u kojima nezadovoljni očevi daju sebi oduška kažnjavanjem dece. Vrhunac, međutim, nije kazna već ožiljak koji Ned «još uvek» nosi. On upućuje na epigraf koji je Keri preuzeo od Foknera: «Prošlost nije mrtva. Ona čak nije ni prošla.» Prošlost, lična ili nacionalna, deo je sadašnjosti, a može čak biti i najava budućnosti. S obzirom na to da mu je otac irski osuđenik, a majčina porodica ništa manje poznata po neposlušnosti i nezakonitim radnjama, Ned je od rođenja obeležen kao potencijalni prestupnik. Nemaština, korumpirane institucije vlasti, nepravda i maltretiranje kojima su Kelijevi stalno izloženi samo ubrzavaju dečakovo prihvatanje identiteta koji je, u neku ruku, porodično nasleđe. Sva Nedova nastojanja da vodi miran i pošten život, bilo da radi na porodičnom imanju ili u pilani, završavaju se neuspehom. Identitet prestupnika ga u stopu prati i manifestuje se ili u obliku neosnovanih optužbi ili time što drugi od njega uvek očekuju najgore, sve dok ga Ned naposletku ne usvoji. Navedena rečenica, stoga, nije samo hronološki prikaz događaja koji su se zbili toga dana već iskazuje i mračnu prošlost porodice Keli, njihovu nesigurnu sadašnjost i loše izglede u budućnosti.

Kelijev jezik odlikuje se i slikovitošću, koja je u funkciji karakterizacije i, uz to, Kelijev jednostavni i neposredni jezik otvara metaforičkim i simboličkim tumačenjima. Ned se priseća kako ga je majka kada je imao svega tri godine povela u policijsku stanicu, gde je tražila dopuštenje da poseti brata u zatvoru i donese mu nešto za jelo:

> Stigli smo mokri do gole kože do policijske stanice Beveridž s prepoznatljivim mirisom siromaštva jakim smradom ko mokri psi i zbok toga ili nečeg drugog narednik nas je istero iz sobe. Sećam se da sam seo s rukama poplavelim od zime poturenim ispod vrata da osetim ugodnu toplinu koja se širila od vatre po vršcima mojih prstiju. (...) Zbok teškog prekršaja što je merko vola bacili su ga u ovu izbu sa zemljanim podom koja nije bila veća od 6 x 6 stopa zbok čega je moja mater morala da klekne u blato i proturi izmrvljeni kolač ispod vrata otvor nije bijo veći od dva prsta i bijo je nedovoljno širok za tu nameru. (16-17)

Slika uzanog prostora između poda i vrata ukazuje na to kako su toplota i hrana dostupne u oskudnim količinama njegovoj porodici i svima onima koji su obeleženi i izopšteni iz uglednog društva. Pod u njegovoj kući takođe je zemljani kao i u zatvorskoj ćeliji. Kada prvi put ugleda tepih u kući jedne bogate protestantske porodice, ta slika mu zauvek ostaje «pred očima». Značajna je šara na tepihu: «mustra s crvenim ružama» (45), koja simbolizuje razliku između trnovitog puta koji je pred njim i onog posutog ružama koji je za njega zatvoren. Nedu je trinaest godina kada prvi put ulazi u sudnicu da prisustvuje ujakovom suđenju: «... ušo [sam] sa šeširom u ruci i pognute glave u tu ladnu zgradu koja je mirisala na kreč ko da je crkva» (66).

Tada je prvi put video sudiju i on u Nedovim očima izgleda kao neki kardinal. Institucije vlasti čine se veoma udaljenim od običnog naroda i nedodirljive poput Boga.

Ned je skoro pola života proveo bosonog, pa ne čudi što uvek primećuje tuđe čizme i cipele. Čizme su pokazatelj društvenog statusa i klasne pripadnosti. Najupečatljiviji primer je kada Ned i njegov brat Džem trče koliko ih noge nose da bi videli ogromno krdo volova i krava koje stiže u Beveridž na prodaju:

> Nismo završili hranjenje svinja i živine ali nije nas bilo briga. Bili smo bosi a zemlja je bila tvrda i kamenita i mada smo navikli bilo je teško jer smo morali da prođemo kroz polje indijskog kukuruza. (...)
> Samo što smo stigli do ivice močvare kad ugledasmo životinje kako se prelivaju niz jasno zelenu padinu Beveridža ko da se talas blještavog blaga svih naroda sliva prema nama i podvodnom terenu. Bokte gle one crnje reko je Džem.
> Od 7 stočara 5 su bili crni i jahali su ispred nadolazeće bujice s drečavim crvenim maramama oko vrata i nogama u čizmama s elastičnim sarama. Džem reče vidi im čizme.
> Prokletinje. Da prokletinje reko je Džem jerbo su nas vaspitali tako da smatramo crne ljude najnižim bićima i nazivali smo ih proklinjali i psovali dok smo trčali ka njima. (23-24)

Dan im je upropašten i pokunjeni se vraćaju kući. Čizme prevazilaze ulogu pokazatelja društvenog statusa i poprimaju simbolički značaj. Prve čizme pozajmila mu je bogata protestantska porodica čijeg je sina spasao iz nabujale reke. U školu toga dana odlazi u «lepoj pozajmljenoj odeći i sjajnim čizmama» (46). No, identitet hvale vrednog i uvaženog člana društva pozajmljen je samo na jedan dan. Sledeći par čizama su očeve, koje mu majka daje posle očeve smrti. Obuvanje očevih čizama simbolizuje Nedovo preuzimanje očeve uloge kao glave porodice. Nedugo zatim majka ga daje Hariju Paueru da od njega nauči «zanat», a Nedov pristanak označen je trenutkom kada obuva čizme koje mu je Hari kupio. Nošenje tuđih čizama ili onih koje je neko drugi izabrao za njega sugeriše da Ned nema drugog izbora nego da ide putem koji mu je predodređen rođenjem, okolnostima i društvenim okruženjem, i kojim ga guraju majčine želje i Harijeve manipulatorske laži.

Jezik Neda Kelija obiluje poređenjima. Ona uglavnom potiču iz njegovog neposrednog okruženja i doprinose karakterizaciji lika. Kada je čuo priču o zločinu koji je njegov otac počinio u Irskoj, Keli kaže: «Sećanje na reči tog pandura progonilo me je i ležalo u meni ko jaje metilja», a misli su mu se «rojile ko larve na suncu» (22). Ova poređenja snažno dočaravaju mučan i otrovan efekat policajčevih reči koje podrivaju dečakovu predstavu o ocu. Policajci se prikazuju kao napast u komentaru o Kvinovima (majčinoj porodici), koji «privlače policiju ko zečja utroba muve» (34). Policajac, koji se u početku čini blagonaklon prema Keliju ali ga naposletku izdaje, ima usta veličine «zečije guzice» (202).

No, nisu sva poređenja sa životinjskim svetom nepovoljna. Neka od njih asociraju na nežnost i Keli ih uglavnom koristi da opiše članove svoje porodice. Kada u starom hotelu u Greti, gde je smeštena njegova porodica, izbija požar, njegova mala sestra se opisuje kako trči hodnikom «ko neka bela kokoš u svojoj spavaćici» (62), čime se ukazuje na njenu krhkost, bespomoćnost i ranjivost. Kada Ned želi da istakne da je njegova majka i u svojim četrdesetim još uvek privlačna žena, on kaže da se njena kosa «presijavala ko gavranovo krilo» (122).

Neka poređenja, međutim, ne odražavaju stav već prirodno izrastaju iz Kelijevog svakodnevnog okruženja: batine ga čekaju «isto tako sigurno ko što se jaja pretvaraju u piliće» (30), «čika Džejms je jeo ko konj» (59), kada je udario čoveka koji je uvredio njegovu majku, čovek «se zano od [njegovog] udarca otvorenih usta ko Marijevo tele» (120-121),[3] a onda ga je Ned «uzjaho ko svinju i guro ga u blato» (121), a Bil Frost, neverni družbenik njegove majke, «se upiljio u nju sa strane ko kokoš koja se sprema da kljucne gusenicu leptira kupusara» (146).[4]

Iz navedenih primera vidi se da se Nedov slikoviti govor oslanja na poznate prizore i scene iz neposredne okoline kada želi da opiše poniženja i maltretiranje kojima je njegova porodica izložena u društvu koje ih prezire ili kada želi da opiše licemerne, prevrtljive pojedince ili kada govori o teškom životu i bedi u kojoj žive. Kada želi da dočara nešto lepo, međutim, on to čini uz pomoć nepoznatog. Na primer, kora «ogromnog ajronbark eukaliptusa» ispod kojeg se njegova banda zaklinje na vernost svom vođi čvrsta je «ko čelični oklop kakvog stranog kralja» (130), a sudija ima «voštano belu kožu ko da je neki dragoceni strani predmet koji treba čuvati umotan u fatu» (66). Čitalac će se prisetiti ovog poslednjeg poređenja kada Neda pretuku u zatvoru i modrice počinju da se pojavljuju po njegovoj «bolešljivo žutoj irskoj koži».[5] Razlika između belog i nezdravo, bolesno žutog označava razliku između poželjnog i nepoželjog, privilegovanih i obespravljenih, obrazovanih i neobrazovanih, bogatih i siromašnih, vlasti i prestupnika, moćnih i nemoćnih. Osim toga, u devetnaestom veku u Australiji postojao je još jedan vid diskriminacije, klasna i verska razlika između Engleza i Iraca, protestanata i katolika.

U Australiji s kraja devetnaestog veka, biti Irac i katolik obično je značilo biti siromašan i u sukobu sa zakonom. Keli se s ljubavlju seća kako im je majka dok su bili deca pričala o junacima i junakinjama iz irskih narodnih priča i legendi, a onda ogorčeno zaključuje, «I takve veličanstvene žene nazivali su irskim đubretom ovde u Ejvenelu» (40). Kada policajci dolaze da uhapse Kelijevog oca, jedan od njih kaže: «Mi ovde u Ejvenelu ne volimo irske lopove» (38). Da su Irci bili najniži od najnižih bila je lekcija koja se učila u australijskim školama u to vreme.

---

[3] Prevodilac ovde nije veran originalu. «... he staggered back his mouth open like a Murray cod» (Carey 2001: 103). Radi se o najkrupnijoj slatkovodnoj ribi u Australiji i jednoj od najvećih u svetu.

[4] Prevodilac ni u ovom primeru nije veran originalu. «... peering sideways at her like a chook about to peck a cabbage stalk» (Carey 2001: 126). U pitanju je stabljika kupusa.

[5] Ovde nije korišćen postojeći srpski prevod u kome stoji «beloj irskoj koži» (140). U originalu je «sallow Irish skin» (Carey 2001: 121).

> Oni su ti svi bili snobovi i nisu znali ništa o nama sem da Ned Keli ne zna dobro da piše i da nema čizme da Megi Keli ima bradavice i da je odeća Eni Keli iznošena i zarozana ko čarapa kakvog starog čiče. Znali su da nam je otac u apsu a svakog dana kad smo dolazili u školu mogli su da čuju od gospodina Irvinga da su Irci gori od stoke. (42-43)[6]

Dok piše svoj životopis za ćerku, Nedu Keliju je veoma stalo da joj objasni sve okolnosti koje su uslovljavale njegove postupke. Tako Hari ima «tvrdu četvrtastu glavu kakve se vide u zatvorenika ko da je načinjena uz čekić i nakovanj» (153). Time se sugeriše da ljudi poput Harija nisu grubijani po prirodi već su maltretiranje i okrutnost kojima su bili izloženi u njima ubili svaku čovečnost. Ned opisuje očevo nasilno ponašanje prema majci i deci, ali objašnjava da se koreni njegovog ponašanja nalaze u strahotama preživljenim u zatvoru, kao i u poniženjima koja je morao da podnosi po izlasku iz zatvora «u koloniji koja je zamišljena tako da se siromasi moraju klanjati svojim tamničarima» (211). Njegov bes i grubijansko ponašanje ishode iz očajanja, bespomoćnosti i nemoći. To je «onaj žar mislim na onu vatru koju engleska vlada rasplamsava u utrobi svakog siromaha svaki put kad ga natera da nosi osuđenička gvožđa» (219). Keli ovim objašnjenjima indirektno želi da kaže da on nije zao, kako je njegova ćerka mogla čuti ili pročitati u novinama, već da su ga okolnosti naterale na surovo ponašanje. Za zločine koje je počino i posledice koje su usledile iznalaze se racionalna objašnjenja i opravdanja: oni su rezultat nemaštine, nepravde, poniženja, sumnjičenja, predrasuda i, konačno, toga što mu nikada nije pružena prilika da se popravi.

Za ove nepovoljne uslove odgovorna je vlada, kao i oni čija je dužnost da sprovode zakon. Sukob je, stoga, u krajnjoj liniji između ljudi na vlasti, društvenog sistema, i njegovih žrtava – ljudi poput Kelija, koji iako ne mogu da shvate način na koji sistem funkcioniše i te kako osećaju njegovu moć. Keli ponovo pribegava poznatim prizorima iz prirode da bi opisao prvi susret sa višim policijskim službenicima.

> U zoru me je uapsijo narednik Vilan odvojio me od moje porodice i po kiši koja je pljuštala odveo u Benalu a da nisam imo pojma o silama koje su se udružile protiv mene. Znao sam da sam pomago u krađi konja i sata od prijatelja šefa policije al nisam svato više o svemu tome od Mekbinovog pernatog jastuka. Bijo sam ko neki debeli crvićak ispod kore drveta sasvim nesvestan da postoje ptice kukubare koji ni u snu ne može da zamisli tako oštar kljun niti kakvu kaznu smera taj divlji i ljutit pogled. (191)

[6] Reč koja je na srpski prevedena kao «snobovi» u originalu glasi «proddies», što je u škotskom i irskom slengu pogrdan naziv za protestante. Slično tome, reč koja je na srpski prevedena kao «Irci» u originalu glasi «micks», što je uvredljiva i pogrdna reč za ljude irske nacionalne pripadnosti (ili irskog porekla) ili rimokatoličke veroispovesti. Time Keli ističe tesnu vezu između verskih, nacionalnih i klasnih razlika.

U policijskoj stanici u Benali «lako [je] mogo da namiriše[m] vonj njihove moći tako upadljiv ko damski parfem», a jedan od policajaca trudi se da ga «zaplaši svojim plavim engleskim očima» i ima «kitnjast govor» (192). Reči kao što su «komendacija» ili «memorandum» nisu deo Kelijevog rečnika, ali vrlo dobro razume da je «narednik Vilan poznat po tome što često gubi dokumenta» (194) i da će sve optužbe protiv njegovog rođaka biti odbačene ako im oda gde se krije Hari Pauer. Nekoliko dana kasnije, dok Hari Pauer i dalje uspešno izmiče policiji, Kelija odvode pred šefa policije u Melburn. Scena koja se tamo odigrava, uključujući i jezik, ilustruje odnos između vlasti, odnosno progonitelja, i progonjenih. «Nisi uhvatio lisicu nadzorniče?» pita šef, a nadzornik odvraća: «Nisam ali imam mladunče gospodine» (196). Izgleda kao da je cela situacija za šefa policije samo igra u kojoj su Pauer i Keli divljač koju love iz razonode. Takav utisak se pojačava kada šef poziva Kelija da učestvuje i kaže «pretpostavljam da se bilijar mnogo igra dole u Ileven Majlu» (197) na šta su svi u sobi počeli da se cerekaju. Keli, naravno, nikada pre nije ni video bilijar ali ponosno odvraća «da svaki mladić koji može da pogodi iz puške zeca u trku može sasvim dobro da se snađe s belom lopticom i štapom» (197). Pošto prezrivo ispravi Kelija, «To se zove tak a ne štap» (197), šef predlaže: «odigraćemo partiju i ako pobediš oslobodiću te svih optužbi» (197). Kelijevo poređenje između lova na zeca i igranja bilijara dobija puno značenje ovim predlogom. Siromašni dečaci uče da love zečeve iz nužde, da bi imali šta da jedu, dok se bilijar igra u slobodno vreme zabave radi. Ova epizoda je primer i oštre društvene kritike; ono što je za siromašne pitanje života i smrti, pitanje opstanka, samo je arogantno, superiorno razmetanje za vlastodršce.

Priča o tome kako je Ned Keli osuđen na tri godine zatvora za prestup koji nije počinio je ujedno i priča o korumpiranim pravosudnim organima i «šurovanju» političara, policije i bogataša. Keli ih smatra «nedodirljivim lopovima» (239). Jedan takav lopov je gospodin Viti, bogati stočar, koji je bez ikakvih zakonskih posledica prisvojio državnu zemlju, a onda zaplenio stoku Kelijevih koja je tamo zabasala u toku paše. Zato, kada provaljuje u tor i oslobađa stoku, Keli sebe doživljava kao vršioca pravde. Nepravda je ono što Kelija najviše boli i razmišlja kako bi život u koloniji mogao doneti zadovoljsto «samo kad bi bilo pravde» (152). On i mnogi drugi koji su prošli kroz isto tumače njegove prestupe kao čin pobune protiv nepravde. To objašnjava popularnost Neda Kelija, kao i to što mu je mnogo ljudi pomoglo kada se njegova banda skrivala od policije, naročito kada su pravili čuveni metalni oklop:

> Britanska Imperija nije mogla da mi uskrati kandidate jer to su bili ljudi kojima su oduzeli zakupnljenu [sic!] zemlju ni zbok čega drugog već samo zato što su naši prijatelji ljudi koji su morali da seju žito koje bi potom uništila plamenjača ljudi koje su razvlačili po trouglu Van Dimenove zemlje ljudi čiji sinovi behu u zatvoru ljudi koji su gledali kako se njihova teško stečena zemlja daje zemljoposednicima ljudi kojima se sudilo na osnovu krivokletstva i ljudi koje su trpali u zatvor

bez krivice ljudi kojima se smučilo neprestano apšenje iz dana u dan bez prekida. (449)

Svaki put kada Kelijeva banda uspe da nadmudri policiju i umakne, siromašni narod se silno radovao da vidi «užasnu sramotu ... ljudi od ugleda i visokog obrazovanja ... što nisu imali dovoljno mozga da poapse bandu sastavljenu od ljudi tako niskog obrazovanja». (417) Vlada mora da pošalje pun voz policajaca da se obračunaju sa Kelijevom bandom. Keli opisuje taj događaj i svoju nadmoć koristeći metaforu koja umesto na klasnoj počiva na razlici u obrazovanju i pismenosti: «nisu ni sanjali da će oni biti ukebani u drami koju sam ja režirao». (457) Keli satirično komentariše stav da neuki nisu u stanju da pišu istoriju, kako doslovno tako i metaforično, te kada je gospodin Kernou, učitelj, ugledao rasprostrte papire na Nedovom radnom stolu «skoro je zaškiljijo od radoznalosti ko da je ugledo psa koji stoji na zadnjim nogama i govori» (460).

Kelijevu priču uokviruju dva opisa istog događaja – obračuna u Glenrovanu, kada je Keli uhvaćen. Razlika između njih pokazuje kako različiti stavovi i tačke gledišta mogu izmeniti pisanje istorije, to jest uticati na način na koji će neki događaj ostati zabeležen u istoriji. Prva beleška se naizgled čini neutralnom i nepristrasnom, ali u stvari odražava tačku gledišta kolonijalnih vlasti: Keli «u sebi nije imao ništa ljudsko», on je «stvor» i «divlja zver koju su napokon ulovili» (11-12). Druga beleška, pretpostavljamo iz pera sveznajućeg pripovedača, sadrži objašnjenja Kelijevih postupaka, pa se utoliko može smatrati da podržava Kelijevu tačku gledišta. U oba opisa ističe se da je Keli drškom revolvera udarao po metalnom oklopu, a zvuk udaraca u oba je identično «odzvanjao jasno i zvonko poput kovačkog čekića na svežem jutarnjem vazduhu» (11, 477). U prvom opisu se, međutim, ne objašnjava razlog takvog Kelijevog postupka i čini se da on to radi kako bi prkosio policiji; u drugom je sasvim jasno da Keli time pruža moralnu podršku svom ranjenom bratu kome signalizira da je još uvek živ i da će mu priteći u pomoć. Drugi opis humanizuje neljudskog stvora iz prvog opisa time što dodaje emocionalni sadržaj.

Novinski isečci koji su inkorporirani u Kelijevu priču naglašavaju istu poentu: iz suprotstavljenih kazivanja nastaju suprotstavljene istine. Pošto je pročitao šta novine pišu o njemu i video kako ga prikazuju u propratnim crtežima, Keli žarko želi da svet čuje i njegov sopstveni glas – «svataš li da je prava istina tajna koju samo ja znam» (276). Novinar je «od [njih] Iraca napravijo prave ludake», a autor crteža je «bijo strašna kukavica (...) njegov jedini poso bijo je da ubedi ljude da mrze i da se plaše čoveka koga nisu nikad ni videli» (359). U novinskim izveštajima pljačkaši banke u Džerilderiju opisani su kao ružni i glupi grubijani koji ulivaju strah u kosti. Komentari koje Kelijeva žena Meri ispisuje po marginama dnevnih novina mogu se tumačiti kao pokušaj da pojedinac upiše sebe i vlastite istine u glavni tekst zvanične istorije. Isti poriv stoji iza Kelijevog pokušaja da objavi pismo u kome objašnjava motiv za pljačku banke i daje svoju verziju događaja. Keli je verovao da je moralna

obaveza štampara kome je dao pismo da učini sve kako bi istina izašla na videlo, ali kasnije uviđa da je pismo predao u ruke neprijatelju. «Pokušo sam da progovorim al gadovi mi ukradoše jezik», kaže ogorčeni Keli.[7]

Važno je uočiti da u naslovu engleskog originala ne stoji ni neodređeni niti određeni član (*True History of the Kelly Gang*): od čitaoca se ne očekuje da Kelijevu priču prihvati kao jedinu istinitu verziju događaja. S druge strane, to nije «bilo koja» niti «jedna od mnogih» verzija; ona je određena utoliko što potiče od Kelija. Namera je da se Keliju dâ prilika da progovori u svoje ime, «jezik», koji mu «gadovi ukradoše» za života. Ovim glasom Keli dobija priliku da postoji. «Moro [sam] da pišem da bi ti mogla da se rodiš» (440), piše Keli ćerki. To znači da on može da postoji samo ako postoji istinita priča o njemu i da bez nje ni njegova ćerka ne može da postoji. On želi da ga ona prihvati, a ne da se stidi što joj je on otac.

Keli ne piše kao ozloglašeni bandit niti kao junak čije je nasilje narod zaodenuo u svetačku auru već kao otac koji želi da ga ćerka upozna i razume. Njegova pripovest je svedočanstvo nabijeno emocijama, jedino što ima da ostavi svojoj ćerki i zbog toga ga prevashodno treba shvatiti i doživeti kao ljudsko biće. Keri svoj roman zasniva na Kelijevom vlastitom objašnjenju za pljačku banke i proširuje ga u objašnjenje celokupnog Kelijevog života koje je namenjeno njegovoj ćerki. Pri tome Keri poziva svoje sunarodnike da zamisle emocionalni život svog slavnog junaka. Dopušta mu da bude dečak skrhan bolom za ocem:

> Tog dana mi je bilo 12 god. i tri ned. i mada su mi noge bile ukaljane blatom debelim čitav palac ruke ogrubele a moja težačka kolena ranjava i posečena i toliko prljava da ih nikakv sapun nije mogo oprati zar nisam i ja imo srce i zar mi nije darovo život baš on koji sad leži ovde mrtav i izgubljen? O oče sine moga srca dal si umro zbok mene dal sam te ja ubijo oče moj? (52)

Celokupna «istinita priča» potekla je «iz srca» s ciljem da prikaže ljudskost čuvenog, neljudskog stvora u metalnom oklopu. Svedoci smo njegove radosti i nežnosti svaki put kada se u njihovom domu rodi novo dete. Kada mu je bilo jedanaest godina, čak je pomogao majci da se porodi – junačko delo za jednog dečaka. Pa ipak, do kraja ulančane klauze – u kojoj se opisuje dramatičan porođaj u kućici sa zemljanim podom, dok prestrašena deca proviruju iza kreveta sa zavesama, a doktor kasni – taj podvig se okreće protiv njega. Ned Keli zna da je doktor «dovoljno vido da počne da širi glasine i da svako dete u školi u Ejvenelu stekne pogrešan utisak da sam vido majčino golo telo» (42). Dobre namere koje se okreću i rade protiv njega je obrazac koji će ga pratiti celog života.

Priča o tome kako je Keli postao Pauerov pomoćnik, kako odlazi od kuće u buš, ispričana je u trećem licu. To je priča o «dečaku» i «čoveku», čime se ukazuje na

[7] Pasus u kome se javlja ova rečenica izostavljen je u prevodu.

to da odluka nije bila njegova vlastita i da nije znao ništa o planovima koje su majka i Pauer imali za njega. Prvo lice se ponovo koristi tek kada Keli uviđa da ga je majka doslovce prodala Hariju Paueru i da ga je Pauer na prevaru ubedio da je on (Keli) ubio Bila Frosta.

Boks meč iz koga Keli izlazi kao junak-pobednik je, isto tako, ispričan u trećem licu i rečima treće osobe, čime se ukazuje na Kelijevu distancu kako od samog događaja tako i od njegovog tumačenja. Keli samo želi da se osveti čoveku koji je odgovoran za prestup zbog koga je Keli osuđen. Meč se, međutim, pretvara u pravi spektakl i poprima verske i klasne implikacije. Keliju se ne sviđa popularnost koju je stekao pobedom, svi mu se dive ali se čini da su zaboravili Kelijeve prave motive za tu tuču.

Potreba i želja za objašnjenjem motivacije i opravdanjem postupaka nagnala je Kelija da piše životopis. Uspeh u tome u krajnjoj liniji zavisi od snage jezika, a jezik je jedino oružje koje mu je preostalo u borbi za ćerkinu ljubav i poštovanje. Štaviše, obraćanje ćerki jeste i obraćanje budućim generacijama Australijanaca. Molba ćerki da ga prihvati zajedno sa osuđeničkom prošlošću može se shvatiti i kao molba Australijancima da prihvate i izbore se sa osuđeničkim korenima svoje zemlje. U *Istinitoj priči o Kelijevoj bandi* jezik postaje važan posrednik u procesu izmirenja prošlosti i sadašnjosti.

LITERATURA

Carey, Peter (2001). *True History of the Kelly Gang*. London: Faber and Faber. "Fiction's Great Outlaw" (6 January 2001). *The Guardian*, http://books.guardian.co.uk

Keri, Piter (2004). *Istinita priča o Kelijevoj bandi*. Prev. Mira Orlović. Beograd: Narodna knjiga.

McCrum, Robert (7 January 2001). "Reawakening Ned" (intervju sa Piterom Kerijem), *The Observer*, http://books.guardian.co.uk

Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Nataša Karanfilović and Biljana Radić-Bojanić

LANGUAGE AND CHARACTERIZATION: LITERARY VENTRILOQUISM IN *TRUE HISTORY OF THE KELLY GANG*

SUMMARY

The paper explores the use of language as a means of characterization of the main protagonist of *True History of the Kelly Gang* by the Australian author Peter Carey, who has chosen to employ an uneducated narrative voice to render historical, social and cultural circumstances in nineteenth-century rural Australia as well as to add an emotional content to the well-known story about the famous bushranger Ned Kelly. The most prominent features of Kelly's language are run-on sentences, imagery and similes and the paper is largely concerned with their function in the novel. In addition, the paper deals with Carey's postcolonial concerns evident in his interest in alternative versions of official history.

Key words: Peter Carey, language, characterization, postcolonialism, history.

UDK 821.111-93-312.9.09 Rowling J. K.

CHARACTERIZATION IN *HARRY POTTER* BOOKS I – III[1]

Viktorija Krombholc

ABSTRACT

Characterization includes different procedures and techniques by means of which the author creates a character and describes his or her personal traits. The paper provides an outline of E. M. Forster's distinction between flat and round characters, based on whether the characters are static or dynamic, and whether they are able to surprise the readers with their behaviour. Most of the characters Rowling creates are flat, as they are only there to propel the action or to create a setting for the development of the three main characters. The main characters, on the other hand, are the only ones that approach 'roundedness', most notably, of course, Harry Potter himself. An important method of characterization in the series is the use of names. Rowling chooses her characters' names, as in the case of certain minor characters, the name serves as the sole means of characterization. Finally, the paper deals with the relationship between Rowling's characters and the character types from the previous literary tradition, such as Oliver Twist and different fairy tale characters fighting against evil, as well as the extent to which Potter can be said to fit the nineteenth-century notion of the Romantic child, which sees children as almost divine creatures, intrinsically good and incorrupt, and in connection with higher truths. Exploring different means of characterization employed in the Harry Potter books, the paper seeks to establish the relationship of Rowling's characters to the previous tradition of children's literature and identify both traditional and innovative elements in the series.

Key words: characterization, flat characters, round characters, names as a means of characterization, Harry Potter, the Romantic child

[1] This paper is the examination paper for the postgraduate course in Anglo-American Children's and Youth Literature. I would like to express my gratitude to prof. dr Vladislava Felbabov and prof. dr Vladislava Gordić-Petković, who held the examination in January 2006, and whose helpful suggestions are much appreciated.

INTRODUCTION

"He'll be famous - a legend – I wouldn't be surprised if today was known as Harry Potter Day in future – there will be books written about Harry – every child in our world will know his name!" (Rowling 1997: 20)

Professor McGonagall may well be right. Harry Potter has taken the world by storm and the Potter mania does not seem to lose in force. Both children and adults seem entranced with this world of magic and apparently, Harry himself has grown more popular than Terminator. However, on closer inspection, one discovers that Rowling uses rather traditional methods and techniques to weave her magical world and to paint the picture of the boy wizard. A mixture of fantasy, boarding school novel and adventure novel, the series employs characterization techniques rather typical of the given genres. "Rowling's books rely on the very assumptions that are challenged by postmodern attitudes." (Thacker and Webb 2002: 147). "Rather than carnivalizing the school story and the adventure narrative, Rowling pays homage and thus offers readers an escape from the experimental and the subversive." (Thacker and Webb 2002: 147).

Characters in the Harry Potter series are developed accordingly. "[A]fter decades of parody, metafiction, frame-breaking, and other postmodern games, it may feel liberating for the readers, young and old alike, to know where to place their sympathies and antipathies" (Nikolajeva in Kayen 2005). The distinction between good and bad characters is rather obvious, and different means of characterization join in leading the reader to the same conclusions about the characters. Beside the characters' behaviour and what they say, Rowling successfully uses their appearance, their attire, and very extensively their names, to indicate what they are like. This on the whole adds to the vividness of her magical world and of the characters depicted, and effectively captures the readers' imagination.

ROUND VS. FLAT CHARACTERS. DIFFERENT MEANS OF CHARACTERIZATION

The distinction between round and flat literary characters is proposed by E. M. Forster. Flat characters are what used to be called humours or types. As Forster explains, "they are constructed round a single idea or quality: when there is more than one factor in them, we get the beginning of the curve towards the round" (Forster 1927: 75), and "they can be expressed in a single sentence" (Forster 1927: 76). They are also often referred to as two-dimensional. They do not represent deep psychological explorations, and are therefore "readily accessible to readers" (Lazarescu, nd); they never surprise or shock the reader. They are static, which means that they do not undergo any changes in the course of a literary work. Forster jokes that they are very "useful to [the author], since they never need reintroducing, never run away, have

not to be watched for development" (Forster 1927: 76). "They are best when they are comic. (...) It is only round people who are fit to perform tragically for any length of time and can move us to any feelings except humour and appropriateness." (Forster 1927: 80-81)

On the other hand, round characters "often display the inconsistencies and internal conflicts found in most real people" (Lazarescu, nd). As Forster puts it, they are not "moved through circumstances" like flat ones are, rather they are changed by them; a round character develops, "waxes and wanes and has facets like a human being" (Forster 1927: 77). Round characters seem to lead a life of their own; they breathe with life and pulsate with energy and possibility of the unexpected.

Forster proposes what he calls a 'test' of a round character. "The test of a round character is whether it is capable of surprising in a convincing way. If it never surprises, it is flat. If it does not convince, it is a flat pretending to be round." (Forster 1927: 85) As examples of flat characters, Forster, perhaps not surprisingly, lists Dickensian heroes and many others belonging to the earlier literary tradition. On the other hand, as grand examples of round characters, he lists such great literary heroes and heroines as characters of *War and Peace*, *Madam Bovary*, and all the Dostoyevsky characters.

The question arises, however, to what extent this dichotomy is useful for children's literature. It seems much closer to the needs and principles of children's literature to use types rather than psychologically convincing characters. This holds for several reasons. Quite often, literature for children borders on fairy tale, and characters in fairy tales are types, be it a brave knight or a beautiful princess, a just king or an evil sorceress. This is because it is much easier for children to recognize and interpret such characters, than those who are ambiguous and more difficult to classify. Naturally, this does not mean round characters do not appear in books for children, and a good example could be Tom Sawyer. His character is very vibrant, and he constantly threads the line between being a rascal and a highly sensitive boy, so that the reader can never know which will prevail.

The Harry Potter series abounds in flat characters, as it is a kind of fantasy world, and often the name of the character or his or her appearance is quite enough to conclude on their character and the role they will play. There is one significant exception though. For the whole of *The Philosopher's Stone*, the image and the character of Professor Snape is built in such a manner that the inevitable conclusion is that he is the principal villain, and Harry and the bunch jump to the same conclusion, whereas the true antagonist remains unnoticed until the very end. Snape always wears black, his hair is black, lank and greasy, his nose is hooked, his skin sallow, and his appearance and behaviour on the whole are unpleasant. In this way, Rowling leads both Harry and the reader up the garden-path, and they both discover, much to their surprise, that Snape's character is not clear-cut, and up to *The Prisoner of Azkaban* his position and his role remain rather ambiguous.

The Dursleys are highly caricatured, and they get worse as the series progresses. Dudley is associated with a pig, both on the basis of his appearance and his behaviour, and receives a pigtail from Hagrid accordingly. Simply stupid and insensitive in the first book, the Dursleys grow much more menacing in the later books in the series. For instance, they are ascribed bigoted views on certain serious issues, such as capital punishment, and physical punishment in school. As they hear the news on the escaped prisoner of Azkaban, Uncle Vernon displays the following outburst:

> "'When will they *learn*,' said Uncle Vernon, pounding the table with his large purple fist, 'that hanging's the only way to deal with these people?'
> 'Very true,' said Aunt Petunia, who was still squinting into next-door's runner-beans." (Rowling 1999: 24)

Similarly, Uncle Vernon's sister, Aunt Marge, has a disturbing view on physical punishment:

> "'Do they use the cane at St. Brutus's, boy?' she barked across the table.
> 'Er –'
> Uncle Vernon nodded curtly behind Aunt Marge's back.
> 'Yes,' said Harry. Then feeling he might as well do the thing properly, he added, 'All the time.'
> 'Excellent,' said Aunt Marge. 'I won't have this namby-pamby, wishy-washy nonsense about not hitting people who deserve it. A good thrashing is what's needed in ninety-nine cases out of a hundred. Have *you* been beaten often?'
> 'Oh, yeah,' said Harry, 'loads of times.'
> Aunt Marge narrowed her eyes.
> 'I still don't like your tone, boy,' she said. 'If you can speak of your beatings in that casual way, they clearly aren't hitting you hard enough. Petunia, I'd write if I were you. Make it clear that you approve the use of extreme force in this boy's case.' " (Rowling 1999: 32)

As in this case, the portrayal of most negative characters is blown so out of proportion that they become comical, and when the later description of Aunt Marge's drunken rantings is taken into consideration, and the way she ends up inflated and almost blown up, she turns almost grotesque, as many negative characters in the series do. This is not surprising. There exists a distinction between characters who present real danger, and who cause genuine fear in Harry himself, like Voldemort, or the Dementors in *The Prisoner of Azkaban*, and those who are simply malicious, like the Dursleys, and most of the Slytherins.

The serious issue of pure blood serves as a kind of a touchstone all characters seem to be measured against in *The Chamber of Secrets*. The nature of the characters

is reflected in their attitudes towards this issue. It is small wonder then, that the Slytherins are the ones who feel a distinction *should* be drawn between 'pure-blooded' wizards and 'Muggle-born' ones. Even the password for their dormitory is 'pure-blood'. There are hints of this attitude even in *The Philosopher's Stone*, in Malfoy's words:

> "'I really don't think they should let the other sort in, do you? They're just not the same, they've never been brought up to know our ways.' " (Rowling 1997: 89)

This issue is also something that makes Hermione grow quite a lot. For the first time, she is personally affected by something more than studying. And when Ron and Harry have second thoughts about concocting the Polyjuice Potion to find out who the Heir of Slytherin is, a new Hermione emerges:

> "'Well, if you two are going to chicken out, fine,' she said. There were bright pink patches on her cheeks and her eyes were brighter than usual. '*I* don't want to break the rules, you know. *I* think threatening Muggle-borns is far worse than brewing up a difficult potion. (...)' " (Rowling 1998: 181)

On the other hand, the introduction of this issue makes all the characters that are in favour of it become much more negative. The reader discovers that Draco is not simply a malicious little boy. His words in the following extracts sound quite unsettling:

> "'No one asked your opinion, you filthy little Mudblood,' [Draco] spat." (Rowling 1998: 123)

> "'I'm quite surprised that the Mudbloods haven't all packed their bags by now,' Malfoy went on. 'Bet you five Galleons the next one dies. Pity it wasn't Granger...' " (Rowling 1998: 288)

It could be said that the only round characters are the three friends – Harry, Ron and Hermione, and even that does not hold equally for all three of them. They are the ones who "curve", to use Forster's image, who grow up throughout the series and who end up wiser and more mature after each book. The reader discovers that Ron is not simply Harry's sidekick, and he or she learns of his impulsiveness, but also of his readiness to defend his family from insults. Ron too discovers in himself a readiness to sacrifice for others in the game of chess in *The Philosopher's Stone*. Hermione grows into much more that just a slightly irritating know-it-all, especially after the introduction of the issue of pure blood in *The Chamber of Secrets*. In *The Prisoner of*

Azkaban, she goes a step further, *slaps* Malfoy in defence of Hagrid, *leaves a class*, which was inconceivable in the first two books, and goes to get the Invisibility Cloak when both Ron and Harry dare not.

> "'Hermione, I don't know what's got into you lately!' said Ron, astounded. 'First you hit Malfoy, then you walk out on Professor Trelawney – ' Hermione looked rather flattered." (Rowling 1999: 352)

Obviously, Harry is the one to develop the most. Each time Harry discovers something more about his parents he is changed by his discovery, and he makes another step away from the ignorance of childhood. In *The Prisoner of Azkaban*, he has the opportunity to kill both Sirius Black, whom he believes to have betrayed and murdered his parents, and Peter Pettigrew, who turns out to be the true betrayer. In Black's case Harry hesitates, as it may be that murder and revenge present quite a difficult task for a young boy, and Crookshanks, Hermione's pet cat, appears, shields Black's heart and points to Harry that he might be wrong about Black.

However, in Pettigrew's case something else is at work. Once discovered for what he really is, and what he has done, Pettigrew begs everyone for mercy, first Ron and Hermione, and then turns to Harry. Black exclaims "How dare you speak to Harry?" (Rowling 1999: 402). It seems like a second chance for revenge. Black and Lupin feel Pettigrew should be killed, but Harry stops them, and explains:

> "'Get off me,' Harry spat, throwing Pettigrew's hands off him in disgust. 'I'm not doing this for you. I'm doing this because I don't reckon my dad would've wanted his best friends to become killers – just for you.'" (Rowling 1999: 404)

That is sober reasoning for a young boy, as he appears more collected than the two adults present in the scene, and this is very important, as in the third book the battle Harry fights is different from those in the previous books. He does not fight Voldemort directly. He fights evil Voldemort represents – his own impulse to kill in order to avenge his parents.

THE IMPORTANCE OF NAMES

One of the important means of characterization in the Harry Potter series is the use of names to indicate personal traits, often coupled with descriptions of physical appearance.

In some cases, this is all information the reader has on the character, and these characters are either caricatures or make a single appearance and do not play that significant a role in the book. Such cases include most members in the Slytherin

house, for instance. Millicent Bulstrode is the girl Hermione fights in the Duelling Club in *The Chamber of Secrets*. The reader is given only her name, the short description of her and the fact that she belongs to Slytherin to judge her, but that is more than enough.

> "Behind Malfoy walked a Slytherin girl who reminded Harry of a picture he'd seen in *Holidays with Hags*. She was large and square and her heavy jaw jutted aggressively. Hermione gave her a weak smile which she did not return." (Rowling 1998: 208)

As the author of the website DarkMark.com aptly notices, "Bulstrode conjures images of bullfrogs and toads, and Millicent sounds rather militant." (Name Origins, DarkMark.com) This character is rather comical, and there are a great many characters that are introduced in this way. Rowling often gives a character a name and a surname beginning in the same letter, thus adding to the auditive richness of her writing: Wendelin the Weird, Parvati Patil, Colin Creevey, Dudley Dursley, Minerva McGonagall.

Additionally, the founders of the four houses of Hogwarts bear highly indicative names. The Gryffindor and the Slytherin houses play the most important roles in the series and are in direct opposition. "Godric Gryffindor shares his first name with Godric of Finchale, and Anglo-Saxon saint. Griffin is a mythical creature with the body of a lion and an eagle-like head, and lion represents pride and courage and is associated with royalty. In French "d'or" means "of gold", one of Gryffindor House's colors." (Name Origins, DarkMark.com)

Quite conversely, António de Oliveira Salazar was "the fascist dictator of Portugal for 36 years until his death in 1686. Though never officially an ethnic cleanser, he was a colonialist, who ruthlessly put down ethnic uprisings in his country's colonies in Africa. His name is perhaps used as a reference to the dictators past, such as Hitler, who believed in ethnic purity, just as Slytherin did." (Spencer 2000-2005) He was "a supporter of ethnic cleansing, just as Slytherin was keen to bar entry to Hogwarts to muggleborn witches and wizards." (Name Origins, DarkMark.com) Additionally, the reference to 'slithering', the movement a snake makes, is unmistakable, and is a perfect match to the house's emblem, the snake, an animal that often symbolizes wisdom and cunning, but also deception and malice (Animal Symbolism, DarkMark.com). The allusion becomes perfectly clear in the following passage from *The Chamber of Secrets*:

> "'*Speak to me, Slytherin, greatest of the Hogwarts Four.*'
> Harry wheeled around to look up at the statue, Fawkes swaying on his shoulder. Slytherin's gigantic stone face was moving. Horror-struck, Harry saw his mouth opening, wider and wider, to make a huge black hole.

> And something was stirring inside the statue's mouth. Something was *slithering* [italics added] up from its depths." (Rowling 1998: 341)

In other cases, the name adds to the total of the character's traits, and is simply in keeping with the rest of it. For instance, Professor Snape justifies his name time and time again. His name is Severus, which implies that he is severe, and can also be related to 'to sever', to cut off. What is more, Lucius Septimius Severus was the name of a Roman emperor who "restored stability to the Roman Empire after the tumultuous reign of the emperor Commodus and the civil wars that erupted in the wake of Commmodus' murder." (MuggleNet.com) 'Snape', on the other hand, resembles 'snake', the emblem of the Slytherin House. It is also similar to 'to snipe', which means "to assault with harsh sly criticism; to rebuke or censure sharply; to make a carping attack *at* (someone)" (*OED*). Finally, the obsolete verb 'to snape' means "to be hard upon; to harm, damage, or injure in some way" (*OED*). It still appears in certain dialects, meaning, among other things, "to rebuke, or snub (a person, etc.) sharply or severely." (*OED*)

Quite appropriately, the Dark Wizard, Lord Voldemort, has a name that contains the root '-mort'. MuggleNet.com provides exhaustive information on this name: "There was a dark wizard in medieval times named Voldemortist. In another language, Voldemortist means "Lord of Evil" or "Dark Lord". Legend has it that Voldemortist once tried to destroy Merlin before the time of King Arthur (...) by bewitching good people and simply bribing those who already were evil. (...) In many European languages, "mort" or "mord" refer to death or evil. In French, Voldemort means "flight from death" (meaning escaping death). Also in French, "vol" translates as "the act of stealing", giving Voldemort's name the alternate meaning to "steal from death". In Norwegian and Danish, "vold" means "violence". In Danish, "volde" means "to cause" and could be derived from the Latin "valde", meaning great, exceedingly, strongly, powerfully. Using these definitions Lord Voldemort's name would then mean "excessive, great, or extreme death"." (MuggleNet.com)

On the other hand, Dumbledore is given the name Albus. In Latin 'albus' means 'white', but also 'wisdom', making it quite an appropriate name for Harry's mentor and advisor. Moreover, 'Albion' is an old name for 'Britain'. Dumbledore is Old English for 'bumblebee', and apparently Rowling has said that it "seemed to suit the headmaster, because on of his passions is music and I imagined him walking around humming to himself." (Spencer 2000-2005)

Another example is Draco Malfoy. From the moment Harry sees him at Madam Malkins' he feels animosity. ("Harry was strongly reminded of Dudley." (Rowling 1997: 88) Malfoy's name is, not surprisingly, a useful hint about his character. "Draco is a constellation that looks like a dragon but is a snake. In Latin, Draco means "dragon". There was also a Greek ruler named Draco who developed a system of severe punishment for the smallest of crimes. Draconian means harsh or cruel. In

Romanian, "drac" means "devil"." (MuggleNet.com) As for Malfoy, "in Latin, "mal" means "pale." "Mal foi" means "bad faith, and act with bad intentions, or a malicious act" in French. "Mal de foi" means a "loss of faith". The similar phrase "Mal *fait*" can be interpreted as "badly made" or "evil deeds". Similarly, in Portuguese, (...) "Mal foi" means "was bad" or "is bad." In Arthurian legends, Lancelot (King Arthur's greatest knight and his betrayor [sic]) is sometimes called "Le Chevallier Mal Fait" (the "mal fait" knight)." (Spencer 2005)

Finally, main characters have names that do not give out much, as they are more rounded, and the information about them the reader gets from their actions and behaviour in specific situations. These are namely Harry, Ron, and Hermione. 'Harry James Potter' seems distinctly uninteresting compared to 'Penelope Clearwater', for instance. Harry's parents also have very "Muggle-sounding" names, although his mother's name, Lily, points to her pure and innocent nature.

Ron is apparently a fairly uninteresting name, and Ron is supposedly named after a friend of Rowling, but it is "interesting when taken in conjunction with Arthur. He is the advisor to the king. Comparisons can be made between Ron being an advisor to Harry on all his choices and adventures." (MuggleNet.com)

Similarly, if not common, Hermione is an existing English name; however, it has not been chosen by chance, and this reveals the painstaking work Rowling has done in naming her characters. 'Hermione' "means "well-born" or "stone". [It] refers to peony-type flowers. [It is the f]eminine version of Hermes. In Greek mythology, [he] was often known as the patron saint of high magic. No surprise our Hermione is so gifted. In Greek mythology, she was the daughter of Helen of Troy and King Menelaus of Sparta. Hermione is also a character in Shakespeare's *A Winter Tale*." (MuggleNet.com) In case of these characters, Rowling lets their actions speak for them, and that is why the readers do need their names to tell them what they are like.

THE MAGICAL HARRY POTTER

Undoubtedly, the most prominent character in the series is Harry, and he has been compared to many other hero-like figures from legends and popular culture, ranging from King Arthur to Luke Skywalker and Batman. Rowling uses certain rather traditional methods in introducing and developing Harry's character, and she does so very deftly.

Harry is introduced as a little baby boy, orphaned and left to his aunt and uncle's care. "In order to set up what she herself sees as a *bildungsroman* (Pharr 58), Rowling has employed the classic – and very popular in nineteenth-century novels – orphan device." (Kayen 2005) From the first time he appears, there is the sense that there is something special about him. He is *The Boy Who Lived*, the boy who somehow defeated the Dark Lord. "Early, in the first book, Rowling draws upon the Nativ-

ity elements to encode her hero's significance – the three Magi, McGonagall, Dumbledore and Hagrid, recognise the infant Harry's importance." (Allsobrook 2003)

Rowling appeals to the reader by placing Harry in a very hostile environment. In the second chapter of *The Philosopher's Stone*, leaping ten years ahead, Rowling creates a sharp contrast to the glorious introduction of her character. It is indeed clear in the first chapter that the Dursleys are narrow-minded and rather stupid, but their treatment of the orphaned boy during these ten years turns intolerable. This appeals to the reader's sympathy and he or she instantly sides with Harry against the Dursleys. In a very loose parallel, he can even be compared to Cinderella: an orphan, who first lives with bullying relatives and a cousin who is favoured, but who eventually discovers that he is special and receives atonement for his past miseries. Not only that he is a wizard, he is the most famous name among the wizards, the wizard who defeated the most feared wizard of all. His true identity comes as a reward for all the previous maltreatment from the Dursleys. This happens on his eleventh birthday, *on the verge of adolescence*, and this is a well-known pattern, appearing in many other heroic tales, including *The Lord of the Rings* and the legend of King Arthur.

As Harry learns that he was somehow involved in the fight against the Dark Lord and hears the story of his parents' death and of their noble and worthy life, does he have a choice but to follow in their footsteps? The Sorting Hat hesitates before sorting him, and he whispers: "'Not Slytherin, not Slytherin.'" (Rowling 1997: 133), and is chosen into Gryffindor, "where dwell the brave at heart, / Their daring, nerve and chivalry / Set Gryffindors apart" (Rowling 1997: 130), an event which becomes extremely important in *The Chamber of Secrets*.

In *The Chamber of Secrets*, there is a clear Arthurian reference. He pulls a sword out of the Sorting Hat , *Godric Gryffindor's sword*, and Dumbledore later explains that " 'Only a true Gryffindor could have pulled that out of the Hat...'" (Rowling 1998: 358) This is an unmistakable parallel with the scene in which King Arthur pulls the sword out of stone, the sword only a true king could pull. By introducing such allusions in the books, Rowling gives depth to Harry's character and his battle.

Draco Malfoy represents Harry's diametrical opposite, and he is given as a sort of anti-definition of Harry. It is no coincidence that he is the first Hogwarts student Harry ever meets. The opposition is nursed throughout the series, and even their physical appearance is opposite: Harry's hair is jet-black, and Malfoy's is blond. (So is Dudley's.) They are both Seekers, so they fight against each other even literally, at the pitch. Malfoy is a stereotypical bully, and Harry's relationship with him turns into proper rivalry, only to culminate by *The Prisoner of Azkaban* in open war, in which Malfoy almost kills Harry with his impersonation of the Dementors.

Harry can also be seen as the typical fairy tale hero who goes on a quest that will fight off evil, help him to prove himself and bring him a reward, in his case information about his parents. There is always the sense that Harry is somehow different, that he is the chosen one. He is marked, both metaphorically and literally. The

final stages of the quests always lay upon him to accomplish, and him alone, unlike for instance *The Famous Five*. In Blyton's series, there is Julian as the leader, but the group is more tightly connected and each person plays an important role in the adventure. Both Ron and Hermione play indispensable roles in the Harry Potter books, yet it is always Harry who faces Voldemort in the final chapters. The final battle is always his. He is the youngest Seeker in the century, and this also represents a link with his father, who was also a Seeker. He is probably the only Hogwarts student not afraid to utter Voldemort's name; he is the only one who has a snowy owl; finally, when we learn in *The Prisoner of Azkaban* that the madman from the news is after him, we are not in the least surprised – who else could it be?

There have been views that Harry corresponds to the image of the Romantic child. "According to Maria Nikolajeva, in "Harry Potter – A Return to the Romantic Hero", Harry's "chief strength is the very fact that he is a child", and his "intrinsic goodness is his most momentous weapon", which has its ideological roots in the Romantic era's idealization of childhood. (Nikolajeva in Kayen 2005)" [Nikolajeva] speculates that part of the reason for the success of the Potter novels may be that it "reintroduce[s] the romantic character into children's fiction" (Nikolajeva in Kayen 2005)."

However, this view should be taken with caution. Harry is also a realistic hero. He is not idealized, and his identity is not given. At the beginning of the series he is just a boy, with no notions of good and evil. It seems that he only begins to mature when he learns of his true identity. "Also noteworthy is the theme of choices that runs through all the books. Most prominent here is Harry's choice not to join the Slytherin house, symbol of ambition, but instead go for Gryffindor, symbol of bravery." (Nikolajeva in Kayen 2005) "Potter's theme of choices is explicitly formulated in *Chamber* by Dumbledore: 'It is our choices, Harry, that show who we truly are' " (Nikolajeva in Kayen 2005). Still, the choices he makes are in no way unexpected. It is disputable whether it is "Potter's ultimate goodness [that] makes him beg the hat to be placed in Gryffindor" (Sartori, nd). Could it be a surprise that he cringes from Slytherin and is desperate not to be chosen into in, when he knows that everything associated with the murder of his parents originated from Slytherin? Then it is not simply his "ultimate goodness" that puts him in the place of a hero fighting against evil; it may be true that "his intrinsic goodness is his most momentous weapon", but he has serious personal motivation to choose the side he actually chooses.

Harry's character therefore does not clearly fit into the notion of the Romantic child, which sees the child as the redeemer, due to his or her nearly divine nature. (Thacker and Webb 2002: 13-25) It *is* he, a child, who holds the fate of the world in his hands. However, he is not intrinsically good *because* he is a child, and there are also evil children in the series, and not just Malfoy, but a whole 'houseful' of them, so to speak. What is more, the reader discovers that Harry is capable of hatred in *The Prisoner of Azkaban*:

> "The taunt about his father rang in Harry's ears as though Black had bellowed it. A boiling hate erupted in Harry's chest, leaving no place for fear. For the first time in his life, he wanted his wand back in his hand, not to defend himself, but to attack... to kill." (Rowling 1999: 365)

He does not eventually decide against killing Pettigrew because he *forgives* him. Rowling has taken good care to give Harry a very strong motive for his hatred and his battle. This is very important, as he *grows*, and is *allowed* to gradually *step out* of the state of eternal childhood. Rowling herself said in an interview with Jeremy Paxman of the BBC: "I find it quite sinister, the way that, looking back at the *Famous Five* books for example, I think 21 adventures or 20 or something, they never had a hormonal impulse – except that Anne was sometimes told that she would make someone a good little wife whenever she unlaid the picnic things." (Rowling on BBC with Jeremy Paxman 2003)

Finally, Harry both is and is not "Everychild", as Roni Natov calls him (Natov in Kayen 2005). "The lasting achievement of Harry Potter as hero lies in the author's matching of his special powers (that children long to share) with the needs that make him so human." (Allsobrook 2003) He does have ordinary flaws and can be easily related to, but he plays a role *no* other child in the series could play, and that is made very clear. The fact that he, a child, battles against the Dark Lord is indeed of extreme importance, yet even more important is the sense that he alone was predestined to do so, and that he shares some deeper connection with Voldemort.

CONCLUSION

There have been numerous controversies associated with the Harry Potter series, ranging from questioning its literary merit and accusations of plagiarism, to claims that it promotes non-Christian ideas. Nevertheless, it is indisputable that the Harry Potter books have a fascinating following that perhaps even exceeds that of *The Lord of the Rings* some 50 years ago, both due to their appeal and to clever marketing tactics, and that Harry has become a household hero. Natasha Walter of *The Guardian* rightly observes: "You could say that it is infantile of readers to enjoy them, but you also say that it is very grown-up of those readers to satisfy their infantile desires in children's books (...)." (Walter 2005) The reason we feel for him so strongly is that he ultimately fights a battle between good and evil, the formula that is ever so successful. This is the very reason why accusations of promoting Satanism and other anti-Christian views are unfounded. The battle against evil is a very Christian battle in fact.

Perhaps the popularity of the child wizard simply means that our age has had enough of anti-heroes of modernism and post-modernism. Nikolajeva has a point when she speaks of a sense of nostalgia that makes this work so appealing. Perhaps

contemporary readers are tired of the mundanity of the contemporary world, and they wish for heroes who are able to outgrow it.

REFERENCES

Allsobrook, M. "Potter's place in the literary canon", June 18 2003, available on: www.news.bbc.co.uk/2/entertainment/2996578.stm

Forster, E. M., *Aspects of the novel*, Pelican Books, Harmondsworth, 1927

Kayen, A. "Agents of Desire: Plot, Purpose, and Perspective in Harry Potter", available on: www.livejournal.com/community/hp_essays/121609.html#cutid1

Lazarescu, L.R., "Elements of Literature", nd, available on: http://web.cocc.edu/lisal/literaryterms/elements_of_literature.htm

Rowling, J. K., *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, Bloomsbury, London, 1997

Rowling, J. K., *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, Bloomsbury, London, 1998

Rowling, J. K., *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*, Bloomsbury, London, 1999

Sartori, A., "A Boy and His Broom: Harry Potter as a Modern Hero", nd, available on:
www.clas.ufl.edu/users/cmartin/LIT2120/studentwebpages/ASJ/Hero-HarryPotter.htm

Spencer, P. "What's in a Name?" 2000-2005, available at: www.theninemuses.net/hp/list.htm

Thacker, D.C. and Webb, J., Introducing Children's Literature: From Romanticism to Postmodernism, Routledge, London and NewYork, 2002

Walter, N. "A Hero of Our Time", in *The Guardian*, July 16 2005, available on: http://books.guardian.co.uk/harrypotter/story/0,10761,1529558,00.html

Unknown, "Harry Potter 'Best Fantasy Hero'", 31 October 2005, available on: http://news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/4394094.stm

Oxford English Dictionary, 2nd edition, CD-ROM, version 3, OUP, Oxford, 2002

J. K. Rowling on the BBC with Jeremy Paxman, available on: www.bloomsburymagazine.com/harrypotter/default.asp

www.darkmark.com/c.c?l=nameorigins&t=Name%20Origins

www.darkmark.com/c.c?l=animalsymbolism&t=Animal%Symbolism

www.kingarthursknigths.com/arthur.asp

www.mugglenet.com/funlists/parallels.shtm

www.mugglenet.com/books/name_origins.shtml

www.mugglenet.com/books/name_origins2.shtml

http://open-encyclopedia.com/Harry_Potter

www.scholastic.com/harrypotter/books/guides

Viktorija Krombholc

SUMMARY

The paper, *Characterization in Harry Potter*, aims to provide a concise overview of the characterization techniques employed by J. K. Rowling in the Harry Potter books, focusing on the first three books in the series, namely, *Harry Potter and the Philosopher's Stone*, *Harry Potter and the Chamber of Secrets*, and *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban.*

The brief introduction attempts to place the Potter books within a wider literary framework. The Potter books seem to stand as a reaction to the uncertainties of postmodernism, and judging by their worldwide popularity, it seems that the average reader appreciates the return to traditional, less demanding narratives, where 'good' and 'evil' characters are easily identifiable.

The following chapter, 'Round vs. flat characters. Different means of characterization', summarizes E. M. Forster's distinction between round and flat characters, and applies it to the Potter series. It can be seen that the characters that appear are mainly flat, while only the three main characters approach 'roundedness', and even they do so only to a certain extent, naturally, Harry Potter the one to develop the most.

'The importance of names' deals with Rowling's use of names as a means of characterization. In a number of cases, the names serve as a very picturesque piece of information on the characters, and often the *only* information that is provided. It is also notable that the more a character comes closer to 'roundedness', the more ordinary his or her name is.

'The magical Harry Potter', focuses on the relationship between Harry Potter and character types traditionally present in literature for children. Most importantly, this chapter discusses Harry Potter as a reworking of fairy tale hero, connects him to previous literary characters like Oliver Twist and King Arthur, and explores the relationship between Harry Potter and the notion of Romantic child, prevalent in nineteenth-century literature for children.

Finally, the conclusion summarizes the findings of the paper in brief, and returns to the books' popularity and the implications of their success for the contemporary children's literature.

REZIME

Cilj rada *Characterization in Harry Potter* (*Karakterizacija u Hariju Poteru*) jeste da se pruži kratak pregled tehnika karakterizacije koje koristi Dž. K. Rouling u knjigama o Hariju Poteru, pri čemu se rad ograničava na prva tri nastavka, tj.

Hari Poter i kamen mudrosti (*Harry Potter and the Philosopher's Stone*), *Hari Poter i dvorana tajni* (*Harry Potter and the Chamber of Secrets*) i *Hari Poter i zatvorenik iz Azkabana* (*Harry Potter and the Prisoner of Azkaban*).

Uvod ukratko pokušava da smesti knjige o Hariju Poteru u širi književni okvir. Čini se da su se te knjige javile kao reakcija na postmodernizam i nedostatak utvrđenih istina koji on podrazumeva, a sudeći po popularnosti koju knjige o Poteru uživaju u svetu, prosečni čitalac rado prihvata povratak tradicionalnim, manje zahtevnim načinima pripovedanja, u kojima je „dobre" i „loše" likove jednostavno prepoznati.

Naredno poglavlje, 'Round vs. Flat Characters. Different Means of Characterization' ('Skicirani likovi nasuprot reljefnim likovima. Različita sredstva karakterizacije'), daje kratak prikaz podele na skicirane i reljefne likove koju je uveo E. M. Forster, a zatim je primenjuje na knjige o Hariju Poteru. Može se primetiti da su likovi koji se pojavljuju u tim knjigama većinom skicirani i da jedino tri glavna lika naginju „reljefnosti", i to samo do određene mere, pri čemu je Hari Poter, naravno, lik koji se najviše razvija.

'The Importance of Names' (Značaj imena) se bavi načinom na koji Roulingova koristi imena kao sredstvo karakterizacije likova. U velikom broju slučajeva, imena pružaju dodatne informacije o likovima, i to na vrlo živopisan način, dok je često ime i *jedini* podatak o određenom liku. Takođe treba zapaziti da što je lik bliži „reljefnosti", to je njegovo ime manje upadljivo ili neobično.

'The Magical Harry Potter' (Čarobni Hari Poter) bavi se pre svega odnosom između Harija Potera i tipskih likova koji se tradicionalno javljaju u književnosti za decu. Iznad svega, ovo poglavlje se bavi Harijem Poterom kao nešto izmenjenim junakom iz bajke, povezuje lik Harija Potera s književnim prethodnicima poput Olivera Tvista i kralja Artura i istražuje odnos između lika Harija Potera i romantičarske predstave o detetu, dominantne u književnosti za decu devetnaestog veka.

Konačno, zaključak rada ukratko daje rekapitulaciju rezultata do kojih je rad došao i još jednom analizira popularnost knjiga o Hariju Poteru i posledice njihovog uspeha po savremenu dečju književnost.

Ključne reči: karakterizacija, skicirani likovi, reljefni likovi, imena kao sredstvo karakterizacije, Hari Poter, romantičarska predstava o detetu

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Књига XXXII (2007)
Annual Review of the Faculty of Philosophy. Novi Sad. Volume XXXII (2007)

UDK 821(714).09 Caccia F.

LA LIGNE GOTHIQUE DE FULVIO CACCIA OU L'EUROPE-PALIMPSESTE VUE PAR UN CANADIEN D'ORIGINE ITALIENNE

Ljiljana Matic

ABRÉGÉ

Dans son premier roman *La ligne gothique* Fulvio Caccia nous offre une création d'un espace imaginaire tissé de multiples fils intertextuels inspiré des souvenirs de l'auteur de son pays d'origine et prouvant l'universalité de l'écriture. À l'instar de son créateur, le héros principal du roman est professeur, qui participe volontiers aux colloques. Mais, lors de son passage par le pays, dont il est originaire, souffrant sous un régime totalitaire, Jonathan Hunt se confond et il est confondu avec son ami disparu pendant la guerre, Dimitri, qu'il essaye à retrouver. Les personnages féminins se ressemblent à se méprendre et dans certains moments l'on ne sait plus qui est l'héroïne que Jonathan rencontre à Ramontel : Ariane ou Lucie. L'histoire racontée ressemble à un rêve éveillé ou à un cauchemar plutôt qu'à un événement véridique. La ligne gothique séparant l'Orient et l'Occident, c'est aussi la ligne invisible unissant l'Europe et le Nouveau Monde, c'est l'art baroque apporté dans les bagages spirituels de l'émigré et l'art abstraite qui l'entoure dans sa nouvelle patrie dans laquelle il aimerait s'intégrer. Tous ces éléments coexistent dans le roman, où le style poétique est mêlé avec une narration tout aussi imagée que sensuelle. À la fin, l'on ne sait plus qui raconte cette histoire extraordinaire, le narrateur ou Dimitri, la sœur de celui-ci ou la mapîtresse de celui-là. Démêler cet imbroglio volontaire du romancier maîtrisant son art avec maestria, c'est l'aventure qui invite le lecteur à y ajouter du sien.

Mots-clefs : littérature québécoise, littérature migrante, guerre, Orient, Occident, identité, régime totalitaire.

Dans son premier roman *La ligne gothique* (Caccia 2004), Fulvio Caccia nous offre un espace imaginaire aux multiples fils intertextuels démontrant tout à la fois l'interférence des souvenirs de l'auteur dans son pays d'origine, les tendances du roman migrant québécois contemporain et enfin l'universalité de l'écriture. Jonathan Hunt, le héros du roman, est également le narrateur. Infographiste au chômage, il se pique d'Histoire ; c'est

pourquoi il accepte de participer à un colloque consacré à un épisode de cette guerre dont son pays a souffert. Mais voilà que le narrateur est confondu avec son ami disparu pendant la guerre, Dimitri, qu'il essaye à retrouver. Les personnages féminins se ressemblent à se méprendre et, à certains moments, on ne sait plus qui est l'héroïne que Jonathan rencontre à Ramontel : Ariane, Prudence ou Lucia. L'histoire ressemble à un rêve éveillé ou à un cauchemar plutôt qu'à un événement réel. Et qui plus est, La ligne gothique séparant l'Orient et l'Occident est aussi la ligne invisible unissant l'Europe et le Nouveau Monde, c'est l'art baroque apporté dans les bagages spirituels de l'émigré et l'art abstrait qui l'entoure dans sa nouvelle patrie à laquelle il veut s'intégrer. Tous ces éléments coexistent dans le roman, où le style poétique épouse une narration tout aussi imagée que sensuelle. À la fin, on ne sait plus qui raconte cette histoire extraordinaire, le narrateur ou Dimitri, la sœur de celui-ci ou la maîtresse de celui-là. Démêler cet imbroglio que le romancier maîtrise avec maestria, telle est l'aventure à laquelle le lecteur est convié.

Par son premier roman *La ligne gothique* participe des « écritures migrantes » et son auteur de ces écrivains qui ont le privilège d'appartenir aux plusieurs pays adoptifs. À titre d'exemple, citons Négovan Rajic, auteur canadien d'origine serbe, qui revendique d'appartenir à au moins trois villes du monde – Belgrade, Paris et Trois-Rivières– et qui en 1988, de retour pour la première fois à Belgrade, déclara devant ses pairs:

> Il n'est pas surprenant de voir la littérature éclore dans l'exil. Il est étonnant que tous les exilés ne soient pas devenus écrivains, tant la vie de chacun d'eux est déjà un destin, un livre. (Rajic 1989 : 79)

Sa contribution à la littérature, „cette beauté qui sauvera le monde", comme disait Dostoïevski, Rajic la donne dans ses oeuvres par un aperçu ironique des événements historiques dont il est le témoin et l'acteur en accusant avec virulence „la Grande Idée" répandue par des adeptes du „Grand Serrurier".

Naïm Kattan, ce Juif irakien et docteur ès lettres de la Sorbonne, l'un des écrivains les plus célèbres de la littérature québécoise, canadienne, voire francophone, insiste lui aussi sur ses appartenances multiurbaines: Bagdad, Paris et Montréal :

> Une ville est un lieu physique quand on doit braver la chaleur ou le froid. Elle nous habite autant que nous l'habitons. Des villes jalonnent notre passage, s'inscrivent dans l'itinéraire de notre existence. Nous les reconnaissons par un moment qui nous a frappés, par le bord d'un fleuve, le rivage d'un océan ou, encore davantage, par le rappel d'un visage, d'une rencontre. (Kattan 2001 : 113)

On retrouve également cette triangulation citadine chez Fulvio Caccia. Né à Florence, ayant vécu trente ans à Montréal, il réside maintenant à Paris. De ce fait, il rejoint ses compères, „faiseurs de discours" comme les caricaturait Platon et qu'il cite dans son article sur „Les écritures migrantes entre exotisme et éclectisme"[1]. Cependant il ne faut pas oublier les facteurs sociaux qui ont une grande influence sur la formation du *rêve* de tout homme. Sartre insiste là-dessus dans son étude sur Flaubert :

[1] Voir dans *D'autre rêves. Les écritures migrantes au Québec*, Actes du Séminaire international du CISQ à Venise (15-16 octobre 1999) sous la direction d'Anne de Vaucher Gravili, Supernova, 2000, 59-82.

> Un homme n'est jamais un individu; il vaudrait mieux l'appeler un universel singulier: totalisé et, par là même, universalisé par son époque, il la retotalise en se reproduisant en elle comme singularité. (Sartre 1983 : I, 7)

Mais, pour élaborer des discours au niveau littéraire, l'écrivain doit quitter le monde réel et subjectiviser les faits. Toute la complexité des études entre le subjectif et l'objectif est visible à travers la définition de Sartre dans ses *Questions de méthodes* :

> La *praxis* en effet, est un passage de l'objectif à l'objectif par l'intériorisation; le *projet* comme dépassement subjectif de l'objectivité vers l'objectivité, tendu entre les conditions objectives du milieu et les structures objectives du champ des possibles, représente *en lui-même* l'unité mouvante de la subjectivité et de l'objectivité. Le subjectif apparaît alors comme un moment nécessaire du processus objectif. Pour devenir les conditions réelles de la *praxis*, les conditions matérielles qui gouvernent les relations humaines doivent êtres vécues de la particularité des situations particulières. (Sartre 1960 : 136)

En bon romancier, Fulvio Caccia s'inspire d'une histoire personnelle racontée par son père, participant à un groupe de résistants de la région de Viareggio après l'effondrement italien de 1943, pour universaliser l'histoire et montrer, le cas échéant, les malheurs qu'un régime totalitaire peut causer. Jonathan Hunt part de Montréal, sa ville d'adoption; à la recherche de son ami Dimitri qui s'est engagé dans un ong humanitaire au début de la guerre et qui a disparu depuis. Dans les faits Ramontel dont le nom est inventé, n'est pas sans rappeler Viareggio où se déroule les aventures du père du romancier. De plus il n'est pas dépourvu de l'intérêt de savoir que sa côte fut brièvement française au XIXe siècle. Mais, Marthe Robert insiste à juste titre sur le fait que „le Prague de Kafka n'est pas plus réelle que le Londres de Dickens ou le Saint-Pétersbourg de Dostoïevski, les trois villes n'ont que la réalité empirique des livres où elles sont crées":

> Le degré de réalité d'un roman n'est jamais chose mesurable, il ne représente que la part d'illusion dont le romancier se plaît à jouer. (Robert 1966 : 21)

Nous sommes donc autorisés à y rajouter le Ramontel de Caccia, vu le constat que, qu'il soit fondé sur un fait ou librement inventé, de toute façon ce n'est pas le sujet qui produit le roman et il ne faut pas s'efforcer à débrouiller le « vrai » du „feint", car nous entrons d'emblée dans la réalité du roman et tout ce qui s'y passe constitue la réalité de la vie des personnages.

Pourtant, le héros-narrateur de *La ligne gothique,* qui ressemble tellement à son créateur, s'efforce dès le début de brouiller des pistes et de nous transposer dans un univers à part. Dans l'avion qui le transporte à rebours, vers ses origines et vers la Vieille Europe, les hôtesses sont d'un „âge incertain" et ressemblent aux anges asexués servant le héros dans le Paradis virtuel. Ce monde clos diffère beaucoup de l'espace cosmique dans lequel se meut l'avion :

> Là tout était calme, serein et feutré comme la clairière des commencements. [...] Dehors, les ténèbres stroboscopiques hurlaient mes angoisses à mesure

> que je m'arrachais à elles, à leur agencement de sensations contradictoires propulsé à 700 km/h vers cette nuit à réaction où se dévoilerait mon passé. (Caccia 2004 :13)

Le retour vers l'ancienne patrie, vers la ville natale et vers ses souvenirs d'enfance est accompagné par le surgissement de l'inconscient. Le héros lutte contre le sommeil, qui finit par jeter un voile noir sur son état de veille. Dans son état de conscience modifiée, Jonathan Hunt se sent comme un drogué, plus sensible à la lumière et au bruit que d'habitude et c'est en ce moment précis qu'il se souvient de son ami Dimitri devant la maison familiale. La maison a la valeur symbolique du foyer, de l'endroit sûr, du port auquel l'on rentre après bien des aventures. Mais, du coup Jonathan avoue ne plus comprendre de vraies raisons pour cet acte :

> Pour la première fois je me sentais démuni. Mais aussi libre. De cette sorte de liberté qui nous transforme en compteur Geiger, en radar. J'avais tous mes sens en éveil. Quelque chose en moi était déchirée et ma main droite en portait le stigmate. (Caccia 2004 :14)

Le héros se sent prédestiné à partir faire une enquête sur place pour retrouver des traces de Dimitri disparu, ni mort ni vivant et la famille aussi bien que les autorités ne s'intéressant à son sort.

Lors du colloque à Bordeaux en 2005, Piotr Sadkowski souligne l'importance du fait que le narrateur traverse la *Ligne gothique* qui, „dans le monde réel départageait les fronts de la Seconde Guerre Mondiale en Italie" et qu'en partant le héros emporte „un vieux livre surchargé de notes" à l'intérieur duquel se trouve „glissée une lettre" (20). La lettre constitue le lien palpable entre le présent et le passé et la quête du vieil ami disparu est au fond une „partie d'un projet plus vaste dont les ressorts se trouvaient loin, très loin dans le passé." (20) D'après Sadkowski, tout porte à croire que le vrai objet de cette quête est l'énigme du manuscrit, c'est-à-dire la recherche de l'identité dans l'écriture : soit la difficile tentative de dépasser, ou du moins d'expérimenter, grâce à la syntaxe narrative les apories existentielles de l'exilé confrontant son passé.

Les imbroglios et les quiproquos sont à la base de l'histoire que le héros-narrateur nous raconte et les va-et-vient, ainsi que de fausses pistes et les changements d'identité, font penser à la phrase célèbre dans la tragédie *Héraclius* de Corneille: „Choisis si tu peux/ Et punis si tu l'oses".

D'abord, Jonathan doit modifier sa façon d'écrire après s'être blessé à la main droite : ce qui redouble le problème de la non-reconnaissance de sa propre écriture, marque indéniable de son identité :

> De droitier, j'étais devenu gaucher. La première fois que je me suis relu, je ne pouvais croire que cette écriture tremblotante, difforme, était la mienne [...] Ma blessure était une affirmation radieuse de mon destin 'gauche' qui se montrait au grand jour : elle avait valeur de stigmate. (Caccia 2004 :19)

Ensuite, à Ramontel, Jonathan ne reconnaît pas le lieu de sa naissance, la ville s'étant transformée au point d'être méconnaissable. Finalement, le héros est

confondu avec son ami Dimitri. C'est d'abord le vieillard du train, dont on saura plus tard qu'il est le Professeur Valente, éminent psychiatre dont le rôle durant la guerre demeura ambigu et qui, celle-ci terminée continue de tirer les ficelles; ensuite par Prudence, que Jonathan, croit être Lucia; et à la fin par le comandant Marcovic.

– ... Vous vous appelez bien Dimitri, n'est-ce pas?
– Non, je suis Jonathan Hunt. Vous me confondez avec mon ami dont je cherche la trace depuis la fin de la fin de la guerre. Peut-être le connaissiez-vous? [...]
– Il est vivant! Dieu soit loué.
– D'autant que je puisse en juger (l'officier affiche un large sourire entendu), il est effectivement bien vivant puisqu'il se trouve devant moi!

Je me rends compte de l'incroyable méprise. (Caccia 2004 :70)

Jonathan est forcé d'embrasser le rôle de Dimitri et devenir le serviteur fidèle de Marcovic. Mais, comme initiation, en habitué de *Gothic Club*, il doit d'abord assister au spectacle de la streaptiseuse Lucia, qui est apparue masquée à l'estrade.

> Le strip-tease a l'effet d'un signal. Cette soirée prend dès lors des allures de discrètes bacchanales. La douceur exceptionnelle de la nuit nous y convie comme l'alcool qui coule à flots désormais. (Caccia 2004 :85)

La scène d'orgies accompagnées par la bonne chère montre allégoriquement le lien du régime totalitaire de nos jours avec des orgies et la tyrannie à Rome d'un Néron où l'on tenait le peuple opprimé à laisse en lui offrant de temps en temps de s'adonner à la liesse, d'après la devise antique : *Panem et circenses*! C'est que le nouveau gouvernement voulait se faire passer pour libéral. Il facilite le retour des immigrés et invite Jonathan Hunt au Colloque scientifique dont le commendataire est l'Institut transculturel de psychiatrie. Le côté baroque entre l'être et le paraître dans ce pays totalitaire est représenté par l'effigie de dieu Janus sur l'affiche du colloque et c'est en vain que le héros ne cesse de répéter que son retour à Ramontel n'est que très circonstanciel (participation au colloque), très intéressé (la quête de son ami Dimitri) et que sa visite ne doit pas dépasser trois jours au maximum. Il se savait étranger dans cette ville changée et méconnaissable de son enfance.

> C'était en cela qu'il était *différent* des autres. L'expression „le mal du pays" me laissait de marbre; quant au discours sur l'appartenance, j'en avais horreur. (Caccia 2004 :15)

Pourtant, une fois sur place, le héros doit participer au Carnaval qu'il connaissait de sa jeunesse et que le nouveau gouvernement réinstaure. Tout le monde porte des masques. Le carnaval lui rappelle le trio infernal, dénomination par laquelle les habitants de Ramontel d'autrefois appelaient Dimitri, Ariane et lui-même et les souvenirs d'enfance oubliés remontent à sa conscience. Le défilé du carnaval évoque la Danse macabre menée par la Mort, car Jonathan court un grand danger et sa peur panique est apaisée pour quelque moments, pendant qu'il fait l'amour avec Lucia à l'intérieur d'un char de carnaval. Les libertés charnelles sont ici en opposition avec des restrictions

législatives et si Lucia incarne la hétaïre antique, Ariane peut être rapprochée de la Pythie, qui prédit l'avenir. Dès le moment où Jonathan décide de partir sur les pas de son ami, entreprise aussi mystérieuse que la quête du Graal, il commence à s'éloigner de la réalité, voire du présent. Plus tard, lorsqu'il revoit le film des événements et se souvient de l'accident où il se blesse la main droite, il constate que la transition se fait « en douceur ». Comme la séparation du couple Ariane- Jonathan après bien des années de vie en commun. L'imaginaire va prendre le dessus sur le réel.

> Cette mésaventure avait servi de révélateur. L'invitation n'avait été qu'un prétexte. Ariane était opposée à ce voyage depuis le début. Pour elle, Dimitri était mort à la guerre. Stupidement. Car les guerres sont toujours stupides. Connaître les circonstances de sa disparition, disait-elle, ne servirait qu'à ouvrir les blessures anciennes. Elle flairait „le piège auquel j'allais succomber", moi dont l'imagination sautait vite „aux conclusions". (Caccia 2004 :10)

En effet, comme dans *La machine infernale* de Cocteau, le héros tombe dans le piège dressé par les dieux. Ces dieux sont incarnés ici par Markovic, Zoran et Valente. Jonathan est mis en prison et l'on le force à imprimer un texte. Là, Jonathan Hunt à bien des égards est proche de l'écrivain dans *le puits aux parois en acier*, dans la pièce de théâtre du même nom de Négovan Rajic. Dans les deux cas, les héros ressemblent à leur créateur, dont la vocation est l'écriture. On dirait que des auteurs migrants ont une prédilection pour les hôpitaux psychiatriques, car, dans le roman *Les Hommes-taupes de* Rajic, on emprisonne le héros dans un asile pour qu'il ne révèle pas le secret confié au manuscrit qui ne sera découvert qu'après la mort du héros. Les héros de Caccia de même ont des rapports similaires avec la psychiatrie : „Dimitri avait travaillé à l'institut de psychiatrie transculturelle" (Caccia 2004 :11) et Jonathan est invité à participer au colloque organisé par le même organisme. Comme dans la littérature moyenâgeuse, le fou est un personnage bien utile pour dire la vérité sans que celui-ci en subisse les conséquences, vu le fait qu'il n'est pas responsable pour ses actes, le héros caccien fait semblant de ne pas comprendre ce qui se passe autour de lui. On a l'impression qu'il descend dans l'Empire des ombres en quête de son ami, pareil à Orphée, mais dans ce cas, ce héros contemporain est en quête non de l'amour (Euridyce) mais de la vérité. C'est aussi l'une des raisons pour laquelle les personnages de *La ligne gothique*, en bons personnages baroques, portent des masques. Ariane aussi veut croire que son frère a rejoint l'Empire des ombres. „C'était une femme d'une extrême sensibilité dont le caractère volontaire lui servait de défense, sinon de masque." (Caccia 2004 :10) Lucia en porte une au *Gothic Club* et les habitants de Ramontel sont tous masqués pendant le défilé des chars allégoriques, lors du carnaval. Le masque a une valeur symbolique et sert à cacher la vérité, de même qu'à séparer l'imaginaire du réel, le mensonge de la vérité, l'être du paraître. La ligne gothique elle aussi a une signification symbolique, car „le théâtre de l'opération, sur cette fameuse 'ligne gothique' qui départageait naguère le front oriental de l'occidental" (Caccia 2004 :10) unit pourtant l'histoire racontée, qui ressemble,

par sa forme, à une comédie à tiroirs et par son réseau d'identités confondues à un palimpseste. Non seulement le héros est le narrateur qui commente les événements et les écrits, mais les autres personnages en font autant. Il y a là un brouillage des perspectives et de points de vue qui caractérise l'univers relativiste de l'auteur. Sur la ligne, le présent et le passé, le vrai et le faux, le réel et l'imaginaire échangent leurs signes; et ce dans la meilleure tradition de la littérature classique. Si Ariane prétend que celui qui se fait passer pour son frère ne peut être qu'un usurpateur ou un assassin, après son auto-blessure Jonathan, lui se comporte comme un héros cornélien, conscient de son honneur et de son devoir :

> Cette violence retournée était l'affirmation brutale de ce que j'aurais voulu être, ce que je devais être. (Caccia 2004 :12)

Piotr Sadkowski propose une analyse minutieuse de la construction du récit:

La multiplication spéculaire concerne tout autant l'histoire que le récit par le biais du livre comme objet diégétique, ce qui est similaire au procédé que l'on observe dans *Le grand cahier* d'Agota Kristof. À un premier niveau le signifiant „La Ligne gothique" renvoie bien évidemment au livre réel de Fulvio Caccia. Mais, dans la diégèse le lecteur retrouve deux autres livres portant le même titre (le roman du professeur Valente commenté dans les chapitres épistolaires et l'ouvrage que le héros reçoit pendant le carnaval à Ramontel) qui ne cessent de se dédoubler ou confondre analogiquement aux relations personnelles où chaque individu peut apparaître comme un masque, un avatar, un simulacre d'un autre. Enfin la forme de l'ouvrage que le héros édite, lors de son emprisonnement dans l'atelier d'imprimerie, ressemble étrangement à la poétique de Caccia. Les deux séries de chapitres, le récit principal et les séquences épistolaires se commentent et se réfléchissent mutuellement en infirmant la véridicité de leurs contenus.

Donc, si au fil de la lecture le lecteur se demande qui raconte l'histoire, le romancier ou le personnage du roman, que dira-t-il à la fin ? En guise de conclusion, l'auteur introduit une nouvelle énigme: qui nous fait douter de la réalité du retour de Jonathan Hunt dans son pays d'enfance. Si l'on se fie au dernier chapitre intitulé „Prière d'insérer", l'histoire tout entière ne serait que le dédoublement des personnages. Le romancier laisse ainsi la fin volontairement ouverte et invite de la sorte le lecteur à participer à la création de l'œuvre artistique.

> Lorsque j'ai soumis ce document pour publication, j'avais deux buts en tête. Comprendre les causes du départ de Jonathan, et, par cette initiative même, trouver une piste qui me mènerait vers lui où qu'il soit, quelle que soit la gravité de ses actions. Le lecteur qui lira ces lignes m'y conduira peut-être. (Caccia 2004 :141)

Fulvio Caccia fait semblant de vouloir tout expliquer à son lecteur grâce à Ariane, dont le prénom rappelle le fameux „fil d'Ariane". Mais plus elle explique, moins le lecteur suit le fil de l'histoire. Ariane – cette droguée qui transportait la marchandise pour le trafiquant Zoran, et qui s'était servie de Jonathan en le poussant

à devenir son chevalier servant – apprend au lecteur que personne ne savait mieux que Jonathan la mort de Dimitri avant, bien avant son départ pour retrouver son ami: lui-même lui avait fermé les yeux dans une chambre d'hôpital de Montréal. Donc, en vérité, c'est à la recherche de lui-même qu'il s'est lancé et le fait qu'il avait refait la lettre de Dimitri pour réparer une faute grave; qu'il se substitue à Dimitri disparu, qu'il désire se joindre au commandant Ulysse; ou bien qu'ils change des destinées d'Ariane, de Dora ou de Prudence, tout ces actes n'ont qu'un seul but: brouiller la piste entre la vérité et la réalité, entre le passé et le présent, entre le passé européen et l'avenir américain. Le texte envoyée à Ariane contient une vague promesse du retour de Jonathan à son amante une fois sa quête terminée.

Ce n'est pas par hasard si le personnage principal s'appelle Hunt – la chasse, car c'est aussi le nom du romancier – Caccia. L'écrivain, lui aussi, part à la recherche de ses racines. C'est pourquoi le héros du roman rentre en Italie, en tâchant de réconcilier les deux côtés de la Ligne gothique, le côté occidental et le côté oriental. L'auteur tout aussi bien que le héros ressemble à Ulysse et le retour au foyer rappelle *l'Odyssée*. La problématique identitaire et le retour symbolique à l'endroit d'où l'on était parti, ce pays de souvenirs cristallisés à l'aide de l'imagination créatrice, à la recherche d'un pays idéal, fruit d'une fiction ont pour Fulvio Caccia la valeur tout aussi théorique que symbolique :

> Le métissage a deux significations. La première est profane: c'est celle du mélange que tout le monde connaît (...) La seconde acception est sacrée et renvoie au mythe : celui de la Mêtis, la ruse de l'intelligence, la prudence, qui fut la première femme de Zeus. Celui-ci l'avala parce qu'elle menaçait le pouvoir divin par l'enfant qu'elle portait en son sein. Ce métissage-là est constitutif de l'individu dans sa volonté de pouvoir, donc dans sa détermination comme homme libre et souverain capable de se constituer en tant que 'sujet', au sens freudien du terme. C'est pourquoi il participe plutôt de l'éclectisme qui, par son étymologie grecque désigne 'le choix'. Or, choisir, c'est élire, séparer: le contraire de la confusion. (Caccia dans Giguaire, 2001 :35)

Ce n'est pas par hasard non plus si une des héroïnes s'appellent Prudence et l'autre Lucia, celle qui doit „éclairer". Des personnages masculins portent des prénoms ou des noms slaves : Dimitri, Zoran (celui qui est né à l'aube), Marcovic, Starcevic. Dans le texte du roman, il y a beaucoup de toponymes, qui révèlent l'origine slave du romancier : le Mont Slabor (le mont de l'assemblement), avenue Nevretka (sans retour), Tujevac (étranger), pour ne mentionner que les plus fréquents. Sans faire d'allusions ouvertes, l'écrivain nous laisse deviner que le lieu d'action se situe quelque part en Europe de l'Est, probablement en ex-Yougoslavie, car il est évident que Ramontel se trouve dans un état ex-communiste (Caccia 2004 :45). Mais, l'équivoque est voulu et volontaire, le romancier dénonçant tout régime totalitaire et prêchant pour la liberté démocratique. Métaphoriquement, Ramontel symbolise toute ville qui se libère de l'oppression et le message humaniste de l'écrivain, c'est qu'il faut toujours apprécier et défendre les valeurs de la démocratie, le libre arbitre, la di-

gnité et les Droits de l'homme. Quant à l'histoire de Dimitri et de Jonathan Hunt, elle est de tout temps et pourrait être le récit de la vie aussi bien de l'auteur, que des personnages fictifs. Le rôle du lecteur est important aussi, car il ne dépend que de lui de prendre l'histoire du roman comme véridique ou comme le produit de l'imagination créatrice du romancier. L'intention de Fulvio Caccia nous est révélée par Ariane :

> Mes propos, j'en ai peur, risquent de ne pas vraiment éclairer la 'compréhension' de toute cette histoire. Tout se passe comme si l'avant et l'après ne faisait qu'un seul et même présent. Cette compression de diverses époques et générations en un bloc uniforme explique peut-être cette fusion des personnages où la faute les contient tous comme autant de poupées gigognes. [...] Qui parle maintenant? Ariane, Jonathan ou leurs divers avatars? À qui s'adresse cette requête? À Jonathan, à moins que ce ne soit à toi, lecteur. (Caccia 2004 :149).

Pour boucler la boucle et revenir au présent, le romancier reprend la portée cosmique de la parole et de l'espace, suggérée au commencement du livre par le vol en avion :

> Le temps est venu. Cet espace blanc dans lequel tu viens d'entrer n'est pas ce sommet de montagne mais un endroit que tu connais bien; il se trouve en équilibre entre ciel et terre, sur la ligne gothique. (Caccia 2004 :151)

Fulvio Caccia a choisi l'Europe pour scène d'action de son premier roman *La ligne gothique* pour rester fidèle à ses origines italiennes. Il y donne les preuves de sa culture classique, où la mythologie grecque et l'histoire côtoient la profonde pensée des philosophes de l'Antiquité, ayant formé sa vision du monde. En tant que philosophe moderne et poète qui se veut être le témoin et l'écho de son temps, Caccia nous raconte une histoire mystérieuse en se servant de sa langue poétique pour attirer notre attention sur son message humaniste en élevant le lecteur en tant que complice, voir d'alter ego :

> Aujourd'hui, les masques tombent. Je suis à l'image de ce pays déchiré entre l'ancien et le nouveau, l'Orient et l'Occident. Tant d'années de régime autoritaire laisse des traces. J'ai joué mon rôle, mes rôles, devrais-je dire, pour le meilleur et pour le pire. Pour toi. [...] J'ai rempli ma mission. À toi de remplir la tienne. (Caccia 2004 :153)

L'histoire de *La ligne gothique* pourrait être celle de son auteur ou celle-là de son père. Mais, grâce à la cristallisation du processus artistique et au brin du mystique et du métaphorique, c'est une histoire atemporelle, qui concerne tout le monde. C'est pourquoi ce roman s'insère très bien dans la littérature migrante québécoise de nos jours que Fulvio Caccia enrichit par les souvenirs mentaux apportés dans ses bagages culturels en envoyant son message pacifiste non seulement à ses nouveaux compatriotes, mais aussi à tout homme de bonne volonté. Le premier roman de Caccia parle de la ligne gothique, qui autrefois séparait l'Italie. Mais *La ligne gothique* forme en même temps des ponts et des lignes de démarcation, en unissant des valeurs éthiques et esthétiques de la Vieille Europe à l'esprit ouvert et entrepreneur des habitants du

Nouveau Monde et en enseignant aux gens de bien faire la distinction entre le Bien et le Mal. C'est ce qui fait la valeur fondamentale de ce livre, qui invite le lecteur à poser des questions et à se poser des questions sur le rôle de l'homme sur la terre et sur son devoir à accomplir au service de la paix et de la tolérance.

Ljiljana Matic

RÉSUMÉ

Dans son premier roman *La ligne gothique* (Caccia 2004), Fulvio Caccia nous offre un espace imaginaire aux multiples fils intertextuels démontrant tout à la fois l'interférence des souvenirs de l'auteur dans son pays d'origine, les tendances du roman migrant québécois contemporain et enfin l'universalité de l'écriture. Jonathan Hunt, le héros du roman, est également le narrateur. Infographiste au chômage, il se pique d'Histoire ; c'est pourquoi il accepte de participer à un colloque consacré à un épisode de cette guerre dont son pays a souffert. Mais voilà que le narrateur est confondu avec son ami disparu pendant la guerre, Dimitri, qu'il essaye à retrouver. Les personnages féminins se ressemblent à se méprendre et, à certains moments, on ne sait plus qui est l'héroïne que Jonathan rencontre à Ramontel : Ariane, Prudence ou Lucia. L'histoire ressemble à un rêve éveillé ou à un cauchemar plutôt qu'à un événement réel. Et qui plus est, La ligne gothique séparant l'Orient et l'Occident est aussi la ligne invisible unissant l'Europe et le Nouveau Monde, c'est l'art baroque apporté dans les bagages spirituels de l'émigré et l'art abstrait qui l'entoure dans sa nouvelle patrie à laquelle il veut s'intégrer. Tous ces éléments coexistent dans le roman, où le style poétique épouse une narration tout aussi imagée que sensuelle. À la fin, on ne sait plus qui raconte cette histoire extraordinaire, le narrateur ou Dimitri, la sœur de celui-ci ou la maîtresse de celui-là. Démêler cet imbroglio que le romancier maîtrise avec maestria, telle est l'aventure à laquelle le lecteur est convié.

BIBLIOGRAPHIE

Caccia, Fulvio : *La ligne gothique*, Triptyque, 2004

Caccia, Fulvio : «Les écritures migrantes, entre exotisme et éclectisme» (59-82) In : Anne de Vaucher Gravili (dir.) *D'autres rêves. Les écritures migrantes au Québec*, Venise, Supernova, 2000.

Robert, Marthe : *Roman des origines et Origines du roman*, Gallimard, Coll. Tel, 1981.

Sartre, Jean-Paul : *Questions de méthode*, Gallimard, Collection Idées, 1960.

Sartre, Jean-Paul : *L'Idiot de la famille*, Gallimard, Coll. Tel, 1983.

Rajic, Négovan : *Les Hommes-taupes*, Pierre Tisseyre, Montréal, 1978.

Rajic, Négovan : *Service Pénitentiaire National*, Les Éditions du Beffroi, 1988.

Rajic, Négovan : "La Littérature et l'Exil", *Le Beffroi*, Revue Philosophique et Littéraire, No VIII, 1989, 79-84, 80.

UDK 821.161.1.09

ОЧИНСТВО И СИНОВСТВО КАО „ПОКОЛЕЊСКО ПАМЋЕЊЕ"

Богдан Косановић

САЖЕТАК

Овај рад покушава да испита однос категорија „памћења" и „заборава" са становишта битовања људских генерација, дијалектике њихових конфликата и смена. Илустративни материјал тражили смо најпре у Библији, затим у руској књижевности 19. и 20. века, напосе у тоталитарној друштвеној стварности, првенствено у оној руској социјалистичкој. У појмовном категоријалном именовању проблематике као полазиште су нам послужиле неке идеје Михаила Бахтина и Сергеја Аверинцева, а у културолошком типолошком промишљању теоријски модели руске структуралистичко-семиотичке школе, понајвише Јурија Лотмана и Бориса Успенског.

Кључне речи: очинство, синовство, памћење, заборав, Библија, поколења, тоталитаризам, руска књижевност.

Најпре о категоријалном апарату из самог наслова.

Биће да је категоријални статус појмова *очинство* и *синовство* мањевише јасан. Наш приступ подразумева схватање човека као *биосоцијалног бића*, дакле оног духовног које живи у свету *природе и друштва*. Друго наше полазиште темељи се на схватању да је у традиционалним биолошким, психолошким, философским, социјалним, социолошким, и не на последњем месту – бар по значају – религиозним релацијама - у свим цивилизацијама *улога оца посебно експонирана*, не само са тачке гледишта генетског наслеђа, већ и *прејемства*, дакле духовне, „васпитне" и социјалне улоге на децу – наследнике.

Што се, пак, тиче термина *памћење*, користићемо га у философско-културолошком смислу. Ту се умногоме ослањамо на идеје раног Михаила Бахтина, у чијем философском систему *памћење* (оно културолошко) заузима врло важно место. Ево неколико његових редукованих дефиниција које су нам служиле као путоказ:

„Памћење је приступ са становишта вредносне коначности; у извесном смислу памћење је безнадежно, али зато само оно уме да цени, осим циља и смисла, већ свршени, потпуно присутни живот".[1]

У конспектима књиге о Раблеу (поглавље *Рабле и Гоголь*) налазимо коментар:

„Напред се може кретати само памћење, а не заборав. Враћајући се ка почетку, памћење обнавља заборав".[2]

Најзад, у књизи *Проблеми поетике Достојевског* срећемо сада већ чувени исказ о „памћењу жанра":

„У жанру су сачувани неумрли елементи архаике. (...) Жанр живи садашњошћу, али увек *памти* своју прошлост, свој почетак. Жанр је представник стваралачког памћења у процесу књижевног развоја".[3]

Бахтинов ученик Сергеј Аверинцев се последњих година свог живота бавио константама традиционалне руске свести (чланак – реферат *Хоризонт породице*, 2000)[4] и „поколењским несугласицама", у смислу дијалошких спорова, не и међусобица, разилажења.[5] Управо његова синтагма „поколењске несугласице" (поколенческие несогласия) довела нас је до наше кованице „поколењско памћење".

Трећу тачку теоријског ослонца потражили смо код структуралисте Јурија Лотмана. Пре свега у његовом кратком, конспективном чланку *Памћење у културолошком светлу*.[6] Инспирисала нас је његова прва теза, по којој:

„Са тачке гледишта семиотике, култура је колективни интелект и колективно памћење, тј. надиндивидуални механизам чувања и предаје извесних информација (текстова) и разрада нових".

Отуд се, по Лотману, простор културе може поимати као простор „неке врсте општег памћења", које чува опште информације (текстове) да би их у одређеном тренутку могло репродуковати, односно актуализовати као „смисаону инваријанту".

Вратимо се сада генерацијским односима очева и деце, њиховим дијалошким димензијама.

Истраживачи архаичне свести свесни су велике улоге очева у првобитним људским заједницама и тотемских функција предака у раним религијама. Наравно, статус очева посебно је наглашен у архајско време патријархалних култура. Послужимо се једним речитим примером. Словени заједницу свог

---

[1] Текст: *Аутор и јунак у естетичком деловању*; М.М. Бахтин, *Собр. соч.* Т. 1, Москва 2003, стр. 181.

[2] М.М. Бахтин, *Собр. соч.* Т. 5, Москва 1996, стр. 398.

[3] М.М. Бахтин, *Собр. соч.* Т.6, Москва 2002, стр. 120.

[4] Вид. Сергей Аверинцев, *Горизонт семьи*. „Новый мир", 2000, № 2, стр. 170175.

[5] С. Аверинцев, *Солидарность поколений как фактор гражданской свободы*. http://www.yavlinsky. ru/news/index

[6] Ю. М. Лотман, *Память в культурологическом освещении. Избр. ст.* Таллин 1992, стр. 200-202.

народа, која има корене у архајској широј породици, зову по оцу: Отаџбина (Срби), Отечество (Руси и Бугари), Ojczyzna (Пољаци), итд.

Сазнања указују на то да је Божје Очинство од искони присутно у веровањима свих народа. Континуитет поколења посебно је истакнут у Старом завету. По њему Господ је суштаствено Бог Отац. Он је врховни ауторитет. Нови завет јеванђељски сведочи да је Бог – Промислитељ васељене (старословенски и црквенословенски Сый - Онај Који Јесте), истовремено нам казујући и о његовом једином Сину – Исусу Христу. Исус Христос има двојаки есхатолошки смисао: он је истовремено и син Маријин и Јосифов, али и Син Божји. Ту двоструку ипостас Сина Божјег и Сина Човечјег, Богочовека, како га често именује Православна црква, као другог лица Св. Тројице, обзнањују нам сва Јеванђеља.

„Верујте ми да сам ја у Оцу и Отац у мени, ако ли не, због самих дела верујте ми". (Јн. 14,11).

Истовремено, преко Сина Божјег остварује се Божје очинство над свим људима. Наравно, реч је о највишем духовном очинству, а не о некој земаљској крвно-телесној вези. Ако исправно видимо дату прејемственост, управо у том вишем смислу речи хришћански свештеници су оци – од највиших чинова – патријараха (односно папа) па све до оних најнижих.

Од Јована Крститеља, преко Исуса Христа и апостолског наследства, и Св-.Тајна крштења има смисао духовног очинства и синовства, које није везано за расе, нити народе. Апостоли Петар (крстио Марка; 1Пт 5,13) и Павле (крстио Тимотеја и Тита; 1Тим 1,2; 1,18; 2Тим 1,2; Тит 1,4) називају крштене својим синовима. (Узгред, Руси кума на крштењу и данас зову Крсним оцем – Крестный отец).

И у Старом и у Новом завету велика пажња посвећује се брачним заједницама и породичном моралу. Најсажетије речено, овим светим књигама заједничка је глобална онтолошка парадигма потребе неговања породичне хармоније: проповед да отац треба бити близак сину, син – оцу. Дом и породица су за хришћане одувек представљали другу цркву. То проистиче и из поука Св. Јована Златоуста (IV век) о хришћанском браку:

„Ни један савез међу људима нема тако велики значај као брак", - вели он.

Владика Николај Велимировић је из емиграције проповедао о српској породици која треба да буде „освештани храм Господњи".[7]

Етичке породичне норме се, семиотички посматрано, панхронијски преносе на поколења путем механиизма културног, односно цивилизацијског памћења. У овом смислу Г. В. Флоровски пише о „прејемственим предањима људског рода".[8]

---

[7] Из предговора књ. Влајко Влаховић, *Породични живот код Срба*, Њујорк 1954, стр. 9.

[8] Чланак *О народах неисторических (Страна отцов и страна детей)*, у: *Мир России – Евроазия. Антология*. Сост. Л. И. Новикова, И. Сиземская. Москва 1995, стр. 30.

Белодано је јасно да етичке породичне норме нису увек поштоване, односно да се увек не поштују, што се суштаственo може довести у везу са од Бога нам датом слободом избора, која код крхких људских бића води многим искушењима. На свој поетско-метафорички начин је то изразио и творац Заратустре (1883), дакако само нешто мало после Достојевског:

„Поштовати оца и мајку и све до корена душе потчињавати се њиховој вољи": ову таблицу превазилажења окачио је други један народ изнад себе и постао је тиме моћан и вечит". (Поглавље *О хиљаду и једном циљу*).

Пророк натчовека говори о *Земљи отаца* (Vaterland) и *земљи деце* (Kinderland) (*О старим и новим таблицама,* 28. глава), што је Флоровском послужило да га похвали за проницљиво ретроспективно и проспективно културно-историјско поимање живота.[9] Цивилизацијски развој не тече увек праволинијским прогресом. „Често прескачем степенице док се пењем – и то ми ни један степеник не опрашта", - каже Ничеов младић. (*О дрвету на брегу*, с. 76).

У својој последњој књизи Јуриј Лотман доказује да су скоковите промене, дисконтинуитетни експлозивни процеси, те и бинарне структуре части у руским културно-историјским кризама и ломовима.[10]

На трагу тих идеја сада ћемо дати свој осврт на одразе кризе породице, најпре у неким књижевним делима, будући да је управо књижевност најбољи репрезент руског националног духа, другим речима – да је руска култура у целини литературоцентрична.

Дакле, у другој половини XIX века код „народа – Богоносца" запажају се снажни процеси *распада породице* и *поколењских конфликата.* Општепознато је да је о томе први на литерарно убедљив начин посведочио Иван Тургењев у свом роману *Очеви и деца* (1862). У њему је писац креирао лик „новог човека", младог природњака, медицинара-анатома, заштитника материјализма, незадовољника постојећим животом и претходним нараштајем. Базаров одбацује ауторитете, негира љубав, гнуша се романтике, одбацује уметност, јер она нема практичне користи. Одричући догме и све традиционалне погледе уопште, он долази у сукоб са генерацијом очева (вербално супротстављање Павлу Кирсанову доводи га до двобоја пиштољима). Занимљиво је да је Тургењев пустио свога јунака да иронијом судбине страда од обичне посекотине на прсту. Међутим, Базаров је послужио као инспирација руској револуционарно-демократској, односно радикално-идеолошкој мисли (Чернишевски, Добољубов, Писарев). Наиме, њени су представници мислили да развој просвете и науке, уз радикалне политичке резове, могу решити нагомилане друштвене проблеме феудалне Русије. Било како било, велика популарност романа, проистекла је и због прихва-

[9] Исто, стр. 29.

[10] Ю. М. Лотман, *Культура и взрыв*, Москва 1992.

тања главног јунака као типа *нихилисте*.[11] Тургењев је, тако, и нехотице посејао семе са далекосежним последицама за руско друштво: од почетног стихијског протеста револуционарних демократа, па све до најизоштренијих нихилистичких рушилачких захтева анархиста (Нечајев, Кропоткин и др.). Истовремено, руски писци сведоче о све актуелнијим процесима распада породице. После Тургењева – и Лав Толстој, Салтиков-Шчедрин, Достојевски... Овај последњи је управо од својих *Записа из подземља*, преко *Злочина и казне*, *Нечистих сила* и *Браће Кармазових,* најжешћи противник нихилизма, који сматра разорним, будући да рушилачки утиче најпре на породицу, као основну ћелију друштва.

У *Нечистим силама* (1872) мање се инсистира на отуђености очева и синова (Верховенских), а знатно више на инфернално Ставрогину, чија су духовна деца нихилисти авантуристичко-хазардерског типа, попут Шатова, Кирилова и Петра Верховенског. Ту је управо Достојевски показао како из система тајних организација генетски, органски проистиче култ тзв. великог вођа и учитеља. За тему којом се бавимо значајнији је, међутим, и илустративнији роман *Браћа Карамазови* (1881). У њему је моделован свет традиционалне моногамне породице (дакле: муж, жена , деца), али оне „случајне", која је у потпуном расапу, како физичком, тако и у духовном. Знамо: Фјодор Карамазов је нарушио Свете Тајне, оставши без жене којом се оженио из интереса, огрезао је у сладострашћу и аморалу; тако да нема ауторитет нити власт старешине породице кога би поштовала деца. И поколење деце је структуирано у три димензије (законити синови Димитрије, Иван и Аљоша), уз додатак хипотетичке четврте (Смердјаков, за кога се претпоставља да је ванбрачни син). Виша заповест је *љубав према ближњима.* Управо ње нема код Карамазовâ (симболика је већ у самом презимену: *црним намазани*), разуме се, уз частан изузетак Аљоше. Рекло би се да наративни дискурс Достојевског указује на континуитет у наслеђе предатог „памћења" моралних грехова, физичког очинства, али и његово превладавање отклоном Аљоше, његовог везивања за старца Зосиму, као свог духовног, религиозног оца. Другим речима – њихови подвижнички путеви васпостављају прекинуте духовне везе између очева и деце. Међутим, вреди обратити пажњу на једну другу породицу, ону капетана Николаја Иљича Сњегирјова, која је такође у кризи. Али, његов деветогодишњи син Иљуша устаје „сам против свих – због истине и правде" . Он се жртвује за свога (иначе јадног, несолидног и раскалашног) оца. (Код Карамазовâ је супротно: синови су жртве свог оца!). Дакле, идеја Достојевског могла би се формулисати овако: достојанство очева – биолошких (физичких), али и духовних – бране добри синови, Аљоша и Иљуша. (Није случајно што их писац зове хипокористички, тј. именима од мила).

[11] Фредерик Коплстон је несумњиво у праву када каже: „Изворно, међутим, овај термин се односи на оне који су тврдили да ништа не прихватају на основу ауторитета или вере. Они прихватају религиозна веровања, моралне идеје, или друштвене и политичке теорије само ако ум може да их докаже и ако се могу применити у смислу друштвене користи." (Фредерик Коплстон, *Филозофија у Русији.* Превод Б. Лубардић, Београд 1992, стр. 118).

Иљуша је бранећи част свог оца нападнут од стране шесторице дечака, био је каменован, погођен у груди – поред самог срца, што је убрзало његову смрт од туберкулозе. (Срце је симбол живота, мистични центар душе). У равни чуда је то што се због овог малог јунака покајао и један такав грешник као што је Мића Карамазов. Остварује се мисао из мотоа романа: зрно што умире доноси вишеструке плодове (Јн 12, 24).

Обратимо сада пажњу на завет Иљуше да буде сахрањен ван града, *под велики камен*. Овај мотив има сакрални смисао, садржан најпре у семантици самог јунаковог имена. (Пуно име Илья – Илија = јевр. Мој Бог је Јахве, односно Бог-Отац је моја снага). Камен је ту у значењу црквено-саборног престоног олтара. Противници бивају обраћени, деца следе Аљошу, створена је дечја црквена заједница. Насупрот томе, како су већ достојевисти запазили, - извршено оцеубиство над Фјодором Карамазовом није само појединачни злочин, већ и злочин пред Богом. Истовремено, и одрицање од Бога је аналогно, ако не и једнако, оцеубиству. То *ad hominem* показују случајеви Смердјакова и Ивана Карамазова.

Познато је: Достојевски умире док буквално у његовом суседству ново поколење нихилиста (међу њима и Александар Ильич Уљанов) припрема атентат на цара (Александра II), да би га убрзо и остварило. А цар је у Русији, како су то показали Б. Успенски и В. Живов, кроз историјски низ година сакрализован до упоређења са Богом и конституисања његове натприродне моћи. [12] Доиста, слике и фотографије монархâ, доцније и генералних секретарâ партије, готово редовно су у Русији излагане са њиховим потписима, односно потписаним именима, имитирајући фреске / иконе светитеља.

Сада стижемо до теогонијског третмана вођâ у политичким покретима, посебно у тоталитарним друштвима. Властодршци као Лењин, Стаљин, Хитлер, Тито, Чаушеску, Туђман... - су, према званично одређеним формулама у средствима масовне комуникације – *очеви нације, проверени пријатељи младих (деце),* на којима свет остаје. Деци је, пак, колективна мајка – партија. Ево једног црнохуморног вица који то поткрепљује, говорећи о кандидату за члана Комунистичке партије кога анкетирају уобичајеним питањима:

- *Ко вам је мати?* - Наша партија, КПСС.

(- *Врло добро!*)

Име вашег оца? -Наш славни вођа, друг Ј. В. Стаљин.

(- *Одлично!)*

-Шта је ваша највећа, заветна жеља? - Да што пре постанем потпуно сироче.

(- ?!)

О томе да се тоталитарно партијско друштво храни обрнутом наглавачке религиозном свешћу, која биполарно осцилира између канонизације и борбе против

[12] Вид. Б. А. Успенски, *Избранные труды . т. I*, Москва 1996, стр. 208.

„јереси", сведочио нам је Н. Берђајев – такорећи изнутра, из свог сопственог искуства. Уистину, семиотички посматрано, идеолошка концептивна матрица руских социјалистичких режима первертује библијске релације. Тако би се, на пример, без већег огрешења могло рећи да је Плеханов родио Лењина, Лењин – Стаљина, Стаљин – Хрушчова, Хрушчов – Брежњева, Брежњев - Горбачова, Горбачов - Јељцина, Јељцин – Путина. Исто тако, да се парадигма Каина и Авеља огледа у односу Лењина према Плеханову итд. Лешек Колаковски је приметио да и стаљинистички *Кратки курс историјеВКП(б)*, 1938, (а дужег, обимнијег није ни било!) у суштини има псеудорелигиозни карактер снажно митологизоване и демагошки сакрализоване власти.[13] Уопште узев, реално делање се тада (и не само тада!) замењује мистиком „новоговора" очева и деце. У совјетско време појачава се генерацијски дисконтинуитет. Наиме, везе у породици су ослабиле због форсиране, строго контролисане, ритуализоване, могло би се рећи и театрализоване организације живљења. Породица бива скрајнута за рачун других ћелија, организација, као што су: партија, комсомол, пионири, синдикат, пролетерска удружења, групација „поштене интелигенције" и сл., али и због ригидног атеизма, отвореног, или прикривеног прогона Цркве. То се морало одразити и на уметност. Рана совјетска белетристика (рецимо приповетке И. Бабеља и М. Шолохова) пуна је оштрих, крвавих конфликата између очева и деце на идеолошкој основи. Гротескно исмевајући испретураност поретка ствари, Станислав Винавер је у једној својој скици из 1920. године (ушла у књигу *Руске поворке*) писао како су совјетска деца добила задатак да „васпитно делују на своје родитеље". Наш писац је овим својим оштрим репортерским запажањем предсказао једну такву куриозну инструментализовану акцију из 1932. године. Било је то сада по злу чувено денунцирање оца од стране једног сибирског дечака по имену Павлик Морозов. Он је потказао свог оца због тобожње заштите, односно непријављивања тзв. кулака. Отац Морозов је по овој пријави ухапшен, одведен у логор и стрељан. (Приметићемо овде упадљив контраст у односу на понашање дечака Иљуше Сњегирјова из *Браће Карамазових*, који је примио мученику смрт из љубави према оцу). Власт је убрзо од Морозова-сина створила култ „хероја – пионира СССР бр. 1". Он је глорификован као пионир који жртвује породицу отаџбини, као пример на који се треба угледати. И угледали су се! Уследила је права епидемија шпијунирања очева од стране своје рођене деце, одрицања од родитеља, њиховог прогона. Када су се исте те године Павликови деда и стриц (у традиционалној руској породици супститути оца!) осветили дечаку, лишивши га живота у једној заседи, Павлик је „канонизован" као (псеудо) новомученик. Стаљин је намеравао да му дигне споменик при улазу на Црвени трг, испред места где је порушена Црква Иконе Богородице Иверске. (На том месту се сада налази спомник генералу Жукову). Споменик је и урађен, али је ипак постављен на другом месту, у некад радничко-бунтовничком рејону Красне пресње.

Карактеристично је да је овај култ организован пред Први конгрес Савеза писаца СССР, припреман пуне две године и одржан уз велику помпу

[13] Leszek Kołakowski, *Główne nurty marksizmu, III: Rozkład*. Londyn 1988, str. 865.

1934. године. На ову исфабриковано-идеализовану глорификацију насели су многи писци, међу њима: Горки, Бабељ, Сергеј Михалков... Мање је познато да је Сергеј Ејзенштејн чак био снимио филм о Павлику Морозову, али је он остао у бункеру – оцењен као политички недовољно оштар. Настрану чињеница што сада знамо да је несретни дечак био бесоимани, да се оцу осветио због тога што је овај напустио дом и породицу и отишао код друге жене, најзад, да никад није ни био члан пионирске организације. Мит је још једном заменио стварност, експанзију је доживео надувани сукоб између тзв. „општих и личних интереса", тј. државе и породице. Док се „отац народа", преко великог механизма власти наметао као отац свих, совјетски колективитет је све више попримао облике изопачене саборности. У том смислу дати мит можемо схватити као тоталитарни култ очинства вође који захтева апсолутну послушност.

Култура, схваћена у широком семиотичком смислу, већ по самој својој дефиницији „памти" прошлост. Ј. Лотман и Б. Успенски су дошли до закључка да су „нове историјске структуре у руској култури периода који је проучаван неизоставно укључивале механизме који су изнова успостављали културу прошлости", често по њеном сасвим „изврнутом" (рус. перевернутом) структурном плану.[14] Надамо се да неће бити нескромно ако закључимо да то показује и овај наш прилог.

Богдан Косанович

ОТЦОВСТВО И СЫНОВСТВО КАК «КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ»

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье автор исследует отношение категорий „памяти" и „забвения" с точки зрения существования человеческих поколений, диалектики их конфликтов и смены. Иллюстративный материал автор находит прежде всего в Библии, затем в русской литературе XIX и XX вв., а также в тоталитарной общественной действительности, главным образом - социалистической. В понятийной категориальной номинации проблематики автор опирается на некоторые идеи Михаила Бахтина и Сергея Аверинцева, а в культурологических типологических размышлениях на теоретическую модель русской структурально-семиотической школы Юрия Лотмана и Бориса Успенского.

Ключевые слова: отцовство, сыновство, память, забвение, Библия, поколения, тоталитаризм, русская литература.

[14] Вид. Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский, *Роль дуальных моделей в динамике русской культуры*, в: Б. А. Успенский, *Избранные труды, т. I*, Москва 1996, стр. 339, 359.

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТА * БИБЛИОТЕКА

САДРЖАЈ

I

Željko Kaluđerović
DYNAMIS I *ENERGEIA* KAO REŠENJE APORIJE NASTAJANJA 5

Mirko Aćimović
KA TEORIJI EVOLUCIJE 21

Nevena Jevtić
RAZLIKA IZMEĐU KANTOVOG I HEGELOVOG SHVATANJA *PRAVA* I *MORALA* 51

Dragan Prole
HEGEL 1807. DER PHANOMENOLOGISCHE ABSCHIED VON DER UNIVERSALGESCHICHTE 65

Maja Solar
HEGEL I TEORIJA EVOLUCIJE 81

Дамир Смиљанић
КАТЕГОРИЈА СУБЗИСТЕНЦИЈЕ ИЗ УГЛА КЕНИГОВЕ ФИЛОЗОФСКЕ ЛОГИКЕ 93

Marica Šljukić
Srđan Šljukić
VOJVOĐANSKI SALAŠI: TRADICIJA I TRANSFORMACIJA 107

Radivoj Stepanov
PET FRAGMENATA O LUSTRACIJI 119

Gordana Vuksanović
BOLONJSKA DEKLARACIJA – IZMEĐU REALNOG I PREDLOŽENOG 133

Снежана Стојшин
ОДНОС СТУДЕНАТА СОЦИОЛОГИЈЕ ПРЕМА РЕФОРМИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА 143

Zorica Kuburić
VERSKA NASTAVA U SRBIJI KAO INDIKATOR
DRUŠTVENIH TRANSFORMACIJA 153

Jasmina Štula
PREGLED TEORIJSKIH KONCEPCIJA DAROVITOSTI 177

Ivan Jerković
USPON I PAD TEORIJA: PSIHOANALITIČKA
PARADIGMA U PSIHOLOGIJI 207

Ana Genc
KOGNITIVNO-BIHEJVIORALNA TERAPIJA BULIMIJE NERVOZE 227

Milica Andevski
Svetozar Dunđerski
RAZUMEVANJE METODA IZ DISKURSA
PEDAGOŠKOG KONSTRUKTIVIZMA 241

Olivera Gajić
MENADŽMENT U OBRAZOVANJU
I RAZVOJ ŠKOLSKIH ORGANIZACIJA 259

Đurđica Crvenko
SAVREMENI CIVILIZACIJSKI PROCESI I ŠKOLA BUDUĆNOSTI 273

II

Слободан Павловић
КОНЦЕСИВНА КЛАУЗА У СТАРОСРПСКОЈ
ПОСЛОВНОПРАВНОЈ ПИСМЕНОСТИ 283

Михайло Фейса
ЛИНҐВИСТИЧНА ТВОРЧОСЦ ГАВРИЇЛА Г. НАДЯ 293

Dragana Drobnjak
LA CREOLISATION ET LES LANGUES CREOLES 303

Maja Marković i Isidora Bjelaković
KVALITET PRETONIČNIH VOKALA U GOVORU NOVOG SADA 315

Исидора Бјелаковић и Јелана Ајдановић
ПЕРИФРАСТИЧНИ ПРЕДИКАТСКИ ИЗРАЗИ СА ФАЗНИМ ЗНАЧЕЊЕМ
(дијахроно-синхрони план) 329

Гордана Штрбац
РЕФЛЕКСИВНА УПОТРЕБА ГЛАГОЛА ЕМОЦИОНАЛНОГ
САДРЖАЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 341

Душанка Мирић
О СТАТУСЕ КАТЕГОРИИ СМЯГЧЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 354

Снежана Гудурић
МОДАЛНЕ ВРЕДНОСТИ ПРЕЗЕНТА И ИМПЕРФЕКТА
У ФРАНЦУСКОМ ЈЕЗИКУ: ЊИХОВА УПОТРЕБА У ПРОТАЗАМА
НА *SI* И ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ 365

Ružica Seder
FRANCUSKI SIBŽONKTIV SA ASPEKTA TEORIJE
GLAGOLSKIH NAČINA GISTAVA GIJOMA 377

Јелка Матијашевић
РЕЧ С ТВОРБЕНОГ АСПЕКТА 387

Nataša Milivojević
TELIČNE PARTIKULE U ENGLESKOM
I PERFEKTIVNI PREFIKSI U SRPSKOM JEZIKU
– GLAGOLSKI VID ILI TIP GLAGOLSKE SITUACIJE 397

Ivana Vilić
TELIČNOST I ATELIČNOST U FRANCUSKOM I SRPKOM JEZIKU 409

Ana Topoljski
L'AGENT COMME ÉLÉMENT DES CONSTRUCTIONS PASSIVES
DANS LES LANGUES FRANÇAISE, SLOVAQUE ET SERBE 415

Minerva Trailovici-Condan
TERMINOLOGIA OBIECTELOR CASNICE - A BUCĂTĂRIEI ŞI A
CĂMAREI- ÎN LEXICUL VORBIRII ROMÂNILOR DIN VLADIMIROVAŢ-
PETROVASÂLA. ASPECTE LEXICALE ŞI ETIMOLOGICE 423

Borislava Eraković
PREVOĐENJE S PREVODA: NEKE OPASKE
O UTICAJU JEZIKA-POSREDNIKA NA PRENOŠENJE K
ULTURNO SPECIFIČNIH TERMINA 437

Mihaela Lazović
NEKOLIKO ZAPAŽANJA O GREŠKAMA U KNJIŽEVNOM PREVOĐENJU
SA RUMUNSKOG NA SRPSKI I ENGLESKI JEZIK 445

Marina Puja Badesku
NEKOLIKO PRIMERA LINGVISTIČKO-STILSKE ANALIZE
UMETNIČKOG PREVODA SA SRPSKOG NA RUMUNSKI 457

Љиљана Петровачки и Гордана Штасни
ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ У ПРЕДСТАВЉАЊУ И РЕШАВАЊУ
ПРОБЛЕМА ИЗ СИНТАКСЕ 463

Наташа Радусин
ЈЕЗИЧКИ НИВОИ У НАСТАВИ ФРАНЦУСКОГ
КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА 473

Јасмина Дражић
ПРИНЦИПИ ЗА КОНЦИПИРАЊЕ ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ
МИНИМАЛНОГ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ 481

Kornelija Farago
PROSTORI NAROČITOG INTENZITETA
Umetničke prostorne forme: povlačenje i brisanje granica 491

Laura Spariosu
CATEVA EXEMPLE DE OMONIMIE POETICA
IN POEZIA ROMANEASCA 519

Diana Popović
BESTIJARIJ GIJOMA APOLINERA I RAULA DIFIJA KAO PRIMERI
IKONOTEKSTA *GRUPISANJA* 527

Nikolina Zobenica
MIT O GRALU U SREDNJOVEKOVNOJ
EVROPSKOJ KNJIŽEVNOSTI 541

Татјана Ђурин
NOMEN ATQUE OMEN – Теорија ономастичког детерминизма у књижевном делу Франсоа Раблеа 581

Мирјана Бошков
О ПРОУЧАВАЊУ ИЗВОРА СРПСКИХ ХРОНОГРАФА 589

Pavle Sekeruš
LES SLAVES DU SUD DANS LES TEXTES DES VOYAGEURS FRANCAIS DU XIXe SIECLE Une civilisation préurbaine 609

Зорица Хаџић
БЕЛЕШКА МИЛЕТЕ ЈАКШИЋА О ЛАЗИ КОСТИЋУ 619

Vîrđinija Popović
PARALELISM DINTRE REALISMUL ŞI NATURALISMUL ROMÂNESC ŞI SÂRBESC 625

Julijana Beli Genc i Nikolina Zobenica
O INGEBORG BAHMAN I NJENOJ RECEPCIJI NA SRPSKOM JEZIKU 645

Ofelija Meza
STAREA DE FAPT SI STAREA DE VIU AUTENTIC IN LIRICA LUI IOAN FLORA 671

Slobodan Vladušić
VOLJA ZA SIGURNOŠĆU U SRPSKOJ PROZI DEVEDESETIH 681

Бранка Јакшић Провчи
ОДНОС РЕАЛНОГ И ИРЕАЛНОГ У КОВАЧЕВИЋЕВОЈ ДРАМИ *ЛАРИ ТОМПСОН, ТРАГЕДИЈА ЈЕДНЕ МЛАДОСТИ* 691

Vladislava Gordić-Petković
ROD, IDENTITET I STVARANJE: JEDNA IMAGINARNA BIOGRAFIJA HENRIJA DŽEJMSA 701

Arijana Luburić
VREMENSKA PERSPEKTIVA U ROMANU *STRELA VREMENA* MARTINA EJMISA 707

Mirna Radin Sabadoš
SMRT KAO GRANICA POSREDOVANOG
PROSTORA U PROZI DONA DELILA 719

Aleksandra Izgarjan
INTERTEKSTUALNOST U ROMANU *LJUDI IZ KINE*
MAKSIN HONG KINGSTON 731

Nataša Karanfilović i Biljana Radić-Bojanić
JEZIK I KARAKTERIZACIJA: TRBUHOZBORENJE U
ISTINITOJ PRIČI O KELIJEVOJ BANDI 739

Viktorija Krombholc
CHARACTERIZATION IN *HARRY POTTER* *753*

Ljiljana Matić
LA LIGNE GOTHIQUE DE FULVIO CACCIA OU L'EUROPE-PALIMPSESTE
VUE PAR UN CANADIEN D'ORIGINE ITALIENNE 769

Богдан Косановић
ОЧИНСТВО И СИНОВСТВО КАО „ПОКОЛЕЊСКО ПАМЋЕЊЕ" 779

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy / главни и одговорни уредници Мирко Аћимовић, Марија Клеут. – 1956, књ. 1-1975, књ. 18 ; 1990, књ. 19- . – Нови Сад : Филозофски факултет, 1956–1975; 1990–. – 23 cm

Годишње. – текст и сажеци на српском и страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374–0730

COBISS.SR-ID 16115714